НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

8
ТОМ

Па—Прик

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2011

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1142-7 (т. 8)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

П

ПАВІ́НСЬКИЙ (Pawiński) **Адольф** (07.05.1840—24.08.1896) — польс. історик. Професор (1871). Член Краківської АН (1891). Н. в м. Згєж, біля Лодзі. Закінчив Петерб. ун-т. Професор Варшавського ун-ту (з 1871), директор Гол. архіву в Варшаві (1875). Належав до *варшавської історичної школи*. Спеціалізувався на дослідженні історії Польщі, гол. чин. 16 ст. Разом з О.*Яблоновським* започаткував 1875 видання багатотомних «Історичних джерел» з історії Польщі. 8 томів цих «Джерел» присвячено історії України. У них міститься обширний географічно-стат. матеріал з минулого укр. земель 16—17 ст. Він почерпнутий головно з київ. архівів, на сьогодні вже певною мірою втрачених, що підвищує наук. вартість цього видання. Однак опубліковані тут дані *люстрацій* і ревізій укр. земель, що проводилися тоді польс. урядом, у деяких випадках порівняно з архівними є неповними або й навіть уривчастими.

П. у м. Гродзіск (нині Мазовецького воєводства, Польща).

Тв.: Skarbowość Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego: Źkódla dziejowe, t. 8. Warszawa, 1881; Polska XVI wieków pod względem geograficzne statystycznym, t. 1—5. Warszawa, 1883—92.

Літ.: *Новодворский В.* А.И. Павинский (некролог). «Журнал Министерства народного просвещения», 1895; *Zakrzewski W.* Adolf Pawinski: Zarys żywota i pracy. Peterburg, 1897; *Jablonowski A.* Udzial s.p. profesora Adolfa Pawinskiego w wydawnictwie Źródla Dziejowe. «Kwaztalnik Historyczny», 1897, r. 11; *Bardach J.* Adolf Pawinski. В кн.: Historycy Warszawsky ostatnich dwóch stuleci. Warszawa, 1986.

І.Т. Лісевич.

ПАВЛЕ́НКО Віктор Олексійович (1886—1932) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Харківщині. Закінчив Чугуївське піх. юнкерське уч-ще, Севастопольську (Качинську) військ. авіац. школу. Учасник *Першої світової війни*, підполковник, нач. повітряної охорони ставки Верховного головнокомандувача рос. армії в Могильові (нині місто в Білорусі).

Від поч. 1917 брав активну участь в укр. військ. русі. На *Першому Українському військовому з'їзді* 1917 обраний до *Генерального військового комітету* та кооптований до складу *Української Центральної Ради*. Із серпня 1917 — представник УЦР при ставці Верховного головнокомандувача рос. армії. 12 листопада 1917 очолив *Київський військовий округ*.

Через незгоду з кер-вом *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* та УЦР в питаннях буд-ва укр. регулярних збройних сил 13 грудня 1917 звільнений з посади, призначений зав. авіац. справи у військах УЦР. Залишався на цій посаді у збройних силах *Української Держави*.

Від грудня 1918 до грудня 1920 — командувач авіації Армії Української Народної Республіки, отримав чин генерал-хорунжого. У листопаді 1920 призначений заст. міністра військ. справ УНР. З грудня 1920 перебував у таборі інтернованих укр. військ у Каліші. Скориставшись амністією, оголошеною рад. владою колиш. воякам УНР, 1926 (за ін. даними, 1928) повернувся в СРСР.

П. на Кубані під час голодомору.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Історія українського війська. Львів, 1992; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.

ПА́ВЛИК Михайло Іванович (псевдоніми і криптоніми — М.Галицький, М.Іванів, М.Коломийчук, Максим, Михайло, Г.Р., Молодик, М.Покуцький, М.Ткаченко, Хмара, Hucul, Rusin, К.В., М.П., М.Т., П.К., Х.; 17.09.1853—26.01.1915) — громад. і політ. діяч, письменник, публіцист. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1900). Н. в с. Монастирське (нині в складі м. *Косів*). Навч. на філос. ф-ті Львів. ун-ту, недовго відвідував москвофільський *«Академический кружок»*, друкував у його ж. *«Друг»* статті й вірші. У березні 1876 познайомився з М.*Драгомановим*, який їхав в еміграцію, і відтоді до кінця життя був невтомним пропагандистом його національно-соціальних ідей. Критикував консервативне галицьке *духовенство*, сповідував принципи гуманного (не марксистського) *соціалізму*, передбачаючи, що «р[осійські] революціонери стануть стовпами реакції status quo на другий день революції» (з листа до М.Драгоманова; 1886), оскільки «соціалізм, організований і тероризований виключно централістами-державниками, мусив би стати могилою народів...» (1904).

Листування з М.Драгомановим та ярлик «соціаліста» призвели до перших арештів (1877) і відрахування з ун-ту. 1878 редагував з І.*Франком* ж. *«Громадський друг»*, а після його конфіскації — збірники «Дзвін» і «Молот». Уникаючи чергового ув'язнення, з 1879 по 1882 перебував у Женеві (Швейцарія), потім — у Монпельє на пд. Франції, допомагав М.Драгоманову та С.*Подо-*

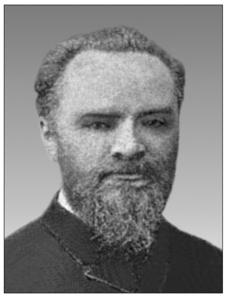

А. Павінський.

В.О. Павленко.

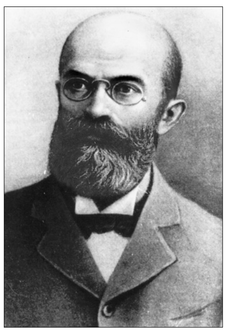

М.І. Павлик.

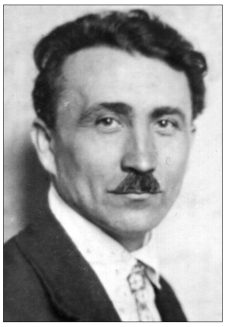

О.Я. Павлик.

Д.В. Павличко.

линському готувати збірник «*Громада*».

Був одним із засновників (1890) та неодноразовим головою *Русько-української радикальної партії*, редактором її видань (*«Народ»,* «Хлібороб», «*Громадський голос»)*, дійсним членом НТШ (з 1900) і його першим бібліотекарем (1897—05). 1888 упорядкував і видав каталог б-ки Ю.-І.*Крашевського* на 649 сторінках. Підготував «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності: 1874—1898» (1898) та бібліографію праць М.Драгоманова (у кн.: Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов: 1841—1895: Його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896), опублікував свою «Переписку» з ним у 8-ми томах (1910—12), видав розвідку М.Драгоманова «Пропащий час: Українці під московським царством (1654—1876)» зі своєю передмовою (1909) та ін. його науково-публіцистичні й епістолярні твори. Перекладав твори Г.Гауптмана, Г.Ібсена, М.*Лєскова*, О.Островського, В.Реймонта, М.Салтикова-Щедріна, Л.*Толстого*, О.К.*Толстого*, Г.Успенського, М.*Чернишевського* та ін. Збирав фольклор, листувався з багатьма видатними діячами того часу.

1910—12 був отаманом Львівської повітової «Січі», 1914 — заст. голови *Головної української ради*, в якій представляв Русько-укр. радикальну партію. Підтримував ідею незалежності України.

П. у м. *Львів*, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Тв.: Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині. «Друг», 1876, № 13—16; Юрко Куликів. «Громадський друг», 1878, № 1; Ребенщукова Тетяна. Там само, 1878, № 2; Пропащий чоловік. «Дзвін», 1878; «Молот», 1878; Вихора (не закінчений). «Громада», 1880, № 1; Про русько-українські народні читальні, ч. 1. Львів, 1887; Якуб Ґаватович (Ґават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. Львів, 1900.

Літ.: *Ящук П.* Михайло Павлик: Літературно-критичний нарис. Львів, 1959; *Денисюк І.* Михайло Павлик. К., 1960; *Манзенко П.* Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. К., 1962; *Качкан В.* Михайло Павлик: Нарис життя і творчості. К., 1986; *Шкраб'юк П.* Михайло Павлик і Радикальна партія: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 1994.

П.В. Шкраб'юк.

ПА́ВЛИК Остап Якович (15.01.1890—05.11.1937) — історик, учень М.*Грушевського.* Н. в с. Лавриків (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.). Закінчив г-зію у *Львові.* 1913—14 вчителював у приватній укр. школі ім. М.Шашкевича в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща). 1914 мобілізований до австрійс. війська, восени 1914 пораненим потрапив до рос. полону. Перебував у таборах для військовополонених у Тамбові (нині місто в РФ), Верхньоудинську (нині м. Улан-Уде, столиця Республіки Бурятія, РФ), Томську (нині місто в РФ). 1916 переведений на чорнові роботи до Мінської губ. Після *Лютневої революції 1917* перебрався до Києва, де працював у кооп. орг-ціях. Одночасно 1917—20 навч. на історико-філол. ф-ті *Українського Київського державного університету*, потім — на Вищих прискорених пед. курсах, 1923—25 — на історико-соціальному відділі Київ. ін-ту нар. освіти. Вчителював на Звенигородщині (1920—22) та в Києві (1922—27). 1925—27 — канд. в аспіранти, 1927—30 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* М.Грушевського. 14 вересня 1930 захистив промоційну працю «Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині» (наук. керівник — акад. М.Грушевський). Одночасно 1927—33 — співробітник Комісії історії Зх. України при Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН, 1928—30 — секретар Всеукр. істор. музею.

Досліджував політ. та соціально-екон. історію *Західної України* 19 — поч. 20 ст.

20 серпня 1931 заарештований в *«Українського національного центру» справі 1930—1932*, проте через 4 місяці за браком доказів звільнений.

У лютому—березні 1934 — наук. співробітник *Історично-археографічний інститут ВУАН*, звільнений під час «чистки» ВУАН. Потому викладав у київ. середніх і вищих навч. закладах.

14 червня 1937 вдруге заарештований і звинувачений у намаганні повалити радянську владу «для встановлення самостійної соборної української буржуазно-демократичної республіки». 28 жовтня 1937 засуджений до смерті.

Страчений у Києві. Похований у лісі під х. Биківня поблизу Києва (див. *Биківня*).

Реабілітований 1989.

Праці: Буковина до 1848 року. «Україна», 1928, кн. 1; Ізидор Шараневич і його історичне діло (з нагоди 100-ліття народження). Там само, 1929, липень—серпень.

Літ.: *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.В. Юркова.

ПАВЛИ́ЧКО Дмитро Васильович (н. 28.09.1929) — поет, журналіст, літературознавець, перекладач, громад. і політ. діяч. Член Спілки письменників України (1954). Герой України (2004). Засл. діяч к-ри Польщі. Н. в с. Стопчатів (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) в сел. родині. Навч. в Яблунівській польс. школі, Коломийській г-зії (1941—43). У квітні—червні 1945 — стрілець *Української повстанської армії* сотні Спартана (М.Москалюка). Із вересня 1945 до червня 1946 ув'язнений органами рад. держ. безпеки за звинуваченням у перебуванні в «Дитячій сотні УПА», якої не існувало. 1948 закінчив Яблунівську середню школу, 1953 — філол. ф-т Львів. ун-ту. 1953—55 — аспірант кафедри укр. літератури Львів. ун-ту. 1955 виключений з аспірантури з формулюванням «за неуспішність», а насправді — за виступи проти *русифікації* України.

1953 П. видав першу книжку віршів «Любов і ненависть». 1957—59 завідував відділом поезії в ж. «Жовтень» (нині час. «*Дзвін*»). Його збірку віршів «Правда кличе» (1958) було заборонено, конфісковано весь наклад. П. піддали брутальній критиці. 1963 він переїхав до *Києва*, працював сценаристом на Київ. кіностудії ім. О.Довженка. Написав сценарії до фільмів «Сон» (разом із В.*Денисенком*; 1965) та «Захар Беркут» (1970). 1971—78 — гол. редактор ж. «*Всесвіт*», звідки вимушений був піти під тиском ЦК КПУ за «ідейно шкідливі» публікації. 1978—86 — на творчій роботі.

У 2-й пол. 1980-х рр. П., займаючи посади секретаря Спілки письменників СРСР і Спілки письменників України, активно боровся за надання укр. мові статусу держ. мови в УРСР. 9 березня 1990 написав заяву про вихід із КПРС. 1989—91 П. — нар. депутат СРСР, 1990—94, 1998—99 — нар. депутат України. Один із засновників *Товариства української мови імені Т.Шевченка*, Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т.Шевченка (див. «*Просвіта*»), *Народного руху України*, один із авторів *Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991.*

1995—98 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Словац. Республіці, 1999—2002 — в Республіці Польща.

Найважливіші видання поетичних творів: «Правда кличе» (1958), «Гранослов» (1968), «Золоторогий олень» (1970), «Сонети» (1978), «Таємниця твого обличчя» (1979), «Вогнище» (1979), «Плесо» (1984), «Пригоди кота Мартина» (1986), «Твори» (т. 1—3, 1989), «Покаянні псалми» (1994), «Ностальгія» (1998), «Засвідчую життя» (2000), «Наперсток» (2002), «Рубаї» (2003), «Сонети» (2004); перекладів: «Христо Ботев. Поезії» (1977), «Хосе Марті. Поезії» (1977), «Никола Вапцаров. Пісні про людину» (1981), антологія «Світовий сонет» (1983), «Гвєздослав. Криваві сонети» (1986), «Шарль Бодлер. Поезії» (1989), «Антологія словацької поезії XX ст.» (1997), «Вільям Шекспір. Сонети» (1998), «50 польських поетів» (2001), «Ода вольності» (мала антологія рос. поезії, 2007), «Ідея світу» (мала антологія хорватської поезії, 2008), «Антологія болгарської поезії» (2006); літературно-критичних і політ. статей та есе: «Магістралями слова» (1977), «Над глибинами» (1983), «Біля мужнього слова» (1988).

На слова П. О.*Білаш* та ін. композитори створили десятки пісень. Найвідоміші з них: «Два кольори», «Явір і яворина», «Долиною туман тече».

Твори П. вийшли окремими книжками й публікаціями рос., польс., словац., болг., естонською, грузин., нім., португальською мовами.

Почесний д-р Львів., Варшавського, Прикарпатського унтів, почесний професор *Києво-Могилянської академії*.

Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка, міжнар. премій ім. Х.Ботева (Болгарія), ім. Гвєздослава (Словаччина) та Омеляна і Тетяни Антоновичів (2004).

Нагороджений командорським хрестом із зіркою ордена Заслуги Республіки Польща.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1979; Вибрані вірші. К., 1986; Избранное: Стихотворения и поэмы. М., 1989; Сонети: Світовий сонет: Шекспір, Бодлер, Гвєздослав, Янка Купала. К., 2004; Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи (1987—2003). К., 2004; Ялівець: Поезії. К., 2004; Вибрані твори, т. 1—2. К., 2008; Поклик. Дрогобич, 2010; Княгиня Європи [нім. мовою]. Мюнхен, 2010.

Літ.: *Крижанівський С.* Голос наймолодшого поета. «Дніпро», 1954, № 3; *Мельничук Ю.* Син карпатського лісоруба. «Жовтень», 1954, № 4; *Мороз О.* Сонетарій Дм. Павличка. Там само, 1971, № 11; *Лубківський Р.* Вереснем осяяна дорога. Там само, 1979, № 9; *Рябчук М.* Слово поета. «Всесвіт», 1982, № 11; *Білоцерківець Н.* Поет як перекладач. «Прапор», 1983, № 7; *Ільницький М.* Дмитро Павличко: Нарис творчості. К., 1985; *Його ж.* Сонети Дмитра Павличка. «Радянське літературознавство», 1985, № 2; *Мазепа Н.Р.* Автор і герой (франкіана Д. Павличка). Там само, 1988, № 1; *Барабаш С.* Серце вільне і пісенне... К., 1989; *Вознюк Г.* З обов'язку нових каменярів..: Кілька думок про Д. Павличка-критика. «Жовтень», 1989, № 9; *Моренець В.* Сто й одне начало: Творчий світ Дм. Павличка. «Вітчизна», 1989, № 9; *Мойсієнко А.* Рясна галузка древа поетичного (про дитячу поезію Дм. Павличка). «Дніпро», 1990, № 9; *Задура Б.* «Правда життя — суть поезії». «Всесвіт», 1991, № 3; *Іваничук Р.* Благослови, душе моя, Господа. Львів, 1993; *Моренець В.* На зрізі контрастних переходів і заперечень (до 70-р. з д. н. Дм. Павличка). «Дивослово», 1999, № 9; *Савчин Т.О.* Сонети Дмитра Павличка: Поетика жанру. К., 1999; *Лубківський Р.М.* Сповідь. Молитва. Присяга: Літературний портрет Дмитра Павличка. К., 2004; *Качуровський І.* 150 вікон у світ. К., 2008; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 2. К., 2008; Відчайдушний крик українського болю. Несамовитий Павличко. В кн.: *Жулинський М.Г.* Нація. Культура. Література. К., 2010.

В.Ю. Васильєв, Г.П. Герасимова.

ПАВЛІЧЕ́НКО Людмила Михайлівна (12.07.1916—27.10.1974) — учасниця *Другої світової війни*, снайпер 54-го стрілец. полку (25-та стрілец. д-зія (Чапаївська), Примор. армія, Північнокавказ. фронт), майор берегової служби (1943). Герой Рад. Союзу (1943). Н. в м. *Біла Церква.* До 14-ти років навч. в місц. школі № 3. Потім родина переїхала до *Києва.* Після закінчення 9-го класу працювала шліфувальницею на з-ді «Арсенал» і навч. в 10-му класі. З 1937 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту. Студенткою займалася планерним та стрілковим видами спорту. Радянсько-нім. війна застала П. в *Одесі* під час переддипломної практики.

Л.М. Павліченко.

Із червня 1941 — у Червоній армії. Учасниця оборонних боїв у Молдові і на пд. України, як снайпер відзначилася в обороні Одеси та *Севастополя.* На липень 1942 знищила 309 солдатів і офіцерів противника (36 снайперів). Окрім того, за час боїв навчила снайперської майстерності багато бійців.

У червні 1942 була поранена, її відізвали з передової. Як член делегації рад. студентів-фронтовиків відвідала США і Канаду, Велику Британію, де виступала перед Міжнар. студентською асамблеєю, Конгресом пром. орг-цій. 1943 закінчила курси «Постріл», 1945 — Київ. ун-т. Після війни працювала наук. співробітником в Гол. штабі ВМФ (1945—53), вела велику роботу в Рад. к-ті ветеранів війни.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Героическая быль. М., 1960.

Літ.: Боевые звезды киевлян. К., 1982; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Т.В. Пастушенко.

ПАВЛО́ I, Павло Петрович (20.09.1754—11.03.1801) — рос. імператор (7 листопада 1796 — 11 березня 1801). Син імп. *Петра III* й імп. *Катерини II.* Освіту отримав у вихователя (обер-гофмейстера) М.Паніна, вивчав історію, географію, рос. і нім. мови, математику, астрономію, фізику, мист-во, згодом — держ. управління з основами держ. комерції, внутр. і зовн. політики, сухопутних і морських війн, які йому викладав Г.*Теплов.* Під впливом М.Паніна вважав, що Катерина II узурпувала трон, який повинен був дістатися йому. Цим та підозрою матері у вбивстві батька Петра III пояснював для себе усунення його від державних справ і усамітнення у Гатчинську, позбавленому придворної

Павло І. Портрет роботи художника С. Щукіна. 1797. Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї (м. Москва, РФ).

пишноти маєтку. Читав просвітницьку літературу, зокрема *Вольтера*, Ш.-Л. де Монтеск'є, В.Блекстона, Д.Юма та ін., але віддавав перевагу прусській моделі поліцейської держави з її військ. й адм. системою Фрідріха II Гогенцоллерна. Підготував «Рассуждения о государстве вообще, относительно числа войск, потребного для защиты оного и касательно обороны всех пределов» (1774). Критично оцінював військові дії імп. Катерини II, не схвалював завоювання Криму, поділів *Речі Посполитої*. 1794 імп. Катерина II оголосила про усунення його від престолу з передачею трону старшому внукові Олександру Павловичу, але не зустріла розуміння з боку вищих держ. сановників.

Одружувався двічі: перший раз — 1773 з принцесою Гессен-Дармштадською Вільгельміною, яка із прийняттям православ'я отримала ім'я Наталії Олексіївни. Після її смерті (1776) — із вюртемберзькою принцесою Софією-Доротеєю, у православ'ї — Марія Федорівна, яка стала матір'ю його дітей, серед них були майбутні імператори — *Олександр I* та *Микола I*.

Незважаючи на нетривале царювання, П. І вніс зміни практично в усі сфери внутр. політики д-ви, намагаючись привести держ. устрій Росії у відповідність із власною моделлю влади. Основними її засадами стали централізація, перехід із колегіального управління на одноособове, міністерське, а також зростання ролі *самодержавства*, регламентація та бюрократизація, як і законність, яку вбачав у дотриманні осн. держ. законів. Бажав управляти внутрішньополіт. життям особисто при допомозі центр. органів і повновладних *губернаторів*, вважав, що в особі *імператора* мають зосереджуватися функції законодавства, управління і верховного суду. Впорядкував вищі органи влади, зокрема, Найвища рада займалася законодорадчими справами в міжнар., фінансовій, управлінській та судовій сферах. Сенат став вищою адміністративно-суд. установою. Було змінено галузеве управління, яким опікувалися все ті ж колегії, які мали схожість із катерининськими, однак по суті були мін-вами з переважанням особистого управління. П. І не схвалював запроваджених імп. Катериною II управлінських принципів, таких як колегіальність, відносна самостійність держ. установ, станове управління, що формувалося на виборному принципі. Намагався замінити виборних представників чиновницьким апаратом. Здійснював рішучі заходи в боротьбі з корупцією, інфляцією, зубожінням народу, вимагав від чиновників виконання своїх обов'язків. При адм. реформі розподілив д-ву на *губернії*, кількість яких була зменшена із 51 до 42. З укр. губерній були ліквідовані Брацлавська, Вознесенська, Чернігівська, Таврійська; деякі з губерній були укрупнені, зокрема, утворювалася *Малоросійська губернія* із Чернігівської та Новгород-Сіверської. Територіальних змін зазнали Волинська, Київська, Новоросійська (замість Катеринославської), Подільська, Слобідсько-Українська (замість Харківської) губернії. Указом від 22 грудня 1796 ліквідував посади намісників. Відмовився від 3-ступеневої системи управління (імператор—генерал-губернатор—губернатор) і перевів д-ву на 2-ступеневу: імператор/Сенат—губернатор. Зріс його контроль за дворянськими зібраннями (див. *Дворянські збори).* Не довіряючи губернаторам і генерал-губернаторам Катерини II, П. І провів чистку кадрового складу місц. управління. Унаслідок губернської реформи 1796 шляхом нового адм.-тер. перерозподілу, ліквідації середніх ланок, заміни в адміністративно-управлінській системі виборного принципу на бюрократичний було зміцнено управлінську централізацію та здешевлено управлінський апарат.

Почав проводити антидворянську політику, для чого переглянув принципи запровадження дворянських вольностей 1762. Частково скасував, а частково знехтував чинністю *Жалуваної грамоти дворянству 1785.* Повертав дворян до обов'язкової держ. служби, особливо військової, заборонив записувати дворянських дітей у гвардію. Скасував губернські дворянські зібрання, хоча посаду *предводителя дворянства* зберіг, натомість підняв значення повітових дворянських зібрань, на яких відбувалися вибори місц. посадовців; увів фізичне покарання дворян, відмовив їм у праві колективних звернень до губернатора, Правительствуючого Сенату і верховної влади. Покарання за ці порушення були суворими, аж до конфіскації маєтків. Переклав із д-ви на дворян фінансування місц. чиновницького апарату, для чого запровадив особливий збір із маєтків. Були ліквідовані станові суд. установи — верхній земський суд, губернський магістрат, *верхня розправа*, совісний суд, а також припиняли діяльність приказ громад. опіки та дворянська опіка. З чинів місц. прокуратури залишилася лише посада губернського прокурора. Повітовий суд зі станового дворянського був перетворений на загальностановий для всього населення *повіту*, крім *міщан*.

У церк. питаннях П. І підвищив вимоги до освіченості *духовенства*. 1796 духовенство було звільнене від фізичних покарань, піднято таксу на треби. Дотримувався віротерпимості, отримав звання великого магістра катол. ордену св. Іоанна Єрусалимського. Демонстрував вселенську роль рос. самодержавства, вважав себе захисником усього *християнства*: і православного, і католицького. На прохання мальтійських рицарів прийняв посаду протектора, а згодом — і гросмейстера Мальтійського ордену.

Провадив політику, спрямовану на обмеження кріпосного права. Указами від 5 квітня 1797 запроваджував 3-денну *панщину* для поміщицьких селян, від 16 жовтня 1798 був заборонений продаж малорос. селян без землі, 19 січня 1800 — не дозволено розривати сім'ї при переході від одного власника до іншого. Заборонив *поміщикам* примушувати кріпаків працювати в неділю та дозволив тим скаржитися на утиски. Було полегшено відбуття *рекрутської повинності* внаслідок скорочення чисельності армії з 500 тис. до 350 тис. осіб; замінено сплату хлібного податку грошовим збором, зменшено розміри підводної, шляхової, мостової, поштової повинностей. Вдався до найширшого відкриття запасних хлібних магазинів та скасував 1797 недоїмки (7 млн руб.), несплачені як подушний податок. Був послаблений паспортний режим для селян із можливим переходом до міщанського і купецького стану. Запровадив для *державних селян* волосне управління з виборним самоврядуванням (1797). Разом з тим поширив кріпосне право на селян приєднаних територій — Криму, Кавказу, *Кубані*.

Упорядкував престолонаслідування в Російській імперії — згідно із законом від 5 квітня 1797 царювання передавалося від батька до сина, жінки позбавлялися права на трон. На основі цього закону імператорська фамілія отримала статус одного з інститутів держ. влади.

У сфері освіти дотримувався принципу якнайширшого її запровадження. Сприяв заснуванню Дерптського ун-ту, Петербурзької і Московської медико-хірургічних академій. Була заснована юнкерська школа для підготовки чиновників для статської служби.

Запровадив нові військ. статути, що зміцнило армію, яку П. I вважав гарантом від соціальних потрясінь. Виключив із гвардії до 20 тис. офіцерів, записаних до неї з дня народження.

Продовжував політику експансії Росії на Кавказі. Остаточно приєднав Грузію. 18 грудня 1800 підписав маніфест «О присоединении Грузинского царства к России», яким ліквідовував *протекторат* Росії як осн. принцип Георгіївського трактату 1783. 12-ти губерніям надав статус особливих губерній («на особых правах состоящих»), з-поміж них — Малоросійська, Волинська, Київська, Подільська. Тут відновлювалися деякі місц. установи, зокрема судові (у *Київській губернії* замість *судових палат* був уведений гол. суд, у Малорос. губ. — ген. суд), поновлювалася чинність *Статутів Великого князівства Литовського*, у правобереж. губерніях відновив як державну польс. мову. У зовн. політиці не був послідовним. 1798 Рос. імперія вступила в антифранц. коаліцію з Великою Британією, Австрією та *Османською імперією*. За участю рос. військ під командуванням генерал-фельдмаршала О.*Суворова* була звільнена від франц. панування Пн. Італія. Почав організовувати Донське військо для походу в Індію. Ратифікував Петерб. конвенцію 1796 про ліквідацію Речі Посполитої як д-ви.

П. I був убитий 11 березня 1801 внаслідок змови, в якій брали участь придворні сановники, зокрема гвард. генералітет. Є відомості, що на фізичне усунення його від трону було отримано дозвіл від вел. кн. Олександра Павловича (Олександра I). Причин перевороту було кілька: наступ на права і привілеї дворянського стану, непослідовність, відсутність стабільності й спадкоємності в політ. сфері, фактично деспотичне правління, яке після імп. Катерини II вже не сприймалося суспільством.

Дж.: *Буцинский П.Н.* Отзывы о Павле I его современников. Х., 1901; Цареубийство 11 марта 1801 года: Записки участников и современников. М., 1990 [Репринтное воспроизведение издания 1907 г.]; *Массон Ш.* Секретные записки о России времени царствования Екатерины II и Павла I. М., 1996.

Літ.: *Кобеко Д.Ф.* Цесаревич Павел Петрович (1754—1796): Историческое исследование. СПб., 1887; *Шумигорский Е.С.* Император Павел I: Жизнь и царствование. СПб., 1907; *Моран П.* Павел I до восшествия на престол. М., 1912; *Клочков М.В.* Дворянское самоуправление в царствование Павла I. СПб., 1912; *Валишевский К.* Сын Великой Екатерины — император Павел I. Пг., 1914; *Клочков М.В.* Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Пг., 1916; *McGrew R.E.* Paul I of Russia. Oxford, 1992; *Сорокин Ю.А.* Павел I: Личность и судьба. Омск, 1996; *Шильдер Н.* Император Павел Первый: Историко-библиографический очерк. М., 1996; *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I: Реформы в России XVIII века: Опыт целостного анализа. М., 2001; *Скоробогатов А.В.* Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I. Казань, 2004; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии, т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I. М., 2004; *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. М., 2007.

В.С. Шандра.

ПАВЛО́ ХАЛЕ́БСЬКИЙ (Алепський, Алеппський; араб. — Булос ібн аз-Заїма ал-Халебі; 1627—1669) — син і помічник антіохійського патріарха Макарія III. Н. в м. Халеб (Алеппо; нині місто в Сирії). 1 грудня (21 листопада) 1647, через 9 днів після обрання його батька патріархом, П.Х. був висвячений на архідиякона. У цьому чині він перебував аж до смерті.

П.Х. супроводжував Макарія III у поїздці (1652—59) по Молдові (див. *Молдавське князівство*), Валахії (див. *Волощина*), Україні (див. *Військо Запорозьке*, *Гетьманщина*) та Росії і залишив докладний опис усього побаченого. Він був також супутником Макарія III у його другій поїздці до *Москви* (1664—70) і помер у м. Тбілісі (Грузія) на зворотному шляху до Дамаска (нині столиця Сирії). Опис другої поїздки, мабуть, не зберігся.

Метою першої поїздки Макарія III було збирання коштів для

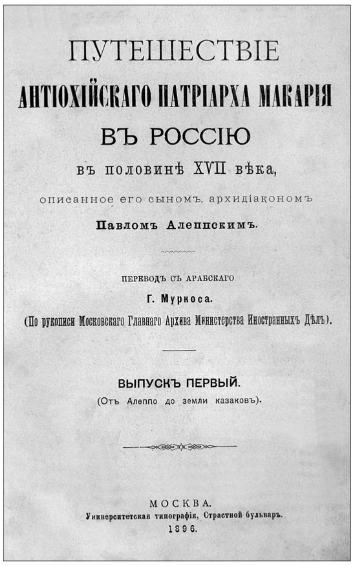
ПУТЕШЕСТВІЕ
АНТІОХІЙСКАГО ПАТРІАРХА МАКАРІЯ
ВЪ РОССІЮ
въ половинѣ XVII вѣка,
описанное его сыномъ, архидіакономъ
Павломъ Алеппскимъ.

ПЕРЕВОДЪ СЪ АРАБСКАГО
Г. Муркоса.
(По рукописи Московскаго Главнаго Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ).

ВЫПУСКЪ ПЕРВЫЙ.
(Отъ Алеппо до земли казаковъ).

МОСКВА.
Университетская типографія, Страстной бульваръ.
1896.

«Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алеппскимъ». Москва, 1896. Вип. 1. Титульний аркуш.

матеріальної підтримки *Антіохійського патріархату*, який перебував у великій грошовій скруті. Другу поїздку він здійснив на запрошення рос. уряду для участі в соборі й духовному суді (1666—67) над моск. патріархом *Никоном.*

Під час подорожі П.Х. постійно вів поточні записи, які потім обробив у вигляді твору з 15-ти книг. Твір написано араб. мовою; він зберігся в кількох списках, з яких найбільш важливими є Лондонський (переписаний 1765) та Дамаський (Ленінградський, Петербурзький, переписаний 1700). Взаємний зв'язок списків остаточно не з'ясований.

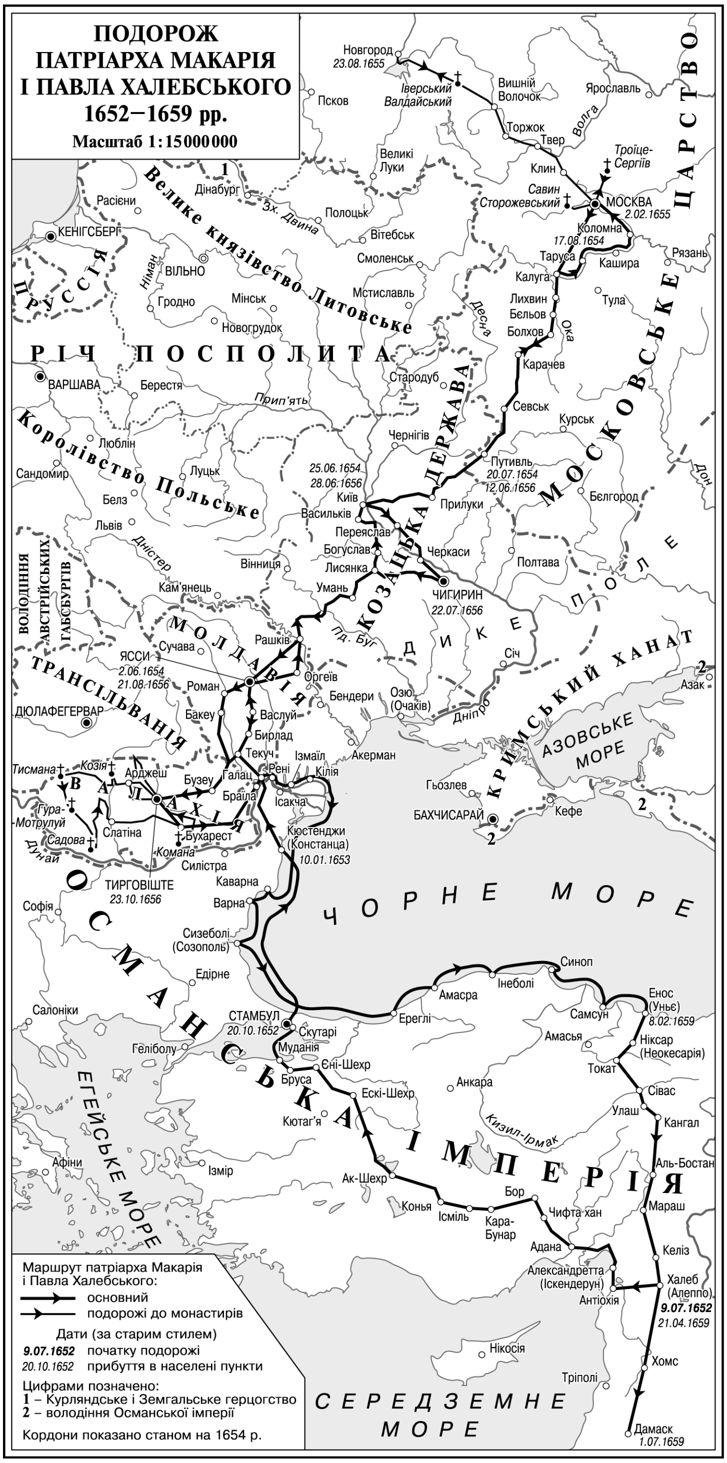

У 18 ст. було укладено скорочення (епітому) опису, що свідчить про інтерес сирійських християн до цієї праці.

Через Україну П.Х. проїжджав двічі: по дорозі до Москви (21 (11) червня 1654 — Рашків (нині село в Молдові, Придністров'я); 31 (21) червня 1654 — *Богуслав*, зустріч з Б.Хмельницьким; *Київ*; 30 (20) липня 1654 — *Путивль*) та на зворотному шляху (22 (12) червня 1656 — Путивль; Київ; 12 (2) серпня 1656 — *Чигирин*, зустріч з Б.Хмельницьким; 25 (15) серпня 1656 — Рашків).

Опис містить детальні відомості про топографію і природні умови країни, про її госп-во, звичаї населення, про перебіг воєнних і політ. подій. Дуже ретельно П.Х. занотував кількість *парафій* у кожному місті та їхні назви. Нерідко ці згадки є унікальними свідченнями існування церков, переважна частина яких була знищена в добу Руїни. Так само ретельно записані особливості арх-ри, опорядження цих храмів. Не пропускав П.Х. нагоди описати укріплення та ін. споруди, які він бачив під час подорожі.

Тв.: Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1896, № 4; 1897, № 4; 1898, № 3; 1898, № 4; 1900, № 2 (http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/P.phtml?id=2056).

Літ.: *Муркос Г.А.* Арабская рукопись описания путешествия Макария, патриарха Антиохийского, составленная сыном его Павлом Алеппским. «Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел», 1889, т. 6; *Крачковский И.Ю.* Описание путешествия антиохийского патриарха Макария как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в 17 в. «Советское востоковедение», 1949, т. 6; *Полотнюк Я.Є.* Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія...». В кн.: Історичні джерела та їх використання, т. 6. К., 1971.

М.І. Жарких.

ПА́ВЛОВ Платон Васильович (19(07).10.1823—11.05(29.04). 1895) — рос. історик та громад. діяч. Н. в родині дворянина-поміщика. Закінчив Гол. пед. ін-т у *Санкт-Петербурзі* (1844). 1847 одержав ступінь магістра грец.

словесності. З 1847 призначений ад'юнкт-професором на кафедру рос. історії Київ. ун-ту, де змінив М.*Костомарова*. Викладав у Київ. ун-ті до 1859. Уславився як талановитий і самобутній лектор. 1849 у *Московському університеті* захистив докторську дис. на тему: «Про історичне значення царювання Бориса Годунова». Перший у *Російській імперії* читав «Курс історії пластичних мистецтв у зв'язку з розвитком культури» (1858) та заснував при Київ. ун-ті музей красного миства зі спец. мистецтвознавчою б-кою. 1859 переведений до С.-Петербурга як член Археогр. комісії. Один з організаторів *недільних шкіл* у *Києві* (1859) та С.-Петербурзі (1860). 1861 обраний професором рос. історії *Петербурзького університету*, але не прочитав жодної лекції, оскільки перебував у відпустці, а пізніше Петерб. ун-т був тимчасово закритий. Підтримував стосунки з членами *Харківсько-Київського таємного товариства*. Після публічної лекції в березні 1862 на тему «Тисячоліття Росії», в якій засудив кріпосницький лад Рос. імперії та паліативність *селянської реформи 1861*, був висланий до Ветлуги, а звідти — до Костроми. Повернувся із заслання 1866 з підірваним здоров'ям. Відтоді відійшов від громад. діяльності, займався наук. працею та викладанням. Пізніше мешкав у Царському Селі, де викладав статистику в Костянтинівському військ. уч-щі. 1870 призначений членом Археогр. комісії. Підготував до друку сибірські літописи. 1875—85 — ординарний професор кафедри історії та теорії мист-в Київ. ун-ту. Перебував під впливом поглядів *західників*, зокрема Т.*Грановського*. Вважав, що Росія та Захід мають спільні засади істор. розвитку. Автор праць з рос. історії, статистики, історії та теорії мист-ва. Кілька великих праць П., зокрема «Вступ до науки про мистецтво» (1880), залишилися незакінченими.

Праці: Об историческом значении царствования Бориса Годунова. М., 1849; О земских соборах XVI—XVII ст. «Отечественные записки», 1860, № 1—2; Отрывки из посмертных записок. «Современник», 1862, т. 42, № 3; Тысячелетие России. СПб., 1863; Карманная книжка сравнительной статистики России, с картой промышленности. СПб., 1869; Опыт введения в историю. «Отечественные записки», 1874, № 5/6.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира: 1834—1884. К., 1884; *Барабой А.З.* Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. «Исторические записки» (М.), 1955, т. 52.

О.В. Ясь.

ПА́ВЛОВ-СІЛЬВА́НСЬКИЙ Микола Павлович (13(01).02.1869—30(17).09.1908) — один із найвизначніших рос. істориків, із 1907 — професор історії рос. права Вищих жін. курсів. Н. в м. Кронштадт (нині місто у складі м. *Санкт-Петербург*). 1892 закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту та був прийнятий на роботу до МЗС, а 1899 — до Держ. архіву МЗС. 1906—08 читав курси з рос. історії та історії рос. права в навч. закладах С.-Петербурга. Належав до *Конституційно-демократичної партії.*

Наук. діяльність ученого провадилась у період різкої диференціації політ. напрямів і течій у сусп-ві і загострення ідеологічної боротьби. У цих умовах П.-С. виявився одним із небагатьох істориків, котрі спробували дати чесну відповідь на актуальні питання сучасності, пов'язані з визначенням шляхів розвитку Росії в нових умовах. Подібна спроба неминуче вела до перегляду застарілих історіографічних уявлень та до критики пануючих схем істор. минулого країни.

На формування наук. поглядів П.-С. істотно вплинули праці С.*Соловйова* та західноєвроп. позитивістів. У 1890-х рр. перебував під впливом соціологічних ідей *«легального марксизму»*. Згодом вивчав твори К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, Г.Плеханова, однак сприйняв істор. теорію марксизму, гол. чин., крізь призму екон. матеріалізму.

М.П. Павлов-Сільванський.

Створив нову схему істор. розвитку Росії, що стала однією з останніх у рос. бурж. історіографії. У своєму фундаментальному дослідженні «Феодализм в Древней России» довів методом порівняльно-істор. аналізу наявність у Росії в 12—16 ст. феод. сусп-ва, однотипного з феод. ладом, що панував у країнах Зх. Європи. П.-С. зазначив, що для Русі були притаманні всі три характерні начала *феодалізму*, виділені ще Ф.*Гізо*, — й умовність *землеволодіння*, і пов'язаність із ним влади, й ієрархічний поділ. Те ж, що боярин міг служити не тому князю, у якого брав землю,

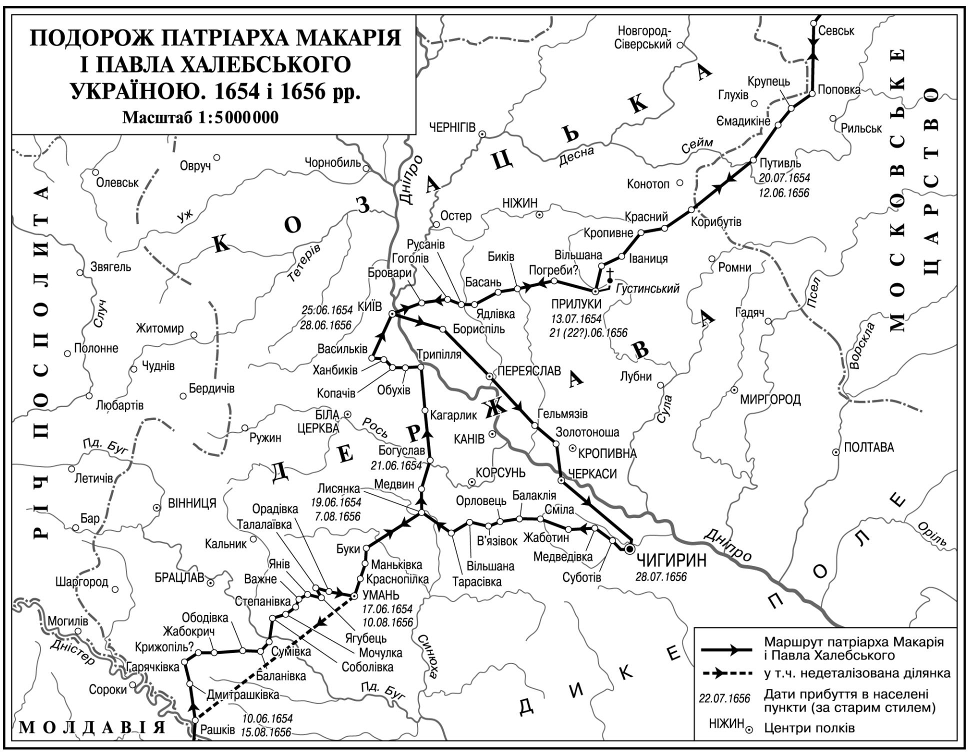

Митрополит Іван (Павловський).

особлива трансформація боярського імунітету, відмінний характер феод. ієрархії, а також те, що далеко не всі князівства були пов'язані між собою договорами, як це було із зх. сеньйоріями, — усе це, на думку вченого, було нюансами і специфікою рос. феодалізму, що аж ніяк його не скасовували. Обгрунтована П.-С. теорія рос. феодалізму не тільки поставила на наук. основу дослідження середньовічної Русі, а й привела до політ. висновків.

Найважливіші праці — «Феодализм в Древней Руси» (1907) та «Феодализм в удельной Руси» (1910). Надрукував окремим виданням «Проекты реформ в записках современников Петра Великого», «Опыт изучения русских проектов и неизданных текстов» (1897), «Закладничество—патронат» (в «Известиях Императорского археологического общества», т. 9), низку рецензій в *«Журнале Министерства народного просвещения»*, а також чимало біографічних статей, присвячених гол. чин. діячам Петровської епохи, у Біографічному та Енциклопедичному словниках. Низку досліджень присвятив реформам царя *Петра I*. Одним із перших почав досліджувати історію суспільно-політ. думки 18—19 ст., сел. руху, а також історіографію.

П. у м. С.-Петербург від холери.

Праці: Проекты реформ в записках современников Петра Великого. СПб., 1897; Сочинения, т. 1—3. СПб., 1909—10.

Літ.: *Шапиро А.Л.* Русская историография в период империализма. Л., 1962; *Черепнин Л.В.* К вопросу о сравнительно-историческом методе изучения русского и западноевропейского феодализма в отечественной историографии. В кн.: Средние века, вып. 32. М., 1969; *Муравьев В.А.* Лекционные курсы Н.П. Павлова-Сильванского в Высших вольных учебных заведениях Петербурга. В кн.: Археографический ежегодник за 1969. М., 1971; *Невелев Г.А.* Н.П. Павлов-Сильванский — историк декабристов. В кн.: Освободительное движение в России, сборник 1. Саратов, 1971.

О.П. Реєнт.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Іван Данилович (20.05.1890—1937) — єпископ *Української автокефальної православної церкви* (1922—30), митрополит УПЦ (1930—36). Н. в с. Соснівка на Черкащині (нині село Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. родині. Закінчив Київ. духовну семінарію. 1914 його висвячено на священика й призначено на парафію в с. Лебедин на Чигиринщині (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.), а згодом переведено в с. Лип'янка. Під час навчання у Київ. духовній семінарії належав до укр. підпільного гуртка. На парафії діяв як національно свідомий священик, читав Євангеліє і проповідував рідною мовою.

В укр. церк. русі помітний з 1917 публікаціями статей на підтримку нац. церк. справи. У листопаді 1917 в газ. «*Нова рада*» надрукував статтю «Духовенство і Українська Республіка», в якій підтримував прагнення до автокефалії Укр. церкви.

На поч. 1922 його висвячено на укр. єпископа. У грудні 1922 його обрано єпископом УАПЦ на Чернігівщині.

У зв'язку з відсутністю єпископа на Ніжинщині та Глухівщині тамтешні окружні собори просили архієпископа П. тимчасово доглядати ці окружні церкви (квітень 1925).

З посиленням тиску рад. влади на УАПЦ на поч. 1926 П. було заарештовано. Його та ін. заарештованих єпископів УАПЦ вивезли до *Харкова*, а після звільнення взяли підписку про невиїзд зі столиці. 1 грудня 1926 архієпископа П. обрано на кафедру УАПЦ в Харкові.

1927 УАПЦ одержала дозвіл на видання ж. «Церква і життя». Контрольована режимом ВПЦР конфліктувала з митрополитом Василем *Липківським*. Після усунення В.Липківського відп. редактором журналу Президія ВПЦР призначила П. Він був представником ВПЦР для зносин у справах видання з урядом та цензурою.

Сплановане органами більшовицької влади знищення УАПЦ було здійснене на 3-му Всеукр. правосл. церк. соборі (28—29 січня 1930), де УАПЦ було інспіровано причетність до контрреволюц. діяльності, участі в організації «*Спілки визволення України*». Собор прийняв ухвалу про саморозпуск УАПЦ. Архієпископ П. брав участь у засіданнях цього собору.

Відразу після «собору» в Харкові було створено Всеукр. орг.

Меморіальна дошка митрополиту Івану (Павловському) на південному фасаді церкви Св. Миколая Чудотворця (Притиска) у м. Київ. Скульптор В. Луцак, архітектор Я. Ковбаса. 1995.

к-т на чолі з архієпископом П., який, за офіц. згодою влади, звернувся до вцілілих укр. парафій із запрошенням об'єднатися в єдину церк. орг-цію. У червні 1930 було створено Всеукр. церк. тимчасовий орг. к-т (ВУЦТОК). Ініціативна група в складі архієпископів К.Малюшкевича, П., священиків-протоієреїв К.Бутвіненка, Д.Любеча й мирянина Д.Оробинського звернулася до НКВС УСРР із заявою про дозвіл на утворення нової церк. орг-ції, лояльної до рад. влади, під назвою «Українська православна церква». 16 листопада 1930 відбулися орг. збори Харків. єпархії, яку очолив П. За даними митрополита, на кінець листопада 1930 до УПЦ приєдналося 498 парафій.

Орг. структуру та керівні органи УПЦ затвердив Надзвичайний собор, який відбувся 9—12 грудня 1930. Його делегати ще раз засудили діяльність провідників УАПЦ, переглянули статутні положення, прийняті собором 1921, вилучили з назви слово «автокефальна». Головою УПЦ став митрополит Харківський і всієї України П., він очолював також і Всеукр. церк. раду (ВУЦР). Кафедральним храмом, в якому служив у Харкові до травня 1934 року митрополит П., була Церква св. Івана Предтечі на Основі.

З перенесенням столиці до Києва 1934 сюди ж переїхало і церк. управління УПЦ з митрополитом П. За спогадами сучасників, кафедральним храмом митрополита УПЦ стала Свято-Успенська церква (Богородиці Пирогощі; див. *Пирогоща*). В грудні 1934 її було заборонено використовувати, й митрополит П. перейшов до церкви Миколи Притиска. Цей останній у Києві храм влада зачинила 15 червня 1935. НКВС УСРР заборонив митрополитові священнослужіння. У травні 1936 його було заарештовано в Бєлгороді (нині місто в РФ) з конфіскацією майна.

4 грудня 1937 в Бєлгородському відділенні НКВС РРФСР розглядали слідчу справу митрополита П. за статтею 58-10 (частина 1-ша) Карного кодексу РРФСР. У протоколі засідання трійки управління НКВС Курської обл. РРФСР від 9 грудня 1937 записано, що митрополит «не раз виступав серед населення із закликом до організованого виступу за вихід України з СРСР» і «поширював провокаційні чутки про неминучу загибель радянської влади». Трійка засудила митрополита П. до смерті. Страчений. Реабілітований.

Літ.: *Боцюрків Б.* Знищення Української православної церкви в Радянському Союзі у 1929—1936 роках. «Сучасність», 1990, ч. 11; Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 14 — 30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали. К.—Львів, 1999; *Зінченко А.Л.* Гірка чаша митрополита Івана Павловського. В кн.: Ієрархи Української церкви: Митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. К., 2003; *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, Церква і суспільство в радянській Україні 1917—1930-х років. Тернопіль, 2005; Другий Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 17—30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали. К., 2007.

А.Л. Зінченко.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Іван Францевич (09.01.1851—27.05.1922) — історик-архівіст. Н. в с. Боброве (нині Калузької обл., РФ) в сім'ї службовця. 1874 закінчив історико-філол. відділ Київ. ун-ту. Впродовж 1874—1913 працював викладачем історії в Полтав. кадетському корпусі. 1903—17 — секретар *Полтавської губернської вченої архівної комісії*, організував музей Полтавської битви 1709, директором якого був у 1909—18. Брав участь у роботі *недільних шкіл*.

Є автором бл. 150 робіт. Співробітничав з час. «*Киевская старина*» (було вміщено бл. 40 статей з історії Полтавщини кінця 18 — 19 ст.).

П. у м. *Полтава*.

Праці: Битва под Полтавой 27 июня 1709 р. и ее памятники. Полтава, 1908; Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII ст. Полтава, 1912; Полтавцы. Полтава, 1914.

Літ.: *Ротач П.П.* І.Ф. Павловський — історик Полтавщини. «УІЖ», 1961, № 6; *Гуменюк М.* Іван Францевич Павловський. «Соціалістична культура», 1969, № 8.

П.І. Скрипник.

І.Ф. Павловський.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Олексій Павлович (1773, за ін. даними, бл. 1770 — після 1826) — мовознавець. Н. в с. Шутівка (нині с. Соснівка Глухівського р-ну Сум. обл.). Навч. в Київ. академії (1779—89); 1793 закінчив Петерб. вчительську семінарію. Викладав у Ніжинському ліцеї. Автор «Грамматики малороссийского наречия, или Грамматического описания существеннейших отличий, отдаливших малорусское наречие от чистого российского языка» (1818; написана до 1805, можливо, ще наприкінці 18 ст.) — першої в укр. мовознавстві друкованої граматики живої нар. укр. мови. Самостійне значення мав також доданий до неї «Краткий малороссийский словарь», що містив загальновживану лексику, хресні імена, укр. нар. фразеологізми, приказки, прислів'я та літ. матеріали, — надзвичайно цінний як джерело живої мови. Написав також «Прибавление к грамматике малороссийского наречия...» (1822), в якому доповнив і додатково витлумачив деякі свої погляди на *українську мову*. Уклав також «Словарь малороссийского наречия» (рукопис 1826, опубл. 1972), з якого відомий лише фрагмент (літери А—Б). Погляди П. щодо сусп. значення укр. мови доволі суперечливі: характеризуючи її як наріччя мови російської, він у той же час називає її «майже справжньою мовою», хоч тут же говорить про неї як «ні мертву, ні живу». «Грамматика...» не давала систематичного опису фонетичної системи укр. мови та її граматичної будови; укр. мовний матеріал подано в ній у зіставленні з даними рос. мови. Якими б не були внутр. спонуки самого П., об'єктивно саме він започаткував граматичне дослідження укр. нар. мови, що сприяло постанню укр. літ. мови та усталенню її фонетичних, граматичних і правописних норм.

Літ.: *Наконечний Т.Ф.* Перша граматика «нової» літературної мови. «Мовознавство», 1968, № 5; *Дзендзелівський Й.О.* Видатний український філолог. Там само, 1968, № 6; З історії української мови: До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. К., 1972.

В.Б. Задорожний.

ПАВЛОГРА́Д — місто обласного значення *Дніпропетровської області*, райцентр, центр вугільного басейну Зх. Донбасу. Розташов. у межиріччі річок Самара (прит. Дніпра) та Вовча (прит. Самари), за 76 км від *Дніпропетровська*. Населення 111,07 тис. осіб (2010).

Внаслідок перебування в зоні Великого кордону, на стику землеробської і кочівницької, а пізніше — християнської і мусульманської цивілізацій, територія, на якій наприкінці 18 ст. виник П., упродовж віків лишалася незаселеною. 1734—75 вона входила до складу *Самарської паланки Нової Січі*. 1770 неподалік старого козац. перевозу через р. Вовча запороз. військ. старшина Матвій Хижняк заснував *зимівник*, який дав початок Матвіївським хуторам і *слободі* Матвіївка. Після утворення 1775 *Азовської губернії* слобода увійшла до її складу і невдовзі була передана у військ. відомство — тут розмістили штаб-квартиру Луганського пікінерського полку, а слобода була перейм. у с. Луганське.

Павлоград. Свято-Вознесенський собор. Зруйнований у 1930-х роках. Фото початку 20 ст.

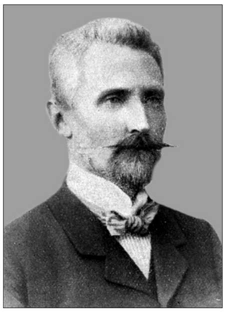

Г.Г. Павлуцький.

Після зруйнування *Запорозької Січі* сюди переселилася значна частина запорожців із *Кальміуської паланки*.

1779 між ріками Гніздка, Вовча і Кочерга (усі притоки Самари) почалося буд-во укріплення (окопу), який назвали Павлоградом. Тут розташовувався пікінерський полк під командуванням полк. М.Голеніщева-Кутузова (див. М.*Кутузов*). У червні 1783 на основі об'єднаних Дніпровського і Катеринославського пікінерських полків було створено Павлоградський легкокінний полк. Через рік уже на новому місці було закладено місто П., яке стало повітовим центром *Катеринославського намісництва* (із 1802 — *Катеринославської губернії*). Тут було розміщено управління повітового військ. начальства і 135-й піх. Керч-Єнікальський полк. 1811 місто дістало свій *герб*.

Гусарський полк, сформований у П., прийняв бойове хрещення під час *російсько-турецької війни 1787—1791* під *Кінбурном*, брав участь у битвах із франц. імп. *Наполеоном I* Бонапартом під Шьонграбеном (нині комуна Граберн (Шьонграбен), Австрія), Аустерліцем (нині м. Славков-у-Брна, Чехія), Прейсіш-Ейлау (нині м. Багратіоновськ Калінінградської обл., РФ) 1805—07, у бойових діях 1812—14, за що був нагороджений 10-ма почесними Георгіївськими штандартами. У *Кримській війні 1853—1856* брав участь у боях на Дунайському театрі воєнних дій. Після її закінчення полк повернувся в П. На пожертвування гусарів на території військ. містечка був збудований Свято-Покровський храм.

Упродовж 1-ї пол. 19 ст. П. розвивався як типовий ремісничий центр, близько чверті населення якого було зайнято в сільс. госп-ві. Підпр-ва мануфактурного типу — салотопні, шкіряні з-ди, тютюнова ф-ка, маслобійня — з'явилися після 1848. На *ярмарках*, які відбувалися тричі на рік, торгували переважно худобою. Населення міста досить швидко зростало — із 3943 осіб у 1824 до 7934 у 1859. Пожвавленню міськ. життя сприяло буд-во залізниці *Санкт-Петербург—Сімферополь*, яка пройшла через П. у 1870-х рр. Наприкінці 19 ст. П. став значним центром зернової торгівлі — борошно експортувалося навіть у Лондон (Велика Британія) і *Стамбул*. У місті з'явилися *банк*, акціонерне т-во мукомельної і круп'яної справи з річним обігом бл. 1 млн *рублів*. Із 1897 в П. функціонувало відділення Моск. міжнар. торг. банку. 1896 на кошти сім'ї графів Голеніщевих-Кутузових збудовано «Графський театр».

Рад. владу встановлено 19 грудня 1917. Під час нім. окупації міста (квітень—грудень 1918) був створений 1-й Павлоградський повстанський полк, який звільнив від окупації спочатку кілька сіл, а потім — і П. Особливо широкого розмаху набув повстанський рух у жовтні—листопаді 1919 у боротьбі проти військ генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. У грудні 1919 в місті остаточно утвердилася рад. влада.

Із 1923 П. — центр одноіменної округи. 1926 Катериносл. округа була об'єднана з Павлоградською і почала називатися *Дніпропетровською округою*. Із 1932 — райцентр Дніпроп. обл., із 1939 — місто обласного підпорядкування.

Військ. спрямування П. зберігав і в рад. час. 1934 в місті було створено артилер. полігон, дещо пізніше став до ладу хімічний з-д, на якому вироблялися вибухові речовини.

Під час гітлерівської окупації (11 жовтня 1941 — 17 вересня 1943) територія входила до складу *генерал-комісаріату* «Дніпропетровськ» як окремий округ (*гебітскомісаріат*). У місті діяв підпільний обком КП(б)У на чолі з М.*Сташковим*, у лютому 1943 в П. відбулося збройне повстання проти загарбників. Упродовж шести днів, з 17 по 22 лютого, повстанці з допомогою наступаючих частин 4-го гвард. стрілец. корпусу утримували владу в місті у своїх руках. Майже повністю зруйнувавши П. з повітря, окупанти відновили контроль над містом, вчинивши жорстоку розправу над городянами.

На поч. 1960-х рр. П. став центром нового вугільного басейну, який назвали Зх. Донбасом. Дві перші шахти було споруджено 1963—64, ще дев'ять і збагачувальна ф-ка стали до ладу впродовж 1960—80-х рр. У цей же час у П. було створено потужну машинобуд. пром-сть (з-ди хімічного, ливарного, с.-г. машинобудування), налагоджено вир-во буд. матеріалів (з-д «Павлоградзалізобетон», силікатний з-д) тощо. На Павлоградському мех. з-ді (колиш. артилер. полігон) було налагоджено вир-во двигунів міжконтинентальних балістичних ракет на твердому паливі та елементів їхніх конструкцій. На поч. 1980-х рр. тут почали серійно випускати твердопаливну міжконтинентальну ракету «СС-24».

Із містом пов'язане життя письменників С.Сергеєва-Ценського та Ю.Дольд-Михайлика, поетеси Г.Світличної, фізика-ядерника К.*Синельникова*.

Літ.: *Караванченко А.П.* Непокоренный Павлоград. М., 1965; ІМіС УРСР: Дніпропетровська область. К., 1969; Павлоград в цифрах. Павлоград, 1970; Павлоград. К., 1976; *Теселько М.П., Ефименко М.Г.* Павлоград: Историко-краеведческий очерк. Днепропетровск, 1983; Павлоград. К., 1985; *Бушин В.С.* Нарис з історії Павлограда: До 220-річчя міста. Павлоград, 2004; Павлоград в лицах. Днепропетровск, 2007.

Я.В. Верменич.

ПАВЛУ́ЦЬКИЙ Григорій Григорович (12.10.1861—03.04.1924) — історик мист-ва, професор Київ. ун-ту (1897). Дійсний член Моск. археол. т-ва, *Українського наукового товариства*, де очолював секцію історії мист-в, *Історичного товариства Нестора-літописця*, *Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва*. Н. в м. *Київ*. Після закінчення 3-ї Київ. г-зії навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1881—86). Учень проф. Ю.*Кулаковського*.

Брав участь у створенні *Української Академії мистецтв* (з 1918 — її професор), Укр. держ. ун-ту в Києві (з 1918 — професор і декан історико-філол. ф-ту). Із 1918 викладав у Київ. археол. ін-ті, з 1921 — у Київ. ін-ті нар. освіти, проректор і директор інститутської б-ки.

Член *Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні* (1917), зав. відділом пластичних мист-в Гол. управління в справах мист-ва і нац. к-ри мін-ва нар. освіти (1918). Брав участь у створенні

УАН, Нац. б-ки Укр. Д-ви. У 1918 — заст. голови та експерт Культ. комісії на переговорах Укр. Д-ви з РСФРР щодо повернення культ. цінностей.

Досліджував історію арх-ри і народно-декоративне мист-во України.

Учасник 11-го і 14-го Археол. з'їздів (1899, 1908).

Праці: О церковных постройках в стиле «Empire» в Полтавской губернии. К., 1903; Деревянные и каменные храмы. В кн.: Древности Украины, вып. 1. К., 1905; Киевские храмы домонгольского периода и их отношение к византийскому зодчеству. В кн.: Труды XIV-го Археологического съезда в Чернигове, 1908, т. 2. М., 1911; О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества. К., 1910; Деревянное и каменное церковное зодчество Украины. СПб., 1912; Творчество Растрелли в области церковного зодчества. К., 1912; О происхождении древнерусской живописи. К., 1914; О происхождении и развитии византийского искусства. К., 1914; Історія українського орнаменту. К., 1927.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996; «Краєзнавство», 1999, № 1—4; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник, ч. 2. К., 2005.

Г.Г. Денисенко.

ПАВЛЮ́К Микола Пантелеймонович (н. 14.01.1940) — організатор розвитку мор. галузі України. Герой України (2000). Н. в м. *Чугуїв.* Трудову діяльність розпочав 1960 робітником Одес. судноремонтного з-ду ім. 50-річчя Рад. України. Закінчив Одес. ін-т інженерів мор. флоту (1964). Працював змінним диспетчером, стивідором, заст. начальника району порту, гол. диспетчером, від 1985 — нач. Держ. підпр-ва «Одеський морський торговельний порт». Під його кер-вом здійснено комплекс заходів щодо реконструкції і введення в дію нових вироб. потужностей порту. Нині порт має 54 причали, може приймати судна осіданням до 13 м і завдовжки до 300 м, має універсальні перевантажувальні комплекси, сучасний мор. вокзал. 2008 порт прийняв 78 іноз. круїзних суден та понад 70 лінійних. За ініціативою П. розроблено й здійснюється ген. план розвитку порту до 2015, який передбачає розвиток Сухого терміналу (контейнерного), буд-во нових причалів, створення складських площ. У вересні 2009 здано в експлуатацію магістраль безперервного руху, що примикає до Сухого терміналу.

Дійсний член Транспортної академії України. Почесний громадянин м. *Одеса.*

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2-ма медалями СРСР; укр. орденом «За заслуги» 1-го, 2-го і 3-го ст., орденом св. кн. Володимира 2-го ст.; нагородами вітчизн. і міжнар. організацій.

В.Й. Бузало.

М.П. Павлюк.

ПАВЛЮКА́ ПОВСТА́ННЯ 1637 — перший етап національно-визвол. повстання в Україні 1637—38. У травні 1637 Павло *Бут* (Павлюк), обраний на *Базавлуцькій Січі* козац. *гетьманом*, розіслав на волості універсали із закликом приєднуватися до повстанського війська для відстоювання козац. прав та привілеїв. Звучали також гасла боротьби проти католицизму й уніїства. Згодом запорожці вирушили по правому березі Дніпра на територію *Київського воєводства.* Зупинившись у *Крилові* на Правобережжі, вони відправили в Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) — центр реєстрового полку — загін під кер-вом Семена Биховця і Карпа Скидана. З допомогою *міщан* була заарештована старшина реєстровців, очолюваних С.*Кононовичем.* Після здобуття козаками *Черкас* повстання поширилося на всю територію Подніпров'я та Лівобережжя. Тисячі селян і міщан створювали загони нар. месників, які під проводом Івана Коростеля, Богдана *Кизима*, Пирога, Дукаренка, Носка та ін. громили шляхетські маєтності й запроваджували козац. порядки. Найбільша битва між осн. силами повстанців і коронним військом, очолюваним *гетьманом польним коронним* М.*Потоцьким*, відбулася поблизу с. Кумейки, неподалік від Черкас 16 (6) грудня 1637 (див. *Кумейки, битва 1637*). Незважаючи на мужність і героїзм козаків, перемога дісталася їхнім противникам. Повстанці змушені були відступити південніше Черкас, до Боровиці. Згодом, потрапивши в оточення, без зовн. підтримки, вони капітулювали. П.Бут був схоплений жовнірами і відправлений до *Варшави*, де й страчений (четвертований) на поч. 1638. Текст присяги під Боровицею підписав військ. писар реєстровців Б.*Хмельницький*, а старшим *Війська Запорозького* був обраний І.*Караїмович*.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995.

В.О. Щербак.

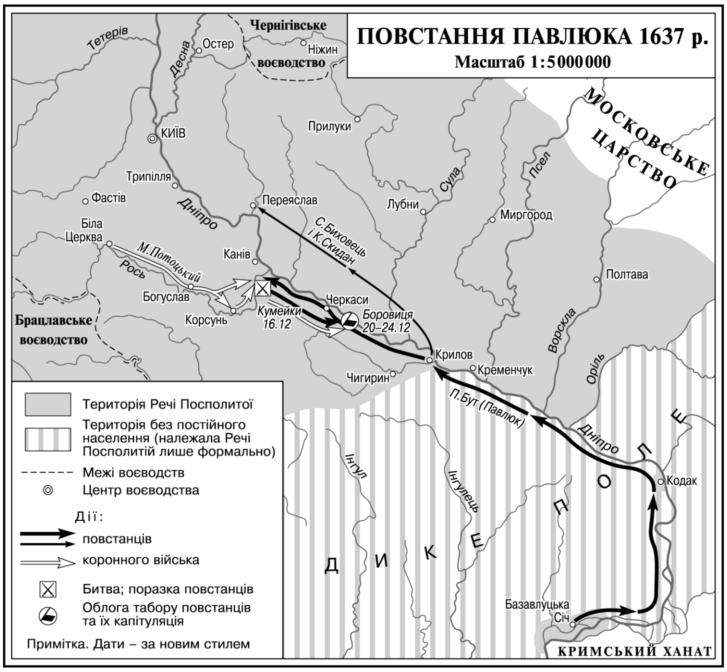

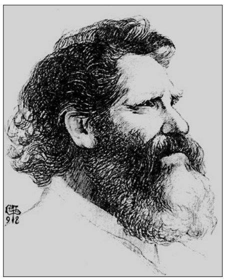

Л.В. Падалка. Малюнок художника С. Путрі.

ПА́ВОЛОЦЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1663 — виступ населення *Паволоцького полку* проти політики гетьмана П.*Тетері*. Його причинами стали поновлення польсько-шляхетських порядків, зловживання євреїв-орендарів і спекуляції купців. Спалахнуло в третій декаді травня 1663 з ініціативи й під проводом колиш. паволоцького полк. І.*Поповича*, котрий прагнув змістити П.Тетерю й визнати владу наказного лівобереж. гетьмана Я.*Сомка*. У Паволочі та ін. поселеннях полку повстанці розправлялися зі *шляхтою*, урядниками, орендарями, купцями, заможними *міщанами*. До середини червня 1663 П.п. придушили, а його керівників після тортур стратили.

Літ.: Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza, t. 2. Warszawa, 1853; *Ляскоронский В.* Паволоцкий полковник Иван Попович. «Киевская старина», 1889, № 5—6; *Петровський М.* Три Поповичі (з української просопографії XVII в.). В кн.: Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. 7. Ніжин, 1927; Літопис Самовидця. К., 1971; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський, 2007.

В.С. Степанков.

ПА́ВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні* 2-ї пол. 17 ст. Створений 1648. Після *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* П.п. був об'єднаний з *Білоцерківським полком*, а 1651 — відновлений. П.п. межував з Кальницьким полком, *Уманським полком* і Білоцерківським полком. Чіткого поділу на *сотні* в ньому не зафіксовано. Полкові міста: Паволоч, *Сквира*, Антонів, Торчиця, Борщагівка, *Погребище*, *Тетіїв*, *Ружин*, Дзюньків, Володарка, П'ятигори, Івниця, Кошів, Любачів, Стрижавка, Чуднів, Шамраївка. Полковниками П.п. були: Іван *Куцевич-Миньківський* (1651—56), Михайло Суличич (1653—54), Михайло Богаченко (1654—57), І.*Богун* (1658—61, 1663—64), І.*Попович* (1661—63), Г.*Гамалія* (1672—73), А.*Дорошенко* (1673—74) та ін. П.п. припинив своє існування на поч. 1670-х рр., коли населення Правобереж. України масово переселялося в *Лівобережну* й *Слобідську Україну*.

Літ.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Ляскоронский В.* Паволоцкий полковник Иван Попович. «Киевская старина», 1889, № 5—6; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998; *Корнієнко М.* Матеріали до історії Паволоцького полку. В кн.: Україна вчора, сьогодні, завтра. Запоріжжя, 2003; *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К., 2004; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

В.В. Панашенко.

ПА́ДАЛКА Лев Васильович (14 (02).02.1859—01.05.1927) — історик, археолог, етнограф, краєзнавець, статистик, культ. і громад. діяч. Н. в с. Чорнухи (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.) в сім'ї священика. Здобув освіту в Лубенському духовному уч-щі (1869—75) та Полтав. духовній семінарії (1875—79). Екстерном склав іспити на атестат зрілості в 1-й Полтав. г-зії. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1884). Працював у Полтав. земстві, зокрема був секретарем «Земского обзора» та статистиком у Херсон. земстві. Від 1892 — у Харків. міській управі. Від 1894 — у Полтавській міській, згодом — губернській управі. Член Полтав. громади. Брав участь у зборі пожертв на пам'ятник Т.*Шевченку*, який планували спорудити в *Києві* до 100-літнього ювілею Великого Кобзаря. Перебував під наглядом поліції. За активної участі П. був створений Полтав. осередок *Товариства українських поступовців*. Один з ініціаторів заснування краєзнавчого музею в *Полтаві*. Належав до кола фундаторів *Полтавської губернської вченої архівної комісії* та *Полтавського церковно-археологічного комітету*. Співробітничав з «*Киевской стариной*», в якій умістив низку статей. Співредактор низки випусків «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии». Автор численних історико-стат., історико-геогр. та етногр. праць з минувшини Полтавщини та історії Запорожжя. Опублікував низку документів і матеріалів з історії Полтавщини 17—19 ст.

П. у м. Полтава.

Тв.: Исторические материалы архива Полтавской казённой палаты. «Киевская старина», 1885, № 10; К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. Там само, 1894, № 5—6; По вопросу о времени основания города Полтавы: в связи с летописным известием о походе Игоря, князя новгород-северского, за реку Ворсклу в 1174 г. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1896, кн. 10; Остатки старины на нижнем Днепре. «Археологическая летопись Южной России», 1903, № 2; О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (Полтава), 1905, вып. 1; Про землю і людність України-Русі. Полтава, 1906; Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. Полтава, 1914; Происхождение и значение имени «Русь». «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (Полтава), 1915, вып. 12; К истории Полтавской епархии: исторические и бытовые очерки, заметки и переписка по архивным данным. Полтава, 1916.

Літ.: *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1912; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Мокляк В.О.* Л.В. Падалка як історик українського козацтва. «Археологічний літопис Лівобережної України», 1997, № 1/2; *Білоусько О.А., Мирошниченко В.І.* Нова історія Полтавщини: Кінець XVIII — початок XX століття. Полтава, 2003.

О.В. Ясь.

ПАДІША́Г (перське «пад-і-шаг» — пан суверенності) — титул суверенних мусульманських правителів, що дорівнював *імператорові*. Осман. *султани* вживали титул П. з поч. 16 ст. Крим. хан *Менглі-Ґерей I* прийняв титул П. внаслідок завоювання Великої Орди (1502). Зберігся як форма звертання до крим. *хана* з боку його підданців. У той же час крим. хани зверталися до осман. султанів, використовуючи титул П. З поч. 17 ст. титул П. османці почали визнавати за австрійс. *Габсбурга-*

ми, франц. королями, а з 1660 de facto — і за рос. *царями*.

Літ.: *Inalcik H.* Power relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature. В кн.: Passe turco-tatar present sovietique: Études offertes á Alexandre Bennigsen. Paris, 1986.

О.І. Галенко.

ПАДУА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один із найдавніших ун-тів Європи та Італії, у м. Падуя. Організований вихідцями з *Болонського університету*, датою заснування вважається 1222. 1363 постав теологічний ф-т ун-ту, а 1399 зі складу правничого ф-ту виділився медичний. Із поч. 16 ст. регулярно читалися лекції з анатомії, 1595 був відкритий анатомічний театр.

Організаційно структура ун-ту повністю наслідувала структуру Болонського ун-ту. Студенти поділялися на 2 великі групи — ультрамонтанів (вихідці з-за меж Італії) та цітрамонтанів (студенти з Апеннінського п-ова) залежно від свого походження. У свою чергу, кожна з цих великих груп за тією ж геогр. ознакою поділялася на менші — нації. Нації очолювалися ректорами, обраними з числа її членів.

У П.у. нації найдовше зберегли значення й вагу як незалежні корпорації. Вони були структурами, що надавали всіляку допомогу та послуги студентам (фінансові, юрид., банк., поштові тощо).

Ун-т був дуже популярним в Європі, особливо в німецькомовних країнах. Вчилися вихідці із земель *Речі Посполитої.* 1592 вони утворили самостійну націю — Natio Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae. Матрикуляційні книги польс. нації (Album nationis Polonie) за 1592—1747 охоплюють 2359 імен із теренів Речі Посполитої. До них були записані імена не лише польс. студентів, а й видатних осіб, котрі відвідували Падую й робили грошові внески на склеп і вівтар св. Станіслава в соборі св. Антонія. Очевидно, один із таких записів зробив Кирило *Терлецький* (1595—96), коли відвідав Італію. Вступ до «нації» здійснювався шляхом власноручного запису й грошового пожертвування. Спершу грошовий внесок був добровільним, а згодом став обов'язковим (у розмірі 1 венеціанського скудо), до якого ще додався внесок на б-ку нації (4 ліри).

Польс. «нація» святкувала дні своїх нац. святих, організувала б-ку, лікарську допомогу, влаштовувала поховання своїх померлих студентів. У найкращі роки свого існування польс. нація утримувала також учителів іноз. мов та фехтування. 1556—89 польс. студенти мали інституцію допомоги своїм студентам — окремий притулок поблизу площі Al Santo. У матрикуляційних книгах польс. «нації» збереглися імена студентів з укр. земель. В ун-ті навчалися вихідці з князівських родин *Вишневецьких*, *Заславських*, *Збаразьких*, Сенют, Масальських, *Острозьких*, *Чорторийських*, *Сапіг*, Радзивіллів, львів. грец. патриція Корнякта.

Ступінь д-ра медицини 1476 в П.у. отримав Юрій Котермак (*Дрогобич*) із *Дрогобича*.

Літ.: *Windakiewicz S.* «Protokoly zgromadzec nacji polskiej w Padwie». «Archivum do Dzejów Literatury i Oświaty w Polsce» (Kraków), 1882, cz. 2; *Його ж.* Nacja polska w Padwie 1592—1745. «Przegląd Polski», 1887, cz. 22; *Його ж.* Księgi nacji polskiej w Padwie. Б/м, 1888; *Його ж.* Padwa, studium z dziejów cywilizacji polskiej. «Przegląd Polski», 1891; *Cobban A.B., Kibre P.* The Nations in the Medieval Universities. «Medieval Academy of America», 49 (Cambridge, Massachusetts, 1948); *Kibre P.* Scholarly Privileges in the Middle Ages: The Rights, Privileges and Immunities of Scholars and Universities at Bologna—Padua—Paris—Oxford. «Medieval Academy of America», 72 (Cambridge, Massachusetts, 1961); *Barych H. (red.)* Archivum nacji polskiej w uniwersytecie padewskim. Tom I. Metryka nacji polskiej w uniwersytecie padewskim (1592—1745), t. II: Statuta oraz Akta i Protokoly zgromadzec nacji polskiej w universytecie padewskim. Wrocław, 1972; *Siraisi N.G.* Arts and Sciences at Padua. Toronto, 1973; Le origini dell'Universita, a cura di G.Arnaldi. Bologna — II Mulano, 1974; *Rosetti L., Dalla Francesca E.* Stemmi di Scolari Dello Studio di Padova in Manoscritti dello Archivio Antico Universitario. Parte prima: Natio Germanica. Parte seconda: Natio Polona. Parte Terza: Natio Utra Marina. Edizioni Lint, 1987; L'universita in Italia fra etá moderna e contemporanea: Aspetti e momenti. Bologna, 1991.

В.А. Кіку.

ПАДУ́РА Тимко (Padurra Tomasz (Tymko); 21.12.1801—20.09.1871) — поет, представник польс. романтичного українофільства та шляхетського козакофільства 1-ї пол. 19 ст. Н. у м-ку Іллінці Липовецького пов. *Київської губернії* в польс. шляхетській родині гербу Сас (Sas), предки якої (русини за походженням) у 17 ст. були вихідцями з теренів Закарпаття. Освіту здобув у *Кременецькому ліцеї*, який закінчив 1825, підтримував зв'язки з декабристами. Напередодні *польського повстання 1830—1831* обійшов *Правобережну Україну*, прагнучи викликати в населення співчуття до намірів польс. патріотів, за що був ув'язнений 1830—32. Автор численних козац. дум та пісень, написаних укр. мовою за допомогою лат. абетки у стилі народних. Разом з поміщиком В.Ржевуським створив у *Саврані* своєрідну «школу лірників», вихованці якої поширювали по Україні його козакофільський репертуар, покладений на ноти. Власні твори видав 1844 у *Варшаві* під назвою «Ukrainky z nutoju Tymka Padurry». У двох своїх відозвах «До земляків» (1847 та 1850 рр.) докоряв українцям освічених станів за нехтування й забуття ними рідної мови. В червні 1848 брав участь у роботі Слов'янського конгресу у Празі. Автор відомої польс. патріотичної пісні «Hej, sokoly».

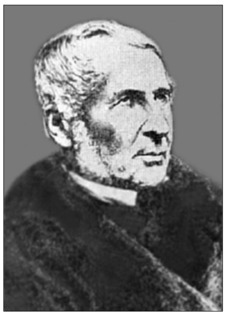

Т. Падура.

П. у м. Козятин, похований у с.Махновці Бердичівського пов. Київської губ.

Тв.: Pienia Tomasza Padurry / Przedmowa K.Jabłonowskiego. Lwów, 1842; Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafiw. Lwów, 1874.

Літ.: Prawdziwy życiorys Tomasza Padurry. Poznań, 1875; *Равита Ф.* Фома Падурра (Критический очерк) «Киевская старина», т. 26, 1889. № 9 (Сентябрь); *Пыпин А.Н.* История русской этнографии, т. 3: Этнография малорусская. СПб., 1891; *Щего-*

Падуанський університет. Палац дель Бо. Деревориm. 1654.

Р.-Е. Пайпс.

лев С.Н. Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма. К., 1912; *Гнатюк В.* Тимко Падура в українському історично-культурному процесі. «Червоний шлях», 1927, № 12; *Його ж.* Тимко Падура. Критично-біографічний та літературно-історичний нарис. Харків, 1931; *Щурат С.* Про зв'язки Т.Падури з декабристами «УІЖ», 1968, № 11. *Єфремов С.* Історія українського письменства. К., 1995.

В.Б. Любченко.

ПАЇ́СІЙ (р. н. і р. с. невід.) — єрусалимський патріарх (1645—61). Спочатку — ігумен одного з йорданських монастирів. Будучи патріархом, відстоював церк. маєтності в *Єрусалимі* та Віфлеємі (нині місто в Палестинській автономії), на які претендувала вірм. церква, управляв володіннями патріархії в Молдові й Валахії. Шукав підтримки в моск. царя *Олексія Михайловича*, здійснив подорож до *Москви* через Україну. Перебуваючи в *Києві* на початку грудня 1648, написав листа гетьманові Б.*Хмельницькому*, в якому звинувачував його в союзі з *Кримським ханатом*, ворогом християн. Разом із митрополитом Київським Сильвестром *Косовим*, *міщанами* й *духовенством* урочисто зустрічав гетьмана при в'їзді того в Київ 17 грудня 1648. Наприкінці грудня дав Б.Хмельницькому публічне розрішення від усіх гріхів, заочно обвінчав його з М.Чаплинською, благословив на війну з поляками й, можливо, коронував на Рус. князівство. У переговорах з моск. царем Олексієм Михайловичем щодо надання козакам військ. допомоги гетьман розраховував на підтримку патріарха. Разом із П. Б.Хмельницький відправив у Москву С.*Мужиловського*. У січні 1649 вони прибули до Москви. П. був посередником у переговорах із царем про підтримку Війська Запорозького у боротьбі з Польщею. Патріарх одержав милостиню й обіцяв служити цареві, повідомляти про ті справи, що його цікавлять. Повернувшись до Молдови, П. продовжував підтримувати зв'язки з Б.Хмельницьким та моск. царем Олексієм Михайловичем. Надіслав до Москви назаретського митрополита Гавриїла, який по дорозі зустрічався з Б.Хмельницьким і виконував місію посередника у переговорах гетьмана із царем. П., перебуваючи на поч. 1650 в Москві, порівнював Б.Хмельницького за заслуги в обороні правосл. віри з рим. імп. Константином І Великим і називав його «Новим Мойсеєм». Патріарх схиляв до спільної боротьби проти турків також і молдов. та валаського господарів. 1655 звернувся до царя Олексія Михайловича з проханням прийняти в рос. підданство молдов. господаря Георгія Стефана. Грец. духовенство, як вважають сучасні дослідники, сприяло прийняттю Б.Хмельницьким рішення про протекторат «одновірного» рос. царя.

Літ.: *Каптерев Н.* Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. М., 1885; *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. В кн.: Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей, т. 3. К., 1994; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. К., 1994; *Їх же.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Горобець В.М.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

О.М. Дзюба.

ПАЙПС (Pipes) **Ричард-Едгар** (н. 11.07.1923) — амер. політолог та історик. Д-р філософії (1950), професор (1963). Н. в м. Цешин (Польща) в сім'ї підприємця. Від 1929 — у *Варшаві*. У жовтні 1939 разом із батьками втік із окупованої Польщі. Від 1940 — у США. 1943—46 служив в амер. армії як перекладач рос. мови. Здобув ступені: бакалавра — у Корнельському ун-ті (шт. Нью-Йорк, США, 1945), магістра (1947) та д-ра філософії (1950) — у Гарвардському ун-ті в Кембриджі (шт. Массачусетс, США). Студіював рос. історію під керівом визначного амер. історика, емігранта з Росії М.Карповича. З 1953 — наук. співробітник, заст. директора (1962—64), директор (1968—73) Рос. дослідницького центру Гарвардського ун-ту. Впродовж 1950—96 викладав у Гарвардському ун-ті: професор (1963), почесний професор (1996). Гол. консультант в Ін-ті вивчення Росії Стенфордського ун-ту (шт. Каліфорнія, США, 1973—78). У 1970-х рр. — консультант сенатора Генрі Джексона. Від 1976 очолював групу «Б» — цивільних експертів при Центр. розвідувальному управлінні, котра вивчала стратегічний потенціал та політ. стратегію *СРСР*. Керівник відділу Сх. Європи й СРСР при Раді нац. безпеки в адміністрації президента США Р.Рейгана (1981—82). Належав до прибічників жорсткого курсу щодо СРСР, оскільки вважав його експансіоністською д-вою, здатною першою розпочати ядерну війну. Не раз відвідував СРСР та РФ. Автор численних праць з історії Росії та СРСР, радянсько-амер. відносин доби *перебудови* та ін. Зокрема, порушував деякі сюжети з укр. історії в контексті вивчення нац. питання в *Російській революції 1917—1918*, міжнац. взаємин народів Росії та СРСР, проблем нац. політики КПРС, ставлення деяких рос. політ. діячів (П.Струве та ін.) до укр. національно-визвол. руху на поч. 20 ст. Тримався думки, що *Російська імперія* кінця 19 ст. вже була поліційною д-вою. Виводив витоки рад. тоталітаризму від кінця 19 — поч. 20 ст. У своїх студіях обстоював тезу, що протягом 500 років напівазійське Моск. царство перетворилося на багатонац. *імперію*, переважно збройним шляхом, а більшовики після революції 1917 відродили цю імперію. Вважав, що в історії Росії була низка можливостей, зокрема в 1613, 1730, 1767, 1809, 1825, 1861, 1905, 1917, розпочати «новий курс», але країна поверталася до автократії. Висловлював думку, що вирішальну роль в історії Росії відіграла відсутність приватної власності від 14 до кінця 18 ст., яка в західноєвроп. країнах установила межі королів. влади. Натомість у Росії до 19 ст. зберігалася «держава-вотчина». Розглядав «жовтневу революцію 1917» у Росії як заколот невеликої групи лівих інтелігентів, а сталінський режим — як його логічне продовження.

Праці: The First Experiment in Soviet Nationality Policy: The Bashkir Republic, 1917—1920. «Russian Review», 1950, vol. 9; The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917—1923. Cambridge, 1954; Karamzin's memoirs on ancient and modern Russia. Cambridge, 1959; The Formation of the Soviet Union. London, 1964; Social democracy and the St. Petersburg labor movement, 1885—1897. Cambrid-

ge, 1964; On the Russian commonwealth. Cambridge, 1967; Revolutionary Russia. New York, 1968; Europe since 1918. New York, 1970; Soviet strategy in Europe. New York, 1976; Американо-советские отношения в эру разрядки. M., 1981; Legalized lawlessness: Soviet revolutionary justice. London, 1986; Русская революция, ч. 1—2. M., 1994; The Unknown Lenin. New Haven—London, 1996; Три «почему» русской революции. М., 1996; Россия при большевиках. М., 1997; Струве: левый либерал, 1870—1905. М., 2001; Струве: правый либерал, 1905—1944. М., 2001; Россия при старом режиме. М., 2004 (М., 1993); Я жил: Мемуары непримкнувшего. М., 2005; Русский консерватизм и его критики: Исследование политической культуры. М., 2008; Собственность и свобода: Рассказ о том, как из века в век частная собственность способствовала внедрению в общественную жизнь свободы и власти закона. М., 2008.

Літ.: *Романовский Н.В.* Ричард Пайпс — профессиональный антисоветчик. «Вопросы истории», 1982, № 3; Американские советологи: Справочник. М., 1990; *Руднев М.А.* Ричард Пайпс как историк русского консерватизма. В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Розвідки з теорії та методології досліджень. Дніпропетровськ, 2008.

О.В. Ясь.

ПАКИСТА́Н, Ісламська Республіка Пакистан — д-ва в Пд. Азії. Територія 809,940 тис. км². Столиця — м. Ісламабад. Адм.-тер. поділ на 4 провінції, 2 території та частину Кашміру (Азад Кашмір і Північні території). Населення 176,2 млн осіб (2009). Етнічний склад: пенджабці (44,68 %), пуштуни (15,42), сіндхи (14,1 %) та ін. Держ. мови — урду й англійська. Держ. релігія — іслам (суніти — 77 %, шиїти — 20 %).

П. було утворено 14 серпня 1947 внаслідок поділу Брит. Індії на мусульманську д-ву П., що складалася з 2-х частин: зх. (територія сучасного П.) і сх. (нині д-ва Бангладеш), та Індію, де більшість населення сповідувала індуїзм. Назва П. (у перекладі з урду — «Країна чистих») уперше прозвучала 1933 в памфлеті Чоудхарі Рамхата Алі «Зараз або ніколи» і була акронімом назв мусульманських земель зх. Індії, де «П» означало Пенджаб, «А» — Афганістан, «К» — Кашмір, «С» — Сінд і «тан» — Белуджистан. Пізніше для простоти вимови британці додали «и».

П. є ісламською федеративною республікою. В країні діє Конституція 1973. Законодавча влада представлена двопалатним парламентом (Меджліс-е-Шура). Верхня палата — Сенат — складається зі 100 членів, які обираються законодавчими асамблеями провінцій на 6 років. Нижня палата — Нац. асамблея (342 депутати) — обирається загальнонар. голосуванням терміном на 5 років. Виконавча влада представлена кабінетом міністрів. Прем'єр-міністр зазвичай є лідером партії, що перемогла на парламентських виборах. Президент обирається колегією виборців (складається з депутатів обох палат парламенту та провінційних асамблей) строком на 5 років і є головою д-ви та головнокомандуючим збройних сил. Суд. влада представлена Верховним судом П. і Вищими судами провінцій, яким підпорядковуються місц. суди. Існує Федеральний шаріатський суд, який стежить за відповідністю новоприйнятих законів нормам ісламського права. Система управління провінцій подібна до федеральної: провінційні асамблеї обираються прямим голосуванням, а лідер партії-переможниці стає гол. міністром. Губернатори провінцій обираються провінційними асамблеями за поданням гол. міністра.

На парламентських виборах 2008 перемогу здобули Пакистанська нар. партія (ПНП) та Мусульманська ліга. Ці партії створили коаліцію, яку очолив представник ПНП Р.Гілані. Унаслідок розпочатої парламентом процедури імпічменту президент країни П.Мушараф змушений був піти у відставку. На дострокових президентських виборах, що відбулися 6 вересня 2008, перемогу отримав лідер ПНП А.Зардарі, який фактично успадкував цю посаду після загибелі своєї дружини Б.Бхутто в грудні 2007.

Геостратегічне розташування П. на шляху до південно-азійського субконтиненту зумовило вплив різних народів на формування багатонац. к-ри цієї країни. П. є колискою Хараппської цивілізації, що існувала в долині р. Інд 2500—1500 до н. е. Її занепад збігається з появою на території П. арійських племен. У 7—6 ст. до н. е. тут виникли індоарійські д-ви — Мадра, Гандхара, Саувіра та ін. Приблизно в цей же період території Сінду і Пенджабу стають сатрапією Ахеменідського Ірану. 327—325 до н. е. землі в басейні р. Інд були завойовані Олександром Македонським. На поч. 2 ст. до н. е. на території П. виникло еліністичне Греко-Інд. царство. У 1—3 ст. басейн р. Інд входив до Кушанського царства. Після його розпаду зх. райони сучасного П. були включені до складу імперії Сасанідів, а сх. — до імперії Гуптів.

712 Сінд та пд. Пенджаб були завойовані араб. полководцем Мухаммадом бін Казімом, що поклало початок поширенню *ісламу.* З 11 ст. території сучасного П. входили до складу імперії Газневидів, потім — до д-ви Гурдів, а з 13 ст. — до Делійського султанату. Протягом 13—14 ст. відбулося вторгнення монголів та військ Тімура. У 16 ст. Пенджаб, Сінд і території на правому березі Інду увійшли до складу імперії Великих Моголів. У серед. 18 ст. територію П. підпорядкував афганський правитель Ахмад-шах Дуррані. На поч. 19 ст. в Пенджабі внаслідок об'єднання кількох сикхських князівств було утворено д-ву сикхів. Із серед. 19 ст. територія П. стала колонією Брит. імперії.

1906 в м. Дакка (нині столиця Бангладешу) було утворено Мусульманську лігу. Протягом 1920—30-х рр. популярності набуває ідея розподілу Індії за реліг. ознакою. 1940 Мусульманська ліга під кер-вом М.-А.Джини взяла офіц. курс на створення д-ви П. 14 серпня 1947 було проголошено створення двох незалежних д-в — Індії і П., який складався із зх. та сх. частин. Розподіл Брит. Індії супроводжувався масовими міграціями му-

Пакистан. Ісламабад. Мечеть Фейсал. Міжнародний ісламський університет. 1976—1986. Фото початку 21 ст.

сульман в П., а індусів і сикхів — в Індію. Протягом 1947—58 П. був брит. домініоном. 1958 внаслідок військ. перевороту владу захопив Айюб Хан, який проголосив себе президентом, а П. — республікою. 1969 до влади прийшов Яхья Хан, якому довелося ліквідовувати наслідки циклону в сх. П., що забрав півмільйона життів й зруйнував госпво регіону. Екон. і політ. суперечності, які виникли між зх. та сх. П., вилилися в хвилю політ. репресій федерального уряду проти бунтівної провінції, що спричинило початок громадян. війни. За підтримки Індії 1971 на території сх. П. виникла незалежна д-ва Бангладеш.

1972 до влади прийшов цивільний уряд лідера ПНП Зульфікара Алі-хана Бхутто, який дотримувався ідеї «ісламського соціалізму». Впродовж його правління було здійснено широку націоналізацію та проведено аграрну реформу (перерозподіл землі на користь безземельних орендарів), потеплішали відносини з Індією. 1977 до влади знову прийшли військові на чолі з ген. М. Зія-уль-Хаком, який впровадив курс на поглиблення ісламізації. 1979 З.-А.Бхутто був засуджений до страти за звинуваченням у плануванні вбивства політ. опонентів.

1978, після вторгнення рад. військ до Афганістану, П. став гол. базою спротиву моджахедів. Відбулося зближення із США. 1988, після загибелі в автокатастрофі М. Зії-уль-Хака, прем'єр-міністром П. стала донька З.-А.Бхутто — Беназір Бхутто. Наступне десятиліття ознаменувалося послідовною зміною при владі двох партій — ПНП Б.Бхутто та Мусульманської ліги Н.Шаріфа. 1998 П. провів перші випробування атомної бомби. 1999 до влади знову прийшли військові на чолі з ген. П.Мушарафом, який 2001 став президентом країни.

В. Молотов підписує Договір про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939.

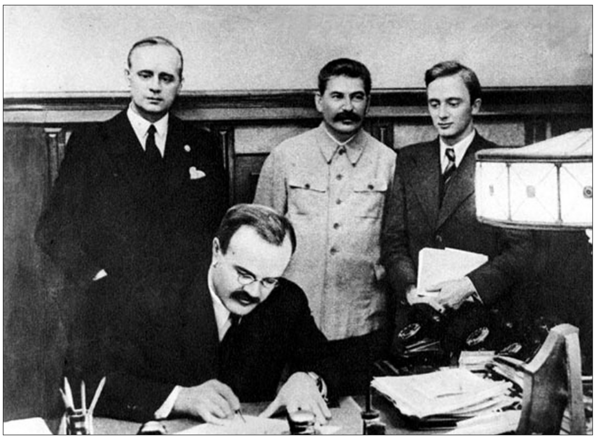

За структурою економіки та рівнем доходів П. близький до країн сх. та пд.-сх. Азії. ВВП на душу населення складає 2,5 тис. дол. США (2005). Більше половини населення задіяно в с.-г. секторі. П. експортує рис (3-тє місце у світі), вовну та шкіру. Осн. пром. підпр-ва перебувають у держ. власності. Гол. галузі пром-сті: текстильна, целюлозно-паперова, шкіряна, харчова. Викликом для економіки П. залишається політ. нестабільність, перенаселеність країни, низький рівень освіти. Значні кошти йдуть також на підтримку обороноспроможності країни.

П. належить до країн ядерного клубу. Після 11 вересня 2001 є ключовим партнером США в боротьбі з Талібаном.

31 грудня 1991 П. визнав незалежність України, а 16 березня 1992 між країнами було встановлено дипломатичні зв'язки. З жовтня 1997 в Києві відкрито посольство П. У січні 1998 в Ісламабаді свою роботу розпочало посольство України. Перші зв'язки було встановлено ще за часів *СРСР* в 1960—70-х рр., коли рад. фахівці, переважна більшість яких були з України, допомагали розбудовувати металургійну пром-сть.

Нову еру екон. відносин між двома країнами було започатковано 1996 укладенням багаторічного та багатомільярдного танк. контракту, який забезпечив П. сучасною бронетехнікою, а укр. підпр-ва — замовленнями. Досить динамічно розвивається співробітництво в нафтогазовій та буд. сферах. 2004 в Ісламабаді було відкрито представництво буд. асоціації «Інтербудмонтаж». П. виявляє зацікавлення в придбанні укр. енергетичного обладнання, устаткування для харчової і хімічної галузей, важкої автотехніки, тракторів, локомотивів тощо. З П. в Україну імпортується сировина і напівфабрикати легкої пром-сті, с.-г. продукція. 2004 товарообіг між двома країнами склав 180 млн дол. США. 2005 між зовнішньополіт. відомствами П. і України було укладено Меморандум щодо політ. консультацій. П. також виступив як співавтор Спільної заяви Ген. асамблеї ООН про Голодомор в Україні 1932—33. Досить інтенсивний обмін спостерігається в галузі освіти й науки, оскільки в Україні навчається багато пакистанських студентів. П. є одним із перспективних азійських партнерів України.

Літ.: *Васильев Л.С.* История Востока, т. 1—2. М., 1998; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999; Все страны мира. М., 2001; *Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н.* История Пакистана: XX век. М., 2008.

Я. Л. Примаченко.

ПАКТ МО́ЛОТОВА-РІББЕНТРО́ПА 1939 — договір про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939, підписаний наркомом закордонних справ СРСР В.*Молотовим* і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Договір означав переорієнтацію у зовн. політиці *СРСР* на зближення з Німеччиною.

Сторони зобов'язувалися утримуватися від нападу один на одного і дотримуватися нейтралітету у випадку, якщо одна з них ставала об'єктом воєнних дій третьої сторони. Учасники угоди також відмовлялися від участі в угрупованні д-в, «прямо чи опосередковано спрямованого проти іншої сторони». Надалі передбачався взаємний обмін інформацією в питаннях, що зачіпали інтереси сторін.

До договору додавався таємний додатковий протокол, яким встановлювалося розмежування країн Сх. Європи на сфери нім. і рад. інтересів на випадок «територіально-політичної перебудови» цих країн. Німеччина визнавала інтереси СРСР у Латвії, Естонії, Сх. Польщі, Фінляндії та *Бессарабії.*

Невдовзі після укладання договору, а саме 1 вересня 1939 Німеччина вторглася в Польщу, 17 вересня 1939 на територію Польщі ввійшли рад. війська («визвольний похід» РСЧА у Зх. Україні та Зх. Білорусії, або польс. похід РСЧА 1939). 22 вересня 1939 в Бресті (нині місто в Біло-

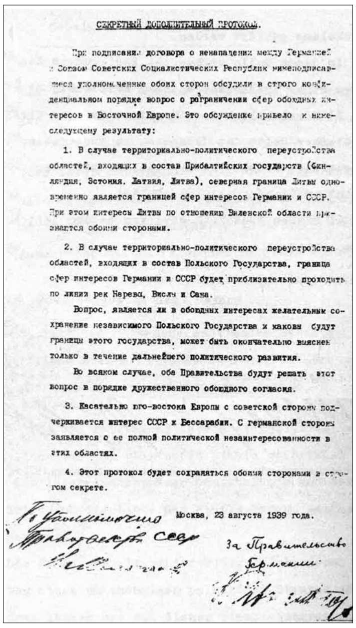

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ.

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обоих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обоими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обоими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1939 года.

По уполномочию Правительства СССР

За Правительство Германии

Таємний додатковий протокол до Договору про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939. Мова російська. (Документ зберігається в Архіві Президента РФ.)

русі) відбувся спільний радянсько-нім. військ. парад. Територіальний поділ Польщі між СРСР і Німеччиною був завершений 28 вересня 1939 підписанням договору про дружбу і кордон.

До складу СРСР були включені території *Західної України* і Зх. Білорусі (1939), у подальшому — Сх. Прибалтика, Бессарабія, *Буковина Північна* (1940). Наприкінці 1939 СРСР здійснив напад на Фінляндію, розв'язавши *радянсько-фінляндську війну 1939—1940*.

Договір був підписаний після періоду охолодження політ. і екон. відносин між СРСР і Німеччиною, викликаного приходом А.*Гітлера* до влади, і збройних конфліктів, під час яких СРСР протистояв Німеччині й Італії в Іспанії (громадян. війна в Іспанії), Японії на Далекому Сході (бої біля оз. Хасан і бої на р. Халхін-Гол), і став політ. несподіванкою для третіх країн.

Практично одночасно з'явилися й відомості про існування додаткових таємних домовленостей, текст яких був опублікований 1948 за фотокопіями, а 1993 — за оригіналами.

Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 договір, так само як і всі ін. радянсько-нім. договори, втратив силу.

Істор. оцінки договору неоднозначні. Мабуть, жоден з договорів новітньої історії не викликав у ході істор. досліджень такої тривалої й жорсткої дискусії, як німецько-рад. пакт про ненапад. На думку більшості вітчизн. і зарубіжних істориків, П.М.-Р. з його таємним протоколом став змовою двох диктаторських режимів з метою проведення воєнної агресії проти Польщі, і саме він відкрив шлях Німеччині до розв'язання *Другої світової війни*. Частина істориків, переважно радянських і сучасних російських, вважають, що уряд СРСР пішов на підписання пакту про ненапад з Німеччиною з метою відтягнення терміну вступу СРСР у світ. війну, виграшу часу для підготовки до війни, зміцнення геополіт. позицій і обороноздатності країни, тех. модернізації збройних сил.

Юрид. оцінки договору також суперечливі. Проте, зважаючи на ту обставину, що договір не може розглядатися без його невід'ємної складової — таємного протоколу, фахівці міжнар. права у своїй переважній більшості вважають його юридично неправомірним, оскільки він стосувався інтересів третіх сторін. Крім того, на погляд значної частини юристів і політиків, П.М.-Р. треба кваліфікувати як злочин проти миру.

Дж.: Nazi-Soviet Relations 1939—1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office. Washington, 1948; Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945: Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes, Ser. D: 1937—1941, Bd 7. Baden-Baden—Göttingen, 1950—70; «Секретный дополнительный протокол» к договору о ненападении между Германией и Советским Союзом 23 августа 1939 г. «Международная жизнь», 1989, № 9; Год кризиса 1938—1939: Документы и материалы, т. 1—2. М., 1990; Оглашению подлежит: СССР—Германия: 1939—1941: Документы и материалы. М., 1991; Документы внешней политики СССР, т. 22, кн. 1. М., 1992; Секретные документы из особых папок. «Вопросы истории», 1993, № 1; Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом 23 августа 1939 г. Web: http://www.hrono.info/dokum/193_dok/1939ru_ge.html.

Літ.: *Мюллерсон Р.А.* Советско-германские договоренности 1939 г. в аспекте международного права. «Советское государство и право», 1989, № 9; *Семиряга М.И.* Советско-германские договоренности в 1939 — июне 1941 гг.: Взгляд историка. Там само; *Його ж.* Тайны сталинской дипломатии: 1939—1941. М., 1992; *Случ С.З.* Экономическое сотрудничество германского рейха и Советского Союза в 1939—1941 годах. «Отечественная история», 1995, № 3; *Пронин А.А.* Советско-германские соглашения 1939 г.: Истоки и последствия. Екатеринбург, 1998; *Безыменский Л.А.* Предисловие автора. В кн.: *Безыменский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2000; *Случ С.З.* Советско-германские отношения в сентябре—декабре 1939 года и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну. «Отечественная история», 2000, № 5—6; *Пронин А.А.* Советско-германский договор о ненападении. «Международный исторический журнал», 2002, № 20; *Lipinsky J.* Das geheime Zusafzprotokol zum deutsch-sowjetischen Nichtanriffsvertag vom 23. August 1939 und seine Enstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939. Frankfurt am Main — Berlin — Bern, 2004; Международный кризис 1939—1941 гг.: От советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР. М., 2006; *Наджафов Д.Г.* Советско-германский пакт 1939 года и его исторические последствия. «Вопросы истории», 2006, № 12.

О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець.

ПА́КТИ КОНВЕ́НТИ (pacta conventa) — публічно-правова угода між *шляхтою* і новообраним польс. *королем*, що діяла в *Речі Посполитій* від 1573. За нею передбачалося законодавче оформлення на елекційному сеймі спец. зобов'язань (актуальних для шляхти на поточний момент), які брав на себе претендент на короля перед вступом на трон (див. *Вальний сейм*).

П.М. Сас.

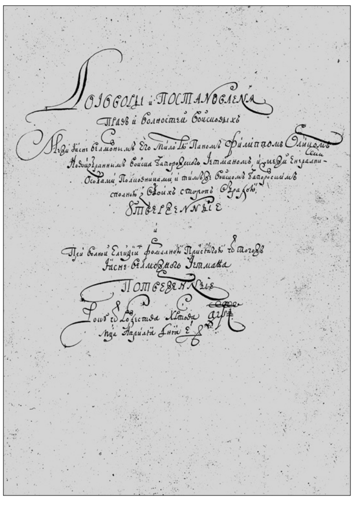

«Договоры й постановленя правъ і волностей войсковыхъ...» 1710. Титульний аркуш україномовного варіанта. Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва, РФ).

«ПА́КТИ ТА КОНСТИТУ́ЦІЇ ЗАКО́НІВ І ВО́ЛЬНОСТЕЙ ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРО́ЗЬКОГО» 1710 («Договори і постанови прав і вольностей військових...») — договір, укладений між обраним гетьманом П.*Орликом* та *козацькою старшиною* і *козаками Війська Запорозького.* В історіографічній традиції має назви: «Договір», «Хартія», «Угода», «Акт», «Конституція», «Державна конституція», «Конституція Пилипа Орлика», «Бендерська конституція», «Козацька конституція», «Конституція Української гетьманської держави», «Перша конституція України», «Конституція Війська Запорозького», «Українська конституція» тощо.

«Пакти та конституції...» ухвалені 16 (5) квітня 1710 в умовах відступу військ І.*Мазепи* з території України після поразки в *Полтавській битві 1709.* Підготовлені за результатами т. зв. *Бендерської комісії 1709*, окремих нарад *генеральної старшини* під час виборів нового *гетьмана* на старшинській раді, яка відбулася на території осман. фортеці Бендери (нині м. Тігіна, Молдова; див. *Тягиня*). Скріплені присягою обраного на раді гетьмана П.Орлика, його підписом та держ. печаткою Війська Запорозького. Затверджені 21 (10) травня 1710 швед. королем *Карлом XII* як «протектором України» в документі під назвою «Підтверджувальна грамота пактів королем Швеції» («Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae»).

Як політико-правовий акт «Пакти та конституції...» мали широке застосування: 1) визначали взаємовідносини між гол. суб'єктами політ. системи Укр. козац. д-ви — гетьманом і козац. старшиною; 2) були зводом узаконених і неузаконених норм, що в разі відвоювання *Лівобережної України* та *Правобережної України* відповідно в Росії й Польщі регулювали б діяльність держ. влади, у т. ч. конституювали територіальний, церк., політ., екон., фінансовий, правовий і суд. устрій об'єднаної України, а також визначали права й обов'язки її *станів*; 3) стали маніфестом до міжнар. спільноти, який post factum публічно оголошував про причини відмови Укр. козац. д-ви від політ. зверхності Моск. царства та вказував на мотивації її переходу під *протекторат* Швед. королівства.

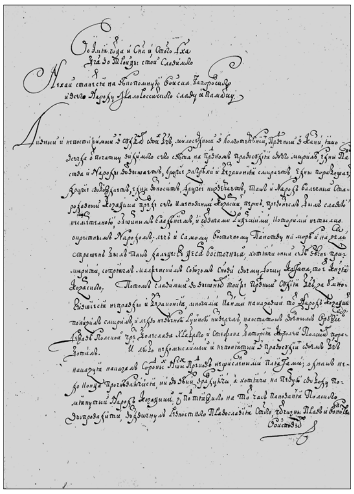

«Договоры й постановленя правъ і волностей войсковыхъ...» 1710. Перший аркуш україномовного варіанта. Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва, РФ).

«Пакти та конституції...» збереглися в 4-х редакціях: основний (варіант № 1) та скорочений (варіант № 2) тексти на латинській, а також два тексти на староукраїнській (варіанти № 3 і 4) мовах. Повна назва угоди: «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum Dominum Philippum Orlik, neolectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali juramento ab eodem illustrissimo Duce corroborata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam» («Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького та між генеральними старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах»). Слово «пакти» (з лат. «pactum») тут означає «договори», «угоди», «умови», а «конституції» (лат. «constitutiones»; множина) — «постанови», «рішення», «закони». У *Речі Посполитій* «конституціями» називали постанови вищого законодавчого органу влади — *вального сейму* (див. *Конституції сеймові*). Скорочений латиномовний текст «Пактів та конституцій...» має назву «Conventa Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta» («Затверджені умови договору між гетьманом і Військом Запорозьким, у стислому огляді зібрані»). У перекладі з латинської варіант № 1 був уперше опубл. М.*Маркевичем* 1842 в *Москві.* Староукр. текст «Пактів та конституцій...» мав назву: «Договоры и постановлєня Правъ и вольностєй войсковыхъ межи Яснє вльможнымъ Его Милости Паномъ Филиппомъ Орликомъ, новообранымъ войска Запорожского Гетманомъ, и межи Енеральными особами, Полковниками, а тымъ же войскомъ Запорожскимъ сполною зъ обоихъ сторонъ обрадою утверженные при вольной елекции формальною присягою отъ тогожъ Яснє вельможного Гетмана подтверженные Року отъ Рождества Христова 1710, месяца априля 5:». Очевидно, що базовий латиномовний текст документа зроблено для нового протектора України короля Швеції та міжнар. спільноти, скорочений — для королів. канцелярії, а староукр. варіант — із метою оголошення в Україні та на *Запорозькій Січі.* Гол. автором і редактором «Пактів та конституцій...» був П.Орлик. Також в опрацюванні їхнього проекту та ухваленні брали участь: небіж і найближчий радник гетьмана І.Мазепи А.*Войнаровський*, *кошовий отаман* Запороз. Січі К.*Гордієнко*, прилуцький полковник Д.*Горленко*, *генеральний обозний* І.*Ломиковський*, *генеральний бунчужний* Ф.Мирович, *генеральний осавул* Г.Герцик, *генеральний писар* І.Максимович, *генеральний суддя* К.Довгополий, а також ін. старшини та козаки — Ф.*Нахимовський*, І.Герцик, О.Герцик, В.Ломиковський, І.Ломиковський, М.Ломиковський, Іваненко, Карпенко та ін. Безпосередньо над документом працювали з 2-ї пол. лютого (за ст. ст.) 1710, при цьому декілька разів посланці з Бендер їздили до Лівобереж. України для консультацій з окремими представниками уряду І.*Скоропадського.* Преамбула і положення «Пактів та конституцій...» приймалися почергово в результаті дискусій консенсусом. Джерелами «Пактів

та конституцій...» були оригінали й копії текстів договорів (їхні проекти, у т. ч. й дипломатичні «інструкції») гетьманів Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, Ю.*Хмельницького*, П.*Тетері*, І.*Брюховецького*, П.*Дорошенка*, І.*Самойловича* з монархами Речі Посполитої, Моск. царства, *Османської імперії*, *Кримського ханату* та Швед. королівства, що були укладені в 2-й пол. 17 ст. Окрім того, укладачі «Пактів та конституцій...» взорували на тогочасні європ. політ. теорії Ф.Аквінського, Ю.Алімпія, Н.Макіавеллі, Ж.Бодена, Ф.Бекона, Й.Альтузія, Д.Локка, Г.Гроція, С.Пуфендорфа та ін., керувалися політ. доцільністю й відштовхувалися від звичаєвих норм, правових засад і політ. практики, які існували від часу постання ранньомодерної Укр. д-ви.

Внук мазепинця І.Ломиковського *генеральний хорунжий* 1754—60 Микола Ханенко (1693—1760) зберігав у своєму фамільному архіві повний лат. текст «Пактів та конституцій...» (варіант № 1), який перейшов у спадок його нащадкам — новгород-сіверському повітовому *маршалку* Михайлу Івановичу Ханенку (1818—52) та його братам Олександру (1816—95) й Івану (1817—91). Текст, збережений у козацько-старшинській родині *Ханенків*, було вперше опубліковано О.*Бодянським* 1847. Рукопис латиномовної преамбули «Пактів та конституцій...» (варіант № 1) зберігається у фондах Нац. архіву Швеції в Стокгольмі (фонд «Cosacica», ч. 1), а його копії — у ЦДІА України в Києві (фонд 2236: Архівна Україніка: Документи з фондів зарубіжних архівів: Копії, опис 1: Копії документів Стокгольмського державного архіву, Швеція, справа 71, арк. 1—6). Скорочена рукописна редакція «Пактів та конституцій...» лат. мовою (варіант № 2) також міститься у фондах Нац. архіву Швеції в Стокгольмі, копії — у ЦДІА України в Києві (фонд 2236, опис 1, справа 72, арк. 1—7). Текст «Пактів та конституцій...» староукр. мовою (варіант № 3) зберігається в Рос. держ. архіві давніх актів у Москві (фонд 13, опис 1, рік 1710, справа 9, арк. 1—20) у вигляді написаної скорописом серед. 18 ст. діловодної копії, яка поміщена в таблицю із графою для перекладу окремих малозрозумілих укр. слів і словосполучень на рос. мову. 1792 до *Санкт-Петербурга* від колиш. запорожців був переданий оригінальний текст «Пактів та конституцій...» (варіант № 4) і двох підтверджувальних грамот швед. короля Карла XII, а у 1800 ці документи були «сообщены в архив для сохранения» (Рос. держ. архів давніх актів, Москва, фонд 124, опис 2, рік 1710, справа 12, арк. 1—18). Україномовний оригінал за власноручним підписом П.Орлика засвідченим печаткою Війська Запорозького, було віднайдено київ. архівістами на чолі з О.Вовк наприкінці 2008 і вперше опубліковано 2010. Впродовж 18 ст. різномовні копії цього документа знаходилися в *Генеральній військовій канцелярії* в *Глухові*. Копія староукр. тексту (варіант № 3) вперше побачила світ 1842 завдяки М.Маркевичу, вдруге — О.Бодянському 1859. Оригінал скороченого тексту з Нац. архіву Швеції (варіант № 2) скопійований Н.*Молчановським* 1899 та опубл. В.*Кордтом* 1930. Ще один текст лат. мовою був віднайдений у 1920-х рр. І.*Борщаком* в особистому архіві Орликів у замку Дентевіль неподалік Парижа (Франція), однак при повторному перегляді цього архіву А.*Жуковським* та О.*Пріцаком* 1987 натрапити на даний документ не вдалося.

«Пакти та конституції...» складаються зі вступу-преамбули, 16-ти статей і присяги новообраного гетьмана. У преамбулі викладалася коротка історія укр. народу, легітимізувалося існування козац. стану та обґрунтовувалися становлення Укр. козац. д-ви, а також її відхід від Речі Посполитої і добровільне піддання під владу моск. *царя*. Проаналізовано українсько-рос. відносини від 1648 до поч. 18 ст. та українсько-швед. стосунки 1653—57 і 1708—09. Наголошувалося на тому, що Моск. царство всіляко обмежувало права «Війська Запорозького і вільного руського народу», через що Б.Хмельницький налагодив міцні стосунки зі Швед. королівством. Ішлося про відновлення українсько-швед. відносин за правління І.Мазепи, які продовжувалися в умовах еміграції. Осн. мотивацією піддання швед. королю оголошувалися «відновлення і зміцнення зневажених своїх прав і вольностей», звільнення України з-під «московського ярма» та боротьба проти «тиранського іга» рос. царя *Петра I*. Вказувалося на причини обрання на гетьман. посаду «за стародавнім звичаєм і давніми законами» П.Орлика, який мав «Раду радити, уряд радити і провадити». Наприкінці преамбули зазначалося, що іменем Бога ухвалених «Пактів та конституцій...» має дотримуватися як новообраний «вільним голосуванням» гетьман, так і його наступники на гетьман. посаді. Стаття 1 «Пактів та конституцій...», опираючись на екскурс в історію *православ'я* «від часів панування хозарських каганів» до повстання Б.Хмельницького, проголошувала захист правосл. віри в Україні та відновлення діяльності Київ. митрополії під зверхністю Константиноп. патріарха. Також на користь розбудови правосл. церков в Україні заборонялося проживання представників «чужовір'я». Стаття 2 обґрунтовувала встановлення кордонів і забезпечення територіальної цілісності Укр. козац. д-ви, яка мала об'єднувати Правобережжя, Лівобережжя та Запорожжя. При цьому йшлося про «недоторканність українських кордонів» (лат. — Integritas limitum Ukrainensium) та «прикордонні українські землі» (Ukrainensibus vim inferre). Швед. король повинен виступати гарантом цілісності України, а під час укладення майбутнього мирного

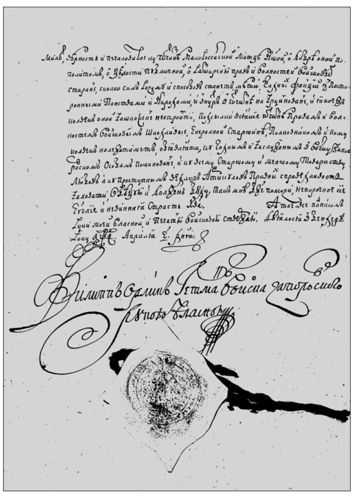

«Договоры й постановленя правъ і волностей войсковыхъ...» 1710. Останній аркуш україномовного варіанта. Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва, РФ).

договору з Моск. царством добиватися «відшкодування всіх втрат, яких завдано Україні воєнними діями» та повернення на Батьківщину захоплених у цих діях полонених козаків. Стаття 3 зобов'язувала гетьмана налагодити мирні «побратимські» відносини з Крим. ханатом, які б надалі не порушувалися. У статті 4 йшлося про політико-правовий статус Війська Запороз. Низового, яке «заслужило собі невмирущу славу незліченними лицарськими подвигами на морі і на суходолі». Окреслювалися територіальні межі володінь Запороз. Січі, для чого гетьман мав домагатися під час майбутніх шведсько-моск. переговорів очищення від рос. військ фортець і укріплень уздовж Дніпра. Гетьман мав також надавати «всіляку допомогу» для захисту Січі. Згідно зі статтею 5, стародавній козац. монастир у Трахтемирові (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.; Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів») мав бути поновлений та разом з усіма угіддями, а також містечками *Переволочна* і Келеберда на Полтавщині, Переволочанською переправою через Дніпро, Кодацькою фортецею і «рікою Ворсклою з млинами» перейти під юрисдикцію Війська Запороз. Низового. Обумовлювалося положення щодо заборони всім «визначнішим людям світського і духовного стану» ловити рибу у володіннях запорожців по Дніпру від Переволочної до гирла річки, а також право на володіння запорожцями «річками, протоками і всіма визначеними угіддями у Дикому Полі аж по Очаків». У статті 6 вказувалося на порушення попередніми гетьманами (очевидно, ішлося про Д.*Многогрішного*, І.Самойловича та І.Мазепу) звичаю колективного ухвалення рішень на догоду «необмеженої влади» та «самоуправства», через що, на думку укладачів договору 1710, в Україні розпочалися різні негаразди, у т. ч. «утиски посполитих», «насильний розподіл посад», «зневага до генеральної старшини, полковників і значного товариства». З огляду на це в «Пактах та конституціях...» виписувався окремий закон, що регламентував: 1) статус генеральної і полкової старшини, які оголошувалися «чільними (народними генеральними) радниками в нашій Вітчизні»; 2) процедуру й квоту делегування на Ген. раду представників від *полків* як адм. одиниць Укр. козац. д-ви; 3) права та обов'язки гетьмана, ген. старшини, полковників і ген. радників, які утворювали своєрідну вищу палату Ради, де мали разом «радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи»; 4) скликання Ген. ради, яка за спец. універсалом гетьмана мала щорічно проводитися в «гетьманській резиденції» 3-ма сесіями під час великих церк. свят — на Різдво Христове, Воскресіння Христове та Покрову Пресвятої Богородиці. Обрані на Раду мали право «вільними голосами» відкрито «виказувати і заявляти про порушення прав та вольностей вітчизняних»; 5) управління Україною поза сесіями Ген. рад, яке покладалося на гетьмана; 6) питання зовн. політики й міжнар. відносин вирішувалися гетьманом разом із ген. старшиною на «таємних та публічних нарадах»; 7) питання присяги «відповідної форми» всіх членів Ген. ради, які повинні були «особисто присягнути на вірність Вітчизні, на щиру відданість гетьманові, а також на сумлінне виконання обов'язків своєї посади». Отже, встановлювалася колегіальна форма управління Україною, адже кожний вибраний від полку як адм. одиниці репрезентував не лише козацтво, а й представників ін. станів, що проживали на його території. Уряди полковників і сотників також були виборними й підлягали періодичній звітності, а відтак — переобранню чи необранню на Радах. Стаття 7 визначала повноваження *Генерального військового суду*, до якого передавалася «кримінальна чи якась інша» справа. У статті 8 ішлося про права ген. старшин (які «постійно перебувають при боці гетьмана»), а також обов'язки дворових «слуг» гетьмана. Стаття 9 встановлювала повноваження Військ. скарбу та ген. підскарбія. Тут же виписувалися повноваження гетьмана у фінансово-екон. сфері, який «до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми чиншами і доходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу». Свої прибутки гетьман мав отримувати від *індукти* з *Гадяцького полку*, Шептаківської сотні та Почепівських і Оболонських «маєтків». Окрім того, гетьман не мав права «самовладно» привласнювати собі громад. маєтності, угіддя Війська Запорозького, а також розподіляти їх серед «інших людей». У цій статті встановлювалися норма виборів у кожному з полків по 2 підскарбії від «козаків і посполитих», а також їхні обов'язки. Стаття 10 обмежувала свавілля укр. можновладців та встановлювала норми взаємовідносин між «військовими і посполитими урядовцями» й залежними від них категоріями населення. Зверталася увага на корупцію серед вищих і середніх станів, окремі представники яких «жадобою власного зиску заходяться купувати військові і посполиті посади, здобуваючи гетьманську прихильність принадами хабарів». Протидією цьому мало стати положення про вибір «вільним голосуванням» на полковницькі, сотенні та ін. посади. У статті 11 йшлося про пільги для козац. вдів і сиріт, яких, зважаючи на постійні військ. дії та загибель козаків під час походів, було на той час в Україні дуже багато. Статті 12 та 14 встановлювали права укр. *міщан*, купців і селян. Стаття 13 обумовлювала статус м. *Києва* та ін. міст із *магдебурзьким правом*: «Столичне місто Київ та інші українські городи з магістратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі». У статті 15 йшлося про забезпечення існування найманих, т. зв. сердюцьких, підрозділів у структурі укр. війська. Стаття 16 унормовувала організацію торгівлі та податкової системи на всій території Укр. козац. д-ви. До осн. тексту додавалася присяга новообраного гетьмана, який зобов'язувався дотримуватися та впроваджувати в життя положення угоди в «усіх розділах, уривках, поняттях і

клаузулах», бути вірним і відданим «нашій Вітчизні» та дбати про її «суспільне благо і соборність».

Творці «Пактів та конституцій...» оперують поняттями «Вітчизна», «Військо Запорозьке», «Україна», «Мала Русь», «руський народ», «козацький народ» та ін. Слово «Вітчизна» в осн. латиномовному тексті (варіант № 1) «Пактів та конституцій...» вживається 40 разів, при цьому з означенням «руська» — 5 — та «роксоланська» — 3 рази. Як тотожні використовуються такі поняття, як «Русь» — 1 раз, «Мала Русь» — 2, «Роксоланія» — 6 — та «Україна» або ж «український» — 7 разів. Це, зокрема, простежується у визначенні «Столичне місто Русі, Київ, та інші міста України» (Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates). Не раз вжито поняття «козацький народ», зокрема як «войовничий прадавній козацький народ, колись званий хозарським». Поняття «руський народ» переважно вживається у сполученні з терміном «Військо Запорозьке»: «Військо Запорозьке і закріпачений, пригноблений руський народ», «Військо Запорозьке і вільний руський народ», «із Військом Запорозьким і народом руським» та ін. Поняття «запорозький» вжито 46 разів для позначення «Війська Запорозького» як корпоративної військово-політ. структури, а також назви ранньомодерної Укр. д-ви — *Гетьманщини* або ж Гетьманату. Термінологічне означення «Військо Запорозьке низове» вживається для маркування автономного утворення Запороз. Січ. Визначення «реєстрові» та «запорозькі» козаки об'єднуються терміном «все Військо Запорозьке». У тексті «Пактів та конституцій...» староукр. мовою (варіант № 3) лат. означення «роксоланський» і «руський» скрізь подаються як «малоросійський» (малороссійский), хоча поряд із цим вживаються терміни «Україна» (Украина), «Украйна» (Украйна) та «український» (украинский). Якщо в латиномовному тексті подається поліетнонім «Московська імперія» (Moskovitico Imperio), то у староукр. тексті він звучить уже як «Держава Московська» (Государство Московское). При цьому щодо узагальненої назви ін. світ. д-в вживається таке поняття, як «Панство» (польс. «państwo» — д-ва).

«Пакти та конституції...» закріплювали незалежність від Моск. царства й Речі Посполитої, але визнавали протекторат Швед. королівства. За окремим законом, який вписувався до «Пактів та конституцій...», проголошувалася станова *республіка* у формі Гетьманату. Виборна Генеральна рада та обраний на ній правитель-гетьман ставали одночасно законодавчим, контрольним і розпорядчим вищими владними органами. Кримінально-суд. справи відходили до компетенції Ген. військ. суду, фінансові — Ген. скарбу. Реалізація «Пактів та конституцій...» була обмежена внаслідок несприятливої міжнар. ситуації, постійних військ. дій та поразки українців у Полтавській битві 1709. Однак протягом кількох років конституційні положення частково діяли на теренах Правобереж. України завдяки походам 1711 і 1713 військ гетьмана П.Орлика та визнанню його влади місц. населенням. Звістка про укладення «Пактів та конституцій...» в умовах продовження *Північної війни 1700—1721* змусила рос. царя Петра I вжити певних заходів щодо повернення запороз. козацтва під свою владу, що, однак, не завершилося успіхом. Під час перебування протягом 1714—42 у Швеції, Греції та Туреччині гетьман в еміграції П.Орлик і його оточення домагалися дипломатичними засобами поновити свою владу над Україною і впровадити «Пакти та конституції...» в політ. практику. Деякі положення договору знайшли відгук у низці документів пізнішого часу, зокрема в «анонімній записці» (т. зв. Мала конституція) 1720-х рр. з архіву І.Скоропадського, політ. «записках» Г.*Політики* 2-ї пол. 18 ст. та ін.

Договір 1710 відображав світоглядні цінності козац. старшини кінця 17 — поч. 18 ст. та засвідчив її прагнення унормувати життя за власними звичаями, традиціями й законами. Цей політико-правовий акт враховував інтереси не лише козацтва (гетьман; старшина — генеральна, полкова й сотенна; ген. «радники»; реєстрові, низові та прості козаки; козац. дружини, вдови і «осиротілі сім'ї»; *сердюки* й *компанійці*; дворові гетьман. та старшинські «слуги») як провідної верстви, а й регламентував життєдіяльність ін. укр. станів — *духовенства*, міщанства, *купецтва* і *селянства*. Усі ці категорії населення тогочасної України творцями «Пактів та конституцій...» об'єднувалися в поняття «народ». Положення договору 1710 узагальнили накопичений протягом попередніх століть державотворчий потенціал укр. народу й стали ідеологічним підгрунтям для подальших його виступів за незалежність. «Пакти та конституції...» заклали основи розвитку вітчизн. конституціоналізму нової та новітньої доби і стали визначною історичною пам'яткою нац. та європ. політичної думки 18 ст.

Публікації: *Маркевич Н.* История Малороссии, т. 4. М., 1842; Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1847, кн. 1; *Бантыш-Каменский Д.* Источники Малороссийской истории, ч. 1—2. Там само, 1859, кн. 1, ч. 2; *Эварницкий Д.* История запорожских казаков, т. 3. СПб., 1897; Pacta et constitutiones legum libertatumque... Lausanne, 1916; *Кордт В.* Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. В кн.: Український археографічний збірник, т. 3. К., 1930; Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика: 1710 рік. К., 1994; Історія Української конституції: Збірник документів. К., 1997; Конституція Української Гетьманської держави: Староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами. Львів—К., 1997; Універсали Івана Мазепи 1687—1709. К.—Львів, 2002; *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. К., 2006; Україна — Швеція: На перехрестях історії (XVII—XVIII ст.). К., 2008; *Вовк О.Б.* Конституція Пилипа Орлика: Оригінал та його історія. «Архіви України», 2010, № 3—4; Договори і постанови. К., 2010; «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів, 2011.

Літ.: *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 2. СПб., 1846; *Костомаров Н.* Мазепинцы. СПб., 1894; *Грушевський М.* Шведсько-український

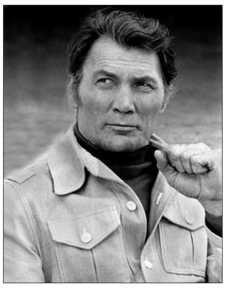

В. Палагнюк (псевдонім — Джек Пеленс).

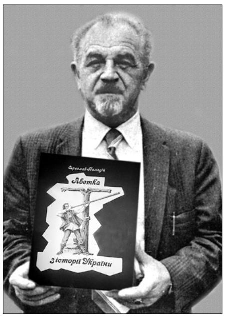

Я. Паладій.

Гуцульська церква в м. Гантер (шт. Нью-Йорк, США), збудована за проектом Я. Паладія.

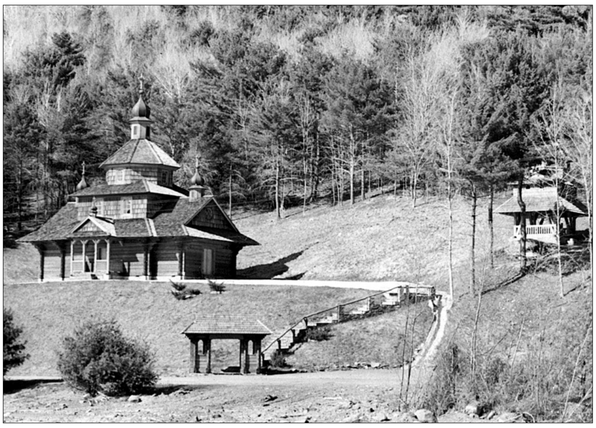

союз 1708 р. «ЗНТШ», 1909, т. 92; *Колесса Ф.* Матеріали до історії козаччини з 1709—1721 рр., зібрані в Шведськім державнім архіві в Стокгольмі. «Діло», 1910, ч. 33—40 (23 лютого); *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант): Його життя й діяльність. К., 1918; *Борщак І.* «Orlikiana» (опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення. В кн.: Хліборобська Україна, зб. 7—8. Відень, 1923; *Його ж.* Пилип Орлик і Франція. Львів, 1924; *Орлик П.* Вивід прав України: З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками видав І. Борщак. Львів, 1925; Звідомлення Л.О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень—липень року 1926). В кн.: Праці комісії для вивчування історії західно-руського та українського права, вип. 3. К., 1927; *Василенко Н.* Конституция Филиппа Орлика. В кн.: Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук, т. 3. М., 1929; *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. В кн.: Мазепа: Збірник, т. 1. Варшава, 1938; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938; *Vasylenko M.* The Constitution of Pylyp Orlyk. «The Annals of Ukranian Academy of arts and sciences in the U.S.», 1958, vol. 6, N 3—4; *Оглоблин О.* Бендерська конституція 1710 року. «Вісник Організації Оборони чотирьох свобод України», 1960, ч. 5 (139); *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709—1714). М., 1990; Вивід прав України. Львів, 1991; *Кресіна І., Кресін О.* Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. К., 1993; *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. К., 1993; *Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика. В кн.: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика: 1710 рік. К., 1994; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Лукашевич О., Манжул К.* «Конституція» Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. Х., 1996; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст. К., 1997; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст. К., 1997; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники. К., 2004; *Кресін О.* «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р. «УЇЖ», 2005, № 2; *Струкевич О.* Правові засади та конституційні ідеї козацької старшини. В кн.: Історія українського козацтва, т. 1. К., 2006; Іван Мазепа та його доба: Історія, культура, національна пам'ять: Матеріали міжнародної конференції. К., 2008; *Трофимук О.* Пилип Орлик: Гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. Львів, 2008; *Таирова-Яковлева Т.* Гетманы Украины. М., 2010.

Т.В. Чухліб.

ПАЛАГНЮ́К Володимир (псевд. — Джек Пеленс; 18.02.1919—10.11.2006) — амер. кіноактор укр. походження, громад. діяч. Н. в м. Латтімер Майнс (Lattimer Mines; шт. Пенсильванія, США) в сім'ї шахтаря. Був шахтарем, професійним боксером (виграв 15 боїв, з них 12 — нокаутом), летуном. 1947 зі ступенем бакалавра закінчив Стенфордський ун-т (спеціалізація — «драма»). Того ж року почав виступати в театрах на Бродвеї. Знімався в кінофільмах «Паніка на вулицях» (1950), «Шейн», «Че!», «Le MOpris» та ін. Найкраще акторові вдавались ролі ковбоїв та «поганих хлопців». Згодом зі славою «ковбоя номер один» він потрапив у музей спадщини ковбойських фільмів в Оклахома-сіті до списку нац. слави Америки.

1996 видав книгу віршів «The Forest of Love» («Ліс любові»), ілюстровану власними працями. Того ж року вперше відвідав Україну та взяв участь у кінофестивалі «Молодість».

П. відомий і як маляр; малював переважно пейзажі, на звороті яких писав власні вірші, навіяні малярською роботою.

2002 заснував у Голлівуді Фундацію «Трайдент», метою якої були популяризація укр. внеску у світ. к-ру, зокрема у галузі кіно, та сприяння молодим акторам укр. походження.

Був гол. диктором у фільмі «Між Гітлером і Сталіним: Україна у Другій світовій війні» (2003), створеному Українсько-канад. дослідно-документаційним центром (Торонто).

Володар премії «Оскар» Амер. кіноакадемії (1991). 2004 на Фестивалі рос. фільмів у Голлівуді відмовився від звання «Народний артист Росії», мотивуючи це, зокрема, своїм укр. походженням.

П. у Каліфорнії (США).

Літ.: Aktor Jack Palance Dies at Age 87. «Новий шлях» (Торонто). 2006, 16 листопада.

І.І. Винниченко.

ПАЛА́ДІЙ Ярослав (21.04.1910—19.01.1977) — скульптор, різьбяр, автор унікальної «Абетки з історії України». Н. в с. Кострижівка (нині Заставнівського р-ну Чернів. обл.) в учительській родині. Перебування *Буковини* в міжвоєнний період під владою Румунії спричинило його навчання в румуномовній сільс. школі. Продовжив навчання в ліцеї для хлопців ім. Г.Гіка в м. Дорогой. 1932—38 навч. в Академії мист-в у Бухаресті (Румунія). Будучи студентом, під кер-вом монументаліста проф. Мидрі створив великогабаритні барельєфи (заввишки 6—7 м, завдовжки 8 м) для оздоблення Королів. офіцерської академії в Бухаресті та румун. павільйону на Всесвітній виставці в Нью-Йорку (США). Після закінчення 1939 Пед. університетського семінару за спеціальністю «образотворче мистецтво та каліграфія» працював учителем рисунків і краснописів у комерційному ліцеї для хлопців.

Із встановленням рад. влади на Буковині та після проведеної реорганізації навч. закладів за рад. зразком П. у числі ін. представників інтелігенції краю покинув рідну землю. Працював на порцеляновій ф-ці в м. Карлсруе (Німеччина).

1942 повернувся на укр. землі. Вчителював у *Городенці,* проте восени 1944 перебрався до Австрії, де опинився в укр. таборі для переселенців Лексенфельд поблизу Зальцбурга. 1947 став членом Спілки укр. науковців, літераторів і мистців. Відкривши різьбярську майстерню, працював як різьбяр народного мистецтва. Свідченням визнання мистецького таланту П. в Австрії стало прийняття його до Мистецького товариства «Кунст Ферайн».

1949 переїхав у США. Оселившись у Нью-Йорку, П. став членом Об'єднання укр. мистців Америки та Літ. клубу, брав участь у щорічних виставках. Для заробітку працював над проектуванням мережі міських водопроводів.

Активно займався громад. діяльністю. Брав участь у роботі Укр. студентського т-ва «Чорноморе» у Філадельфії (США), члени якого вважали П. «батьком» Укр. буковинської громади в Нью-Йорку. Тісно співпрацював з ін. українськими громад. організаціями в США, створивши для них чимало печаток, екслібрисів.

Своєрідним свідченням туги П. за Україною стала низка його робіт: «Князь Ігор на коні» (гіпсова горорізьба, під бронзу), «В'їзд Б.Хмельницького до Києва» (пірографіка з використанням картини буковинського художника М.І.*Івасюка*); «Нестор Літописець» (графіка); акварелі «Перехоплення турецького посланця», «Коні на волі» та ін. За його проектом збудована гуцульська церква в м-ку Гантері (шт. Нью-Йорк), де околиця нагадувала природу буковинських Карпат. Автор проектів пам'ятника Т.*Шевченку* і гетьманові І.*Мазепі* (макет пам'ятника було встановлено в Укр. правосл. консисторії у Музеї в Бавнд Бруку в пам'ять жертвам *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*).

П. створив технікою випалювання на липовій дошці (пірографіка) портрети митрополита А.*Шептицького* та кардинала Й.*Сліпого* в натуральну величину. Ці портрети і проект гуцульської церкви П. передав до Укр. ін-ту Америки в Нью-Йорку.

Особливе місце серед мистецької спадщини П. займає унікальна «Абетка з історії України», над якою він працював 3 роки. Автор намагався, щоб кожна із 33-х літер-ілюстрацій «нагадала малому й старому дорогий серцю образ рідної України». Незвичайність виконаних літер полягає в тому, що П. їх не просто малював, а «вибудовував», обравши як матеріал для оформлення літер молодий дуб, — улюблене дерево укр. народу. Ця символіка підкреслює нац. характер його праці.

Літера-ілюстрація «Ф»-Франко з «Абетки з історії України» Я. Паладія.

Уперше літери-картини укр. абетки, кожна з яких була розміщена на спец. стендах, було репрезентовано П. у серпні 1968 в Укр. ін-ті Америки з нагоди приїзду верховного архієпископа (патріарха) і кардинала Й.Сліпого. Нині ці мистецькі твори зберігаються в Укр. патріаршому музеї в Римі (Італія).

У вигляді книги укр. абетка побачила світ 1973 як ювілейне видання *Наукового товариства імені Шевченка* в серії Укр. літ. б-ки (т. 10). Віршовані підписи до кожної літери здійснив здивований новизною виконання літер-картин поет Леонід Полтава. Із вміщеною картою України «Абетка...» миттєво здобула популярність в укр. діаспорному середовищі. Уперше книга потрапила в Україну як подарунок дружини скульптора учасникам львів. дитячого хору «Дударик», що перебували з гастролями в США, згодом — письменницям І.Калинець та С.Майданській.

Вказане видання, а також 2 примірники «Абетки...» — у вигляді блокнотів в авторському виконанні: у форматі А-4, без віршованих підписів, друга — мініатюрна, «кишенькова», з його короткими власноручними підписами (дещо недосконалими, але влучними), у числі ін. оригінальних матеріалів з особистого архіву П. нині зберігаються у відділі Буковинської діаспори *Чернівецького краєзнавчого музею.* Ці матеріали, які передала із США в Україну дружина митця Є.Паладій-Поритко, зіграли вагому роль у поверненні укр. народу імені скульптора П. Його «Абетка...» по праву стала однією зі сторінок величної книги укр. культ. спадщини.

П. у м. Гантер (шт. Нью-Йорк). Похований на укр. правосл. цвинтарі св. Андрія Первозваного в Саут Бавнд Бруку (шт. Нью-Джерсі). На пам'ятнику викарбувано прізвище «Паладій» літерами-картинами «Абетки...», що слугують продовженням його мистецької творчості, насиченої любов'ю до України.

Вид.: *Паладій Я.* Абетка з історії України. Текст Леоніда Полтави. Наукове товариство імені Шевченка. Українська літературна бібліотека, т. 10. Нью-Йорк, 1973.

Літ.: *Гарасевич М.* Шедевр. «Нові дні», 1979, ч. 6, червень; Особистий архів Я.Паладія із колекції фондів Чернівецького краєзнавчого музею (відділ Буковинської діаспори).

С.В. Герегова.

ПА́ЛАК (р. н. і р. с. невід.) — цар пізньоскіф. д-ви в Криму із столицею в *Неаполі Скіфському*, син царя *Скілура*. Заступив на царство після смерті останнього (113/112 до н. е.). Того часу тривала війна між пізньоскіф. об'єднанням та *Херсонесом Таврійським*. Ще за життя Скілура *скіфи* захопили хору Херсонеса Таврійського, але останній звернувся по допомогу до царя Понту *Мітридата VI* Євпатора. Цар надіслав до Криму стратега Діофанта, який завдав поразки Скілурові восени 113 до н. е., після чого між Херсонесом Таврійським та скіфами було укладено мир. Проте 112 до н. е. скіфи на чолі з П. порушили його й відновили військ. дії в союзі із сарматським племенем *роксоланів*. Діофант знову очолив об'єднане понтійсько-херсонеське ополчення, розбив військо П. та захопив Неаполь Скіфський, звідки П. утік. Подальша доля його не відома. За письмовими джерелами, одна з пізньоскіфських фортець (можливо Усть-Альмінське городище) звалася Палакій. Відомі 2

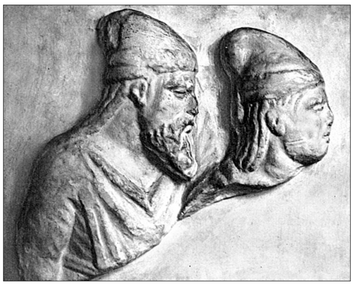

Рельєфне зображення скіфських царів Скілура і Палака з Неаполя Скіфського. 1 ст. до н. е.

портрети П. на кам'яних барельєфах, знайдених у Неаполі Скіфському.

Літ.: *Высотская Т.Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов. К., 1979; *Виноградов Ю.Г.* Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во 2 в. до н. э. «Вестник древней истории», 1987, № 1.

О.В. Симоненко.

Печатка Самарської паланки. 1750. Відбиток.

Печатка Бугогардівської паланки. 1740. Відбиток.

Печатка Орільської паланки. 1768. Відбиток.

ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового* часів *Нової Січі.* Усього існувало 8 паланок. На правому березі Дніпра було 3 паланки. *Інгульська паланка* (або Перевізненська паланка) займала землі вздовж лівого берега р. Інгулець (прит. Дніпра). Адм.-тер. центр — чи т. зв. Перевізна (на правому березі Дніпра нижче гирла Інгульця), чи с. Кам'янка (при впадінні р. Кам'янка в Дніпро). На її території існували поселення та *зимівники*: Кваково, Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитна, Шестерня, Пономарьова, *Кривий Ріг*, Мелове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін. *Кодацька паланка* знаходилася між Дніпром, р. Базавлук і верхів'ям Інгульця — з одного боку, та р. Тясьмин, а з 1752 — новосербським порубіжжям — з другого. Адм.-тер. центр — м. Новий Кодак. Відомі села й зимівники цієї П.: Старий Кодак, Волоські Хутори, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, хутір Грязного, Кемлинівка, Набоківка, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романково, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка і Томаківка. *Бугогардівська паланка* охоплювала землі між лівим берегом р. Пд. Буг і правим р. Інгулець, з одного боку, та р. Дніпро і новосербською границею, з другого. Адміністративно-територіальний центр — м. Гард. В її межах існували зимівники: у Соколах, Вербовому, Балецькому, Мигії, Корабельному, Вовковому, Харсютиному і Громоклії.

На лівому березі Дніпра було 5 паланок. *Протовчанська паланка* (із 1768) займала територію вздовж річок Протовча й Оріль з адм.-тер. центром у поселенні Личкове. Ін. поселення: Терещипине, Котівка, Чернетчина, *Петриківка*, Китай-Город, Могилів, Кильчень, Голубівка, Курилівка, Плеса, Чорноухівка, Васильківе, Грузинівка, Полковнича, Судіївка, Сердюківка, Шуглiївка (Шульговка), Климівка, Семенчинівка, Балабанівка, Галушківка, Одарівка, Цеглувата, Сирківка і Лебединці. Були й *хутори* над Царичанкою і Маячками, в урочищах Щурове і Бабенка. *Орільська паланка* (із 1768) знаходилася між річками Оріль і Самара з адм.-тер. центром у м. Козирщина. На її території поселення: Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка і Байбаківка (приєднана 1770 від Протовчанської П.). *Самарська паланка* пролягала вздовж обох берегів р. Самара вверх від лівого берега Дніпра. Адм.-тер. центр — м. Самара (інакше — Новоселиця, Новоселівка). Поселення в межах цієї П.: Чаплі, Піщана Самара, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Богдаківка, Адамівка, Пишнівка, Військове, Черенче та ін. *Кальміуська паланка* охоплювала землі між річками Вовча та Кальміус й Азовським морем. Адм.-тер. центром було поселення біля гирла Кальміуса на місці давнього городища Домаха, де 1779 засновано м. *Маріуполь.* На території цієї П. відомі 2 поселення — Ясинувате й Макарове, а також 28 зимівників: у Лозовому байраку, на Терсі, Широкому, Кам'янці, у балках Холодна, Суха, Залізна, Крутилка, Довга, Морозова, Крута, Зайцева над морем, Кленова, Світовата, байраку Кам'яний, ярах Поповий, Чернухин, Шовковий, Глибокий, Государев, Холодов при Сіверському Дінці і Луганчик, Залізний також при Сіверському Дінці, Хороший на Лугані, урочищах Боброве, Підгоринь, на річках Дубова, Берда та на Білосарайському лимані. *Прогноїнська паланка* (із 1735) була поблизу гирла Дніпра напроти урочища Прогноїв. Адм.-тер. центр — Прогноїнськ. Тут перебувала передова козац. сторожа, яка стежила за пересуванням татар в Криму і турків у *Очакові*, а також охороняла посольства, купців, солепромисловців по дорозі на Очаків, Прогної і Крим. Наприкінці існування Нової Січі з'явилися ще дві паланки — Барвінківська й Личківська, але існували вони недовго. В адм.-тер. центрах паланок постійно перебували невеликий гарнізон (гард), резиденція начальника гарду та паланкова старшина — полковник, *осавул*, писар, підосавул, які командували окремими козац. загонами в мирний і воєнний час. Кожна П. мала свій значок, прапор і печатку, а кожний полковник одержував свій *пернач.* Існували паланки до 1775, коли царський уряд знищив Нову Січ.

Літ.: *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей. В кн.: Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права, вип. 6. К., 1929; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734—1775. К., 1961; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Чабаненко В.А.* Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. Запоріжжя, 1999.

В.В. Панашенко.

ПАЛА́ТИ ДЕРЖА́ВНИХ МАЄ́ТНОСТЕЙ — місцеві адм.-тер. та фіскальні установи мін-ва держ. маєтностей Російської імперії. Засновувалися за проектом міністра держ. маєтностей генерал-ад'ютанта П.Кисельова (1837—56) та діяли на основі «Учреждения об управлении государственными имуществами в губерниях» від 30 квітня 1838 в кожному губернському центрі, хоча спершу одна палата обслуговувала кілька *губерній.* Під їх кер-вом діяли окружні, волосні та сільські управління держ. маєтностей. Палати підпорядковувалися міністру держ. маєтностей Рос. імперії та *губернатору* (у питаннях переселення, сімейних поділів землі, контролю за сплатою недоїмок). Покликані були збільшити надходження доходів до держ. бюджету, завершити закріплення за д-вою лісів та земель, а також поліпшити управління як ними, так і оброчними статтями, опікуватися *державними селянами.* На них покладалася організація збирання податків, усунення поборів та приведення у відповідність розмірів податків із доходами від землі та промислів, зміна оподаткування з подушного на земельне. Під їх контролем перебували також землі, які належали держ. утворенням до їхнього входження в склад *Російської імперії* (старостинські — в зх. губерніях,

ханські — в Криму, орендні — в прибалтійських, «пустопорожні» — в Сибіру та ін.), оскільки вільне сільс. населення цих територій зараховувалося до категорії держ. селян (правобережні *однодвірці*, «вольні люди», малорос. козаки, татар. селяни, царани та ін.). Складали й уточнювали плани й карти держ. земель, аби з'ясувати рентабельність сел. госп-ва та провести розмежування земель приватних власників від державних. Для підвищення платоспроможності малоземельних наділяли сел. общини якомога рівномірніше вільними землями з тим, щоб розмір *оброку* відповідав кількості виділеної сел. дворові землі. Упорядковували відбування держ. натуральних повинностей: постачання підвід і постоєву повинність, та розпоряджалися здачею земель і угідь в оренду або оброчне утримання. Облаштовували сільс. самоврядування (*волостей* і сільс. громад, суду — сільс. і волосних розправ).

П.д.м. мали сприяти дотриманню релігійно-моральних засад у повсякденному житті, запобігати поширенню пияцтва шляхом зменшення кількості питних закладів та зобов'язували відкупщиків дотримуватися умов винних *відкупів*. Брали участь у заснуванні лікарень, храмів різних віросповідань, укладанні шляхів, запобігали пожежам, утримували парафіяльні уч-ща, у т. ч. жіночі (усього в Рос. імперії на 1866 палатами було відкрито 7869 шкіл). Для забезпечення селян збіжжям у неурожайні роки контролювали наявність зерна в запасних хлібних магазинах. Опіка нар. здоров'ям зводилася до надання селянам лікувальних засобів, проведення противіспових щеплень, запобігання епідеміям та надання першої мед. допомоги при пологах.

Палати брали під свій контроль лісовий фонд, як казенної власності, так і той, яким спільно володіли д-ва і *поміщики*, й т. зв. лісні дачі, для чого створювали інспекції, зокрема в *Чернігівській губернії* (1842). У пд. губерніях, де лісів не вистачало, їх закладення та догляд за ними покладали на колоністів. У *Катеринославській губернії* планувалося організувати зразковий видобуток антрациту. За прикладом прибалт. губерній почали з 1847 запроваджувати нову, спрощену, систему рекрутських наборів. Замість почергового набору вводився принцип жеребкування. Здійснювали передачу держ. селян у *військові поселення*, зокрема в *Херсонській губернії* (1840). Підвищення к-ри землеробства полягало в раціоналізації сільс. госп-ва і поліпшенні скотарства, осушенні боліт і зрошенні земель, сприянні розвиткові промислів, заснуванні навч. агрономічних ферм, зокрема Луганської (1842).

У зх. губерніях Рос. імперії, зокрема в правобережних — *Київській губернії*, *Подільській губернії* і *Волинській губернії*, палати держ. маєтностей засновувалися згідно з окремими законодавчими актами — «Учреждение о управлении государственными имуществами в западных губерниях и Белостокской области» від 28 грудня 1839 та «Об открытии в западных губерниях палат государственных имений» від 8 січня 1840. Їх діяльність набула особливого значення. Для врахування більш складної соціальної структури сільс. населення палати здійснювали обчислення доходів *шляхти* проведенням *люстрацій*. Здійснювали облаштування казенних старостинських, монастирських, поєзуїтських і фундушевих маєтків, що колись належали *Речі Посполитій*. Переводили до категорії казенної власності конфісковані в учасників *польського повстання 1830—1831* маєтки, накладали на них секвестр. На противагу ін. губерніям тут число держ. селян було незначним, але у власність д-ви перейшло багато конфіскованих у магнатів та шляхти маєтків (їх налічувалося 1666), які перебували в екон. управлінні тимчасових власників.

П.д.м. здійснювали нар. переписи, відчисляли селян з одного поселення в інше, організовували переселення селян на *хутори* (1839), зх. однодвірців — на держ. землі в пд. губернії України, забезпечували земельними ділянками відставних, безстроково-звільнених нижніх чинів та солдаток. Обліковували відбування військ. повинності, контролювали розміри натуральних і грошових повинностей. Унаслідок *секуляризації* палати перебирали на себе організацію утримання *духовенства*, а також виділяли з казенних лісів Подільської губ. т. зв. корабельні ліси (1839, 1849). Крім землі, віддавали в оренду млини, ліси, будували винокурні з-ди, шинки. Займалися організацією єврейс. землеобробних колоній.

В укр. губерніях Рос. імперії П.д.м. були відкриті в *Полтаві*, *Чернігові*, *Харкові*, при цьому ліквідовувалося попереднє управління, яке здійснювала Гол. госп. контора з управління малорос. козаками, а також у *Херсоні*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), Криму — 1839, у *Житомирі*, *Києві*, Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*) — 1840. З них найдовше проіснували Херсонська палата держ. маєтностей — до утворення 1870 Херсонсько-Бессарабського управління держ. маєтностей, Київська та Подільська — до 1883 — часу заснування Києво-Подільського управління держ. маєтностей.

Крім держ. коштів, палати утримувалися за рахунок громадського збору із селян. Для подолання корумпованості в середовищі чиновників їхні оклади були наближені до окладів чиновників військ. мін-ва, що майже вдвічі перевищували розмір жалування в ін. відомствах.

Унаслідок скасування кріпосного права і поширення на держ. селян положення від 19 лютого 1861 указом від 22 грудня 1866 діяльність П.д.м. була припинена (крім прибалтійських та Ставропольської губерній), оскільки держ. селяни перейшли у відання заг. сел. установ та місц. поліції. Держ. власність переходила у відання управлінь держ. маєтностей.

Дж.: Второе Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1841. Т. 15, отд. 1: 1840, № 13 058; СПб., 1867. Т. 41, отд. 1: 1866, № 44 023.

Літ.: *Десятовский А.П.* Граф П.Д. Киселев и его время: Материалы для истории императоров Александра I, Николая I и Александра II, т. 2: Управление Министерством государственных имуществ. Крестьянский вопрос. СПб., 1882; *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права: Собрание сочинений, т. 9, ч. 3: Органы местного управления. СПб., 1908;

Ф. Палацький.

Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева, т. 1: Предпосылки и сущность реформы. М.—Л., 1946; *Воробьева Ю.С.* Палата государственных имуществ. В кн.: Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец 15 в. — февраль 1917 г.): Словарь-справочник, кн. 3. М., 2001; *Орлик В.М.* Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії. «УІЖ», 2004, № 2; *Ружицкая И.В.* Законодательная деятельность в царствование императора Николая I. М., 2005.

В.С. Шандра.

ПАЛА́ЦЬКИЙ (Palacký) **Франтішек** (14.06. 1798—26.05.1876) — історик, філософ, політик і діяч чеського національно-культ. відродження 19 ст. Н. в с. Годславіце в Моравії (нині село Моравськосилезького краю, Чехія) в сім'ї вчителя, навч. в євангелістичній семінарії в Пресбурзі (нині м. Братислава, Словаччина), потім — у *Відні*, де готував себе до кар'єри священика. Утім захоплення літературою та філософією, особливо І.*Канта* й Г.-В.*Гегеля*, і початок чеського відродження, зокрема твір Й.Юнгмана «Розмова про чеську мову», в значній мірі визначили напрям його подальшої діяльності. 1818 опублікував у співавторстві зі своїм другом П.-Й.*Шафариком* працю «Початки чеської поезії», де обґрунтовувалася необхідність відродження нац. к-ри й науки, що стала програмою дій чеських *«будителів»*. Його естетико-філос. твори «Оглядова історія естетики» (1823) та «Наука про прекрасне» (1827) стали першими працями епохи нац. відродження, що були опубл. чеською мовою. 1823 поселився у Празі (нині столиця Чехії), давав приватні уроки, згодом став архіваріусом графів Штернбергів, на замовлення яких написав історію їхнього роду. Ініціатор реорганізації Чеського нац. музею, що перетворився на важливий центр наук. і культ. життя країни. Зокрема, 1827 став засновником і редактором (до 1838) «Часопису Чеського музею», що виходив 2-ма мовами — німецькою та чеською, перетворивши його на орган істориків, а також 1831 — одним із засновників Матиці чеської. Про важливе значення «Часопису Чеського музею» для нац. відродження слов'ян. народів, у т. ч. українського, і Матиці чеської для поширення слов'ян. книжки та розвитку зв'язків між чеськими й укр. «будителями» писав, напр., Я.*Головацький* у листі до О.*Бодянського* від 5 листопада 1844.

П. по праву вважається «батьком чеської історіографії», зокрема родоначальником і гол. представником її романтичного напряму. Під кер-вом одного із засновників чеської *славістики* Й.*Добровського* він пройшов школу методики наук. дослідження. Як секретар Королів. чеського т-ва наук сприяв його переходу на нац. позиції. 1829 став офіц. (становим земським) історіографом Чеського королівства (затверджений у цьому званні урядом лише через 10 років), якому було запропоновано написання узагальнюючої історії Чехії. Із метою пошуків істор. джерел здійснив кілька закордонних подорожей до Німеччини, Франції, Італії, надрукував низку попередніх досліджень. 1836 з'явився німецькою, а 1848 — чеською мовою 1-й том його гол. праці — «Історія чеського народу в Чехії та Моравії», яка до кінця його життя була доведена до 1526, коли чеські землі були приєднані до складу Габсбурзької монархії (посмертне видання, із біографією автора, вийшло в 5-ти томах у Празі 1877—78 чеською мовою, трохи раніше — німецькою). Причому німецьке і чеське видання не були ідентичними: у чеському особливі акценти робилися на подіях та фактах, важливих для виховання нац. самосвідомості. Ця книга була першою спробою наук. історії Чехії і для свого часу стала видатним наук. досягненням, мала вагомі літ. переваги, але не позбавлена й недоліків, насамперед через патріотичну упередженість автора. Зокрема, ним широко використовувалися такі підозрілі джерела, як Краледворський та Зеленогорський рукописи (згодом була доведена їх підробка), у достовірності яких він був твердо переконаний і разом із П.-Й.Шафариком завзято її захищав і на яких ґрунтувалося багато чого в його чеській історії, що розглядалася ним як споконвічна боротьба німецької та слов'янської стихій. Незважаючи на це, «Історія чеського народу в Чехії та Моравії» відіграла важливу роль у розвиткові чеської істор. науки, к-ри і національно-визвол. руху. В цій праці вперше історія чехів була представлена як безперервний процес розвитку. Найважливішим періодом чеської нац. історії, основою її періодизації П. вважав гусизм (гуситський рух, війни) як найвищий прояв слов'ян. демократ. духу, в якому вбачав боротьбу за реформи, свободу і право, змагання за нові соціальні відносини, вклад чеського народу у прогресивний розвиток людства. Його праця сприяла утвердженню в істор. свідомості чеського народу Я.Гуса і Я.Жижки як нац. героїв.

Окрім своєї гол. праці, П. — автор багаточисельних ін. досліджень з історії Чехії, а також опублікував величезну кількість джерел з історії, літератури та мист-ва середньовічної Чехії, у т. ч. чеські літописи, зокрема, поклав початок багатотомним виданням джерел «Архів чеський» та «Fontes rerum Bohemicarum».

Із початком буржуазно-демократ. революції в Габсбурзькій монархії 1848 П. розгорнув активну політ. діяльність, очоливши чеський національно-ліберальний рух. Як провідний діяч нац. партії він, зокрема, був одним з авторів декларації про об'єднання Богемії, Моравії та Силезії в один *коронний край*, а згодом виступив із розгорнутою програмою *австрославізму*, поєднавши ідею співробітництва слов'ян із вимогою федералізації монархії. Публічно політ. доктрину австрославізму він уперше висловив у т. зв. Посланні до Франкфурта 11 квітня 1848, в якому відкинув запрошення взяти участь у роботі скликаного вперше в історії вільно обраного парламенту нім. земель із метою об'єднання Німеччини, і пізніше — під час своєї роботи в конституційному к-ті австрійс. рейхсрату, депутатом якого був із кінця 1840-х до поч. 1860-х рр., а також розгорнуто — у трактаті «Ідея держави Австрійської» 1865. Головував на *Слов'янському з'їзді 1848* у Празі та очолював пред-

ставництво Чехії на Слов'ян. з'їзді 1867 у *Москві*. Із 1860-х рр. — один з ідейних вождів консервативної партії старочехів, 1861 призначений пожиттєвим членом австрійс. верхньої палати як визнаний лідер чеського народу, якого часто називали «національним вождем», «батьком нації». Підтримував творчі зв'язки з галицькими (русинськими) «будителями», про що свідчить його участь у міжслов'ян. книгообміні.

П. у м. Прага.

Літ.: *Удальцов И.И.* К характеристике политической деятельности Ф. Палацкого. «Вопросы истории», 1950, № 10; *Лаптева Л.П.* Чешский ученый XIX в. Франтишек Палацкий и его связи с русской наукой. «Славяноведение», 1999, № 2; František Palacký 1798/1998 dějiný a dńešek: Sbornik z jubilejni conferencé. Praha, 1999; *Черв'якова О.В.* Взаємодія слов'янських будителей у справі формування національних бібліотек (на прикладі українсько-чесько-словацьких науково-культурних зв'язків в 40—60 рр. XIX ст.). В кн.: Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки, вип. 11. К., 2002; Největši čéch: 100 nejvyznamńejšich osobností Čech, Morávy a Slezska. Praha, 2005.

С.В. Віднянський.

ПАЛЕОГЕОГРА́ФІЯ (від грец. παλαιός — старовинний, давній — та γεωγραφία — опис землі) — наука про давню природу земної поверхні. Об'єктом дослідження є геогр. оболонка як єдине ціле і її компоненти в їхньому взаємозв'язку і взаємодії. Виділяють галузі П.: палеогеологію, палеогеоморфологію, палеопедологію, палеогідрологію, палеобіогеографію, а також частини — заг., галузеву, регіональну, прикладну.

У заг. системі наук тісно пов'язана з фізичною географією, геологією, біологією, *археологією*, історією.

Деякі положення заг. П. сформульовані О.Карпинським 1887, узагальнення належать К.Маркову, Л.Рухіну, в Україні — П.*Тутковському*, Д.Соболєву, В.Бондарчуку, В.Крокосу, К.Маркову, А.Величку, Н.Хотинському, П.Заморію, М.Векличу та ін.

Початковим етапом усіх палеогеогр. досліджень є складання стратиграфічних схем. В основі комплексних і галузевих методів П. є поетапне дослідження, аналіз і синтез палеогеогр. документів та відтворення на цій базі давньої природи чи окремих її сторін; синтезом знань є палеогеогр. реконструкції (у цілому чи покомпонентно).

В.Крокосом 1927 розпочата розробка детального стратиграфічного розчленування плейстоцену України (з яким пов'язані палеолітичні стоянки), виділено 11 верств (ярусів). 1993 колективно розроблена і прийнята як регіональна для України Міжвідомчим стратиграфічним к-том України і затверджена Міжвідомчим стратиграфічним к-том колиш. *СРСР* схема палеогеогр. етапності плейстоцену і пліоцену України (М.Веклич та ін., більше 30-ти авторів).

Ці схеми становлять офіц. стратиграфічну основу дослідження відповідних відкладів. М.Векличем (1984—90) створена детальна (25—33 підрозділи) глобальна схема етапності голоцену, яка застосовується для його розчленування також на території України, зокрема і для вивчення археол. пам'яток *мезоліту — залізного віку*.

Датування археол. етапів археологами проводиться в Україні, як правило, за послідовністю регіональних *археологічних культур*, а кореляція з природно-істор. етапами — за альпійською схемою. Останнім часом для зіставлень переважно використовується схема 1993 р.

Вивченість етапів розвитку антропозойської (пізньо-кайнозойської) — 6,1 чи 6,5 млн років тому, а з 1980-х рр. — також голоценової (з 13—10 тис. років тому) природи досить детальна. Протягом часу існування людини на території України (бл. 1,5 млн років) встановлено понад 100 палеогеогр. етапів різних таксонів (класифікаційних одиниць різних рангів, таких як ера, період, епоха, вік тощо): 90 — у пліоцені, 80 — у плейстоцені, 33 — у голоцені, з яким пов'язана більша частина археол. знахідок.

Виникла необхідність у спільних дослідженнях для розв'язання актуальних проблем, таких як геохронологія, палеоекогеографія стародавньої людини.

Палеоекологія — це наука про конкретні умови існування біоти (сукупність видів живих організмів, що істор. склалася й поєднується заг. областю поширення), зокрема людини та її спільнот в даному місці й на даному етапі розвитку природи. Ці дослідження стали актуальними в останні десятиріччя. Палеоекогеографія повинна досліджувати поетапний територіальний розподіл давніх екологічних умов існування біоти (в т.ч. людини), виявляти його глобальні, регіональні, локальні палеогеогр. закони в часі й по латералі (назовні, убік; від лат. lateralis — бічний). Якщо палеоекологія людини може вивчатися на всіх стоянках і місцезнаходженнях, то палеоекогеогр. дослідження проводяться на територіях, де є достатня кількість археол. пам'яток, тобто починаючи, мабуть, із *мустьє*.

Діапазон міграції природних зон протягом пізнього кайнозою змінювався від кількох геогр. поясів (3,5 тис. км по широті) до одного поясу й менше (400—300 км). Перехід від одного інваріантного палеоландшафту до сусіднього геохронологічного майже миттєвий. У пізньому голоцені тривалість такого переходу була, мабуть, бл. 50-ти років.

Встановлено певну етапність розвитку людства на території України (1971—86), датовану археол. методами незалежно від визначення й датування палеогеографічної етапності.

Усі археол. пам'ятки в Україні містяться у товщі плейстоценових і голоценових відкладів. Вивчення їх в Україні розпочалося з 19 ст. Нині є наук. дані про понад 1,5 тис. стоянок і місцезнаходжень. Створені теор. і регіональні узагальнення: праці П.П.*Єфименка* (1938, 1953), І.*Шовкопляса* (1964), «Нариси стародавньої історії УРСР» (1957), «*Археологія Української РСР*» (т. 1—3, 1971—75) та ін.

Ще немає відомостей про пліоценові археол. знахідки, хоча можливість їх відкриття існує. Найдавніше на території України місцезнаходження — ашельське, відкрите В.Гладіліним поблизу смт *Королево* (вік, мабуть, мартоноський — 800—900 тис. років тому чи давніше). Мустьє тепер датується прилуцьким-середньодофінівським часом (130—35 тис. років тому) чи давніше. Виявлених палеогеогр. етапів протягом цього часу бл. 20-ти, тоді як підрозділів мустьє значно менше. Те

ж можна сказати і про пізній палеоліт (35—12 тис. років тому), мезоліт (12—8 тис. років тому). І лише з *неоліту* кожному етапові розвитку голоценової природи відповідає певна археол. к-ра. В інтервалі до 700 тис. років тому етапи розвитку природи й археол. к-р збігаються.

В результаті вивчення взаємодії людського сусп-ва й природи, соціоекосистем різних таксонів і віку з'явилася соціоекологія. Від початку виникнення людства (бл. 2 млн років тому) до останніх трьох-чотирьох століть людство і природа розвиваються загалом у динамічній рівновазі. Ще й тепер, особливо в Україні, дослідження давніх соціоекосистем проводиться не в цілому, а по частинах: історію давньої природи вивчає переважно П., а історію людини — археологія.

При археол. та істор. дослідженнях особливо активно використовуються суто палеогеогр. методи, такі як літологостратиграфічний, біостратиграфічний, зокрема дослідження фауни ссавців, малакофауни (молюсків), спорово-пилковий аналіз, палеопедологічні методи й, зокрема, мікроморфологічний аналіз.

Опубліковані монографії з розвитку природи і зміни клімату України й окремих її регіонів, у Національному і Комплексному атласах України розміщені карти палеоландшафтів плейстоцену України.

Палеогеогр. дослідження в Україні активно проводяться у відділі палеогеографії Ін-ту географії НАН України, Ін-ті геол. наук НАН України, на кафедрах геогр. і геол. ф-тів Київ., Львів., Дніпроп. ун-тів, в Івано-Франк. ін-ті нафти і газу, поодинокі дослідження здійснюються в ін. установах. Останнім часом значно активізувалася співпраця палеогеографів, археологів, істориків, що відображено в публікаціях останнього десятиліття.

Літ.: *Ефименко П.Б.* Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. Л., 1938; К., 1953; *Ефименко П.П., Шовкопляс И.Г.* Археологические открытия на Украине за последние годы. «Советская археология», 1954, т. 19; *Заморій П.К.* Четвертинні відклади Української РСР. К., 1961; Археологія Української РСР, т. 1—3. К., 1971—75; *Веклич М.Ф. и др.* Методика палеопедологических исследований. К., 1979; *Сиренко Н.А., Турло С.И.* Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. К., 1986; *Веклич М.Ф.* Проблемы палеоклиматологии. К., 1987; *Веклич М.Ф. и др.* Стратиграфическая схема плиоценовых отложений Украины. К., 1993; *Веклич М.Ф. и др.* Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. К., 1993; *Синицын Н.А., Праслов Н.Д.* Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. СПб, 1997; Кам'яна доба України, вип. 5. К., 2004; *Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П.* Палеоландшафти території України у плейстоцені (карти і легенди): Масштаб 1: 15000000. В кн.: Комплексний географічний атлас України. К., 2005; *Куница Н.А.* Природа Украины в плейстоцене (по данным малакофаунистического анализа). Черновцы, 2007; *Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П.* Палеоландшафти: Плейстоцен: Масштаб 1: 12000000. К., 2007; Палеоклиматы и палеоландшафты внетропического пространства Северного полушария: Поздний плейстоцен — голоцен: Атлас-монография. М., 2009.

Ж.М. Матвіїшина.

ПАЛЕОГРА́ФІЯ (від давньогрец. παλαιός — стародавній та γράφω — пишу, записую) вивчає зовн. ознаки рукописних пам'яток, історію походження давніх систем письма, їх еволюцію, характерні особливості з метою прочитання та атрибуції тексту.

Термін «палеографія» запровадив до наук. обігу на поч. 18 ст. франц. учений Бернар Манфокон (Bernard Monfaucon, 1655—1741) для визначення грец. письма. Згодом цей термін поширився на всі типи і види давнього письма. На основі грец. письма виникла і латинська П., розвиток якої умовно можна поділити на 3 періоди: античний (1—5 ст.); середньовіччя (5—15 ст.); Новий час (16—18 ст.). Систематичне вивчення лат. рукописів почав у 17 ст. бенедиктинський монах Жан Мабільон (Jean Mabillon, 1632—1707).

Залежно від мов, на основі яких сформувалось письмо, П. поділяється на грецьку, латинську, арабську, російську, українську тощо.

До зовн. ознак рукописів належать: абеткова система, графічні особливості літер, матеріал письма, на якому викладено текст (пергамент, папірус, берест тощо), і знаряддя письма (дерев'яні палички, гусячі або металеві пера), чорнило (фарби), оздоблення рукописів (орнамент, заставки, ініціали, кінцівки та ін.), філіграні (водяні знаки на папері), формат рукопису, оббклад і техніка його вир-ва.

Осн. завданням П. є повна зовн. атрибуція тексту, яка вимагає його правильного прочитання, реконструкції втрачених текстів або їх частин, датування тексту, визначення авторства (переписувачів або компіляторів), встановлення його достовірності.

Найобґрунтованішим є поділ письма на 4 типи: предметне (зарубки, вузлики, шнури, стріли); піктографічне (письмо в малюнках); ідеографічне — складна система знаків, що полягає в розчленуванні графічної фрази на окремі поняття: за кожним поняттям закріплювався відповідний малюнок (символ), що сприймався конкретно на зір і містив відповідну інформацію (сонце, гора, хліб; або відображав дію: правити, веслувати, бігти) тощо, із таких знаків складалася фраза, яка отримала назву «ідеографія», або «логографія»; фонографічне (звукове) письмо. Знаки цього письма називаються фонограмами і визначають звукові елементи слова, тобто цілі склади чи окремі звуки (фонеми).

В історії слов'ян. писемності, як і ін. народів, застосовувалося письмо у вигляді зарубок на дерев'яній поверхні, які одночасно виконували роль документа, котрий свідчив про закріплення відповідних стосунків або укладання угоди. Вони називалися «пам'ятними дощечками», «зарубками», або «носами», оскільки їх всюди носили за собою. Звідси й пішов вислів «зарубати на носі», тобто добре запам'ятати.

До початкового (дописемного) періоду можна зарахувати і варіативність предметної сигналізації, яка була поширена в багатьох народів для передачі різнопланової інформації, з'ясування стосунків та закріплення повідомлень у часі з метою передати їх нащадкам. Так, до останніх належать могильні горби, кургани, надгробки. Існувала й індивідуальна розгалужена система предметної сигналізації: знаки власності у вигляді зарубок на корі

дерев, спец. позначок на землі, клейма на домашній худобі тощо. Інколи предметні засоби спілкування були досить зручними при передачі інформації на відстані: сигналізація вогнем (смолоскипом); згодом — прапорцями та кольоровими вогниками. В Давній Русі кожен предметний знак власності мав назву «знамено». Імовірно, звідти й пішла багатовікова традиція використання прапорів.

Усі ці елементи з'явилися задовго до появи письма та були першим кроком на шляху до якісно нового — писемного — етапу розвитку цивілізації.

На період 7—8 ст. припало формування державності у слов'ян, що прискорило процес впорядкування писемної к-ри. Існування письма підтверджується багатьма пам'ятками і свідченнями: записками візант. і сх. авторів, літописними згадками про укладання договорів із греками за часів правління князів *Олега* та *Ігоря*, записками іноз. мандрівників тощо.

У 2-й пол. 10 ст. Болгарія втратила свою держ. незалежність і стала провінцією *Візантії*. Із цього часу центр слов'ян. писемної к-ри перемістився на схід, у *Київську Русь*. Саме київ. писемна школа 10—12 ст. стала центром східнослов'ян. писемності, основою і прообразом сучасної *української мови*. Пам'ятки письма на стінах *Софійського собору* і *Золотих воріт*, церкви архістратига Михаїла *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, руїнах *Успенського собору Києво-Печерської лаври*, *Кирилівської церкви* та ін. храмів свідчать про високу писемну к-ру києворус. періоду.

Розквіт київ. писемної школи припав на 11 ст., яке характерне появою таких епохальних творів, як «Остромирове Євангеліє» (1056—57), *Ізборнік 1073*, *Ізборнік 1076* і Євангеліє Архангельське (із 1092). Усі чотири пам'ятки переписані в *Києві* з давньоболг. оригіналів.

Гол. рисою розвитку писемності 12 ст. був перехід від переписування та компіляцій книг до літ. обробки й написання оригінальних творів — *літописів*, повчань тощо.

Істор. розвиток слов'янства, формування його державності вимагали уніфікованої системи письма, яка мала перебрати на себеусп. функції взаємовідносин між народами. Цю місію виконали болг. місіонери *Кирило* та *Мефодій*, які увійшли в історію як творці слов'ян. абеток — *глаголиці* й *кирилиці*. Обидві абетки подібні за складом, назвами і значенням літер, однак суттєво відрізняються одна від одної графікою.

До осн. типів кириличного письма належать устав (11—14 ст.), півустав (14—15 ст.), скоропис (16—17 ст.). Хоча між графічним зображенням літер цих типів письма існують значні розбіжності, їх поділ є умовним, оскільки зміна начерків у письмі відбувалася поступово, із використанням як попереднього типу, так і наступного.

Із поч. 15 ст. на Русі паралельно існували два типи письма: півустав і скоропис. Півустав застосовували при переписуванні книг, а скоропис — при укладанні грамот, договорів, писцевих і переписних книг, чолобитних та ін документів. Від 17 ст. скорописом як прискореним засобом писання, користуються і при переписуванні книг. У цей час розвивається пд.-зх. (київ.) скоропис, для якого характерне зв'язане написання сусідніх літер та різновиди написання однієї і тієї ж літери залежно від того, поряд з якою вона написана і поєднується в процесі письма. Принципово змінюється і заг. вигляд письма. Замість рівного рядка приблизно однакових за розміром літер, з'являються такі, кінцівки яких виходять за межі рядка вгору і вниз. А скоропис 2-ї пол. 17 ст. відрізнявся великою кількістю варіантів однієї й тієї самої літери, через що його важко прочитати.

Унормування літер і стилю письма привело до того, що наприкінці 18 — на поч. 19 ст. у скорописі виділилося два види письма: академічне (повільне, урочисте) і канцелярське (прискорене, із нахилом, нажимом й округлими літерами). З'явилися в цей час і розділові знаки, і особливості орфографії.

Гол. умовами появи писемності на східнослов'ян. теренах було утворення Київ. д-ви та поширення *християнства* серед місц. населення. Саме *держава* була осн. замовником творів письма, оскільки писемність була необхідна в діловодстві канцелярій, усієї адм. системи для фіксації держ. законодавчих актів, міжнар. договорів, податкових документів тощо.

Дослідники мовної к-ри києворус. д-ви аргументують наявність у Києві та околицях місц. говірки — койне, на основі якої, на думку С.*Висоцького*, і сформувалася києворус. писемна мова, яка згодом стала державною. Центрами писемності в Києві були Софійський собор, Києво-Печерський та Видубицький монастирі. Саме при Софійському соборі виникли перші оригінальні твори києворус. літератури, такі як *«Слово о Законі і Благодаті»* митрополита *Іларіона*.

Традиції київ. писемної школи є тяглими та безперервними від часів Київ. Русі (9—12 ст.) до України 17 ст., що свідчить про прямі генетичні зв'язки Київ. д-ви з Україною. Сучасне укр. письмо пройшло довгий шлях розвитку, закріпилося в 17—18 ст. і еволюціонувало в укр. правопис упродовж 19—20 ст.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Русская палеография. М., 1956; *Щепкин В.Н.* Русская палеография. М., 1967; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; *Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України. К., 1974; *Муравьев А.В.* Русская палеография. М., 1975; *Кісь Я.П.* Палеографія. Львів, 1975; *Рейсер С.А.* Русская палеография нового времени. М., 1982; *Тихомиров Н.Н., Муравьев А.В.* Русская палеография. М., 1982; Палеография. В кн.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Висоцький С.О.* Київська писемна школа X—XII ст.: До історії української писемності. Львів—К.—Нью-Йорк, 1998; *Леонтьева Г.А.* Палеография, хронология, археография, геральдика. М., 2000; *Шульгина Э.В.* Русская книжная скоропись XV в. СПб., 2000; *Гнатенко Л.* Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.? В кн.: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. К., 2001; *Айплатов Г.Н., Иванов А.Г.* Русская палеография. М., 2003; *Войцехівська І.Н.* Палеографія. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни. К., 2008.

І.Н. Войцехівська.

ПАЛЕОДЕМОГРА́ФІЯ — розділ демографії та *демографії історичної*, що вивчає самовідтворення народонаселення, використовуючи як осн. стат. джерело палеодемостатистичні матеріали. Палеодемостатистика надає, гол. чин., дані про вік та стать померлих. Такими можуть бути статистично достовірні матеріали палеоантропологічних визначень статі й віку, досліджень епітафій, записів у церк. чи цвинтарних книгах, давніх актів громадян. стану, етногр. спостережень, себто т. зв. смертних списків. Особливості використання смертних списків потребують критики як із точки зору демографічної, так і історичної наук, становлять суть палеодемографічної критики джерел. Уперше метод смертних списків для побудови таблиць смертності та середньої очікуваної тривалості життя був використаний англійцями Д.Граунтом (1620—72), В.Петти (1623—87) та Е.Галлеєм (1656—1742) переважно за матеріалами бюлетенів смертності. Угор. вчені Д.Ачаді та Я.Немешкері на основі численних, але розрізнених палеоантропологічних визначень статі та віку з різних країн світу удосконалили метод смертних списків, зробили важливі теоретичні спостереження. Дослідженнями палеодемографів моск. школи В.Алексєєва, В.Федосової, М.Меднікової було порушене питання про невідповідність показників середньої тривалості життя, що отримані методом смертних списків, аналогічним показникам, отриманим сучасним т. зв. демографічним методом з використанням даних про реальне населення, а також було зроблено висновок про П. як самостійну наук. дисципліну з особливими джерелами, методами й завданнями. Палеодемостатистичні та археол. дослідження на теренах України, починаючи з найдавніших пам'яток, проведені О.*Тереножкіним*, В.*Іллінською*, С.*Березанською*, С.Братченко, Є.Черненком, Г.Ковпаненко, О.Шапошніковою, А.Щепинським, Б.*Мозолевським*, С.Круцом та ін., дали змогу систематизувати матеріали в істор. часі на конкретній території, а не розрізнено. О.Кислим запропоновані системна критика палеодемостат. джерел та палеодемографічний метод корекції показників таблиць смертності, отриманих на основі смертних списків, що дає можливість порівнювати їх із показниками, отриманими демографічним методом. Теор. дослідження в П. з проблематики самовідтворення народонаселення доповнюють дослідження В.Стешенко та В.Піскунова у визначенні істор. якості населення, а також дослідження П.*Толочком*, С.*Кульчицьким*, Ю.Павленком, В.Піскуновим та ін. тенденцій прогресу-регресу, системології істор. періодизації тощо.

Літ.: *Ačsádi G., Nemeskéri J.* History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970; *Angel J.L.* Early Neolithic Skeletons from Catal Hьyuk: Demography and pathology. «Anatolian Studies», 1971, vol. 21; *Алексеев В.П.* Палеодемография СССР. «Советская археология», 1972, № 1; *Stechenko V.S.* Book review: «History of Human Life Span and Mortality» by G. Acsadi and J. Nemeskeri. «Current anthropology», 1974, vol. 15, № 4; *Hassan F.A.* Demographic Archaeology. New York, 1981; *Круц С.И.* Палеоантропологические исследования степного Поднепровья (эпоха бронзы). К., 1984; *Кислый А.Е.* Некоторые представления о возможности моделирования развития древнейшего населения. «Демографические исследования» (К.), 1993, вып. 16; *Кислый А.Е., Каприцин И.И.* Палеодемография: Теория и методика, проблемы и решения. Запорожье, 1994; *Федосова В.Н.* Развитие современной палеодемографии: Методические проблемы. «Российская археология», 1994, № 1; *Кислый А.Е.* Вопросы палеодемографии на страницах «Российской археологии». «Археология Крыма», 1997, № 1.

О.Є. Кислий.

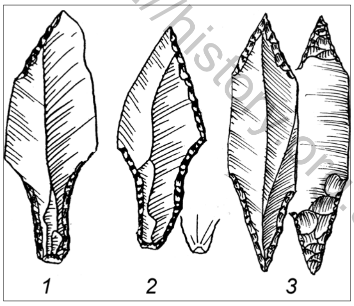

Верхній палеоліт. Наконечники стріл красносільської (1, 2) та свідерської (3) культур. Кремінь.

ПАЛЕОЛІ́Т — давній *кам'яний вік* (2,5 млн — 10 тис. років тому). Співвідноситься із плейстоценом і еоплейстоценом геол. періодизації. У межах П. людина виокремилася із тваринного світу, пройшла еволюційний шлях від австралопітека до неоантропа. У ході цієї еволюції були заселені простори Африки і Євразії, виникли найпростіші трудові навички, матеріальним свідоцтвом яких є знаряддя праці з каменю й кістки (дерев'яні вироби П. не збереглися). У П. людина навчилася використовувати, а потім і добувати вогонь, виготовляти одяг, влаштовувати штучні житла. Система життєзабезпечення базувалася на привласнювальній формі госп-ва (мисливство, збиральництво). У П. сформувалися основи сусп. організації людства, зародилися перші ідеологічні уявлення, виникло первісне мист-во. За істор. змістом П. поділяється на нижній, середній і верхній.

Нижній П. (2,5 млн — 300 тис. років тому) складається із 2-х археол. епох — олдувайської й ашельської. Олдувайська епоха (2,5—1 млн років тому) представлена лише в екваторіальній зоні Африки. Її характерною ознакою є найдавніші штучні знаряддя з каменю — загострені з одного кінця гальки-чопери, виготовлені «людиною вмілою» (Homo habilis), яка існувала ще виключно за рахунок збиральництва. Ашельська епоха (1 млн — 150 тис. років тому) репрезентована вже багатьма пам'ятками й на території Старого світу. Її сучасники — пітекантропи (Homo erectus) — виготовляли з каменю проторубила й рубила, колуни, сікачі, грубі скребла. В ашелі людина навчилася користуватися вогнем. Осн. заняттям залишалося збиральництво, але зароджується вже й полювання — у загінний спосіб. Сусп. організацією пітекантропів було первісне стадо із притаман-

Нижній палеоліт. Кам'яні знаряддя.

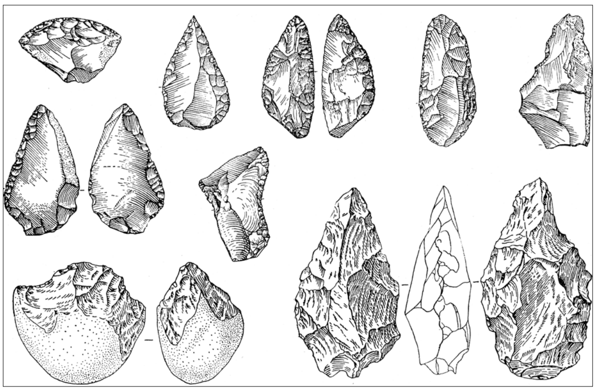

ним йому ендогамним характером статевих стосунків.

На території України нижній П. представлений найдавнішою для всієї Сх. Європи багатошаровою (ашель, мустьє, початок пізнього П.) пам'яткою Королеве (див. *Королево)* на Закарпатті, нижній культ. горизонт якої датується часом бл. 1 млн років тому, а також місцезнаходженнями Гаспра, Ечкі-Даг в Криму, Непоротове на *Буковині*, Меджибіж на *Поділлі*.

Середній П. охоплює пізню стадію ашелю (300—150 тис. років тому) і всю мустьєрську епоху (150—30 тис. років тому). Це був період значних кліматичних коливань, спричинених наступом із пн. льодовика. Людина цього часу — палеоантроп (Homo neandertalensis) — першою пристосувалася до життя в холодних природних умовах, мешкаючи переважно в природних укриттях — печерах і гротах. Середній П. був часом леваулазької і мікокської технологій обробки каменю, розвитку техніки виготовлення знарядь із відщепів, яким вторинною обробкою-ретушшю надавалася певна форма. Найбільш типовими знаряддями цього часу були гостроконечники, скребла, ножі, різчики, зубчасто-виямчасті вироби. У середньому П. гол. способом життєзабезпечення стало полювання, зароджується його спеціалізація на окремих видах дичини. Колективний характер полювання зміцнював і вдосконалював сусп. організацію: первісне стадо перетворилося на праобщину, виникли статеві й харчові табу, які стали першим кроком до екзогамії.

У середньому П. заселеність України мала пульсуючий характер, що зумовлювалося наступами й відступами льодовика. Пам'ятки цього часу (понад 200 місцезнаходжень) концентруються переважно дов-кола родовищ кам'яної сировини: у Криму (кущ Заскель-ненських стоянок, Сари-Кая, Киїк-Коба, Пролом I і II, Шайтан-Коба, Кабазі II і V, Старосілля, Вовчий Грот, ГАБО (стоянка ім. Г.А.Бонч-Осмоловського)), на Закарпатті (мустьєрські шари стоянки Королеве, Рокосове, Малий Раковець), у Подністров'ї (мустьєрські шари *Молодового I* і *Молодового V*, Кормань IV, Кетроси, Стінка), на Поділлі (Великий Глибочок, *Буглів*, Пронятин, Єзупіль), на *Волині* (*Житомирська стоянка*, *Рихта*, Жорнів), у Надпоріжжі (Орел, Ненаситець, Скубова Балка), на Донбасі (Антонівка I і II, Курдюмівка, Званівка, Білокузьминівка).

Верхній П. (35—10 тис. років тому) — це час людини сучасного фізичного типу — кроманьйонця (Homo sapiens). Верхній П. поділяють на 4 етапи, які характеризуються наявністю відмін культ. порядку. Ранньому етапу (35—24 тис. років тому) притаманні селетська й оріньякська кам'яні індустрії, середньому (24—17 тис. років тому) — граветська (див. *Гравет*), пізньому (17—13 тис. років тому) — епіграветська або мадленська. Окремим етапом верхнього П. є фінальний П. (13—10 тис. років тому), в якому вже чітко розрізняються *археологічні культури* — групи споріднених пам'яток з однотипним набором знарядь. Значного прогресу досягла у верхньому П. технологія отримання видовженої заготовки для знарядь — пластини. Знаряддя із кременю — скребачки, різці, наконечники, тесла, проколки, свердла, ножі — уже мають вузьку спеціалізацію й відзначаються певною стандартністю форми. Завдяки винайденню різця допоміжним сировинним матеріалом стала кістка, з якої виготовляли проколки й шила, різноманітні руків'я, пазові наконечники списів, гарпуни, прикраси. Характерною особливістю верхнього П. є наявність виразних зразків наскельного та мобільного мистецтва, яке було тісно пов'язане з найдавнішими релігійними уявленнями — анімізмом, магією, тотемізмом.

Основою життєдіяльності людини верхнього П. було колективне полювання, яке досягло високого ступеня досконалості й відзначалося зональною спеціалізацією на окремих видах стадних тварин (мамонтах, конях, бізонах, пн. оленях). Первісні спільноти переходять від напівкочового способу життя до осілості. Осн. госп. одиниця—екзогамна родова община — мешкала на довготривалих поселеннях із кількох жител, у конструкціях яких використовувалися кістки мамонтів та ін. великих тварин. Наприкінці пізнього П. відбувся поділ общини на парні сім'ї.

У верхньому П. заселення території України стало суцільним — тут відомо бл. 900 пам'яток цього часу. Селет із притаманними йому пласкими двобічнооб-робленими наконечниками пред-

ставлений стоянками Молодове V (шари 9 і 10), Міра, *Буран-Кая III*, Вись, Іллінка. До оріньяку з характерними нуклеподібними скребачками належать стоянки Зелений Хутір, *Сюрень I*, Анетівка I, Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Ворона III. Із граветом, який характеризується знаряддями на великих видовжених пластинах, пов'язані стоянки Молодове I і V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I, Королеве II, Троянове. Епігравет із типовими для нього мікровістрями з притупленим краєм представлений великою кількістю пам'яток як на півночі (*Межиріч*, *Мізин*, Добранічівка, Гінці, *Кирилівська стоянка*, Фастівська, Бармаки, Семенівка), так і на півдні (Амвросіївка, *Велика Акаржа*, Анетівка II) України.

У фінальному П. України археологи виділяють *свідерську культуру*, *красносільську культуру*, *осокорівську культуру* і *шанкобинську культуру*.

Літ.: Давня історія України, т. 1. К., 1997; *Степанчук В.Н.* Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы, 2006.

С.В. Смирнов, Ю.В. Кухарчук.

ПАЛЕОЛІ́Т ПІ́ЗНІЙ — див. *Палеоліт*.

ПАЛЕОТИ́ПИ. Назва походить від грец. слів παλαιός — давній — і τύπος — відбиток. До П. зараховують *стародруки*, видані в 1-й пол. 16 ст. (1501—50). Ці хронологічні межі умовні й переважно прижилися в рад. книгознавстві. Період цей у Зх. Європі — це час розквіту книжкової к-ри, коли розвиток ідей гуманізму відбувся на фоні *Відродження* та *Реформації.* Домінуюче місце займає в колекції література Реформації, зокрема полемічні твори М.*Лютера*, а також його сучасників — Ф.Меланхтона, У.Цвінглі, У. фон Гуттена та ін.

Процес поширення ідей Реформації і гуманізму серед укр. населення у зв'язку з проникненням книжкової продукції 16 ст. на територію України відбувався значною мірою завдяки видатним лідерам к-ри та Церкви, які, отримуючи вищу освіту в ун-тах Зх. Європи, купували там книги 15—16 ст. видання і комплектували ними б-ки навч. закладів. Про це свідчать записи Інокентія *Ґізеля*, Петра *Могили*, Стефана *Яворського* та ін. Треба зауважити, що то були часи найкращого розквіту книжкової к-ри. Як відомо, у 1-й пол. 16 ст. переважала гравюра на дереві у виконанні таких майстрів, як Г.-З.Бехам, Г.Буремайєр — представників нюрнберзької школи, базельського гравера У.Графа, Г.Лютцельбургера, Г.Вехтліна та

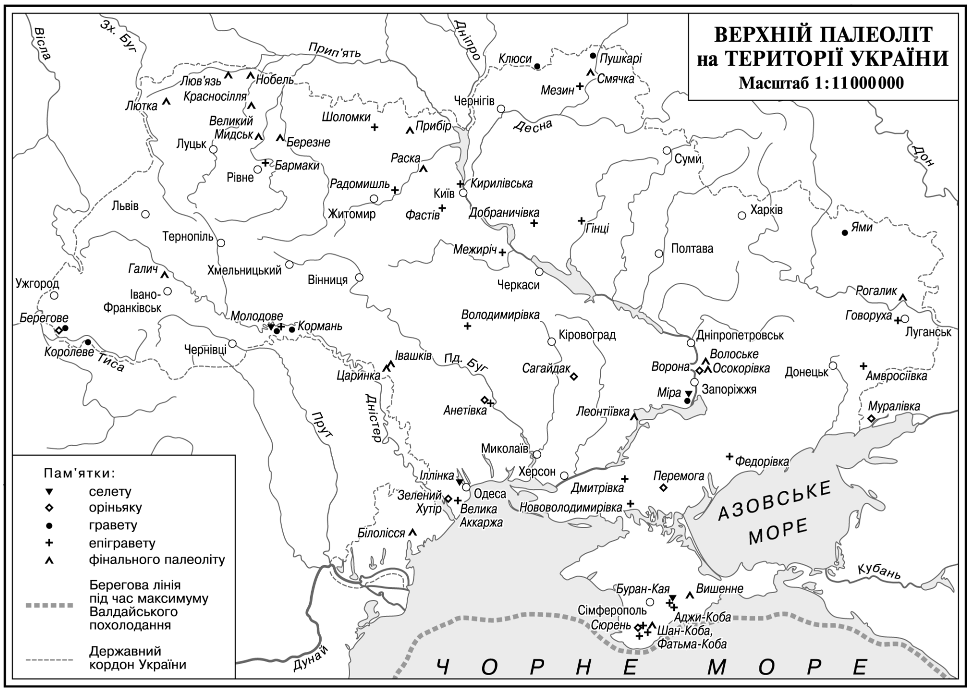

«Hrosvita von Gandersheim. Opera». Нюрнберг, 1501. Гравюра Альбрехта Дюрера.

ін. У *Бібліотеці національній України імені В.Вернадського* зберігається кілька друків із гравюрами А.Дюрера, зокрема нюрнберзьке видання К.Цельтеса «Хросвіта Гандерсгеймська» (1501) та «Геометрія» (1534), в якій він виступає і як автор, і як художник.

Заг. захоплення викликає паризьке видання Анаба «Часовник» (1505) на пергаменті. Ретельно продумана композиція розворотів, насичених численними мініатюрами, на соковитість фарб яких не вплинули проминулі століття.

Незначну за кількістю, але дуже цінну для вивчення культ. взаємин слов'ян. народів репрезентують П., видані церковнослов'ян. мовою у Празі (Чехія) Ф.*Скориною*, у Венеції (Італія) для правосл. населення, а також твори латиномовних авторів, уродженців України, творче життя яких у тій чи ін. мірі було пов'язане з нею. Серед них твори Г.Тичинського, А.Кржицького, Й.Цервуса. Серед шедеврів книжкового мист-ва цього часу слід відзначити видання Фробенів (Базель; Швейцарія), Етьєнів (Париж; Франція), Квентелів (Кельн; Німеччина), Галлерів, Унтерів, Шарфенбергів (*Краків*) і багатьох ін. Твори європ. гуманістів представлені такими іменами, як *Еразм Роттердамський*, Р.Етьєн, А.Поліціано, Й.Рейхлін, К.Цельтіс, М.Фічіно, Піко

делла Мірандола та ін. Завдяки їх наук. інтересу до *античності* отримали нове життя труди *Арістотеля*, *Демосфена*, Плутарха, Теренція, Ціцерона та ін., що займають гідне місце в колекції П. У зв'язку із цим слід відзначити чудові зразки друкарського мист-ва поч. 16 ст. венеціанського вченого і видавця Альда Мануція та його родичів (Венеція; див. *Альдини*), всесвітньо визнані найкращими виданнями антич. літератури, виконані на високому філол. рівні.

Література цього періоду видавалася переважно лат., грец. мовами, проте збільшився відсоток видань і нац. мовами.

П. церковнослов'янські, які виходили з верстата ієромонаха Макарія в Торговищі, Б.Вуковича у Венеції, були призначені для церк. вжитку, обслуговування правосл. віруючих.

Білорус. друкар і вчений Ф.Скорина видав Псалтир (Прага, 1517) та *Біблію* в перекладі білорус. мовою (Прага, 1517—22).

Поміж відомими західноєвропейцями, такими, як Еразм Роттердамський, Ф.Меланхтон, М.Коперник, С.Монстер та ін., трапляються й укр. діячі к-ри і науки — Г.Тичинський, С.*Оріховський*, Павло із Кросно, Станіслав зі Львова. Найбільші колекції палеотипів в Україні зберігаються в НБУВ (Київ, бл. 2545

bosicas insidias viriliter dimicare: mundu
et ea que in eo sunt despicere: et nulla eius
aduersa formidare: Et ea que te inspirante
desideramus: valeamus feliciter obtinere
Per dominum nostrum iesum christum.
De pluribus martiribus. an.
Isti sunt sancti qui pro dei amore mi-
nas hominum contempserunt: sancti mar
tyres in regnum celorum exultant cum an
gelis. V. Preciosa est mors sanctorum qui
assidue assistunt ante dominum: et ab inui
cem non sunt separati. V. Exultent iusti in
conspectu dei. R. Et delectentur in leticia.
Deus qui nos concedis san- Oro.
ctorum martyrum tuorum. N. et N. suf
fragiis adiuuari. da nobis in eterna beati
tudine de eorum societate gaudere. Per do
minum nostrum iesum christum filium tu
um. Qui tecum viuit et regnat.
De sancto nicolao. an.
Amicus dei nicolaus pon
tificali decoratus: infula om
nibus se amabilem exibuit.
V. Ora pro nobis beate ni-
colae. R. Ut digni efficia-
mur promissionibus christi.
Oremus.
Deus qui beatum nicolaum pontificem tu
um innumeris decorasti miraculis

«Hore intermerate beatissime virginis Marie...». Париж, 1505. Сторінка з мініатюрою.

одиниць зберігання) та *Львівській національній науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України* (Львів, 792 одиниці зберігання).

Літ.: Харабадот Р.С., Биганский Р.М. Каталог палеотипов из фонда Львовской научной библиотеки имени В. Стефаника АН УССР. К., 1986; *Шамрай М.А. и др.* Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки имени В.И. Вернадского НАН Украины. К., 1995; *Feigelmanas N. та ін.* Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai katalogas. Vilnius, 2003; *Полевщикова Е.В.* Каталог изданий XVI века: Из фондов Научной библиотеки Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Одесса, 2005.

М.А. Шамрай.

ПАЛЕСТИ́НСЬКА АВТОНО́МІЯ — держ. утворення на Бл. Сході. Адм.-тер. поділ: Зх. берег р. Йордан (Іудея і Самарія) — 5970 км^2 та Сектор Газа — 365 км^2. Адм. центр — м. Рамалла. Населення 5 млн осіб (2009). Етнічний склад: араби. Мова — арабська. Релігія: іслам — 89 %, християнство — 10, ін. — 1 %.

Утворення П.а. є першим етапом на шляху створення араб. д-ви в процесі реалізації резолюції ГА ООН № 181 від 29 листопада 1947, згідно з якою на території Палестини мали бути утворені дві окремі д-ви: єврейс. та арабська. Ліга араб. д-в (Єгипет, Ірак, Сирія, Ліван, Ємен, Саудівська Аравія, Йорданія) не визнала новоствореної д-ви Ізраїль. 1948 відбулася перша арабо-ізраїл. війна, що поклала початок близькосх. конфліктові та створила проблему палестинських біженців. 1964 для боротьби з Ізраїлем було утворено Орг-цію визволення Палестини (ОВП), яка 1974 була визнана єдиним законним репрезентантом палестинського народу. Із лютого 1969 її очолював Я.Арафат.

Першою «ластівкою» на шляху до створення П.а. був єгипетсько-ізраїл. мирний договір 1979, в якому ізраїл. сторона визнавала «законні права палестинського народу» на окуповані Ізраїлем території. 15 листопада 1988 в м. Алжир (столиця Алжиру) Я.Арафат в односторонньому порядку проголосив про створення д-ви Палестина. Складні умови існування палестинців на окупованих Ізраїлем територіях стали причиною початку першої інтифади (від. араб. — звільнення) — нар. повстання, що тривало у 1988—93 і стало одним із каталізаторів близькосх. мирного процесу.

20 серпня 1993 за сприяння міжнар. посередників (т. зв. близькосх. квартет — США, Росія, *Європейський Союз*, *Організація Об'єднаних Націй*) в м. Осло (Норвегія) було підписано «Декларацію про принципи» — палестинсько-ізраїл. договір про припинення ворожих дій. Ізраїль визнав ОВП за представника палестинського народу й зобов'язався звільнити палестинців, засуджених за терористичну діяльність. ОВП мала офіційно засудити терор та анулювати параграф Палестинської нац. хартії, що вимагав знищення д-ви Ізраїль. На окупованих територіях Сектору Газа та Зх. берегу р. Йордан створювалася П.а., яка не мала права встановлювати дипломатичні відносини та створювати свої збройні формування. Ізраїль зберігав єврейс. поселення на окупованих палестинських територіях і контроль за шляхами сполучення.

13 вересня 1993 у Вашингтоні (США) глава уряду Ізраїлю І.Рабін та лідер П.а. Я.Арафат підписали договір про встановлення палестинського самоуправління строком на 5 років. 18 травня 1994 ізраїл. війська покинули територію П.а. Адміністрація П.а. отримала всі повноваження у сфері освіти, к-ри, оборони, здоров'я, соціального забезпечення, податків і туризму.

Кілька радикальних палестинських орг-цій (Хамас, Ісламський джихад, Нац. фронт визволення Палестини) виступили проти договору з Ізраїлем і відмовилися скласти зброю. Ізраїл. сторона звинуватила палестинців у зриві домовленостей. У червні 1996 до влади в Ізраїлі прийшов уряд Б.Нетаньяху, який був противником домовленостей у м. Осло. Однак у жовтні 1998 в м. Уайрівер (шт. Меріленд, США) під тиском амер. адміністрації Б.*Клінтона* Б.Нетаньяху підписав договір з П.а. про другий етап передислокації на окупованих палестинських територіях. В результаті територія П.а. збільшилася в кілька разів. 4

жовтня 1999 в м. Шарм-ель-Шейх (Єгипет) сторони домовилися завершити процес мирного урегулювання до вересня 2000.

12 липня 2000 в резиденції президента США у Кемп-Девіді розпочався черговий раунд ізраїльсько-палестинських переговорів. Каменем спотикання стало питання статусу Єрусалима та повернення палестинських біженців. Переговори зайшли у глухий кут і були припинені.

У вересні 2000 розпочалася друга інтифада, яка вилилася в масові демонстрації, перекриття доріг, сутички з ізраїл. поліцією та супроводжувалася серією терактів. Взимку—навесні 2002 в рамках операцій «Захисна стіна» та «Рішучий шлях» ізраїл. армія почала займати населені пункти Іудеї та Самарії, проводила масові арешти серед палестинців і блокувала резиденцію Я.Арафата в Рамаллі.

У квітні 2003 адміністрація амер. президента Дж.Буша виступила з новим планом врегулювання близькосх. конфлікту, що дістав назву «Дорожня карта». План передбачав винесення питання кордонів, палестинських біженців, статусу Єрусалима та проблеми водопостачання за рамки переговорного процесу і повернення до них після створення Палестинської д-ви. Передумовою створення останньої мало бути припинення буд-ва єврейс. поселень на окупованих Ізраїлем палестинських територіях, реформа структури влади П.а., відмова палестинців від терору й насилля, визнання Ізраїлю араб. д-вами.

11 листопада 2004 помер Я.Арафат. На президентських виборах 9 січня 2005 перемогу здобув М.Аббас (Абу-Мазен). 8 лютого 2005 на саміті в м. Шарм-ель-Шейху (Єгипет) прем'єр-міністр Ізраїлю А.Шарон та голова П.а. М.Аббас домовилися про припинення вогню. 15 серпня 2005 Ізраїль розпочав ліквідацію єврейс. поселень у Секторі Газа.

2006 на парламентських виборах у П.а. несподівану перемогу здобув Хамас. 27 грудня 2008 у відповідь на постійні обстріли Ізраїлю з території Сектору Газа ізраїл. армія почала операцію «Литий свинець». Наземна фаза операції тривала впродовж 3—20 січня 2009 й була закінчена одностороннім припиненням вогню та виводом ізраїл. військ з території Сектору Газа. Процес мирного врегулювання близькосх. конфлікту призупинився.

Економіка П.а. залежна від Ізраїлю, тому всі збройні конфлікти негативно позначаються на її стані. Як тиск на палестинських бойовиків ізраїл. сторона часто застосовує екон. блокаду.

Невирішеною залишається проблема палестинських біженців. На 2006 їхня кількість становила 4,4 млн осіб, з яких 2,5 млн проживали в араб. країнах (Йорданія — 1,8 млн осіб, Сирія — бл. 435 тис., Ліван — понад 405 тис. осіб), решта — на території П.а. За винятком Йорданії, жодна араб. д-ва не надала палестинським біженцям *громадянства*. Найбільш складна ситуація в Лівані, де для палестинських біженців існують значні обмеження при влаштуванні на роботу.

1974 Україна як член ООН визнала ОВП єдиним законним представником палестинського народу. 2001 між П.а. та Україною були встановлені дипломатичні відносини. З 15 жовтня 2001 в *Києві* працює посольство П.а., а 2008 було відкрите дипломатичне представництво України в П.а. 2007 П.а. відвідав Президент України В.*Ющенко*. Під час зустрічі з М.Аббасом Президент України висловив підтримку палестинському народові в його боротьбі за створення незалежної Палестинської д-ви й передав гуманітарну допомогу в розмірі 1 млн дол. США.

Українсько-палестинські відносини мають великий потенціал. Палестинська сторона зацікавлена в імпорті укр. буд. матеріалів, дерева, металу та участі України в розбудові палестинської інфраструктури, буд-ві мостів, доріг, будинків. Перспективним напрямом є розвиток туризму. На території П.а. розташовані місця паломництва християн, зокрема Віфлеєм. Гол. перепоною на шляху розвитку двосторонніх відносин залишається неврегульованість близькосх. конфлікту.

На території України проживає бл. 3 тис. палестинців, із них бл. 1 тис. — постійні мешканці. Осн. масу складають студенти й аспіранти, що навчаються в укр. вузах. Багато випускників укр. навч. закладів працюють у мінвах та ін. держ. установах П.а. У П.а. є асоціація випускників вузів України й укр. земляцтво, до якого входять українки — дружини палестинців — та їхні діти. Багато українок, що мешкають у П.а., працюють у держ. установах, навч. закладах, займаються бізнесом. Асоціація й земляцтво займаються зміцненням українсько-палестинських зв'язків.

Літ.: Арабский мир в конце XX века. М., 1996; *Салих М.М.* Палестинский вопрос: Его история и развитие до 2000 года. М., 2003; *Голдман Н.* Физиология мира на Ближнем Востоке. «Foreign Affairs», 2005, October; *Чистяков А.* Мирный процесс на Ближнем Востоке. «Международная жизнь», 2005, № 9.

Я.Л. Примаченко.

Д. Паліїв.

ПАЛІЇ́В Дмитро (17.05.1896—22.07.1944) — військ. і політ. діяч, публіцист. Н. в с. Перевізці (нині с. Перевозець Калуського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї греко-катол. священика. 1914 закінчив г-зію в *Коломиї*, записався на студії правничого ф-ту Львів. ун-ту. В роки *Першої світової війни* — підхорунжий *Легіону Українських січових стрільців*. Активний учасник Першолистопадового 1918 повстання у *Львові*, орг. референт Центр. військ. к-ту. В *українсько-польській війні 1918—1919* — ад'ютант військ. міністра ЗУНР, командира корпусу, командувача *Української Галицької армії* генерал-четаря М.*Тарнавського*. У міжвоєнний період — співзасновник і член Начальної команди *Української військової організації* полк. Є.*Коновальця*, засновник і голова її легальної прибудови — *Української партії національної роботи*, ред. органу партії — газ. «Заграва», засновник і ред. час. «*Новий час*» (1923—33); співзасновник і член ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО; 1925—33), посол (депутат) варшавського сейму (1928—30). Прихильник радикального курсу політики, 1933 вийшов з УНДО і заснував націоналістичний «Фронт народної єдності» (1936—39), редагував видання «Батьківщина», «Перемога», «Українські вісті».

Автор мемуарів «Листопадова революція: З моїх споминів» (Львів, 1929), низки статей з військово-історичної і політ. тематики.

У роки *Другої світової війни* — один з організаторів і політ. провідник д-зії СС «*Галичина*», член її військ. управи.

Загинув у бою під с. Білий Камінь Бродівського р-ну Львівської обл.

Літ.: Броди: Збірник статей і нарисів. Мюнхен, 1951; *Волинець С.* Передвісники і творці Листопадового зриву: Західно-українські громадські і політичні діячі. Вінніпег, 1965; Українська Галицька армія: Матеріали до історії, т. 3. Вінніпег, 1966; За волю України. Нью-Йорк, 1967; *Колісник Р.* Військова управа української дивізії «Галичина». Торонто, 1990; *Гунчак Т.* У мундирах ворога. К., 1993.

К.Є. Науменко.

ПАЛІ́Й Андрій (01.12.1893—10.05.1961) — громад. і кооп. діяч. Н. в с. Кривотули (нині Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.). Після закінчення г-зії призваний до австрійс. армії, у *Першу світову війну* закінчив старшинську школу, воював на Італ. фронті. З утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* — поручник, командир сотні Гірської бригади *Української Галицької армії* (1918—19), перебував у складі *інтернованих формувань Української Галицької армії* в *Чехословаччині* (1919—22). Закінчив агрономічний ф-т Празької політехніки. Повернувшись у *Галичину*, включився в кооп. рух. Директор «Маслосоюзу» у *Львові* (1924—39), провідний діяч «*Сільського господаря*», Союзу українських кооперативів. З липня 1941 — член *Української національної ради* у Львові, відновив діяльність «Маслосоюзу». З 1944 — у Німеччині, з 1948 — у Канаді.

П. у м. Едмонтон (Канада).

Літ.: Українська Галицька армія: Матеріяли до історії. Вінніпег, 1958; *Колісник Р.* Військова управа та українська дивізія «Галичина». Торонто, 1990; Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Документи і матеріали. Львів—К., 2001.

К.Є. Науменко.

ПАЛІ́Й (Гурко) **Семен Пилипович** (бл. 1640 — після 24.01.1710) — держ. і військ. діяч, полковник Фастівського охочекомонного

Семен Палій. Портрет кінця 18 — початку 19 ст. з оригіналу кінця 17 — початку 18 ст.

(1684—1702) і Білоцерківського (1702—04; 1709—10) полків Укр. козац. д-ви. Н. в м. *Борзна* на Чернігово-Сіверщині в міщанській родині Гурків. Під час *національної революції 1648—1676* був козаком *Ніжинського полку*. Можливо, навч. в *Києво-Могилянській академії*. Певний час служив у війську гетьмана П.*Дорошенка*. З кінця 1670-х рр. перебував на *Чортомлицькій Січі*, де отримав прізвисько «Палій». Відгукнувся на закличні універсали польс. короля *Яна III Собеського* та влітку 1683 на чолі підрозділу запороз. козаків вирушив під австрійс. столицю Відень. Взяв участь у відбитті в *Османської імперії* Парканської, Естергомської та Сеценської фортець (Угорщина, Словаччина). У березні 1684 претендував на гетьман. посаду козацтва *Правобережної України*. Того ж року отримав привілей Яна III Собеського на формування охочекомонного козац. полку на Київщині. Опираючись на постанову *вального сейму Речі Посполитої*, 1685 разом з А.*Могилою*, А.*Абазином*, С.*Самусем*, З.*Іскрою* розпочав реколонізацію спустошених війнами земель на Правобережжі.

Брав участь у війні «*Священної ліги*» з Осман. імперією 1684—99 та *російсько-турецькій війні 1686—1700*. У складі польсько-литовсько-укр. війська П. 1685 вирушив у похід до *Молдавського князівства*, де 1 жовтня 1685 був поранений у битві з турками під Боянами (*Буковина*). 1686 відзначився під час зайняття армією Речі Посполитої молдов. столиці м. Ясси (нині місто в Румунії), яка перебувала під владою Османів. Разом із коронними військами правобережні козаки воювали проти турків і татар на Зх. Поділлі, зокрема поблизу м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Обороняв від татар. нападів *Немирів* (1688), *Умань* (1689), Білу Церкву (1687, 1690), *Смілу* (1693) та *Фастів* (1690, 1693, 1695). 1688—95 очолював військ. операції правобережних — а також спільні з лівобережними — козац. полків у володіннях Осман. імперії та *Кримського ханату* в Пн. Причорномор'ї й Молдові. Не раз надсилав полонених турків, татар і ногайців до *Варшави*, *Москви* та *Батурина*. Інформація про військ. діяльність П. тиражувалася в «летючих листках» Австрії, Венеції, Голландії, Німеччини, Польщі, Франції та ін. д-вах.

Не підкорявся правобереж. гетьманам А.Могилі (1684—89) та *Гришку* (1689—92), але налагодив співпрацю із С.Самусем (1693—1702). У 1-й пол. 1689 намагався відвоювати гетьман. резиденцію Правобережжя м. Немирів. Це поряд із ін. причинами (бажання перейти під зверхність Москви, зв'язки з Батурином і Запорожжям) спонукало Варшаву ув'язнити П. протягом вересня 1689 — червня 1691. Після виходу з в'язниці за королів. розпорядженням знову отримав дозвіл на резиденцію у Фастові (а перед тим йому пропонувалося осісти в *Чигирині*). 1693 з огляду на наступ польс. військ *великого гетьмана коронного* С.-Я.*Яблоновського* та королів. регіментаря Б.Вільги хотів перейти з Фастова до Умані. Протягом 1690-х рр. зустрічався з І.*Мазепою*, зокрема в *Баришівці* під *Києвом*, Батурині та Києві. Лівобереж. гетьман на власні кошти купив йому двір у Києві на *Подолі*, де з 1690 проживала дружина П. з дітьми. Спільно з ін. полковниками Війська Запорозького поширював свою владу на велику територію Пн. і Пд-Сх. Київщини та Сх. Брацлавщини в межах колишніх *Київського полку* (правобереж. частини), *Білоцерківського*

А. Палій.

полку, Паволоцького полку, Корсунського полку, Уманського полку, Брацлавського полку, Черкаського полку (правобереж. частини), *Чигиринського полку, Торговицького полку і Могилівського полку* Укр. козац. д-ви. 1696 правобережні козаки поширили владу на Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості (на півночі *Київського воєводства*). 1702 війська П. та А.Абазина приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та сх. райони *Поділля*, де порубіжними пд. містами стали Калюс і Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*). Проводив політику витіснення польс. шляхти та погрожував, що відвоює Правобережну Україну не лише по р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра), але й по р. Вісла. Тривалий час лавірував між Варшавою, Москвою (у т. ч. Батурином) та Бахчисараєм. 1691 відмовився перейти в підданство до крим. хана, а 1694 склав таємну присягу на вірність рос. царям Івану та Петру, а також гетьману І.Мазепі. У тому ж році присягнув польс. королю Яну III Собеському та вислав посольство до королів. резиденції в м. *Жовква.* У відповідь король оголосив П. «стражником поліським». Після смерті Яна III Собеського підтримував франц. принца Конде як кандидата на польс. трон, але 1698 визнав владу Августа II Фридерика Саксонського та отримав від нього 3 королів. корогви і полковницький пернач. Не погодився з рішеннями вального сейму Речі Посполитої 1699 про заборону козацтва на Правобережжі.

Листувався з польс. королями Яном III Собеським, Августом II Фридериком, моск. царями Іваном та Петром (згодом — тільки *Петром I*), молдов. господарем К.Дукою, кн. М.Радзивіллом, вел. гетьманом литов. К.Сапєгою, київ. катол. єпископом А.Залуським, моск. воєводами в Києві князями М.Ромодановським, П.Хованським та ін. З 1693 при дворі К.Сапєги у Вільно (нині м. *Вільнюс*) перебував спец. представник правобереж. полковника. Відомі також листи П. до ін. урядовців Польщі, Литви, Росії та Криму. Польс. магнат Ф.Замойський 1694 порівнював П. з курфюрстом Бранденбурга, а 1701 відзначав, що той ішов шляхом Б.*Хмельницького* та «мав у голові удільне панство (державу. — *Т.Ч.*)». Усупереч умовам *«Вічного миру» 1686* проводив політику на об'єднання Правобережжя та Лівобережжя. Не раз надсилав до І.Мазепи розвідувальні дані та написані до нього листи польс. урядовців. 1688, 1691, 1692, 1693, 1699 і 1700 звертався з проханням до царів Моск. д-ви про прийняття Правобережжя під їхню зверхність. З 1692 намагався підштовхнути Москву та Батурин до війни з Польщею. 1693 розглядався козаками Запороз. Січі як претендент на гетьманство. З початком *Північної війни 1700—1721* бл. 500 козаків П. допомогли польс. королю Августу II Фридерику в боях під Ригою (нині столиця Латвії). 22 серпня 1700 уклав перемир'я з великим гетьманом коронним С.-Я.Яблоновським. Після королів. універсалів 25 січня та 4 травня 1702 про ліквідацію правобереж. козацтва в *Київському воєводстві*, *Брацлавському воєводстві* і Фастові зібрав на початку березня 1702 козац. раду, де публічно відмовився від протекції польс. короля Августа II Сильного, оголосив Правобережжя «вільною козацькою областю» й заявив про присягу рос. цареві Петру I і гетьманові І.Мазепі. Впродовж 1702—04 разом із С.Самусем очолював повстання («друга Хмельниччина») на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й Волині проти панування Польщі. 26 жовтня 1702 повстанці розгромили коронні війська кн. Х.Любомирського та частини *посполитого рушення* Я.Потоцького й Д.Рушиця під *Бердичевом*, а в жовтні—листопаді 1702 відвоювали *Вінницю*, Немирів, Котельню, Бихів, *Бар*, *Старокостянтинів*, *Дунаївці*, *Шаргород*, *Хмільник*, Бушу, Рашків, Калюс та ін. Був одним із гол. фігурантів *Нарвського договору 1704* між Москвою та Варшавою. На виконання статті 4 договору в лютому 1704 Петро I надіслав П. листа з вимогою звільнити усі зайняті правобережними козаками міста на користь Августа II Фридерика. У травні 1704 підрозділи П. приєдналися до 40-тис. війська І.Мазепи під час «польського» походу. З огляду на невиконання царського наказу, а також зважаючи на його контакти з прихильниками швед. короля Карла XII (князем Любомирським і Сапєгою), за згоди рос. урядовця Ф.Головіна та розпорядженням І.Мазепи П. був заарештований у кінці липня 1704. Перебував у Батуринській в'язниці до червня 1705. На вимогу Петра I відправлений до Москви, звідти за царським наказом від 21 серпня 1705 — до сибірського м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ). Перебував на засланні до весни 1708, звідки повернений на прохання київ. полк. А.Танського за царським наказом від 28 листопада 1708. Брав участь у *Полтавській битві 1709* у складі військ гетьмана І.*Скоропадського.* Повернувся на Київщину, де знову очолив Білоцерківський полк.

Видавав універсали щодо оборони монастирів та надання маєтностей правосл. церкві в Правобереж. Україні, побудував на власні кошти церкву у Фастові, був благодійником *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* та кількох правосл. храмів Києва. П. мав власний герб і печатку. Із серпня 1688 володів кількома селами в Романівському старостві на Київщині.

П. після 24 січня 1710 та похований із почестями у Свято-Покровському Межигірському монастирі під Києвом. До 1797 в монастирській церкві Сходження Святого Духа знаходилися портрет П. (на сьогодні існує копія 1-ї пол. 19 ст.), пернач зі срібла, шабля, оправлена в срібло, дві срібні чарки, килимок та подароване полковником Євангеліє видання 1650-х рр. Наприкінці 18 ст. частина речей П. на прохання *Чорноморського козацького війська* була передана на Кубань. Пернач і чарки впродовж 19 — поч. 20 зберігалися в колекції В.*Тарновського* (нині в Чернігівському істор. музеї, й одна чарка — у ***Національному музеї історії України***). Нині в м. Біла Церква існує громад. організація «Білоцерківська Січ імені Семена Па-

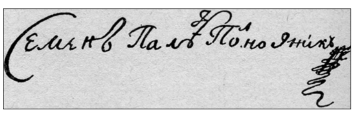

Факсиміле підпису Семена Палія.

лія». Про нього складені нар. пісні, перекази та легенди, а також написано низку худож. і мистецьких творів, зокрема: поема Т.*Шевченка* «Чернець» 1847 (ілюстрована 1884 худож. М.*Микешиним*), поема-балада Л.*Боровиковського* «Палій» (1840-ві рр.), повісті Ф.Бурлаки «Битва на Кодимі» (1945) і Ю.*Мушкетика* «Семен Палій» (1954) та ін. Згаданий Т.Шевченком у поезії «Іржавець» (1847), а також «Швачка» (1848): «...Полковника фастовського / Славного Семена».

Літ.: *Антонович В.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716). В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2. К., 1868; *Antony (Rolle) J.* Bunty Palejowe. B кн.: Przewodnik naukowy i literacki, rocz. 6. Lwów, 1878; *Модзалевский В.* К характеристике личности и деятельности С. Палия. В кн.: Труды Черниговской губернской архивной комиссии, вып. 2. Чернигов, 1915; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків у 1688—1689 рр. «ЗНТШ», 1930, т. 100; *Його ж.* Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938; *Полонська-Василенко Н.* Палій та Мазепа. «Літопис Червоної Калини» (Львів), 1938 (1992), ч. 8—9; *Дядиченко В.* Семен Палій. Саратов, 1942; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. В кн.: Праці історично-філологічного товариства в Празі, вип. 4. Прага, 1942; *Janczak J.* Powstanie Paleja. В кн.: Zeszyty Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego: Historia, 3. Wrocław, 1960; *Сергієнко Г.* Семен Палій. «УІЖ», 1960, № 7; *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Krieg um die Polnischen Krieges 1700—1721. Berlin, 1962; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiey wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII ww. Wrocław, 1963; *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII ст. і на початку XVIII ст. К., 1963; *Majewski W.* Palij Semen. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 25. Warszawa, 1982; *Масенко Л.* Невідома сторінка з біографії С. Палія (битва з татарами 1693 р.). «УІЖ», 1990, № 9; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; *Смолій В.* Семен Палій. В кн.: *Котляр М., Смолій В.* Історія в життєписах. К., 1994; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; Семен Палій та Фастівщина в історії України: Збірник матеріалів конференції. К.—Фастів, 1997; *Чухліб Т.* Семен Палій. В кн.: Історія України в особах: Козаччина. К., 2000; *Кривошея В.* Білоцерківський полк. К., 2002; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники. К., 2004; *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита: 1686—1699 рр. К., 2004; *Czuchlib T.* Warszawa—Fastów: Strony współpracy i walki między stolicą Polską a «prowincjonalnym» miasteczkiem kozackim. В кн.: Wojna a pokoj. Kijów, 2004; *Станіславський В.* Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 8. К., 2008; *Чухліб Т.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

«ПАЛІНО́ДІЯ» — церковно-істор. трактат, пам'ятка полемічної літератури, автором якої був відомий укр. культурно-церк. діяч Захарія *Копистенський*. Написана протягом 1619—22 у відповідь на книгу унійного архімандрита Лева Кревзи «Оборона церковної єдності» (Вільно, 1617), видану польс. мовою. «П.» складається з передмови й додатку, 4-х осн. частин, які у свою чергу поділяються на розділи і підрозділи. У передмові розкриті причини написання твору: оборона правосл. віри й обґрунтування права укр. народу на своє віросповідання. У 1-му розділі доводиться, що всі апостоли були рівні й Ісус Христос не надавав Петрові, патрону Римо-католичн. церкви, якихось особливих повноважень. У 2-й частині спростовується катол. вчення про першість рим. пап як уповноважених ап. Петра та обґрунтовується рівноправність католицької і православної *ієрархій* на свої церкви. 3-тя частина присвячена спростуванню тези, що Київ. митрополія була в єдності з Римом до *Флорентійської церковної унії 1439.* 4-та частина містить виклад історії Русі, її церк. життя, зокрема, наголошується на незаконності *Берестейської церковної унії 1596*, підкреслюється роль і значення кн. В.-К.*Острозького* в обороні правосл. церкви. Книга написана книжною укр. мовою на основі численних істор., богословських та літ. джерел. Незважаючи на те, що «П.» не була надрукована, в рукописних списках вона поширювалася не тільки в Україні, але й у Білорусі та Рос. державі.

Вид.: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1. СПб., 1878; Lev Krevza's Obrona i edności cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyi's Palinodija: Harvard Library of Earliy Ukrainian Literature: Text, vol. 3 Harvard, 1987.

Літ.: *Флоренсон М.* Учение о Церкви в «Палинодии» Захарии Копыстенского. «Киевские епархиальные ведомости», 1874, часть II, ч. 12; *Завитневич В.З.* Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI—XVII вв. Варшава, 1883; *Сушко О.* Причинки до студій над текстом Палінодії. «ЗНТШ», 1903, т. 54; *Микитась В.Л.* Українська література в боротьбі проти унії. К., 1984.

Л.Б. Пилявець.

ПАЛЛА́ДІЙ — див. *Видибіда-Руденко Палладій.*

ПАЛЛА́ДІН Олександр Володимирович (10.09(29.08).1885—06.12.1972) — біохімік, засновник укр. школи біохімії. Президент АН УРСР (1946—62). Засл. діяч н. УСРР (1935). Герой Соц. Праці (1955). Академік ВУАН (1929; з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР), академік АН СРСР (1942). Н. в м. *Москва.* Син відомого вченого-фізіолога, академіка Петерб. АН В.Палладіна. Після закінчення Петерб. ун-ту (1908) працював викладачем у системі вищої жін. освіти. 1916 переїхав в Україну і працював професором у Харків. ін-ті сільс. госп-ва і лісівництва. 1921—31 — зав. кафедри фізіології (біологічної хімії) Харків. мед. ін-ту. Від 1925 — засновник і кер. Укр. н.-д. біохімічного ін-ту в *Харкові* (1931 разом із осн. частиною науковців перевели в *Київ*, з 1936 — Ін-т біохімії АН УСРР/УРСР). 1933—54 — професор, зав. кафедри біохімії Київ. ун-ту. 1935 П. обрали неодмінним секретарем, а 1939 — 1-м віце-президентом Академії наук УРСР. 1942 став академіком АН СРСР, 1944 — дійсним членом Академії мед. наук СРСР. Понад 15 років (1946—1962) був президентом АН УРСР.

О.В. Палладін.

Осн. наук. праці присвячені дослідженню біохімії вітамінів, м'язової діяльності, біохімії головного мозку і нервової системи, обміну речовин (внутрішньоклітинний вуглеводний і фосфорний обмін), питанням порівняльної біохімії нервової тканини і головного мозку за різних функціональних станів. Синтезував аналог вітаміну К — вікасол, що отримав широке застосування в медицині при лікуванні авітамінозів, для прискорення загоєння ран і припинення кровотеч. Установив біохімічну структуру

П.-С. Паллас.

нервової тканини, дослідив за допомогою мічених атомів особливості обміну білків, нуклеїнових кислот та вуглеводно-фосфорних сполук у нервовій тканині при збудженні і гальмуванні центр. нервової системи, а також процеси іонного транспорту в структурах нервової системи. Засновник і голова Укр. фізіологічного т-ва (з 1928); голова Укр. біохімічного т-ва (з 1958); президент Біохімічного т-ва СРСР (1964—69). Обраний почесним академіком Білорус. (1950), Угор. (1953), Польс. (1954), Румун. (1957), Болг. (1958) академій наук. 1947—62 обирався депутатом ВР СРСР і ВР УРСР.

Нагороджений багатьма орденами і медалями.

П. у м. Київ.

Його ім'я носить Ін-т біохімії НАН України в Києві.

Праці: Исследования над образованием и выделением креатина у животных. Х., 1916; Основы питания. М., 1927; Хімічна природа вітамінів. К., 1938; Биохимия головного мозга. М., 1955; Вопросы биохимии нервной системы. К., 1965; Белки головного мозга и их обмен. К., 1972 (у співавт.).

Літ.: *Утєвський А.М.* Олександр Володимирович Палладін. К., 1979; *Власенко І.* Олександр Палладін. К., 1982; Александр Владимирович Палладин: Документы и фотографии. К., 1985; Історія Академії наук України (1918—1993). К., 1994; Александр Владимирович Палладин: Воспоминания современников. К., 1995.

Л.В. Ковпак.

ПА́ЛЛАС Петро-Симон (Pallas Peter Simon; 1741—1811) — природознавець і мандрівник, німець за походженням, академік Петерб. АН (з 1767). Навч. в Берлінському та ін. ун-тах Німеччини, Голландії, Данії. 1767—1809 працював у *Російській імперії*. 1768—74 проводив дослідження на сх. і пд.-сх. європ. частині Росії і в Сибіру, 1793—94 — в Україні і в Криму, де зібрав цінний археол. матеріал. П. установив, що залишки давнього міста на правому березі Бузького лиману є руїнами *Ольвії.* Ще 1770 учасники академічних експедицій під кер-вом П. та С.-Г.Гмеліна вивчали Донец. кряж, а з 1790 розпочалася систематична розробка покладів кам'яного вугілля на берегах Сіверського Дінця (прит. Дону).

1795—1809 жив у Криму, де займався наук. роботою, став ініціатором багатьох госп. нововведень. На основі своїх записок, зроблених під час поїздки по Криму, П. видав 2-томну працю «Опис подорожі по південних намісництвах Російської імперії в 1793—1794 роках». Готуючи її до видання, учений не тільки опрацював подорожні враження, а й доповнив їх узагальнюючими оглядами різних галузей економіки Криму, складеними на основі пізніших спостережень. Продовжуючи роботу своїх попередників В.*Зуєва* та К.*Габлиця*, П. вивчав флору і фауну, мінерали Пд. України, у т. ч. і Криму, а також побут населення цього регіону.

Працюючи над створенням повного опису флори Криму, П. зібрав гербарій, зробив численні замальовки, пересаджував у свій сад характерні для Криму рослини. П. вивчав геол. будову Крим. гір — їх розташування і вплив на клімат окремих частин півострова, збирав відомості про геол. явища, такі як землетруси, обвали, соляні відкладення тощо. Він також вивчав лікувальні властивості крим. соляних озер, зокрема Сак — побл. *Євпаторії*, Старого та Красного — на Перекопському перешийку, а також соляних озер *Буджаку.* Багато часу віддавав питанням розвитку госп-ва Криму. З іменем П. пов'язане відкриття в *Судаку* уч-ща з виноградарства і виноробства, а також вивчення життя і побуту ногайського населення в Приазов'ї. Автор праць із географії, геології, ботаніки, зоології, палеонтології, етнографії та ін., які одержали визнання як у Росії, так і за кордоном. Наук. праці П. видавалися в Німеччині, Великій Британії, Франції, Голландії, Італії.

1810 повернувся на батьківщину.

П. у м. Берлін (Німеччина).

1854 на могилі П. від імені Петербурзької та Берлінської академій наук було встановлено пам'ятник.

Праці: Путешествие по разным провинциям Российской империи, т. 1—3. СПб., 1773—88; Флора России, т. 1—2. СПб., 1784—88; Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. СПб., 1795; Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794, bd. 1—2. Leipzig, 1799—1803.

Літ.: *Дружинина Е.Н.* Южная Украина: 1800—1825 гг. М., 1970; *Муравьев В.* Дорогами российских провинций: Путешествия Петра-Симона Палласа. М., 1977; *Дружинина Е.Н.* Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860. М., 1981; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. München, 1994; *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К., 1995.

І.М.Кулинич, Н.В. Кривець.

ПА́М'ЯТКА — предмет або сукупність предметів матеріальної і духовної *культури* минулого, що мають наук., істор., художнє та ін. культ. значення. Походить від старослов'ян. та давньорус. «памѧт» (пам'ять). Зафіксовано в укр. мові в джерелах 16—18 ст. в значенні пам'яті, згадки про подію або особу, офіц. писемних документів. З 1-ї пол. 19 ст. на західноукр. землях (*Галичина*) починає використовуватися в сучасному значенні («Комісія по вивченню і охороні пам'яток архітектури», «Комісія в справі охорони пам'яток історії і мистецтва», «пам'ятки мови і літератури»). З кінця 19 — поч. 20 ст. набуває поширення в укр. мові на всій території України як наук. та юрид. термін. Вирізняють пам'ятки рухомі та нерухомі. До рухомих зараховують пам'ятки документальні й предмети музейного значення. Нерухомі пам'ятки містять об'єкти археології (археол. П.), історії (істор. П.), архри, містобудування, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки.

Літ.: *Кот С.І.* Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві. В кн.: Праці Центру пам'яткознавства, вип. 1. К., 1992; Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.). Web: http://zakon.rada.gov.ua/cgibin/laws/main.cgi?nreg=1805-14.

С.І. Кот.

ПА́М'ЯТКА ІСТОРИ́ЧНА. Істор. пам'ятки — будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з важливими істор. етапами та подіями в житті народу, розвитком сусп-ва і д-ви, національно-визвол. та соціальними рухами, а також із розвитком науки, вир-ва і техніки, к-ри й побуту народу, із життям видатних держ., політ., громад. діячів, нар. героїв, діячів науки, літератури і мист-ва. Рухомі істор.

пам'ятки музейного та документального характеру на території України цілеспрямовано почали збирати й зберігати з 18 ст. спочатку — в приватних збірках, з поч. 19 ст. — також у музеях, архівах та б-ках, заснованих наук. й просвітницькими т-вами, земськими установами. Нерухомі істор. пам'ятки як об'єкт сусп. та держ. уваги почали обліковувати й оберігати з поч. 20 ст. Сьогодні до них зараховують цивільні й військ. споруди (адм. та житлові будинки, садиби, пром. підпр-ва, церкви, фортеці, військ. укріплення тощо) в цілому або фрагментарному вигляді, зразки військової техніки і озброєння, транспортних засобів, с.-г. машин та ін. об'єкти, встановлені з метою увічнення істор. подій, а також некрополі й окремі поховання, пам'ятні місця.

Літ.: Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. К., 1993; Актуальні проблеми підготовки Зводу пам'яток історії та культури України, кн. 1. К., 1999; Історико-культурна спадщина України і сучасність. К., 1999; Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.). Web: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1805-14.

С.І. Кот.

«ПА́М'ЯТКИ УКРАЇ́НИ: ІСТО́РІЯ ТА КУЛЬТУ́РА» — наук. часопис. Заснований 1969 під назвою «Пам'ятники України» як інформаційно-методичний щомісячний бюлетень *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* за ініціативи

«Пам'ятники України». 1969. № 1—2. Обкладинка.

П.*Тронька.* Друкувалися розвідки та матеріали з галузей пам'яткознавства, музейної справи, хроніка діяльності Укр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри та ін. Від 1988 назва змінена на «Пам'ятки України». Від 1989 — всеукр. науково-популярний ілюстрований часопис Укр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри та Укр. фонду к-ри. Відтоді істотно розширився проблемно-тематичний діапазон публікацій, що спричинило зміну профілю видання з інформаційного бюлетеня на популярний часопис історико-культурознавчого спрямування. Від 1997 виходить під грифом Мін-ва к-ри та мист-в України. Від 2000 — наук. журнал. Від 2009 «Пам'ятки України» розділені на наук. альманах (двомісячник) і науково-популярний часопис (квартальник). Від кінця 1980-х рр. редакторами «Пам'яток України» були А.Сєріков, В.Вечерський та О.Рибалко, а від 2009 — А.Сєріков. На сторінках «Пам'яток України» публікувалися статті й матеріали про нац. символіку, відновлення зруйнованих пам'яток історії та к-ри, видатних архітекторів, митців, музейників, науковців та ін. За ініціативи редакції «Пам'яток України» організовано й проведено низку експедицій, матеріали яких публікувалися в журналах: «Забуті могили», «Запорізька Січ: Зруйноване й уціліле», «Фортеці України», «Чорнобильська експедиція» та ін. Видавалися тематичні випуски: І.Мазепа (1991, № 6), Пряшівщина (1991, № 1), Українська церква та її пам'ятки (1992, № 2/3), Національні меншини України та їхні пам'ятки (1993, № 1/6), Втрати і реституція пам'яток (1994, № 1/2, 3/6), Українські народні музичні інструменти (1995, № 1), Нагороди України (1995, № 2), Українці в Польщі (1995, № 3), Чорнобиль: Минуле, катастрофа, пам'ятки (1996, № 1), Картографія України (1996, № 2), Відродження архітектурних шедеврів (українська школа реставрації пам'яток містобудування, архітектури, монументального мистецтва) (1997, № 1), Київ — місто Премудрості Божої (1997, № 3), Храми України (1997, № 4), Музеї, музейники і колекціонери (1998, № 1), Київський музей західного та східного мистецтва (1998, № 2), Пам'ятки техніки і виробничої діяльності людини (1998, № 3/4), Відтворення Михайлівського Золотоверхого собору (1999, № 1), Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії (1999, № 4), Качанівка (2000, № 1), Поділля і Кам'янець-Подільський (2000, № 3/4), Пам'ятки Керчі (2001, № 3), Берестейщина (2002, № 3/4), В.*Щербаківський* (2007, № 4) та ін. В окремих спецвипусках «Пам'яток України» були вміщені «Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України)» (1999, № 2/3), «Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології)» (2000, № 2), бібліографічний покажчик змісту газ. *«Старожитності»* (2004, № 3) та ін. На сторінках «Пам'яток України» друкувалися розвідки й матеріали відомих укр. учених, зокрема О.*Апанович*, С.*Білоконя*, М.*Брайчевського*, Я.*Дашкевича*, Л.Залізняка, М.*Котляра*, Ю.*Мицика*, М.*Мушинки*, В.*Наулка*, П.*Толочка* та ін. Уміщувалися передруки із праць відомих укр. істориків, у т. ч. М.*Богачевської-Хом'як*, М.*Грушевського*, М.*Драгоманова*, І.*Кревецького*, Т.*Мацьківа*, О.*Оглоблина* та ін.

Покажчик: «Пам'ятки України: Історія та культура: Спеціальний випуск», 2002, № 1.

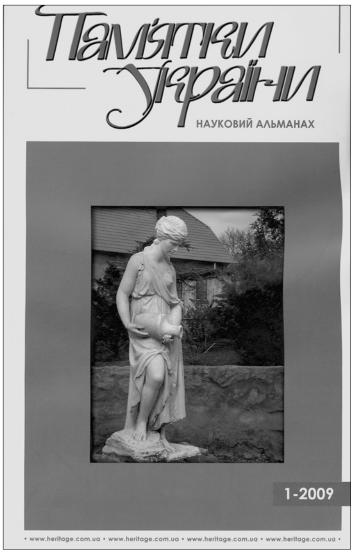

«Пам'ятки України». 2009. № 1. Обкладинка.

Літ.: *Гирич І.* Олександр Рибалко — редактор і науковець. «Пам'ятки України: Історія та культура: Науковий альманах», 2009, № 1; Правдиве українське серце: Олександр Рибалко. К., 2010.

О.В. Ясь.

ПАМ'ЯТКОЗНА́ВСТВО — спец. наукова дисципліна, предметом якої є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація *пам'яток* історії та к-ри як складової частини нац. і всесвітньої культ. спадщини. П. належить до міжгалузевих наук й охоплює своїм змістом теор. та практичні проблеми, пов'язані з виявленням, вивченням, реєстрацією, наук. класифікацією, оптимізацією обліку об'єктів історико-культ. спадщини; розробкою методологічних і організаційно-правових засад охорони пам'яток, методик здійснення конкретних пам'яткоохоронних заходів; комплексним збереженням історико-культ. середовища, здійсненням консервації та реставрації окремих споруд, ансамблів і комплексів, а також предметів старовини й мист-ва, що складають музейний, архів. та бібліотечний фонди України; інформаційною політикою, спрямованою на популяризацію пам'яток культури серед широких верств населення; ефективним госп. і культурно-освіт. використанням пам'яток із метою їх органічної інтеграції в сучасні сфери функціонування людського сусп-ва, історією становлення й розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні та ін. країнах світу. Відповідно П. тісно пов'язане з розвитком істор. науки, археології, теорії та історії арх-ри, мистецтвознавства, краєзнавства, музеєзнавства, архівознавства, бібліотекознавства, джерелознавства й ін. допоміжних істор. дисциплін, реставраційної справи, інформатики і туризму, культ. цінностями, істор. діячами. Станом на 2007 під охороною д-ви перебувало 131 293 пам'яток, в т. ч. за діючою на той час класифікацією за видами археологічних — 57 206 (з них — 418 пам'ятки нац. значення), історичних — 51 364 (з них — 142 пам'ятки нац. значення), монументального мистецтва — 5 926 (з них 44 — нац. значення), пам'яток архітектури і містобудування — 16 800 (з них 3 541 — нац. значення). Формування П. як наук. дисципліни відбувається в тісному взаємозв'язку із становленням охорони пам'яток історії та к-ри. У сучасній Україні воно розвивається через діяльність наук. установ НАН України, Нац. академії образотворчого мист-ва і архітектури та відомчих наук. закладів, кафедр вищих навч. закладів, наук. т-в і громад. пам'яткоохоронних та краєзнавчих організацій.

Літ.: Пам'яткознавчі студії України: теорія і практика. К., 2007.

С.І. Кот.

ПА́М'ЯТНИК — скульптурний чи архіт. твір, споруджений на честь події або особи, надгробок. Давньоруське «паматникъ» уперше зафіксовано в джерелах 13 ст. як тотожне «памат» (пам'ять). З поч. 18 ст. використовується в рос. мові як відповідник латинського «monumentun» для позначення пам'ятної споруди на честь істор. особи або події, надгробка. В 1-й чв. 19 ст. починає вживатися в контексті «речей, залишків, що нагадують, свідчать про минулу славу, знаменитість, велич якого-небуть місця» («древние памятники», «памятники археологии», «памятники архитектуры», «памятники палеографии»). З 19 ст. в умовах заборони видання наук. праць укр. мовою в *Російській імперії* даний термін запозичується нею з російської. До серед. 1980х рр. він також вживався як тотожний терміну «пам'ятка», що спричиняло до термінологічних і юридичних непорозумінь. Унаслідок чіткого розмежування контексту цих термінів термін «пам'ятник» набув сучасного значення.

Літ.: *Кот С.І.* Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві. В кн.: Праці Центру пам'яткознавства, вип. 1. К., 1992.

С.І. Кот.

«ПА́МЯТНИКИ ДРЕ́ВНЕЙ ПИ́СЬМЕННОСТИ И ИСКУ́ССТВА» — серійне видання Т-ва прихильників давньої писемності та мист-ва (С.-Петербург—Петроград—Ленінград, 1878—1925). Видано 190 випусків. Друкувалися документи, матеріали та дослідження з історії давньорус. літератури, к-ри, мист-ва й сусп. думки, а також описи деяких рукописних зібрань тощо. Домінують літ. пам'ятки, у т. ч. твори *Кирила Туровського*, «Житіє Сергія Радонезького», «Повість про взяття Царгорода» (1886, вип. 62) та ін. Публікувалися й істор. пам'ятки, зокрема «Історія про царів і великих князів землі Руської» Ф.Грибоєдова (1896, вип. 121), «*Слово о погибелі Руської землі*» (1892, вип. 84) та ін. У низці випусків опубліковані документи і матеріали, які висвітлюють події давньорус. та укр. історії 10—17 ст. На сторінках «Памятников...» друкували свої розвідки і матеріали відомі російські вчені, мистецтвознавці, композитори й музиканти, у т. ч. Д.Аллеманов, О.Архангельський, Є.Пєтухов, М.Покровський, М.Ратинський, С.Смоленський, М.*Сперанський*, В.Стасов, П.Траханіотов, О.Фамінцин, І.Шляпкін, О.*Яцимирський* та ін. Вміщувалися також протоколи засідань, звіти й повідомлення Т-ва прихильників давньої писемності та мистецтва.

О.В. Ясь.

«ПА́МЯТНИКИ, И́ЗДАННЫЕ ВРЕ́МЕННОЙ КОМИ́ССИЕЙ ДЛЯ РАЗБО́РА ДРЕ́ВНИХ А́КТОВ» — видання документальних матеріалів з історії України 15—18 ст., у підготовці якого брали участь М.*Максимович*, М.*Іванишев*, К.Свідзинський та ін. У 4-х томах (Київ, 1845—59) опубліковано документи, зібрані *Київською археографічною комісією*. Кожен том складається із 3-х розділів: 1-й формували матеріали церк. установ, 2-й — акти про землеволодіння та госп. характеру, 3-й — документи про визвол. рух серед. 17 ст. та *російсько-польську війну 1654—1667*. У т. 1-му зібрано акти *Луцького братства* (1617—1713), 11 приватних актів (1490—1596), документи з історії Хмельниччини (1647—49; 1-й том перевидавався 1848). Т. 2-й включає акти Київ. Богоявленського братства (1615—1787), «*Уставу на волоки*» 1557 та додаткові статті 1558, документи з історії Хмельниччини після *Зборівського мирного договору Криму з Польщею 1649* (1650—51). Т. 3-й — акти *Львівського братства* (1586—1637), описи маєтків та *інвентарі* різних володінь за 1566—98, документи з історії України за 1652—60. Т. 4-й — документи Старосольського братства (1600—70), *Дерманського Свято-*

Троїцького монастиря (1512—1602), Почаївського Свято-Успенського монастиря (1597—1700) та *Загаєцького святого Іоанна Милостивого монастиря* (1637), рукописні пам'ятки Дерманського Свято-Троїцького монастиря, виписки з раєцьких кременецьких книг (з описами володимирського, луцького, кременецького та ін. замків), документи з історії України за 1660—64.

2-ге видання (т. 1—3, Київ, 1897—98) здійснене під редакцією О.*Левицького*. У ньому додано низку нових матеріалів. Церковно-слов'ян. написання замінено російським. «Памятники...» мають значну наук. цінність, опубліковані в них документи є важливим джерелом для вивчення історії України 15—18 ст.

А.Б. Гречило.

«ПА́М'ЯТЬ І ПОХВАЛА́ ІА́КОВА МНІ́ХА» — похвальне слово хрестителю Русі вел. кн. київ. *Володимиру Святославичу* (п. 1015). Дійшло до нас у переробленому вигляді в списках 15—16 ст. Текст складається з 3-х частин: 1) Похвала Володимиру; 2) Похвала Ользі; 3) Житіє Володимира. Хронологія і співвідношення складових «Пам'яті і похвали...» остаточно не з'ясовані, хоча вважається, що похвала Ользі інтерпольована пізніше. Припускають, що в основі «Пам'яті і похвали...» лежить твір 2-ї пол. (3-ї чв.) 11 ст. якогось «мниха» Іакова, котрого іноді ідентифікують із ченцем Києво-Печерського монастиря, згаданим у «*Повісті временних літ*». 1-ша частина «Пам'яті і похвали...» написана під впливом «*Слова про Закон та Благодать*», у житії (3-тя частина) використані відмінні від наявних у «Повісті временних літ» літописні за походженням відомості. Зокрема, автор полемізує з корсунською легендою: вел. кн. київ. Володимир Святославич бере Корсунь (див. *Херсонес Таврійський*) на 3-й рік після хрещення, дещо відрізняється й хронологія подій його князювання.

Переробка «Пам'яті і похвали...» була здійснена, як вважають, у 14 ст. у Пн. Русі. На місце короткої згадки про кн. *Ольгу* редактор вставив Похвальне слово, в якому з'єднав відповідний текст Прологу й легендарну оповідь про гроб кн. Ольги в *Десятинній церкві*. С.Бугославський припускає, що «Пам'ять і похвала...» була скомпільована в 13 ст. з творів різного походження. «Пам'ять і похвала...» незабаром була витіснена житіями, укладеними згідно з корсунською легендою, і збереглася в небагатьох списках.

Літ.: *Соболевский А.И.* «Память и похвала» св. Владимиру и «Сказание о св. Борисе и Глебе». «Христианское чтение», 1890, ч. 1; *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.). СПб., 1906; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — нач. XVIII вв.: Очерки и исследования. М., 1969.

Т.Л. Вілкул.

ПАНА́С МИ́РНИЙ (Панас Якович Рудченко) — див. *Мирний* Панас.

ПАНЕ́ЙКО Василь (1883—29.05. 1956) — громад. і політ. діяч, дипломат, публіцист. Н. в *Галичині*. Закінчив Львів. ун-т. Член Укр. національно-демократ. партії. 1905 намагався відновити видання ж. «Молода Україна». 1907 — співробітник газ. «*Діло*», 1908 — «*Літературно-наукового вістника*». Протягом 1912—18 редагував газ. «Діло» (1914—15 — у *Відні*). У листопаді 1918 обраний держ. секретарем закордонних справ ЗУНР. У 1919 — заст. голови, з грудня 1919 — голова делегації ЗУНР на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. Доклав чимало зусиль для набуття *Західноукраїнською Народною Республікою* підтримки країн *Антанти*. Відстоював ідею створення східноєвроп. федерації, куди мала увійти Україна. З 1920 працював закордонним кореспондентом газ. «Діло». Видавав і редагував часописи «Діло» і «Політика» (1925—26, *Львів*). Згодом працював кореспондентом «Діла» в Парижі (Франція). У 1930-х рр. відійшов від активної політ. діяльності. 1945 емігрував до США, у 1955 — до Венесуели.

П. у м. Каракас (Венесуела).

Літ.: *Стахів М.* Західна Україна, т. 1—4. Скрентон, 1958—61.

Т.С. Осташко.

В. Панейко.

ПАНИ́ — знатна верства *шляхти* у *Великому князівстві Литовському* і *Королівстві Польському*, а також на укр. землях, які входили до їх складу. До вищої ланки П. належали пани радні (мали спадкове членство у великокнязівській раді) та *пани хоруговні* (виїжджали у військ. похід не в складі повітового ополчення, а під своїми *корогвами* із власними загонами), які представляли найзнатніших феодалів і, нарівні із *князями*, не підлягали повітовому присудові. Але П. такого високого держ. рангу у ВКЛ були переважно на білорусько-литов. територіях, а на укр. землях дослідникам вдалося виявити лише кілька родів панів радних із відомих у 15—16 ст. 50-ти родів ВКЛ, представлених у *пани-раді*, та незначну кількість родів панів хоруговних, що, на думку фахівців, було наслідком існування в Україні сильної князівської верстви, значно потужнішої, ніж у Білорусі та Литві. Нижчу ланку панської верстви становили родовиті власники отчинних (не пожалуваних *великим князем*, а отриманих у спадок від знатних «старійших» предків) земель, а не *вислуг*, якими володіла основна маса *бояр-шляхти*. Уперше термін «пани» з'явився на укр. землях (у Галицькій Русі) в 14 ст. і позначав верству найвпливовіших феодалів. Широкого вжитку поняття «пани» набуло в Україні із серед. 15 ст., коли ним позначали також і придворних слуг та васалів укр. князів. На відміну від князів, які переважно займали вищі місц. уряди (*воєвод*, *старост*, *каштелянів*), П. посідали нижчі посади повітових суддів, *підсудків*, писарів, а також досить впливовий уряд *підкоморія*. Окрім того, П. почергово отримували від великого князя цілі *волості* для хлібокормління та право збору окремих видів податків (зокрема, *капщини*). У 2-й пол. 16 ст. панський титул набув широкого вжитку і, на думку дослідників, після земських реформ 1564—66 поступово поширився на всю шляхетську верству.

Літ.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Любавский М.* Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1901; *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине 16 ст.: Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; *Яковен-*

Г.М. Панкратова.

ко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

А.О. Гурбик.

ПАНИ́-РА́ДА (рада панів) — у *Великому князівстві Литовському* — дорадчий за своєю природою держ. орган із широкими компетенціями в царині держ. управління, законодавства, судочинства тощо. Бере початок від епізодичних нарад литов. володарів із вузьким колом наближених до них осіб. Формування П.-р. розпочинається в 1430—40-х рр.; особливе піднесення ролі великокнязівської ради сталося після обрання вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика королем Польщі (1447), коли, діючи від його імені як великого князя литовського, ця рада фактично зосередила у своїх руках верховну владу у ВКЛ. Рада панів діяла у вужчому (таємна, чи найвища рада) та ширшому (повна рада, що її подеколи ототожнюють із сеймом П.-р.) складі. До першої належали віленські *біскуп*, *воєвода* та *каштелян* й троцькі воєвода та каштелян; склад другої не був чітко окреслений, і до неї, на відміну від таємної ради, допускалися православні (за винятком *духовенства*). Склад і компетенції П.-р. були визначені привілеями 1492 і 1506. Згідно із цими юрид. актами великий князь литовський мав керувати д-вою й вирішувати найважливіші питання держ. життя разом із П.-р. Попри свою олігархічну сутність рада панів виступала як фактор обмеження великокнязівської влади та сприяла розвиткові парламентаризму, виступивши як зародок вальних сеймів, котрі в 16 ст. помітно потіснили П.-р. в політ. житті Великого князівства Литовського.

Літ.: *Любавский М.К.* Литовско-русский сейм. М., 1900; *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского, вип. 1—2. Томск, 1901; *Його ж.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Томск, 1904—12; *Леонтович Ф.И.* Рада Великого княжества Литовского. «Журнал Министерства народного просвещения», 1907, № 9—10; *Kamieniecki W.* Społeczeństwo Litewskie w XV wieku. Warszsawa, 1947; *Błaszczyk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492—1569. Poznań, 2002.

О.В. Русина.

ПАНИ́ ХОРУГО́ВНІ — вища сходинка панської верстви (поряд із панами радними) на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського*. П.х. характеризувалися, як правило, давністю й знатністю роду (деякі з них заглиблювалися в період *Галицько-Волинського князівства*) та володіли отчинними землями, які передавались у спадщину багатьма поколіннями. П.х. не підлягали присудові повітових судів та повітовому військ. командуванню, а вирушали на військ. службу, лише отримавши персональну вказівку з великокнязівської канцелярії, на чолі власних військ. формувань під родинною *корогвою*. На відміну від боярської верстви, яка змушена була особисто виступати на службу під командуванням *воєводи* з чітко визначеною кількістю вершників від однієї «служби» чи «данини», П.х. могли особисто й не брати участі у військ. поході, а посилати лише своїх слуг, кількість яких у поході не була регламентованою практично до самого кінця 15 ст.

Літ.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Любавский М.* Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1901; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

А.О. Гурбик.

ПАНІВЕ́ЦЬКА ДРУКА́РНЯ — видавничий заклад, що діяв 1608—11 в с. Панівці поблизу Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Тут друкувалися лат. і польс. мовами публіцистичні твори викладачів Панівецької кальвіністської школи. У них із позицій *кальвінізму* критикувалися віровчення і діяльність катол. церкви. Автором більшості видань П.д. був ректор школи Й.Зигровіус, тех. керівником друкарні — В.Малахович.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

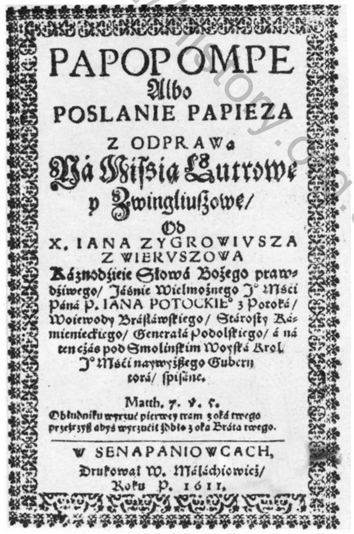

PAPOPOMPE
Albo
POSLANIE PAPIEZA
Z ODPRAWA
Ná Missia Lutrowe
y Zwingliuszowe/
Od
X. IANA ZYGROWIVSZA
Z WIERVSZOWA
Káznodźieie Słowá Bożego prawdźiwego/ Jáśnie Wielmożnego J° Mści Páná P. IANA POTOCKIE° z Potoká/ Woiewody Brásławskiego/ Stárosty Kámienieckiego/ Generałá Podolskiego/ á ná ten czás pod Smolinskim Woyská Krol. J° Mści naywyższego Gubernátorá/ spisáne.
Matth. 7. v. 5.
Obłudniku wyrzuć pierwey tram z oká twego przeyrzysz abyś wyrzućił ździbło z oka Bráta twego.
W SENAPANIOWCACH,
Drukował W. Máláchiowicz/
Roku P. 1611.

Zygrowiusz Jan. «Papopompe». Панівці, 1611. Титульний аркуш. Друкар Лаврентій-Василь Малахович.

ПАНКРА́ТОВА Ганна Михайлівна (09.02.1897—25.05.1957) — історик. Професор (1928), доктор істор. н. (1935). Дійсний член АН СРСР (1953). Засл. діяч н. РРФСР, засл. діяч н. Казахської РСР. Н. в м. *Одеса*. Навч. на Одес. вищих жін. пед. курсах. 1917 закінчила історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі. 1919—22 — на парт. та профспілковій роботі. 1925 закінчила істор. відділ Ін-ту червоної професури (*Москва*), відтоді — на пед. та наук. роботі. Викладала історію Росії в Академії комуніст. виховання, Військово-політ. академії в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), Вищій школі профсоюзного руху при ВЦРПС, *Московському університеті*. З 1928 — професор, 1935 — д-р істор. н., з 1939 — чл.-кор. АН СРСР. Від 1940 — академік АН Білорус. РСР, з 1944 — академік Академії пед. наук РРФСР, з 1953 — академік АН СРСР. П. — дійсний член Угор. АН, чл.-кор. Німецької та Румунської академій наук. Протягом 1939—47 — заст. директора Ін-ту історії АН СРСР, одночасно — зав. кафедри історії СРСР Моск. пед. ін-ту.

Наприкінці 1940 — початку 1950-х рр. брала участь в обговоренні макету двотомника «Історія УРСР», створеного українськими радянськими істориками.

Автор більш як 200 наук. праць. Осн. тема досліджень —

історія робітн. класу Росії, у т. ч. України, від його зародження до 1917 та періоду побудови соціалізму. Понад 40 праць ученої присвячено відображенню історії революц. руху в Росії, особливо *революції 1905—1907.* Значна частина праць присвячена історії рад. дипломатії. Поряд із наук. діяльністю величезний доробок П. як редактора. Вона — редактор та член редколегії журналів «История пролетариата СССР», «Историк-марксист», «Борьба классов», «Исторический журнал». З 1953 по 1957 — гол. редактор ж. «*Вопросы истории*».

Лауреат Сталінської премії (1946).

Нагороджена орденом Леніна та 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Москва.

Праці: История дипломатии..., т. 3. М.—Л., 1945; Великое прошлое советского народа. М., 1949; Первая русская революция 1905—1907 гг. М., 1950; Рабочее движение в России в XIX веке: Сборник документов и материалов, т. 1—3. М., 1950—52 (редактор); История СССР, ч. 1—3. М., 1953 (редактор); Формирование пролетариата в России (XVII—XVIII ст.). М., 1963.

Літ.: Из истории рабочего класса и революционного движения: Памяти академика Анны Михайловны Панкратовой: Сборник статей. М., 1958; *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. К., 1969; *Бадя Л.В.* Академик А.М. Панкратова — историк рабочего класса СССР. М., 1979.

О.Д. Кузьминська.

ПАНСЛАВІ́ЗМ — термін, що вживається для визначення: 1) течії громад. думки; 2) зовнішньополіт. практики. Базується на тезі про винятковість істор. розвитку слов'ян. народів і закликає до боротьби за їх об'єднання. Один із першовідкривачів терміну Я.*Коллар* розумів його як «всеслов'янство». Історики й політики вкладали в термін «панславізм» різний, нерідко діаметрально протилежний, зміст.

Ідея слов'ян. спільності виникла в період гуситських війн 15 ст. як реакція на заперечення істор. ролі слов'янства, прагнення перешкодити розгортанню національно-визвол. руху і створення нац. д-в у Центрально-Сх. Європі та на Балканах. У 17 ст. Ю.*Крижанич* проповідував об'єднання слов'ян під берлом рос. *царя.* Авторитету Росії сприяли її допомога пд. слов'янам у боротьбі проти *Османської імперії*, протидія планам франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта встановити владу над Європою. Ідеї П. знайшли підтримку деяких нім. філософів, насамперед Й.-Г.*Гердера.*

Включившись у боротьбу за першість в Європі в 19 ст., Росія наголошувала на власній ролі рятівника слов'янства. Всередині країни П. підкріплювався теорією «офіційної народності». Вона підмінювала ідею зближення та співпраці слов'ян. народів гаслом їх об'єднання з Росією.

Виступаючи за «рівновагу сил» в Європі на *Віденському конгресі 1814—1815* та відгороджуючись від революц. впливів Заходу, Росія відмовилася підтримувати національно-визвол. рух слов'ян. народів, які підпали під владу Австрії і, частково, Німеччини. Слов'ян. єдність обстоювало створене А.*Борисовим* та П.Борисовим разом із польс. демократом Ю.*Люблінським Товариство з'єднаних слов'ян.* У дусі народодержавства під впливом поширюваних в Європі визвол. ідей воно прагнуло з'єднати слов'ян. народи в єдину республіку. Кожен із них мав отримати конституцію, що відповідала б особливостям його істор. розвитку («более ему приличную конституцию»). Осн. увага приділялася забезпеченню життєздатності слов'ян. федерації. Становлячи геополітично самодостатню територію, вона мала б належні резерви екон. розвитку, а порти чотирьох морів — Чорного, Білого, Балтійського й Адріатичного — забезпечували б взаємовигідну торгівлю з ін. країнами.

Ця ідея стала однією з основних при зародженні модерного укр. руху. Гол. документ *Кирило-Мефодіївського товариства* — «Закон Божий» — М.Костомаров характеризував як «твір про слов'янську федерацію». Її неодмінна частина — Україна — мала возз'єднати етнічні землі, утворюючи Східний (Лівобережний) і Західний (Правобережний) — із включенням *Східної Галичини* — штати. Перша програма нац. визволення в поєднанні «з ідеями слов'янського і політичного розкріпачення» (М.*Грушевський*) непокоїла владу, яка вдалася до репресій. Твердячи, ніби існує два слов'янства — «одне російське, друге нам неприязне», ідеолог теорії «офіційної народності» С.*Уваров* прагнув викорінити опозицію царизму. Пожвавлення нац. руху на західноукр. землях, його зв'язки з подіями на Великій Україні турбували й австрійс. власті. Петербург і Відень вбачали у збереженні панування над укр. землями взаємну гарантію існування своїх імперій. Обох влаштовувало *москвофільство.* Сутність самодержавного П. виявилася в придушенні царизмом *польського повстання 1830—1831.*

З назріванням *революцій 1848—1849 років в Європі* і формуванням слов'ян. націй посилилося їх прагнення до солідарності з Росією, яка, попри експансіоністські задуми її верхів та «державних патріотів», об'єктивно сприяла розгортанню визвол. боротьби слов'ян. Війни Росії з Туреччиною, що протягом віків виступала поневолювачем значного масиву слов'ян. земель й уособленням чужої, мусульманської цивілізації, сприяли поширенню ідей П. Крайні течії П. живилися наростанням реваншистських настроїв після поразок, зумовлених відсталістю царської Росії. Після поразки в *Кримській війні 1853—1856* ідеологи П. відкрито критикували постулати «старих» слов'янофілів. Протиставляючи слов'янство європейській (романо-германській) цивілізації, лідер «пізніх слов'янофілів» М.*Данилевський* в книзі «Россия и Европа» під приводом захисту греків та «братів-слов'ян» наполягав на створенні слов'ян. мегадержави під верховенством рос. царя. Її, а також Росії, столицею мав стати *Константинополь.*

Із перетворенням Австрії на двоєдину монархію (1867) до позицій П. наблизився чеський визвол. рух, впливові лідери якого (Й.Домбровський, Й.Юнгман) і раніше виходили за рамки *австрославізму.* Долаючи його гол. постулат — непорушність *Австро-Угорщини*, чехи й словаки виразніше орієнтувалися на Росію. Переключивши на рубежі 20 ст. значну увагу на Далекий Схід, Петербург уклав російсько-австрійс. конвенцію 1897, погоджуючись із статусом-кво на Балканах. Однак загроза слов'янству внаслідок активізації ек-

Свято-Пантелеймонівська церква. Знак «Хрест на човні» на центральній апсиді східної стіни храму. 12—13 ст.

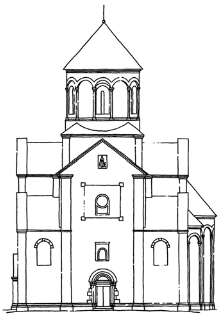

Свято-Пантелеймонівська церква. Західний фасад. Реконструкція І. Могитича.

спансії Німеччини на схід, що знайшла політико-ідеологічне обґрунтування в доктрині *пангерманізму*, загострення з поч. 20 ст. боротьби між великими д-вами в пд.-сх. Європі змінили спрямованість П. Після рос. *революції 1905—1907* виник рух «неославізму», в рамках якого було скликано Всеслов'ян. конгрес у Празі (нині столиця Чехії; липень 1908), де, крім росіян, були представлені зарубіжні слов'яни (крім словаків і лужицьких сербів). *Балканські війни 1912—1913* призвели до чергової активізації П. Підготовка до *Першої світової війни* викликала й участь у тодішньому П. реакційних сил Росії з чорносотенцями включно. Війна 1914—18, що почалася підштовхуваним Німеччиною нападом Австро-Угорщини на Сербію, призвела до актуалізації слов'ян. проблем у міжнародній політиці. Після I світ. війни відновлено Польщу, створено *Чехословаччину*. Локальні збройні конфлікти та війни напередодні *Другої світової війни* пов'язані з розчленуванням і загарбанням Чехословаччини, а також загарбанням укр. Закарпаття, а її початок — із військ. агресією проти Польщі, здійсненою нацистською Німеччиною, яка домагалася поневолення й знищення передусім слов'ян. націй. З її нападом на *СРСР* всеслов'ян. солідарність актуалізувалася як ідеологічна конструкція та спільні дії з метою перемоги над *фашизмом*.

Літ.: *Грушевський М.* На українські теми: Українство і всеслов'янство. «ЛНВ», 1908, кн. 6; *Пыпин А.Н.* Панславизм в прошлом и настоящем. СПб., 1913.

Р.Г. Симоненко.

ПАНТЕЛЕЙМО́НА ЦЕ́РКВА, Свято-Пантелеймонівська церква — пам'ятка арх-ри, єдина на теренах *Галицького князівства* давньорус. мурована будівля, від якої збереглися стіни. Розташов. в с. Шевченкове (колиш. с. Святий Станіслав) Галицького р-ну Івано-Франк. обл., за 5 км на пн. від центру *Галича (давнього)* — городища в с. *Крилос*.

Храм споруджено наприкінці 12 — у 1-му 10-річчі 13 ст. (імовірно, бл. 1200). Після 1349 він був переданий Римо-катол. церкві, переосвячений на ім'я св. Станіслава і став кафедральним

Свято-Пантелеймонівська церква. Фото початку 21 ст.

собором катол. галицького архієпископа. Уперше згаданий під 1367. Після перенесення кафедри з *Галича* до *Львова* (1427) перебував у запустінні. 1596 переданий ордену *францисканців*, які заснували при костьолі св. Станіслава монастир. Після перебудови 1598—1611 храм набув вигляду тринавної базиліки, при цьому всю верхню частину споруди, включно зі склепіннями, зробили наново. Храм постраждав 1676 (від осман. військ), 1802 (від пожежі) та особливо 1915 (від артилер. обстрілу). 1926 пам'ятку відремонтували. За рад. влади храм не діяв. 1965 реставрували зх. портал. 1997—98 за проектом І.Могитича відбулася реставрація з відновленням гіпотетичного первісного вигляду. Храм передано *Українській греко-католицькій церкві*.

У первісному вигляді П.ц. була хрестово-купольною, майже квадратною в плані спорудою, із 3-ма нефами і 3-ма апсидами. 4 стовпи мали в плані складну уступчасту форму. На них через систему склепінь (як гадають, нервюрних) спирався єдиний купол. Стіни збудовані з обтесаних вапнякових блоків. Храм має 2 портали, прикрашені колонками. Зх. портал — перспективний, складнопрофільований, багато декорований різьбленням. Пд. портал скромніший. Фасади апсид прикрашені півколонками і аркатурним поясом. Точність плану, якість мурування, тонке профілювання деталей, досконалість архіт. форм вказують на високу кваліфікацію будівничих.

Аналізуючи конструктивні та стилістичні риси храму, дослідники зробили висновки про його спорідненість із західноєвроп. арх-рою (на стадії переходу від романського до готичного стилю) і про можливе походження зодчого з кола майстрів, пов'язаних з буд. діяльністю цистерціанського чернечого ордену. Різьблення має аналоги в пам'ятках Угорщини.

На стінах виявлено *графіті* кінця 12 — 18 ст. (написи *кирилицею*, латиницею та вірмен. абеткою, рисунки). Деякі з них мають дати, найдавніші з яких — 1212 і, можливо, 1194.

Рідкісну для Русі посвяту церкви деякі дослідники пояснюють тим, що її фундатором був галицький і волин. кн. *Роман Мстиславич*, в діда якого — київ. кн. *Ізяслава Мстиславича* — було хрестильне ім'я Пантелеймон.

П.ц. стоїть на давньорус. *городищі*, яке могло бути приміським монастирем або княжим двором. На сх. від храму виявлено рештки великої дерев'яної будівлі, яку інтерпретують як палац. Із поч. 17 ст. городище займали споруди фортифікованого францисканського монастиря, від яких збереглася мурована надбрамна дзвіниця, що стоїть на зх. від Свято-Пантелеймонівської церкви.

Літ.: *Peleński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Kraków, 1914; *Могытыч И.Р.* Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1982, т. 172; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; *Иоаннисян О.М.* Основные этапы развития галицкого зодчества. В кн.: Древнерусское искусство: Художественная культура X — первой половины XIII в. М., 1988; *Його ж.* Зодчество Юго-Западной и Северо-Восточной Руси и романская архитектура: К проблеме международных связей в древнерусском искусстве XII—XIII вв. В кн.: Древняя Русь: Новые исследования. СПб., 1995; *Вуйцик В.* Графіті XII—XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі. «ЗНТШ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін» (Львів), 1996, т. 231; *Рождественская Т.В.* Надписи-граффити XII—XIII веков в памятниках Волыни и Галича. В кн.: Проблемы изучения древнерусского зодчества. СПб., 1996; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Могитич І.* Церква святого Пантелеймона в Галичі. «Пам'ятки України», 2001, № 4; *Томенчук Б.П.* Де-

рев'яна монументальна архітектура княжого Галича в новітніх археологічних дослідженнях. В кн.: Дьнєслово: Збірник праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. К., 2008.

Д.Я. Вортман.

ПАНТІКАПЕ́Й (Παντικαπαίον) — давньогрец. місто. на території сучасного м. *Керч*. Розташов. на г. Мітрідат та навколишній території. Вершина була зайнята фортецею (акрополем), схили — будинками житлового та громад. призначення. У Нижньому місті розташовувалися порт та *агора*. П. мав вільне планування з радіально-променевими елементами. Його площа сягала 30, а в перші ст. н. е. — 100 га. Антична літ. традиція характеризує П. як метрополію всіх мілетських міст *Боспора Кімерійського*, постійну резиденцію боспорських царів (*Страбон*, *Амміан Марцеллін*, *Стефан Візантійський*, Євстафій, перипли Псевдо-Скімна, Псевдо-Арріана). Спочатку на місці П. в 1-й чв. 6 ст. до н. е. виникло іонійське поселення, яке стало *полісом* тільки в 3-й чв. 6 ст. до н. е. Містом П. став ще пізніше, на поч. 5 ст. до н. е. У 480-ті рр. до н. е. життя тут було перерване на 20—25 років у результаті скіф. експансії. Бл. серед. 5 ст. до н. е. П. став центром Боспорської симмахії, резиденцією правлячого роду Археанактидів (див. *Боспорське царство*). На вершині г. Мітрідат був збудований храм верховного божества іонійського Боспору — Аполлона-Лікаря. 438 до н. е. Археанактидів змінила династія *Спартокідів*. Найвищого політ. та екон. розквіту П. досяг у 4 — 1-й пол. 3 ст. до н. е. Він став столицею греко-варварської д-ви на зразок елліністичних сх. деспотій. Територія міста та його акрополя розширилася, центром став укріплений комплекс палацу боспорських династів. На акрополі були збудовані потужні укріплення, ключовим пунктом яких була цитадель, що домінувала над храмом Аполлона-Лікаря. У 2 ст. до н. е. при останньому Спартокіді Перісаді V та *Мітрідаті VI* Євпаторі зруйновані майже всі монументальні споруди акрополя. 63 до н. е. місто зруйнував землетрус. У 2-й пол. 1 ст. до н. е. — на поч. 1 ст. були проведені ремонтні роботи, перебудовані укріплення цитаделі, споруджені монументальні будинки та культові ордерні споруди. Зростає диференціація забудови за майновою ознакою. Виділяються квартали ремісників. Після готської навали (250—270-ті рр. 3 ст.) в П. фіксуються тільки прості житла. Аж до поч. 6 ст. місто залишалося столицею Боспорської д-ви, а потім перейшло під владу *Візантії*. Воно існувало і в пізньоантичний та середньовічний періоди під назвою Боспор. Серед розкопаних споруд П. відзначимо монументальний комплекс і толос останньої чв. 6 — 1-ї чв. 5 ст. до н. е., храм та палац 4—3 ст. до н. е., святилища і пританейон 3—2 ст. до н. е., оборонні споруди акрополя та цитаделі, багатий житловий будинок з андроном 1 ст. до н. е. — 2 ст. Дослідження П. почалися в 19 ст. (П.Дюбрюкс, І.Стемпковський, І.*Бларамберг*, А.*Ашик*, О.*Люценко*, С.Веребрюсов, К.Думберг). Їх продовжили В.Шкорпіл (1903—14), Ю.Ю.Марті (1923—24, 1930—31, 1941), В.Блаватський (1945—57), І.Марченко (1959—76), В.Толстіков (з 1977).

Літ.: *Блаватский В.Д.* Пантикапей: Очерки истории столицы Боспора. М., 1964; *Марченко И.Д.* Раскопки Пантикапея в 1959—1964 гг. «Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина», 1968, № 4; *Її ж.* О планировке северного района Пантикапея (к проблеме изучения агоры). «Вестник древней истории», 1979, № 2; *Толстиков В.П.* Пантикапей — столица Боспора. В кн.: Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999

В.В. Крапівіна.

ПАНТЮРКІ́ЗМ — ідейна течія та політ. рух, який у часи свого найбільшого піднесення прагнув до культ. або політ. об'єднання народів тюркського походження або тих, яких прихильники П. вважали такими. П. належить до переліку паннаціоналістичних ідеологій і рухів, таких як *панславізм*, пангерманізм, панкельтизм, паніранізм, панарабізм тощо. Характерною рисою паннаціоналізмів на відміну від *націоналізмів* є великий розмір нац. територій, на які вони претендують, і, як наслідок цього, розширене визначення *нації* на базі, як правило, певної сукупності к-р та етнічних груп.

Дослідники визначають 4 етапи розвитку П. Перший період окреслений 1865 — коли вперше ідеї П. були проголошені в *Російській імперії* — та поч. 20 ст. Цей період пов'язаний із діяльністю деяких рос. мусульманських інтелектуалів тюркського походження. Серед гол. провідників цієї ідеології були крим. татарин Ісмаїл-бей *Гаспринський* і волзький татарин Юсуф Акчура. І.Гаспринський висунув гасло «єдність у мові, думці та справі» («Dilde Fikirde İşte Birlik») і створив газ. «*Терджиман*», що становила дієвий проект просування єдиної зрозумілої для всіх рос. і осман. *тюрків* мови на підставі модернізованої араб. абетки. У публічній дискусії П. мав конкурувати з кількома ін. ідеологічними проектами — османізмом, європеїзмом і паніcламізмом. На їхньому фоні П. був спробою створення нового типу тюркського націоналізму, який не протиставляв себе Заходу, визнавав *іслам* як цінність, але виявляв певне тяжіння до секуляризму. П. рос. мусульманських інтелектуалів був спробою духовного опору потужному проектові *русифікації*, яка стала офіц. політикою Рос. імперії наприкінці 19 ст. Невипадково у деяких рисах П. виступає як дзеркальне відображення, або відповідь на ідеологію панславізму.

Другий період з 1904—05 (поразка Росії у війні з Японією, скликання першого парламенту і сподівання на широку лібералізацію сусп. життя в Росії) по 1922—23 (створення Турец. Республіки і радянізація Центр. Азії) дослідники називають золотою добою П. На початку цього пе-

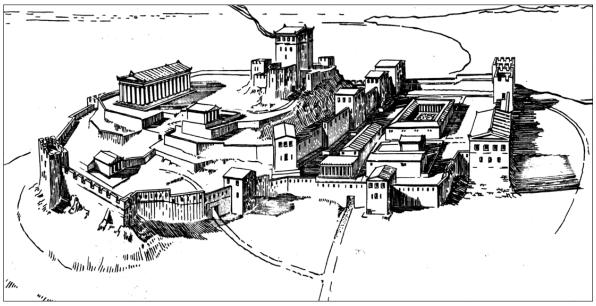

Пантікапей. Акрополь. III ст. до н. е. Реконструкція В.П. Толстікова.

Пантікапей. Мармурова статуя молодої жінки. I ст. до н. е.

ріоду ідеї П. проникають до Туреччини, особливо внаслідок еміграції провідних рос. пантюркістів після поразки *революції 1905—1907*, і стають важливим елементом у формуванні турец. націоналізму, або тюркізму (турец. — Türkçülük). Вважається, що останній термін був вперше запропонований Ю.Акчурою. Ідеї, викладені у його книжці «Три системи управління» («Üç Tarz-í Siyaset»), були покладені в основу ідеології молодотурків, унаслідок чого турец. націоналісти аж до закінчення *Першої світової війни* підтримували іредентизм (рух за возз'єднання в єдиній д-ві) тюркських народів поруч із ствердженням першості Туреччини як материнської д-ви всіх тюрків.

Третій період розвитку П. продовжувався до закінчення *Другої світової війни*. Знаковою фігурою цього періоду є турец. учений, письменник і політ. діяч Зія Гьокалп (Ziya Gökalp), який написав класичну працю «Принципи тюркізму» («Türkçülüğün Esaslarí», 1923), де він намагався впорядкувати ідеї П. і турец. націоналізму як не конкурентні, а взаємодоповнюючі. На теренах *СРСР* рух пантюркістів зазнав суворих переслідувань. Протягом цього періоду ідеї П. в опосередкованому вигляді продовжували відтворюватися в худож. творах тюркомовних рад. письменників, що прославляли прадавніх тюрків. У Туреччині переважали ідеї класичного турец. націоналізму, який концентрував свої інтереси в рамках політ. кордонів тогочасної турец. д-ви. Ідеї П. в цю добу відійшли на задній план і надихали виникнення низки періодичних видань (часописи «Бозкурт» («Сірий вовк»), «Танридаг» (Тянь-Шань турец. мовою — прабатьківщина тюрків) тощо.

Четвертий етап розвитку П. почався з кінця II світ. війни й триває дотепер. Ідеї П. на теренах колиш. СРСР стали не більш як інтелектуальною забавкою переважно творчої інтелігенції тюркомовних народів, яка хіба що слугувала додатковою фарбою або елементом до набагато потужніших в ідейному, а з виникненням нових незалежних д-в — також і в інституційному відношенні, місц. націоналізмів. У Туреччині П. під впливом місц. націоналізму став більш туреччиноцентричним. Свідченням цього є концепт «зовнішніх тюрків» (Dış Türkler), під якими розуміють представників тюркомовних народів, що живуть за межами Туреччини. Ідеї П. в Туреччині надихають науковців і митців на вивчення к-р тюркомовних народів. Провідною фігурою цієї доби був, зокрема, представник білогвард. башкирської діаспори, провідний учасник басмацького руху, історик, професор Ахмад Зекі Веліді Тоган (Zeki Velidi Togan). Поруч із науковою розвивалася й політ. література пантюркістської спрямованості, яка набувала дедалі більш расистського забарвлення. Прикладом цієї тенденції є трансформована версія П. — туранізм, що наголошувала на єдності широкого списку неіндоєвроп. народів Євразії, включаючи тюрків, монголів, фіноугрів і навіть, у деяких версіях, японців та корейців. Пік політ. активності пантюркістів припав на 1960—70-ті рр. — час кіпрської кризи і загострення відносин із Грецією. Пізніше прихильники П. активно боролися з турец. лівими силами, підтримували військ. перевороти і правонаціоналістичні партії (напр., Партію націоналістичного руху — Milliyetçi Hareket Partisi). Попри те, що деякі базові концепти П., насамперед уявлення про єдність тюркських народів і звичка називати їх усіх «тюрками» з доданням якогось характерного елементу (напр., «кримські тюрки» — Kírím Türkleri — замість «*кримські татари*»), є дуже поширеними в сучасній Туреччині, ключова ідея П., а саме — створення великої тюркської наддержави, практично зійшла з політ. сцени.

Літ.: *Гаспринский И.* Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения. Симферополь, 1881; *Parla T.* The social and political thought of Ziya Gökalp: 1876—1924. Leiden, 1985; *Landau J.M.* Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. London, 1995; *Його ж.* Exploring Ottoman and Turkish History. London, 2004.

І.М. Семиволос.

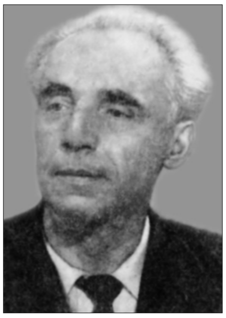

П.Й. Панч.

ПАНЧ Петро Йосипович (справжнє прізв. — Панченко; 04.07 (22.06).1891—01.12.1978) — прозаїк, драматург, один з основоположників укр. рад. літератури, громад. діяч. Член Спілки письменників СРСР, Спілки письменників України. Н. в м. *Валки* в сел. родині. По закінченні Полтав. землемірного (1915) і Одес. артилерійського (1916) уч-щ воював у царській армії, *Армії Української Народної Республіки*. 1921 працював у Валках землеміром. 1922 почав друкуватися. Співробітник редакцій журналів «*Червоний шлях*» і «Радянська література» (до 1938). Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», *Вільної академії пролетарської літератури*, *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*. Член Всесоюзного правління Спілки письменників СРСР. Делегат Всесвітнього конгресу на захист к-ри (Париж, 1935). 1939—40 очолював орг. к-т Спілки письменників СРСР у *Львові*. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — відп. редактор радіостанції «*Радянська Україна*», член *Всеслов'янського антифашистського комітету*. 1949—53 — голова Харків. орг-ції Спілки письменників України, 1966—69 — секретар правління Спілки письменників України.

Автор понад 60 книг худож. прози, у т. ч. дитячої. Широке визнання здобули його твори «Голубі ешелони» (1927), «Облога ночі» (1935), «Син Таращанського полку» (1937), «Олександр Пархоменко» (1939), «Гомоніла Україна» (1954). Деякі твори П. перекладені болг., нім., рос. та ін. мовами.

Депутат Харківської і Київської міськрад.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1965, за автобіографічну повість «На калиновім мості»).

Нагороджений орденами і медалями СРСР.

Особовий фонд П. зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури НАН України (ф. 209) та в ЦДАМЛМ України.

У Києві є вулиця ім. П.Панча, на вул. Б.Хмельницького, 68 встановлено меморіальну дошку письменникові.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1981—83; Повісті, оповідання, гуморески, казки. К., 1985; На калиновім мості: Повість минулих літ. К., 1987.

Літ.: Про Петра Панча: Статті, нариси. К., 1961; *Дузь І.М.* Петро Панч: Літературний портрет. К., 1968;

Некролог. «Вітчизна», 1979, № 1; *Дончик В.Г.* Петро Панч: Нарис життя і творчості. К., 1981; Про Петра Панча: Спогади. Роздуми. К., 1981; *Гаман В.* Отчий поріг Петра Панча. «Прапор», 1985, № 10; *Крячок М.І.* Для державного архіву літератури і мистецтва: Петро Панч. «Архіви України», 1991, № 3; *Луцький К.* Літературна політика в Радянській Україні: 1917—1934. К., 2000; *Жадько В.* У пам'яті Києва: Столичний некрополь письменників. К., 2005; *Насмінчук Г.* Еволюція українського історичного роману. Кам'янець-Подільський, 2007.

Г.П. Герасимова.

ПА́НЧЕНКО Михайло Юрійович (1888—19.10.1938) — політ. і громад. діяч, письменник, літ. критик. Н. в м. *Полтава* в сім'ї земського службовця. Виключений із 7-го класу 1-ї Полтав. г-зії за участь у народницькому гуртку. Закінчив г-зію в м. Білгород (нині місто в РФ), рік учився на історико-філол. ф-ті Харків. ун-ту. Продовжив навчання в Моск. ун-ті, де вступив до *Партії соціалістів-революціонерів*. Навесні 1917 — прапорщик гарнізону м. Серпухов (нині місто в РФ), повернувся в Україну і розпочав політ. діяльність у складі *Української партії соціалістів-революціонерів*, увійшов до її лівого крила — «лівобережців». У червні 1917 обраний до президії *Всеукраїнської ради військових депутатів* і *Української Центральної Ради*. Член *Комітету Української Центральної Ради*. У грудні 1917 обраний до президії *Першого Всеукраїнського з'їзду рад* у *Києві*. На поч. 1918 — голова Харків. губернського к-ту УПСР, член Харків. революц. к-ту, голова виконкому Харків. губернської ради сел. депутатів. При розколі УПСР (травень 1918) увійшов до орг. ядра УПСР (боротьбистів), згодом — до ЦК УПСР (боротьбистів). Учасник протигетьман. підпілля. Після повернення *більшовиків*, на поч. 1919 — губернський комісар освіти Полтавщини, член ВУЦВК, заст. нар. комісара внутр. справ УСРР. У травні—червні 1919 — нар. комісар освіти УСРР. За рішенням ЦК *Української комуністичної партії (боротьбистів)* замінений на цій посаді О.*Шумським*. Після поглинення УКП (боротьбистів) більшовиками (1920) залишився позапартійним, мотивуючи це хворобою. 1925—29 — зав. сектору підручників Держ. вид-ва УСРР. 1929—33 — зав. музейного сектору Ін-ту Тараса Шевченка Наркомосу УСРР. Один з організаторів та керівників асоціацій драматургів, сценаристів, кінематографістів УСРР. Автор кіносценаріїв, у т. ч. «Тарас Шевченко» (1925), істор. п'єси «Коліївщина» (1927), наук. і популяризаторських праць, в яких намагався засвідчити свою лояльність більшовицькій владі. Гостро критикував О.*Довженка*, М.*Куліша*, представників *Вільної академії пролетарської літератури* і близьких до неї орг-цій за *націоналізм*.

15 грудня 1933 заарештований *Державним політичним управлінням УСРР* за належність до вигаданої співробітниками органів рад. держ. безпеки «Української контрреволюційної військової організації "Блок Української військової організації"», висланий на 5 років до м. Уральськ (Казахстан). Там у червні 1938 повторно заарештований і за постановою «особливої трійки» управління НКВД Казахської РСР по Алма-Атинській обл. страчений.

Реабілітований Верховним судом УРСР 16 жовтня 1964.

Літ.: «Боротьба» (Київ), 1918, 26 лютого; *Майстренко І.* Боротьбизм: Історія однієї з течій українського комунізму. (Рукопис). Мюнхен, б/р; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Юренко О.* З печального реєстру. «ЛУ», 1996, 1 лютого.

О.П. Юренко.

ПА́НЩИНА, або відробіткова рента — примусове й безплатне виконання підданими певного обсягу робіт у госп-ві власника. Виникла за часів *Київської Русі*. У 14—15 ст. набула значного поширення, а в 16 — 1-й пол. 17 ст. стала однією з осн. форм позаекон. примусу селян. Протягом пізнього *середньовіччя*, зокрема в результаті проведення «*Устави на волоки*» 1557, П. зросла з 1—2 до 4—5 днів на тиждень. Зростання П. супроводжувалося посиленням соціального гніту, обезземеленням і розоренням переважної більшості *селянства*. *Національна революція 1648—1676* підірвала панщинну систему госп-ва на значній території України. До поч. 18 ст. на території *Гетьманщини* та *Слобідської України* П. не була точно встановлена, а тому виконувалася переважно у вигляді всіляких відробітків. За гетьманства І.*Мазепи* на *Лівобережній Україні* П. набула фіксованого характеру (2 дні на тиждень). На території Пд. України, через постійні військ. конфлікти з татарами, до кінця 18 ст. вона фактично не набула масового характеру. 1797 рос. імп. *Павло I* видав указ про встановлення на території *Російської імперії* 3-денної П., проте на практиці вона сягла 5—6 днів на тиждень. У деяких районах *Галичини*, *Буковини* і *Закарпатської України* П. за Нового часу також становила 5—6 днів на тиждень, поки не була проведена *селянська реформа в Галичині, на Буковині та Закарпатті 1848* і не скасоване кріпосне право. П. у формі різних відробітків, «іздольної повинності» тощо проіснувала в Україні подекуди до поч. 20 ст.

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьянство на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма, т. 1—3. М., 1985—86; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Франко І.* Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861—1917 рр.: Соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

І. Панькевич.

ПАНЬКЕ́ВИЧ Іван (06.10.1897—25.02.1958) — філолог, видавець істор. джерел, громад. та освіт. діяч. Професор. Н. в с. Цеперів (нині село Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) в сел. родині. Навч. в г-зії у *Львові*, Львівському та Віденському ун-тах. З 1912 — викладач рос. мови Терезіанської консульської академії у *Відні*. 1919—39 — викладач і директор г-зії в *Ужгороді*, співзасновник і один з керівників *Ужгородського товариства*

К. Паньківський.

М. Пап.

І.Д. Папанін.

«Просвіта», редактор «Наукового збірника товариства «Просвіта» (13 томів) і краєзнавчого місячника «Підкарпатська Русь» (1924—36). З 1939 — доцент, пізніше — професор Празького ун-ту, 1939—45 — доцент *Українського вільного університету* в Празі (нині столиця Чехії).

Автор бл. 190 наук. праць. Досліджував пам'ятки укр. писемності 14—18 ст. («Пандекти Антіоха 1307 року», Львів, 1917; «Тишівська Александрія», Ужгород, 1922; «Дві лемківські грамоти з початку XVI ст.», Прага, 1954), вивчав істор. фольклор («Пісня про Штефана воєводу», Братислава, 1946—48; «Дві українські історичні пісні про дівчат полонянок з околиць Межилаборців на Східній Словаччині», Прага, 1956). Проводив археогр. експедиції на Закарпатті і *Пряшівщині*, зібрав та опублікував покрайні записи на стародруках та рукописних книгах («Покрайні записи», ч. 1—2, Ужгород, 1929, 1937, ч. 3, Прага, 1947). У монографіях з діалектології («Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей», ч. 1, Прага, 1958) здійснив аналіз лінгвістичних явищ, що засвідчують автохтонність укр. населення Закарпаття. Опублікував низку праць з історії чесько-укр. культ. взаємин 19 — поч. 20 ст.

П. у м. Прага.

Літ.: *Кисілевський К.* Іван Паньокевич. Вінніпег, 1958; Науковий збірник Музею української культури в Свиднику, т. 3—4. Пряшів, 1967—70.

Я.Д. Ісаєвич.

ПАНЬКІ́ВСЬКИЙ Кость (06.12. 1897—20.01.1973) — політ. діяч, публіцист, правник. Н. у м. Львів у сім'ї відомого громад. діяча, економіста, видавця К.Паньківського. Навч. в м. Прага (нині столиця Чехії) на юрид. ф-ті Карлового ун-ту. У студентські роки очолював молодіжну організацію «Група української поступової молоді». 1929—39 — адвокат у Львові, захисник на політ. процесах над членами *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*, брав активну участь у роботі доброчинних орг-цій (Т-во охорони дітей і опіки над молоддю, Укр. т-во допомоги інвалідам), очолював туристично-спортивне т-во «*Плай*». З 5 липня 1941 — заст. міністра внутр. справ *Українського державного правління*, з 30 липня 1941 — ген. секретар *Української національної ради* у Львові. У вересні 1941 очолив Укр. крайовий к-т. Із березня 1942 — заст. голови *Українського центрального комітету*, керівник його львів. відділення. 1945—49 перебував у Німеччині, член Укр. соборної громадськості, згодом — Укр. національ-демократ. союзу. 1945—48 — голова уряду *Державного центру УНР на еміграції.* З 1949 жив у США. Один з організаторів Союзу укр. національ-демократів, 1950—66 — його голова. Крім того, очолював представництво виконавчого органу УНР і амер. відділ Ліги поневолених Росією народів.

Автор спогадів «Від держави до комітету» (1957), «Роки німецької окупації» (1965), «Від комітету до Державного центру» (1968).

П. у м. Лівінгстон (шт. Нью-Джерсі, США), похований на кладовищі в Саут-Баунд-Бруку.

Літ.: *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина (1941—1944): Історично-політичний нарис. Ужгород, 2001; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003.

І.І. Поїздник.

ПАП Михайло (Pap Michael; н. 24.07.1920) — історик, фахівець із проблем радянсько-амер. відносин, нац. відносин у *СРСР*, колоніальної політики *Російської імперії* 19 — поч. 20 ст. Д-р міжнар. права та історії (1948), професор (1959). Н. в с. Сірма (нині Виноградівського р-ну Закарпат. обл.) в сел. сім'ї. Початкову освіту здобув у рідному селі, середню — у Торг. академії (*Мукачеве*).

Емігрував з України. Навч. в Братиславі (нині столиця Словаччини). Переїхав до *Відня*, де працював у фірмі «Сіменс» і навч. в держ. коледжі. 1948 отримав ступінь д-ра з міжнар. права та історії в Гейдельберзькому ун-ті.

1949 переїхав до м. Чикаго (США). 1959—89 — професор Клівлендського ун-ту ім. Дж.Карола (США), де викладав курси з історії та міжнар. права. 1961 при цьому ун-ті заснував і очолив Ін-т радянознавчих та східноєвроп. студій. 1964 обраний головою Українсько-амер. асоціації університетських професорів, яку тривалий час очолював. Був головою осередку *Наукового товариства імені Шевченка* в Огайо й членом керівних органів *Українського історичного товариства.*

Автор наук. розвідок із політ. проблем *СРСР*, опублікованих у численних фахових журналах.

Очолював *Організацію державного відродження України*, Світ. братство Карпатська Січ, Дослідний центр ім. Ю.Ревая, Укр. нар. раду Карпатської України, був заст. голови уряду *Державного центру УНР на еміграції.*

1964 *Український конгресовий комітет Америки* відзначив його діяльність Шевченківською грамотою Свободи, 1992 отримав звання почесного д-ра права від Клівлендського ун-ту ім. Дж.Карола.

Праці: Soviet Difficulties in the Ukraine. «The Review of Politics», 1952, vol. 14, nr. 2; The Ukrainian problem. В кн.: Soviet imperialism: Its origins and tactics. Norte Dame, 1953; The Russian Empire: Some aspects of Tsarist and Soviet colonial practices. Cleveland, 1985 (редактор).

Літ.: Професор доктор М. Пап переобраний на голову Асоціяції професорів. «Свобода», 1964, 3 липня; Професор М. Пап переобраний на голову УААУП. «Український голос», 1987, 23 лютого; Почесне відзначення професора М. Папа. «Український історик», 1993, № 1—4 (116—119); Михайло Пап. В кн.: *Худанич В.* Світове братство Карпатська Січ. Ужгород, 2005.

Н.О. Лаас.

ПАПА́НІН Іван Дмитрович (26(14).11.1894—30.01.1986) — дослідник Арктики, контр-адмірал (1943). Д-р геогр. н. (1938). Двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Н. в м. *Севастополь* у сім'ї портового матроса. Після закінчення 1909 земської початкової школи працював робітником на Севастопольському з-ді навігаційного обладнання. 1912 як кваліфікований робітник був направлений на суднобудівний з-д в м. Ревель (м. Таллінн, Естонія). На поч. 1915 був призваний на військ. службу на флот як фахівець з ремонту суднового обладнання Чорномор. флоту. У жовтні 1917 вступив до 1-го Чорномор. загону *Червоної гвардії.* 1918 брав активну участь у захопленні

влади в Севастополі та *Сімферополі*. Після окупації Криму нім. військами працював у підпіллі до поч. 1920. Крим. підпільний обком РКП(б) направив П. у складі групи більшовиків у *Харків* до ЦК КП(б)У для координації дій підпільно-партизан. груп та Червоної армії. Згодом П. призначений комісаром оперативного відділу штабу мор. сил *Південно-Західного фронту*. У серпні 1920 у складі 11-ти комуністів та військ. фахівців на чолі з О.*Мокроусовим* був направлений до Криму для організації партизан. загонів. Невдовзі нелегальними каналами направлений до Харкова, де дислокувався штаб рад. військ, очолюваних М.*Фрунзе*. Після перевірки через Закордонний відділ ЦК КП(б)У П. на зустрічі з М.Фрунзе доповів про діяльність крим. повстанських загонів. Наприкінці жовтня 1920 П., використовуючи конспіративні зв'язки *Закордонного відділу ЦК КП(б)У*, повернувся до Криму з вантажем зброї, грошей і документів. Після розгрому Російської армії генерал-лейтенанта П.*Врангеля* в листопаді 1920 за рекомендацією секретаря Кримського обкому РКП(б) Р.*Землячки* був призначений комендантом Крим. ЧК. Брав участь у масових розстрілах військовослужбовців Білої армії та конфіскаціях майна мешканців Криму. Свою діяльність у *ВЧК* П. визначав як дії «санітара революції». Улітку 1921 потрапив до лікарні з діагнозом «нервове виснаження». Потому призначений військ. комендантом ВУЦВК УСРР, згодом — до березня 1922 — працював секретарем РВР Чорномор. флоту. 1923 — керуючий справами, нач. центр. управління воєнізованої охорони нар. комісаріату пошти й телеграфу СРСР. 1932—33 — нач. полярної станції Бухта Тиха (Земля Франца-Йосифа), 1934—35 — нач. станції на мисі Челюскін, 1937—38 очолював першу в світі дрейфуючу станцію «Північний полюс». 1939 — на поч. 1940 П. очолив експедицію із урятування криголама «Георгій Сєдов». 1939—48 — нач. Гол. управління Пн. мор. шляху, уповноважений Держ. к-ту оборони СРСР з перевезень на Півночі, організовував постачання таборів *Гулаг*. 1948—72 — заст. директора Ін-ту океанології АН СРСР з експедицій, нач. відділу мор. експедиційних робіт АН СРСР, із 1956 — директор Ін-ту біології внутр. водоймищ АН СРСР.

Автор книг «Жизнь на льдине» (1938), «Лед и пламя» (1977).

Депутат ВР СРСР 1—2-го скликань (1937—50).

Нагороджений 2-ма орденами Червоного Прапора (1922, 1950), 9-ма орденами Леніна (1937, 1938, травень 1944, листопад 1944, 1945, 1956, 1964, 1974, 1984), орденом Червоної Зірки (1945), орденом Нахімова 1-го ст. (1945), 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора (1955, 1980), орденом Жовтневої революції (1971), орденом Дружби народів (1982), орденом Вітчизн. війни 1-го ст. (1985), медалями СРСР.

Почесний громадянин міст Мурманськ, Архангельськ, Севастополь, Липецьк, Ярославської обл.

П. у м. *Москва*. Похований на Новодівичому кладовищі.

Пам'ятники П. споруджені в Севастополі й Мурманську. На будинку в Москві на Арбаті, де проживав П., встановлена меморіальна дошка.

Літ.: *Вишневский В.В.* Герой Советского Союза Иван Дмитриевич Папанин: Биографический очерк. М., 1938; *Лукацкий А.* Наш земляк: О Герое Советского Союза Иване Дмитриевиче Папанине. Симферополь, 1938; *Кремер В.А.* Иван Дмитриевич Папанин. М., 1964; Семидесятилетие Ивана Дмитриевича Папанина. В кн.: Вопросы географии, сб. 67. М., 1965; *Тихомиров Г.С.* К истории экспедиции Папанина. М., 1980; *Орешкин Д.Б.* Три грани жизни [И.Д. Папанина]. «Наука в СССР», 1985, № 5; *Жуков Ю.Н.* Сталин: Арктический щит. М., 2008.

Р.Ю. Подкур.

ПАПЕ́ (Papèe) **Фридрих** (04.06.1856—20.10.1940) — польс. історик, дослідник історії Польщі 15—16 ст., бібліотекар. Дійсний член АН у Кракові (1920). Професор (1921). Походив зі спольщеної франц. родини. Н. в Золочові на *Поділлі* в родині повітового комісара. 1867—73 навч. у Львів. г-зії, 1873—75 — у Львів. ун-ті, 1875—79 — у *Відні*. 1878 у *Віденському університеті* захистив докторську дис. на тему: «Polityka polska w czasie upadku Jerzego z Podiebradu wobec kwestii następstwa w Czechach 1466—1471». 1880—83 — бібліотекар Б-ки ім. Оссолінських у *Львові*. Від 1883 працював у б-ці Львів. ун-ту (від 1893 — хранитель, від 1895 — заст. директора). Співзасновник Істор. т-ва у Львові (1886), 1904—05 — гол. редактор час. «*Kwartalnik Historyczny*». 1905—26 — директор б-ки Ягеллонського ун-ту. 1920 і 1929—30 — заст. директора Б-ки Чарторийських у *Кракові*. 1927—33 — інспектор б-ки АН у Кракові. 1921—27 — професор Ягеллонського ун-ту. Від 1906 — чл.-кор., від 1920 — дійсний член АН у Кракові. Був членом Угор. АН, почесним членом Польс. істор. т-ва, Угор. істор. т-ва і Т-ва польс. бібліотекарів. Досліджував добу панування династії Ягеллонів («Kandydatura Fryderyka Jagiellończyka na biskupstwo warmijskie 1489—1492: Ustęp z dziejów polityki Kazimierza IV wobec Prus po odzyskaniu tychże» (1879), «Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka 1480—1492» (1903), «Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka» (1907), «Jan Olbracht» (1936), «Aleksandr Jagiellończyk» (1949) та ін.). Джерельний матеріал до теми зібрав у виданні «Akta Aleksandra króla polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego... 1501—1506» (1927). П. цікавився регіональною історією («Zabytki przeszłości miasta Bełza» (1884), «Skole i Tucholszczyzna: Przewodnik Naukowy i Literacki» (1890), «Historia miasta Lwowa w zarysie» (1890) та ін.). Досліджував також тематику 16 ст. («Ostatnie lata Diabła Stadnickiego» (1889), «Żywot hetmana Żółkiewskiego» (1895), «Dzieje unii kościelnej na Rusi» (1896) та ін.). Був співавтором публікації «The Cambridge History of Poland: From the Origins to Sobieski» (1950).

П. у м. Краків.

Літ.: *Dąbrowski J.* F. Papée (1856—1940). «Kwartalnik Historyczny», 1939—1945, r. 53; *Lipska H.* F. Papée (1856—1940). «Przegląd Biblioteczny», 1950, r. 18; *Bieńkowski W.* Papée Fryderyk (1856—1940). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 25. Б/м, 1980; *Kaniewska I.* Fryderyk Papée (1856—1940). В кн.: Uniwersytet Jagielloński: Złota księga Wydziału Historycznego. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

ПАПІРОЛО́ГІЯ (від грец. назви рослини з родини осокових — πάπυρος — та грец. λόγος — сло-

2 пара. Мідь. Російсько-молдовська монета, 1772.

во, вчення) — спец. істор. дисципліна, що вивчає античні та візант. письмена на папірусі грец. та лат. мовами з метою їх прочитання, атрибуції та реконструкції.

Як матеріал для письма папірус використовувався більше 4-х тисячоліть. Перші папіруси були знайдені 1752 під час розкопок рим. міста Геркуланум. З 1778 папіруси знаходять в Єгипті. З 4 ст. на зміну папірусу приходить пергамент, однак ще кілька століть папірус залишався у вжитку. Остаточно припинили його застосувати тільки після того, як поширилася технологія виготовлення паперу, винайденого в Китаї ще 165.

Як самостійна істор. дисципліна П. відокремилася від *палеографії* наприкінці 19 ст., але й досі тісно пов'язана з нею, оскільки вирішує спільні завдання та застосовує єдині методи і прийоми дослідження, специфіка яких зумовлена об'єктом вивчення. Термін «папірологія» вперше введений до наук. обігу 1898.

До завдань вивчення П. належать проблеми класифікації папірусів за змістом, спрямуванням (ділові, офіційні, приватні), типологією тощо. Для реконструкції текстів застосовуються методи дипломатики, хронології, *кодикології*, *ономастики*, *іконографії* та ін. спец. істор. дисциплін.

З 1949 працює Міжнар. асоціація папірологів із центром у Парижі (Франція).

Літ.: *Хусейн М.А.* Тексты на папирусах. В кн.: Книга: Исследования и материалы. М., 1962; *Крюгер О.С., Быстрикова М.Г.* Неизданные папирусы и другие тексты Государственного Эрмитажа. «Вестник древней истории», 1964, № 2; *Кошеленко Г.А.* Государство Птолемеев, § 2: Папирологические материалы. В кн.: Источниковедение Древней Греции: Эпоха эллинизма: Учебное пособие. М., 1982; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992.

І.Н. Войцехівська.

ПАПРО́ЦЬКИЙ (Paprocki) **Бартош** (бл. 1543 — 27.12.1614) — польс. геральдист, історик, поет. Н. в с. Папроцька Воля (Польща) в шляхетській родині. Закінчив Краківську академію, деякий час вимушено жив у Моравії. Писав лат., польс., чеською мовами. Автор багатьох праць, серед яких виділяються фундаментальні геральдичні, щедро ілюстровані. Створені вони на матеріалі праць Я.*Длугоша*, М.*Кромера*, *Матвія з Мєхова* та ін., а також метрик костьолів і королів. канцелярії. У них описані роди польс. *шляхти*, а також, частково, укр., білорус., рос. і чеського шляхетства, уміщено зображення *гербів* і портрети їх власників. У «Гербах польського рицарства» (Краків, 1584) подано, зокрема, історію родоводу та гербів *князів Київської Русі*, *Галицько-Волинського князівства*, міст *Київ*, *Львів*, включно з Перемишльською, Сяноцькою та Холмською землями. П. розповідає про герби й генеалогію литов. князів, їх стосунки з укр. шляхтою та хрестоносцями, подає відомості про князів Д.*Вишневецького*, К.*Острозького*, *Чорторийських*, *Сангушків* й ін. Опис гербів шляхти часто супроводжують істор. довідки, похвальні вірші-оди. Чимало уваги П. приділив історії, війнам, устрою, звичаям, побутові козац. війська. Докладно описав подорож по Дніпру на *Томаківську Січ* і до *Молдавського князівства* «запорозького гетьмана» С.*Зборовського*. Зобразив о-ви *Хортиця* і Томаківка, а також розповів про битви запорожців із татарами і турками на суші й на морі, описав обряд зустрічі козаками гостей (вони співали пісень і грали на кобзах). В оді про хоробрість козаків (1575) пише, що на українців випав увесь тягар кількасотрічної кровопролитної безуспішної боротьби з магометанами і козаки в цих війнах були вчителями поляків, тому заслужили на вічну пам'ять і славу потомків. Починаючи з 1240 П. реєструє татаро-турец. спустошення України. Праці П. багаті цікавими малюнками битв, панорамами міст, топонімічним матеріалом. Їх використовували укр. літописці та історики.

Праця: Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858.

Літ.: Diadoohos Panosza. Kraków, 1575. У відділі стародруків Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського; Wielka Encyklopedia Powszechna, t. 8. Warszawa, 1966.

Я.І. Дзира.

ПА́ПСТВО — інститут верховної влади в католицизмі, примат кер-ва в якому належить Папі Римському. У період *середньовіччя* і в Нові часи (до 1870) Папа Римський був також суверенним правителем Церк. д-ви, нині (із 1929) є монархом і сувереном держави-міста *Ватикан* (Stato della Città del Vaticano).

Християн. традиція пов'язує заснування П. з ім'ям першого єпископа Риму ап. Петра. Згідно з доктриною католицизму, наступники ап. Петра — Папи Римські — успадковують у Церкві особливий статус і повноту духовної, юрид. й ординарної влади, яка не підлягає будь-якій людській владі і поширюється не лише на питання віри і моралі, а й на все управління Церквою. Реалізація верховної влади в П. здійснюється через *Римську курію* — систему органів управління й інститутів Катол. церкви.

Літ.: *Ковальский Я.В.* Папы и папство. М., 1991; *Гергей Е.* История папства. М., 1996; *Poupard P.* Le Pape. Paris, 2003.

Н.С. Рубльова.

ПАРА́ (перське Pareh — «штука») — дрібна турец. монета, карбована з 1623 (1,1 г срібла 600-ї проби). З'являлася на *Буковині* 17 — серед. 19 ст. П., на якій були розміщені тугра (з 1703) та місце і рік випуску, складала $^{1}/_{40}$ *куруша* в Туреччині та Єгипті 17 — 20-х рр. 20 ст., де відома і як мадіна чи фадда. Відомі 1, 5, 10, 20, 30 П. Турецькі 1 П. погіршували пробу та вагу (1757: 0,5 г срібла 520-ї проби; 1800: 0,32 г срібла 465-ї проби; 1835: 0,15 г срібла 170-ї проби). З 1844 р. 1 П. карбувалася з міді. Відомі також білонні П. 17—18 ст. *Кримського ханату* (0,6 г) і мідні російсько-молдовські 1 та 2 П. 1771—74, які були в обігові на Буковині, й чорногорські та сербські П. 19—20 століть.

Літ.: *Klimpert R.* Lexikon der Münzen, Maße, Gewichte. Berlin, 1895; *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoană morală şi juridică sub augustul patronaj al majestătii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; *Nuri P.* Osmanlirda Madani Paralar: Yapi ve Kredi Bankosinin Osmani madeni koleksiynu. Istanbul, 1968; *Schaedlinger A.C.* Osmanische Numismatik: Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. Braunschweig, 1973; *Hinz W.* Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgechichte in Gold. Wiesbaden, 1991; *Krause Ch., Mishler C.* Standard world coins:

1701—1800. Iola, 1994; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14—перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

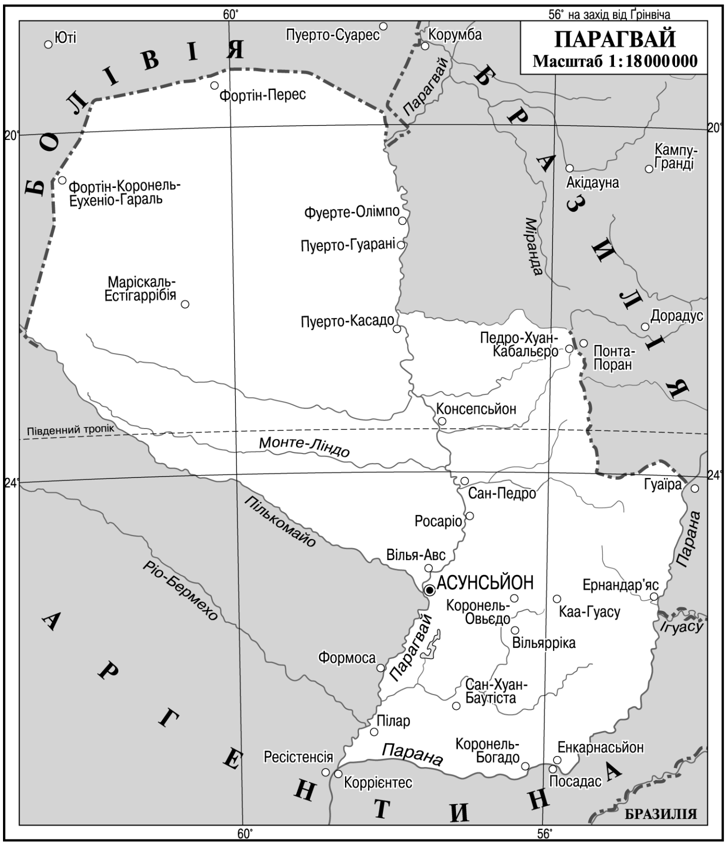

ПАРАГВА́Й — унітарна республіка в центр. частині Пд. Америки. Площа території — 406 752 км². Межує з Бразилією — на сх. і пн. сх. (кордон — 1365 км), з Аргентиною — на пд., пд. зх. та пд. сх. (1880 км) і Болівією (750 км) — на зх. та пн. зх. Не має виходу до моря. Населення 6,34 млн осіб (2009). Незалежність П. проголошена 1813. Діє конституція 1992. Глава д-ви — президент (обирається на 5 років без права переобрання). Законодавча влада — Нац. конгрес, що складається із сенату і палати депутатів. Сенат (45 осіб) та палата депутатів (80 осіб) обираються на 5 років. Виконавчу владу здійснює президент. Адм. поділ — 17 департаментів (складаються з муніципалітетів) і столичний округ. Столиця — м. Асунсьйон (519,3 тис. осіб у 2006). Держ. мови — іспанська та гуарані. Релігія — католицизм (90 % населення). Грошова одиниця — гуарані. П. — член *Організації Об'єднаних Націй*, Орг-ції амер. д-в, член-засн. Південноамер. спільного ринку та ін.

Перші українці з'явилися на території П. наприкінці 19 ст. Від 1880 по 1914 тисячі українців емігрували до цієї країни. Значна кількість укр. емігрантів переселилася з Аргентини 1925—26. З 1920-х рр. в укр. пресі почали з'являтися статті, в яких повідомлялося про початок організованого життя українців у цій країні. Напр., у 1928 тижневик «*Тризуб*» (Париж) писав: «Перша українська колонія в Парагваї вже має новини. Почалося будівництво церкви та школи. Є тут і священик — Тихон Гнатюк. Існує і хор, що співає не лише духовні пісні, але й звичайні — мирські. Засновано товариство у справах колонізації в Парагваї та Аргентині».

Більшість українців емігрували до П. в 2-й пол. 1930-х рр. За деякими даними, у цей період прибл. 12 тис. осіб перебралися з Польщі до П., 90 % із них були українцями. Більшість укр. емігрантів переїхали до П. з *Волині* та *Полісся*. П. тоді став винятком щодо укр. поселень зх. еміграції, бо більшість тут складали представники не греко-катол., а правосл. віросповідання. Невелика кількість переселенців прибула з *Чехословаччини* (Прикарпатська Русь) і Румунії (*Буковина* та *Бессарабія*). Число українців, що прибули з УРСР, було, можливо, й меншим, але вони були впливовішими в сусп-ві.

Невелика кількість українців оселилася після 1945 зусиллями Укр. к-ту допомоги жертвам війни, завданням якого було опікуватися переселеними до П. українцями, звільненими з таборів Європи та Азії. Міжнар. орг-ція біженців зареєструвала 146 українців, що прибули до П. з липня 1947 по грудень 1951. У цілому станом на 1950 укр. населення П. складало приблизно 11 тис. осіб. Однак із часом багато поселенців та їхніх нащадків переселялися до Аргентини, після цього укр. громада в П. скоротилася до 5—8 тис. осіб (1994).

Українці розселялися виключно на території Ітапуа — регіону, розташов. на кордоні з Аргентиною, поблизу міста Енкарнасіон. По прибутті українці називали свої колонії: Нова Волинь, Нова Україна, Богданівка і Тарасівка, але, оскільки місц. закони виключають іноземні назви, їх було перейменовано. На сьогодні існують колонії Nueva Ucrania (Нова Україна), Nueva Volyn (Нова Волинь) та ін.

У результаті асиміляційної політики уряду в 1950-х рр. зазнали утиску 5 тис. укр. правосл. та греко-катол. сімей. У цей час почався швидкий розвиток *Української автокефальної православної церкви*, після того, як о. Михайло Горленко, біженець із Китаю, став її священиком. Із серед. 1960-х рр. почали працювати ін. священики, 1998 висвячений перший священик, народжений у П., — о. Пабло Ліснічук. 1999 УАПЦ мала в П. 7 парафій: в Енкарнасіоні, Капітан Міранді, Альбораді, Колнії Фрам, Сан-Домінго, Уру Сапукай і Наталіо.

На поч. 21 ст. укр. громада в П., що складає прибл. 10 тис. осіб, вважається одним із найменших елементів укр. діаспори. Хоча вона знаходиться поблизу укр. діаспори Аргентини та Бра-

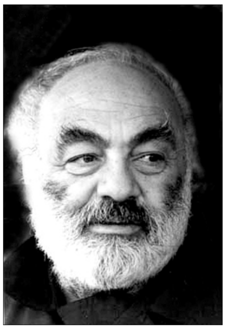

С.Й. Параджанов.

зилії, однак слабо пов'язана з ними.

Літ.: З життя українців в Парагваю. «Зоря» (Сан-Пауло), 1940, № 1—3; Омелян Падухак. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1960, 23 серпня; «Українське слово» (Буенос-Айрес), 1961, 4 червня; *Федорів Ю.* Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967; Українці — східна діаспора: Атлас. К., 1993; *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. К., 1993; *Rubinec M., Pawliczko A.* Ukrainians in Paraguay. London, 1994; Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; Історія української еміграції. К., 1997; *Трощинський В., Шевченко А.* Українці в світі: Серія: Україна крізь віки, т. 15. К., 1998; *Євтух В. та ін.* Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. К., 2003.

М.С. Бур'ян.

ПАРАДЖА́НОВ Сергій Йосипович (09.01.1924—20.07.1990) — кінорежисер, сценарист, художник. Нар. арт. УРСР (1990). Н. в м. Тбілісі (нині столиця Грузії). Навч. на буд. ф-ті Тбіліського ін-ту залізничного транспорту (1942—43), 1943—44 — на вокальному ф-ті Тбіліської консерваторії та в хореографічній студії при Тбіліському оперному театрі. 1945 переведений до Моск. консерваторії, потому вступив до Всесоюзного держ. ін-ту кінематографії. 1952 закінчив режисерський ф-т цього ін-ту (майстерня І.*Савченка*). З 1952 — асистент режисера, режисер Київ. кіностудії (від 1957 — Київ. кіностудія ім. О.Довженка). Працював режисером на кіностудіях «Вірменфільм» та «Грузія-фільм».

Зі студентських літ виявляв інтерес до фольклорної поетики. Це знайшло своє вираження уже в дипломній короткометражній стрічці «Андрієш» (1952), котра, втім, як пізніше згадував сам П., не була підтримана О.*Довженком*, на ту пору викладачем Всесоюзного держ. ін-ту кінематографії. За спогадами Р.Юренєва, О.Довженка не влаштувало надто жорстке поєднання театральної стилістики та фотографічної реальності. У першій самостійній роботі, уже повнометражній версії «Андрієш» (1954, за мотивами казки Е.Букова), продовжив пошуки в напрямі поетичного кіно, з його особливою роллю кінокамери, пластичного ряду, установки на відтворення усталених форм колективного життя. У наступних фільмах прагнув опанувати засоби інтерпретування рад. обрядовості із залученням прийомів фольклорної поетики («Перший парубок», 1958, «Українська рапсодія», 1961, «Квітка на камені», 1962). Одначе у перших фільмах П. рідко виявляв те, що потім принесло йому світ. славу, — уміння виводити на поверхню висліди архаїчної свідомості, візуалізувати її. Крім того, зняв кілька документальних стрічок («Наталія Ужвій», «Думка», «Золоті руки»). Не раз висловлював протест проти надто жорсткої регламентації творчої діяльності на Київській кіностудії ім. О.Довженка.

1964 екранізував повість М.*Коцюбинського* «Тіні забутих предків». Фільм приніс режисерові світ. славу, розвинув принципи міфопоетичної естетики, що йдуть від нар. творчості, від М.*Гоголя* та О.Довженка. Маргінальний матеріал життя *гуцулів* несподівано перемістився до центру культурного, а затим — і громад. життя в Україні. Гуцули раніше цікавили хіба що етнологів — як «резервація», де збереглися архаїчні обряди, побут, звичаї. За первісним задумом передбачалося щось на кшталт укр. «Ромео і Джульєтти», тільки із класовим відтінком — про майнову нерівність двох сімей, що й стало причиною трагедії любові молодих людей. Одначе в процесі зйомок з'ясувалося, що світ нар. життя живий, наповнений смисложиттєвими цінностями. Тим самим випрозорилася внутр. стратегія творчого пошуку П. Де в чому вона нагадує стратегії, властиві відомій мистецькій течії сюрреалізму: особлива свобода худож. прийомів, увага до неконтрольованого потоку свідомості, захоплення фольклором маргінальних етнічних угруповань, прагнення до виявлення струму істор. руху в позірно музеєфікованому просторі. У підсумку справжнім одкровенням стало відкриття фільмом живої реальності там, де доти уявлявся суціль архаїчний шар свідомості.

У канонізованому в *СРСР* мист-ві соціаліст. реалізму героєм є людина, яка пробивається із власної недосконалості, із «німоти» і «темноти» до «слова» і «світла». У П. людина повертається в дословесну «темноту» з

Пам'ятник С. Параджанову на території Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка у м. Київ. Скульптор Б. Мазур, 1997.

тим, аби віднайти саму себе, а разом — і фундаментальніші цінності. Тим самим дискредитувалась утопія побудови світу на розумних, контрольованих раціоначалах. Виникає установка на ін. психічну, світоглядну, ідеологічну реальність, яка не управляється раціональними засобами. Подібні світоглядні конструкції викликали насторогу владних інституцій до творчості режисера. Недовіра до митця посилилася після прем'єри «Тіней забутих предків» у київ. кінотеатрі «Україна» (4 вересня 1965), під час якої було озвучено протести проти арештів укр. інтелігентів. Після цього ім'я П. починає асоціюватися із протестними настроями в середовищі укр. інтелектуалів. Цьому сприяли поведінка митця та його заяви щодо відсутності свободи в рад. сусп-ві, неофіц. критика політ. кер-ва тощо. Наступний фільм П. «Київські фрески» (1965) було зупинено після віднятих проб. Сценарій за новелою М.Коцюбинського «Інтермеццо», як і низка інших, не отримав дозволу на постановку. 1969 митець виїхав до Вірменії, де зняв фільм «Колір гранату» (первісна назва «Саят-Нова», про славетного поета середньовіччя),

який вийшов у прокат не в авторській версії, а зазнавши переробки та перемонтування. 1971 повернувся до *Києва.* 1973 П. був заарештований і засуджений за сфабрикованим звинуваченням. Протягом 1974—78, після вироку суду, перебував у таборах. Звільнений 1978 за клопотаннями рад. і зарубіжних (Луї Арагон, Ельза Тріоле та ін.) митців. Після звільнення не дістав дозволу на проживання в Києві, мешкав у Тбілісі. Поставив картини «Легенда про Сурамську фортецю» (1984), «Ашик-Каріб» (1988). Роботу над фільмом «Сповідь» перервала смерть режисера.

У 2-й пол. 1980-х рр. фільми митця повернулися глядачеві, його творчість викликала ще більший інтерес громадськості — як в СРСР, так і поза його межами. У Києві були поставлені фільми за сценаріями П. — «Етюди про Врубеля» (1988, реж. Л.*Осика*) та «Лебедине озеро: Зона» (1989, реж. Ю.*Іллєнко*, 2 нагороди Каннського кінофестивалю).

Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка (1992, посмертно).

П. у м. Єреван (нині столиця Вірменії).

1991 в Єревані відкрито Дім-музей Параджанова, де експоновано образотворчі роботи митця, зокрема й ті, що зроблені в таборах, в ув'язненні. По смерті у багатьох містах світу (Москва, Київ, Канни, Амстердам, Рим, Париж, Нью-Йорк, Лондон, Пекін, Токіо та ін.) відбуваються ретроспективи фільмів та виставки робіт П. На території *Національної кіностудії художніх фільмів імені О.Довженка* відкрито пам'ятник П., на будинку, де жив митець (проспект Перемоги, 2), встановлено меморіальну дошку. 1999 рік *ЮНЕСКО* оголосила Роком Параджанова. Про митця знято велику кількість фільмів, серед яких «Сергій Параджанов: "Я знімаю геніальний фільм"» (1991, реж. В.Луговський), «Маестро» (1993, О.Кайдановський), «Ніч у музеї Параджанова» (1998, Р.Балаян), «Небезпечно вільна людина» (2004, Р.Ширман) та ін.

Офіц. реабілітації не надійшло досі, попри численні звернення громадськості.

Тв.: Дремлющий дворец: Киносценарии. СПб., 2004.

Літ: Сергей Параджанов: «...чтобы не молчать, берусь за перо»: Выбранные места из переписки с недругами и друзьями. «Искусство кино», 1990, № 12; *Григорян Л.* Три цвета одной страсти. М., 1991; Сергій Параджанов: Злет, трагедія, вічність. К., 1994; *Луговський В.* Невідомий Маестро. К., 1998; *Блохин Н.* Изгнание Параджанова. Ставрополь, 2002; Сергей Параджанов: Коллаж на фоне автопортрета: Жизнь — игра. Нижний Новгород, 2008.

С.В. Тримбач.

«ПАРАЛЕ́ЛЬНОГО АНТИРАДЯ́НСЬКОГО ТРОЦЬКІ́СТСЬКОГО ЦЕ́НТРУ» СУДОВИ́Й ПРОЦЕ́С 1937 — показовий суд. процес, що відбувся 23—30 січня 1937 в *Москві.* Він став наслідком розгорнутих після закритого листа ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку» репресій проти колиш. учасників опозиції. Органи НКВС почали піддавати репресіям тих із них, які відійшли від опозиції, були відновлені в партії, працювали на відп. посадах. Деякі з них були обрані до складу вищих органів партії. Почав змінюватися характер обвинувачень, що висувалися. Якщо раніше ключовим було обвинувачення в терористичній діяльності, то з 2-ї пол. 1936, поруч із терором, почалося висунення обвинувачень у шпигунстві, шкідництві і диверсійній діяльності. Після призначення М.Єжова на посаду наркома внутр. справ СРСР 29 вересня 1936 політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів», в якій підкреслювалася необхідність «розправи з троцькістсько-зінов'євськими мерзотниками». Ця постанова пропонувала розглядати троцькістів як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників. Зізнань саме в цьому незаконними методами вимагали від заарештованих відомих у минулому троцькістів. Істерія пошуків «прихованих троцькістів» або тих, хто «потурає» їм, охопила всі тодішні союзні республіки, у т. ч. УРСР. По справі було складено 3 варіанти обвинувального висновку, що були скеровані на редагування Й.*Сталіну.* Напередодні процесу він прийняв Прокурора СРСР А.*Вишинського*, який узгодив із ним деталі проведення процесу. По справі було заарештовано і засуджено 17 осіб (колиш. 1-й заст. наркома важкої пром-сті СРСР Г.*Пятаков*, колиш. 1-й заст. наркома лісової пром-сті СРСР Г.*Сокольников*, зав. бюро міжнар. інформації ЦК ВКП(б) К.Радек, колиш. заст. начальника Гол. управління шосейних доріг і автотранспорту Л.Серебряков, колиш. заст. наркома шляхів сполучень СРСР Я.*Лівшиць*, колиш. нач. сільгоспвідділу управління робітн. постачання «Кузбасстроя» в Новосибірську М.Муралов, колиш. заст. начальника кемеровського «Химкомбинатстроя» Я.Дробніс, колиш. нач. «Сибмашстроя» в м. Новосибірськ М.Богуславський, колиш. заст. начальника Центр. управління руху наркомату шляхів сполучення СРСР І.Князев, колишній нач. Головхімпрому наркомату важкої пром-сті СРСР С.Ратайчак, колиш. нач. кемеровського «Химкомбинатстроя» Б.Норкін, колиш. керуючий Салаїрською цинковою копальнею в Кемеровській обл. О.Шестов, колишнього гол. інженер тресту «Кузбассуголь» у Новосибірську М.Строїлов, колиш. заст. начальника Свердловської залізниці Й.Турок, співробітник наркомату важкої пром-сті СРСР І.Граше, колиш. гол. інженер буд-ва Ріонського азотнотукового комбінату (Грузія) Г.Пушин, колиш. зав. гаража і відділу постачання на Прокоп'євській та Анжерській копальнях (Кузбас) В.Арнольд). Суд. процес широко висвітлювався в пресі, а за два дні до його закінчення В.Ульріх, який головував на засіданні, надіслав до ЦК ВКП(б) проект вироку, вимагаючи страти для всіх підсудних. Однак до страти засудили 13 осіб (крім К.Радека, Г.Сокольникова, В.Арнольда, які отримали по 10 років, і М.Строїлова, який отримав 8 років ув'язнення). Після суду в місцях ув'язнення за Г.Сокольниковим, К.Радеком, М.Строїловим і В.Арнольдом органи НКВС вели нагляд. За повідомленнями агентури, вони вели розмови про свою невинність і розповідали, яким чином фальсифікувався суд. процес по їхній справі. У травні 1939 К.Радек і Г.Соколь-

ников за завданням наркома внутр. справ СРСР Л.*Берії* і його заступника Б.Кобулова були таємно вбиті в тюрмах спеціально підісланими особами з числа колиш. співробітників НКВС, які відбували покарання за політ. і посадові злочини. М.Строїлов і В.Арнольд були страчені у вересні 1941 серед 170-ти в'язнів Орловської в'язниці за заочним вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР, винесеному відповідно до підписаного Й.Сталіним рішення *Державного комітету оборони СРСР*. Учасники справи «Паралельного антирадянського троцькістського центру» офіційно реабілітовані 1988.

Літ.: О так называемом «Параллельном антисоветском троцкистском центре». «Известия ЦК КПСС», 1989, № 9; Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

ПАРАСКЕ́ВИ П'Я́ТНИЦІ ЦЕ́РКВА із с. Зарубинці Монастирищенського району Черкаської області. За даними візитації 1784, її буд-во почалося бл. 1742; фундаторкою була кн. Урсула-Францішка Радзивілл (1705—53), дружина кн. Михайла-Казимира Радзивілла (1702—62), великого гетьмана литовського, остання представниця відомого роду князів *Вишневецьких*. На початку свого існування парафія разом із кліром відповідно до обставин часто переходила з православ'я в унію й знову верталася назад, аж поки 1795, після 3-го поділу Польщі, П'ятницька церква остаточно утвердилася як правосл. святиня.

Церква Святої мучениці Параскеви П'ятниці із с. Зарубинці Монастирищенського району Черкаської області. Національний музей народної архітектури та побуту України.

За архіт. пропорціями, устроєм і ладом споруда є класичною для Середньої Наддніпрянщини церквою. Тридільна, триверха з високими гранчастими зрубами й двозаломними верхами бабинця та вівтаря. Верхи мають пропорційну ступінчасту пластику із шатровими заломами, стягнутими при основі скругленими перехватами. Ліхтарі завершуються тонкої грушовидної форми главками, що спираються на ковніри. Зруби центр. верха помітно ширші, він має три заломи й вивищується над двома ін. верхами, посилюючи вертикальну динаміку споруди. Висота храму сягає 25 м.

Вхід до церкви обрамлений п'ятикутним одвірком, оздобленим кількаярусним різьбленням. Високо над вхідними дверима — кругле вікно. У нижньому зрубі центр. верха — вертикальні прямокутні вікна, а в бічних стінах зрубів верхів кожного ярусу — квадратові. Площини зрубів вкриті вертикальним шалюванням із лиштвами вгорі у вигляді арочок. В інтер'єрі — іконостас 18 ст.; дві третини його було втрачено, але за активної участі настоятеля о. Андрія Власенка 2003—05 відтворено.

За свідченнями мешканців Зарубинець, церкву було зачинено комуніст. властями 1936, у ній влаштовано колг. комору. Коли на поч. 1970-х рр. фотографія понівеченої святині потрапила до працівників Музею нар. арх-ри та побуту в Пироговому під *Києвом*, завдяки наполяганням науковців, зокрема відомого знавця нар. церк. арх-ри П.Юрченка, 1972 церкву було розібрано й перевезено до Музею нар. арх-ри та побуту. Упродовж 20-ти років вона слугувала складом для музейних експонатів. У листопаді 1993 церкву Параскеви П'ятниці передано в користування громаді *Української православної церкви Київського патріархату*. Як яскрава архіт. споруда вона відіграє роль композиційного центру в музейному просторі «Середня Наддніпрянщина» ***Національного музею народної архітектури та побуту України***.

Літ.: *Власенко А.* Останній дубовий гігант Наддніпрянщини. К., 2006; *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. К., 2007; *Яворська І.* До проблеми датування церков Середньої Наддніпрянщини в експозиції Музею народної архітектури і побуту України. В кн.: На сторожі української народної культури. К., 2008.

А.Л. Зінченко.

ПАРАСКЕ́ВИ СВЯТО́Ї ЦЕ́РКВА В КРЕ́ХОВІ — пам'ятка дерев'яної нар. арх-ри в с. Крехів Жовківського р-ну Львів. обл. Збудована в 17 ст. як сільс. парафіяльний храм за зразком Спасо-Преображенської церкви Крехівського монастиря, який розташований неподалік від села. 1724 її ремонтував майстер Іван Хомюк (про що свідчить напис у центр. зрубі). Споруда тризрубна і триверха. Восьмигранні бані зі сліпими ліхтарями стоять на світлових восьмериках. Церкву

Церква Святої Параскеви і дзвіниця в Крехові. Фото 2009.

оточує широке піддашшя, яке спирається на фігурні кронштейни — випуски вінців зрубів. 1894 добудовано захристію. Шестиярусний іконостас неоднорідний за часом, його ікони походять із 16—17 ст., а барокові царські врата із живописними медальйонами роботи Василя Петрановича — із Крехівського монастиря, де були куплені 1776. На зх. від церкви стоїть квадратна в плані триярусна дзвіниця з високим шатровим дахом. Колись вона була надбрамною. В її першому ярусі збереглися ключоподібні бійниці. 1971—72 церкву реставровано (архіт. І.Могитич). Існує припущення, що церква спочатку була храмом Крехівського монастиря, а потім її перенесли до села, але це суперечить даним

писемних джерел. Церква із дзвіницею є цікавим зразком галицької школи нар. архітектури.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (каталог-справочник), т. 3. К., 1985; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998.

Д.Я. Вортман.

ПАРАСКЕ́ВИ СВЯТО́Ї ЦЕ́РКВА В НЕ́МІЇ (Немія — частина *Могилева-Подільського*, розташована на пн. зх. міста над р. Немія; прит. Дністра). Дерев'яна хрещата триверха церква: неподалік стоїть дерев'яна оригінальна дзвіниця, архіт. форми якої вказують на почерк того ж майстра. Особливістю церкви св. Параскеви є поєднання тризрубного і хрещатого типів споруди. Зруб нави розгорнутий за межі осьового зрубу, але його вильоти невеликі, через це вони перекриваються не окремими верхами, а звичайними двосхилими дахами з торцьовими фронтонами. Довкола споруди — опасання на фігурних кронштейнах, утворених випусками вінців зрубів; опасання покрите плоским похилим дашком. Таким самим плоским дахом покритий і перший залом, який охоплює всі три верхи й сполучається з пн. й пд. виступами нави. З цього єдиного залому виступають восьмерики другого ярусу, що спираються на квадрати нижнього ярусу.

Другий залом має форму восьмигранної піраміди зі скругленою основою, охопленою перехватом. Із нього виростає восьмерик третього ярусу, менший за розмірами і перекритий гранчастою банею, скругленою при основі й стягнутою перехватом. Над банею — восьмигранні ліхтарики, на яких закріплені охайні маківки із хрестами. Центр. верх, починаючи із третього зрубу, виступає над верхами бабинця й вівтаря на висоту маківки. Вертикальне шалювання з нащілинниками посилює враження піднесеності споруди й додає мальовничості в грі горизонтальних і прямовисних ліній та площин зрубів і похилих граней заломів та бань. В інтер'єрі вражає стрімко розкритий вгору внутр. простір, вертикальна динаміка якого посилюється нахилом заломів і нахилом стін всередину споруди. Центр. простір по-

Церква Святої Параскеви в Немії. Фото 2008.

єднується з бабинцем лучковою аркою. Освітлюється церква прямокутними вікнами, спорудженими на одвірках широких зі скошеними верхніми кутами дверей. У пд. стіні бабинця вирізьблено напис, який засвідчує дату спорудження церкви — 1775. Прибудови до церкви споруджено на поч. 20 ст.

З пн. боку церкви окремо стоїть мальовнича дерев'яна дзвіниця. Її основу становить мурований квадрат, з якого виростають наступні два квадратові в плані дерев'яні яруси, кожен з яких менший в основі від попереднього. Конструктивно дерев'яні частини дзвіниці збудовані як каркас, обшитий дошками. Її яруси перекриті плоскими заломами. Верхня частина третього ярусу побудована у вигляді ефектної аркади. Над нею — четвертий ярус у вигляді восьмерика, а над ним — восьмигранна баня з перехватом, над якою вирізьблюються форми восьмигранних ліхтарика й маківки.

Церква св. Параскеви в Немії є однією із кращих пам'яток подільської школи нар. дерев'яної храмової архітектури.

Літ.: *Сецинский Е.* Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1901; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог), т. 2. К., 1983; *Малаков Д.В.* По Восточному Подолью. М., 1988.

А.Л. Зінченко.

ПАРАСУ́НЬКО Онуфрій Арсенович (12.06.1913—13.07.1992) — дослідник історії України 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Д-р істор. н. (1964), професор (1966). Засл. діяч н. УРСР (1981). Н. в с. Озаринці (нині Могилів-Подільського р-ну Він. обл.). 1940 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1940—41 — проректор Чернів. ун-ту. Учасник Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. 1946—49 — на навчально-адм. роботі в Київ. ун-ті. 1949 захистив канд. дис. на тему: «Загальний страйк у Києві у 1903 році». 1949—71 — старший наук. співробітник, 1963—67 — зав. відділу історії міст і сіл УРСР Ін-ту історії АН УРСР. 1963 захистив докторську дис. за монографією «Положение и борьба рабочего класса Украины 60—90-х годов XIX в.» (К., 1963). З 1971 — зав. кафедри історії СРСР Київ. ін-ту к-ри. Автор наук. монографій, статей, розділів у колективних працях.

О.А. Парасунько.

П. у м. *Київ.*

Праці: Загальний страйк робітників Києва влітку 1903 року. К., 1949 (у співавт.); Історія Української РСР в 2-х т. (т. 1. К., 1953; 1967); Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; Історія Києва, т. 1. К., 1959; Положение и борьба рабочего класса Украины 60—90 годов XIX в. К., 1963; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861—1884 рр.): Збірник документів і матеріалів. К., 1986 (відп. ред.); Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.): Збірник документів і матеріалів. К., 1990 (відп. ред.).

Літ.: [Некролог]. «УІЖ», 1992, № 10/11; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998.

Г.С. Брега.

ПАРА́ФІЯ (з грец. παροιχία, лат. parochia, paroecia — церк. громада) — нижча церковно-адм. одиниця християн. церков із власним храмом і священиком (парохом), що об'єднує віруючих у межах певної території. Як церк. громада П. складається із церк. причту (священик, диякон, *дяк*, паламар та ін.) і вірних-мирян. Назва «парафія», вживана вже в 16 ст., закріпилася в Україні у 18—19 ст. Зовн. обставини організації і діяльності парафій мінялися в різні часи. У княжу добу й за *Гетьманщини* фундатором парафії найчастіше була політ. *еліта* укр.усп-ва. Вона обдаровувала парафії землями, угіддями тощо. З 18 ст. *Українська греко-католицька церква* не могла відкривати парафії там, де не було матеріального забезпечення. У Правосл. церкві в межах *Російсь-*

кої імперії відкриття П. обумовлювалося кількістю вірних. Земля була підставою для утримання причту, що, у поєднанні з дотаціями фундаторів, держ. допомогою, прибутками за треби, зміцнювало *духовенство* як стан. Це тривало в Центр. і Сх. Україні до *Російської революції 1917—1918*, а в *Західній Україні* — до *Другої світової війни*, тобто до конфіскації церк. земель рад. владою. Відтепер утримання П. базується на пожертвах парафіян і требах.

Церк. причт у територіальних межах П. виконує разом із вірними заг. богослужіння та приватні церк. таїнства й треби. Кілька разів на рік за допомогою ритуальних дій причт поновлює освячення земель та індивідуального і колективного майна громади. Настоятель П. зобов'язаний допомагати парафіянам порадами, навчанням, відвідувати хворих тощо. Тому він постійно перебуває у своїй П. і без дозволу церк. влади не може її залишати. Парохи вели офіц. *метричні книги*, навчали і навчають основам віровчення в недільних школах, дбають про рухому й нерухому парафіяльну власність тощо.

Парафії в укр. церквах були значними осередками духовної к-ри й освіти. Мали свої початкові *парафіяльні школи*, притулки та ін. У роки незалежності України відбувається процес поступового відродження традиційних функцій П., а також започатковуються нові напрями її діяльності.

Літ.: *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. Варшава, 1931; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; Релігієзнавчий словник, К., 1996.

С.Л. Юсов.

ПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — елементарні школи, які діяли при церк. *парафіях.* Відомі з часів середньовіччя й до поч. 20 ст. Утримувалися на кошти громади, а вчителями традиційно виступали *дяки.* Вони вчили дітей читати церковнослов'ян. мовою, письму, рахунку, церк. співу. Про сталу традицію діяльності таких шкіл свідчать іноземці, зокрема, протестантський пастор Павло Одерборн, який у 1570-ті рр. перебував у *Великому князівстві Литовському*, писав, що «русини завжди мають школу при церквах і монастирях, де дітей навчають першим початкам письма, молитвам, апостольським символам». Ці школи за формою і змістом залишалися майже незмінними протягом століть і характерні для різних конфесій. Із піднесенням культ. і церк. життя в останній третині 16 ст. завдяки діяльності братств, які організовували при церквах школи вже з розширеною програмою (див. *Братські школи*), кількість їх значно зросла. Фундаторами шкіл були укр. *князі*, *шляхта*, *міщани* та *духовенство.* Вони забезпечили на серед. 17 ст. досить високий рівень поширення грамотності серед різних верств населення, про що свідчить *Павло Халебський*, який подорожував по Україні 1654 та 1656.

У 18 ст. в *Гетьманщині* та *Слобідській Україні* склалася широка мережа П.ш., діяльність яких підтримувалася *козацькою старшиною*, громадами й духовенством. За О.*Лазаревським*, у 7-ми *полках* Гетьманщини в 1740-х рр. було 866 шкіл і 589 шпиталів. За ін. даними, у 1730-ті — 40-ві рр. шкіл було 1334, а в 1740—50-х рр. — 1488. У 1760—70-х рр. кількість шкіл у *Лівобережній Україні* зменшилася. У Слобідській Україні, за підрахунками Д.*Багалія* (дані перепису 4-х слобідських полків 1732), існувало 125 шкіл. Як правило, школи були в полкових і сотенних містах і містечках, козац. *слободах*, у великих селах. Це були звичайні дяківські школи, в обов'язки дяка входило навчати дітей «грамоті», тобто читанню по букварю, який досить великим накладом видавали *Києво-Печерська друкарня, Чернігівська друкарня* і *Львівська братська друкарня.* Остання протягом 1698—1720 видала бл. 25 тис. прим. букваря. Далі вчилися читати Псалтир і Часослов, оволодівали письмом, вивчали осн. арифметичні дії, навчалися співу, інколи багатоголосому. Дітей батьки віддавали в науку по досягненні 7—8 років, навчання розпочиналося пізньої осені в хаті, де мешкав дяк, вона ж називалася школою. Хата-школа споруджувалася громадою, яка обирала дяка за голос і освіченість й утримувала його. За навчання читанню по букварю дяку платили від 50 *копійок* до 1 *рубля*; по Часослову — 1—2 руб.; по Псалтирю — 2 руб. До цих шкіл цілком правомірно вживати термін — народні. Проте за відсутності детальної статистики встановити кількість учнів у таких школах складно, як і рівень поширення грамотності серед козаків, міщан, посполитих. Козац. громадою під патронатом *кошового отамана* утримувалися школи у *Вольностях Війська Запорозького низового.* Дяківська школа була невід'ємною складовою громад. життя у всіх регіонах України. У *Правобережній Україні*, *Галичині* й *Закарпатській Україні* П.ш. у 18 ст. опікувався чернечий орден василіан. Була досить розвинута також мережа польс. П.ш. Для укр. земель, особливо Лівобережжя й Слобожанщини, характерний феномен *мандрівних дяків*, які допомагали дякам у навчанні дітей, наймалися домашніми вчителями. На Правобережжі та в Галичині в П.ш. учителями були вихованці єзуїтських, василіанських та піаристських шкіл, які відзначалися добрими знаннями й поведінкою. Елементарні школи були розраховані на учнів чол. статі, а освіта жінок залишалася переважно справою сім'ї й домашніх учителів. Усе ж значна частина жінок була досить добре освічена. Ліквідація Гетьманщини, запровадження кріпосного стану для селян, політика царського уряду, спрямована на уніфікацію як політико-адм. ладу, так і культ. життя, негативно позначилися на шкільництві. Зменшилася кількість П.ш., вони перетворилися на школи для нижчих верств населення. Закріпачену громаду було усунено від вирішення шкільних справ, вона вже не обирала дяка. Шкільні реформи в *Російській імперії* (1786) та Австрії (1774), що поширилися й на укр. землі, які входили до складу цих д-в, уніфікували освітню справу. Реформа освіти в Австрії передбачала діяльність парафіяльних (елементарних) шкіл, де викладання велося рідною мовою. У Галичині за опіки *Української греко-католицької церкви* вони стали народними. У

Рос. імперії такі школи підпорядковувалися Найсвятішому Синодові, унаслідок чого в них зберігалася церковнослов'ян. мова, значне місце займала церковнорелiг. тематика.

П.ш. в Рос. імперії свій розвиток отримали у зв'язку зі шкільною реформою, проведеною урядом 1804. За нею П.ш. створювалися в селах, містечках і деяких містах. За статутом 1828, який узаконив становість, монархізм і релігійність в освіті, П.ш. призначалися виключно для нижчих станів. Учителями в них були священнослужителі, які давали учням елементарні знання. У 1840-х рр. царизм вдався до суворіших заходів у галузі освіти в Україні. До спец. указу 1804, яким було заборонено навчання укр. мовою, управління навч. закладами перейшло від ун-тів до генерал-губернаторів. Мережа П.ш. перейшла до відання Найсвятішого Синоду. Заснування П.ш. цілком покладалося на парафіян, але навчання в них за змістом не задовольняло населення. На серед. 1860-х рр. по всій Рос. імперії налічувалося 21 240 П.ш., в яких навчалося лише 412 тис. дітей. В укр. губерніях на серед. 19 ст. 98 % дітей шкільного віку залишалося поза освітою, а школи для народу майже не створювалися.

Найбільшого поширення П.ш. набули на Правобережжі, особливо після *польського повстання 1830—1831.* Рос. уряд розглядав їх як засіб *русифікації* на противагу *полонізації.* На 1860 Волин. єпархія налічувала 1055 П.ш., Подільська — 1263, у той час як у центр. російських їх були одиниці (у Костромській — 12, Саратовській — 3, Тульській — 1 тощо).

Активна реанімація П.ш. відбулася в 1870—80-х рр. у зв'язку із прийняттям спец. «Положення про початкові училища» та «Правил про церковно-парафіяльні школи». Із цього часу вони стали називатися церковно-парафіяльними, отримали фінансування від д-ви і їхня кількість почала зростати. Тоді ж у відання духовенства передано всі *недільні школи* і школи грамоти.

Мережа церковно-парафіяльних шкіл зростала. На 1863—65 в Україні діяло 6572 церковно-парафіяльні школи, а на 1911 — уже 8465 (або 42,5 % від заг. кількості початкових шкіл) та 1100 шкіл грамоти. Разом у них навчалося 459 719 учнів. Превалювали, як і в попередній час, на Правобережжі, де були відсутні земські школи. У *Київській губернії*, *Подільській губернії*, *Волинській губернії* і Бессарабській губ. вони становили 80 % усіх початкових шкіл. На 1915 в *Наддніпрянській Україні* налічувалося 19 340 початкових шкіл різного підпорядкування, де вчилося 1 663 000 дітей.

Діяли церковно-парафіяльні школи здебільшого в селах і регламентувалися «Правилами про церковно-парафіяльні школи» 1884. Сільс. громади, бачачи неефективність навчання в церковно-парафіяльних школах, відмовлялися вчити в них дітей, надавали перевагу земським школам, які активно з'являлися після *земської реформи 1864.* П.ш. були закриті декретом *Тимчасового уряду*, але продовжували ще деякий час діяти.

При урядах *Української Народної Республіки* було зроблено значний поступ на шляху до українізації освіти, вироблено план єдиної школи, яка б забезпечувала дітям шкільного віку безплатну освіту в загальноосвіт. двоступеневій школі. Поряд із загальноосвіт. дисциплінами зберігалося вивчення Закону Божого. Із встановленням рад. влади в Україні в галузі освіти керувалися «Положенням про єдину трудову школу».

На укр. землях, що входили до складу Австрії (з 1804 — Австрійс. імперія), початкова освіта мала свою специфіку. «Всешкільний статут для німецьких нормальних, головних і початкових шкіл», який увійшов в історію Австрії як шкільна реформа *Марії-Терезії*, та «Політична шкільна конституція» 1805, за якими всі нар. школи передавалися під нагляд духовенства, т. зв. консисторії, були основою, на якій розвивалася система освіти на західноукраїнських землях. Майже без змін вона проіснувала до 1860—70-х рр.

За законами австрійс. уряду запроваджувалося 2 типи початкових шкіл — тривіальні та головні. Перші відкривалися по селах і невеликих містах, головні — у містах, після навчання в гол. школах випускники могли вступати до г-зій чи реальних шкіл. На західноукр. землях переважали здебільшого однокласні П.ш. Навчання в них здійснювало духовенство, а весь курс зводився до вивчення Святого Письма, уміння писати та рахувати. У більшості початкових шкіл навчання провадилося нім., угор., румун. і польс. мовами, лише в П.ш. дозволялося навчання українською. Утримання шкіл покладалося на громади, а навчання залежало від того, як до цього ставився священик. Унаслідок злиденності населення, нестачі в них коштів число шкіл росло дуже повільно.

Після *революцій 1848—1849 років в Європі* Австрійс. імперія (з 1867 — *Австро-Угорщина*) змушена була вдатися до реформи, зокрема і в початковій освіті (1869). За нею всі початкові школи, які раніше підпорядковувалися Церкві, переходили під нагляд світської влади. Проголошувалась обов'язковість і безплатність освіти, навчання мало вестися рідною мовою. Із цього часу число початкових шкіл почало зростати. За офіц. даними, 1868 Крайова шкільна рада Галичини, яка складалася переважно з поляків, взяла під свою опіку 2469 як П.ш., так і міністерських початкових шкіл, з яких 1293 були з укр. мовою навчання. На 1900 їх кількість зросла до 1675. На *Буковині* в цей час із 362 початкових шкіл лише 147 рахувались українськими, решта — німецькими та румунськими. *Закарпатська Україна* мала 1880 р. 349 укр. початкових шкіл, на 1901 — усього 29, а 1907 за законом міністра освіти А.Апоні укр. школи було зовсім ліквідовано. 1911/12 навч. р. в Галичині діяло вже 5,8 тис. початкових шкіл (1,2 млн учнів), на Буковині — 531 школа, із них 216 — українських (39 976 учнів), на Закарпатті на 1913 збереглося лише 34 українсько-угор. школи. Майже 63 % населення Галичини, понад 70 % Закарпаття на 1900 були неписьменними.

Перша світова війна й окупація західноукр. земель Румунією, *Чехословаччиною* та Польщею не додали позитиву в галузі шкіль-

ної освіти. На Буковині, яку загарбала Румунія, на 1919/20 навч. р. усіх шкіл було 508, але українських — лише 157, на Закарпатті, що відійшло до Чехословаччини, — усього 34 греко-катол. нар. школи. Окупаційні уряди надовго залишили тут австрійс. систему освіти. Напередодні возз'єднання західноукр. земель з УРСР там було лише 420 початкових шкіл з укр. мовою викладання, в яких налічувалося 5,5 % заг. кількості школярів. Після возз'єднання в Галичині, на Буковині та Закарпатті запроваджено діючу в СРСР систему початкової освіти.

Літ.: *Łukaszewicz J.* Historya szkól w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskiem od najdawniejsyzch czasów aż do roku 1794, t. 1. Poznań, 1849; *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. «Основа», 1862, № 5; *Шульгин Я.* Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII в. «Киевская старина», 1891, № 6; *Харлампович К.В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Павловский И.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения. К., 1904; Акты, относящиеся к истории Киевской академии, отделение 2, т. 3. К., 1906; *Чехов Н.В.* Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. М., 1912; *Житецький П.* Про українські народні думи. К., 1919; *Мишанич О.В.* Література Закарпаття. XVII—XVIII ст. К., 1964; *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Пуха І.В.* Про школи запорізьких козаків. В кн.: Педагогіка, вип. 9. К., 1970; *Заволока М.Г.* Загальноосвітня школа України кінця XIX — початку XX ст. К., 1971; *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. К., 1972; *Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х рр. XIX ст. К., 1980; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. К., 1990; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Гавриленко В.О.* До питання про стан освіти на Запорозькій Січі. В кн.: Українська козацька держава: Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. К., 1991; Витоки та шляхи історичного розвитку. К., 1991; Архів Коша Нової Запорізької Січі: Опис справ (1713—1776). К., 1994; *Яковенко Г.Г.* Церковнопарафіяльні школи Харківської єпархії (XVII — початок XX століття). «Віра і розум», 2000, № 1; *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. К., 2001; *Біляшівський Б.* Парафіальні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 7. К.—Нью-Йорк, 2002; *Перерва В.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX — початку XX ст. Біла Церква, 2008; *Яременко М.* Навчатися чи не навчатися? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність. «Соціум», вип. 8, 2008.

О.М. Дзюба, Т.І. Лазанська.

ПАРАЩУ́К Михайло Іванович (16.10.1878—24.12.1963) — скульптор, дипломат періоду *Української Народної Республіки*, діяч укр. еміґрантської громади в Болгарії. Професор (1909). Член Спілки митців Болгарії (1953—63). Н. в с. Варваринці (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.). Навч. в академіях мист-в у *Кракові* (1893—96; у скульп. проф. Барабаша), *Відні* (1896—1900; у скульп. проф. Венцеля), Львів. політехніці (1901—05; у скульп. проф. А.Попеля), приватному ательє О.Родена в Парижі (Франція) і там же одночасно в приватній академії Р.Жюльєна (1906—09; у скульпторів О.Родена, Е.-А.Бурделя і Верле). З кінця 1908 до 1911 в Мюнхені (Німеччина) викладав мист-во скульптури (із 1909 — як професор) у приватному ін-ті декоративно-прикладного мист-ва, куратором якого був барон Мецензеффі. 1911—14 брав участь у трьох конкурсах на створення пам'ятника Т.*Шевченкові* для *Києва* (конкурсні роботи численних скульпторів, у т. ч. П., рос. власті відкинули, пам'ятник не був споруджений). На початку *Першої світової війни* П. був ув'язнений австрійс. поліцією, перебував у таборі інтернованих у Талергофі в Альпах. Після звільнення 1915 деякий час жив у Відні, Мюнхені, після чого викладав скульптуру й декоративну різьбу в таборах для військовополонених українців у прирейнських містах Раштат і Вецлар у Німеччині. Наприкінці I світ. війни повернувся в Україну, на доручення уряду УНР працював у дипломатичних місіях України в Естонії та Латвії (1918—20). Після поразки УНР у боротьбі з *більшовиками* П. виїхав у Зх. Європу, співпрацював як експерт із Міжнар. Червоним

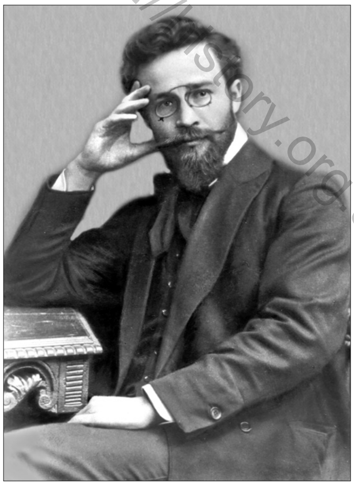

М.І. Паращук. Львів, 1907.

Хрестом у Швейцарії, звідти 1921 направився для вивчення питання полонених й інтернованих осіб у Болгарію. По закінченні місії Міжнар. Червоного Хреста П. залишився в цій країні і жив тут 42 роки, до кінця життя.

Як скульптор П. сформувався на перетині кількох мистецьких шкіл і стилів — від *бароко* й *класицизму* до імпресіонізму й сецесії. Він глибоко переосмислив різні напрями розвитку європ. скульптури й виробив власну манеру, гол. засади якої — репрезентативність та психологізм. У засобах пластики поєднував краще, що було властиве різним стилям, напрямам, школам. П. опанував творчий метод синтезу (аж до органічного стильового поєднання — синкретизму) різних засобів у скульптурі, успішно працював у монументальній, станковій і мініатюрній (медальєрство) скульптурі; в округлих формах, горельєфах і барельєфах. Автор пам'ятників А.*Міцкевичу* у *Львові* (1905; у співавт. з А.Попелем), полеглим українцям у таборі м. Вецлар (1916—17), полеглим українцям у таборі м. Раштат (1918), євреям Болгарії, полеглим під час I світ. війни в Софії (Болгарія; 1930), М.*Драгоманову* на цвинтарі в Софії (1932), Й.*Ґутенбергу* в Софії (1944), скульптурних портретів Т.Шевченка (1904), В.*Стефаника* (1906), С.*Людкевича* (1907), Б.*Лепкого* (1915), О.*Шульгіна* (1932), С.*Петлюри* (1936), В.*Щербаківського* (1936), Х.*Ботева* (1940), св. Івана Рильського (1946), М.Драгоманова (1961).

Як громад. діяч П. багато зробив для утвердження авторитету України в Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, Естонії, Латвії, Болгарії. За ідеологічні переконання він зазнавав арештів, ув'язнень, запроторення в концтабір, а при комуніст. режимі в Болгарії — виключення зі Спілки митців Болгарії, цькування в пресі. Незважаючи на це, у Болгарії на цвинтарі в Софії П. розшукав загублену могилу М.Драгоманова, провів ексгумацію (1927) та спорудив пам'ятник на могилі із власноручно виконаним бронз. барельєфом ученого (1932).

Паращук М.І. Скульптурний портрет С. Петлюри. 1936.

П. у м. Софія. Згідно із заповітом скульптора його дружина Цветана Паращук поховала митця поряд із могилою М.Драгоманова (1963).

Літ.: *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук: Життя і творчість. Едмонтон—Торонто—К., 1994; *Ониськів М.* Михайло Паращук: Історія його життя, або як він повертався в Україну. Тернопіль, 1998.

Д.В. Степовик.

ПАРИ́ЗЬКА МИ́РНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1919—1920 — міжнар. форум держав-переможниць у *Першій світовій війні*, на якому розроблено мирні договори з переможеними країнами — Німеччиною (*Версальський мирний договір 1919*), Болгарією (*Нейїський мирний договір 1919*), Угорщиною (*Тріанонський мирний договір 1920*) і Туреччиною (*Севрський мирний договір 1920*), що заклали фундамент *Версальської системи міжнародних відносин*. Конференція тривала від 12 січня 1919 до 21 січня 1920. Гол. роль у процесі прийняття рішень належала д-вам *Антанти* (Великій Британії та Франції), а також США. До керівних органів П.м.к. — Ради чотирьох, Ради п'яти і Ради десяти — входили представники Італії та Японії. Ін. союзники Антанти (охоплену громадян. війною 1918—22 Росію на конференцію запрошено не було) у деяких випадках викладали в меморандумах на адресу керівних органів власну позицію або на пленарних засіданнях погоджувалися із сепаратно виробленими рішеннями великих д-в.

На П.м.к. було направлено делегації *Української Народної Республіки* і *Західноукраїнської Народної Республіки*. Але Франція мала намір вибудувати сильну Польщу в ролі своєї союзниці проти Німеччини та буфера проти Росії, тому організувала дипломатичну ізоляцію укр. делегацій. Посилання укр. дипломатів на тези президента США Т.-В.*Вільсона* про право націй на самовизначення не знаходили розуміння.

Обговорення на П.м.к. наслідків розпаду *Російської імперії* та *Австро-Угорщини* відбувалося без урахування укр. інтересів. Політика щодо України вибудовувалася на основі підтримки країнами Антанти польс. сторони під час *українсько-польської війни 1918—1919*, а також надання допомоги білогвард. арміям А.*Денікіна* та П.*Врангеля*. Франція наполягала на вирішенні долі західноукр. земель — *Східної Галичини*, *Волині*, *Буковини*, *Бессарабії* та *Закарпатської України* — на основі зміцнення союзних Франції д-в, таких як Польща, Румунія та Угорщина. Прагматичні геополіт. міркування, які суперечили принципам міжнар. права та ідеї самовизначення націй, визначили долю західноукр. земель на період до закінчення *Другої світової війни*. Між державами-переможцями існували суперечності в підходах до умов мирних договорів із Німеччиною та її союзниками. Велика Британія була проти посилення Франції, що порушувало баланс сил у Європі.

Створена П.м.к. Версальська система міжнар. відносин не розв'язала складних проблем

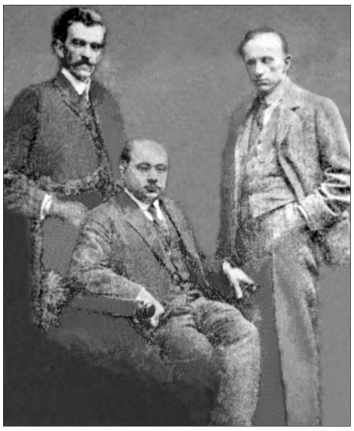

Члени делегації УНР під час Паризької мирної конференції. Зліва направо: О. Шульгин, А. Марголін, В. Панейко. Париж, 1919.

стосунків між народами та д-вами Європи і світу, а навпаки, додала нові нац. та територіальні суперечності, які зробили мирний лад крихким. Символом цього стала створена за рішенням П.м.к. перша універсальна міжнар. орг-ція — *Ліга Націй*, яка покликана була гарантувати збереження Версальської системи міжнародних відносин. Однак права та функції Ліги Націй були переважно декларативними, що зробило неможливим їхнє застосування в дипломатичній практиці. Унаслідок цього створений на П.м.к. міжнар. порядок був внутрішньо суперечливим та провокував переможені країни до реваншу й радикального перегляду результатів І світової війни.

Літ.: *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К., 1962; *Нагаєвський І.* Історія української держави XX ст. К., 1993; *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. К., 1995; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997.

Р.Г. Симоненко.

ПАРИ́ЗЬКА МИ́РНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1946 — міжнар. дипло-

Члени делегації УРСР у залі засідань Паризької мирної конференції. 1-й ряд (зліва направо): М. Петровський, В. Тарасенко, О. Касименко; 2-й ряд (ліворуч) Ф. Примак, Париж, 1946.

матичний форум, покликаний підготувати тексти мирних договорів учасників *антигітлерівської коаліції* із союзниками нацистської Німеччини в *Другій світовій війні*; відбувалася від 29 липня до 15 жовтня 1946.

Відповідно до рішення Моск. наради міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії (16—27 грудня 1945) її учасниками могли бути провідні д-ви антигітлерівської коаліції, а також країни, чиї чисельні збройні формування мали істотне значення для перемоги над *фашизмом* в Європі. Учасниками конференції стали *СРСР*, США, Велика Британія, Франція, Китай, Австралія, Бельгія, Білорус. РСР, Бразилія, Нідерланди, Греція, Індія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, *Чехословаччина*, Ефіопія, *Югославія*, Південно-Афр. Союз, УРСР.

Визначення процедури роботи П.м.к. та підготовка проектів текстів мирних договорів із Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією були завершені на сесіях Ради міністрів закордонних справ країн-учасників конференції 25 квітня — 16 травня та 15 червня — 12 липня 1946. Робота в комісіях і на пленарних засіданнях відбувалася гласно, із вислуховуванням позицій переможених країн. Початок «*холодної війни*» майже не вплинув на позиції великих д-в щодо забезпечення мирного врегулювання з колиш. сателітами нацистської Німеччини. Однак СРСР і США послідовно захищали свої сфери впливу в Європі.

На П.м.к. делегація УРСР була представлена у всіх комісіях та мала право підписати всі мирні договори (напр., США не мали такого права щодо Фінляндії, оскільки не оголошували їй війну). Головою укр. делегації був Д.*Мануїльський*, до її складу входили О.*Война*, А.*Барановський*, відомі вчені-історики — М.*Петровський*, О.*Касименко*, В.Тарасенко, юрист В.*Корецький*, економіст М.*Птуха*. Укр. дипломати активно працювали в інтересах мирного врегулювання. Д.Мануїльського було обрано віце-головою комісії з політ. і територіальних питань для Італії, у комісії щодо Румунії працював А.Барановський, М.Птуха був доповідачем у комісії для Угорщини. Члени укр. делегації посприяли врегулюванню територіальних суперечок між Чехословаччиною та Румунією й Угорщиною. О.Касименко був залучений до вирішення проблем болгарсько-грец. кордону. В заг. питаннях делегація УРСР дотримувалася спільної позиції з делегаціями СРСР, Білорус. РСР, Югославії, Польщі, Чехословаччини, прагнучи домогтися справедливого матеріального відшкодування країнам, які потерпіли від безпосередньої нацистської агресії. Водночас СРСР, УРСР і Білорус. РСР послабили репараційний тиск на країни тодішньої «народної демократії» — Болгарію, Румунію, Угорщину. Було захищено їхнє право брати на паритетних засадах участь у встановленні режиму судноплавства на Дунаї.

Непогоджені на П.м.к. статті мирних договорів із колиш. союзниками Німеччини в результаті компромісу було схвалено на нью-йоркській сесії Ради міністрів закордонних справ країн-учасників конференції 4 листопада — 13 грудня 1946. 10 лютого 1947 в Парижі УРСР як учасниця П.м.к. підписала мирні договори з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією.

Участь у П.м.к. — важлива віха в історії розвитку укр. дипломатії після II світ. війни. Внаслідок цього у світі було визнано роль України в розгромі фашизму в Європі, завершилося правове оформлення об'єднання етнічних українських земель у межах УРСР.

Літ.: Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції та інші документи, які укладено за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945—1947). К., 1959; *Лещенко Л.А.* Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

Р.Г. Симоненко.

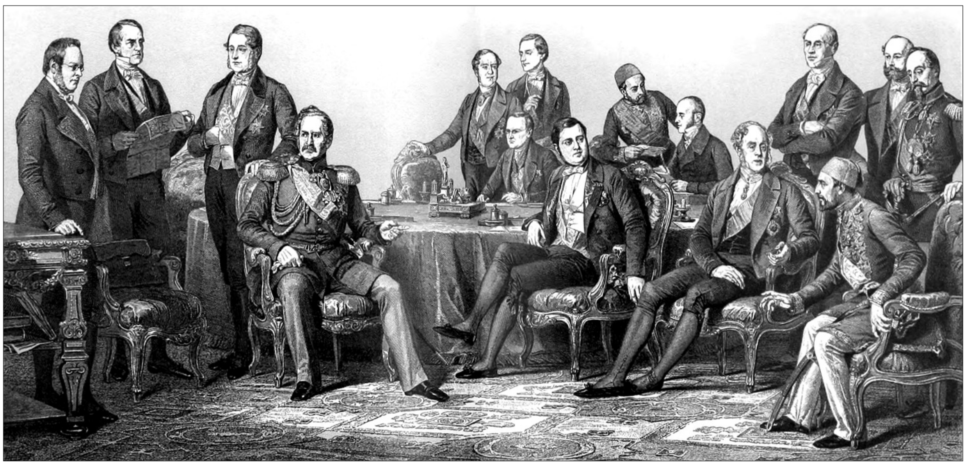

Паризький конгрес 1856 року. Гравюра О. Бланшара з оригіналу Е. Дюбуфе. 1902.

ПАРИ́ЗЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1856 завершив *Кримську війну 1853—1856.* Воєнні дії між *Російською імперією* і коаліцією д-в у складі *Османської імперії*, Франції, Великої Британії та Сардинії припинилися наприкінці 1855. Зважаючи на безперспективність війни і загрозу приєднання до союзників Австрії, Пруссії і Швеції, рос. імп. *Олександр II* прийняв пропозицію Франції розпочати переговори про укладення мирного договору. Вони розпочалися в Парижі (Франція) 25 (13) лютого і завершилися 30 (18) березня 1856.

Граючи на суперечностях між великими д-вами, рос. дипломатам вдалося відстояти порівняно прийнятні умови миру. Росія повертала Туреччині здобутий у листопаді 1855 Карс, натомість союзники евакуювалися з Криму. Чорне море на вимогу Великої Британії оголошувалося нейтральним. Росія й Туреччина позбавлялися права тримати тут арсенали та військ. кораблі. Австрія вимагала повернення *Бессарабії* Молдові, але Росії вдалося обмежитися передачею останній лише гирла Дунаю з невеликою прилеглою територією. Дунай оголошувався зоною вільного судноплавства під контролем міжнар. комісії. Встановлений *Кючук-Кайнарджійським мирним*

договором 1774 протекторат Росії над Дунайськими князівствами замінювався колективним протекторатом великих д-в.

До трактату 1856 були прикладені 3 конвенції. Підтверджувалася Лондонська конвенція 1841 про закриття чорномор. проток Боспор і Дарданелли для військ. суден. Встановлювалося число легких військ. суден Росії й Туреччини на Чорному морі для сторожової служби. Росія зобов'язувалася не споруджувати військ. укріплень на Аландських о-вах у Балт. морі.

Мирний договір 1856 мав наслідки геополіт. масштабу. Коаліція трьох (Росія, Австрія і Пруссія) була зруйнована, натомість почалося зближення Росії і Франції. Найближчим наслідком цього зближення стало об'єднання Італії.

1870 Росія відмовилася визнавати нейтральний статус Чорного моря, і ця відмова була легітимізована на Лондонській конференції 1872.

Літ.: *Богданович М.И.* Восточная война 1853—1856 годов, т. 3. СПб., 1876; Парижский конгресс. В кн.: История XIX века. Под редакцией Лависса и Рамбо, т. 5. М., 1938; *Тарле Е.В.* Парижский договор 1865 г. М.—Л., 1942; Сборник договоров России с другими государствами: 1856—1917. М., 1952; История дипломатии, т. 1. М., 1959; *Нарочницкая Л.И.* Россия и отмена нейтрализации Черного моря: 1856—1871. М., 1989; История внешней политики России, первая половина XIX в.: От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г. М., 1995.

С.В. Кульчицький.

ПАРИ́ЗЬКІ МИ́РНІ ДОГОВО́РИ 1947 — договірно-правові акти, які підвели риску під участю в *Другій світовій війні* європ. країн-союзниць нацистської Німеччини. Тексти мирних договорів із Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією готувалися на *Паризькій мирній конференції 1946* та були підписані 10 лютого 1947 представниками всіх країн, які були представлені на конференції, включно з делегацією УРСР. Після завершення процедури ратифікації всіма сторонами — суб'єктами зазначених договорів — вони набули чинності 15 вересня 1947.

У преамбулі кожного мирного договору нагадувалося про участь певної країни у війні на боці фашист. д-в і оголошувалося припинення стану війни. Об'єднані Нації брали на себе зобов'язання підтримати певну країну в процесі вступу до *Організації Об'єднаних Націй*.

Політ. статті мирних договорів зобов'язували Болгарію, Італію, Румунію, Угорщину, Фінляндію забезпечити для всіх громадян рівні права на основі свободи слова, друку і публічних зборів, віросповідання, політ. переконань. Передбачалися затримання та видача для проведення суду над ними *воєнних злочинців*. Військові статті мирних договорів надавали право утримувати збройні сили, достатні для оборони. *СРСР* отримав право тримати війська на території Угорщини та Румунії з метою підтримання комунікації з рад. окупаційними військами в Австрії.

Репараційні зобов'язання передбачали часткове відшкодування збитків, завданих агресією. Італія зобов'язувалася до сплати репарацій *Югославії*, Греції, Албанії, Ефіопії, СРСР. Румунія мала сплачувати СРСР, Болгарія — Греції і Югославії, Угорщина — СРСР, *Чехословаччині*, Югославії, Фінляндія — СРСР. Виходячи з політ. міркувань, СРСР відмовився від отримання репарацій від Угорщини, Румунії та Фінляндії.

Істотне геополіт. та міжнародно-правове значення мали територіальні статті, на основі яких було переглянуто територіальне врегулювання в Європі, що склалося як за результатами *Паризької мирної конференції 1919—1920*, так і за наслідками гітлерівських «територіальних врегулювань» між Німеччиною та Чехословаччиною (*Мюнхенська угода 1938*) й між Угорщиною та Румунією (Віденський арбітраж 1940). Підґрунтям територіальних змін стала спроба відновлення європ. системи міжнар. відносин, порушеної нацистським «новим порядком» в Європі 1939—45.

Болгарія визнавала належність Югославії території Македонії та відмовлялася від претензій на грец. Фракію. Натомість Болгарія отримала від Румунії Пд. Добруджу. Кордони Італії в регіоні Савойя та в Альпах переглядалися на користь Франції. Також Італія поступалася Далмацією на користь Югославії. Трієст тимчасово став Вільною територією під управлінням ООН (1947—54). Однак 1954, за умов радянсько-югославського конфлікту та пошуку маршалом Й.Броз Тіто порозуміння із Заходом, м. Трієст відійшло до Італії. Також мирний договір 1947 з Італією передбачав визнання незалежності Албанії. Протягом року мало бути вирішено питання статусу колиш. італ. колоній — Лівії, Еритреї, Сомалі. Врешті, зазначені країни здобули незалежність.

Румунія отримала угор. частину Трансильванії. Натомість Румунія передавала СРСР *Бессарабію* та *Буковину Північну*. На території Бессарабії було створено Молдав. РСР, а Пн. Буковина увійшла до складу УРСР. Після проголошення незалежності України Румунія поставила питання належності о-ва *Зміїний*, який за умовами мирного договору передавався СРСР. Відповідно до норм правонаступництва Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Румунією (1997) зафіксував територіальний статус-кво на основі Паризького мирного договору 1947, за винятком поділу чорномор. шельфу. 3 лютого 2009 Гаазький міжнар. арбітраж виніс вердикт із питання поділу чорномор. мор. шельфу між Україною та Румунією. Кордон було визнано на підставі демаркації мор. кордону між СРСР та Румунією, яка була встановлена договором 1947.

Мирний договір 1947 з Фінляндією зафіксував повернення СРСР області Петсамо (Печенга). СРСР отримав у оренду на 50 років військово-мор. базу Порккала-Удд. Але після смерті Й.Сталіна рад. керівник М.*Хрущов* 1955, посилаючись на радянсько-фінляндський договір про дружбу 1948, передав названу базу Фінляндії.

Істотних територіальних втрат зазнала Угорщина. Угор. кордон в районі словацької столиці Братислава був переглянутий на користь Чехословаччини. Угорщина відмовилася від претензій на *Закарпатську Україну*. Також Угорщина передала Руму-

нії Трансильванію. Загалом на основі П.м.д. СРСР вдалося консолідувати свою зону впливу в Сх. Європі.

Літ.: *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997; Советская внешняя политика в годы «холодной войны»: Новое прочтение. М., 2000; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; Європа та її болісні минувшини. К., 2009.

А.Ю. Мартинов.

ПАРЛА́МЕНТ — загальнонац. представницький орган *влади*, який здійснює свою діяльність на постійній основі і має своєю осн. функцією законотворчість.

Термін «парламент» укорінений у середньовічній латині, де слово parlamentum означало богословську бесіду (дискусію) монахів. У рад. літературі цей термін пов'язували із транскрипцією італ. або франц. дієслова «говорити» (parle або parler), у зв'язку з чим робився висновок про те, що П. — це говорильня. Така теза є ідеологемою, яка не відповідає реаліям сучасних розвинутих д-в.

Ще в 13 ст. терміном «парламент» у Франції позначали суд. орган. В Англії відповідний термін почали використовувати наприкінці 13 ст. Ним позначили велику раду королівства, до складу якої входили монарх та феодали-сеньйори. Зберігши цю назву, вона пізніше трансформувалася в станово-представницьку установу.

У 19 ст. термін «парламент» як назву законодавчого органу використовували переважно в політ. і наук. контекстах. У тогочасних осн. законах законодавчий орган позначали, як правило, ін. термінами: «національний конгрес», «національні збори», «законодавчі збори» тощо. У наші дні ці та ін. терміни також вживаються в *конституціях* як власні назви, але родовим терміном вважається «парламент». З другого боку, у багатьох країнах за власну назву законодавчого органу слугує саме термін «парламент», який нерідко вживається разом із власною назвою і фактично має значення другої власної назви. Напр., *Конституція України 1996* встановлює, що «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України» (ст. 75).

В Україні термін «парламент» на поч. 20 ст. почали використовувати автори програмних документів нац. політ. партій. Однак в опублікованих тоді ж конституційних проектах цей термін практично не вживався, що було зумовлене об'єктивним «запізненням» у сприйнятті на вітчизн. терені ідей парламентаризму. В рад. період термін «парламент» мав негативний присмак. На початковому етапі буд-ва сучасної укр. д-ви частина політиків та юристи за своєрідною інерцією його не вживали. Термін «парламент» уперше був офіційно вжитий у Законі України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України» від 7 жовтня 1993. Надалі він увійшов до конституційного визначення (дефініції) *Верховної Ради України*.

Колегіальність є однією із двох осн. ознак будь-якого представницького органу. Другою осн. ознакою такого органу виступає виборність його членів. Поняття представницького органу влади по суті є складовою теорії і практики представницької *демократії*. Водночас треба вказати на спірність сформульованого в деяких осн. законах визначення П. як верховного або найвищого представницького органу. Таке визначення може сприйматися як своєрідний натяк на існування системи представницьких органів влади. Відповідна система була притаманна рад. моделі організації і функціонування держ. влади. У теорії і практиці держ. владарювання, в основу яких покладено принцип поділу влади, існування такої системи заперечується.

Принцип поділу влади зумовлює функціональне призначення П., яке полягає в тому, що він виступає єдиним законодавчим органом д-ви. У зв'язку з цим не можна вважати коректною характеристику ВР України як найвищого законодавчого органу. При цьому поняття П. і законодавчої влади є близькими, але не тотожними, адже поняття законодавчої влади може відображати й волевиявлення народу на законодавчому референдумі.

Законодавчу владу і П. нерідко визначають як легіслатуру. Більше того, в Англії ще в 17 ст. латиномовний за походженням термін legislature іноді використовували для офіц. позначення П. Наступного століття в частині північноамер. штатів цей термін був прийнятий як власна назва законодавчого органу і зберігає таке значення в наші дні. Сам же термін «законодавча влада» вказує лише на одну з осн. функцій П. — законотворчу. До основних функцій П. також зараховані бюджетна, яка насамперед передбачає прийняття держ. бюджету, і контрольна, зміст якої полягає в здійсненні відповідного контролю над сферою виконавчої влади, передусім урядом. Іноді як осн. функції П. визначають установчу (прийняття конституції і внесення до неї змін) та номінаційну (призначення на певні держ. посади і звільнення з цих посад). Але саме законотворча функція асоціюється з П.

Разом із тим термін «законодавча влада» орієнтує на відповідні повноваження деяких ін., ніж П., вищих органів д-ви. Учасниками процесу законотворення виступають суб'єкти права законодавчої ініціативи, до яких нерідко зараховують главу д-ви і уряд. Так, згідно з положеннями частини першої статті 93, Конституції України 1996, право законодавчої ініціативи у ВР України належить, зокрема, Президентові України і *Кабінетові Міністрів України*. Ще однією стадією законотворення є підписання і оприлюднення главою д-ви прийнятих П. законів, а також застосування ним вето, про що йдеться в статті 94 Конституції України 1996. Тим самим глава д-ви і уряд уповноважені на участь у процесі законотворення, але таку участь не можна сприймати як свідчення наявності в них законотворчої функції.

Літ.: *Соколов К.Н.* Парламентаризм: Опыт правовой теории парламентского строя. СПб., 1912; Парламент: Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира. М., 1967; Український парламентаризм: Минуле і сучасне. К., 1999; *Шаповал В.М.* Сучасний конституціоналізм. К., 2005.

В.М. Шаповал.

ПАРПУ́РИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, можливо, грец. похо-

дження, що йде від **Гната** Парпури, ніжинського полкового *хорунжого* і *осавула* (1669, 1672). Його нащадки обіймали уряди сотенної старшини, *військових товаришів* і *бунчукових товаришів* у Ніжинському полку. До цього роду належав **Максим Осипович** (1763—1828), культурно-освіт. діяч, директор мед. установ на Аптекарському о-ві в *Санкт-Петербурзі* (з 1789) та друкарні Мед. колегії (з 1793), автор перекладів із нім. мови трактатів з медицини й хімії та літ. творів, власним коштом видав «Енеїду» І.*Котляревського* (С.-Петербург, 1798). Заповів значні суми на підтримку Конотопського повітового уч-ща, Чернігівської та Новгород-Сіверської г-зій, Харків. ун-ту. Його син — **Костянтин Максимович** (бл. 1793 — р. с. невід.), письменник і поет. Один із представників роду — **Самон Григорович** (1798—1863), відомий лікар, д-р медицини (1830).

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПАРТА́ЧНЕ — грошовий збір, за допомогою якого регулювалися виробничо-торг. відносини між ремісничими *цехами* і позацеховими ремісниками — партачами. Після внесення до цехової скриньки цього збору партачі опинялися «під цеховою зверхністю і захистом» і, не стаючи членами цеху, одержували необмежене право на будь-які торг. операції на місц. ринку. Процедура сплати П. в джерелах іноді кваліфікується як «уєднання цеху». Інша відома із джерел 17—18 ст. назва П. — агнушки (від застар. польського agnacia — спорідненість).

О.Ф. Сидоренко.

ПАРТЕНІ́Т, Партеніти — містечко *Автономної Республіки Крим*, зх. частина Великої Алушти. Розташов. на Чорномор. узбережжі в Партенітській долині, на берегах річок Партенітка, Путаміс, Токката, за 16 км від *Алушти*, 59 км від *Сімферополя*. Населення 6,1 тис. осіб (2010).

Перша згадка про П. міститься в «Житії Іоанна Готського» (8 ст.), у зв'язку з повстанням проти панування *Хозарського каганату*. Наприкінці 8 ст. тут збудували велику кам'яну християн. базиліку святих апостолів Петра і Павла (розбудована єпископом князівства Феодоро 1421; розкопки її 1871 і 1907 стали подією в археології Криму). Як Бертабита згадується араб. географом 12 ст. ал-*Ідрісі*. Середньовічний П. був торг. портом, тісно пов'язаним з *Константинополем* і містами Малої Азії, і контролювався *Візантією*. У 14—15 ст. — у складі князівства Феодоро та колоній генуезців. 1475 П. захопили турки, після чого містечко підупало (адміністративно було підпорядковане Мангупському кадиликові).

Після анексії Криму *Російською імперією* (1783) перебувало в складі Сімферопольського пов. *Таврійської області* (з 1802 — *Таврійської губернії*), а з 1837 — Ялтинського пов. Таврійської губ. Після еміграції татар. населення П. (1783) спустілі землі скупив полк. Микола Раєвський, який заклав тут взірцеве плодово-виноградне госп-во.

1945 перейменований на Фрунзенське (назву П. повернуто 1996).

С-ще міськ. типу від 1963.

Розвиток містечка особливо прискорився в 1970-ті рр. і був пов'язаний із буд-вом санаторіїв «Фрунзенське» (1962) та «Крим» (1974). П. відомий також винзаводом «Партеніт» й н.-д. госпвом «Приморське» Нікітського ботанічного саду.

Пам'ятка садово-паркового мист-ва: парк «Карасан» (1-ша пол. 19 ст., маєток Раєвських). Археол. пам'ятки: залишки монастиря на г. Аю-Даг (13—15 ст.), городище Партеніти (6—15 ст.), базиліка святих апостолів Петра і Павла (8—15 ст.). Архіт. па'ятка: мімбар (кафедра проповідника) мечеті (19 ст.). Пам'ятний знак на честь св. Іоанна Готського.

Літ.: ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Шантырь С.П.* Курорт Фрунзенское: Путеводитель. Симферополь, 1982.

Д.С. Вирський.

ПАРТЕ́СНИЙ СПІВ (від лат. pars — «частина, участь, партія», множина — partes) — укр. багатоголосий церк. спів, який сформувався наприкінці 16 ст. і розвивався впродовж 17 — 1-ї пол. 18 ст. Серед великої кількості партесних творів є авторські й анонімні. Партесні твори писали М.*Дилецький*, С.Пекалицький, І.Календа, Давидович, Ф.Світлий, І.Домарацький та ін. Дійшли до нашого часу у вигляді рукописних хорових партій (партитури відсутні). У П.с. проявився бароковий муз. стиль, найбільш яскраво представлений у жанрі партесного концерту. П.с., змінивши церк. монодію (одноголосся), відзначався більш яскравою емоційною виразністю. У партесних творах композитори використовували велику кількість хорових голосів (8, 12, 16 і більше) зі змінним типом багатоголосся (поперемінний спів різних груп хорових голосів, а також усіх голосів разом та ансамблів); для них були притаманні величність, монументальність, яскрава й різноманітна звукова колористика, охоплення широкого звукового простору, урочисто-панегіричні та лірико-драм. образи, динамізм і контрастність, поєднання гармонічної та поліфонічної хорової фактури. У партесних творах композитори іноді використовували укр. народнопісенні інтонації. Класиком укр. партесної музики і видатним муз. теоретиком був Микола Дилецький (2-га пол. 17 — поч. 18 ст.), за деякими відомостями — киянин. Його «Граматика музикальна» була осн. посібником на східнослов'ян. землях для виконавців і творців партесної музики, а також цінним внеском в європ. музично-теор. думку. Укр. П.с. із

Партеніт. Маєток Раєвських. 1887. Нині — адміністративний корпус санаторію «Карасан». Фото початку 21 ст.

серед. 17 ст. був поширений у рос. церквах. У Росії він був запроваджений укр. композиторами, регентами, півчими, яких запрошували царська та церк. влади.

Літ.: *Герасимова-Персидська Н.* Хоровий концерт на Україні XVII—XVIII ст. К., 1978; *Її ж.* Партесный концерт в истории музыкальной культуры. М., 1983; *Її ж.* Специфіка національного варіанту бароко в українській музиці XVII ст. В кн.: Українське бароко і європейський контекст. К., 1991; *Її ж.* Схід—Захід у слов'янській музиці доби бароко. В кн.: Мистецтво, фольклор та етнографія слов'ян: XI конгрес славістів у Братиславі. К., 1993; *Корній Л.* Історія української музики, ч. 1. К.—Х.—Нью-Йорк, 1996.

Л.П. Корній.

ПАРТИЗА́НСЬКИЙ РУХ В УКРАЇ́НІ в роки Другої світової війни — бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність груп, загонів і з'єднань рад. партизанів у тилу нім. військ 1941—44.

Започаткувала цю діяльність директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 парт. оргаанізаціям прифронтової смуги. 18 липня 1941 ЦК ВКП(б) зобов'язав парт. органи надати партизан. боротьбі «найширший розвій і бойову активність».

Відповідно до вказівок і директив моск. центру ЦК КП(б)У 30 червня 1941 створив оперативну групу на чолі із секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М.Співаком для організації мережі підпільних орг-цій і партизан. загонів. Від 5 липня 1941 розпочалася практична робота з формування партизан. загонів. До неї були залучені й органи НКВС УРСР, у складі яких створювалися спец. підрозділи. Їхню діяльність координував заст. наркома внутр. справ УРСР Т.*Строкач*. Заг. кер-во заходами щодо розвитку партизан. руху здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М.*Бурмистенко* і Д.*Коротченко*.

З огляду на швидке просування нім. військ були фактично зірвані заходи компартійно-рад. кер-ва щодо розгортання партизан. руху в зх. регіоні та правобереж. районах України. Цьому також сприяло негативне ставлення частини укр. населення, особливо в *Галичині* та на *Волині*, до рад. влади, підтримання ним укр. націоналістів.

Першими розпочали бойову й диверсійну діяльність у ворожому тилу на київ. напрямку (*Київська область* та *Житомирська область*) із середини липня 1941 партизан. загони, сформовані в *Києві* та області, а також ті, які прибули зі сх. регіону, у т. ч. з Донбасу. Заг. чисельність цих формувань у липні—серпні 1941 складала до 6 тис. бійців. Водночас на території України організовувалися *винищувальні батальйони* для боротьби з ворожими десантами і диверсантами. У випадку окупації їхніх теренів ці батальйони мали переходити на методи партизан. боротьби. Станом на 1 жовтня 1941 вважалися сформованими в Україні 738 партизан. загонів (26 257 осіб) і 191 диверсійна група (1374 особи). Однак лише частина з них виявилася готовою до бойових дій у тилу гітлерівців, інші розпалися або ж відійшли на сх. разом із рад. військами.

Хоча бойова діяльність перших загонів і груп у тилу *Вермахту* восени 1941 ще не набула значних масштабів, проте противник досить нервово відреагував на дії партизанів. 16 вересня 1941 нач. штабу Верховного командування вермахту (ОКВ) генерал-фельдмаршал В.*Кейтель* видав наказ про придушення «комуністичного повстанського руху». 10 жовтня 1941 командуючий нім. 6-ю армією, котра діяла в Україні, генерал-фельдмаршал В. фон Рейхенау зобов'язав своїх підлеглих вживати щодо партизанів «рішучих і жорстоких заходів».

Згідно з даними 4-го управління НКВС УРСР за період з 1 серпня 1941 по 1 березня 1942 укр. партизанами було знищено 1652 об'єкти військ. призначення в тилу нім. військ, у т. ч. підірвано 27 ешелонів, розгромлено 23 штаби частин і з'єднань, підбито 2 літаки, 126 одиниць бронетехніки, 345 автомашин, зруйновано 113 мостів тощо. Втрати противника оцінювалися в понад 12 тис. осіб, власні — бл. 600 осіб.

Поразки нім. військ під Ростовом, Тихвіном і *Москвою* наприкінці 1941, заг. наступ Червоної армії в січні—лютому 1942 певним чином активізували партизан. рух. В Україні особливо

Начальник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач (сидить у центрі) серед партизанів Донецького з'єднання. 1942.

вдало діяли партизан. загони С.*Ковпака*, О.*Сабурова*, О.*Федорова*, ін. командирів. Однак у цілому партизан. боротьба в тилу ворога була ще недостатньо скоординованою і ефективною.

До Москви надходили з місць пропозиції про поліпшення кер-ва партизан. рухом, посилення бойових і диверсійних дій партизанів щодо надання ефективної допомоги військам Червоної армії. Але Кремль не поспішав із прийняттям відповідних рішень. Лише важкі поразки рад. військ у травневих 1942 р. боях у Криму та під *Харковом* підштовхнули компартійно-рад. кер-во звернути пильну увагу на стан і завдання збройної боротьби на окупованій території.

30 травня 1942 *Державний комітет оборони СРСР* (ДКО СРСР) ухвалив постанову про утворення при Ставці Верховного головнокомандування *Центрального штабу партизанського руху* (ЦШПР) та підпорядкованої йому системи спец. штабів. 20 червня 1942 розпочав свою діяльність *Український штаб партизанського руху* (УШПР). На нього покладались обов'язки кер-ва партизан. боротьбою на окупованих теренах України, включаючи й Молдову. Очолив штаб колиш. заст. наркома внутр. справ УРСР Т.Строкач.

На час утворення УШПР становище в Україні з огляду на перспективи розгортання збройної боротьби у ворожому тилу було досить складним. Успіх нім. військ та відступ частин Червоної армії, які 22 липня 1942 повністю залишили укр. терени, помітно вплинули на моральний стан населення, яке опинилося під ярмом окупації. Під загрозою терору з боку нацистів більша частина населення вела себе пасивно, менша — в той чи ін. спосіб співпрацювала із загарбниками. За цих обставин лави партизанів поповнювалися повільно, непоодинокими були випадки дезертирства.

За даними на 1 липня 1942, в Україні вважалися діючими 238 партизан. загонів (понад 12 тис. бійців), хоча на обліку в УШПР рахувалося 1319 загонів і груп (бл. 26 тис. осіб). Однак реальну силу, яка вела боротьбу з окупантами, становили лише 22 загони (3310 бійців), котрі мали радіозв'язок з УШПР і діяли переважно в пн. районах *Лівобережної України*. У скрутному становищі перебував і сам УШПР, який не мав постійного місця дислокації і сучасних засобів радіозв'язку.

Й.*Сталін* 5 вересня 1942 видав наказ «Про завдання партизанського руху». Цей документ визнавав боротьбу партизанів важливою умовою перемоги над нім. загарбниками і вимагав залучити до партизан. руху ширші маси населення. Водночас Кремль розробив низку заходів щодо забезпечення партизан. формувань матеріальними ресурсами та засобами їх перекидання за лінію фронту. Було вирішено також передислокувати УШПР з берегів Волги до Москви, наладнати його зв'язок з укр. партизанами, вдосконалити кер-во їхньою бойовою діяльністю.

Москва зажадала також від ЦК КП(б)У посилити вплив на підпільно-партизан. рух в окупованій Україні, перевести найбільш боєздатні партизан. формування з Лівобереж. України на правий берег Дніпра, у район білорусько-укр. *Полісся*. Здійснення накреслених заходів покладалося на *Нелегальний ЦК КП(б)У* — вузький склад парт. функціонерів і деяких партизан. командирів.

5 жовтня 1942 Нелегальний розширений ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про розвиток народного партизанського руху в Україні», а Держ. к-т оборони СРСР і наркомат оборони СРСР виділили в розпорядження УШПР значні матеріальні ресурси, вдосконалили структуру та штати штабу, відрядили в його відання групу спеціалістів.

Першим кроком у справі реалізації першочергових заходів, спрямованих на активізацію бойової діяльності партизанів, став рейд партизан. з'єднань С.Ковпака і О.Сабурова (понад 2,7 тис. бійців) із *Сумської області* в *Правобережну Україну*. Він розпочався 26 жовтня 1942 і тривав до середини листопада 1942. Партизани пройшли понад 800 км по окупованій території Сумської, Чернігівської, Гомельської, Поліської, Київської та Житомирської областей України і Білорусі, розбили чимало гарнізонів і постів поліції противника, поповнили свої лави на 1580 бійців і закріпилися в районі білорусько-укр. Полісся.

Зазначений рейд підвів риску під 1-м періодом партизан. руху (22 червня 1941 — 19 листопада 1942), який був часом важких випробовувань для партизан. загонів, гірких поразок і втрат.

Восени 1942 сталися помітні зрушення в суспільно-політ. становищі на окупованих укр. територіях, зумовлені поразками німців та їхніх союзників на фронтах світ. війни.

Осн. змістом партизан. боротьби в Україні стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У і УШПР оперативних планів бойової діяльності партизанів на зимовий період 1942—43, на весняно-літній період 1943, плану захоплення й утримання переправ через річки Десна, Дніпро, Прип'ять та допомоги Червоній армії в оволодінні Києвом (вересень—жовтень 1943). Це був 2-й період партизан. руху (2-га пол. листопада 1942 — кінець 1943), який став добою найбільшого розвою бойової, диверсійної і розвідувальної діяльності укр. партизанів, збільшення кількості діючих формувань і зростання чисельності їхніх лав. У цей період завершилося створення мережі підпорядкованих УШПР спец. органів централізованого кер-ва партизан. рухом. Її осн. ланками стали представництва штабу при військ. радах фронтів (т. зв. фронтові штаби) та обласні штаби партизан. руху, які створювалися на окупованій території України. Були здійснені широкі заходи щодо підготовки партизан. кадрів, матеріально-тех. забезпечення партизанів, особливо автоматичною зброєю, мінно-підривною технікою, радіозасобами. У 2-му періоді П.р. в У. набув значення фактор *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії*, який помітно впливав на стан партизан. боротьби в зх. регіоні. З діями УПА мали рахуватися і партизани, і німці.

12 листопада 1942 Нелегальний розширений ЦК КП(б)У затвердив план дій партизан. загонів України на зимовий період 1942—43. У ході його виконання

на окуповану територію станом на 1 квітня 1943 було перекинуто 29 груп організаторів партизан. руху (355 осіб), понад 950 радистів, мінерів-підривників, ін. спеціалістів для кадрового зміцнення діючих формувань. Водночас у лютому—березні 1943 з лівого берега Дніпра в Правобережну Україну були переведені партизан. з'єднання Я.Мельника та О.Федорова, а також М.*Наумова*, котрий здійснив відомий «Степовий» рейд із пн. Сумщини, через степову частину України до Полісся. За період з 1 листопада 1942 по 1 квітня 1943 чисельність особового складу партизан. формувань, які мали радіозв'язок з УШПР, зросла майже втричі і становила 15 тис. бійців, не рахуючи невстановленої кількості місц. загонів і груп. Резерв партизан. кадрів сягнув 50 тис. осіб.

У ході боїв і диверсій із кінця 1942 по квітень 1943 партизани вивели з ладу бл. 40 тис. солдатів противника та їхніх посібників із числа місц. населення, підірвали 130 ешелонів, захопили у ворога 33 гармати, 24 міномети, 303 кулемети, бл. 4 тис. гвинтівок, багато набоїв.

Хоча ЦК КП(б)У в цілому оптимістично оцінював розвиток партизан. руху на окупованих теренах України на поч. 1943, однак М.*Хрущов* в інформації від 30 березня 1943 на ім'я Й.Сталіна зазначав, що цей рух «затримується з причини відсутності зброї і боєприпасів». У цей час діяльність партизанів ще не охоплювала зх. і пд.-зх. райони, степову частину України, епізодичний характер мали дії на комунікаціях гітлерівців.

В квітні 1943 ЦК ВКП(б) і ДКО СРСР схвалили поданий ЦК КП(б)У і УШПР оперативний план бойових дій партизан. загонів України на весняно-літній період 1943. Цим документом перед укр. партизанами ставилося гол. завдання — «нанесення противнику більш відчутних ударів по його комунікаціях у західній і південно-західній частині України, посилення партизанського руху в цих областях...» Осн. акцент у цьому плані робився на розгортання диверсійної діяльності на залізницях та ін. комунікаціях.

Секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко виголошує промову на нараді командного складу Житомирського з'єднання партизанських загонів під командуванням С. Маликова. 1943.

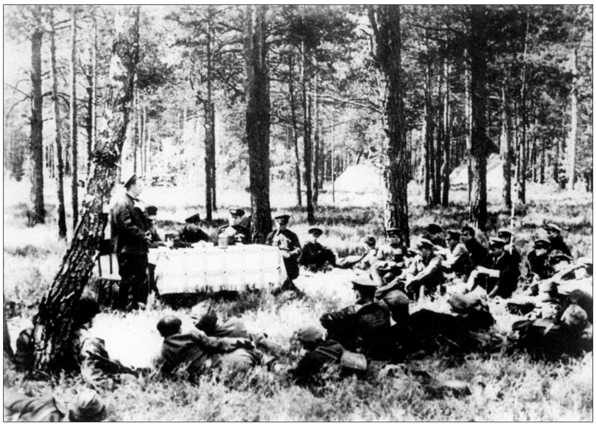

З метою матеріального забезпечення П.р. в У. в розпорядження УШПР виділялося 260 т озброєння, боєприпасів, ін. майна. Водночас у партизан. край на Поліссі із групами співробітників вилетіли секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко і нач. УШПР Т.Строкач. Поряд із цим, у з'єднаннях і загонах розгорнулася підготовка кадрів мінерів-підривників. Затримка з перекиданням зброї і боєприпасів за лінію фронту та протипартизан. акції гітлерівців на Поліссі, Чернігівщині й у районі Брянських лісів дали можливість розпочати активні дії укр. партизанів лише із середини червня 1943.

На цей час суспільно-політ. становище на окупованих теренах України характеризувалося широким втягненням нар. мас до всіх форм антифашист. боротьби. Одні партизан. з'єднання рушили рейдами вглиб окупованої території, другі — атакували гарнізони й пости поліції, центри перебування окупаційної адміністрації, залізничні станції тощо.

Станом на 1 серпня 1943 в тилу німців в Україні діяли 147 з'єднань і загонів (25 тис. бійців), які перебували на зв'язку з УШПР. Резерви партизан. кадрів і боєприпасів могли залучитися до збройної боротьби з окупантами.

У середині серпня 1943 були підбиті деякі підсумки бойової і диверсійної діяльності партизанів. За цей час втрати гітлерівців оцінювалися в 25 тис. солдатів. Значних збитків зазнала транспортна система окупантів: було підірвано 713 ешелонів, знищено і пошкоджено 788 паровозів, понад 8 тис. вагонів, цистерн, платформ, зруйновано 108 залізничних і 283 шосейні мости, розірвано або підірвано 57,5 км рейок. Важливе значення для дезорганізації тилу противника і деморалізації його місц. адміністрації мали рейди загонів С.Ковпака в Прикарпаття (червень—вересень 1943), а з'єднання Я.Мельника — у *Вінницьку область* (червень—серпень 1943).

Влітку 1943 партизан. рух набув масових форм, а дії партизанів стали фактором оперативно-стратегічного значення. Проте повністю реалізувати завдання плану бойової діяльності партизанів на весняно-літній період не вдалося. Причини цього крилися в недостатньому забезпеченні загонів і з'єднань озброєнням, боєприпасами і вибухівкою, у прорахунках ЦК КП(б)У і УШПР, які перебільшували бойові можливості партизанів і недооцінили сили противника.

Тим часом поразка нім. військ у *Курській битві 1943* та звільнення Лівобереж. України висунули перед партизан. рухом нові завдання. Партизани мали не тільки перекинути свої осн. сили на правий берег Дніпра, але й надати широку допомогу Червоній армії в подоланні т. зв. Сх. валу, тобто оборонного рубежу гітлерівців на Дніпрі, і захопленні плацдармів у Правобереж. Україні.

15 вересня 1943 Військ. рада *Воронезького фронту* (пізніше — *Перший Український фронт*) затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро, надання допомоги рад. військам у оволодінні Києвом. Для участі в бойових діях передбачалося залучити 11 партизан. формувань (понад 17 тис. бійців), котрі мали на озброєнні 120 гармат і мінометів, 50 протитанк. рушниць, 500 кулеметів тощо. Для наступу на столицю України було сформовано 2 ударні групи партизанів (бл. 5 тис. бійців) під командуванням М.Наумова і О.Сабурова.

Однак реалізувати в повному обсязі зазначені заходи не вдалося. З огляду на затримку з постачанням окремі партизан. з'єднання не зуміли вийти у визначені оперативні райони, інші — були затримані німцями. До того ж загальмувався й наступ Червоної армії з *Букринського плацдарму*

1943. Лише кавалерійс. партизан. з'єднання М.Наумова 24—25 вересня 1943 зуміло вийти в район на пн. від столиці. До кінця жовтня партизани маневрували в районах станцій Спартак і Клавдієво, але під тиском противника були змушені відійти на Житомирщину.

Найбільш успішними виявилися дії партизанів у наданні допомоги рад. військам при подоланні водних перешкод. Починаючи з 19 вересня 1943, загони і з'єднання Чернігівщини і Київщини (І.Бовкуна, Ю.*Збанацького*, М.Таранущенка, І.Примака, В.Ушакова, І.Хитриченка, Д.Гарячого, С.Палехи та Г.Прокіна) організували за рахунок власних плавзасобів 25 переправ: 3 — на Десні, 12 — на Дніпрі, 10 — на Прип'яті. Поряд із цим партизани брали активну участь разом із військами в захисті захоплених плацдармів на правому березі Дніпра.

Після звільнення столиці України від гітлерівців останні 13 листопада 1943 організували потужний контрнаступ проти військ 1-го Укр. фронту на київ. напрямку. У зв'язку з несприятливим перебігом подій партизан. формування зосередили свою увагу на бойовій і диверсійній діяльності в тилу нім. військ, котрі наступали на Київ. Поряд із цим партизани брали активну участь в оборонних боях, допомагали виводити з оточення окремі частини рад. військ.

Успішним виявився другий рейд на Вінниччину партизан. з'єднання Я.Мельника. Його загони форсованими нічними маршами, 50—60 км на добу, стрімко просувалися на пд. і 3 січня 1944 переправилися через Пд. Буг. Захопивши с. Майдан Курилівський (15 км на пд. сх. від *Хмільника*), партизани встановили зв'язок із місц. загонами і групами та розгорнули бойові дії в тилу противника.

1943 р. завершив 2-й період партизан. руху, став часом найбільших досягнень партизанів України в бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності, вищою сходинкою в їхній військ. майстерності.

Упродовж 1943 партизан. загони і з'єднання, які підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури і кущі поліції, 24 — на штаби військ. і тилових підрозділів та частин ворога, 19 — на залізничні станції, оволоділи 21 райцентром. Було підірвано 3688 ешелонів, зруйновано велику кількість залізничних та шосейних мостів, що ускладнило оперативні просування Вермахту в Україні.

1943 рад. партизани вперше зіткнулися на теренах Волині—Полісся із формуваннями УПА. Спираючись на розгалужену мережу підпільних осередків ОУН(б) і користуючись підтримкою укр. населення, загони УПА стали серйозним противником партизанів, особливо дошкуляючи їхнім диверсійним і розвідувальним групам.

На завершальному етапі визволення території України від гітлерівських окупантів, який став 3-м періодом партизан. руху (січень—серпень 1944), перед партизан. загонами і з'єднаннями ставилося завдання пробитися на територію Зх. Волині та Галичини для бойової і диверсійної діяльності в тилу нім. військ. Водночас партизани мали активно взаємодіяти на тактичному рівні з наступаючими частинами Червоної армії, постачати військ. командування розвідувальною інформацією.

17 січня 1944 ЦК КП(б)У ухвалив оперативний план бойових дій партизанів України на січень—березень 1944. У цей час заг. чисельність загонів і з'єднань, які перебували на зв'язку з УШПР, складала від 43 тис. до 48 тис. бійців. Найбільшою була концентрація партизан. сил на території *Волинської області* (сх. частина), *Рівненської області* та Житомир. обл. Тут було зосереджено 18 з'єднань у складі 115-ти загонів (бл. 30 тис. бійців). Ця обставина була використана військ. командуванням при підготовці і проведенні *Рівненсько-Луцької наступальної операції* військ 1-го Укр. фронту (27 січня — 11 лютого 1944). У ході бойових дій окремим партизан. формуванням самотужки чи за допомогою армійських частин вдалося захопити райцентри і залізничні станції *Дубровиця*, Костопіль, *Острог*, Плужне, Ляхівці, *Ізяслав* та ін.

Серед бойових завдань партизанів 1944 найважливіше значення відводилося організації рейдів на терени Галичини, які не були фактично охоплені рад. партизан. рухом і складали запілля нім. армії на Сх. фронті. Особливе занепокоєння гітлерівців викликали рейди з'єднань П.*Вершигори* і М.Наумова, які, прагнучи пробитися на Station... Станіславщину і Дрогобиччину, вийшли на територію *Львівської області*. Однак тут партизани не зуміли закріпитися через відсутність підтримки з боку укр. населення. Тоді вони перейшли на польс. терени, де, відчуваючи приязнь місц. мешканців, успішно діяли в нім. тилу.

Вдалою виявилася друга спроба партизан. з'єднання М.Шукаєва вийти на галицькі терени. Його загони пройшли з боями через Тернопільську, Станіславську і Чернівецьку області й опинилися на Дрогобиччині. Партизани підірвали 21 ворожий ешелон, знищили 22 резервуари з нафтою і пальним та багато ін. об'єктів.

Тим часом переважна більшість партизан. формувань не зуміла впоратися з поставленими

Партизани Ровенського з'єднання під командуванням В. Бегми. 1943.

завданнями і вийти для бойових і диверсійних дій на територію Галичини. Зазначена невдача була викликана кількома причинами. По-перше, ЦК КП(б)У і УШПР недооцінили можливості противника, який, опираючись на розгалужену мережу залізничних і шосейних шляхів, швидко перекидав свої резерви й успішно протидіяв партизанам; по-друге, партизанські загони і з'єднання зустріли впертий спротив УПА і неприхильне ставлення до себе укр. населення; по-третє, сильна відлига помітно вплинула на маневреність партизанів, обтяжених валками з пораненими і вантажем; по-четверте, деякі партизан. командири, усвідомлюючи завершення боїв на укр. теренах, відверто не хотіли ризикувати і йти в рейди в Галичину, пам'ятаючи сумний досвід з'єднання С.Ковпака, котре з великими втратами вернулося 1943 з Карпат.

1944 об'єктом активної дії партизанів продовжувала залишатися транспортна система противника. Лише в січні—березні ними було підірвано 586 ворожих ешелонів, знищено і пошкоджено 672 паровози, 6127 вагонів, платформ, цистерн, зруйновано 57 залізничних і 257 шосейних мостів. За цей період тільки з'єднання О.Федорова й М.Таратути пустили під укіс 202 ешелони. А всього на завершальному етапі визволення території України партизан. формуваннями було знищено 1015 ешелонів противника.

У травні—липні 1944 осн. сили партизанів діяли на території Зх. Волині, намагаючись пробитися до Галичини, а також на польс. та румун. терени. Зокрема, на території Польщі діяли 15 загонів і з'єднань (4,4 тис. бійців), більша частина яких базувалася в районах Білгорайських і Яновських лісів, що дуже непокоїло гітлерівців.

Партизани Житомирського з'єднання під командуванням О. Сабурова форсують річку Уборть. 1943.

У порівнянні з Польщею менш успішними виявилися спроби ЦК КП(б)У і УШПР поширити партизан. рух на молдов. та румун. терени. Із 42-х партизан. загонів, диверсійних і розвідувальних груп, перекинутих штабом та його представництвом на *Третьому Українському фронті* в згаданий регіон упродовж січня—серпня 1944, 14 були розбиті противником, частина після нетривалих дій відійшла на з'єднання з Червоною армією. Не зуміли пробитися в Молдову й 3 партизан. з'єднання, сформовані УШПР і ЦК КП(б) Молдавії.

Після завершення *Львівсько-Сандомирської наступальної операції* військ 1-го Укр. фронту (13 липня — 29 серпня 1944), коли німці були вигнані з України, за винятком Закарпаття і частково *Буковини*, розпочалося масове розформування партизан. загонів і з'єднань. На їх базі створювалися мобільні загони і групи, які повітряним шляхом перекидалися до Словаччини.

За офіц. даними УШПР, які в наш час вимагають переосмислення і можливого уточнення, партизани України, котрі перебували на зв'язку з керівними центрами, упродовж 1941—44 вивели з ладу бл. 470 тис. ворожих вояків та осіб, котрі з ними співробітничали. Було підірвано 4959 ешелонів й 61 бронепоїзд, зруйновано 607 залізничних і 1589 шосейних мостів. У боях та диверсіях знищено або пошкоджено 1566 одиниць бронетехніки, понад 800 гармат і мінометів, 1444 трактори та 13 535 автомашин, бл. 2,6 тис. об'єктів пром. і вироб. призначення. Партизани розгромили 467 штабів, гарнізонів, комендатур, кущів поліції, захопили з боєм 139 населених пунктів, у т. ч. 44 залізничні станції. Упродовж 1942—44 від партизан. загонів і з'єднань надійшло до УШПР 3625 повідомлень розвідувального характеру.

Згідно з документами УШПР впродовж 1941—44 через лави партизан. руху пройшло бл. 180 тис. осіб, не рахуючи тих людей, котрі перебували в місц. загонах і групах і не мали зв'язку із центром. За підрахунками сучасних дослідників загальна чисельність учасників партизанського руху сягає 230 тис. осіб. У партизан. формуваннях воювали представники 62-х національностей СРСР та ін. країн. При цьому українці становили 59 % від заг. кількості партизанів (для порівняння: росіяни — 22,2 %). Серед особового складу партизан. формувань переважали безпартійні громадяни — 66,5 %, комуністи — 13,6, комсомольці — 19,9 %.

П.р. в У. не став «всенародним», однак партизан. боротьба як чинник стратегічного значення, що специфічно впливав на перебіг подій на фронтах, є доконаним фактом і це визнала нім. сторона. Разом із тим зростання чисельності організованих учасників П.р. в У. і ефективність їх бойової діяльності стримувалися з кількох поважних причин. Відсутність в Україні районів із великими лісовими масивами, за винятком пн. областей, істотно обмежувала можливості розгортання й укриття численних партизан. формувань. Через брак матеріальних ресурсів і засобів їх транспортування за лінію фронту УШПР не міг своєчасно забезпечувати зброєю і боєприпасами діючі та новостворювані партизан. загони. Окремі партизан. з'єднання, особливо у 1943, мали від 30 до 50 % неозброєних вояків, були змушені уникати боїв. Через нестачу мінно-підривних засобів помітно обмежувалася диверсійна діяльність партизанів на комунікаціях противника. Партизан. рух був недостатньо забезпечений фахово підготовленими командно-штабними кадрами, спеціалістами розвідки, мінно-підривної справи.

На розвій П.р. в У. впливали й деякі політико-ідеологічні фактори. Політ. репресії 1930-х рр., *Голодомор 1932—1933 років в Україні* та ін. дії рад. влади відштовхнули від неї частину укр. населення, яке частково лояльно ставилося до нім. окупаційної адміністрації, частково активно співробітничало з нею. У зх. регіоні переважна більшість укр. населення зв'язала свою долю з діяльністю УПА, котра вела бо-

ротьбу як проти німців, так і проти партизанів.

Кремль висловлював занепокоєння тим, щоб за певних обставин партизан. формування України не відпали від впливу комуніст. партії, а їхнє озброєння не потрапило до укр. націоналістів, котрі активно діяли в зх. областях.

Рад. історіографія за період упродовж майже півстоліття залишила досить великий доробок з історії партизан. руху — сотні назв монографій, збірників документів, спогадів, видань масової і науково-популярної літератури із зазначеної тематики. Однак у той час увага дослідників зосереджувалася не на об'єктивному й неупередженому вивченні такого складного явища, як партизан. рух, а на обґрунтуванні тези, що керівна роль комуніст. партії забезпечила розвій і результати партизан. боротьби.

З ідеологічних міркувань заборонялася будь-яка критика вищого компартійно-рад. кер-ва за прорахунки й помилки в організації партизан. руху, управління партизан. силами. У тогочасних дослідженнях ретельно оминалися питання, пов'язані з «господарськими» операціями партизан. загонів щодо заготівлі продовольства за рахунок місц. жителів, особливо в зх. областях, фактами мародерства з боку особового складу загонів і з'єднань, із практикою нищення партизанами т. зв. ворожого елементу з числа по-антирадянському налаштованих громадян, з долею полонених, поліцейських та ін. осіб, котрі потрапляли до рук партизанів. Ідеалізувався моральний стан партизанів, характер їхніх стосунків із місц. населенням, замовчувалася підтримка ним у зх. областях укр. націоналістів.

У перші роки незалежності України суспільний і науковий інтерес до питань історії радянського партизанського руху був незначним. Часом зацікавленість у таких дослідженнях зростає, партизанська тематика включається у ширший контекст радянського антинацистського руху Опору на окупованій території України, вивчаються організаційно-правові, ідеологічні, матеріальні, морально-психологічні аспекти діяльності, оцінюються результати, здобутки і втрати, форми і методи партизанської боротьби, стосунки радянських партизанів з ОУН і УПА тощо.

Партизан. рух 1941—44 був формою протесту українського та інших народів, які мешкали на території України, проти нелюдської політики нацистського Третього райху. Боротьба партизанів була внеском народів України в розгром гітлерівської Німеччини, звільнення Європи від нацистського поневолення.

Літ.: *Клаузевиц.* О войне, т. 2. М., 1936; *Диксон Ч., Гейльбрунн О.* Коммунистические партизанские действия. М., 1957; *Строкач Т.* Наш позывной — свобода. К., 1964; *Верхозин А.М.* Самолеты летят к партизанам: Записки начальника штаба. М., 1966; *Слинько І.І.* Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення: 1944 р. К., 1970; Война в тылу врага: О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой отечественной войны, вып. 1. М., 1974; *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944). К., 1974; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945, т. 1—3. К., 1975; *Асмолов А.Н.* Фронт в тылу вермахта. М., 1977; *Мацуй П.А., Хабло А.С.* Говорит Большая земля. К., 1979; *Клоков В.И.* Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск 1941—1944. К., 1984; *Маевская Н.К.* Медицинская служба в партизанских отрядах. К., 1985; *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особой важности (партизанская разведка: 1941—1945). К., 1985; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944, кн. 1—2. К., 1985; *Пономаренко П.К.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков: 1941—1944. М., 1986; *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). К., 1988; *Чайковський А.* Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941—1944: Мовою документів, очима істориків). К., 1994; *Старинов И.* Записки диверсанта. М., 1997; Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. М., 1999; *Старинов И.* Мины замедленного действия: Размышления партизана-диверсанта, кн. 2. М., 1999; Безсмертя: Книга пам'яті України. 1941—1945. К., 2000; *Боярский В.И.* Партизаны и армия: История утерянных возможностей. Минск—М., 2001; Україна партизанська: 1941—1945: Партизанські формування та органи керівництва ними: Науково-довідкове видання. К., 2001; Партизанское движение: По опыту Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк. М., 2001; *Кучер В.* Рух опору в окупованій Україні. У кн.: Політична історія України XX століття, т. 1—6. Т. 4: Україна у другій світовій війні (1939—1945). К., 2003; *Попов А.* НКВД и партизанское движение: Факты и документы. М., 2003; *Кентій А., Лозицький В.* Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні 1941—1944. К., 2005; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941—1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы. К., 2006; *Амстронг Дж.* Партизанская война: Стратегия и тактика: 1941—1943. М., 2007; *Його ж.* Советские партизаны: Легенда и действительность: 1941—1944. М., 2007; *Гогун А.* Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования: Малоизученные страницы истории: 1941—1944. М., 2008; *Кентій А.В., Лозицькимй В.С., Слободянюк М.А.* Радянськимй рух Опору на окупованій території України: Серія «Україна. Друга світова війна. 1939—1945», вип. 3. К., 2010.

А.В. Кентій.

О.Й. Партицький.

ПАРТИ́ЦЬКИЙ Омелян (1840—1895) — учений, громад. і політ. діяч, редактор, видавець, мовознавець, етнограф, історик, педагог. Н. в с. Тейсарів біля *Жидачева*. 1864 закінчив Львів. ун-т. Викладав у Тернопільській г-зії (1864—68), *Академічній гімназії у Львові* (1868—71), Львів. учительській семінарії (1871—95). Один із лідерів народовецького руху в *Галичині*, співзасновник *Львівського товариства «Просвіта»* (1874—75 — заст. голови, 8 разів обирався до складу Виділу, згодом — почесний член т-ва). Автор підручників з укр. мови та літератури для нар. шкіл, видав власний переклад *«Слова о полку Ігоревім»* (1884). У 1870—80-х рр. редагував часописи «Письмо з Просвіти», *«Зоря»*, «Газета школьна» та ін. У дослідженнях «Скандінавщина в давній Русі» (1887), «Старинна історія Галичини» (1894) перебільшував германо-сканд. впливи часів княжої доби, на підставі недоведених даних ототожнював слов'ян із фракійцями і гетами.

П. у м. *Львів*, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Літ.: Омелян Партицький. В кн.: Илюстрований народный календарь Товариства «Просвіта» на рік пере-

ступный 1896. Б/м, б/р; *Голяк В.* Омелян Партицький — наш видатний краянин. «Новий час», 1995, 15 лютого; *Пашук В.* Омелян Партицький — діяч Товариства «Просвіта». В кн.: Історичні та культурологічні студії, вип. 4. Львів, 2004.

В.С. Пашук.

ПА́РТІЯ ЛІ́ВИХ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ (ПЛСР), **ліві есери** — рос. ліворадикальна соціаліст. партія, яка виникла внаслідок розколу *Партії соціалістів-революціонерів* (ПСР). Як опозиційна течія ліві есери (інтернаціоналісти) з'явилися під час *Першої світової війни*. Після *Лютневої революції 1917* ліве крило партії есерів, котре об'єднувалося навколо газ. «Земля и воля», виступило з антивоєн. гаслами. На 3-му з'їзді ПСР влітку 1917 вони створили т. зв. ліву опозицію, заявили про свої політ. незгоди з ЦК партії, вимагали засудити війну як імперіалістичну, припинити співробітництво з «буржуазним» *Тимчасовим урядом*, негайно передати землю селянам. Остаточно партія оформилася на 1-му з'їзді (2—13 грудня (19—28 листопада) 1917, Петроград; нині м. *Санкт-Петербург*), її чисельність становила 80 тис. осіб. Лідери: Б.Камков, А.Колегаєв, П.Прош'ян, М.Спиридонова та ін. Друкований орган — газ. «Знамя труда».

У жовтні 1917 ліві есери увійшли до створеного більшовиками Петрогр. військово-революц. к-ту (його очолив лівий есер П.Лазимир) і брали участь у *Жовтневому перевороті в Петрограді 1917*. Вони підтримали *Російську соціал-демократичну робітничу партію* (*більшовиків*) на *Другому Всеросійському з'їзді рад 1917*, відмовилися залишити з'їзд разом із правими есерами, голосували за його рішення й увійшли до Всерос. ЦВК. Проте ліві есери спочатку не погодилися увійти до складу РНК, а вимагали створення «однорідного соціалістичного уряду». Після того, як 23 (10) грудня 1917 був створений блок більшовиків і лівих есерів, 6 членів ПЛСР увійшли до складу РНК (А.Колегаєв, В.Карелін, І.Штейнберг та ін.), члени партії отримали важливі посади в Червоній армії (О.*Єгоров*, В.Ківквідзе, М.А.*Муравйов* та ін.), *ВЧК*. Лівий есер Є.*Терлецький* входив до *Народного секретаріату* — першого рад. уряду України.

З низки принципових питань ліві есери розходилися з більшовиками, оскільки не визнавали крайнощів пролетарської диктатури та й взагалі ставили під сумнів її необхідність. Конфлікт стався в лютому 1918, коли ліві есери виступили проти підписання Брестського миру з Німеччиною (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*), а на 4-му Надзвичайному з'їзді рад у квітні 1918 проголосували проти його ратифікації. На знак протесту вони відкликали своїх представників із РНК. 2-й з'їзд ПЛСР (17—25 квітня 1918) ухвалив рішення про розрив із більшовиками. Улітку 1918 ліві есери вдалися до низки акцій, спрямованих на зрив Брестського миру (вбивство нім. посла В.Мірбаха, вбивство в *Києві* генерал-фельдмаршала Г. фон *Ейхгорна*, збройні виступи в ряді міст, на Сх. фронті тощо). Проте т. зв. лівоесерівський заколот 10—11 липня 1918 в *Москві* не був спрямований на усунення більшовиків від влади, а лише на зміну політики правлячої партії. За рішенням 5-го Всерос. з'їзду рад ліві есери були виключені із Всерос. ЦВК, виведені зі складу рад. Це поклало початок розколу в партії, частина її членів вступила до РКП(б). Решта впродовж 1918—20 вела боротьбу проти рад. влади. У 1920-х рр. партія фактично припинила існування. Її члени зазнали політ. переслідувань, а пізніше були репресовані.

Літ.: *Астров В.И.* Левые эсеры. М.—Л., 1928; *Фельштинский Ю.Г.* Большевики и левые эсеры, октябрь 1917 — июль 1918: На пути к однопартийной диктатуре. Париж, 1985; *Литвин А.Л., Овруцкий Л.М.* Левые эсеры: программа и тактика (некоторые вопросы). Казань, 1992; Политические партии России: конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996; *Мещеряков Ю.В.* Мария Спиридонова: Страницы биографии. Тамбов, 2001.

О.Д. Бойко.

ПА́РТІЯ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ (ПСР), **есери** — соціаліст. партія, найбільш масова та впливова в Росії на поч. 20 ст. Входила до *Інтернаціоналу II*. Перші орг-ції есерів виникли в серед. 90-х рр. 19 ст. з колиш. народницьких гуртків і груп. На поч. 20 ст. до них приєдналися старі *народники*, які відбули каторгу й заслання (К.*Брешко-Брешковська*, М.Гоц, О.Минор та ін.), та екстремістськи налаштована молодь зі студентських рухів (М.Авксентьєв, Б.*Савінков*, А.Гоц, І.Каляєв, Є.Сазонов та ін.). Вони склали керівне ядро партії. Гол. ідеологом і лідером есерів був В.Чернов. Об'єднання окремих орг-цій в єдину партію відбулося в грудні 1901 — січні 1902 в Берліні (Німеччина). Про це в січні 1902 повідомила есерівська газ. «Революционная Россия».

Програму і статут ухвалив Установчий з'їзд, що відбувся 29 грудня 1905 — 4 січня 1906 у Фінляндії. Есери вважали *селянство* провідним класом рос. сусп-ва. В основу програми була покладена есерівська доктрина демократ. соціалізму і особливого шляху до нього аграрних країн, насамперед Росії. Гол. підвалини есерівського *соціалізму* складали політ. *демократія* і соціалізація землі. Програма передбачала встановлення демократ. *республіки*, загальне виборче право, демократ. свободи. Держ. лад — федеративна республіка з широкою автономією міських та сільс. громад, а також нац. регіонів, із визнанням за останніми права на самовизначення. Гол. екон. вимогою була соціалізація землі: ліквідація приватної власності на землю та передача її в розпорядження місц. органів самоврядування з подальшим розподіленням за зрівняльно-трудовою нормою. У питаннях тактики ПСР визнавала як легальні: агітація, пропаганда, парламентська діяльність, так і нелегальні методи боротьби: страйки, бойкоти, повстання тощо.

На відміну від соціал-демократів есери визнавали терор (у т. ч. індивідуальний) дієвим засобом боротьби проти *самодержавства*. Партія мала Бойову орг-цію (див. *Бойова організація Партії соціалістів-революціонерів*), яка розпочала свою діяльність у квітні 1902 вбивством міністра внутр. справ Рос. імперії Д.Сипягина. Бойова орг-ція була автономною, глибоко законспірованою частиною партії. ЦК

лише давав їй завдання на здійснення терористичних актів та термін їх виконання, але не мав права втручатися у внутр. діяльність. За час існування бойової орг-ції (1901—08) в ній перебувало не більше 80-ти осіб. Ця орг-ція перебувала на автономному становищі, мала власний статут, касу, паролі і явки. Її керівниками були Г.*Гершуні* (1901—03) та Є.*Азеф* (1903—08). Більшість терористичних актів відбулася в часи *революції 1905—1907*, з 1908 терор почав сходити нанівець, після вбивства анархістами прем'єр-міністра П.*Столипіна* (1911) фактично припинився.

ПСР активізувала свою діяльність під час революції 1905—07. Чисельність партії зросла до 50—60 тис. осіб, до 90 % яких складали селяни й робітники, проте в кер-ві абсолютну більшість мала *інтелігенція*. Есери брали участь в організації антиурядових виступів у містах, селах, в армії і на флоті. Мали значний вплив у Всерос. сел. союзі, поштово-телеграфних, залізничних і вчительських профспілках, офіцерських та солдатських громад. орг-ціях. За активного сприяння ПСР була утворена Трудова група в *Державній думі Російської імперії*, програма якої містила есерівські програмні положення. Репресивна політика царизму щодо есерів у післяреволюц. період привела до згортання їхньої діяльності в Росії. Більшість лідерів емігрували, до 1917 партія перебувала на нелегальному становищі.

Після *Лютневої революції 1917* ПСР стала провідною політ. партією Росії. Улітку 1917 вона налічувала бл. 1 млн членів, які об'єднувалися в 436 орг-ціях. Лідери: М.Авксентьєв, В.Чернов, М.Гоц, В.Зензинов, О.*Керенський*. Друкований орган ЦК — газ. «Дело народа». Разом із *Російською соціал-демократичною робітничою партією* (*меншовиків*) есери стали правлячою партією. Вони мали найбільше представництво і грали провідну роль у місц. радах та Всерос. ЦВК (голова — М.Авксентьєв). Входили до *Тимчасового уряду*: М.Авксентьєв, В.Чернов, С.Маслов та ін. О.Керенський послідовно займав посади міністра внутр. справ, військ. і мор. міністра, з 6 серпня (24 липня) 1917 — голови уряду.

Есерівські орг-ції в Україні 1917 налічували 69 тис. членів, лідери: О.*Зарубін*, Й.Скловський, К.Сухових. Есери входили до *Української Центральної Ради* та *Комітету Української Центральної Ради* (Й.Скловський, С.Сараджев), *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* (О.Зарубін — ген. секретар пошти і телеграфу). Відповідно до програмних вимог партії есери негативно ставилися до укр. *автономії*, утрималися при голосуванні за III та IV Універсали УЦР.

З літа 1917 в партії посилилися розбіжності, її ліве крило разом із *більшовиками* виступало проти Тимчасового уряду, за передачу влади радам. Праві есери вважали *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* «злочином перед батьківщиною і революцією». Вони відмовилися брати участь у роботі *Другого Всеросійського з'їзду рад 1917* і не підтримали нову владу. 9 листопада (27 жовтня) 1917 ЦК ПСР ухвалив постанову про виключення з партії «усіх, хто брав участь у більшовицькій авантюрі». Наслідки перевороту були фатальними для ПСР: із правлячої партії вона перетворилась на опозиційну. В листопаді 1917 стався її остаточний розкол, була утворена окрема *Партія лівих соціалістів-революціонерів*. Есери отримали 40 % голосів на виборах до *Всеросійських Установчих зборів*, В.Чернов був обраний їх головою. Це свідчило про великий авторитет партії серед рос. громадянства. Проте розгін більшовиками Всерос. Установчих зборів завдав їй ще одного відчутного удару. Протягом січня—квітня 1918 кер-во ПСР намагалося згуртувати свої ряди й виробити нову тактику у протистоянні з більшовиками.

У травні 1918 Рада ПСР прийняла рішення про збройну боротьбу проти рад. влади під гаслом Всерос. Установчих зборів. У відповідь на це 14 червня 1918 Всерос. ЦВК рад виключив «правих» есерів із рад усіх рівнів. Спираючись на підтримку повсталих частин Чехословац. корпусу, есери влітку 1918 встановили свою владу в Поволжі і Сибіру, сформували кілька регіональних урядів (К-т членів Всерос. Установчих зборів (Комуч) у Самарі, Тимчасовий Сибірський уряд, Директорію в Уфі та ін.). Вони організували низку антирад. заколотів (в Ярославлі, Муромі та ін.) і терористичних актів проти більшовицького керівництва (В.*Леніна*, В.Володарського, М.*Урицького*). Наприкінці 1918 есерівські уряди були скинуті адміралом О.*Колчаком*, лідери партії заарештовані, згодом вони опинилися в еміграції.

1919—20 есери вели боротьбу як проти рад. влади, так і проти «білих» режимів (О.Колчака в Сибіру та на Далекому Сх., А.*Денікіна* в Україні й на Півдні Росії та ін.), визначаючи свою позицію як «третя сила». Вплив партії дедалі зменшувався, більшість членів ЦК перебувала в тюрмах або в еміграції. З кінця 1920 кер-во перейшло до Центр. орг. бюро ЦК; як і раніше, гол. метою партії залишалася боротьба за демократію. Рад. влада засудила «контрреволюційну діяльність» есерів. 1922 відбувся один із перших у рад. Росії політ. суд. процесів над правими есерами. Попри захист кер-ва II Інтернаціоналу 12 лідерів партії були умовно засуджені до страти (з відстрочкою вироку), решта (22) — до тюремного ув'язнення. З арештом 1925 останнього складу Центр. бюро ПСР партія фактично припинила існування, діяла лише есерівська еміграція. Колишні члени партії в *СРСР* зазнали політ. переслідувань, були репресовані.

Літ.: Партия социалистов-революционеров после Октябрьского переворота 1917 года: Документы из архива П.С.-Р. Амстердам, 1989; *Гусев К.В.* Рыцари террора. М., 1992; Политические партии России: конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996; *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905—1907 гг. М., 1997; *Морозов К.Н.* Партия социалистов-революционеров в 1907—1914 гг. М., 1998; *Суслов А.Ю.* Социалисты-революционеры в Советской России: источники и историография. Казань, 2007.

О.Д. Бойко.

«ПАРТНЕ́РСТВО ЗАРА́ДИ МИ́РУ» — спец. програма *Північноатлантичного альянсу*, яка була ухвалена країнами-членами цієї орг-ції на засіданні в Брюсселі (Бельгія) 10—11 січня 1994. Гол.

О.Н. Парубок.

Архієпископ Парфеній (Левицький).

метою «П.з.м.» є сприяння відкритості процесів нац. планування і формування військ. доктрин, військ. статей бюджетів, забезпечення демократ. контролю над ЗС, підтримання здатності й готовності брати участь у міжнар. миротворчих операціях під егідою *Організації Об'єднаних Націй* та *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, враховуючи положення нац. конституцій, розвиток військ. співробітництва з НАТО для здійснення спільного планування, військ. підготовки й навчань, формування в перспективі таких ЗС, які будуть спроможні краще взаємодіяти з партнерами відповідно до стандартів НАТО.

Північноатлантичний альянс формально зобов'язався консультуватися з будь-яким партнером по «П.з.м.», якщо цей партнер відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політ. незалежності або безпеці. Україна приєдналася до «П.з.м.» в лютому 1994. Учасниками «П.з.м.» є понад 50 д-в, включно з РФ, нейтральними Австрією, Швецією, Швейцарією. Названа програма відіграє важливу роль в еволюційному процесі розширення НАТО.

Україна бере активну участь у всіх заходах, передбачених індивідуальною програмою партнерства. Упродовж 1990-х рр. на Яворівському полігоні відбувалися навчання «Козацький степ». Із 1997 на чорномор. узбережжі України проводяться військ. навчання «Сі бриз» («Морський вітер»). 1997 відповідно до мадридської «Хартії про спеціальне партнерство між Україною та НАТО» було започатковано роботу консультативного к-ту Україна—НАТО. Із 1998 працює спільна робоча група України та НАТО із проведення військ. реформи. Із липня 2000 українсько-польс. миротворчий батальйон бере участь у миротворчій операції на території Косово.

Розширення НАТО на схід Європи внесло корективи в тактику реалізації «П.з.м.» Із листопада 2002 запроваджена практика індивідуальних програм співробітництва країн-партнерів із НАТО. Такий крок зробила й Україна. 2005 було започатковано інтенсифікований діалог України з НАТО. Упродовж 2005—08 діяла програма перепідготовки військових до цивільних спеціальностей у рамках конверсії та скорочення ЗС. Також у рамках «П.з.м.» фінансувалася програма знищення в Україні надлишкових боєприпасів і хімічної зброї колиш. *СРСР*.

У лютому 2006 НАТО розпочала діалог із партнерами щодо енергетичної безпеки. Україна також встановила зв'язки з європ. Центром НАТО з координації реагування на катастрофи. У жовтні 2006 Україна підписала з НАТО угоду про транзит військ. вантажів до Афганістану з використанням укр. військово-транспортної авіації.

Починаючи з березня 2007, Україна бере участь в антитерористичній операції НАТО «Активні зусилля» в Середземномор'ї. У квітні 2008 на бухарестському саміті НАТО Україна не отримала програму підготовки до членства в НАТО. Але за Україною та Грузією було визнано право вступити до НАТО, якщо до цього будуть готові вони та країни-члени альянсу. У серпні 2008 було підписано «Декларацію про доповнення до Хартії про особливе партнерство між НАТО і Україною», де зафіксовано це положення.

У грудні 2008 була затверджена річна програма співпраці України з НАТО. Вона передбачає розвиток взаємодії у сфері реформування ЗС, зміцнення засад *демократії* та захисту прав і свобод людини. «П.з.м.» сприяє розвиткові багатостороннього військово-політ. співробітництва, зміцнює довіру між д-вами в процесі розбудови нової європ. системи безпеки.

Літ.: Програма НАТО «Партнерство заради миру». К., 1994; НАТО: Довідник. К., 1997; *Бжезинский З.* Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 1999; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1999.

А.Ю. Мартинов.

ПА́РУБОК Омелян Никонович (н. 21.01.1940) — механізатор, політ. діяч. Двічі Герой Соц. Праці (1977, 1984). Н. в с. Баштечки (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї селянина. Українець. Після закінчення семирічної школи 1955 розпочав трудову діяльність у колгоспі ім. Суворова с. Баштечки різноробочим. 1956 пішов працювати робітником Жашківської МТС (трактористом). Для набуття кваліфікації тракториста-машиніста широкого профілю поступив до Уманського уч-ща механізації сільс. госп-ва, яке закінчив 1960. Із цього часу і розпочалася трудова біографія механізатора колгоспу ім. Суворова с. Баштечки. 1962 очолив комсомольсько-молодіжну ланку з вирощування високих врожаїв цукрового буряку за інтенсивною технологією.

При співпраці з науковцями Всесоюзного НДІ цукрового буряку було впроваджено інтенсивну технологію вирощування цукрового буряку з мінімальними затратами ручної праці та коштів. Цій роботі віддано тридцять років життя.

1958 став членом ВЛКСМ. З 1966 — член КПРС, з 1993 — член КПУ.

На XXV, XXVI, XXVII, XXVIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС.

З 1975 по 1989 — депутат ВР УРСР 8—11-го скликань, а 1989—91 — нар. депутат СРСР.

1992—94 — заст. голови правління колгоспу ім. Суворова с. Баштечки.

1994—2007 — нар. депутат України 2—5-го скликань. Був членом депутатської фракції КПУ у ВР України, членом ЦК КПУ, членом Президії ЦК КПУ. На даний час є членом ЦК КПУ.

Лауреат премії Ленінського комсомолу (1971), Держ. премії СРСР (1976).

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», 3-ма медалями.

В.Ю. Васильєв.

ПАРФЕ́НІЙ (у миру — Левицький Памфил Андрійович; 28.09.1858—22.01.1922) — архієпископ, педагог і просвітник, організатор і редактор видання Євангелія укр. мовою, активний учасник нац. церк. руху на поч. 1920-х рр. Н. в с. Плішивець (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.) в сім'ї парафіяльного священика Андрія Левицького. Закінчив Полтав. духовну семінарію, а 1884 — *Київську духовну академію* зі ступенем кандидата богослов'я. У січні 1894 постри-

жений у ченці; призначений смотрителем Звенигородського духовного уч-ща; згодом — помічником смотрителя Переяслав. духовного уч-ща, інспектором Віфанської духовної семінарії (м. Сергієв Посад у Підмосков'ї); з 1895 — ректор Віфанської, а з 1897 — Московської духовних семінарій. 1899 хіротонізований на єпископа Можайського, вікарія Моск. єпархії; надштатний член Моск. Синодальної контори. У *Москві* керував перекладом рос. мовою *Четей міней Димитрія Ростовського.* За його діяльної участі засновано Братство святителя Алексія для опікування бідними дітьми та ін. доброчинні установи. Організатор культурно-просвітницьких акцій: читань для робітників, робітн. хорів, видання популярної літератури. Сприяв розширенню мережі *церковно-парафіяльних шкіл* у Підмосков'ї, підтримував цю справу як власними внесками, так і залученням до цього ін. жертводавців.

З 1898 П. опікувався буд-вом церкви Покрови в с. Плішивець, збудованої 1902—06 за зразком Троїцького собору в Новоселиці (*Новомосковську*).

1 грудня 1904 П. призначено єпископом Подільським і Брацлавським. Служачи на *Поділлі*, П. організував видання перекладу Нового Завіту укр. мовою (ухвала Найсвятішого Синоду від 10—18 травня 1905). За основу було взято переклад, зроблений у 1860-ті рр. П.Морачевським. У редагуванні взяли активну участь відомі мовознавці П.*Житецький*, О.*Левицький*, А.Шахматов. У *Кам'янці-Подільському* було утворено комісію у складі протоієреїв Ю.*Сіцінського*, К.Стиранкевича та ін., яка займалася перекладом. Переклад був надрукований із паралельним слов'ян. текстом у Москві в синодальній друкарні 1906—11.

За ухвалою цієї комісії (27 листопада 1905) було видане великоднє Євангеліє укр. мовою накладом 8 тис. прим.; укр. мова ставала мовою богослужіння, сакральною мовою. На великодній літургії 1907 в Кам'янці-Подільську єпископ П. замінив церковнослов'ян. текст Євангелія від Іоанна українським. Проповідував у парафіях укр. мовою, благословив видання книги священика Ванькевича «Проповіді до малоросійського народу». Сприяв розширенню мережі церковно-парафіяльних шкіл, у т. ч. для навчання дівчаток. Підтримував діяльність *Подільського товариства «Просвіта»,* був почесним членом *«Подольского церковного историко-археологического общества».*

Сприяв запровадженню викладання в духовній семінарії укр. історії та літератури, а в церковно-парафіяльних школах — укр. мови. 15 лютого 1908 П. призначено єпископом Тульським і Белєвським. 1909 його коштом у Плішивці було збудовано школу, поповнено б-ку.

1917 вийшовши на спочинок, П. проживав у Плішивці й виконував функції парафіяльного священика. З 1920 керував Полтав. єпархією.

У серпні 1920 на прохання *Всеукраїнської православної церковної ради* П. дав згоду прийняти під свою опіку укр. *парафії* і висвятив для Укр. церкви понад 30 священиків. П. переконував моск. патріарха *Тихона* дати йому благословення «якщо не стати "на чолі", то прийняти під "догляд" Українську Церкву». Проте ухвалою Собору єпископів від 18 (3) березня 1921 діяльність архієпископа П. на підтримку укр. церк. руху було засуджено. Коли ж травневий Собор Київщини 1921 обрав П. 24 травня 1921 митрополитом Укр. автокефальної правосл. церкви, під тиском ієрархів *Московського патріархату* він надалі відмовився підтримувати *Українську автокефальну православну церкву.* Ускладнила становище й хвороба, яка стала на перешкоді прибуттю П. до *Києва.*

П. у Хрестовоздвиженському монастирі в *Полтаві.*

Літ.: *Левицкий О.* Новый храм в старом украинском стиле. «Киевская старина», 1906. т. 45, № 11—12; *Пилявець Л., Чуприна В.* Речник української волі в її церковно-правовому вияві. «Людина і світ», 2000, № 6; *Стародуб А.В.* Видання українського перекладу Євангелія (1905—1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні). Web: http://history.org.ua/JournALL/xix/6/25.pdf.

А.Л. Зінченко.

ПАРХО́МЕНКО Володимир Олександрович (1880 — 1942) — історик-медієвіст. Професор (1921). Походив із родини провінційного полтав. священика. Вихованець і викладач Полтав. духовної академії. У передреволюц. роки — викладач історії Тифліського вчительського ін-ту, інспектор нар. уч-щ. Із вересня 1917 по грудень 1918 — директор укр. г-зії в *Каневі*, приват-доцент кафедри рос. історії Київ. ун-ту. Наприкінці 1918 переїхав із сім'єю до *Полтави*, а звідти — до Криму, де був обраний приват-доцентом Таврійського ун-ту й виконував обов'язки діловода крим. мін-ва нар. освіти. З 1921 — наук. співробітник ВУАН і професор ін-ту нар. освіти в *Києві.* Наприкінці 1924 переїхав до Полтави на роботу в ін-ті нар. освіти, а з березня 1925 — професор ін-ту нар. освіти в *Дніпропетровську.* Заарештований 30 вересня 1929 за звинуваченням у належності до *«Спілки визволення України».* 1930 засуджений до 10-ти років таборів. 6 червня 1933 як інвалід, за клопотанням сестри Ольги, був достроково звільнений з ув'язнення.

П. у блокадному Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*).

Досліджував проблеми церк. історії та шляхи формування середньовічної Київ. д-ви. З-поміж багатьох створених ним наук. праць помітне місце займають монографії: «Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга» (К., 1911), «Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого» (Х., 1913), «У истоков русской государственности (VIII—IX вв.)» (Л., 1924), «Початок історично-державного життя на Україні» (К., 1925), «Русь і Степ» (рукопис цієї книги було вилучено під час арешту вченого, і доля його невідома).

Літ.: *Ричка В.М.* За сфабрикованим звинуваченням (В.О. Пархоменко). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К. 1991; *Його ж.* Дослідник сивої давнини (В.О. Пархоменко). В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Портнов А.* Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. [Серія: Історики України, № 6.] Львів, 2003.

В.М. Ричка.

ПАРХО́МЕНКО Олександр Якович (24.12.1886—03.01.1921) — рад. військ. діяч. Н. в с. Макарів Яр (нині с. Пархоменко Красно-

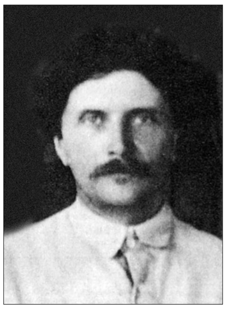

В.О. Пархоменко.

О.Я. Пархоменко.

С.М. Пархомчук.

донського р-ну Луган. обл.) в сел. родині. Від 1900 — робітник *Луганського паровозобудівного заводу*. З 1904 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). 1905—07 — один з організаторів бойових дружин, керівник повстання в с. Макарів Яр. Не раз зазнавав арештів. 1916 брав активну участь у політ. страйку на Луган. патронному з-ді, за що був мобілізований до армії. У лютому 1917 на чолі загону солдатів захоплював адм. будинки в *Москві*. Від березня 1917 — член виконавчого к-ту Луган. ради робітн. і солдатських депутатів, очолював штаб *Червоної гвардії*. 1917—18 разом із К.*Ворошиловим* встановлював рад. владу в *Луганську*, ін. містах Донбасу, брав участь у боях із калединцями. З березня 1918 — нач. штабу 1-го Луган. соціаліст. загону, особоуповноважений штабу 5-ї революц. армії, учасник оборони Царицина (нині м. Волгоград, РФ). Із жовтня 1918 — особоуповноважений РВР 10-ї армії. Підтримував Й.*Сталіна*, К.Ворошилова в боротьбі з Л.*Троцьким*. У січні 1919 очолив Харків. губернський військ. комісаріат, від 6 березня 1919 — пом. харків. окружного військ. комісара, командував Харків. групою військ у боях із частинами «григор'ївців» (див. *Григор'єва повстання 1919*), Харків. фортечною зоною під час оборони від денікінців. Із грудня 1919 — особоуповноважений при РВР *Першої Кінної армії*, із квітня 1920 — начальник 14-ї кавалерійс. д-зії. Брав участь у боях із польс. військами під час *польсько-радянської війни 1920*. Наприкінці 1920 воював із загонами Н.*Махна*.

Нагороджений 2-ма орденами Червоного Прапора.

Загинув у бою з махновцями в с. Бузівка (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.). Похований у Луганську.

Від поч. 1920-х рр. постать П. міфологізували, його перетворили на одного з героїв громадян. війни 1918—22. 1942 реж. Л.Луков зняв кінофільм «Олександр Пархоменко», який використовували в рад. пропаганді. Іменем П. було названо багато населених пунктів, вулиць, підпр-в, колгоспів у СРСР.

Літ.: *Шелудченко В.* Александр Пархоменко. М., 1956; *Мишко Д.І.* Олександр Пархоменко. К., 1957; *Толокольников Г.А.* Александр Пархоменко. М., 1962; Українська РСР в період громадянської війни: 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—1970; Гражданская война в СССР, т. 1—2. М., 1980—86.

О.Й. Щусь.

ПАРХОМЧУ́К Станіслав Максимович (30.11.1925—02.07.1975) — дослідник історії Румунії, міжнар. відносин, національно-визвол. рухів афро-азіат. країн. Д-р істор. н. (1965), професор (1971). Н. в с. Черновій (нині Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл.). 1949 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. 1951—53 — слухач Вищої дипломатичної школи МЗС СРСР. Працював у РМ УРСР, в Укр. т-ві дружби і культ. зв'язків із закордоном, в апараті Президії АН УРСР зав. сектору наук. зв'язків із зарубіжними орг-ціями. З 1957 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. 1963—65 — одночасно радник Європ. відділення ООН. 1956 захистив канд. дис. на тему: «Роль Радянського Союзу в боротьбі румунського народу за звільнення від фашистського іга і встановлення народно-демократичного ладу». Докторська дис. на тему: «Революційна боротьба румунських трудящих за розвиток країни по демократичному шляху за мир і дружні відносини з СРСР» (1965). З 1967 — зав. відділу історії країн зарубіжного Сходу Ін-ту історії АН УРСР.

Лауреат премії ім. Д.Мануїльського АН УРСР (1975; за участь у колективній монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму»).

П. у м. *Києві*.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998.

І.М. Мельникова.

ПАРЦЕЛЯ́ЦІЯ (від франц. parcelle — невелика доля, наділ, од лат. particula — частка) — поділ, подрібнення грунтів на невеликі ділянки (парцели), призначені для продажу або оренди. Була поширена в *Галичині*, *Буковині*, *Закарпатській Україні* під час перебування західноукр. земель під владою *Австро-Угорщини*, Польщі, Румунії, *Чехословаччини* в 19 — 1-й пол. 20 ст. Проводилася урядами цих д-в для посилення своїх позицій на укр. землях. Явище П. визначали: політ. доцільність, неефективність та відсталість с.-г. вир-ва. У Габсбурзькій монархії П. активно провадилася 1852—1917. Із 276 тис. га розпарцельованої землі укр. населення змогло закупити тільки 38 тис. га. Решту 238 тис. га викупили польс. банки для колонізації. У Галичині 1905 було 18 481 364, а на Буковині — 1 115 167 парцел. За ін. даними, у Галичині до 1902 було поділено на парцели й продано 95 тис. га землі, а за наступні десятиліття — 243 тис. га.

У міжвоєнній Польщі П. регулювалася окремим законодавством. Згідно з «Основами земельної реформи», ухваленими сеймом 10 липня 1919, передбачалося щорічно парцелювати 200 тис. га земель державних, занедбаних маєтків і поміщицьких госп-в. Однак до прийняття 1920 закону про земельну реформу П. проводилася в незначних розмірах. Протягом 1921—25 в Польщі було розпарцельовано 690 тис. га землі. 20 серпня 1925 сейм ухвалив новий закон про П. й осадництво, унаслідок чого до кінця 1935 в *Західній Україні* було розпарцельовано 624 тис. га землі, з яких на Галичину припадало 313,6 тис. га, на *Волинь* — 308 тис. га. Із створенням нових самостійних госп-в (осад) земельна реформа передбачала сусідську П. — виділення наділів (прирізок) для збільшення карликових госп-в. До поч. 1936 в Галичині 136 432 селянські двори придбали 180 136 прирізок.

За рахунок осадництва правлячі кола Польщі розраховували створити соціальну опору власного режиму на сх. і пд.-сх. окраїнах, а також ставили завдання пом'якшити гостроту аграрного перенаселення в Польщі.

Літ.: *Павликовський Ю.* Земельна справа у Східній Галичині. Львів, 1922; *Кравець М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964; *Васюта І.* Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918—1939). Львів, 1978; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002.

В.С. Пашук.

ПАРЧЕ́ВИЧ Петро (початок 17 ст. — п. після 1657) — болг. дипломат на службі Австрії та Венеції, архієпископ Маріанопольський. Катол. священик, діяв у Болгарії, був одним з ініціаторів антитурец. ліги. З цією метою, очевидно, побував 1647 у *Варшаві* в польс. короля *Владислава IV* Ваза, який планував тоді розпочати війну проти *Османської імперії*. Взимку 1649 в Тирговиште (Валахія) за сприяння господаря Матея *Басараба* відбулася нарада болг., сербських та ін. представників для спільної боротьби проти Осман. імперії. На ній був присутній і П., котрого відправили до Польщі з проханням про допомогу. Його посольство було тепло прийняте *канцлером коронним Є.Оссолінським* та ін. представниками уряду *Речі Посполитої* й відправлене до Австрії та Венеції. У відповідь Венеція скерувала посольство Д.Кавацці до Речі Посполитої, але до спільного виступу тоді не дійшло. П. повернувся до Болгарії, але 1650 прибув до Риму (Італія). Тут йому було дано титул маріанопольського архієпископа й уряд адміністратора катол. церкви в Молдові. Восени 1656 він прибув знову до Австрії, просячи про допомогу Болгарії проти Осман. імперії, але його як радника герм. імп. Фердинанда III Габсбурга було скеровано в Україну з метою схилити Б.*Хмельницького* до союзу з Річчю Посполитою і спільного з нею виступу проти Осман. імперії. На нараді в герм. імп. Фердинанда III Габсбурга (3 листопада 1656) П. було дано стислу інструкцію, і 17 січня 1657 він виїхав до *Чигирина* в супроводі секретаря посольства Маріяновича та 15-ти слуг. Шлях пролягав через Ярослав—*Белз*—*Сокаль*—*Гощу*—*Корець*—Брусилів—*Білу Церкву*—Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). У Чигирин прибув 1 березня 1657. Тут посольство провело майже 3 місяці, вело переговори з Б.Хмельницьким та І.*Виговським*, але безрезультатно. Є підстави вважати, що П. виконував також завдання венеційської дипломатії. Зберігся звіт П. й листи Маріяновича, котрі є цінним джерелом з історії України серед. 17 ст., насамперед дипломатичної. Тут зазначається про прибуття до Чигирина ряду посольств зі Швеції, Молдови, Криму, Туреччини, Польщі тощо, розповідається про квітневу (1657) козац. раду, на котрій наступником Б.Хмельницького на посаді гетьмана було проголошено його сина Ю.*Хмельницького*. Ці документи містять у собі чимало важливої інформації про становище населення України 1657, воєнні розорення, ціни тощо.

Дж.: Документи Богдана Хмельницького: 1648—1657. К., 1961.

Літ.: *Pejascevich J.* Peter Freiherr von Parchevich, erzbischof von Marianopel. В кн.: Archiv für österreichischer Geschichte, t. 59. Wien, 1880; *Кордуба М.* Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею. «ЗНТШ», 1908, т. 84; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8 — т. 9, ч. 1—2. К., 1995—97.

Ю.А. Мицик.

ПАСЕ́К (Pasek) **Ян-Хризостом** (бл. 1636 — бл. 1701) — польс. мемуарист. Походив із дрібної шляхти Мазовії. Навч. в єзуїтському колегіумі в Раві. 1655—67 служив у війську: бився (як товариш панцирний) під проводом С.*Чарнецького* проти шведів та Дєрдя II *Ракоці*, брав участь у датському поході, а також у війні з Росією та Україною. Під час *рокошу* кн. Є.-С.*Любомирського* взяв сторону польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. 1667 осів як державець на селі. Брав участь в елекції *Міхала-Корибута Вишневецького*, 1672 — в антитурец. походах. Учасник елекції *Августа II* Фридерика 1697. Уславився сварками та суд. процесами із сусідами й родичами. 1700 за порушення сусп. спокою був засуджений на вічну *баніцію* (вигнання), утім так і не покинув Польщі. Автор «Pamietnikow», написаних на схилку життя (охоплюють 1656—88). Цей твір вважається одним із кращих зразків старопольс. мемуаристики (видавався Е.Рачинським 1836, Я.Чубеком 1929, Р.Поллаком 1955 і 1971, а також В.Чаплінським 1952 і 1979). Особистий ворог І.*Мазепи*, П. є автором легендарної історії про любовні пригоди майбутнього укр. гетьмана з дружиною шляхтича Станіслава Фальбовського.

Літ.: *Rytel I.* Pamiętniki Paska na tle pamiętnikarstwa staropolskiego. Wrocław, 1962; *Tazbir J.* Paskowe zwierciadło epoki. В кн.: *Tazbir J.* Spotkania z historią. Warszawa, 1979; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. К.—Полтава, 1995.

Д.С. Вирський.

ПА́СІКИ-ЗУБРИ́ЦЬКІ — поселення *зубрицької культури*. Розташов. вздовж р. Зубрівка (прит. Дністра) в Пустомитівському р-ні *Львівської області*. Розкопками 1976 досліджено залишки 7-ми житлових і 3-х госп. споруд, 7-ми ям-погребів. Зібрано велику та яскраву колекцію домашнього посуду, знарядь праці, виробів ремесла. Поселення датується 1 ст. до н. е. — 2 ст. Виявлено також об'єкти *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*, *черняхівської культури* та періоду *Київської Русі* 11 ст.

Літ.: *Козак Д.Н.* Поселение у с. Пасеки-Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках нашей эры. «Acta archaeologica carpathica» (Kraków), 1987, t. 26; *Його ж.* Венеди. К., 2008.

Д.Н. Козак.

І.Ф. Паскевич.

ПАСКЕ́ВИЧ (Паськевич) **Іван Федорович** (19(08).05.1782—01.02 (20.01).1856) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, генерал-ад'ютант (1825), граф, номінований «Еріванським» (1828), генерал-фельдмаршал (1829), найясніший князь із титулуванням «Варшавський» від 1831. Член Держ. ради Рос. імперії, почесний член Рос. академії (1832). Мемуарист. Стверджував, що хрещеним батьком мав Г.*Кониського*. Н. в м. *Полтава*. Із козацько-шляхетського роду *Паскевичів*. Первісно діставши домашню освіту, від 1794 навч. в петерб. Пажеському корпусі та з педагогом-репетитором І.Мартиновим, перекладачем, письменником, журналістом. Імп. *Павлом I* зарахований 1798 в камер-пажі, 1800 — у лейб-пажі й випущений до гвардії поручиком Преображенського полку та флігель-ад'ютантом. По палацовому перевороті 1801 відсторонений од двору в *Санкт-Петербурзі*, 1805 направлений до резерву, лаштованого для протидії франц. імп. *Наполеону I* Бонапарту. 1806 — штабс-капітан. На *російсько-турецькій війні 1806—1812* підвищений до генерал-майора. Зазнав поранення 1807, контужений

Пам'ятник І.Ф. Паскевичу в м. Варшава. Скульптори М.С. Пименов, О.Р. фон Бок. Модель. Бронза. 1872. Зберігається у Державному Російському музеї (м. Санкт-Петербург, РФ).

Урочисте відкриття пам'ятника І.Ф. Паскевичу в м. Варшава. 3 липня 1870.

1809. Командувачем Молдав. армії генерал-фельдмаршалом кн. О.*Прозоровським* залучався до дипломатичних місій, а також до тилової організації продовольчого транспортування з *Подільської губернії*.

1811 в *Києві* сформував Орловський піх. полк і вступив у командування 1-ю бригадою 26-ї піх. д-зії, на поч. 1812 взяв під власну руку усю д-зію. Герой *Війни 1812*, виявив доблесть у різних операціях, насамперед на р. Салтан (прит. Дніпра), в ініційованій і розпланованій ним обороні Смоленська (нині місто в РФ), у *Бородінській битві 1812*, коли з підлеглими мужньо захищав центр. редут — курганну «батарею Раєвського», за що дістав орден св. Анни 1-го ст., під Малоярославцем (нині місто Калузької обл., РФ), Вязьмою, Красним (нині місто і с-ще міськ. типу у Смоленській обл., РФ), після чого отримав орден св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го ст.

На *російсько-турецькій війні 1828—1829* напав на Карський і Ахалцихський пашалики *Османської імперії*, захопив низку зарубіжних фортець — Баязид, Ерзурум, Байбурт тощо. Увінчаний орденами св. Андрія Первозваного (із діамантовим доважком) та св. Георгія 1-го ст.

Навесні 1831 викликаний до С.-Петербурга, влітку замінив померлого генерал-фельдмаршала І.*Дибича* на посту головноком. в *Царстві Польському*, придушив *польське повстання 1830—1831*. Під час вирішального штурму Варшави 7 вересня (26 серпня) 1831 зазнав контузії. Від 1832 в ролі намісника Польщі з надзвичайними правами втілював русифікаторську політику. До моск. Оружейної палати спрямував забрані польс. прапори та ін. трофейні реліквії. В екон. сфері обстоював правила *чиншу*, заборони позбавлення *посполитих* землі. Терором спиняв розвиток визвол. рухів на контрольованій території, почасти в укр. регіонах. Значною мірою спирався на сподвижника-земляка, вихованця Краківської єзуїтської школи та Петерб. кадетського корпусу А.*Стороженка*, який при ньому зробився сенатором, таємним радником, директором Комісії внутр. і духовних справ.

1847 для активізації каральних заходів за пильнованою жандармами справою *Кирило-Мефодіївського товариства* санкціонував арешт і обшук варшавською поліцією П.*Куліша* та В.*Білозерського*, доставку *Третьому відділу* Власної Його імператорської величності канцелярії їхніх паперів, у т. ч. з позацензурними віршами Т.*Шевченка*.

Колекціонував старожитності, мистецькі цінності. Залишив спогади, поміж них — нотатки, які він дозволив використати історику О.Михайловському-Данилевському, екс-ад'ютантові генерал-фельдмаршала кн. М.*Кутузова*.

Кавалер найвищих рос. орденів (див. *Державні нагороди Росії 1698—1917*) та багатьох іноземних. Володар золотих шпаг за хоробрість під *Ізмаїлом* (1807) і з алмазами від короля Пруссії (1835), золотої шаблі з діамантами та знаменним текстом «За поражение персиян при Елисаветполе» (1826), 2-х пам'ятних гармат з Карса (Туреччина; 1828), інкрустованих алмазами портретів рос. імператорів Миколи I та *Олександра II* (1855) тощо.

П. у м. Варшава. Тимчасово похований в Івановському, де він уфундував Івангородське укріплення. Надалі прах перенесено до Гомеля. В істор. пресі посмертно було оприлюднено чимало листів І.Паскевича.

Тв.: Донесение Государю Императору о взятии штурмом г. Варшавы в 1831 году. Варшава, 1833; Очерки польской кампании в 1831 году. М., 1859; Мысли фельдмаршала князя Паскевича по поводу обороны и падения Севастополя, 16 сентября 1855 г. «Русская старина», 1872, № 10; Князь И.Ф. Паскевич к князю М.Д. Горчакову. Там само, № 11; Письмо генерал-адъютанта Паскевича к великому князю Михайлу Павловичу. Там само, 1876, № 12; Записки. В кн.: *Харкевич В.* 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников, т. 1. Вильно, 1900; День Бородинского боя. «Неделя», 1962, № 29 (15—21 июля); Походные записки. В кн.: 1812 год в воспоминаниях современников. М., 1995.

Літ.: [*Ушаков Н.И.*] История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, т. 1—2. СПб., 1836; *Михайловский-Данилевский А.И.* Описание Отечественной войны в 1812 году по высочайшему повелению, ч. 1—4. СПб., 1839; [*Бантыш-Каменский Д.Н.*] Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 4. СПб., 1841; Очерк жизни генерал-фельдмаршала князя Варшавского, графа Паскевича-Эриванского. «Русский художественный листок», 1856, № 6—7; [*Куліш П.О.*] Жизнь Куліша. «Правда», 1868, ч. 25; *Паскевич Ф.И.* Письмо в редакцию. «Русская старина», 1872, № 12; Фельдмаршал Паскевич в Крымскую войну, 1854—1855. «Русская старина», 1875, № 8; *Шильдер Н.К.* Заметки о событиях 1853—1855 гг. (по поводу статьи: Фельдмаршал Паскевич в Крымскую войну). Там само, № 8, 10; Восточная война. Там само, 1876, № 1; Война России с Турцией 1853—1854. Там само, № 8—12; *Берже А.П.* Князь И.Ф. Паскевич в Царстве Польском в 1846 г. «Русская старина», 1885, № 10; *Щербатов А.П.* Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. 1—7. СПб., 1888—1904; Из записок фельдмаршала князя Паскевича. «Русский архив», 1889, № 3; *Д.М.* [*Масловский Д.Ф.*] Паскевич. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т. 5. СПб., 1891; *Майков П.М.* Паскевич-Эриванская, светл. графиня Елизавета Алексеевна, княгиня Варшавская. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1902; *Його ж.* Паскевич-Эриванский, граф Иван Федорович, светлейший князь Варшавский. Там само; *Куліш П.О.* Твори, т. 6. Львів, 1910; *Алавердянц М.Я.* Граф Иван Федорович Паскевич-Эриванский и его деятельность на Кавказе в очерках армянского историка. СПб., 1912; Георгиевские кавалеры, т. 1. М., 1993; *Подмазо А.А., Епанчин Ю.Л.* Паскевич. В кн.: Отечественная война 1812 года. М., 2004.

П.Г. Усенко.

ПАСКЕ́ВИЧІ (Паськевичі) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, вихідці з Полтавщини. Найбільш відомі представники: **Петро Федорович** (бл. 1738 — після 1791) — *військовий товариш* (1768—72), служ-

бовець у Полтав. лічильній комісії (з 1772), *бунчуковий товариш* і надвірний радник на час відставки (з 1787); **Григорій Іванович** (бл. 1735 — р. с. невід.) — старшина в уряді гетьмана К.*Розумовського*, військ. товариш (з 1772), бунчуковий товариш (1779). Від 1787 — надвірний радник. Власник маєтків на Полтавщині; **Федір Григорович** (між 1757—1760 — 14 квітня 1832) — *канцелярист Малоросійської колегії* (з 1770), бунчуковий товариш (1781), колезький асесор (1782), надвірний радник і радник Катериносл. палати кримінального суду (1787), голова 2-го департаменту верхнього земського суду Вознесенської губ. (1795), колезький радник (1797). Кавалер ордену св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. Мав маєтки в *Катеринославській губернії* і Могильовській губ. Помер у *Харкові*; **Іван Федорович** (див. І.*Паскевич*; 19 (8) травня 1782 — 1 лютого (20 січня) 1856) — генерал-фельдмаршал (1829), головнокомандувач рос. діючої армії (1831), намісник у *Царстві Польському* (1832). 1833 призначений генерал-інспектором піх. військ Росії. Очолював рос. армію в угор. кампанії 1849; фельдмаршал прусської та австрійс. армій. 1854 — командир рос. військ на кордонах з Молдовою та Валахією. Брав участь у бойових діях 1805 в Австрії та Пруссії, 1806—07 — у Молдові і Валахії. Граф від 1828 з приєднанням до прізвища «титула» Еріванський. Нагороджений багатьма військ. орденами.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

О.І. Гуржій.

ПАСПОРТИЗА́ЦІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ — заходи щодо документування (обліку та легітимації з боку держави) громадян. Термін «паспорт» походить від італ. passaporto — «письмовий дозвіл на проїзд через порт» (passo + porto). Російськомовна форма документа для перетину кордону «пашпорт» вживалася від 1633. Паспорти в Російській імперії виконували свою звичайну функцію: засвідчували, що *держава* випускає свого підданого за кордон і надає йому правовий захист. Згодом паспортна книжка почала використовуватися для встановлення контролю за сплатою подушного податку (див. *Подушне*) й виконанням *рекрутської повинності*. Оскільки водночас вона була посвідченням особи, то почала виконувати й невластиві для ін. країн функції внутр. паспорта: встановлення контролю за переміщенням населення, виявлення підозрілих елементів.

1803 з'явилися перші друковані паспорти з гербовими печатками для купців, *міщан* та деяких ін. категорій населення. Після скасування кріпосництва в паспортній системі здійснювалися реформи, спрямовані на зміцнення інституту прописки й контролю за пересуванням населення. 1894 було прийнято положення про види на проживання, а 1903 — статут про паспорти, в яких регламентувалися норми паспортного режиму. Встановлювалися режимні місцевості, до яких, зокрема, були зараховані 25-верстні райони навколо деяких міст України та 50-верстна смуга у прикордонних повітах *Волинської губернії* й *Подільської губернії*. Особи, які становили небезпеку для держ. та громад. спокою, із таких районів виселялися.

Після встановлення рад. влади система внутр. паспортів була скасована. Однак у червні 1919 були запроваджені обов'язкові для працюючих трудові книжки, які фактично виконували функції паспорта, оскільки були засобом прикріплення робітників до робочого місця й давали право на отримання продовольчих карток. Окрім прізвища, імені та по батькові, дати народження, у цих документах записувалися назва й адреса *профспілки*, до якої належав власник. 1923 на зміну трудовим книжкам прийшли посвідчення особи із 3-річним терміном дії, отримання яких не було обов'язковим. Вони містили такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові власника; рік, місяць і число народження; місце постійного проживання; рід занять (осн. професія); відношення до відбування військ. повинності; родинний стан, перелік неповнолітніх дітей на утриманні.

У квітні 1925 була запроваджена обов'язкова прописка, гол. принцип якої полягав у прив'язці громадян до їхнього постійного місця проживання. Реєстрація за місцем проживання мала здійснюватися протягом 48-ми годин із моменту прибуття, про що в домовій книзі робився відповідний запис за пред'явленням будь-якого документа (розрахункова книжка з місця роботи, профспілковий квиток, актовий запис про народження чи одруження тощо).

27 грудня 1932 постановою ЦВК та РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкової прописки паспортів» вводилася обов'язкова П.н. Слідом за союзною постановою аналогічний документ 31 грудня 1932 був ухвалений і в УСРР. Паспорт ставав єдиним документом, що засвідчував особу власника. Паспортні книжки темно-зеленого кольору виготовлялися за єдиним зразком. Текст у них для громадян союзних і автономних республік друкувався двома мовами: російською та мовою, загальновживаною в даній республіці. У паспортах зразка 1932 вказувалися ім'я, по батькові, прізвище, час і місце народження, національність, соціальний стан, постійне місце проживання, місце роботи, проходження обов'язкової військ. служби і документи, на підставі яких видавався паспорт.

Гол. особливістю нової паспортної системи було те, що паспорти запроваджувалися лише для тих мешканців міст, робітн. селищ, *радгоспів* та новобудов, які досягли 16-річного віку. Більшість селян до 1974 не отримували цей документ, завдяки чому опинялися у становищі прикріплених до місця проживання. Самочинний виїзд карався штрафом у розмірі до 100 *рублів*, повторне порушення встановлених правил тягло за собою кримінальну відповідальність (ст. 81-1 Карного кодексу УСРР) з позбавленням волі на строк до 3-х років.

П.н. відбувалася в кілька етапів. Спочатку документи видавалися населенню *Харкова*, *Києва*, *Одеси*, Сталіно (нині м. *Донецьк*), *Дніпропетровська* та прилеглих місцевостей. Згодом документи почали видавати ін. громадянам «паспортизованих» територій. Запроваджувалася й обов'язкова

Герб графів Паскевичів-Еріванських.

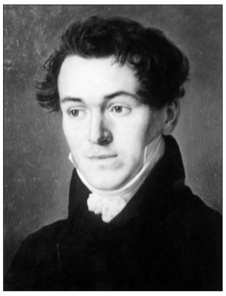

В.В. Пассек.

прописка паспортів «не пізніше 24-х годин після прибуття на нове місце проживання». Так само оперативно належало й виписуватися всім тим, хто вибував за межі населеного пункту назавжди або на термін, що перевищував 2 місяці. Власники паспортів мали право вільно пересуватися, але в той же час істотно спрощувалася система всесоюзного розшуку через мережу паспортних столів — спец. довідкових центрів, створених у населених пунктах. Від серпня 1936 в паспорті стали робити відмітки щодо судимості власника та ін. обмежувальні записи. «Неблагонадійних» громадян виділяли з-поміж інших завдяки системі шифрів паспорта, який мав дволітерну серію та числовий номер. Букви серії становили особливий шифр, добре відомий працівникам паспортних столів і відділів кадрів підпр-в. Він давав можливість дізнатися не лише про те, що власник документа перебував у таборі, а й причину його ув'язнення (політ., госп., кримінальна статті).

1938 був затверджений новий зразок паспорта громадянина *СРСР*. Колір паспорта, його розмір і папір залишалися незмінними, так само як і обмежувальні записи. Поряд із тим, на обкладинці витискувався герб СРСР, на першій сторінці відводилося місце для фотокартки, запроваджувалися окремі серії для кожної республіки, краю та області. Возз'єднання західноукр. земель у складі УРСР стало приводом для чергових заходів щодо П.н. і відповідної чистки нових територій від «соціально небезпечного елементу».

10 вересня 1940 було прийняте нове Положення про паспорти, яке на довгі роки стало основоположним у справі П.н. У цьому документі проголошувалося, зокрема, запровадження паспортної системи на території *Бессарабії* та *Буковини Північної*.

Упродовж 1940—50-х рр. радянська влада видала безліч постанов та директив, які вдосконалювали інститут прописки і чимдалі більше обмежували право громадян на свободу пересування, вільний вибір місця роботи та проживання. Положення про паспорти, затверджене 21 жовтня 1953, мало чим відрізнялося від попереднього. Був дещо розширений перелік місцевостей, в яких громадяни отримували паспорти, на третину скорочувалася кількість режимних територій. Сільс. мешканці, як і раніше, були позбавлені паспортів і не могли залишити місце проживання більше ніж на 30 діб, та й то за умови отримання відповідної довідки в сільраді.

У такому вигляді паспортна система проіснувала до 1974. Відповідно до нового Положення про паспортну систему в СРСР паспорти стали видавати всім громадянам СРСР, у т. ч. мешканцям сіл. Дія нового паспорта не обмежувалася жодним терміном. У документі скоротилася кількість граф, що містили відомості про особу громадянина за рахунок виключення даних про соціальний стан, прийом на роботу і звільнення. Суцільна П.н. розпочалася із січня 1976 і завершилася в грудні 1981.

Після ухвалення *Конституції України 1996* було анонсовано заміну прописки реєстрацією. Від спадку рад. часів у вигляді інституту прописки Україна відмовилася лише після того, як 14 листопада 2001 *Конституційний Суд України* ухвалив відповідне рішення. 11 грудня 2003 ВР України прийняла Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

Літ.: Права людини в Україні, вип. 17. К., 1996; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система. «УІЖ», 1999, № 3—4.

Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький.

ПАССЕ́К Вадим Васильович (02.07(20.06).1808—06.11(25.10).1842) — рос. письменник, етнограф, історик. Н. в м. Тобольськ (нині місто в РФ) в родині політ. засланця. Закінчив юрид. ф-т *Московського університету*, де близько зійшовся з О.*Герценом* і його оточенням. У 1830-х рр. проживав на Харківщині, де його родина мала власний маєток. П. мав намір посісти кафедру рос. історії в Харків. ун-ті, проте цьому перешкодили репресії проти членів гуртка О.Герцена—М.Огарьова. Харків. квартира П. була піддана обшуку, під час якого в нього було вилучено рукопис під назвою «Малоросія» (досі не розшуканий). П. брав участь у наук. і культ. житті *Харкова*, зблизившися із місц. народознавцями, об'єднаними навколо І.*Срезневського*. Захоплення нар. побутом і звичаями знайшло відображення в першій літ. публікації П. «Путевые записки Вадима» (1834). П. займався стат. дослідженнями, опублікував деякі матеріали до історико-стат. опису *Харківської губернії* та її міст, а також вивчав археологію краю, описуючи *городища* й *кургани* Валківського та Ізюмського повітів. 1836 П. було відмовлено у виданні журналу під назвою «Очерки России» та рекомендовано замість цього опублікувати книжку під аналогічною назвою в кількох випусках. Так побачили світ 5 томів серії «Очерков России», в яких було чимало укр. сюжетів історико-етногр. характеру. У тематичному й жанровому відношеннях це видання мало зв'язок із науково-літ. альманахом «*Запорожская старина*», який видавав І.Срезневський.

Україна в зображенні П. забарвлена романтичними літ. кліше, виступаючи у вигляді «колиски російської історії», краєм, що має яскраві особливості в природі, характері й побуті своїх мешканців. У публікаціях, присвячених Харківщині, П. подав нарис побуту і звичаїв місц. населення. П. не виходив за рамки панрусизму в розумінні України та українців. За своїми поглядами в цей час він наближався до *слов'янофілів*, підтримуючи дружнє листування з М.*Погодіним*.

П. болісно переживав культ. провінційність Харкова, відірваність від моск. інтелектуального середовища. 1839 він повернувся до *Москви*, де зайнявся описом Моск. губ., став редактором «Прибавлений к Московским губернским ведомостям».

П. у м. Москва.

Тв.: Путевые записки Вадима. М., 1834; Очерк Харьковской губернии. «Харьковские губернские ведомости», 1839, № 20—21; Куряжский Преображенский монастырь. В кн.: Очерки России, кн. 4. Б/м, 1840; Харьковская Троицкая ярмарка. Там само; Города Харьковской губернии: Материалы для статистики Российской империи. СПб., 1839; Литературный вечер. М., 1844.

Літ.: «Из дальних лет»: Воспоминания Татьяны Петровны Пассек. СПб., 1878—89; *Срезневский В.И.* Ва-

дим Васильевич Пассек и его письма к И.И. Срезневскому (1837—1839). «Русская старина», 1893, т. 78, № 5; т. 79, № 9; *Перкаль М.К.* В.В. Пассек и его «Очерки России». «Этнографическое обозрение», 1994, № 6; *Скирда В.В.* Археологічні дослідження В.В. Пассека на Харківщині. «Вісник Харківського державного університету. Історія», вип. 30, 1998.

В.В. Кравченко.

ПАССЕ́К Тетяна Сергіївна (15 (02).08.1903—04.08.1968) — археолог. Д-р істор. наук (1949). Н. в м. *Санкт-Петербург.* Закінчила Ленінгр. ун-т (1924), аспірантуру при ун-ті (1930). Канд. дис. на тему: «Трипільська кераміка» (1934), докторська — «Періодизація трипільських поселень» (1949). 1934—47 — нач. Трипільської експедиції Держ. академії історії матеріальної к-ри (із 1937 — Ін-т історії матеріальної к-ри АН СРСР) на території України, 1947—68 — Молдав. експедиції Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР (від 1957 — Ін-т археології АН СРСР).

Наук. інтереси: археологія доби неоліту, енеоліту та *бронзового віку* Європи й Кавказу. Над матеріалами *трипільської культури* почала працювати 1925. Розробила періодизацію поселень трипільської к-ри, працювала над проблемами її хронології, походження, культурно-істор. контактів, формування локальних варіантів, реконструкції жител, історії, духовного життя й мист-ва трипільських племен. Проводила археол. розвідки та досліджувала поселення трипільської к-ри на території України й Молдови. Матеріали з розкопок П. зберігаються та експонуються в багатьох музеях України (у т. ч. *Національному музеї історії України*, Археол. музеї *Інституту археології НАН України*) та Росії (Держ. Ермітажі, *Історичному музеї в Москві*).

Автор понад 80-ти наук. праць, у т. ч. 4-х монографій. Створила наук. школу дослідників трипільської к-ри. Під її кервом починали свої дослідження Т.Бєлановська, В.Маркевич, Т.Мовша, Т.Попова, К.Черниш.

Лауреат Держ. премії СРСР (1950).

П. в м. *Москва.*

День народження П. (15 серпня) археологами в країнах *Співдружності Незалежних Держав* відзначається як професійне свято — День археолога.

Праці: La Ceramique Tripolienne. М.—Л., 1935; Трипольские модели жилища. «Вестник древней истории», 1938, № 4 (5); Трипільська культура. К., 1941; Трипольское поселение Коломийщина (опыт реконструкции). В кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 12. М.—Л., 1946 (у співавт.); Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тысячелетия до н. э.). В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 10. М.—Л., 1949; Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. Там само, № 84. М., 1961.

Бібліогр.: *Грюнберг Г.Е.* Список печатных трудов Т.С. Пассек. «Советская археология», 1969, № 2.

Літ.: *Черныш Е.К.* К 60-летию Татьяны Сергеевны Пассек. «Советская археология», 1963, № 3; *Гуменна Д.* Дар Євдотеї. В кн.: Жар і крига, т. 2. Балтимор—Торонто, 1990; *Мовша Т.* До 90-річчя Тетяни Сергіївни Пассек. «Археологія», 1993, № 3.

М.Ю. Відейко.

ПАСТЕ́ЛІЙ Іван (1741—1799) — церк. діяч, історик, поет. Н. в с. Мала Пастіль Унгського комітату (нині Перечинського р-ну Закарпат. обл.). Після здобуття освіти в *Ужгороді*, Будапешті та Егері працював професором етики в Мукачівській богословській школі, священиком у містах Гуменне та *Хуст*, був каноніком Мукачівської єпархії та ген. вікарієм греко-католич. церкви в Кошицях.

П. зробив вагомий внесок у розвиток істор. знань. Автор праці «Historia Dioecesis Munkatsiensis» («Історія Мукачівської єпархії»), яка складає 5-й т. 6-томної праці М.*Лучкая* «Історія карпатських русинів», «De origine Ruthenorum» («Про походження русинів»; 1781), рукопис якої зберігається в Держ. архіві Закарпат. обл. Осн. зміст праць — обґрунтування етнічної спільності закарпат. русинів із русинами на схід від Карпат і спростування намагань австрійс. історіографії представити *русинів* краю окремим народом імперії.

У літ. творах П. гостро викривав ту частину священиків, яка «живе блудно, в розкошах». За словами І.*Франка*, П. був тісно зв'язаний «з простим народом і його мовою», був «автором багатьох історичних записок і дуже популярної сатири на попа».

П. у м. Ужгород.

Літ.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 41. К., 1984; *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець 18 — перша половина 20 ст.). Ужгород, 1999.

Д.Д. Данилюк.

ПАСТЕРНА́К Борис Леонідович (10.02(29.01).1890—30.05.1960) — рос. письменник, поет. Н. в м. *Москва*. Син художника — академіка живопису. З дитинства добре малював; займався музичною композицією під кер-вом О.Скрябіна. Закінчив 5-ту класичну г-зію і 1909 став студентом історико-філос. ф-ту Моск. ун-ту. Весною 1912 виїхав до Німеччини, навч. семестр у Марбурзькому ун-ті в проф. Г.Когена, але покинув філософію, як до того — музику. Перша публікація віршів — 1913 в альманаху «Лирика», перша збірка — 1914 («Близнец в тучах»). Учасник футуристичної групи «Центрофуга»; був близький до В.*Маяковського*, однак не погоджувався з його закликом покінчити зі старою к-рою. Збірки «Поверх барьеров» (1917) і «Сестра моя — жизнь» (1922) позначені впливом символізму. У вересні 1921 батьки П. і сестра Лідія емігрували з Росії. Звертався до історико-революц. тематики в поемах «Девятьсот пятый год» (1925—26) і «Лейтенант Шмидт». У 1920-ті рр. перекладав твори Г.Сакса, Г.Клейста, Б.Джонсона. Соціаліст. буд-во почало викликати в нього внутр. спротив (віршований роман «Спекторский», 1931; поема «Волны», 1932). У квітні 1932 в Москві відбувся його творчий вечір. 1934 на 1-му Всесоюзному з'їзді письменників і в наступні роки загострилися суперечки щодо його поезії, в якій звучали мотиви самотності і песимізму; вона була перевантажена метафорами. У 1930-ті рр. П. інтенсивно перекладав грузинську поезію (Н.Бараташвілі, А.Церетелі, Г.Леонідзе та ін.); 1936 виступив на 1-й Всесоюзній нараді перекладачів. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 писав воєнні репортажі, нариси; 1943 в складі бригади їздив на фронт для підготовки книги про битву за м. Орел; опублікував книги «На ранних поездах» (1943), «Земной простор» (1945). Після війни почав писати роман «Доктор Живаго», рукопис якого у вересні 1956 був відхилений ре-

Т.С. Пассек.

Б.Л. Пастернак.

Я.І. Пастернак.

дакцією ж. «Новый мир». 1957 роман був виданий в Італії (безгонорарно, але — за умовою автора — із перекладами на ін. мови), у Франції, Великій Британії та ін. «Доктор Живаго» відобразив розчарування П. в ідеалах соціаліст. революції. Присудження йому 1958 Нобелівської премії викликало різку критику в рад. пресі та організовану кампанію цькування письменника-«наклепника», який вважав, що свобода мист-ва в *СРСР* неможлива. Його виключили зі Спілки письменників СРСР та примусили відмовитися від Нобелівської премії.

П. листувався з М.Цвєтаєвою, Р.-М.Рільке (1926), Максимом *Горьким* (1927—33), М.Тихоновим (1929), Р.Ролланом (1930), А.Камю (1958) та ін. письменниками. Переклав твори В.Шекспіра, Й.-В.Гете, Т.*Шевченка*, Р.-М.Рільке, О.-Ч.Суїнберна, Ю.*Словацького*, Ш.Петефі та ін.

У 1930-х рр. П. часто відпочивав в *Ірпені*. Укр. темі присвячені вірші т. зв. київ. циклу (у книгах «Второе рождение», «На ранних поездах» та ін.).

П. у Передєлкіно Моск. обл.

На смерть П. «Литературная газета» відгукнулася лише 3-рядковим повідомленням від імені правління Літ. фонду СРСР (1960, 2 червня). Його сестрі — Лідії Пастернак-Слейтер, — яка не бачила брата майже 40 років, видали рад. візу лише на 2-й день після його поховання.

У Передєлкіно відкрито будинок-музей П., у травні 1987 відбулися 1-ші Пастернаківські читання; 1990 широко відзначалося 100-річчя від дня народження письменника. У Росії А.Вознесенський заснував поетичну премію ім. Б.Пастернака. За кордоном виходять твори П. (зокрема в перекладах англ. мовою його сестри) та літературознавчі праці про його творчість Х.Барнса, Х.Бірнбаума, В.Ерліха, М.Роуланда та ін. 2005 рос. реж. О.Прошкін зняв фільм «Доктор Живаго» (у гол. ролі — О.Меньшиков). 20 лютого 2008 в Києві було відкрито меморіальну дошку на будинку № 9 по вул. Чапаєва, де 1931 П. гостював у свого друга проф. Є.Перліна.

Тв.: Доктор Живаго. «Новый мир», 1988, № 1—4; Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1989—91; Переписка Бориса Пастернака. М., 1990; Доктор Живаго. Автобиографическая проза. Избранные письма. М., 1998.

Літ.: *Эренбург И.* Люди, годы, жизнь, кн. 1—2. М., 1961; *Серебрякова Г.Й.* Борис Пастернак. В кн.: *Серебрякова Г.Й.* Невгасиме світло. К., 1974; *Мовчан П.* Преображення та воскресіння Б. Пастернака. «Слово і час», 1990, № 12; *Сєдакова О.О.* «Вакансія поета»: До поетології Пастернака. «Філософська та соціологічна думка», 1991, № 8; *Лазебник Ю.* Поет і світ. «Слово і час», 1991, № 12; *Данин Д.С.* Бремя стыда: книга без жанра: Пастернак и мы. М., 1996; *Смирнов И.П.* Роман тайн «Доктор Живаго». М., 1996; *Пастернак Е.Б.* Борис Пастернак: Биография. М., 1997; *Айзенштейн Е.О.* Борису Пастернаку — навстречу! СПб., 2000; *Каплан Ю.* Пастернак в Киеве: К 50-летию присуждения поэту Нобелевской премии по литературе. «2000», 2008, 22 августа; У пам'ять про нобелівського лауреата Бориса Пастернака. «Хрещатик», 2008, 21 лютого.

Г.П. Герасимова.

ПАСТЕРНА́К Євген Іванович (24(11).01.1907—22.11.1980) — громад. і кооп. діяч, інженер та історик-аматор. Н. в с. Вигнанка Біло-Підляського пов. на *Підляшші* в сім'ї шкільного вчителя. Закінчив Данцигську вищу тех. школу (1937). Працював цивільним інженером у *Львові* та Любліні. У вересні 1939 був інтернований поляками в концентраційному таборі *Береза Картузька*, про що залишив спомини. Під час *Другої світової війни* — голова Укр. кооп. спілки в Підляшші. На еміграції — з 1945. 1948 перебрався із Зх. Німеччини до Торонто (Канада). Проводив активну культурно-просвітницьку діяльність. Один із фундаторів Укр. православного пансіону ім. І.Франка для догляду літніх осіб у Торонто, котрим керувала його дружина Євгенія Пастернак. Дійсний член Т-ва укр. інженерів у Канаді.

Автор праць з історії Холмщини й Підляшшя, спогадів та ін.

П. у м. Торонто.

Праці: Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи. Вінніпег—Торонто, 1968; Україна під большевиками (1919—39). Торонто, 1979.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Євген Пастернак (некролог). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1980, № 249, 28 листопада.

О.В. Ясь.

ПАСТЕРНА́К Ярослав Іванович (02.01.1892—30.11.1969) — археолог та історик. Професор. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1929), член Чеського археол. т-ва у Празі (1925) та Австрійс. археол. т-ва (1944). Н. в с. *Хирів* у сім'ї священика. Вивчав археологію, класичну філологію та антропологію у Львів. ун-ті (1910—14), *Карловому університеті* (1922—26). Працював у *Національному музеї у Львові* (1913—14). Захистив докторську дис. в Карловому ун-ті (1926). Учень чеського археолога та етнолога Л.*Нідерле*. Працював асистентом Держ. археол. ін-ту в Празі (*Чехословаччина*; 1923—28). Брав участь у більш як 60-ти археол. експедиціях у різних регіонах Чехії, у *Галичині* та на Закарпатті. Директор Культурно-істор. музею НТШ у Львові (1928—39). Викладач, доцент, професор *Греко-католицької богословської академії у Львові* (1932—39, 1942—44). Професор Львів. ун-ту (1939—41). Брав участь у 7-му Міжнар. археол. конгресі у *Варшаві* (1933). На еміграції — з 1944. Доцент (1935), професор *Українського вільного університету* (1946). Викладав у Боннському ун-ті (1946—49). Від 1950 — у Канаді.

Автор праць з історії археології, первісної історії, історії мист-ва та укр. сфрагістики, історіографічних нарисів про В.*Доманицького*, М.*Міллера*, І.*Шараневича*, В.*Щербаківського* та ін. Під кер-вом П. досліджено деякі пам'ятники *Галича (давнього)*, зокрема *Успенський собор* на Княжій Горі та саркофаг галицького кн. *Ярослава Володимировича*.

П. у м. Торонто (Канада).

Бібліогр.: *Винар Л.* Біографічні і бібліографічні матеріали Я. Пастернака. «ЗНТШ» (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен), 1975, т. 189; *Лучків І.* Ярослав Пастернак: Бібліографічний покажчик. В кн.: Ювілейний збірник наукових праць з нагоди 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді. Торонто, 1977.

Літ.: Біографічні нотки авторів: Пастернак Ярослав. «ЗНТШ» (Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней), 1962, т. 169; Ярослав Пастернак (некролог). «Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С» (Париж), 1969, № 11; *Верига В.* Дослідник підземного архіву України (пам'яті професора доктора Ярослава Пастернака). «Український історик», 1970, № 4; *Домбровський О.* Декілька

недрукованих листів професора Ярослава Пастернака. Там само, 1971, № 3/4; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997.

О.В. Ясь.

ПА́СТИРСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — *городище* площею бл. 25 га із шарами скіфського (7—3 ст. до н. е.) та ранньосередньовічного (остання чв. 7 — серед. 8 ст.) часу, розташов. по обох берегах р. Сухий Ташлик у Смілянському р-ні Черкас. обл. 1898 В.*Хвойка* розпочав розкопки П.г., які було продовжено в 1930-ті, 1940-ві та 1990-ті рр. 20 ст. С.Коршенком, І.Фабриціус, М.*Брайчевським* і О.*Приходнюком*. Досліджено 50 ранньосередньовічних житлових чотирикутних напівземлянок площею 10—20 м^2, госп. споруди та ями. Розкопано залишки 3-х довгих споруд, в одній з яких було виявлено велику кількість обвугленого зерна (просо, ячмінь, сочевиця, горох, коноплі, жито, пшениця, овес). На П.г. мешкали висококопрофесійні ремісники. Ковальська справа представлена кузнею з повним набором ремісничих знарядь. Ювелірне ремесло засвідчене не лише сотнями знахідок фібул, наручних браслетів, скроневих підвісок та ін., які часто концентруються у вигляді скарбів, а й набором спеціалізованих інструментів. Ремісниками виготовлявся високоякісний гончарний посуд із лощеною орнаментованою поверхнею.

Мешканці П.г. ранньосередньовічного часу переселилися в Придніпров'я з території Подунав'я. То були нащадки слов'ян, які в 6—7 ст. колонізували Нижнє Подунав'я та пн.-сх. частину Балканського п-ова. З приходом туди болгар 680 р. частина слов'ян змушена була залишити освоєні землі. Яскравим свідченням такого відселення є П.г. Невдовзі його населення загинуло внаслідок погромів степовиків.

Літ.: *Хвойка В.В.* Городища Среднего Поднепровья. В кн.: Труды XII Археологического съезда, т. 1. М., 1905; *Брайчевський М.Ю.* Нові розкопки на Пастирському городищі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 5. К., 1955; *Приходнюк О.М.* Пастирське городище. Чернівці, 2005.

О.М. Приходнюк.

ПАСТО́РІЙ Йоахим (Pastorius; справжнє прізв. — Гіртенберг; 20.09.1611—26.12.1681) — польсько-нім. хроніст. Н. в м. Глогув (Силезія) в сім'ї протестантського пастора. Отримав добру освіту, досконально знав польс., нім., лат., грец. та франц. мови, служив як медик і вихователь при дворах заможної польс. *шляхти*. Разом зі своїми підопічними здійснив низку поїздок до Зх. Європи (Англія, Франція та ін.). Кілька разів міняв віросповідування, врешті 1670 перейшов у католицизм. Тривалий час проживав на *Волині*, але з вибухом *національної революції 1648—1676* переїхав до Ельблонга, а згодом — до Гданська, де викладав у г-зії. Був офіц. історіографом польс. королів *Яна II* Казимира Ваза та *Яна III Собеського*. Творча спадщина П. налічує понад 120 праць, переважно з філософії і педагогіки. Однак гол. праці присвячені історії *Речі Посполитої*. Найважливішою з них є латиномовна «Війна скіфо-козацька», надрукована в Гданську 1652. Тут у центрі уваги була національно-визвол. війна укр. народу серед. 17 ст., причому П. чи не першим на Заході подав узагальнююче висвітлення її подій з 1648 по 1651 (по *Білоцерківський договір 1651*). Пізніше в латиномовній «Історії Польщі» (1685) виклад подій було доведено до 1661. Описав хід *Жовтоводської битви 1648*, *Корсунської битви 1648*, *Зборівської битви 1649*, *Лоєвської битви 1649* та *Берестецької битви 1651*, використав численні документи, хроніки та істор. твори А.*Кояловича*, Я.Битомського, латиномовну друковану реляцію про Зборівську битву 1649 тощо. Його праця цінна оригінальними фактами з історії національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. П. належав до т. зв. ерудитської школи, яка велику увагу приділяла накопиченню фактів, але уникала узагальнень, оцінок. Однак чітко простежується ворожість автора до національно-визвол. боротьби укр. народу. Він заклав підвалини офіц. концепції польсько-шляхетської історіографії щодо національно-визвол. війни в Україні в серед. 17 ст. Праці П. здобули широку популярність у Речі Посполитій, активно використовувалися польськими (В.*Коховський*), французькими (П.*Шевальє*), німецькими (Й.-Х.*Енгель*, Х.Гарткнох) та ін. істориками, а через них — і українськими (П.*Симоновський*, О.*Рігельман*).

Літ.: *Плохий С.Н.* Источники сведений труда И. Пастория «Война скифо-казацкая» о начальном периоде освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. В кн.: Исследования по истории русско-германских отношений. Днепропетровск, 1978; *Його ж.* К вопросу об исторических взглядах И. Пастория. В кн.: Вопросы германской истории: Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. Днепропетровск, 1980; *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII в.). Днепропетровск, 1981.

Ю.А. Мицик.

ПАТАГО́Н — талерна монета іспанської частини Нідерландів, карбована з 1612 їх намісником Альбертом (звідси — *альбертусталер*) та згодом — іспанськими королями Філіппом III Габсбургом, Філіппом IV Габсбургом і Карлом II Габсбургом в Артуа (до 1635), Брабанті (до 1700-х рр.), Фландрії (регулярно до 1692), Турне (до 1667). П. (полегшений *талер* вагою 28,1 г 875-ї проби, тобто 24,65 г чистого срібла) та його фракції ½ і ¼ П. використовувалися в міжнар. торгівлі Пд. та Сх. Європи 17—18 ст. П. отримав в Україні за зображенням косого бургундського хреста назву «крижак», «крижовий» або «хрестовий» талер. У Молдові та на *Буковині* П. відомий із серед. 17 ст. як «лев, лей».

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Krause Ch., Mishler C.* Standard world coins: 1601—1700. Iola, 1999.

О.Д. Огуй.

ПАТЕРИ́К КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ — збірка оповідань про початки Печерського монастиря та перших печерських подвижників. Текст П.К.-П. дійшов у списках 15—17 ст. (яких сьогодні відомо бл. 200), проте вважається, що ядро пам'ятки було сформоване на поч. 13 ст. «листуванням» владимиро-суздальського єпископа Симона (постриженика Печерського монастиря) та печерського

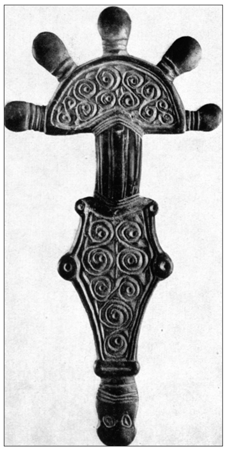

Пастирське городище. Бронзова фібула. 6—7 ст.

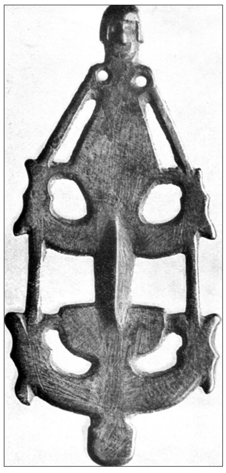

Пастирське городище. Бронзова антропоморфна фібула. 7 ст.

Патерик Києво-Печерський. Ініціал «Б». 1553—1554.

ченця *Полікарпа*. Склад цієї реконструйованої «Основної редакції» визначається наступним чином: твори Симона («Слово про створення Печерської церкви», послання до Полікарпа та оповіді про печерських ченців Онисифора, Євстратія, *Никона*, Кукшу та Пимена, Афанасія, Николу-Святошу, Еразма, Тита і Євагрія), твори Полікарпа (послання до печерського ігумена Акіндіна, оповіді про Никиту, Лаврентія, *Агапіта*, Григорія, Іоанна, Мойсея, Прохора, Марка, Федора та Василія, Спиридона й *Алімпія*), а також «Слово про перших чорноризців печерських» (Даміана, Ієремію, Матфея, Ісаакія). Серед літ. джерел, якими користувався єпископ Симон, називають Житіє Феодосія Печерського, «Ростовський літопис», монастирський синодик, Житіє Антонія Печерського (щодо історичності якого, втім, існують сумніви), а також низку перекладних пам'яток: «Паренезис» Єфрема Сирина, «Лествицю» Іоанна Лествичника, Скитський патерик, Пролог.

Структура П.К.-П. відзначалася відкритістю: досить рано до нього стали долучати тематично й жанрово подібні тексти. Так, найдавніша зі збережених Арсеніївська редакція П.К.-П. (створена 1406 «замышлением» тверського єпископа Арсенія; Рос. нац. б-ка, Q. п. I, 31) доповнює патерик Житієм Феодосія Печерського, похвалою та службою Феодосію, а також літописним Сказанням про початки Печерського монастиря. Хронологічно близька Феодосіївська редакція П.К.-П. (названа за іменем її редактора і переписувача), створена із богослужбовою метою, істотно міняє структуру патерика, а також доповнює його Житієм Андрія Юродивого, Варлаама та Іоасафа, словом про хрещення Ольги й Володимира, ін. текстами, переважно агіографічного характеру. 1460 в Печерському монастирі «повелѣнием инока Касиана, крилошанина печерьскаго на имя священноиноку кирь Акакию» було створено т. зв. Касіанівську I (або Акакіївську) редакцію П.К.-П. Її гол. рисою було внесення в текст патерика низки фрагментів, запозичених із літопису (на зразок *Іпатіївського літопису*): Слова про перенесення мощів *Феодосія Печерського*, про постриження Николи-Святоші, про вписання імені Феодосія Печерського до синодика, про смерть новгород. єпископа Нифонта, про смерть архімандрита Полікарпа й обрання Василія. Житіє Феодосія Печерського доповнене сценою передсмертного прощання святого з вел. кн. київ. *Святославом Ярославичем*. Помітне намагання автора редакції групувати свої матеріали за тематичним принципом. Через два роки, 1462, Касіан, уже монастирський уставщик, створив нову редакцію П.К.-П., т. зв. Касіанівську II. Її характерною рисою є намагання розташувати матеріали патерика за хронологічним принципом, а також узгодити патерик із повідомленнями літопису. Крім того, очевидне намагання надати більшої древності початкам Печерського монастиря: постриження *Антонія Печерського* і початок його самітництва переносяться в часи вел. кн. київ. *Володимира Святославича*. Із текстуальних додатків варто відзначити «Вопросъ благовѣрнаго князя Изяслава о латынѣхъ», приписуваний (помилково) Феодосію Печерському. Касіанівська II редакція стала найпопулярнішою й відома в найбільшій кількості списків.

Її покладено в основу першого друкованого видання П.К.-П. — «Patericon, abo żywoty ss. ojców pieczarskich», укладеного Сильвестром *Косовим* і виданого печерською друкарнею 1635. Опубліковане в розпал інтенсивної полеміки православних з уніатами, польсько-мовне видання П.К.-П. було частиною могилянської програми відновлення престижу правосл. святинь *Києва*. «Patericon...» Сильвестра Косова являв собою «осучаснену» відповідно до смаків поч. 17 ст. версію давнього твору й широко посилався на актуальних у *Речі Посполитій* авторитетів: Ц.*Баронія*, Бєльського (див. М. і Й. *Бєльські*), Б.*Ваповського*, Я.*Длугоша*, *Матвія з Мехова* та М.*Стрийковського*. 1661 «за велінням і благословенням» печерського архімандрита Інокентія *Гізеля* було видано перше церковнослов'ян. видання П.К.-П., задумане ще Сильвестром Косовим. Його можна вважати окремою редакцією, створеною на підставі П.К.-П. Тут помітне намагання згрупувати тексти «за авторами»: першу частину складають житія, написані «Нестором-літописцем» (якому приписано і всі фрагменти, запозичені з літопису); другу частину становлять житія, написані Полікарпом; третю — послання Симона до Полікарпа. Доповненням видання 1661 є житія його «авторів»: *Нестора*, Симона та Полікарпа. Це видання 1661 стало основою для кількох наступних. Із незначними змінами його

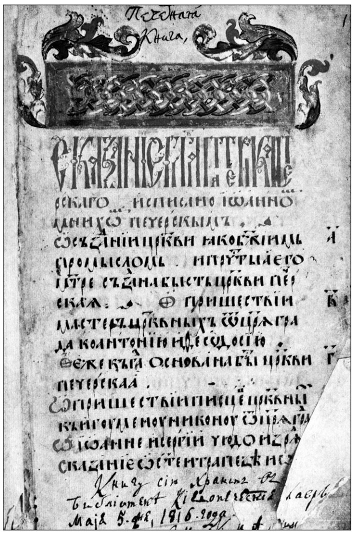

Патерик Києво-Печерський. Аркуш із заставкою. 1553—1554.

«Патерікъ...». Титульний аркуш. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1661. Гравер Ілля.

було повторено Лаврською друкарнею 1678 та 1702. Останнє проілюстрував Леонтій Тарасевич.

Упродовж 17 ст. було створено і кілька рукописних редакцій П.К.-П., найбільш прикметною з яких є редакція печерського архімандрита Йосифа *Тризни* (Рос. держ. б-ка, ф. 304, № 714). Патерик (в основі — Касіанівської II редакції) тут є частиною великої історично-літописної компіляції. У серед. 17 ст. на замовлення ігумена Красногорського Гадяцького монастиря Калістрата Холошевського Тарасій Рибчович створив (на підставі Касіанівської редакції) ще одну переробку патерика (Ін-т рукопису НБУВ, ДА/П 580).

Вид.: Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб., 1911; *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). К., 1931 (репринтні вид. — Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters. München, 1964; К., 1991); Киево-Печерский патерик. Памятники литературы Древней Руси: XII век. М., 1980.

Літ.: *Тимковский Р.Ф.* Краткое исследование о патерике преподобного Нестора, летописца российского. «Записки и труды Общества истории и древностей российских», 1815, ч. 1; *Кубарев А.М.* О Патерике Печерском. «Журнал Министерства народного просвещения», 1838, октябрь; *Макарий.* Обзор редакций Киево-Печерского патерика, преимущественно древних. «Известия по русскому языку и словесности Академии наук», 1856, т. 5, вып. 3; *Кубарев А.М.* О редакциях Патерика Печерского вообще, в ответ на статью «Обзор редакций Киево-Печерского патерика, преимущественно древних». «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1858, кн. 3; *Викторова М.А.* Составители Киево-Печерского патерика и позднейшая его судьба. М., 1863; *Яковлев В.А.* Древнекиевские религиозные сказания. Варшава, 1875; *Шахматов А.А.* Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. СПб., 1897; *Абрамович Д.И.* Несколько слов в дополнение к исследованию А.А. Шахматова «Киево-Печерский патерик и Печерская летопись». СПб., 1898; *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 2. К., 1898; *Шахматов А.А.* Житие Антония и Печерская летопись. «Журнал Министерства народного просвещения», 1898, март; *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб., 1902; *Goetz L.K.* Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands. Passau, 1904; *Перетц В.Н.* Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе. В кн.: IV Международный съезд славистов: Славянская филология, сб. 3. М., 1958; *Білецький О.І.* Києво-Печерський патерик. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1. К., 1959; *Адрианова-Перетц В.П.* Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) Академии наук, т. 20. Л., 1964; *Bubner F.* Das Kiever Paterikon: Eine Untersuchung zu seiner Struktur und den literarischen Quellen. Inaug. Diss. Augsburg, 1969; *Поп Р.* Древнейший отрывок Послания Симона к Поликарпу. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) Академии наук, т. 24. Л., 1969; *Його ж.* О характере и степени влияния византийской литературы на оригинальную литературу южных и восточных славян: Дискуссия и методология. В кн.: American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists: August 21—27, 1973, vol. 2: Literature and Folklore. The Hague; Paris, 1973; *Reiter H.* Studien zur ersten kyrillischen Druckausgabe des Kiever Paterikons. München, 1976; *Ольшевская Л.А.* Киево-Печерский патерик (текстология, литературная история, жанровое своеобразие): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. М., 1979; *Ісіченко Ю.А.* Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні. К., 1990; *Грушевський М.* Історія української літератури, т. 3. К., 1993; *Артамонов Ю.А.* Княжеская власть и русская агиография XI—XII вв.: История создания агиографических сочинений Киево-Печерской традиции: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. М., 2001; Web: http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=e_dzherela/paterik.php

О.П. Толочко.

ПАТО́Н Борис Євгенович (н. 27.11.1918) — учений у галузі електрозварювання, металургії і технології металів. Професор (1954), академік АН УРСР (1958), академік АН СРСР (1962), академік РАН (1992), президент АН УРСР (з 1962; з 1991 — АН України, з 1994 — *Національна академія наук України*). Засл. діяч н. і т. України (1968), засл. винахідник СРСР (1983). Двічі Герой Соц. Праці (1969, 1978), Герой України (1998). Іноз. член низки академій і наук. т-в зарубіжних країн, у т. ч. Болг. АН (1969), Чехословац. АН (1973), АН Нім. Демократ. Республіки (1980), Академії наук і мист-в Боснії і Герцеговини (1975), Швед. королів. академії інженерних наук (1986), АН Індії (1994), АН Вірменії (1994), АН Білорусі (1995), АН Казахстану (1995), АН Грузії (1996), АН Таджикистану (2001), АН Киргизії (2004). Почесний д-р і професор багатьох ун-тів світу. Син Є.*Патона*. Н. в м. *Київ*. 1941 закінчив Київ. політех. ін-т. 1941—42 — інженер електротех. лабораторії з-ду «Красное Сормово» (м. Горький; нині Нижній Новгород, РФ); 1942—45 — молодший і старший наук. співробітник, 1945—50 — зав. відділу, 1950—53 — заст. директора з наук. роботи, з 1953 — директор Ін-ту електрозварювання ім. Є.Патона АН УРСР, з 1962 — президент АН УРСР.

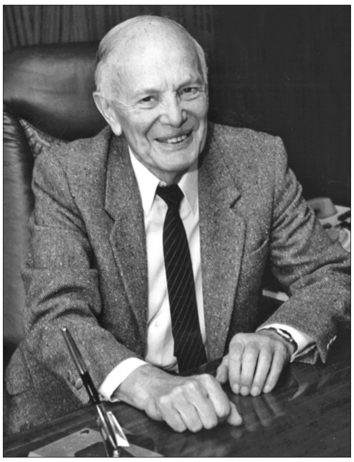

Б.Є. Патон.

Наук. дослідження П. присвячені процесам автоматичного і напівавтоматичного зварювання під флюсом, розробці теор. основ створення автоматів для зварювання і зварювальних джерел живлення; проблемам управління зварювальними процесами, створення нових перспективних конструкцій і функціональних матеріалів майбутнього. Під його кер-вом створений принципово новий спосіб зварювання — електрошлаковий. П. очолив дослідження із впровадження зварювальних джерел теплоти для підвищення якості металу, що виплавляється, на основі чого заснована нова галузь металургії — спец. електрометалургія. Уперше почав і активізував дослідження в галузі використання зварювання і споріднених технологій у космосі, створення косміч. конструкцій; визнаний лідер у цій сфері діяльності. Гол. ініціатор створення унікальної технології зварювання живих тканин, що використовується в хірургії.

1942 приступив до інженерної діяльності в Ін-ті електрозварювання АН УРСР, евакуйованому з Києва до Нижнього Тагіла (нині місто Свердловської обл., РФ). Взяв участь у розробці і впровадженні в екстремальних умовах воєн. часу легендарної технологічної інновації — автоматичного зварювання броні танків, що внесла неоціниимий вклад в перемогу у війні. Фахівці ін-ту вперше у світі вирішили складні наук. і тех. завдання, пов'язані з автоматичним зварюванням броні, розробили досконалу технологію й необхідне устаткування. Вживання автоматичного зварювання в оборонній пром-сті забезпечило можливість різкого збільшення випуску бойових машин, боєприпасів і озброєння високої якості. В умовах воєн. часу вживання автоматичного зварювання під флюсом для вир-ва техніки стало вирішальним чинником різкого нарощування обсягів вир-ва в стислі терміни. Під час *Другої світової війни* ні в одній ін. країні автоматичне зварювання під флюсом у танк. пром-сті не застосовувалося. Лише в останні воєнні роки почали освоювати цей спосіб при виготовленні бронекорпусів танків і самохідних артилер. установок у США. П. було доручено розробити електричну схему нових автоматичних зварювальних голівок, що реалізовують відкрите 1942 В.Дятловим явище саморегулювання дуги. З цим завданням молодий інженер впорався блискуче. Виключно проста конструкція, надійність і зручність у роботі не лише дали можливість випускати нові голівки в умовах простих мех. майстерень, а й вирішували проблему кадрів при їх експлуатації.

Вніс (разом з А.Макарою, 1943) істотний вклад у прояснення фіз. картини зварювального процесу при зварюванні під флюсом.

У післявоєнні роки активно включився в дослідження процесів металургії зварювання, теплових процесів при нагріванні та плавленні електродного дроту. Дослідження процесу нагріву електрода при автоматичному зварюванні під флюсом стали теор. базою для розробки способу і технології зварювання під флюсом тонким електродним дротом (1948). Спосіб, що отримав назву шлангового напівавтоматичного дугового зварювання під флюсом, дав можливість підняти продуктивність і якість зварювання криволінійних, кутових та ін. швів складної конфігурації, недоступних для зварювання автоматами в монтажних і заводських умовах. Апаратура, розроблена для його реалізації, послужила технологічною базою для нового покоління зварювальної техніки.

У результаті досліджень залежності параметрів зварних швів від напруги на дузі й ін. умов механізованого зварювання П. були закладені основи нового наук. напряму — автоматичного регулювання зварювальних процесів дією на дугу і на параметри шва через систему, що їх живить. Були сформульовані принципи автоматичного регулювання процесу зварювання через джерело живлення, розроблені різні типи регуляторів напруги дуги при живленні змінним струмом. Ці розробки поклали початок науково обґрунтованим методикам розрахунку і конструювання трансформаторів для автоматичного зварювання.

Очоливши Ін-т електрозварювання АН УРСР, П. став організатором широкого фронту фундаментальних і цілеспрямованих досліджень, які стали основою для створення і широкого застосування багатьох способів зварювання: напівавтоматичного, у середовищі захисних газів, електрошлакового, мікроплазмового та ін. Сконцентрував зусилля колективу дослідників на поглибленому вивченні природи електрошлакового процесу, на визначенні його стійкості й автоматизації осн. режимних параметрів з одночасною розробкою технології застосування цього процесу.

Цей напрям розділився на 2 взаємозв'язані гілки, одна з яких продовжувала розвиватися в напрямі зварювальних технологій, а друга вийшла за їх межі й незабаром склала серію самостійних електрошлакових технологій. Вивчення явищ і процесів, що виникають при проходженні електричного струму через різні середовища, стимулювало формування нової перспективної галузі якісної металургії — спец. електрометалургії, яка об'єднала такі способи отримання рафінованих металів, як електрошлаковий, електронно-променевий, плазменно-дуговий. У стислі терміни були розроблені нові способи зварювання, створені численні прототипи нового покоління пром. зварювальної техніки, вивчені технологічні режими.

Глибоке вивчення природи електрошлакової переплавки, її фізико-хім. закономірностей і електротех. характеристик було узагальнене в монографії «Електрошлакова переплавка» (1963), що незабаром була перевидана в США і Великій Британії. Технологічні розробки увінчалися створенням десятків винаходів, втілених у пром. апаратурі для електрошлакової переплавки. Розробки Ін-ту електрозварювання АН УРСР запатентовані в розвинених країнах, включаючи США, ФРН, Японію. Лідируюче положення вітчизн. зварювальної науки і техніки в галузі електрошлакової переплавки широко визнане у світі.

На поч. 1970-х рр. були розроблені нові способи електрошлакового литва, що незабаром стало незамінним у вир-ві металургійного устаткування. Пізніше почали розвиватися електрошлакове кокільне і відцентрове литво, які широко розсунули межі застосування електрошлакових технологій. Нині спектр таких технологій (з урахуванням електрошлакового зварювання) включає бл. 20 технологічних процесів переплавки, литва, наплавлення, поверхневої обробки та інших, без яких немислимі сучасна металургія і машинобудування.

Важливим стратегічним напрямом розвитку зварювальних і електрометалургійних технологій П. вважає розробку принципово нових автоматизованих систем управління процесами зварювання, установками й механізованими лініями з використанням комп'ютерної і мікропроцесорної техніки, створення зварювальних роботів. Велику увагу приділяв вивченню металургії зварювання, удосконаленню металевих матеріалів, тих, що існують, і створенню нових.

Очоливши 1962 АН УРСР, П. розумів, що вона потребує істотної реорганізації. З 1930-х рр. частка прикладних досліджень в академічній науці безперервно зростала. Разом із тим академічна наука саме за рахунок прикладних досліджень довела своє значення для розвитку економіки країни. Програма реформ в АН УРСР, яку розпочав П., засновувалася на тому, що гол. ресурс академічної науки полягає у фундаментальних дослідженнях. Тому ін-ти з великою часткою прикладних розробок повинні були різко підняти рівень фундаментальних досліджень. Це стосувалося й рідного Ін-ту електрозварювання АН УРСР, який на той час уже мав високий рейтинг у країні. Цей процес фундаменталізації наук. пошуку в академічних установах, де прикладна тематика домінувала, і став основою розвитку АН УРСР на два десятиліття. Прикладна тематика не заборонялася, і частка її зростала, але разом з тим повинен був зростати й рівень фундаментальності досліджень. Саме на цій основі в 1970—80-ті рр. АН УРСР стрімко збільшила ефективність свого впливу на галузі нар. госп-ва, реалізувала численні орг. новації, які наблизили її до вир-ва. З метою здійснення оперативного доведення наук. результатів до стадії пром. освоєння АН УРСР почала створювати науково-тех. комплекси. Вони складалися з ін-тів, конструкторських бюро, дослідних вир-в і з-дів. Із часом виникли міжгалузеві науково-тех. комплекси, два з яких було організовано на базі Ін-ту електрозварювання АН УРСР та Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР. Щоб прискорити технологічне впровадження перспективних здобутків наук. пошуку, в деяких науково-тех. комплексах АН УРСР з'явилися підрозділи, що дістали назву інженерних центрів. У серед. 1980-х рр. діяло 9 таких центрів. Поряд з цим зростала й частка прикладних досліджень для пром-сті, *воєнно-промислового комплексу*, косміч. програм, що сприяло швидкому зростанню ефективності роботи АН УРСР.

Ще одна орг. новація внутр. політики АН УРСР цього періоду — орієнтація на перетворення її з переважно київ. установи на всеукраїнську. З 1960-х рр. почався процес створення наук. центрів у регіонах України. Донец. наук. центр до певної міри створювався 1965 за зразком Сибірського відділення АН СРСР: у регіон із розвинутою пром-стю, де наук. потенціал практично був відсутній, були запрошені вчені з Києва, *Харкова*, деяких ін. міст і на новому місці були сформовані наук. колективи. В ін. містах України ін-ти АН УРСР створювалися більш природним, еволюційним, шляхом. Потужна група їх уже була у *Львові*, існували ін-ти в *Одесі*, *Севастополі*, *Дніпропетровську* та ін. містах, не кажучи вже про такий найстаріший центр розвитку науки в Україні, як Харків.

За ініціативою П. на поч. 1960-х рр. в АН УРСР почала формуватися власна приладобудівна база для дослідних цілей, а потім — і для дрібносерійного вир-ва, що дало змогу частково компенсувати зменшення імпорту устаткування в результаті різкого зростання цін на наук. техніку на світ. ринку в 1970-ті рр. Здійснювалися заходи і для створення колективних баз користування цінним наук. устаткуванням. Щорічно в академічних установах встановлювалося бл. 5 тис. одиниць наук. устаткування. При цьому проводилася велика аналітична робота із врахування структури технологічних систем для різних галузей науки, тому що процеси формування технологічної бази досліджень у різних галузях знань мають свої особливості. Науковці АН УРСР були серед перших у країні, які приступили до створення і впровадження автоматизованих систем досліджень.

Гол. особливістю розвитку АН УРСР порівняно з ін. респ. академіями стало те, що вона зуміла залучити кошти пром. підпр-в, мін-в і відомств, зацікавлених у розробках її ін-тів. Установи АН УРСР, маючи незалежний міжгалузевий статус, постійно прагнули справляти серйозний вплив на розвиток галузей пром-сті. Фактично АН УРСР стала центром розвитку тех. наук в *СРСР*. Деякі її ін-ти отримали статус головних в СРСР із найважливіших напрямів науково-технічного прогресу. Так, Ін-т електрозварювання ім. Є.Патона АН УРСР був головним у країні в галузі зварювання та спец. металургії, а з 1984 — ще й із проблеми зміцнюючих та захисних покриттів; Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР — із проблеми «порошкова металургія»; Ін-т проблем міцності АН УРСР — у галузі розробки критеріїв несучої здатності та довговічності конструкційних елементів ядерних реакторів; Ін-т геотех. механіки АН УРСР — у розробці теор. основ, техніки і технології видобутку корисних копалин на великих глибинах; Фізико-мех. ін-т АН УРСР — із проблеми «фізико-хімічна механіка матеріалів».

Обраний АН УРСР напрям розвитку («Патонівський маневр», як його називали) виявився правильним, певною мірою навіть рятівним для укр. академії. На базі наук. досягнень АН УРСР були одержані помітні досягнення в розвитку багатьох традиційних галузей пром-сті, створені нові галузі, такі, як спец. електрометалургія, порошкова металургія, розроблені нові види обробки металів — високоефективні процеси зварювання, гідроекструзія, різні способи нанесення покриттів із заданими властивостями, нові ливарні процеси. Знайшли застосування багато технологічних процесів, обладнання, матеріали, препарати, системи й засоби автоматизації. Багато з них за науково-тех. рівнем не мали на той час аналогів у світі. Така орієнтація не тільки не заважала розвиткові досліджень навіть у найбільш абстрактних галузях науки, але в більшості випадків сприяла йому. В багатьох галузях науки сформувалися нові наук. напрями й школи. АН УРСР стала загальновизнаним центром матеріалознавства. Лідером цього напряму став Ін-т електрозварювання ім. Є.Патона АН УРСР, що став найбільшим у світі наук. центром у галузі зварювання та спец. електрометалургії. Крім того, що його роботи заклали основу нових галузей пром-сті, важко було назвати більш-менш солідне пром. підпр-во в СРСР, на якому б не використовувалися

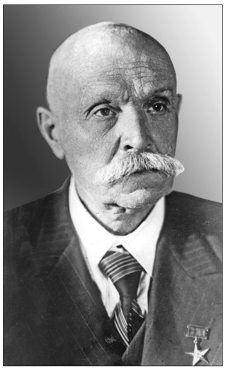

Є.О. Патон.

розробки цього ін-ту. 1969 за допомогою створеної в ін-ті установки «Вулкан» вперше було здійснено зварювання металів на борту косміч. корабля «Союз-6». 1984 за допомогою створеного в Ін-ті електрозварювання АН УРСР універсального ручного інструмента були проведені технологічні операції зварювання і напилення у відкритому космосі.

Активна творча діяльність і талант керівника висунули П. в ряди видатних організаторів науки, відомих у світі. П. — ініціатор створення єдиного наук. простору країн *Співдружності Незалежних Держав*, засновник і президент Міжнар. асоціації академій наук. Він послідовно відстоює місце і функції академії наук у сусп-ві, доводячи, що академія наук як осередок фундаментальної науки орієнтована на пошук нових закономірностей і принципово нових явищ, кваліфіковану експертизу соціально-екон. програм, що розвиток фундаментальної науки визначає інтелектуальний рівень сусп-ва, міжнар. престиж країни.

Автор і співавтор більше 720 винаходів (500 іноз. патентів), понад 1200 публікацій, у т. ч. 20 наук. монографій. Гол. редактор журналів «Автоматическая сварка», «Техническая диагностика и неразрушающий контроль», «Современная электрометаллургия», «Вісник Національної академії наук України».

Лауреат Держ. премії СРСР (1950), Ленінської премії (1957), Держ. премій УРСР та України (1970, 2004), премій РМ УРСР (1984) та РМ СРСР (1988), премії «Тріумф» (2004, РФ).

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1943), 4-ма орденами Леніна (1967, 1969, 1975, 1978), Почесною Грамотою Президії ВР УРСР (1981), золотою медаллю ім. М.Ломоносова АН СРСР (1981), орденами Жовтневої Революції (1984) та Дружби народів (1988), Почесною Відзнакою Президента України (1993), орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (травень 1997), 4-го (листопад 2003) і 1-го ст. (листопад 2008), відзнакою Герой України (став першим нагородженим цією відзнакою із врученням ордена Держави; 26 листопада 1998); нагороджений рос. орденом «За заслуги перед Отечеством» 2-го ст. (1998), Почесними Грамотами КМ України (квітень 2002, листопад 2003), золотою медаллю ім. С.Корольова (2003), золотою медаллю ім. Яна Чохральського (2006). Удостоєний багатьох зарубіжних наук. і держ. нагород.

Праці: Экспериментальное исследование процесса автоматической сварки под слоем флюса. К., 1944 (у співавт.); Сварочные головки и питание их током. К., 1947; Исследование условий устойчивого горения сварочной дуги и ее регулирования. К., 1951; Шланговая полуавтоматическая сварка под флюсом. К.—М., 1952 (у співавт.); Элементы расчета цепей и аппаратов переменного тока для дуговой сварки. К., 1953 (у співавт.); Современная сварочная техника. К.—М., 1957; Электрооборудование для дуговой и шлаковой сварки. М., 1966 (у співавт.); Электрооборудование для контактной сварки: Элементы теории. М., 1969 (у співавт.); Промышленные роботы для сварки. К., 1977 (у співавт.); Электрошлаковое литье. К., 1980 (у співавт.); Наука. Техника. Прогресс. М., 1987; Электронно-лучевая сварка. К., 1987; Welding in space and related technologies. Cambridge, 1997; Космос: Технологии, материаловедение, конструкции. К., 2000; Электронно-лучевая плавка титана. К., 2006 (у співавт.).

Літ.: *Матійко М.М.* Розвиток дугового електрозварювання на Україні. К., 1960; *Чеканов А.А.* История автоматической электросварки. М., 1963; *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К., 1970; Сварка в СССР, т. 1—2. М., 1981; Организация и управление в Академии наук Украинской ССР: Опыт и проблемы (1961—1986 гг.). К., 1988; *Оноприенко В.И.* Фундаментализация научного поиска в технических науках. К., 1988; *Онопрієнко В.І.* Історія української науки: XIX—XX ст.: Навчальний посібник. К., 1998; Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті: 1918—1998. К., 2000; Національна академія наук України: 1918—2008: До 90-річчя від дня заснування. К., 2008; Біографія Б. Патона на сайтах НАН України (web: http://www.nas.gov.ua) та Інституту електрозварювання НАН України (web: http://www.paton.kiev.ua).

В.І. Онопрієнко.

ПАТО́Н Євген Оскарович (05.03.1870—12.08.1953) — учений у галузі електрозварювання і мостобудування. Професор (1901), академік ВУАН (1929), віце-президент АН УРСР (1945—52). Герой Соц. Праці (1943). Засл. діяч н. УРСР (1940). Батько Б.*Патона*. Н. в м. Ніцца (Франція) в сім'ї рос. дипломата. 1894 закінчив Дрезденський політех. ін-т; 1896 — Петерб. ін-т інженерів шляхів сполучень. 1897—1901 — викладач Моск. інженерного уч-ща шляхів сполучень, 1901—04 — професор, одночасно працював у тех. відділі Петербурзько-Моск. залізниці. 1904—38 (з перервами) — професор Київ. політех. ін-ту. 1929 організував зварювальну лабораторію та Електрозварювальний к-т, на базі яких 1934 був утворений Ін-т електрозварювання ВУАН в *Києві*. 1934—53 — директор цього ін-ту.

Створив методи розрахунку найбільш раціональних конструктивних схем металевих прогінних частин мостів, досліджував умови їх роботи, розробив способи відновлення зруйнованих мостів. Виконав засадничі дослідження в галузі розрахунку і міцності зварних конструкцій, механізації зварювальних процесів, наук. основ електричного зварювання плавленням. Під його кер-вом винайдений спосіб автоматичного швидкісного зварювання, що зіграв визначну роль у тех. розвитку.

Знання, отримані П. у Дрезденському політех. ін-ті та Петерб. ін-ті інженерів шляхів сполучення, допомогли його досить швидкому становленню як видатного фахівця в галузі мостобудування з оригінальним інженерним мисленням і стійким прагненням до наук. пошуку і вдосконалення. Для всіх його проектів мостів характерні широка ерудиція, обізнаність із зарубіжною літературою, тонкий інженерний аналіз тех. новацій.

Розробив бл. 35 проектів мостів, багато з них було здійснено. Одночасно глибоко вникав у науково-інженерні проблеми мостобудування. Перспективними виявилися ідеї про переваги залізобетонної конструкції проїжджої частини і тротуарів мостів у порівнянні із залізним настилом, висловлені ще 1914, коли залізобетонні конструкції лише починали застосовуватися в мостобудуванні. В період повсюдного переходу до буд-ва залізних і кам'яних мостів виступив пропа-

гандистом буд-ва мостів дерев'яних і довів їхні істотні техніко-екон. переваги. Його прогноз відносно буд-ва дерев'яних мостів виявився вельми своєчасним у роки *Першої світової війни* і громадян. війни 1918—22, а також у відновлювальний період, коли внаслідок дефіцитності металу довелося широко застосовувати буд-во дерев'яних мостів. П. — один з ініціаторів розробки проектів розбірних мостів. Розбірні мости системи П., як залізничні, так і шосейні, набули широкого поширення. У конструкціях вузлів розбірних мостів прагнув до їх уніфікації і взаємозамінюваності, до обмеження ваги окремих частин конструкцій, аби при складанні обійтися без складних підіймальних механізмів.

У першій половині життя багато займався також проблемами випробування мостів, вивченням стійкості та динаміки конструкцій. У 1920-ті рр. багато працював над розрахунками, створенням проектів відновлення мостів і консультував у такого роду роботах. Про активну його діяльність як практичного інженера-мостовика і професора в мостовій справі свідчать чисельні праці й навч. посібники: «Залізні мости», «Дерев'яні мости», «Дерев'яні залізничні мости», що багато разів перевидавалися. За чверть століття викладання в Київ. політех. ін-ті виховав покоління інженерів-будівельників і мостобудівників.

П. сповідував проектування, спрямоване на здешевлення проектів і буд-ва мостів за рахунок новацій у сфері конструктивних форм і економічності використання металу, й першим почав розробляти проекти сталевих розбірних мостів оригінальної конструкції. Такі мости активно використовувалися рос. армією під час І світ. війни під назвою «мостів Патона». 1896—1929 П. створив безліч проектів мостів, у т. ч. Мухранського мосту в Тбілісі (Грузія), шосейних мостів через річки Сож, Рось, Дніпро та багатьох залізничних мостів. 1922—24 ним був розроблений проект відновлення ланцюгового моста ім. Євгенії Бош через Дніпро в Києві. Одночасно проводив дослідження міцності, стійкості й динаміки мостів.

Обраний 1929 дійсним членом ВУАН, захопився новою галуззю техніки — електричним зварюванням металів, з невичерпною енергією взявся за роботу в цьому напрямі. Клепання як спосіб з'єднання деталей було досить трудомістким і малоефективним у серійному й масовому вир-ві металоконструкцій. Зварювання мало безперечні переваги перед клепанням. Зварювання прискорювало процес з'єднання конструкцій, вимагало менше металу, було дешевшим і менш трудомістким. П. опублікував перші монографії, в яких узагальнив осн. принципи розрахунку та проектування зварних конструкцій. Займався також різними аспектами, пов'язаними зі зварними з'єднаннями і конструкціями, з їх міцністю, оптимальною формою, реакцією на різні дії, у т. ч. на статичні й динамічні навантаження, властивостями зварювальної дуги і зварювального шва, механізацією та автоматизацією зварювальних робіт. 1932 під його кер-вом була розроблена автоматична зварювальна голівка для зварювання відкритою дугою.

У 1930-х рр. розгорнувся його талант організатора колективних наук. досліджень, ініціатора встановлення тісних зв'язків науки і вир-ва. Розробляв нові методи проектування, розрахунку й створення зварних конструкцій. Ці методи дали можливість значно швидше, дешевше і якісно зводити корпуси вироб. цехів, будувати мости, судна, цистерни, вагони, парові котли, танки тощо. Винайшов новий спосіб зварювання під флюсом. І на сьогодні тисячі кілометрів газопроводів зварюються методом П.

Заклав основи цілеспрямованих фундаментальних досліджень у галузі електрозварювання. При вирішенні поставлених тех. завдань не обмежувався лише розробкою утилітарних прийомів і методів, конструюванням відповідної тех. апаратури, а й здійснював вихід у теорію досліджуваних процесів, вивчав фізико-хімічну природу технологічних процесів. Такий підхід давав змогу істотно розширити наук. й тех. перспективи електричного зварювання металів і вийти на принципово нові горизонти досліджень, які дають множинні теоретичні й практичні результати, що спричиняють розвиток науки про зварювання, створення нових галузей вир-ва, прогресивних технологічних процесів і нових поколінь зварювальної техніки.

У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 за безпрецедентно короткі терміни на одному з підпр-в Уралу, куди був евакуйований найбільший танк. завод, колектив Ін-ту електрозварювання вирішив низку складних наук. й інженерних завдань із розробки технології автоматичного зварювання під флюсом і впровадження її у вир-во військ. техніки: танків, артилер. систем, авіабомб та ін. видів озброєння. Застосування автоматичного зварювання в оборонній пром-сті дало винятково великий ефект і забезпечило можливість стрімкого збільшення випуску бойових машин, боєприпасів і озброєння високої якості. Десятки тисяч бронекорпусів танків, артилер. самохідних установок, сотні тисяч авіабомб, снарядів і мін, ін. озброєння і боєприпасів були зварені автоматами Ін-ту електрозварювання АН УРСР.

У післявоєнні роки ін-т під кер-вом П. не лише розширював технологічні й конструкторські розробки автоматичного зварювання під флюсом, а й перейшов до розробки теоретичних і експериментальних досліджень у галузі металознавства — зварювання плавленням. Набули актуальності також проблеми вивчення міцності з'єднань і конструкцій, міцності зварних з'єднань, що працюють в екстремальних умовах. Були закладені основи нового наук. напряму — автоматичного регулювання зварювальних процесів.

П. був пристрасним поборником вживання електрозварювання в мостобудуванні. Вінцем його інженерної діяльності, в якій він поєднав обидві свої іпостасі — мостобудування і зварювання, став суцільнозварний міст через Дніпро в Києві, буд-во якого було завершене вже після смерті вченого (листопад 1953). Цей міст носить ім'я П.

І.С. Паторжинський.

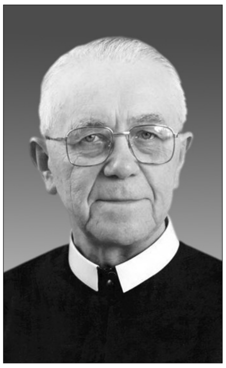
о. Ісидор (Патрило).

На тлі багатьох видатних досягнень найбільше значення для перспективи розвитку науки мало створення П. всесвітньо відомої науково-інженерної школи в галузі електрозварювання металів та електротехнологій.

Лауреат Сталінської премії (1941).

Нагороджений орденами Леніна (1942, 1943), Трудового Червоного Прапора (1940), Вітчизн. війни 1-го ст. (1945), Червоної Зірки (1942).

Праці і твори: Железные мосты, т. 1—4. М.—К., 1902—07; Восстановление разрушенных мостов. К., 1918; Расчет и проектирование электросварных конструкций в промышленном строительстве. М.—Л., 1933 (у співавт.); Автоматическая сварка голым электродом под слоем флюса. Х., 1940; Скоростная автоматическая сварка под слоем флюса. М.—Л., 1941; Воспоминания: Литературная запись Ю. Буряковского. К., 1955; Избранные труды, т. 1—3. К., 1959—61; Вибрані праці. К., 1970.

Літ.: *Матійко М.М.* Розвиток дугового електрозварювання на Україні. К., 1960; *Чеканов А.А.* История автоматической электросварки. М., 1963; *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К., 1970; *Чеканов А.А.* Евгений Оскарович Патон. М., 1979; Сварка в СССР, т. 1—2. М., 1981; *Оноприенко В.И. и др.* Евгений Оскарович Патон. К, 1988; *Оноприенко В.И.* Фундаментализация научного поиска в технических науках. К., 1988; *Онопрієнко В.І.* Історія української науки: XIX—XX ст.: Навчальний посібник. К., 1998; Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті: 1918—1998. К., 2000; Національна академія наук України: 1918—2008: до 90-річчя від дня заснування. К., 2008; Біографія Є. Патона на сайтах НАН України (web: http://www.nas.gov.ua) та Інституту електрозварювання НАН України (web: http://www.paton.kiev.ua).

В.І. Онопрієнко.

ПАТОРЖИ́НСЬКИЙ Іван Сергійович (03.03.1896—22.02.1960) — оперний співак. Заслужений арт. УРСР (1930), народний арт. УРСР (1936), нар. арт. СРСР (1944), професор (1944). Н. в с. Петро-Свистунове Катериносл. губ. (нині село Солонянського р-ну Дніпроп. обл.). Закінчив Катериносл. духовну семінарію, 1922 — Катериносл. консерваторію, вокальний ф-т по класу З.Малютиної. 1922—25 організував хорову капелу (керівник і диригент), створив оперну студію при консерваторії, виступав із концертами. З 1925 — в Укр. держ. театрі опери та балету (*Харків*). З 1935 — у Київ. держ. театрі опери та балету. Виконав 45 оперних партій, серед них: Мефістофель («Фауст» Гуно), Салтан («Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова), Тарас («Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*; Держ. премія СРСР), Мельник («Русалка» Даргомижського), Захар Беркут («Золотий обруч» Б.*Лятошинського*), Фігаро («Весілля Фігаро» Моцарта), цар Борис («Борис Годунов» М.*Мусоргського*), Марсель («Гугеноти» Мейєрбера), Карась («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Виборний («Наталка-Полтавка» М.Лисенка), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Валько («Молода гвардія» Ю.*Мейтуса*), Дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*) та ін.

Провадив велику концертну діяльність, під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 організовував концертні бригади і виступав з ними на передовій.

З 1938 р. 4 рази був обраний депутатом ВР УРСР.

Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Трудового Червоного Прапора, ін. нагородами.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Стефанович М.* І.С. Паторжинський — народний артист СРСР (1896—1960). К., 1960; Иван Сергеевич Паторжинский. М., 1976; *Гнатюк Д.* Спогади про вчителя (до 80-річчя з дня народження. «Музика». 1976, № 2; *Голинський М.* Спогади. К., 1993; *Гнатюк Д.* Академік співу І.С. Паторжинський. В кн.: Мистецькі обрії 1998. К., 1998; *Колодуб О.* Іван Сергійович Паторжинський. В кн.: *Колодуб О.* Життя, творчість, спогади. К., 2006; *Кудрявцев Л.* 45 оперних партій Івана Паторжинського. «Демократична Україна», 2008, 25 липня.

Г.С. Брега.

ПАТРИ́ЛО Ісидор (30.11.1919—27.10.2008) — греко-католицький священик, чернець-василіанин і церк. історик. Д-р філософії (1951), теології (1953) і канонічного права (1961). Член *Наукового товариства імені Шевченка* (1979). Н. в с. Загородки (нині село Мостиського р-ну Львів. обл.). Навч. у василіанських школах Лаврова, *Добромиля* і Кристинополя (нині м. *Червоноград*). Вищу освіту здобув у *Карловому університеті* та *Українському вільному університеті* в Празі (нині столиця Чехії; 1942—44).

Праці: Педагогія Київсько-Могилянської академії (1631—1817). Прага, 1944 (у машинописі); Вплив християнства на українське законодавство. «ЗНТШ», 1966, т. 181; Джерела і бібліографія історії Української церкви, т. 1—2. Рим, 1975—88; Нарис історії Галицької провінції Василіянського чину. В кн.: Записки Чина св. Василія Великого, т. 11. Рим, 1982; Отець Павлин Демський, український місіонер для Сербії в 17 с. (1648—1656). В кн.: Науковий збірник Українського вільного університету, т. 10. Мюнхен, 1983; Життя і творчість о. Атанасія Великого. В кн.: Записки Чина св. Василія Великого, т. 12. Рим, 1985; Нарис історії Василіян від 1743 до 1839 р. Там само, т. 13. Рим, 1988; Огляд Василіянського чину, 1000-літнього свідка християнської Руси-України. В кн.: Збірник матеріалів Наукової конференції в 1000-ліття хрещення Руси-України. Рим—Львів—Лондон, 1988—2008.

І.В. Паславський.

ПАТРИЦІА́Т (від лат. pater — батько) — група родин, що формувала правлячий клас. «Pater» був одним із термінів, які застосовувалися до перших членів рим. сенату. Феномен П. склався в антич. світі, де такі міста, як Рим, мали клас патриціанських родин, тільки члени яких могли здійснити політ. функції. Зі зростанням європ. *міст* у 10—11 ст. П. сформувався з обмеженого кола сімей, що мали спеціальне офіційно визнане становище. Середньовічні патриціанські роди були при владі в багатьох італ. *республіках*, напр., у Венеції та Генуї, німецьких, нідерландських, швейцарських та ін. європейських містах. З часом «патрицій» став нестійким терміном, що використовувався для характеристики *аристократії* і міської *еліти* в багатьох країнах Європи.

У пізньосередньовічних та ранньомодерних містах України П. складався з невеликого прошарку давніх родів у місті на *магдебурзькому праві*, що віддавна тримали владу в своїх руках, будучи *райцями* — членами міської ради — та частково *лавниками* — членами суд. колегії. Взірцем для формування П. в укр. містах стали нім. міста, де представники міськ. П. вважалися рівними

шляхетській земській знаті. В деяких великих містах України П. ще більше монополізував свою владу через впровадження пожиттєвості міських урядів райців та лавників. Приналежність до П. визначалася такими критеріями, як давність роду, багатство та безпосередня участь у виконанні владних функцій. Потрапити до складу П. також можна завдяки родинним зв'язкам, через шлюб із представниками патриціанських родин. П. як правляча каста існував у найбільших містах України — *Львові*, *Києві*, Перемишлі, Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Луцьку* та ін. У великих і середніх містах західноукраїнських земель П. складався здебільшого із католицьких (польських та німецьких) родин, які не допускали місц. населення до міських органів влади. Виключення міськ. стану з політ. життя в *Королівстві Польському* та *Великому князівстві Литовському* змушувало представників міськ. П. шукати шляхи сусп. просування в ряди *шляхти*, однак із кінця 15 ст. це було законодавчо обмежено шляхетським *вальним сеймом*. Із 2-ї пол. 17 ст. екон. та політ. значення П. ще більше впало як з огляду на демографічні причини — через поступове вигасання давніх родів, так і економічні — унаслідок екон. зубожіння та занепаду міст.

Літ.: *Roth v. Schreckenstein.* Das Patriziat in den deutschen Städten. Tübingen, 1856; *Loziński W.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI—XVII wieku. Lwów, 1892; *Skoczek J.* Studia nad patrycjatem lwowskim wieków średnich. В кн.: Pamiątnik Historyczno-Prawny, t. 7, z. 5. Lwów, 1929; *Hibbert A.B.* The Origins of the Medieval Town Patriciate. «Past and Present», 1953, nr. 3, February; *Samsonowicz H.* Uwagi nad średniowiecznym patrycjatem miejskim e Europie. «Przeglad Historyczny» (Warszawa), 1958, t. 49, z. 3; *Gierszewski S.* Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Warszawa, 1973; Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland: Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit. Köln—Wien, 1985; *Noga Z.* Krakowska rada miejska w XVI wieku: Studium o elicie włady. Kraków, 2003.

М.М. Капраль.

ПАТРІА́РХ — (від грец. πατήρ — батько та ἀρχή — початок, причина; πατριαρχής — родоначальник) — 1) почесний титул предстоятелів кількох правосл. автокефальних церков. Із 6 ст. патріархами звалися 5 єпископів, що мали кафедри в найвизначніших політ. та реліг. центрах Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Документально титул П. закріплено в канонах Трульського собору (691—92). Пізніше кількість правосл. патріархів не раз змінювалася. Зокрема, 1589 титул П. було надано митрополиту Московському. На сьогодні існує 9 православних патріархів: Константинопольський, Александрійський, Антіохійський, Єрусалимський, Московський, Грузинський, Сербський, Румунський, Болгарський. Патріаршу форму правління також зберегли Давньосхідні церкви, що в різний час відокремилися від Вселенської церкви (т. зв. Дохалкідонські церкви): Вірменська, Коптська, Ефіопська, Еритрейська, Сирійська, Малабарська (Індійська) та Ассирійська. В Україні титул П. вживається в кількох правосл. церквах, що не мають офіц. спілкування з ін. помісними церквами. 1990—97 титул П. мали лідери *Української автокефальної православної церкви*. 1992 створено *Українську православну церкву Київського патріархату*, яка також очолюється П.;

2) титул предстоятелів сх. катол. церков, що мають самоврядування в найбільш можливому в межах Катол. церкви обсязі. 1620—30 обговорювалася можливість створення патріархату в *Києві* як засобу примирення греко-католиків та православних, але тоді ця ідея не була реалізована. 1963 митрополит *Української греко-католицької церкви* Й.*Сліпий* виступив на 2-му Ватиканському Соборі з вимогою про надання УГКЦ статусу патріархату. У відповідь Рим надав їй лише статус верховного архієпископства. Тим не менше із 1975 Й.Сліпий, без згоди Риму, титулував себе П. Сьогодні УГКЦ неофіційно продовжує вживати цей титул та домагається його визнання з боку Папи Римського;

3) почесний титул кількох єпископів лат. обряду в Римо-католицькій церкві (зокрема, Венеціанського, Лісабонського та Єрусалимського), не пов'язаний із владними прерогативами.

Літ.: *Никодим (Милаш)*, епископ. Православное церковное право. СПб., 1897; *Гидулянов П.В.* Восточные Патриархии в период четырех первых Вселенских Соборов. Ярославль, 1908; Кодекс канонів східних церков. Львів, 1995; The New Catholic Encyclopedia, vol. 10. Washington, 2003; Кодекс канонического права / Codex Iuris Canonici. М., 2007; *Калліст (Уер), митрополит.* Православна Церква. К., 2009; Annuario Pontificio per l'anno 2010. Città del Vaticano, 2010.

В.В. Бурега, О.Б. Прокоп'юк.

ПАТРІАРХА́Т (від грец. πατὴρ — батько — та ἀρχή — початок, влада) — 1) християн. церква на чолі з *патріархом*;

2) термін, що використовується в істор. та суспільно-політ. літературі для позначення домінуючого становища чоловіка в сусп-ві та сім'ї. Термін «патріархат» широко використовується також у побутовій мові, що певною мірою девальвує його наук. значення. У новітніх гендерних студіях П. — закономірний стан сусп. трансформацій, загальноісторичних чи регіональних, за яких виникають потреба та можливість умовно надмірного використання маскулінізованих відносин у сусп-ві.

До серед. 19 ст. переважала фундована ще давньогрец. мислителями (Платон, *Арістотель*) патріархальна теорія, за якою П. був історично початковим сімейним та сусп. порядком. Безпосередні спостереження тогочасних сусп. відносин авторами теорії дали можливість констатувати, що майнові та владні права патріарха в сім'ї трансформуються в держ. владу. Патріархальна теорія певним чином відновилася за розвитку *капіталізму* (Р.Філмер, М.Михайловський).

У 2-й пол. 19 ст. в результаті досліджень І.-Я.Бахофена, Л.-Г.Моргана, Ф.*Енгельса* утвердилося розуміння П. як завершальної стадії розвитку *первісного суспільства*, що змінює *матріархат*.

За теорією матріархату—патріархату, що була розвинена найкраще в марксистській школі, П. виникає під час розкладу первісного сусп-ва. У цей час у результаті значного зростання

продуктивності праці з'являється можливість отримання додаткового продукту, збільшується майнова власність окремих сімей. В умовах появи приватної власності та посилення значення чол. праці виникає потреба в передачі майна в спадок з урахуванням спорідненості за чол. лінією (патрилінійність). Це приводить до монополізації чоловіками влади над домочадцями, патронімії, гендерної нерівності жінок — викрадення, купівля, полігінія (багатоженство), насильство, принижений стан («батьківське право» за Й.-Я.Бахофеном). Ф.Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності та держави» підкреслював, що «розподіл праці в сім'ї обумовив розподіл власності між чоловіком і жінкою», а також принизливе становище останньої з переходом до одношлюбності та «першої... в історії протилежності класів...»

Термін «патріархат» використовується в деяких схемах періодизації первісної історії, а також для позначення відносин гендерної нерівності жінок у класових сусп-вах аж до сучасності. Як істор. етап П. передує ранньокласовим відносинам. Тому можливе використання термінів «патріархальний» у значенні «передкласовий», а також «патріархальне рабство» для позначення екон. експлуатації на рівні великих чи малих патріархальних сімей.

Теорії матріархату—патріархату в марксистському екон. трактуванні суперечать факти впровадження маскулінізованих (патріархальних) відносин не тільки в пізньопервісний час. Потреба патріархальних відносин також не пов'язана прямо з отриманням додаткового продукту та накопиченням його в сім'ях у результаті зростання продуктивності праці. Маскулінізація відносин продукується в будь-якому сусп-ві, що економічно потребує посиленої ролі чоловіка у відтворенні соціального життя. Потрібно враховувати, що причиною переходу до відтворювального госп-ва було не відкриття к-ри *землеробства* та *скотарства*, бо ж досвід людини давав можливість до них звернутися задовго до революції відтворювального господарювання, але людина не мала в цьому потреби. Численні дослідження економіки первісного сусп-ва (палеоекон. моделювання, експериментальні дослідження продуктивності первісних знарядь праці Дж.Харлана та ін., геоботанічні експедиції М.Вавилова, М.Жуковського) показали, що привласнююче господарювання було самодостатнім і відносно ефективним, менш затратним, ніж відтворювальне. Найперше причиною переходу до землеробства та скотарства була мезолітична криза, коли продукції привласнюючого господарювання не вистачало. У результаті збільшення затрат праці для отримання простого продукту для життєдіяльності з початком переходу до відтворювального госп-ва виникла екон. потреба в маскулінізації сусп-ва, що привело в різних зонах ойкумени і в різний час до зниження тривалості життя жінок, посиленого продукування чол. потомства. Усі доступні палеодемографічні (див. *Палеодемографія*) матеріали (Сх. Середземномор'я, Пн. Африка, Пд.-Сх. Європа, Японія, Пн. Америка, Середня Азія, Кавказ, Пн. Причорномор'я, Північ Росії, Південь Сибіру та ін.) свідчать не про зростання, як вважалося, а про падіння в цілому середньої тривалості життя населення в часи *неоліту — бронзового віку*, коли виникла потреба в переході до відтворювального господарювання. Перехід до П. може бути істор. маркером не приросту додатково виробленого продукту, а кризи статево-вікової організації відтворення сусп. життя, мезолітичної екон. кризи. Нова демоекон. система, що виникла, могла обходитися без певної частини чол. населення у вир-ві безпосереднього життя і не могла існувати без «надлишку» чол. населення при вир-ві засобів до існування. Звідси стимуляція ранньої й максимальної жін. репродуктивної діяльності, рання смертність жінок, кращий догляд за хлопчиками, звичаї «зневажання» щодо жін. потомства, а також викрадення чужих жінок, а надалі — сусп. поцінування жінки. Виникнення торгово-грошових відносин, що стали концентрованим вартісним виразом результатів вир-ва, врегулювало проблему екон. вигоди відтворення жін. потомства, бо тепер за його вир-во в сім'ї можна було отримати *гроші*, як за кожен продукт, який мав попит і мінову вартість.

Статеві диспропорції в бік маскулінізації населення були відносно врегульовані спочатку в сусп-вах землеробських чи сусп-вах комплексного господарювання. Найдовше вони зберігалися в скотарських общинах чи сусп-вах, що мали додаткові труднощі при переході до продуктивного відтворювального господарювання.

Економічна, соціальна потреба в маскулінізації населення могла сягати вдвічі більшого перевищення чол. частини населення. Вона призводила до статево-вікової експлуатації, патріархального рабства, що, окрім жінок, стосувалося найперше чол. частини населення. У сусп-вах із нестабільною економікою періоду раннього відтворювального господарювання саме перекіс у бік маскулінізації створював умови для подальшого розвитку. Поруч із тим, при такій системі, коли визначальну роль у демоекономіці відігравало перевищення кількості чоловіків у соціумі, значна їх частина не мала права на шлюб, мала особливий, принижений статус у сім'ї та сусп-ві, була експлуатованою, виробляючи додатковий продукт задовго до класової експлуатації.

У слов'янському, єврейському, турецькому, ескімоському (та багатьох ін. народів) фольклорі такі відносини відображені в притчі про молодшого сина, якого брати позбавляють права на майно, дружину, сім'ю та ін. Отже, звичаї (потреби) викрадення жінок не пов'язані прямо з виникненням одношлюбності та парного шлюбу, як вважав Ф.Енгельс. Ця схема не має доцільного екон. підґрунтя, є спрощеною. У наш час дію фактора маскулінізації як соціальної експлуатації також знаходимо за умов виникнення труднощів у відтворенні соціального життя. Такими рудиментами є обов'язкова військ. повинність та значне падіння середньої тривалості життя чоловіків.

Літ.: *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності та держави. У зв'язку з дослідженням Льюіса Г. Моргана. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21. К., 1964; *Polany K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. New York, 1968; История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. М., 1986; *Першиц А.И.* Патриархат. В кн.: Свод этнографических понятий и терминов: Социально-экономические отношения и соционормативная культура, вып.1. М., 1986; *Scott J.W.* Gender: A Useful Category of Historical Analysis. «American Historical Review», 1986, vol. 91, № 5; *Румянцев А.М.* Первобытный способ производства. М., 1987; История первобытного общества: Эпоха классообразования. М., 1988; *Tosh J.* What Should Historians Do With masculinity?: Reflections on Nineteenth Century Britain. «History Workshop Journal», 1994; *Тарнас Р.* История западного мышления. М., 1995; *Фром Э.* Мужчина и женщина. М., 1998; *Гидденс Э.* Социология. М., 1999; *Стешенко В.* Гендерні відносини у системі демографічних відносин. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 21. К., 1999; *Кислий О.* Проблеми гендерних досліджень в демографії та суміжних дисциплінах. Там само, вип. 22. К., 2000; *Гилмор Д.* Загадка мужественности. В кн.: Введение в гендерные исследования, ч. 2: Хрестоматия. Х., 2001; СПб., 2001; *Кислий О.* Демографічний вимір історії. К., 2005.

О.Є. Кислий.

ПАТРІО́ТИЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (Towarzystwo Patriotyczne) — польс. таємна орг-ція, утворена на поч. 1820-х рр. з метою боротьби за відновлення польс. державності. Очолював т-во майор В.Лукасинський. Після його арешту в жовтні 1822 кер-во П.т. зосередилося в руках Центр. к-ту на чолі з підполковником рос. армії С.*Крижановським*.

Серед членів т-ва не було єдності. Консервативна частина членів (кн. Л.*Сапіга*, кн. Я.Четвертинський, П.Мошинський) виступала за негайне відновлення польс. державності в кордонах 1772. Ліве крило (М.Ворцель, Т.*Падура*, Л.Собанський) декларувало боротьбу за кардинальні соціально-політ. і культ. перетворення шляхом загальнослов'ян. революції. Поміркованi (Г.Олізар, М.*Чайковський*) займали вичікувальну позицію.

Свою діяльність т-во поширювало на Україну. Місц. орг-ції виникли в *Києві*, *Бердичеві*, *Рівному*, *Луцьку* та ін. містах Волині й Поділля. Представники т-ва проводили переговори з Пд.

В. Лукасинський.

т-вом декабристів (С.*Муравйов-Апостол*, М.*Бестужев-Рюмін*, П.*Пестель*) про спільний збройний виступ. Задум не був реалізований, а після придушення виступу декабристів у грудні 1825 П.т. було розгромлене. Найбільш активні члени були позбавлені *дворянства* й заслані в Сибір та на Кавказ.

Літ.: *Mochnscki M.* Powstanie narodu polskiego u roku 1830 i 1831, t. 1. Poznań, 1863; *Askenazy Sz.* Tukasinski, t. 2. Warszawa, 1908; *Коробка Н.* Польское общество 20-х годов и декабристы. В кн.: О минувшем. СПб., 1909; *Baumgarten L.* Dekabryści a Polska. Warszawa, 1952; *Медведская Л.* Южное общество декабристов и польское Патриотическое общество. В кн.: Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; *Ольшанский П.* Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959.

І.Т. Лісевич.

ПАТРІО́ТИЧНІ РУ́ХИ В УКРАЇ́НІ 1941—1945. Патріотичні рухи — консолідовані дії значної частини громадян країни чи окремого регіону для досягнення певної мети в політ., екон., соціокульт., реліг. сферах, мають загальнодержавне, загальнонац. значення, відповідну ідеологічну атрибутику, символіку та орг. форми.

Напередодні й у роки *Другої світової війни* на території України, контрольованій як *СРСР*, так і гітлерівською Німеччиною та її союзниками, діяли суспільно-політ. орг-ції й рухи, що проводили кампанії допомоги військово-політ. інституціям і формуванням, збирали кошти, речі першої необхідності, організовували громад. роботи з метою матеріальної, мед. та моральної підтримки учасників збройних формувань і категорій громадян, постраждалих під час воєнних дій.

Особливістю патріотичних рухів в СРСР був контроль над ними з боку д-ви. Завдання допризовної підготовки молоді виконувало воєнізоване добровільне т-во Тсоавіахім. Формально залишаючись громад. орг-цією, на початок 1940-х рр. Тсоавіахім перетворився на своєрідний підрозділ наркомату оборони СРСР. Кількість його членів (червень 1941) становила 13 млн осіб, допризовний вишкіл в ньому пройшли майже 80 % військовослужбовців сухопутних військ та флоту і до 100 % — авіації. 1945 в Україні т-во об'єднувало 2077 тис. членів.

Для збору коштів у населення на потреби Червоної армії було створено Фонд оборони, спец. рахунки якого були в усіх відділеннях Держ. банку СРСР. За часів Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 через цей фонд було зібрано 118 млрд *карбованців* (для порівняння — прямі військ. витрати з держ. бюджету СРСР за роки війни становили, за опубл. даними, 551 млрд крб.). Значного поширення набув збір коштів на придбання військ. техніки, ініційований укр. колгоспником Ф.*Головатим*, котрий у грудні 1942 і травні 1944 вніс по 100 тис. крб. на буд-во 2-х бойових літаків-винищувачів.

Прискореною підготовкою санітарних інструкторів та медсестер, збиранням крові для військ. шпиталів займалося т-во Червоного Хреста УРСР. За час війни 13 укр. сестер милосердя, учасниць бойових дій, відзначені медаллю Ліги Міжнар. Червоного Хреста ім. Ф.Найтінгейл. Після звільнення від нацистів донорським рухом в Україні було охоплено 325 тис. осіб. Широкого поширення набула допомога у вигляді патронату — «шефства» вироб. колективів, військ. частин, колгоспів над військ. шпиталями та сиротинцями. У діючу армію організовано надсилалися посилки із продуктами харчування, речами та подарунками.

В окупованій Україні патріотичні рухи найбільшого поширення набули в дистрикті *«Гали-*

К.Г. Паустовський.

чина», де активно діяв Укр. крайовий к-т (із березня 1942 увійшов до складу Укр. центр. к-ту в *Генеральній губернії*). Відділ соціальної опіки та праці (очолював В.Луциняк), окрім іншого, займався звільненням українців із нім. полону, допомагав декому повертатися до Сх. України, утримував громад. їдальні, притулки, інтернати, дитячі будинки. На поч. 1943 при Укр. центр. к-ті постала Комісія опіки над укр. робітниками з Ген. губернаторства, які виїхали чи виїжджають до Райху, наприкінці 1943 — відділ опіки над родинами добровольців д-зії СС *«Галичина»*.

1941—42 провадив діяльність Укр. Червоний Хрест з осередками у *Львові*, *Києві*, *Рівному*, *Полтаві*, *Дніпропетровську*. Першим його завданням стала організація допомоги військовополоненим Червоної армії, збір пожертв для цієї мети, організації докладного реєстру пропалих безвісти українців, організація по селах та повітах місц. відділень.

Важливу роль в організації допомоги і збору коштів для потерпілих в окупованій Україні відіграли церк. орг-ції різних конфесій: *Української греко-католицької церкви*, Укр. правосл. церкви, *Української автокефальної православної церкви*, Румунської православної місії в *Трансністрії*.

В окупованій Україні існували нелегальні патріотичні рухи на підтримку *Української повстанської армії*. 1939—52 серед населення розповсюджувалися спец. грошові документи — бофони (*біфони*), які дали змогу мобілізувати значні матеріальні ресурси для партизан. боротьби. 1943—49 під патронатом Укр. Червоного Хреста діяла підпільна «служба здоровля» при УПА (голова — К.Зарицька).

Літ: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні 1943—1946. К., 1998; *Офіцинський В.* Дистрикт Галичина (1941—1944). Ужгород, 2001; *Головко М.Л.* Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: Вітчизняна та зарубіжна історіографія: К., 2004; *Його ж.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни: 1939—1945 рр. К., 2004; *Михайлуца М.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939—1945). Одеса, 2008.

М.В. Коваль, Т.В. Пастушенко.

ПА́УЛІ (Pauli) **Ігнацій** (Жегота) (01.07.1814—02.10.1895) — історик *Галичини*, фольклорист, видавець джерел. Н. в м. Новий Сонч (нині м. Нови Сонч, Польща) у сполонізованій нім. родині (син кравця). 1832—59 (із перервами) вивчав гуманітарні науки й медицину у Львів. ун-ті та Ягеллонському ун-ті в *Кракові*. Добре оволодів класичними мовами, а також кількома новочасними, у т. ч. слов'янськими. Працював одночасно як копіїст, перекладач і коректор, публікував у пресі вірші та статті на етногр. й істор. тематику. Цікавився нар. к-рою. Зібрав і видав «Pieśni ludu polskiego w Galicji» (1838) та «Pieśni ludu ruskiego w Galicji» (т. 1—2, 1839—40). Досліджував археологію та старопольс. письменство. 1844—52 як бібліотекар й архівіст працював в А.*Потоцького* в Кракові. Здійснив численні подорожі з метою архівно-бібліотечних пошуків. Надрукував істор. розвідки «Starożytności galicyjskie» (1840) та «Żywoty hetmanów...» (1844, 1850), а також численні видання джерел мемуарного характеру, зокрема «Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich» (1846). Співпрацював з А.Пжездженцьким та І.Полковським задля видання творів Я.*Длугоша*. Від 1870 працював у б-ці Ягеллонського ун-ту. Почесний член Археол. т-ва у Львові (1876). Залишив у рукописах чимало незакінчених праць (його архів зберігається в Ягеллонській бібліотеці).

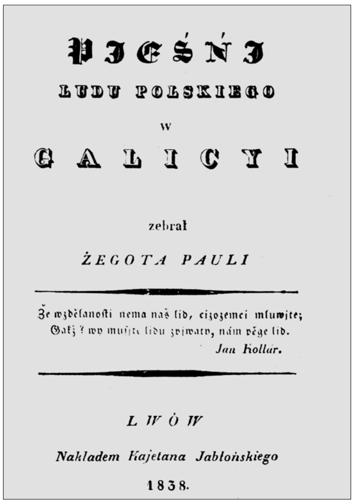
PIEŚNI
LUDU POLSKIEGO
w
GALICYI
zebrał
ŻEGOTA PAULI

Że wzdělanosti nema naš lid, cizozemci mluwjte;
Gakž ? wy musjte lidu zejwatn, nám wěge lid.
Jan Kollar.

LWÓW
Nakladem Kajetana Jabłońskiego
1838.

Паулі І. «Pieśni ludu polskiego w Galicyi». Львів, 1838. Титульний аркуш.

Літ.: *Perkowska U.* Żegota Pauli polihistor i badacz starożytności polskich. В кн.: Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Б/м, 1970; *Болтарович З.Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976.

Д.С. Вирський.

ПАУСТО́ВСЬКИЙ Костянтин Георгійович (31(19).05.1892—14.07. 1968) — прозаїк, публіцист, критик, драматург. Нащадок запороз. козака з-під *Білої Церкви*. Н. в м. *Москва*. Син відставного унтер-офіцера, ліберального чиновника залізничного відомства, який 1898 оселився в *Києві*. 1904—12 (із перервою 1906) навч. в 1-й Київ. г-зії; 1912 вступив на фізико-мат. ф-т природничого відділу Київ. ун-ту, 1913 перейшов на історико-філол. ф-т. Перші оповідання опублікував у київ. журналах «Огни» (1912) та «Рыцарь» (1913). Деякий час навч. на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, який не закінчив. Протягом 1914—17 змінив безліч професій і місць проживання. 1918—19 був коректором газ. *«Киевская мысль»;* у жовтні 1919 через голод, терор і безробіття виїхав до *Одеси*, де 2 роки працював у газ. «Моряк», з лютого 1922 — у газетах Грузії та Закавказзя. Від 1923 — співробітник моск. газ. «На вахте», ред. Рос. телеграфного агентства (згодом — ТАРС), автор перших книжок — «Морские наброски» (1925), «Минезота» (1927), «Блистающие облака» (1929), У 1930-ті рр. як кореспондент «Правды», журналів «30 дней» і «Наши достижения» об'їхав практично весь *СРСР*, після кожної мандрівки випускаючи чергову книгу, сповнену романтикою мандрів і творчої праці, любові до природи. Справжню славу принесли П. повість «Кара-Бугаз» (1932) і «Колхида» (1934). Створив історико-біографічні повісті «Судьба Шарля Лонсевиля» (1933), «Орест Кипренский», «Исаак Левитан» (обидві — 1937), «Тарас Шевченко» (1939). 1941—42 — військ. кореспондент ТАРС на *Південному фронті*, публікувався

в «Красной звезде» та фронтових газетах. В евакуації працював у «Совинформбюро» на Америку та Англію (Алма-Ата); повернувся до Москви. Протягом 1945—63 писав свій гол. автобіографічний твір «Повесть о жизни», що складався із 6-ти пов'язаних між собою книжок: «Далекие годы» (1945), «Беспокойная юность» (1955), «Начало неведомого века» (1957), «Время больших ожиданий» (1959), «Бросок на Юг» (1960), «Книга скитаний» (1963). «Золотая роза» (1956) належить до кращих світ. творів про письменницьку працю. Під час хрущовської «відлиги» П. активно виступав за літ. і політ. реабілітацію репресованих письменників. Його твори було перекладено на 59 мов світу. 1967 П. було присуджено єдину в його житті літ. премію імені польс. поета і публіциста В.Петшака. Називав Україну своєю другою Батьківщиною, якій присвятив значну кількість творів: повість «Черное море», оповідання «Морская прививка», «Потерянный день», «Парусный мастер», «Крымская весна», «Воспоминание о Крыме», «Горсть Крымской земли», нарис «Біла Церква» та ін. Його друзями в різні роки були О.*Довженко*, М.*Рильський*, Ю.*Смолич*, Ю.*Яновський*. Твори П. укр. мовою перекладали М.Зісман, Н.Орлова, О.Пархоменко, І.*Сенченко*, І.Соболь, П.Таран та ін.

П. у м. Москва. Похований у м. Таруса Калузької обл. РРФСР.

Перший музей П. було створено в Болгарії, згодом — у Москві, у Тарусі та укр. с. Пилипча поблизу Білої Церкви. У Києві існує вулиця імені П. На 1 січня 1991 тираж виданих в СРСР творів П. перевищив 65 млн примірників. За рішенням *ЮНЕСКО* 1992 в 161 країні світу було відзначено 100-річчя від дня народження К.Паустовського.

Тв.: Кара-Бугаз. Х.—Одеса, 1934; Колхида. Х.—Одеса, 1935; Щастя. К., 1947; Крымские рассказы. Симферополь, 1948; Стальной перстень. К., 1953; Скарб. К., 1955; Золота троянда. К., 1957; Літні дні. К., 1960; Повість про життя. К., 1961; Приворотне зілля. К., 1970; Черное море. Симферополь, 1973, 1986; Время больших ожиданий. Одесса, 1977; Струна. К., 1980, 1986, 1988; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1981—84; Далекі літа. К., 1983; Золотая роза. К., 1984; Начало неведомого века. Время больших ожиданий. К., 1985; Далекие годы. Беспокойная юность. К., 1987.

Літ.: *Львов С.Л.* Константин Паустовский: Краткий биографический очерк. М., 1956; Константин Паустовский: Поэзия странствий: Литературный портрет. М., 1967; *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває, ч. 2. К., 1969; *Його ж.* Мої сучасники. К., 1978; *Хинкулов Л.* В начале неведомого века: К. Паустовский в Киеве. «Радуга», 1978, № 8; *Кременцев Л.П.* К.Г. Паустовский: Жизнь и творчество. М., 1982; *Щелокова С.Ф.* К. Паустовский — романтик и реалист: Идейно-художественные искания 20—30-х годов. К., 1982; Воспоминания о Константине Паустовском: Сборник. М., 1983; *Измайлов А.Ф.* Наедине с Паустовским: К.Г. Паустовский — прозаик, публицист, критик, драматург. Л., 1990; *Ласунский О.Г.* «Одиссея» русского писателя. «Библиография» (М.), 1994, № 2; *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* На рубеже эпох: Севастополь в 1905—1917 гг. Севастополь, 2002; *Кузнецова С.* Міжнародна конференція у селі: 3 дні на острові дитинства К. Паустовського. «Одеські вісті», 2002, 26 вересня; *Сюндюков І.* «Вода грозових дощів»: Українські обрії «Країни Паустовського». В кн.: Україна Incognita. К., 2002; *Кузнецова С.* Революція очима Паустовського. «Одеські вісті», 2007, 15 листопада; *Степанов М.* Наш Паустовський. «Прес-центр», 2007, 30 травня; *Сушинський Б.* Одеські дати Паустовського. «Одеські вісті», 2007, 11 жовтня; *Кузнецова С.* Невідомий Паустовський. Там само, 2008, 15 липня; *Козак С.* Старокримські адреси Костянтина Паустовського. «ЛУ», 2008, 4 вересня.

Г.П. Герасимова.

ПА́ХОЛОК — поширена в 16—17 ст. назва слуги невисокого соціального статусу. Пахолками називали міських служебників, функції яких були близькими до сторожів; слуг, котрі перебували при т. зв. товаришах польс. війська. У 16 ст. термін «пахолок» вживався для позначення «нижчого» соціального прошарку козакуючого населення, а також для означення осіб, які опановували козац. ремесло й готувалися стати повноправними *козаками* (згодом більш поширеними для них назвами стали *«джура»*, *«молодик»*).

П.М. Сас.

ПАЦИФІКА́ЦІЯ (від лат. pacificatio — утихомирення) — позазаконна адміністративно-репресивна поліцейська акція держ. влади 2-ї Речіпосполитої проти укр. людності *Галичини*, яка відбулася восени 1930.

Пацифікація в Західній Україні. Гравюра на дереві С. Налепинської-Бойчук. 1930.

За умов світ. кризи істотно погіршилося екон. становище Польщі. Особливо болюче відчувалося це в заселених переважно українцями пд.-сх. воєводствах д-ви, із прикметними для них аграрним перенаселенням, зростаючим за умов кризи безробіттям і протегованим д-вою польс. осадництвом. Відтак обставини були сприятливими для т. зв. саботажної акції, відповідальність за яку взяла на себе щойно утворена *Організація українських націоналістів*. Упродовж 12 липня — 24 вересня (поодинокі випадки реєструвалися в жовтні й листопаді) 1930 відбувся 191 акт саботажу, з яких 172 стосувалися нищення приватного майна. Виступи розпочалися нападами на маєтки знаних особистостей, польс. генералів і урядовців, згодом поширилися на майно колоністів, руйнування інфраструктури шляхової, залізничної й телефонних комунікацій. Особливого поширення набули підпали житлових будинків, стодол, госп. приміщень, стогів збіжжя й сіна. Об'єктом атак стали також поштові відділення і поштові авто. Засадничою метою цієї масштабної акції була спроба дезорганізації держ. структур на теренах Галичини, здійснення тиску й поширення занепокоєння серед місц. польс. людності, відлякування її від потенційної купівлі землі в регіоні, змушування осадників до залишення своїх госп-в, а також (при нагоді) здобуття засобів для подальшої конспіративної діяльності. На міжнар. арені це мало підважувати престиж 2-ї Речіпосполитої, довести хисткість її прав на західноукраїнські землі й задекларувати по-

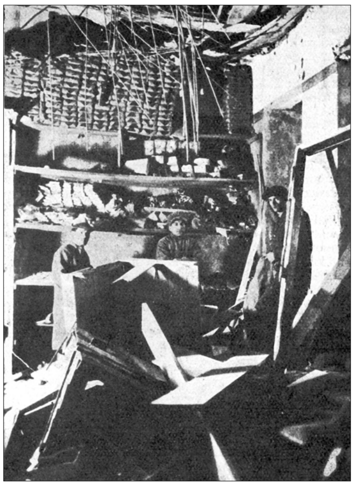

Пацифікація. Львів. Один із галантерейних магазинів «Центросоюзу» після каральної експедиції. 1930.

яву нової укр. радикальної організації — ОУН.

«Протестаційна акція» ОУН до краю загострила українсько-польс. стосунки в Галичині. У відповідь на дії радикального укр. підпілля почав консолідуватися польс. націоналістичний табір. У містах регіону стали створюватися «Союзи захисту східних кресів» і «Комітети захисту», які вимагали від уряду рішучого поборювання «гайдамаччини». Не був єдиним і укр. табір, оскільки значна частина громадянства (переважно середнього й старшого віку) підтримувала легальні укр. партії і саме в легальній суспільно-політичній, екон. та культ. діяльності вбачала запоруку збільшення укр. «стану посідання» в межах Польс. д-ви.

Пацифікація. Читальні «Просвіти» у Козовій (нині — селище міського типу Тернопільської області) та Княгиничах (нині — село Рогатинського району Івано-Франківської області) після каральної експедиції. 1930.

П. була неадекватною відповіддю влади на саботажну акцію ОУН, а рівночасно — елементом передвиборчої кампанії, спрямованим на залякування опозиції. У 1-й пол. вересня 1930 було заарештовано 18 послів (депутатів) від польс. опозиції і групу укр. депутатів сейму (С.Кузика, Д.Палієва, В.Целевича, І.Ліщинського, О.Вислоцького, І.Заваликута — *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), Л.Когута (радикал) та ін.). До 9 листопада 1930 було ув'язнено загалом 23-х укр. послів і сенаторів. Частину з них (5 осіб, заарештованих у ніч із 9 на 10 вересня) утримували разом із польс. колегами у Брестській в'язниці, піддаючи моральним приниженням і побиттю. Щодо решти укр. парламентарів, які залишалися на волі, розпочалося попереднє провадження щодо публічного підбурювання до антидерж. заколоту й поширення поза кордонами 2-ї Речіпосполитої антипольс. пропаганди. 20 вересня 1930 у Львові при виході з домівки УНДО було заарештовано крайового коменданта *Української військової організації* і крайового провідника ОУН сотника Ю.*Головінського.*

Власне П. тривала впродовж 16 вересня — 30 жовтня 1930 і охопила 16 повітів Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств. За даними укр. сторони, П. було піддано бл. 750 сіл, 250 з яких зазнали важких матеріальних втрат і руйнувань. Офіц. польс. дані підтверджували П. лише щодо 450 сіл (10 % усіх сіл Галичини).

П. здійснювалася за особистою вказівкою Ю.-К.*Пілсудського*, який водночас заборонив трактувати саботажну акцію підпілля УВО—ОУН як укр. повстання і наказав мінімізувати застосування зброї під час П., аби не дати приводу антипольс. пропаганді стверджувати, що виступи набули такого розмаху, що потрібно застосовувати зброю. Безпосереднім виконавцем П. був міністр внутр. справ ген. Ф.Славой-Складковський. П. здійснювалася силами ескадронів 14-го полку Язловецьких уланів, підрозділів 6-го стрілец. полку й 6-го, 9-го та 22-го полків піхоти, підтримуваних 17-ма ротами поліцейських, — загалом до 2 тис. осіб.

Як згадувала М.*Рудницька*, «типова пацифікація українського села» була втіленням принципу збірної відповідальності й виглядала таким чином: «Відділ військової або поліційної кінноти в числі 100—200 осіб нападав несподівано, здебільша нічною порою, на село. Офіцер, командант експедиції, заїздив до громадського уряду і, на основі списку, що його дістав у повітовому старостві, викликав найсвідоміших селян і селянок, головно тих, які були активними діячами місцевих українських товариств. Коли вони збиралися, офіцер подавав їм до відома, що впродовж двох—трьох годин громада мусить зложити означеної шкали контрибуцію (сільськогосподарські продукти, худобу, домашню птицю тощо), інакше село буде зрівняне з землею. Після того, як селяни звезли перед громадський дім «контрибуцію», провідників села вели до якоїсь стодоли або на толоку за селом і там їх в нелюдський спосіб били [...]. З людей здирали одяг, клали їх по черзі на землю або на лавку, кілька військових притримували жертву, двоє інших ставали по її боках і грубими палицями або нагаями били, поки людина не втрачала притомності. Тоді побитого зливали холодною водою, щоб прийшов до свідомости, і продовжували екзекуцію до чергового зомління. 100—200 ударів становили норму. Між катованими були також жінки, старці і підлітки, часто священики й інші місцеві інтелігенти.

Тоді, як одна партія вояків переводила екзекуцію, друга гуляла по селі. Під претекстом пошукування укритої зброї, військо

пустошило доми: зривали з хат покрівлі, били у вікнах шибки, розвалювали печі, ламали меблі, викидали з шаф і скринь одяг, білизну, кожухи, топтали їх чоботами, дерли багнетами. З подушок і перин випорювали пір'я. Харчові продукти викидали з комори на подвір'я, мішали з болотом і обливали нафтою. В стодолі нищили сільськогосподарське знаряддя, на обійстю занечищували криницю. Справившись з одною хатою, ішли до чергової.

Особливу увагу присвячувала карaльна експедиція домівкам українських товариств і установ. У кооперативній крамниці руйнували дощенту всі товари й устаткування. В читальні нищили бібліотеку; в залі, призначеній на концерти й вистави, пустошили сцену, декорації, театральні костюми, ламали музичні інструменти сільської оркестри.

До постійної програми пацифікації належала також зневага українських національних почувань. Селян примушували цілувати землю і заявляти при цьому, що це «польська земля», вигукувати на честь Польщі («нехай живе Польща!», «нехай живе маршал Пілсудський!»), лаяти вульгарними словами Україну (“я плюю на собачу мать Україну”), співати пісні, в яких висміювалася Україна й український народ. За правила здирали із стін і нищили портрети Шевченка [...]. Коли після кількох днів військо покидало село, воно виглядало немов після татарського нападу. Зовсім подібно відбувалися погроми в містечках, де найбільше від них страждали місцеві інтелігенти, діячі українських установ. І тут теж предметом знищення ставали бібліотеки, приватні українські школи, домівки товариств, кооперативи».

Під час масових ревізій польс. військово-поліцейськими експедиціями, згідно з офіц. даними, вилучено бл. 1287—1323 гвинтівок, 372—566 пістолетів, 398 багнетів, 31 гранату, майже 100 кг вибухівки, а також ін. військ. спорядження (саперні лопатки, ранці, патронташі, шоломи, телефонний дріт тощо). Польс. офіц. рапорти зафіксували лише 4 випадки смерті серед укр. людності під час П.; натомість укр. сторона стверджувала, що внаслідок побиття померло від 7 до 35 осіб. Розголосу набули смерть гімназиста М.Боднара, застреленого під час спроби втечі, і випадок зґвалтування 16-річної укр. дівчини. Від збройного спротиву українців загинув 1 рядовий 4-ї роти Корпусу охорони погранич-чя, дістали поранення 1 рядовий Війська Польського та 1 поліцейський.

У зв'язку з підозрою в причетності до саботажної діяльності часто (навіть превентивно) затримували осіб, пов'язаних із легальними укр. орг-ціями. Лише у Львові тільки впродовж вересня 1930 були заарештовані 103 особи, приналежні до УНДО, 15 — молодіжної орг-ції «*Пласт*», 2 — «Молодої громади», 1 — т-ва «*Луг*». Загалом військовими й поліцейськими було заарештовано 1739 осіб, з яких внаслідок подальшого слідства 830 звільнено з-під арешту. Справи решти 909 передано до цивільних судів, згідно з рішеннями яких упродовж 1930—31 звільнено ще 698 затриманих, а різні терміни позбавлення волі отримали лише 211 осіб.

Дошкульних ударів під час П. зазнала мережа укр. культурно-освіт. установ. 26 вересня 1930 рішенням мін-ва освіти і віровизнань було закрито 4-ту Держ. г-зію в *Тернополі* з укр. мовою навчання. Усього зазнали поліційно-адм. обмежень або ж взагалі припинили діяльність бл. 140-ка локальних укр. т-в, у т. ч. 28 осередків спортивно-пожежного т-ва «Луг», 21 гімнастичне т-во «*Сокіл*», 21 філія «Просвіти», один кооператив.

Дворазову спробу переконати польс. урядові кола щодо зміни політики уряду Ю.-К.Пілсудського в пд.-сх. воєводствах, припинення П. і звільнення заарештованих укр. діячів зробив у порозумінні з УНДО митрополит *Української греко-католицької церкви* А.*Шептицький* під час відвідин *Варшави* 1—3 та 9 жовтня 1930. Одначе ці спроби зазнали невдачі — оточення прем'єра Ю.-К.Пілсудського і президента 2-ї Речіпосполитої І.Мосціцького не допустило главу УГКЦ до перемовин з очільниками д-ви.

За неповними даними, до 15 вересня 1931 до польс. судів надійшов 51 позов щодо оскарження дій влади різного рівня під час П. У заг. підсумку за надужиття під час П. до року позбавлення волі (або 3—4 місяців у фортеці) було засуджено 3 жовнірів Війська Польського. Відносно суворіше було покарано брутальність поліції: 8 поліцейських відправили у відставку, 24 перевели з пониженням у посаді до ін. воєводств, 40 відбулися тижневим арештом, 14 отримали догани, справи 10 поліцейських спрямували до прокуратури. Але вже наприкінці 1931 справи щодо поліцейського надужиття під час П. було заморожено.

Події П. викликали міжнар. резонанс і невдовзі стали предметом розгляду в *Лізі Націй*, до якої звернулися зі скаргою *Українська парламентська репрезентація* в 2-й Речіпосполитій та 63 брит. парламентарі. Справа була передана для з'ясування т. зв. К-ту трьох. Польс. дипломати доклали величезних зусиль, щоб спровадити її на манівці, посилаючись на терористичну діяльність укр. націоналістів і вороже ставлення укр. політиків до Польс. д-ви. Розгляд скарги укр. сторони тривав до січня 1932, коли відповідним рішенням осн. провину за П. було покладено на українців, натомість польс. уряд

Двадцятитисячна демонстрація проти пацифікації в Західній Україні. Філадельфія, США. Грудень 1930.

С.П. Пачкова.

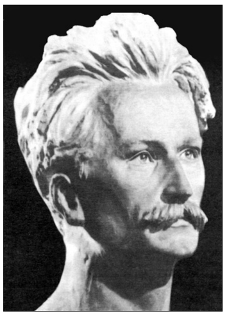
В. Пачовський. Скульптурний портрет роботи М. Паращука. 1906.

погоджувався на відшкодування збитків фіз. особам і установам, які постраждали під час П. Зрештою, низка несприятливих для українців обставин — зокрема, завершення насильницької *колективізації сільського господарства* і *голодомор 1932—1933 років* в окупованій рос. більшовиками Україні (на тлі яких тьмяніли людські й матеріальні втрати від П.), маргіналізація на міжнар. арені справи П., яку заступили геополіт. події, пов'язані з підготовкою *Другої світової війни*, а також прагнення польс. урядових кіл до внутрішньодерж. спокою і залагодження стосунків із нац. меншинами спричинили притлумлення справи П. Помірковані польс. й укр. кола 2-ї Речіпосполитої почали налагоджувати діалог, який зрештою увінчався контроверсійною політикою «*нормалізації*».

Літ.: Кривавий похід польського фашизму на окупованих землях Західної України. Львів, 1930; Liste Brève des actions de l'expéditions pénale militaire et policière envoyée par le Pouvoir de la République Polonaise contre la population ukrainienne en Galycie dans les mois Septembre, Octobre, Novembre 1930. Prague, 1931; На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. Прага, 1931; Polish Atrocities in Ukraine. New York, 1931; *Prochnik A.* Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej: Zarys dziejów politycznych. Warszawa, 1957; *Мірчук П.* Нарис історії Організації українських націоналістів, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968 (3-тє вид. — К., 2007); *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Швагуляк М.* «Пацифікація»: Польська репресивна акція у Гали-чині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993; *Рудницька М.* Статті. Листи. Документи. Львів, 1998; *Wysocki R.* Liga Narodów wobec pacyfikacji Galicji Wschodniej w 1930 roku a polsko-ukraińska konfrontacja na arenie międzynarodowej. В кн.: Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918—1939), t. 1. Słupsk—Warszawa, 2000; *Mazur G.* Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), 2001, nr. 135; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Pisyliński J.* Pacyfikacja w Małopolsce Wschodniej na forum Ligi Narodów. «Zeszyty Historyczne», 2003, nr. 144; *Potocki R.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939. Lublin, 2003; *Tomczyk R.* Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925—1939. Szczecin, 2006.

О.С. Рубльов.

ПАЧКО́ВА Світлана Петрівна (н. 19.08.1940) — археолог-славіст, старший наук. співробітник відділу археології ранніх слов'ян Ін-ту археології НАН України. Н. в с-щі Оричі Кіровської обл. РРФСР. 1959—64 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту. 1970 захистила канд. дисертацію. Є спеціалістом у галузі археології ранніх слов'ян. Досліджувала пам'ятки різних епох, у т. ч. скіф. к-ри, *поєнешті-лукашівської культури*, *зарубинецької культури*, *черняхівської культури*, слов'янської та давньоруської к-р у Терноп., Чернів., Хмельн., Київ. областях.

Наук. інтереси пов'язані із проблемами походження, розвитку і хронології зарубинецької та поєнешті-лукашівської к-р кінця 1 тис. до н. е. і поч. 1 тис. н. е. Застосовуючи формально-типологічний, порівнювальний, кореляційний та статистичний методи дослідження масового археол. матеріалу, насамперед керамічного посуду, фібул і поховань зарубинецької к-ри, запропонувала методики періодизації *археологічної культури* та дослідження демографічних процесів у населення на рубежі ер, процесів формування території археол. к-р. Автор 100 наук. статей, монографій «Господарство східнослов'янських племен на рубежі н. е.» (К., 1974), «Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы» (К., 2006), «Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва» (К., 2008), співавтор колективних монографій, у т. ч. «Археологические памятники Среднего Поднестровья» (К., 1983), «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э.» (К., 1985), «Археология УССР» (В 3-х т. К., 1986), «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (К., 1990), «Давня історія України» (К., 2000).

Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (1991).

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

Р.В. Терпиловський.

ПАЧО́ВСЬКИЙ Василь (12.01.1878—05.04.1942) — поет і драматург, культ. діяч. Н. в с. Жуличі Золочівського пов. на Львівщині. Після закінчення Золочівської та Львівської г-зій навч. в ун-тах *Львова* та *Відня*. 1901 видав першу збірку поезій «Розсипані перли», яка отримала прихильну оцінку *І. Франка*. Згодом виходять його драм. твори «Сон української ночі» (1903), «Сонце руїни» (1911), збірки «На стоці гір» (1907), «Ладі і Марені: Терновий вінок мій!» (1912). Вчителював у г-зіях Львова (1909) та Відня, один з організаторів літ. групи «*Молода муза*». 1915—18 працював у таборах військовополонених українців у Австрії та Німеччині. 1919 переїхав до *Ужгорода*, редактор час. «*Народ*». 1920—29 — професор Ужгородської та Берегівської г-зій. 1933 повернувся до Львова, викладач Львів. ун-ту (1939). Активно працював у періодичних виданнях *Львівського товариства «Просвіта»*, друкувався в часописах «*Життя і знання*» й «Просвіта». Автор низки істор. праць та видань популярної і дитячої літератури.

П. у м. Львів.

Тв.: Нарис історії мініатюри по рукописям. Перемишль, 1913; Сфінкс Європи. Львів, 1914; Роман Великий. Львів, 1918; Історія Подкарпатської Руси, т. 1—2. Ужгород, 1920—22; Гетьман Мазепа. Перемишль, 1933; Світова місія України. Перемишль, 1933; Іван Мазепа, життя й діяльність. Львів, 1937; Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України: Нарис історії з мапою. Львів, 1938; Історія Закарпаття. Мюнхен, 1945; Конструктивні ідеї державності та космічна місія української нації. «Український світ», 1945, № 1/3; Зібрані твори, т. 1—2. Філадельфія—Нью-Йорк—Торонто, 1985.

Літ.: *Шаян В.* В. Пачовський — віщун історії. «Визвольний шлях», 1967, № 4; *Середняк А.* Діячі «Просвіти». В кн.: Нарис історії «Просвіти». Львів, 1993; *Барка В.* Лірик—мислитель. «Українське слово», кн. 1. К., 1994; *Пагиря В.* Відлуння Карпат: Сторінки історії. Ужгород, 1994; *Нахлік Є.* В. Пачовський про всесвітню місію українського духу. «Український світ», 1995, № 1/3; *Ільницький М.* Молодомузівці лишилися молодими: до 120-річчя з дня народження В. Пачовського. «Новини Закарпаття», 1998, № 5 (1410), 13 січня.

В.П. Швидкий.

ПАЧО́СЬКИЙ (Paczoski) **Юзеф** (08.12.1864—14.02.1942) — польс. учений-натураліст. Професор (1918). Академік Краківської АН. Н. в с. Білогородка (нині Дубнів-

ського р-ну Рівнен. обл.). Навч. в г-зії в *Рівному*, Уманському рільничому уч-щі. 1894 закінчив Київ. ун-т, працював у ньому кілька років. Як член Київ. т-ва природодослідників вивчав флору *Правобережної України*, Криму. 1897 Херсон. земська управа запросила його на посаду губернського ентомолога. Заснував у *Херсоні* природничо-істор. музей, велику кількість експонатів для якого зібрав особисто. Один з організаторів і перших керівників заповідника *«Асканія-Нова»*. 1918—22 — професор Херсон. політех. ін-ту. 1923 переїхав до Польщі. Працював у заповіднику «Біловезька пуща», з 1925 — професор Познанського ун-ту, обраний членом Краківської АН.

Написав бл. 190 праць, присвячених дослідженню флори України та Сх. Польщі. Деякі види рослин, відкритих і описаних ним, названі його ім'ям (волошка Пачоського, зіновать Пачоського та ін.). Численні праці П. присвячені вивченню шкідників с.-г. рослин. Засновник нової галузі знань про рослинний світ, яку назвав фітосоціологією.

П. у с. Сєрослав поблизу Познані.

Праці: Флора Полесья и прилежащих местностей, ч. 1—3. СПб., 1897—1900; Основные черты развития флоры Юго-Западной России. Херсон, 1910; Основы фитосоциологии. Херсон, 1921; Dziela wybrane. Warszawa, 1951.

Літ.: *Пузанов И.И., Гольд Т.М.* Выдающийся натуралист И.К. Пачоский. М., 1965.

І.Т. Лісевич.

ПАША́ — вищий почесний титул для državних службовців, військових та цивільних, в *Османській імперії* і деякий час на початку історії Турец. Республіки. Він включався до офіц. почесного імені (унван), де неодмінно слідував за особистим іменем удостоєного (напр. Сюлейман-паша). Титул «паша» був виключно персональним, не передавався у спадок і не поширювався на дружин власника.

Уперше засвідчений у 13 ст. в д-ві Сельджукідів Рума в Анатолії як неофіц. почесний титул у значеннях пана, суверена, воєнно-духовного проводиря. В Осман. імперії першими носіями титулу «паша» були Алаеддін, старший син султана Османа, та Сюлейман, старший син султана Орхана. З кінця 14 ст. цей титул став прерогативою двох класів достойників: 1) губернаторів провінцій, завдяки чому провінції неофіційно називалися пашаликами (або пашалуками); 2) везірів дивану.

Титул «паша» мав 3 ранги, яким відповідала також емблематична відзнака — право відзначати публічну появу титулованого певною кількістю *бунчуків*. Вищим рангом був трибунчужний П., на який мали право везіри. Бейлербеї (правителі *ейялетів*, інакше — вілаєтів) мали ранг двобунчужного П. Однобунчужними пашами були санджак-беї.

У період Танзімату титул «паша» надавався першим чотирьом (із дев'яти) рангам цивільних та військ. службовців.

Зі скасуванням системи рангів у Турец. Республіці титул «паша» вживався лише генералітетом. Титул було скасовано 26 листопада 1934 у зв'язку із запровадженням за європ. зразком прізвищ для громадян. Звання генерала замінило титул «паша».

Літ.: *Pakalın M.Z.* Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, cilt 3. Istanbul, 1954; *Deny J.* Pasha. В кн.: Encic-lopaedia of Islam, vol. 8. Leiden, 1995.

О.І. Галенко.

ПАШАЛИ́К — див. *Ейялет*.

ПАШКЕ́ВИЧ Генрік (Paszkiewicz Henryk; 10.03.1897—08.12.1979) — польс. історик-медієвіст, фахівець з історії середньовічної Центр. та Сх. Європи. Професор (1934). Чл.-кор. Польс. академії мист-в (1945). Н. в м. Лодзь (нині місто в Польщі). 1915—20 навч. на істор. ф-ті *Варшавського університету* під кер-вом М.*Гандельсмана* та О.*Галецького*. Брав участь у русі за незалежність Польщі, був активним членом *Польської організації військової*. Стажувався в *Берлінському університеті*. 1927 габілітований у Варшавському ун-ті. З 1928 — доцент кафедри історії Сх. Європи середніх віків. Від 1934 працював на посаді професора Вільного польс. ун-ту у *Варшаві*, 1939 — професор Варшавського ун-ту. Під час *Другої світової війни* перебував у гітлерівському концентраційному таборі. Після звільнення потрапив до Італії, де опікувався вояками 2-го корпусу польс. збройних сил, викладав в ун-тах. 20 липня 1945 обраний чл.-кор. Польс. академії мист-в. 1944—48 — співробітник Польс. істор. ін-ту в Римі (Італія), член редколегії «Elementa ad Fontium Editiones» в 76-ти т. Від 1948 мешкав у Лондоні (Велика Британія). Співзасновник Закордонного польського ун-ту в еміграції, Польс. наук. т-ва та Польс. істор. т-ва у Великій Британії. Віце-президент Фундації Лянцкоронських. У новозаснованому ун-ті посів кафедру середньовічної історії. Започаткував видання енциклопедії «Polska i jej dorobek dziejowy w ciągu tysiąca lat istnienia: Zarys i encyklopedia spraw polskich».

Ю. Пачоський.

Серед осн. наук. пошуків П. — проблеми походження Давньорус. д-ви, Литов. д-ви, *Великого князівства Московського*, історія *Великого князівства Литовського* та включення його земель до складу *Корони Польської*, зовн. політика давньопольської та давньолитовської держав, історія окремих регіонів — зокрема *Підляшшя*, *Волині* та *Поділля*. Праці П. досі мало відомі дослідникам східноєвроп. країн, оскільки в історіографічних оглядах І.Шаскольського, В.*Пашута*, В.Шушаріна, Л.Черепніна його класифікували як історика польс. «націоналістичної буржуазної» еміграції та як прибічника норманської теорії походження Русі (див. *Норманська проблема*).

Праці: Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. В кн.: Rozprawy Historyczne Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. Warszawa, 1925; Regesta Lithuaniae ad origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem, I. Warszawa, 1930 (ред.); Jagiellonowie a Moskwa. I: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. Warszawa, 1933; O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938; W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-tych latach XIV wieku. Warsszawa, 1938; W sprawie roli politycznei Koriatowiczów na Wolyniu i Podolu. В кн.: Ateneum Wileńskie. Wilno, 1938; Rus (Russia) from the 9th to the 14th Century: Some Consideration on Modes and Methods of research. В кн.: Teki Historyczne. Polskie Towarzystwo Hystoryczne na Obczyźnie, 1950; The Origin of Russia. London, 1954 (Początki Rusi. Kraków, 1996); The Making of the Russian Na-

tion. London, 1963; The Rise of Moskow Power. New York, 1983.

А.Г. Плахонін.

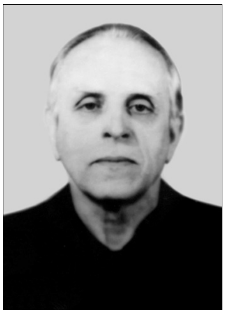

В.Т. Пашуто.

ПАШУ́ТО Володимир Терентійович (19.04.1918—17.06.1983) — рос. рад. історик, д-р істор. н. (1959), чл.-кор. АН СРСР (1976). Н. в м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*) у сім'ї службовця. 1941 закінчив істор. ф-т Ленінгр. ун-ту. 1945 вступив до аспірантури (наук. керівник — акад. Б.*Греков*). З 1949 — наук. співробітник, з 1951 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР, з 1969 — зав. сектору історії найдавніших д-в на території СРСР Ін-ту історії СРСР АН СРСР; професор Моск. обласного пед. ін-ту.

Дослідницькі інтереси П. концентрувалися навколо 3-х великих тем: становлення й еволюція *феодалізму* і ранніх *держав* (насамперед давньоруського та балтійського регіонів); дипломатія і зовн. політика *Київської Русі*; критика «буржуазної» історіографії з позицій рад. концепцій походження й розвитку Давньорус. державності.

З іменем П. пов'язано відновлення історико-філол. напряму в дослідженні Русі. У середині 1970-х рр. П. розпочав реалізацію масштабного проекту видання корпусу зарубіжних джерел з історії Сх. Європи домонгол. часу (звід «Древнейшие источники по истории народов СССР»; нині «*Древнейшие источники по истории Восточной Европы*») і відповідного щорічника «Древнейшие государства на территории СССР» (нині «*Древнейшие государства Восточной Европы*»).

Нагороджений орденом «Знак пошани».

З 1984 проводяться щорічні Читання пам'яті П. «Восточная Европа в древности и средневековье».

Праці: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Образование Литовского государства. М., 1959; Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; Александр Невский. М., 1974; Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. М., 1982 (у співавт.); Русские историки-эмигранты в Европе. М., 1982.

Літ.: *Лихачев Д.С. и др.* К 60-летию члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. «История СССР», 1978, № 2; *Дашкевич Я.* Про Володимира Пашуто: Спогад до десятиріччя з дня смерті. В кн.: Україна в минулому, вип. 5. К.—Львів, 1994; *Мельникова Е.А.* Владимир Терентьевич Пашуто (1918—1983). В кн.: Историки России: Послевоенное поколение. М., 2000.

О.О. Мельникова.

ПА́ЩЕНКО Дмитро Романович (1759—1809) — урядовець, краєзнавець. Походив із козацько-старшинської родини. Службову діяльність розпочав 1772 у Гадяцькій полковій канцелярії. *Канцелярист Гадяцького полку* (1774), *Малоросійської колегії* (1777), секретар Черніг. губернського магістрату (1782), засідатель, суддя Березнянського повітового суду (1786—90), *підкоморій* Городнянського пов. *Чернігівської губернії* (1802). *Військовий товариш* (1781), полковий писар (1783), титулярний радник (1785). Член комісії, яка у 1779—81 здійснила статистично-топографічний опис території Північного Лівобережжя, що увійшла до складу *Чернігівського намісництва* і *Новгород-Сіверського намісництва*. Один з упорядників або редакторів «Описания Черниговского наместничества» 1781, яке частково опублікував О.*Лазаревський* (1868).

Літ.: *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини. «Записки Чернігівського наукового товариства» (Чернігів), 1931, т. 1; *Гапієнко А.А.* До питання про участь Д.Р. Пащенка у створенні «Опису Чернігівського намісництва» 1781 р. В кн.: Питання вітчизняної та зарубіжної історії. Чернігів, 1991; *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення. «Сіверянський літопис», 2005, № 4—5.

О.Б. Коваленко.

ПА́ЩЕНКО Олімпіада (Олімпія) **Михайлівна** (1879—10.09.1972) — педагог, громад., політ. і держ. діяч. Н. в с. Серби Могилівського пов. Подільської губ. (нині с. Гонтівка Чернівецького р-ну Він. обл.) в сім'ї вчителів. Навч. в Маріїнській жін. г-зії в *Кам'янці-Подільському* (1889—95). По закінченні навч. закладу протягом року займалася репетиторством. Продовжила навчання на 2-річних пед. курсах у Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія), по завершенні яких працювала керівником та вчителькою зразкової школи при Тифліському пед. т-ві. Згодом стала секретарем цього т-ва. Працювала в Т-ві опіки над бідними дітьми, брала участь в організації дитячих садків, недільних шкіл для робітників, вечірніх шкіл для дорослих.

Одна із фундаторів «Общества народных чтений» (Тифліс), при якому заснувала укр. секцію. Закінчила курси сестер милосердя. 1904 добровільно виїхала в Маньчжурію, де під час *російсько-японської війни 1904—1905* працювала сестрою-жалібницею у військ. шпиталях. 15 серпня 1905 повернулася з нагородами. Призначена завідуючою школою в *Дунаївцях* (29 серпня 1905). Працювала в школі с. Ставки Радомишльського пов. Київ. губ.

П. доручили скласти літ. звіт про діяльність Червоного Хреста на території, де велись воєнні дії. Поїхала в *Москву* для виконання завдання. Навч. на Вищих пед. курсах Тихомирова (1908—10) в Москві як вільна слухачка, до іспитів не була допущена через політ. неблагонадійність.

1909 повернулася до Кам'янця-Подільського. Вчителювала в 2-му Фільварецькому Кам'янець-Подільському міськ. парафіяльному уч-щі. Водночас викладала в приватній 7-класній чол. комерційній школі Мазінга (1910—14).

Член *Подільського товариства «Просвіта»*, заст. голови т-ва (1917). У лютому 1917 обрана в Кам'янецьку міську думу, у березні 1917 — у Кам'янецьке повітове земство.

Одна із засновниць *Української Центральної Ради*, входила до її першого складу від Укр. пед. т-ва. У квітні 1917 Кам'янецькою міською думою делегована на Укр. учительський з'їзд, Всеукр. з'їзд міськ. самоврядування, Кам'янецьким повітовим земством — на Всеукр. з'їзд делегатів земства. На *Всеукраїнському національному конгресі 1917* кооптована до УЦР від учительства. Член комісії УЦР зі складу Ради.

Голова Кам'янець-Подільської повітової земської управи (1918—20), очолювала повітову шкільну раду. Затверджена секретарем урядової комісії з відкриття Кам'янець-Подільського держ. ун-ту (8 квітня 1918).

Депутат *Трудового конгресу України*. Під час приходу в Кам'янець-Подільський *більшовиків* 1919 заарештована за образу приїжджого комісара. Рада Кам'янець-Подільського ун-ту на чолі з І.*Огієнком*, повітова вчительська спілка, міська дума поручилися за П. Її випустили з в'язниці під домашній арешт.

1923 переїхала до Польщі.

Заст. голови Дубенської окружної управи, затверджена в серпні 1941 *Українським державним правлінням*.

П. у м. Львів.

Автор праць: «Записки сестри-волонтерки»; «Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету» («Наша культура» (Варшава), 1936, кн. 5 (14)); «Земство» (1938), «Фрагменти з життя народної школи у зв'язку з революційним рухом в 1905 р.» (1955), «Життєпис» (1968), «Шкільна поема» (1969); «Материнство» (1970).

Дж. та літ.: Список членів Подільського українського товариства «Просвіта» станом на 1 січня 1914 р. В кн.: Просвітницький рух на Поділлі (1906—1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 1996; *Сохацька Є.* Олімпіада Пащенко — діячка «Просвіти» та організатор українського шкільництва на Кам'янеччині (1917—1920 рр.). Там само; [*Осташко Т. С.*] Покажчик імен. Українська Центральна Рада, т. 2. К., 1997; *Сохацька Є.* Олімпіяда Пащенко-Шульмінська — сподвижниця Івана Огієнка. «Українське слово», 1997, 23 січня; *Її ж.* Подружжя Шульмінських в історії Кам'янця-Подільського 1908—1920 рр. В кн.: Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки. Хмельницький, 1999; *Малюта О.* «Просвіта» і українська державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). К., 2008.

О.В. Малюта.

ПЕ́ВНИЙ Петро (18.08.1888—08.08.1957) — громад. і політ. діяч. Н. в м. *Полтава*. Навч. в Харків. технологічному ін-ті та Моск. ун-ті. Активний учасник *української революції 1917—1921*. Співавтор щоденників «Відродження» (1918, Київ), «Україна» (1919, Кам'янець-Подільський). Учасник *Першого зимового походу Армії УНР 1919—1920*. Після поразки національно-визвол. змагань емігрував до Польщі. 1928 переїхав до *Луцька*, де очолив редакцію газ. «Українська нива». 1930—36 — посол (депутат) сейму за списками Безпарт. блоку співпраці з урядом. Виступав активним прихильником угодовської політики з поляками. 1931 разом із М.Тележинським, П.*Пилипчуком*, Серг.*Тимошенком* та ін. виступив основоположником *Волинського українського об'єднання* (ВУО). 1931—36 перебував на посаді голови ВУО, водночас — радник Рільничої палати на Волині, голова Т-ва ім. Лесі Українки, Робітн. об'єднання праці (Луцьк), укр. клубу «Рідна хата», член ревізійної комісії Т-ва ім. митрополита Петра Могили. У червні 1936 усунений із посади голови Укр. парламентарної репрезентації Волині й голови ВУО, а в листопаді 1936 — виключений з ВУО. Після початку *Другої світової війни* емігрував до США.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Зайцев О.* Представники українських політичних партій Західної України у парламенті Польщі (1921—1939). «УЇЖ», 1993, № 1; *Кучерепа М., Давидюк Р.* Волинське українське об'єднання (1931—1939). Луцьк, 2001.

І.Я. Соляр.

ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й ПРИ КИ́ЇВСЬКОМУ НАВЧА́ЛЬНОМУ О́КРУЗІ. Відкритий 5 жовтня 1902. Спочатку розташовувався в найманому приміщенні на вул. Фундуклеївській (нині вул. Б.Хмельницького, 51). 28 серпня 1911 відбулося урочисте освячення музею, який назвали ім'ям цесаревича Олексія, у спеціально збудованому коштом підприємця і мецената С.Могилевцева приміщенні на вул. Володимирській, 57. 1912 заклад був відкритий для відвідування. Його справами опікувалася музейна рада, яку очолював попечитель Київ. навч. округу О.Деревицький. Директорами музею в різний час були відомі педагоги і вчені: О.Музиченко (1912—13), М.*Стороженко* (1913), С.Слесаревський (1915), В.*Науменко* (1917), О.*Грушевський* (вересень 1917 — серпень 1918), Л.*Добровольський* (1918—19). Перші його колекції склали експонати Київ. навч. округу з Паризької всесвітньої пед. виставки 1900, пам'ятки, що були пожертвувані іноз. учасниками цієї виставки або придбані в них, а також багата геогр. збірка померлого 1905 вчителя 1-ї Київ. г-зії М.Черкунова. Музей поповнювався і за рахунок надходжень з місць учнівських робіт, праць учителів із педагогіки, програм, фотографій тощо. Музейне зібрання складалося з 3-х відділів: 1) колекція наочних прилад, які використовувалися в нижчих, середніх і пром. навч. закладах, а також предмети, що стосуються шкільної арх-ри, гігієни і фізичного виховання. Вона містила учнівські роботи з ручної праці і моделі; зразки нар. вишивки, хімічне і фіз. приладдя, геогр. карти, картини, зошити, альбоми, зразки флори, фауни, мінералів; розроблені вчителями оригінальні підручники і програми, учнівські роботи; фото, малюнки, креслення, моделі шкільних будинків і приміщень, шкільних лав, столів, дошок, печей, камінів, ламп, вентиляторів, зразки одягу і взуття, ранці, прилади і пристосування для фізкультурних вправ, рухомих ігор, приладдя для вимірювання зросту, ваги, сили тощо; 2) збірка підручників і посібників рос. та іноз. мовами, як сучасних, так і тих, що вже вийшли з ужитку; 3) спец. б-ка з історії освіти і школи, шкільної статистики, педагогіки і методики. Було влаштовано також кабінети наочних прилад. Зразковий фіз. кабінет, напр., в якому проводили заняття викладачі Київ. ун-ту Г. де Метц і Г.Флоринський, був нагороджений великою золотою медаллю Всерос. пром. і с.-г. виставки 1913 в Києві. Музей набув значення важливого осередку поширення пед. знань, де організовувалися публічні лекції відомих учених із різних галузей науки, недільні читання, заняття учнів, демон-

Будівля Педагогічного музею при Київському навчальному окрузі. Архітектор П. Альошин, 1910—1912. Фото 1910-х років.

страції найкращих наочних приладь, літні курси для нар. учителів, концерти, художні виставки, було відкрито читальню. Музей утримувався Мін-вом нар. освіти Рос. імперії. Вхід до нього і користування його матеріалами були безплатними. 1915—16 музейні колекції було евакуйовано до Курська (нині місто в РФ), після повернення експозиція не відновлювалась, оскільки приміщення займала Київ. школа льотчиків-спостерігачів, 1917—18 — *Українська Центральна Рада*, укр. політ. партії та ін. Пізніше в будинку було розміщено інші музеї, нині діє *Педагогічний музей України*.

Дж.: Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 35, спр. 266; Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 3, спр. 309; оп. 151, спр. 48; оп. 227, спр. 80; оп. 229, спр. 147, 207; оп. 256, спр. 7-а.

Л.Д. Федорова.

ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й УКРАЇ́НИ. Заснований 1983 в підпорядкуванні респ. Пед. т-ва, з 1991 — Мін-ва освіти УРСР, з 1992 — Академії пед. наук України. До складу його фондів увійшли вцілілі пам'ятки Пед. музею ім. цесаревича Олексія (див. *Педагогічний музей при Київському навчальному окрузі*), що діяв при Київ. навч. окрузі 1902—19, а також матеріали музею при НДІ педагогіки УРСР, заснованого 1977 на базі діючої з 1948 Респ. пед. виставки. Займає частину приміщень Будинку вчителя — пам'ятки арх-ри, спорудженої 1910—12 в стилі неокласицизму за проектом архіт. П.*Альошина* спеціально для першого київ. пед. музею, що розміщувався тут до 1917.

Нині у фондах закладу зберігається бл. 45 тис. пам'яток (документи, фотознімки, підручники, періодичні видання й посібники, меморіальні речі видатних діячів, зразки навч. обладнання тощо), які відображають осн. етапи історії освіти і пед. думки в Україні від найдавніших часів і першої в *Київській Русі* школи при *Софійському соборі* до сучасності. В їх числі — унікальні стародруки 15—17 ст., рукописи, підручники — «Граматика еліно-слов'янської мови» (1591), «Фразеологічний словник» (1598), граматика М.*Смотрицького*, посібник Л.Магницького та ін., що у свій час використовувалися під час навчання у *братських школах*, колегіумах, *Києво-Могилянській академії* та ін. навч. закладах України; власноручні записи Г.*Сковороди* та сторінки з його «Букваря» (1775), прижиттєві видання «Граматики» М.*Ломоносова*, *«Букваря южнорусского»* для недільних шкіл Т.*Шевченка* (1861), «Новой азбуки» Л.*Толстого* та ін.; матеріали про найзначніші навч. заклади України, видатних представників нац. і світ. освіти (Я.-А.Коменського, К.*Ушинського*, М.*Корфа*, Т.Лубенця, А.С.*Макаренка*, І.*Огієнка*, В.*Сухомлинського* й ін.), про укр. педагогів — жертв політ. репресій.

Літ.: *Тригубенко В.В.* Педагогічний музей України вчора і сьогодні. «Початкова школа», 1995, № 2; *Його ж.* Педагогічний музей України — осередок національних реліквій освіти і виховання. «Учитель», 1998, № 6; Педагогічний музей України: Сто років. «Освіта», 2003, № 32 (спецвипуск).

Е.М. Піскова.

ПЕЙТИНГЕ́РОВІ ТАБЛИ́ЦІ (Tabula Peutingeriana) — найдавніша серед збережених часом карта світу, названа так за ім'ям одного з її власників. П.т. складаються з 11-ти склеєних аркушів пергаменту, що являють собою довгу смугу-сувій, яка намотувалася на дерев'яний циліндр. Примірник, що зберігся, виготовлений в 12 або 13 ст. і є копією карти, складеної в перші століття н. е. В її основу покладено офіц. довідник шляхів Рим. імперії, що призначався для держ. службовців.

На П.т. ті області, що прилягали до пн. узбережжя Чорного моря, містять скупу інформацію: поміж Дунаєм (в якого ясно зображено 5 його гирл) і Доном спочатку позначені незаселені місця аж до *Гіпаніса* (Пд. Бугу), а далі вказані сарматське плем'я *роксоланів* і боспоряни на Кримському п-ові. Рим. шляхи за Дунай не продовжено, хоча за археологічними джерелами відомо про їхнє існування. Локалізація роксоланів і відсутність римських шляхів свідчать, що, на відміну від ін. аркушів, ця частина прототипу П.т. не доповнювалася з кінця 1 ст. до н. е., коли за імп. Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа в *Римі Стародавньому* на Марсовому полі було виставлено знамениту карту Марка Віпсанія Агріппи, що справила великий вплив на пізнішу рим. картографію.

Літ.: *Подосинов А.В.* Певтингерова карта. В кн.: Свод древнейших письменных источников о славянах, т. 1. М., 1991.

М.В. Скржинська.

ПЕКА́ЛІД (Пенкаля, Пенкальський) **Симон** (бл. 1567 — після 1601) — син заможного міщанина з м. Олькуш (Польща), поет, член Острозького культурно-освіт. осередку. 1589 дістав ступінь бакалавра мист-в *Краківського університету*. Автор латиномовної поеми «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових», де прославляє князів *Острозьких* за

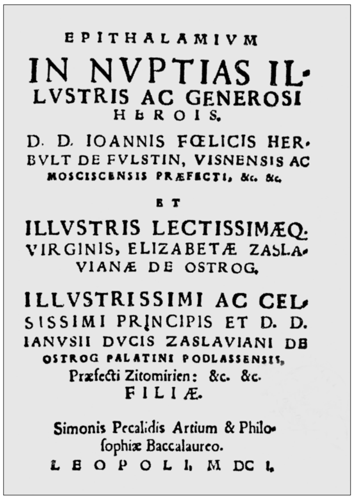
EPITHALAMIVM
IN NVPTIAS IL-
LVSTRIS AC GENEROSI
HEROIS.
D. D. IOANNIS FŒLICIS HER-
BVLT DE FVLSTIN, VISNENSIS AC
MOSCISCENSIS PRÆFECTI, &c. &c.
ET
ILLVSTRIS LECTISSIMÆQ.
VIRGINIS, ELIZABETÆ ZASLA-
VIANÆ DE OSTROG.
ILLVSTRISSIMI AC CEL-
SISSIMI PRINCIPIS ET D. D.
IANVSII DVCIS ZASLAVIANI DE
OSTROG PALATINI PODLASSENSIS,
Præfecti Zitomirien: &c. &c.
FILIÆ.
Simonis Pecalidis Artium & Philo-
ſophiæ Baccalaureo.
LEOPOLI, M DC I.

Pecalides Simon. «Epithalamium in nuptias... Ioannis Foelicis Herbult... et... Elizabetae Zaslavianae de Ostrog». Львів, 1601. Титульний аркуш.

мужність у придушенні *Косинського повстання 1591—1593*, описує *Острог*, хвалить «тримовну гімназію». Католики звинувачували його в «русинстві», 1601 опублікував у *Львові* латиномовний «Епіталамій» на честь шлюбу відомих протекторів *православ'я* — Яна-Щасного *Гербурта* та княжни Єлизавети Заславської. Схвально писав про діячів укр. історії.

Тв.: Про Острозьку війну під П'яткою проти низових. В кн.: Українська поезія XVI століття. К., 1987.

Літ.: *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; *Нічик В.М. та ін.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. К., 1990.

М.В. Кашуба.

ПЕКТОРА́ЛЬ — нагрудна прикраса з дорогоцінних металів овальної форми, що носилася на шиї. Слово «пектораль» походить від лат. слова «pectoralis», що означає «нагрудний». П. як прикрасу та символ влади одягали фараони Стародавнього Єгипту,

Золота пектораль з кургану Товста Могила. 4 ст. до н. е.

царі Ассирії, рим. військ. начальники. Нагрудну прикрасу у вигляді П. носили первосвященики іудейської релігії, кардинали, єпископи та аббати катол. християн. церкви. «Пектораллю» інколи називають і набір орденів у військових. Знахідки пекторалей відомі також у скіф. пам'ятках Пн. Причорномор'я в кургані Велика Близниця на Таманському п-ові та кургані *Товста Могила* на Дніпропетровщині, що свідчить про їх застосування скіф. царями. Знайдена 1971 в скіф. кургані Товста Могила укр. археологом Б.*Мозолевським* золота П. 4 ст. до н. е. виявилася шедевром стародавнього ювелірного мист-ва з незвичайними висохудож. горельєфними образами з життя та міфології *скіфів*. Її зображення, як і термін «пектораль», стали символом елітної спадщини України світ. значення і широко застосовуються в рекламі ресторанів, фірм, на спец. випущених монетах Нац. банку України, багатьох фінансових документах, картках, театральних і пісенних фестивалях. Гол. призом міжнародного фестивалю в *Києві* «Євробачення — 2005» була золота «Пектораль — золото скіфів».

Літ.: *Мозолевський Б.М.* Товста Могила. К., 1979; *Його ж.* Синтез скіфо-античної думки: До інтерпретації пекторалі із Товстої Могили. «Всесвіт», 1978, № 2; *Черняков И.Т., Подвысоцкая Е.П.* Взаимосвязь изображений и технологии пекторали из Толстой Могилы. В кн.: Ювелирное искусство и материальная культура: Тезисы докладов участников одиннадцатого коллоквиума. СПб., 2002; *Русяєва М.В.* Пектораль із кургану Товста Могила. В кн.: 100 найвідоміших шедеврів України. К., 2004.

І.Т. Черняков.

ПЕЛГЖИМО́ВСЬКИЙ (Пілгжимовський) **Еліаш** (серед. 16 ст. — п. після 17.08.1604) — річпосполитський мемуарист, поет. Походив із литов. *шляхти*. Кальвініст. Королів. секретар за часів польс. короля *Стефана Баторія*, писар великий литов. (1586), посол на *вальні сейми* 1590 і 1597, *маршалок Головного литовського трибуналу* 1602. 1583 був послом польс. короля Стефана Баторія до рос. царя *Івана IV*. 1600—01 — секретар посольства канцлера великого литов. Л.Сапіги до рос. царя Бориса *Годунова*. На основі власних записів підготував спец. діаріуш (зберігся частково; фрагмент під назвою «Poselstwo Lwa Sapiehy w 1600 do Moskwy» видав В.Тренбіцький 1846; віршовану версію із значними скороченнями опублікував О.*Брюкнер* у «Biblioteka Warszawska» 1896). У ньому на особливу увагу заслуговують пропозиції литов. дипломатів щодо мирного співіснування двох д-в, зокрема, і співпраці прикордонних військ у боротьбі з кримськотатар. набігами (росіянам пропонувалося, за взірцем сусідів, тримати постійне наймане військо на пд. кордонах), а також згадки про дипломатичні заходи, спрямовані проти антипольс. «ліги» рос. царя Бориса Годунова з волоським господарем *Михаєм І* Хоробрим, через яку росіяни могли підпорядкувати собі Русь, підлеглу польс. монархам.

Дж.: *Pielgrzymowski E.* Relacja z poselstwa Lwa Sapiehy do Moskwy 1600—1601. В кн.: *Kiaupiene J.* Didžioi Leono Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą, 1600—1601 m. Vilnius, 2002.

Літ.: *Tyszkowski K.* Poselstwo Lwa Sapiehy do Moskwy. Lwów, 1927.

Д.С. Вирський.

ПЕЛЕ́НСЬКИЙ Євген-Юлій (псевдоніми — Буй-Тур, М.Дагор, Е.Ріпях та ін.; 03.01.1908—29.09.1956) — літературознавець, бібліограф, педагог, громад. діяч. Доцент (1943). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1938). Н. в м. *Стрий* у сім'ї суд. урядовця. Закінчив Стрийську г-зію. Навч. у Львів. ун-ті (1926—30). На поч. 1930-х рр. там же захистив докторську дис. на тему: «Шевченко як класик». Співробітник *Національного музею у Львові* (1927—38), викладач Купецької г-зії «Рідна школа» (1929—39), Ліцею Ревізійного союзу укр. кооперативів (1938—39). Редактор часопису для молоді «Вогні» (1931—32), літ. ж. «Дажбог» (1932—34), бібліологічного час. *«Українська книга»* (1937—39, 1942—43). Співробітник час. *«Богословія»* (1923—42) та низки ін. журналів. Дійсний член НТШ (1938), член управи НТШ (1939). Працював у бібліологічній, етнографічній та літературознавчій комісіях НТШ. Голова Т-ва укр. бібліофілів у *Львові*. На еміграції — з 1939. Управитель та викладач на торг. курсах у Ярославі (1939—40) й *Кракові* (1940—41). Директор *«Українського видавництва»* (1939—40) та видавничої спілки «Бистриця» у Кракові, яку після *Другої світової війни* перевів до Зх. Німеччини. Доцент *Українського вільного університету* (1943). З 1949 — в Австралії. Заснував у Сіднеї вид-во та час. «Слово» (1950). Перший голова НТШ в Австралії (1950—56). Автор праць з історії укр. літератури, шевченкознавства, книгознавства, бібліотекознавства, музеєзнавства, етнології, істор. бібліографії, у т. ч. регіональної історії, англомовної україніки, а також шкільних підручників для навчання укр. мови та посібника, присвяченого пластовому руху (Львів, 1930; Нью-Йорк, 1960), та ін. За редакцією й з наук. апаратом П. видано багато творів укр. класиків, зокрема «Антологію сучасної української поезії» (т. 1. Львів, 1936).

П. у м. Сідней.

Бібліогр.: Бібліографія праць Є.-Ю. Пеленського: Вибрана бібліографія 1928—1948. Бломберг, 1949; *Мирослав М.* Бібліографія друкованих праць Є.-Ю. Пеленського. В кн.: Євген-Юлій Пеленський: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1994.

Є.-Ю. Пеленський.

З.П. Пеленський.

З.А. Пеленський.

Й.Г. Пеленський.

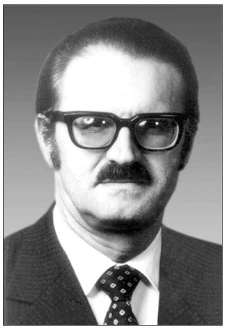

Я.Б. Пеленський.

Літ.: *Витанович І.* Спомин про Є.-Ю. Пеленського. «Овид», 1957, № 1; *Книш І.* Пам'яті Євгена-Юлія Пеленського. В кн.: *Книш І.* Відгуки часу. Вінніпег, 1972; *Сокольшин О.* Євген-Юліан Пеленський — визначний український бібліограф. «Українська книга» (Філадельфія), 1974, № 1; *Падох Я.* Євген-Юлій Пеленський — літературознавець, журналіст, видавець і пластовий діяч. «Квітучі береги» (Нью-Йорк), 1977, № 17; Євген-Юлій Пеленський: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1994.

О.В. Ясь.

ПЕЛЕ́НСЬКИЙ Зенон Павлович (псевдоніми — Зеленко, Ходя; 26.07.1902—30.10.1979) — публіцист, журналіст, громад. і політ. діяч. Н. в с. Тулиголови (Березець) Рудківського пов. (нині Городоцького р-ну Львів. обл.). Вивчав політологію в Берліні (Німеччина), був кореспондентом газ. *«Діло»* (*Львів*, 1926—28) та час. «Розбудова нації» (Прага, 1928—35). Один із засновників *Організації українських націоналістів* (1929), гол. редактор її тижневика «Український голос» (Перемишль, 1928—29), член Екзекутиви ОУН. Після тюремного ув'язнення на поч. 1930-х рр. через ідеологічні розбіжності вийшов з ОУН. Делегат Конгресу європ. національностей (Берн, 16—19 вересня 1933). Був секретарем Центр. укр. к-ту допомоги голодуючим на Україні. Активний член *Українського національно-демократичного об'єднання* (1935—39), гол. редактор його офіц. органу «Свобода» (1936—38) і щоденника *«Новий час»* (Львів, 1938—39). Один із членів-засновників *Української головної визвольної ради* (УГВР) в липні 1944, керівний діяч *Української повстанської армії*. На еміграції жив у Мюнхені (Зх. Німеччина), був гол. редактором «Української трибуни» (1946—47) і «Українського самостійника» (1950). Співробітник укр. відділу *радіо «Свобода»* (1955—67), голова Спілки укр. журналістів у Зх. Німеччині (1967—69), співредактор газет «Християнський голос» і *«Шлях перемоги»* (1976).

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Політика української демократії. Львів, 1938; Трагізм історії України: Роздвоєння національної особовості. «Час», 1948, 18, 25 липня; На глиняних ногах: Правда про силу і слабість Совєтів. Там само, 1948, 7 листопада; The XXV-th Congress of the Communist Party of Ukraine. «Ukrainian Quarterly», 1976, vol. 32, nr. 2; [Листи з Женеви 1933 до М. Рудницької.] В кн.: *Рудницька М.* Статті. Листи. Документи. Львів, 1998; [Лист М. Рудницької і З. Пеленського Голові Ради Ліги націй 25 вересня 1933.] В кн.: *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1998.

Літ.: На громадській ниві. Мюнхен, 1972; [Некролог.] «Ukrainian Quarterly», 1979, nr. 4; *Содоль П.* Українська повстанська армія. 1943—1949: Довідник, кн. 1. Нью-Йорк, 1994; *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1998; *Присяжний М.* Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945—1953). Львів, 2000; *Сніцарчук Л.* «Освідомлення українського політичного я»: Публіцистика Зенона Пеленського. В кн.: Українська періодика. Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення IX Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 28—28 жовтня 2005 р. Львів, 2005.

Г.П. Герасимова.

ПЕЛЕ́НСЬКИЙ Зиновій Андрійович (26.01.1890—28.10.1943) — громад., політ. і кооперативний діяч, економіст. Н. в с. Лисятичі (нині Стрийського р-ну Львів. обл.). Закінчив Вищу школу торгівлі у *Відні*. 1918—20 брав участь у бойових діях у складі *Української Галицької армії*. Працював у кооп. орг-ціях *Поділля* й *Галичини*. Перший редактор «Господарсько-кооперативного часопису» — органу Ревізійного союзу укр. кооперативів (РСУК) у *Львові* (1927—30). З 1930 до вересня 1939 — гол. референт із пропаганди РСУК. З 1929 — член ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання* — найбільшої на той час укр. політ. партії в Галичині й Польщі. 1930—39 — посол (депутат) до польс. сейму, член *Української парламентської репрезентації* на конгреси нац. меншостей й у справах укр. петицій до *Ліги Націй*, член президії Ради нац. меншин у Женеві (Швейцарія). У вересні 1939 емігрував до Любліна, де обіймав посаду комісара Рільничого банку. У липні 1941 повернувся до Львова, працював директором Аграрного банку Галичини.

Літ.: Зиновій Пеленський. «Господарсько-кооперативний часопис», 1943, ч. 21; *Сніцарчук Л.* Пеленський Зиновій. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997; *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1998.

Г.В. Стрельський.

ПЕЛЕ́НСЬКИЙ Йосип Гаврилович (31(18).12.1879—27.11.1957) — історик, мистецтвознавець. Професор (1918). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1917). Н. в м. Комарно в Галичині в сім'ї відомого діяча «Просвіти». Закінчив Львівську г-зію, Краківський ун-т. Брав участь у *Першій світовій війні*. Член консерваційного (реставраційного) відділу при Галицькому намісництві (1917). Професор Укр. держ. Кам'янець-Подільського ун-ту (1918—20). Управитель *«Рідної школи»* в м. Комарно. Викладав у гімназіях на Галичині. Дійсний член НТШ (з 1917). Заст. голови комісії НТШ з історії мист-ва. Старший наук. співробітник Львів. відділення Ін-ту археології АН УРСР (з 1945).

Автор праць з історії дерев'яної арх-ри та пам'яток *Галича (давнього)*, давнього *Львова* та візант. мист-ва. Підготував кілька наук. монографій, які не вийшли у світ. Проводив археол. дослідження в *Крилосі* (давньому Галичі) 1909 і 1911.

П. у м. Львів.

Тв.: З руїн Галича. «ЗНТШ», 1909, т. 91; Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Kraków, 1914; Таємниці стольного града. «Літопис "Червоної Калини"», 1991, № 5—6; 1992, № 1—2.

Літ.: *Пастернак Я.* Перші розкопки на «Золотому тоці» у Криласі. «Сьогочасне й минуле» (Львів), 1939, № 1; Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника, вип. 4. Львів, 1997.

О.В. Ясь.

ПЕЛЕ́НСЬКИЙ Ярослав Богданович (н. 12.04.1929) — історик та політолог. Професор (1964). Іноз. член НАН України (1992). Дійсний член *Української вільної академії наук*, *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в м. *Варшава*. Навч. у Вюрцбурзькому (1948—49) та Мюнхенському (1950—55) ун-тах. Захистив докторські дис. на теми: «Українська національна думка у світлі творчості М.Грушевського та В.Липинського» в Мюнхенському ун-ті (1957) та «Московські імперські претензії до Казанського ханства: Дослідження постання імперської ідеології» в Колумбійському ун-ті (1968). Доцент Кінгс-коледжу (1958—61), професор історії Амер. ун-ту у Вашингтоні (1964—67), Ун-ту Айови (1967—98).

Член редколегії час. «Континент» (Париж—Москва; з 1983). Редагував часопис-альманах *«Віднова»* (1984—87). З 1987 — президент *Східноєвропейських досліджень інституту імені В.Липинського* у Філадельфії (США). Голова фундації О. і Т. Антоновичів (1987). Директор Ін-ту східноєвроп. досліджень НАН України (1993—2008; з 2001 — *Інститут європейських досліджень НАН України*).

Автор праць з історії Сх. Європи доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів, українсько-польс. відносин, укр. суспільно-політ. думки 20 ст. і політології, зокрема, студій про В.*Липинського*, оглядів укр. рад. історіографії 1950—60-х рр., історії взаємин *Великого князівства Московського* та Казанського ханату в 14—15 ст. й низки ін. За редакцією П. видані «Україна на переломі 1657—1659» В.Липинського (Філадельфія, 1991), збірка статей і матеріалів «В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна» (Київ—Філадельфія, 1995), «Листи до братів-хліборобів» В.Липинського (Київ—Філадельфія, 1995), «Спогади» П.*Скоропадського* (Київ—Філадельфія, 1995), «В'ячеслав Липинський: Листування» (т. 1: «А—Ж». Київ—Філадельфія, 2003) та чимало інших.

Праці: В'ячеслав Липинський (17.IV.1882—14.VI.1931). В кн.: Збірник «Української літературної газети» (1956). Мюнхен, 1957; Elie Borschcak: (obituary). В кн.: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., vol. 8, no. 1/2. New York, 1960; Soviet Ukrainian Historiography after World War II. В кн.: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, bd 12, h. 3, 1964; Muscovite imperial claims to the Kasan Khanate. «Slavic review», 1967, vol. 26, no. 4; The incorporation of the Ukrainian lands of old Rus into Crown Poland 1569: Socio-material interest and ideology — a reexamination. В кн.: American contribution to the 7-th international congress of slavists, vol. 3. Mouton, 1973; Russia and Kasan: Conquest and imperial ideology, 1438—1560s. Mouton, 1974; V.Lypyns'kyj and the Problem of the Elite. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, no. 3/4; «Соціальні зміни і національна свідомість у XX сторіччі» Богдана Кравченка. «Віднова», 1987, № 6/7; The Cossack insurrections in the Jewish-Ukrainian relations. В кн.: Ukrainian-Jewish relations in historical perspective. Edmonton, 1988; В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії. «УІЖ», 1992, № 2; The problem of «Kievan inheritance». В кн.: Ukraine and Russia in their Historical Encounter. Edmonton, 1992; Гетьманат Павла Скоропадського: Міфи та дійсність. В кн.: Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873—1945. К., 1993; Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна. В кн.: В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ—Луцьк—Кременець, 2—6 червня 1992 р.). К.—Філадельфія, 1994; Українська державна школа. В кн.: *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. К., 1996.

Літ.: *ЛРВ.* [*Винар Л.*] Історіографічні статті Я. Пеленського і Ст. Горака. «Український історик», 1965, № 3/4; Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; За Вільну Україну (інтерв'ю з Я. Пеленським). «Віднова», 1986, № 5; «Сучасний консерватизм — це лібералізм XIX століття» (інтерв'ю з Я. Пеленським). «Філософська і соціологічна думка», 1990, № 11; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—1998. К., 1998; States. Societies. Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. New York, 2004.

О.В. Ясь.

ПЕ́ЛЕШ Юліян (03.01.1843—22.04.1896) — перший єпископ заснованої 1885 єпархії в Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), 1891—96 — єпископ Перемишльський, депутат Галицького сейму (1884—1896). Н. в с. Смереківці Ясельського пов. (нині в Польщі) в сім'ї дяка. Навч. у Віденській духовній семінарії (1863—67), висвячений 1867, 1867—70 — префект Віденської духовної семінарії. Був членом т-ва укр. студентів *«Січ» у Відні*. Докторат теології склав у *Відні*. Навчав укр. мови та історії спадкоємця престолу Рудольфа Габсбурга. 1870—72 — префект Львів. духовної семінарії, водночас викладав у львів. школах та Львів. ун-ті. 1872 — заст. професора богослов'я у Перемишльській семінарії, з 1874 — парох церкви св. Варвари у Відні і ректор Віденської духовної семінарії, 1883—85 — архідиякон і декан митрополичої консисторії. Автор праць з теології та історії Церкви. Осн. праця — «Geschichte der Union ruthenische Kirche mit Rom» (2 томи, 1-ше вид. — Відень, 1880—81, 3-тє — Лондон, 1968). Звернув на себе особливу увагу внаслідок свого блискучого виступу 4 січня 1886 у Галицькому сеймі під час дебатів над внеском Ю.*Романчука* про реформування галицького шкільництва, промовляв в угодовому дусі, що справило велике враження і на українців, і на поляків. Після цього П. було пророковано кар'єру політика. Проте він зловживав алкоголем, утратив авторитет та помер від сухот у м. Перемишль (нині Польща).

Юліян Пелеш.

Літ.: *Матковський П.* Три синодальні архієреї: Спомини з життя і діяльності преосвященного о. Юліяна Куїловського, д-ра Юліяна Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича. Львів, 1932; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861—1901. Львів, 2002.

І.П. Чорновол.

ПЕНЬКІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра серед. 4 — 7 ст., поширена на покордонні Лісостепу і Степу від Сіверського Дінця (прит. Дону) до Пруту (прит. Дунаю) і далі — до Нижнього Подунав'я, де пеньківські пам'ятки співіснують із празькими та гето-дакійськими старожитностями. Її пам'ятки відкрито наприкінці 1950-х рр. Д.Березовцем біля с. Пеньківка в Потясминні. У наступні десятиліття широкомасштабні роботи з вивчення пеньківських старожитностей провадилися на Лівобережжі Дніпра (Є.Горюнов), у Середньому Подніпров'ї (А.*Сміленко*, О.*Приходнюк*), Пд. Побужжі (П.Хавлюк), Дністровсько-Прутському межиріччі (І.Рафалович). На сьогодні відомо бл. 350 пам'яток П.к., десятки з яких підлягали широкомасштабним археол. розкопкам

Пеньківська культура. Предмети поясного набору зі скарбу, знайденого у с. Вільхівчик у 1974 р. 5 — рубіж 6—7 століття. З фондів Корсунь-Шевченківського історичного музею.

(поселення Пеньківка, Кочубіївка, Будище, Хитці, Скибинці, Семенки, Самчинці, Реча, Хуча та ін.). Населення проживало у невеликих селищах, на яких налічувалося до 30 житлових споруд. То були чотирикутні напівземлянки площею бл. 16 м^2 із вогнищем або кам'яною піччю. Поруч розташовувалися госп. споруди та ями-льохи. Біля с. Будище в Середньому Придніпров'ї та с. Селіште в Молдові досліджувалися *городища* П.к. Поблизу м. Гайворон на Пд. Бузі розкопано металургійний осередок (див. *Гайворон*), де виявлено більше двох десятків залізоплавильних горен. Урнові та безурнові поховання — кремації без зовн. ознак на поверхні, найкраще вивчені за розкопками біля с. Велика Андрусівка в Потясминні. При розкопках найчастіше трапляється ліплений від руки посуд — біконічні та округлобокі горщики, сковороди, миски. У ранніх пам'ятках трапляються фрагменти гончарної черняхівської, а на пізніх — канцерської та пастирської кераміки. Серед ін. знахідок виділяються вироби із заліза — наральники, серпи, коси, долота та ін.; прикраси з кольорових і благородних металів — пальчасті та зооантропоморфні фібули, браслети, предмети поясних наборів тощо; кам'яні жорна, ливарські формочки тощо. У П.к. виділяються 3 хронологічні етапи (серед. 4 — поч. 5 ст.; 5 ст.; 6—7 ст.) та 4 локальні варіанти (Дніпровське Лівобережжя, межиріччя Дніпра і Дністра, Дніпровське Надпоріжжя і Поорілля, Дністровсько-Прутське межиріччя). На покордонні зі степом на пеньківських поселеннях трапляються юртоподібні житла (Чернеччина, Багате, Йосипівка, Стецівка та ін.), а на могильниках — інгумації (Мохнач, Олексіївка, Селіште, Данчени), які засвідчують тісні взаємозв'язки слов'ян зі степовою тюркомовною людністю. Носіями П.к. були *анти* — одне з найвідоміших слов'ян. угруповань початкової доби середньовіччя.

Літ.: *Березовец Д.Т.* Поселения уличей на р. Тясмине. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1963, № 108; *Хавлюк П.И.* Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. Там само; *Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Л., 1981; *Приходнюк О.М.* Пеньковская культура. Воронеж, 1998.

О.М. Приходнюк.

ПЕНЯ́ЗЬ (від польс. pieniądze — гроші) — польс. назва дрібної білонної монети *денарій*, карбування якої у *Великому князівстві Литовському* відбувалося з кінця 14 ст. до 70-х рр. 16 ст. (із перервами). На укр. ринку використовувалися, звичайно, пенязі із зображенням литов. гербів «Колюмна» і «Погонь». Вага П. спочатку дорівнювала бл. 0,35 г (0,085 г чистого срібла), далі поступово зменшилася до 0,3 г (0,07 г срібла). На 1 литов. *гріш* ішло 10, а на польський — 8 литов. пенязей. Дехто з нумізматів вважає, що наприкінці 14 — на поч. 15 ст. пенязі карбували в *Луцьку*.

У Польщі і Литві терміном «пенязі» також позначали гроші взагалі.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981.

М.Ф. Котляр.

ПЕРВІ́СНА ОБЩИ́НА, первісна родова община — осн. соціально-екон. одиниця *первісного суспільства*. Являла собою локалізований, автономно існуючий вироб. колектив, котрий забезпечував усіх своїх членів матеріальними засобами до життя. П.о. складалася з представників різних *родів*, які потрапляли до неї завдяки нормам екзогамії. Матеріальне вир-во П.о. було елементарно простим: розподілу праці на види вир-ва та спеціалізації праці ще не існувало. Засоби вир-ва і продукти, одержані в процесі вироб. діяльності, перебували в колективній власності. Матеріального заохочення або силового примусу до праці не було, мало місце лише моральне стимулювання праці. Кожен член колективу, незалежно від величини власного внеску в створення спільного продукту, мав право на свою частку в його розподілі. П.о. складалася зі статево-вікових груп, котрі відображали специфіку розподілу праці за статтю та віком. Кожна статево-вікова група виконувала тільки їй притаманні госп. функції й мала свій особливий статус. Типологія П.о. включає ранньородову, що базувалася на привласнювальному госп-ві, пізньородову, побудовану на відтворювальному госп-ві, та сусідську, котра являла собою перехідну ланку до ранньокласових суспільств.

Літ.: История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. М., 1986; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. В кн.: Свод этнографических понятий и терминов. М., 1986; *Гиренко Н.М.* Социология племени. М., 1991.

С.В. Смирнов.

«ПЕРВІ́СНЕ ГРОМАДЯ́НСТВО ТА ЙОГО́ ПЕРЕЖИ́ТКИ НА УКРАЇ́НІ», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні» — періо-

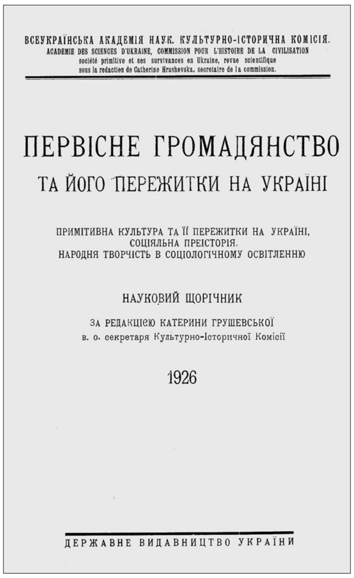
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА КОМІСІЯ.
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE, COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION
société primitive et ses survivances en Ukraine, revue scientifique
sous la redaction de Catherine Hrushevska, secretaire de la commission.

ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО
ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ

ПРИМІТИВНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ,
СОЦІЯЛЬНА ПРЕІСТОРІЯ.
НАРОДНЯ ТВОРЧІСТЬ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ОСВІТЛЕННЮ

НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ
в. о. секретаря Культурно-Історичної Комісії

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

«Первісне громадянство та його пережитки на Україні». 1926. Вип. 1—2. Титульний аркуш.

дичний етногр. і соціологічний часопис, видання Асоціації культурно-істор. досліду, яка складалася з *Культурно-історичної комісії ВУАН*, Комісії істор. пісенності та *Кабінету примітивної культури та народної творчості при ВУАН*, що діяли при *Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН*. Редактор — К.*Грушевська*. Публікувалися дослідження й рецензії Т.*Гавриленка*, П.*Глядківського*, М.*Грушевського*, К.Грушевської, К.*Квітки*, Ф.*Колесси*, К.*Копержинського*, В.Г.*Кравченка*, К.*Штепи* та ін., а також протоколи засідань Кабінету примітивної к-ри та нар. творчості при ВУАН спільно з Культурно-істор. комісією ВУАН і Комісією істор. пісенності.

Виходив 1926—29 (8 книжок, 12 випусків).

Бібліографічний покажчик журналу: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: життя і діяльність. К., 2004.

Літ.: *Матяш І.Б.* «Первісне громадянство» — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років XX ст. (за матеріалами архівного фонду). «Рукописна та книжкова спадщина України» (К.), 1996, вип. 3; *Її ж.* Репресований часопис. «Журналіст України», 1996, № 3/4; *Її ж.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. К., 1997; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

ПЕРВІ́СНІСТЬ, первісне суспільство — перша стадія розвитку людства, що визначається колективною формою володіння осн. засобами вир-ва й відносно рівною часткою сусп. продукту, яку отримують повноправні члени його кровноспоріднених колективів, сусп. формами, в основі яких лежать сімейно-родові відносини, та світоглядом, базованим на ритуалі і магії, міфології та ін. ранніх формах релігії. П. охоплює період історії від виникнення людини сучасного типу (тобто людини як такої — Homo sapiens) до переходу до цивілізації як ступеня всесвітньо-істор. розвитку людства. На відміну від цивілізації первісному сусп-ву не притаманні станово-класовий поділ, державність та міста, і воно володіє таким обсягом інформаційно-культ. потенціалу, який у вигляді традиції передається від покоління до покоління.

П. поділяється на два осн. періоди: ранньопервісний — стадію привласнюючого сусп-ва — та пізньопервісний — стадію відтворюючого сусп-ва. Така періодизація відображає заг. спрямованість всесвітньої історії, але абстрагується від істотних явищ саме первісної доби. По-перше, сам перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання тривав багато століть, а подекуди розтягувався на кілька тисячоліть, коли ранні форми землеробства і скотарства вже були в наявності, але відігравали другорядну роль в екон. житті й не виконували системоутворюючих функцій. Такими були численні неолітичні к-ри помірної смуги Пн. Америки та Євразії, зокрема — Пд.-Сх. Європи 6 тис. до н. е.: Старчево, Кріш, Кереш, *буго-дністровська культура* та ін. По-друге, упродовж тисячоліть поруч і в контакті із землеробсько-скотарськими сусп-вами і навіть сталими цивілізаціями існували етноси високорозвинутих спеціалізованих рибалок та мисливців на морського звіра (моржів, китів, дюгонів тощо), які, попри цілком ін. госп. спеціалізацію, також вели осілий спосіб життя й отримували надлишковий (а інколи, за умов регулярної масштабної торгівлі з розвинутішими сусідами, навіть додатковий) продукт, відзначалися високими приростом і густотою населення, мали подібні до ранньоземлеробсько-скотарських сусп-в соціальні інститути (генеалогічний рід, родову та/чи гетерогенну общину, статево-вікову стратифікацію, ради родових старійшин тощо) й релігійно-культ. форми життя (зародкові форми пантеонів, культ предків, шаманізм, нагуалізм тощо), перебували на тому ж техніко-технологічному рівні розвитку. Це дає підстави виділяти окрему стадію середньої первісності, у межах якої ранньоземлеробсько-скотарські та високоспеціалізовані рибальсько-мисливські сусп-ва мають розглядатися як осн. стадійно-істор. флуктуації. При такому підході історія П. поділяється на ранній, середній та пізній етапи, які приблизно співвідносяться з археол. періодами: по-перше, палеоліту і мезоліту; по-друге, протонеоліту й неоліту; по-третє, доби палеометалів, бронзового та залізного віків. На таких засадах періодизація первісної історії була докладно розроблена В.*Генінгом*.

Оскільки найдавніші антропологічні рештки людини сучасного типу, зафіксовані в найвіддаленіших одна від одної точках Азії, Африки та Європи, мають вік прибл. 40 тис. років і демонструють уже цілком сформовані расові відмінності, маємо припускати, що вид Homo sapiens утворився принаймні за 150—200 або навіть більше тисяч років до того. Про це свідчать і численні дані ін. наук, зокрема генетики й археології. Таким чином, можемо говорити про наявність певного найдавнішого періоду людської історії, майже не документованого антропологічно й археологічно. Він припадає на час найбільшого поширення неандертальців, коли ще мізерне за кількістю людство поступово поширювалося просторами Старого Світу з ареалу свого виникнення, котрий, як прийнято вважати, містився десь на сх. Африки.

Рання П., або перша стадія розвитку первісного сусп-ва, характеризується пануванням привласнюючого мисливсько-збиральницького госп-ва. Люди були здатні забезпечити себе необхідним і, періодично, надлишковим харчовим продуктом. Ставлення до природного середовища здебільшого мало хи-

жацький характер, оскільки усвідомлення того, що ресурси довкілля можуть бути вичерпані, ще не існувало. Це вело до скорочення поголів'я промислових тварин, що (у поєднанні із кліматичними зрушеннями на межі плейстоцену та голоцену) зумовило зникнення багатьох із них. Мисливсько-збиральницька орієнтація госп-ва передбачала досить мобільний спосіб життя, за умов якого невеличкі колективи відповідно до пори року та наявності в тих чи ін. місцевостях харчової бази періодично змінювали місця свого проживання. Зв'язки між людьми ґрунтувалися переважно на родинно горизонтальні. Гол. роль відігравали відносини між родичами одного покоління (здебільшого рідними та двоюрідними братами й сестрами) і їхніми шлюбними партнерами, їхніми батьками та дітьми; уявлення про рід генеалогічний ще не існувало. Причетність людей до певних духовних традицій забезпечувалася й усвідомлювалася приналежністю їх до певних тотемічних груп, які вносили культурно-інформаційну дискретність у досить аморфне поле споріднених груп певного регіону. Елементарною соціально-вироб. групою була кровно-споріднена община, яка об'єднувала шлюбних партнерів з різних тотемічних груп.

Між найближчими за проживанням, походженням, діалектами, звичаями, віруваннями, формами господарювання тощо ранньопервісними общинами традиційно існували шлюбні та культурно-інформаційно-культові зв'язки, відносини обміну, взаємодопомоги тощо. Завдяки цьому в межах окремих компактних регіонів мешкали відносно сталі асоціації кровноспоріднених общин, представники яких належали до кількох тотемічних груп. Таким асоціаціям були притаманні спільний діалект, певні риси к-ри, специфічні релігійно-міфологічні уявлення, пов'язані з відповідною обрядово-культовою практикою. Складалися вони переважно з 5—10 найближчих общин, серед членів яких інколи простежуються ознаки спільної самосвідомості. Це, разом з ін. обставинами, дає підстави розглядати їх в етнічній площині. Називати такі спільноти племенами немає підстав, тому що власне племінних інститутів вони не мали і суспільно-владно-організаційних функцій не виконували. В.Генінг називав їх «етнічними групами, що формуються», Я.Чеснов — «передетнічними спільностями», а В.Шнірельман — «протоетносами». Останній термін нині найпоширеніший. Межі таких протоетносів здебільшого (якщо вони не визначаються чіткими геогр. кордонами — гірський хребет, море тощо) досить аморфні. Общини, що проживають на їхніх периферіях, можуть активно спілкуватися із представниками сусідніх протоетносів, чому сприяє й мобільний спосіб життя. Унаслідок цього в межах великих географічно компактних й екологічно однорідних регіонів (як, скажімо, Австралія) певна множина кровноспоріднених общин, згуртованих у взаємопов'язані протоетноси, складає первісну етномовну безперервність, у межах якої простежується виразна господарсько-культурно-діалектна спорідненість груп людей, причетних до спільного інформаційного поля. В її межах окреслювалися контури майбутніх груп споріднених мовних сімей (індоєвропейської, семітської та ін.).

Залежно від конкретних умов і форм життєдіяльності окремих ранньопервісних колективів на різних територіях у різні часи переважали різні види мисливства й збиральництва, статевовікового розподілу праці, шлюбних, внутрішньообщинних і міжобщинних зв'язків, форм обрядової практики та міфологічних уявлень, а відтак — і різні типи людей із характерними для них рисами. Тому маємо виділяти не тільки окремі етапи, а й певні варіанти (шляхи) істор. руху первісного сусп-ва, пов'язані з окремими природно-кліматичними зонами. Серед них найпоширенішими були сусп-ва: тропічних збирачів, загінних мисливців відкритих просторів та мисливців і збирачів переважно закритих ландшафтів.

На території України мешкали спільноти ранньопервісних верхньопалеолітичних колективних мисливців відкритих ландшафтів, передусім прильодовикової зони Євразії. Вони не могли обійтися без списа з кам'яним наконечником, теплого одягу, взуття, без уміння будувати тепле житло типу чуму тощо. За умов мисливського способу життя (збиральництво в холодному кліматі ніколи не відігравало істотної ролі) при полюванні на великих стадних ссавців (мамонт, бізон, кінь, північний олень) необхідна була чітка організація праці, що мало сприяти посиленню позицій лідера. Порівняно із тропічними збирачами общини колективних мисливців мали бути значно згуртованішими. Їхні ядра складали групи пов'язаних кровною родинністю чоловіків-мисливців, котрі ділили спільно під кер-вом лідера. Спільна праця зумовлювала й спільну власність на здобич (чого не могло бути у тропічних збирачів), яку потім, знов-таки переважно спільно, переробляли їхні жінки, що походили із сусідніх общин. Це перешкоджало формуванню нуклеарної сім'ї як первинної клітинки сусп-ва, оскільки чим міцніша община, тим слабше подружжя. За умов колективного полювання кровноспоріднена община, її ядро чоловіків-родичів мали домінувати над шлюбною парою. Але порівняно з подружжями тропічних збирачів остання була міцнішою, бо на побутовому рівні існував розвинутий статевий розподіл праці. За суворих умов життя у прильодовикових тундростепах взаємопідтримка розпорошених по величезних просторах общин була життєво необхідною. Тому общини були зацікавлені мати своїх представників серед сусідів. Це досягалося тим, що дівчат видавали заміж у сусідні общини, звідки, за принципом реципрокації (еквівалентного обміну), брали жінок. Така практика вела до утвердження екзогамії — заборони на шлюбні, а потім і взагалі статеві зв'язки між кровними родичами. Утвердження принципу екзогамії сприяло зміцненню та структуруванню міжобщинних зв'язків у межах окремих компактних регіонів і становленню протоетносів, які утворювали етномовні безперервності. В останніх циркулювала й накопичувалася культ. інформація.

Порівняно із сусп-вами, про які вже йшлося, значно ширші можливості мали мисливсько-збиральницькі групи пізньоплейстоценових закритих узбережно-

лісово-передгірських ландшафтів помірно-субтропічної смуги, яка в той час охоплювала Середземномор'я й анклавно продовжувалася на сх. Мешканці цих територій добували їжу переважно індивідуально: чоловіки сам-один чи удвох-утрьох — полюванням на не дуже великих лісово-гірських тварин (олень, косуля, муфлон, кабан), а жінки в такій самій кількості — збиральництвом (дикі плоди, горіхи, молюски тощо). Однак з огляду на негарантованість удачі кожного продукти полювання в общині розподілялися серед чоловіків-родичів приблизно порівну, незалежно від того, хто скільки приніс, тоді як серед жінок (які не були між собою кровними родичами) така практика не була обов'язковою. За такої системи добробут общини залежав передусім від якості промислових знарядь та особистого досвіду й хисту кожної людини. Пануючі реципрокативні відносини, за яких кожний вносив до «комори» громад. споживання якомога більше заради того, щоб отримати звідти також більше, але вже у вигляді вшанування та свідчень власного престижу, стимулювали особисті пошуки засобів удосконалення трудової діяльності. Повсякденні потреби разом із сусп. заохоченням до підвищення продуктивності праці забезпечували відносно швидкі темпи тех. прогресу, і вже наприкінці плейстоцену такі сусп-ва, принаймні в Пд. Європі, володіли луком та стрілами.

Підвищення ефективності індивідуального полювання й спеціалізованого збиральництва поглиблювало розподіл праці між чоловіком і жінкою саме як конкретними індивідами, у межах парної сім'ї, а не як представниками різностатевих вироб. груп общини. Виникає грунт для особистої конкуренції голів окремих сімей, які спираються в боротьбі за лідерство щодо жінок, дітей і найближчих родичів. Це ж вело до індивідуалізації міжособистісних стосунків і проявлення в максимально можливих для ранньопервісної доби формах особистих якостей людей, а відтак сприяло появі якісно нового типу людини, котрий відіграв вирішальну роль у майбутньому.

Планетарна катастрофа, викликана швидким таненням льодовиків, зміною кліматичних поясів та затопленням примор. низин, майже повсюдно екваторіальних лісів і призвела до деструкції традиційних систем життєзабезпечення. Повсюдно був принципово порушений стан відносної рівноваги між соціумами та довкіллям. Нащадки колективних мисливців прильодовикової зони відходили до високих широт за стадами північних оленів. Водночас, за умов поширення лісів північніше Альп і Карпат, туди просувалися мисливсько-збиральницькі групи Пд. Європи. Володіючи луком і стрілами та будучи добре пристосованими до життя в багатій на водоймища лісовій зоні Європи, невеличкі, у складі кількох сімей, кровноспоріднені общини створювали групи пов'язаних між собою різноманітними відносинами прото-етносів. Постійно живучи поблизу води, вони починали приділяти більшу увагу харчовим ресурсам річок і озер, зокрема рибі, якою не нехтували й мисливці фінального палеоліту. Досконалі рибальські знаряддя та стаціонарні поселення спеціалізованих рибалок виникають в Європі (на дніпрових порогах, у районі Залізних Воріт на Дунаї, уздовж узбереж Північного й Балтійського морів) із 8—7 тис. до н. е. Мезолітично-ранньонеолітичні протоетноси вирізнялися малою густотою населення та його повільним приростом. Ці сусп-ва органічно вписувалися в ландшафт, стаючи вищою ланкою відповідних біоценозів. Але таке екстенсивне ставлення до довкілля, зорієнтоване на підтримання рівноваги між кількістю людей і природною харчовою базою, блокувало можливості подальшої еволюції. Тому відповідні соціуми незабаром опиняються у стані стагнації. Кардинальні зрушення соціокульт. характеру в цій смузі були пов'язані з поширенням нових госп. форм із Бл. Сходу.

При посиленні аридизації Пн. Африки та Передньої Азії місц. населення також було змушене переорієнтовуватися на використання ресурсів водоймищ, що швидко привело до спеціалізованого рибальства, та приділяти більшу увагу збиральництву, що, за наявності придатних для доместикації рослин, зокрема злакових, вело до неолітичної революції як основи подальшого цивілізаційного процесу. Якщо сусп-ва привласнюючої економіки живуть за рахунок природи, то зорієнтовані на відтворююче госп-во вступають у співробітництво з нею. У зонах з обмеженими харчовими ресурсами водоймищ, за умов збільшення демографічного пресингу й виснаження довкілля, люди (при наявності сприятливих обставин) відносно швидко переходять від рибальсько-мисливсько-збиральницької діяльності до ранньоземлеробсько-тваринницької, тоді як у багатих на такі ресурси районах розвиток тривалий час здійснюється на грунті спеціалізованого рибальства та мор. полювання. Протягом певного періоду обидві лінії еволюції забезпечують приблизно рівні можливості для підвищення демографічного потенціалу, розвитку ефективніших форм сусп. самоорганізації та накопичення й обігу культ. інформації. В обох випадках бачимо великі стаціонарні поселення, розвинуті родові відносини й культи, статево-вікову стратифікацію з першими елементами домінування в межах общин окремих шанованих родин. Етнографічно це ілюструють матеріали Нової Гвінеї та Меланезії, ін. регіонів. Проте шлях до цивілізації проходив саме через утвердження землеробства та скотарства. У той час, коли населення центрів випереджаючого розвитку на основі землеробсько-тваринницького комплексу інтенсифікувало свій розвиток, на їхній периферії темпи еволюції були значно повільнішими. Тому надлишкова людська маса з таких центрів розселялася на тих навколишніх територіях, де природні умови були сприятливими для ведення звичних форм відтворюючого госп-ва. Демографічний потенціал у землеробів-скотарів майже завжди був значно більшим, ніж у їхніх сусідів, а господарсько-культ. тип — вищим і сусп. організація — досконалішою. Тому при взаємодії із сусідами вони, як правило, або витискували їх, або асимілювали.

Якщо дивитися на історію П. з позицій теорії цивілізаційного процесу, то її середній період — доба родового ладу — може бути схарактеризований як перехідна стадія, на якій співіснують два

принципово різні за своїми потенціями типи сусп-в — рибалок і мисливців (на яких вичерпуються продуктивні можливості ліній привласнюючого госп-ва) та ранніх землеробів і скотарів, з яких починається розвиток сусп-в відтворюючого госп-ва в напрямі до цивілізації. Кінець цієї стадії відповідав, з одного боку, кризі спеціалізовано-рибальських сусп-в та їх переорієнтації (якщо давали можливість умови) на землеробство й скотарство, а з другого — утворенню широкого спектра ліній подальшої еволюції сусп-в відтворюючого госп-ва, притаманних уже пізньопервісній (передцивілізаційній), племенній стадії. Осн. напрямами ранньоземлеробсько-тваринницького госп-ва були: 1) тропічне, зорієнтоване на коренебульбоплідне землеробство; 2) пов'язане із зерновими культурами хліборобство; 3) рухоме скотарство з його переростанням у кочівництво (номадизм). Здебільшого їх общини були об'єднані у племена й мали надродові органи влади та управління.

Відсутність у вологих місцевостях тропічно-екваторіального поясу чітко виражених пір року, а відтак — і сезонного характеру землеробської праці, не стимулювала накопичення харчових запасів. Кожна сім'я, маючи свій город, протягом року брала з нього їстівні бульби та корені відповідно до своїх потреб. Вони були мало придатні для зберігання і транспортування, що перешкоджало їх концентрації та обміну. Досягнувши самозабезпеченості й не маючи стимулів і можливостей для підвищення продуктивності праці, вир-ва надлишків харчів, їх концентрації, зберігання та обміну, такі сусп-ва часом опинялися у стані стагнації, не долаючи навіть, як папуаси, рівня родового ладу. В ін. випадках вони, як полінезійці, виходили на передцивілізаційний рівень. Проте магістральний шлях пізньопервісного людства до цивілізації пролягав через розвиток зернового землеробства (пшениця, ячмінь, просо, рис, маїс та ін.), пов'язаного (за винятком Мезоамерики) із тваринництвом. Зерно й худобу зручно було накопичувати, відчужувати й обмінювати. Тому ранні цивілізації виникають саме на базі зернового землеробства, поєднаного з городництвом, садівництвом, скотарством та рибальством, і чифдомів-вождівств, аристократична верхівка яких реалізує сусп. право влади-власності на колективні ресурси через використання редистрибутивної системи. Там, де необхідною була іригація, розвивалися колективні форми хліборобства, тоді як там, де атмосферних опадів було достатньо, створювалися умови для утвердження парцелярно-сімейних форм вир-ва. Початок розходження цих господарчо-культ. ліній розвитку простежуємо ще з глибин близькосх. неоліту. Наявність поселень площею до 10 га свідчить про досить високий рівень соціокульт. самоорганізації відповідних общин, в яких існувала диференціація сфер діяльності.

Із 7 тис. до н. е. на Бл. Сході вже існувало зрошувальне землеробство, проте там, де атмосферні опади були достатніми, потреба в іригації не відчувалася. Периферійні та слабкіші групи витискувалися на мало придатні для землеробства місцевості, де їм залишалося лише орієнтуватися на розведення худоби. Але, пристосувавшись до таких умов, скотарські спільноти змогли протягом найближчих тисячоліть опанувати величезні сухі простори Пн. Африки, Аравії та Середнього Сходу. Не пізніше межі 7—6 тис. до н. е. дрібна рогата худоба через Кавказ, а велика — через Балкани потрапляє в області Пн. Причорномор'я, Приазов'я та Передкавказзя. Поєднання дрібної і великої рогатої худоби з доместикованим не пізніше межі 5—4 тис. до н. е. місц. індоєвроп. племенами конем привело до формування оптимально пристосованого до місц. екологічних умов стада. А це, враховуючи ту бойову перевагу, яку давало оволодіння конем, забезпечило широку експансію войовничих скотарів. Пасовиськами стають майже всі відкриті простори, ефективне використання яких передбачало збільшення довжини перегонів худоби, що, у свою чергу, підвищувало мобільність способу життя скотарів та зменшувало вагомість заняття землеробством. Посилення посухи вело до звуження кормової бази, що також стимулювало підвищення рухомості. Унаслідок цих процесів упродовж 2-ї пол. 2 тис. до н. е. скотарські племена зони Євразійських степів, Аравії та Пн. Африки переходять до номадизму. Але, з огляду на екстенсивність кочового скотарства та численні ін. обставини, номади власними силами були здатні вийти лише на рівень формування ранньодерж. структур, та й то за умови підкорення сусідніх хліборобських племен і встановлення безпосередніх зв'язків зі вже існуючими цивілізаціями. Власний потенціал кочівницької лінії розвитку швидко вичерпується і від серед. I тис. до н. е. істотного поступу в господарсько-соціокульт. системі номадів не спостерігається.

На рівень цивілізації власними силами здатні вийти лише землеробські або, тим більше, землеробсько-скотарські сусп-ва, зорієнтовані на злакові культури. Лише хліборобство (у найширшому розумінні, коли під ним розуміти культивування злакових культур як таких, включно із просом, рисом, маїсом та ін.) забезпечує госп. базу для виникнення цивілізації. Із 7—6 тис. до н. е. спостерігається розходження двох ліній еволюції хліборобсько-скотарських сусп-в, одна з яких орієнтується на іригаційне землеробство, тоді як друга в екологічних зонах із достатніми атмосферними опадами не передбачає штучного зрошення. Перші цивілізації виникають в умовах широко-масштабного іригаційного землеробства в долинах великих рік — Нілу, Тигру і Євфрату, Каруну і Кархе та Інду з його численними притоками. В ін. випадках (Мінойський Крит, ольмеки і майя на Юкатані, найдавніший Китай) ранні цивілізації можуть утворюватися й на основі ін. форм землеробства, але й тут ми неодмінно бачимо вирішальну роль орг. діяльності владних структур у забезпеченні ефективного функціонування систем вир-ва та перерозподілу матеріальних благ. Останнє стосується навіть полінезійських соціальних організмів, що вийшли на рівень ранньополіт. структур (як то було на Гавайях чи Тонга). Проте високорозвинуті енеолітичні к-ри Балкано-Ду-

найсько-Карпатського ареалу (Кораново, Боян, Гумельниця, Кукутені-Трипілля (див. *Трипільська культура*) та ін.), які до 4 тис. до н. е. майже нічим не поступалися тогочасним месопотамсько-єгипетським, але були зорієнтовані на індивідуально-родинне (у межах общини) хліборобсько-тваринницке госп-во, незабаром опиняються у стані стагнації і гинуть.

Базою соціокульт. піднесення передньоазійсько-східно-середземномор. сусп-в на кінець енеоліту стає якісне вдосконалення всієї системи вир-ва та перерозподілу завдяки планомірному й послідовному розширенню іригаційних систем у сухому поясі та розвитку комплексного багатогалузевого госп-ва в узбережній зоні Сх. Середземномор'я, особливо Егеїди. Ці перетворення були можливі лише завдяки формуванню надобщинних і надродових — племенних (типу чифдомів-вождівств) — органів влади й управління, міцної професійної адміністрації, яка поступово набувала вигляду ранньодерж. апарату. Її діяльність — навіть без скільки-небудь істотного вдосконалення с.-г. знарядь праці — сприяє якісному підвищенню заг. продуктивності харчового вир-ва. Завдяки феномену влади—власності та посиленню ролі редистрибутивної системи ця верхівка концентрує у своїх руках сусп. додатковий продукт, чим забезпечує як власне престижне споживання, так і утримання навколо себе штату військових, ремісників, прислуги та ін. Відтак відбувається становлення ранньокласових сусп-в та перших цивілізацій.

На відміну від цього за доби енеоліту та бронзового віку населення Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону із Середньою Наддніпрянщиною, не кажучи вже про ін. несередземномор. області Європи, не могло досягти необхідного для виникнення ранньо-цивілізаційної системи рівня с.-г. вир-ва. Організація колективного землеробства була тут непотрібною. Не виникало потреби й у чіткій міжобщинній спеціалізації та наступному перерозподілі продуктів праці, оскільки ландшафтні умови (на відміну, скажімо, від Егеїди) на значних територіях мало чим відрізнялися, а ефективних транспортних засобів для забезпечення зв'язків із центрами формування цивілізацій ще не було. За умов кризи місц. системи землеробства і експансії індоєвроп. скотарських племен у 4—3 тис. до н. е. провідним на більшій частині Європи, як і в багатьох регіонах Азії та Африки, стає скотарство. Масштабні продуктивні зрушення в землеробстві тут розпочалися лише з часу оволодіння залізом.

Таким чином, за умов П., зокрема на її пізній, передцивілізаційній стадії спостерігаємо виразну поліваріантність істор. розвитку з формуванням двох осн. шляхів розвитку землеробсько-скотарських сусп-в: східного, пов'язаного з посиленням ролі племінних інститутів у системах вир-ва й перерозподілу, і західного, де відповідні тенденції не набувають значного поширення і госп-во ґрунтується на системі більш-менш автономних, об'єднаних в общини родин. Перший, східний, шлях характеризується забезпеченням зростання ефективності економіки за рахунок удосконалення її організації, редистрибутивно-госп. формою концентрації додаткового (а значною мірою й необхідного) продукту та його трансформацією у престижні цінності (володіння якими символічно-магічним чином засвідчує високий соціальний статус) організованим при ставках вождів-князів ремеслом та через цент-ралізовано налагоджену зовн. торгівлю. Колективізм вир-ва й редистрибутивна система блокують приватизаційні тенденції і зумовлюють тотальне панування влади-власності над парцелою, що відображається в усіх аспектах суспільно-політ. та культурно-культового життя. Цей шлях, — завдяки високій мірі акумуляції енергетичних витрат, їх інформаційно-культурного забезпечення, накопичення вражаючих техніко-технологічних, адміністративно-політ., символічно-проективних тощо здобутків, — веде до створення цивілізацій давньосх. типу Близького, Середнього і Далекого Сходу та доколумбової Америки. Другий, західний, шлях до початку залізного віку був не здатний забезпечити вихід сусп-в, що його репрезентують, на цивілізаційний рівень і розкриває свої продуктивні можливості пізніше — із 1 тис. до н. е., коли в переважно помірній зоні Євразії, на периферії давніших, виникають ранньо-держ. структури осілих землеробів та (за умов підкорення частини останніх) кочових скотарів, відбувається міська революція і формуються перші міста.

Літ.: *Морган Л.Г.* Древнее общество. Л., 1934; *Ефименко П.П.* Дородовое общество. М., 1935; *Childe G.V.* Man Makes Himself. London, 1937; *Ефименко П.П.* Первобытное общество. М., 1938; К., 1953; *Толстов С.П.* К вопросу о периодизации истории первобытного общества. «Советская этнография», 1946, № 1; *Чайлд Г.* Прогресс и археология. М., 1949; *Його ж.* У истоков европейской цивилизации. М., 1952; *Його ж.* Древний Восток в свете новых раскопок. М., 1956; *Першиц А.И.* Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории. Советская этнография, 1956, № 4; *White L.A.* The Evolution of Culture. New York, 1959; *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21. К., 1964; *Семенов Ю.И.* О периодизации первобытной истории. «Советская этнография», 1965, № 5; *Fried M.H.* The Evolution of Political Society. New York, 1967; *Rostow W.W.* The process of economic growth. New York, 1967; *Бутинов Н.А.* Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты). В кн.: Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1968; *Polany K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. New York, 1968; *Генинг В.Ф.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; *Service E.R.* Cultural Evolution. New York, 1971; *Його ж.* Origins of the State and Civilization. New York, 1975; *Массон В.М.* Экономический и социальный строй древних обществ. Л., 1977; *Семенов Ю.И.* О стадиальной типологии общины. В кн.: Проблемы типологии в этнографии. М., 1979; *Першиц А.И.* Периодизация первобытной истории (состояние проблемы). «Вопросы истории», 1980, № 3; *Шнирельман В.А.* Происхождение скотоводства. М., 1980; История первобытного общества, т. 1. М., 1981; *Мелларт Дж.* Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982; *Смирнов С.В.* Становление основ общественного производства. К., 1983; *Бунятян К.П.* Про періодизацію історії первісного суспільства. «Археологія», 1989, № 1; *Генінг В.Ф.* Проблеми формаційної структури первісності. Там само, № 2; *Його ж.* Три ступені розвитку продуктивних сил первісної супер-

формації. Там само, № 3; *Його ж.* Соціальні формації первісності. Там само, № 4; *Массон В.М.* Первые цивилизации. Л., 1989; *Шнирельман В.А.* Возникновение производящего хозяйства. М., 1989; *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1995; Давня історія України, т. 1, К., 1996; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К., 1996; *Його ж.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

ПЕРВОМА́ЙСЬК — місто обласного значення *Миколаївської області*, райцентр. Розташов. при впадінні р. Синюха в Пд. Буг, за 180 км від *Миколаєва*. Населення 67,2 тис. осіб (2010).

Територія П. заселена від доби *неоліту* (6 тис. до н. е.). Поблизу міста досліджений могильник кімерійських часів (10—8 ст. до н. е.), на поселенні *черняхівської культури* знайдено рим. монети 2—4 ст. н. е. Досліджені також поховання кочівників 11—12 ст.

1420 вел. кн. литов. *Вітовт* спорудив поблизу сучасного міста арковий міст через Пд. Буг, через який проліг «королівський шлях» із *Поділля* в Крим (див. *Гардовий або Королівський шлях*). У 16 ст. ця територія виявилася прикордонною — землями між Пд. Бугом, Синюхою і Кодимою володіло після 1569 *Королівство Польське*, правобережжям Пд. Бугу — *Кримський ханат*, а лівобережжя входило до складу території *Вольностей Війська Запорозького низового*. На лівому березі Синюхи при її впадінні в Пд. Буг запорожці 1676 спорудили укріплення під назвою Орлик, яке по адм. лінії пізніше було підпорядковане *Миргородському полку Гетьманщини*. З огляду на вигідне стратегічне розташування укріплень рос. уряд доручив франц. інж. Д.*Дебоскету* збудувати 6-бастіонний Орликівський шанець, який згодом був підпорядкований фортеці св. Єлизавети (нині м. *Кіровоград*). Поряд виникла *слобода*, що дала початок місту.

1763, у зв'язку з облаштуванням *Нової Сербії*, Орлик згадується вже як містечко. 1764 тут були створені прикордонне комісарство й митниця. 1769 містечко й шанець зруйнували татари. Після їх відновлення рос. армією 1770 Орловський шанець, що входив до складу Єлизаветградського пікінерського полку, перейменували на Катерининшанець (Катерининський шанець). 1773 він дістав статус міста.

У ході *губернської реформи 1775* Катерининський шанець формально став центром Катерининського пов. *Новоросійської губернії*, але для відкриття присутствених місць у ньому не виявилося приміщень. 1781 повітовий центр, який тепер входив до складу Єлизаветинської провінції, перейменували на Ольвіопіль. 22 січня 1784 у *Катеринославському намісництві* було створено Ольвіопільський повіт. З 1788 тут було сформовано Ольвіопільський гусарський полк і почалося розпланування нової фортеці. Однак після закінчення *російсько-турецької війни 1787—1791* Ольвіопіль втратив стратегічне значення. З утворенням Вознесенської губ. 1795 він став позаштатним містом Новомиргородського пов.; у 1799 тут жило 835 осіб. Але у створеній 1796 Новорос. губернії Ольвіопіль знову дістав статус повітового центру і зберігав його до 1 січня 1835, коли повітові установи було переведено до *Ананьєва*.

Поряд з Ольвіополем, на лівому польс. березі Пд. Бугу з 1750 існувало поселення Богопіль з укріпленням і карантинною заставою. Це був родовий маєток *Потоцьких*, який після 2-го поділу Польщі 1793 увійшов до складу *Російської імперії* і через рік став центром однойменного повіту, а з 1796 — містечком Балтського пов. *Подільської губернії*.

На території сучасного П. з 1764 існувала ще й слобода Голта, яка до 1791 належала Туреччині і була центром каймаканства. Слободу заснували укр. козаки та селяни-втікачі. 1768 вона стала одним із центрів *гайдамацького руху*. За *Ясським мирним договором 1791* Голта була приєднана до Рос. імперії і невдовзі стала передмістям Ольвіополя. 1829 Ольвіопіль і Голта увійшли до складу 4-го Бузького уланського полку як *військове поселення*. З 1860 Голта — казенне село Ананьївського пов. *Херсонської губернії*, Ольвіопіль — заштатне містечко Єлизаветградського пов. Херсонської губ.

Три населені пункти — Ольвіопіль, Богопіль та Голта — існували окремо, але геогр. близькість сприяла торгово-пром. співпраці. Після введення в дію залізниці Балта—Ольвіопіль та Ольвіопіль—Єлизаветград (1867—68) пром. розвиток краю пожвавився. У Голті з'явилися мех. з-ди Гейне та Фаатца, пивоварний з-д. Тут же був ринок найму с.-г. робітників. В Ольвіополі побудовано млин, шкіряний з-д, тютюнову ф-ку.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* в Ольвіополі і Голті було утворено укр. нац. ради, які висловилися за підтримку *Української Центральної Ради*. Але реальний вплив на маси мав єдиний для всіх трьох поселень революц. к-т, який приступив до здійснення робітн. контролю і наділення селян землею. Нім. окупація, що тривала з березня

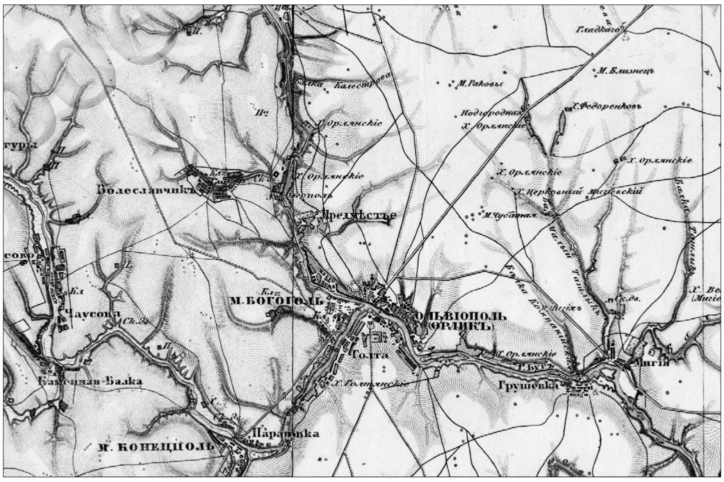

Поселення, з яких утворився Первомайськ (Ольвіопіль, Богопіль і Голта), на Військово-топографічній карті Росії («триверстці»). Середина 19 ст.

по листопад 1918, завершилася переходом влади до трудових рад *Директорії Української Народної Республіки*. Рад. влада утвердилася в Голті 7 березня 1919 і відразу ж опинилася в скрутному становищі, оскільки Ольвіополь (Ольвіопіль) належав до Єлизаветградського, Голта — до Ананьївського, Богопіль — до Балтського повітів. На першотравневому мітингу 1919 було прийнято рішення про об'єднання Ольвіополя, Богопіля і Голти в єдиний населений пункт, який назвали П. Але облаштування нового повітового міста було припинене денікінською окупацією, яка тривала з 3 вересня 1919 до 2 лютого 1920.

З 1923 П. — окружний центр *Одеської губернії*. З червня 1930 — центр району, з 1932 — у складі *Одеської області*. 1938 його зарахували до розряду міст обласного підпорядкування. 1933 у ньому проживало 33 тис. осіб.

У міжвоєнний період у П. споруджено гідроелектростанцію, цементно-бетонний з-д, поблизу міста відкрито кам'яний кар'єр.

Румун. окупація тривала з 3 серпня 1941 по 22 березня 1944. П. входив до Голтянського повіту Губернаторства Трансністрія (див. *Трансністрія*). У місті діяли 6 підпільних антифашист. груп, у навколишніх лісах — партизан. загони «Південний» і «Буревісник».

Починаючи з 1950-х рр. П. перетворюється на великий пром. центр із розвинутим машинобудуванням, харчовою пром-стю. З лютого 1954 — райцентр Миколаїв. обл.

У місті народилися поети М.*Вінграновський* і В.Колодій (1939), худож. А.Антонюк (1943).

Сайт: http://pervomaisk.mk.ua.

Літ.: ІМіС УРСР: Миколаївська область. К., 1971; *Виборник П.* Первомайськ: Нарис. Одеса, 1977; Миколаївщина: Погляд крізь століття. Миколаїв, 1994; Миколаївщина: Літопис історичних подій. Миколаїв, 2002.

Я.В. Верменич.

ПЕРВОМА́ЙСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця в складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 в складі *Одеської губернії*. Окружний центр — м. *Первомайськ*. Налічувала 13 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 15-ти р-нів та 270 сільрад, населення 634 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 86,8 %, росіян — 2,5, євреїв — 6,1 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Першомайська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ Леонід Соломонович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Гуревич Ілля Шльомович; 17.05.1908—09.12.1973) — поет, прозаїк, драматург, перекладач. Н. в м. Костянтиноград (нині м. *Красноград*) у сім'ї ремісників — палітурника та швачки. Через нестатки й бурхливий час учився уривками: у початковій школі, у перших двох класах Костянтиноградської г-зії (1917—20), у семирічній трудовій школі (1920—22). Самотужки здобув ґрунтовну освіту, ставши одним із найбільш ерудованих письменників свого покоління. 1924 вступив до комсомолу, 1925 переїхав до м. *Лубни*, де працював у робітн. клубі, у редакції газ. «Червона Лубенщина», в окружних к-тах КП(б)У та ЛКСМУ. Вступив до Лубенської філії Спілки сел. письменників *«Плуг»*. 1926 переїхав до *Харкова*, працював у редакції дитячого ж. «Червоні квіти», став членом літ. об'єднання «Молодняк». У літературу увійшов стрімко: 1926—28 одне за одним виходили окремі видання його оповідань та повістей. Перша збірка оповідань «Комса» вийшла 1926, перша книжка поезій «Терпкі яблука» — 1929. У листопаді 1928 здійснив поїздку до Туреччини, 1932 — на Памір. Перша його п'єса, що 1930 побачила світло театральної рампи, — «Коммольці» («Початок життя»); попри успішну сценічну історію, цьому творові було інкриміноване троцькістське спрямування, натомість, за спогадами Г.*Костюка* («Зустрічі і прощання», кн. 1, Едмонтон, 1987), п'єса користувалася популярністю в середовищі канад. українців. У творчості автора її передували драми «Містечко Ладеню» та «Невідомі солдати» (обидві ставив *«Березіль»*, другу — також моск. театр О.Таїрова, ленінгр. Большой драм. театр). У доробку П.-драматурга — віршована трагедія «Ваграмова ніч», нар. драма «Олекса Довбуш», а також п'єса «Учитель історії, або Відставний солдат на одній нозі», за життя автора не опублікована.

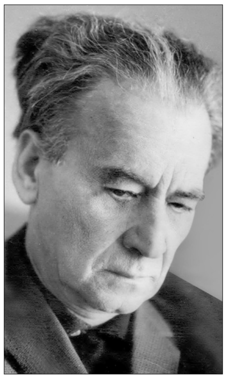

Л.С. Первомайський.

Поетичні здобутки першого періоду творчості П. — збірки «Героїчні балади», «Моя весела молодість», «Пролог до гори» (1933). Другий період, від серед. 1930-х до кінця 1950-х рр., охоплює передвоєнні роки, час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 (П. був кореспондентом радіомовлення *Південно-Західного фронту* і Донського фронту, військ. кореспондентом газ. «Правда») та повоєнне десятиріччя. Для П. — це час як визнання, так і переслідувань і кривд. За збірки віршів «День народження» і «Земля» удостоєний Сталінської премії 2-го ст. (1944), як учасник Великої вітчизн. війни Рад Союзу 1941—45 нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизн. війни, медалями. Проте ні офіц. визнання, ні нагороди не убезпечили його від долі однієї з численних жертв масштабної ідеологічної кампанії боротьби з *«космополітизмом»*, що розпочалася в *СРСР* 1949. Як і воєнний досвід, це спонукало до певного переосмислення юнацьких комсомольських ідеалів, трагічних сусп. подій в укр. історії кінця 1920-х — 1930-х рр., поглибивши поетичне світорозуміння П., надавши йому нової потуги ліризму та драматизму. Від поч. 1960-х рр. (хрущовська «відлига») до останніх днів творча праця П. позначена особливим натхненням. У цей період створені роман-балада «Дикий мед», де героїка війни поєднана з незвичним філософським її осмисленням, книги віршів «Спомин про блискавку», «Уроки поезії», «Древо пізнання», «Вчора і завтра» (опубл. посмертно 1974.) Це час досягнутого творчого синтезу, нового рівня буттєвого поетичного роздуму над пережитим. Поезії цієї пори позначені безстрашною, визивною полемічністю, трагічним стоїцизмом, сповнені особливої гіркоти пізнього прозріння («Прозріння» — назва одного із творів збірки «Уроки поезії»). Істор. персонажі, герої творів літ. класики стають у поета інакомовним

означенням явищ сучасного життя, що неабияк дратувало рад. критику з її особливою неприязню до «езопівської мови». Деякі твори письменника (поема «Сильніше смерті», вірш «Єгіше Чаренцу», повість «Земля обітована» та ін.) вилучалися з його прижиттєвих видань, інші зазнавали брутальної нищівної критики. Книга спогадів близького приятеля П., письменника С.Голованівського, «Меморіал» (Київ, 1988) містить свідчення, що тривалі цькування привели навіть до спроби самогубства: лише неймовірні зусилля лікарів змогли повернути П. до життя.

Виступав як літ. критик та публіцист (книги роздумів «З щоденника поета», 1956; «Творчий будень», 1967), як перекладач: переклав укр. мовою твори М.Лермонтова, В.*Маяковського*, Г.Гейне, Ф.Війона, Ш.Петефі, Ю.Фучика, Нізамі, балади слов'ян. та ін. народів світу. Найповніше, 4-томне, видання творів Г.Гейне українською підготував разом з О.*Дейчем*.

П. у м. *Київ*.

Збірку сатиричних епіграм, пародій, памфлетів П. «Дикий Пегас» було видано 2004; «Вибрані листи: 1970—1973» — 2008, до століття з дня народження поета.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1968—70; Твори, т. 1—7. К., 1985—86.

Літ.: Про Леоніда Первомайського: Спогади, статті, листи, нариси. К., 1978; *Лівицька І.* Психологізм прози Леоніда Первомайського: Теоретичний аспект. Кіровоград, 2007; *Синьок Г.* Леонід Первомайський — Арсеній Тарковський: Діалог доль і творчості. Черкаси, 2008; *Соловей Е.* «Не відрікаюсь від снів»: Війна і мир Леоніда Первомайського. «Дзеркало тижня», 2008, № 20, 31 травня.

Е.С. Соловей.

ПЕРДЕ́НІЯ Ян (03.01.1898—05.01.1973) — польс. історик козаччини. Н. в Пілещах на *Поліссі*. Навч. в Ягеллонському ун-ті в *Кракові* (під кер-вом В.Конопчинського). Працював гімназійним учителем на Поліссі. Під час нім. окупації 1941—44 керував таємним навчанням у Бресті (нині місто в Білорусі). 1945 захистив докторат в Ягеллонському ун-ті, після чого працював там асистентом на кафедрі історії новочасної Польщі (1946—48). Від 1951 викладав у Вищій пед. школі в Кракові. До основних його наук. зацікавлень належала історія козаччини та сх. земель *Речі Посполитої* в 17 та 18 ст. Найважливішими творами П. стали: «Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w.» (1963), «Stanowisko Rosji wobec prawobrzeżnej Ukrainy w pierwzych latach wojny północnej» («Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie», 1967).

Літ.: *Przyboś A.* Perdenia Jan. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 25. Kraków, 1980.

Д.С. Вирський.

ПЕРЕБУДО́ВА в СРСР 1985—1991 — політ. і екон. реформи, здійснені після приходу до влади в березні 1985 М.*Горбачова*. Метою реформ було подолання кризи, викликаної зростаючою неефективністю тоталітарної політ. системи й відповідної їй директивної економіки в умовах *постіндустріального суспільства*. Реформаторська частина компартійно-рад. *еліти* сподівалася шляхом здійснюваних із Кремля перетворень подолати кризу, посилити темпи екон. розвитку і зберегти за *СРСР* статус наддержави на міжнар. арені. Однак радикальні перетворення М.Горбачова показали принципову нереформованість ленінсько-сталінського соціалізму. Здійснювана бюрократичними засобами перебудова переросла в революцію. Неочікуваний реформаторами саморозпад держ. ладу супроводжувався могутнім спалахом національно-визвол. руху. Під тиском «неформальних» орг-цій, які виникли завдяки лібералізації режиму, респ. компартійно-рад. *номенклатура* почала власну політ. гру, і загальносоюзний центр втратив контроль за становищем у країні.

Перший етап П. охоплював 1985—86 і проходив під офіц. гаслом «Більше соціалізму!» У квітні 1985 пленум ЦК КПРС висунув концепцію прискорення соціально-екон. розвитку, а в березні 1986 XXVII з'їзд КПРС затвердив розроблені командою нового голови РМ СРСР М.Рижкова «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року».

«Перестройка — продолжение дела Октября». Поштова марка СРСР. 1988.

Політика П. була задумана як типова в історії Росії «революція зверху». Характеризуючи її, М.Горбачов підкреслював: «Маються на увазі глибокі, революційні за суттю перетворення, які здійснюються з ініціативи самої влади». Долаючи опір консерваторів, які не бажали змін, М.Горбачов зробив ставку на примусову зміну поколінь у вищому кер-ві. На першому етапі П. склад *політбюро* ЦК КПРС був оновлений на $^2/_3$, відбулася заміна 60 % секретарів обкомів і 40 % членів ЦК КПРС. Одночасно в країні запроваджувалася гласність — своєрідний перехідний стан від мовчазного однодумства до свободи слова. У вересні 1986 Головліт СРСР видав наказ, який давав вказівку цензорам зосередитися на питаннях, пов'язаних з охороною державної і військової таємниць у друкованих виданнях, та інформувати парт. органи тільки про істотні порушення в ідеологічній сфері. Коли спроби забезпечити більш динамічний розвиток економіки провалилися, гасло «прискорення» випало з пропагандистського арсеналу.

Другий етап П. (1987—88) відбувався під гаслом «Більше демократії!» На січневому (1987) пленумі ЦК КПРС в остаточний текст доповіді М.Горбачова після тривалої боротьби у «верхах» було включене положення про те, що вибори керівних органів по всій парт. вертикалі мають бути альтернативними. Не менш революційними були положення про необхідність відмови парт. органів від управлінських функцій, перетворення рад на справжні органи влади, проведення виборів у ради на альтернативній основі. Реформатори брали курс на оновлення всієї компартійно-рад. вертикалі з тим, щоб керівні кадри відчували залежність від виборців, а не від керівників вищих інстанцій. Ідеї, висловлені на січневому (1987) пленумі ЦК

КПРС, розвинула XIX конференція КПРС, що відбулася в червні—липні 1988. Схвалена конференцією *конституційна реформа в СРСР 1988* була законодавчо оформлена на позачерговій сесії ВР СРСР в грудні 1988. Громадяни мали обирати нар. депутатів, а вже вони — *Верховну Раду СРСР*.

Третій і останній етап П. охопив 1989—91. «Ініціатива верхів» не зімкнулася, як сподівався на це М.Горбачов, із масовим рухом знизу. Неконтрольовані компарт. апаратом вибори в органи держ. управління змінили обличчя політ. режиму. Відокремлення КПРС від рад перетворювало її з держ. структури на звичайну політ. партію. Випаровування компарт. диктатури приводило до припинення панування *держави* над громадянами, тобто до суверенізації сусп-ва.

У березні 1989 пройшли перші вільні вибори нар. депутатів СРСР. В УРСР у третині виборних округів було висунуто, як і раніше, по одному кандидату. Там, де на одне місце претендували кілька кандидатів, далеко не скрізь парт. функціонер випередив суперника.

Перший з'їзд нар. депутатів СРСР, що відбувся в *Москві* в травні 1989, обрав постійно діючий орган вищої законодавчої влади — ВР СРСР. Головою Верховної Ради голосами 2123 депутатів (проти 87) був обраний ген. секретар ЦК КПРС М.Горбачов, який перебував на вершині своєї популярності. Уперше з 1920-х рр. в СРСР з'явилася легальна опозиція — Міжрегіональна депутатська група. До складу групи, яку очолили Ю.Афанасьєв, Б.*Єльцин* і А.*Сахаров*, входило до 20 % укр. депутатів. У липні 1989 Міжрегіональна депутатська група озвучила свої вимоги: визнання приватної власності, у т. ч. на землю, децентралізація влади, екон. самостійність республік, досягнення республіками реального суверенітету.

Вагомим здобутком П. була поява «неформальних» орг-цій. У вересні 1989 в *Києві* відбувся установчий з'їзд *Народного руху України*. Тоді ж за порадою М.Горбачова подав у відставку 1-й секретар ЦК КПУ В.*Щербицький*.

Восени 1989 *Верховна Рада УРСР* внесла поправки до закону

«Перестройка — это опора на живое творчество масс». Поштова марка СРСР. 1988.

про вибори. Новий закон не дозволяв обрання $^1/_3$ депутатів поза виборчими округами і обрання парламенту з'їздом нар. депутатів, як це було в СРСР і РРФСР. Передбачалися прямі й рівні вибори з висуванням довільної кількості кандидатів у депутати, забезпечувався реальний контроль з боку громадськості за підрахунком голосів. Вибори відбулися в березні 1990 і дали абсолютну перевагу депутатам-комуністам. Однак у самій КПУ почав міцніти прошарок суверен-комуністів. У ВР УРСР оформилися парламентська більшість і опозиційна меншість («Народна рада»). Діючи в унісон, вони 16 липня 1990 прийняли *Декларацію про державний суверенітет України*, а 24 серпня 1991 — *Акт проголошення незалежності України*.

Дж.: *Горбачов М.С.* Жовтень і перебудова: Революція продовжується: 1917—1987: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 2 листопада 1987 року. К., 1987; *Його ж.* Революционной перестройке — идеологию обновления: Речь на пленуме ЦК КПСС 18 февраля 1988 года. М., 1988; *Його ж.* К полновластию Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 29 ноября — 1 декабря 1988 года. М., 1988; Союз можно было сохранить: Белая книга: Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. М., 2007.

Літ.: *Прокоп М.* Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки. Нью-Йорк—Париж—Сидней—Торонто—Львів. 1993; *Алексєєв Ю. та ін.* Україна на зламі історичних епох. К., 2000; *Кульчицький С.* Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. К., 2001; *Бойко О.* Україна у 1985—1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002; *Литвин В.* Україна: Від бюрократичної «перебудови» до народної революції. К., 2005; Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). М., 2005; *Гайдар Е.* Гибель империи: Уроки для современной России. М., 2006.

С.В. Кульчицький.

ПЕРЕВІ́РОЧНО-ФІЛЬТРАЦІ́ЙНІ ТАБОРИ́ НКВС СРСР, до лютого 1945 — спецтабори НКВС СРСР — місця утримання й перевірки рад. військовополонених та *оточенців*, яких характеризували «колишніми військовослужбовцями» або «спецконтингентом», хоча стосовно цих осіб ніяких суд. чи адм. рішень не ухвалювалося. Створені 6 січня 1942, перевірочно-фільтраційні табори структурно підпорядковувалися управлінню у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР. 19 липня 1944 спецтабори були передані у відання *ГУЛАГу* НКВС СРСР. 28 серпня 1944 був організований відділ спецтаборів НКВС СРСР. З 20 лютого 1945 відділ спецтаборів НКВС СРСР був перейменований на Відділ перевірочно-фільтраційних таборів НКВС СРСР (нач. відділу — генерал-майор М.Шитіков). 22 січня 1946 Відділ перевірочно-фільтраційних таборів НКВС СРСР був розформований, а його функції передані ГУЛАГу НКВС СРСР. На час розформування діяли 29 перевірочно-фільтраційних таборів, з них 4 — в Україні (№ 258 (*Харків*), № 0310 (Ворошиловград; нині м. *Луганськ*), № 240 (Сталіно; нині м. *Донецьк*), № 0327 (*Київ*)) й один — у Криму (№ 0332 (*Лівадія*)).

Порядок організації і проходження перевірки військовослужбовців Червоної армії регламентувався постановами Держ. к-ту оборони СРСР № 1069сс від 27 грудня 1941 та РНК СРСР № 1166-344сс від 24 січня 1944, згідно з якими всі червоноармійці, що були в полоні, через збірно-пересильні пункти мали надходити до спецтаборів НКВС на перевірку, звідти — передаватися до військкоматів для відправки до армії або, частково, на роботу в пром-сть. Усі спецтабори НКВС СРСР організовувалися при пром. підпр-вах, і під час перевірки військовослужбовці, за винятком офіцерського складу, використовувалися на роботах.

Упродовж війни змінився порядок проходження перевірки. Згідно з постановою Держ. к-ту оборони СРСР від 4 листопада 1944, звільнені з полону рад. військовополонені та цивільні особи призовного віку направлялися до запасних частин Червоної армії, минаючи спецтабори. Проте до спецтаборів НКВС (з лютого 1945 — перевірочно-фільтраційні табори НКВС) направлялися «злочинні елементи» з числа військовополонених та репатріантів для більш прискіпливої перевірки. Спецконтингент став поділятися на 3 облікові групи: 1-ша — військовополонені й оточенці; 2-га — рядові поліцейські, сільс. старости та ін. цивільні особи, підозрювані в зрадницькій діяльності; 3-тя — цивільні особи (чоловіки) призовного віку, які проживали на окупованих територіях, зайнятих противником. Перевірку впродовж 1—2-х місяців здійснювали органи *«Смершу»* наркомату оборони СРСР. На 1 жовтня 1944 через спецтабори пройшло 354 590 осіб, з них після перевірки направлено до Червоної армії — 249 416, у трудові батальйони та в охорону таборів НКВС — 36 630, заарештовано органами «Смершу» — 11 566 осіб, вибуло з різних причин, у т. ч. в госпіталі, та померло 5347 осіб, перебували в спецтаборах на перевірці 51 651 особа, у т. ч. офіцерів — 5657.

Після появи постанови Держ. к-ту оборони СРСР № 9871с від 18 серпня 1945 про направлення спецконтингентів («власівців», осіб, котрі служили в нім. армії, стройових формуваннях, легіонерів і поліцейських) на розселення в пн. райони країни на становищі спецпереселенців із закріпленням у місцях розселення на 6 років, перевірочно-фільтраційні табори «з усіма наявними кадрами працівників таборів, охорони, господарством, приміщеннями, транспортом та майном» передавалися «до складу таборів ГУЛАГу». На січень 1946 в перевірочно-фільтраційних таборах утримувалося 129 937 осіб.

Літ: Лубянка: ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1960: Справочник. М., 1997; *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных. В кн.: Война и общество, 1941—1945, кн. 2. М., 2004; *Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан. Там само; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа, 1918—1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты. М., 2006; *Смирнов М.Б. и др.* Система мест заключения в СССР: 1929—1960. Web: http://www. memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm; *Петров М.* История империи ГУЛАГ. Web: http://www. pseudology.org/GULAG.

О.В. Буцько, Т.В. Пастушенко.

ПЕРЕВОЛО́ЧНА — істор. містечко, що було розташов. в гирлі р. Ворскла (прит. Дніпра), нині затоплене водами Дніпродзержинського водосховища. Існувало вже в 1640-х рр., належало до володінь Ю.*Немирича*, на які претендували *Потоцькі.* Із початком *національної революції 1648—1676* увійшло до складу *Чигиринського полку,* із 1661 — *Кременчуцького полку.* Із середини 1660-х рр. — у складі *Полтавського полку.* На контроль над П. претендував також *Кіш Запорозької Січі.* Роль містечка зросла із серед. 1680-х рр. як гол. форпосту на крим. напрямку. У квітні 1709 П. спалена рос. військами (у покарання за підтримку запорожців та І.*Мазепи*). 11 липня 1709 під П. капітулювала швед. армія, що зазнала поразки у *Полтавській битві 1709.* Після поразки рос. царя *Петра I* в *Прутському поході 1711* П. знову стала ключовим пунктом пд. прикордоння, тут була збудована потужна фортеця. Помітну роль відіграло містечко й під час *російсько-турецької війни 1735—1739.* У 1760-х рр. П. втратила статус міста, а 1785 була ліквідована й Переволочанська фортеця. Від 1802 — містечко Кобеляцького пов. *Полтавської губернії*, 1919 остаточно перейшла в розряд сіл. 1962 жителів П. переселено до с. Світлогірське Кобеляцького р-ну *Полтавської області* у зв'язку з утворенням Дніпродзержинського водосховища.

Літ.: *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. К., 2004.

Д.С. Вирський.

ПЕРЕКО́П — неіснуюче нині місто й фортеця на Перекопському перешийку, який з'єднує *Крим* із материком. Початково було розташов. біля переїзду через *Перекопський рів і вал*, на його пд., крим., стороні, а після анексії Криму *Російською імперією* — на північній. Слов'ян. назва Перекоп (Przekop) є калькою з татар. назв Ор-Капи («Ворота на рову») та Ор («рів»).

Попередником П. в античні часи було м. Тафрос (від грец. Ταϑρος — «рів»), двічі згадане в «Натуральній історії» *Плінія Старшого.* Під назвою Орабазар («Базар на рову») місто згадане у вірм. джерелі під 1370, коли його захопив емір *Мамай.* Крим. хан *Менглі-Ґерей I* збудував у місті фортецю Ферах-Кермен («Радісна фортеця»). Наявність мечеті *Сагіба-Ґерея* (1-ша пол. 16 ст.), що засвідчує у подорожніх записах *Евлія* Челебі, вказує на значні буд. роботи, проведені за правління цього хана. Стратегічне значення Ор-Капи на той час полягало в обороні Крим. п-ова від нападів кочовиків. Воно також служило збірним пунктом для військ Крим. ханату. У 17—18 ст. П. захищав Крим від укр. козаків та рос. військ.

Від 17 ст. П. був адм. центром особливого прикордонного намісництва (сергадд — «головний кордон») під командуванням *орбея* (перекопського *бея*), на посаду якого призначали представників династії *Гіреїв* або крим. аристократів, зокрема ор-беєм був *Тугай-бей.* Фінансово-податковими справами відав *каймакан*. П. відмежовував центр. володіння *Кримського ханату* (Кримський п-ів) від периферійних степових територій, то-

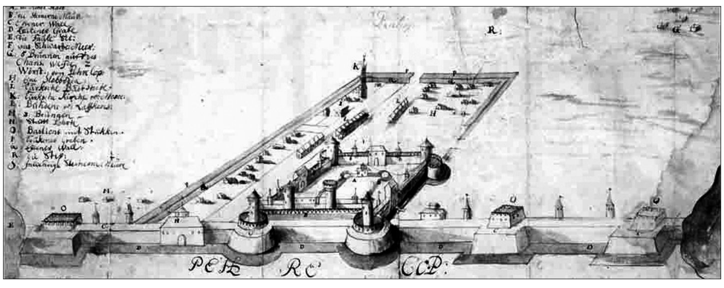

Перекоп. Зображення міста-фортеці з книги Н. Вітсена «Північна та Східна Та(р)тарія». Амстердам, 1692.

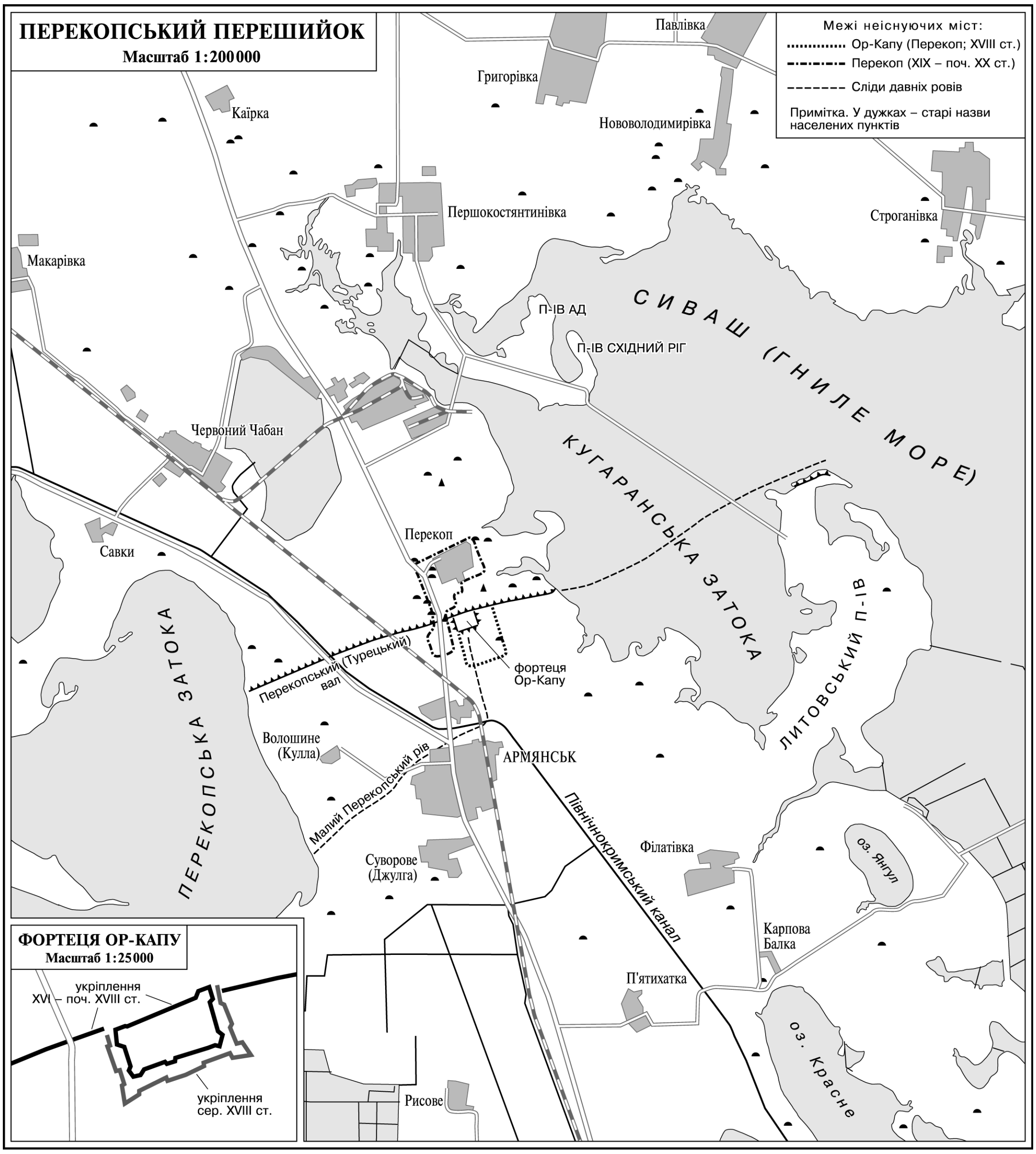

му останні називалися «Ор таш-раси» («Заор'я»).

Фортеця міста мала винятково військ. призначення. Вона була оснащена гарматами, її залога включала 500 секбанів (найманих стрільців-немусульман), 100 гармашів та 500 татар. вершників. У фортеці також містилися комори із зерном, арсенал і колодязі. Населення міста (в якому було бл. 1500 будинків та 12 мечетей, за повідомленням Евлії Челебі) мешкало в передмісті. Там же були розташов. митниця Крим. ханату, караван-сарай, базар. В околицях з озер видобували сіль, котру вивозили під назвою «кафської солі» в Туреччину, а також в Україну. Тому в місті перебували ханські податкові комісари (еміни).

1689 П. витримав напад рос. війська під командуванням кн. В.*Голіцина* (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). Унаслідок реконструкцій кінця 17 та серед. 18 ст. мурований прямокутний «замок» був оточений 2-ма лініями валів із бастіонами. Проте місто здобували рос. війська 1736 під командуванням генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха*, 1738 — під командуванням генерал-фельдмаршала П.Лассі й 1771 — під командуванням генерал-аншефа кн. В.*Долгорукова* (див. *Російсько-турецька війна 1735—1739* і *Російсько-турецька війна 1768—1774*).

Після анексії Крим. ханату місту дали рос. назву «Перекоп», хоча ще 1864 рос. влада офіційно визнавала побутування татар. назви «Капу»/«Капи». Місто було центром Перекопського пов. *Таврійської губернії*. Фортеця (в якій стояв рос. гарнізон) зберігала своє значення до поч. 19 ст. 1835 вона була скасована, після чого муровані будівлі 16—18 ст. поступово розібрали місц. мешканці. Після спорудження залізниці (1875), яка обминула П., мі-

сто втратило екон. значення й продовжило виконувати лише адм. функції. Чисельність населення П. разом із його передмістям (а фактично — окремим населеним пунктом) Армянським Базаром у 1896 становила 7382 особи, при цьому більшість припадала на Армянський Базар.

Місто знелюдніло під час *громадянської війни в Україні 1917—1921*, коли в околицях П. не раз велися воєнні дії. Його кам'яні будівлі 1920 розібрали на буд. матеріали, які використовувалися для спорудження укріплень *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля* на Перекопському перешийку. На місці зруйнованого міста виникло село під назвою Перекоп, а одне з передмість Перекопа, що лежало за 5 км на південь і мало назви Єні Базар, Ермені-Базар та Армянський Базар, перетворилося на м. *Армянськ*.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; *Дмитров Л.Д.* Перекоп: Ров и вал. К.—Львов, 1940; Административно-территориальные преобразования в Крыму, 1793—1998. Симферополь, 1999; *Кружко Л.П.* Армянск: Страницы истории. К., 1999; *Саргсян Т.Э.* Армянские памятные записи XIV века о политической жизни в Крыму и строительной деятельности крымских армян. «Историческое наследие Крыма», [2004], № 8.

О.І. Галенко, Д.Я. Вортман.

ПЕРЕКО́ПСЬКІ РІВ І ВАЛ — старовинна лінія укріплень на Перекопському перешийку, призначена для захисту *Криму* від вторгнення з пн., архітектурно-археол. й істор. пам'ятка. Відома також як Турецький вал. Являє собою рів (довжина 9,5 км, глибина до 10 м, ширина до 20 м), що тягнеться від Перекопської зат. *Чорного моря* до зат. Сиваш (затока *Азовського моря*). Паралельно з ровом із його пд. сторони тягнеться вал. На південь від П.р. і в. простежено трасу т. зв. Малого Перекопського рову, походження й призначення якого не з'ясовано.

Ймовірно, укріплення споруджено наприкінці 3 — у 2 ст. до н. е. для захисту Пізньоскіф. царства (див. *Скіфи*) від *сарматів*. Пізніше П.р. і в. тривалий час не використовувалися й були поновлені в 15—16 ст. правителями *Кримського ханату*, починаючи з *Менглі-Ґерея I*. У 16—17 ст. вздовж валу спорудили башти й бастіони, схили рову обличкували каменем. Рів продовжили по дну Сиваша до Литов. п-ова й далі — вздовж пн. узбережжя останнього. На Литов. п-ові рів був доповнений валом із 2-ма бастіонами. Центр. пунктом перекопських укріплень стала фортеця Ор-Капи (*Перекоп*). Поруч із нею у валу було влаштовано браму — в'їзд до Криму.

П.р. і в. втратили своє воєнно-стратегічне значення після анексії Криму *Російською імперією*, але у 20 ст. їх багато разів використовували як зручний рубіж оборони під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* та *Другої світової війни*. Майже завжди стороні, яка наступала, вдавалося подолати ворожу оборону на Перекопському перешийку і вдертися до Криму. Так, у квітні 1918 тут успішно наступали нім. війська проти радянських, у квітні 1919 — рад. війська проти денікінців, у листопаді 1920 — рад. війська проти врангелівців, у вересні 1941 — нім. війська проти рад. військ, у квітні 1944 — рад. війська проти нім. військ. Найбільш відомим із перелічених епізодів є штурм Перекопу, який здійснили 8—9 листопада 1920 частини Червоної армії під командуванням М.*Фрунзе*. Цю подію широко використовували в рад. пропаганді й деякою мірою міфологізували.

У наш час П.р. і в. добре виражені на місцевості. З елементів старої фортифікації найкраще збереглися бастіони на зх. і сх. кінцях валу. Також збереглися доти часів II світ. війни. Біля місць, де лінію укріплень перетинають залізниця й шосе, встановлено пам'ятники над братськими могилами рад. воїнів.

Літ.: *Дмитров Л.Д.* Перекоп: Ров и вал. К.—Львов, 1940; *Колтухов С.Г., Шишкин К.В.* Разведки на линии Перекопского вала. В кн.: Археологические открытия 1982 г. М., 1983; *Вдовиченко И.И., Колтухов С.Г.* Древние укрепления Северного Крыма (по данным античных письменных источников). «Вестник древней истории», 1986, № 2; Те саме. Web: http://annals.xlegio.ru/greece/small/krimukr.htm.

Д.Я. Вортман.

Перекопські рів і вал. Чорноморський (Західний) бастіон. Фото початку 21 ст.

ПЕРЕ́МИЛЬ (нині село Горохівського р-ну *Волинської області*) — давньорус. та середньовічне укр. місто у *Волинській землі*, центр однойменної волості. Археол. розкопками 1964—65, 1985—86 і 1995 досліджено *городище* площею 1,1 га на лівому високому березі р. Стир (прит. Горині, бас. Дніпра). Існують залишки могутнього валу з напольного боку. Площа *посаду* значно більша, однак вона вивчена поки що недостатньо. При розкопках знайдено сліди залізодобувної й залізообробної пром-сті, кераміку, знаряддя праці й предмети озброєння, починаючи з кінця 10 ст. Висловлене деякими дослідниками припущення про входження П. до складу т. зв. Червенських міст археологічного підтвердження не знаходить.

П. вперше згаданий у «*Повісті временних літ*» під 1097, коли волин. кн. *Давид Ігорович* пропонував це місто осліпленому теребовльському кн. *Васильку Ростиславичу* замість *Теребовля*. За доби *удільної роздробленості* в П. часом сиділи волин. князі. Після смерті галицько-волин. кн. *Романа Мстиславича* його сини *Данило Галицький* і *Василько Романович* разом із матір'ю княжили в «малих городах Тихомлі й Перемилі» (*Галицько-Волинський літопис*). 1228 у П. недовго княжив Ярослав Інгварович.

По входженні до складу *Великого князівства Литовського* в П. був замок, що належав кн. *Любарту* Гедиміновичу. 1430 за вел. кн. литов. *Вітовта* П. отримав *магдебурзьке право*. Саме тоді було збудовано кам'яну церкву Святої Покрови Богородиці (на її місці 1800 побудовано дерев'яний храм). У 16—17 ст. в

околицях міста існував монастир св. Іоанна Кушника. У 15 ст. П. — центр однойменного *повіту*, пізніше — волості. Наприкінці 15 ст. П. потрапляє у приватні руки — у власність до князів Четвертинських, *Вишневецьких*, потім Сангушків-Каширських. Наприкінці 16 ст. П. підупав, утратив статус міста. 1651 під час битви під Берестечком П. було повністю знищено. З кінця 17 ст. П. належав магнатським і шляхетським родам Лещинських (батькові *Станіслава Лещинського*), Скржинських, Пйотрушевських. Залишки палацу останніх, відомі за малюнком Н. *Орди*, були остаточно розібрані 1914.

Літ.: *Ратич О.О.* Стародавній Перемиль. В кн.: 34 наукова конференція Львівського університету, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи за 1964: Тези доповідей: Суспільно-економічні, історичні, юридичні, педагогічні науки. Львів, 1965; *Терський С.В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля. В кн.: Вісник Національного університету Львівська політехніка: Серія: Держава та армія, вип. 584. Львів, 2007; *Колосок Б.* Перемиль на Волині. В кн.: Студії і матеріали з історії Волині: 2009. Кременець, 2009.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

ПЕРЕ́МИСЬКА ЄПА́РХІЯ. Від початків до 1691. Існує кілька версій щодо початків П.є. сх. обряду, найстарші сягають 981, але, імовірно, вона постала в 11 або на межі 11 і 12 ст. Першим відомим на ім'я владикою П.є. був Антоній (Добриня) Ядренкович (1218). Тоді вона була зв'язана з Київ. митрополією, а пізніше — 1303—47 — підлягала *Галицькій митрополії*. Після її упадку повернулася 1347 під юрисдикцію київ. митрополитів.

Після того, як завдяки старанням короля Польщі *Казимира III* Великого патріарх Константинопольський Філофей Коккін відновив 1371 Галицьку митрополію, П.є. стала її частиною. Проте після 1390 вона знову перейшла під владу київ. митрополитів (згодом — унійних) й залишалася в їхній юрисдикції аж до 1795. 1422 до П.є. була приєднана Самбірська єпархія. Відтоді вона носила назву Перемишльська і Самбірська єпархія.

Кафедра перемишльських владик спочатку перебувала в перемишльському замку, а пізніше, до поч. 16 ст., — у районі м. Вільче. До часу *Берестейської церковної унії 1596*, окрім згаданого Антонія Ядренковича й невідомого на ім'я його наступника, каталоги перемишльських єпископів сх. обряду містять імена: Іларіона (бл. 1254), Авраама (бл. 1271), Єремії (бл. 1282), Сергія (між 1283 і 1287), Мемнона (бл. 1288), Іларіона II (від 1292 до 1302), Георгія (бл. 1315), Марка (1330—41), Кирила Волошина (бл. 1353), Іларіона III (1366—85), Василія (бл. 1385), Атаназія (1392—1407), Гелазія (бл. 1415), Атаназія Дрогойовського (бл. 1422), Іллі (між 1422 і 1442), Александра-Атаназія (між 1442 і 1467), Йоана Бірецького (між 1468 і 1476), Йоаннікія (1491—98), Антонія Оникина (1499—1521), Йоакима (1522—29), Олехна-Александра Терлецького (1528—49), Антонія Радиловського (1549—86), Арсенія Стецько-Стефана Брилинського (1587—91), Михаїла Копистинського (1591—1610).

Цей останній, попри початкову прихильність до унії з Римом, остаточно до неї не приєднався. Щоправда, зробив це після його смерті Атаназій Крупецький, але *духовенство*, ченці та вірні залишилися при *православ'ї*. Із того часу на перемишльському єпископському престолі до 1691 перебували одночасно по два єпископи — унійний та православний, які вели боротьбу за кафедральну церкву, палац і єпископське майно.

1598 частина правосл. вірних і духовенства Саноцької землі прийняли Берестейську церк. унію 1596. Останній із правосл. владик Антоній Винницький (1650—79), щоб підкреслити свою владу над цією землею, додав до свого звання «перемишльсько-самбірського епископа» також третю складову частину — «сяноцький єпископ». Із цього часу й до 1947 єпархія носила назву «Перемишльська, Самбірська і Сяноцька». Після Антонія трон владики обійняв його племінник Інокентій (Йоан) Винницький (1679—1700), який 1691 вступив в унію з Римом.

Від 1693 до 1772. 1693 владика Інокентій Винницький скликав єпархіальний синод і разом із духовенством і представниками вірних урочисто оголосив впровадження унії у своїй єпархії. На черговому синоді 1740 в П.є. введено постанови *Замойського собору Української греко-католицької церкви 1720*, що іще більше зміцнило єдність єпархії з Римо-катол. церквою.

1772 територія єпархії займала бл. 25 тис. км^2 і охоплювала землі: Саноцьку, Перемишльську і частину Львівської, Любачівський пов. у *Белзькому воєводстві*, повіти Новий Сонч та Беч у Краківському воєводстві й кілька сіл у Спиші. Єпархія мала 3 соборні церкви: у *Перемишлі* — св. Яна Хрестителя, у Спасі — Преображення Господнього та у Саноку — Святої Трійці. Єпископські резиденції перебували у Валаві біля Перемишля і Страшевичах біля *Самбора*. Парафіяльна мережа 1772 охоплювала 1253 *парафії*, об'єднані у 31 деканат. На території єпархії було 7 монастирів *василіян* і 5 резиденцій, а також 1 монастир василіянок.

Після єпископа Інокентія Винницького владу в єпархії за часів Речі Посполитої обох народів здійснювали по черзі: Георгій Винницький (1700—13) — рідний брат Інокентія, Єронім-Георгій Устриський (1715—46), Онуфрій-Йосиф *Шумлянський* (1746—62), Атаназій Шептицький (1762—79).

Роки 1772—1918. 1-й поділ *Речі Посполитої* 1772 спричинив те, що П.є. опинилася в Австрійс. д-ві. Внаслідок реформ герм. імп. *Йосифа II* Габсбурга (1765—90) церкви та реліг. орг-ції потрапили під жорсткий контроль д-ви, було значно обмежено кількість монастирів, але водночас упорядковано церк. інституції й парафіяльну мережу, замість дотогочасних єпархіальних семінарій у кожній церк. провінції утворено зведені ген. семінарії, модернізовано програми навчання на богословських відділах в ун-тах. Запроваджено назву Греко-катол. церква (1774). 1807 П.є. увійшла до складу Галицької (Львівської) митрополії. Були здійснені зміни кордонів, устрою та організації єпархії. Внаслідок неузгодженого з Апостольською Столицею рішення імп. Йосифа II до П.є. було приєднано кілька деканатів із Холмської єпархії.

Натомість вона втратила парафії на Спиші на користь Мукачівської єпархії. Змінено границі зі Львів. архієпархією. Постала нова мережа із 40-ка деканатів. 1816 Перемишльська капітула, утворена на базі криласу, була затверджена австрійс. імп. *Францом I* Габсбургом, а 1894 — Папою Римським Левом XIII. Семінаристи навчалися в *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові.*

Єпархією керували: Максиміліян Рилло (1779—93), Антоній Ангелович (1796—1808), Михайло Левицький (1813—18). До найвидатніших перемишльських владик того часу належав Іван *Снігурський* (1818—47), який, очоливши П.є., невдовзі зумів зосередити навколо себе найвидатніших місц. священиків, чимало яких працювали на наук. й освіт. ниві (Т.Фединкевич, І.Гарасевич, Й.Левицький, Й.*Лозинський*, А.*Добрянський*, І.*Лаврівський*, І.*Могильницький*, Т.Полянський). Він був відомим меценатом к-ри, освіти й сусп. діяльності. 1827 обійняв посаду директора Філос. уч-ща (існувало в місті від 1820, у ньому навчалися після закінчення 6-ти класів г-зії), де працював безперервно до смерті. Турбуючися про побутові умови учнів, 1830 відновив діяльність Братерства св. Миколи, гол. завданням якого було надання допомоги бідним учням. Із метою підвищення освіт. рівня вірних заклав Institutum Cantorum et Magistrorum Scholae (Ін-т дяків і вчителів нар. шкіл), який вважається першою в *Галичині* фаховою пед. школою. Ін-т розпочав діяльність 1 вересня 1818. Його випускники були одночасно дяками в церкві та вчителями у парафіяльній школі. З метою підвищення рівня навчання духовних осіб 1845 семінаристи 4-го курсу Греко-катол. духовної семінарії у Львові, які походили з П.є., були переведені до Перемишля, де вони завершували своє навчання.

У процесі навчання, окрім богословських предметів, особлива увага приділялася вивченню церковнослов'ян. й галицько-укр. мов. Здібніших семінаристів посилали на навчання до Віденської імператорської духовної семінарії, пізніше — до Athanasium (Атаназіум) у Римі (Італія). 1840 І.Снігурський створив у своїй єпархії добродійну орг-цію греко-катол. священиків — Фонд (Ін-т) вдів і сиріт, метою якої була допомога жінкам і дітям померлих священиків. Кошти на цю мету походили з дарчих єпископа, а також систематичних внесків усіх священиків єпархії. І.Снігурський заснував також єпископські друкарню та б-ку.

За австрійс. часів до розвитку єпархії спричинилися також його наступники: Григорій барон Якимович (1848—60), Тома Полянський (1860—69), Йоан-Сатурн *Ступницький* (1872—90), Юліян *Пелеш* (1891—96) та Константин *Чехович* (1897—1915).

Роки 1918—1947. 1918 П.є. опинилася в межах Польщі. Із 1916 ординарієм був Й.*Коциловський.* 1921 єпархію було поділено на 53 деканати. 1925 дійшло до серйозного громад. протистояння, пов'язаного з наміром єпископа запровадити целібат для священнослужителів. 1926 єпархія отримала допоміжного єпископа Г.*Лакоту*. 1934 з П.є. відокремлено 9 деканатів й утворено Апостольську адміністратуру Лемківщини, що повинно було загальмувати прийняття православ'я лемками із старорусинською та москвофільською орієнтацією.

1939 єпархія складалася з 45 деканатів, 577 парафій, 63 експозитур, 1 159 380 вірних, 746 єпархіальних і орденських священнослужителів. Упродовж 1939—41 зх. частина єпархії перебувала під нім. окупацією, східна — під рад. окупацією. 1944, після встановлення польсько-рад. кордону, в УРСР опинилося 19 повних і 12 неповних деканатів, а також 410 парафій і самостійних вікаріатів, бл. 400 священнослужителів, а також бл. 1 063 277 вірних (у т. ч. майже 280 тис. осіб, переселених із Польщі 1944—46). У межах Польщі залишилося 14 повних деканатів і частини 12 деканатів, поділених кордоном, 230 парафій, 5 філіальних церков і 332 священнослужителі.

Приналежність «народної» Польщі після *Другої світової війни* до зони впливів Кремля мала фатальні наслідки для греко-католиків і П.є. 1946 арештовано і вивезено до *СРСР* єпископа Й.Коциловського, а також єпископа Г.Лакоту. У межах Радянської України після 1944 опинилося бл. 780 тис. греко-католиків, що належали до П. є. до кінця II світ. війни. Більше того, на територію Рад. України після 1944 депортовано бл. 280 тис. українців з тієї частини П. є., яка залишилася на польс. боці. 2001 Папа Римський *Іоанн Павло II* беатифікував обох греко-катол. єпископів.

Роки 1947—1991. Арешт і депортація обох єпископів, а також виселення комуніст. властями у рамках *«Вісла» акції 1947* укр. населення з території єпархії на польські західні й північні землі поклали край існуванню П.є., хоча *Українська греко-католицька церква* не була оголошена комуніст. властями поза законом (на зх. землі разом із вірними виїхали більше 80-ти греко-катол. священиків).

Духовну опіку й юрисдикцію над греко-католиками в Польщі здійснювали голови Римо-катол. церкви в Польщі (примаси Польщі). Після 1956 існували греко-катол. пастирські станиці при римо-катол. парафіях (також у Перемишлі). Від імені примаса Польщі греко-катол. душпастирством керували призначені ним греко-катол. ген. вікарії. Ситуація греко-католиків у Польщі покращилась під час понтифікату Папи Римського Іоанна Павла II, який 1989 призначив о. Івана Мартиняка греко-катол. єпископом. Початково він був допоміжним єпископом примаса Польщі для греко-католиків, але вже 16 січня 1991 Папа Римський призначив його перемишльським ординарієм, відновивши після 45-річної перерви греко-катол. П.є.

Після 1991. Відроджена єпархія займала територію всієї Польщі (4 деканати, 95 парафій і 59 священиків). Парафіяльна мережа поступово зростала, і в 1995 П.є. налічувала вже 7 деканатів, 116 парафій, 66 священиків, 16 ченців і 139 черниць. 1996 Апостольська Столиця утворила в Польщі греко-катол. митрополію, до складу якої увійшли дві єпархії — Перемишльсько-Варшавська і Вроцлавсько-Гданська. Митрополитом і архієпископом перемишльсько-варшавським став кир Іван Мартиняк, а вроц-

лавсько-гданським ординарієм — єпископ кир Володимир Ющак Чину св. Василія Великого. На території давньої П.є., яка нині перебуває на укр. землях, на сьогодні існують дві греко-католицькі єпархії: Самбірсько-Дрогобицька та Стрийська.

1983 встановлено правосл. Перемишльсько-Новосондецьку єпархію з осередком в Саноку, яка спиралася на традиції правосл. П.є. періоду перед 1691.

Літ.: *Harasiewicz M.* Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singularis respectu de dioecesas Ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem. Leopoli, 1862; *Лакота Г.* Три синоди перемиські й єпархіяльні постанови валявські у 17—19 ст. Перемишль, 1939; *Śliwa T.* Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim (1772—1815). В кн.: Historia Kościółá w Polsce, t. 2, cz. 1. Poznań—Warszawa, 1979; *Його ж.* Kościół greckokatolicki w Galicji (1815—1918). Там само; *Bendza M.* Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596—1681. Warszawa, 1982; *Nabywaniec S.* Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772—1795. «Premislia Christiana», t. 5. Przemyśl, 1992—93; *Його ж.* Uniccy biskupi przemyscy w latach 1610—1991: Szkice biograficzne. Rzeszów, 1995; *Stępień S.* Źródła do dziejów reaktywowania i organizacji struktur Kościółá greckokatolickiego w Polsce w latach 1989—1996. В кн.: Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, t. 3. Przemyśl, 1996; *Його ж.* Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1998). В кн.: Там само, t. 4. Przemyśl, 1998; *Його ж.* Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владицтва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917—1946). В кн.: Перемишль і Перемиська земля протягом віків, т. 3. Перемишль—Львів, 2003; *Nabywaniec S.* Unter der österreichischen Krone: Die griechisch-katholische Kirche in Galizien (1772—1848). В кн.: Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa, Heft 3 (Kirchengeschichte), Medienhaber und Herausgeber Janineum, Wien, 2005; *Hик B.* Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944—1989, t. 1. Przemyśl, 2007; *Stępień* S. Historical and Contemporary Overviews: Developments since 1989: Poland. В кн.: Churches Inbetwenn: Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe. Berlin—Halle/Salle, 2008.

о. Станіслав Набиванець.

ПЕРÉМИШЛЬ (Пшемисль, польс. Przemyśl) — місто в Польщі, центр повіту в Підкарпатському воєводстві, на р. Сян (права прит. Вісли). Населення 66 тис. осіб (2010). Найбільше місто *Надсяння*. Місто розташов. на межі Сандомирської котловини та Карпатського підгір'я у т. зв. Перемишльських воротах (звуження долини Сяну), на істор. шляху з *Києва* до Зх. Європи.

Погляди істориків на ранній етап історії П. дуже суперечливі. Одна группа дослідників вважає П. племінним центром білих хорватів (див. *Хорвати*), інші — одним із найдавніших польс. міст в 2-й половині 9 ст. монархії польс. Пястів. Існує також погляд, що П. був заснований як центр племені лендзян, залежних від Великої Моравії, а пізніше, після 907 р. — від Чехії. Дехто ототожнює цей племінний союз із т. зв. *Червенськими градами*. Перша письмова згадка П. датується 981, коли, згідно з *«Повістю временних літ»*, київ. кн. *Володимир Святославич* пішов війною на «ляхів» і «зая грады их Перемышль, Червен и ины городы, иже суть и до сего дне под Русью». 1018 польс. кн. *Болеслав I* Хоробрий приєднав П. до Польщі, але вже 1031 київ. кн. *Ярославу Мудрому* вдалося його повернути. 1071 П. був здобутий польс. королем *Болеславом II* Сміливим. Але вже 1086 або 1087 місто знову вернулося до Русі.

Існує припущення, що за життя київ. кн. Ярослава Мудрого П. тримав його онук *Ростислав Володимирович*. 1087 тут закріпився його син — *Рюрик Ростиславич*, за якого П. перетворився на центр самостійного князівства (див. *Перемишльське князівство*). Йому наслідував його брат *Володар Ростиславич*, якому вдалося відстояти П. від зазіхань київ. кн. *Святополка Ізяславича*, угорців та поляків. Володарю наслідував його старший син Ростислав Володаревич, а йому — його молодший брат *Володимирко Володаревич*. Аби об'єднати всі володіння *Ростиславичів* у Перемишльській землі та Прикарпатті, Володимирко Володаревич 1141 переніс свій стіл з П. до *Галича (давнього)*, який того року став столицею *Галицького князівства*.

У 12 ст. місто двічі ненадовго здобували польс. князі (1135 — *Болеслав III* Кривоустий, 1190 — Казимир II Справедливий). 1214, коли угор. королю *Андрашу II* вдалося захопити Галич (давній), він був змушений укласти угоду із краківським кн. *Лєшеком Білим*, за якою Перемишльська земля відходила до польс. князя, а Галич (давній) — до угор. королевича Коломана. 1219 новому галицькому кн. *Мстиславу Мстиславичу* Удатному вдалося відібрати П. Того чи наступного року він заснував правосл. Перемишльську єпархію, кафедральним храмом якої стала церква св. Іоанна Предтечі. У змаганнях за галицький стіл П. ще кілька разів переходив до рук поляків та угорців, поки остаточно не увійшов до складу *Галицько-Волинського князівства* (за кн. *Данила Галицького*). Галицький кн. *Лев Данилович* бл. 1280 надав польс. громаді П. *магдебурзьке право* (за ін. даними, це зробив бл. 1320 галицький кн. *Лев Юрійович*).

Після походу польс. короля *Казимира III* Великого 1345 П. і Перемишльська земля відійшли до його володінь. Після його смерті 1370 П. і Перемишльська земля разом з ін. рус. землями були передані угор. і польс. королем Людовіком I Великим своєму намісникові — кн. Владиславові *Опольському*, який правив тут до кінця 1378. 1375 фіксується перший королів. намісник (староста) у П. — Бенько з Жабокрюків. У результаті походу польс. королеви Ядвіги 1387 П. і Перемишльська земля були приєднані до королів. володінь, а пізніше включені до складу *Королівства Польського*. 1 листопада 1389 король польс. і вел. кн. литов. Владислав II *Ягайло* підтвердив і поширив місту магдебурзьке право, яким місто, ймовірно, користувалося з 1320-х рр. і яке було підтверджене бл. 1350. Після поширення на рус. землі 1434 польс. (коронного) права П. став центром Перемишльської землі *Руського воєводства*, садибою перемишльського *земського суду*.

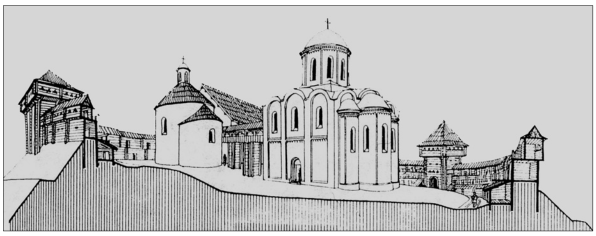

Перемишль. Загальний вигляд княжого двору середини 12 ст. Реконструкція Ю. Лукомського і В. Петрика.

Уже в *середньовіччі* П. відігравав поважну культ. роль. З рус. к-рою зв'язаний був славнозвісний *Митуса*, співак при дворі перемишльського єпископа 13 ст. Особливу роль відігравала з кінця 14 ст. Кафедральна школа, керована Краківською академією. У 15 ст. рус. мист-во репрезентував художник, правосл. священик Гайль (між іншим, автор розписів у польс. церквах і королів. спальні у краківському Вавелі). Серед жителів П. домінували русини-українці та поляки. На поч. 11 ст. у П. виникла єврейс. громада, у 13 ст. — німецька. З Німеччини походило багато ченців, німцем був перший постійний римо-католицький єпископ П., францисканець Ерик з Вінсен (номінований 1377).

У 14 — 2-й пол. 17 ст. околиці міста не раз зазнавали нападів татар. У травні 1498 осман. військо на чолі з Мустафа-беєм здобуло і сплюндрувало П.

За часів *Речі Посполитої* наявна конфесійна й етнічна структура населення П. спричинила формування окремих міських дільниць: у пн.-сх. частині постала єврейс. дільниця, у пд.-сх. — рус. дільниця, звана Владиче (із садибою і кафедральним собором правосл. єпископа), у той час як у пд.-зх. й зх. частині міста була польс. дільниця з лат. кафедрою. Етнічні межі між поляками та русинами були надзвичайно розмиті, особливо після *Берестейської церковної унії 1596*, яка спричинила зростання мішаних шлюбів і дала можливість унійцям отримати доступ до міськ. самоврядування та управ ремісничих цехів.

Перемишль у 1618 р. Гравюра Ф. Гогенберга.

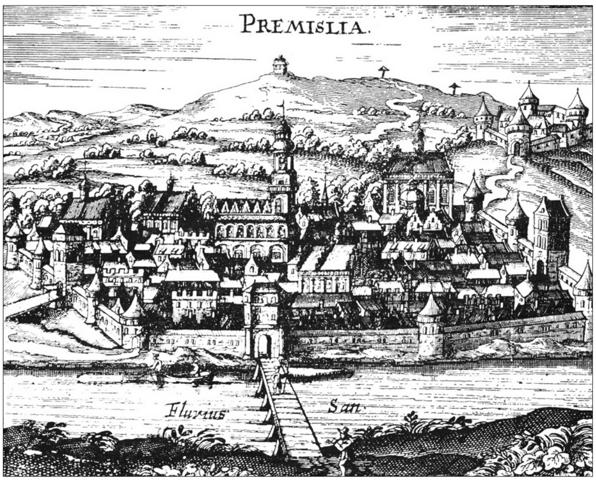

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 П. увійшов до Австрії і став центром округу (повіту) у складі провінції під назвою Королівство Галичини й Лодомерії. П. був на той час третім за розміром (після *Кракова* і *Львова*) містом провінції. На поч. 19 ст. посилилася германізаційна політика австрійс. влади. Однак це не принесло бажаних результатів; німецькомовні прибульці швидко асимілювалися, збільшуючи польс. та укр. громади. Почалося створення нац. інституцій: шкіл, т-в, театрів, хорів. Особливу роль в укр. нац. житті міста відіграли єпископ Іван *Снігурський*, церк. діячі Іван *Могильницький*, Йосиф Левицький та Іван *Лаврівський*. Їхніми заходами 1817 в П. постали Дяківський ін-т, найбільша тогочасна укр. б-ка й друкарня, в якій було розпочато друк перших у Галичині укр. підручників, граматик і словників.

У 2-й пол. 19 ст. поряд із демократизацією політ. й культ. життя розпочалися процеси нац. сепарування двох автохтонних спільнот — польської та української. Із 1870-х рр. П. став найбільшим після Львова центром укр. середніх шкіл: тут діяли двомовна жін. вчительська семінарія (1870), держ. укр. г-зія (1888), Укр. ін-т для дівчат (1881). Видавалися перші в Галичині календарі — «Перемишлянин» і жіночий — «Перемишлянка», місячник «Вісник Перемиської єпархії» (1889—1918), двотижневик «Перемиський вісник» (1907—14).

Згідно з першим австрійс. переписом 1775, у місті мешкав 3421 християнин (римо- й греко-католики, а також невелика кількість протестантів) та 1558 іудеїв. Укр. спільнота, політично й культурно надзвичайно активна, становила на той час бл. 20 % мешканців міста. Останній австрійс. перепис 1910 засвідчив, що в П. налічувалося 54 078 мешканців (25 306 римо-католиків, 12 018 греко-католиків, 16 062 іудея).

Лише 2-га пол. 19 ст. принесла стрімке пожвавлення економічного, а відтак і культ. та політ. життя міста. 1861 завершено прокладання залізниці, що з'єднала П. з *Віднем*, Краковом і Львовом, 1872 залізниця з'єднала П. із Будапештом (нині столиця Угорщини). Подальший розвиток міста був пов'язаний із рішенням Відня спорудити тут величезну фортецю. Буд-во розпочалося 1878, спричинивши екон. пожвавлення і приплив до міста висококваліфікованих робітників, інженерів та військових. Наприкінці 19 ст. місц. гарнізон налічував бл. 25 тис. вояків, серед яких були представники всіх етносів імперії.

Під час *Першої світової війни* П. відіграв важливу стратегічну роль фортеці й вузла сполучень. Упродовж вересня 1914 — березня 1915 рос. армія тримала Перемишльську фортецю в облозі, яка завершилася 22 березня 1915 капітуляцією австро-угор. гарнізону на чолі з генералом піхоти Г.Кусманеком. Проте вже в червні 1915 нім. й австро-угор. війська відбили фортецю в росіян й утримували її до кінця війни.

1 листопада 1918 українці декларували прилучення П. до *Західноукраїнської Народної Республіки.* Вночі з 3 на 4 листопада укр. відділи без боротьби опанували містом, одначе через кільканадцять днів змушені були поступитися полякам.

У відродженій 1918 Польщі П. був центром повіту у складі Львів. воєводства. Внаслідок воєнних дій зменшилася чисельність населення, проте з часом вона поступово зростала й напередодні *Другої світової війни* досягла передвоєнного показника. П., однак, втратив своє стратегічне значення. Місто й надалі відігравало роль поважного осередку укр. й польс. к-ри. Працювали 3 музеї (Національний Перемишльської землі, Дієцезіальний римо-католицький й український «Стривігор»), 14 нар. шкіл, 4 держ. г-зії (у т. ч. одна з укр. мовою навчання), 4 приватні г-зії, 7 приватних муз. шкіл і професійні школи. Функціонували також 11 б-к, численні артистичні осередки й 4 кінотеатри. Друкувалися численні часописи (45 польс., 7 укр. та кілька єврейс. видань). 1939 із 54 тис. мешканців П. було 16 % українців (у т. ч. бл. 3,7 % вживало польс. мову як розмовну), 50 % поляків, 34 % євреїв (числа приблизні).

II світ. війна загальмувала розвиток П. За угодою Ріббентро-

па-Молотова місто було поділене річкою Сян на нім. окупаційну зону (*Генеральна губернія*) і прилучений до *СРСР* терен. Цей стан тривав до 22 червня 1941, коли з початком німецько-рад. війни 1941—45 все місто здобув *Вермахт.* Найбільших втрат зазнала єврейс. людність, яку спершу було виокремлено в гетто, а згодом майже цілком знищено.

Від гітлерівської окупації П. звільнений 27 липня 1944. Воєнні дії 1939—44 спричинили знищення 44 % споруд і загибель 29 тис. мешканців. П. залишився польським, проте втратив навколишні терени — власну природну екон. базу упродовж століть, — що відійшли до СРСР. Більшість укр. населення П. було депортовано до СРСР. Були ліквідовані усі інституції *Української греко-католицької церкви*, а останній перемишльський єпископ Йосафат *Коциловський* 26 червня 1946 заарештований і вивезений до УРСР (помер 17 листопада 1947). Українців, які залишалися в місті, польс. комуніст. влада виселила навесні 1947 на терени на зх. й пн. Польс. Нар. Республіки, що їх Польща здобула після II світ. війни. Звідти укр. людність почала вертатися до П. після 1956, коли польс. влада дала дозвіл на вивчення укр. мови у школах, відправу греко-катол. літургії (але в римо-катол. храмах), а також створення орг-ції укр. людності у Польщі під назвою Укр. суспільно-культ. т-во й видання укр. газ. «Наше слово».

Упродовж 1944—75 П. був центром однойменного повіту і водночас містом із правами повіту. Внаслідок адм. реформи в червні 1975 П. став столицею воєводства. Втратив цей статус 1 січня 1999, увійшовши до новоствореного Підкарпатського воєводства.

2 червня 1991 Папа Римський *Іоанн Павло II* відвідав П. й відновив Перемишльську греко-катол. дієцезію, призначивши її першого після II світ. війни єпископа Івана Мартиняка. Після реорганізації Греко-катол. церкви в Польщі 1996 Апостольська столиця запровадила в ній митрополію (на чолі з митрополитом перемишльсько-варшавським архієпископом І.Мартиняком), до якої входять архідієцезія перемишльсько-варшавська і вроцлавсько-гданська дієцезія. Із 1992 П. є також центром перемишльської митрополії Римо-катол. церкви.

У П. працює кілька вищих навч. закладів, серед яких Держ. вища східноєвроп. школа. Численні культ. й наук. інституції: Нац. музей Перемишльської землі (з унікальними збірками ікон, дзвонів і люльок), римо-катол. Архідієцезіальний музей, найстарший в Європі аматорський театр «Фредреум» (заснований 1868), Перемишльський центр к-ри і науки, численні б-ки, держ. архів, 2 церк. архіви (римо- і греко-католицький), українознавчий *Південно-Східний науковий інститут.*

Пам'ятки арх-ри: замок (14—16 ст.), римо-катол. собор св. Іоанна Хрестителя (1460—1571, перебудови 1724—44, 1883—1913), костьол єзуїтів (1627—79; нині греко-катол. собор св. Іоанна Хрестителя), монастирські комплекси, у т. ч. францисканців (конвентуальних та реформаторів), босих кармелітів (костьол 1627—30), кам'яниці на Ринку (16—17 ст.), палац греко-катол. єпископів (1897), Укр. нар. дім (1904). Навколо міста — залишки фортеці «Перемишль» (1888—1914) і доти Перемишльського укріпленого району (1939—41).

Пам'ятки археології: *дитинець* 10—14 ст. з фундаментами романської ротонди 10—11 ст., князівського палацу і собору св. Іоанна Предтечі (12 ст.).

Літ.: *Добрянський А.* Відомість историческая о місті Перемишли і окрузі того же имени. Перемишль, 1852; *Wolski K.* Przemyśl i okolice. Przemyśl, 1957; Перемишль — західний бастіон України. Нью-Йорк—Філадельфія, 1961; Tysiąc lat Przemyśla: Zarys historyczny, cz. 1—2. Kraków—Rzeszów, 1974—76; *Kunysz A.* Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemyśl, 1981; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, t. 1: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. Przemyśl, 1990; *Hauser L.* Monografia miasta Przemyśla. Przemyśl, 1991; Перемишль і Перемиська земля протягом віків, вип. 1—3. Перемишль—Львів, 1996—2003; *Голубець М.* Перемишль. Львів, 1995; Dzieje Przemyśla, t. 1, cz. 1—2. Przemyśl, 2001; Лірвак з-над Сяну: Перемиські друки середини XIX ст. Перемишль, 2001; *Lewkowicz L.* Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym: Dziesięć lat dziaialności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990—2000. Przemyśl, 2003; *Попович О.П.* Українське музичне життя Перемишля (1919—1999). К., 2003; *Dybek E.* Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345—1434. Lublin, 2004; Katalog zabytków sztuki: Miasto Przemyśl. Warszawa, 2004; *Motylewicz J.* Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. Rzeszów, 2005; *Fac L.* Południowo-wschodni teatr działań wojennych w latach 1497—1509. В кн.: Rocznik Przemyski, t. 43, z. 1: Historia wojskowości. Przemyśl, 2007.

С.С. Стемпєнь.

ПЕРЕ́МИШЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давнє державно-територіальне утворення в зх. регіоні майбутньої *Галицької землі*, одна із складових її території. Склалося наприкінці 10—11 ст. Літописи відображають процес згуртування П.к. навколо м. Перемишль. Із *«Повісті временних літ»* відомо, що 1086 в Перемишлі сидів старший серед синів Ростиславичів *Рюрик Ростиславич.* По смерті Рюрика 1092 П.к. перейшло до наступного за старшинством брата — *Володаря Ростиславича.* Рішеннями Любецького з'їзду князів 1097 П.к. закріплене за Володарем Ростиславичем як спадкове («отчинне») володіння. По смерті Володаря Ростиславича 1124 П.к. одержав його старший син *Ростислав Володаревич.* 1126 його молодший брат Володимирко Володаревич (який успадкував від батька м. Звенигород Галицький із волостю) спробував відняти в нього П.к., але не досяг успіху. Лише по смерті Ростислава Володаревича (між 1128 і 1140) Володимирко Володаревич заволодів П.к. Далі в його руках зосередилася вся територія Галицької землі, що складалася, включаючи Теребовльську і Звенигородську волості. Стіл у Перемишлі втратив колишнє значення, князь перебрався до *Галича (давнього).*

У складі *Галицького князівства* П.к. зберегло відособлене становище. 1150 там знайшов притулок і захист від гніву брата, київ. кн. *Ізяслава Мстиславича*, волин. кн. *Володимир Мстиславич.* У часи роздробленості *Галицько-Волинського князівства* в 13 ст. П.к. знову стало удільним князівством. За угодою між угор. королем *Андрашем II* і краківським кн. *Лєшеком Білим* 1214

П.к. було віддане Польщі. У 1220-х рр. там деякий час сидів угор. королевич Андрій, навколо якого скупчувалося вороже *Данилові Галицькому* боярство. На поч. 1230-х рр. у П.к. ховався ворог Данила Галицького — белзький кн. *Олександр Всеволодич*. Напередодні вирішального походу на Галич (давній) 1237 П.к. заволодів Данило Галицький. Але й надалі П.к. залишилось оплотом ворожого йому боярства. Незабаром по навалі *Батия* 1241 Данило Галицький придушив осередок боярського спротиву в Перемишлі, й П.к. стало частиною Галицько-Волин. князівства.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ПЕРЕМИШЛЯ́НИ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на р. Гнила Липа за 45 км на пн. сх. від *Львова*. Населення 6,9 тис. осіб (2010).

На території міста та в його околицях археологами знайдено глиняний посуд, знаряддя праці періоду бронзи (2 тис. до н. е.) і ранньозалізного часу (1 тис. до н. е.), а також могильник перших століть н. е.

Перша письмова згадка про П. датується 1437: згадується в *актах земських і гродських* у зв'язку з розмежуванням земель між місц. селами.

У джерелах кінця 16 — 17 ст. П. згадуються як велике село, що часто зазнавало нападів татар. 1515 татари поруйнували укріплення П. Зазнало нападів татар також 1620 і 1626. У 17 ст. поселенням володіли Петро Поляновський, Адам Балабан. 1623 П. отримали *магдебурзьке право*. Почалося активне заселення міста

Перемишляни. Костьол святих апостолів Петра і Павла. Фото початку 21 ст.

ремісниками й дрібними торговцями.

1671 в П. побував нім. мандрівник У. фон *Вердум*, який залишив опис поселення. Місто, оточене земляними валами з дерев'яними укріпленнями на них, у той час належало коронному *хорунжому* Сенявському. Тут діяли домініканський монастир і костьол святих апостолів Петра й Павла.

1675 П. були вкотре розорені татарами. В інвентарному описі 1698 згадується, що в місті та передмісті налічувалося понад 100 будинків.

1728 П. був наданий новий магдебурзький привілей (підтверджений 1733), що надавав міщанам право виготовляти горілку та пиво для власних потреб, а місц. купцям — торгувати будь-яким товаром. 1758 в місті сталась велика пожежа.

Після 1-го поділу Польщі 1772 П. ввійшли до складу Австрії. У місті налічувалося 198 дворів. До серед. 19 ст. тут було вже 372 двори і бл. 3 тис. мешканців. Наприкінці 19 ст. П. володів Альфред Потоцький. 1885 в місті був водяний млин, працювало 13 шевців, 19 кравців.

П. належали до Золочівської округи. Від 1860 — повітовий центр.

1857 Ю.Лубенецький заклав тут школу пасічників, єдину на той час в Австрійс. імперії.

Після *Першої світової війни* П. ввійшли до складу Польщі. Протягом серпня—вересня 1920 місто було зайняте Червоною армією. Від грудня 1939 П. — райцентр Львів. обл. в складі УРСР. 1962—64 у зв'язку з ліквідацією району П. були включені до складу Золочівського р-ну. 4 січня 1964 Перемишлянський р-н було відновлено.

Пам'ятка арх-ри: костьол святих апостолів Петра і Павла (освячений 1780). 1945 костьол перетворено на зерносховище, 1950—72 будівля храму належала буд. орг-ції «Міжколгоспбуд», згодом — з-ду «Модуль». 1996 храм повернуто місц. катол. громаді.

Районна газета: «Перемишлянський край».

Веб-сайт міста: http://peremushlyanu.at.ua.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Б/м, 1888; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Бучек М., Седельник І.* Львівська архідієцезія латинського обряду: Ілюстрована розповідь, т. 1: Парафії, костели та каплиці (Львівська обл.). Львів, 2004.

О.В. Андрощук.

ПЕРЕМІ́ЩЕНІ ОСО́БИ (DP — Displaced persons) — це жертви нацистського та союзних йому режимів, які були вислані з країни свого громадянства або колиш. місця проживання за расовими, реліг. чи політ. мотивами, а також особи, вивезені з Батьківщини на примусову працю в Німеччину і в окуповані нею країни.

Відповідно до Резолюції ГА ООН щодо проблеми біженців від 12 лютого 1946 для сприяння швидкому поверненню П.о. у країни їх походження було створено *Міжнародну організацію в справах біженців*. Її статут передбачав можливість відмови від *репатріації* за наявності «вагомих причин», таких як: переслідування за нац. ознакою, політ. чи реліг. переконаннями; сімейні обставини або поганий стан здоров'я. 14 грудня 1950 було утворене Управління Верховного комісара в справах біженців, а 1951 — укладена багатостороння Конвенція про статус біженців. Відповідно до конвенції під терміном «біженець» малася на увазі особа, яка розглядалася як біженець через низку угод, укладених у період між двома світ. війнами, а також у результаті подій, що відбулися до 1 січня 1951. 1967 був прийнятий Протокол, що стосується статусу біженців, з якого були прибрані часові та геогр. обмеження конвенції 1951. Термін «переміщені особи» в конвенції не використовується, але в даний час у практиці Управління Верховного комісара в справах біженців застосовується поняття «внутрішньо переміщені особи», що визначає осіб, котрі покинули певний конфліктний регіон країни й оселилися в ін. регіоні в межах цієї ж країни. Появу такої категорії біженців зумовила зміна характеру воєнних конфліктів — від глобального протистояння до локальних внутр. воєн, які зазвичай мають етнічне підґрунтя.

Фактично до категорії П.о. потрапили: 1) *остарбайтери*;

2) в'язні концтаборів, військовополонені та політв'язні. Для тимчасового розташування П.о. створювалися спец. табори. У жовтні 1945 відповідальність за утримання таборів була покладена на *Адміністрацію допомоги і відбудови Об'єднаних Націй* (United Nation Relief and Rehabilitation Administration; UNRRA), хоча військ. сили союзників продовжували забезпечувати транспортування, доставку продовольства та безпеку П.о. Також допомогу надавала Міжнар. орг-ція Червоного Хреста.

П.о. часто переїжджали з табору до табору в пошуках родичів, земляків або кращих умов проживання. При таборах створювалися церкви, синагоги, школи та ун-ти. Зокрема, свою діяльність відновив *Український вільний університет* та Укр. аграрно-тех. ін-т (раніше знаходився в Подєбрадах, Чехія). П.о. вибороли собі квоту на навчання в нім. ун-тах.

30 липня 1946 брит. власті закрили свою зону для подальшого прийняття П.о., а 21 квітня 1947 те ж саме зробили й США. В міру репатріації П.о. та біженців кількість таборів скоротилася. Фактично, на поч. 1952 всі табори, за винятком одного, припинили своє існування. Останній табір для П.о. — Фьоренвальд — закритий 1957.

Репатріація в СРСР. Враховуючи колосальні людські втрати *СРСР* у *Другій світовій війні* та необхідність відбудови країни, у жовтні 1944 рад. уряд створив Управління уповноваженого Ради нар. комісарів у справах репатріації, яке очолив колиш. керівник контррозвідки генерал-полк. Ф.Голіков. На кінець війни за межами СРСР опинилося бл. 5 млн його громадян, з яких більш ніж 3 млн знаходилися в зоні дії союзників. П.о. укр. походження становили понад 2 млн осіб. Ялтинські угоди 1945 фактично закріпили насильницьку репатріацію громадян СРСР. Необхідність вступу СРСР у війну з Японією та побоювання щодо перешкоджання з боку СРСР поверненню громадян союзницьких д-в змусили США, Велику Британію та Францію певний час погоджуватися з такими умовами. Гол. пунктом розбіжностей між союзниками щодо репатріації стало визнання рад. *громадянства* зх. українців, оскільки до початку II світ. війни вони були громадянами ін. д-в. СРСР наполягав на визнанні громадянства станом на 1941, тоді як британсько-амер. союзники не допускали репатріації українців *Галичини* та *Буковини*.

Для організації прийому репатріантів від союзників і їх подальшого відправлення до СРСР 1945—49 при військ. раді Групи рад. окупаційних військ у Німеччині діяло управління з репатріації. Усі репатріанти проходили процес перевірки і фільтрації, що здійснювався наркоматом оборони та НКВС.

Станом на березень 1946 із зони дії союзників було передано 2,4 млн осіб. Разом із внутрішньо переміщеними особами заг. кількість репатріантів налічувала 4,4 млн осіб, з яких українці становили найчисельнішу групу — 1,7 млн (37,2 %). Фактично період масової репатріації до СРСР закінчився в 1-й пол. 1946. У наступні роки потік репатріантів різко скоротився. У серпні 1946 3,3 млн репатріантів відправили до місць постійного проживання, з них в Україну — 1,1 млн. Репатріантам гарантували збереження всіх прав рад. громадян, однак на практиці вони утискалися. Рад. влада не стала вдаватися до масових репресій, хоча й не мала довіри до репатріантів. В умовах *«холодної війни»* було розгорнуто війну з космополітизмом та «іноземщиною». Як наслідок, репатріанти зазнавали відкритої або ж завуальованої дискримінації, зокрема при висуванні на керівні посади, вступі до вищих навч. закладів. Військовополонені не вважалися учасниками війни. Станом на липень 1952 в СРСР було повернуто 4,5 млн рад. громадян.

Еміграція в країни Заходу. На кінець 1947 кількість українців, які оминули загрозу насильницького повернення до СРСР, становила бл. 250 тис. осіб, у т. ч. 130—150 тис. П.о. Зруйнована війною Європа не могла адаптувати таку велику кількість людей. Єдиним шляхом вирішення ситуації була еміграція. Наявність потужних укр. громад спонукала більшість укр. біженців і П.о. емігрувати в країни Пн. Америки.

Для допомоги укр. біженцям ще в період II світ. війни укр. діаспора США та Канади створила громад. об'єднання: Злучений українсько-амер. допомоговий к-т та Фонд допомоги українців Канади, осн. діяльність яких фокусувалася на допомозі при оформленні документів на виїзд, зборі коштів та лобіюванні лібералізації іммігрантського законодавства США та Канади.

У червні 1948 був прийнятий законопроект Ф.Фелловза, який давав змогу приймати по 205 тис. осіб протягом 2-х років, кожна етнічна група мала свою квоту і право використати її наперед. Створювалася спец. комісія, яка займалася розселенням та праце-

Табори для переміщених осіб. В центрі — табір «Орлик» у Берхтесгадені (американська зона окупації Німеччини). Фото кінця 1940-х рр.

влаштуванням біженців і П.о. У червні 1950 кількість біженців, які могли отримати право еміґрувати до США, була збільшена до 340 тис. осіб.

1947 уряд Канади зняв обмеження щодо кількості переселенців. Протягом 1947—52 Канада прийняла 160 тис. П.о., у т. ч. 26 тис. українців.

Ідеологічний критерій відбору, за яким відсіювалися прихильники лівих поглядів, та мед. огляди виснажених війною і примусовою працею біженців істотно обмежили укр. еміграцію в країни Пн. Америки. Зі 120 тис. осіб, які еміґрували з Німеччини та Австрії протягом 1945—53, тільки 47 тис. змогли потрапити до США та Канади. Пізніше до них долучилася частина укр. біженців і П.о. з Великої Британії, Бельгії, Франції та ін. європ. країн. Загалом із третьою хвилею укр. еміграції до Канади потрапило бл. 37 тис. українців, до США — бл. 100 тис. Новим напрямком еміграції українців стала Велика Британія, яка прийняла 20 тис. українців, у т. ч. 12 тис. вояків д-зії СС *«Галичина»,* а також Австралія і Нова Зеландія (20 тис. осіб).

Високий середній інтелектуальний рівень укр. іммігрантів «третьої хвилі еміграції» та наявність серед них значної кількості свідомого нац. елементу в поєднанні з розвиненою інфраструктурою укр. північноамер. діаспори привів до остаточного переміщення центрів укр. еміграційного життя з Європи до США та Канади.

Літ.: The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II, edited by W.W. Isajiw, Y. Boshyk, R. Senkus. Edmonton, 1992; *Грабович Г.* У пошуках великої літери. К., 1993; *Толстой Н.Д.* Жертвы Ялты. М., 1996; *Рудик С.Я.* Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: Причини, особливості, наслідки (1945—1953 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2003; Боряк Г. Дубровіна Л. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів. «Архіви України», 2004, № 4—6; *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан. В кн.: Война и общество 1941—1945, кн. 2. М., 2004; *Plokhy S.M.* Yalta: The Price of Peace. New York, 2010.

Я.Л. Примаченко.

ПЕ́РЕНІ (Perényi) **Йожеф** (05.04. 1915—26.10.1981) — угор. історик, професор Будапештського ун-ту. Гол. праці угор. мовою: «Історія Польщі» (Будапешт, 1962), «Із секретів майстерні історика» (Будапешт, 1966). У монографії «Из истории закарпатских украинцев 1849—1914» («З історії закарпатських українців 1849—1914»; Будапешт, 1957) висвітлив соціально-екон. відносини та розвиток нац. руху на Закарпатті. Питань історії України торкається також у працях «Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами» («Взаємини між угорцями та східнослов'янськими племенами», «Studia Slavica»), «Початки церковної унії закарпатських українців у середині XVII ст.» (угор. мовою; в «A. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvés Irodalomtudományi Osztalyanak Közleményei», Будапешт, 1958), «Украинская грамота Софии Батори 1674 г.» («Українська грамота Софії Баторій 1674 року», спільно з Е.Балецьким, «Studia Slavica», Будапешт, 1959).

Я.Д. Ісаєвич.

ПЕ́РЕПИСИ НАСЕ́ЛЕННЯ (всеросійський, всесоюзні, український). Перепис населення є осн. джерелом інформації про населення в більшості країн світу, що формується в результаті складної і важливої держ. та сусп. операції, у процесі якої збираються (найчастіше — шляхом обходу житлових приміщень й опитування), обробляються, узагальнюються, оцінюються, аналізуються та розповсюджуються демографічні, екон. і соціальні дані про населення країни або якоїсь її частини за станом на певний час (критичний момент перепису). Переписи всього населення країни зазвичай називають загальними на противагу переписам міськ. населення (напр., міський перепис населення *СРСР* 1923), переписам населення окремих міст (напр., перепис населення м. *Київ* 18 березня 1919) та переписам окремих спільнот (напр., Всесоюзний парт. перепис 1927). Перепис населення — найбільша стат. операція, яка є «моментним знімком» населення. Він дає можливість одержати відомості про чисельність і розподіл індивідів, з яких складається все населення, за різноманітними ознаками та їх поєднаннями, які не можна отримати з будь-яких ін. джерел за відсутності реєстру населення. Зміст та обсяг даних перепису населення визначаються єдиною для всієї країни програмою їх збирання. До переписного листа, зазвичай, входять адресні відомості й питання, пов'язані з обліком категорій населення (наявне, постійне), демографічними ознаками (стать, вік, шлюбно-сімейні характеристики та ін.), громадянством, етнічною приналежністю, інколи — віросповіданням, дані про освіту й навчання, соціально-екон. характеристики тощо. Програма перепису населення часто містить низку питань, спрямованих на вивчення міграції населення. У багатьох країнах П.н. поєднуються з переписом житла. Можливість одержання різноманітних комбінацій ознак визначається програмою розробки перепису населення. Оскільки перепис населення є не лише складною, а й дорогою операцією, кінцева ефективність якої визначається мірою задоволення потреб сусп-ва в його результатах при мінімізації витрат, у країнах із добре налагодженою статистикою він проводиться хоча й регулярно, але не частіше ніж раз на 5 років, і не рідше ніж раз на 10 років, якщо цьому не стають на заваді екстраординарні обставини. Якість підготовки, здійснення та результатів перепису населення залежить не тільки від рівня фахової підготовки його керівників і персоналу, а й від заг. культ. рівня і ментальності самого населення.

Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897. 9 лютого (28 січня) 1897 був проведений перший заг. перепис населення *Російської імперії.* Як його організація, так і програма в основному відповідали правилам і практиці проведення переписів у західноєвроп. країнах, оскільки, поряд із високою кваліфікацією його керівників, ретельно враховувався набутий міжнар. досвід здійснення таких робіт, а також відповідні рекомендації стат. форумів. Цей перепис мав унікальний характер у тому сенсі, що охоплював величезне за

чисельністю населення. Грандіозна за розмахом лічильна операція була проведена відносно якісно і швидко, незважаючи на те, що здійснювалася в суспільстві з архаїчною державно-політ. структурою. Перепис став видатною подією не лише в розвиткові демографічної статистики, а й у житті сусп-ва взагалі.

На обговорення «Положення про загальний народний перепис» та його просування до необхідного затвердження було витрачено 15 років. При опитуванні враховувалися 3 категорії населення: наявне (особи, які на критичний момент перепису фактично перебували на території, що підлягала перепису населення, включаючи тимчасово проживаючих і не враховуючи тимчасово відсутніх), постійне (особи, які на критичний момент перепису проживали в даному населеному пункті постійно, незалежно від фактичного перебування у місці постійного проживання на критичний момент перепису) і приписне (юрид. населення, для врахування якого не потрібно було документального підтвердження приналежності жителя до даної території). Спроба врахувати одночасно всі 3 категорії населення виявилася невдалою: чисельність приписного населення настільки розбіглася з чисельністю наявного, що її навіть не було опубліковано.

Програма перепису населення 1897 включала такі ознаки: відношення до глави госп-ва і до глави своєї сім'ї, вік, стать, шлюбний стан, сусп. стан або звання, місце народження, місце приписки, місце постійного проживання, відмітка про відсутність або про тимчасове проживання, віросповідання, рідна мова, грамотність і навчання, заняття, ремесло, промисел, посада або служба (із виділенням головного й побічного занять), відмітка про психо-фізичні недоліки (сліпі на обидва ока, німі, глухонімі, божевільні). Перепис як облікова операція був проведений досить швидко. Але розробка його матеріалів тривала довго. Лише на поч. 1905 було закінчено видання звітів по *губерніях*. Після цього виходили окремі видання за результатами перепису, але і через 10 років після перепису його розробка не була закінчена. Результати були опубл. частково і лише по великих адм. одиницях.

І все ж проведення перепису та публікація його підсумків створили багате й досить надійне джерело інформації для вивчення населення Рос. імперії та її губерній за допомогою застосування демостат. методів і широкого використання результатів цих досліджень не тільки для потреб управління, а й для наук. досліджень. Заг. переписом населення 1897 була відкрита нова ера в розвиткові демографічної статистики в Рос. імперії взагалі і в Україні зокрема.

«Загальний» перепис населення радянських республік 1920. Перший у рад. республіках перепис населення, який планувався як загальний, відбувся 28 серпня 1920. Він поєднувався із с.-г. переписом і коротким обліком пром. підпр-в. Особлива увага приділялася зайнятості та професійному складу населення, тому його іноді називають демографічно-професійним. Несприятливі соціально-екон. умови того часу (громадян. війна 1918—22, *польсько-радянська війна 1920*, розруха, голод) призвели до того, що перепис населення охопив, за оцінкою В.Михайловського, під кер-вом якого проходив цей перепис, лише 72 % населення країни (у межах до 17 вересня 1939). Тому його не можна вважати загальним. В Україні він не відбувся у *Волинській губернії* та *Подільській губернії*. Результати перепису в окремих стат. виданнях були опубліковані 1922—23, а у вигляді окремого збірника — лише 1928.

Всесоюзні переписи населення. За період 1926—91 на території СРСР було проведено 7 заг. П.н. Першим Всесоюзним переписом населення, який охопив усе населення, був перепис населення станом на 17 грудня 1926. В особових листках враховувалося лише наявне населення. У містах заповнювалася також сімейна карта, яка давала можливість отримати дані і про постійне населення, і, вперше в СРСР, — ґрунтовну інформацію про сім'ю. Програма перепису населення містила 14 питань: стать, вік, народність, рідна мова, місце народження, тривалість проживання

Радянський агітаційний плакат до Всесоюзного перепису населення 1926 р.

в місці перепису, шлюбний стан, грамотність, фізичні недоліки, психічне здоров'я, заняття (із виділенням основного та побічного), положення в занятті і галузь праці (для безробітних — тривалість безробіття й попереднє заняття), джерело засобів існування (для тих, хто не мав заняття). Сімейна карта містила інформацію про склад сім'ї з виділенням шлюбних пар та їхніх дітей, тривалість шлюбу і житлові умови. Розробка матеріалів перепису, програма якої характеризувалася детальністю і численними комбінаціями ознак, була закінчена на початку вересня 1928, попередні результати перепису опубл. 1927, короткі остаточні — 1927—29, повні (у 56-ти томах) — 1928—33. За якістю й детальністю матеріалів перепис населення 1926 вважається демографами взірцем порівняно і з попередніми, і з наступними П.н.

Постановою від 23 квітня 1932 РНК СРСР доручив Центральному управлінню народногосподарського обліку провести в грудні 1933 Всесоюзний перепис населення, щоб здобути статистичну базу для детальних розрахунків другого п'ятирічного плану. Управління провело восени 1932 пробний перепис в кількох районах Моск. обл., розробило на його підставі інструментарій всесоюзного перепису і розіслало його заінтересованим відомствам на обговорення. Тим часом у Кремлі прийняли рішення оголосити першу п'ятирічку (1928/29 — 1932/33) виконаною за чотири роки, внаслідок чого

Знак «Всесоюзная СССР перепись населения. 1939».

відпала необхідність у проведенні перепису у затверджені раніше строки.

Перепис був перенесений спочатку на 1934, а потім — на 1937. Щоб замаскувати великі втрати населення внаслідок голоду і репресій, Й.*Сталін* у червні 1936 розпорядився заборонити аборти (заборона діяла до 1955).

1937 був проведений єдиний в історії СРСР одноденний заг. перепис населення, відомий як «репресований». Його критичний момент — 12-та година ночі з 5 на 6 січня. Враховувалося лише наявне населення. Програма перепису населення містила питання про стать, вік, національність, рідну мову, релігію, громадянство, грамотність, назву навч. закладу, клас або курс, про закінчення середньої або вищої школи, рід занять (служби), місце роботи, сусп. групу, перебування в шлюбі. Чисельність населення враховувалася переписом порівняно точно, як було доведено через півстоліття. Але його кількість виявилася істотно меншою (хоч у липні 1936 були заборонені аборти), ніж очікувалося. Така динаміка викривала наслідки демографічних втрат 1930-х рр., включно із втратами від голодомору 1932—33 (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*). Постановою РНК СРСР від 25 вересня 1937 перепис населення характеризувався як проведений із грубими порушеннями науки та затвердженої урядом інструкції, його матеріали були знищені майже повністю. На січень 1939 був призначений новий перепис, а на всіх рівнях управління народногосп. обліком прокотилася хвиля репресій (нач. бюро перепису населення Центр. управління народногосп. обліку СРСР О.Квіткін був страчений). Тоді ж каральна машина тоталітаризму поглинула організатора демостат. служби УРСР А.Хоменка. Планувалось опублікування повних матеріалів Всесоюзного перепису населення 1937 в 110-ти томах. Те, що збереглося в архівах, умістилося в одному невеликому томі, який виданий 1990.

Всесоюзний перепис населення 1939 відбувся станом на 17 січня і враховував як наявне, так і постійне населення, що стало традицією для всіх наступних

Радянський агітаційний плакат до Всесоюзного перепису населення 1937 р.

П.н. СРСР. Заповнення переписних листів поособово в помешканні та в його межах посімейно шляхом опитування відбувалося протягом 7-ми днів у містах і 10-ти днів у селах. Програма перепису містила такі питання: відношення до глави сім'ї, характер проживання (постійно чи тимчасово), місце постійного проживання і тривалість відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих), тривалість відсутності в місці перепису (для тимчасово відсутніх), стать, вік, шлюбний стан, національність, рідна мова, громадянство, грамотність, назва навч. закладу і рівень навчання (для учнів), закінчення середньої або вищої школи, заняття або ін. джерело засобів до існування, місце роботи, сусп. група. Для недопущення сумнівів у достовірності даних перепису був посилений контроль за результатами опитування. Зокрема, після його завершення протягом 10-ти днів проводився суцільний контрольний обхід. Усім переписаним як тимчасово проживаючим або таким, що збираються від'їжджати, видавалась довідка про проходження перепису. Незважаючи на це, перепис бажаних для кер-ва країни результатів не дав, оскільки практично підтвердив результати перепису населення 1937. Заг. чисельність населення СРСР була штучно збільшена як мінімум на 2,9 млн осіб. Розробка й інтерпретація даних перепису проводилися в умовах секретності та без участі і будь-якого контролю з боку громадськості. Завершенню повної розробки матеріалів перепису населення перешкодила *Друга світова війна.* Осн. підсумки перепису населення 1939 опубл. лише 1992.

Наступний перепис населення мав би відбутися 1949. Політ. налаштованість на приховування даних про справжні воєнні демографічні втрати стала нездоланною перепоною для його здійснення. Можливість отримати грунтовну, менш віддалену в часі від II світ. війни інформацію про ці втрати була втрачена.

Першим переписом населення, проведеним у післявоєнні роки, був Всесоюзний перепис населення станом на 15 січня 1959. За методикою перепис населення 1959 був близьким до перепису населення 1939. Основними його відмінностями були призначення однакового терміну проведення опитування в міських поселеннях і сільс. місцевості (протягом 8-ми днів, що стало традицією для наступних П.н.) і вперше в історії переписів СРСР застосований вибірковий метод (для розробки матеріалів про сім'ю). Сама ж розробка матеріалів була централізованою і повністю механізованою. Програма перепису населення містила такі питання: відношення до глави сім'ї, тривалість відсутності (для тимчасово відсутніх), місце постійного проживання і тривалість відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих), стать, вік, шлюбний стан, національність, рідна мова, громадянство, рівень освіти, назва навч. закладу (для тих, хто навчається), місце роботи, заняття, джерело засобів існування (для тих, хто не має заняття), сусп. група. На жаль, така ознака, як психо-фізичні вади, не була включена до програми перепису, хоча вона становила великий практичний і наук. інтерес у плані вивчення наслідків II світ. війни. Остаточні підсумки перепису населення 1959 в цілому по СРСР і республіках були опубл. 1962—63. Перепис населення 1959 мав особливе значення, оскільки за період після перепису населення 1939 відбулися величезні зміни в чисельності і складі населення, зумовлені втратами в II світ. війні, депортаціями

значних за чисельністю етнічних спільнот тощо. Змінилися також територіальні межі республік, що особливо стосувалося УРСР. Перепис дав можливість не лише використовувати його результати в соціально-екон. управлінні й демографічному прогнозуванні, а й дослідити воєнні демографічні втрати із застосуванням досконалих демографічних методів.

Наступний всесоюзний перепис населення був проведений станом на 15 січня 1970. За методикою й організацією він мав багато спільного із двома попередніми переписами, але програми опитування й розробки матеріалів були значно ширшими. Уперше в СРСР у практиці проведення перепису населення застосовувався вибірковий метод на стадії збирання даних. Застосовувалися 2 види переписних листів: 1-й містив 11 ознак і заповнювався в усіх житлових приміщеннях; 2-й містив, крім того, ще 7 питань і заповнювався в кожному четвертому житловому приміщенні (25 %-ва вибірка). Програма суцільної частини перепису населення включала такі ознаки: відношення до глави сім'ї, причина та тривалість відсутності (для тимчасово відсутніх), місце постійного проживання і тривалість відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих), стать, вік, шлюбний стан, національність; рідна мова, а також ін. мова народів СРСР, якою опитуваний вільно володіє, рівень освіти, тип навч. закладу (для тих, хто навчається), джерело засобів до існування. Програма вибіркової частини перепису населення містила питання про місце роботи, заняття (для пенсіонерів — попереднє осн. заняття), характер і тривалість роботи у 1969 (для тих, хто працював у 1969 неповний рік), сусп. групу, тривалість проживання у місці перепису, місце попереднього постійного проживання, причину зміни місця проживання. На осіб працездатного віку, зайнятих у домашньому та особистому підсобному госп-вах, крім того, заповнювався окремий опитувальний лист для вивчення можливості й умов їх залучення до сусп. вир-ва. У деяких великих містах для вивчення маятникової міграції на тих, хто працює або навчається, заповнювався спец. бланк обліку пересувань від місця проживання до місця роботи або навчання. Підсумки перепису населення були опубл. 1972—73 в 7-ми тематичних томах.

Всесоюзний перепис населення станом на 17 січня 1979 відрізнявся від попередніх насамперед тим, що була застосована принципово нова форма переписного листа, який уперше в практиці проведення переписів був одночасно тех. носієм первинної інформації для її введення в ЕОМ. Розробка матеріалів перепису була частково децентралізована: зчитування інформації із застосуванням спец. оптичних пристроїв із переписних листів на магнітну стрічку здійснювалося в кущових обчислювальних центрах, а підрахунок підсумків — у Гол. обчислювальному центрі ЦСУ СРСР. Як і в переписі 1970, суцільне опитування (11 питань) поєднувалось із 25 %-ю вибіркою (5 питань). Порівняно з переписом 1970 для працюючих неповний рік у попередньому перед переписом році не враховувались характер і тривалість роботи, а також місце попереднього постійного проживання і причина його зміни. Але в програму перепису було включене нове питання про число народжених дітей, у розгорнутій формі поставлене питання про шлюбний стан. 1984 вийшло 1-томне видання осн. матеріалів перепису населення 1979, а 1989—90 — 10-томне повне видання (у 19-ти книгах).

Останнім переписом населення рад. періоду був Всесоюзний перепис населення станом на 12 січня 1989, в якому, як і в двох попередніх, поєднувалось суцільне і 25 %-не вибіркове опитування (відповідно 20 і 5 питань). Його програма мала істотні відмінності. Зокрема, до неї були включені нові питання: про місце народження, про закінчення професійно-тех. навч. закладу, про житлові умови; питання про відношення до глави сім'ї було замінене питанням про відношення до члена сім'ї, записаного першим; питання про вік — зазначенням числа, місяця і року народження особи; питання про тривалість проживання у місці перепису було доповнене питанням, «з якого населеного пункту прибув — із міського, із сільського». Автоматизована розробка матеріалів перепису населення 1989 за повною програмою була закінчена наприкінці 1990, а осн. підсумки за найважливішими ознаками були оприлюднені 1990 в ж. «Вестник статистики» і в 5-ти брошурах. Оскільки 1991 СРСР перестав існувати, централізована публікація матеріалів перепису по колиш. республіках не відбулася. Держ. к-том статистики України було опубл. 7 тематичних збірників підсумків Всесоюзного перепису населення, що стосувались України (у 10-ти томах), матеріали яких дають можливість проаналізувати особливості демографічної ситуації в передкризовому сусп-ві.

Перший всеукраїнський перепис населення 2001. У жовтні 2000 ВР України прийняла Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» — осн. нормативний документ, який визначив правові, екон. та орг. основи проведення перепису. Перепис населення станом на 5 грудня 2001 був першим переписом населення України як суверенної д-ви. Уперше з'явилася можливість користуватись не стандартною програмою (однаковою для всіх республік колиш. СРСР), а самовизначитися в потребах щодо змісту необхідної інформації, враховуючи нестандартну ситуацію в житті сусп-ва. Методика перепису мала відобразити результати пов'язаних із реформами змін у сусп-ві й, разом з тим, забезпечити максимальну порівнянність його підсумків із даними попередніх переписів. Цього вдалося в основному досягнути, оскільки програма перепису була значно ширшою, ніж програми попередніх. Вона містила такі блоки інформації: склад та родинні стосунки членів домогосп-ва, статево-вікова характеристика особи та місце її народження, шлюбно-сімейний стан, включаючи кількість народжених дітей і тих, які залишилися в живих (для жінок старше 15-ти років), етнічне походження, мовні ознаки, громадянство, рівень освіти, зайнятість, джерела засобів до існування, міграційна активність, житлові умови, наявність земельних ділянок с.-г. призна-

Курган Переп'ятиха. Золота пластина у вигляді грифона.

М.С. Пересада-Суходольський.

чення, їх площа та правова форма власності. Повні результати перепису опубліковані 2002—04 в 14-ти тематичних збірниках (17-ти томах), у т. ч. 7 із них — на CD дисках та 10 — у мережі Інтернет (Web: http://www.ukrcensus.gov.ua/results).

Всеукр. перепис населення 2001 став важливою віхою не лише в демографічній історії України, а й в історії її державотворення, оскільки він забезпечив цей процес необхідною інформаційною базою щодо суб'єкта сусп-ва, його соціально-екон. і політ. життя на переломному етапі буття нації. Наступний перепис населення в Україні запланований на 2012. Досвід розвинутих країн світу свідчить, що із прогресом в інформатизації перепис населення як одномоментне спостереження поступово перетворюється на анахронізм, стаючи лише вузько профільованими спец. обстеженнями й поступаючися місцем інтегрованій системі статистики, основою якої є реєстр населення, що становить «постійний, безперервний перепис», у поєднанні з обстеженнями домогосп-в. Така організація демографічної статистики в завершеному вигляді вимагає менше орг. зусиль і надає можливості оперативного отримання більш широкого спектра даних, ніж звичайні П.н. Виникнення галузевих реєстрів і активність ВР України в цьому напрямі свідчать про те, що деякі ознаки переходу до реєстру населення спостерігаються і в Україні.

Дж.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [ч. 1—89]. СПб, 1899—1905; Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения Российской империи, произведенной 28 января 1897 г. СПб., 1905; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. М., 1963; Из архивов Госкомстата СССР: Итоги переписи населения 1937 г. «Вестник статистики», 1990, № 7—8; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. М., 1992.

Бібліогр.: *Рєзніков В.* Демографічні переписи (теорія, методологія, організація): Покажчик літератури. В кн.: Праці демографічного інституту, т. 11. К., 1937; Список литературы и материалов по теории, организации, технике и итогам переписей населения. М., 1969.

Літ.: *Михайловский В.Г.* Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1926; *Пустоход П.И., Воблый В.К.* Переписи населения. М., 1936; *Воблый В.К., Пустоход П.И.* Переписи населения (их история и организация). М.—Л., 1940; *Воробьев Н.Я.* Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1957; Всесоюзное совещание статистиков 4—8 июня 1957 г.: Доклады, выступления в прениях и решения. М., 1958; Послевоенные переписи населения. М., 1967; *Птуха М.В.* Методологічні особливості перепису населення СРСР 1959 р. В кн.: *Птуха М.В.* Вибрані праці. К., 1971; Всесоюзная перепись населения 1970 г. М., 1976; Principles and recommendations for population and housing censuses. New York, 1980; *Хоменко А.П.* Методы и организация демографического наблюдения. В кн.: *Хоменко А.П.* Семья и воспроизводство населения. М., 1980 (розділи з публікації 1925); Всесоюзная перепись населения 1979 г. М., 1984; Всесоюзная перепись населения 1989 г. М., 1987; *Волков А.Г.* Из истории переписи населения 1937 г. «Вестник статистики», 1990, № 8; *Його ж.* Перепись населения 1937 г.: Вымыслы и правда. В кн.: Сборник Госкомитета СССР по статистике: Экспресс-информация: Серия «История статистики», вып. 3—5, ч. 2. М., 1990; Те саме. Web: http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html; *Жиромская В.Б.* Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: История подготовки и проведения. «История СССР», 1990, № 3; *Лифшиц Ф.Д.* Перепись населения 1937 г. В кн.: Демографические процессы в СССР. М., 1990; *Поляков Ю.А. и др.* Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.). «Социологические исследования», 1990, № 6—8; Supplementary principles and recommendations for population and housing censuses. New York, 1990; *Волков А.Г. и др.* Перепись населения. В кн.: Народонаселение: Энциклопедический словарь. М., 1994; Материалы встречи экспертов по инновационным методикам для переписей населения и крупномасштабных демографических обследований: Гаага, 1996 г. К., 1997; *Стешенко В.С.* До сторіччя першого загального перепису населення Російської імперії: Деякі уроки для сьогодення. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 19. К., 1997; Всеукраїнський перепис населення 2001. К., 1999; Перший Всеукраїнський перепис населення: Історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. К., 2004.

В.С. Стешенко.

ПЕРЕП'Я́ТИХА, курган — визначна поховальна пам'ятка ранньоскіф. часу (кін. 7 ст. до н. е.) в укр. Правобереж. Лісостепу. Був розташов. біля с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київ. обл. Розкопаний улітку 1845 професором Київ. ун-ту М.*Іванішевим*. За деякими даними, в розкопках кургану брав участь Т.*Шевченко*.

На час розкопок курган мав висоту бл. 11 м. Могила, що відкрита в кургані, — оригінальна монументальна конструкція площею 180 м², висотою 5—7 м, споруджена на рівні давнього горизонту. Вона мала потужні глинобитні стіни, дерев'яну підлогу, дубове, імовірно двосхиле, перекриття, що утримувалося 16-ма дубовими стовпами. На перекритті знаходилося своєрідне склепіння, складене з великої кількості каменів. З усіх боків гробниця була обкладена дерновими валиками — «цеглинами», що утворювали власне надмогильну споруду. В могилі знайдено 14 поховань, виконаних за обрядом трупопокладення, та численні трупоспалення, а також деякі речі (у т. ч. прикраси з дорогоцінних металів), що залишилися після пограбування кургану.

Грандіозні розміри кургану, складність і монументальність поховальної камери, що втілили в собі колосальні затрати живої праці, надзвичайна кількість похованих супровідних осіб разом з осн. покійником — все це дає підстави вбачати в П. усипальницю одного з могутніх ранньоскіф. вождів.

Літ.: Древности, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К.—СПб., 1846; *Скорий С.А.* Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя). К., 1990.

С.А. Скорий.

ПЕРЕСА́ДА-СУХОДО́ЛЬСЬКИЙ Михайло Степанович (23.05.1883—29.07.1938) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Валки*. Закінчив реальне уч-ще у Валках. 1904 добровольцем взяв участь у *російсько-японській війні 1904—1905*, отримав чин прапорщика. Військ. освіту здобув у Чугуївському піхотному юнкерському уч-щі, Миколаївській академії Ген. штабу в *Санкт-Петербурзі* (1913). У роки *Першої світової війни* — командир батальйону, офіцер штабів д-зії, корпусу, підполковник. В *Армії Української Народної Республіки* — з кінця 1917, з березня 1918 — викладач Інструкторської школи старшин, генерал-квартирмейстер Київ.

групи Армії УНР в боях на більшовицькому і денікінському фронтах. 1919—20 — нач. штабу Запасної стрілец. бригади в Бресті (нині місто в Білорусі), командир бригади в ході Київ. операції, 1-й генерал-квартирмейстер Ген. штабу Армії УНР, нач. штабу 3-ї Залізної д-зії. З кінця 1920 — у таборах *інтернованих формувань Армії УНР* в Польщі. 1921 — пом. начальника повстансько-партизан. штабу групи генерал-хорунжого Ю.*Тютюнника* в *Другому Зимовому поході Армії УНР 1921.* У міжвоєнні роки мешкав у *Львові.*

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Левченко С.* Інструкторська школа старшин. «За державність», 1938, ч. 8; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів військових формацій першої половини XX ст. Львів, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні Сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

ПЕРЕСЕ́ЛЕННЯ УКРАЇ́НЦІВ У РОСІ́ЙСЬКІЙ ІМПЕ́РІЇ — цілеспрямовані урядові заходи для організації заселення прикордонних територій зі стратегічно-військ. метою та задля колонізації земель, що перебували в держ. власності. Шляхом аграрної міграції, в якій брали активну участь спершу укр. *козаки*, а потім селяни, колонізувалися землі Півдня, Пн. Кавказу, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу. Однією з перших масових акцій було переселення *Чорноморського козацького війська* (25 тис. осіб) на *Кубань*, здійснене рос. імп. *Катериною II* 1793—94. Його 1802—04 поповнили 7 тис. козаків з колиш. *Катеринославського козацького війська.* З малорос. губерній на Південь переселення відбулося 1806—09, коли на пропозицію херсон. військ. губернатора А.-Е. де *Рішельє* понад 7 тис. козаків оселилися на кордоні з татарами. 1809—11 переселено бл. 24 тис. осіб чоловічої і 19 тис. жіночої статі для зміцнення пд. кордону та забезпечення Чорномор. козац. війська хлібом; 1820 йшлося про переселення 25 тис. малорос. козаків. 1832 розпочалося переміщення малорос. козаків на територію Терської області, куди було переселено 1-й і 2-й Малоросійські полки, які поповнили *Лінійне козацьке військо.* Пізніше до них приєдналися відставні нижні чини і солдати з сім'ями. Масове переселення укр. *селянства* до Сибіру, що почалося після ліквідації кріпацтва 1861, спричинене багатьма факторами. Високий приріст населення призводив до малоземелля, якому сприяло зменшення розмірів присадибних ділянок через їх поділ для сімейного успадкування. Важливим чинником була й *ментальність* селянина, який споконвічно був прив'язаний до землі і в основній своїй масі саме її вважав єдиним джерелом заможності та матеріального достатку. Він не мав звички займатися ін. роботою, не бачив своєї участі в пром. розвитку й віддавав перевагу традиційній с.-г. діяльності. Селянина насторожувала й відлякувала атмосфера міста з неподібним до його власного способом життя та вир-ва. До його неосвіченості й політ. байдужості додавалася наївність, спровокована привабливими чутками про казкові багатства Сибіру, вільні землі, які можна недорого купити, та ріки, переповнені рибою, пасовиська з густою й соковитою травою для худоби. Велике переселення до Сибіру стало неусвідомленим протестом, виявом незадоволення власним становищем, із наївним прагненням віднайти вимріяну волю, позбавитись утисків на вільних землях, де можна без особливих зусиль стати і багатим, і щасливим. Ставлення д-ви до переселенського руху на різних його етапах було не однаковим і часто не збігалося із сел. інтересами. Спершу влада була пасивним спостерігачем і навіть намагалася зупинити його, вдаючись до заборонних та каральних заходів. Із наростанням соціальної напруги центр. уряд активізував втручання в організацію переселення, формуючи його райони: Тургайсько-Уральський, Тобольський, Акмолінський, Семипалатинський, Томський, Єнісейський, Приморський, Семиреченський, Сирдар'їнський і Кавказький, поділяючи їх на менші дільниці.

Для регулювання переселенських потоків і координації міграції створювалася відповідна держ. структура — переселенське управління при МВС Рос. імперії — та губернські й повітові землевпорядні комісії. На останньому етапі, т. зв. столипінському, пов'язаному з виходом селянина з общинного землекористування, д-ва надала переселенню нового значення. Сел. колонізація стала важливим компонентом імперської політики, а селяни мали б стати ефективними провідниками рос. нац. ідеї за П.Струве: ідеї «единой и неделимой России». Йшлося про те, щоб поєднати колонізацію Сибіру з її *русифікацією* та в недорогий спосіб зміцнити рос. військово-політ. присутність у цьому істор. регіоні Росії. Імперський центр обрав своєрідний і разом з тим надійний метод самозахисту, протиставляючи його лідерам та ідеологам сибірської обласницької ідеї з її сепаратистськими настроями, яка почала набувати поширення в Сибіру після усвідомлення власної екон. і культ. своєрідності. Д-ва відмовилася від ролі пасивного спостерігача й підпорядкувала переселення імперському освоєнню і зміцненню окраїн, законодавчо стимулювала й регулювала його, звертаючи найбільшу увагу на «русскость» і *православ'я.* За цими ознаками укр. селяни з *Лівобережної України* були найбільш підходящими для міграції, чого не можна було сказати про селян *Правобережної України.* Останнім влада не поспішала дозволяти переселення, побоюючися втратити свого одновірного спільника проти нелояльних поляків.

До *Першої світової війни* з України за Урал виїхало до 2 млн осіб і за чисельністю українці значно переважали ін. мігрантів, становлячи від 60 до 90 % їхнього складу. Поселялися укр. селяни компактно, переважно в сільс. місцевості, зі схожою природою, надаючи перевагу Півдню зі знайомим їм лісостеповим ландшафтом, де краще було розвивати землеробство. Укр. поселення зосередилися в степових районах пн. Казахстану і пд. Сибіру й на сході в басейнах річок Амур та Уссурі (прит. Амуру).

Із початком I світ. війни 1914 організоване д-вою переселення було припинене.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 37: 1820—1821, № 28241. СПб., 1830.

Літ.: *Ямзин И.* Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. К., 1912; *Якименко М.А.* Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906—1913 рр.). «УЇЖ», 1974, № 7; *Його ж.* Крах переселенської політики царизму 1906—1913 рр. Там само, 1976, № 7; *Якименко Н.А.* Аграрные миграции в России (1861—1917 гг.). «Вопросы истории», 1983, № 3; *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство 1802—1856. К., 2001; *Дзагалов А.С.* Украинские поселения в Центральном Предкавказье. В кн.: Український історичний збірник, вип. 8. К., 2005; Сибирь в составе Российской империи. М., 2007; *Петренко Є.Д.* Українське козацтво в останній чверті XVIII — на початку XX ст. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 15. К., 2008; *Шандра В.С.* Переселення українців до Сибіру: соціальний, чисельний та ментальний вибір. В кн.: Документ, музейный експонат, нарратив, письменый источник в культурном трансфере Сибирь—Украина. Томск, 2011.

В.С. Шандра.

ПЕРЕСЕ́ЛЕННЯ ХРИСТИЯ́Н КРИ́МСЬКОГО ХАНА́ТУ ДО ПІВНІ́ЧНОГО ПРИАЗО́В'Я 1778—1780 — організована урядом рос. імп. *Катерини II* широкомасштабна політична акція, пов'язана з планами приєднання до *Російської імперії* Кримського півострова. Прямим наслідком цієї акції стало утворення на укр. теренах найбільшого грецьк. етнічного масиву.

Після укладення *Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774* на кримський престол було зведено хана Шагіна Ґерея, який рішуче взявся за модернізацію держави, водночас будучи змушеним рахуватися з інтересами Російської імперії, війська якої окупували країну. 1777 він видав наказ, котрим зрівнював мусульман і немусульман. населення Криму в громадянських правах, що викликало хвилю татарських бунтів. Рос. військові частини жорстоко придушили заворушення і покарали ініціаторів, у чому їм активно допомагало місц. грец. населення, здійснюючи розшук та видачу бунтівників (що переховувалися в горах) каральним загонам. Викликана урядовими реформами та російсько-турецьким протистоянням громадянська ворожнеча на півострові, взаємне нищення прибічників протилежних політичних таборів у боротьбі за ханський престол (що її розпочав османський висуванець Селім Ґерей), дії російського війська проти татарського населення, яке підтримувало *Османську імперію*, призвели *Кримський ханат* до політичної й економічної нестабільності. Зубожіле населення держави потерпало від голоду та анархії.

У таких умовах серед кримських християн (переважно греків та вірменів), які потерпали від наслідків російсько-османського воєн. протистояння та ворожого ставлення з боку мусульман. населення, поширився нелегальний еміграційний рух у межі Рос. імперії, що мав давні корені в істор. традиції: після падіння *Константинополя*. Московська держава надавала прихисток християнам Османської імперії, а з 18 ст. — політ. підтримку та дипломатичну оборону.

Питання про масове переселення християн з Криму вперше було поставлене з боку царського уряду 1778 генерал-губернатором Малоросії П.*Рум'янцевим-Задунайським*. Цілями акції були ослаблення Кримського ханату через завдання збитків його господарству та демонстрація невідступності та послідовності рос. зовнішньої політики у підтримці християнського населення Османської імперії. Розрахунок рос. уряду ґрунтувався на перевагах моменту, існуючому політ. досвіді, а також на використанні допомоги з боку прихильного до Росії духовного чільника кримських християн митрополита Готського і Кафського Ігнатія (Іакова Гозадіно). Упродовж 1771—72 митрополит звертався до Правлячого Синоду та *Катерини II* з проханням «не залишати під владою татар» його паству. Ці листи-звернення, продиктовані, з одного боку, довірою митрополита до політики рос. уряду щодо Криму, і з іншого — його занепокоєнням з приводу поглиблення асиміляції кримських греків, стали формальною підставою для здійснення урядових планів переселення християн з Криму.

Проект П.Рум'янцева-Задунайського відповідав намірам *Катерини II* приєднати Крим та колонізувати степову Україну. 9 березня 1778 імператриця підписала два рескрипти на ім'я П. Рум'янцева і Г.Потьомкіна з наказом провести переселення всіх християн (греків, грузинів, вірменів та волохів), які мешкали у Криму, на вільні землі *Новоросійської губернії* та *Азовської губернії*. Здійснення цих планів було доручене генерал-поручику кн. О.Прозоровському, а з квітня 1778 — генерал-поручику графу О.*Суворову*.

Агітацію за переселення супроводжував прямий і непрямий примус через поширення дезінформації та використання погроз з боку російських урядовців та їхніх емісарів. Проте значна маса християн позитивно ставилася до переходу у російське підданство, свідомо йдучи на матеріальні жертви. Головними мотивами їхнього вибору була можливість

Божією поспѣшествующею Матію
МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ

Московская, Кіевская, Владимирская, Новгородская, Царица Казанская, Царица Астраханская, Царица Сибирская, Государыня Псковская, и великая Княгиня Смоленская: Княгиня Эстляндская, Лифляндская, Корельская, Тверская, Югорская, Пермская, Вятская, Болгарская и иныхъ Государыня, и великая Княгиня Нова города Низовскія земли, Черниговская Рязанская, Ростовская, Ярославская, Бѣлоезерская, Удорская, Обдорская, Кондійская и всея северныя страны повелительница и Государыня Иверскія земли, Картилинскихъ и Грузинскихъ царей, и Кабардинскія земли, Черкаскихъ и Горскихъ князей и иныхъ Наслѣдная Государыня и Обладательница.

Θεοῦ συνεργοῦντος ἐλέῳ
ἩΜΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΥΤΕΡΑ
Ἰμπεράτωρ καὶ Αὐτοκράτωρ
πασῶν τῶν Ρωσσιῶν

Μοσχοβίας, Κιεβίας, Βλαδημηρίας, Νοβογραδίας, Βασιλὶς Καζανίου, Βασιλὶς Ἀστραχανίου, Βασιλὶς Σιβηρίας, Κυρία Πσκοβίας καὶ μεγάλη Κνεγίνα Σμολένσκου, Κνεγίνα Ἐσθλανδίας, καὶ Λιφλανδίας, Κορελίας Τβερίας, Γεουγορίας, Περμίας, Βιατίας, Βολγαρίας καὶ ἄλλων Κυρία, καὶ μεγάλη Κνεγίνα Νεασπόλεως, καὶ κάτω γῆς, Τζερνηγορίας, Ρεζανίας Ροστοβίας, Γεροσλαβίας, Βελοωζερίας, Οὐδορίας Οβδορίας, Κουδίας, καὶ πάντων τῶν ἀρκτῴων μερῶν προστάτις καὶ Κυρία Ἰβηρικῆς γῆς, Καρταλινίας καὶ Γεωργίας βασιλέων, καὶ γῆς Καβαρδηνίας, Τζηρκασίου, καὶ Ορεινῶν ἡγεμόνων καὶ ἄλλων ἐκ Διαδοχῆς Κυρία καὶ Δέσποινα.

Жалувана грамота Катерини II грецьким переселенцям з Криму. 21 травня 1779.

позбавитися наслідків політичної та економічної нестабільності на батьківщині, а також перспектива отримання від російського уряду значних соціально-економічних пільг, пов'язаних з набуттям статусу іноземних поселенців згідно з рос. законами (1751, 1762 та 1763): надання збільшених земельних наділів, звільнення на тривалий строк від податків та *рекрутської повинності* тощо. Крім того, кримські християни вимагали гарантувати їм окремою монаршою грамотою вільний екон., госп., культур. і нац. розвиток в умовах адмін., судової та конфесійної автономії (серед найголов. вимог — здійснення переселення за рахунок рос. держ. скарбниці; можливість заснування поселення на засадах адмін.-тер. автономії, керованого власним виборним органом самоврядування; звільнення назавжди від рекрутчини та на 10 років від усіх податків тощо).

Акція переселення розпочалася 28 липня 1778, коли до Азовської губернії вирушила перша група християн, і завершилася 18 вересня 1778. За неповними офіційними відомостями на кінець року, Кримський ханат залишили 31 386 християн (із них 18 395 греків, 12 612 вірменів, 218 грузинів та 161 волох). Російський уряд більше року зволікав з призначенням місця розселення вихідців з Криму. В очікуванні розпорядження їм довелося пережити сувору зиму 1778/79. Навесні 1779 переселенці почали вимагати поселення на землях між річками Дніпро, Самара та Оріль (відповідно до попередніх рішень християнської громади, ухвалених ще в Криму). Але оскільки на той час ці території були вже заселені, уряд низкою розпоряджень восени 1779 — навесні 1780 призначив відвести інші землі для поселення колишніх кримських вихідців. Вірменам надали територію в пониззі р. Дон, де було засновано м. Нахічеван (з 1838 Нахічевань-на-Дону, з 1928 у складі м. Ростов-на-Дону, РФ) і кілька сіл навколо — Нахічеванську округу. Греки, грузини та волохи отримали землі у Пн. Приазов'ї, обмежені з заходу р. Берда, зі сходу р. Кальміус, з півночі р. Вовча (притока Самари). 15 серпня 1780 було засноване м. Маріуполь, яке стало центром новоутвореного повіту (пізніше — Маріупольська округа). Тут переселенці заснували 21 село: Бешево, Богатир, Велика Каракуба, Великий Янісоль, Георгіївка, Камара, Карань, Керменчик, Константинополь, Ласпа, Малий Янісоль, Мангуш, Сартана, Старий Крим, Стила, Улакли, Чемрек (або Джемрек, 1781 приєднане до с. Малий Янісоль), Чердакли, Чермалик, Урзуф та Ялта. Згідно з офіційними відомостями, 1781 у Маріупольському повіті мешкало 14 483 греків, що майже на 3912 осіб менше, ніж вийшло з Криму 1778. Тривалі негаразди і невлаштованість переселенців на новому місці, висока смертність призвели до громадського неспокою і поширенню у їхньому середовищі настроїв до рееміграції. Уряд Катерини II припиняв спроби повернення християн у Крим, застосовуючи поліційні методи.

У результаті переселення християн. населення з Криму економіка країни, позбавлена осн. маси свого виробника, була істотно підірвана, що посприяло прискоренню анексії ханату Російською імперією (1783).

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 21. СПб., 1830; Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1858, т. 4; *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения, т. 1—3. СПб., 1886; *Суворов А.В.* Письма. М., 1986.

Літ.: *Рабби-Азарья.* События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин Гирей-хана. «Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских». 1856, кн. 24; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; *Соколов І.І.* З історії колонізації Маріупольщини (еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року). «Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького», вип. IV, кн. 2. К., 2006; *Бацак Н.І.* Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (XVIII — початок XX століття). К, 2010.

Н.І. Бацак.

ПЕРЕСІ́ЧЕН — літописне місто, яке не вдається локалізувати. Імовірно, існувало 2 міста з однаковою назвою.

1) П. «улицький» згадується в *Новгородському першому літописі*, який оповідає під 922 і 940 (хронологія непевна), що вел. кн. київ. *Ігор* воював проти *уличів* і здобув їхнє місто П. після 3-річної облоги. Поруч повідомляється, що уличі спочатку жили «по Дніпру вниз», а згодом оселилися між Пд. Бугом і Дністром. У той же час тлумачення повідомлень про уличів «*Повісті временних літ*» та ін. джерел дає підстави розміщувати уличів між Дністром та Дунаєм. Таким чином, локалізація «улицького» П. утруднюється тим, що не вирішена проблема локалізації самих уличів. Якщо буквально розуміти літопис, то можна зробити висновок, що переселення уличів відбулося після здобуття П. і, отже, його треба шукати на Дніпрі нижче *Києва*. Запропоновано кілька версій, де саме: між Києвом і *Трипіллям*; у районі *Заруба*; у гирлі р. Самара (прит. Дніпра; в усіх вказаних місцях є слов'ян. *городища* або великі селища 10 ст.). Але якщо припустити, що кн. Ігор підкоряв уличів, коли вони вже переселилися із Дніпра на зх., то тоді можлива локалізація П. в басейнах Пд. Бугу й Дністра і навіть у Нижньому Подунав'ї. Спроби розмістити П. у Дністровсько-Дунайському регіоні базуються на пошуках співзвучних топонімів: с. Пересечина (нині с. Оргей в Молдові), Пресичені й Пресичина (існували в 19 ст. у Румунії на пд. сх. від Бухареста на р. Арджеш (права прит. Дунаю) і на одній із її приток);

2) П. «київський» згадується в *Іпатіївському літописі* під 1154 і 1161, а також у «*Списку руських міст далеких і близьких*». Опис подій 1154 дає підстави впевнено локалізувати «київський» П. на правобереж. околицях Києва, на шляху, що вів через одну із дніпровських переправ до Переяславля (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Гіпотетично «київський» П. можна ототожнити з відомою пам'яткою давньорус. часу — Китаївським археол. комплексом (біля *Китаївської пустині*), до якого входять городище (площа 4 га, має складну структуру), селище (площа бл. 40 га) та курганний могильник.

Не виключено, що «київський» П. заснований переселенцями з «улицького» П., які були

змушені залишити своє місто під тиском кочовиків.

Літ.: *Надеждин Н.* О местоположении древнего города Пересечена, принадлежащего народу угличам. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1. Одесса, 1844; *Барсов Н.* Очерки русской исторической географии: География начальной летописи. Варшава, 1885; *Рыбаков Б.А.* Уличи (историко-географические заметки). «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», № 35, 1950; *Петрашенко В.О.* Про локалізацію літописного Пересічена. В кн.: Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. К., 1989; *Вортман Д.Я.* Китаїв і літописний Пересічень. «Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"», вип. 3: Історичні студії. К., 1998; *Рабинович Р.А.* О бессарабской локализации летописного Пересечена. В кн.: Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора П.О. Карышковского. Одесса, 2006; *Бінкевич В.В., Камеко В.Ф.* «... Град ім'ям Пересічень»: Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя. Дніпропетровськ, 2008.

Д.Я. Вортман.

ПЕРЕСО́ПНИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — перший із відомих перекладів Святого Письма на староукр. літ. мову серед. 16 ст.

Рукописна книга на 482 пергаментних аркушах розміром 380×240 мм, в оправі, вагою 9 кг 300 г, повна за обсягом. Створена на *Волині*, за меценатством кн. Анастасії Юріївни Заславської-Гольшанської та князів Чорторийських — Івана Федоровича і Євдокії. Над нею працювали: чернець Григорій, який керував роботою та здійснив переклад і редакторську правку рукопису, та два писці — Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, яким писано більшу частину тексту, ім'я другого писця залишилося невідомим. Робота була розпочата 15 серпня 1556 в Дворецькому монастирі кн. *Заславських* при церкві Святої Трійці (монастир був у с. Двірці; нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.). Продовжена (з аркуша 155 зворотного) в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (монастир знаходився в м. Пересопниця; нині село Рівнен. обл.), після призначення Григорія архімандритом, де і була завершена 29 серпня 1561. Євангеліє перекладено староукр.

Пересопницьке Євангеліє. Мініатюра «Євангеліст Іоанн з Прохором».

Пересопницьке Євангеліє. Аркуш з орнаментними прикрасами.

мовою з церковнослов'ян. мови болг. редакції. Найближче до нар. мови перекладено Євангеліє від Луки. У роботі використовувалися й грецькі та західнослов'янські, вірогідніше польс., тексти. Рукопис за змістом є традиційним правосл. четвероєвангелієм, але текст, за зразком західнослов'ян. перекладів, поділено на глави, кожна з яких починається із сумарія (короткого викладу змісту наступної глави), і на зачала, також постійно наявні глоси (укр. лексичні відповідники до слів оригіналу). Писано Євангеліє «новим» укр. уставом та півуставом з елементами скоропису, притаманними для волин. книжкової школи письма. У правописі поєднані давньоукраїнські, південнослов'янські та новітні староукраїнські орфографічні норми. Рукопис є перлиною укр. книжкового мист-ва 16 ст., над його оформленням працювали два анонімних майстри: професійний ілюмінатор та менш досвідчений оздоблювач. Кожне Євангеліє відкривають високохудожні мініатюри євангелістів, виконані в традиціях іконописної школи того часу. Оригінальні плетінчасті й рослинні орнаменти, які, зберігаючи певну єдність із мист-вом *Відродження*, мають яскраво виражений характер укр. книжкового мист-ва, тісно пов'язаного із східнослов'ян. традиціями. Оздоблення виконано різнобарвними фарбами та золотом. Наявні численні заставки, ініціали, контурні малюнки й ін. прикраси.

У Пересопницькому монастирі євангеліє знаходилося, імовірно, до 1630, коли кн. Миколай Чорторийський віддав монастир у володіння Клеванської католицької парафії. 16 квітня 1701 гетьман України І.*Мазепа* подарував Євангеліє Переяслав. кафедральному собору, який був збудований його коштом. У кінці 18 ст. книгу передано до б-ки Переяслав. духовної семінарії, в якій 1845—46 її бачив видатний укр. поет Т.*Шевченко*, коли за дорученням *Київської археографічної комісії* оглядав старожитності Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), й відмітив розкіш оздоблення і укр. мову тексту. У 1860-х рр., разом із семінарією, рукопис переходить до *Полтави*. Із семінарської б-ки книгу було вилучено за розпорядженням міністра нар. освіти і обер-прокурора Найсвятішого Синоду графа Д.Толстого, котрий її бачив, коли був у Полтаві 1873, і доповів про цікаву пам'ятку рос. імп. *Олександру II*, який повелів її привезти. Тоді ж Євангеліє стає власністю вел. кн. Петра Георгієвича, принца Ольденбурзького,

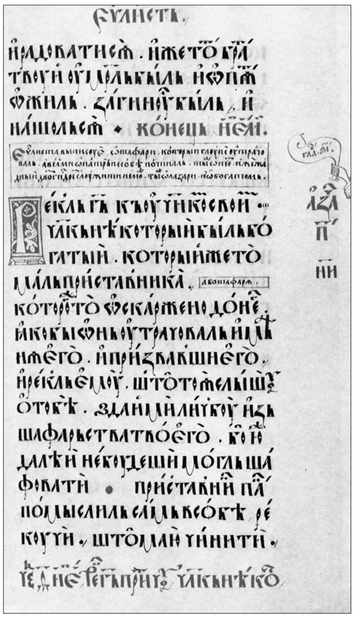

Пересопницьке Євангеліє. Аркуш з ініціалом.

після смерті якого його було повернуто 1887 до семінарської б-ки. За рад. часи визначна пам'ятка зберігалася в Полтав. історико-краєзнавчому музеї, під час *Другої світової війни* була вивезена на Схід, а після війни потрапила до бібліотечного фонду музею-заповідника «Києво-Печерська лавра», де її виявив видатний укр. учений С.*Маслов*, і зусиллями якого 24 грудня 1948 її було передано на постійне зберігання до відділу рукописів Держ. публічної б-ки УРСР (нині це Ін-т рукопису НБУВ, шифр: ф. 1, № 15512). На П.Є. присягають Президенти України.

Вид.: Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. К., 2001; Пересопницьке Євангеліє. Факс. вид. К., 2008.

Літ.: *Думитрашко Н.* Замечательная рукопись Полтавской семинарии — Пересопницкое евангелие. Полтава, 1874; *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. К., 1876; *Грузинский А.С.* Палеографические и критические заметки о Пересопницком евангелии. СПб., 1912; *Огієнко І.* Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. Тарнів, 1921; *Чепіга І.П.* Національна святиня. «Київська старовина», 1992, № 4; *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. Львів, 1995.

Л.А. Гнатенко.

ПЕРЕСО́ПНИЦЯ — давньорус. місто (на околиці сучасного с. Пересопниця Рівнен. р-ну *Рівненської області*), центр одноіменного удільного князівства та *волості*. *Городище* П. розташов. поблизу села на правому березі р. Стубла (прит. Стиру, бас. Дніпра). Заг. площа городища — більше 4 га, *посаду* — 3 га. Археол. дослідженнями були виявлені матеріали 11—16 ст. — житлові будинки, госп. будови, залишки косторізної майстерні.

Хоча укріплення міста, згідно з дослідженнями археологів, були зведені ще в 11 ст., воно вперше згадується в літописі під 1149, коли місто отримав у володіння син кн. *Володимира Мономаха В'ячеслав Володимирович*. Пересопницька волость була виділена зі складу *Погорини* — давньорус. волості, яка лежала на кордоні між *Волинською землею* й *Київською землею* і в 2-й пол. 12 ст. слугувала резервним земельним фондом для наділення молодших представників клану *Мономашичів*. У різні роки в П. сиділи князі Мстислав Юрійович, Андрій Юрійович (див. *Андрій Боголюбський*), *Гліб Юрійович*, Володимир Андрійович, *Мстислав Ізяславич*, Володимир Мстиславич, *Мстислав Ярославич* Німий, *Василько Романович*. 1220, за Мстислава Ярославича Німого, Пересопницька волость, скоріш за все, об'єдналася з *Луцьким князівством*.

Після *монголо-татарської навали* та нападу литовців 1246, коли місто було знов спустошене, П., хоча й відродилася, але вже остаточно втратила значення центру князівства та волості, а з часом перетворилася на звичайне село. 1319 разом із *Луцьком* П. перейшла під владу *Великого князівства Литовського* і стала володінням кн. *Любарта* Гедиміновича. Пізніше П. потрапила до коронних земель, а 1501 король польс. і вел. кн. литов. *Олександр* передав П. Марії — дружині кн. Михаїла Чорторийського. П. була у володінні князів *Чорторийських* до 1630, коли Миколай Чарторийський передав її у власність католицької парафії (масіонарії) у м. Клевань (до 1848).

Поблизу міста діяв заснований кн. Мстиславом Ізяславичем монастир Різдва Пресвятої Богородиці, в якому в серед. 16 ст. було створене *Пересопницьке Євангеліє*. 1630 правосл. монастир було закрито, а його земельні володіння спіткала доля П.

Літ.: Peresopnica. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (Warszawa), 1887, t. VIII; *Шеломенцев-Терский В.С.* Раскопки городища летописной Пересопницы. В кн.: Археологические открытия — 1976. М., 1977; *Його ж.* Косторезная мастерская на городище летописной Пересопницы. В кн.: Археологические открытия — 1977. М., 1978; *Терський С.* Пересопниця: Краєзнавчий нарис. Рівне, 2003; *Його ж.* Оборонний комплекс середньовічної Пересопниці. «Вісник Національного Університету Львівська політехніка. Серія: Держава та армія», 2008, вип. 634; *Прищепа Б.* Розвиток Пересопниці за княжої доби. В кн.: Наукові записки: Історичні науки, вип. 14. Острог, 2009; *Терський В.С.* Оборонні укріплення Надстублянщини — волості княжого міста Пересопниці у 10—11 ст. «Вісник Національного Університету Львівська політехніка. Серія: Держава та армія», 2009, вип. 652.

А.Г. Плахонін.

«ПЕРЕСТОРО́ГА» — пам'ятка *полемічної літератури* поч. 17 ст. Написана анонімним автором, імовірно, 1605—06 у відповідь на книгу одного із ініціаторів *Берестейської церковної унії 1596* — унійного митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Іпатія *Потія* «Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV od duchowieństwa i od książąt i panów ruskich w roku 1476» (Вільно (нині м. *Вільнюс*), 1605), в якій доводилося прийняття *Флорентійської церковної унії 1439* укр. правосл. церквою. Щодо авторства пам'ятки існує кілька гіпотез. Один із перших дослідників твору І.*Франко* вважав автором цього полемічного твору активного діяча *Львівського братства* Ю.*Рогатинця*. Цієї ж думки дотримувався й сучасний літературознавець Г.Коляда. За ін. гіпотезою, яка належить М.*Возняку*, автором «П.» був відомий культурно-освіт. та церк. діяч І.*Борецький*. Існує ще одна гіпотеза (П.Яременка), за якою автором вважається львів. братський священик Андрій Вознесенський. Але, незалежно від конкретної постаті автора, спрямованість твору, обізнаність із подіями церк. і громад. життя переконують у тому, що він був активним діячем братського куль-

турно-освіт. руху кінця 16 — поч. 17 ст.

Пам'ятка відома в єдиному списку у складі рукописного збірника М.Гунашевича (1649), уривок твору вміщений у рукописному збірнику 1617—18, імовірно, білорус. походження. Автор на початку підкреслює прийняття *християнства* Руссю і перебування київ. митрополії під зверхністю константиноп. патріарха. Виходячи з ідеології братського руху, вважав причиною занепаду Русі не лише князівські міжусобиці, а й відсутність належної освіти, унаслідок чого рус. землі підпали під владу сусідів — «Венкгров, Поляков і Литви». Заперечував правомочність Флорентійської церк. унії 1439 на укр. і білорус. землях. Особливо підкреслював участь правосл. патріархів у підтримці братського руху в Україні та Білорусі наприкінці 16 ст. Гостро критикував правосл. ієрархію за її недбале ставлення до поширення освіти, заснування шкіл, відсутність високих християн. чеснот, власні користолюбиві інтереси, що призвело до укладання Берестейської церк. унії 1596 з катол. церквою й визнання зверхності Папи Римського. Високо оцінював вклад кн. В.-К.*Острозького* в поширення освіти, книгодрукування, підтримку правосл. церкви. Наводить промову кн. В.-К.Острозького до польс. короля *Сигізмунда III* Ваза на захист правосл. церкви під час *вального сейму* 1597, на якому засудили патріаршого протосинкела Никифора, що брав участь у Берестейському правосл. церк. соборі 1596, до ув'язнення у фортеці Мальборк (Польща), де він і помер. Заперечував догмат католицизму, що саме апостол Петро передав Папі Римському ключі від Церкви і це є ознакою його першості серед ін. християн. ієрархів. Вважав, що дари апостола Петра належать усім ієрархам порівну. За стилем твір різниться від ін. пам'яток полемічного письменства поч. 17 ст., у ньому поєднується полемічно-публіцистичний памфлет з описом реальних подій, що мали місце. Написаний укр. книжною мовою, близькою до розмовної, збагачений нар. фразеологізмами. І.Франко вважав автора цієї пам'ятки «одним з найкращих українських письменників кінця 16 — початку 17 ст.».

Вид.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4. СПб., 1851; *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954; *Дзюба О.М.* Невідомий уривок з «Пересторогиı». В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 3/4. К., 1999.

Літ. : *Franko I.* Z dziejów synodu brzeskiego 1595. «Kwartalnik Historyczny», 1895, zesz. 1; *Коляда Г.* До питання про авторство «Пересторогиı» в світлі гіпотези І. Франка. В кн.: Іван Франко, збірник 6. Львів, 1958; *Єременко П.К.* «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., 1963.

О.М. Дзюба.

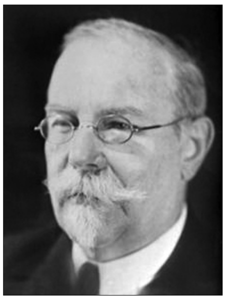

В.М. Перетц.

ПЕ́РЕТЦ Володимир Миколайович (31.01.1870—24.09.1935) — вчений-літературознавець. Д-р рос. словесності (1902), професор (1903), академік Петерб. АН (1914), академік УАН (1919). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї викладача г-зії. 1893 закінчив Петерб. ун-т, був залишений приват-доцентом при кафедрі рос. мови і словесності. 1900 захистив дис. на ступінь магістра, 1902 — д-ра рос. словесності. 1903—14 — професор Київ. ун-ту, 1906—10 — викладач на вечірніх історико-філол. курсах, 1910—14 — вечірніх вищих жін. курсах. 1908 обраний дійсним членом філол. секції *Наукового товариства імені Шевченка* (*Львів*), був головою філол. секції *Українського наукового товариства* в *Києві*, редактором *«Записок Українського наукового товариства в Києві»,* 1915 — почесний член Рос. бібліографічного т-ва. 1907 заснував філол. семінар, що пропрацював 8 років. З нього вийшло 30 дослідників історії укр. літератури; серед них В.*Адріанова-Перетц*, В.Розов, С.*Маслов*, Є.*Тимченко*, Т.Сушинський, М.*Драй-Хмара*, П.*Филипович*, О.Білецький та ін. 1914 переїхав до Петрограда (нині м. С.-Петербург).

Автор понад 300 праць із літературознавства, джерелознавства, історіографії, археології, бібліографії, з них понад 100 написані під час перебування в Києві: «Кукольный театр на Руси» (С.-Петербург, 1895); «Материалы к истории апокрифа и легенды», вип. 1—2 (С.-Петербург, 1899—1901); «Историко-литературные исследования и материалы» (С.-Петербург, 1900—02, т. 1—3); «Короткий нарис методології історії російської літератури» (Київ, 1922); «Слово о полку Ігоревім» (Київ, 1926); «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков» (Ленінград, 1926—29, вип. 1—3); «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков» (Москва—Ленінград, 1962).

П. у м. Саратов (нині місто в РФ).

Літ.: Історія Київського університету. К., 1959; Історія Академії наук Української РСР, т. 2. К., 1967; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993.

Г.С. Брега, К.В. Колибанова.

ПЕРЕХРЕ́СТОВИ (Перехрести) та **Перехрестови-Осипови** (Перекрестови-Осипови) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід єврейс. походження, що йде від **Івана Яковича** Перехреста (середина — 2-га пол. 17 ст.), який виїхав із *Правобережної України*, оселився в *Слобідській Україні* та, імовірно, посідав уряд бромлянського *сотника*. Його син — **Іван Іванович** П. (р. н. невід. — п. 1721) — військовий діяч, стольник та охтирський полковник (1678, 1683—89, 1694—1704). Відомий своїми зловживаннями й здирствами, за що 1704 був заарештований, позбавлений урядів та майна і засланий на 10 років до Архангельська (нині місто в РФ). Син пол-

Іван Перехрест. Портрет роботи О. Тарасевича. 1689.

ковника — **Данило Іванович** (бл. 1670 — р. с. невід.) — відзначився під час військ. дій рос. армії проти шведів і на прохання козац. старшини був призначений охтирським полковником (1702—04), уряд якого ділив із батьком. Правнук родозасновника — **Василь Данилович** — посів уряд сумського полковника (1728—37). Саме він заснував гілку Перехрестових-Осипових, одружившись із Марією Михайлівною Осиповою, спадкоємицею роду охтирського полк. Федора Осиповича Осипова (Ющенка), приєднавши її дівоче прізвище до свого.

Але продовжували існувати й ін. гілки П., що походили також від нащадків охтирського полк. Івана Івановича.

Рід внесений до 2-ї і 6-ї частин Родовідних книг Харківської, Полтавської, Чернігівської та Курської губерній, а герб Перехрестових-Осипових — до 6-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1993; *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків: Друга половина 17 ст. — перша третина 18 ст. Х., 2009.

В.В. Томазов.

ПЕРЕЧИ́Н — місто *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. на р. Уж (прит. Лабірця, бас. Дунаю). Залізнична станція. Населення 7 тис. осіб (2010).

Документи 1266 свідчать про приналежність земель графу Перечі. Згадка про село П. у складі домінії графів *Другетів* датована 1427.

Селяни П. брали участь у повстанні 1631—32 в загоні М.Пастеляка. Під час *національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711* в околицях діяли загони *опришків* на чолі з І.Бецою.

Зростанню П. сприяло буд-во 1893 лісохімічного з-ду, на поч. 20 ст. — залізниці *Великий Березний* — П. 1906 в П. з'явилася перша приватна 2-поверхова будівля.

Із 1919 по 1939 — у складі *Чехословаччини*.

Після Віденського арбітражу 1938 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) і передачі *Ужгорода* Угорщині з Ужгорода в П. була

Перечин. Свято-Миколаївська церква. Фото початку 21 ст.

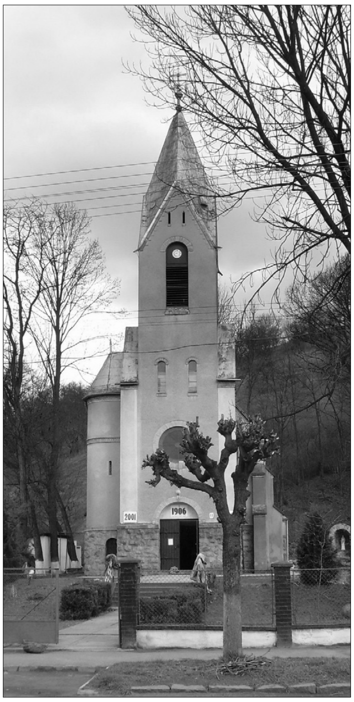

Перечин. Римо-католицький костьол св. Августина. Фото початку 21 ст.

переведена вчительська семінарія, яка розмістилася в приміщенні місц. *«Просвіти»*.

Від 15 березня 1939 по 27 жовтня 1944 окупований гортистською Угорщиною.

Із 1944 — у складі Закарпат. України (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*).

За радянсько-чехословацькою угодою від 29 червня 1945 П. увійшов до УРСР.

1945—47 в П. діяла підпільна орг-ція *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії* у складі 44-х осіб на чолі з К.Лисенком.

С-ще міськ. типу з 1947, місто з 2004.

У сучасному П. працюють підпр-ва деревообробної пром-сті, розвинені нар. художні промисли (вишивання, різьблення на дереві).

Пам'ятки арх-ри: Свято-Миколаївська церква (1763—69), костьол св. Августина (1906).

Пам'ятка археології: поселення пізнього неоліту.

Літ.: ІМіС УРСР: Закарпатська область. К., 1969; ГЕУ, т. 3. К., 1993; К., 1999; Перечин. Web: http://www.castles.com.ua/perechyn.html.

Г.А. Вербиленко.

ПЕРЕЩЕ́ПИНСЬКИЙ СКАРБ — див. *Малоперещепинський скарб.*

«ПЕРЕЯ́СЛАВ», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Створений відповідно до постанови РМ УРСР від 13 березня 1979. Початково мав назву «Державний історико-культурний заповідник "Переяслав"». Постановою КМ України від 15 березня 1999 перейменовано на історико-етнографічний. Статус національного заповіднику надано указом Президента від 1 червня 1999.

Заповідник охоплює ділянки на території м. *Переяслав-Хмельницький* і Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. заг. площею 3050 га. Під охороною перебуває більше 160 нерухомих пам'яток. У фондах зберігається більше 180 тис. експонатів. Заповідник організовано на базі музеїв, творцем яких був М.*Сікорський*. Він же очолював заповідник від його заснування до 2008.

До складу заповідника входять:

1) археологічні пам'ятки різних епох, у т. ч. історико-археологічний комплекс давньорус. Переяслава включно з рештками мурованих споруд 11—12 ст., дві з яких музеєфіковано;

2) архіт. пам'ятки кінця 17 — 20 ст., у т. ч. споруди Свято-Вознесенського монастиря (Свято-Вознесенський собор 1695—1700, дзвіниця 1770—76, будівля *Переяславського колегіуму* 1753—57) і Свято-Михайлівського монастиря (Свято-Михайлівська церква 1743—50, дзвіниця 1745);

3) Музей архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Церква із с. Пищики Сквирського району Київської області. 1651.

(перший в Україні скансен (архітектурно-етногр. музей просто неба), відкритий 1964), в якому демонструються як автентичні споруди 18—20 ст. (житлові, господарсько-вироб. і громад. будівлі, храми), так і реконструкції споруд різних епох (від палеоліту до козац. доби);

4) музеї різного профілю, зокрема: історичний (у будинку А.Козачковського, в якому 1845 та 1859 зупинявся Т.*Шевченко*); діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943» (у Свято-Вознесенському соборі); історії Правосл. церкви; археологічний (у павільйоні над рештками т. зв. Спаської церкви); арх-ри Переяслава часів Київ. Русі (у павільйоні над рештками *Михайлівського собору*); трипільської к-ри; укр. нар. одягу Середньої Наддніпрянщини (до 2010 експозицію було розміщено у Свято-Михайлівській церкві); укр. рушника (у церкві Трьох святителів із с. Пищики Сквирського р-ну Київ. обл.); історії укр. нар. обрядів і звичаїв; декоративно-ужиткового мист-ва Київщини; кобзарського мист-ва; історії бджільництва; хліба; сухопутного транспорту; музей-пошта; лікарських рослин; світопізнання і мирного освоєння космосу (у церкві із с. В'юнище; колиш. село Переяслав. р-ну Київ. обл., нині затоплене водами Канівського водосховища); історії філософії; пам'яті Поліського р-ну; меморіальні музеї Г.*Сковороди* (у будівлі колегіуму), М.*Бенардоса*, *Шолом-Алейхема*, В.*Заболотного*.

Літ.: *Гудченко З.С.* Музеї народної архітектури України. К., 1981; *Сікорський М.І., Швидкий Д.Т.* На землі Переяславській. К., 1983; *Ткаченко В.Н.* НІЕЗ «Перeслав»: Від історичного музею до Національного заповідника. «Могилянські читання», 2006, ч. 2; Історико-культурні заповідники України. К., 2007.

Д.Я. Вортман.

ПЕРЕЯ́СЛАВЛЬ, Переяславль Руський — давньорус. назва м. *Переяслав-Хмельницький*.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — територіальне утворення, що займало пд.-сх. частину *Руської землі* на Лівобережжі Дніпра, географічно збігаючись з кордонами *Переяславського князівства*.

А.Г. Плахонін.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА РА́ДА 1654 — козац. рада, скликана гетьман. урядом Б.*Хмельницького* 18 (8) січня 1654 для проголошення акта прийняття *Військом Запорозьким* зверхності рос. царя *Олексія Михайловича*; один з епізодів процесу оформлення українсько-рос. військово-політ. союзу, що згодом у працях частини рос. та укр. істориків, а також в офіц. ідеології радянської д-ви набув значення ключової події в ході «возз'єднання українського народу з братнім російським народом».

Скликанню П.р. передували переговори гетьмана Б.Хмельницького, ген. писаря І.*Виговського* та переяслав. полк. П.*Тетері* з главою рос. делегації боярином В.*Бутурліним* 17 (7) січня 1654 щодо процедури майбутнього проголошення акта переходу Війська Запороз. під «високу руку царя». Узгоджена сторонами процедура не передбачала скликання *Генеральної військової ради* 18 (8) січня 1654. Обговорення укр. стороною питання доцільності прийняття царської протекції мало відбутися в ході призначеної на ранок цього дня старшинської ради. Після цього планувалось оприлюднення В.Бутурліним грамоти царя Олексія Михайловича, адресованої гетьману та всьому Війську Запороз., обговорення її змісту *козацькою старшиною* й принесення присяги вірності цареві в соборній церкві Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*).

«Переяславська Рада». Поштова марка СРСР. 1954.

Рішення про скликання козац. ради із розширеним складом учасників, вочевидь, було ухвалено в ході проведення вранці 18 (8) січня старшинської ради. Оскільки проведення заг. ради було призначено на 2-гу годину по полудні того ж таки 18 (8) січня, а Військо Запорозьке після завершення виснажливої Жванецької кампанії 1653 було розпущене по домівках, взяти участь у проведенні цього зібрання реально могли лише ті старшини й козаки, які супроводжували Б.Хмельницького до Переяслава, а також місц. козаки та міщани. Зокрема, достеменно відомо, що в роботі П.р. взяли участь полковники Переяславського, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Київського, Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Миргородського та Полтавського полків (відсутніми були брацлавський, уманський, кропивнянський, кальницький та паволоцький полковники). Загалом же на П.р. були присутні бл. двохсот старшин полкового і сотенного рівня. Кількість рядового козацтва була мінімальною. Так, напр., до списків козаків, які 18 (8) січня склали присягу цареві, було занесено лише одного козака Чигиринського полку, трьох — Канівського, чотирьох — Корсунського і жодного з числа рядового козацтва Уманського, Паволоцького та Кальницького полків. Усе це змушує лише із певними застереженнями сприймати П.р. як Генеральну військову раду.

З опису П.р., складеного рос. приказними дяками з наказу боярина В.Бутурліна, відомо, що на її початку до присутніх із промовою звернувся гетьман Б.Хмельницький, нагадавши всім трагічні перипетії боротьби з Польщею, а також змалювавши можливі, відверто невтішні, перспективи політ. розвитку України під протекцією турец. султана, крим. хана чи польс. короля. Одночасно промовець у досить привабливих фарбах представив пе-

реваги визнання зверхності одновірного моск. монарха, повідомивши про прибуття до Переяслава його повноважної делегації. Заклики Б.Хмельницького не викликали заперечень з боку учасників П.р., котрі висловили йому одностайну підтримку.

По завершенні П.р. гетьман і старшина відвідали главу російської делегації, який ознайомив їх зі змістом царської грамоти Б.Хмельницькому та всьому Війську Запорозькому, а також виголосив власну промову. Приведення кер-ва Війська Запороз. до присяги Олексію Михайловичу в соборній церкві Переяслава виявило концептуальні відмінності сторін у баченні принципового характеру офіц. процедури, а також засвідчило відмінності в їх політ. к-рі. Зокрема, козац. старшина розраховувала на те, що складена нею присяга на вірність цареві отримає своє логічне продовження в присязі рос. послів, складеній від імені Олексія Михайловича щодо нерушимості прав і привілеїв Війська Запороз. (так як це практикувалось у стосунках короля *Речі Посполитої* та *шляхти*). Оскільки боярин В.Бутурлін, покликаючись на відсутність у нього відповідних повноважень і нехарактерність подібних дій для політ. практики Рос. д-ви, відмовився виконати вимогу укр. сторони, Б.Хмельницькому довелося, залишивши рос. делегацію в храмі, втретє впродовж одного дня 18 (8) січня 1654 скликати козац. раду, цього разу за участю лише вищої козац. старшини.

Негативна реакція старшини на факт однобічної присяги, виявлена в ході дебатів з цього приводу, змусила гетьмана через своїх повірених, полковників Г.*Лесницького* та П.Тетерю, ще раз спробувати схилити царського посла до задоволення вимоги укр. сторони. Однак і цього разу В.Бутурлін, покликаючись на самодержавний характер влади рос. монарха, відмовився це зробити, водночас запевнивши старшин у непорушності царського слова, у т. ч. щодо гарантій дотримання прав і вольностей Війська Запорозького. Гостра потреба в залученні Рос. д-ви до антипольс. коаліції спонукала укр. кер-во погодитися на запропонований В.Бутурліним варіант.

Принесення гетьманом і вищою козац. старшиною присяги вірності цареві, а також передача главою рос. делегації Б.Хмельницькому царського прапора, *булави*, ферязі та боярської шапки знаменували завершення офіц. заходів, що мали місце 18 (8) січня 1654.

Наголошення в історіографії та офіц. ідеології в описі подій, що мали місце 18 (8) січня 1654, саме на ролі П.р. переслідує мету притлумити значення ін. важливих подій, що мали місце в процесі укладення українсько-рос. союзу, насамперед непорозумінь і конфліктних ситуацій, які виникали, а також — надати акту міждерж. військово-політ. співпраці характеру всенар. волевиявлення до «возз'єднання». Натомість повне ігнорування факту скликання П.р. чи акцентування уваги лише на її нелегітимності є проявами намагання штучно применшити роль переяслав. подій 1654 в історії України та всієї Центрально-Сх. Європи.

«Переяславська Рада». Картина роботи художника М. Хмелька. 1951.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПб., 1872; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 3. М., 1954.

Літ.: *Карпов Г.* Переговоры о соединении Малороссии с Великороссией. «Журнал Министерства народного просвещения», 1871, кн. 11—12; *Буцинский М.* О Богдане Хмельницком. Х., 1882; *Розенфельд И.И.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. СПб., 1915; *Грушевський М.С.* Переяславська умова України з Москвою. К., 1917; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем. В кн.: Ювілейний збірник в честь професора Ст. Дністрянського. Прага, 1927; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1923; *Андрусяк М.* Переяславський договір. В кн.: Збірник матеріалів V наукової конференції НТШ. Торонто, 1954; *Яковлів А.* Українсько-московська угода 1654. Нью-Йорк, 1954; *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. К., 1993; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657, ч. 1: 1654 рік. Львів, 1996; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). К., 2003; *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА УГО́ДА 1630 — угода між реєстровим військом і польс. урядовцями, укладена після завершення козац. повстання під проводом Т.*Федоровича* 29 травня 1630. *Гетьман польний коронний* С.*Конецпольський* змушений був піти на компроміс через відчайдушний опір козаків та необхідність залучення їх до війни з Московією. Відповідно навіть реєстр збільшувався з 6-ти до 7-ми тисяч козаків. Згідно зі статтями договору залиша-

лися в силі положення *Куруківської угоди 1625.* Реєстровці, які перебували у війську Т.Федоровича, поновлювалися в правах і зобов'язувалися покарати учасників мор. походів на турец. володіння. Решта козаків мали повернутися в панські маєтки. Старшим реєстру було обрано Т.*Орендаренка.*

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА УГО́ДА 1649 — угода про перемир'я між військами Укр. д-ви та *Речі Посполитої*, укладена 24 (14) лютого 1649 в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Зумовлена контрнаступом Речі Посполитої в Білорусі, *Галичині*, на *Волині* та *Поділлі* й сел. повстаннями. Первісно місцем переговорів було обрано *Богуслав*, пізніше — Переяслав, куди представники Речі Посполитої прибули 19 (9) лютого 1649. Їх очолювали відомі дипломати А.*Кисіль* та В.*Мясковський*, який блискуче описав хід переговорів у своєму звіті та низці листів. У складі делегації були також кн. З.Четвертинський, М.Кисіль (брат керівника посольства), Бжозовський; з укр. сторони переговори вели Б.*Хмельницький* і кілька полковників, серед яких джерела вирізняють Ф.*Джалалія*. У той час у Переяславі були присутні також посли Моск. д-ви й *Трансильванського князівства*, яких гетьман умисно запросив до Переяслава для демонстрації дипломатам Речі Посполитої своєї сили й авторитету. 20 (10) лютого А.Кисіль урочисто передав від імені польс. короля *Яна II* Казимира Ваза Б.Хмельницькому гетьман. клейноди (*булаву* й прапор), що означало офіц. визнання Річчю Посполитою його гетьман. влади. У ході переговорів Б.Хмельницький висунув широку державотворчу програму, яка передбачала створення Укр. д-ви на всіх етнічних укр. землях. Але з низки причин, насамперед через контрнаступ військ Речі Посполитої на поч. 1649, умови перемир'я, висунуті укр. стороною, були скромнішими, зокрема, кордон мав пролягати тільки по річках Горинь і Прип'ять. Укладалося перемир'я приблизно на 3 місяці до Зелених свят, тобто до свята Трої́ці за старим стилем. Вимагалося ліквідувати унію, забезпечити київ. правосл. митрополиту місце в сенаті Речі Посполитої, а посаду київ. *воєводи* закріпити за православними, видачі Б.Хмельницькому Д.Чаплинського, виключення кн. Я.*Вишневецького* з числа кандидатів на посаду коронного гетьмана тощо. Приблизно такі ж вимоги були викладені і в листі Війська Запорозького до короля від 24 (14) лютого 1649. Умови Переяслав. перемир'я були компромісними. Б.Хмельницький відверто визнав перед представниками Речі Посполитої неминучість війни, якщо через 3 місяці переговори не буде продовжено і задоволено принципові вимоги повстанців. Перемир'я було успіхом укр. дипломатії, забезпечило час для підготовки переможної кампанії 1649 і сприяло зміцненню та розбудові Укр. держави.

Дж.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 2. М., 1953; Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1998.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. Днепропетровск, 1983; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Ю.А. Мицик.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — державно-територіальне утворення на Русі, що виникло згідно з *Рядом Ярослава 1054*, за яким П.к. одержав його 3-й (серед живих на той час) син — *Всеволод Ярославич.* Політ. центром П.к. був *Переяславль* (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Географічно територія П.к. охоплювала Лівобережжя Дніпра по його притоках — Трубежу, Супою, Сулі, Пслу аж до Ворскли й Орелі, а також (із перервами) волость із центром у *Городці-Остерському* на лівобережжі Десни. Певний час (до серед. 12 ст.) до складу П.к. входило Посем'я, яке з часом відійшло до черніг. князів. У 2-й пол. 11 — на поч. 12 ст. з П.к. політично були пов'язані території майбутніх Ростово-Суздальського та Смоленського князівств, які з настанням роздробленості перетворилися на окремі князівства-землі. Політ. зв'язок П.к. з Ростово-Суздальською (пізніше — Владимиро-Суздальською) землею тривав до самої монгол. навали — із 2-ї пол. 12 ст. у Переяславлі княжили переважно представники саме тамтешньої гілки *Мономашичів.*

Від початку свого існування П.к. піддавалося сильному й постійному тискові з боку кочівницького степу. Набіги половецьких ханів були такими частими й завдавали настільки великої шкоди, що робили неможливим повноцінний суспільно-екон. розвиток П.к. Тому в ньому, окрім Переяславля, практично не було значних міст. Мабуть, саме цим пояснюється особлива риса, що виокремлює П.к. серед ін. гол. князівств-земель Давньої Русі, — його територія ніколи не розпадалася на уділи. П.к. постійно потребувало захисту з боку київського та інших князів, довозу продовольства до Переяславля й порубіжних фортець. У боротьбі з кочовиками переяслав. князі спиралися й на розгалужену оборонну систему, що складалася з валів та фортець (так само, як і на Правобережжі Дніпра). Часом навіть спільних зусиль усіх південнорус. князів не вистачало для успішної оборони. 1068 об'єднане військо 3-х старших Ярославичів зазнало нищівної поразки від половців у битві на р. Альта (див. *Альта, битва на річці 1068*). 1095 переяслав. кн. *Володимир Мономах* підступно вбив половецьких ханів Ітларя та Китана, які прибули під стіни Переяславля на переговори. У відповідь тільки 1096 половці здійснили 3 спустошливі набіги на землі П.к. У перші десятиріччя 12 ст. було значно розбудовано укріплені лінії на Лівобережжі, а також здійснено кілька вдалих походів углиб Половецької землі. Результатом цього став майже 50-річний спокій на пд. рубежах П.к. Лише із 70-х рр. 12 ст. хан *Кончак* відновив спустошливі набіги. Незважаючи на поразки 1184—85 рр. у битвах на річках Оріль та Хорол, наприкінці 1185 хан Кончак навіть обложив Переяславль, але був змушений відступити. Попри це протистояння археол. матеріали свідчать про тривалі процеси взаємної асиміляції землеробів-слов'ян і кочовиків-тюрків на пд.-сх. порубіжжі П.к., яке в Іпа-

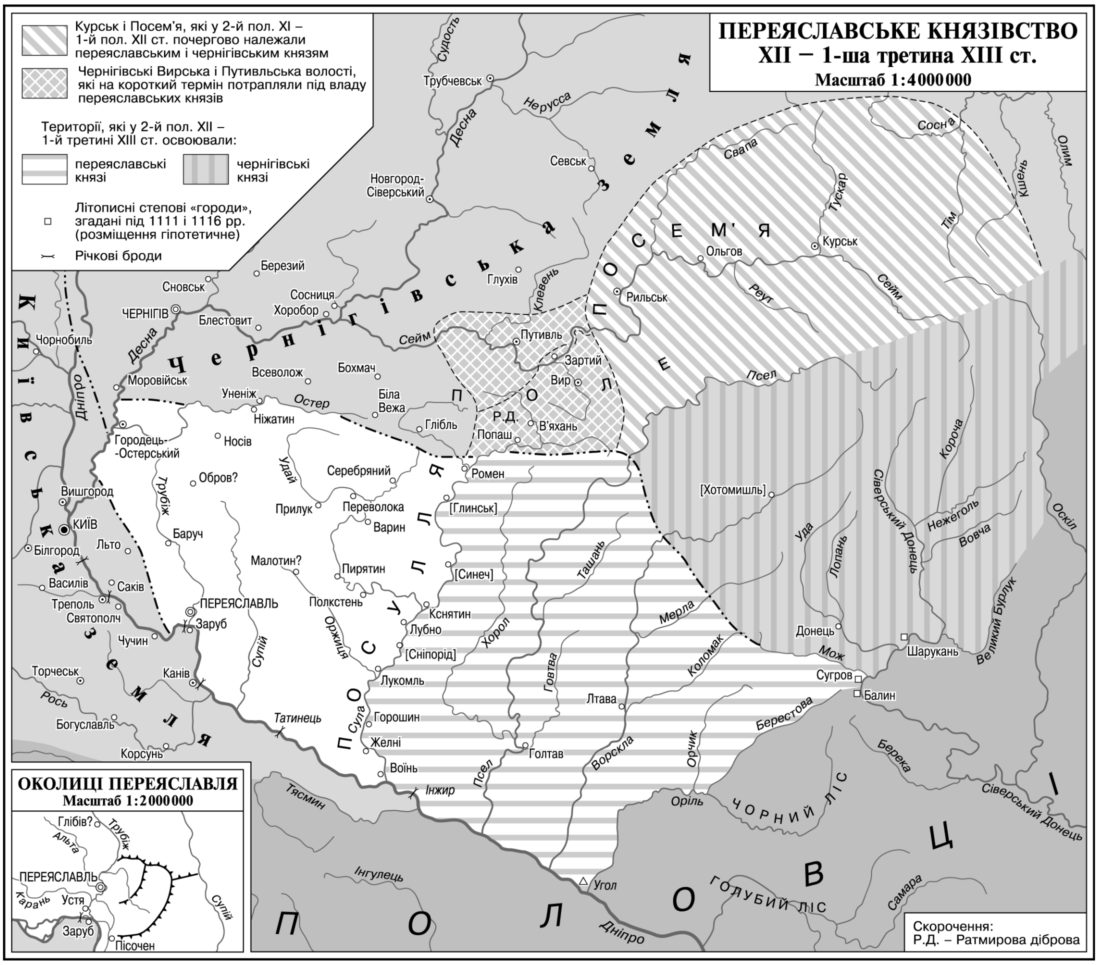

тіївському літописному зводі під 1187 названо «Украйною».

1073 кн. Всеволод Ярославич перейшов із П.к. на черніг. княжіння, можливо, посадивши в Переяславлі свого сина Володимира Мономаха. У жовтні 1078 Всеволод Ярославич став київ. великим князем, послав Володимира Мономаха княжити до *Чернігова*, а П.к. залишив за собою. Незадовго до кончини вел. кн. київ. Всеволод Ярославич віддав П.к. Володимирові Мономаху. По смерті Всеволода Ярославича (13 квітня 1093) Володимир Мономах повернувся з Чернігова до Переяславля, де княжив до 1113, присвятивши князювання організації походів проти половців і досягши в тому великих успіхів. Під час князювання Володимира Мономаха в Києві (1113—25) у П.к. сиділи його сини: спочатку — *Святослав Володимирович*, далі — *Ярополк Володимирович*, а з 1118 — *Мстислав Великий*. Коли помер Володимир Мономах, його замінив у Києві Мстислав Великий, а П.к. знову дісталось Ярополку Володимировичу.

За доби *удільної роздробленості*, що настала незабаром по смерті вел. кн. київ. Мстислава Великого (1132), удільне П.к. стає предметом суперництва поміж Мономашичами. У боротьбі за цю сходинку до київ. столу в Переяславлі сиділи поперемінно майже всі Мономашичі: крім Святослава, Ярополка та Мстислава Володимировичів — ще *Андрій Володимирович* і *В'ячеслав Володимирович*. 1135 Юрій Володимирович (див. *Юрій Долгорукий*) віддав за П.к. значно багатшу частину Ростово-Суздальського князівства. У подальшому боротьба за володіння П.к. розгорнулася переважно між Юрійовичами та *Мстиславичами*: 1143—48, 1151—54 переяслав. князями були *Ізяслав Мстиславич* та *Мстислав Ізяславич*. Але поступово П.к. закріпилося саме за ростово-суздальською гілкою Мономашичів: тут не раз княжив сам Юрій Долгорукий, посідали стіл Ростислав Юрійович, *Гліб Юрійович*, Володимир Глібович, *Михалко Юрійович*, Ярослав Мстиславич, Константин Всеволодич, *Ярослав Всеволодич*, Михайло Всеволодич, Володимир Всеволодич, Всеволод Константинович, Святослав Всеволодич. У роки посилення доцентрових тенденцій у Владимиро-Суздальській землі П.к. тимчасово підпадало під владу київ. князів з ін. династій, які віддавали його у володіння своїм родичам. Так, 1206—15 тут княжив *Володимир Рюрикович* зі смоленської династії, а перед ним недовго був князем *Михаїл Всеволодич* із черніг. *Ольговичів*.

Із поглибленням удільної роздробленості на Русі, яка привела до піднесення нових політ. центрів, та послабленням половецької загрози вже на рубежі 12—13 ст. значення П.к. посту-

пово підупадає. Навіть згадки Переяславля в літописах стають епізодичними. Деякі історики висловлюють припущення, що місто втратило статус князівського столу. 1239 під час *монголо-татарської навали* князь не очолював оборону міста, згадано лише його єпископа — Симеона, який загинув під час штурму. Монголи знищили столицю П.к. та значну частину населення князівства. Уже в 40-ві рр. 13 ст. колишня територія П.к. перебувала під безпосередньою владою ханів *Золотої Орди*, а єпископ Переяславля був переведений в її столицю *Сарай*, який став центром *Сарайської єпархії*.

Літ.: *Ляскоронский В.Г.* История Переяславльской земли. К., 1897; *Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI ст. «Записки Історико-філологічного відділу УАН», 1931, кн. 26; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). Л., 1940; *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; *Кучера М.К.* Переяславское княжество. В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; *Коринный Н.Н.* Переяславская земля, X — первая половина XIII века. К., 1992.

А.Г. Плахонін.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — православний навч. заклад вищого типу, відкритий у жовтні 1738 завдяки зусиллям єпископа Арсенія Берла (1733—44) — випускника Києво-Могилянської академії та Львів. університету. Викладання розпочалося в 6-ти класах — фарі, інфімі, граматиці, синтаксимі, поетиці та риториці, до яких вступило 110 учнів. Більше половини учнів походили із сімей *духовенства*, інші — зі світських сімей. Викладачів у колегіум запрошували з *Києва* та залучали до цієї роботи священиків, котрі свого часу вивчали богослов'я.

Будівля колишнього Переяславського колегіуму Вознесенського монастиря (нині — меморіальний музей українського філософа-просвітника Г.С. Сковороди). Фото 2009.

Навчання розпочиналося з підготовчого класу — фари. У наступних трьох особлива увага приділялася вивченню лат., грец., рос., польс., а також укр. книжної та церковнослов'ян. мов. Поряд із цим учні опановували основи арифметики, геометрії, нотного співу, катехізису, вивчали літературу, особливо класичну. У класі синтаксими учні вчилися писати твори на морально-виховні теми, а в наступних — оволодівали теорією та практикою складання віршів, написання і виголошення промов.

Крім згаданих дисциплін, у колегіумі можна було отримати початкові знання з медицини, вивчення якої деякі вихованці продовжили у спец. навч. закладах Росії. За розпорядженням єпископа Гервасія Линцевського (1757—69) від 1764 тих студентів, які виявлялися нездатними до вивчення лат. мови, а отже, й до опанування осн. дисциплін, залучали до навчання живопису, аптекарства, столярної справи та ін. спеціальностей. Особливо цінувалося ремесло іконописця. Із 1763/64 навч. р. в колегіумі вивчалася нім. мова, із 1773 почалося викладання філософії, а з 1781 — богослов'я.

Єпископ Іоанн Козлович (1753—57) вперше призначив річну платню викладачам. Гервасій Линцевський, турбуючися про освіт. рівень духовенства, піднімав питання про направлення до семінарії всіх синів священнослужителів, а єпископ Іов Базилевич (1771—76) вимагав від кандидатів на посади священиків атестат про закінчення семінарії.

Приміщення колегіуму було дерев'яним, містилося на території, прилеглій до Свято-Вознесенського монастиря. За єпископства Арсенія Берла було побудоване приміщення для бідних учнів — *бурса*. 1748 сталася пожежа в монастирі та семінарії, у зв'язку з чим єпископ Никодим Сребницький (1745—51) знайшов нове приміщення для семінарії та клопотався про пристосування його до навчання. При єпископі Іоанні Козловичу були споруджені новий кам'яний одноповерховий корпус колегіуму та нове приміщення для вихідців із небагатих сімей. 1782—83 за єпископства Іларіона Кондратовського (1776—86) до будинку колегіуму було прибудовано ще один клас та зведено нову бурсу.

Серед викладацького складу вирізнялися Я.Мемлевич, І.Козлович, І.Леванда, А.Козачківський. У 1754 з запрошення Іоанна Козловича у колегіумі читав курс поетики Г.*Сковорода*. Тут він написав працю «Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной». За новаторський підхід Г.Сковорода був вимушений залишити викладання, а його праця, котра існувала в єдиному примірнику, була вилучена й знищена.

Починаючи з 1785, коли ліквідували Переяславсько-Бориспільську єпархію, частину викладачів та учнів перевели до Новгород-Сіверської семінарії. Крім того, були закриті класи філософії та богослов'я, що фактично означало припинення існування колегіуму як навч. закладу. Викладання цих курсів було поновлено лише 1799/1800 навч. р. Із цього часу колегіум перетворився на духовну семінарію.

Літ.: *Левицкий П.* Прошлое Переяславского духовного училища. К., 1889; *Пархоменко В.* Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733—1785 г.г.), в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Полтава, 1908; Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. К., 1954; Історія української культури, т. 3. К., 2003; Переяслав у віках. К., 2007.

В.В. Станіславський.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні*. Сформувався 1625—38 як полк *реєстрових козаків*. Межував із *Київським полком*, *Канівським полком*, *Черкаським полком*, *Прилуцьким полком*, *Кропивнянським полком*, *Чернігівським полком* і *Ніжинським полком*. У роки національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. П.п. очолювали полковники: Адам Душинський (1648), Яцько Романенко (1648), Андрій Романенко (1649), Федір Лобода (1649—53), П.*Тетеря* (1653—58) та ін. Після *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* П.п. поділявся на 19 *сотень*. Надалі відбувалися територіальні

зміни полку: кілька сотень відійшло до Київ. полку (1669), а згодом до П.п. було включено частину Черкаського і Канівського полків. 1782 до складу П.п. входили сотні: три полкові Переяславські, Яготинська, Березанська, Басанська, Баришівська, Воронківська, Гельмязівська, Золотоніська, Кропивнянська, Іркліївська, Канівська, Піщанська, Домонтівська, Бубнівська, Липлявська і Трахтемирівська. На той час у П.п. було 1 місто, 515 містечок і 516 сіл. Полковники П.п. часто змінювалися. Найбільш відомі з них: Т.*Цицюра* (1658, 1660), Я.*Сомко* (1660—62), Василь Сербин (Война-Сербин, 1675—77, 1679—83), Іван Лисенко (1677—78, 1690—92), Л.Полуботок (1683—87, 1689—90), Степан Томара (1706—15), Іван Сулима (1716—21), В.Танський (1726—34) та ін. Козаки П.п. брали участь у національно-визвол. війні серед. 17 ст., Чигиринських походах 1677 і 1678, у *Північній війні 1700—1721*, *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *Семилітній війні 1756—1763*, *російсько-турецькій війні 1768—1774*. У зв'язку з ліквідацією царським урядом Росії полкового ладу в Україні П.п. припинив своє існування (1782), а його територія ввійшла до складу *Київського намісництва*.

Літ.: Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка. 1729—1731 (Издатель В.А. Мякотин). «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 8. Х., 1896; *Федоренко П.* Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 12. Полтава, 1915; *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією. (Студія з економ. та соціального життя). К., 1926; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання» (К.), 1966, вип. 2; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3; *Кривошея І.І.* Старшина Баришівської сотні Переяславського полку у XVII—XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). К., 1998; *Іваненко А.О.* Переяславський полк: територія, структура, населення. «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки», т. 3. Кам'янець-Подільський, 1999; *Кривошея І.І.* Козацько-старшинські родини грецького походження на Переяславщині в XVII—XVIII ст. Там само, т. 1. Кам'янець-Подільський, 1999; *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. К., 2004; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

В.В. Панашенко.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1659 — українсько-рос. договір, укладений у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) 27 (17) жовтня 1659 між гетьман. урядом Ю.*Хмельницького* та царським урядом, інтереси якого представляв боярин кн. О.Трубецькой. На переговорах, що передували Переяслав. раді 1659, укр. сторона запропонувала свій проект договору. Він не лише відображав положення *Березневих статей 1654*, а й містив певні уточнення та доповнення до них, спрямовані на зміцнення гарантій незалежності й суверенності Укр. д-ви (т. зв. Жердівські статті). Проте кн. О.Трубецькой скористався своєю воєнною перевагою над Ю.Хмельницьким, відхилив Жердівські статті і змусив укр. сторону прийняти 14 пунктів т. зв. давніх статей 1654 (що насправді являли собою фальсифікат договору 1654) та 18 т. зв. нових статей, які істотно обмежували суверенні права Укр. д-ви. П.с. позбавляли укр. уряд права ведення самостійної зовн. політики. *Гетьман* без дозволу *царя* не мав права посилати своїх послів за кордон або приймати іноземних, укладати міжнар. договори, оголошувати війну сусіднім д-вам або надавати їм військ. допомогу. У сфері внутр. політики П.с. забороняли переобрання гетьмана за різні провини перед *Військом Запорозьким* (окрім «зради» цареві) без попереднього розслідування, проведеного рос. стороною, а також відповідного наказу царя. Гетьман позбавлявся права самостійно призначати й усувати з посад *генеральну старшину* та полковників; новообрана старшина зобов'язувалася складати присягу на вірність рос. монархові. Крім *Києва*, царські *воєводи* вводилися до Переяслава, *Чернігова*, *Ніжина*, *Брацлава* та *Умані*. Козац. залоги повинні були залишити територію Білорусі, населенню якої заборонялося іменуватися козаками. П.с. переводили конфедеративні зв'язки України з Росією у форму федерації. Укр. д-ва втрачала самостійність і набувала статусу політ. *автономії* в складі Рос. держави.

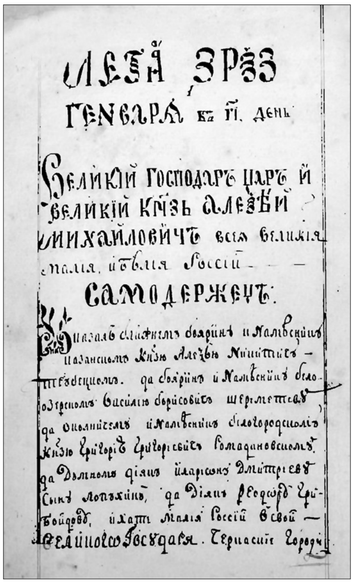

Переяславські статті 1659 року. Аркуш 2. Копія другої половини 18 ст.

Літ.: *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. Пг., 1915; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1666. К., 2001; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1674 — українсько-рос. договір, укладений 27 (17) березня 1674 між старшиною і козаками десяти правобереж. полків та представником рос. влади воєводою кн. Г.*Ромодановським* про умови переходу Правобережжя під владу рос. царя *Олексія Михайловича*. Укладенню П.с. передувала успішна воєнна кампанія рос. військ на чолі з кн. Г.Ромоданов-

Переяславські статті 1674 року. Сторінка. Копія 18 ст.

ським і лівобереж. полків гетьмана І.*Самойловича* (розпочалася наприкінці 1673), у результаті якої до березня 1674 всі міста і фортеці *Правобережної України*, крім *Чигирина* з околицями, визнали зверхність царя і на ген. раді в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) гетьманом об'єднаної України було обрано І.Самойловича. Текст П.с. уміщував 20 договірних положень, 9 з яких були запропоновані від імені царя, 8 — старшини і козацтва, одне — об'єднувало пропозиції обох сторін, а ще 2 — мали декларативний характер. Більшість положень П.с. повторювали умови *Глухівських статей 1669*, деякі — *Конотопських статей 1672*, і лише одне мало принципово новий зміст, оскільки відображало особливості суспільно-політ. ситуації, що склалася на той час на Правобережжі. Згідно з умовами П.с., правобережні старшини й козаки зобов'язувалися бути у вірному підданстві рос. монархові, зректися протекції турец. султана та крим. хана, не допомагати останнім у їхніх мілітарних акціях, спрямованих як проти царя, так і польс. короля. Рос. представники від імені царя обіцяли правобереж. козакам військ. допомогу й оборону від неприятеля. П.с. за традицією декларували збереження всіх вольностей і привілеїв козацтва, водночас вони містили заборону на дипломатичні зносини старшини, позбавляли її права скидати гетьмана без відповідного царського указу, а гетьману забороняли самовільно, без вироку військ. суду карати старшину та військ. товариство. Козац. реєстр десяти правобереж. полків встановлювався у 20 тис. осіб. Зважаючи на недостатнє військ. забезпечення проголошеного П.с. об'єднання України, дана акція успіху не мала — під натиском переважаючих сил турец. султана та крим. хана І.Самойлович і кн. Г.Ромодановський поспішно залишили Правобережжя, віддавши місц. населення на поталу неприятелю.

Дж.: Собрание гогударственных грамот и договоров..., т. 4. М., 1822; Источники малороссийской истории (собранные Д.Н. Бантыш-Каменским), ч. 1. М., 1858.

Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: Проблема державотворення. К., 1993; *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКОГО ПОЛКУ́ ПОВСТА́ННЯ 1666. Унаслідок підписання *Московських статей 1665* гетьманом І.*Брюховецьким* та представниками царського уряду була значно урізана політ. автономія лівобічної *Гетьманщини*. Ситуація загострилася й тому, що на поч. 1666 зросли моск. військ. гарнізони в укр. містах, царські *воєводи* почали проводити перепис населення з метою збільшення податків. Невдоволенням широких нар. мас скористався гетьман *Правобережної України* П.*Дорошенко*, який на початку липня 1666 розпочав військ. дії на лівому боці Дніпра проти моск. військ і сил І.Брюховецького. Усе це викликало повстання *Переяславського полку*, яке вибухнуло 28 (18) липня 1666. Початок йому поклав виступ козаків у Богушовій Слободі над Дніпром, які вбили переяслав. полк. Данила (Данка) Єрмоленка, котрий був не обраний ними, а поставлений І.Брюховецьким у жовтні 1663. Імовірно, було тоді вбито й переяслав. полкового суддю Івана Корниловича. Наступного дня повстанці підійшли до Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) і знищили кількасот моск. *стрільців*. Моск. воєвода Г.Вердеревський спалив передмістя й знайшов сховок у переяслав. замку, де його обложили повстанці, до котрих на допомогу прийшло 4 тис. ординців. Тим часом повстання поширилося по всій території Переяслав. полку, насамперед у Гельмязові, Домонтові, *Золотоноші*, Кропивній, Піщаній. Повстанці знищували тут моск. гарнізони, прагнули налагодити контакти з П.Дорошенком, який послав у згадані міста свої війська. Тоді ж вибухнуло повстання і в *Каневі* — найважливішому опорному пункті І.Брюховецького на правому боці Дніпра. Київ. воєвода П.*Шереметєв* послав на допомогу Г.Вердеревському і на Канів загін стрільців під командуванням кн. К.Щербатова, І.Брюховецький кинув на придушення повстання вірні йому війська з козаків Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Полтавського та Прилуцького полків. Вони розбили повстанців у бою під Переяславом, причому кілька керівників повстання було взято тоді в полон. Повстанці були змушені відступити до *Баришівки*, а потім — до Золотоноші, де вони потужно укріпилися. Спроби кн. К.Щербатова та вірних І.Брюховецькому козаків взяти Золотоношу були безуспішними. Тим часом підійшла допомога від П.Дорошенка і визволила обложених у Золотоноші на початку жовтня 1666. Однак розгорнути цей успіх не вдалося насамперед через пасивну роль *Речі Посполитої*, яка вже вела мирні переговори з царськими дипломатами, та зраду подільського полк. К.Мигалевського, котрий перейшов на бік І.Брюховецького. Така позиція уряду Речі Посполитої змусила П.Дорошенка шукати потім допомоги в *Османській імперії*. Переяслав. повстання, незважаючи на свою поразку, засвідчило значне ослаблення соціальної бази гетьманату І.Брюховецького і стало прелюдією до загальнонар. повстання проти режиму цього гетьмана 1668.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Мицик Ю.* Канів козацький. Канів, 1997.

Ю.А. Мицик.

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ (до 1943 — Переяслав, у давньорус. джерелах — Переяславль, Переяславль Руський) — місто обласного підпорядкування *Київської області*, райцентр. Розташов. при впадині р. Альта в р. Трубіж (ліва прит. Дніпра). Населення 28,3 тис. осіб (2010).

Про час виникнення міста літопис дає суперечливі відомості: з одного боку, Переяславль згадується під 907 у тексті договору вел. кн. київ. *Олега* з Візантією (див. *Договори Київської Русі з Візантією*), з другого — під 993 розповідається про заснування Переяславля вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* на місці, де були переможені *печеніги* (битву розпочав легендарний двобій рус. й печенізького богатирів). Цю суперечку розв'язують археол. дані, які стверджують, що Переяславль був заснований наприкінці 10 ст. Згадку Переяславля під 907 деякі дослідники пояснюють тим, що літописець не раніше 2-ї пол. 11 ст. вставив назву міста в текст договору. Інші ж дослідники припускають, що Переяславль на поч. 10 ст. вже існував, але в ін. місці (щоправда, археологічно це не доведено). Так чи інакше, не підлягає сумніву, що заснування Переяславля на теперішньому місці пов'язане з діяльністю вел. кн. київ. Володимира Святославича, спрямованою на захист пд. кордонів *Київської Русі* та освоєння майже незаселеного на той час лісостепового Лівобережжя. Місто, яке виникло за єдиним архітектурно-планувальним задумом, мало слугувати центром лівобереж. ділянки оборонної системи, до якої входили вали (див. *Змієві вали*) та фортеці.

У серед. 11 ст. Переяславль, згідно з *Рядом Ярослава 1054*, став третім (після *Києва* і *Чернігова*) за «рангом» містом на Русі, столицею *Переяславського князівства*, яке дісталося *Всеволоду Ярославичу*. Політ. значення Переяславля зберігалося й під час князювання в ньому *Володимира Мономаха*, а пізніше почало підупадати. Імовірно, у 1030—50-ті рр. Переяславль став центром єпархії (переяслав. єпископ вперше згадується під 1072). У 1070—80-х рр. переяслав. ієрархи мали титул *митрополитів* (нетривалий час на Русі було 3 митрополити — у Києві, Чернігові та Переяславлі). Від свого заснування Переяславль потерпав від нападів печенігів, а з поч. 1060-х рр. — *половців*, але жодного разу не був ними захоплений. Найбільшої загрози місто зазнало 1185, коли його намагався здобути хан *Кончак*. Не раз за Переяславль змагалися рус. князі (напр., вел. кн. київ. *Ізяслав Мстиславич* і ростово-суздальський кн. *Юрій Долгорукий* у серпні 1149), але вони билися на околицях міста, не завдаючи йому відчутної шкоди.

У давньорус. час склався поділ Переяславля на 2 частини — *дитинець* та окольне місто (у 16—18 ст. відповідно Замок та Нижнє (Черкаське) місто). Укріплення дитинця збудовано наприкінці 10 ст., а окольного міста — імовірно, між 1136 і 1142 за ініціативою переяслав. кн. *Андрія Доброго*. У дитинці були виокремлені князівська та єпископська частини. Наприкінці 1080-х рр. з ініціативи єпископа (митрополита) Єфрема (див. *Єфрем Печерський*) в місті розгорнулися масштабні буд. роботи, в ході яких було сформовано ансамбль єпископської частини дитинця (муровані кафедральний *Михайлівський собор*, Єпископські ворота з надбрамною церквою св. Федора, лазня тощо). У самому місті та

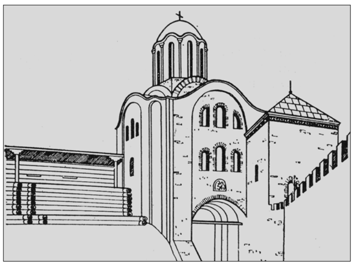

Переяслав-Хмельницький. Єпископські ворота. Реконструкція Ю. Асєєва.

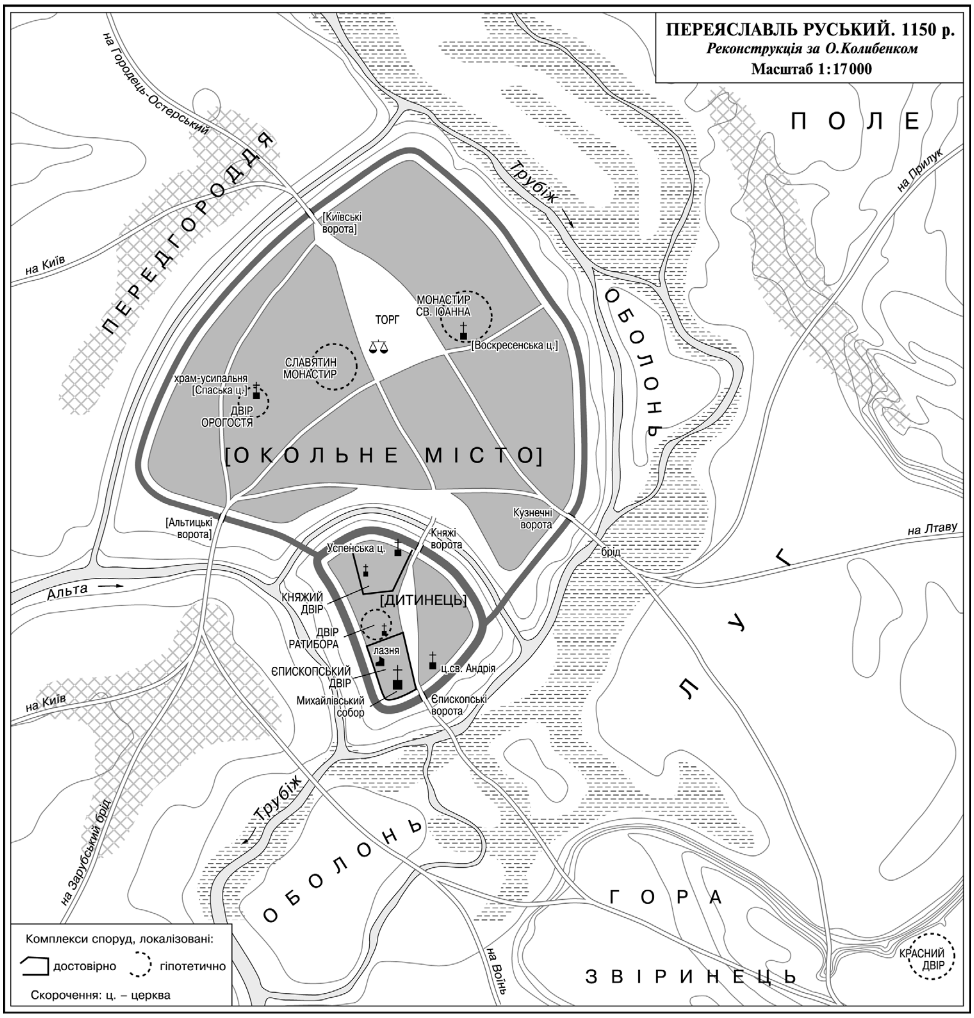

«Вознесенський собор у Переяславі». Малюнок художника Т. Шевченка, 1845.

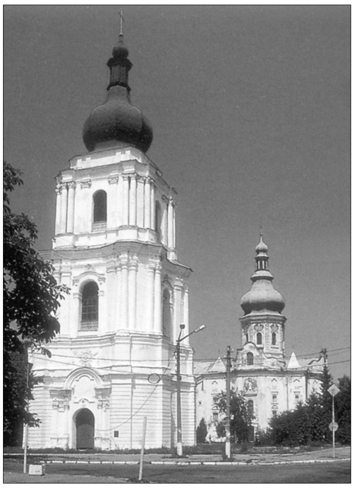

Переяслав-Хмельницький. Вознесенський собор із дзвіницею. Фото 2000.

околицях існувало кілька монастирів. У 12 ст. в Переяславлі велося літописання. Кількість населення міста на час його розквіту (1-ша пол. 12 ст.) дослідники оцінюють у 10—12 тис. осіб.

На початку березня 1239 Переяславль був здобутий штурмом і зруйнований монголо-татарами. За археол. даними, територія міста залишалася незалюдненою аж до 15 ст., коли на теренах окольного міста з'явилося невеличке поселення. Датою відродження міста можна вважати 1585, коли згідно з привілеєм польс. короля *Стефана Баторія* на «порожньому городищі» (під яким мали на увазі незаселений із 13 ст. давньорус. дитинець) київ. воєвода кн. В.-К.*Острозький* спорудив дерево-земляний замок. Тоді ж П. здобув *магдебурзьке право* і став центром *староства*, яке тримали князі *Острозькі*, потім кн. Я.Заславський (із 1620), Л.Жолкевський, С.*Конецпольський*, О.*Конецпольський*. Місто швидко зростало й перетворювалося на ремісничо-торг. центр, у госп-ві якого велику роль відігравала торгівля селітрою; 1637 *міщани* отримали дозвіл організовувати *цехи*. Більшість мешканців староства становили *козаки*. Після 1625 Переяслав став центром *Переяславського полку* реєстрового козацтва. 1635 на запрошення Л.Жолкевського в П. оселилися *єзуїти*, які заснували *єзуїтську школу* (1645 отримала статус колегіуму, діяла до 1648).

Під час *Косинського повстання 1591—1593* у 1591 повсталі запороз. козаки (які на той час перебували в конфлікті чи то з переяслав. міщанами, чи то з переяслав. урядовцями) здобули і спалили місто. Під час *Федоровича повстання 1630* повсталі запороз. козаки опанували Переяслав і заклали поруч з містом укріплений табір (див. *Вагенбург*), який безуспішно намагалися оволодіти урядові війська. Ці бої під Переяславом у травні 1630 згодом романтична традиція перетворила на «Тарасову ніч», оспівану Т.*Шевченком*.

Із початком *Національної революції 1648—1676* Переяслав став одним із найважливіших міст на теренах *Війська Запорозького*. 1648—1781 Переяслав був центром полку (як адм.-тер. одиниці) та базою козац. артилерії. Під час національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. місто не раз ставало місцем збору козац. військ. За гетьманування Б.*Хмельницького* та його наступників Переяслав не раз обирався як місце проведення переговорів і нарад, які вирішували важливі для козац. д-ви питання (див. *Переяславська угода 1649*, *Переяславська рада 1654*, *Переяславські статті 1659*, *Переяславські статті 1674*). Із 1659 в місті стояла рос. залога. 19 липня 1666 під час *Переяславського полку повстання 1666* повсталі козаки здобули Нижнє місто, але зазнали невдачі при штурмі замку. З Переяславом пов'язаний епізод боротьби козацтва за збереження своїх демократ. традицій, коли 1727 місц. козаки вигнали переяслав. полк. В.Танського та обрали на його місце бориспільського *сотника* С.Афендика.

1701 засновано Переяслав. єпархію (1803 перетворено на Полтавсько-Переяславську; резиденція єпископів була в Переяславі до 1847). Резиденція єпископів містилася у *Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі*. При тому ж монастирі з 1738 діяв *Переяславський колегіум*.

До кінця 18 ст. Переяслав зберігав значення фортеці, її вали й рови не раз зазнавали модернізації і були ліквідовані в 19 ст. Навколо укріпленого середмістя сформувалися передмістя (форштадти) — Забашта, Заальтиччя, Задовгомостянське (пізніше Підварки).

Із ліквідацією Переяслав. полку Переяслав 1781 став повітовим центром *Київського намісництва*, із 1796 — *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Полтавської губернії*. 1782 місто мало 4987 жителів, у 1835 — 8460, наприкінці 1860-х рр. — бл. 10 тис. жителів. У 2-й пол. 19 ст. Переяслав лишився осторонь залізниць і розвивався у сповільненому темпі. 1897 тут мешкало 14 614 осіб. На поч. 19 ст. в місті (населення якого на цей час було майже моноетнічним) з'явилися євреї, кількість яких швидко зростала. У 2-й пол. 19 — 1-й третині 20 ст. вони становили від третини до половини переяславців.

1845 і 1859 в Переяславі перебував Т.Шевченко (жив в оселі свого друга лікаря А.Козачковського; нині в цьому будинку Істор. музей).

1917—20 влада в місті не раз змінювалася. 1919—24 навколо Переяслава діяли сел. повстанські загони. У липні 1919 в місті

точилися бої між загоном отамана Зеленого та рад. військ. частиною, а в листопаді 1919 — між загоном М.Одинця й денікінцями. Із 1921 місто у складі *Київської губернії*, із 1923 — райцентр.

Гітлерівська окупація (17 вересня 1941 — 21 вересня 1943) призвела до великих жертв серед населення (зокрема припинила існування єврейс. громада) та руйнувань, у т. ч. архіт. пам'яток. У місті діяли рад. підпільники, а в околицях — партизани.

1954 П.-Х. став одним із гол. місць проведення урочистостей, присвячених 300-річчю т. зв. возз'єднання України з Росією. У зв'язку з підготовкою до ювілею на розвиток міста було виділено значні кошти, під кер-вом В.*Заболотного* розроблено й частково реалізовано план реконструкції П.-Х. (зокрема було сформовано ансамбль нової центр. площі), проведено масштабні археол. розкопки (під час яких досліджено рештки кількох мурованих давньорус. споруд), занедбаний на той час краєзнавчий музей пе-

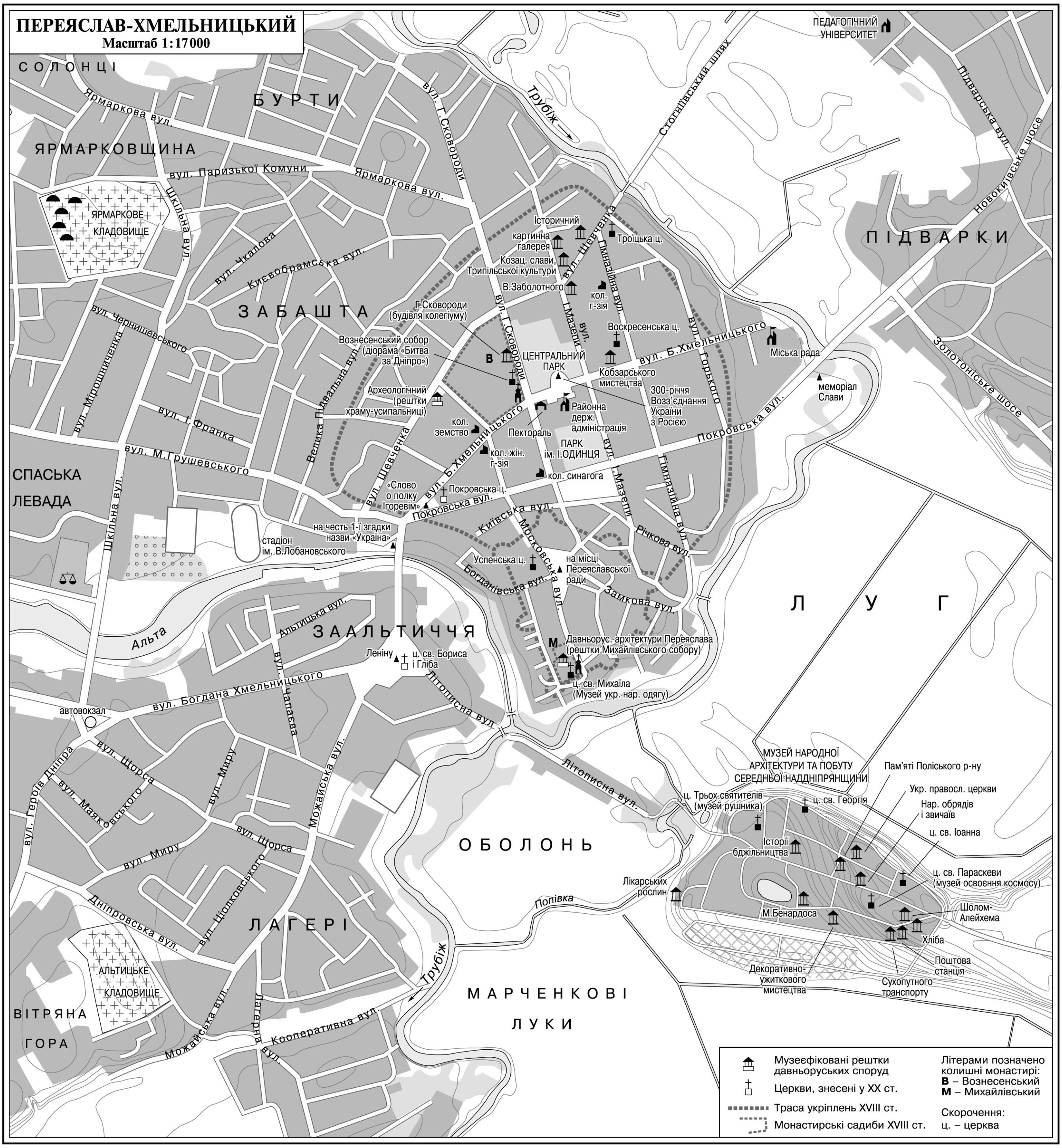

ретворено на історичний. Завдяки ентузіазму його директора М.*Сікорського* П.-Х. згодом перетворився на місто музеїв, найбільш знаним з яких є Музей нар. арх-ри та побуту. 1979 створено нац. історико-етногр. заповідник «*Переяслав*». 1987 відкрито філіал Київ. пед. ін-ту (нині Переяслав-Хмельницький пед. ун-т ім. Г.Сковороди).

Археол. пам'ятки: *кургани* різних епох, поселення *київської культури*, поселення і могильник *черняхівської культури*, рештки валів і культ. шар давньорус. та ранньомодерного міста (10—18 ст.), фундаменти давньорус. мурованих споруд, дві з яких (Свято-Михайлівський собор і т. зв. Спаський храм-усипальня) музеєфіковано. Архітектурно-істор. пам'ятки: ансамбль Вознесенського монастиря із собором (1695—1700), будівлею колегіуму (1753—57) і дзвіницею (1770—76); ансамбль Свято-Михайлівського монастиря із церквою (1743—50; на місці дерев'яної церкви, бл. 1659) та дзвіницею (1745); Борисоглібська церква (1839), Успенська церква (1889—96, на місці дерев'яної церкви, в якій 1654 Б.Хмельницький та козац. старшина склали присягу рос. цареві *Олексію Михайловичу*), будівлі земства (1860-ті рр.), синагоги (1900), жін. г-зії (1905), чол. г-зії (1906—08). Численні пам'ятники, у т. ч. на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (1961), на місці Переяслав. ради (1982), на честь першої літописної згадки назви «Україна» (1999).

Переяслав-Хмельницький. Дзвіниця Свято-Михайлівського собору. Фото 2005.

У П. народилися рос. письменник М.Херасков, педагог і письменник І.Тимківський, *Шолом-Алейхем*, П.*Холодний*, діяч російського націоналістичного руху А.Савенко, Г.*Хрустальов-Носар*, архітектори В.Пещанський і В.Заболотний.

Літ.: *Юрченко О., Вовкодав С.* До питання про існування Переяслава в другій половині XIII — XV ст. В кн.: Наукові записки з української історії, вип. 15. Переяслав-Хмельницький, 2004; *Юрченко О.* Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава. Там само, вип. 16. Переяслав-Хмельницький, 2005; *Набок Л., Колибенко О.* Православні храми Переяславщини: Історія. Дослідження. Сучасність. Переяслав-Хмельницький, 2007; Переяслав у віках. К., 2007.

Д.С. Вирський, Д.Я. Вортман.

ПЕРІОДИЗА́ЦІЯ В ІСТО́РІЇ. Періодизація (від грец. περίοδος — обхід, колооберт, певний проміжок часу) — раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теор. інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу. Заснована на властивостях людського інтелекту виокремлювати і поділяти інформацію на кількісно та якісно однорідні групи й систематизувати її за часовими та просторовими критеріями для отримання теор. знань. Застосовується в усіх науках як засіб виявлення і фіксації якісних та кількісних змін в об'єкті пізнання.

Періодизація відіграє особливо важливу роль в історії, де дослідники умовно поділяють різноманітну інформацію на відрізки (періоди, етапи, епохи, ери тощо), що мають ті або інші відмінні особливості. Критерії для такого поділу можуть бути різними — від фізично-календарного характеру (роки, десятиліття, століття, тисячоліття тощо) до рубежів, пов'язаних зі змінами форм господарювання, сусп. устроїв, мислення, ідеологій, способів комунікацій, екологічних трансформацій тощо. Проте будь-яка періодизація завжди є результатом конструктивного мислення людини і відображує її світоглядні уявлення й способи інтерпретації історії як такої. Періодизація створює необхідні умови для структуризації та систематизації істор. матеріалу, вивчення й осмислення змін природних і соціальних форм буття людини та людства, створення різних моделей і теорій, які їх пояснюють, а головне — дає шкалу їх виміру. Разом із тим *пізнання історичне* має справу з надзвичайно складними і структурованими об'єктами — людиною, спільнотою, суспільством, д-вою та ін., які зазнають постійних змін у часових і просторових координатах й представлені в дослідженні в суб'єктивно реконструйованому вигляді. Тому періодизація, що здійснюється за певними понятійно-категоріальними критеріями, неминуче спрощує і спотворює істор. реальність. Вона служить пізнавальним цілям, але не абсолютизує об'єктивності здобутих з її допомогою знань, оскільки базується на врахуванні окремих чинників, а не всього їх комплексу. Для здійснення періодизації потрібна певна система впорядкованих теор. знань про історію і виокремлення понять та категорій, за якими вона буде проводитися.

Осн. категорією і кількісною основою будь-якої періодизації минулого є «історичний час» (див. *Час історичний*). У давнину первісні людські спільноти вимірювали час природними циклами і вважали його нерухливим, незмінним, циклічно повторюваним, а міфологічна свідомість обмежувала часові рамки подій переважно сьогоденням. Виникнення перших протодержав і д-в та письмова фіксація подій підготували ґрунт для виділення окремих періодів минулого за правліннями певних вождів чи існуванням д-в. Античні мислителі (*Гомер*, Платон, *Арістотель*, *Полібій* та ін.) сформували уявлення про циклічний характер істор. часу, взявши за підстави зміни в природі та сусп. організації. Водночас уже в давні часи зароджувалось уявлення про незворотність і лінійність часу, що знайшло, зокрема, відображення у творах грец. мислителя Гесіода (8—7 ст. до н. е.), який поділяв минуле людства на «золотий», «срібний», «мідний», «героїчний» та «залізний» віки. Справжня революція у сприйнятті часу і про-

стору пов'язана з іудеохристиян. монотеїстичною традицією, яка запровадила універсальні категорії лінійного часу, простору і сусп. змін на засадах есхатологічного і телеологічного трактування людського земного буття. У творах ранніх і пізніших християн. теологів була розвинута і утверджена універсальна теологічна версія історії з особливою опорою на категорію лінійного істор. часу — до і після Різдва Ісуса Христа, якою користуються донині, і запроваджено періодизацію розвитку людства з відповідними епохами сакральної історії «від створення світу до Страшного Суду і Царства Божого» (святі Августин, Йоахим Флорський, Діонісій Малий, Беда Високоповажний, Фома Аквінський та ін.). У рамках універсальної періодизації людського буття в європ. *середньовіччі* застосовувалися періодизації локальні — за окремими правліннями, д-вами (царствами), видатними подіями тощо. У пізньому середньовіччі разом зі зростанням досвідного знання з'явилися перші спроби осмислення часу як соціальної категорії, яка визначає зміни світоглядних позицій та сусп. станів. На підставі збереження лінійних уявлень про істор. час європ. гуманісти Відродження сформулювали початкові знання про відмінні періоди в розвитку людської думки, к-ри і сусп. відносин у ретроспективі, виокремивши «давній» (античність), «середній» (середні віки) і «новий» («відродження» антич. традицій) періоди. Одним із перших це зробив італ. гуманіст Ф.Петрарка (1304—74), поклавши в основу періодизації великі культ. зрушення. Проте наук. обґрунтування такої заг. періодизації з'явилося лише наприкінці 17 ст. як наслідок успіхів дослідних наук і формування механістичної картини світу (натурфілософії). Діячі Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), спираючись на здобутки наук про природу, перенесли тогочасні уявлення про розвиток природничих процесів у часі й просторі на сусп. явища, запровадивши категорію прогресу — закономірного і лінійного розвитку людства від примітивного стану до цивілізації за рахунок пізнавальних здібностей людського розуму. Наслідком цього стала поява найрізноманітніших періодизацій всесвітньої історії за аналогією з біологічними, фізичними та ін. процесами, в яких виокремлюються якісно відмінні стадії: Дж.Віко (1668—1744) пропонував виділяти 3 епохи: божественну, героїчну, людську, які відповідають дитинству, юності й зрілості людства; Ж.-Ж.Руссо (1712—78) — час природного стану, дикості і цивілізованості тощо. Представники нім. Просвітництва (І.*Кант*, Й.-Г.*Гердер*, Й.-Г.Фіхте), особливо нім. класичної філософії (Г.-В.*Гегель*), поділяли історію за пізнавальними можливостями людства в досягненні абсолютної істини і свободи. До розумових здібностей людини апелювали в 19 ст. позитивісти (О.*Конт*, Г.*Спенсер*, Дж.-С.Мілль), ставлячи в підстави періодизації зміну уявлень про навколишній світ. К.*Маркс* і Ф.*Енгельс*, спираючись на ідеї просвітників, вдосконалили і трансформували універсальну періодизацію людської історії, представивши її як схему зародження й зміни суспільно-екон. формацій, що базується на врахуванні діалектичного взаємозв'язку матеріальних і духовних умов життя сусп-в (див. *Матеріалізм історичний*). Періодизації, що виникли до поч. 20 ст., використовувалися мислителями з метою створення тогочасних уявлень про сусп. процеси, а також розробки відповідних ідеологій і, тим самим, утверджували категорію соціального часу, відмінного/подібного до ін. вимірів. Та чи інша періодизація формувала картину соціального світу, водночас виступаючи засобом його інтерпретації.

Злам 19—20 ст. приніс важливі наук. відкриття, які вплинули на розуміння категорії часу як такої, що є відносною стосовно природничих і соціальних процесів (теорія відносності, термодинаміка, квантова теорія тощо) і заперечує їх лінійне та кумулятивне протікання. Неокантіанський виклик змусив дослідників релятивізувати часовий і функціональний детермінізм суспільних явищ, перенісши центр ваги в їх поясненні із зовн. умов (матеріальні обставини) на внутр. світ (стан свідомості), і тісніше пов'язати з культ. процесами в соціумі. Такий поворот не став одночасним, але серйозно підважив «прогресистські» та «історицистські» схеми розвитку, започаткував широке урізноманітнення підходів до періодизації історії, а також повернення до циклічних моделей природної та соціальної еволюції, що супроводжувалося критикою натуралізму і еволюціонізму. Увага до к-ри поєднала часовий і просторовий виміри минулого. Ця концепція була реалізована в цивілізаційних конструкціях М.*Данилевського*, О.*Шпенглера*, А.-Дж.*Тойнбі*, П.*Сорокіна*, які пропонували замкнене коло розвитку окремих культурно-істор. суб'єктів — *цивілізацій*. Із другого боку, не зникли спроби здійснювати періодизацію заг. історії людства за виробн., інформаційними, демографічними, цивілізаційними, геогр. та ін. критеріями. Оригінальну теорію «історичного часу» запропонував і запровадив один із представників *Анналів школи* Ф.Бродель («Історія і суспільні науки: Історична тривалість», 1958). Вона постулювала наявність 3-х осн. типів часової тривалості, властивих різним рівням істор. реальності: 1) «час довгої тривалості», що протікає на природному й макроекономічному рівнях і в якому розгортаються історії цивілізацій; 2) час «великих циклів» й госп. «кон'юнктур», властивий соціально-екон. змінам; 3) час «короткого тривання», в якому розгортається подієва, здебільшого політ., історія. За такого підходу історія представляється як розвиток і зміна екон., соціальних, політ. і культ. структур, котрі включають у себе ще низку ін. «підструктур». Людське буття сприймається як залежність від малорухливих сусп. структур, що, у свою чергу, є витвором попередніх і сучасних поколінь. Проте інтелектуальні зміни серед. 20 ст., які супроводжувалися лінгвістичним та культурно-антропологічним зворотами (див. *Постмодернізм в історичній науці*), проклали шлях плюралістичному розумінню і

поясненню істор. явищ як способу самопізнання і соціальної активності людини.

У сучасних умовах в наук. дослідженнях, політиці, ідеології, публіцистиці використовуються різноманітні підходи до періодизації всесвітньої історії. Їх можна звести до декількох типологічних груп. Найбільш прийнятним і поширеним залишається традиційний поділ світ. історії на доісторичну, давню, середньовічну, нову й новітню; він є умовним і ґрунтується переважно на глибоких змінах у людській свідомості та комунікаціях, залишаючи певний простір для пересування меж періодів залежно від специфіки регіону. На пострад. просторі певною популярністю продовжує користуватися традиційний або модернізований марксівський формаційний підхід, за яким всесвітня історія і пов'язана з нею національна поділяються за соціально-екон. відносинами на первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталіст. і «неокапіталістичний» (посткапіталіст.) лад. Хоча відкрито така періодизація не пропагується, але вона імпліцитно простежується в способах упорядкування матеріалу, вживанні дослідниками відповідних категорій і термінів («феодалізм», «виробничі відносини» тощо). Певну роль відіграє цивілізаційний підхід, який проявляється у двох моделях: класичній циклічній (М.Данилевського—О.Шпенглера—А.-Дж.Тойнбі), що виокремлює замкнені культурно-істор. суб'єкти та їх еволюцію за схемою біологічного часу, і багатолінійній, заснованій на типології соціально-політ. структур (д-в, соціальних груп, вироб. відносин тощо) і виокремленні відповідних стадій цих змін у рамках істотних спільних ознак. До стадіальних підходів зараховують розмаїті *модернізації теорії*, що пропонують поділяти всесвітню історію на традиційне аграрне, модерне індустріальне і постіндустріальне сусп-ва, зміна яких супроводжується глибокими трансформаціями у вир-ві, соціальних відносинах, сусп. свідомості, культ. житті й визначається досвідом Заходу. Неоеволюціоністська модель пропонує періодизацію заг. історії за способами соціальної організації людських спільнот (Е.Сервіс, М.Салінз, Г.Классен): локальні групи — общини-племена — вождівства — д-ва — союз (із відповідними модифікаціями). В останні десятиріччя 20 ст., насамперед серед політологів, набув популярності «світ-системний» спосіб класифікації д-в та періодизації, в основу якого покладено суспільно-політ. системи та спосіб розподілу благ (І.Валлерстайн); виокремлюють системи, засновані на: 1) взаємообміні продуктами вир-ва; 2) редистрибуції (перерозподілові продуктів вир-ва; «світ-імперії»); 3) товарно-грошових відносинах («світ-економіки»). Кожна «світ-система» складається з «ядра», «напівпериферії» і «периферії», котрі визначають взаємини в її середині. Налічують кілька «світ-систем» — родинні, данницькі та капіталістичні (К.Чейз-Данн і Т.Холл). Усі глобальні періодизації ставлять гол. методологічну проблему — визначення критеріїв істор. періодів. Якими б вони не були, але завжди залишаються результатом раціональних операцій дослідника з упорядкування здобутої інформації в системну цілість, яка зумовлена цими ж критеріями і дає змогу не стільки отримати знання про об'єктивні істор. процеси, скільки висвітлити окремі механізми міжлюдських взаємодій у часі й просторі. Вибір дослідником певної істор. події/подій у ланцюгу нескінченної кількості проявів соціальної активності спільнот як критерію визначення хронологічної межі означає наділення її/їх властивістю поділу *історичного процесу* на періоди і водночас виявляє світоглядні позиції упорядника, котрий надає їй/їм першорядного значення.

Оскільки періодизація застосовується для впорядкування різноманітного істор. матеріалу з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків між особами, подіями та явищами, виокремлюють кілька її типів і функцій. Найпростішою періодизацією є лінійна, що розчленовує багатоманітність істор. подій і процесів на щаблі. Кожен із них безпосередньо зростає з попереднього й має рівне з ним істор. значення (давня, середньовічна, нова і новітня історія). Ієрархічна періодизація передбачає подрібнення лінійної на більш вузькі часові відрізки з різною протяжністю (раннє, розвинуте, пізнє середньовіччя). Із погляду співвідношення істор. часу та істор. простору періодизація може бути тотальною і локальною: перша намагається охопити все людство на підставі зведення всієї багатоманітності його життя в певний хронологічний проміжок до якоїсь/якихось визначеної(их) риси(рис) (способи вир-ва, лад, релігія, к-ра тощо); друга — знаходить спільні риси у вужчих просторових спільнотах (Європа, регіон, країна, д-ва, нація). Істор. наука використовує також періодизацію «за передовим регіоном» (Давній Схід –– Греція — Рим), загальну (лінійну) і спеціальну (за існуванням д-в, народів, формами ладу, релігією, вир-вом, к-рою тощо). Будь-яка періодизація залежить від критеріїв, за якими вона здійснюється. Останні змінювалися з розвитком істор. пізнання і наданням першорядного значення тим чи ін. сферам людського життя — вірі, інтелекту, вир-ву, соціальним відносинам, націям, д-вам, духовним чинникам тощо («епоха Відродження», «епоха індустріалізації», «князівський період», «національна революція», «держава Само»). Кожна періодизація є гіпотезою, яка або приймається ін. дослідниками, або заміняється більш прийнятною для їх загалу, але служить вихідним пунктом для впорядкування всього істор. матеріалу за обраним критерієм(ями). За ним(и) намагаються виокремити і покласти в підстави періодизації кількісні та якісні зміни у функціонуванні істор. об'єкта(ів).

У проведенні істор. періодизації важливе значення має адекватне використання темпоральної термінології, пов'язаної з категорією «історичний час». Серед уживаних термінів здійснення періодизації є «історичний момент» (від лат. momentum — інтервал руху, мить). На відміну від його трактування в природничих науках і буденному житті історики надають йому значення пев-

ного рубежу, віхи в розвитку сусп. процесів, що вносять якісні зміни в їх протікання («драматичний момент», «великий момент», «переломний момент»), і, відповідно, часто використовують як хронологічну межу. Термін «історичний період» виступає осн. структурною одиницею осмислення істор. процесу і застосовується для періодизації всіх різноманітних суб'єктів, об'єктів та явищ соціального життя. Він пов'язаний із часовим проміжком, упродовж якого спостерігається перехід від одного стану соціального об'єкта до іншого («період середньовіччя», «період мануфактурного виробництва», «період сталінізму»). Термін «ера» (від лат. слова aera, що означає вихідну цифру в рахунку, початок відліку) в істор. пізнанні застосовується у двох значеннях: як початковий момент відліку в хронології і сама система літочислення, що бере початок від конкретної дати («до нової ери», «нова ера»), і найбільш великий проміжок часу, відзначений корінними змінами в розвитку людства або легендарними подіями («ера Олімпіад», «ера від створення Риму»). Термін «етап» (від франц. étape — частина шляху, дистанції) в етимологічному відношенні має 3 значення: відрізок шляху; проміжок часу, відзначений якоюсь подією; частина певного процесу, роботи, дослідження. Він належить до найзагальніших понять періодизації і широко вживається для виокремлення певної частини змін соціального об'єкта, процесу, явища («етап війни», «етап революції», «етап націотворення»). «Стадія» (від грец. στάδιον — стадій, міра довжини) в істор. періодизації пов'язується зі ступенем або фазою розвитку певних об'єктів і характеризується своїми якісними відмінностями від інших їх станів; вона співмірна з ін. термінами, котрі відображають якісні зміни в певному істор. об'єкті чи процесі, — «фаза», «ступінь», «момент» («стадії економічного росту», «стадії розвитку революції»). До важливих термінів періодизації належить «історична епоха» (від грец. ἐποχή — зупинка) — один із найбільш світоглядно наповнених. Він використовується з метою виділення і окреслення сусп. розвитку впродовж великого відрізку часу на підставі однієї з характерних рис чи ознак («епоха релігійних війн», «епоха Просвітництва», «колоніальна епоха»), котрі, однак, не вичерпують всієї багатоманітності людського життя в межах окреслених епох.

Періодизація історії має справу з надзвичайно складними явищами соціального життя, які протікають у відмінних часових і просторових координатах. Обираючи критерії її проведення, дослідники неминуче абсолютизують їх і нехтують іншими, що призводить до суттєвих розходжень з істор. реальністю. Тому необхідно пам'ятати про допоміжне призначення кожної періодизації, спрямованої на впорядкування істор. інформації з метою її дослідження, керуватися співмірністю критеріїв її здійснення для різних сусп. об'єктів і часових протяжностей.

Літ.: Периодизация всемирной истории (учебное пособие). Казань, 1984; *Дьяконов И.М.* Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. М., 1994; *Green W.A.* Periodizing World History. В кн.: History and Theory: Studies in the Philosophy of History. Theme Issue: World Historians and Their Critics, vol. 34. Middletown, 1995; The Course of Human History: Economic Growth, Social Process and Civilization. New York, 1996; Время мира: Альманах, вып. 1—3. Новосибирск, 1998—2007; *Claessen H.J.M.* Structural Change: Evolution and Evolutionism in Cultural Anthropology. Leiden, 2000; *Коротаев А.В.* Социальная эволюция: Факторы, закономерности, тенденции. М., 2003; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; История и математика: Концептуальное пространство и направления поиска. М., 2007; *Гринин Л.Е., Коротаев А.В.* Социальная макроэволюция: Генезис и трансформации Мир-Системы. М., 2009.

Л.О. Зашкільняк.

ПЕРІОДИЗА́ЦІЯ ІСТО́РІЇ УКРАЇНИ тісно пов'язана з осмисленням її змісту. Уперше зміст *історичного процесу* в Україні як самобутнього, хоч і пов'язаного з литов., польс., турец., рос. і австрійс. історією, науково обґрунтував М.*Грушевський* у статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», надрукованій у *Санкт-Петербурзі* в травні 1904. Самій періодизації вчений не надавав особливого значення, іноді розподіляючи матеріал між томами «Історії України-Руси» без прив'язки до ключових дат вітчизн. історії. Напр., 4-й т. він завершив ключовою подією — *Люблінською унією 1569*, але 8-й почав із розгляду подій після *Куруківської угоди 1625*, а закінчив подіями 1650. Отже, така ключова дата, як початок визвол. війни укр. народу (1648), загубилася в середині тому.

Оскільки багатотомна «Історія України-Руси» була доведена тільки до 1658, вивчати періодизацію істор. процесу за М.Грушевським доцільніше на підставі «Нарисів історії українського народу», які були вперше опубл. рос. мовою 1904. М.Грушевський виділяв у минулому України додержавний період, 3 етапи в історії Київ. д-ви — процес творення (9—10 ст.), поступовий розклад (11—12 ст.), а також етап удільної роздробленості з окремим розглядом історії Галицько-Волин. д-ви (13—14 ст.). Потім він зупинявся на переході укр. земель під владу *Великого князівства Литовського* і Польщі (14—15 ст.) та на «збиранні» укр. земель *Королівством Польським* (15—16 ст.). Окремо досліджувалося питання про походження й розвиток козацтва (до 1648). Далі у двох розділах розглядалися визвол. війна під проводом Б.*Хмельницького* і події в Україні після смерті гетьмана, аж до Бахчисарайського перемир'я, укладеного 1680 між Рос. д-вою, *Османською імперією* і *Кримським ханатом*. Наступні розділи присвячувалися періоду 1681—1708 й діяльності останніх гетьманів аж до ліквідації в 1764 інституту гетьманства. Нарешті, аналізувався віковий процес укр. відродження в Російській і Австрійській імперіях (до 1860-х рр. включно), а також останні десятиліття укр. історії (з 1870-х рр.). Таким чином, схема М.Грушевського була поділена на структурні частини, які відділялися одна від одної найбільш доленосними подіями в житті укр. народу.

Наступна спроба періодизувати укр. істор. процес була здійснена взимку 1936/1937 у новоутвореному Ін-ті історії України АН УРСР. Невеликий колектив ін-ту одразу приступив до підготовки та публікації «Нарисів з історії України», побудованих за хронологічним принципом. Були визначені 17 випусків, перший з яких опубл. уже 1937: «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.» (К.*Гуслистий*, Ф.*Ястребов*). План випуску «Нарисів...» був відкорегований 1938 згідно зі структурою «Історії ВКП(б)». Перед війною встигли побачити світ тільки перші випуски, не пов'язані за періодизацією з нормативним коротким курсом. Зокрема, 1939 з'явився вип. 2-й «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)» К.Гуслистого, вип. 4-й «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654)» М.*Петровського* і вип. 8-й «Україна в першій половині XIX ст.» Ф.Ястребова. 1941 К.Гуслистий надрукував вип. 3-й «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.» Тоді ж з'явився сигнальний примірник вип. 6-го О.*Оглоблина* «Україна в кінці XVII — першій чверті XVIII ст.» Уже під час війни, 1944, Ф.*Лось* надрукував вип. 11-й «Україна в роки столипінської реакції». 1951 поза рамками вже призабутого видавничого проекту «Нарисів...» вийшла у світ книга М.*Супруненка* «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920)». За опублікованими випусками можна встановити хронологію неопублікованих: вип. 5-й — з 1655 до кінця 17 ст., вип. 7-й — з 2-ї чверті до кінця 18 ст., вип. 9-й — 2-га пол. 19 ст., вип. 10-й — 1900—07.

Вплив періодизації М.Грушевського відчувався тільки у випусках «Нарисів...», присвячених давній історії України. Вип. 6—9-й вже будували за датами правління рос. царів, а періодизація 20 ст. цілком визначалася «Історією ВКП(б)».

Важливою характеристикою періодизації є поділ епохи, що вивчається, на різні за тривалістю етапи. Застосовуючи збільшувальне або зменшувальне скло в аналізі подій за тривалий час, можна загострити або відвернути увагу від фактів, що видаються важливими чи другорядними. Як правило, в заг. курсах історії рівень узагальнення матеріалу зменшується в міру наближення до сучасності. Це пояснюється не стільки відсутністю масових джерел у віддалених епохах, скільки більшою заінтересованістю сусп-ва і/або д-ви в осмисленні недавнього минулого.

В істор. схемі М.Грушевського, яка охоплювала понад тисячу років укр. історії, перші вісім віків були поділені на чотири етапи, а доленосне 17 ст.(включно з повстанням І.*Мазепи* проти царя *Петра І* 1708) — теж на чотири. 18—19 ст. поділялися в сукупності на три етапи.

Періодизація «Нарисів...» була принципово іншою. Перші вісім віків охоплювалися двома випусками, окремий випуск присвячувався 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст., два випуски — 2-й пол. 17 ст., по два — 18 і 19 ст. і, нарешті, вісім випусків (якщо користуватися первинним планом незавершених «Нарисів...») припадало на 1-шу пол. 20 ст. Ця грандіозна праця повинна була закріпити в нац. пам'яті прихід до влади партії *більшовиків* та її соціально-екон. перетворення.

Під час перебування при владі в Україні 1947 Л.*Каганович* звернув особливу увагу на ідеологічні проблеми. 29 серпня 1947 ЦК КП(б)У з його ініціативи прийняв постанову *«Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»*. «Нариси з історії України» та ін. підготовлені співробітниками ін-ту праці кваліфікувалися як антимарксистські, оскільки не спиралися на фундамент *формаційної теорії*. Перед ін-том висувалося завдання підготувати короткий курс «Історії України». Моск. історикам доручалося надати йому допомогу в розробці концепції нормативного курсу (включно з періодизацією) на базі «ленінсько-сталінського вчення про соціально-економічні формації».

Підготовка такого курсу розтягнулася в часі. 1-й т. «Історії Української РСР» був надрукований тільки 1953. 1955 цей том вийшов друком повторно у зв'язку з необхідністю внести виправлення в текст, пов'язані зі змінами в політ. ситуації після смерті Й.*Сталіна*. Ці виправлення, однак, не торкнулися періодизації. Рукопис 2-го тому так само багатократно перероблявся, постійно збільшуючись в обсязі. Остання ґрунтовна переробка була здійснена після XX з'їзду КПРС, внаслідок чого том був опубл. двічі: і в 1956, і 1957. Двотомник заг. обсягом 1685 сторінок став взірцевим. На ньому в Україні базувалися вся агітмасова робота, підготовка підручників для школи, творчість майстрів к-ри, пов'язана з істор. тематикою, тощо.

1-й т. «Історії Української РСР» видань 1953 і 1956 (за редакцією О.*Касименка*) завершувався *Лютневою революцією 1917*. 2-й том починався з Жовтневої революції 1917, яку історики більшовицької партії штучно вилучили зі всерос. революц. процесу і об'єднали в єдине ціле з комуніст. революцією, розпочатою в рад. Росії з 1918, а в рад. Україні — з 1919. Внаслідок цього виклад загальносоюзної і укр. історії поділився на два макроперіоди — «дожовтневий» і радянський — з кількісним співвідношенням текстів 1: 1.

У 1-му т. «Історії Української РСР» налічувалося 15 хронологічних періодів-розділів. Перша третина розділів охоплювала істор. час від первіснообщинного ладу до козацько-сел. війни під проводом Б.Хмельницького. Заключна третина розділів присвячувалася подіям 2-ї пол. 19 і поч. 20 ст. Назви цієї третини розділів копіювали назви структурних частин короткого курсу «Історії ВКП(б)». Третина розділів виділялася на істор. час від серед. 17 ст. до 1-ї пол. 19 ст.

Назви розділів 1-го тому були витримані в дусі формаційної теорії. Червоною ниткою проходила теза про посилення від століття до століття феодально-кріпосницького гноблення нар. мас.

Тема боротьби проти нац. гноблення закінчувалася на визвол. війні проти польс. панування.

Рад. доба в 2-му т. «Історії Української РСР» поділялася на 9 розділів, назви яких збігалися з директивною історико-парт. періодизацією. Зокрема, події 1917, за винятком Лютневої революції, розглядалися в 1-му розділі під назвою «Підготовка і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення Радянської влади на Україні». Розпад *Російської імперії* після повалення *самодержавства* і революц. процеси в її нац. регіонах ігнорувалися рад. історіографією. Тому діяльність *Української Центральної Ради* зображалася в томі максимально стисло і в карикатурному вигляді.

Розділ 2-й мав назву «Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918—1920». Відповідно до вимог історико-парт. періодизації вся діяльність *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського* зводилася до кількох абзаців у тексті, присвяченому боротьбі робітників і селян під кер-вом більшовиків (всі ін. політ. сили ігнорувалися) проти австро-нім. окупантів. Так само ігнорувалися історія *Української Народної Республіки* доби *Директорії* та історія *Західноукраїнської Народної Республіки*. Події 1919—20 описувалися виключно як боротьба білогвардійців і червоноармійців на території України.

Хоча короткий курс «Історії ВКП(б)» був вилучений з обігу одразу після смерті Й.Сталіна, продиктована ним періодизація залишалася чинною аж до кінця існування рад. ладу. Єдиним винятком були зміни в назві поточного істор. періоду, пов'язані з кризою комуніст. перспективи.

На відміну від ін. мислителів свого часу К.*Маркс* розглядав соціалізм як першу фазу комунізму (комунізм вир-ва) і у зв'язку з цим допускав наявність певної відстані в часі між соціалізмом і повним комунізмом (комунізм споживання). Тому після провалу першого комуніст. штурму В.*Ленін* заявив, що найближчою метою партії є буд-во соціалізму. Комунізм як сусп-во, в якому кожна людина споживатиме матеріальні блага за потребами, відсувався на певну, але не надто віддалену відстань. XVIII з'їзд ВКП(б) 1939 оголосив, що соціалізм в СРСР вже побудований, і взяв курс на поступовий перехід до комунізму. Роки 1938—41 почали характеризувати як «період боротьби за завершення соціалістичного будівництва і поступовий перехід до комунізму».

У перевиданому рос. мовою 1969 двотомнику «История Украинской ССР» (ред. — К.*Дубина*) назва розділу, в якому розглядався період 1938—41, звучала вже по-іншому: «УРСР в період зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства». Останній розділ цього тому формулювався коротко і рішуче: «На шляху до комунізму». Прийнята в жовтні 1961 XXII з'їздом КПРС парт. програма прогнозувала встановлення комунізму 1980, тому для ін. формулювань не залишалося місця.

У 8-томній (у 10-ти книгах) «*Історії Української РСР*» (ред. — Ю.*Кондуфор*), яка виходила у світ під грифом Ін-ту історії АН УРСР 1977—79, вже враховувалася рятівна концепція «розвинутого соціалізму». Кремлівські ідеологи зрозуміли, що надійшов час якомога далі відсунути зобов'язання держ. партії розподіляти блага за потребами, а тому поставили між соціалізмом і повним комунізмом ще один етап невизначеної тривалості — розвинутий соціалізм. 2-га книга останнього тому мала назву «Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х — 70-і рр.)». Нарешті, під час перевидання цієї багатотомної праці рос. мовою (1981—85) термін «комунізм» відсунувся в далеку перспективу. 10-й т. «Истории Украинской ССР» мав таку назву: «УРСР в умовах розвинутого соціалізму (60-ті — поч. 80-х рр.)».

1991 в перекладі на укр. мову вийшла у світ книга канад. проф. О.*Субтельного* «Україна: Історія». Минуле України автор поділяв на 6 великих періодів: найдавніші часи; Київська Русь; польсько-литов. доба; козац. ера; під імперською владою; Україна у 20 ст. Завдяки відданості автора маловідомій тоді укр. соціуму школі М.Грушевського і відсутності фразеології в дусі формаційної теорії, яка доводила невідворотність комунізму, ця книга здобула шалену популярність і витримала ще 3 видання, одне з яких — рос. мовою. З'ясувалося, однак, що канад. історик не зміг врахувати у своїй книзі всіх «білих плям», які вже виявили укр. історики після того, як полегшився доступ до архівів. Через це його книга почала витискуватися з повсякденного вжитку виданнями, створеними під грифом Ін-ту історії України.

Йдеться передусім про 2-томник «Історія України: Нове бачення» (т. 1, 1995; т. 2, 1996; за редакцією В.*Смолія*). Він містив у собі багато новацій.

По-перше, замість Рос. революції, яка в рад. історіографії була штучно поділена на Лютневу і Жовтневу, в центрі подій 1917 опинилася Укр. революція. Поряд із рад. формою державності, котра в грудні 1917 була тільки проголошена, в томі аналізувалися за період 1917—20 ін. форми нац. державності: УНР доби УЦР, Укр. Д-ва гетьмана П.Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР.

По-друге, замість відбудовного періоду 1921—25 в томі виокремлювався період *нової економічної політики* 1921—28 як тимчасового перепочинку між двома комуніст. штурмами — ленінським і сталінським. Історія рад. України в томі досліджувалася в рамках комуніст. штурму, замаскованого В.Леніним в 1921 під політику *«воєнного комунізму»*, нібито нав'язану рад. владі внутр. контрреволюцією та інтервентами. У цьому світлі концепція непу набувала зовсім ін. рис, ніж та, що панувала в рад. історіографії. В історії комуніст. буд-ва період 1921—28 заслуговував на аналіз істор. процесів у його власних хронологічних рамках. Відбудовний процес, який ще не закінчився після затвердження XIV з'їздом ВКП(б) в грудні 1925 ген. лінії на індустріалізацію, ставав лише однією з рис непу.

По-третє, чотири етапи історико-парт. періодизації (від 1929 до 1940) об'єднувалися в цілісний істор. період сталінської «революції зверху» (1929—38). У

2-томнику цей період фігурував під назвою «Великий перелом». Так називалася стаття Й.Сталіна в газ. «Правда», яка стала сигналом для здійснення примусової суцільної *колективізації сільського господарства.*

По-четверте, у 2-томнику фігурувала *Друга світова війна*, а не тільки Велика вітчизн. війна Рад. Союзу з нацистською Німеччиною та її союзниками. *Західна Україна* з її багатомільйонним населенням потрапила у вир світ. війни з першого дня — 1 вересня 1939.

Запропонована авторським колективом 2-томника періодизація була використана в однотомнику «Історія України: Нове бачення». Ця книга створювалася тим же здебільшого авторським колективом під кер-вом того ж відп. редактора. Вона мала офіц. статус навч. посібника і видавалася тричі — 1997, 2000 і 2002. На підставі цієї ж періодизації було побудоване і 1998—2000 побачило світ 15-томне зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (удостоєне Держ. премії України в галузі науки і техніки за 2001).

Істотне оновлення періодизації істор. процесу, запроваджене в колективних працях під грифом Ін-ту історії України, супроводжувалося радикальною зміною співвідношення між «дожовтневим» і радянським макроперіодами. Це особливо чітко простежується на прикладі 14-томного зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (15-й том вийшов за межі хронологічного ряду). Тематика томів визначалася на підставі існуючих у світі вимог: аналізувати не тільки минуле власного народу, але й історію ін. народів на його території. Якщо М.Грушевський починав свою «Історію України-Руси» з теми розселення слов'ян на території, яку займав укр. етнос, то зібрання монографій «Україна крізь віки» відкривало перед читачами більш давні темпоральні горизонти. К.Бунятян, В.*Мурзін* і О.Симоненко стали авторами першої монографії — «На світанку історії», в якій розповідалося про населення на сучасній території України від *палеоліту* до пізніх *скіфів*. С.*Крижицький*, В.Зубар і А.*Русяєва* підготували наступну книгу — «Античні держави Північного Причорномор'я». Історії рад. України у цьому зібранні присвячувалося повністю 3 книги з 14-ти наявних.

2011 під грифом Ін-ту історії України побачив світ 2-томник «Економічна історія України». У цьому історико-екон. дослідженні структурно виділені всі істор. періоди (за вже усталеною в попередніх працях ін-ту періодизацією), всі укр. землі з особливою долею та більшість протодерж. та держ. утворень, які існували на сучасній території України. На жаль, стан істор. науки ще не дає можливості розповісти читачам про економіку й побут деяких народів і створених ними д-в, які в минулому існували на нашій землі.

Відп. редактор В.Смолій і колектив з 34-х авторів (із них 27 — співробітники ін-ту) побудували частини 2-томника за прийнятою у Європі шестичленною періодизацією: прадавня, давня та середньовічна історія, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха. Новітня епоха і всі попередні епохи, разом узяті, мають приблизно однаковий обсяг, що пояснюється підвищеною увагою сусп-ва до історії 20 і поч. 21 ст.

Літ.: *Грушевський М.* Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. В кн.: Сборник статей по славяноведению. СПб., 1904; *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії. В кн.: Історичні есе, т. 1. К., 1994; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів, ч. 1—2. К., 1996; *Потульницький В.* Схеми періодизації історії України в українській історіографії 19—20 ст.: проблеми теорії та методології. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, ч. 5. (Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]. «Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія», ч. 2. К., 2000; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006; *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: Теория и история, т. 1: Конструирование прошлого. СПб., 2003; Т. 2: Образы прошлого. СПб., 2006; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957—1977): Документи і матеріали. К., 2007.

С.В. Кульчицький.

А.Л. Перковський.

ПЕРКО́ВСЬКИЙ Арнольд Леонідович (16.01.1932—27.09.2005) — дослідник істор. демографії України, демограф. Н. в с. Северинівка (нині село Жмеринського р-ну Він. обл.). 1963 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1963—67 — аспірант, 1965—69 — молодший наук. співробітник відділу історіографії та джерелознавства Ін-ту історії АН УРСР. 1968 захистив канд. дис. на тему: «Народонаселення України в XVIII ст.» (наук. керівник — д-р істор. н. Ф.Шевченко). 1969—96 — молодший наук. співробітник, наук. співробітник, старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР/України (з 1994 — Інститут економіки НАН України), 1996—98 — старший наук. співробітник Ін-ту психології Академії пед. наук України, за сумісництвом — старший консультант Нац. ін-ту стратегічних досліджень (1996). Із 1998 — на пенсії.

Як демограф зробив значний внесок в опрацювання проблеми істор. законів народонаселення, вивчав історію демографії в Україні. Як спеціаліст у царині *демографії історичної* досліджував питання демографічних криз і катастроф в Україні, поєднуючи дескриптивний опис із суттєвими теор. узагальненнями. Останнім часом зосереджував увагу на опрацюванні питань *геополітики,* проблеми формування нац. і територіальних еліт України і Росії 19—20 ст., а також масонства.

П. у м. *Київ.*

Праці: К вопросу о законе народонаселения докапиталистических формаций. В кн.: Демографические тетради, вып. 4—5. К., 1972; Zum System der Bevölkerungsgesetze in den vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen. В кн.: Sonderdruck aus: Beiträge zur Demographie — Bevölkerungstheorie und Bevölkerungs politik. Berlin, 1981; Про демографічні втрати України у 30-х роках. «Вісник Міжнародної асоціації україністів», 1991, № 3; Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст.: Джерела до історичної демографії України. В кн.: Український археографічний щорічник: Нова серія, вип. 1. К., 1992; Источники по национальному составу населения Украины в 1939—1944 гг. В кн.: Людские потери СССР в период Второй мировой войны: Сборник статей. СПб., 1995; Розвиток демографічної думки в Україні (до 1921 р.). «Український історик», 1995, № 1—4 (124—127); Екстремальні ситуації і демогра-

фічні катастрофи в Україні (1920—1930). «Пам'ять століть», 1997, № 5.

Літ.: Демографический энциклопедический словарь. М., 1985; *Галузинская В.* Академические портреты или три очерка современной науки: Научно-художественная книга. К., 1991; *Горская Н.А.* Историческая демография России эпохи феодализма: Итоги и проблемы изучения. М., 1994; Народонаселение: Энциклопедический словарь. М., 1994; *Прибиткова І.М.* Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. К., 1997; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; *Білокінь С.І.* На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква, 2005; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

С.І. Білокінь.

«ПЕ́РЛО МНОГОЦЕ́ННОЄ» — збірник прозових та віршових повчань богословського й дидактичного призначення Кирила Транквіліона (*Ставровецького*) (Чернігів, 1646; 2-ге вид. — Унів, 1697). Книга написана укр. мовою 17 ст. з багатьма елементами нар. поетики.

Складається з великої передмови до «чителника о той презацной книге», 5-ти прозових статей та 21-го вірша. Це роздуми й повчання про Святу Трійцю, Богородицю й Ісуса Христа, ангелів, апостолів і святих, проповіді на Різдво та Великдень, Вознесіння, морально-повчальні діалоги й орації. Збірник призначався також як посібник для вчителів та учнів шкіл і проповідників. Написаний з прокатол. позицій. Автор на цей час був унійцем. Вів полеміку з представниками реформаційних течій.

1690 в *Москві* книга разом з ін. «єретичними» була заборонена.

Літ.: *Маслов С.И.* Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии. К., 1984; *Возняк М.С.* Історія української літератури, кн. 1. Львів, 1992; *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства. К., 1994.

Л.Г. Рева.

ПЕРНА́Ч, пірнач — ударна зброя, металева втулка із пластинами (перами), закріплена на дерев'яному або металевому держаку. Кількість пер (від яких зброя отримала назву) коливається від 4 до 16 (зокрема, П. із 6 перами у слов'ян. мовах мав окрему назву — шестопер). Держак міг обладнуватися потовщеннями у місці хвату і щитками для захисту руки. Довжина 45—75 см, вага 0,6—1,5 кг. П. призначався для нанесення потужних шокових ударів, іноді із проламуванням захисного обладунку. Із 13—14 ст. відомий на Бл. Сході та в Європі, у т. ч. на теренах України (найдавніші зразки — Сахнівка і Хмільна Київ. обл.; *Звенигород* Львів. обл.). Від 16 ст. за близькосх. традицією П. у Центр. та Сх. Європі набув значення атрибута, що символізує військ. або політ. владу його власника. Зокрема, в укр. козаків П. був клейнодом полковників.

Літ.: *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие (Археология СССР. Свод археологических источников Е 1-36.), вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. М.—Л., 1966; *Kwaśniewcz W.* 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. Warszawa, 1981; *Тоїчкін Д.* Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження. «Пам'ятки України: Історія і культура», 2007, № 2; *Стоун Д.К.* Большая энциклопедия оружия и доспехов. М., 2008.

В.М. Гуцул.

ПЕРСО́ВСЬКИЙ (Persowski) **Францішек** (23.08.1895—30.11.1980) — польс. історик-медієвіст, краєзнавець, педагог. Н. у с. Великі Фільварки біля *Бродів*. Брав участь у *польсько-радянській війні 1920*. 1920—25 навч. у Львів. ун-ті. 1925 у Львів. ун-ті під кер-вом проф. Ф.*Буяка* захистив докторську дис. на тему: «Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i wołoskim w ziemi lwowskiej» (опубл. 1926). Працював у г-зіях *Бучача* та Ланцута (Польща), від 1928 — Пшемисля (Польща). Учасник вересневої кампанії 1939, до 1945 — в'язень нім. табору для військовополонених. Від 1945 працював у навч. закладах Пшемисля. Заснував та очолював Наук. станцію Польс. істор. т-ва в Пшемислі. 1963 у Варшавському ун-ті здобув габілітацію на підставі захисту праці «Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI wieku» (опубл. 1962). Досліджував історію та к-ру Перемишльської землі («Uwagi o metodach i zakresie badań osadniczych» (1964), «Przemyśl w starożytności i średniowieczu» (1966; у співавт.)). 1957—77 очолював Т-во приятелів наук у Пшемислі. Організатор (1967) та перший ректор Вищої пед. школи у Жешуві (Польща; нині Жешувський ун-т). Почесний член Польс. істор. т-ва.

П. у м. Пшемисль.

Літ.: *Zatorski R.* Życiorys pracowity: Franciszek Persowski z Przemyśla. «Profile», 1979, nr. 2; *Olszak J.* Franciszek Persowski, 23.VIII.1895—30.XI.1980. «Rocznik Przemyski», 1983, t. 22/23; *Winnicka H.* Persowski Franciszek (1895—1980). В кн.: Słownik hostoryków polskich. Warszawa, 1994; *Smołka J.* Przemyśl pod sowiecką okupacją: Wspomnienia z lat 1939—1941 [w dziewięćdziesiątą rocznicę powstania Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu (1909—1999)]. Przemyśl, 1999; Persowski Franciszek (1895—1980). В кн.: Encyklopedia Rzeszowa. Rzeszów, 2004.

В.В. Тельвак.

ПЕ́РСЬКИЙ БУНТ 1797 — умовна назва першого виступу чорномор. козаків, що розпочався на *Кубані* 22 липня 1797 після їх повернення з Перського походу в Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*). У поході до Каспійського моря брали участь 2 піших п'ятисотенних полки під командуванням військ. судді А.*Головатого*. У Чорноморію з походу повернулося лише 504 козака.

Повсталі чорноморці на чолі зі своїми провідниками Федором *Дикуном*, Йосипом Шмальком і Микитою Собакарем відмовились розходитися по куренях. Вони вимагали видачі їм жалування, харчів, покарання старшини, яка зловживала владою, задоволення «всех обид» під час походу у вигляді грошової компенсації в розмірі 4—5 тис. *рублів*.

Призначений 27 червня 1797 рос. імп. Павлом I наказним отаманом *Чорноморського козацького війська* Т.*Котляревський*, відчуваючи загрозу своєму життю, викликав регулярні війська, а сам утік до Усть-Лабінської фортеці.

5—6 серпня 1797 козаки змінили вимоги, поставивши собі за мету усунути військ. уряд від влади. На міськ. ринку Єкатеринодара відбулося зіткнення козаків і старшини. Учасники П.б. паралізували діяльність урядових структур, усунули деяких посадо-

Перначі. З колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського.

Є.Ю. Перфецький.

вих осіб, обрали нових *курінних отаманів* та керівників: Ф.Дикуна — військ. *осавулом*, Й.Шмалька — військ. пушкарем, М.Собакаря — наглядачем Єкатеринодарського обмінного двору.

5—12 серпня 1797 повсталі козаки фактично тримали у своїх руках владу в Єкатеринодарі, встановивши строгий порядок і нічне патрулювання.

9 серпня 1797 інспектору козац. військ полк. Пузирєвському, який прибув до Єкатеринодара, вдалося ввести повсталих чорноморців в оману — порадивши їм «избрать из себя 14 человек самых первейших и отважнейших людей для отправки государю с донесением о их нуждах».

12 серпня 1797 депутати від козаків виїхали до *Санкт-Петербурга*, де були заарештовані й посаджені в *Петропавловську фортецю*. Суд, що відбувався над козаками в С.-Петербурзі та Усть-Лабінській фортеці в Чорноморії, виніс суворий вирок — 163-х повісити, а інших прогнати крізь стрій в 1 тис. солдатів (які мали шмагати їх прутами) від 8 до 10 разів.

28 серпня 1800 рос. імп. Павло I припинив справу про бунт чорноморських козаків, наказавши Ф.Дикуна, М.Собакаря, Й.Шмалька і Ю.Полового відшмагати батогом і відправити на каторжні роботи до Сибіру, а ін. засуджених «оставить без наказания свободными».

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; Екатеринодар—Краснодар: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ПЕРУ́Н — язичницький бог у *Київській Русі*. Згадки П. в *«Повісті временних літ»* дають підстави вважати, що його культ до прийняття *християнства* був поширений у князівсько-дружинному середовищі. Іменем П. клялися руси, присягаючи дотримуватися договорів (907, 911, 945, 971; див. *Договори Київської Русі з Візантією*). Під 945 згадується постать П., яка стояла в *Києві* на пагорбі. У переліку богів, чиї ідоли встановив київ. кн. *Володимир Святославич* у Києві 980, П. стоїть на першому місці, при цьому вказано, що зображення бога було дерев'яним, мало срібну голову і золоті вуса. Тоді ж *Добриня* поставив ідола П. в Новгороді (нині м. *Новгород Великий*). Під час *хрещення Київської Русі* ці статуї були скинуті, відповідно, у Дніпро і Волхов. П. згадується в кількох давньорус. повчаннях 11—13 ст., спрямованих проти *язичництва*.

Із писемних джерел не відомо про культ П. у слов'ян за межами Русі. Найближчим до рус. П., імовірно, слід вважати бога Перкунаса/Перконса, якому поклонялися балтські народи. Уявлення про П. як слов'ян. верховного бога-громовержця сформувалося в 19—20 ст. на основі даних етнографії, фольклористики, лінгвістики, ономастики. Приклади таких даних: мотив боротьби «Пяруна» із супротивником, якого він вражає громом і блискавкою (у білорус. казках); укр. приповка «Бодай тебе Перун побив!»; вживання слова «перун» у значенні «грім, блискавка» у слов'ян. мовах; топонім «Перунів дуб» у грамоті галицького кн. *Льва Даниловича*; похідні від слова «Перун» у сучасній топонімії Польщі та південнослов'ян. країн; особисте ім'я Перун у болгар і македонців; терміни «перунів камінь», «перунова стріла», яким білоруси і поляки називали викопні рештки белемнітів (вимерлі головоногі молюски, подібні до кальмарів) та первісні кам'яні знаряддя. Поширена думка, що нар. уявлення про Іллю Пророка (який їздить у колесниці по небу під час грози) відображають міфологічний образ П. Для реконструкції слов'ян. уявлень про П. часто шукають паралелі в міфології ін. індоєвроп. народів. Символами П. вважають блискавку, дуб, зброю.

Літ.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. М., 1974; *Łowmiański H.* Religia Słowian i jej upadek (w. VI—XII). Warszawa, 1979 (рос. пер. — *Ловмяньский Х.* Религия славян и ее упадок (VI—XII вв.). СПб., 2003); *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981; *Його ж.* Язычество Древней Руси. М., 1987; *Топоров В.Н.* Боги. В кн.: Славянские древности: Этнолингвистический словарь, т. 1. М., 1995; *Szyjewski A.* Religia Słowian. Kraków, 2003; *Клейн Л.С.* Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества. СПб., 2004.

Д.Я. Вортман.

ПЕРФЕ́ЦЬКИЙ (Perfeckij) **Євген Юліанович** (01.04.1888—18.08. 1947) — історик-славіст. Професор (1934). Н. на *Підляшші* (с. Носів біля Лісної) в родині правосл. священика. Двоюрідний брат Р.*Перфецького*. Навч. в *Санкт-Петербурзі* та *Відні*. 1912 закінчив *Петербузький університет*, де й залишився працювати. Був учнем О.*Шахматова*. Із 1917 перебував у *Києві*, як фахівець з історії Закарпаття (*Угорської Русі*) співпрацював з укр. наук. установами. 1919 в Київ. ун-ті захистив докторат. 1921 виїхав до *Чехословаччини*, де протягом року працював асистентом у *Карловому університеті* (Прага). 1922 вдруге габілітувався в нововідкритому Братиславському ун-ті ім. Я.-А.Коменського. Із цим наук. закладом і пов'язана подальша доля П. (1922 — доцент, 1934 — екстраординарний професор, 1939 — ординарний професор, 1946/47 — декан філос. ф-ту). Із 1926 — член Братиславського наук. т-ва ім. П.-Й.Шафарика. Більшість своїх праць публікував словацькою і чеською мовами.

Як учень О.Шахматова, розвивав його формально-текстологічні методи дослідження середньовічних текстів. Поцінований П. також як історик середньовічного Закарпаття.

Праці: Обзор угрорусской историографии. «Известия Отделения русского языка и словесности АН», 1914, т. 19, № 1; Религиозное движение в 16 и н. 17 в. в Угорской Руси. Там само, 1915, т. 20, № 1; Печатная церковнославянская книга Угорской Руси в 17 и 18 вв. Там само, 1916, т. 21, № 2; Угорська Русь-Україна в 1 п. 17 ст. «Україна», 1917, № 3—4; Перший історик Угорської України — Іоникій Базилович. «Наше минуле», 1918, № 3; Kniže Fedor Koriatovič Mukačevský. «Sbornik Filozofickej fakulty University Komenského» (Bratislava), 1922, t. 1, N 6; Русские летописные своды и их взаимоотношения. Братислава, 1922; Василь Тарасович, єпископ Мукачівський. «Науковий збірник товариства "Просвіта"» (Ужгород), 1923, т. 2; Socialne-hospodarské pomery Podkarpatské Rusi ve stoleti 13—15. Bratislava, 1924; Podkarpatské a ha-

ličskoruské tradice o králi Mytyáši Corvinovi. «Sbornik Filozofickej fakulty University Komenského» (Bratislava), 1926, N 1; Друкарні та стародруки Підкарпатської Русі-України. «Бібліологічні вісті», 1926, № 4; Перемишельський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша. «ЗНТШ», 1927, т. 147; 1928, т. 149; 1931, т. 151; «Historia Polonica» Jana Długosza a ruské latopisectvi. Praha, 1932; Общий источник древнейшего чешского и древнейшего польского летописания. В кн.: Труды Института славяноведения АН СССР, т. 1. М., 1947; Podkarpatska Rus ve stoleti XIII. — XV. Praha, 1995.

Літ.: *Досталь М.Ю.* Российские слависты-эмигранты в Братиславе. «Славяноведение». М., 1993, № 4.

Д.С. Вирський.

ПЕРФЕ́ЦЬКИЙ Роман (1880—1944) — громад. і політ. діяч у *Галичині*. 1913 обраний послом (депутатом) до *Галицького крайового сейму*. У роки *Першої світової війни* співпрацював із *Союзом визволення України*. Займався просвітньою роботою серед укр. полонених у таборах Райштат і Венцляр (обидва в Німеччині). 18 жовтня 1918 увійшов до складу УНРади (див. *Українська національна рада ЗУНР*; 1918—19). 22 листопада 1918, після захоплення *Львова* поляками, разом із ін. членами УНРади ЗУНР виїхав до *Золочева*, а згодом — до *Тернополя*. 1921—22 — член екзильного уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* (1921 — уповноважений з питань внутр. справ, судівництва, пошти, телеграфу, шляхів; 1922 — уповноважений з питань преси і пропаганди). 1922—23 — один із чільних діячів К-ту оборони західноукр. земель. Перебуваючи в еміграції у *Відні*, 20—22 січня 1922 обраний президентом Західноукр. т-ва Ліги Націй (ЗУТЛН). У червні 1922 очолив делегацію ЗУТЛН, що брала участь у роботі 6-ї конференції Союзу т-в Ліги Націй (СТЛН). На засіданні СТЛН у жовтні 1922 подав на розгляд комісії проект резолюції, в якій містилася вимога до країн *Антанти* усунути польс. окупаційний режим у Галичині. Належав до закордонної групи *Української народної трудової партії*. 24 квітня 1923 разом із К.*Левицьким*, Я.Селезінкою, В.*Сінгалевичем* увійшов до складу ліквідаційної комісії уряду ЗУНР. 1929 повернувся з еміграції до Львова, відкрив адвокатську канцелярію. У 1929 — 1930-ті рр. належав до *Українського національно-демократичного об'єднання*. Двічі (1935; 1938) обирався послом (депутатом) до польс. сейму, входив до правничої комісії і комісії праці. У роки *Другої світової війни* мешкав на *Холмщині*, працював в Укр. центр. к-ті у Замості.

Літ.: *Кугутяк М.* Історія української національної демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Соляр І.* Перфецький Роман. В кн.: Західно-Українська Народна Республіка: 1918—1923: Уряди. Постаті. Львів, 2009.

І.Я. Соляр.

Р. Перфецький.

ПЕ́РША ВІЙНА́ РАДЯ́НСЬКОЇ РОСІ́Ї ПРО́ТИ УНР 1917—1918 — збройний конфлікт, що став наслідком протистояння *Української Народної Республіки* та РНК Росії на чолі з В.*Леніним*; бойові дії відбувалися з грудня 1917 по травень 1918. Проголошена як автономна частина федеративної Рос. д-ви (*Універсали Української Центральної Ради*), УНР після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* наполягала на утворенні федеративного уряду в Росії з представників усіх територій, що самовизначилися. Невдала спроба *більшовиків* змінити владу в Україні шляхом переобрання *Української Центральної Ради* (див. *Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917*) змусила РНК вдатися до «радянізації» України за допомогою військ. сили. 16 (3) грудня 1917 з'явився «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради*». За кілька днів рос. революц. війська почали просування в Україну. Офіційно вважалося, що вони прямують на Дон на боротьбу з О.*Калединім*.

22 (9) грудня 1917 більшовицькі загони прибули до *Харкова* і встановили контроль над містом. За вказівками з Петрограда, під охороною рос. війська укр. більшовики провели *Перший Всеукраїнський з'їзд рад 1917*, який оголосив Україну рад. республікою, федеративною частиною рад. Росії. Завдяки цьому Петроград надалі представляв події в Україні як внутр. конфлікт між революц. радами робітн. і солдатських депутатів і бурж. УЦР. За такими формальними ознаками рад. історіографія трактувала збройний конфлікт як громадянську війну (див. *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*), сучасна українська — як міждерж. конфлікт, агресію більшовицької Росії (РСФРР) проти УНР.

30 (17) грудня рад. уряд України оголосив війну УЦР і звернувся по допомогу до РНК. На кінець грудня в Україну прибуло до 20 тис. більшовицьких військ — матросів, солдатів, червоногвардійців. Вони були підсилені місц. червоногвард. загонами. 7 січня 1918 (25 грудня 1917) нарком В.*Антонов-Овсієнко*, комісар «по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії», віддав наказ про заг. наступ проти УНР. На той момент під більшовицькою владою вже перебувала значна частина *Лівобережної України*. Укр. влада виявилася неспроможною протистояти більшовицькій навалі, оскільки не мала власних збройних сил. Лише 8 січня 1918 (26 грудня 1917) *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* схвалив постанову про створення армії. На боці УНР воювали поодинокі українізовані частини старої армії, загони *Вільного козацтва*, новоутворені військові формації (*Гайдамацький імені Костя Гордієнка кінний полк*, *Гайдамацький кіш Слобідської України*, *Січові стрільці*).

11 січня 1918 (29 грудня 1917) більшовики зайняли Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). Перед тим у місті спалахнуло заздалегідь підготовлене місц. більшовиками повстання робітників, на допомогу якому й прийшли війська з Росії. Ця «тактика» не раз використовувалася й надалі (у *Миколаєві*, *Одесі*, *Києві* та ін.). 15 (2) січня 1918 впав Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*), 19 (6) січня 1918 — *Полтава*. Далі двома колонами з боку Харкова—Полтави та Гомеля—Курська—*Бахмача* розпочався наступ на Київ (див. *Крути, бій 1918*). Підняте більшовиками *Київське (січневе) збройне пов-*

стання 1918 було придушене, проте після 5-денного артилер. обстрілу і запеклих боїв 9 лютого (26 січня) 1918 Київ був залишений укр. владою. Урядові установи та збройні формування УНР зосередилися на *Волині*. На решті території України була встановлена рад. влада.

Другий етап війни розпочався після укладення *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*. 12 лютого (30 січня) 1918 уряд УНР звернувся до нім. командування по військ. допомогу проти агресії більшовиків, і 21 (8) лютого 1918 нім. війська вступили в Україну. Боротьбу проти більшовиків продовжували й укр. частини. 2 березня 1918 вони увійшли до Києва. Протягом березня—квітня 1918 вели наступ на Полтаву, Харків, *Лозову*, *Луганськ*, здійснили похід на Крим (*Кримська група армії УНР*). На кінець квітня вся територія УНР була вільна від рос. військ. За статтею 6-ю *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* РСФРР зобов'язувалася визнати УНР, вивести з її території свої війська, розпочати переговори про підписання мирного договору і встановлення держ. кордонів. 6 травня 1918 в *Конотопі* представники німецько-укр. військ та військ РСФРР підписали договір про припинення воєнних дій. Під час *Мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР* 12 червня 1918 сторони уклали прелімінарну мирну угоду. Була встановлена демаркаційна лінія — тимчасове розмежування території *Української Держави* та РСФРР: Сураж—Унеча—*Стародуб*—*Новгород-Сіверський*—*Глухів*—Рильськ—Колонтаївка—Суджа—Беленіхіно—*Куп'янськ*.

Літ.: *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців. Львів, 1928; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). К.—Львів, 1996; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

О.Д. Бойко.

ПЕ́РША КІ́ННА А́РМІЯ — оперативне об'єднання рад. кавалерії в роки громадян. війни 1918—22. Створена 19 лютого 1919 наказом РВР *Південного фронту* на базі 1-го кінного корпусу. Входила до складу Пд. фронту, Пд.-Сх. фронту (з 10 січня 1920), Кавказ. фронту (з 16 січня 1920), *Південно-Західного фронту* (з 17 квітня 1920), Зх. фронту (з 27 вересня 1920), Пд. фронту (з 21 жовтня 1920), *Збройних сил України і Криму* (10 грудня 1920 — 4 травня 1921). До складу армії входили також бронепоїзди, автогрупи та ін. Брала участь у Воронезько-Касторненській операції 1919, *Донбаській операції 1919*, Ростово-Новочеркаській операції 1920, Тихорецькій операції 1920, Київ. операції 1920, *Львівській операції 1920*. З 28 жовтня 1920 брала участь у контрнаступі Пд. фронту в Пн. Таврії, а згодом — у Перекопсько-Чонгарській операції 1920. Наприкінці 1920 — на поч. 1921 вела бої в *Лівобережній Україні* і на Пн. Кавказі. Нагороджена Почесним революц. Червоним прапором Всерос. ЦВК. У жовтні 1923 розформована. Командуючий: С.*Будьонний*.

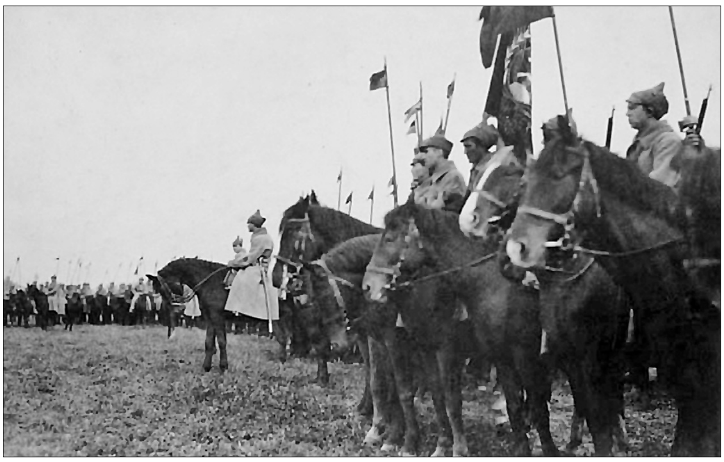

Частини Першої Кінної армії. 1920. Фото П. Оцупа.

Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960; Военный энциклопедический словарь. М., 1984; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. М., 1987.

О.І. Лупандін.

ПЕ́РША СВІТОВА́ ВІЙНА́ і Україна. Перша світова війна (Велика війна) — війна між блоками найбільших світ. країн поч. 20 ст. — Троїстим союзом, або Центр. д-вами (Німеччина та *Австро-Угорщина*), та *Антантою* (Велика Британія, Франція і *Російська імперія*), в яку було втягнуто 38 д-в із населенням 1,5 млрд осіб ($^3/_4$ населення земної кулі); бойові дії велися із серпня 1914 по листопад 1918. За цей час було вбито 10 млн осіб (стільки, скільки загинуло у всіх європ. війнах за тисячу років до початку Великої війни 1914—18) і поранено бл. 20 млн. Прямі воєнні втрати воюючих сторін оцінюються в 208 млрд дол. США. Тотальність воєнних подій 1914—18 розчинила особистість у колективній психології натовпу. Саме після П.с.в. значно посилилася роль д-ви в сусп-ві.

Приводом до П.с.в. стало вбивство сербськими націоналістами в Сараєві (нині столиця Боснії і Герцеговини) 28 червня 1914 спадкоємця австро-угор. престолу Франца-Фердінанда Габсбурга. 28 липня 1914 Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, а Рос. імперія у відповідь на це розпочала мобілізацію, проігнорувавши протест Німеччини. Остання 1 серпня 1914 оголосила Рос. імперії війну. Цей день офіційно вважається датою початку П.с.в. 3 серпня війну було оголошено також Франції. 4 серпня війну Німеччині від власного імені та своїх домініонів (Канада, Австралія, Нова Зеландія) оголосила Велика Британія. 6 серпня 1914 Австро-Угорщина розпочала війну проти Рос. імперії.

Одними з найбільш драматичних стали перебіг подій Великої війни та її наслідки для укр. народу, розділеного на східноєвроп. театрі воєнних дій політ. кордонами імперій, які вступили між собою у війну. Укр. землі зазнали значних руйнувань внаслідок війни — від самого початку боїв улітку 1914 територія *Га-*

личини, *Волині* і (меншою мірою) Центр. України стала одним із осн. воєнних театрів на сх. Європи. Аж до поч. 1918 лінія фронту проходила через укр. територію, і протягом усієї війни тут перебував рос. штаб *Південно-Західного фронту*. Ключове геополіт. розташування, а також значні природні та людські ресурси спричинили запеклу боротьбу за них Німеччини та Австро-Угорщини, з одного боку, і Рос. імперії — з іншого. За роки війни до лав рос. армії було мобілізовано 3,5 млн українців (за ін. даними — 4,5 млн із заг. чисельності 15,5 млн), а до складу австрійс. армії — бл. 300 тис. (бл. 9 % від особового складу австро-угор. армії).

На укр. землях проходив Пд.-Зх. фронт довжиною більше 400 км, польове управління якого дислокувалося в *Києві*. Він складався з 4-х армій: із півночі на південь — 4-ї, 5-ї, 3-ї та 8-ї. На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом (прит. Дунаю) діяв т. зв. Дністровський загін, основу якого становили 47-й Український та 48-й Одеський піхотні полки. Австро-Угорщина розгорнула проти Росії на лінії Сандомир (нині місто Свентокшиського воєводства, Польща) — Перемишль (нині м. Пшемисль Підкарпатського воєводства, Польща) — Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) — *Чернівці* 4 армії: 1-шу, 4-ту, 3-тю та 2-гу. Крім того, австрійс. командування дозволило створити укр. добровольче військ. формування (див. *Легіон Українських січових стрільців*). На заклик *Головної української ради* зголосилося бл. 30 тис. охочих захищати Галичину від рос. військ, однак відібрали лише кілька тисяч. Загони січових стрільців у баченні укр. політиків мали стати основою майбутньої укр. армії. Саме так розуміли свою місію і самі стрільці, здебільшого студенти або загалом люди з вищою освітою.

17 серпня 1914, виконуючи прохання франц. уряду, армії рос. Пн.-Зх. фронту розпочали Східнопрусську операцію. У наступні два дні в наступ перейшли війська Пд.-Зх. фронту, які ввійшли на територію *Східної Галичини*. Розпочалася 33-денна *Галицька битва 1914* — одна з найбільш успішних для рос. армії і водночас кривавих бойових операцій. У боях брали участь 8 армій, понад 100 д-зій, понад 1,5 млн солдатів та офіцерів. У Галичині рос. війська мали значну перевагу в живій силі над австро-угор. збройними силами, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту (перевага місцями досягала 3- й 4-кратного розміру). 27 серпня 1914 австро-угор. війська перейшли до оборони, наступного дня почали відступ, намагаючись уникнути загрози оточення рос. військами.

Паралельно з наступом рос. армій на територію Галичини на кордоні з *Буковиною*, починаючи з 6 серпня, почалися бої місц. значення рос. та австрійс. прикордонної сторожі. Це був другорядний театр воєнних дій, а тому більш масштабних боїв та операцій тут не проводилося. Долю Буковини 1914 визначив стрімкий наступ рос. військ у Галичині — у ніч з 30 на 31 серпня австрійс. війська залишили цей коронний край. 2 вересня 1914 Чернівці були без бою взяті росіянами, а вже 3 вересня рос. війська захопили *Львів*. 17 вересня 1914 3-тя рос. армія оточила австрійс. фортецю Перемишль із гарнізоном бл. 300 тис. солдатів та офіцерів, але через нестачу снарядів не змогла провести її штурм. 25 вересня 1914 авангард рос. військ навіть прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й зупинився. Однак закріпитися на карпатських перевалах рос. військам не вдалося, а бойові дії набули позиційного характеру. У результаті Галицької операції 1914 рос. війська просунулися вглиб імперії *Габсбургів* на 280—300 км і захопили Галичину, Буковину та частину Польщі. Австро-угор. війська втратили 400 тис. осіб (у т. ч. 100 тис. полоненими) і 400 гармат. Втрати росіян становили бл. 230 тис. осіб і майже 100 гармат.

Вважаючи незворотним процес приєднання Галичини і Буковини до Рос. імперії, 21 серпня 1914 царський уряд створив *Галицьке генерал-губернаторство* на чолі з Г.*Бобринським*. Нова адміністрація розділила окуповані території на Львів., Терноп., Перемишльську та Чернів. губернії, призначила градоначальників, створила поліцію, жандармські управління. Знаючи про існування в Галичині потужних самостійницьких настроїв, укр. політ., екон., культ. орг-цій, які становили кістяк усього укр. нац. руху, рос. окупаційна адміністрація розгорнула широку кампанію боротьби з українством. Особливих переслідувань зазнало греко-катол. *духовенство*. 18 вересня 1914 був заарештований і вивезений у Росію митрополит А.*Шептицький*. Загалом тисячі галичан вивезено як заручників (лише через Київ пройшло бл. 12 тис.).

На рубежі 1914 і 1915 на Пд.-Зх. фронті настало затишшя. Восени 1914 на боці Австро-Угорщини у війну вступила *Османська імперія*, а тому загроза нависла над укр. землями ще і з півдня.

Перша світова війна. Атака російських військ. 1915.

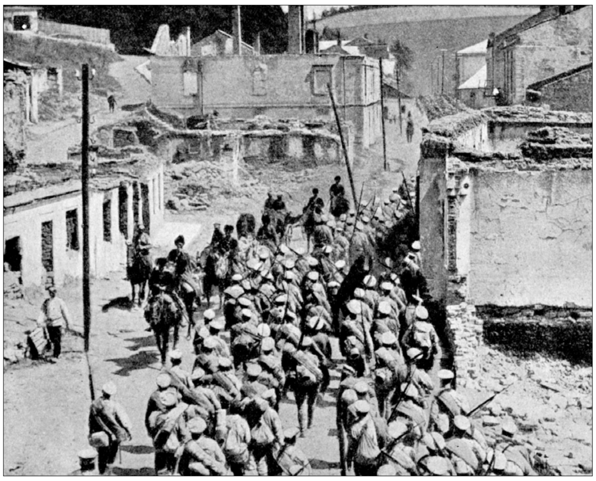

Перша світова війна. Російські війська вступають до Бучача. 1916.

Перша світова війна. Австрійські вояки у російському полоні.

Для захисту узбережжя Чорного моря аж до румун. кордону з військ *Одеського військового округу* була створена 7-ма армія.

22—24 січня 1915 австро-нім. війська розпочали наступ на рос. позиції, завдаючи удару з *Ужгорода* на *Самбір* та з *Мукачевого* на *Стрий*. Рос. армія 25 січня розпочала контрнаступ на лівому фланзі, однак під натиском противника змушена була відступати до річок Дністер і Прут. Невдалими виявилися й спроби австро-нім. військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців перебував в оточенні рос. військ. 22 березня 1915 гарнізон, що налічував на той час 120 тис. осіб, капітулював (осн. причина — вичерпання усіх харчових запасів). У полон потрапили 9 генералів, 2,5 тис. офіцерів. Протягом усього березня російські 8-ма і 3-тя армії вели постійні бої, однак прорватися на Будапешт (нині столиця Угорщини) через Карпати не вдалося. У Карпатській битві 1915 добре себе зарекомендували укр. січові стрільці, до яких австрійці спочатку ставилися доволі скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС. Вони взяли участь у боях на г. *Маківка* недалеко від Славська (нині смт Славське Сколівського р-ну Львів. обл.; 23 березня — 4 квітня 1915).

Перша світова війна. Січові стрільці обстрілюють російський літак з бойової позиції в районі річки Стрипи. 1916.

Загалом у ході *Карпатської операції 1915* рос. військам не вдалося виконати поставлених завдань, в основному через невміння воювати в зимових умовах у гірській місцевості. Під час її проведення війська Пд.-Зх. фронту втратили 1 млн осіб, тоді як австро-німецькі — 800 тис.

Навесні 1915 австрійс. командуванню за підтримки нім. союзників вдалося успішно провести Горлицьку наступальну операцію (див. *Горлицька битва 1915*). Вони спромоглися прорвати оборону рос. 3-ї армії на 35-кілометровій ділянці в районі Горлиці (нині м. Горліце Малопольс. воєводства, Польща) завдяки майже подвійній перевазі в живій силі (для цього було спеціально сформовано нім. 11-ту армію на чолі з генерал-фельдмаршалом А. фон *Макензеном*). Рос. армія відступила з Галичини з найбільшими втратами за всю війну — у середньому 235 тис. убитими та пораненими щомісяця (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.). 3 червня 1915 німецько-австрійські війська зайняли Перемишль, а 22 червня — Львів. У результаті Горлицької операції 1915 рос. війська було відкинуто з Галичини, а фронт стабілізувався по лінії Холм (нині м. Хелм Люблінського воєводства, Польща) — *Володимир-Волинський* — *Броди* — *Бучач*. Усі попередні успіхи рос. армії виявилися знівельованими, а величезні людські жертви — марними. У період відступу з Галичини росіяни втратили лише полоненими 500 тис. осіб із 344 гарматами. Відступаючи, вони знищували все, що могло хоча б якимось чином придатися противникові, застосувавши тактику «випаленої землі». Сильно постраждали не тільки військ. об'єкти: насамперед величезної шкоди було завдано мирному українському населенню.

Наступною великою воєнною операцією на укр. землях став т. зв. *Брусиловський прорив 1916* — масований наступ армій Пд.-Зх. фронту на лінії *Луцьк*—Чернівці

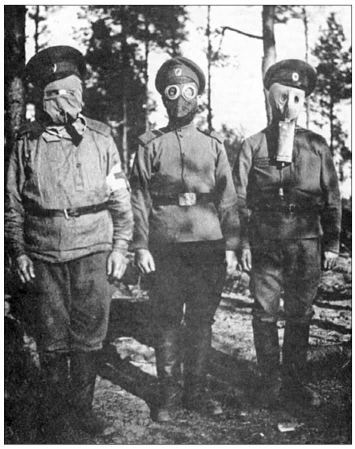
Перша світова війна. Російські вояки у протигазах. 1916.

під командуванням генерала від кавалерії О.*Брусилова*, який тривав із 4 червня до 20 вересня 1916. Переважаючи противника в піхоті у 2—2,5 раза, артилерії — у 1,5—1,7 раза, рос. війська досить легко прорвали оборону австро-угор. формувань і вже 7 червня 1916 взяли Луцьк, а 18 червня — Чернівці. Війська ген. О.Брусилова зайняли південну Галичину, Буковину і знову підійшли до карпатських перевалів, однак на початку вересня 1916 темп наступальних дій значно уповільнився і Пд.-Зх. фронт стабілізувався по лінії р. Стохід (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) — Киселин (нині с. Кисилин Локачинського р-ну Волин. обл.) — *Золочів* — *Бережани* — *Галич*, Станіслав — Делятин (нині с-ще міськ. типу На-

двірнянського р-ну Івано-Франк. обл.) — *Ворохта* — Селетин (нині с. Селятин Путильського р-ну Чернів. обл.).

Лише за приблизними підрахунками, за відомостями Ставки Верховного головнокомандувача, Пд.-Зх. фронт втратив із 4 червня по 27 жовтня 1916 р. 1,65 млн осіб, що й вирішило долю т. зв. Брусиловського прориву, — рос. війська захлиснулися власною кров'ю, а жодне із завдань не було виконане: противник не розгромлений, *Ковель* як вузловий центр не взятий, незважаючи на величезні втрати рос. військ. У стратегічному плані певних позитивних для Антанти результатів було досягнуто — порятовано від розгрому Італію, вирішено питання приєднання Румунії до Антанти, рос. наступ полегшив становище англійців і французів на їх фронті. Для України, на території якої відбувалася ця грандіозна битва, війна знову принесла значні руйнування, загибель сотень тисяч українців — солдатів, офіцерів та просто мирних жителів.

Останню велику наступальну операцію під час П.с.в. Пд.-Зх. фронт провів улітку 1917, але не досяг будь-яких успіхів. Більше того, внаслідок контрнаступу австро-нім. військ армії рос. Пд.-Зх. фронту відійшли північніше Бродів і зупинилися на лінії *Збараж—Скалат—Гримайлів*, далі — по р. Збруч (прит. Дністра) до Дністра, де з'єднувалися з *Румунським фронтом*. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* та початок революц. подій в Україні, створення *Української Народної Республіки* зумовили призупинення бойових дій на укр. землях. *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* 23 листопада 1917 вирішив об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в *Український фронт*, а сама *Українська Центральна Рада* розпочала переговори про завершення війни. Перший мирний договір у війні 1914—18 був підписаний саме УНР 9 лютого 1918 в Бресті-Литовському (нині м. Брест, Білорусь) із Німеччиною.

П.с.в. значним чином вплинула на укр. сусп-во. Переважна більшість укр. солдатів і офіцерів обох імперій виконували свій військ. обов'язок і воювали в ар-

міях тих д-в, де вони народилися і жили, вважаючи супротивника своїм кровним ворогом. Патріотичний підйом на початку війни з обох сторін був значним, чому посприяла й позиція провідних суспільно-політ. сил, у т. ч. українських, спрямована на підтримку війни. Лише згодом конфлікт між Австро-Угорщиною і Росією почав розглядатися укр. політиками Галичини і Наддніпрянщини як можливість здобуття для укр. земель більшої *автономії*, а то й незалежності. Для політ. орієнтації укр. народу і захисту його національних інтересів були створені Гол. укр. рада, *Союз визволення України*, *Загальна українська рада*, Укр. парламентська репрезентація.

Унаслідок воєнних дій значно загострилася соціально-екон. ситуація на укр. землях. Бл. 61 % працездатних чоловіків із сільс. місцевості були мобілізовані на фронт, через що 1916 посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн *десятин* порівняно з 1913, а валовий збір с.-г. продукції — відповідно на 200 млн *пудів*. Війна найбільш відчутно вдарила по малозабезпечених верствах села: на поч. 1917 із 3 млн 980 тис. сел. госп-в 640 тис. не мали засівів, 1 млн 400 тис. — коней, 1 млн 142 тис. — корів. Війна і спричинені нею урядові евакуаційні заходи завдали великих втрат тваринницькій галузі України, особливо Правобережжя (див. *Евакуаційні заходи австрійського та російського урядів на українських землях у роки Першої світової війни*).

Суперечливою і проблематичною була ситуація в пром-сті. З одного боку, значно розширився держ. вплив, а низка підпр-в отримали вигідні військ. замовлення, що дало їм змогу значно наростити обсяги вир-ва продукції. Однак водночас війна призвела до порушення усталених внутр. і зовн. торг. зв'язків, диспропорцій у товарному обміні, а також між військовим і цивільним вир-вом (останнє забезпечувало повсякденні потреби пересічних людей), хронічних транспортних та фінансових проблем. Унаслідок цього протягом 1914—16 в Україні закрилося більше 1,4 тис. підпр-в, було задуто 26 доменних печей. Економіка західноукр. земель була підірвана внаслідок фактично безперер-

вного проходження тут лінії фронту. Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів, вивезення із *Правобережної України* хлібних і цукрових запасів та ін. продовольчих вантажів посилили і без того значний розлад на залізницях, спричинений відступом рос. військ на широкому фронті влітку 1915 й евакуацією із прифронтових губерній пром. устаткування, адм. установ, навч. і культ. закладів та ін. Безперервне посилення транспортної кризи в роки війни стало однією з гол. причин заг. екон. занепаду.

Особливістю П.с.в. стало біженство, яке широко охопило укр. землі по обидва боки кордону. Евакуаційні заходи були застосовані як австрійс. владою в Галичині і Буковині, так і рос. імперським урядом у *Волинській губернії* та *Подільській губернії*. Серед перших переважали не добровільні переселенці, а виселенці, евакуйовані із державно-політ., стратегічних міркувань. Австро-угор. уряд організовував спец. табори для українців у Вольфсберзі, Гмюнді та Гредізі (нині всі міста в Австрії). Ними опікувалися відповідні держ. інституції, забезпечуючи грошову допомогу, мед. обслуговування та працевлаштування. У жахливих умовах опинилися інтерновані т. зв. політично неблагонадійні українці з Галичини та Буковини. Для них були створені окремі концентраційні табори на Заході Австрії, серед яких виділявся своїми розмірами Талергоф (бл. 5 тис. заарештованих, у т. ч. бл. 500 священиків). Російська влада теж вдалася до примусового виселення українців з окупованих 1915 р. районів *Західної України*.

У зв'язку з наступом австро-угор. та нім. військ весною—літом 1915 відповідні евакуаційні заходи почали проводити вже й на території правобереж. губерній Рос. імперії — Волинської та Подільської. На території всієї Рос. імперії наприкінці 1916 налічувалося понад 3 млн біженців і вигнанців, зокрема на укр. землях — бл. 656 тис., в основному в *Катеринославській губернії*, *Харківській губернії* та *Чернігівській губернії*. У контексті біженської проблеми рос. уряд намагався проводити політику «вдоскона-

лення» нац. структури населення, всіляко перемішуючи людей різної національності з метою прискорення їх асиміляції. Частину біженців переміщали в організованому порядку разом з евакуйованими ф-ками, з-дами та різними установами. Всього з території *Царства Польського* та Прибалтики було вивезено бл. 680 підпр-в, з яких майже кожне п'яте (18 %) опинилося в Україні (серед них, зокрема, і Деміївський снарядний з-д).

Одним із характерних виявів життя воєнного соціуму стала діяльність мережі центр. та місц. громад. орг-цій і т-в із надання допомоги військовим, цивільному населенню та біженцям, зокрема: Всерос. земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та відповідний Всерос. союз міст, Тетянинський к-т із надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій, Романовський к-т та ін. Доброчинність, що набула організованих інституційних форм, виявила тенденцію до становлення осн. елементів *громадянського суспільства* на укр. землях у роки війни. Провідною громад. військово-мед. орг-цією в роки П.с.в. було Рос. т-во Червоного Хреста, яке сприяло військ. адміністрації у справі надання допомоги пораненим і хворим. Імперський уряд направляв чималі кошти для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громад. орг-ції настільки зміцніли, що почали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню. Досить істотною була й участь церкви в наданні допомоги жертвам війни. Зростання ролі громад. орг-цій до певної міри було реакцією на нездатність уряду організувати належним чином допомогу військовим і цивільному населенню, виявило тенденцію до самоорганізації соціуму в критичні моменти свого існування, зокрема у воєнний час.

Нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища осн. маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання антиурядових виступів. Із серпня 1914 до вересня 1915 зафіксовано бл. 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 до вересня 1916 — 225 страйків, які охопили 210 тис. робітників. Із серпня 1914 до грудня 1916 в Україні відбулося понад 160 сел. виступів. Затяжний характер бойових дій, що характеризувався, зокрема, відомим висловом «на фронті без змін», значні людські втрати, а також активна пропагандистська робота зумовлювали значне посилення антивоєнних та антиурядових настроїв і в солдатському середовищі Південно-Західного та Румунського фронтів, дислокованих в Україні.

Невдоволення солдат і всього населення Рос. імперії активізувалося після того, як рос. командування не змогло використати Брусиловський прорив 1916 для перелому ходу війни. Фактично після цього необхідність і неминучість кардинальних змін сусп. життя усвідомили всі верстви сусп-ва. Дедалі більше зростало невдоволення війною, насамперед її неймовірно великими людськими жертвами та безперспективністю. Виявом цих сусп. настроїв стало зречення рос. імп. *Миколою II* 15 березня 1917 від престолу, а вже 17 березня — створення в Києві УЦР, яка фактично взяла на себе функцію місц. органу влади. Революц. події 1917—21 стали органічним продовженням тих процесів, які зародилися і з особливою силою виявилися в роки П.с.в., а тому фактично становлять з нею одне ціле.

Літ.: История Первой мировой войны 1914—1918. М., 1975; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991; *Заполовський В.* Буковина у останній війні Австро-Угорщини: 1914—1918. Чернівці, 2003; *Литвин М.* Україна: Доба війн і революцій (1914—1920). К., 2003; *Волковинський В.М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 4. К., 2004; *Донік О.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914—1918 рр.). Там само; *Реєнт О.П.* Перша світова війна і Україна: Історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. Там само; *Сердюк О.* Біженство в Україні під час Першої світової війни. Там само; *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. К., 2004; *Реєнт О.П., Янишин Б.М.* Україна в період Першої світової війни: Історіографічний аналіз. «УІЖ», 2004, № 4; *Степаненко А.В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни. Там само, 2004, № 5; Мировые войны XX века, кн. 2. М., 2005; *Загребельна Н.І., Коляда І.А.* Велика війна: Українство і благодійність (1914—1917 рр.). К., 2006.

О.П. Реєнт.

ПЕ́РШИЙ БІЛОРУ́СЬКИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання Червоної армії на заключному етапі *Другої світової війни.* П.Б.ф. першого формування створений 24 лютого 1944 на підставі директиви Ставки Верховного головнокомандування від 17 лютого 1944 шляхом перейменування Білорус. фронту.

До його складу увійшли 3-тя, 10-та армії, *Сорок восьма армія*, 50-та, 61-ша армії, *Шістдесят п'ята армія* і *Шістнадцята повітряна армія.* Від 5 до 16 квітня 1944 П.Б.ф. мав назву Білорус. фронт. Його війська на поч. 1944 вели операції місц. значення на бобруйському та брест-люблінському напрямках. Від 21 до 26 лютого війська фронту частиною сил правого крила (3-тя, 50-та армії та 16-та повітряна армія) провели Рогачівсько-Жлобинську наступальну операцію 1944, захопивши плацдарм на правому березі Дніпра на ділянці Новий Бихов — Рогачів глибиною до 25 км по фронту до 60 км, звільнили Рогачів.

5 квітня 1944 на підставі директиви Ставки Верховного головнокомандування від 2 квітня 1944 фронт переим. у Білорус. фронт 2-го формування. Командуючий: генерал армії К.*Рокосовський* (лютий—квітень 1944).

П.Б.ф. 2-го формування створений 16 квітня 1944 на підставі директиви Ставки Верховного головнокомандування від 12 квітня 1944 шляхом перейменування Білорус. фронту 2-го формування. До його складу ввійшли 3-тя армія, *Сорок сьома армія*, 48-ма армія, *Шістдесята армія*, 61-ша, 65-та армії, *Шістдесят дев'ята армія*, 70-та армія і 16-та повітряна армія, пізніше — *Восьма гвардійська армія,* 3-тя ударна армія, *П'ята ударна армія, Двадцять восьма армія,* 33-тя армія, *Перша гвардійська танкова армія*, Друга гвардійська танкова армія, 2-га танк. армія, 6-та повітряна армія,

1-ша і 2-га армії *Війська Польського.* В оперативному підпорядкуванні фронту перебувала *Дніпровська військова флотилія.*

У ході стратегічної *Білоруської наступальної операції 1944* війська фронту провели Бобруйську наступальну операцію 24—29 червня, у результаті якої оточили й знищили більше 6-ти дивізій противника, просунулись на 100—150 км, вийшли на р. Свіслоч (прит. Березини, бас. Дніпра), західніше Осиповичів, Слуцька, Любані, Колок. Від 29 червня до 4 липня спільно із 2-м і 3-м Білоруськими фронтами і партизанами Білорусі війська фронту провели Мінську наступальну операцію 1944, у ході якої була звільнена столиця Білорусі — Мінськ, оточене й розгромлене більш ніж 100-тис. угруповання противника. Рад. війська отримали можливість швидко просуватися до зх. кордонів *СРСР.* П.Б.ф. було поставлене завдання розвинути наступ на Барановичі, Брест, захопити плацдарм на Зх. Бузі (прит. Вісли). Від 18 липня до 2 серпня проведено Люблін-Брестську наступальну операцію 1944, у ході якої форсовано Віслу, захоплено на її лівому березі магнушевський і пулавський плацдарми. За 14 днів наступу війська просунулися на 260 км, перейшли держ. кордон і звільнили міста Брест, Седліц, Люблін.

У серпні—грудні 1944 війська фронту вели бойові дії з утримання і розширення плацдармів на Віслі й готувалися до зимового наступу. Від 14 січня до 3 лютого 1945, беручи участь у стратегічній *Вісло-Одерській наступальній операції 1945*, провели Варшавсько-Познанську наступальну операцію і, звільнивши Центр. Польщу з Варшавою, вийшли на Одер, захопивши на лівому березі ріки плацдарм північніше і південніше Кюстрина, за 60 км від Берліна. 10 лютого — 4 квітня 1945 війська фронту брали участь у Східнопомеранській стратегічній наступальній операції, звільнили пн. частину Польщі. 16 квітня — 8 травня 1945 П.Б.ф. взяв участь у проведенні стратегічної *Берлінської наступальної операції 1945*, у ході якої у взаємодії з військами *Першого Українського фронту* і за сприяння військ 2-го Білорус. фронту штурмом захопив Берлін. 10 червня 1945 на підставі директиви Ставки Верховного головнокомандування від 29 травня 1945 фронт розформований, його польове управління реорганізоване в польове управління Групи рад. окупаційних військ у Німеччині. Командуючі: генерал армії, з червня 1944 — Маршал Рад. Союзу К.Рокосовський (квітень—листопад 1944); Маршал Рад. Союзу Г.*Жуков* (листопад 1944 — червень 1945).

Літ.: *Маланьин К.А.* Разгром фашистских войск в Белоруссии. М., 1956; Боевой путь Советских Вооруженных сил. М., 1960; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 4. М., 1962; Освобождение Белоруссии. М., 1969; *Воробьев Ф.Д. и др.* Последний штурм. М., 1970; Битва за Белоруссию. Минск, 1974; *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг. М., 1988; *Похлебкин В.В.* Великая война и несостоявшийся мир 1941—1945: Военный и внешнеполитический справочник по истории Великой Отечественной войны и ее международно-правовым последствиям с 22 июня 1941 г. по 31 августа 1994 г. М., 1997; Россия и СССР в войнах XX века. М., 2001; *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления, т. 1—2. М., 2002; *Мещанский И., Хохлов И.* Впереди Германия!: Висло-Одерская стратегическая наступательная операция 12 января — 3 февраля 1945 года: 1-й Белорусский фронт. М., 2005.

Т.В. Заболотна, Л.В. Кондратенко.

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД «ПРОСВІТ» 1917 — відбувся 20—23 вересня 1917 в *Києві* за ініціативою відділу позашкільної освіти ген. секретарства нар. освіти УЦР. До підготовчої комісії входили представники *Київського товариства «Просвіта»,* культурно-просвітньої комісії при *Всеукраїнській раді військових депутатів*, Жін. укр. союзу тощо.

У з'їзді взяли участь 232 просвітянські орг-ції, у т. ч. 177 представників від 164-х «*Просвіт»,* 9 — від 7-ми спілок «Просвіт», 12 — від сел. спілок, 4 — від *земських управ*, 21 — від ін. орг-цій. З'їзд обговорив політ. питання та визначив завдання просвітянських орг-цій (освітня робота, піднесення політ. і нац. свідомості мас). З'їзд ухвалив резолюції: «Про шкільну та позашкільну освіту», «Про видавничу справу», «Про народний спів та музику», «Про організування "Просвіт"», «Про народний театр».

Дж.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2581, оп. 1, спр. 16, арк. 44—46; спр. 157, арк. 24—27.

А.П. Гриценко.

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1917. Скликаний за ініціативою *більшовиків* з метою встановлення в Україні влади рад робітн., солдатських і сел. депутатів; відбувся 24—25 (11—12) грудня 1917 в м. *Харків.* Спочатку з'їзд планувалося провести в *Києві* разом з *Українською Центральною Радою* (див. також *Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917*). Однак через незгоди і суперечності 124 делегати, гол. чин. більшовики, залишили Київ, переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами 3-го обласного з'їзду рад робітн. і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів і конституювалися як П.В.з.р. У роботі форуму взяли участь понад 200 делегатів із правом ухвального і 6 — дорадчого голосу від 89-ти рад та однотипних з ними армійських військово-революц. к-тів. До порядку денного були внесені питання: про поточний момент; про владу в Україні; про самовизначення України; про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; вибори ЦВК рад України.

У схвалених резолюціях з'їзд заявив про повну і беззастережну підтримку *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, вітав політику РНК Росії, проголосив встановлення в Україні влади рад, визнав Укр. республіку федеративною частиною Рос. рад. республіки, поширив на Україну дію декретів і розпоряджень РНК Росії, а постанови УЦР закликав вважати недійсними. У спец. резолюції засуджувалась політика поділу Донецько-Криворізького

I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Пам'ятник робітникам заводу «Арсенал». Поштова марка СРСР. Автор Ю. Ряховський. 1967.

басейну між каледінцями та УЦР і говорилося про прагнення домагатися єдності області в межах рад. республіки.

На з'їзді було обрано ЦВК рад України у складі 41 особи (35 більшовиків). Зважаючи на обмежене представництво від селян, П.В.з.р. залишив для них у складі ЦВК 20 місць, які мав заповнити Всеукр. з'їзд рад сел. депутатів.

Створення ЦВК рад України і виконавчого органу влади — *Народного секретаріату* — 30 (17) грудня 1917 сформувало в Україні другий (Харківський) центр влади, проти якого рішуче виступила УЦР. Це загострило й без того гостру ситуацію в Україні, наблизило її до воєнної розв'язки (див. *Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917—1918*).

Літ.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, ч. 2. К., 1982; *Варгатюк П.Л. и др.* В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. К., 1986; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.

В.Ф. Солдатенко.

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ПЕ́РЕПИС НАСЕ́ЛЕННЯ — див. *Переписи населення.*

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1921 — див. *Всеукраїнський православний церковний собор 1921.*

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ З'ЇЗД 1917 — див. *Всеукраїнський робітничий з'їзд 1917.*

Мітинг під час проведення Першого українського військового з'їзду. Київ, 1917.

ПЕ́РШИЙ ЗАГА́ЛЬНИЙ ПЕ́РЕПИС НАСЕ́ЛЕННЯ РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ — див. *Переписи населення.*

ПЕ́РШИЙ ЗИМО́ВИЙ ПОХІ́Д А́РМІЇ УНР 1919—1920 — рейд військових з'єднань *Армії Української Народної Республіки* по тилах рад. і білогвард. військ. У листопаді 1919 знекровлена попередніми боями та пошестю тифу (залишилося 8—10 тис. вояків) Армія УНР виявилася затиснутою у «трикутнику смерті» в районі *Старокостянтинова*. На пд. та сх. України діяла *Добровольча армія*, на зх. — польська армія, на пн. — Червона армія. Під тиском переважаючих сил противника Армія УНР змушена була відійти на пн., під її контролем залишалася невелика територія в районі м. *Любар Волинської губернії.*

У таких умовах продовжувати боротьбу регулярними військ. силами було неможливо. 4—6 грудня 1919 в Новій Чорториї відбулася нарада представників уряду та вищого командування армії за участю С.*Петлюри*, В.*Тютюнника*, Ю.*Тютюнника*, М.*Омеляновича-Павленка*, Є.*Коновальця* та ін. Вона ухвалила ліквідувати регулярний фронт, вийти у ворожий тил і розпочати партизан. війну разом із повстанськими загонами. Уряд прийняв рішення про від'їзд С.Петлюри до *Варшави.*

1-й Зимовий похід розпочався 6 грудня 1919. Боєздатні частини були зведені в 4 групи: Запорізьку (команд. — генерал-хорунжий М.Омелянович-Павленко, згодом — полк. А.*Гулий-Гуленко*), Київську (команд. — полк. Ю.Тютюнник), Волинську (команд. — полк. О.*Загродський*) та 3-ю стрілец. д-зію зі Спільною юнацькою школою (команд. — полк. В.*Трутенко*). Командуючий армією — генерал-хорунжий М.Омелянович-Павленко, нач. штабу — полк. А.*Долуд*. Заг. чисельність армії становила бл. 10 тис. вояків (з них боєздатних 3—3,5 тис.) при 2 тис. шабель та 12 гарматах. *Січові стрільці* під командою Є.Коновальця відмовилися брати участь у рейді, оскільки не бачили сенсу в партизан. діях. Частина їх самодемобілізувалася, решта приєдналася до ін. підрозділів Армії УНР.

У грудні 1919 — березні 1920 укр. війська, у тяжких боях знищуючи ворожі гарнізони й окремі військ. формування білогвардійців та червоних, пройшли по Єлизаветградщині, форсували Дніпро, зайняли *Умань*, *Черкаси*, *Канів*, *Смілу* та ін. населені пункти. Під час походу командування підтримувало постійний зв'язок з урядом і С.Петлюрою. У квітні 1920 за наказом Гол. отамана Армії УНР С.Петлюри війська почали пробиватися на зх., щоб об'єднатися з укр. частинами на польсько-рад. фронті (див. *Польсько-радянська війна 1920*). 6 травня 1920 в районі *Ямполя* відбулося з'єднання частин Армії УНР. За 180 днів Зимового походу армія пройшла 2500 км, захопила значні трофеї та полонених. 1-й Зимовий похід сприяв поширенню селянських повстань в Україні, показав силу духу і жертовність вояків Армії УНР в боротьбі за державність. Усіх учасників походу було нагороджено *Залізного Хреста орденом.* Пізніше в еміграції була створена Орденська рада рицарів Зимового походу.

Літ.: *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід. Каліш, 1934; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920). К., 2001.

А.О. Буравченков.

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ З'ЇЗД 1917 відбувся 18—21 (5—8) травня 1917 в *Києві.* З'їзд скликала *Українська Центральна Рада* за ініціативою Укр. військ. орг. к-ту. В його роботі взяли участь понад 900 делегатів від усіх фронтів, Балт. і Чорномор. флотів, які представляли понад 1,5 млн військових українців.

До складу президії увійшли: від фронту — С.*Петлюра*, від УЦР — В.*Винниченко*, від тилових військ. орг-цій — М.*Міхновський*, від флоту — С.Письменний. Почесним головою з'їзду обрали М.*Грушевського.*

Порядок денний: 1) ставлення до поточних подій, *Тимчасового уряду*, рад робітн. і солдатських депутатів; 2) ставлення до *Першої світової війни*; 3) українізація військ; 4) підтримання дисципліни й боротьба з дезертирством; 5) земельне питання;

6) питання освіти; 7) майбутній військ. з'їзд; 8) вибори Тимчасового Укр. військ. ген. к-ту.

Делегати з'їзду підтвердили ухвали *Всеукраїнського національного конгресу 1917* й одноголосно прийняли резолюцію «Про автономію України», запропоновану В.Винниченком.

З'їзд відзначив провідну роль УЦР у справі організації укр. руху і визнав її єдиним органом, покликаним вирішувати всі справи, які стосуються України у відносинах із Тимчасовим урядом.

Із доповіддю про будівництво нац. війська виступив С.Петлюра. З'їзд ухвалив розпочати створення укр. армії, для чого у тилових військ. частинах українці-військові мали виділятися в окремі нац. підрозділи. На фронті цей процес мав проводитися поступово, щоб не викликати дезорганізації армії. Чорномор. флот, більшість особового складу якого становили українці, мав і надалі поповнюватися виключно ними.

Делегати з'їзду вимагали негайного затвердження сформованої в Києві першої укр. військ. частини — 1-го Укр. козац. полку ім. Богдана Хмельницького (див. *Богданівський полк*). З'їзд постановив відкривати військ. школи всіх ступенів, забезпечити їх військ. підручниками на укр. мові та зажадав повернення істор. клейнодів із Росії в Україну.

При обговоренні питання про ставлення до І світ. війни (виступило 30 делегатів) з'їзд у резолюції, запропонованій В.Винниченком, приєднався до оборонської позиції Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів і Тимчасового уряду.

З'їзд ухвалив постанови про те, що земля має належати тим, хто її обробляє, а надра України — її народові; про запровадження з осені 1917 навчання в школах укр. мовою.

Для будівництва укр. армії з'їзд обрав Укр. ген. військ. к-т (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*) у складі 18-ти осіб, який очолив С.Петлюра. УГВК мав працювати в тісному контакті з рос. Ген. штабом.

Рішення з'їзду мали важливе значення для розвитку укр. нац. руху у військах, сприяли зростанню нац. свідомості укр. народу.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1932; *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. К., 1992 (Історичні зошити, № 7).

О.Й. Щусь.

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ КОЗА́ЧИЙ І́МЕНІ ГЕ́ТЬМАНА БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО ПОЛК — див. *Богданівський полк.*

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ КО́РПУС — перше укр. військ. з'єднання доби визвол. змагань. Сформоване генерал-лейтенантом П.*Скоропадським* на базі 34-го армійського корпусу 7-ї армії відповідно до наказу головнокомандуючого арміями *Південно-Західного фронту* генерала від інфантерії Л.*Корнілова* від 18 липня 1917. Корпус складався з 8-ми піхотних та 2-х гарматних полків, які були зведені в 2 д-зії (командири — генерал-майор Я.*Гандзюк* та генерал-майор В.Клименко). Нач. штабу — генерал-майор Я.Сафонов. Восени 1917 корпус налічував бл. 60 тис. вояків. У листопаді 1917 П.У.к. захистив *Київ* від наступу більшовизованих частин 2-го Гвард. корпусу, роззброїв їх і відправив до Росії.

Помилкова військ. політика соціаліст. проводу *Української Народної Республіки*, який намагався спиратися переважно на тимчасові добровольчі, а не регулярні формування, призвела до розкладу корпусу. На початку січня 1918, передавши командування генерал-майорові Я.Гандзюку, пішов у відставку генерал-лейтенант П.Скоропадський. Частини корпусу, дислоковані в *Білій Церкві*, *Бердичеві*, *Фастові* й *Вінниці*, почали самодемобілізовуватися. Залишки корпусу були демобілізовані наприкінці січня — на початку лютого 1918.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Скоропадський П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1995.

А.О. Буравченков.

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й З'ЇЗД 1918 відбувся в *Києві* в січні 1918. Розглянув питання, пов'язані зі створенням мор. флоту *Української Народної Республіки*. З'їзд заслухав звіт Укр. ген. мор. ради, інформацію про роботу ген. секретарства мор. справ та доповіді з місць. Делегати розглянули Тимчасовий законопроект про флот УНР, розроблений наприкінці грудня 1917; обговорили стан і перспективи Чорномор. військ. флоту і служби на ньому, питання торг. флоту, організації *профспілки* моряків та ін.

На підставі ухвалених з'їздом рішень 14 січня 1918 *Українська Центральна Рада* прийняла «Тимчасовий закон про фльоту УНР», в якому рос. Чорномор. флот, військ. і транспортний, проголошувався флотом УНР і мав нести охорону узбережжя на Чорному й Азовському морях. УНР переймала на себе всі зобов'язання рос. уряду щодо Чорномор. флоту, а також утримання портів. Із часу проголошення закону всі рос. військ. і торг. кораблі мали підняти укр. прапори. На флоті скасовувалася примусова військ. служба, подальше комплектування особового складу мало відбуватися на засадах добровільності, що спричинило значне його ослаблення.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Історія українського війська. Львів, 1992; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Й. Щусь.

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання рад. військ у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45, утворене 20 жовтня 1943 внаслідок перейменування *Воронезького фронту* (*Тринадцята армія, Двадцять сьома армія*, 38-ма армія, 40-ва армія, *Сорок сьома армія*, *Шістдесята армія*, *Третя гвардійська танкова армія* і *Друга повітряна армія*). У ході війни в різний час до його складу входили й ін. армії. З'єднання фронту здійснили *Київську наступальну операцію 1943*, внаслідок якої 6 листопада 1943 було визволено *Київ*, у ході Київ. оборонної операції 1943 зірвали плани противника знову оволодіти Києвом і відновити оборону по Дніпру, провели *Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію 1943—1944.* Армії лівого крила фронту у взаємодії з військами *Другого Українського фронту* взяли участь у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, а праве крило майже одночасно здійснило *Рівненсько-Луцьку наступальну операцію 1944.* Під час *Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 1944* і

П.М. Першин.

Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944 війська фронту звільнили зх. області України, пд.-сх. райони Польщі, захопили на зх. березі Вісли великий плацдарм. Після проведення в січні—березні 1945 фронтом Сандомирсько-Силезької, Нижньосилезької і Верхньосилезької наступальних операцій склалися сприятливі умови для наступу на Берлін (Німеччина) і на дрезденсько-празькому напрямку. У взаємодії з військами *Першого Білоруського фронту* і 2-го Білорус. фронту у квітні—травні 1945 П.У.ф. брав участь у *Берлінській наступальній операції 1945.* Останньою операцією рад. ЗС у війні проти нацистської Німеччини (після її капітуляції) — Празькою наступальною операцією 1945, здійсненою П.У.ф. спільно зі з'єднаннями 2-го Укр. фронту і *Четвертого Українського фронту*, завершився розгром *вермахту.* Війська П.У.ф. і 2-го Укр. фронту після Празької наступальної операції 1945, просуваючись на зх., у полосі П.У.ф. зустрілися з частинами амер. 3-ї армії. Польове управління фронту після його розформування 10 червня 1945 реорганізоване в управління Центр. групи військ. Командувачі: генерал армії М.*Ватутін* (20 жовтня 1943 — 2 березня 1944), Маршал Рад. Союзу Г.*Жуков* (2 березня 1944 — 24 травня 1944), Маршал Рад. Союзу І.*Конєв* (24 травня 1944 — 10 червня 1945).

Літ.: *Крайнюков К.В.* От Днепра до Вислы. М., 1971; *Його ж.* Оружие особого рода. М., 1978; *Конев И.С.* Записки командующего фронтом, 1943—1945. М., 1982.

Н.М. Руденко.

ПЕ́РШИЙ УНІВЕРСА́Л УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ — документ, ухвалений 23 (10) червня 1917 *Комітетом Української Центральної Ради* і того ж дня оголошений В.*Винниченком* на *Другому Всеукраїнському військовому з'їзді 1917.* Являв декларацію намірів явочним порядком здійснити *автономію* України. У документі вказувалося, що, з огляду на відмову *Тимчасового уряду* задовольнити укр. вимоги (стисло наводилися осн. домагання, які були передані укр. делегацією урядові) та позитивно поставитися до автономії України, «однині самі будемо творити наше життя». Згідно з універсалом, Україна не розриває стосунки з Рос. д-вою, але «народ український має сам порядкувати своїм життям», для чого необхідне скликання Всенар. Укр. зборів (сойму) шляхом рівного, прямого, таємного голосування. Наголошувалося на створенні тісних зв'язків кожної адм. одиниці з *Українською Центральною Радою*, проведенні орг. роботи та перевиборів адміністрацій, ворожих до українства. Універсалом вводився спец. податок на користь УЦР з 14 (1) липня 1917. Вказувалося на необхідність досягнення угоди з демократіями всіх національностей для спільної праці з розбудови автономної України. Підсумком цієї підготовчої орг. роботи має стати скликання «представників від усих народів Землі Української», рішення яких мають затвердити *Всеросійські Установчі збори.* Універсал був першим самостійним актом УЦР, який заявляв про буд-во України на автономних засадах незалежно від політики Тимчасового уряду. М.*Грушевський* оцінив його як «творення підстав української автономії», як важливий крок до запровадження нац. державності.

Літ.: *Грушевський М.* Українська Центральна Рада та її Універсали перший та другий. К., 1917; *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування української модерної нації XIX—XX століття. К., 1996; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

Проголошення I Універсалу після молебню на Софійській площі у Києві. Читає М.М. Ковалевський, ліворуч від нього — голова Української Центральної Ради М.С. Грушевський. 10 червня 1917.

ПЕ́РШИН Павло Миколайович (04.01.1891—11.11.1970) — економіст-аграрник. Професор, д-р екон. наук. Академік АН УРСР (1948). Засл. діяч н. УРСР. Н. в с. Бубинське Пермської губ. в сел. родині. Після закінчення Пермської г-зії поступив до Петерб. ун-ту, по закінченні якого 1916 був залишений при кафедрі політ. економії і статистики для підготовки до професорської посади. У цей час він розпочав дослідження соціально-економічних аспектів с.-г. землеустрою і за їх результатами написав монографію «Община и хутора Красноуфимского уезда Пермской губернии», яка вийшла друком 1918.

Майже три десятиліття (1919—48) діяльність П. була пов'язана з м. Воронеж (нині місто в РФ), де вчений займав посади професора Воронезького с.-г. ін-ту, директора Воронезьких аграрних екон. курсів, члена облплану Центральночорноземної обл., голови с.-г. секції Держплану РРФСР, директора Воронезького ін-ту землеустрою. Досліджував розвиток земельних відносин пореформеного періоду, вивчав землеустрій та аграрні перетворення в західноєвроп. країнах. Результатом його наук. пошуків стала монографія «Земельное устройство дореволюционной России» (1928), за яку вченому було присуджено наук. ступінь д-ра екон. наук без захисту дисертації.

У 1930-ті рр. розпочав широкомасштабні дослідження з проблем районного планування і планування с.-г. населених пунктів. За його кер-ва та участі було здійснено низку експедицій і

підготовлено екон. розділ плану реконструкції госп. комплексу Пд. берега Криму як всесоюзної оздоровниці та бази продуктивного й ефективного виноградарства.

З часу обрання П. академіком АН УРСР (1948) його діяльність пов'язана з дослідженням екон. проблем розвитку України. Понад 9 років він був членом Президії АН УРСР, очолював Ін-т економіки АН УРСР (1948—50) і відділ економіки сільс. госп-ва в цьому ін-ті, був заст. голови (1950—57) і головою Ради з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР (1957—64). Повернувшись 1964 до Ін-ту економіки АН УРСР, керував до останніх днів життя спочатку відділом проблем розвитку земельних відносин і використання земельних ресурсів, а потім — аграрних проблем.

На поч. 1960-х рр. П. повернувся до дослідження проблеми, яка цікавила його все життя — аграрні перетворення в Росії після проведення *селянської реформи 1861.* Результатом наук. пошуків стало опублікування ним в укр. академічному вид-ві 2-х фундаментальних монографій: «Нариси аграрної революції в Росії» (1959) та «Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1962). Після їх доопрацювання й перекладу на рос. мову вони були видані в *Москві* 1966 під назвою «Аграрная революция в России» (кн. 1—2).

Під його наук. кер-вом підготовлено та захищено понад 50 канд. і докторських дисертацій з аграрної економіки.

Лауреат Держ. премії СРСР у галузі науки і техніки (1969; за працю «Аграрная революция в России»).

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами та медалями.

О.М. Онищенко, *В.М. Трегобчук.*

ПЕРШОДРУ́КИ, інкунабули. П. прийнято називати «інкунабулами», ця назва походить від лат. слова «incunabula» — «колиска», «у пелюшках». Термін «інкунабула» вживається на означення друків, виданих від часу винаходу книгодрукування в Європі німцем Й.*Ґутенберґом* у 1440—50-ті рр. до 1500 включно. Переважно інкунабули видавалися лат. мовою і за змістом охоплювали Святе Письмо, *літургії* та літературу європ. *Відродження.* Згодом з'явилися видання нац. мовами, зокрема слов'янськими. Уперше кириличні інкунабули були надруковані в *Кракові* 1491 в друкарні Ш.*Фіоля* — Октоїх і Часослов. П. південних слов'ян пов'язані з ім'ям ієромонаха Макарія, який 1493—95 в Чорногорії надрукував *кирилицею* Осмогласник, Псалтир та ін.

Іоанн Дамаскин. «Осмогласник». Цетине, 1493—1494. Аркуш із заставкою з гербом Чорноєвича.

Слід відзначити на початках книгодрукування в 15 ст. особливе ставлення друкарів до видання книг. Як правило, намагалися на пергаменті ілюмінувати примірник «Historia de animalibus» *Арістотеля* (Венеція, 1476).

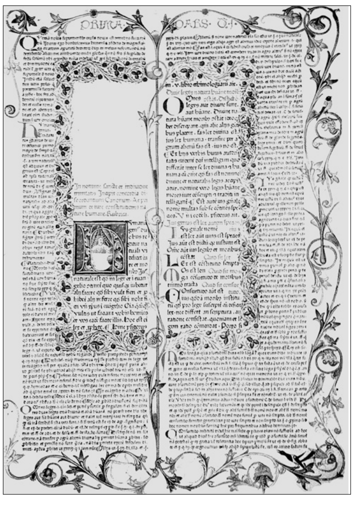

Gratianus. «Decretum». Страсбург, 1472. Аркуш.

Серед інкунабул — «Herbarius», виданий у Лувені (нині місто в Бельгії) Й.Вельденером (1484—85) зі 150-ма ілюстраціями «аптечних» рослин, який є передруком перших друкованих ботанічних ілюстрацій з аналогічного видання, видрукуваного в тому ж році в Майнці (Німеччина) П.Шефером. Все це свідчить про популярність таких видань.

Спочатку інкунабули своїм оздобленням, шрифтами (переважно готичним), скороченнями, відсутністю титульного аркуша та пагінації наслідували традиції рукописних книг. Вихідні дані подавалися наприкінці тексту в т. зв. колофоні. Інкунабули прикрашалися ініціалами (буквицями), мистецьки виконаними мінеральними фарбами від руки ілюмінаторами. Наприкінці 15 ст. сформувалися титульний аркуш і ознаки, типові для друкованих книг. Публікація каталогів інкунабул розпочалася ще в 17 ст., та найбільш відомим міжнар. зведеним каталогом вважається 8-томний берлінський «Gesamtkatalog der Viegendrucke» (1925—26). Найбільший фонд інкунабул зберігається в б-ці Брит. музею, Нац. б-ці Франції, у *Ватикані.* В Україні за кількістю інкунабул (524 прим.) чільне місце посідає *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*; *Одеська національна наукова бібліотека* має 52 примірники, *Львівська національна наукова бібліотека імені В.Стефаника* — 49 примірників інкунабул.

Літ.: Gesamtkatalog der Viegendrucke (1925—26). Berlin, 1925—26; *Зданевич Б.* Каталог інкунабул. К., 1974; Bibliothèque nationale de France (Paris): Catalogue des incunables (CIBN), t. 1—2. Paris, 1992; Incunabuls bibliotheca Rigensis: Katalogus. Riga, 1993; *Komender T., Mileczkowska H.* Katalog druków XV—XVI w. w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, t. 1—3. Warszawa, 1994—98.

М.А. Шамрай.

ПЕРШОМА́ЙСЬКА ОКРУ́ГА — див. *Первомайська округа.*

«ПЕРШОМА́РТОВЦІ» — 1) терористи — члени «*Народної волі*», які організували вбивство 1 бе-

П.І. Пестель.

резня 1881 рос. імп. *Олександра II* (виконавець — Г.Гриневицький) під кер-вом С.Перовської. За день до царевбивства поліція заарештувала гол. організатора вбивства імп. Олександра II, члена Виконавчого к-ту «Народної волі» А.*Желябова*. У тюрмі він дізнався про вбивство на набережній Катерининського каналу царя і арешт єдиного терориста М.Рисакова, який першим кинув бомбу в карету імператора, але невдало. Останній виказав слідству все, що знав про народовольців.

Арешти учасників вбивства імп. Олександра II були закінчені до середини березня 1881. З 26 по 29 березня відбувався суд над А.Желябовим, С.Перовською, М.*Кибальчичем*, Т.Михайловим, М.Рисаковим та Г.Гельфман. 30 березня 1881 їм було винесено смертний вирок. Г.Гельфман, яка була вагітною, смертну кару під натиском світ. громадськості було замінено на довічне ув'язнення. 3 квітня 1881 на Семеновському плацу терористів повісили. Це була остання привселюдна страта в *Російській імперії*. М.*Грушевський* віднайшов у вбивстві рос. імп. Олександра II «український слід», оскільки А.Желябов, С.Перовська, М.Кибальчич і ще 10 терористів мали зв'язки з Україною;

2) «Першомартовцями» називають і членів Терористичної фракції «Народної волі», які невдало спробували здійснити 1 березня 1887 теракт проти рос. імп. Олександра III («Друге 1 березня»). Департамент поліції МВС при допомозі Харків. гол. жандармського управління упередив спробу замаху на царя і заарештував 15 терористів. З 15 по 19 квітня 1887 над ними відбувся суд, який виніс смертний вирок усім підсудним, 11 з них подали прохання про помилування. П.Андреюшкіна, В.Генералова, В.Осипанова, О.Ульянова та П.Шевирьова 8 травня 1887 повісили в *Шліссельбурзькій фортеці*. Ін. терористи отримали покарання від довічного ув'язнення до 10 років каторжних робіт, або поселення в Сибіру.

Літ.: Дело 1 марта 1881 г.: Процес Желябова, Перовской и других (Правительственный отчет). СПб., 1906; 1 марта 1887 г.: Дело П. Шевырева, А. Ульянова и др. М.—Л., 1927; *Волк С.С.* «Народная воля»: 1879—1882. М.—Л., 1966; *Троицкий Н.А.* «Народная воля» перед царским судом 1880—1891 гг. Саратов, 1971; *Боханов А.* Император Александр III. М., 1998; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2006.

В.М. Волковинський.

ПЕ́СТЕЛЬ Павло Іванович (24.06.1793—13.07.1826) — декабрист, полковник, керівник Пд. т-ва. Н. в дворянській сім'ї, батько займав посади моск. пошт-директора, сибірського генерал-губернатора, був сенатором. Освіту отримав спочатку вдома, далі навч. 1805—09 в Дрездені (Німеччина), а 1810—11 — у *Санкт-Петербурзі* в Пажеському корпусі, який закінчив із занесенням на дошку кращих випускників. У листопаді 1811 призначений прапорщиком у Литов. полк, у *Війні 1812* брав участь у *Бородінській битві 1812*, був важко поранений, одержав золоту шпагу за хоробрість. У закордонному поході рос. армії 1813—14 за участь у Лейпцизькій битві 1813 одержав орден св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. з бантом, 1814 — орден св. Анни 2-го ст. 1818—25 служив в Україні в 2-й армії, яка готувалася втрутитися в балканські революц. події, 1821 одержав звання полковника і був призначений командиром В'ятського полку.

Політ. діяльність розпочав із вступу до *«Союзу порятунку»* (1816), був осн. автором його статуту. В *Тульчині* організував управу *«Союзу благоденства»* (1818), домігся прийняття Корінною управою «Союзу благоденства» респ. програми. Після розпуску «Союзу благоденства» на Моск. з'їзді в січні 1821 (без його участі) у березні того ж року в Тульчині створив Пд. т-во, яке продовжило діяльність «Союзу благоденства». З літа 1820 почав писати розділи «плану конституції» (назву «Руська правда» одержала 1824; див. *«Руська правда» П.Пестеля*). Діяльність фактично нової орг-ції проводив через директорію керівників (він та О.*Юшневський*), з 1823 до директорії введено керівників *Кам'янської управи* та *Васильківської управи*. Умовно до кер-ва був обраний на той час відставний поручик М.М.*Муравйов* (1821), який повернувся на службу до Ген. штабу (1822) в С.-Петербурзі, де створив Пн. т-во.

П. та найближчі члени *Тульчинської управи* дали клятву (1821) досягти поставленої мети — встановити респ. правління та ліквідувати кріпосне право в Росії. Військ. склад орг-ції передбачав революц. методи здійснення перевороту шляхом змови, силою солдатської маси. П. підготував програмний документ «Руська Правда». Найрадикальніша частина його спрямована на встановлення конституційного респ. правління, ліквідацію кріпосного права з наділенням селян землею, частково з поміщицького землеволодіння та общинного фонду.

Він не завершив написання «Руської правди», лише невелике оточення однодумців із керівного складу 3-х відділень (управ) Пд. т-ва (Тульчинська, Кам'янська та Васильківська управи) знало її зміст.

Революц. рішення з'їздів керівників управ Пд. т-ва не сприймалися кер-вом Пн. т-ва. П. постійно наголошував на спільних діях з одного центру в С.-Петербурзі, де розміщувалися центр. органи влади, штаби армії і флоту, які змовники мали замінити своїми респ. органами влади. П. переконував членів Пн. т-ва в необхідності спільних революц. програми і дій, радикальних методів діяльності, надсилав своїх однодумців (кн. С.*Волконського*, кн. О.*Барятинського*, М.*Муравйова-Апостола*) в С.-Петербург. На з'їздах керівників управ Пд. т-ва під час *Київських контрактових ярмарків* 1822—25, на які приїжджали деякі представники Пн. т-ва (кн. С.*Трубецькой*), було прийнято рішення: знищити монархію, встановити тимчасове правління і нові респ. органи влади, ліквідувати кріпосне право, скасувати становість. Однак лише частина членів Пн. т-ва (К.*Рилєєв* і ще кілька осіб) підтримували тактику революц. дій, у той час як кер-во на чолі з М.Муравйовим, який писав свою конституцію, витриману в монархічно-конституційному дусі, фактично як компіляцію з конституцій федеративних д-в (США, Швейцарії та ін.), проводило тактику ізоляції пд. частини змовників від північної.

П. у разі спільних дій із центром у період міжцарів'я мав можливість організувати збройний виступ за попереднім планом у *військових поселеннях* на пд. і далі здійснити похід на *Київ* та *Москву*, але утримався сам і стримав частину своїх спільників. Змовницька тактика дії декабристів, відірваних і від солдатських мас, і від народу, намагання здійснити військ. переворот силою наказу командира привели до поразки виступів декабристів 14 грудня в С.-Петербурзі і 29 грудня 1825 — 3 січня 1826 у *Василькові*.

П. дав слідчій комісії повні свідчення про походження своїх респ. поглядів, формування яких відбувалося під впливом подій 1812—14 та вивчення політ. історії республік Греції, *Риму Стародавнього*, *Новгорода Великого*, масонських ідей. П. й ще 4-х борців за відстоювання респ. ідей і встановлення конституційної влади в Росії було повішено в кронверку Петропавловської фортеці в С.-Петербурзі.

Дж.: *Волконский С.* Записки. СПб., 1902; Восстание декабристов: Материалы, т. 4, 7 (Руська правда). М., 1925; Декабристи на Україні. Х., 1926.

Літ.: *Семевский В.И.* Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909; *Лисенко М.* Декабристський рух на Україні. К., 1954; Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Медведська Л.О.* Пестель. К., 1964; *Казмірчук Г., Латиш Ю.* Українське декабристознавство. К., 2002.

І.І. Глизь.

ПЕТЕРБУ́РЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад, другий (після *Московського університету*) за значенням у Росії й один із провідних у Європі наук. і культ. центр. Попередньо мав назву Академічного ун-ту, заснований 28 січня 1724 за указом рос. царя *Петра I* в складі Петерб. АН. 1726 розпочалося читання публічних лекцій. 1726—33 налічував 40 студентів. 1732 і 1736 в Академічний ун-т переведені кращі студенти з *Московської слов'яно-греко-латинської академії*, серед них М.*Ломоносов*. Випускниками його були В.Ададуров і кн. А.Кантемір. Поштовхом для подальшого розвитку ун-ту послужив новий статут Петерб. АН (1747), за яким він одержав самостійність. У ректорство С.*Крашениннікова* (1750—55) були запроваджені регулярні заняття та іспити, кращі студенти ставали ад'юнктами Петерб. АН, отримували ступінь магістра. 1758—65 Академічний ун-т очолював М.Ломоносов, він пройшов у ньому шлях від студента до ректора. Але його спроби перетворити ун-т на самостійний вищий навч. заклад не зустріли розуміння. В ун-ті навчалися вихідці з *Лівобережної України*. Серед них О.*Лобисевич*, С.Дівович, С.*Гамалія*, Л.Січкарьов, Я.*Козельський*, Ї.Туманський та ін. 1760—63 лат. й грец. красномовство читав вихованець *Києво-Могилянської академії*, далі — стипендіат Петерб. АН у Лейпцизькому ун-ті, пізніше — ад'юнкт і почесний член Петерб. АН Г.*Козицький*. Після смерті М.Ломоносова ун-т занепав і його функції певний час (до 1805) здійснювало Академічне уч-ще, створене після злиття ун-ту і г-зії.

8 лютого 1819 за указом рос. імп. *Олександра I* на базі Гол. пед. ін-ту був створений Петерб. імператорський ун-т, спадкоємець Академічного. 1820 складався із 3-х ф-тів: історико-філол., філософсько-юрид., фізико-мат. 1854 до них додався ф-т сх. мов. У такому складі ун-т діяв до 1918.

Уперше в рос. ун-тах тут було здійснено поділ ф-тів на відділення, що забезпечувало більш вузьку спеціалізацію студентів. 1834—37 ун-ту передали будинок 12-ти колегій (архіт. Д.Трезіні), облаштували актовий зал і церкву.

На 1829 в ун-ті налічувалося 132 студенти. Термін навчання складав 3 роки. Студенти носили форменний одяг — синій мундир із червоним коміром і петлицями та синій кашкет з малиновим околичком.

1859—62, після повернення із заслання, відомий історик М.*Костомаров* працював професором в ун-ті, був членом редакції Петерб. археогр. комісії, організатором видання час. «*Основа*» і «*Актов Южной и Западной России*».

Боротьба студентів П.у. восени 1861 стала першим масовим організованим виступом рос. студентства. Наслідком виступу був прийнятий 1863 новий університетський статут, що діяв до 1884. У його основу покладена ідея автономії ун-ту як корпорації професорів. Головним, і значною мірою незалежним, органом управління ун-ту стала його рада, до якої входили всі професори. Раді належало право вибору ректора, проректора, деканів, а також професорів на вакантні кафедри.

Будинок історичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Фото 2011.

У кінці 1860-х рр. при ун-ті виникли наук. т-ва: 1868 утворене Т-во натуралістів; 1869 — Рос. хімічне т-во, створене при діяльній участі Д.Менделеєва. 1889 при П.у. було засновано Істор. т-во, яке очолював М.*Карєєв*. Засідання відбувалися на істор. ф-ті (у гол. будинку). 1890 членів т-ва

Санкт-Петербурзький університет (Будинок 12-ти колегій). Середина 19 ст.

С.В. Петлюра.

було 160, у 1895 — 270, серед них історики із *Санкт-Петербурга*, *Москви*, *Києва* — О.*Лаппо-Данилевський*, Є.*Тарле* й ін. 1910—17 професором істор. ф-ту працював відомий укр. літературознавець О.*Грушевський* (брат М.*Грушевського*).

Серед випускників П.у. — М.*Чернишевський*, Д.Писарєв, І.Павлов, К.Тімірязєв, І.*Мечников*, І.Тургенєв, Г.*Данилевський*, О.Блок, О.Бенуа, І.Білібін, М.*Ге*, М.*Врубель*, В.Полєнов, І.*Грабар*, М.*Глинка*, П.*Столипін*, О.*Керенський*. 1916 професорсько-викладацький склад ун-ту складався з 379 осіб (81 професор, 200 приват-доцентів, 81 асистент); студентів налічувалося 5964 особи. З 1860 при ун-ті працювали Курси для підготовки вчителів середньої школи. 1919 до П.у. були приєднані Вищі жін. Бестужевські курси й ун-т при Психоневрологічному ін-ті.

Після встановлення рад. влади почалися численні необгрунтовані арешти університетських учених. Значна частина його співробітників була змушена залишити країну й емігрувати. У 1930-ті рр. багато видатних учених ун-ту були репресовані. І все-таки ун-т зумів завдяки своїм чудовим ученим вистояти й зберегти демократ. традиції в поєднанні з найвищим рівнем науки і к-ри. У роки *Другої світової війни* 2500 студентів і викладачів ун-ту боролися на фронтах. Незважаючи на блокаду Ленінграда (нині м. С.-Петербург), не припинялися й навч. заняття. Голодна смерть і хвороби вирвали з університетського колективу більше 30-ти професорів і 60-ти доцентів. У березні 1942 ун-т був евакуйований у Саратов (нині місто в РФ), у червні 1944 повернувся в рідне місто і 2 жовтня 1944 відновив діяльність. У перші повоєнні роки бурхливо розвивалися астрофізика, математика, механіка, фізика, хімія, біологія, геологія. Однак поступальний розвиток науки було загальмовано чималою низкою ідеологічних кампаній, особливо т. зв. ленінгр. справою.

Традиційно сильною була істор. школа ун-ту, що зберігала традиції своїх видатних попередників. Лідерами рад. періоду були Д.*Лихачов*, Б.*Греков*, С.Окунь, Р.Ітц, В.*Мавродін*, Ю.*Марголіс* та ін. Особлива увага приділялася вивченню історії *Київської Русі*, *Великого князівства Литовського*. У Ленінгр. ун-ті — в єдиному з рос. вузів — традиційно читався курс історії України.

У 20 ст. діяли ф-ти: математично-мех., фіз., прикладної математики, хімії, біологічно-природничий, філос., істор., юрид., соціологічний, психологічний, геогр., сх. мов, журналістський, геол., екон., філол. Наприкінці 20 ст. відкриті ф-ти: мед., міжнар. відносин, менеджменту. Є також ф-т з перепідготовки кадрів, аспірантури, діють 9 НДІ, лабораторії, обсерваторії, 6 музеїв, наук. б-ка, вид-во, Ін-т підвищення кваліфікації, підготовчі відділення і курси. Серед випускників та викладачів ун-ту — лауреати Нобелівської премії, академіки і члени-кореспонденти РАН.

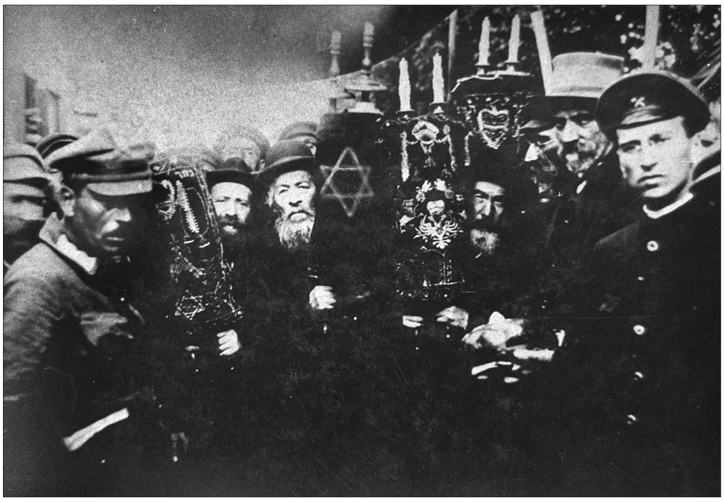

Єврейська делегація з Торою вітає Головного Отамана Армії УНР, голову Директорії УНР С.В. Петлюру після його повернення з Галичини з Українською Галицькою армією. Проскурів (нині — м. Хмельницький), липень 1919.

Літ.: *Марголис Ю.Д.* Т.Г. Шевченко и Петербургский университет. Л., 1983; *Марголис Ю.Д.*, *Тишкин Г.А.* Отечеству на пользу, а россиянам во славу. В кн.: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII — начале XIX в. Л., 1988.

Т.Г. Яковлева.

ПЕТИЦІ́ЙНИЙ РУХ — одна з форм масового сел. руху в Україні під час *революції 1905—1907*. Щиро вірячи в можливість вирішити політ. й екон. питання через Держ. думу, селяни на своїх численних сільс. сходах складали петиції (накази) депутатам, в яких скаржилися на своє нестерпне становище та вимагали наділення їх землею, звільнення політв'язнів, припинення *російсько-японської війни 1904—1905*, надання політ. свобод, скликання Установчих зборів, безплатного навчання тощо. Осн. лозунгами сел. петицій стали: земля, воля, рівність і освіта.

Літ.: *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905—07 рр. К., 1977.

Т.І. Лазанська.

ПЕТЛЮ́РА Симон Васильович (10.05.1879—25.05.1926) — держ., політ. і військ. діяч, публіцист, голова *Директорії Української Народної Республіки*, організатор *Армії Української Народної Республіки*, Гол. Отаман Армії УНР. Н. в м. *Полтава* в сім'ї міщан козац. походження — 6-м з 11-ти дітей Василя й Ольги (уродженої Марченко) Петлюр. Початкову освіту одержав у церковно-парафіяльній школі, а згодом 1895 вступив до Полтав. духовної семінарії, де з 1898 належав до таємного укр. самоосвітнього гуртка, за що 1901 виключений з останнього курсу семінарії. Від 1900 був активним членом *Революційної української партії*. Під загрозою арешту навесні 1902 виїхав до Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*), де вчителював. Одначе невдовзі втратив посаду, оскільки виявилася його діяльність у *Чорноморській вільній громаді* (яка була філією РУП). Став співробітником відомого статистика й історика Ф.*Щербини*, якому допомагав збирати матеріали до праці з історії кубанського козацтва. У той час П. підготував свою першу наук. статтю «О языке народных школ Кубанской области», надруковану 1903 в № 2 час. «Областное обозрение и вестник

Казачьих войск». Крім того, співробітничав з органами РУП *«Добра новина»,* а пізніше — із «Працею», друкованими у *Львові*, а також місячником *«Гасло»,* що виходив у *Чернівцях.* Від 1902 почав співпрацювати з *«Літературно-науковим вісником»,* а від 1903 — із *«Записками Наукового товариства імені Шевченка».* У той час на прохання РУП облаштував у власному помешканні малу друкарню, що друкувала антицарські листівки. Проте в грудні 1903 був викритий та заарештований. У березні 1904 випущений під заставу й виїхав до *Києва.* Розшукуваний поліцією, був скерований кер-вом РУП за кордон до Львова задля посилення праці тамтешнього Закордонного бюро РУП й пожвавлення видання друкованого там само парт. органу «Селянин». У Львові перебував з кінця листопада 1904 до кінця грудня 1905 під псевдонімом Святослав Тагон. Там познайомився з М.*Грушевським*, відвідував його виклади, а також вступив до *Наукового товариства імені Шевченка.* Почав друкуватися під псевдонімом на шпальтах видань НТШ та в галицькій періодиці. Історія вітчизн. літератури завдячує йому перекладом (спільно з Наталією Романович) синтези західноєвроп. літератури авторства М.*Стороженка*, професора *Московського університету.* Праця опублікована у Львові 1905 під назвою «Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVII віку» зі вступом і під редакцією І.*Франка.*

П. був делегатом 2-го з'їзду РУП, на якому орг-ція змінила назву на *Українську соціал-демократичну робітничу партію*, увійшов до складу її кер-ва. У січні 1906 виїхав до *Санкт-Петербурга*, де за дорученням партії співредагував разом із П.Понятенком і М.*Поршем* місячник «Вільна Україна». Із газетярською працею пов'язався на тривалий час, оскільки з припиненням видання петерб. місячника повернувся до Києва, де став одразу секретарем соціал-демократ. газ. *«Рада»,* а згодом 1907—08 редагував парт. орган *«Слово».* Співпрацював із науково-популярним час. *«Україна»* та одночасно — з друкованим у Львові «ЛНВ». У квітні 1908 вдруге відряджений кер-вом УСДРП до С.-Петербурга. Офіційно працював бухгалтером одного з підпр-в, але не полишав газетярської праці, друкувався на шпальтах часописів *«Вестник Европы»*, «Мир», «Образование». Восени 1908 увійшов до складу кер-ва петерб. клубу *Товариства українських поступовців.* 1911 виїхав до *Москви*, де працював бухгалтером у страховому т-ві «Россия», а також разом з О.*Саліковським* редагував час. *«Украинская жизнь»* (1912—17). У цьому часописі П. вміщував статті переважно на теми укр. літератури й культ. життя. У Москві П. пов'язав свою долю з Ольгою Опанасівною Більською (1885—1959), у подружжя 1911 народилася єдина дитина — донька Леся (померла 1942). 1915 П. залишив газетярство й перейшов працювати до *Союзу земств і міст* на Зх. фронті (1916—17 — заст. уповноваженого союзу). У квітні 1917 обраний головою Укр. фронтової ради військ Зх. фронту. Делегат *Першого Українського військового з'їзду* (18—21 травня 1917), на якому обраний головою Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*). Член *Української Центральної Ради.* 28 червня 1917 призначений ген. секретарем військ. справ, однак ця посада не була затверджена *Тимчасовим урядом.* П. офіційно обійняв посаду ген. секретаря військ. справ 15 листопада 1917, спрямувавши всю свою енергію на створення укр. збройних сил й переведення в Україну з Росії українізованих військ. частин. 31 грудня 1917, як прибічник рішучої боротьби з *більшовиками* й не погоджуючися з політикою голови *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* В.*Винниченка*, вийшов з уряду. У січні 1918 залишив Київ і виїхав на Лівобережжя, де розпочав формування добровольчих загонів під назвою *Гайдамацький кіш Слобідської України*, що відзначився в боях за Київ та в боротьбі з більшовицьким *Київським (січневим) збройним повстанням 1918* (командував Гайдамацьким кошем до березня 1918). Унаслідок непорозумінь з новим кер-вом *Української Народної Республіки* після укладення миру із Центр. д-вами залишив військ. службу (Гайдамацький кіш увійшов до складу *Запорізького корпусу Армії УНР*). П. включився в роботу Київ. губернського земства, а в квітні 1918 очолив новопосталу Всеукр. спілку земств, опозиційну до гетьманату П.*Скоропадського.* 27 липня 1918 ув'язнений за підозрою в участі в антидерж. заколоті. В ув'язненні редагував і писав передмову до праці «Оборона Батьківщини і підготовка війни і народу до війни». Звільнений після 4-місячного ув'язнення, 14 листопада 1918 виїхав до *Білої Церкви*, звідки керував антигетьман. виступом Директорії УНР, членом якої був обраний заочно і яка надала йому повноваження Гол. Отамана Армії УНР.

Під тиском повстанських військ гетьман П.Скоропадський 14 грудня 1918 зрікся посади. Упродовж 10 місяців Армія УНР під командуванням П. мужньо билася з більшовиками та армією А.*Денікіна.* На *Волині* вона увійшла в бойове зіткнення з польс. військом. У той час відбулися численні *погроми єврейські*, що відзначалися надзвичайно кривавим характером і здійснювалися військом А.Денікіна, червоноармійцями, різними грабіжницькими й анархістськими загонами. Значна частина погромів припадає на окремі підрозділи військ УНР, яких П. карав надзвичайно суворо (напр., був розстріляний отаман Самосенко, винуватець погрому в Проскурові; нині м. *Хмельницький*). На рубежі 1918 й 1919 вирішив підтримати *Західноукраїнську Народну Республіку* у війні з Польщею, а згодом підтримав об'єднання обох укр. д-в (3 січня 1919). Після відступу військ УНР з Києва (4 лютого 1919 столицю захопили більшовики) й виїзду В.Винниченка за кордон П. 11 лютого 1919 став головою Директорії УНР, одночасно перервав членство в

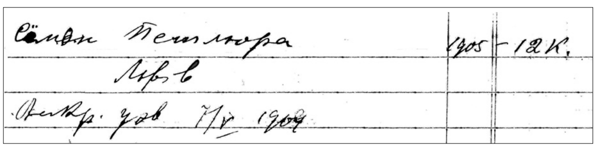

Автограф С.В. Петлюри. 1909.

УСДРП. Йому, одначе, не вдалася спроба порозуміння з *Антантою.* Франція жадала усунення П., трактуючи його як більшовика й анархістського ватажка. Задля попередження ймовірної узурпації влади, на пропозицію правих партій, було обмежено компетенцію Гол. Отамана Армії УНР шляхом запровадження посади т. зв. Наказного Отамана Армії УНР, яким став генерал-хорунжий О.*Греков.* Це спричинило взаємні непорозуміння на політ. й військ. ґрунті (ситуація стабілізувалася лише після призначення прем'єром 9 квітня 1919 соціал-демократа Б.*Мартоса*). Незважаючи на сильну внутр. опозицію, трагічну ситуацію на фронті, атаки більшовиків і денікінців, П. наважився на порозуміння з Варшавою, де від 18 січня 1919 перебувала укр. закордонна місія (Польща як єдина д-ва визнала УНР, а Нач. Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудський* прагнув до співпраці у війні з більшовиками). 16 червня 1919 делегати УНР за дорученням П., попри негативну позицію західноукр. політиків, підписали у Львові перемир'я з Польщею. Згодом у жовтні 1919 до *Варшави* була спрямована дипломатична місія на чолі з керівником МЗС А.*Лівицьким.* З огляду на трагічну ситуацію на протибільшовицькому фронті й підписання *Українською Галицькою армією* 5 грудня 1919 договору з А.Денікіним П. 7 грудня виїхав із *Кам'янця-Подільського*, де перебував разом з урядом і військ. командуванням, до Варшави й залишився там до весни 1920 спостерігати за польсько-укр. переговорами, багато разів зустрічався з Нач. Польс. д-ви Ю.-К.Пілсудським. Тим часом війська УНР за наказом П. відступили на територію Польщі, пройшовши по тилах денікінських та більшовицьких військ (див. *Перший Зимовий похід Армії УНР 1919—1920*). Переговори завершилися підписанням у ніч з 21 на 22 квітня 1920 Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1920*), а згодом — військ. конвенції з Польщею. Відповідно до них Польща визнавала Укр. д-ву й зобов'язувалася до збройної допомоги їй у боротьбі за незалежність. Натомість П. змушений був зректися на користь Польщі Зх. Волині й *Галичини*, за що не раз зазнавав жорсткої критики як із боку західноукраїнських, так і наддніпрянських політиків. Згідно з вищезгаданим договором 25 квітня 1920 розпочався спільний польсько-укр. наступ на Київ. Вступові союзницьких військ на територію України передувала відозва Гол. Отамана Армії УНР П. до укр. народу, в якій він закликав до боротьби за незалежність. 8 травня 1920 союзницькі війська здобули Київ, однак уже 11 червня, під тиском Червоної армії, змушені були відступити. Після підписання Польщею 18 жовтня 1920 в Ризі (Латвія) прелімінарного миру з більшовицькою Росією П. вирішив і надалі провадити національно-визвол. боротьбу. Попри початкові успіхи, коли укр. війська просунулись аж до *Брацлава*, 10 жовтня їх зупинила Червона армія. Вони змушені були 21 жовтня 1920 перетнути кордон із Польщею, де були інтерновані. П. разом з урядом УНР перебував у Тарнові (Польща), звідки намагався як репрезентувати Укр. д-ву перед польс. владою, так і надалі підтримувати в боєздатності розподілену по кількох таборах інтернованих Армію УНР. Наприкінці 1921 за його ініціативою покликано до життя в Тарнові сурогат укр. парламенту під назвою Рада Республіки, яку очолив І.*Фещенко-Чопівський*.

«У последней черты. С занятием Красной армией Каменца Петлюра совершенно лишился территории». Радянський агітаційний плакат. Художник О.В. Хвостенко-Хвостов. 1920.

Могила С.В. Петлюри на цвинтарі Монпарнас у м. Париж. Фото початку 21 ст.

Звідти ж П. спостерігав за приготуваннями військових до антибільшовицького повстання в Україні. З метою підняти повстання в жовтні 1921 він спрямував із Польщі військ. експедицію (див. *Другий Зимовий похід Армії УНР 1921*) у складі 3-х операційних груп: «Волинської» на чолі з генерал-хорунжим Ю.*Тютюнником*, «Подільської» під кер-вом підполк. М.Палія-Сидорянського й «Бессарабської» (із території Румунії) на чолі з генерал-хорунжим А.*Гулим-Гуленком.* Дії повстанців зазнали фіаско; уцілілі укр. підрозділи відійшли на польс. територію (востаннє 29 листопада 1921). З огляду на наявну ситуацію П. розпочав створення сталих еміграційних інституцій на території Польщі. Уклавши Ризький мир із представниками більшовицької Росії й рад. України 18 березня 1921, польс. влада зобов'язувалася ліквідувати на власній території держ. інституції УНР, але, зважаючи на прихильність Ю.-К.Пілсудського до П. та його уряду, здійснювала це повільно. На місці дотогочасних політ. інституцій в серпні 1921 було остаточно сформовано громад. орг-цію —

Укр. центр. к-т у Речі Посполитій, що мала свої філії по всій території Польщі. П. за допомогою найближчих співробітників опрацьовував у той час директиви щодо подальшої роботи за еміграційних умов, які оприлюднив 1923 під псевдонімом О.Ряст у брошурі «Сучасна українська еміграція та її завдання». Своє ідеологічне кредо й вказівки для укр. еміграції викладав також у низці опублікованих під різними псевдонімами статей, котрі друкувалися в тогочасних укр. часописах у Польщі, — «Українська трибуна», «Трибуна України», «Табор». З огляду на посилені вимоги Москви видати його змушений був постійно переховуватися (восени 1921 повноважний представник рад. Росії у Варшаві Л.Карахан навіть пропонував Польщі 10 млн *золотих рублів* за видачу П. та його найближчих співпрацівників). Не спромігшись домогтися видачі П. дипломатичним шляхом, Москва стала на шлях підготовки замаху на його життя. Оскільки польс. влада на запитання щодо місцезнаходження П. відповідала, що не має жодних відомостей про його перебування в Польщі, на вимогу Москви до Тарнова мала прибути польсько-більшовицька комісія для з'ясування цього питання. П., під прибраним прізвищем Полтавченко, за допомогою польс. приятелів залишив Тарнов і кілька тижнів переховувався у помешканні Г.Юзевського у Варшаві, а згодом — у с. Косьмін під столицею (у маєтку С.Чекановського). Через пару місяців, коли справа стихла, замешкав у Варшаві разом із дружиною та донькою під прізвищем Володимира Редліха й надалі здійснював політ. кер-во урядом і військ. підрозділами та укр. інституціями, які перебували на території Польщі. У Польщі перебували також його молодший брат Олександр (1888—1951; у 1930-х рр. — майор Війська Польського) та племінник Степан Скрипник (1898—1993; 1930—39 — депутат сейму Польщі, згодом — митрополит *Мстислав*, від 1990 — перший патріарх *Української православної церкви Київського патріархату*). 1923 становище П. значно погіршилося внаслідок відходу від політ. життя маршала Ю.-К.Пілсудського, який до того часу підтримував як П., так і укр. політ. еміграцію. Крім того, виявилися спроби інфільтрації більшовицьких агентів до укр. еміграційних осередків. У цій ситуації П. вирішив виїхати до Парижа (Франція), куди ще раніше емігрувала значна частина членів уряду й Ради Республіки. 30 грудня 1923 П. з паспортом на прізвище Степана Могили залишив Варшаву й через *Відень*, Будапешт (Угорщина) та Женеву (Швейцарія) восени 1924 дістався Франції (згодом до нього приєдналися дружина й донька). Прибуття П. до Парижа значно пожвавило тамтешнє фрагментаризоване еміграційне політ. середовище. Задля його згуртування довкола представництва УНР П. ініціював у жовтні 1925 створення еміграційного друкованого органу УНР — тижневика *«Тризуб»,* ставши його гол. редактором. У першому номері часопису оприлюднив своє політ. кредо: «В українську державність віримо, українську державність визнаємо, про її неминучість ми переконані». Опублікував у «Тризубі» низку статей під псевдонімами: В.Марченко, Г.Рокитний, О.Р., Си-то, О.Рний. Ініціював заходи щодо пропагування укр. справи на міжнар. арені, а також співпрацював із представниками поневолених СРСР народів, передусім представниками кавказ. еміграції. Результатом цього, між іншим, постала в січні 1926 орг-ція «Прометей», яка об'єднала укр., грузин., азербайджанську, туркменську і татар. еміграцію. Допомагав укр. студентській молоді в Парижі. Активно підтримував створення там Укр. академічного к-ту (постав наприкінці 1924) та організацію з'їзду укр. учених в еміграції. Сподівання П. на актуалізацію справи укр. держ. незалежності отримали новий імпульс після «травневого замаху» Ю.-К.Пілсудського у Варшаві (12—14 травня 1926), тим більше, що останній через кілька днів після перевороту вислав до П. на переговори одного зі своїх найближчих співпрацівників Т.-Л.*Голувка.*

Ця активна політ. діяльність П. була брутально перервана. 25 травня 1926 через кілька хвилин по 14-й годині він трагічно загинув у Парижі від кулі більшовицького агента Ш.Шварцбарта, який у пізнішому суд. процесі свідчив, що нібито прагнув помститися за жертви єврейс. погромів, за котрі, мовляв, ніс відповідальність П. Поховання Гол. Отамана відбулося 30 травня 1926 на паризькому цвинтарі Монпарнас.

Пісня про Петлюру. Тижневик «Голос Табора». Німецьке Яблонне (Чехословаччина), 1919. Ч. 9—10.

Процес над убивцею відбувався в атмосфері інспірованих і щедро фінансованих Кремлем наклепів, брехні та абсурдних обвинувачень П. в антисемітизмі. Необізнані з реаліями спричиненої більшовицькою революцією анархії й щільно пов'язаних із цим аналогічних дій «білої» контрреволюції, західноєвроп. та амер. єврейс. кола намагалися бодай у такий спосіб привернути увагу до трагічного становища єврейс. людності в Сх. Європі. Натомість Кремль прагнув використати процес над убивцею П. для дискредитації укр. національно-визвол. руху; на захист кілера виступив і Максим *Горький.* Більшовицька адміністрація задіяла й маніпульований нею міжнар. робітн. рух. Під таким потужним натиском франц. суд присяжних 27 жовтня 1927 звільнив убивцю від покарання, що викликало численні протести укр. еміграції. В її середовищі безпосередньо після смерті П. почав поширюватися культ Гол. Отамана, що мав, на думку організаторів акції, не лише зберегти від забуття його постать і незаперечні заслуги перед нацією, а й насамперед консолідувати емі-

Л.Й. Петражицький.

граційні кола різної політ. орієнтації довкола державницької ідеї. 1927 створене Т-во ім. С.Петлюри. Щорічно в річницю смерті П. влаштовували панахиди й урочисті академії. Його ім'ям називали гуртожитки, школи, клуби й громад. орг-ції. 1927 осередок укр. еміграції створив у Парижі б-ку його імені (див. *Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі*).

Натомість на теренах *СРСР* компарт. пропаганда докладала максимальних зусиль для поширення й закорінення в масовій свідомості понять «Петлюра», «петлюрівщина», «петлюрівці» як негативних визначень реакційного й шовіністичного спрямування, не лише антибільшовицького й антирос., а й антисемітського та антиукр. забарвлення.

Видатний польс. інтелектуал 20 ст., речник польсько-укр. порозуміння *Є.Ґедройц* виступав за гідне вшанування пам'яті П., зокрема, 1958 гостро протестував проти глорифікації франц. телебаченням його вбивці, зауваживши: «Не підлягає сумніву, що існують світові чинники, зацікавлені у компрометуванні українського незалежницького руху. [...] Сьогодні, коли починають з'являтися тріщини на совєтському блокові [...] — здійснюється спроба убити легенду Отамана». Делегація *«Kultury»* вшанувала пам'ять Гол. Отамана, поклавши квіти на його могилу на цвинтарі Монпарнас.

Тв.: Сучасна українська еміграція і її завдання. Щипьорно, 1923; Статті, листи, документи [т. 1]. Нью-Йорк, 1956; т. 2. Нью-Йорк, 1979; т. 3. К., 1999; т. 4. К., 2006; Статті. К., 1993; Вибрані твори та документи. К., 1994; Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. К., 2001.

Літ.: Documents de Simon Petlura a Paris. Paris, 1927; Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930; Волинь — С. Петлюрі: 1926—1936. Рівне, 1936; *Лотоцький О.* Симон Петлюра. Варшава, 1936; *Зленко П.* Симон Петлюра (матеріяли бібліографічного покажчика). Париж, 1939; *Іванис В.* Симон Петлюра — президент України. Торонто, 1952; Симон Петлюра: Державний муж. Нью-Йорк, 1957; En notre âme et conscience — la verité sur Simon Petlura. Paris, 1958; *Desroches A.* Le probléme ukrainien et Simon Petlura: Le Feu et la Cendre. Paris, 1962; *Martchenko B.* Simon Petlura. Paris, 1976; Симон Петлюра: Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): Статті, замітки, матеріяли. Мюнхен—Париж, 1980; *Hunczak T.* Simon Petlura et les juifs. Paris, 1987; Збірник пам'яті Симона Петлюри. К., 1992; *Табачник Д.В.* Вбивство Симона Петлюри. «УІЖ», 1992, № 7/8, 9; Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія—К.—Вашингтон, 1993; Він — з когорти вождів. К., 1994; Симон Петлюра та українська національна революція. К., 1995; *Stępień S.* Symon Petlura — życie i działalność. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1996, nr. 3; У 70-річчя паризької трагедії. К.—Париж, 1997; Symon Petlura: A Bibliography. Toronto — New York, 1997; *Stępień S.* Symon Petlura — Ataman Główny Ukraińskich SiĪ Zbrojnych. «Wojsko i Wychowanie», 1998, nr. 6; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріяна. К., 2001; *Косик В.* Симон Петлюра. Львів, 2004; *Stępień S.* Związki Symona Petlury z Towarzystwem Naukowym im. Szewczenki we Lwowie. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 2004, nr. 17/18; *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. К., 2005; *Стемпєнь С.С.* Львівський період життя С. Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 р. — грудень 1905 р.). «УІЖ», 2009, № 3; та інші.

С.С. Стемпєнь.

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ Лев Йосипович (1867—1931) — теоретик права, економіст, соціолог, філософ, громадський діяч. Вважається одним із фундаторів наукового напрямку — соціологія права. Відомий як засновник психологічної школи права.

Н. 13 (25) квітня 1867 р. в сім'ї польс. дворян у родовому маєтку Коллонтаєво Вітебської губернії. Закінчив юридичний факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві (1890). По закінченні університету відряджений у Німеччину для підготовки до професорського звання. 1890—92 стажувався у рос. семінарії, заснованій при *Берлінському університеті* з метою підготовки професорів римського права для Російської імперії. 1896 захистив магістерську дисертацію «Распределение доходов по римскому праву»; 1897 докторську дисертацію на тему: «Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права». В цій праці вчений вперше у вітчизняній науці висуває ідею необхідності створення науки політики права, метою якої повинно стати свідоме цілеспрямоване регулювання соціальних відносин через психологічний вплив права на людську свідомість. Із 1897 посів посаду професора кафедри енциклопедії та історії філософії права юридичного факультету *Петербурзького університету*. Впродовж 20 років (1898—1918) очолював названу кафедру.

Здійснював наук. кер-во популярним науковим гуртком філософії права в Петерб. ун-ті (1897—1918), слухачами якого в різні роки були відомі вчені П. *Сорокін*, Г. Гурвіч, М. *Кондратьєв* та ін. Саме в межах роботи даного наукового гуртка вченим було обґрунтовано необхідність створення спеціального наукового напрямку — соціології права.

Видатні вчені минулого (А.О. Ісаєв, М.І. Кондратьєв, Є.Є. Слуцький, М.І. *Туган-Барановський* та ін.) відзначали, що наукові ідеї Л. Петражицького справили значний вплив на формування концептуальних засад світової юридичної, економічної та соціологічної науки початку 20 ст. Запропоновані ним методологічні підходи стали підґрунтям для розвитку різних наукових напрямів вітчизняній та світовій науці, зокрема, таких як «американський та скандинавський правовий реалізм». Ідеї вченого стали теоретичною основою концепції «революційної підсвідомості», що представлена працями М.І. Рейснера. Засновник «інтегральної теорії соціальних систем» П.О. Сорокін (1889—1968) вказував, що його правові погляди ґрунтуються на концепції «феноменологічної соціології» Петражицького. Саме завдяки популяризаторській діяльності П. Сорокіна, який вважав себе учнем та послідовником Петражицького, та публікації ним праць вченого «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» та «Введение в изучение права и нравственности» (1955) в США ідеї вченого отримали світове визнання.

Одним із найбільш визнаних наукових підходів, запропонованих П. вважається теорія «емоційної психології», згідно якої основу економічної взаємодії та правових відносин у суспільстві формують різні типи емоційної

поведінки людей. Відповідно, дослідження закономірностей соціально-економічного розвитку повинно ґрунтуватися на з'ясуванні психологічних аспектів та особливостей суспільної поведінки.

Акцентуючи увагу на домінантному значенні психологічних чинників у процесах акціонерної акумуляції капіталів, учений висунув тезу про необхідність свідомого регулювання та обмеження ажіотажних тенденцій суспільного попиту на ринку цінних паперів, які призводять до порушення загальноекономічної рівноваги та стають каталізатором кризових явищ в економіці. Важливим чинником еволюції корпоративних відносин П. називав перетворення інституту індивідуально-одноосібової свідомості економічних суб'єктів на корпоративну суспільну, яка може бути реалізована лише у формі колективної господарської взаємодії. Запропоновані П. теоретико-методологічні підходи щодо вивчення процесів акціонерного нагромадження створили можливість для визначення різних за своєю природою чинників розгортання кризових явищ у розвитку фондового ринку та ринкового середовища загалом, справедливість яких була підтверджена подальшим розвитком корпоративного середовища.

Значним авторитетом користувався П. не лише в наукових, а й в урядових та політичних колах. Будучи одним із ідеологів та керівників кадетської партії (членом її Центрального Комітету) та депутатом 1-ї Держ. Думи Російської імперії, брав активну участь у суспільно-політичному житті країни.

Після *Лютневої революції 1917* емігрував до Польщі. До кінця життя очолював кафедру соціології Варшавського ун-ту.

П. у м. Варшава.

Праці: Деление дотальных плодов по римскому праву. СПб., 1896; Акционерная компания. Экономическое исследование Л. Петражицкого. СПб., 1898; Очерки философии права. СПб., 1900; Права добросовестного владельца на доходы. СПб., 1903; О мотивации человеческих поступков, в особенности об этических мотивах и их разновидностях. СПб., 1904; Введение в изучение права и нравственности: Основы эмоциональной психологии. СПб., 1908; Теория права и государства в связи с теорией нравственности, т. 1—2. СПб., 1909—10; Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов. СПб., 1911.

Літ.: *Рейснер М.А.* Теория Л.И. Петражицкого: Марксизм и социальная идеология. СПб., 1908; *Исаев А.А.* Профессор Л.И. Петражицкий как основатель политической экономии. СПб., 1912; *Кистяковский Б.А.* Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916; Социологическая мысль в России. Л., 1978.

Н.А. Супрун.

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ-КУЛА́ГА Іван (р. н. невід. — п. 1632) — гетьман *Війська Запорозького* (1631—32), політ. діяч. Біографічних відомостей про ранній період життя П.-К. не збереглося. Наприкінці 1620-х — на поч. 1630-х рр. він мешкав у *Каневі*. 1630 взяв участь у козац. повстанні під проводом Т.*Федоровича*, був обраний від повстанців до змішаної комісії реєстровців та нереєстровців, що мала обрати гетьмана і провести приписку до реєстру 2-х тис. нових козаків. Навесні 1631 запорожці обрали його гетьманом замість позбавленого гетьман. булави Т.*Орендаренка*. 22 вересня 1631 польс. король *Сигізмунд III* Ваза офіційно затвердив П.-К. на гетьман. посту у Війську Запорозькому. Новий гетьман намагався проводити лояльну політику щодо польс. уряду. Забороняв козакам брати участь у мор. походах проти Туреччини, видав *гетьманові польному коронному* С.*Конецпольському* посольство від швед. короля Густава-Адольфа, що прибуло до запорожців без дозволу офіц. Варшави. Водночас П.-К. в межах політ. системи *Речі Посполитої* енергійно боровся за розширення станових прав козацтва, а також твердо відстоював конфесійні інтереси православних. У травні 1632 від імені Війська Запороз. він звернувся до *шляхти Київського воєводства* та *Брацлавського воєводства* з метою створення політ. коаліції напередодні конвокаційного сейму. У цьому зверненні вперше в політ. практиці козацтва було заявлено про намір запорожців узяти участь у виборах польс. короля. Перед майбутнім королем ставилася вимога ліквідації *Берестейської церковної унії 1596*, підтвердження королів. присягою конфесійних прав і свобод укр. народу, а також козаків-рицарів. У разі невиконання цих вимог П.-К. заявляв, що запорожці не визнають владу короля і повстануть. 3 червня 1632 в листі до найвищої посадової особи в Речі Посполитій у період безкоролів'я — Гнєзненського архієпископа — козаки висловилися за королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) як кандидата на королів. престол, а також вимагали скасування унії до відкриття елекційного сейму. 9 червня 1632 від імені Війська Запороз. було надіслано листа до конвокаційного сейму з вимогою допустити козаків до елекції і заявлено про підтримку королевича Владислава Ваза у сходженні на польс. престол. П.-К. спорядив на конвокаційний сейм посольство з інструкцією, в якій, зокрема, висувалася вимога надання козакам таких вольностей і привілеїв, які мала шляхта. Щоб справити тиск на політ. режим Речі Посполитої, за наказом гетьмана запороз. полки перейшли з Подніпров'я на *Волинь* і *Поділля*. Однак козац. вимога доступу до елекції була відкинута конвокаційним сеймом, залишилися невиконаними й ін. вимоги запорожців. Невдачу козац. послів на конвокаційному сеймі з обуренням сприйняли у Війську Запорозькому. Послів було звинувачено у відході від інструкції та волі гетьмана, ув'язнено і засуджено до страти. Наприкінці серпня — на поч. вересня 1632 на козац. раді на *Масловому Ставі* П.-К. був скинений з гетьманства і страчений козаками в Каневі. За інформацією моск. джерел (яка не підтверджується ін. документами), це сталося нібито через його намір прийняти унію і стати «ляхом». Політ. боротьбу запорожців на елекційному сеймі 1632 продовжив наступник П.-К. на гетьман. посту А.Гаврилович.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiey w latach 1587—1652: System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. Warszawa, 1995; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Його ж.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

ПЕТРАНО́ВСЬКИЙ Ярема (р. н. і р. с. невід.) — військ. діяч і дипломат. Н. в родовому маєтку

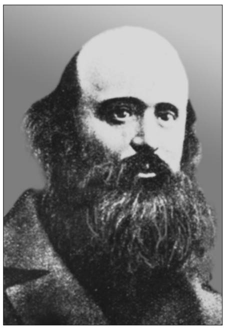

М.В. Буташевич-Петрашевський.

Петрани в Барському старостві в сім'ї правосл. шляхтича. До 1648 — «заслужений жовнір коронний» польс. війська; з початком повстання під проводом Б.*Хмельницького* перейшов на бік *Війська Запорозького*, був уманським суддею й лисянським полковником; за гетьманування І.*Виговського* в середині вересня 1659 на чолі козац. посольства прибув до табору турец. султана *Мегмеда IV* Авджі під Едірне (Туреччина; відпущений у середині січня 1660). Підтримував Ю.*Хмельницького* і П.*Тетерю*, за даними В.*Липинського*, пройшов *нобілітацію*, одружився з донькою А.*Ждановича*. За гетьманування П.*Дорошенка* — ротмістр *надвірної корогви*, *генеральний осавул* (1669), чигиринський полковник (1671—72), *генеральний суддя* й один із найближчих військ. радників *гетьмана*; відповідав за польс. вектор зовн. політики, зокрема, 28 січня 1666 виїхав із *Чигирина* до *Варшави* з «Інформацією» польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза про те, що Військо Запороз. звернеться зі своїм «проханням» до *вального сейму*, який мав відкритися 17 березня 1666; вдруге з вимогами поновлення автономії України на засадах *Гадяцького договору 1658* очолив посольство до Варшави на коронаційний сейм 1669, що обрав королем *Міхала-Корибута Вишневецького*; втретє був з посольською місією у Варшаві в березні 1671 і доставив гетьман. пропозиції щодо примирення на засадах, викладених попереднього року на переговорах в *Острозі* (див. *Острозький договір 1670*).

Літ.: *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філадельфія, 1980; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

В.І. Головченко.

ПЕТРАХНО́ВИЧ (Мороховський) **Микола** (імовірно, бл. 1600 — після 1666) — живописець. Жив у *Львові*. З 1610 навч. і працював у майстерні живописця Ф.Сеньковича, згодом став його спадкоємцем. 1666 був обраний «сеньйором» — старшиною львів. малярського цеху. Перший відомий твір П. — монументальна ікона Богоматері над вхідними

Петрахнович М. Христос Пантократор. Намісна ікона з іконостаса П'ятницької церкви 17 ст. у Львові.

дверима *Успенської церкви* у Львові (1635). 1638 на замовлення *Львівського братства* керував роботами з виконання іконостаса для цієї ж церкви, в іконах якого помітне творче засвоєння досягнень тогочасного західноєвроп. мист-ва. Цілковито зберігся деісусний ряд, який, як вважають, 1767 був проданий (перенесений) до с. Великі Грибовичі (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.). Існує припущення, що П. (разом із Ф.Сеньковичем) є одним із авторів іконостаса П'ятницької церкви у Львові (1644). Живопис останнього відзначається класичною завершеністю худож. стилю, в якому органічно поєдналися традиційні нац. риси із впливом естетичних принципів *Відродження*. Святкова піднесеність іконопису відповідає життєстверджуючим, оптимістичним настроям народу напередодні *національної революції 1648—1676*. П. приписують портрет доньки старости Львів. братства Варвари Лангиш (1635), а також портрети купця К.*Корнякта* та його синів Костянтина і Олександра.

П. у м. Львів.

Літ.: *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; *Овсійчук В.* Микола Петрахнович — художник львівського ренесансу. В кн.: Декоративно-ужиткове та образотворче мистецтво: Історія, теорія, практика: Вісник Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва, вип. 4. Львів, 1993; *Його ж.* Маляри перехідної доби (роздуми над творчістю художників Ф. Сеньковича та М. Петрахновича). «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 227.

Н.Г. Ковпаненко.

ПЕТРАШЕ́ВЦІ — заг. назва учасників неформального інтелігентського гуртка М.Буташевича-Петрашевського (1821—66) та пов'язаних із ним осіб, зокрема й належних до ін. подібних молодіжних радикальних гуртків (С.*Дурова*, М.Кашкіна), що діяли в 2-й пол. 1840-х рр. Світогляд більшості П. — дворян та міщан — за соціальним складом, чиновників, студентів, літераторів, учителів, науковців, офіцерів та ін. — за складом професійним — сформувався під впливом ідей франц. соціалістів-утопістів, у першу чергу — Ш.Фур'є, послідовниками й пропагандистами соціальних ідей якого виступали П. Нерегулярні зібрання в *Санкт-Петербурзі* на квартирі М.Буташевича-Петрашевського — перекладача при мін-ві закордонних справ Рос. імперії, на яких у заг. формі обговорювалися шляхи звільнення селян, реформування судочинства тощо, розпочалися 1844, з 1845 вони відбувалися щоп'ятниці, збираючи по 20—30 учасників радикально-демократ. та ліберальних поглядів. Революц. події 1848 у Франції та ін. європ. країнах сприяли радикалізації настроїв П., які в грудні 1848 — січні 1849 у вузькому колі (М.Буташевич-Петрашевський, К.Дебу, Ф.Львов, М.Момбеллі, М.Спєшньов) безрезультатно через розходження в поглядах розглядали питання про створення таємного т-ва та вироблення його програми, а також розробляли план кер-ва широким сел. повстанням, що мало б привести до повалення *самодержавства*. Заарештовані 23 квітня 1849 після 13-місячного нагляду, втановленого за М.Буташевичем-Петрашевським, П. зазнали суворого покарання: у поле зору слідчих органів потрапило понад 280 осіб, з них 23 було піддано військ. суду, який 15 осіб (серед них і Ф.Достоєвського) засудив до смертної кари, заміненої в день страти 22 грудня 1849 різними строками каторжних робіт. 1856 П. були амністовані, на поч. 1860-х рр., за винятком М.Буташевича-Петрашевського, поновлені в цивільних правах. Як свідчать матеріали

справи, деякі П., зокрема сам М.Буташевич-Петрашевський та М.Момбеллі (який, до речі, зустрічався на петерб. квартирі Є.*Гребінки* з Т.*Шевченком* 1844—45), були обізнані (хоча й поверхово) з ідеологією, діяльністю та обставинами викриття *Кирило-Мефодіївського товариства*, вважали укр. *селянство* достатньо розпропагованим поезією Т.Шевченка на випадок можливого повстання.

Літ.: *Семевский В.И.* М.В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы. М., 1922; Петрашевцы: Сборник документов, т. 1—3. М.—Л., 1926—28; *Дорошкевич О.* Шевченко й петрашевці в 40-х роках. В кн.: Шевченко та його доба, т. 2. К., 1927; Дело петрашевцев, т. 1—3. М.—Л., 1937, 1941, 1951; *Буцик А.К.* Петрашевці. К., 1962; *Лейкина-Свирская В.Ф.* Петрашевцы. М., 1965.

В.Б. Любченко.

ПЕТРИКІ́ВКА — с-ще міськ. типу *Дніпропетровської області*, райцентр. Населення 4,9 тис. осіб (2010).

Виникла у 18 ст. на території *Вольностей Війська Запорозького низового* як *зимівник* (за легендою, його засновником був козак Петрик), що згодом перетворився на *слободу* (село). На час першої згадки в джерелах (1772) це був один із найбільших населених пунктів *Протовчанської паланки*. 1775 П. стала держ. слободою й увійшла до *Азовської губернії*, а після її ліквідації 1784 — до складу *Катеринославського намісництва*. З 1796 — у складі *Новоросійської губернії*, з 1802 — Новомосковського пов. *Катеринославської губернії*.

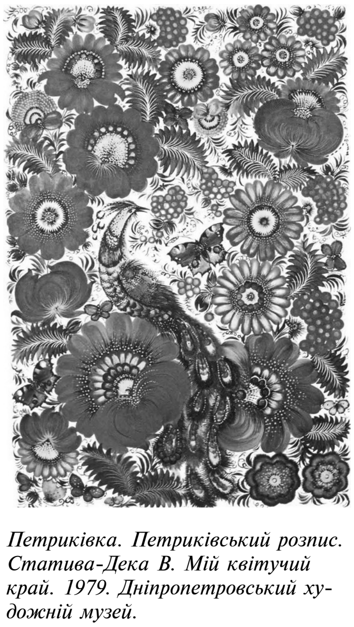

Петриківка. Петриківський розпис. Статива-Дека В. Мій квітучий край. 1979. Дніпропетровський художній музей.

На поч. 20 ст. П. була торгово-ремісничим містечком із населенням 21 тис. осіб (1897), 3-ма церквами, *синагогою*. Помітну частку населення становили члени секти «духовних християн» («шалопутів»).

У січні 1918 встановлено рад. владу. Протягом квітня—грудня 1918 — у складі *Української Держави*. У грудні 1918 поновлено рад. владу. Від червня по грудень 1919 — під контролем *Збройних сил Півдня Росії*. Остаточно встановлено рад. владу в січні 1920.

У період гітлерівської окупації (25 вересня 1941 — 25 вересня 1943) у селі діяла підпільна група на чолі з В.Нежу-мирею, а в околицях П. діяв партизан. загін на чолі з А.Білоконем.

1957 П. зараховано до категорії с-щ міськ. типу.

На поч. 20 ст. в П. склався нар. промисел: місц. майстрині створювали орнаментальні композиції на аркушах паперу, призначені для прикрашання інтер'єру (замість притаманних лісостеповим і степовим регіонам традиційних розписів стін, печей, меблів та начиння). Специфікою петриківського розпису є поліхромний рослинний квітковий орнамент на білому тлі. П. стала відомим осередком укр. нар. розпису після того, як за ініціативою місц. вчителя Олександра Стативи кілька петричанок (Тетяна Пата, Оришка Пилипенко, Надія Білокінь та ін.) взяли участь у «першій виставці українського народного мистецтва», яка проходила в *Києві*, *Москві*, Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*; 1936). 1935 було відкрито школу петриківського декоративного розпису. 1940 в П. засновано музей зразків місц. декоративно-прикладного мист-ва, а 1961 — ф-ку худож. виробів «Дружба». 1970 при Дніпроп. худож. вироб. комбінаті створено експериментальний цех петриківського декоративного розпису. 1991 створено Центр нар. мист-ва «Петриківка».

Пам'ятка арх-ри: церква Різдва Богородиці (1812; нині в напівзруйнованому стані).

Літ.: ІМіС УРСР: Дніпропетровська область. К., 1969; *Глухенька Н.* Петриківські розписи. К:, 1973; *Селівачов М.* Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, ти-пологія). К.—Ніжин, 2005; *Смолій Ю.* Осередки селянського хатнього малю-вання Катеринославщини першої тре-тини XX століття: До історії дослідження. Web: http://etno.kyiv.uar.net/vyd/studmyst/2003/N3/Art07.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман.

Д.Г. Петриненко.

ПЕТРИНЕ́НКО Діана Гнатівна (справжнє прізв. — Паливода; н. 08.02.1930) — співачка (лірико-колоратурне сопрано). Нар. арт. СРСР (1975). Професор (1985). Н. в с. Білоусівка (нині Драбівського р-ну Черкас. обл.). 1949—55 навч. в Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*), 1958—61 — в аспірантурі при цьому ж закладі. 1955—58 — солістка капели «*Думка*», 1962—88 — Київ. філармонії. Одночасно з 1961 — викладач, з 1981 — доцент, з 1985 — професор Київ. консерваторії. У репертуарі співачки — укр. й рос. нар. пісні, оперні арії М.*Глинки*, М.Римського-Корсакова, В.Белліні, Г.Доніцетті, романси С.Рахманінова, Е.Гріга, Ф.*Ліста*, твори укр. композиторів А.*Кос-Анатольського*, Ю.*Мейтуса*, Г.*Майбороди*, П.*Майбороди* та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1972).

Літ.: *Литвин М.* З-під каміння б'є вода... «Ранок», 1982, № 3; *Шевченко М.* Поклик вождя. «Дніпро», 1987, № 3; ... А зійшов соняшник (бесіду вів О. Балабко). «Культура і життя», 1988, 20 листопада; *Мельник О.* На дверях дому — перстень пісні. «Соціалістична культура», 1990, № 3; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997; *Волга М.* Вічна молодість таланту. «Урядовий кур'єр», 1999, 30 квітня.

П.М. Бондарчук.

В.А. Петринюк.

ПЕТРИНЮ́К Василь Андрійович (н. 20.07.1952) — господарник, директор аграрного ТОВ «Полква», 1-й заст. голови Всеукр. ради колективних с.-г. підпр-в. Герой України (1999). Засл. працівник сільс. госп-ва України (1997). Н. в с. Огрисківці Лановецького р-ну Терноп. обл. Закінчив Терноп. фінансово-екон. ін-т (1976). Трудову діяльність розпочав 1970. Працював на посадах заст. гол. бухгалтера, гол. бухгалтера у госп-вах Лановецького р-ну, гол. бухгалтером Білогірського районного управління сільс. госп-вом, головою пра-

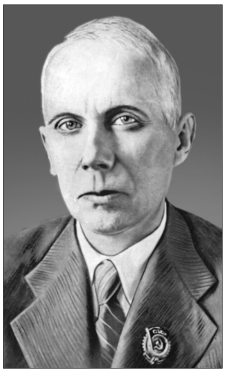

А.Г. Петрицький.

Петрицький А. Ескіз костюма пана хорунжого до п'єси Остапа Вишні «Вій» (за М. Гоголем) в постановці театру ім. Івана Франка. 1924.

влiння колгоспу «Червона Зірка» Білогірського р-ну. 1992 очолив агрофірму «Полква» Теофіпольського р-ну Хмельн. обл. 1998—99 керована ним агрофірма досягла одних із найвищих в Україні показників вир-ва с.-г. продукції.

Депутат Хмельн. обласної ради.

Герой України із врученням ордена Держави (21 серпня 1999).

Літ.: Хто є хто в Україні. К., 2006; Герои Украины. «Эксперт/ Украинский деловой журнал. Специальный выпуск», 2010, № 44.

В.Й. Бузало.

ПЕТРИ́ЦІЙ Ян-Інноцентій (27.12.1592—31.05.1641) — лікар, історик, теоретик виховання. Н. в м. *Львів*. Син Себастіана Петриція, професора *Краківського університету*, лікаря й філософа міщанського походження. Навч. медицини в Краківському ун-ті, а згодом — у Болоньї (Італія; докторат нострифіковано в *Кракові* 1620). Професор медицини Краківського ун-ту, 1621 призначений першим в історії цього навчального закладу істоіографом. Від 1639 — один із *бурмистрів* Кракова.

Автор праць із медицини, підручника «доброго виховання», а також істор. промов, що торкалися минулого Польщі. Як історіограф відзначився передусім працею «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX» («Історія справ у Польщі пам'ятного року 1620»; бл. 1622). Твір оповідав про події 1620 (переважно Цецорська війна 1620). Згодом текст його був доопрацьований і доповнений описом подій 1621 (зокрема, використано діаріюш Якуба *Собеського*) та перевиданий у Кракові 1637 («Rerum in Polonia ac praecipue Bella cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia Anno MDCXX et MDCXXI»).

П. звертався до теми *Хотинської війни 1621* у творі «Palestra oratoria sive imitatio Ciceronis facta per quatuor orationes in L. Sergium Catilinam...» («Палестра ораторія або наслідування Цицерона, зроблене за чотирма промовами щодо Луція Сергія Катіліни»; Краків, 1624). Самій війні тут присвячені промови 2-га та 3-тя, а 4-та має за тему татар. набіг 1623.

П. є автором праці «Comitia sapientum» («Місце [зібрання] мудрості»; 1628). Вона вважається першою на річпосполитському ґрунті спробою синтетичного розуміння всесвітньої історії науки та к-ри.

Крім цього, П. видав фрагмент опису подій часів *Лжедмитрія I* («Historia Moschovitica», 1641), зіпертий, як припускають, на матеріалах і нотатках батька П. Друк цього твору в Кракові було перервано у зв'язку зі смертю автора, збереглися, без титульної сторінки, книги 1-ша, 2-га та початок 3-ї.

П. залишив у рукописі аннали до 1628 або 1638 (не збереглися). 1629, за дорученням Яна Сапіги, історик видав із фіктивною видавничою адресою — «Віdень» — твір (наразі втрачений), що прославляв *Велике князівство Литовське*. Книжку було визнано образливою для поляків і шведів, відтак польс. король *Сигізмунд III* Ваза заборонив її поширення.

Свій пед. твір про виховання магнатського сина («Princeps Polonus seu Institutio primarii et in excelsa familia editi juvenis in Respublica Polona», 1633) П. присвятив відомому укр. магнату кн. В.-Д.*Заславському*.

Літ.: *Hajdukiewicz L.* Petrycy Jan Innocenty (1592—1641). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 25. Kraków, 1980; *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008.

Д.С. Вирський.

ПЕТРИ́ЦЬКИЙ Анатолій Галактіонович (12.02(31.01).1895—06.03.1964) — живописець, художник театру і книги. Нар. художник СРСР (1944). Професор (1947). Н. в м. *Київ* у сім'ї залізничника. 1918 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1922—24 навч. у Вищих художньо-тех. майстернях у *Москві*. 1947—50 — професор Київ. худож. ін-ту. Творчу діяльність розпочав 1914 і до кінця життя оформляв вистави в театрах Києва, Москви і *Харкова*, серед них «Вій» Остапа *Вишні* (1925), «Макар Діброва» О.*Корнійчука* (1948) в Київ. драм. театрі ім. І.Франка; опера «Сорочинський ярмарок» М.*Мусоргського* (1925) в Харків. театрі опери та балету, балет «Лілея» (1945), опера «Богдан Хмельницький»

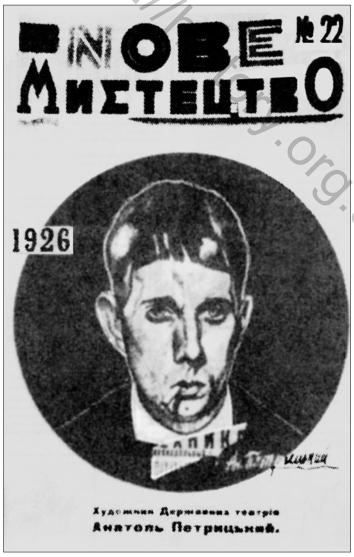

«Нове мистецтво». 1926. № 22. Обкладинка журналу з автопортретом А. Петрицького.

(1953) К.*Данькевича*, опера «Тарас Бульба» (1955) М.В.*Лисенка*, «Війна і мир» (1956) С.*Прокоф'єва* в Київ. театрі опери та балету; «Черевички» (1941) П.*Чайковського*, «Декабристи» (1953) Ю.*Шапоріна* в Большому театрі опери та балету СРСР та ін. Автор станкових картин: «Натурщиця» (1923), «Інваліди» (1924), «Барикади» (1925), «Парк в Харкові» (1935), «Натюрморт» (1945), «Квіти» (1957), «Не сад — місто Київ» (1961); портретів письменників: М.*Семенка*, Я.Савченка, П.Усенка, Остапа Вишні, П.*Тичини*, Л.*Первомайського*; монументальних розписів, плакатів, ілюстрацій до книжок і журналів. Був головним художником Першого держ. драматичного театру УРСР й Укр. музичної драми в Києві.

Лауреат Держ. премій СРСР (1949, 1951).

П. у м. Київ.

Літ.: Анатолій Петрицький: Спогади про художника. К., 1981; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Шаповал Ю.И.* Украина 20—50-е годы: страницы ненаписанной истории. К., 1993; *Блюміна І.* Ціна новаторства. «Вітчизна», 1995, № 3—4; *Абліцов В.* Білі голуби над Ярославовим валом. «Голос України», 1995, 4 березня; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Лагутенко О.* Анатолій Петрицький як майстер книжкової графіки 1920—1930-х років. В кн.: Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науко-

во-методичні праці. вип. 7. К., 2000; Видатні діячі України минулих століть. К., 2001.

Г.С. Брега, Н.Ф. Васильєва.

ПЕТРІ́В Всеволод Миколайович (02.01.1883—10.07.1948) — військ. діяч, військ. історик і педагог, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Київ* (за ін. даними — на Чернігівщині) в сім'ї військовика. Закінчив Павлівське військ. уч-ще (*Санкт-Петербург*, 1902), Імператорську Миколаївську військ. академію (1910). Учасник *Першої світової війни*, полковник, нач. штабу д-зії.

Активний учасник українізації військ. частин Зх. фронту, де з українців 7-ї Туркестанської стрілец. д-зії сформував *Гайдамацький імені Костя Гордієнка полк*. Єдиний з усіх українізованих частин Діючої армії, полк 19 січня 1918 дістався Києва, де взяв участь у вуличних боях із *більшовиками*. У лютому—травні 1918 П. — командир Запоріз. ім. кошового Костя Гордієнка полку кінних гайдамаків, учасник визволення від більшовиків *Лівобережної України* (березень) та Крим. походу Запорізького корпусу Армії УНР (квітень). В *Українській Державі* — нач. штабу д-зії, нач. підвідділу піх. і кіннотних шкіл Гол. шкільної управи Ген. штабу. 1919 — нач. Житомир. юнацької школи, згодом — спільної юнацької школи, командир Пн. д-зії Волин. групи військ, командуючий Волин. групою. У серпні—листопаді 1919 — військ. міністр УНР, згодом (квітень—червень 1920) — нач. Ген. штабу, інспектор піхоти Армії УНР.

З листопада 1920 — в еміграції. Перебував у таборі інтернованих вояків Армії УНР в *Каліші*. З 1923 мешкав у Празі (*Чехословаччина*). Викладав в *Українському високому педагогічному інституті*, член *Українського історико-філологічного товариства*. З 1929 співпрацював з *Організацією українських націоналістів*, входив до складу Проводу укр. націоналістів. Військ. міністр уряду Я.*Стецька* (30 червня 1941). З 1945 перебував у Німеччині (Аугсбург). Автор праць з укр. воєнної історії, численних статей з історії організації укр. збройних сил (1917—21) в газетах і журналах.

П. у м. Аугсбург.

Тв.: Спомини з часів української революції (1917—1921), ч. 1—4. Львів, 1927—31; Суспільство і військо: Соціально-історичний нарис. Прага—Берлін, 1931; Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648—1649 років. «Військо України», 1993, № 6—8; Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002.

Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995.

А.О. Буравченков.

В.М. Петрів.

ПЕТРО́ (р. н. невід. — п. 1326) — митрополит Київський та всієї Русі (1308—26). Уродженець *Волині*, засновник й ігумен Ратенського монастиря. Як ставленик галицько-волин. кн. *Юрія Львовича* мав обійняти після Ніфонта новостворену *Галицьку митрополію*, але натомість був висвячений у *Константинополі* на загальнорус. митрополита. Активно контактував з моск. кн. Юрієм Даниловичем і бл. 1325 переніс до *Москви* з Владимира на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) митрополичу кафедру, чим істотно підвищив шанси моск. князів у боротьбі за гегемонію в Пн.-Сх. Русі. Перший моск. святий (канонізований 1327); автор ідеї богообраності Москви і від кінця 14 ст. — її небесний патрон.

Митрополит Київський та всієї Русі Петро. Ікона. 15 ст. Зберігається в Державній Третьяковській галереї (м. Москва, РФ).

Літ.: *Барсуков Н.* Источники русской агиографии. СПб., 1882; *Голубинский Е.* История русской церкви, т. 2, ч. 1. М., Б.г.; *Кучкин В.А.* Сказание о смерти митрополита Петра. «Труды Отдела древнерусской литературы» (М.), 1962, т. 18; *Борисов Н.* Московские князья и русские митрополиты 14 в. «Вопросы истории», 1986, № 2; *Прохоров Г.М.* Петр. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987; *Мейендорф И.* Византия и Московская Русь. Париж, 1990; *Седова Р.А.* Служба митрополиту Петру. «Труды Отдела древнерусской литературы» (М.), 1992, т. 45.

О.В. Русина.

ПЕТРО́ I, Петро I Олексійович, Петро Великий (09.06(30.05).1672—08.02(28.01).1725) — рос. цар (із 1682), імператор (із 1721), фундатор *Російської імперії*. Молодший син рос. царя *Олексія Михайловича*. Проводив агресивну зовн. політику. 1700 розпочав війну проти Швеції за вихід до Балт. моря (*Північна війна 1700—1721*), у ході якої на основі *рекрутської повинності* було створено велику регулярну армію та збудовано могутній військово-мор. флот, мілітаризовано економіку й держ. управління країни. П. I воював також з *Османською імперією* (1710—11), Персією (1722—23), планував воєнний похід в Індію.

Після ряду перемог над Швецією уклав *Ніштадський мирний договір 1721*, що закріплював за Рос. д-вою Балт. узбережжя. Після цього Росію було проголошено *імперією*, а П. I — імператором.

Поряд з активною зовн. політикою П. I здійснив докорінне реформування всіх сфер держ. і сусп. життя країни, що мало на меті шляхом тех. і культ. європеїзації д-ви розбудувати могутню імперію та створити передумови для дальшого розвитку рос. *абсолютизму*. 1708 П. I провів адм.-тер. реформу, запровадив інститут *губернаторів*; 1711 створив Правительствуючий Сенат як вищу адміністративно-суд. установу; 1714 видав указ про злиття *помість* і *вотчин* в єдине дворянське землеволодіння; 1718—22 заснував колезьку систему центр. держ. управління; 1721 ліквідував інститут *патріарха* в Рос. правосл. церкві, організувавши натомість Найсвятіший Синод. П. I запровадив у Росії

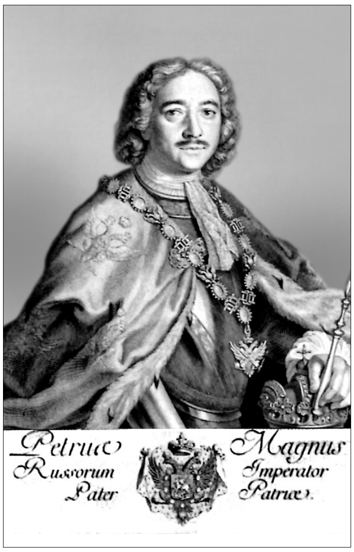

Петро І. Гравюра П. Субейрана за оригіналом Л. Каравана. 1743.

юліанський календар (1700) і т. зв. громадян. шрифт (1710), заснував першу рос. газету (1703), організував Імператорську (Петерб.) АН (1724). За П. І розвинулися суднобудування, металургія, суконна пром-сть.

Більшість реформаторських заходів П. І були продиктовані потребами війни, проведені без урахування реальних можливостей країни, а тому мали негативні соціальні наслідки. Держ. діяльність П. І призвела до бюрократизації та мілітаризації держ. управління, посилення кріпосницьких відносин, одержавлення сусп. життя в країні, збільшення податкового тягаря на всі верстви рос. сусп-ва, різкого скорочення чисельності населення в центр. районах Росії.

Реформаторська діяльність й активна зовн. політика П.І справили значний вплив на держ. і сусп. життя України. Цілеспрямовано обмежуючи політ. автономію *Гетьманщини*, П. І втручався в прерогативи гетьман. влади, поширював на Україну дії царських указів і рос. законодавчих актів, 1709 запровадив інститут царських резидентів при *гетьманові*, 1722 створив *Малоросійську колегію* як вищий владний орган *Лівобережної України*, фактично ліквідував *гетьманату інститут*. За П. І тисячі українців гинули на чужих для інтересів України війнах, вмирали від непосильної примусової праці на буд-вах *Санкт-Петербурга*, різних фортифікаційних споруд і каналів. Матеріальні ресурси Лівобережної України і *Слобідської України* використовувалися на військ. потреби Росії. За наказом П. І було зруйновано гетьман. столицю *Батурин* (1708) та *Чортомлицьку Січ* (1709). Політика П. І стосовно України викликала антирос. повстання гетьмана І.*Мазепи* (1708—09), опозиційну діяльність наказного гетьмана П.*Полуботка* (1722—23), невдоволення широких кіл укр. суспільства.

Літ.: *Соловьев С.М.* Публичные чтения о Петре Великом. М., 1984; *Милюков П.* Государственное хозяйство России в первой чверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. СПб., 1892; *Анисимов Е.В.* Время петровских реформ. Л., 1989; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1990; *Анисимов Е.* Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII века. СПб., 1997; *Горобець В.М.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Бушкович П.* Петр Великий. Борьба за власть (1671—1725). М., 2008; *Анисимов Е.* Петр Великий. Личность и реформы. СПб., 2009; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 2010.

В.М. Горобець.

ПЕТРО́ II Олексійович (23(12).10. 1715—30(19).01.1730) — рос. імператор із 1727. Син царевича Олексія Петровича та принцеси Софії-Шарлоти Бланкенбурзької, онук рос. імп. *Петра І*, останній представник роду *Романових* по чол. лінії.

Після смерті 1719 Петра Петровича, сина рос. царя Петра І від цариці Катерини І, розглядався частиною рос. *еліти* як єдиний законний спадкоємець рос. трону. Утім негативне ставлення Петра І до сина Олексія перенеслося і на його нащадка, й указом 1722 імператор ліквідував підстави для посідання Петром Олексійовичем трону, закріпивши за собою право призначати собі спадкоємця. По смерті рос. імп. Петра І 1725 представники старої *аристократії* намагалися привести Петра Олексійовича до влади, але зазнали поразки в боротьбі з кн. О.*Меншиковим*, котрий за підтримки гвардії звів на престол імп. Катерину І. При наближенні смерті рос. імп. Катерини І кн. О.Меншиков, аби запобігти приходу до влади дочок рос. імп. Петра І та реагуючи на популярність царевича серед знаті, схилив імператрицю до передачі влади Петрові Олексійовичу.

Вступивши на престол 18 (7) травня 1727, П. II на перших порах свого правління повністю пе-

Петро II Олексійович. Гравюра К.-А. Вортмана з оригіналу Й.П. Люддена. 1729.

ребував під впливом кн. О.Меншикова, котрий перевіз його до свого палацу та заручив зі своєю донькою Марією. Проте уже в липні 1727 під час хвороби кн. О.Меншикова його опонентам вдалося не лише вивести імператора з-під його опіки, а й добитися для князя відправки в заслання. 19 (8) вересня 1727 П. II оголосив про початок свого самостійного правління. Утім через юний вік імператора та його непідготовленість до самостійного правління вирішальний вплив на вирішення держ. справ справляли А.Остерман, князі Голіцини та князі Долгорукови. Сам же імператор віддавався полюванню та ін. світським розвагам. На поч. 1728 імператорський двір переїхав до *Москви*, де 7 березня (25 лютого) 1728 відбулася коронація П. II. Незважаючи на наполегливі спроби А.Остермана, ін. соратників імп. Петра І та навіть деяких зарубіжних дипломатів схи-

лити П. II до повернення столиці до *Санкт-Петербурга*, двір до самої його смерті залишався в старій столиці. 11 грудня (30 листопада) 1729 відбулися заручини імператора з дочкою кн. А.Долгорукова, але напередодні шлюбних урочистостей П. II захворів на віспу і помер.

Короткочасне правління П. II не вирізнялося концептуальною цілісністю внутр. та зовн. політики, оскільки її напрями залежали більшою мірою не від волі правителя, а від сили впливу на ухвалення держ. рішень тих чи ін. угруповань при дворі. Загалом спостерігалася тенденція до лібералізації внутр. політики, зменшення податкового тягаря та послаблення репресивних функцій д-ви. У сфері управління мало місце підвищення ролі Верховної таємної ради, яка перебрала на себе повноваження ліквідованих Кабінету Його імператорської величності та Преображенського приказу. У сфері місц. управління відбувалося розширення повноважень губернаторів і *воєвод* за рахунок впроваджених рос. імп. Петром I міських *магістратів*. У зовн. політиці гол. проблемою стало недопущення війни з *Османською імперією* та вирішення на свою користь питання про курляндський престол.

У контексті заг. курсу на відміну деяких найбільш радикальних нововведень рос. імп. Петра I в роки правління П. II зазнала істотних змін і політика стосовно України, що вилилося в закриття восени 1727 *Малоросійської колегії*, реанімацію *гетьманату інституту*, скасування радикальних нововведень петровської доби в царині укр. фінансів, місц. управління, судочинства тощо. Перегляд політ. курсу щодо укр. справ був викликаний також приготуваннями до можливої війни з Осман. імперією, в ході якої важлива роль відводилася *козацтву українському*. Крім того, важливу роль відіграло й особисте прагнення кн. О.Меншикова закріпити свій вплив на укр. справи та захистити в Україні власні майнові інтереси. Утім і після опали кн. О.Меншикова реставраційні заходи не були зупинені й увінчалися 12 (1) жовтня 1727 обранням на гетьманство Д.*Апостола*, відновленням інституту вищої *козацької старшини*, поверненням норм традиційного судочинства. Управління *Гетьманщиною* із Правительствуючого Сенату передавалося в Колегію закордонних справ. Під час коронаційних урочистостей 1728 представник уряду П. II затвердив із гетьманом Д.Апостолом т. зв. *Рішительні пункти 1728*, що слугували певним замінником гетьман. статей, від практики укладення яких рос. цар Петро I відмовився ще восени 1708. Крім того, уряд П. II підтримав ініціативу Д.Апостола щодо створення в *Глухові* кодифікаційної комісії, результатом діяльності якої став кодекс *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*, а також погодився на заборону росіянам купувати в Україні землю тощо.

Літ.: Сборник Императорского Русского исторического общества, вып. 63: Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета, с 1 января по конец июня 1727 г., ч. 3. СПб., 1888; Те саме, вып. 69: Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета, ч. 4 (1 июля — конец декабря 1727). СПб., 1889; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, т. 19. Б/м, б/р; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. Пг., 1915; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. В кн.: Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. К., 1930; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, кн. 1. М., 1990; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998; *Пчелов Е.В.* Романовы. История династии. М., 2001; *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕТРÓ III Федорович (Карл-Петер-Ульріх; 21.02.1728—17.07. 1762) — рос. імператор (1761—62). Н. в м. Кіль (нині місто в Німеччині) в сім'ї гольштейн-готторпського герцога Карла-Фрідріха та Анни Петрівни, доньки рос. імп. *Петра I*. 1742 проголошений рос. імп. *Єлизаветою Петрівною* спадкоємцем рос. престолу. Невдовзі охрещений за правосл. обрядом і названий Петром Федоровичем. 1745 одружений із принцесою ангальт-цербстською Софією-Фрідерікою-Августою, названою при хрещенні за правосл. обрядом Катериною Олексіївною (майбутня рос. імп. *Катерина II*). Будучи прихильником прусського короля Фрідріха II Гогенцоллерна, П. III після сходження на престол 1761 поспішно уклав мир із Пруссією і надав їй військ. допомогу, чим перекреслив попередні успіхи рос. армії, досягнуті в ході *Семилітньої війни 1756—1763* на боці антипрусської коаліції. Великий вплив при дворі П. III відігравали німці-гольштинці, що викликало обурення рос. родової знаті. Підтримуючи сімейну традицію прихильного ставлення до українців (його батько був добрим знайомим гетьмана П.*Орлика*, а при гольштейнському дворі служили політ. емігранти з України), П. III наблизив до себе чимало вихідців з *Гетьманщини* — генерал-ад'ютанта А.*Гудовича*, флігель-ад'ютанта В.Ханенка, С.Карновича та ін. Готуючись до війни з Данією в союзі з Гольштейном, П. III оголосив про набір добровольців у Гетьманщині до т. зв. Гольштейнського корпусу. Не маючи достатньої підготовки, П. III мало займався держ. справами, передоручаючи їх виконання придворній знаті, яка провела низку заходів, що розширювали привілеї *дворянства* (укази «Про вольності дворянства», про ліквідацію Таємної канцелярії тощо). Запровадження прусських поряд-

Петро III Федорович. Портрет роботи художника О.П. Антропова. 1762. Оригінал зберігається у Російському музеї (м. Санкт-Петербург, РФ).

Грош Петра Мушата. Лицьовий і зворотний боки.

ків в армії привело до створення опозиції в середовищі гвард. офіцерів. П III був позбавлений влади внаслідок палацового перевороту 1762, що привів до влади його дружину Катерину II. З відома останньої П. III незабаром було вбито.

Літ.: *Штелин Я.Я.* Записки о Петре Третьем, Императоре Всероссийском. «Чтения Общества истории и древностей Российских» (М.), 1866; *Миллер Д.* Голштинские наборы в Малороссии. «Киевская старина», 1892, кн. 2; *Мыльников А.С.* Легенда о русском принце. Л., 1987; *Його ж.* Петр III. М., 2002; *Кулюгин А.И.* Император Петр III Федорович. В кн.: Правители России. М., 2006; *Мыльников А.* Петр III: Повествование в документах и версиях. М., 2009.

В.М. Горобець.

ПЕТРÓ АКÉРОВИЧ. Англ. джерела повідомляють про «рутенського архієпископа Петра», котрий виступав на Ліонському соборі 1245. Хоча він не знав лат., грец. та єврейс. мов, проте справив на собор приємне враження своєю вченістю. Рус. ієрарх поінформував прелатів зх. церкви про татар, ототожнивши їх із «мадіанітянами, що втекли від лику Гедеона». Цього Петра С.*Томашівський*, а слідом за ним — В.*Пашуто* — ототожнили з П.А., ігуменом *Спаса на Берестові церкви*, згадуваним *Лаврентіївським літописом*, ставлеником черніг. кн. *Михаїла Всеволодича*.

О.*Толочко* запропонував ін. ідентифікацію того Петра, котрий виступав на Ліонському соборі 1245 з ієрархом-ставлеником *Ярослава Всеволодича*, тодішнього київ. князя, владимирським або суздальським за походженням.

Петро Бориславич у Ярослава Осмомисла. 1152 рік. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Літ.: *Томашівський С.* Предтеча Ісидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський, 1241—1245. «Записки чина святого Василія Великого» (Жовква), 1927, т. 2, вип. 3—4; *Толочко О.П.* Петро Акерович — гаданий митрополит всея Русі. «УІЖ», 1990, № 6.

Т.Л. Вілкул.

ПЕТРÓ БОРИСЛÁВИЧ (р. н. і р. с. невід.) — боярин київ. кн. *Ізяслава Мстиславича*, літописець. Після смерті Ізяслава Мстиславича (1154) перебував на службі в його сина Мстислава Ізяславича, з яким порвав 1170. 1153 П.Б. виступив як посол київ. кн. Ізяслава Мстиславича перед галицьким кн. *Володимирком Володаревичем*. Є підстави гадати, що він був послом свого князя до черніг. володарів 1147 і 1149. Походив П.Б. зі знатного боярського роду. Вперше припущення про те, що автором літописної розповіді про посольство до галицького кн. Володимирка Володаревича був сам посол, висловив І.Хрущов («О древнерусских исторических повестях и сказаниях: XI—XII столетие»). До нього К.Бестужев-Рюмін писав про літописця, який був соратником київ. кн. Ізяслава Мстиславича («О составе русских летописей до конца XIV века»). Д.*Лихачов* звернув увагу на те, що в *Іпатіївському літописі* збереглися фрагменти ще кількох писемних звітів послів про виконані ними доручення («Повести русских послов как памятник литературы»). Подальший розвиток припущення про тотожність літописця Ізяслава Мстиславича та боярина П.Б. отримало в працях Б.*Рибакова*. Останній дійшов висновку, що саме П.Б. протягом майже 50-ти років робив записи про діяльність двох поколінь «Мстиславова племені»: сина вел. кн. київ. *Мстислава Великого* Ізяслава Мстиславича та двох його онуків — Мстислава Ізяславича і *Рюрика Ростиславича*. За гіпотезою Рибакова, П.Б. міг створити і «Слово о полку Ігоревім». Лінгвістично обґрунтована ця гіпотеза в монографії В.Франчук «Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении» (Київ, 1986).

Літ.: *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Рыбаков Б.А.* Боярин-летописец 12 в. «История СССР», 1959, № 5; *Його ж.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; Посольские отчеты Петра Бориславича. В кн.: Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987; От Нестора до Фонвизина: Новые методы определения авторства. М., 1994; *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. К., 2005.

В.Ю. Франчук.

ПЕТРÓ МОГИ́ЛА — див. *Могила Петро*.

ПЕТРÓ МУШÁТ (Petpu Muşat; р. н. невід. — п. у грудні 1391) — господар Молдови (1375—91), яка включала частину пд.-зх. земель Галицько-Волин. д-ви. Син засновника династії (імовірно Костя) Мушата та його дружини Маргарети. З метою захисту від Угорщини став васалом Польщі (з 6 травня 1387). П.М. розширив територіальні володіння Молдови *Шипинською землею* (із фортецями Хмелів, *Хотин* і Чечюнь (чи Цецин; нині м. *Чернівці*)), провів низку адм. реформ, запровадивши посади ворника та старости, Молдав. митрополію. П.М. заснував монастирі в Нямці і Бистриці, домініканську церкву в Сіреті; укріпив столицю *Сучаву* та фортеці на кордоні з Польщею, у т. ч. Цецин та Хотин. Налагодивши торг. Волоський, чи Молдавський шлях і роботу митниць, П.М. мав достатні фінанси як для карбування першої молдов. монети (*грошів* та *півгрошів*), поширених і на сусідніх укр. територіях, так і для великих позик. Позика (1388: 4 тис. *рублів* сріблом), не повернена королем польс. і вел. кн. литов. *Владиславом II* Ягайлом, із сестрою якого був одружений П.М., призвела до тривалого конфлікту Молдови з Польщею за *Покуття*.

Похований в монастирі Нямц чи в Радівцях.

Літ.: *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoană| morală şi juridică sub augustul patronaj al majestôtii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1960; *Sacerdoteanu A.* Descălecători de ţară, dătători de legi ăi datini. «Magazin istoric», 1968, an. 2, nr. 12 (21); *Buzdugan G. та ін.* Domnitorii Moldovei — Muşatini: Arbore genealogic. В кн.: Monede şi bancnote romaneşti. Bucureşti, 1977; История Молдавской ССР с древнейших вре-

мен до наших дней. Кишинев, 1982; История Молдавской ССР, т. 1: Образование Молдавского государства. Кишинев, 1987; *Огуй О.Д.* Монетнолічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Руссев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал» (Кишинев—Одесса—СПб.), 1999, № 6; *Satco E.* Enciclopedia Bucovinei, vol. 2. Suceava, 2004.

О.Д. Огуй.

ПЕТРО́ РА́РЕШ (Rareş) **Петро III (IV), Петрило** — див. *Рареш Петро*.

ПЕТРО́ СКА́РГА (Piotr Skarga; 02.02.1536—27.09.1612) — єзуїт, реліг. полеміст, агіограф, придворний проповідник польс. короля *Сигізмунда III* Ваза. Після закінчення парафіяльної школи в Гройці записався до *Краківського університету*, де через 2 роки отримав ступінь бакалавра філософії. 1555 обійняв кер-во парафіяльної школи при колегіаті св. Яна у *Варшаві*, а 1557 став вихователем Я.Тенчинського, з котрим через 2 роки виїхав до *Відня*. Уже на поч. 1560-х рр. уславився як проповідник; до Т-ва Ісусового (див. *Єзуїти*) вступив 1569 в Римі (Італія). Автор теологічних праць «Sacratissima Eucharistia» (1576), «Siedm filarów, na których stoi katolicka nauka» (1582), «Artes duodecim sackramentariorum» (1582). Підсумком проповідницької діяльності став трактат «O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu» (1577), яким 1590 започатковано полеміку римо-католиків та греко-католиків із православними. Його «Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu» (1579), в основі яких покладено низку європ. агіографічних зведень, були видані 28 разів. У цих «Житіях...» представлено взірці моральної поведінки для кожного віку та стану, кодекс виправлення згідно зі стратегією контрреформаційного католицтва. Уже в «Житіях...», а також пізніших своїх творах, зокрема «Казаннях сеймових», П.С. розпочав боротьбу з ренесансним стилем життя. «Житія...» були обов'язковою лектурою для єзуїтських колегіумів, парафіяльних

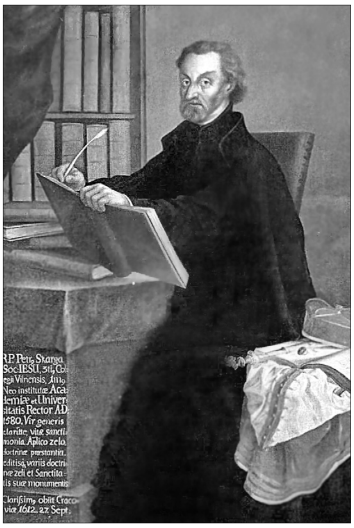

Петро Скарга. Портрет роботи невідомого художника. Початок 17 ст.

шкіл, улюбленим читанням жіноцтва і молоді. «Казання сеймові» можуть вважатися одним із перших політ. трактатів, що пропагують абсолютистську модель д-ви. П.С. пропонував відібрати в *шляхти* більшість привілеїв, наданих їй у 15––16 ст., урівняти права *станів*.

За часів правління польс. короля *Стефана Баторія* П.С. провадив активну місіонерську діяльність. 1584 переїхав до *Кракова*, де заснував Братство Милосердя, котре опікувалося незаможними та убогими. Було закладено шпиталь й касу допомоги –– взірець для подібних установ в ін. польс. містах. За правління польс. короля Сигізмунда III Ваза П.С. став придворним проповідником. Один із найбільших творів, який набув також широкого розголосу в Україні, –– «Kazania na niedziele i święta» (Краків, 1595). П.С. переклав працю Ц.*Баронія* «Annales ecclesiastici» (Краків, 1603). Цей переклад передавав лише заг. канву «Анналів...», висуваючи на перше місце інформацію про боротьбу соборів із численними *єресями*, а також переслідування католиків людьми, яких П.С. вважав за попередників протестантів. «Аннали...» також були основою формування візії історії Церкви на рус. землях *Речі Посполитої*.

Попри критичне ставлення до *православ'я*, що віддзеркалилося в двох виданнях його полемічного трактату «Про єдність Божої Церкви», П.С. був справжнім натхненником реліг. ренесансу 1-ї пол. 17 ст. в Україні. Саме численним полемічним трактатам русинів від Г.*Смотрицького* та І.*Вишенського* до М.*Смотрицького*, які з'явилися як реакція на цю працю, можна завдячувати поштовхом до розвитку місц. теології, а також складанням правосл. тотожності. «Казання на неділі та свята» й «Житія...» поширювалися в рукописах і справили неабиякий вплив на формування укр. *бароко*.

П. у м. Краків.

Літ.: *Tretiak J.* Piotr Skarga w dzeóach i literaturze unii brzeskiej. Kraków, 1912; *Berga A.* Pierre Skarga (1536––1612). Paris, 1916; *Гудзий Н.К.* Переводы «Zóywotów Świętych» Петра Скарги в Юго-Западной Руси. К., 1917; *Tazbir J.* Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji. Warszawa, 1983; *Jobert A.* Od Lutra do Mohyły. Warszawa, 1994.

В.Є. Зема.

В.С. Петров.

ПЕТРО́В Василь Степанович (н. 22.06.1922) — генерал-лейтенант артилерії (1977). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Н. в с. Дмитрівка (нині Приазовського р-ну Запоріз. обл.). Закінчив Сум. артилер. уч-ще (1941). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — командир взводу, заст. командира батареї, пом. начальника штабу полку, командир батареї, заст. командира 1850-го винищувально-протитанк. артилер. полку на Південно-Зх., Брянському, Воронезькому, Донському фронтах. За відзнаку в боях при форсуванні р. Дніпро і на *Букринському плацдармі 1943* удостоєний звання Героя Рад. Союзу. Під час форсування Дніпра (1943) був тяжко поранений, унаслідок чого втратив обидві руки, але до кінця війни залишався в строю. Був заст. командира, потім — командиром 248-го винищувально-протитанк. артилер. полку. За вміле кер-во полком і особисту відвагу в боях за утримання плацдарму на зх. березі р. Одер в районі с. Ніски (Німеччина) вдруге присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 1954 закінчив Львів. ун-т. Займав відп. командні посади в Рад. армії.

Тв.: Прошлое с нами, кн. 1—2. К., 1977—79.

В.П. Петров.

Євген Петров.

Літ.: *Скороходов Н.* Человек-легенда. Саранск, 1983; Великая Отечественная война: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

ПЕТРО́В Віктор Платонович (псевдоніми — В.Домонтович, В.Бер та ін.; 22(10).10.1894—08.06.1969) — літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, письменник. Д-р філол. н. (1930). Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) у сім'ї священика. Середню освіту здобув в *Одесі* (до 1907) та Холмі (нині м. Хелм, Польща; 1913 закінчив г-зію). 1913—18 навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Був учнем проф. В.*Перетца*. За дипломну роботу «Н.М. Языков, поэт пушкинской плеяды: Жизнь и творчество» дістав срібну медаль і був залишений в ун-ті як професорський стипендіат (1918—20). 1921—22 — викладач Вищого ін-ту нар. освіти, 1923—27 — аспірант Київ. ін-ту нар. освіти. 1919—20 — секретар Комісії ВУАН зі складання істор. словника укр. мови. Із 1920 працював наук. співробітником, а згодом — секретарем (1924—27) та завідувачем (1927—30) *Етнографічної комісії при ВУАН*, редагував різні видання. 1927 за праці в галузі етнографії отримав срібну медаль від Рос. геогр. т-ва і був обраний його дійсним членом (1928). У 1920-ті рр. належав до кола неокласиків, підтримував тісні стосунки з О.Бургардтом, М.*Драй-Хмарою*, М.*Зеровим*, М.*Рильським* та ін. У серед. 1920-х рр. дебютував як прозаїк (оповідання «Розмови Екегартові з Карлом Гоцці»), 1928 вийшов його перший роман «Дівчина з ведмедиком». 1930 захистив докторську дис. на тему: «Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість».

У 1930-ті рр. розпочав дослідження в галузі археології та давньої історії України. Із 1933 — наук. співробітник, із 1939 — зав. сектору дофеод. та феод. археології Спілки інституцій матеріальної к-ри (із 1934 — *Інститут історії матеріальної культури АН УСРР/УРСР*, із 1938 — Ін-т археології АН УРСР), із 1941 — директор Ін-ту укр. фольклору АН УРСР.

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 служив у рад. розвідці. 1942 перейшов фронт, працював в окупаційній адміністрації *Києва*, отримав офіцерський чин від нім. командування. 1942—43 редагував час. «Український засів», 1944—45 — співробітник *Українського наукового інституту* в Берліні (Німеччина), 1945—49 працював у середовищі укр. еміграції в *Баварії*. Був одним із фундаторів Мистецького укр. руху, редактором різних видань, викладав у вищих навч. закладах (*Український вільний університет*, Богословська академія УАПЦ, *Український технічно-господарський інститут*), працював як науковець. Написав низку історіософських творів, висунувши оригінальну «теорію епох» (заперечував безперервність та прогресивність *історичного процесу*). Загадково зник 1949.

Із 1950 — у *Москві*. 1950—56 працював в Ін-ті історії матеріальної к-ри АН СРСР. Із 1956 — в Києві: старший наук. співробітник, зав. архіву Ін-ту археології АН УРСР. Через втрату довоєнних особистих документів був змушений заново захищати канд. дис. 1966 за сукупністю наук. праць отримав ступінь д-ра філол. н.

Автор бл. 300 наук. праць та низки прозових творів.

Нагороджений орденом Великої вітчизн. війни 1-го ст.

П. у м. Київ.

Праці: Аліна і Костомаров. Х., 1929; Романи Куліша. К., 1930; Походження українського народу. Регенсбург, 1947; Подсечное земледелие. К., 1968; Скіфи: Мова і етнос. К., 1968; Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. К., 1972; Діячі української культури (1920—1940 рр.): Жертви більшовицького терору. К., 1992; Історіософічні етюди. В кн.: Україна модерна, т. 13 (2). К., 2008.

Літ.: *Крупницький Б.* Мої спогади про В. Петрова. «Україна» (Париж), 1953, № 9; *Франко З.Т.* Він не встиг написати мемуари: Слово про розвідника і вченого В.П. Петрова. «Київ», 1984, № 12; *Брайчевський М.В.* В.П. Петров — учений-універсал. «Археологія», 1990, № 3; *Білокінь С.* Довкола таємниці. В кн.: *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.): Жертви більшовицького терору. К., 1992; *Загоруйко Ю.* Письменник Віктор Петров. К., 1993; *Толочко П.П.* Слово про В.П. Петрова — видатного українського археолога. В кн.: Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Збірник наукових праць, присвячений 100-річчю з дня народження В.П. Петрова. К.—Львів, 1997; *Корпусова В.М.* В. Петров (Домонтович): Етногенетика як свобода самовиявлення. «Слово і час», 2002, № 10; *Ясь О.* Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. XX століття (Б. Крупницький, В. Петров). «Молода нація: Альманах», 2002, № 2 (23); *Агеєва В.* Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. К., 2006; *Андрєєв В.М.* Український метанаратив: Нелінійність та дискретність історії. В кн.: Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 3, ч. 1. К., 2008; *Його ж.* Віктор Петров: «Скіфський сюжет» інтелектуальної біографії. «УІЖ», 2010, № 2.

В.М. Андрєєв.

ПЕТРО́В Євген (справжні прізв., ім'я та по батькові — Катаєв Євген Петрович; 13.12(30.11).1902—02.07.1942) — письменник, журналіст; співавтор І.*Ільфа*. Брат В.*Катаєва*. Н. в м *Одеса* в сім'ї вчителя г-зії. 1920 закінчив 5-ту класичну г-зію, до кінця року працював у студентській трудовій артілі сторожем, вантажником; до червня 1921 — районним кореспондентом в Одес. «УкрРОСТА», потім з 29 липня 1921 був на оперативній роботі в карному розшуку Мангеймського р-ну Одеси, у кінці липня 1922 — очолив його. Брав участь у розкритті низки кримінальних і політ. злочинів та піймванні злочинних груп (шайки Грубера, банди А.Шока та ін.). Подав рапорт про звільнення і 7 вересня 1923 виїхав у *Москву* до брата, який увів його в кола журналістів і письменників, познайомив з І.Ільфом. Вони разом обробляли матеріали для газ. «Гудок» і ж. «Смехач», друкувалися в ін. періодичних виданнях. Фейлетони в ж. «Красный перец» 1924—25 підписував псевдонімом «Иностранец Федоров». П. видав кілька збірок гумористичних оповідань. У співавторстві з І.Ільфом створив сатиричну дилогію про Остапа Бендера — «12 стільців» (1930) і «Золоте теля» (1931), книжки «Светлая личность» (1928), «1001 день, или Новая Шахерезада» (1929), «Одноэтаж-

ная Америка» (1936), кіносценарії «Черный барак» (1933) та «Однажды летом» (1936). За їх творами були створені кіно- і телефільми: «Золотой теленок» (1968, реж. М.Швейцер), «12 стульев» (1971, реж. Л.Гайдай; 1976, реж. М.Захаров), «Ехали в трамвае Ильф и Петров» (1971). Після смерті І.Ільфа написав кіносценарії «Музыкальная история» (1940), «Антон Иванович сердится» (1941, обидва в співавторстві з Г.Мунблітом) і «Воздушный извозчик» (фільм вийшов 1943), п'єсу «Остров мира» (1939, опубл. 1947; за її мотивами 1950 було знято мультфільм «Мистер Уолк»). З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 П. став військ. кореспондентом «Правды» та «Совинформбюро», бував на різних фронтах; опублікував 1942 книгу нарисів «Москва за нами» і «Фронтовой дневник». Загинув через аварію літака, яким повертався з оточеного *Севастополя* до Москви.

Нагороджений орденом Леніна і медаллю.

1977 в Одесі було відкрито меморіальну дошку П. (разом із братом) на будинку № 4 по вул. Базарній (Кірова), де вони деякий час жили.

Укр. мовою твори П. перекладали Остап *Вишня*, М.Пилинська, Ю.Мокрієв, В.Чечвянський та ін.

Тв.: Директивний бантик. Х., 1934; Острів миру: Комедія на 4 дії. К., 1948; Фельетоны и рассказы. М., 1957; [*И.Ильф и Е.Петров.*] Сочинения, т. 1—5. М., 1961; Дванадцять стільців. Золоте теля. К., 1972 (у співавт.); Музыкальная история. Антон Иванович сердится. Беспокойный человек: Киносценарии. М., 1986 (у співавт.); Мой друг Ильф. «Вопросы литературы», 2001, № 1.

Літ.: *Эрлих А.* Нас учила жизнь: Литературные воспоминания. М., 1960; *Потапов Н.* Евгений Петров остается газетчиком. В кн.: *Потапов Н.* Встречи без стенограмм. М., 1962; Воспоминания об И. Ильфе и Е. Петрове. М., 1963; *Бачинский А.Д.* Новые материалы к биографии Евгения Петрова (по документам Одесского облгосархива). В кн.: Литературная Одесса 20-х годов. Одесса, 1964; *Эренбург И.* Он смягчал жизнь своей добротой: К 80-летию со дня рождения Е. Петрова. «Литературная газета», 1983, 21 декабря; Венок Валентину Катаеву. Одесса, 1998; *Ронен О.* Отступление (памяти Е. Петрова). «Звезда», 2002, № 5; Імена України в Космосі. Львів—К., 2003; *Абліцов В.* Галактика «Україна». К., 2007; *Макаров П.* Исторические личности на Никопольщине. Днепропетровск, 2007.

Г.П. Герасимова.

ПЕТРО́В Іван Юхимович (30(18).09.1896—07.04.1958) — воєначальник, генерал армії (1944). Герой Рад. Союзу (1945). Н. в м. Трубчевськ (нині місто Брянської області, РФ) в сім'ї робітника. Із 1913 навч. в Карачевській учительській семінарії. 1917 вступив до Олексіївського юнкерського військ. уч-ща в м. *Москва*. Після закінчення навчання направлений на службу до 156-го запасного піх. полку в м. Астрахань (нині місто в РФ). 1918 вступив добровольцем до Червоної армії, у лавах якої служив у роки громадян. війни 1918—22 як командир взводу, член військ. трибуналу особливого загону, військ. комісар 63-го кавалерійс. полку. Після закінчення громадян. війни 1919—22 продовжив службу в Середньоазіатському військ. окрузі. 1926 і 1931 закінчив курси вдосконалення вищого командного складу. Із 1932 — начальник і військ. комісар Об'єднаної Середньоазіатської Червонопрапорної військ. школи (із березня 1937 — Ташкентське Червонопрапорне військ. уч-ще, із вересня 1938 — Ташкентське піх. військ. уч-ще). 4 червня 1940 П. присвоєно звання генерал-майора і призначено командиром 194-ї стрілец. д-зії, а далі — інспектором піхоти Середньоазіатського військ. округу.

Упродовж 1941—45 командував 27-м механізованим корпусом, 25-ю Чапаївською стрілец. д-зією на *Південному фронті,* Приморською армією 1-го і 2-го формувань та 44-ю армією, Чорномор. групою військ Закавказ. фронту, був нач. штабу Північнокавказ. фронту, командувачем військ Північнокавказ. фронту, 33-ї армії Зх. фронту, командувачем 2-го Білорус. фронту та *Четвертого Українського фронту* (2-го формування). Із 9 квітня 1945 до 10 червня 1945 — начальник штабу *Першого Українського фронту*.

Один із керівників *Одеської оборонної операції 1941*, *Севастопольської оборонної операції 1941—1942*, Новоросійсько-Таманської десантної операції 1943, *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1944*, *Берлінської наступальної операції 1945* та Празької наступальної операції 1945.

У повоєнний час командував військами Туркестанського військ. округу, 1-й заст. гол. інспектора Рад. армії (1952), начальник Гол. управління бойової і фізичної підготовки ЗС СРСР (1953), 1-й заст. головнокомандуючого Сухопутними військами ЗС СРСР (1955), гол. інспектор мін-ва оборони СРСР (1956), гол. консультант заступника міністра оборони СРСР (1957).

І.Ю. Петров.

1946—58 — депутат ВР СРСР.

Нагороджений 5-ма орденами Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

П. у м. Москва, похований на Новодівичому кладовищі.

Літ.: Герои битвы за Кавказ. Цхинвали, 1975; Советская военная энциклопедия, т. 6. М., 1978; Герои огненных лет, кн. 8. М. 1985; *Карпов В.* Полководец. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Залесский К.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

І.І. Поїздник.

М.І. Петров.

ПЕТРО́В Микола Іванович (24.04.1840—20.06.1921) — літературознавець, історик, археолог, етнограф, краєзнавець, музейний і громад. діяч. Д-р богослов'я (1875), д-р рос. мови і словесності (1904). Дійсний член УАН (1918). Н. в с. Вознесенське Макаріївського пов. Костромської губ. в багатодітній сім'ї дяка. Успішно вчився в Макаріївському духовному уч-щі (1850—56), Костромській духовній семінарії (1856—60), *Київській духовній академії* (1861—65). Після закінчення Київ. духовної академії, не бажаючи прийняти духовний сан, отримав призначення викладати словесність у Волин. духовній семінарії. 1865 одержав ступінь магістра богослов'я, а в 1870 став доцентом Київ. духовної академії по кафедрі теорії словесності, огляду іноз. літератур та історії рос. літератури. З 1872 — секретар заснованого при Київ. духовній академії Церковно-археол. т-ва. 1878—1919 очолював створений т-вом *Церковно-архео-*

логічний музей при Київській духовній академії. 1875 одержав ступінь д-ра богослов'я і був затверджений ординарним професором. 1904 радою Харків. ун-ту обраний д-ром рос. мови і словесності. З 1916 — чл.-кор. Петрогр. АН.

Майже 60 років науково-пед. і творчого життя П. віддав дослідженню укр. літератури, археології, етнографії, образотворчого мист-ва.

Учений відомий фундаментальними дослідженнями з історії давньої і нової укр. літератури 17—19 ст. Гол. тезою його літературознавчих праць є твердження, що укр. література є самодостатньою, а не становить одну з гілок російської. Найвидатнішими постатями в укр. літературі 1-ї пол. 19 ст. він вважав І.*Котляревського*, М.*Костомарова*, П.*Куліша* і Т.*Шевченка*.

Важливим напрямом діяльності П. були пошуки, збирання й вивчення пам'яток історії та к-ри України. Неперевершену наук. орг. роботу здійснив П., працюючи зав. Церковно-археол. музею при Київській духовній академії. У музеї було зібрано бл. 40 тис. пам'яток духовної і матеріальної к-ри.

П. виявляв постійний інтерес до вивчення побуту й фольклору, він є автором кількох історико-краєзнавчих праць, базуючи свої дослідження на численних археол. і письмових джерелах.

Особливу увагу приділяв історії *Києва*, стану збереження його історико-культ. пам'яток.

Певну цікавість у П. викликала історія Церкви, зокрема боротьба православної і католицької церков. Громадськість читала, знала його праці. Учений був обраний членом понад 40 т-в і громад. орг-цій.

Похований у Києві біля *Київського Свято-Флорівського Вознесенського монастиря.*

П. увійшов в укр. історіографію після певного часу забуття як прогресивно мислячий учений широкого діапазону та об'єктивного бачення історії і к-ри України.

Праці: Волынь: Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1888; Киев, его святыни и памятники. СПб., 1896; Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1897; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской духовной академии, т. 1—5. К., 1904—08; Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII вв. К., 1911.

Бібліогр.: Бібліографія найважливіших праць академіка М.І. Петрова. «Записки історико-філологічного відділу УАН», 1919, № 1.

Літ.: *Редин Е.К.* Профессор Н.И. Петров: По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности. «Археологическая летопись Юго-Западной России», 1904, № 4—5; *Комишавченко М.* Українське літературознавство в другій половині XIX ст. «Вісник Київського державного університету: Серія філологія», 1960, № 3; Академік Микола Іванович Петров: 1840—1921. К., 1994; Національна бібліотека України імені В. Вернадського: Рукописний відділ, ф. 175, № 1877; ф. 225, № 1.

В.О. Горбик.

ПЕТРО́В Михайло Назарович (1826—1887) — історик, професор заг. історії Харків. ун-ту. Н. в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) у сім'ї військовика. Після закінчення Віленської г-зії П. 1844 став казеннокоштним студентом історико-філол. відділення філос. ф-ту Харків. ун-ту, де під кер-вом О.*Рославського-Петровського* написав канд. роботу на тему: «Цивілізація галло-франків в часи Меровінгів». 1850 П. склав магістерський іспит і захистив дис. на тему: «Про характер державної діяльності Людовика XI», з наступного року почав викладацьку діяльність у Харків. ун-ті, яка продовжувалася до 1886. Визначною віхою в його творчій біографії стало дворічне закордонне відрядження (1858—60) в Німеччину, Францію, Велику Британію, Бельгію, Італію, Чехію, де він познайомився із системою викладання в західноєвроп. ун-тах, відвідав лекції і семінари Л.*Ранке*, Г.Зібеля, Й.-Г.*Дройзена*, Ж.*Мішле*, встановив дружні контакти з видатними представниками чеської й словацької історіографії романтичного напряму Ф.*Палацьким* і П.-Й.*Шафариком*, працював у б-ках й музеях тощо. Наслідком закордонного відрядження стала монографія «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції» (Х., 1861). На її основі 1865 П. захистив докторську дис. в *Московському університеті.* Отримавши докторський ступінь і звання ординарного професора, П. повністю зосередився на викладацькій діяльності в Харків. ун-ті. 1868 він опублікував свої знамениті «Нариси із всесвітньої історії». Написані прекрасним худож. стилем, вони користувалися великою популярністю, були рекомендовані мінвом нар. освіти Рос. імперії для використання в навч. процесі й витримали 4 видання.

Теоретико-методологічні погляди П. віддзеркалюють той стан істор. науки, який був характерний для 2-ї пол. 19 ст., коли засади класичного *історизму* та універсально-істор. конструкції ідеалістичної *філософії історії* зазнавали критики з боку істориків-позитивістів, які намагалися формалізувати методи пізнання історії, відшукати закони істор. розвитку на грунті методів природничих наук. П. не прийняв позитивістської концепції історії й залишився прихильником класичного історизму. На думку вченого, загальновизнаним є «зміст історії», який охоплює все життя людства і поділяється на сусп., релігійно-моральну, розумову й екон. складові, а також те, що єдиним заг. законом є закон постійного й послідовного прогресу. Прогрес П. розумів як безперервний рух людства на шляху поступового удосконалення освіченості, яка складає основу сучасної європ. *цивілізації.* Гол. рушійною силою прогресу є праця людини, а культ. здобутки минулого, створені працею «історичних народів», не зникають безслідно, а стають підгрунтям для розвитку наступних поколінь. Формулюючи осн. методологічні принципи істор. дослідження, П. виходив із положень, вироблених нім. істор. школою, зокрема Б.-Г.*Нібуром*, Л. фон Ранке та Й.-Г.Дройзеном. Водночас він підкреслював, що «постійних правил» істор. дослідження не існує: «усе залежить тут від досвідченості й таланту дослідника». Професор пропонував, на його думку, загальновизнані методи пізнання історії: 1) «збір і відновлення всіх пам'ятників і документів, які можуть із різних сторін пояснити минуле життя нації»; 2) «критичну оцінку і роз-

робку цього матеріалу» для визначення достовірності джерел, «очищення їх від суб'єктивних домішок»; 3) «відновлення зруйнованого аналізом зв'язку між окремими атомами очищеного критикою матеріалу»; 4) «художнє відтворення картини минулого». Джерелознавча критика поділяється на внутрішню, яка визначає достовірність пам'ятника, і зовнішню, яка досліджує істинність свідоцтв самого пам'ятника. Отже, запропонована П. структура *методології історії* включала: «1) евристику; 2) критику; 3) інтерпретацію та 4) виклад» і не відрізнялася від конструкцій Й.-Г.Дройзена, Г.Зібеля, підтриманих пізніше Е.Бернгеймом та ін.

П. першим серед рос. істориків розробив цілісний курс «Всесвітньої історії» із власним оригінальним баченням історії людства. Заг. схема всесвітньої історії П. практично не відрізнялася від гегелівської, за винятком останньої фази — слов'ян. цивілізації. Всесвітньо-істор. значення слов'ян, за переконанням П., полягало гол. чин. у захисті просвіти й к-ри, як власної, так і створеної ін. народами, від сх. «монгольських» народів.

П. у м. *Харків.*

Праці: Отчет о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии с июля 1858 г. до июля 1860 г. Х., 1861; Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Х., 1861; Лекции по всемирной истории, т. 1—4. Х., 1888; Пропедевтика. В кн.: *Петров М.Н.* Лекции из всемирной истории, т. 1. Х., 1888; Об отношении исторических наук к естествознанию. Там само; Из всемирной истории очерки. СПб., 1904—08.

Літ.: *Бузескул В.П.* М.Н. Петров (некролог). «Журнал Министерства народного просвещения», 1887, март; *Деревицкий А.* Михаил Назарович Петров (страница из истории Харьковского университета). Х., 1887; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1. Л., 1929; *Hecker H.* Russische Universalgeschichtsschreibung: Von den «Vierziger Jahren» des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen «Weltgeschichte» (1955—1965). München—Wien, 1983; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Його ж.* Давня історія слов'ян в історичній концепції М. Петрова. «Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія» (К.), 1998, вип. 37.

С.П. Стельмах.

ПЕТРО́В Олексій Леонідович (16 (04).03.1859—05.01.1932) — рос. учений-славіст і педагог. Професор (1887), д-р слов'янознавства (1911). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї професора. 1880 закінчив історико-філол. ф-т *Петербурзького університету*, був учнем видатного дослідника слов'ян. історії та цивілізації В.*Ламанського.* З 1887 — професор слов'янознавства на Вищих жін. курсах, а згодом — Петерб. ун-ту. Вивчаючи історію *Угорської Русі* (Закарпаття) й к-ру «карпаторуського народу», 1885, 1890, 1897, 1908, 1909 і 1910 відвідував цей край із науково-пошуковою метою, а після вимушеної еміграції з Росії 1922 (у числі висланих *більшовиками* рос. інтелектуалів) оселився в Празі (*Чехословаччина*; часто працюючи і в Будапешті; Угорщина), звідки майже щорічно приїжджав на *Підкарпатську Русь*, продовжуючи збір матеріалів у б-ках *Ужгорода* і *Мукачевого* й вивчення історії цього краю як член Т-ва по дослідженню Словаччини і Підкарпатської Русі та співробітник *Слов'янського інституту в Празі.*

Серед багатої творчої спадщини П. із цієї проблематики особливу наук. цінність становлять 8 випусків «Материалов для истории Угорской Руси», що вийшли окремими збірниками ще в С.-Петербурзі (з 1914 — Петроград) протягом 1905—22. До них увійшли знайдені вченим цінні стародруки, ін. оригінальні архівні, стат., істор. та етногр. матеріали із давньої історії Закарпаття, що, зокрема, спростовували, на думку П., погляди й концепції як угор. і німецької, так і місцевої, русинської, історіографії щодо заселення краю, існування на її території ранньослов'ян. держ. утворень та багатьох ін. «міфічних» подій стародавньої і середньовічної історії краю. За видання цієї монументальної серії джерел П. одержав у Петерб. ун-ті наук. ступені магістра (1907) та доктора слов'янознавства (1911). Будучи в Празі професором Рос. нар. (вільного) ун-ту і співробітником Рос. закордонного істор. архіву, працюючи над фондами Слов'ян. б-ки, учений продовжував поглиблене вивчення історії Закарпаття, знаходячи в цьому підтримку й чехословац. урядових кіл. Зокрема, у Празі він видав «Древнейшія грамоты по истории карпато-русской церкви и іерархіи: 1391—1498 рр.» (1930), статті «Задачи карпаторусской историографии», «Заметки об Угорской Руси» та ін. праці. Підтримував творчі зв'язки з багатьма діячами науки й к-ри Закарпатської України (А.Добрянським, Є.Фенциком, І.Сільваєм, А.Годинкою, А.Кралицьким, Є.Сабовим та ін.), 1924 був обраний першим почесним членом Т-ва ім. О.Духновича в Ужгороді, друкувався в його науково-популярних виданнях.

П. у м. Прага.

Літ.: *Яворский Ю.А.* Из истории научного исследования Закарпатской Руси. Прага, 1928; *Олашин М.В.* Проблеми історії Закарпаття в працях російських істориків. Ужгород, 1996; Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини. Ужгород, 2009.

С.В. Віднянський.

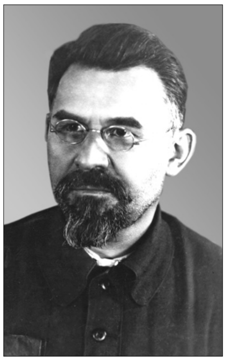

Г.І. Петровський.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Григорій Іванович (04.02(23.01).1878—09.01. 1958) — рад. держ. і парт. діяч. Н. в м. *Харків* у сім'ї кравця. Навч. в початковій церк. школі та на вечірніх тех. курсах для робітників. Працював робітником на з-дах Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), *Харкова*, *Миколаєва*, Маріуполя, Донбасу. У революц. русі — з 1895, з 1897 — член катериносл. *«Союзу боротьби за визволення робітничого класу»,* згодом — Катериносл. к-ту *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* Репресований царським урядом 1900 і 1903. 1905 — один з організаторів Катериносл. ради робітн. депутатів і бойового страйкового к-ту. 1912 обраний депутатом до 4-ї Держ. думи Рос. імперії від Катериносл. губ., очолив більшовицьку фракцію. 1913 кооптований до ЦК РСДРП. Заарештований і засланий до Сх. Сибіру 1914. У червні 1917 повернувся до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), у липні 1917 посланий представником ЦК РСДРП(б) до Катеринослава і Донбасу.

Активний учасник організації боротьби проти *Української Центральної Ради.* Із серпня 1917 —

М.Н. Петровський.

член Катериносл. к-ту РСДРП(б), гласний Держ. думи і депутат Ради. На *Другому Всеросійському з'їзді рад 1917* обраний членом Всерос. ЦВК. З листопада 1917 до березня 1919 — нар. комісар внутр. справ РСФРР. Активний прихильник «червоного терору». Один із організаторів встановлення рад. влади на Донбасі. Брав участь у підписанні *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918.* У березні 1919 обраний головою ВУЦВК. Член Тимчасового бюро по кер-ву парт. роботою на територіях України, звільнених від Денікіна, у грудні 1919 — лютому 1920 — голова Всеукр. революц. к-ту. 1920—33 — голова Всеукр. центральної комісії незаможних селян. 1920—38 — член політбюро ЦК КП(б)У. 1921—39 — також член ЦК РКП(б)/ВКП(б), а 1926—29 — кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б). З 1922 — заступник голови ЦВК СРСР. У 1920-х рр. очолював комісії ВУЦВК з опрацювання проектів законів аграрного законодавства та щодо рад. буд-ва. Під час *голоду 1921—1923 років в УСРР* займав непослідовну позицію у питаннях хлібопостачання РСФРР і допомоги голодуючим УСРР. Спочатку «з політичних міркувань» анулював постанову Укр. екон. ради про проведення обстеження становища в неврожайних укр. губерніях, але потім, у травні 1922, звертався із клопотаннями до Всерос. ЦВК припинити вивіз продовольства за межі УСРР. В ін. питаннях послідовно проводив ленінську політику в Україні. Після смерті В.*Леніна* підтримував сталінський політ. курс, однак під час *голодомору 1932—1933 років в УСРР* знову проявив, як вважав Й.*Сталін*, недостатню твердість. 1937—46 був депутатом ВР СРСР. 1938 знятий із посади голови ВУЦВК і відкликаний до *Москви*. 1939 на XVIII з'їзді ВКП(б) об'явлено про зв'язок П. з «ворогом народу» С.*Косіором*. З 1940 — заст. директора Музею революції (Москва) з госп. частини. Після смерті Й.Сталіна реабілітований.

П. у м. Москва.

Літ.: *Бессонова О.В.* Партийная и государственная деятельность Г.И. Петровского в восстановительный период на Украине (1921—1925): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. Х., 1967; *Меленевский А.Ф., Курый Г.Н.* Г.И. Петровский. К., 1987; Голод 1921—1923 років в Україні. К., 1993; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX ст.: Энциклопедия. М., 1996.

О.М. Мовчан.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Микола Неонович (14.11.1894—20.07.1951) — історик і археограф. Професор (1928), д-р істор. н. (1939). Чл.-кор. АН УРСР (1945). Н. в с. Кудрівка (нині Сосницького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Черніг. духовну семінарію (1915) та Ніжинський історико-філол. ін-т (1919). Написав твір на здобуття ступеня кандидата «Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького» (1919). 1919—23 викладав історію в Сновській трудовій школі на Чернігівщині, з 1924 до 1933 — у Ніжинському ін-ті нар. освіти (з 1928 по грудень 1933 — професор; 1928 був заарештований «за націоналістичну діяльність»). З 1934 — на наук. роботі у Всенар. б-ці України в *Києві* — і з 1937 — в Ін-ті історії України АН УРСР: наук. працівник (1937), директор (1942—47), зав. відділу археографії (1947). Був евакуйований до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ; 1941—43), згодом до *Москви* (1943—44). З 1944 — зав. кафедри історії України Київ. ун-ту. Член делегації УРСР на сесіях *Організації Об'єднаних Націй* у Сан-Франциско (США; 1945) та Лондоні (Велика Британія; 1946), а також на *Паризькій мирній конференції 1946.* Працював у *Всеслов'янському антифашистському комітеті.* Розпочав серію статей «Українські діячі XVII ст.» Упорядкував 1-й т. хрестоматії «Історія України в документах і матеріалах» (1939; 2-ге вид. — 1946 (з 1941 — разом із В.Путіловим)). Співавтор колективної праці «Нарис історії України» (Уфа, 1942). П. належить до видатних укр. істориків-медієвістів. Досліджував історію України переважно 17—18 ст. Автор праць із тематики національно-визвол. боротьби укр. народу серед. 17 ст., з історіографії України модерної доби, зокрема про *літопис Самовидця*, літописи С.*Величка*, Г.*Граб'янки* тощо, а також — життєписів визначних діячів укр. історії: Б.*Хмельницького*, І.*Богуна*, М.*Кривоноса* та ін.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. у м. Київ.

Праці: До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису. «Записки Ніжинського інституту народної освіти» (Ніжин), 1926, кн. 6; До історії Руїни. Там само, 1928, кн. 8; Нариси історії України XVII—початку XVIII століть. Х., 1930; Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Богдан Хмельницкий. М., 1944; Максим Кривонос. К., 1944; Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков: Богдан Хмельницкий. М., 1946.

Літ.: *Олійник Л.В.* Український радянський історик М.Н. Петровський. «УІЖ», 1964, № 5; *Дмитрієнко С.* Студентські роки Миколи Петровського. «Сіверянський літопис», 1995, № 4; *Білокінь С.* Петровський Микола Неонович. В кн.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; *Коржелецька С.* Внесок М.Н. Петровського в історичну науку (узагальнений огляд праць). «Історіографічні дослідження в Україні», 1998, № 8; *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894—1951): життя і творчий шлях історика. К., 2005.

Ю.А. Пінчук.

ПЕТРО́ВСЬКІ (Минківські, Минковичі-Петровські) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Івана** Кучевича-Минківського, полковника паволоцького (1651), який підписав *Білоцерківський договір 1651.* Його сини — **Давид**, **Петро** та **Семен** — оселилися в *Гетьманщині.* Внук родозасновника, **Степан Петрович** (р. н. невід. — п. 1697), лубенський полковий *осавул* (1671) і городиський *сотник* (1687), першим почав писатися Петровським чи Минковичем-Петровським. Значні посади обіймали його нащадки: **Андрій Степанович** (р. н. невід. — п. бл. 1735) — городиський сотник (1694—1700) і лубенський полковий осавул (1700—17), **Пилип Андрійович** (р. н. невід. — п. до 1785) — городиський сотник (1740—63) і лубенський полковий *обозний* (1763—66), **Максим Пилипович** (бл. 1730 — до 1803) — городиський сотник (1763—66). До цього роду належав також **Олександр Андрійович**

(бл. 1819 — бл. 1880), генерал-майор у відставці (1863), учасник *Кримської війни 1853—1856.*

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губ.

Існують також однойменні роди зовсім ін. походження. Один з них походить від **Луки** (Лукаша) Петровського, переяслав. полкового писаря (1692, 1696—1706), другий — від **Івана** Петровського (р. н. невід. — п. до 1784), полкового писаря 3-го компанійського полку (1774) і полкового обозного 2-го компанійського полку (1774). Ін. роди — більш пізнього походження.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПЕТРО́ГЛІФИ (від. грец. πέτρος — камінь і γλυφή — різьблення) — стародавні (від *палеоліту* до *середньовіччя*) зображення на камені. До П. археологи зараховують не лише різьблені зображення, а й малюнки вохрою чи ін. фарбами природного походження. П. трапляються переважно там, де є скелі й печери. На території України П. відомі в Карпатах (Писаний камінь, *Тустань*), Криму (Таш-Аїр, Ак-Кая, Сари-Кая, Студентська шахта на Карабі-Яйлі), Подністров'ї (*Бакота*, Нагоряни, Лядова), Надпорожжі та Приазов'ї (*Кам'яна Могила*). Найдавнішими П. України є різночасові наскельні зображення Кам'яної Могили, які датують *неолітом — бронзовим віком*. П. в Криму належать, гол. чин., до скіфо-сарматської доби та середньовіччя. У Карпатах і Подністров'ї переважають П. 13—15 ст. Принагідно зазначимо, що датування П. досить часто є проблематичним.

Літ.: *Савватеев Ю.А.* Рисунки на скалах. Петрозаводск, 1967; *Формозов А.А.* Очерки по первобытному искусству: Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969; *Драчук В.С.* Система знаков Северного Причерноморья. К., 1975; *Даниленко В.М.* Кам'яна Могила. К., 1986; *Бандрівський М.С.* Про петрогліфи Середнього Подністров'я. В кн.: Тези Подільської краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1987; *Його ж.* Петрогліфи Гуцульщини: Стан і перспективи досліджень. В кн.: Скелі і печери в історії та культурі стародавньої України. Львів, 1995.

І.Т. Черняков.

Петрогліфи. Кам'яна Могила. Панно «Кінські плити». Прорис.

ПЕТРО́НА КАМАТІ́Р — візант. архітектор, дипломат, держ. діяч. Представник аристократичної династії Каматірів. За правління імп. *Візантії* Феофіла (роки правління 829—842) спафарокандидат П.К. очолив візант. місію до *Хозарського каганату*, яка на прохання кагана побудувала фортецю на Нижньому Доні — *Саркел*. У науці триває дискусія щодо датування цих подій — від 832 до 842.

Хозар. каганат на той час був союзником Візантії в боротьбі з Араб. халіфатом. Але в ході місії проявилися суперечності між *хозарами* й візантійцями в Криму. Після доповіді П.К. імператору, Феофіл вдався до реорганізації візант. володінь на Крим. п-ові. Замість правління *архонтів* у Херсоні (див. *Херсонес Таврійський*) було засновано нову *фему* — Херсон і Клімати, першим стратигом якої й став П.К., який отримав на той час уже ранг протоспафарія.

Дж.: *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий. М., 1991; Продолжатель Феофана. СПб., 1992.

Літ.: *Успенский Ф.И.* Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX—X вв. «Киевская старина», 1889, т. 25; *Васильевский В.Г.* О построении крепости Саркел. «Журнал Министерства народного просвещения», 1889, кн. 265, октябрь; *Баранов И.А.* Административное устройство раннесредневекового Херсона. В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. 3. Симферополь, 1993; *Zuckerman K.* Two notes on the early history of the thema of Cherson. «Byzantine and Modern Greek Studies», 1997, vol. 21; *Сорочан С.Б.* Рождение фемы: Херсон и Таврика в системе византийских военно-административных преобразований VIII—IX вв. «Проблемы истории, филологии, культуры», вып. 15. М.—Магнитогорск, 2004; *Никифоров М.А.* К дискуссии о дате учреждения византийской фемы в Таврике. В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. 15. Симферополь, 2009.

А.Г. Плахонін.

ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКИЙ ГЛУ́ХІВСЬКИЙ БАТУ́РИНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Глухівський Петропавлівський Батуринський монастир.*

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — військово-інженерна, архіт. та істор. пам'ятка. Закладена за наказом рос. царя *Петра I* 27 травня 1703 на Заячому о-ві в гирлі р. Нева. Цей день вважається днем заснування м. *Санкт-Петербург*. З'єднана з Петроградським о-вом Іоаннівським і Кронверкським мостами. За формою є витягнутим із зх. на сх. неправильним шестикутником. Спочатку будувалася за кресленнями царя Петра I і франц. інж. Ж.Ламберта. Через півтора місяця була завершена перша земляна фортеця з 6-ма бастіонами. Кер-во спорудженням бастіонів було покладене на найближчих сподвижників Петра I, звідси — й назви бастіонів: Государевий, Наришкінський, Трубецькой, Зотов, Меншиковський, Головкінський. 1706 розпочалося буд-во кам'яної фортеці. Її спорудженням керував італ. архіт. Д.Трезіні. Завершена разом з Іоаннівськи-

Петропавловська фортеця. Гравюра Є. Виноградова за малюнком М. Махаєва. 1733.

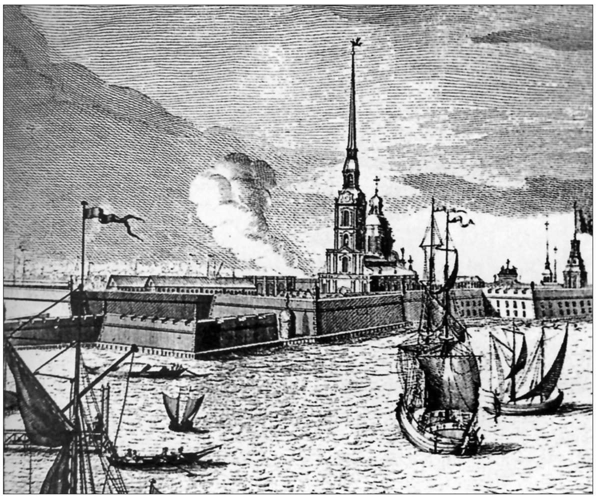

І.І. Петрункевич.

ми воротами 1740. 1779 фортечні стіни з боку Неви були облицьовані гранітом.

1704 на території фортеці закладена дерев'яна Петропавловська церква. 1712 замість неї почали будувати кам'яний храм за проектом Д.Трезіні. Увінчаний золотим шпилем 122 м (1858) із флюгером у вигляді ангела. Першою в соборі була похована дружина сина Петра І кронпринцеса Шарлотта, 1725 — імп. Петро І, після чого собор став усипальницею всіх рос. *імператорів*. У липні 1998 у великокнязівській усипальниці були поховані останки рос. імп. *Миколи II* і його родини, розстріляних *більшовиками* в Єкатериненбурзі (нині місто в РФ).

Під час буд-ва фортеці, за спогадами Ф.Берхгольца, «при тодішній незвичайній дорожнечі їстівних припасів і нестачі одягу люди мерли від голоду як мухи і там же їх ховали». Серед будівничих фортеці були й укр. козаки.

Ще за часів Петра І П.ф. перетворена в держ. в'язницю, де утримувалися в'язні. У Трубецькому бастіоні знаходився каземат для тортур. Пізніше була побудована дерев'яна в'язниця Олексіївського равеліну. Першим арештантом був син царя Петра І царевич Олексій. 1722 в П.ф. кинутий наказний гетьман П.*Полуботок*, який там і помер у грудні 1724. 1794 в П.ф утримувались учасники польс. повстання — Т.*Косцюшко*, Ю.-У.*Нємцевич* та ін. На кронверку перед фортецею в грудні 1826 були страчені керівник Пд. т-ва П.*Пестель* і організатори *Чернігівського полку повстання* М.*Бестужев-Рюмін* і С.*Муравйов-Апостол*. 1 квітня 1847 у фортеці був ув'язнений діяч *Кирило-Мефодіївського товариства* М.*Гулак*, він перебував тут до переміщення в *Шліссельбурзьку фортецю*. Деякий час там утримувався й ін. діяч т-ва — видатний історик М.*Костомаров*. Політ. в'язницею П.ф. залишалася аж до 1917, останніми її арештантами були міністри *Тимчасового уряду* О.*Керенського*, закинуті більшовиками.

На території фортеці розташовані також будинок «ботного дому» (архіт. А.-Ф.Віст), де зберігався ботик Петра І, а також Монетний двір (архіт. А.Порто), де з 1724 і понині виготовляються медалі, нагородні знаки й монети.

З 1920-х рр. П.ф. — музей історії С.-Петербурга. Собор святих Петра і Павла — діюча церква *Московського патріархату*.

Літ.: *Трубинов Ю.В.* Великокняжеская усыпальница. СПб., 1997; *Макогонов М.* Петропавловская крепость. СПб., 1999.

Т.Г. Яковлева.

ПЕТРУНКЕ́ВИЧ Іван Ілліч (23.12.1843, за ін. даними 1844—14.06.1928) — ліберальний земець, громад. і політ. діяч, нащадок козацько-старшинського роду *Петрункевичів*, землевласник (680 *десятин*). Н. в Чернігові (за ін. даними у с. Плиски Борзнянського пов. Черніг. губ.). 1866 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Від 1868 — гласний Борзнянського повітового та Черніг. губернського земств, від 1869 — мировий суддя, 1879 — голова мирового з'їзду, яскравий представник та ідеолог ліберально-опозиційного напряму в *земському русі Російської імперії* (зокрема, автор написаної в березні 1879 програмної статті «Ближайшие задачи земства»). За складання відверто опозиційного адреса від імені Черніг. губернського земства (січень 1879), в якому критикувався існуючий у Рос. імперії держ. лад, збудований на відсутності політ. свобод, у квітні 1879 був висланий в адм. порядку під нагляд поліції в Галич Костромської губ., звідки переселився в Смоленськ, згодом — у Твер. 1880 заочно був обраний гласним Черніг. земства на новий термін. 1886 повернувся в *Чернігівську губернію*, обраний гласним Черніг. земства, за антиурядову діяльність і пропаганду ліберальних ідей знову був висланий із забороною проживати в Україні. Поселився в Твері, де продовжив свою земську діяльність. Брав активну участь в організації нелегального «Союза освобождения», був його головою (1903—05). Один із засновників *Конституційно-демократичної партії*, 1909—15 — голова її ЦК, співвидавець газ. «Речь». Член 1-ї Держ. думи Рос. імперії, голова її бюджетної комісії та кадетської фракції, був ув'язнений за підписання Виборзької відозви 1906, позбавлений права обиратися в *Державну думу Російської імперії*. Після *Лютневої революції 1917* вийшов зі складу ЦК Конституційно-демократ. партії у зв'язку зі старістю й хворобою, до жовтневих подій переїхав до Криму. Виступав проти переговорів П.*Мілюкова* з німцями в *Києві*, проте восени 1918 вважав можливим спиратися на них. У лютому 1919 виїхав за кордон.

П. у м. Прага (*Чехословаччина*).

Тв.: Из записок общественного деятеля. «Архив русской революции», б/р, т. 21; На Черніговщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX—початку XX ст.). Чернігів, 2009.

Літ.: Первая Государственная дума: Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. М., 1906; *Белоконский И.П.* Земское движение. М., 1914; Юбилейный земский сборник: 1864—1914. СПб., 1914; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; *Пирумова Н.М.* Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX в. М., 1977; *Пирунова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. М., 1986; *Катренко А.* Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х—початок 80-х років XIX ст. «Київська старовина», 2001, № 1.

В.Б. Любченко.

ПЕТРУНКЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від козака **Петра**, який «служив у козацькому званні» наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Від його синів беруть початок 2 гілки роду: від **Фоми Петровича** — старша, від **Панаса Петровича** (Петрова, Петрунченка; р. н. невід. — п. до 1766), *значкового товариша Чернігівського полку*, — молодша. До старшої гілки роду належав **Степан Фомич** П. (р. н. невід. — п. 1754) — стародубський полковий писар (1741—54), а до молодшої: **Степан Панасович** П. (бл. 1718 — бл. 1800) — синявський *сотник* (1753—74); **Ілля Якович** (1808—88) — дійсний статський радник, голова Черніг. палати карного суду і Полтав. окружного суду; брати **Іван Ілліч** (див. І.*Петрункевич*) і **Михайло Ілліч** (1845—

1912) — лікар, громад. і політ. діяч, публіцист і підприємець, гласний Новоторзького повітового та Тверського губернського земських зборів (з 1878), Тверської міської думи (з 1890), гласний Петерб. міської думи (з 1904), один із засновників *Конституційно-демократичної партії*, депутат 1-ї Держ. думи Рос. імперії від *Санкт-Петербурга*. Серед синів Івана Ілліча відомі: **Михайло Іванович** (1868—1942) — професор Моск. ун-ту, історик, філософ, мисливствознавець, та **Олександр Іванович** (1875—1964) — видатний зоолог, дослідник павукоподібних, професор і зав. кафедри зоології Йельського ун-ту в США (1910—44), автор багатьох наук. праць, поет і перекладач. Відомі також доньки Михайла Ілліча: **Ганна Михайлівна** (1874—1955), у першому шлюбі Маєвська, у другому — Поль (псевд. — Ян-Рубан) — камерна співачка (сопрано), професор Рос. консерваторії ім. С.Рахманінова (Париж), та **Олександра Михайлівна** (1876—1965) — історик, літературознавець, журналістка, член паризької Рос. академічної групи.

До цього роду належав також єпископ Владимирський та Ярописький (1748—57), засновник Владимирської духовної семінарії (1750) і відомий проповідник **Платон** П. (1700—57).

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Чернігівської губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПЕТРУ́НЬ Федір Євстафійович (02.03(17.02).1894—01.07.1963) — географ, історик, бібліограф. Н. в с. Устьє (нині Бершадського р-ну Він. обл.) в сім'ї сільс. писаря. 1919 закінчив історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі*. Канд. дис. на тему: «Пути и подступы к Днестру: Очерки по истории русской географии» (Байрам-Алі, 1944; зберігається в Науковій бібліотеці Одес. нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова). Співробітник Головної б-ки Вищої школи м. Одеса (1919—31; Центр. науково-навч. б-ки Одеси та Одес. держ. б-ки), наук. співробітник н.-д. кафедри географії та світ. госп-ва секції сходознавства, секретар Одес. філії Всеукр. асоціації сходознавства (1926—31), член соціально-історичної секції Одес. комісії краєзнавства. Викладач Ін-ту нар. освіти (1921—25), Ін-ту нар. госп-ва (1923—31), Одес. пед. ін-ту (1933—41), доцент, зав. кафедри фіз. географії (з 1941), декан геогр. ф-ту (1944—52) Одес. ун-ту.

Дослідження вченого присвячені географії, історії Пн. Причорномор'я XV—XVIII ст., фізико-геогр. районуванню, охороні природи пд. лісостепових і степових регіонів, геогр. аналізові картографічних матеріалів 18—19 ст. по території України.

П. у м. Одеса.

У наук. б-ці *Одеського національного університету* зберігається іменний фонд П., який налічує бл. 3500 книг, брошур, атласів із географії, історії, картографії, геології, геодезії тощо.

Праці: Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). «Східний світ», 1928, № 2; Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. Там само, 1928, № 6; Картографические фонды XVIII в. по территории Украины. «Вестник АН СССР», 1948, № 6; Південна межа лісової рослинності у межиріччі Прут—Дністер. «Праці Одеського державного університету імені І.І. Мечникова», 1957, т. 147 (серія геологічних і географічних наук, вип. 5).

Літ.: Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова — національне надбання держави. В кн.: Матеріали науково-практичної конференції: Одеса, 25—26 квітня 2000. Одеса, 2001; *Савельєва Є.В.* Дослідженння історії України в науково-бібліографічній діяльності Ф.Є. Петруня. «Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство», Одеса, 2007, вип. 4.

О.А. Бачинська.

ПЕТРУСЕ́НКО Оксана Андріївна (справжні прізв. та ім'я — Бородавкіна Ксенія; 17.02.1900—15.07.1940) — співачка (лірико-драм. сопрано). Нар. арт. УРСР (1939). Н. в с. *Балаклія* в сел. родині. Артистичну діяльність почала на аматорській сцені 1917 в *Севастополі*. З 1918 працювала в трупі Херсон. держ. побутового укр. музично-драм. театру. З 1921 виступала в укр. музично-драм. трупах в Україні, Поволжі і Заволжі. Як оперна співачка дебютувала 1927 в опері «Черевички» (П.*Чайковський*) у Казанському оперному театрі. Працювала в оперних театрах Баку (нині столиця Азербайджану), Свердловська (нині м. Єкатеринбург), Самари (нині обидва міста в РФ), ін. міст. З 1934 — у Київ. театрі опери та балету. Виконувала партії: Наталка («Наталка Полтавка» М.В.*Лисенка*), Одарка, Оксана («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Аїда («Аїда» Дж.Верді), Тоска («Тоска» Дж.Пуччіні), Тетяна («Євгеній Онєгін» П.Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» О.Бородіна), Ліза («Пікова дама» П.Чайковського), Маргарита («Фауст» Ш.Гуно), Джемма («Овод» В.Трамбицького), Купава, Марфа («Снігуронька», «Царева наречена» М.Римського-Корсакова) та ін. Виконувала укр. нар. пісні: «Там, де Ятрань круто в'ється», «Ой, не світи, місяченьку!», «Гандзя», «Стоїть гора висока» та багато ін., романси. Займалася концертною діяльністю.

Обиралася депутатом Київ. міської ради депутатів трудящих.

Нагороджена орденом «Знак Пошани».

П. у м. *Київ*.

Літ.: Оксана Петрусенко: Спогади про видатну українську співачку. К., 1964; Оксана Петрусенко: Спогади, листи, матеріали. К., 1980; *Кагарлицький Н.Ф.* Оксана Петрусенко: Біографічна повість. К., 1983; *Його ж.* Оксана Петрусенко. М., 1989; Петрусенко Оксана Андріївна. В кн. Митці України. К., 1992; Височінь таланту. Оксана Петрусенко. В кн.: *Гаман В.* Богодухів, або люди з Божою іскрою. К., 1999.

Г.С. Брега.

ПЕТРУШЕ́ВИЧ Антін Степанович (18.01.1821—23.09.1913) — історик, архівіст, археолог, мовознавець, громад. діяч. Д-р історії (1884). Н. в с. Добряни поблизу *Стрия* в родині священика. Після навчання в Стрийській трикласній школі 1833 продовжив навчання в г-зії отців домініканців у *Львові*, де вивчав філос. і богословські науки. 1841 поступив на богословський ф-т Львів. ун-ту, паралельно навч. у Львів. духовній семінарії. Під час навчання в ун-ті познайомився з «батьком» галицької історії Д.*Зу-*

М.І. Петрункевич.

О.А. Петрусенко.

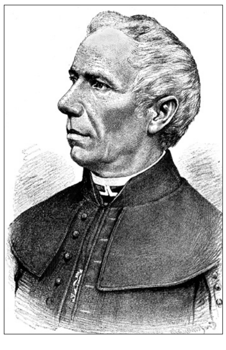

А.С. Петрушевич.

Є.О. Петрушевич.

Ювілейна монета «Євген Петрушевич». 2 гривні. 2008. Реверс.

брицьким, став його учнем. 1843 написав першу наук. працю лат. мовою «De versione slovenica Sacrae Scripturae» («Про слов'янський переклад Святого Письма»). 1847 посвячений Г.*Яхимовичем* у священицький чин і призначений на службу на деякий час при церкві в митрополичих володіннях у Перегінську (нині смт *Перегінське*). Митрополит М.*Левицький* запросив П. в серпні 1847 до себе у василіанський *Унівський монастир* та призначив своїм капеланом і нотаріусом митрополичого уряду.

У громадсько-політ. житті в період «Весни народів» заявив про себе як один із лідерів нац. відродження в *Галичині*, виступив на захист укр. мови. 19—26 жовтня 1848 взяв участь у *«Соборі руських учених»*, де був включений учасником 4-х секцій (відділів): любомудрія і наук природи; історії і географії (голова); управи рус. мови і літератури, як давньої, так і теперішньої; старослов'ян. літератури. 21 жовтня 1848 виступив із програмою істор. виділу, яка складалася із трьох частин: 1) предмет вивчення історії Пд.-Зх. Русі; 2) джерела дослідження; 3) засоби розширення знань із вітчизн. історії. 1856 одержав самостійну *парафію* в с. Новиця (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.), але через прохання М.Левицького залишився в Уневі (нині село Перемишлянсього р-ну Львів. обл.). Переїхав туди 1858 (після смерті митрополита). Із 1849 — прихильник русофілів («москвофілів»), із 1850 — член гуртка «погодінської комісії», тісно співпрацював із віденським русофільським гуртком на чолі з М.Ф.*Раєвським*. Із його ініціативи було впроваджено у сферу діловодства штучне *«язичіє»*.

1861, 1867, 1870 був обраний до *Галицького крайового сейму* (виборча округа Калуш—Войнилів); 1873 — до віденського парламенту (виборча округа Калуш—Долина—Бібрка).

1857 іменований почесним каноніком митрополичої капітули. У червні—липні 1858 перебував у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) на запрошення Г.Яхимовича, де впорядкував капітулярні б-ку й архів. 1861 і 1876 працював у правосл. монастирях *Буковини* й Молдови з метою пошуку і збору матеріалів до історії українсько-румун. взаємин. 1861 П. остаточно переїхав до Львова, де 6 вересня 1861 призначений соборним каноніком Львів. митрополичої капітули.

8 вересня 1884 П. визнано д-ром історії Київ. ун-ту «у знак поваги до вчених праць у галузі руської історії», 30 травня 1888 отримав диплом дійсного члена *Одеського товариства історії та старожитностей* (від 1901 — почесний член). 9 березня 1894 обраний членом Імператорського Моск. археол. т-ва. 1905 розпорядженням митрополита А.*Шептицького* звільнений за власним бажанням від консисторських обов'язків.

П. у м. *Львів*, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Для світогляду П. характерні вірнопідданість Австро-Угор. монархії, антипольськість, глибока релігійність, любов до рідного краю. Залишався одним із нечисленних представників генерації галицьких діячів серед. 19 ст., які на поч. 20 ст. стояли на позиціях старорусинства. Сфера наук. зацікавлень — вивчення середньовічної історії, церк. життя Галичини, *Волині* та Буковини. Проводив археол. дослідження, виступав співорганізатором археол. виставок у Львові, *Коломиї*, *Тернополі*, засновник б-ки і музею при т-ві *«Народний дім»* у Львові.

З іменем П. пов'язане становлення в Галичині укр. *археографії*: вивчав і публікував документи з історії *братств*, церк. життя, козацтва. Творчий доробок ученого налічує більше 200 праць.

Літ.: *Линниченко И.* А.С. Петрушевич. Одесса, 1901; *Свистун Ф.* Кто больший: г. Михайло Грушевскій или о. А. Петрушевич. «Галичанин», 1901; *Грушевський М.* Рецензія на книги А. Петрушевича «Лингвистическо-историческая изследованія о начатках города Львова и окрестностей его...» і «О соборной Богородичной церкви в городе Галиче» (1890). Б\м, б\р; *Франко І.* О. Антін Петрушевич: Ювилейна сильветка. «ЛНВ», 1901; *Крип'якевич І.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. К., 1962; *Максимчук І.* Нарис історії роду Петрушевичів. Чикаго, 1967; *Королько А.* Петрушевич і ранній етап русофільського руху в Галичині. «Галичина» (Івано-Франківськ), 2001.

І.Я. Соляр.

ПЕТРУШЕ́ВИЧ Євген Омелянович (03.06.1863—29.08.1940) — правник, держ. і громад. діяч, голова *Української національної ради* ЗУНР (УНРади ЗУНР). Н. в м. *Буськ* у сім'ї священика. Навч. в школі м. Буськ, *Академічній гімназії у Львові* та на правничому ф-ті Львів. ун-ту. Голова студентського т-ва *«Академічне братство»* у *Львові.* Адвокатський кандидат у Львові (1896—97). Практику проходив у канцелярії С.*Федака*. Адвокат у *Сокалі* (1897—1905) та *Сколе* (1910—14, 1915—18). У Сокалі очолював філію *Львівського товариства «Просвіта»*, заснував повітову Касу ощадності. Разом з адвокатом Т.Ваньо заснував укр. торг. спілку «Єдність». Співзасновник Укр. банку парцеляційного у Львові (1917). Діяч Укр. національно-демократ. партії (УНДП), член Нар. к-ту. Посол (депутат) до австрійс. Держ. ради (1907—18) Заст. голови (1907—16), голова (1916—18) Укр. парламентарної репрезентації. Посол до *Галицького крайового сейму* (1908—14) від виборчого округу Стрий. Член *Головної української ради* (1914—15), *Загальної української ради* (1915—16). Був прихильником радикальної позиції у переговорах з австрійс. урядом щодо вирішення укр. питання у *Східній Галичині.* Голова української Конституанти (УНРади) у Львові (18—19 жовтня 1918). Очоливши Віденську делегацію УНРади (19 жовтня 1918), домагався від австрійс. уряду офіційно передати владу в Сх. Галичині УНРаді. Провадив переговори з австрійс. міністром у справах Галичини К.Галецьким щодо шляхів українсько-польс. порозуміння. Повернувся до *Галичини* в грудні 1918. Стримано ставився до перспектив об'єднання *Західноукраїнської Народної Республіки* з *Українською Народною Республікою.* Коли відкрилася сесія доповненої УНРади ЗУНР в м. Станіславів (нині м. *Івано-Франківськ*; 2 січня 1919), склав свої повноваження; УНРада таємним голосуванням обрала його головою («президентом») Президії та Виділу УНРади ЗУНР. Мав репрезентативні функції глави дви. Член комісії закордонних справ УНРади ЗУНР. Упродовж зими—весни 1919 виїжджав до

Відня по фінансову та політ. підтримку ЗУНР. Учасник Надзвичайного з'їзду УНДП у Станіславові (28—29 березня 1919). Член *Директорії* УНР, уперше у такому статусі брав участь у *Державній нараді Української Народної Республіки* в м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*; 15 березня 1919). Диктатор ЗУНР (9 червня 1919 — 15 березня 1923). Разом з *Українською Галицькою армією*, що відступала за Збруч (прит. Дністра), у липні 1919 переїхав до м. *Кам'янець-Подільський*. Мав складні стосунки з Гол. отаманом Армії УНР С.*Петлюрою* через різні політ. орієнтації щодо державотворення УНР, характеру об'єднавчого процесу УНР і ЗУНР. Стосунки особливо загострилися після проголошення диктатури ЗУНР. Перебуваючи влітку—восени 1919 в Наддніпрянщині, не зрікся своїх надзвичайних повноважень, хоча цього від нього вимагали Гол. отаман Армії УНР С.Петлюра та галицькі й буковинські соціал-демократи. Зневірений у перспективах утвердження й захисту суверенітету УНР в боротьбі з *більшовиками*, схилявся до угоди з антибільшовицькими силами Росії. Натомість не погоджувався з «наддніпрянським керівництвом» щодо союзу з Польщею. У ніч на 16 листопада 1919 виїхав із Кам'янця-Подільського й через Румунію та Чехословаччину дістався до Відня. На поч. 1920 виїжджав до Парижа (Франція) і Лондона (Велика Британія), щоб домогтися зрушень у справі визнання ЗУНР *Паризькою мирною конференцією 1919—1920*. Тоді диктатор ЗУНР П. фактично керував закордонними справами ЗУНР. У серпні 1920 сформував уряд — Колегію уповноважених диктатора ЗУНР. Утім, в офіц. зверненнях до міжнар. інституцій виступав як голова («президент») УНРади ЗУНР. Від 1920 до поч. 1923 провадив активну зовнішньополіт. діяльність, домагаючись від кер-ва зх. д-в і міжнар. інституцій визнання прав українців Галичини на нац. самовизначення. Брав участь у роботі делегацій ЗУНР на міжнар. форумах у Женеві (Швейцарія; 1920) та Генуї (Італія; 1922). Після рішення Ради послів країн *Антанти* про належність Сх. Галичини до Польщі (14 березня 1923) розпустив свій уряд. Через тиск зверхників Польщі на уряди Австрії та Чехословаччини був змушений виїхати до Берліна (Німеччина).

Втративши офіц. статус політ. лідера ЗУНР, на поч. 1920-х рр. мав контакти з більшовицькими дипломатами і спецслужбами, деякий час був на позиціях радянофільства. Розірвав із радянофільською орієнтацією після краху *українізації політики* в УСРР. У 2-й пол. 1920-х і в 1930-х рр. фактично перебував поза організованим укр. рухом в еміграції. Коли нацистська Німеччина захопила Польщу, написав меморандум до нім. уряду про самостійницькі прагнення українців.

П. у м. Гермсдорф біля Берліна, похований у Берліні на цвинтарі кафедри св. Ядвіги. Перепохований у Львові на *Личаківському цвинтарі*.

Був одружений з Леокадією з Пуніцьких (п. 26 липня 1917 у Відні). Брати: Степан Петрушевич (1855 — 14 січня 1920), священик, депутат УНРади ЗУНР, капелан УГА; Роман Петрушевич (15 червня 1872 — 1940), суддя, повітовий комісар ЗУНР у Кам'янці Струмилівській (нині м. *Кам'янка-Бузька*). Син: Антін Петрушевич (23 листопада 1892 — 12 грудня 1941), правник, член дипломатичної делегації УНР в Парижі.

Літ.: *Ярославин С.* [*Сохоцький І.*] Призабутий державний муж — Президент і Диктатор ЗОУНР доктор Євген Петрушевич. В кн.: *Ярославин С.* [*Сохоцький І.*] Визвольна боротьба у західноукраїнських землях у 1918—1923 роках. Филадельфія, 1956; *Сохоцький І., отець.* Доктор Евген Петрушевич. В кн.: *Сохоцький І., отець.* Будівничі новітньої української державности в Галичині: Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961; *Волинець С.* Передвісники і творці Листопадового зриву: Західноукраїнські громадські і політичні діячі. Вінніпег, 1965; *Киричук Ю.* Євген Петрушевич як громадсько-політичний діяч. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 28. Львів, 1992; *Турчин А.* Євген Петрушевич. В кн.: Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Кам'янеччина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник, т. 3. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1994; *Арсенич П.* Українські правники: Короткі біографічні нариси. В кн.: *Андрухів І., Арсенич П.* Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848—1939 рр. Івано-Франківськ, 1996; *Павлюк О.В.* Радянофільство Є. Петрушевича: Переконання чи вимушеність. «УІЖ», 1997, № 4; *Павлишин О.* Львівщина в добу Західноукраїнської Народної Республіки. Львів, 2008.

О.Й. Павлишин.

ПЕТРУШЕ́ВСЬКИЙ Дмитро **Мойсейович** (13(01).09.1863—12.12.1942) — історик-медієвіст. Засл. професор (1925). Академік АН СРСР (1929; чл.-кор. — з 1924). Н. в с. Кобринов (нині с. Кобринове Тальнівського р-ну Черкас. обл.). Середню освіту здобув у *Колегії Павла Ґалагана* в м. *Київ*. 1882 вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Після закінчення ун-ту 1886 залишений на кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання. 1894—97 — приват-доцент *Московського університету*. Після захисту магістерської дисертації в Київ. ун-ті 1897 обраний екстраординарним професором Варшавського ун-ту (з 1902 — ординарним професором), де викладав 9 років. 1906 був знову запрошений у Моск. ун-т, котрий, однак, залишив 1911 на знак протесту проти реакційних реформ міністра освіти Л.Кассо, що позбавляли ун-т автономії. Кілька років викладав у Моск. вільному ун-ті А.Шанявського та Петерб. (Петрогр.) політех. ін-ті і лише 1917 знову повернувся в Моск. ун-т, де був затверджений ординарним професором по кафедрі всесвітньої історії. 1921 обраний директором Ін-ту історії при ф-ті сусп. наук Моск. ун-ту.

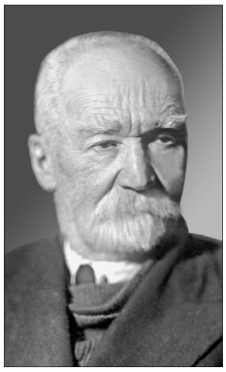

Д.М. Петрушевський. Фото М.С. Наппельбаума.

У наук. спадщині вченого помітне місце посідають публікації документів із середньовічної історії Англії. Він зініціював видання російською мовою праць Дж.Брайса, У.-Д.Ешлі, У.Різона, Г. фон Бєлова, М.*Вебера*, був їх наук. редактором і автором ґрунтовних вступних статей.

Автор фундаментальної праці «Повстання Уота Тайлера: Нариси з історії розкладу феодального ладу в Англії», яка витримала, не рахуючи журнальних публікацій, 4 видання (останнє 1937) й була захищена як магістерська дисертація в Київ. ун-ті 1897. Друга частина її — як докторська в Моск. ун-ті 1904. Чотири видання витримали «Нариси з історії

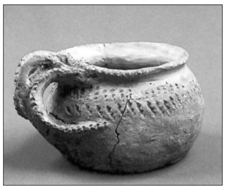

Печенізька ліпна глиняна кружка з ручкою у вигляді вигнутих баранячих рогів, знайдена під час розкопок Саркелу у 1930-х рр.

Облога Києва печенігами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

англійської держави і суспільства у середні віки» (з 1903 по 1937); «Нариси середньовічного суспільства і держави» (1907—22) витримали 5 пожиттєвих видань, а 2003 були видані вшосте; 2 видання — «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві».

П. у м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ).

Літ.: *Данилов А.И.* Эволюция идейно-методологических взглядов Д.М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии истории средних веков. «Средние века» (М.), 1955, вып. 6; *Могильницкий Б.Г.* Д.М. Петрушевский как историк западноевропейского феодализма. «Ученые записки Томского государственного университета», 1958, № 30; *Його ж.* Академик Д.М. Петрушевский. «Средние века» (М.), 1975, вып. 38; *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. М., 1985; *Иванов Ю.Ф.* К истории докторской диссертации Д.М. Петрушевского. В кн.: История и историки. М., 1990; Дмитрий Моисеевич Петрушевский (1863—1942). В кн.: Портреты историков: Время и судьбы, т. 2. М.—Иерусалим, 2000; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 2. К., 2004; *Дыго М.* Дмитрий Петрушевский и Марцелий Хандельсман: Из истории варшавской медиевистики, вып. 69 (3). М., 2008.

М.О. Рудь.

ПЕЧЕНІ́ГИ — середньовічний народ, тюркомовні кочовики. Походження назви достеменно невідоме (за припущенням С.*Плетньової*, походить від тюркського «Бече» — імені першого ватажка племінного союзу). Візант. джерела називають П. «пачинакітами», арабські — народом «баджнак». У 8—9 ст. мешкали на пн. сх. Прикаспію, у межиріччі Волги та Яїка (нині р. Урал). Ворогували з *Хозарським каганатом*, який для протидії П. уклав союз із гузами (*торками*). На межі 9—10 ст. П. зазнали поразки від гузів і мігрували в Пн. Причорномор'я, витіснивши звідти племена угрів (мадяр). Водночас продовжували успішні набіги на хозар. володіння в басейні Дону, на Кубані та в Криму. У серед. 10 ст. П. стали одним із найзначніших суб'єктів геополітики в регіоні. За свідченням візант. імп. *Константина VII* Багрянородного, гол. чинником безпеки *Візантії* були саме дружні стосунки з «пачинакітами», які тримали під постійною загрозою землі ворогів д-ви — болгар, угрів та русів. Перші рус. князі також були змушені прагнути миру з П., щоб убезпечити тили під час воєнних походів. Зокрема, київ. кн. *Ігор* уклав з П. союз для нападу на *Константинополь* (944). Київ. кн. *Святослав Ігорович* вільно проходив через територію П., здійснюючи походи на *хозар.* У подальших стосунках із Руссю П. виступали як вороги. 968 вони обложили *Київ*, змусивши кн. Святослава Ігоровича перервати болг. експедицію, а 972 влаштували засідку на *дніпрових порогах*, де кн. Святослава Ігоровича було вбито. На першу половину правління київ. кн. *Володимира Святославича* припав пік печенізьких нападів на Русь (відомі набіги 993, 996, 997). Володимир Святославич та його наступник *Ярослав Мудрий* застосували проти П. стратегію побудови прикордонних укріплень (сторожові фортеці, *Змієві вали*), яка виявилася ефективною. 1036 П. напали на Київ, але були вщент розбиті київ. кн. Ярославом Мудрим (*Новгородський перший літопис* датує цю подію 1017). У серед. 11 ст. П. остаточно перестали загрожувати Русі. П. також брали участь у міжусобицях київ. князів. 980 вони підтримували прибічників київ. кн. *Ярополка Святославича*, 1016—19 — кн. *Святополка Ярополчича* та його союзника польс. кн. *Болеслава I* Хороброго (за ін. версією, П. виступали на боці кн. Бориса Володимировича; див. *Борис і Гліб*).

У серед. 11 ст. до Пн. Причорномор'я під тиском *половців* вторглися гузи (торки), які відтіснили осн. масу П. на Нижнє Подунав'я. Таким чином під ударами П. опинилася Візантія, яка тривалий час нічого не могла протиставити їхнім набігам. Лише підкупивши половецьких ханів, візантійці разом із половцями 1091 розгромили й частково винищили П. У 12 ст. П. перестали існувати як окремий народ. Більшість їх змішалася з балканськими етносами (зокрема, П. називають серед предків сучасних болгар та, ймовірно, *гагаузів*). Частина П. оселилася на теренах Угор. королівства, де вони згадуються аж до кінця 12 ст. Кілька печенізьких родів лишилися кочувати під патронатом Русі на *Поросcі* (у басейні Роси — лівої прит. Росі; бас. Дніпра), де, ймовірно, увійшли до складу *клобуків чорних.* Остання літописна згадка про П. датується 1161.

Життя П. базувалося на відгінному *скотарстві.* Зокрема, у 10 — на поч. 11 ст. вони влітку пересувалися ближче до Чорного моря та Дунаю, а взимку відступали назад. Постійних зимовиськ не мали. Основою сусп. відносин у П. були родоплемінний патріархальний лад і *воєнна демократія*, характерні для табірної стадії *кочівництва.* Візант. імп. Константин VII Багрянородний перелічує 8 великих незалежних територіальних угруповань П., які називає «фемами» (округами). Чотири феми розташовувалися на правому березі Дніпра, чотири — на лівому. Феми — власне кочівницькі *орди* — складалися з родів, яких загалом налічувалось 40. Феми та роди очолювали старійшини (за Константином VII Багрянородним — «архонти»), які поєднували світську й реліг. владу; для прийняття надзвичайних рішень скликалися заг. збори або рада старійшин. Влада передавалася у спадок двоюрідним братам правителів. Мова П. належала до тюркської групи. Ядро етносу складали 3 тюркські орди (Явдіїртим, Кварципур і Хавусангіл), що виокремлювалися під назвою «кангар» («благородні») і очолювалися, очевидно, вихідцями з кочівницького протодерж. об'єднання Кангюй. Ін. феми могли мати угро-фінське походження. Черепи з печенізьких поховань належать до зливкинського типу (брахікранні європеоїди з незначною домішкою монголоїдності). Кладовищ чи групових поховань у П. не було. Поховання здійснювалися головою на зх., як у трунах, так і без них, у неглибоких ямах під невисокими насипами (відомі також впускні поховання в більш давніх могилах). Ліворуч від небіжчика вміщували ноги та голову коня (на відміну від половецьких поховань із повними кінськими кістяками) мордою на зх. Особливістю печенізького обряду було також влаштування кенотафів з опудалами коней. Жін. поховань П. не знайдено (на відміну від дуже подібних до них торкських). Із предметів матеріальної к-ри поширені стремена, луки з важкими кістяними накладками, короткі прямі шаблі, коповушки з фігурними ручками, підвіски-амулети у вигляді стилізованих пташок, срібні бляшки, якими прикрашали пояси, чоботи та збрую; трапляється орнаментований глиняний посуд.

Дж.: ПСРЛ, т. 2. М., 1962; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. М., 1989; *Анна Комнина.* Алексиада. СПб., 1996; *Бруно Кверфуртский.* Послание к германскому королю Генриху II. В кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999.

Літ.: *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. «Университетские известия» (К.), 1883, № 1; *Васильевский Г.В.* Византия и печенеги. В кн.: *Васильевский Г.В.* Труды, т. 1. СПб., 1908; *Расовский Д.А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. «Seminarium Kondakovianum», VI. Praga, 1933; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 62. М.—Л., 1958; Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981; *Князький И.О.* Русь и степь. М., 1996; *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб., 2003.

О.О. Немировський.

ПЕЧЕНІ́ЖИН — с-ще міськ. типу Коломийського р-ну *Івано-Франківської області.* Розташов. на р. Сопівка (прит. Лючки, бас. Дунаю) за 12 км від залізничної ст. Коломия. Населення 5,3 тис. осіб (2010).

На території виявлено знахідки *неоліту* і доби бронзи, поселення 4—3 тис. років до н. е.

Вперше згадується в актах 1443 як село, що належало Іоанну Колі із Делеїва. Із 1489 — у власності Станіслава та Іоанна Шапарівських. Тогочасна територія П. займала значні земельні простори. Так, на його землях протягом 15—17 ст. виникло 7 сіл — Печеніжин, Молодятин, Дем'янівка, Чорний Потік, Марківка, Рунгури, Слобода Рунгурська, які в госп. плані, як зазначено в актах, складали Печеніжинський ключ (див. *Ключ*).

У 15 ст. П. за тодішнім адм. поділом входив до Коломийського пов. Галицької землі та був приватним маєтком.

1637—1787 — у власності магнатів *Потоцьких.* Протягом кінця 15 — поч. 17 ст. потерпав від татар. нападів. Найбільш спустошливий припадає на 1520. У 16—17 ст. побудовано замок-фортецю оборонного значення для захисту від ординців. Жителі П. брали участь у нац. революції серед. 17 ст. в загонах С.*Височана* і П.Березовського, в русі *опришків.* 1739 О.*Довбуш* організував загін із місц. жителів.

Населення займалося видобутком солі, землеробством і тваринництвом. У 15—19 ст. П. із навколишніми селами належав до солеварних центрів Прикарпаття.

Печеніжин. Церква св. Димитрія. 1629. Фото початку 21 ст.

1766 П. отримав *магдебурзьке право* з дозволом проводити щомісячні *ярмарки.*

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) П. відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

Наприкінці 18 ст. виникла перша в П. школа, яка мала громадсько-церк. характер. 1816 відкрита перша початкова народна школа.

У 19 ст. набув розвитку нафтовий промисел, прокладено залізницю, П. став центром *повіту.*

Під час *Першої світової війни* тут точилися жорстокі бої.

1918—19 належав до *Західноукраїнської Народної Республіки.* Із 1919 — у складі Польщі. 1939 приєднаний до УРСР.

Із липня 1941 по квітень 1944 окупований гітлерівцями (див. *Друга світова війна*), входив до складу *Генеральної губернії.*

Із 1940 — с-ще міськ. типу.

У сучасному П. розвинені лісництво, деревообробне і меблеве вир-во, нар. художні промисли. Діє краєзнавчий музей.

В П. народилися О.Довбуш, історик В.*Грабовецький*; бували О.*Кобилянська*, Я.*Галан.*

Пам'ятки історії та архітектури: церква (17 ст.), школа

(18 ст.), пам'ятник О.Довбушу (1971), меморіальний комплекс воїнам *Української повстанської армії* (2006).

Веб-сайт селища: http://pechenizhyn.at.ua.

Літ.: Słownik geograficznhy Krolestwra Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Б/м, 1886; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; *Вакуленко Л.В.* Пам'ятки Підгір'я в українських Карпатах 1 половини 1 тисячоліття н. е. К., 1977; *Грабовецький В.* Нариси історії Прикарпаття з найдавніших часів до кінця XV ст., т. 1. Івано-Франківськ 1992; ГЕУ, т. 3. К., 1993; *Грабовецький В.* Історія Печеніжина. Коломия, 1993.

Г.А. Вербиленко.

ПЕЧЕ́РНІ МІСТА́ КРИ́МУ — умовна назва середньовічних пам'яток у пд.-зх. частині Другого (Середнього) пасма Кримських гір (див. *Крим*). Спільною рисою для П.м.К. є наявність рукотворних печер. Термін «печерні міста» з'явився в 19 ст., коли перші дослідники помилково вважали, що більшість печерних споруд використовувалася як житла. Нині термін об'єднує різні за соціально-екон. функціями та розмірами пам'ятки, серед яких вирізняють 4 типи: великі міста, площею не менш ніж 10 га (*Ескі-Кермен*, *Мангуп*, Киз-Кермен, *Чуфут-Кале*); малі міста, площею 1,5—2 га (Бакла, Тепе-Кермен, Сюрень, Каламіта; див. *Інкерман*); печерні монастирі (Успенський біля *Бахчисарая*, *Качі-Кальон*, Північний і Південний мангупські, Чилтер-Коба, Шул-дан, Чилтер-Мармара, Загайтанський, Інкерманський); відкриті поселення (Маріамполіс, посад Бакли, поселення біля

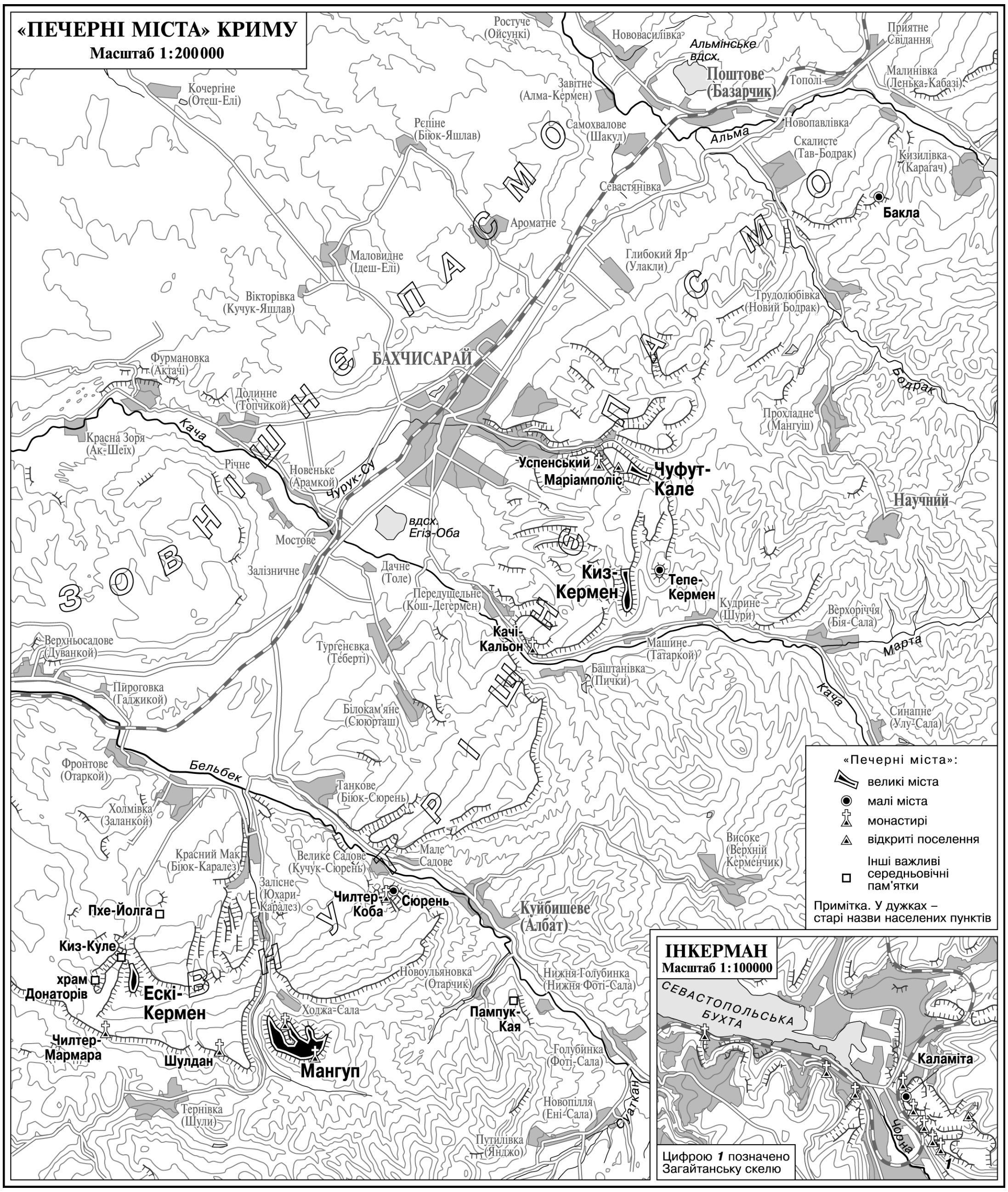

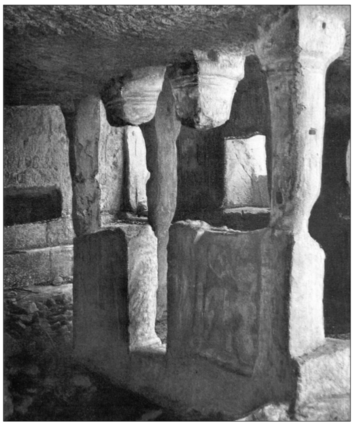

Середньовічна печерна церква в Тепе-Кермені у Криму. Фото 1960-х рр.

Загайтанської скелі та ін.). На теренах П.м.К. виділяють 5 груп видовбаних у скелях споруд — житлові (переважно монастирські келії), господарсько-вироб. (підвали наземних будинків, комори, хліви, тарапани — пристрої для вичавлювання вина та ін.), сакральні (церкви, каплиці, поховальні споруди), військово-оборонні (печерні каземати, сторожові і спостережні пункти, облогові колодязі, потерни) та комунікації (вулиці, переходи, сходи, дороги). П.м.К. виникали впродовж усього *середньовіччя* в контексті різних істор. процесів. Доведено, що міста з найбільш розвиненою системою наземних оборонних споруд (Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале, Каламіта) засновані візантійцями в останні роки правління візант. імп. Юстиніана I (527—65) або за його найближчих наступників. Поширену раніше думку про виникнення більшості печерних монастирів за часів іконоборства (8—9 ст.) тепер вважають хибною, і створення печерних монастирів дослідники зараховують практично до всього періоду середньовіччя (6—15 ст.). Життя в П.м.К. припинялося також у різні істор. періоди. Деякі П.м.К. були закинуті майже одразу, проіснувавши близько століття (напр. Киз-Кермен), інші (Ескі-Кермен та Бакла), імовірно, загинули під час навали *Ногая* (1299). Мангуп і Каламіта активно використовувалися навіть після захоплення Криму осман. військами (1475), а останні мешканці Чуфут-Кале покинули місто в 19 ст.

Літ.: *Веймарн Е.В.* «Пещерные города» Крыма. В кн.: Международный симпозиум по охране и реставрации пещерных комплексов: Тезисы докладов. Тбилиси, 1982; *Герцен А.Г., Махнева О.А.* Пещерные города Крыма. Симферополь, 1989; *Могарычев Ю.М.* Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма (вопросы классификации, хронологии, интерпретации). В кн.: Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму: Сборник научных трудов. Симферополь, 1992; *Герцен А.Г.* К проблеме типологии средневековых городищ юго-западной Таврики. В кн.: Античная древность и средние века, вып. 27. Симферополь, 1995; *Могарычев Ю.М.* Пещерные церкви Таврики. Симферополь, 1997.

В.В. Баранов.

ПЕЧЕ́РСЬКІ ЛІТОПИ́СНІ ЗВО́ДИ — гіпотетичні літописні компіляції, що передували появі *«Повісті временних літ»* і частково відобразилися в її тексті. Назва «Печерські» вказує, що вони велися в Печерському монастирі (див. *Києво-Печерська лавра*). За гіпотезою О.*Шахматова*, першим печерським зводом був звід 1073 ігумена *Никона*. Його використано в наступному літописному зводі — Початковому (див. *Початковий літописний звід*), укладеному бл. 1095 за печерського ігумена Іоанна. Редакції «Повісті временних літ» також розглядають як П.л.з. Виділяючи 3 редакції «Повісті временних літ», О.Шахматов вважав печерськими 1-шу (бл. 1113, авторства *Нестора*) і 3-тю (1118, невід. автора) редакції цього літописного зводу. 2-га редакція, згідно з цим поглядом, була укладена 1116 у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі* його ігуменом *Сильвестром*.

Для послідовників О.Шахматова печерська атрибуція Початкового зводу та 1-ї редакції «Повісті временних літ» є безсумнівною. Звід Никона також вважають печерським. Проте частина вчених заперечує існування будь-якої літописної пам'ятки 1070-х рр. або уявляє її не як печерський звід. 3-тя редакція «Повісті временних літ», на думку деяких дослідників, могла бути створена не в Печерському монастирі. До того ж гіпотеза про 3 редакції «Повісті временних літ» не раз критикувалася та була підтримана далеко не всіма вченими.

На сьогодні існування П.л.з. широко визнане в науці. І хоча в історіографії висловлювалися сумніви в самому факті ведення раннього літописання в Печерському монастирі (не кажучи про відкидання участі Нестора в літописанні), існують підстави його передбачати. У тексті «Повісті временних літ» містяться оповіді про монастир, а також слова від першої особи і фрагменти, де автор ідентифікує себе з Печерською громадою. Інтерпретація цих даних у світлі історії літописання — предмет дискусій.

Також традиційно вважається, що печерське літописання велося у 12 ст., що відобразилося в *Київському літописі*. Тобто якісь печерські зводи існували і після «Повісті временних літ». Проте для 12 ст. ведення літописання в цій обителі не є самоочевидним і не спирається на прямі дані джерел. Більше того, саме уявлення про домонгол. літописання як послідовність цілісних літ. творів — зводів — є лише однією з гіпотез, хоча й найбільш поширеною.

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* Повесть временных лет, т. 1. Пг., 1916; *Черепнин Л.В.* «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды. В кн.: Исторические записки, т. 25. М., 1948; *Алешковский М.Х.* Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971; *Толочко О.* «Нестор-літописець»: Біля джерел однієї історіографічної традиції. «Київська старовина», 1996, № 4/5; *Шахматов А.А.* Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись. В кн.: История русского летописания. СПб., 2003; *Толочко А.П.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. В кн.: Ruthenica, кн. 7. К., 2008.

В.Ю. Арістов.

ПЕЧЕ́РСЬКІ ПЕ́РШИЙ І ДРУ́ГИЙ ЛІТОПИ́СНІ ІЗВО́ДИ — див. *Печерські літописні зводи.*

ПЄ́НТАК — термін, який упродовж 2-ї пол. 16—17 ст. вживався в письмових джерелах укр. земель у складі *Великого князівства Литовського* для позначення литов. *півгроша*. Тоді 1 литов. півгріш = 5 *денаріям* (литов. *пенязям*).

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

Б. Пєрацький.

ПЄРА́ЦЬКИЙ Броніслав (Pieracki Bronisław; 28.05.1895—15.06. 1934) — польс. військ. і політ. діяч, генерал бригади Війська Польського. Н. в м. Горлиця (нині м. Горліце, Польща). Закінчив філос. ф-т Краківського ун-ту. У *Першу світову війну* — командир стрілец. підрозділів *Легіону Польського* в складі австрійс. армії на рос. фронті. З 1917 — діяч *Польської організації військової*, комендант округів Новий Санч, Львів, активний учасник *українсько-польської війни 1918—1919.* 1924 закінчив Вищу військ. школу, пізніше очолював Інспекторат армії, заст. начальника Ген. штабу. З 1929 — віце-міністр, міністр внутр. справ. Один з організаторів масових репресивних акцій на західноукр. землях, зокрема *пацифікації* 1930. За рішенням Проводу *Організації українських націоналістів* убитий Г.*Мацейком* у *Варшаві.*

Літ.: *Kryska-Karski T., Zurakowski S.* Generalowie Polski Niepodleglej. Warszawa, 1991; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ПИЛИ́ПА О́РЛИКА КОНСТИТУ́ЦІЯ 1710 — див. *«Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» 1710.*

ПИЛИПЕ́НКОВА ГОРА́ — *городище зарубинецької культури* на пд.-сх. околиці м. *Канів*, на високому пагорбі корінного схилу долини Дніпра. Датується кінцем 3 ст. до н. е. — 1 ст. Площа бл. 1,5 га. Розкопками розкрито 3 тис. $м^2$, виявлено 38 жител, 112 госп. ям. Житла прямокутні, заглиблені до 0,5 м у материк, із глиняно-каркасними стінами та вогнищами. Поселення було захищене земляним валом із тином та ескарпами. Знайдено багато кераміки й залізних виробів, залишки ковальської майстерні, уламки антич. *амфор* та ін. матеріали. Вони свідчать про госп-во зарубинецького населення, осн. заняттями якого були землеробство та приселищне тваринництво. Планування поселення й структура його заселення вказує на общину у вигляді великої сім'ї (або кількох сімей — патронімій). В околиці городища досліджено кілька зарубинецьких селищ, які утворюють разом із ним систему поселень. Вона, ймовірно, фіксує територію одного з «малих» *племен* носіїв зарубинецької культури.

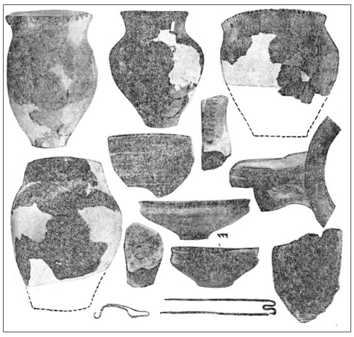

Пилипенкова Гора. Кераміка з поселення.

Літ.: *Максимов Є.В.* Зарубинецьке городище Пилипенкова гора. «Археологія», 1971, № 4; *Пачкова С.П.* Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. К., 2006.

С.П. Пачкова.

ПИЛИПО́НИ — субетнічна група рос. старообрядців, які переселилися на територію *Правобережної України*, прибалт. країн, Росії, Білорусі та Польщі внаслідок розколу Рос. церкви й з початком гонінь за віру.

Термін «пилипони» був визнаний владою *Речі Посполитої* у 18 ст. Його фіксує 7-й Всеросійський (1793) перепис населення *Російської імперії.* У 19 ст. він витісняється словом «кацапи». Укр. населення Правобереж. України називало старообрядців не інакше, як «пилипонами», а їхні поселення — «пилипами», у зв'язку з чим на *Поділлі* виникло чимало поселень із назвою «Пилипи» (від імені предводителя старообрядців Пилипа; рос. Филиппа), хоча у віросповідному відношенні вони нічим не відрізнялися від *липован*, *некрасовців*, чорнобильців чи слобожан.

У 18 ст. Пилипами називали Куренівку Ольгопільського пов. До цього часу назву «пилипонівського» зберіг один із сільс. мостів, який розміщувався на ґрунтовому шляху з Ольгополя до *Ямполя.* Пилипами називали й с. Великий Митник Літинського пов., яке внаслідок татар. руйнувань було спалене, а уцілілі старовіри покинули поселення. Згодом їхнє місце зайняли укр. козаки, які дали нову назву селу.

Занепад поселень-«пилипів» спричинили урядові військ. вигонки старообрядців у Росію. 1764 під час возведення на польс. престол *Станіслава-Августа Понятовського* полк. І.*Гудович* силоміць вивів із Поділля до 3 тис. утікачів. Незважаючи на те, що в деяких селах старовірське населення зникло загалом, напр. у Пилипах Могилівського пов., вони до цього часу зберегли свою першу назву.

Сіл із назвою «Пилипи» на Поділлі було багато, тому для їх розрізнення почала використовуватися друга частина слова, яка походила від назви найближчого значущого населеного пункту. Так, Пилипи біля с. Олександрівка Ушицького пов. стали йменуватися Пилипами-Олександрівськими, Пилипи біля м. Хребтіїв того ж повіту — Пилипами-Хребтіївськими, Пилипи біля с. Борове Ямпільського пов. — Пилипами-Боровськими, Пилипонівка біля м. *Бершадь* Ольгопільського пов. — Пилипонівкою-Бершадською.

Тривалий час термін «пилипи» зберігався за мешканцями Пд. Бессарабії, які переселилися в цей край із Поділля. Цим субетнонімом називалися старообрядці, вихідці із Пруссії, Речі Посполитої та молдово-валаських земель, однак у *Бессарабії* термін «пилипони» зазнав деякої еволюції. Завдяки регіональному впливу молдов. мови термін «пилипони» трансформувався в «липовани». О.Пригарін зараховує термін «пилипівці» до рос. термінології, «пилипони» — до української та польської, «липовани» — до романської. П. переважно мешкали в Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*), Жебріянах та *Кілії.*

Літ.: *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии. «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета», 1901, вып. 9; *Таранец С.* Старообрядчество Подолии. К., 2000; *Пригарин А.А.* Формирование старообрядческого населения Придунавья в конце XVIII — начале XIX вв. В кн. Липоване: История и культура русских старообрядцев, вып. 3. Одесса, 2006.

С.В. Таранець.

ПИЛИПЧУ́К Пилип Каленикович (1890—1940) — громад., політ. і держ. діяч, дипломат. Н. на *Волині.* Закінчив Ін-т шляхів сполучення в *Санкт-Петербурзі.*

1912—17 був активним діячем укр. громади С.-Петербурга (із 1914 — Петроград; нині м. С-Петербург): входив до Інформаційного бюро студентських громад, був членом Гол. укр. студентської ради, в якій виконував обов'язки скарбника. *Лютневу революцію 1917* зустрів у Петрограді, згодом перебрався до *Києва.* Член *Української партії соціалістів-революціонерів* (1917), із липня входив до ЦК УПСР. Із травня 1917 — нач. Київ. округи водних шляхів. У часи *Української Держави* — нач. Київ. округи шляхів сполучення. Після перемоги *протигетьманського повстання 1918* входив до Ради комісарів, що виконувала обов'язки уряду протягом 15—26 грудня 1918. Один з організаторів у січні 1919 *Української народно-республіканської партії*, член її ЦК. За *Директорії Української Народної Республіки* — керуючий мін-вом шляхів в урядах В.*Чехівського* та С.*Остапенка* (грудень 1917 — квітень 1919). У серпні 1919 перебував у *Варшаві* на чолі надзвичайної дипломатичної місії, яка вела переговори з прем'єром І.Падеревським та нач. Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудським.* Товариш (заст.) міністра шляхів в уряді І.П.*Мазепи* (березень—травень 1920), керуючий мін-вом шляхів в уряді В.*Прокоповича* (травень—жовтень 1920), член Конституційної комісії (вересень 1920). Разом з урядовими структурами УНР наприкінці 1920 виїхав до Польщі. Заст. голови Ради Республіки, прем'єр-міністр та міністр фінансів уряду УНР на еміграції (1921—22).

Залишився в еміграції, професор Укр. (таємної) політехніки у *Львові* (1922—25), із 1927 жив у *Луцьку*, працював інженером. Засновник і голова Т-ва ім. Лесі Українки.

П. у м. Хелм (Польща), похований на місц. кладовищі.

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 2. Варшава, 1933; *Мазепа І.* В огні і бурі революції: 1917—1921. К., 2003; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918—1920: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006.

О.Д. Бойко.

ПИЛЬКЕ́ВИЧ Олександр Меркурійович (02.05.1877—13.10.1922) — військ. і політ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (1920). Походив із міщан *Київської губернії.* Закінчив Київ. піх. юнкерське уч-ще (1900), склав іспити при Миколаївському інженерному уч-щі (*Санкт-Петербург*, 1903) для переводу на службу в інженерні війська. 1910—11 навч. в офіцерській повітряній школі. Учасник *Першої світової війни*, командир 1-го повітроплавного дивізіону, полковник.

З поч. 1917 брав активну участь в укр. військ. русі, один із засновників *Українського військового клубу імені гетьмана П.Полуботка.* На *Першому Українському військовому з'їзді 1917* обраний до Укр. ген. військ. к-ту (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*) та кооптований до складу *Української Центральної Ради.* Наприкінці травня 1917 у складі делегації, очолюваної В.*Винниченком*, вів переговори з *Тимчасовим урядом* та Петрогр. радою робітн. і солдатських депутатів про визнання рос. владою автономії України. У червні 1917 очолив агітаційно-просвітницький відділ УГВК. З липня 1917 — представник УГВК при Гол. штабі рос. армії в Петрограді (нині м. С.-Петербург), з листоп. 1917 — нач. відділу створюваного укр. Ген. штабу. В січні 1918 брав участь у вуличних боях з більшовицькими загонами в *Києві.* У період *Української Держави* перебував на дипломатичній службі, очолював консульство в *Москві.*

Наприкінці 1918 відновлений *Директорією Української Народної Республіки* на службі в *Армії Української Народної Республіки.* 1919—20 — командир Корпусу кордонної охорони, генерал-хорунжий (листопад 1920). З грудня 1920 перебував у таборах *інтернованих формувань Армії УНР* у Польщі. У квітні 1921 очолив Координаційний к-т керівників культурно-освіт. справами в таборах. Заснував табірний театр, початкову та середню школи, б-ку в таборі *Ланцут*, виступив засновником військ. час. «Наша зоря».

О.М. Пилькевич.

П. і похований у м. Каліш (Польща).

Літ.: *Старий* [*Удовиченко О.*] Спогади про Пилькевича. «Наша зоря» (Каліш), 1923, № 31/32; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.

ПИЛЯВЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1648 — одна з найвизначніших і переможних для укр. війська битв часів Національно-визвол. війни укр. народу 1648—1658. Вона відбулась на берегах р. Іква біля с. Пилявці (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн.

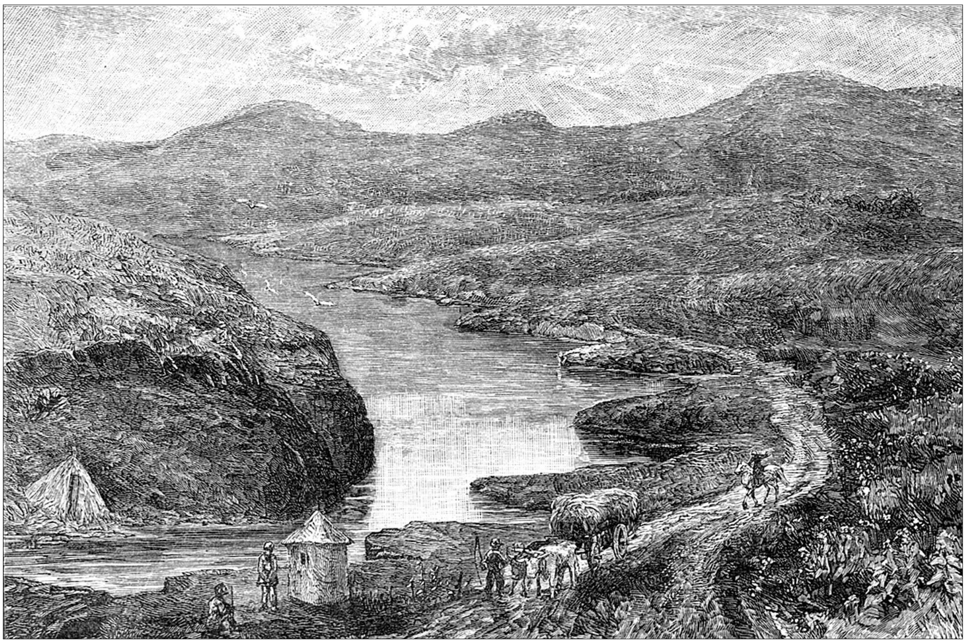

Місце Пилявецької битви. Гравюра другої половини 19 ст.

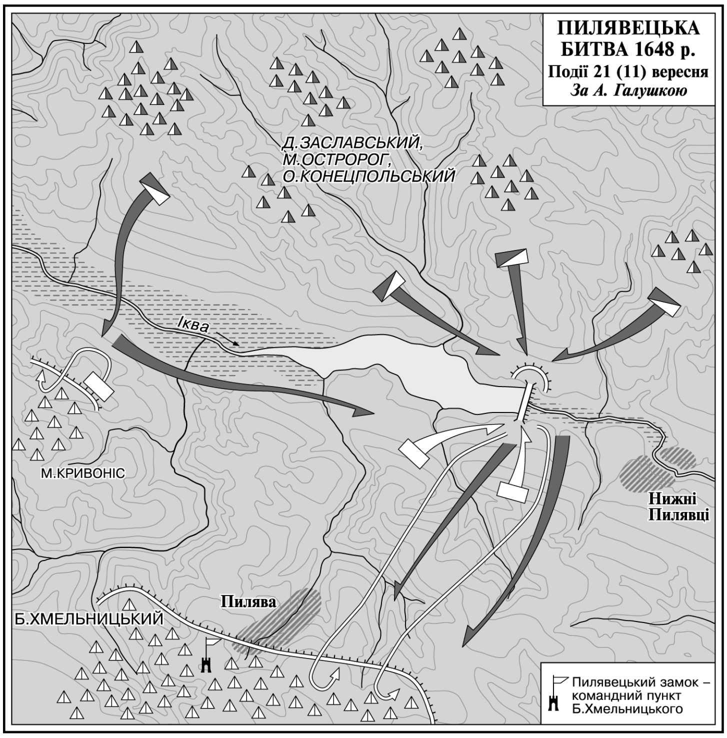

обл.). На той час укр. повстанці під кер-вом гетьмана Б.*Хмельницького* розгромили противника в *Жовтоводській битві 1648* та *Корсунській битві 1648* і швидко просувалися на захід. Оскільки Б.Хмельницький формував армію в *Білій Церкві*, то визвол. походом на *Волинь* і *Поділля* командував *гетьман наказний*, черкас. полк. М.*Кривоніс*, якому підлягали полки, очолювані І.Гирею, Шан-Гіреєм, І.*Ганжею*, О.Іванським. Повстання вибухали в тилу противника по всій *Правобережній Україні* і *Західній Україні*. Коронне військо на чолі з 3-ма «регіментарями» (воєначальниками) М.Остророгом, кн. В.-Д.*Заславським*, О.*Конецпольським* (важливу роль відігравали також кн. Я.*Вишневецький* та А.*Кисіль*) призупинило наступ М.Кривоноса під *Старокостянтиновим*. Чисельність війська *Речі Посполитої* сягала 100 тис., причому прибл. половину його складали шляхетські слуги, їздові, т. зв. лужна челядь, які теж брали участь у боях. Однак зі сх. вже підходили гол. сили укр. армії на чолі з Б.Хмельницьким і вони стали табором довкола Пилявецького замку. Заг. чисельність укр. армії теж сягала 100 тис., але більшість її складу походила зі слабкоозброєних покозачених селян. Серед полковників відзначалися Д.*Нечай*, П.Головацький та ін.; сюди ж перемістилися й війська М.Кривоноса, у складі яких був і син останнього — *Кривоносенко*. Відхід повстанців з-під Старокостянтинова на пд. сх. був невірно потрактований польс. командуванням як втеча і спричинився до фатальної недооцінки укр. війська. Поляки рушили за М.Кривоносом у надії легкої і швидкої перемоги, і вже 21 (11) вересня 1648 зав'язалися перші бої за переправу через р. Іква. Наступного дня розпочалися герці та дрібні сутички, у ході яких загинув уманський полковник І.Ганжа (за ін. даними, він потрапив у полон). Надвечір до укр. табору прибули перші загони (3 тис.) на чолі з Айтимир-мурзою та Адлаєт-мурзою союзного кримськотатар. і ногайського війська, що позитивно вплинуло на бойовий дух повстанців. Водночас в армії Речі Посполитої посилилася дезорганізація, викликана сварками між командуючими, анархічними діями *шляхти*. Вирішальні події сталися 23 (13) вересня 1648, коли в тривалій битві за переправу стало перемагати укр. військо. Б.Хмельницький задіяв у цих боях ординців, а до того перевдягнув ординцями частину козаків. Створилося враження, що до повстанців прибуло на поміч 100-тис. військо *Кримського ханату* разом із ханом *Іслам-Гіреєм III*, тому воєначальники польс. армії прийняли рішення про відступ. Але коли це рішення стали

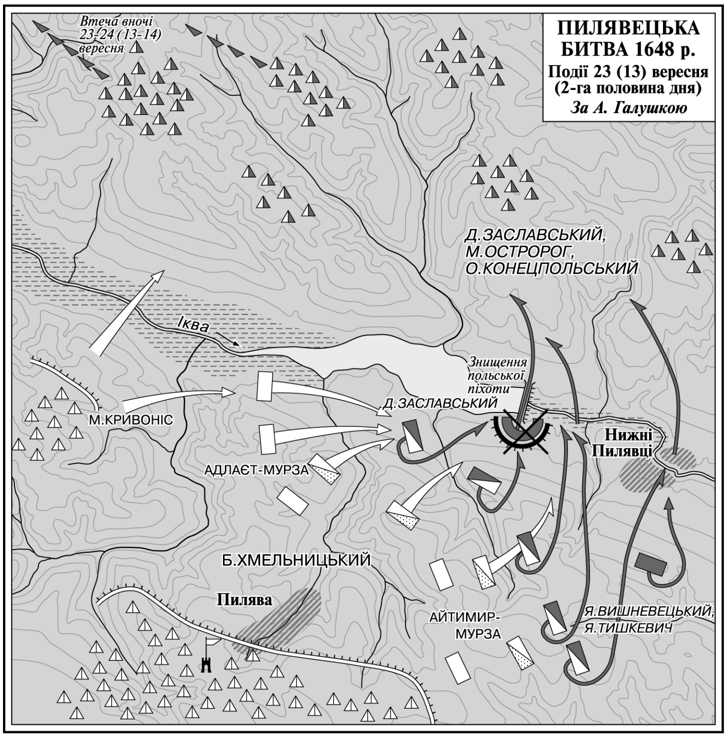

здійснювати, виникла сильна паніка, здеморалізоване польс. військо почало безладно тікати аж до *Львова*. Вранці 24 (14) вересня 1648 укр. армія, подолавши слабкий опір решток коронного війська, захопила польс. табір і взяла надзвичайно багату здобич, у т. ч. багато прапорів, *артилерію* і весь обоз. П.б. мала надзвичайно великі наслідки. Вона піднесла як ніколи бойовий дух укр. повстанців, остаточно розвіяла міф про непереможність Речі Посполитої, у свою чергу, стала однією з найганебніших сторінок у польс. військ. історії. Після перемоги під Пилявцями стало можливим швидке визволення від сил противника Поділля і Волині, розгортання успішного наступу військ Б.Хмельницького в Зх. Україну і на береги Вісли.

Літ.: *Мицик Ю.А. та ін.* Сполохи козацької звитяги. Дніпропетровськ, 1991; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А. Мицик.

ПИ́МЕН (у миру — Пєгов Павло Григорович; 26.10.1875, за ін. даними, 1876 — 1942) — архієпископ Подільський і Брацлавський, митрополит Київський і всієї України для Укр. правосл. автокефальної церкви (УПАЦ; за статутом — Всеукр. спілка реліг. громад Правосл. автокефальної синодальної церкви; ін. назви — Обновленсько-синодальна церква, *«Жива церква»*, із 1925 — Всеукр. правосл. автокефальна синодальна церква; див. *Обновленський рух*). Кандидат богослов'я (1901). Н. в Уфимській губ. в сел. родині. 1895 закінчив Уфимську духовну семінарію, того ж року його призначили наглядачем Уфимського духовного уч-ща. 1897—1901 навч. в Казанській духовній академії, 1898 прийняв чернечий постриг і був рукопокладений у сан ієродиякона, 1900 — у сан ієромонаха. 1901 отримав ступінь кандидата богослов'я, того ж року став викладачем Уфимського духовного уч-ща. Із 1902 — голова Уфимського відділення Єпархіальної училищної ради. Із 1903 — пом. наглядача Уфимського духовного уч-ща, із грудня 1903 й до 1906 — наглядач Солікамського духовного уч-ща. 1904 піднесений до звання соборного ченця Моск. Донського ставропігійного монастиря. 1906 призначений наглядачем Бугурусланського духовного уч-ща. 15 серпня 1907 піднесений до сану *архімандрита* і призначений ректором Тифліської духовної семінарії. Одночасно був членом Грузино-Імеретинської синодальної контори. 13 лютого 1911 піднесений до сану єпископа Бакинського, 2-го вікарія екзарха Грузії. Із 13 грудня 1912 по 12 лютого 1915 — єпископ Єреванський, вікарій екзарха Грузії. Із 1914 тимчасово керував Грузинським екзархатом РПЦ. 12 лютого 1915 призначений єпископом Балтським, вікарієм Подільської єпархії. 1918—21 — єпископ Подільський і Брацлавський. 1921 піднесений до сану архієпископа й до 1923 посідав кафедру архієпископа Подільського і Брацлавського.

Пимен (П.Г. Пєгов).

У жовтні 1923 на соборі в м. *Харків* архієпископ П. проголосив утворення Укр. синодальної церкви та очолив її синод із титулом митрополита Харківського. Був викладачем Вищої укр. богословської школи. Організатор Всеукр. соборів 1925 і 1928, домігся соборного скасування постанов обновленського Помісного собору 1923 про визнання рівнозначним і рівночесним білого та чернечого єпископату, заборони повторних шлюбів для *духовенства*. 27 січня 1925 як голова Всеукр. Священного Синоду увійшов до складу Всерос. з'їзду Пленуму Священного Синоду. Був делегатом 3-го Всерос. собору (обновленського). Після перенесення столиці України до *Києва* — митрополит Київський і всієї України. Але 16 лютого 1935 через небажання підкоритися єдиному кер-ву Священного Синоду Правосл. церков СРСР звільнений за штат. Після повернення до патріаршої РПЦ знову посів кафедру архієпископа Подільського і Брацлавського.

П. у тюрмі м. *Куп'янськ*.

Літ.: «Вестник Священного синода Православной российской церкви», 1926, № 6; 1927, № 5—6; 1928, № 10/33; Русские православные иерархи: Исповедники и мученики. Париж, 1986; «Обновленческий раскол»: Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики. М., 2002; *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: Ґенеза і характер (XIX ст. — 30-і рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917—1930-і роки. Полтава, 2004; *Киридон А.* Час випробування: Держава, Церква і суспільство в радянській Ук-

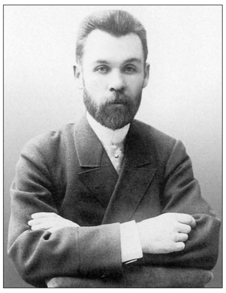

М.К. Пимоненко.

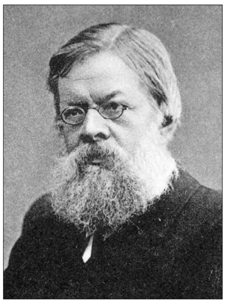

О.М. Пипін.

раїні 1917—1930-х років. Тернопіль, 2005; *Тригуб О.* Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922—1939 рр.). Миколаїв, 2009.

Т.М. Євсєєва.

ПИМОНЕ́НКО Микола Корнилович (09.03.1862—26.03.1912) — живописець, майстер побутового жанру, педагог, академік живопису (1904). Член Т-ва пересувних худож. виставок (1899), Т-ва мюнхенських художників (1906) та франц. Інтернац. спілки мист-в і літератури (1909). Н. в м. *Київ* у бідній родині майстра іконопису. Художню освіту здобув у *Київській рисувальній школі М.Мурашка* (1878—82) та петерб. Академії мист-в (1882—84), яку через хворобу не закінчив. Учень славетного І.*Рєпіна.* Жив і працював у Києві. Протягом 1884—1900 був викладачем Київ. рисувальної школи М.Мурашка, тоді ж розписував *Кирилівську церкву* разом з А.*Праховим* і М.*Врубелем*, з 1900 — викладачем Київ. політех. ін-ту та Київ. худож. уч-ща, яке залишив 1905 на знак протесту проти свавілля дирекції. Перші творчі спроби П. розпочалися ще в роки навчання в Київ. рисувальній школі М.Мурашка («Портрет батька», «Автопортрет» — 1880), справжнім дебютом митця стала картина «Гальорка» (1885). Її придбав для своєї колекції відомий київ. меценат і цукрозаводчик І.Терещенко. Із того часу з-під пензля П. з'являлися одна за одною картини, які відображали життя і побут укр. села, його природу. Жанрові, переважно лірико-оповідні за своїм характером, полотна П. відзначаються винятковою достовірністю, тонким психологізмом та колористикою. Він — автор понад 100 великих полотен, на які зійшла сама Україна. До найвідоміших робіт належать: одна з найкращих в усьому побутовому живописі картина «Весілля в Київській губернії» (1891), «У чистий четвер» (1887), «Свати» (1892), «Ворожіння», «Проводи рекрутів» (обидві 1893), «Ярмарок» (1898), «Жертва фанатизму», «Київська квітникарка» (обидві — 1899), «Брід», «Ревнощі» (обидві — 1901), «Продавщиця полотна», «У похід» (обидві — 1902), «Біля річки» (1905), «Перед грозою» (1906), знаменитий «Гопак» (1910), за яку одержав міжнар. премію, та ін. На відзначення 25-річної діяльності П. у вид-ві Фішера (*Москва*) вийшов його альбом репродукцій. Учнями П. були Г.Дядченко, С.Костенко, Ф.*Красицький*, О.*Мурашко* та ін.

Мав титул статського радника, нагороджений орденом св. Анни 2-го ст.

П. у м. Київ, похований на Лук'янівському цвинтарі.

Літ.: Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966; *Огієвська В.* Микола Пимоненко: Альбом. К., 1983; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX століття. К.—Одеса, 1990.

Т.І. Лазанська.

ПИ́НТЯ (Пінтя) — легендарний карпатський розбійник (в укр. традиції — ватажок *опришків*, у румунській — *гайдуків*), який діяв наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Імовірно, під цим іменем фігурують принаймні дві істор. особи. Не виключено, що друга з них привласнила ім'я першої.

1) **Пинтя Хоробрий** (Pintea Viteazul), **Григор Пинтя** (Grigore Pintea; 1670—14.08.1703). Н. в с. Магоажа (нині село в жудеці Клуж, Румунія). Походив із родини дрібних трансильванських дворян, етнічних румунів. Унаслідок конфлікту з місц. дворянством утік у ліси Мармарошу і став гайдуком. Тероризував місц. шляхту. У період повстання куруців під проводом *Ференца II Ракоці* був капітаном у його війську. Загони гайдуків П. діяли в комітатах Мармарош і Сатмар, у т. ч. на теренах сучасної *Закарпатської області.* Загинув під час облоги фортеці Бая-Маре (нині місто в жудеці Марамуреш, Румунія).

1970 в Румунії вийшов худож. фільм «Пинтя» (у рад. прокаті йшов під назвою «Честь гайдука»). 1997 в м. Бая-Маре встановлено пам'ятник Пинті;

2) **Пинтя** (р. н. і р. с. невід.). На чолі загону закарпат. («угорських») опришків перейшов на територію *Речі Посполитої* і влітку 1704 з'єднався з опришками *Покуття*, яких очолював І.Пискливий. Разом вони здійснили грабіжницький напад на м. *Косів.*

Літ.: *Грабовецький В.В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; *Predescu L.* Enciclopedia Romaniei cugetarea. Bucureşti, 1999; *Gaftone V.* Pintea Viteazul-oştean. «Memoria Ethnologica» (Baia Mare), 2003, nr. 6—7; *Висіцька Т.Ф.* Опришки: Легенди і дійсність. Ужгород, 2007.

Д.Я. Вортман, М.К. Чучко.

ПИ́ПІН Олександр Миколайович (06.04(25.03).1833—09.12(26.11). 1904) — рос. історик, літературознавець, публіцист, етнограф та археограф. Професор (1860). Н. в м. Саратов (нині місто в РФ) в сім'ї дрібного поміщика. Двоюрідний брат М.*Чернишевського.* Початкову освіту здобув у Саратовській г-зії (1849). Навч. на 1-му курсі історико-філол. ф-ту Казанського ун-ту. Закінчив історико-філол. ф-т *Петербурзького університету* (1853). 1857 захистив магістерську дис. на тему: «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских». 1858—59 перебував у відрядженні в Австрії, Великій

Пимоненко М. Весілля в Київській губернії. 1891.

Британії, Нідерландах, Італії, Франції, Німеччині для підготовки на кафедру історії європ. літератур Петерб. ун-ту. Екстраординарний професор Петерб. ун-ту (1860). Член *Археографічної комісії при Петербурзькій АН* (1860—66). У листопаді 1861 із групою ліберальних професорів вийшов у відставку з Петерб. ун-ту, позаяк не погоджувався з новими університетськими правилами. Завдяки студії «История славянских литератур», підготовленій разом із В.Спасовичем, яка була перекладена нім., франц., чеською та ін. мовами, здобув міжнар. визнання як учений. Чл.-кор. (1891), академік (1898) Петерб. АН. Почесний громадянин м. Саратов (1899). Співробітник рос. часописів «*Отечественные записки», «Современник», «Вестник Европы*». Визначний представник рос. культурно-істор. школи, з позицій якої критикував слов'янофільство та *панславізм*. Належав до противників поглинання однієї національності іншою, зокрема, обстоював ідеал розвитку загальнолюдської к-ри, але зі збереженням нац. своєрідності. У межах критики урядової політики в галузі освіти та к-ри ввів до наук. обігу термін «офіційна народність», який здобув неабияку популярність у наук. літературі й публіцистиці кінця 19 — поч. 20 ст. Брав участь у дискусіях щодо «києворуської спадщини», відомих як «боротьба за руське первородство». Автор понад 1200 праць з історії слов'янських і європейських літератур, суспільно-політ. думки та соціально-політ. рухів, історії *масонства*, етнографії, а також численних перекладів із багатьох європ. мов. Помітне місце в творчості П. посідала укр. проблематика. Зокрема, він є автором низки студій з обсягу укр. етнографії, історії *українофільства*, історії укр. літератури, польсько-укр. літ. зв'язків, а також великих рецензійних статей, присвячених працям В.*Антоновича*, М.*Грушевського*, Б.*Грінченка*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*, О.*Огоновського* та ін. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Підтримував дружні взаємини з багатьма відомими укр. діячами, особливо з М.Костомаровим.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Бібліогр.: Записка о трудах по русской истории магистра А.Н. Пыпина. В кн.: Записки Академии наук, т. 20. СПб., 1872; *Барсков Я.Л.* Список трудов академика А.Н. Пыпина: 1853—1903. СПб., 1903.

Літ.: *Сакулин П.Н.* А.Н. Пыпин: Его научные заслуги и общественные взгляды. «Вестник воспитания», 1905, № 4; *Михальчук К.П.* Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (к истории отношений к украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества). К., 1909; *Ягич И.В.* История славянской филологии. СПб., 1910; *Бухбіндер Н.* Листи М.І. Костомарова до Ол.М. Пипіна. «Україна», 1928, № 4; *Глаголев Н.* К критике историко-культурной школы (Пыпин, Геттнер, Тэн). «Русский язык в советской школе», 1931, № 4—5; *Балыкин Д.А.* А.Н. Пыпин как исследователь течений русской общественной мысли. Брянск, 1996; *Малашевич А.* Боротьба за «руське первородство» (з історії наукової дискусії «южан» і «северян» у висвітленні часопису «Вестник Европы»). В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 6. К., 2003; *Аксенова Е.Л.* А.Н. Пыпин о славянстве. М., 2006.

О.В. Ясь.

ПИРІ́Г Руслан Якович (н. 30.06. 1941) — дослідник політ. історії України, нац. біографістики, архівознавець, джерелознавець. Д-р істор. н. (1994). Академік *Української академії історичних наук* (1999). Засл. діяч н. і т. України (2001). Н. в с. Супротивна Балка Новосанжарського р-ну Полтав. обл. 1970 закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту, 1973—76 — аспірант цього вузу. 1976 в Харків. ун-ті захистив канд. дис. з питань парт. буд-ва в Україні (1918—19). 1976—77 — старший викладач, декан із навчання іноз. студентів Харків. ун-ту. 1977—89 — в апараті ЦК КПУ: інструктор, консультант, зав. сектору. 1989—91 — заст. директора *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, зав. архіву ЦК КПУ, 1991—97 — дир. Центр. держ. архіву громад. об'єднань України, голова Ради директорів центр. держ. архівів України. 1994 в *Інституті історії України НАН України* захистив докторську дис. на тему: «Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920—1930-ті рр.)». 1998—2000 — нач. Гол. архів. управління України. 2000—02 — Голова Держ. к-ту архівів України. Водночас 1998—2002 — гол. ред. час. «*Архіви України*». З 2002 — гол. наук. співробітник, з 2006 — зав. відділу історії укр. революції 1917—1921 *Інституту історії України НАН України*.

Р.Я. Пиріг.

Член *Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Українського історичного товариства*. Один із розробників Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Брав участь у підготовці низки збірників документів, у т. ч.: «Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів» (Київ, 1990), «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 частинах» (ч. 2 — Київ, 1996), «Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920—1930-ті роки): Збірник документів і матеріалів» (К., 1997).

Лауреат премії ім. В.Веретеннікова (2000).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2007).

Автор понад 300 публікацій.

Праці: Маршрутами історії. К., 1990 (у співавт.); Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. К., 1990; Сторінки історії України XX ст.: Посібник. К., 1992 (у співавт.); Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). К., 1993; М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя і діяльності. К., 1996 (у співавт.); Архівознавство: Підручник. К., 1998 (у співавт.; 2-ге вид. — К., 2002); Українська революція і державність (1917—1920). К., 1998 (у співавт.); Історія архівної справи в Україні: Навчальний посібник К., 2002 (у співавт.); Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали. К., 2007 (упорядник); Україна: Політична історія: XX — початок XXI століття. К., 2007 (у співавт.); Михайло Грушевський. К.. 2007; Гетьманат Павла Скоропадського між Німеччиною і Росією. К., 2008; Holodomor of 1932—1933 in Ukraine: Documents and Materials. K., 2008 (упорядник); Історія державної служби в Україні, т. 1. К., 2009 (у співавт.); Історія українського парламентариз-

М.І. Пирогов.

му. К., 2010 (у співавт.); Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. К., 2011.

Літ.: Хто є хто в Україні. К., 1997; «Нові імена: Український біографічний вісник» (К.), 1998, № 5; Золота книга ділової еліти України, т. 1. К., 2000; Пиріг Руслан: Біобібліографічний покажчик: До 60-річчя від дня народження. К., 2001; *Васько Л., Ковальчук О.* Пиріг Руслан Якович. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2003; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; *Матяш І.* Пиріг Руслан Якович. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2009; Руслан Якович Пиріг. Біобібліографічний покажчик: До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності. К., 2011.

О.О. Ковальчук.

ПИРОГІ́ВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — пам'ятка *зарубинецької культури* біля с. Пирогів (нині у складі м. *Київ*, на його пд. околиці), на узвишші правого корінного схилу долини Дніпра. Досліджений 1966—68 і 1989—92. На площі бл. 10 тис. м^2 розкопано 262 поховання із трупоспаленнями. Залишки кремацій розміщувалися просто в ґрунтових ямах або в урнах з органічного матеріалу, або одночасно на дні могили та в урні. Невелику кількість становили кенотафи — символічні поховання, в яких зовсім не було кісток. Крім того, частина поховань замість кальцинованих кісток людини мала тільки кальциновані кістки тварин. Поховання супроводжувалися чорнолощеними горщиками, мисками, кухлями, бронзовими та залізними фібулами, а також жертовною їжею. Могильник датується кінцем 3 — поч. 2 ст. до н. е. — серед. 1 ст.

Крім поховань зарубинецької к-ри, досліджено інвентарні поховання скіф. часу — 6 трупоспалень та 12 трупопокладень.

Літ.: *Кубышев А.И., Максимов Е.В.* Пироговский могильник. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1969, № 160; *Скиба Л.Є.* Пирогівський могильник зарубинецької культури. К., 2001; *Пачкова С.П.* Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. К., 2006.

Л.Є. Скиба.

Садиба-музей М. Пирогова у м. Вінниця. Фото 2009.

ПИРОГО́В Микола Іванович (25 (13).11.1810—05.12(23.11).1881) — учений, хірург та анатом, засновник військово-польової хірургії, педагог і громад. діяч. Д-р медицини (1832), професор (1832). Чл.-кор. Петерб. АН (1874). Н. в м. *Москва* в сім'ї військовослужбовця. Випускник мед. ф-ту Моск. ун-ту (1828) та професорського ін-ту в Дерпті (нині м. Тарту, Естонія; 1832). 1832 захистив докторську дисертацію. 1832—41 — професор кафедри хірургії і керівник хірургічної клініки Дерптського ун-ту. 1841—56 — професор кафедри госпітальної хірургії Петерб. медико-хірургічної академії.

Автор низки фундаментальних праць з хірургії та патологічної анатомії («Аннали хірургічного відлуння клініки Дерптського університету», т. 1—2, 1837—39; «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій», 1837; «Повний курс прикладної анатомії людського тіла», 1844). Укладений П. атлас «Топографічна анатомія заморожених розпилів людського тіла, зроблених у трьох напрямках» (т. 1—4, 1851—59) отримав Велику Демидовську премію Петерб. АН.

1847 в діючій армії на Кавказі П. першим серед хірургів застосував ефір при операціях у польовому військ. лазареті, також використав крохмальну нерухому пов'язку з метою збереження ушкоджених кінцівок, яку пізніше змінив гіпсовою. Ці відкриття широко використовувалися лікарями у військово-польових умовах під час *Кримської війни 1853—1856.*

У листопаді 1854 П. у супроводі лікарів та сестер-жалібниць добровільно відправився до *Севастополя* для надання мед. допомоги пораненим воїнам. Зробив під вогнем понад 10 тис. операцій, переважно з використанням ефірного наркозу. Досвід, набутий у складних умовах Крим. війни 1853—56, був узагальнений ним у праці «Основи загальної військово-польової хірургії» (1865).

1856 П. у ж. «Морской сборник» надрукував статтю «Питання життя», присвячену проблемам виховання підростаючого покоління, критиці існуючої системи освіти. Стаття набула широкого розголосу в колах демократ. інтелігенції і поклала початок пед. діяльності П.

Із жовтня 1856 по липень 1858 був попечителем Одеського, із липня 1858 по березень 1861 — Київського навчальних округів. У своїй пед. діяльності, відзначеній новаторством, П. всіляко сприяв демократизації освіти: піклувався про всенар. початкове навчання, можливість навчання рідною мовою, про підготовку вчительських кадрів для шкіл та г-зій шляхом організації вчительських семінарій. У реформі вищої школи П. виступав за автономію ун-тів, заміщення вакантних посад професорів шляхом конкурсу, за розширення можливостей для вступу в ун-ти різних верств населення тощо, готував новий університетський статут. Сприяв організації *недільних шкіл* для дорослих у *Києві* (1859). За його ініціативою *Рішельєвський ліцей* в *Одесі* перетворено на Новорос. ун-т (1863).

Від березня 1861 до кінця життя проживав у своєму маєтку в с. Вишня (нині в межах м. *Вінниця*), лікував хворих у заснованій ним лікарні.

1862—66 був у відрядженні в Гейдельберзі (Німеччина), де керував 30-ма молодими рос. науковцями різних спеціальностей для підготовки їх до професорських посад у вітчизн. ун-тах. На прохання студентів виїздив до м. Специ (Греція) у жовтні 1862 для консультації пораненого Дж.*Гарібальді.*

В останній рік життя тяжко хворів.

П. у маєтку в с. Вишня.

22 січня 1882 набальзамоване тіло П. перенесено у склеп церкви на відстані 1 км від садиби вченого.

Героїчний подвиг хірурга на фронтах Крим. війни 1853—56 увічнено в музеї-панорамі «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» у Севастополі (1902—05). 1947 садибу П. перетворено на меморіальний музей. У багатьох містах (Вінниці, Москві, Одесі, *Дніпропетровську* та ін.) встановлено пам'ятники вченому. Його ім'я носять Рос. держ.., Він. нац. та Одес. держ. медичні університети.

Праці: Севастопольские письма и воспоминания. М., 1950; Избранные педагогические сочинения. М., 1953; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957—62.

Літ.: Прощание Киевского учебного округа с Н.И. Пироговым. К., 1861; *Склифосовский Н.В.* Памяти Н.И. Пирогова. М., 1883; *Порудоминский В.* Пирогов. М., 1969; *Собчук К., Кланца П.* Музей-усадьба Н.И. Пирогова: Путеводитель. Одесса, 1980; *Шевченко Л.В.* М.І. Пирогов в Україні. К., 1996.

Л.В. Шевченко.

ПИРОГО́ЩА, церква Богородиці Пирогощої, Пречистенська церква, церква Успіння Пресвятої Богородиці — один із найвідоміших храмів *Києва.* Стояв на гол. торг. площі *Подолу.* Закладений київ. кн. *Мстиславом Великим* 1131, завершений 1135. Згадується у фінальній частині *«Слова о полку Ігоревім».* Назва «Пирогоща» походить від привезеної з *Константинополя* ікони Богоматері «Пірготісси» і означає «баштова» (у *Візантії* існував звичай встановлювати ікони на фортечних баштах як оберегів).

Церква Богородиці Пирогощої. Фото початку 20 ст.

У первісному стані церква являла собою хрестовобаневий храм із центр. банею на чотирьох підпорах, нартексом і трьома апсидами. Його довжина дорівнювала 24,7 м, ширина — 16,9 м. У товщі зх. стіни містилися сходи на хори. Фундаменти глибиною більше 4 м (таку надзвичайну для давньорус. зодчества глибину пояснюють ненадійністю ґрунтів) складені з буд. матеріалу якоїсь давнішої споруди, яка стояла в ін. місці. Одна з перших споруд, збудованих у новій (порядовій) техніці мурування (без прошарків каменю та прихованого ряду цегли). Деякі характерні ознаки (потужні напівколони на фасадах) вказують на вплив романської стилістичної течії. Найбільш подібними до Пирогощої спорудами є Георгіївський (Успенський) собор у м. *Канів* (1144) та *Кирилівська церква* у Києві (не раніше 1146).

У період, коли *Софійський собор* належав уніятам (1608—33), П. була гол. правосл. храмом Києва. 1613 архітектор італ. походження Себастіан Брачі здійснив ремонт споруди і надав їй стилістичних рис ренесансу. Храм отримав 4 бічні бані. Принаймні із 2-ї пол. 16 ст. і аж до поч. 20 ст. П. була соборною церквою міщанської громади Києва (міським собором). Нею опікувався *магістрат,* тут зберігався міський архів, діяли школа і богадільня, у храмі та на його цвинтарі ховали *війтів* й ін. представників міської верхівки (розкопки виявили, що весь підвал, за винятком вівтаря, зайнятий цегляними склепами 16—18 ст.). Тут 1654 присягали на вірність моск. цареві *Олексію Михайловичу* члени магістрату та київ. *козаки.* Із 1730 відома традиція починати від церкви хресні ходи та магістратські паради на свято «Медового Спаса» (1 серпня за ст. ст.) та Богоявлення (6 січня за ст. ст.).

1772 І.*Григорович-Барський* спорудив поруч із храмом двоярусну барокову дзвіницю (розібрана після 1811). Після пожежі 1811 церкву перебудував у стилі *класицизму* А.*Меленський,* при цьому храм знову став однобаневим. Із зх. було прибудовано нову дзвіницю (завершено 1835). Подальші ремонти значно спотворили вигляд будівлі.

1934 П. була кафедрою останнього митрополита *Української автокефальної православної церкви* Івана *Павловського.* 1935 храм знесли, при цьому дослідникам не вдалося провести ретельне вивчення пам'ятки. Рештки досліджено 1976—80 і 1994—96 (Г.*Івакін,* К.Гупало, М.Сагайдак). 1998 храм відбудовано в гіпотетичному початковому вигляді (за реконструкцією Ю.*Асєєва*). Нині — діюча церква.

Літ.: *Антонин.* Киево-Подольская Успенская соборная церковь. К., 1891; Мартирологія українських церков, т. 1. Торонто—Балтимор, 1987; *Ивакин Г.Ю.* О церкви Успения Богородицы Пирогощей. В кн.: Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989; *Реутов А.* Церква Богородиці Пирогощої. В кн.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001; Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2004; *Кальницький М.Б.* Храми Києва. К., 2006.

Д.Я. Вортман, Г.Ю. Івакін.

ПИРОЖКО́В Сергій Іванович (н. 20.06.1948) — учений-економіст, демограф, організатор науки. Д-р екон. н. (1991), професор (1994). Почесний професор Пекінського ін-ту міжнар. порівняльних досліджень (1998). Дійсний член *Національної академії наук України* (зі спеціальності «демографія»; 2000), іноз. член Рос. академії природничих наук (2001). Засл. діяч н. і т. України (2003). Н. в м. *Київ.* Закінчив Київ. ін-т нар. госп-ва (1969), здобув кваліфікацію економіста за спеціальністю «статистика». Трудовий шлях розпочав в Ін-ті економіки АН УРСР інженером, молодшим наук. співробітником. 1976—90 працював у Президії АН УРСР: ученим секретарем Відділення економіки; заст. начальника Науково-орг. відділу, ученим секретарем Секції сусп. наук. 1990 перейшов на роботу зав. відділу проблем трудового потенціалу і профорієнтації в Ін-т економіки АН УРСР. 1991 захистив докторську дис. з проблем демографії і трудового потенціалу населення, того ж року призначений директором-організатором Ін-ту стратегічних досліджень АН УРСР/ України. У березні 1992 призначений директором

С.І. Пирожков.

Нац. ін-ту стратегічних досліджень при Президентові України. У червні 1997 став засновником і директором Нац. ін-ту українсько-рос. відносин при Раді нац. безпеки і оборони України (2001 перетворений у Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки). У жовтні 2001 призначений заст. секретаря *Ради національної безпеки і оборони України*. 2001—07 очолював укр. частину Спільної робочої групи «Україна—НАТО» з питань військ. реформи. У вересні 2002 ініціював утворення Ін-ту демографії та соціальних досліджень НАН України, призначений його директором-організатором. Із січня 2004 очолив Об'єднаний ін-т економіки НАН України. Від березня 2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова.

Автор праць з проблем математичної демографії, аналізу вікової структури населення, концептуальних уявлень щодо відтворення трудового потенціалу, стат. розрахунків втрат населення під час соціальних катастроф у 1930—40-ві рр. Ініціатор розвитку в демографічній науці наук. напряму — аналізу людських ресурсів з точки зору оцінки їх потенційних можливостей, основ теорії трудового потенціалу як складової відкритої соціосистеми. Удосконалив методи демографічного прогнозування, обгрунтування сценаріїв ретроспективного та перспективного прогнозів демографічних процесів, визначення демографічних перспектив формування ринку праці. П. започаткував проведення наук. досліджень в Україні, які передбачають прогнозування сусп. явищ на основі комплексної оцінки системи взаємопов'язаних параметрів екон., демографічної, соціальної, безпекової та військ. політики.

Лауреат премії НАН України ім. М.Туган-Барановського (1998), Держ. премії України в галузі н. і т. (2002).

Праці: Демографические процессы и возрастная структура населения. М., 1976; Качество трудового потенциала (социально-экономический аспект). К., 1986 (у співавт.); Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979). К., 1987 (у співавт.); Трудовой потенциал в демографическом измерении. К., 1992; Україна в демографічному вимірі: Минуле, сучасне, майбутнє. К., 1995 (у співавт.); Україна—Росія: Проблеми економічної взаємодії. К., 2000 (у співавт.); Обличчя влади: Російська політична еліта: 1998—2000 рр. К., 2002 (у співавт.); Смертність та причини смертності в Україні у XX столітті. Париж, 2003 (у співавт.); Демографічний і трудовий потенціал, т.1. К., 2010.

Літ.: Хто є хто в державному управлінні. К., 2001; Хто є хто в Україні. К., 2001.

Ю.В. Кіндзерський.

ПИРЯ́ТИН — місто *Полтавської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Удай (прит. Сули, бас. Дніпра). Населення 16,5 тис. осіб (2001).

Уперше згадується в *Лаврентіївському літописі* під 1155. Виник на території *Переяславського князівства* як місто-фортеця. Її рештками є *городище* в урочищі Замок (Острів) між р. Удай та її притокою Перевод. Імовірно, давньорус. П. припинив існування після *монголо-татарської навали*.

Пирятин. Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

Удруге місто засноване кн. Михайлом Вишневецьким (див. *Вишневецькі*), який між 1594 і 1604 заснував на старому городищі замок. На честь засновника місто деякий час називалося Михайловим, але назва не прижилася. На поч. 17 ст. П. отримав *магдебурзьке право*. 1648—1781 П. — центр сотні (спочатку — у складі *Кропивенського полку*, із 1658 — у складі *Лубенського полку*). 1781—1923 П. — повітове місто (спочатку — у складі *Київського намісництва*, із 1796 — у складі *Малоросійської губернії*, із 1802 — у складі *Полтавської губернії*). 1894 через П. прокладено гілку Києво-Воронезької залізниці.

1918—19 влада не раз змінювалася, у грудні 1919 остаточно встановлено рад. владу. Із 1923 — центр району (із 1932 — у складі *Харківської області*, із 1937 — Полтав. обл.). Під час гітлерівської окупації (18 вересня 1941 — 18 вересня 1943) поблизу міста в Пироговій Леваді відбувалися масові розстріли мирних жителів Пирятинського і сусідніх районів.

Архітектурні пам'ятки: мурований собор Різдва Пресвятої Богородиці (1781), лікарня (поч. 19 ст.).

Веб-портал міста: http://pyriatyn.pp.net.ua.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Лубенщина и князья Вишневецкие. В кн.: *Лазаревский А.М.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, ч. 3. К., 1896; *Павловский П.* Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей: 1810 г. Полтава, 1917; *Бажан Г.* Пирятин: Довідник. Х., 1988; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Пирятинщина у вінку віків: Люди. Роки. Події. Факти: Довідник. К., 2004.

Г.О. Бажан, О.Г. Бажан.

ПИ́САР, писарі Руської канцелярії — підрозділу Канцелярії Коронної та писарі установ шляхетського судочинства українських земель у складі Речі Посполитої. П. (лат. — notarius) — одна з важливих посад у структурі канцелярій великокнязівської та королівської (коронної), а після *Люблінської унії 1569* — Руської, створеної для обслуговування укр. земель в межах нового державного утворення — *Речі Посполитої*. Входив до номенклатури земських урядів (польс. — urzędy, лат. — officia), складеної королів. секретарем М.*Кромером*. На укр. землях *(Холмська земля)* перша згадка про П. датується 1423.

Канцелярії були важливими ланками держ. управління, у них зосереджувався весь комплекс держ. документації. Канцлер і підканцлер, які очолювали канцелярії, формували кожен при собі свою окрему групу писарів, котрі постійно перебували при них. П. повинен був добре знати тогочасне право та володіти стилем і вмінням написання документів, оскільки до писарських функцій належали підготовка ли-

стів та різноманітних документів, підгрунтям яких мали бути сеймові ухвали і різного роду держ. постанови, а також ведення канцелярських книг. Одному П., як правило, доручалося ведення одночасно не більше однієї книги — метрики (див. *Литовська метрика, Руська метрика*). Подеколи писарі використовувались як перекладачі (тлумачі) під час переговорів або зустрічей короля чи канцлера з іноз. послами. Постійної платні писарі Рус. канцелярії не отримували, проте за свою працю вони одержували королів. надання на маєтки та війтівства, право збирання тих чи ін. податків, а також грошову винагороду від клієнтів за отримання канцелярських послуг: складання документів, вписування їх до книг метрики, підготовку виписів із метрикальних книг тощо. Особливе становище в канцелярії займав декретовий П., якого призначав особисто король, оскільки головним його завданням була підготовка вироків королів. та сеймового судів. Як і королів. секретарі, усі писарі, у т. ч. й декретовий, складали присягу щодо неухильного та чесного виконання своїх обов'язків. Протягом майже всього періоду існування канцелярії Рус. метрики писарі були одночасно і королів. секретарями (лат. — sekretari scribentes). Їхні функції не відрізнялися від функцій коронних секретарів, але територія їхньої діяльності обмежувалась укр. *воєводствами*. При писарях у канцеляріях працювало певне число підписків (лат. — scribae), які безпосередньо й виконували осн. канцелярську працю, зокрема переписдокументів начисто, вписування їх до метрикальних книг, підготовку виписів із них тощо. Число їх було різним і залежало від обсягів діловодства, але всю відповідальність за правильність записів ніс П. Оскільки керівники канцелярії, як правило, не володіли рус. діловою мовою, на підписків практично покладався переклад із польс. мови на руську адресованих до урядників укр. воєводств документів, особливо декретів королів. і сеймового судів. Серед відомих королів. секретарів та писарів Рус. канцелярії були В.Дривинський, Л.Пісочинський, З.Єловицький. Наслідком діяльності Рус. канцелярії як структурного підрозділу королів. канцелярії, компетенція якої поширювалася на *Волинське воєводство*, *Брацлавське воєводство*, *Київське воєводство* і *Чернігівське воєводство* протягом 1569—1673, постали книги т. зв. Рус. (Волин.) метрики.

Посади писарів входили також до складу шляхетських суд. установ: *гродських судів* і *земських судів*, де П. разом із суддею і *підсудком* становили суд. «вряд» земський або гродський. Проте оскільки гродський суд був судом адм. підпорядкування, то П., як і ін. суд. врядники цього суду, призначався старостою (див. *Староство*).

На відміну від гродського суду земський суд займав винятковемісце в суд. системі, як незалежний від адміністрації, його склад, у т. ч. й П., обирався *зем'янами повіту* і лише затверджувався королем. Претенденти на земські посади, у т. ч. на уряд П., мали належати до шляхетського стану, бути осілими (лат. — possesionati), тобто мати земельну власність у тій адм.-тер. одиниці, до якої цей уряд належав.

Територіальним критерієм Пйотрковський сейм 1562—63 визнав воєводство і *землю* в його складі (якщо воєводство поділялося на землі), отже, осілість не мала повітового характеру. Слідкувати, щоб земський уряд не обіймали обманом люди, які не мали маєтків.

Відповідно до 2-го Литов. статуту (1566; див. *Статути Великого князівства Литовського*) повітова *шляхта* мала вибрати на писарство чотирьох кандидатів шляхетського роду, знаючих право, осілих в повіті, і віри християнської, з яких король затверджував одного. Після цього П., як і суддя та підсудок, мав скласти присягу, текст якої визначався 4-м розділом Литов. статуту. Він зобов'язувався точно вписувати в книги суд. свідчення сторін, рішення суду. Свої уряди врядники тримали до самої смерті або до вищого призначення. У разі смерті когось із членів суду, у т. ч. й П., ті, хто залишився при своїх урядах, повинні були повідомити *воєводу*, за 3-м Литов. статутом (1588) — короля, а вже за його відсутності — воєводу. Після отримання дозволу короля (за його відсутності — воєводи або *каштеляна*) вони мали оголосити про зібрання всіх шляхетських обивателів повіту для обрання замість померлого 4-х осіб, одну з яких затверджував король.

Писарі як гродського, так і земського судів мали записувати всі позови й вести справи рус. мовою. За здійснення своїх функцій гродський і земський писарі одержували грошову винагороду: по 1 *грошу* за вписування позову в книги; виписи з книг; 2 гроші за виписи рішення суду, коли позов відсуджений. Литов. статут дозволяв П. мати підписків, скільки йому потрібно, проте він повинен був ретельно стежити за їхньою роботою, оскільки саме на нього покладалась особиста відповідальність за правильність усіх записів. За Литов. статутом, у віданні П. була гербова печатка, якою мали бути завірені всі позови. Він обов'язково підписував суд. виписи та декрети. У П. перебував один із 3-х ключів, якими після закінчення суд. процесів замикалися книги у «скринях моцних» за 3-ма замками.

Литов. статут захищав П., як і ін. суд. урядників, від зазіхань на їхню честь і життя: у разі словесного зневаження винний повинен був відсидіти 6 тижнів в ув'язненні, а в разі поранення або забиття — скараний на смерть. Так само, як і ін. члени суд. уряду, П. також був зобов'язаний дотримуватися порядку і пристойної поведінки. У разі словесної образи писарем когось під час суд. засідання король міг присудити його до ув'язнення строком на 6 тижнів, а в разі вчинення ґвалтовних дій — навіть до смертного покарання.

Свого П. мав також *підкоморський суд*, створений для розгляду межових і земельних суперечок. Як правило, П. цього суду був особистим служебником *підкоморія*, щоправда, шляхетського походження.

Дж.: Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652—1673 рр. Острог—Варшава—М., 1999; Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1563—1673.

Г.С. Писаренко.

К., 2002; Статути Великого князівства Литовського, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року, розділ 4, артикули 1, 3, 7, 10, 11, 21, 27, 40, 41. Одеса, 2003.

Літ.: *Balzer O.* Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII: Studia nad prawem polskim. Poznań, 1889; *Лаппо И.И.* Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. «Журнал Министерства народного просвещения», 1897, ч. 311, май; Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском советском социалистическом государстве: Справочник. Львов, 1955; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ: Праці Історично-філософської секції», т. 228. Львів, 1994; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог—Львів, 2002.

І.О. Ворончук.

ПИСАРÉНКО Георгій Степанович (12.11(30.10).1910—09.01. 2001) — учений у галузі механіки. Дійсний член АН УРСР (1964; з 1991 — АН України, з 1994 — НАН України). Засл. діяч н. УРСР (1973). Член Міжнар. академії астронавтики (1977), Амер. т-ва випробувань та матеріалів (1977). Н. на х. Скрильники Білицької волості Кобеляцького пов. Полтав. губ. 1927 закінчив семирічну школу в м-ку *Білики*. 1927—31 працював робітником у м. *Полтава*, креслярем на Мех. з-ді в м. Златоуст (нині місто Челябінської обл., РФ), слюсарем на 1-му Автоскладальному з-ді в м. Нижній Новгород (1932—90 — м. Горький; нині місто РФ). 1936 закінчив Горьківський індустріальний ін-т. 1937—40 навч. в аспірантурі Київ. політех. ін-ту. 1939—51 працював у Ін-ті буд. механіки АН УРСР. 1941—43 — в евакуації, працював інженером-дослідником Авіамоторного з-ду № 26 та філії Центр. ін-ту авіац. моторобудування в м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де вирішував завдання зміцнення моторів літаків. Одночасно викладав в Уфімському авіац. ін-ті.

1951—66 працював в Ін-ті чорної металургії АН УРСР, Лабораторії спецсплавів АН УРСР, яка 1955 була перетворена в Ін-т металокераміки та спецсплавів АН УРСР, 1964 перетворений на Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР. Сформував новий наук. напрям із дослідження міцності матеріалів та елементів конструкцій в екстремальних умовах.

1966 за його ініціативою був створений спеціалізований Ін-т проблем міцності АН УРСР (нині Ін-т проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України), директором якого він був до 1988, 1992—2001 — його почесним директором. Тут були вирішені актуальні наук. проблеми, зумовлені потребами атомної енергетики, газотурбобудування, авіаційної та ракетно-косміч. техніки, ін. галузей машинобудування. П. заснував і був гол. редактором наук. час. «Проблеми міцності» (1969—88), що перевидається в США.

Наук. дослідження П. поєднував із вихованням наук. кадрів: 1952—56 — проректор із наук. роботи, 1952—84 — зав. кафедри опору матеріалів Київ. політех. ін-ту. Під його кер-вом захищено 186 кандидатських та 50 докторських дисертацій. Постійно займався організацією роботи АН УРСР: 1962—66 — гол. учений секретар Президії АН УРСР, 1970—78 — 1-й віце-президент АН УРСР, 1973—84 — голова Комісії косміч. досліджень при Президії АН УРСР, 1981—88 — голова Пн.-Зх. наук. центру АН УРСР.

П. створив всесвітньо відомі наук. школи з міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах, а також — із коливань дисипативних систем. Є автором більш ніж 800 наук. праць, зокрема більше 40 монографій, підручників, довідників, перевиданих багатьма мовами світу. Під його кер-вом розроблено більше 100 оригінальних випробувальних установок, багато з яких відзначено медалями на міжнар. виставках. Низку праць присвятив історії розвитку механіки в Україні. Великих зусиль доклав до популяризації творчого спадку й увічнення пам'яті С.П. *Тимошенка* та ін. видатних учених.

Лауреат премії АН УРСР ім. М.Крилова (1968), Держ. премій УРСР (1969 — під № 1; 1980), Держ. премії СРСР (1982).

Нагороджений орденами і медалями СРСР, орденом України «За заслуги» 2-го ст., Золотою медаллю Словац. АН (1979), Золотою почесною відзнакою Федерації науково-тех. т-в NOT (Польща; 1999).

П. у м. *Київ*, похований на Звіринецькому кладовищі.

2001 в пам'ять про вченого встановлено меморіальну дошку в Ін-ті проблем міцності НАН України, 2002 ін-ту присвоєно ім'я Г.Писаренка. 2002 Міжнар. астрономічний союз присвоїв ім'я «Писаренко» малій планеті Сонячної системи № 20 963.

2007 засновано премію НАН України ім. Г.Писаренка — за видатні наук. роботи у галузі міцності матеріалів і конструкцій.

Праці і тв: Степан Прокопович Тимошенко. К., 1979; Актуальные вопросы прочности в современном машиностроении. К., 1992; Воспоминания и размышления. К., 1994.; Опір матеріалів: Підручник. К., 2004 (у співавт.).

Літ.: Георгій Писаренко. В кн.: Народжені Україною: Меморіальний альманах, т. 2. К., 2002; *Писаренко Ю.* Мала планета Писаренко № 20963. В кн.: Імена України в космосі. К., 2003; Г.С. Писаренко: Ученый, педагог, организатор науки. К., 2005.

Е.О. Пугач.

ПИСЬМÉННИЙ Олексій (р. н. і р. с. невід.) — один із керівників гайдамацького повстання в *Правобережній Україні 1750*. За походженням — дрібний шляхтич, можливо поляк. Організував гайдамацький загін із запорожців (до 30 осіб) і від р. Інгул (прит. Пд. Бугу) пішов на *Полісся*. Гайдамаки на чолі з ним здійснили кілька нападів на маєтки шляхтичів, орендарів і лихварів, здобули м. *Фастів*, вступили в бій із військами київ. гарнізону, які виступили їм назустріч. Незабаром під м-ком *Вільшана* гайдамацький загін зазнав поразки від польс. карального загону, після чого відомості про П. відсутні.

Літ.: *Ефименко А.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки, т. 1. СПб., 1905; *Лола О.П.* Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965.

О.І. Гуржій.

ПИСЬМÉННИЙ Яків Вульфович (12.04.1902—07.09.1937) — один із керівників рад. органів держ. безпеки. Н. в с. Цибулеве Єли-

заветградської волості Олександрійського пов. Херсон. губ. (нині село Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї торг. агента, єврей. Закінчив вечірні загальноосвітні курси та правовий ф-т Харків. ін-ту нар. госп-ва. Із 1915 — учень фотографа, експедитор на ст. Знаменка Херсон. губ., із 1919 — робітник маслобойного з-ду в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), із червня 1920 — контролер і секретар Миколаїв. губернської робітничо-сел. інспекції.

Із вересня 1920 — пом. військ. слідчого 3-го особливого пункту, діловод заг. канцелярії, активної частини Особливого відділу *Тринадцятої армії*; діловод ОІВ особливого відділу 14-ї армії; із травня 1921 — редактор відділу по обробці матеріалів, із жовтня 1921 — уповноважений 1-го відділення особливого відділу ВУЧК; із травня 1922 — тимчасово в. о. нач. 1-го та 2-го відділень особливого відділу ДПУ УСРР, із вересня 1922 — тимчасово в. о. заступника, заст. начальника органів внутр. справ секретно-оперативної частини ДПУ УСРР; із грудня 1922 — нач. відділення по боротьбі з бандитизмом та нач. відділення по охороні кордонів, із березня 1923 — уповноважений контррозвідувального відділу секретно-оперативної частини ДПУ УСРР; із серпня 1923 — у резерві призначень ДПУ УСРР; із листопада 1924 — пом. секретаря колегії, із березня 1925 — секретар президії, із квітня 1925 — тимчасово в. о. секретаря, секретар колегії ДПУ УСРР; із жовтня 1929 — нач. ОСВ та секретар колегії ДПУ УСРР. Із вересня 1931 — нач. ОСВ ОДПУ СРСР. Член ВКП(б) з травня 1928. Від лютого 1933 — керуючий справами ДПУ УСРР, від лютого 1934 — нач. відділу кадрів ДПУ/НКВС УСРР; від березня 1936 — нач. транспортного відділу управління держ. безпеки НКВС УСРР.

Капітан держ. безпеки (1935), майор держ. безпеки (1937).

Нагороджений орденом Червоної Зірки, знаком «Почетный работник ВЧК—ГПУ» (1932).

24 червня 1937 заарештований, 7 вересня 1937 виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений за ст. 54-1 «б» Карного кодексу УРСР до смерті, страчений того ж дня.

Реабілітований 1957.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997.

С.А. Кокін.

ПИШЧЕ́ВИЧ Олександр Семенович (31.05.1764—20.03.1820) — військ. діяч, поміщик із Новоросії, мемуарист. Син (народився вже в *Російській імперії*) С.*Пишчевича*. Вступив на службу кадетом 1776. Володів нім. та франц. мовами. Служив у кінноті (проти волі батька, який хотів бачити в ньому артилериста), але кар'єри не зробив (дослужився лише до майорського чину). За прикладом батька склав опис власного життя («Жизнь Александра Пишчевича, им самим писанная»). Як і батьківський життєпис, твір складався із 3-х частин: 1) до 1787 — спомини про юнацьке навчання та початок служби (анексія Криму 1783 й служба на Кавказі); 2) до 1794 — перебування в Катеринославській армії, подальша служба на Кавказі та участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791*; 3) до 1798 — служба в Нарвському карабінерному полку, перехід на цивільну службу із воцарінням імп. *Павла I* й відставка. Мемуари містять багаті відомості про військ. дії рос. армії в Криму та на Кавказі, про окремі персоналії і в цілому про життя *Новоросійського краю*, змальовують побут місц. *дворянства* (через конфлікти з батьком автор був доволі іронічно налаштований до «новосербського» середовища, себе П. трактував уже як «росіянина»).

П. є також автором низки ін. творів з історії Пд. України.

Тв.: Примечания на Новороссийский край. «Киевская старина», 1884, № 1; Жизнь Александра Пишчевича, им самим описанная. «Чтения Общества истории и древностей российских», 1885, кн. 1—2 (сучасне неповне перевидання в кн.: Кавказская война: Истоки и начало: 1770—1820 годы. СПб., 2002); Южнорусский город в начале текущего столетия из «дневных записок». «Киевская старина», 1886, № 1; Бугские казаки и украинские уланы. Там само, 1886, № 2.

Літ.: *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. К., 2000.

Д.С. Вирський.

ПІВГРІ́Ш — назва польс. срібної монети вартістю ½ *гроша*, карбування якої розпочалося 1398. У 15—16 ст. П. — найпоширеніша монета на укр. землях. Польс. срібні півгроші карбувалися з перервами до поч. 17 ст. У *Львові* 1399—1414 випускалися т. зв. львів. півгроші. У *Великому князівстві Литовському* півгроші карбувалися 1492—1566. Їх вартість становила 5 *денаріїв* (*пенязів*). Співвідношення між вартістю польських та литовських півгрошів становило 5 : 4.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В.*, *Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

Півгріш литовський. Срібло. 1551.

«ПІВДЕ́ННА УКРАЇ́НА», «Часопис Запорізького наукового товариства імені Я.Новицького "Південна Україна"», до 1997 — «Південна Україна XVIII—XIX ст.: Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету» — неперіодичний збірник наук. праць, задекларований як щорічник. Заснований як видання Н.-д. лабораторії історії Південної України Запоріз. держ. ун-ту наприкінці 1995. Гол. редактор — А.Бойко. 1997 наступником лабораторії стало Запоріз. наук. т-во ім. Я.Новицького, котре об'єднувало дослідників із Запоріжжя, Дніпропетровщини, Донеччини, Херсонщини та ін. регіонів, які студіювали історію Пд. України. Від кінця 1990-х рр. збірник публікувався в 3-х серіях: «Південна Україна з найдавніших часів до XVII століття», «Південна Україна XVIII—XIX століття» та «Південна Україна XX століття». Видавався під грифом Запоріз. відділення *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, Запоріз. держ. ун-ту та Н.-д. лабораторії історії Пд. України. 1996—2003 вийшло 7 випусків. До основи дослідницької програми, котра об'єднувала різних учених, був покладений принцип етно- та соціокульт. локалізації істор. простору Пд. України. Структурно збірник поділявся на низку рубрик: «Статті», «Огляди», «Хроніка», «Повідомлення», «Публікації документів», «Спад-

щина», «Постаті» та ін. Друкувалися статті, матеріали й документи з історії *Задунайської Січі*, *Кам'янської Січі*, *Нової Січі*, *Олешківської Січі*, *Нової Сербії*, *Слов'яносербії*, дніпровських лоцманів, общинного ладу населення на Півдні України в останній чв. 18 ст., *Азовського козацького війська*, біржової торгівлі на південноукр. землях наприкінці 18 — у 19 ст., складання топографічних описів Пд. України кінця 18 — поч. 19 ст., *Одеського товариства історії та старожитностей*, заселення Пд. України в 2-й пол. 19 ст., одес. Громади кінця 19 — поч. 20 ст., катериносл. есерів-боротьбистів, а також розвідки, присвячені В.*Антоновичу*, Ф.*Вовку*, Д.*Дорошенку*, Б.*Крупницькому*, Ф.*Леонтовичу*, І.*Манжурі*, Я.*Новицькому*, Д.*Пойді*, Н.*Полонській-Василенко*, П.*Рябкову*, М.*Тищенку*, Д.*Яворницькому* та багатьом ін. На сторінках «П.У.» вміщували свої публікації С.Абросимова, А.Бойко, В.Брехуненко, М.П.*Ковальський*, В.В.*Кравченко*, І.Лиман, Ю.*Мицик*, С.Світленко, В.Хмарський, Г.Швидько та ін.

Е-версія збірника «П.У.» розроблена й викладена в мережі Internet за проектом, що фінансувався Міжнар. фондом «Відродження» (режим доступу: http://web.znu.edu.ua/pu).

Літ.: *Швайба Н.* Анатолій Бойко, або історія як покликання. «Експедиція XXI», 2010, № 2.

О.В. Ясь.

ПІВДЕ́ННЕ ТОВАРИ́СТВО ДЕКАБРИ́СТІВ — див. *Декабристів рух*.

ПІВДЕ́ННИЙ ФРОНТ 1918—1920 — оперативно-стратегічне об'єднання рад. військ.

1) Створений 11 вересня 1918 для охорони демаркаційної лінії між РСФРР та *Українською Державою*, боротьби з Донською армією генерала від кавалерії П.*Краснова* і *Добровольчою армією* генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. Штаб фронту перебував у Козлові (нині м. Мічурінськ Тамбовської обл.), Орлі, Тулі, Сергієвському (нині м. Плавськ Тульської обл.), Серпухові (нині місто Моск. обл.; усі міста в РФ). З поч. 1919 війська П.ф. вели бої на території України з білогвардійцями та *Армією Української Народної Республіки*, під тиском денікінців відійшли з України. У результаті контрнаступу П.ф. (жовтень 1919 — січень 1920) на більшій частині України була встановлена рад. влада. 10 січня 1920 реорганізований у *Південно-Західний фронт*. Командуючі: П.Ситін (вересень—листопад 1918), П.Славен (листопад 1918 — січень 1919), В.Гіттіс (січень—липень 1919), В.*Єгор'єв* (липень—жовтень 1919), О.*Єгоров* (жовтень 1919 — січень 1920);

2) створений у вересні 1920 на основі частини Пд.-Зх. фронту із завданням розгромити *Руську армію* генерал-лейтенанта П.*Врангеля* і зайняти Крим. Штаб фронту перебував у *Харкові*. Командуючий — М.*Фрунзе*. До складу фронту в різні часи входили 4-та армія, 6-та армія, 13-та армія, *Перша Кінна армія* і *Друга Кінна армія*. У жовтні—листопаді 1920 війська фронту завдали поразки Рус. армії в Пн. Таврії. На поч. листопада 1920 в ході Перекопсько-Чонгарської наступальної операції вони зайняли Крим. Розформований у грудні 1920 у зв'язку із припиненням бойових дій проти врангелівців.

Літ.: *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Гражданская война в СССР, т. 2. М., 1986.

А.О. Буравченков.

«ПІВДЕ́ННІ БУНТАРІ́», «Київські бунтарі» — таємне т-во *народників*, згуртованих за задумом В.*Дебагорія-Мокрієвича* і Я.*Стефановича* на засадах ідей М.Бакуніна (див. *Бакунізм*).

1875 і 1876 в *Одесі* та *Києві* ініціатори залучили співпрацівниками, зокрема А.*Макаревич*, В.Малиновську, М.*Ковалевську*, В.*Засулич*, М.Колєнкіну, І.*Бохановського*, В.Лепешинського, М.Буха, П.Рохальського, Л.*Дейча*, В.Костюрина, В.Малинку, І.Дроб'язгіна, М.*Фроленка*, С.Чубарова. Їх надихала віра в можливість збурити в Україні антиурядове повстання. Надзвичайний ентузіазм походив, за словами Л.Дейча, з «історичної традиції про Запорозьку Січ, козацтво, гайдамаччину — традиції, забарвленої романтизмом, опоетизованої Гоголем, Кулішем, Шевченком та ін.»

За політ. поглядами солідаризувалися з учасниками *«Землі і волі» 1876—1879*, проте переговори з Д.*Лизогубом* і М.Натансоном про об'єднання 1876 не досягли успіху. «П.б.» трималися переконання в доцільності досить ізольованих нелегальних формувань, настільки убезпечених, щоби провал якогось із них не призвів до повсюдного погрому осередків жандармами. Під впливом уявлень про вкорінення радикальних настроїв серед селян «П.б.» виробили програму (хоча заперечували потребу її документальної фіксації) опори на «громадський рух» заради «спалаху вже підігрітого матеріалу».

На з'їзді в *Смілі* навесні 1876 «бунтарі» ухвалили розташуватися по мережі пунктів заради очікування слушного моменту й накопичення революц. арсеналів. Відтак у Худяках (нині перенесене через спорудження Кременчуцької ГЕС на нове місце село Черкас. р-ну Черкас. обл.) дислокувалися М.Бух, М.Колєнкіна й В.Лепешинський, неподалік — В.Засулич і М.Фроленко, біля залізничної ст. Знам'янка — М.Ковалевська і В.Дебагорій-Мокрієвич. С.Чубаров найняв у Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*) будинок, надавши його в розпорядження В.Малинки та П.Рохальського (там відбувались і збори «П.б.»). Придбати за кордоном друкарський верстат було відряджено А.Макаревич, зброю купив у *Санкт-Петербурзі* М.Фроленко.

Влітку 1876 В.Малинка, І.Дроб'язгін і Л.Дейч за допомоги єлизаветградського терориста Л.Майданського учинили в Одесі замах на колиш. члена «Київської комуни» М.Гориновича, запідозреного у зраді (покалічили, проте він вижив). Унаслідок зміни ситуації «П.б.» довелося покинути впроваджені бази, а терміновий з'їзд під *Харковом*, в Основ'янському лісі, виявив розчарованість в започаткованих справах, складність практичної реалізації задуманих акцій. Наприкінці 1876 нарада в Києві дійшла висновку про потребу згорнути організацію. І.Бохановський, Л.Дейч, С.Чубаров і Я.Стефанович приховано розгорнули втілення *Чигиринської змови 1877*.

Літ.: *Дебагорий-Мокриевич В.К.* Воспоминания. СПб., 1906; *Дейч Л.Г.* Южные бунтари. «Голос минувшего», 1920—21; *Фроленко М.Ф.* Собрание сочинений, т. 1. М., 1923; *Бух Н.К.* Воспоминания. М., 1928; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; *Усенко П.Г.* Дебагорій-Мокрієвич. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 7. К., 2007.

П.Г. Усенко.

ПІВДЕ́ННО-АФРИКА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ПАР) — республіка з унітарним держ. ладом на пд. Африки. Площа території — 1219 тис. км² (24-те місце у світі). Омивається водами Атлантичного та Індійського океанів. Межує з Намібією (967 км), Ботсваною (1840 км) і Зімбабве (225 км) на пн., Мозамбіком (491 км) і Свазілендом (430 км) — на пн. сх. Усередині території ПАР знаходиться держава-анклав Лесото (кордон — 909 км). Населення 48,7 млн осіб (2008 р.).

Незалежність ПАР проголошена 1961. Діє конституція 1996. Глава д-ви — президент (обирається нижньою палатою парламенту — Нац. асамблеєю — з числа її членів терміном на 5 років, одночасно є головою уряду й верховним головнокомандувачем). Законодавча влада належить двопалатному парламенту, що складається з Нац. ради провінцій (90 осіб) та Нац. асамблеї (400 осіб).

Адм. поділ — 9 провінцій. Столиця — м. Преторія (1,9 млн жителів). Ін. великі міста: Йоганнесбург (3,9 млн жителів), Кейптаун (3,5 млн), Дурбан (3,47 млн). Держ. мови — 11 мов осн. груп населення країни, використовуються гол. чин. англійська і африканос. Релігія — християнство (77 % населення, гол. чин. протестанти), традиційні культи (18 %), індуїзм, мусульманство та іудаїзм (5 %). Грошова одиниця — ранд (ZAR). Член понад 50-ти міжнар. орг-цій. За обсягом пром. вир-ва ПАР входить у двадцятку провідних індустріальних країн світу.

Між Україною і ПАР встановлені дипломатичні відносини. У листопаді 1996 ПАР з офіц. візитом відвідала укр. урядова делегація на чолі з В.*Пустовойтенком*.

ПАР є багатим і перспективним ринком збуту для укр. продукції, наук. досягнень і технологій. Перспективними галузями українсько-південноафр. співробітництва є нафтопереробна пром-сть, металургія, важке машинобудування, с.-г. продукція та спорудження елеваторів. Пожвавлення двосторонніх відносин мало своє відображення в підписанні 2003 Конвенції про уникнення подвійного оподаткування між урядами двох країн. Поглиблюються культ. зв'язки. 2007 в м. Преторія було відкрито укр. недільну школу. У червні 2009 київ. міський голова та посол ПАР в Україні досягли домовленості щодо встановлення в м. Преторія пам'ятника Т.*Шевченку*.

Літ.: *Федорів Ю.* Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967; Атлас: Українці — східна діаспора. К., 1993; *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. К., 1993; Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; *Махінчук М.* Південна Африка без екзотики. «Урядовий кур'єр», 1996, 7 грудня; Історія української еміграції. К., 1997; Україна в системі міжнародних відносин: Історична ре-

Південно-Африканська Республіка. Преторія. Будинок уряду (The Union Buildings). Фото початку 21 ст.

троспектива та сучасний стан. К., 1997; *Трощинський В., Шевченко А.* Україна крізь віки, т. 15: Українці в світі. К., 1998; *Євтух В. та ін.* Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. К., 2003.

М.С. Бур'ян.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ ВІ́ДДІЛ РОСІ́ЙСЬКОГО ГЕОГРАФІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА — див. *Російського географічного товариства Південно-Західний відділ.*

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ О́КРУГ — військово-адм. об'єднання частин, з'єднань, військово-навч. закладів і місц. військ. установ на терені УСРР. Створений за наказом РВР Республіки від 21 квітня 1922 шляхом перейменування *Збройних сил України і Криму.* Включав території *Київської губернії*, *Волинської губернії*, *Катеринославської губернії*, *Миколаївської губернії*, *Одеської губернії*, *Полтавської губернії*, *Донецької губернії*, *Подільської губернії*, *Таврійської губернії*, *Кременчуцької губернії*, *Чернігівської губернії*, *Харківської губернії* і *Херсонської губернії.* Управління перебувало в *Харкові.*

28 квітня 1922 на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було прийняте рішення про недоцільність, з огляду на політ. обстановку в республіці, перейменування Збройних сил України і Криму на П.-З.в.о. Наказом РВР Республіки від 3 червня 1922 перейменований на *Український військовий округ.* Командуючий — М.Германович.

Літ.: Военный энциклопедический словарь. М., 1983; *Гриневич Л.* Військове будівництво в радянській Україні 1917 — на початку 30-х рр. В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ ФРОНТ — 1) оперативно-стратегічне об'єднання рос. військ у *Першій світовій війні.* Існував із липня 1914 до лютого 1918. В різний час у його складі діяло від 4 до 8 армій. Польове управління фронту перебувало в *Києві.* 1914 війська П.-З.ф. в ході *Галицької битви 1914* завдали поразки австро-угор. армії і відкинули її до передгір'їв Карпат. На поч. 1915 силами П.-З.ф. здійснено *Карпатську операцію 1915*, в результаті якої в складних умовах гірської зими вдалось опанувати перевалами Карпат й оволодіти міцною фортецею Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). У квітні—червні 1915 під ударами нім. армії війська П.-З.ф. в ході *Горлицької битви 1915* відступили до кордону і перейшли до позиційної оборони. Улітку 1916 здійснено т. зв. *Брусиловський прорив 1916.* 1917 продовжено наступальні дії. Після *Лютневої революції 1917* у військах фронту набули поширення революц. настрої, процеси українізації частин, виникли укр. військ. к-ти. Поручик М.*Міхновський* зініціював створення укр. полку ім. Б.Хмельницького в м. Київ (див. *Богданівський полк*). У травні 1917 відбувся *Перший Український військовий з'їзд.* Пропозиції щодо створення на основі частин П.-З.ф. регулярного укр. війська не знайшли належної підтримки укр. держ. діячів. У січні—лютому 1918 війська фронту було демобілізовано, фронт розформовано. У подальшому багато військовослужбовців П.-З.ф. взяли участь у визвол. змаганнях українського народу 1917—21. Командир 34-го армійського корпусу П.-З.ф. генерал-лейтенант П.*Скоропадський* у квітні—грудні 1918 очолював *Українську Державу.*

Командувачі фронту: генерал від артилерії М.І.*Іванов* (липень 1914 — березень 1916), генерал від кавалерії О.*Брусилов* (березень 1916 — травень 1917), генерал-лейтенант О.Гутор (травень—липень 1917), генерал від інфантерії Л.*Корнілов* (липень 1917), генерал-лейтенант П.Балуєв (липень—серпень 1917), генерал-лейтенант А.*Денікін* (серпень 1917), генерал-лейтенант Ф.Огородніков (вересень 1917), генерал-лейтенант М.*Володченко* (вересень—листопад 1917), генерал-лейтенант М.Стогов (листопад—грудень 1917), О.М'ясников (тимчасово виконував посадові обов'язки із грудня 1917).

Літ.: *Строков А.А.* Вооруженные силы и военное искусство в Первой мировой войне. М., 1974; История Первой мировой войны: 1914—1918, т. 1—2. М., 1975; *Голубко В.* Армія УНР: 1917—1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997; *Литвин С.* Суд історії. К., 2001; Мировые войны XX века, кн. 1: Первая мировая война: Исторический очерк. М., 2005;

2) один із фронтів Червоної армії періоду громадян. війни 1917—22. Створений 10 січня 1920 шляхом перейменування *Південного фронту.* До його складу в різний час входили *Дванадцята армія*, 13-та армія, 14-та армія, *Перша Кінна армія*, Фастівська група військ — 44-та і 45-та стрілец. д-зії (травень—червень 1920), а також мор. й річкові сили (березень—травень 1920). Оперативно фронтові підпорядковувалися Укр. рад. трудова армія, Гомельський укріплений район (лютий—березень 1920), мор. сили Чорного і Азовського морів, сформовані на базі мор. і річкових сил П.-З.ф. (з кінця травня 1920), і *Дніпровська військова флотилія.* Штаб фронту пе-

Солдати Південно-Західного фронту. Липень 1917.

ребував у *Харкові.* У січні—лютому 1920 війська центру П.-З.ф. провели Одес. наступальну операцію і вийшли до р. Дністер. Праве крило фронту проходило по лінії Київ—Гомель (нині місто в Білорусі), а ліве опиралося на Пн. Таврію. З 25 квітня 1920 проти П.-З.ф. розпочала воєнні дії польс. армія в союзі з *Армією Української Народної Республіки.* Червона армія залишила Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь), *Овруч, Коростень, Вінницю* та ін. міста, 7 травня — Київ. Проте в червні—липні 1920, перейшовши в контрнаступ, вона взяла Київ, *Житомир, Бердичів, Фастів* і *Білу Церкву.* Війська лівого крила фронту з початку червня 1920 вели важкі оборонні бої проти *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля*, що висувалася до лінії Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*) — *Синельникове* — Юзівка (нині м. *Донецьк*) і створювала загрозу Донбасу. В ході *радянсько-польської війни 1920* війська П.-З.ф. здійснили Новоград-Волинську наступальну операцію та до серед. серпня 1920 вийшли на підступи до *Львова.* Поляки здійснили потужний контрудар і завдали значних втрат рад. військам. 18 жовтня 1920 підписано радянсько-польс. перемир'я. До 21 листопада 1920 тривали бої між 14-ю армією П.-З.ф. та військами Армії УНР. Останні, зазнавши поразки, відійшли за р. Збруч (прит. Дністра), рад. війська залишилися на лінії держ. кордону. Б'ючись проти поляків і П.Врангеля, війська П.-З.ф. то вступали в союзи, то вели бої із загонами Н.*Махна* та ін. укр. повстанськими формуваннями. У грудні 1920 із завершенням бойових дій проти Польщі П.-З.ф. був розформований, його управління об'єднане з управлінням *Київського військового округу.*

Командувач фронту: О.*Єгоров* (січень—грудень 1920).

Літ.: История гражданской войны в СССР: 1917—1922, т. 3—5. М., 1959—60; Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920 гг.): Сборник документов. М., 1969; Директивы командования фронтов Красной армии (1917—1922 гг.): Сборник документов, т. 2—4. М., 1972—78; *Слюсаренко П.М.* Армія УНР у російсько-польській війні 1920 року. К., 2002;

3) оперативно-стратегічне об'єднання рад. військ у *Другій світовій війні.* Управління фронту сформоване зі складу управління Київ. особливого військ. округу, що 19 червня 1941 було виведене на командний пункт у м. *Тернопіль.* Йому підпорядковувалися *П'ята армія, Шоста армія, Дванадцята армія* і *Двадцять шоста армія.* У подальшому до П.-З.ф. в різний час входили 3-тя армія, *Дев'ята армія, Тринадцята армія, Двадцять перша армія, Двадцять восьма армія, Тридцять сьома армія*, 38-ма армія, 40-ва армія, *П'ятдесят сьома армія*, 61-ша армія, 7-ма саперна армія і *Восьма повітряна армія.* У ході *боїв оборонних 1941* рад. війська відступали під натиском нім. групи армій «Південь» (команд. — генерал-фельдмаршал К.-Р. фон *Рундштедт)*, 25 червня — 1 липня взяли участь в одній із найбільших у II світ. війні танк. битв під *Дубно, Бродами, Луцьком, Рівним* (див. *Битва танкова в Західній Україні 1941*). У липні — на початку серпня 1941 6-та і 12-та армії були оточені й знищені німцями в районі м. *Умань.* З 11 липня до 19 вересня війська фронту обороняли Київ (див. *Київська оборонна операція 1941*). Унаслідок прорахунків вищого командування управління П.-З.ф. 5-та, 26-та і 37-ма армії та частина військ 21-ї і 38-ї армій були оточені й знищені в *Лівобережній Україні.* До листопада 1941 війська П.-З.ф. відійшли на рубіж на схід від Курська (нині місто в РФ), Харкова, *Ізюма.* У грудні 1941 фронт провів наступальну операцію в районі м. Єлець (нині місто Липецької обл., РФ), у січні 1942 здійснив спільно з військами *Південного фронту Барвінково-Лозівську операцію 1942.* У червні—липні 1942, після Харківської катастрофи 1942 (див. *Харківська операція 1942*), армії фронту задіяно у *Воронезько-Ворошиловградській операції-відступі 1942.* Рішенням Ставки Верховного головнокомандування від 12 липня 1942 П.-З.ф. перейменований на Сталінградський фронт.

П.-З.ф. 2-го формування створений рішенням Ставки Верховного головнокомандування від 22 жовтня 1942 на основі управління *Першої гвардійської армії* в складі 21-ї армії, 63-ї армії, 5-ї танк. армії і *Сімнадцятої повітряної армії.* У подальшому до його складу в різний час входили 1-ша гвард. армія, *Третя гвардійська армія, П'ята ударна армія*, 6-та армія, 12-та армія, *Сорок шоста армія*, 57-ма армія, 62-га армія (*Восьма гвардійська армія*), 3-тя танк. *армія* і *Друга повітряна армія.* У листопаді 1942 його війська у взаємодії із силами Сталінградського й Донського фронтів перейшли в контрнаступ під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ; див. *Сталінградська битва 1942—1943*), а в грудні 1942 за сприяння *Воронезького фронту* здійснили Середньодонську наступальну операцію, остаточно зірвавши план противника деблокувати оточені під Сталінградом війська. У січні 1943 П.-З.ф. частиною сил брав участь в Острогозько-Россошанській наступальній операції і у взаємодії з Пд. фронтом розгорнув наступ на донбаському напрямі. Війська фронту форсували з ходу Сіверський Донець (прит. Дону) і, просунувшись на 200—280 км., до 19 лютого 1943 вийшли на підступи до *Дніпропетровська*, проте в результаті контрнаступу противника на початку березня 1943 відійшли. У серпні—вересні 1943 П.-З.ф. у взаємодії з Пд. фронтом здійснив Донбаську наступальну операцію (див. *Донбаські операції 1941—1943*), у результаті якої було звільнено Донбас. У жовтні 1943 війська фронту провели *Запорізьку наступальну операцію 1943*, ліквідували плацдарм противника на лівому березі Дніпра і звільнили Запоріжжя. 20 жовтня 1943 П.-З.ф. перейменований на *Третій Український фронт.*

Командувачі фронту: генерал-полк. М.*Кирпоніс* (червень—вересень 1941); Маршал Рад. Союзу С.К.*Тимошенко* (вересень—грудень 1941 і квітень—липень 1942), генерал-лейтенант Ф.*Костенко* (грудень 1941 — квітень 1942); генерал-лейтенант, з 17 грудня 1942 — генерал-полковник, з 13 лютого 1943 — генерал армії М.*Ватутін* (жовтень 1942 — березень 1943); генерал-полковник, з 28 квітня 1943 — генерал армії Р.*Малиновський* (березень—жовтень 1943).

Літ.: Описание операций войск Юго-Западного фронта на харьковском направлении в мае 1942 года. М., 1951; *Попель Н.К.* В тяжкую пору. М., 1959; Стратегический очерк Вели-

кой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; *Грецов М.Д.* На юго-западном направлении. М., 1965; Боевой состав Советской армии, ч. 1—3. М., 1966; *Желтов А.* Юго-Западный фронт в контрнаступлении под Сталинградом. «ВИЖ», 1967, № 11; Киевский Краснознаменный: Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа: 1919—1969. К., 1969; *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. М., 1971; *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении: Воспоминания командарма, кн. 1—2. М., 1973; История второй мировой войны, 1939—1945, т. 4—7. М., 1975—76; *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми. К., 1985; *Штеменко С.М.* Генеральний штаб у роки війни. К., 1987; *Гуров А.А.* Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны. «ВИЖ», 1988, № 8; *Владимирский А.В.* На киевском направлении. М., 1989; *Рябышев Д.И.* Первый год войны. М., 1990; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. К., 1996; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000.

О.Є. Лисенко, В.М. Грицюк.

ПІВДЕННОРОСІ́ЙСЬКИЙ СОЮ́З РОБІТНИКІ́В — перша нелегальна робітн. революційно-політ. орг-ція в Україні. Виник в *Одесі* 1875 як орг-ція робітників-металістів. Швидкий розвиток Одеси як торгово-пром. і портового міста, до якого прибували робітники з різних регіонів *Російської імперії*, і проникнення літератури рос. революц. еміграції сприяли створенню П.с.р. Йому передувала діяльність одес. гуртка *«чайковців»* (керівник — Ф.*Волховський*), гуртка братів *Жебуньових* та гуртка І.Ковальського, котрі 1872—74 вели пропаганду в робітн. гуртках самоосвіти. На поч. 1875 робітн. гуртки з-дів т-в *«Белліно-Фендеріх»*, «Гульє-Бланшард» та ін. заснували під кер-вом професійного революціонера Є.*Заславського* позичково-зберігальну касу (пізніше — Братська каса одес. робітників), яка стала ядром союзу. У липні 1875 на зборах членів каси було утворено П.с.р., прийнято його назву і статут, складений Є.Заславським під впливом статуту *Інтернаціоналу І*. Цілями проголошувалися пропаганда ідеї звільнення робітників з-під гніту капіталу, їх об'єднання для боротьби з існуючим екон. і політ. порядком. Перша політ. робітн. орг-ція поєднувала риси пролетарського світогляду та народницької традиції в Рос. імперії. Новітні соціаліст. ідеї дивовижно сполучалися з елементами революц. ідеології. Народницькі впливи були пов'язані з наївним колективізмом, водночас П.с.р. мав ознаки таємної революц. орг-ції. Його існування мало зберігатися в таємниці: член орг-ції, який проговорився сторонній особі про її існування, «вважається зрадником», кожний «повинен бути готовий на всяку жертву», якщо вона буде потрібна «для врятування союзу». До обов'язків членів орг-ції належали проведення пропагандистської роботи, а також сплата регулярних внесків у касу орг-ції. П.с.р. встановив зв'язки з робітниками Ростова-на-Дону (нині місто в РФ) та Кишинева (нині столиця Молдови). Одес. відділення складалося із 6-ти груп: робітників з-дів Белліно-Фендеріх, Бланшарда, групи друкарів, майстрів золотих справ, робітників залізничних майстерень і Слобідки—Романівки. Союз налічував до 60 членів, довкола яких групувалося 150—200 співчуваючих робітників. Найбільш активними членами були: Ф.Кравченко, Н.Наддачин, С.Наумов, М.Скврі, І.Рибицький, М.Ляхович та ін. Вони брали участь в організації 2-х страйків в Одесі, поширювали свої прокламації в *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Миколаєві, Херсоні, Керчі*, збирали кошти на користь повсталих на Балканському п-ові, отримували нелегальні видання з Лондона (Велика Британія). Наприкінці 1875 — на поч. 1876 П.с.р. було розгромлено. 15 осіб передали до суду Особливого присутствія Правительствуючого Сенату. 23—27 травня 1877 відбувся перший політ. процес у справі робітників-революціонерів. Є.Заславський, І.Рибицький та Ф.Кравченко були засуджені до *каторги*, решта — до різних строків тюремного ув'язнення та заслання. Є.Заславський загинув на каторзі.

Літ.: *Ющенко Ф.О.* Південноросійський союз робітників. Х., 1971; *Итенберг Б.С.* Южнороссийский союз рабочих: Возникновение и деятельность. М., 1974; *Першина З.В.* Очерки истории революционного движения на юге Украины. К.—Одесса, 1975.

В.Б. Молчанов.

ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т У ПЕРЕ́МИШЛІ (Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu) — «польсько-українська неурядова наукова установа» (артикул 1 статуту), створена 2 лютого 1990. Проводить дослідження з історії нац. меншин у Польщі та стосунків Польщі з народами Пд.-Сх. Європи, особливо з українцями та Україною. Засновник й беззмінний директор — д-р Станіслав Стемпєнь (S.Stępień). З перших кроків діяльності П.-С.н.і. у П. ідейно й фінансово підтримував видатний польс. інтелектуал 20 ст. Є.*Ґедройц*. Ін-т видає тема-

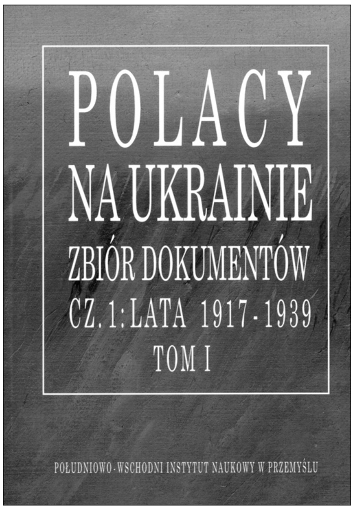

Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: lata 1917—1939. Т. 1. Перемишль, 1998. Обкладинка.

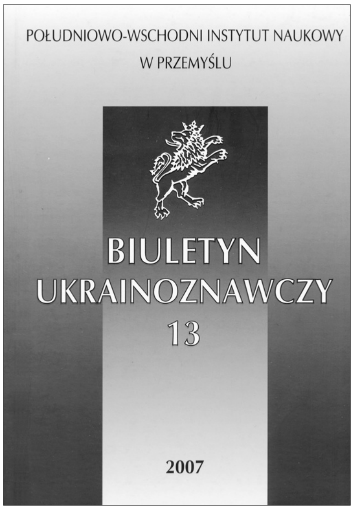

Biuletyn ukrainoznawczy. Вип. 13. Перемишль, 2007. Обкладинка.

тичні збірники наук. праць: «Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa» (т. 1, 1990; т. 2, 1994; т. 3, 1996; т. 4, 1998; т. 5, 2000), «Studia Polsko-Ukraińskie» (№ 1, 2006); збірники документів «Polacy na Ukrainie» (ч. 1: Роки 1917—1939, т. 1, 1998; т. 2, 1999; т. 3, 2001; т. 4, 2004; т. 5, 2005; т. 6, 2008); інформаційний бюлетень «Biuletyn Informacyjny PWIN» (№ 1, 1995; № 2, 1996), «Biuletyn PWIN: Badania Ukrainoznawcze» (№ 3, 1997; № 4, 1998), «Biuletyn Ukrainoznawczy» (№ 5, 1999; № 6, 2000; № 7, 2001; № 8, 2002; № 9, 2003; № 10, 2004; № 11, 2005; № 12, 2006; № 13, 2007). Окремими виданнями ін-т опублікував праці: «Kardynał Adam Stefan Sapieha: Środowisko rodzinne, życie i dzieło» (1996), Качмарчик Я. «Гетьман Богдан Хмельницький» (1996), Lipiński W. «Religia i Kościół w dziejach Ukrainy» (переклад з української; 1999), Stępień S. «Ukrainoznawstwo: Materiały do bibliografii. Publikacje wydane na Ukrainie w latach 1996—1998» (1999), «Народ безсмертний: Юзеф Лободовський про українців і поляків» (1999), Wagilewicz J.D. «Słowo o pułku Igorowym» (1999); Hann Ch., Stępień S. «Tradycja a tożsamość: Wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu» (2000), Kudryk B. «Dzieje ukraińskiej muzyki w Galicji w latach 1829—1873» (2001); Przybyłowski S. «Chłopi pod panowaniem bolszewickim: Notatki, wrażenia i refleksje z pobytu w Rosji Sowieckiej» (2001); Kolańczuk A. «Ukraińscy generałowie w Polsce — emigranci polityczni w latach 1920—1939: Słownik biograficzny» (2009); Anski S. «Tragedia Żydów galicyjskich w czasie I wojny światowej» (2010) та ін. Загалом ін-т видав понад 60 книг, присвячених історії України й українсько-польс. відносинам упродовж століть. Наук. б-ка ін-ту (понад 12 тис. томів) спеціалізується на українознавчій літературі та є найбільшою в Польщі книгозбірнею публікацій в галузі історії і гуманітарних наук, виданих в Україні. З метою популяризації відомостей про етнічні меншини і польсько-укр. стосунки організовує симпозіуми й наук. конференції, стажування студентів, викладачів й науковців з України та ін. країн. Ін-т співпрацює з укр. н.-д. інституціями, у т. ч. з *Інститутом історії України НАН України в Києві*, *Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету*, *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, Ін-том історії Церкви Українського католицького ун-ту у *Львові* та ін.

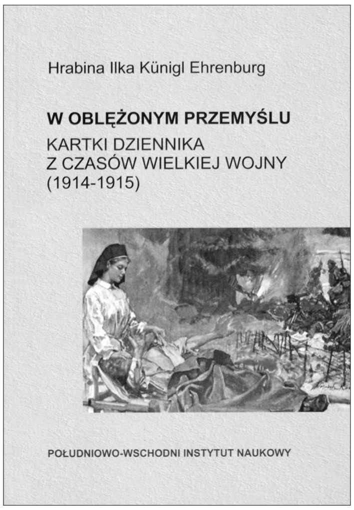

Hrabina Ilka Künigl Ehrenburg. W oblężonym Przemyślu. Kartki dziennika z czasów Wielkiej wojny (1914—1915). Перемишль, 2010. Обкладинка.

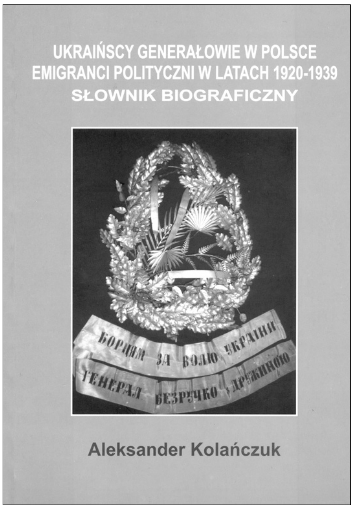

Kolańczuk A. Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920—1939: Słownik biograficzny. Перемишль, 2009. Обкладинка.

Літ.: *Lewkowicz H.* Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym: Dziesięć lat działalności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990—2000. Przemyśl, 2001; *Stępień S.* Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. В кн.: Biuletyn/Bulletin. Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie, nr. 11, Warszawa, 2004.

О.С. Рубльов.

«ПІВДЕНЬ», група армій (нім. Heeresgruppe Süd) — 1) орган військ. оперативного управління сухопутних сил. Підпорядковувався Ген. штабу сухопутних сил (ОКХ), а після відставки генерал-фельдмаршала В. фон Браухіча 7 грудня 1941 — безпосередньо фюреру — Верховному головнокомандувачеві Вермахту А.*Гітлеру*. В оперативному управлінні командування груп армій перебували польові армії, танк. групи (армії), тилові райони груп армій, з'єднання та частини безпосереднього підпорядкування. Командування групи армій «П.» сформовано в серпні 1939. Діяло в Польщі. 3 жовтня 1939 перейменовано на командування «Схід». Здійснювало кер-во військами на німецько-рад. демаркаційній лінії. 20 жовтня 1939 перейменовано на командування групи армій «А». Діяло на заході. 22 квітня 1941 передислоковано до рад. кордонів, отримало найменування «штаб ділянки Силезії». 21 червня 1941 перейменовано на командування групи армій «П.» Відтоді діяло в Україні. 9 липня 1942 отримало найменування командування групи армій «Б». 14 лютого 1943 виведено в розпорядження ОКХ. 19 серпня 1943 передислоковано в Пн. Італію, 18 листопада 1943 виведено на територію Райху. З 2 січня 1944 увійшло в підпорядкування командування групи армій «Д» (командування Заходу);

2) за понятійним апаратом рад. сторони — оперативно-стратегічне об'єднання сухопутних військ збройних сил Німеччини в *Другій світовій війні*, що призначалося для дій на пд. ділянці німецько-рад. фронту. Включало 2—4 польові армії та 1—2 танк. групи (танк. армії). Під назвою група армій «П.» угруповання створювалося та діяло проти рад. військ тричі. Уперше — 21 червня 1941 — 9 липня 1942, група армій здійснювала військ. операції на території України. З 9 липня 1942 командування групи ар-

мій «П.» отримало найменування командування групи армій «Б» та пн. частину військ групи на фронті р. Сейм на північ від ст. Ржава — р. Оскол на південь від м. *Куп'янськ*. Війська пд. крила групи увійшли в підпорядкування заново сформованого командування групи армій «А». Вдруге — 13 лютого 1943 — 5 квітня 1944 — група армій «П.» утворена з командування та військ групи армій «Дон» (до того — штаб 11-ї армії) і решток військ групи армій «Б», командування останньої виведено в резерв. З 5 квітня 1944 перейменована на групу армій «Північна Україна» зі штабом у м. *Львів*. Втретє — 25 вересня 1944 — 22 квітня 1945 — перейменовано на командування групи армій «Південна Україна» (створена 5 квітня 1944 з групи армій «А», діяла на пд. крилі радянсько-нім. фронту) для дій на території Румунії, Угорщини, Австрії.

Командувачі: 1 вересня 1939 — 3 грудня 1941 — генерал-фельдмаршал Г. фон Рунштедт, 1 грудня 1941—12 січня 1942 — генерал-фельдмаршал В. фон Райхенау, 12 січня 1942 — 9 липня 1942 — генерал-фельдмаршал Ф. фон Бок, 12 лютого 1943 — 30 березня 1944 — генерал-фельдмаршал Е. фон *Манштейн*, 23 вересня 1944 — 28 грудня 1944 — генерал-полк. Й.Фріснер, 28 грудня 1944 — 25 березня 1945 — генерал піхоти О.Вьолер, 25 березня 1945 — 2 квітня 1945 — генерал-полк. Л.Рендуліч, 2 квітня 1945 — 8 травня 1945 — генерал піхоти Ф.Шульц.

Літ.: *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933—1945, т. 1—3. М., 1956, 1958, 1976; Операции советских вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк, т. 1—4. М., 1958—59; *Carr W. and oth.* Hitler's War Machine. New York, 1975; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Военный энциклопедический словарь. М., 1986; *Kirchubel R.* Operation Barbarossa 1941: Army group South. Westport, 2004; *Залесский К.* Вермахт: Сухопутные войска и Верховное командование. М., 2005; *Манштейн Э.* Проигранные победы: Личные записки генерала вермахта. М., 2009.

В.М. Грицюк, І.І. Дерейко.

ПІ́ВЕНЬ Олександр Юхимович (16.06.1872—07.04.1962) — збирач і видавець укр. фольклору на Кубані, етнограф, поет, прозаїк, драматург. Н. в станиці Павлівська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) в сім'ї псаломника. Навч. в станичній школі, а згодом — у Єкатеринодарському духовному уч-щі.

Працював писарем у різних станицях, 2 роки отаманував у станиці Павлівська. Допомагав відомому етнографу М.*Дикаріву* збирати етногр. матеріал, а після його смерті продовжив цю роботу самостійно. Починаючи з 1904, П. опублікував укр. мовою збірки кубанського фольклору «Сім кіп брехеньок», «Торбина сміху та мішок реготу», «Чорноморські витребеньки, або три мішки гречаної вовни», «Козацькі жарти та сміхи усім людям для втіхи», «Козацькі розваги», «Збираниці повний міх на забаву та на сміх» та ін. у вид-вах *Києва, Москви, Харкова*. До збірок входили твори Т.*Шевченка*, М.*Вороного*, Я.*Жарка* та ін. укр. літераторів. Частина збірок становила зібрання укр. пісень.

У березні 1920 П. емігрував на о-в Лемнос (Греція), а 1921 — в *Югославію*. Співпрацював у журналах «Казачьи думы», «Вольная Кубань», «Путь казачества», «Вольное казачество». Наприкінці 1930-х рр. поселився в Німеччині, жив у будинку престарілих. Цілком присвятив себе філософії та релігії, іноді публікував свої твори в козац. виданнях: «Кубанський край» (Канада), «Козаче життя» (США) та ін.

В останні роки життя систематизував усе написане в рукописному 2-томнику «Кубанський кобзар».

П. у м. Дармштадт (Німеччина).

Літ.: *Чумаченко В.* Слово об Александре Пивне. «Кубанские новости», 1993, 24 марта; *Його ж.* «Я давно вже по світу блукаю...». «Югополис», 1994, № 3; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ПІВКО́ПОК — срібна монета талерного типу, карбування якої велося за часів правління короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа 1564—65 на монетному дворі в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Вартість монети — 30 литов. *грошів* ($^{1}/_{2}$ *копи* литов. грошів; $37^{1}/_{2}$ польс. грошів). На аверсі — зображення увінчаної короною королів. монограми «SA» (SICISMUNDUS AUGUSTUS), під якою позначення вартості — цифра XXX. На реверсі — увінчаний великокнязівською шапкою гербовий щит із гербами Польщі, Литви, роду Сфорца, Жемайтії, Київської та Волинської земель. Карбувалися також монети вартістю $^{1}/_{4}$ копи — 15 литов. грошів. Маса литов. П. — 27,86 г (20,03 г чистого срібла).

Літ.: *Gumowski M.* Mennica Wileńska w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1921.

Р.М. Шуст.

ПІВНІ́ЧНА ВІЙНА́ 1700—1721, Велика Північна війна, Третя Північна війна — воєнний конфлікт між Данією, *Річчю Посполитою*, Росією, Саксонією, Пруссією і Ганновером, з однієї сторони, та Швецією — з другої.

Передумовами війни було невдоволення сусідів Швеції її домінуванням у Пн.-Сх. Європі, що склалося протягом 17 ст. внаслідок успішних завоювань швед. королів Густава-Адольфа та Карла XI. 1700 сформувалося ядро антишвед. коаліції (Пн. союзу) у складі Данії, Саксонії та Росії. Бойові дії розпочалися в лютому 1700 з облоги саксонськими військами Риги (нині столиця Латвії), що належала швед. короні, та нападу датчан на герцогство Гольштейн-Готторп, яке мало гарантії свого суверенітету з боку Швеції. Восени 1700 у війну вступила Росія, взявши в облогу Нарву (нині місто в Естонії). Військ. формування Лівобереж. Гетьманщини, *Запорозької Січі* та *Слобідської України* були задіяні в П.в. як сателіти Рос. д-ви. У бойових діях у Ліфляндії протягом 1700—02 брали участь козац. корпуси І.*Обидовського* і Д.*Апостола*. Заручившись підтримкою Англії та Голландії, швед. король Карл XII висадив десант неподалік від Копенгагена (Данія), змусивши датського короля Фредеріка IV Ольденбурга вийти з війни і укласти 7 серпня 1700 Травендальський мир. Осн. сили швед. армії було перекинуто під Нарву, де 19 листопада 1700 вони розгромили військо рос. царя *Петра I*. 1701 шведи

вирушили проти саксонських військ, котрі поспіхом залишили Ліфляндію. Воєнні дії перемістилися на територію Речі Посполитої, де саксонці зазнали низки поразок (Клішов, 1702; Торунь, 1703). Скликаний 1704 після взяття *Варшави*, за ініціативою шведів, *вальний сейм* позбавив саксонського курфюрста *Августа II* Веттіна польс. корони, обравши на його місце *Станіслава Лещинського*. Частина польс. *шляхти* та *магнатів* підтримувала Августа II Веттіна, утворивши Сандомирську конфедерацію. Перерва в бойових діях на сх. напрямку дала змогу царю Петру І провести реорганізацію армії і протягом 1702—04 поступово оволодіти важливими швед. фортецями у Прибалтиці, вийти до Балт. моря. Підтримуючи свого союзника, Петро І підписав 19 серпня 1704 із Августом II Веттіном *Нарвський договір 1704*, що оголошував вступ у війну Речі Посполитої і надавав гарантії воєнної допомоги з боку Росії. У продовження цих домовленостей навесні 1704 війська гетьмана І.*Мазепи* форсували Дніпро і вступили в *Правобережну Україну*, а до Білорусі було виряджено корпус М.А.*Миклашевського*. До осені 1704 козац. війська опанували найважливішими опорними пунктами в Правобереж. Наддніпрянщині та на *Волині*, однак не змогли протидіяти шведам у *Галичині*, де ті захопили *Львів*. Право- та Лівобережна Україна знову возз'єдналися в єдиній козацькій д-ві під правлінням І.Мазепи.

Північна війна. Битва під Нарвою. Гравюра з прижиттєвим портретом шведського короля Карла XII роботи невідомого німецького художника. Початок 18 ст.

Північна війна. Шведи у Львівській ратуші. Гравюра К. Ауера. 1837.

На поч. 1705 діям шведів у *Західній Україні* перешкодили рос. та козац. війська, які досягли Зборова й рушили на Львів і Замостя (нині м. Замость, Польща). Рейдові загони укр. війська також було задіяно в Польщі й у Спішській провінції. Це змусило Карла XII після розгрому Саксонії повернути свою армію на схід. У грудні 1705 шведи виступили в район Гродна (нині місто в Білорусі) й несподівано блокували там російсько-саксонське військо. Намагаючись вивести з оточення свої гол. сили, Петро І сконцентрував у Мінську (нині столиця Білорусі) 15-тис. рос. корпус і 15 тис. укр. кінноти І.Мазепи, котрі мали прикривати відхід гродненського угруповання. Окремі укр. залоги розміщувалися в Слуцьку, Несвіжі (нині обидва міста Мінської обл.) й Ляховичах (нині місто Брестської обл.; усі в Білорусі).

На поч. 1706, після відходу гол. сил рос. армії з Білорусі, більшість фортець була блокована шведами. На допомогу обложеному в Ляховичах козац. гарнізону було виряджено російсько-укр. відділ Д.Апостола та С.Неплюєва, котрий був розгромлений шведами 19 квітня 1706 під Клецьком (нині місто Мінської обл., Білорусь). Ця поразка спричинила поступове захоплення шведами ключових пунктів у Білорусі. Карл XII із гол. силами повернувся до Саксонії. Переслідуючи сили конфедератів та залишки королів. армії, взимку 1706 Карл XII розбив їх 13 лютого у битві при Фрауштадті та взяв Лейпциг. 24 вересня 1706 Август II Веттін уклав Альтранштадський мир, зрікаючись польс. корони й союзу з Росією. Поразка Польщі та Саксонії давала змогу Карлу XII знов зосередити свої сили проти Росії. Доки точний напрямок руху шведської армії не визначився, Петро І наказав укріпити *Київ* і готувати гетьман. військо до відсічі шведам. Військ. потенціал Гетьманщини був істотно підірваний попередніми воєнними діями. Козац. та наймані полки, що протягом війни зіткнулися з новим, незнаним доти противником, зазнавали важких втрат, страждали від вад постачання. Зовн. торгівля *Гетьманщини* фактично була паралізована, знекровлюючи поповнення держ. скарбу. Влітку 1707 напередодні швед. вторгнення Петро І розпорядився провести реформування козац. війська,

котре загрожувало реорганізацією всього військово-політ. устрою гетьманату. Росія також не поділяла планів І.Мазепи щодо приєднання Правобереж. України до Гетьманщини, користуючись нею як розмінною монетою в переговорах з Августом II Веттіном.

На поч. 1708 швед. армія виступила в похід на смоленському напрямку до *Москви*, але через винищення продовольства і згін населення, до якого вдавалися відступаючі росіяни, восени 1708 була змушена звернути на південь. Зневірена в підтримці Росії *козацька старшина* на чолі з І.Мазепою зав'язала за посередництвом польс. короля Станіслава Лещинського зносини зі швед. королем Карлом XII, маючи на меті встановити над Гетьманщиною швед. *протекторат*. 25 жовтня 1708 І.Мазепа з частиною найманих і козац. полків перейшов на бік шведів, закликавши старшину й козаків виступити проти рос. політики в Україні. Бойові дії в *Лівобережній Україні* наприкінці 1708 — на поч. 1709 і репресії росіян проти прибічників І.Мазепи та мирного населення позбавили гетьмана та швед. армію підтримки. 27 червня 1709 виснажені й деморалізовані швед. війська були розгромлені переважаючими силами росіян в ген. битві під *Полтавою*. Залишки швед. армії були оточені на узбережжі Дніпра біля *Переволочної* й потрапили до рос. полону. Карл XII і гетьман І.Мазепа з невеличким загоном знайшли прихисток у володіннях турец. султана *Агмеда III* (спочатку — в Бендерах (нині місто в Молдові), згодом в — Едірне; нині місто в Туреччині). Після смерті І.Мазепи Карл XII зі своїми прибічниками залишався в еміграції до 1714.

Після *Полтавської битви* 1709 Петру І вдалося реанімувати Пн. союз. У жовтні 1709 Росія підписала дві угоди, згідно з якими до участі в бойових діях поверталися Данія та Саксонія. 1712 союзники перемістили воєнні дії до Померанії, звідки шведи контролювали пд. узбережжя Балтики. Стосунки між союзниками почали ускладнюватися через наближення переділу швед. володінь і втручання європ. д-в (Франція, *«Священна Римська імперія германської нації»*), котрі завершили війну за Іспанську спадщину 1701—14. 10 грудня 1712 в битві під Гадебу-

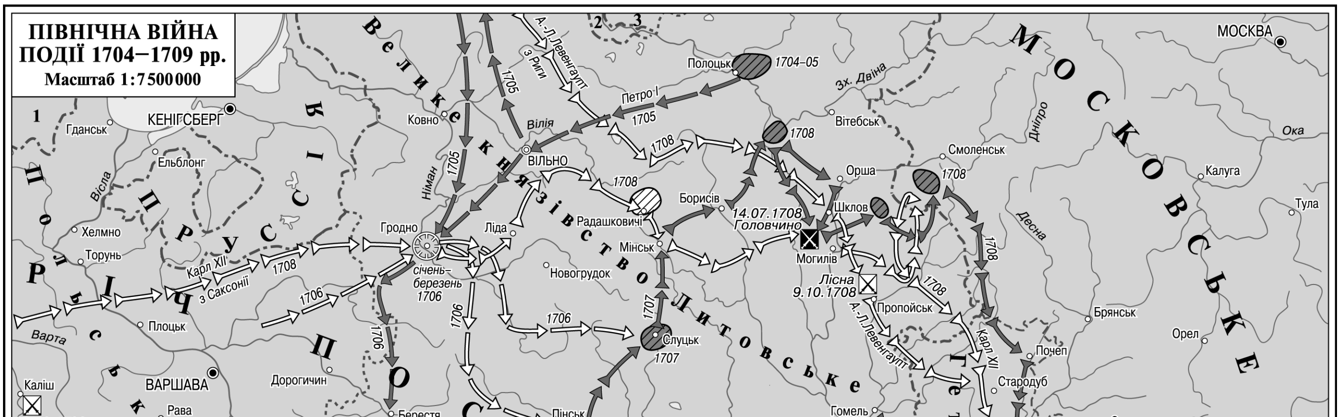

шем (нині місто в Німеччині) шведи завдали поразки датсько-саксонським військам. 1712—13 помітно активізувалися бойові дії на Балтиці. 18 вересня 1713 капітулював Штеттін (нині м. Щецин, Польща), а територію Померанії було поділено між Саксонією і Голштинією. Протягом кінця 1713 — 1714 рос. експедиційний корпус за підтримки флоту завдав шведам відчутних поразок, опанувавши значною частиною Фінляндії. Висланий 1714 з *Османської імперії* Карл XII зосередив свої сили в Померанії, за втримання якої у війну в травні 1715 вступила Пруссія. Після серії перемог датського флоту над шведами та капітуляції Штральзунда (нині місто в Німеччині) Пруссія та Ганновер уклали з Данією союзну угоду. У відповідь шведи ввели свої війська до Норвегії, що належала датській короні. Просування швед. військ стримували кілька прикордонних фортець, під час облоги однієї з яких (Фредрікстен) 30 листопада 1718 загинув Карл XII. Після сходження на престол сестри Карла XII Ульріки-Елеонори Швеція взяла курс на поступовий вихід із війни, розпочинаючи за підтримки Великої Британії сепаратні переговори зі своїми противниками. У листопаді 1719 Швеція поступилася Ганноверу своїми опорними пунктами на Пн. морі — Бременом і Верденом (нині обидва міста в Німеччині). У січні 1720 Швеція уклала мир із Пруссією, поступившись Штеттіном і гирлом Одеру. У червні 1720 було укладено мир із Данією, за яким датчани одержали територіальні поступки в Шлезвіг-Гольштейні. Розраховуючи на підтримку Великої Британії, Швеція прагнула мінімалізувати свої територіальні втрати в Сх. Прибалтиці, але рос. десанти, висаджені на швед. узбережжі, примусили Стокгольм піти на переговори. Після тривалих перемовин у Ніштадті (нині м. Усікаупункі, Фінляндія) 30 серпня 1721 було підписано мирний договір, згідно з яким Росія залишала за собою захоплені протягом війни Прибалтику, пд.-зх. Карелію. Підсумком війни стала втрата Швецією панування на Балт. морі, значних територій на східнобалт. узбережжі та в Німеччині, а разом із ними — і лідерства у центрально-східноєвроп. регіоні, яке перейшло до Росії.

Літ.: *Масловский Д.* Северная война 1700—1721 гг. СПб., 1892; *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707—1709 гг. СПб., 1912; *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709. Kraków, 1925; *Крупницький Б.* Плани Мазепи у зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів. В кн.: Мазепа: Збірник статей, т. 1. Варшава, 1938; *Gierowski J.* W cieniu Ligi Północnej. Wrocław, 1971; *Hassinger E.* Brandenburg-Preußen, Schweden und Rußland 1700—1713. München, 1953; *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958; *Wimmer J.* Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Pólnocnej (1700—1717). Warszawa, 1965; *Åberg A.* Karolinerna och Österlandet. Stockholm, 1967; История Северной войны 1700—1721 гг. М., 1987; *Staszewski J.* August II Mocny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1998; *Мельник Л.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700—1702 рр.). В кн.: На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. К., 1999; *Frost R.I.* The Northen Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558—1721. Longman, 2000; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; *Lilijegren B.* Karl XII: En Biografi. Lund, 2002; *Сокирко О.* Козацьке військо під прицілом модернізації. В кн.: Соціум: Альманах соціальної історії, вип. 2. К., 2003; *Його ж.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006; *Енглунд П.* Полтава. Х., 2009; *Сокирко О.* Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. «УЇЖ», 2009, № 2; *Burdowicz-Nowicki J.* Piotr I, August II i Rzeczpospolita: 1697—1706. Kraków, 2010.

О.Г. Сокирко.

ПІВНІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ДЕКАБРИ́СТІВ — див. *Декабристів рух.*

ПІВНІЧНОАТЛАНТИ́ЧНИЙ АЛЬЯ́НС (офіц. назва Організація Північноатлантичного договору — англ. North Atlantic Treaty Organization — NATO) — військово-політ. орг-ція, створена відповідно до Вашингтонського договору 4 квітня 1949 північноамер. та західноєвроп. д-вами. Гол. метою альянсу є забезпечення колективної оборони держав-членів. Згідно зі статтею 10 зазначеного договору будь-яка європ. д-ва, спроможна втілювати принципи альянсу й робити свій внесок у гарантування безпеки союзників, може бути запрошена до вступу. Країнами-засновниками НАТО стали: США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. У лютому 1952 до НАТО увійшли Греція і Туреччина, у травні 1955 — ФРН, що стало безпосереднім приводом до створення Орг-ції Варшавського договору (ОВД; див. *Варшавський договір 1955*). У травні 1982 членом НАТО стала Іспанія, а в березні 1999 — Польща, Чехія і Угорщина. Чергове розширення альянсу відбулося в квітні 2004, коли до НАТО приєдналися Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Румунія. У квітні 2009 членство в НАТО набули Албанія та Хорватія. Станом на 1 січня 2010 членами НАТО є 28 д-в. Заявка на вступ Македонії була відкладена з причини конфлікту із Грецією щодо назви цієї д-ви.

Вищим органом управління всіма структурами НАТО є Рада глав держав-членів Північноатлантичного альянсу. Рішення мають прийматись консенсусом, що засвідчує рівноправність усіх учасників НАТО. Періодично збираються ради міністрів оборони, працюють к-ти начальників ген. штабів, ради міністрів закордонних справ, к-ти цивільної оборони. Крім виконавчої влади

Брюссель. Штаб-квартира НАТО. Фото 2010.

країн-членів НАТО, до атлантичного процесу на політ. рівні залучені й законодавці, які працюють у форматі Парламентської асамблеї НАТО.

Перші 40 років свого існування НАТО була активним суб'єктом «*холодної війни*». У середині 1950-х рр. за ген. секретаря НАТО лорда Ісмея (1952—57) в альянсі були визначені осн. напрями співробітництва з оборонних питань, затверджена чітка військ. структура альянсу. Функції оперативного управління союзними військами здійснює верховний головнокомандуючий амер. військами в Європі. Європ. військові призначаються на посади головнокомандуючих окремими видами збройних сил за регіональним принципом (командуючі родами військ у Пн. Європі, Центр. Європі та Середземномор'ї). Ген. секретар НАТО репрезентує виконавчу владу альянсу та здійснює функції політ. координатора й гол. менеджера.

Об'єднуючим чинником для активізації політ. консультацій між учасниками НАТО стала спільна реакція на вторгнення *СРСР* до Угорщини в жовтні 1956, що дало можливість компенсувати розбіжності між США та Великою Британією і Францією з приводу спроби військ. врегулювання проблеми Суецького каналу. Також 1956 було прийнято рекомендації щодо регулярних політ. консультацій та розвитку співробітництва в невійськових галузях між країнами-членами НАТО. 1957 з метою розширення науково-тех. співробітництва була започаткована наук. програма НАТО. У рамках названої програми працюють бл. 13 тис. науковців із різних країн.

Саміт НАТО у Празі. Листопад 2002.

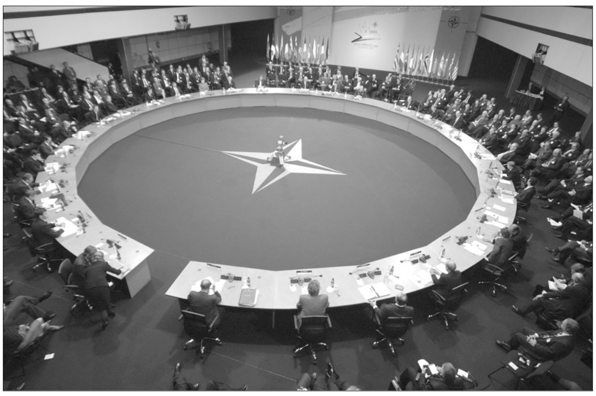

Одна з найсерйозніших криз в історії альянсу настала за часів кер-ва ген. секретаря НАТО П.-А.Спаака (1957—61). 1960 Франція, висловлюючи незадоволення амер. гегемонією, вийшла з інтегрованої військ. структури НАТО, але залишилася членом альянсу на політ. рівні (2008 Франція повністю повернулася до всіх структур НАТО). Внаслідок рішення франц. президента Ш. де Голля штаб-квартира НАТО була передислокована з Парижа (Франція) до Брюсселя (Бельгія). Наступний ген. секретар альянсу Д.Стіккер (1961—64) сприяв подоланню політ. кризи, яка виникла у зв'язку з позицією франц. президента Ш. де *Голля* щодо меж та змісту трансатлантичного партнерства. 1967, уже за нового ген. секретаря М.Брозіо (1964—71), НАТО затвердила т. зв. звіт Хармеля про майбутні завдання альянсу. Було підтверджено подвійну військ. політику: з одного боку — утримання військ. потужності, потрібної для оборони та стримування, а з другого — розвиток позитивних ініціатив, спрямованих на розв'язання політ. проблем в Європі. Нова оборонна стратегія НАТО (доктрина гнучкого реагування), на відміну від попередньої, яка передбачала масовий військовий удар у відповідь на будь-яку форму зовн. агресії проти країни-члена НАТО, пропонувала встановити такий рівень військ. потужності, котрий давав би можливість для застосування будь-якого варіанта відповіді в разі агресії. Країни НАТО засудили введення військ країн ОВД 1968 до *Чехословаччини*, але в ситуації військ. паритету між СРСР та США прямого військ. зіткнення не відбулося. Це давало підстави вважати НАТО та ОВД гарантами силового балансу світ. ладу, який склався після *Другої світової війни*.

За ген. секретаря НАТО Й.Лунса (1971—84) паралельно розгорталися як процеси певної військово-політ. розрядки, пік якої настав після підписання Гельсінкського заключного акта 1975, так і продовження ідеологічної конфронтації та гонки озброєнь. В умовах фактичного закінчення періоду розрядки міжнар. напруженості 1979 НАТО прийняла рішення про розгортання в Зх. Європі амер. ракет середньої дальності «Першинг-2». Чергова серйозна криза у відносинах між НАТО та ОВД настала після запровадження 1980 військ.стану в Польщі. Однак уже наприкінці історії «холодної війни», коли НАТО очолював ген. секретар лорд Каррінгтон (1984—88), визначилися позитивні тенденції, пов'язані з активізацією переговорів між двома військ. блоками з питань обмеження звичайних видів зброї та чисельності військ в Європі. Найвагоміші істор. зрушення настали за ген. секретаря НАТО М.Вернера (1988—94). Рад. генсек М.*Горбачов* та амер. президент Р.Рейган у грудні 1987 підписали Договір про ліквідацію ракет середнього радіусу дії. 9 листопада 1989 впав берлінський мур, який був символом конфронтації між Сходом та Заходом. У липні 1990 Президент СРСР М.Горбачов погодився, аби ФРН після об'єднання з Нім. Демократ. Республікою залишилася в НАТО. У листопаді 1990 на паризькому саміті Наради з безпеки та співробітництва в Європі був підписаний Договір про звичайні види озброєнь та збройні сили в Європі. Рим. декларація НАТО 1991 підвела риску під військово-політ. завданнями альянсу доби «холодної війни» та визначила мету його існування на істор. перспективу. У грудні 1991 з метою налагодження діалогу з новими незалежними д-вами було створено Раду Північноатлантичного партнерства (РПАС), учасниками якої є 44 країни, включно з Україною. Гол. для РПАС є реалізація цілей співробітництва між країнами НАТО та новими демократ. країнами.

На засіданні Ради НАТО в Брюсселі 10—11 січня 1994 було прийнято програму «Партнерство заради миру», що сприяла встановленню партнерських зв'язків із країнами, які не є членами НАТО. «Партнерство заради миру» створює умови для відкритості процесів нац. планування та формування військ. бюджетів, забезпечення демократ. контролю над збройними силами, підтримання здатності й готовності брати участь у миротворчих опе-

раціях під егідою *Організації Об'єднаних Націй* або *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, враховуючи положення нац. конституцій, розвиток військ. співробітництва з НАТО для здійснення спільного планування, військ. підготовки та навчань, формування в тривалій перспективі таких збройних сил, які будуть спроможні краще взаємодіяти за стандартами НАТО. Альянс формально зобов'язався консультуватись із будь-яким учасником «Партнерства заради миру», якщо цей партнер відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політ. незалежності або безпеці. Учасниками зазначеної програми є бл. 60 країн світу. Країни-члени НАТО подолали кризу в кер-ві альянсом, що спостерігалася 1994—95 за ген. секретаря НАТО В.Класа, якого звинувачували в корупції.

У лютому 1994 Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». Механізм співробітництва Росії та НАТО регулює підписаний 27 травня 1997 «Основоположный акт». Проте НАТО надала Росії лише право голосу у вирішенні питань європ. і світ. безпеки, але не право вето щодо своїх дій. Рос. кер-во вважає, що можлива перспектива вступу в НАТО суперечить статусу Росії як одного із самостійних полюсів сили.

Розвиток правової основи співробітництва України з НАТО прискорився наприкінці 1990-х рр. «Хартія про особливе партнерство» між Україною та Орг-цією Північноатлантичного договору була підписана Президентом України Л.*Кучмою* і лідерами на той час ще 16-ти країн-членів НАТО 9 липня 1997 в Мадриді (Іспанія). Хартія спрямована на забезпечення розширення та поглиблення відносин співробітництва між Україною і структурами НАТО. Хартія визнає Україну невід'ємною частиною Центр.-Сх. Європи та ключовим фактором забезпечення стабільності на континенті в цілому. Відповідно до положень зазначеної хартії створено механізм регулярних політ. і військ. консультацій між Україною та НАТО з кола питань, що становлять спільний інтерес, зокрема, у галузі безпеки, запобігання конфліктам, контролю над роззброєнням, експортом зброї та військ. технологій, боротьби з тероризмом. Були засновані військ. місії зв'язку України — у Брюсселі, а Північноатлантичного альянсу — у *Києві*. Хартія сприяла активізації співробітництва України з країнами-членами НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру». Функціонують міжвідомча Комісія Україна—НАТО, спільна робоча група з питань військ. реформи, діє місія України при штаб-квартирі НАТО в Брюсселі. 7 травня 1997 в Києві відкрито Центр інформації та документації НАТО. Зв'язки між громад. і неурядовими установами України та країн НАТО успішно здійснює Атлантична рада України. За ген. секретаря НАТО Х.Солани (1995—99) альянс активно долучився до врегулювання балканської кризи, яка виникла внаслідок розпаду 1991 *Югославії*. Після підписання *Дейтонської угоди 1995* альянс створив спочатку багатонац. сили з імплементації (IFOR), а потім — сили зі стабілізації (SFOR), активну участь у миротворчій діяльності яких брали Збройні сили України. У квітні 1999 у Вашингтоні (США) на ювілейному саміті НАТО була затверджена нова військово-політ. стратегія альянсу, яка передбачає зміцнення трансатлантичного партнерства та визначає глобальні військ. завдання альянсу. Військ. операція НАТО проти Югославії (24 березня — 10 червня 1999) стала найбільшою в історії альянсу, але негативно позначилася на його іміджі.

За кер-ва генерального секретаря НАТО лорда Дж.Робертсона (1999—2004) відбулося друге після закінчення «холодної війни» і водночас найбільше з часу заснування розширення НАТО. Зважаючи на глобальні функції альянсу, його стали називати «світовим жандармом». Після терактів у США 11 вересня 2001 вперше розглядалася можливість застосування статті 5 про колективну безпеку. Союзники по НАТО залучилися до антитерористичної операції на території Афганістану, яка розпочалася в жовтні 2001. Але в березні—травні 2003 під час підготовки та проведення військ. дій з метою ліквідації режиму С.Хусейна в Іраку серед союзників по НАТО з'явилися істотні розбіжності щодо меж превентивного використання сили в обхід рішень ООН. Європ. союзники — т. зв. стара Європа — також були стурбовані тим, що розгортання системи протиракетної оборони над територією США може порушити гарантії безпеки для Європи. Підвалини трансатлантичного партнерства також руйнувалися планами *Європейського Союзу* створити власні сили швидкого реагування. Прихильними до амер. позиції є позиції Великої Британії та країн «нової» Європи на чолі з Польщею. Розв'язанню суперечностей між «старою» й «новою» Європою, з одного боку, та США — з другого, була присвячена діяльність ген. секретаря НАТО Я. де Хооп Схеффера (з квітня 2004 до серпня 2009). 1 серпня 2009 до виконання обов'язків ген. секретаря НАТО приступив датчанин А.Фог-Расмусен. Його осн. завданнями стали консолідація країн-членів НАТО та розробка нової стратегії діяльності альянсу.

Україна бере активну участь у всіх заходах, передбачених індивідуальною програмою партнерства, зокрема, на Яворівському полігоні відбуваються навчання «Козацький степ» та «Щит миру», з 1997 на крим. узбережжі проводяться військово-мор. навчання «Морський вітер». З липня 2000 спільний українсько-польс. батальйон бере участь у миротворчій операції на території Косово. У травні 2002 *Рада націо-*

Генеральний секретар НАТО А.Ф. Расмуссен та Президент України В.Ф. Янукович. Брюссель, 24 лютого 2011.

нальної безпеки і оборони України оголосила рекомендації відмовитися від нейтрального статусу України та розпочати підготовку до вступу в НАТО. З серпня 2003 до березня 2005 укр. підрозділ миротворців разом із військами США та ряду ін. країн НАТО брав участь в операції з демократ. перебудови Іраку. Водночас у квітні 2004 Україна представила НАТО «Оборонний бюлетень», який передбачав стратегію розвитку її збройних сил на період до 2015. До того часу планується реформувати укр. військо, перевести його кадровий склад на професійну основу та адаптувати військ. техніку й структури командування до стандартів НАТО. На червневому 2004 саміті НАТО привітала курс України на розвиток демократії, цивільного контролю за діяльністю збройних сил та започаткувала фактичне виконання програми підготовки України до повноправного членства в НАТО.

Півторак. Срібло. 1618.

Упродовж 2005—09 держ. влада й громад. орг-ції України проводили кампанію, спрямовану на покращення іміджу НАТО в укр. сусп-ві. Однак паралельно велася активна контрпропаганда проти вступу України до НАТО. У квітні 2005 у *Вільнюсі* Україна підписала Цільовий план дій. У листопаді 2005 було підписано Меморандум з НАТО щодо використання альянсом укр. військово-транспортної авіації. Серйозною перешкодою на шляху до вступу України в НАТО стало дислокування в Криму (до 31 травня 2017) Чорномор. флоту РФ. У червні 2006 із цільового фонду НАТО розпочалося фінансування процесу знищення застарілих боєприпасів, які перебували на території України. У листопаді 2006 в Мін-ві оборони України та Ген. штабі України з'явилися радники з країн НАТО. У квітні 2007 військ. кораблі Чорномор. флоту України на ротаційній основі приєдналися до антитерористичної операції ВМС НАТО в Середземному морі «Активні зусилля». 18 січня 2008 Україна подала офіц. лист із проханням про приєднання її до плану дій щодо набуття членства в НАТО. Але опозиційна на той час Партія регіонів України закликала дати на це звернення негативну відповідь. 3—4 квітня 2008 на Бухарестському саміті НАТО Україні та Грузії було обіцяно членство в НАТО «в історичній перспективі». «Старі» держави-члени НАТО прислухалися до категоричної позиції Росії, яка виступила проти розгляду питання вступу України до НАТО. У зв'язку із цим було на невизначений час відкладено референдум з питання вступу України в НАТО. У грудні 2008 Україна та НАТО розробили «Річний національний план» співробітництва. Лише в січні 2010 НАТО у повному обсязі відновила військово-політ. взаємодію з Росією, яка була перервана внаслідок російсько-грузин. війни в серпні 2008.

Є. Пігуляк.

У січні 2010 Україна приєдналася до обговорення пріоритетів діяльності сил швидкого реагування НАТО. Вступ України до НАТО залежить від ступеня успішності демократ. і ринкових реформ, ствердження європ. сусп. цінностей в укр. сусп-ві та завершення військ. реформ.

Літ.: *Дугин А.* Основы геополитики. М., 1997; Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. «Голос України», 1997, 11 липня; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1998; *Бжезинский З.* Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 1999; Україна і світ: Проблеми міжнародної співпраці та колективної безпеки: Бібліографія статей українських періодичних видань (1991—1999 рр.). К., 1999; *Арон Р.* Мир і війна між націями. К., 2000; *Бжезинский З.* Выбор: Глобальное господство или глобальное лидерство. М., 2004; *Требин М.П.* Терроризм в XXI веке. Минск, 2004; *Троцкий М.А.* Трансатлантический союз 1991—2004: Модернизация американо-европейского партнерства после распада биполярности. М., 2004; *Горбулін В.П., Литвиненко О.В.* Національна безпека: Український вимір. К., 2008; Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підручник. К., 2008; *Хабермас Ю.* Расколотый Запад. М., 2008.

А.Ю. Мартинов.

ПІВÓРТ — назва іспанських монет номінальною вартістю 1 реал та 10-крейцерових австрійс. монет тирольського ерцгерцога Леопольда (1623—32), яка зустрічалася в писемних джерелах укр. земель 1-ї пол. 17 ст.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ПІВПОЛУ́ШКА — назва мідної монети вартістю $^1/_8$ *копійки*, яка була випущена 1700 рос. царем *Петром I.* На аверсі — гербовий двоголовий орел, на реверсі — позначення вартості. П. була найдрібнішою рос. монетою.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

ПІВТОРА́К (польск. półtorak) — назва срібної монети вартістю $1^1/_2$ *гроша*, яка карбувалася монетними дворами *Речі Посполитої* за зразком нім. *грошенів* та драйпелькерів. У 17 ст. вони випускалися в містах *Краків*, Бидгощ (нині місто в Польщі), Вільно (нині м. *Вільнюс*), Рига (нині столиця Латвії). Коронні півтораки випускалися також на монетному дворі у *Львові*, який з перервами функціонував упродовж 1656—63. Маса П. спочатку дорівнювала 1,54 г (0,72 г чистого срібла), згодом вона зменшилася до 1,08 г (0,31 г чистого срібла). Звичайно на аверсі монети внизу вміщувалася цифра «3», що означала її вартість — 3 *півгроші*, які на той час майже не карбувалися, а на реверсі — традиційна цифра «24», що вказувала на колишню вартість *талера* — 24 гроші. У нім. землях польські П. називали «брумерами» (нім. назва м. Бидгощ, де випускалися півтораки, — Бромберг). Півтораки, які на укр. землях одержали назву «*чехи*», були найпоширенішою розмінною монетою протягом 17—18 ст. Крім польських, на Україні були поширені півтораки швед. володінь у Прибалтиці, Бранденбурзько–Прусської д-ви та деяких нім. володінь. У *Лівобережній Україні* в 2-й пол. 17 ст. П. за вартістю прирівнювався до рос. *копійки*. За гетьманування П.*Дорошенка* у м. *Лисянка* карбували монети, які імітували річпосполитські П.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ПІГУЛЯ́К Єротей (н. 17.10.1851— п., імовірно, 1924) — громад., політ. та освітянський діяч *Буковини*. Н. в с. Мамаївці (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.)

в сім'ї сільс. дяка. Його рідний брат — видатний буковинський художник Юстин Пігуляк. Закінчив правосл. нар. школу в *Чернівцях* та Реальну школу у *Відні*. Вищу освіту здобув у віденській «Політехніці». Після повернення до Чернівців став викладачем школи. Ще зі студентських років брав участь в укр. нац. русі. У Відні вступив в укр. культ. т-во «Січ» (див. *Січ у Відні*). З 1890-х рр. став одним із гол. ідеологів та керівників *народовців*, а 1906 виступив як один із засновників-керівників і розробник тактики дій «Національної ради русинів на Буковині», ін. назва якої — Національно-демократ. партія. 1903—06 був одним із членів міжнац. об'єднання депутатів буковинського сейму «Вільнодумний союз». Фундатор вічового руху українців на Буковині, голова т-ва «Народний дім» (1884), «*Руської бесіди*» (1884), політ. орг-ції українців «*Руська рада на Буковині*» (1885), першого укр. сел. кредитного об'єднання «Руська каса», засновник т-ва «Січ» на Буковині тощо. Обирався депутатом австрійс. парламенту (1898—1918) та буковинського сейму (1890—1918), сприяв розширенню культ. контактів українців Буковини з українцями Наддніпрянщини.

П. у м. Чернівці.

Літ.: Ілюстрована хроніка товариства «Український народний дім» у Чернівцях: 1884—1934. Чернівці, 1934; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Гнеп М.* Єротей Пігуляк. «Буковинське віче», 1998, № 13—15, 26 березня.

С.Л. Юсов.

ПІДВОЛОЧИ́СЬК — с-ще міськ. типу *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Збруч (прит. Дністра). Населення 7700 осіб (2007).

Відомий із серед. 17 ст. як незначний населений пункт, який був розташов. навпроти м. *Волочиськ*. Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 П. відійшов до Австрії. 1810—15 — у складі Рос. імперії. Із 1815 — знов у складі Австрії, на російсько-австрійс. кордоні. У серед. 19 ст. П. — присілок с. Староміщина (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.). 1871 через П. пройшла залізниця *Тернопіль—*

Підволочиськ. Ратуша. Листівка початку 20 ст.

Жмеринка, якою з 1874 здійснювалося регулярне сполучення між *Австро-Угорщиною* та Рос. імперією. У П. було споруджено прикордонну станцію, де відбувалася перевалка вантажів (у першу чергу збіжжя) з рос. вагонів у європейські. (Така операція була необхідна через різну ширину колії.) Завдяки цьому П. став привабливим місцем для комерсантів і швидко перетворився із села на містечко, яке інтенсивно зростало (у 1880 — 1,8 тис. мешканців, у 1914 — 5,9 тис., із них 2/3 — євреї).

На початку *Першої світової війни* в серпні 1914 П. був окупований рос. військами. Із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. У липні 1919 зайнятий польс. військами. Між світ. війнами П. перебував у складі Польщі (на кордоні з *СРСР*). У зв'язку з незначним товарообігом між Польщею та СРСР і закритістю кордону значення П. в порівнянні з довоєнним часом упало. П. був одним із перших населених пунктів *Західної України*, куди (17 вересня 1939) вступили рад. війська. У січні 1940 П. надано статус с-ща міськ. типу і райцентру. Окупований нацистською Німеччиною з 5 липня 1941 до 21 березня 1944.

Збереглися поховання вояків *Української Галицької армії*, які загинули в червні—липні 1919.

У П. народився нім. письменник єврейс. походження Г.Кестен (1900—96).

Інтернет-сайт міста: http://pidwolochysk.org.ua.

Літ.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; ІМіС УРСР: Тернопільска область. К., 1973; Підволочиська земля в спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993; *Мокрій Ю.* Підволочиськ: Короткий ілюстрований історичний нарис. Підволочиськ, 2001; *Гуцал П. та ін.* Підволочиськ. В кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008.

Т.С. Водотика, Д.Я. Вортман.

В.В. Підгаєцький.

ПІДГАЄ́ЦЬКИЙ Віталій Васильович (01.08.1951—13.02.2004) — історик, фахівець у галузі джерелознавства, системної методології та кількісних методів (кліометрії істор. досліджень). Д-р істор. н. (1993), професор (1995). Н. в с. Тартак Чечельницького р-ну Він. обл. в сім'ї службовців. 1973 закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту (нині *Дніпропетровський національний університет* ім. О.Гончара). 1982 в Моск. історико-архів. ін-ті захистив канд. дис. на тему: «Джерела про участь робітничого класу в діяльності міських рад (на матеріалах південно-східних областей України) у 1921—1925 рр.»; 1993 — докторську дис. «Соціальна структура населення міст України у роки НЕПу (досвід багатовимірного статистичного аналізу матеріалів переписів 1923 і 1926 рр.)» у *Московському університеті*.

Після закінчення аспірантури (1978) працював викладачем, доцентом кафедри всесвітньої історії Дніпроп. ун-ту (1978—88), доцентом, професором кафедри історіографії та джерелознавства (1989—2004). Читав професорські курси: «Теорія джерелознавства»,

Підволочиськ. Вілла Громницьких. Нині у будинку розміщені районний відділ народної освіти та Підволочиський районний краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

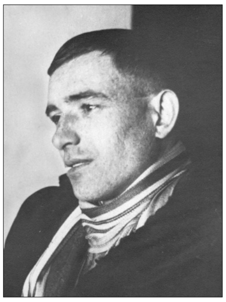

С.О. Підгайний.

«Історія науки і освіти в Україні». 1995 П. присвоєно вчене звання професора.

П. заклав основи «українськоï моделі» *інформатики історичної*, започаткував дослідження масових джерел, застосування кількісних методів, філос. аспектів істор. пізнання. 1988 започаткував уперше для вузів гуманітарного профілю викладання курсу «Кількісні методи в історичних дослідженнях». 1994 П. створив першу в Україні н.-д. лабораторію комп'ютерних технологій істор. досліджень. 1992—2004 — член ради Міжнар. асоціації «Історія і комп'ютер».

Автор понад 50-ти наукових праць, у т. ч. 6-ти монографій та навч. посібників. Підготував 7 кандидатів істор. наук.

П. у м. *Дніпропетровськ.*

Праці: Міста України у роки НЕПу (варіант кліометричного підходу до аналізу соціальних структур). Дніпропетровськ, 1994; Загадка Манфреда Талера или «что исторического в историческом источнике». Днепропетровск, 1999; Модернізм і постмодернізм: Уявне минуле чи інваріантне майбутнє? Дніпропетровськ, 2000; Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. Дніпропетровськ, 2001.

Літ.: Професори Дніпропетровського національного університету: Біографічний довідник. Дніпропетровськ, 2003; *Бородкин Л.* Виталий Подгаецкий: Наука как урок нравственности. В кн.: Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 2. К., 2006; Светлой памяти В.В. Подгаецкого. В кн.: Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер», № 33, апрель 2006. М., 2006.

О.А. Удод.

ПІДГАЄ́ЦЬКИЙ ДО́ГОВІР УКРАЇНИ З ПО́ЛЬЩЕЮ 1667 — українсько-польс. мирний договір, укладений 19 (9) жовтня 1667 правобереж. гетьманом П.Дорошенком із представником польс. короля *Яна II* Казимира Ваза гетьманом польним коронним Я.Собеським (див. *Ян III Собеський*), що передбачав повернення *Війська Запорозького* під зверхність *Корони Польської*. Укладенню П.д.У. з П. передували двотижневі бої, у ході яких П.Дорошенку та його союзникам — крим. татарам на чолі з калгою Крим-Гіреєм — вдалося завдати польс. війську значних втрат і взяти в облогу його табір (див. *Вагенбург*). Від повного розгрому коронну армію врятувало те, що, отримавши звістку про напад запорожців на чолі з І.Сірком на Крим, Крим-Гірей пішов на укладення з Я.Собеським сепаратної угоди про відновлення військово-політичного союзу між *Кримським ханатом* і *Річчю Посполитою,* а також повернення козаків під зверхність польс. короля Яна II Казимира Ваза. П.д.У. з П. передбачав: амністію всім учасникам війни проти короля і Речі Посполитої, відмову Війська Запороз. від будь-яких протекцій іноз. правителів, безпечне повернення шляхти до своїх маєтків в Україні. Я.Собеський обіцяв задовольнити потреби Війська Запороз. на найближчому вальному сеймі, не вводити коронних військ до міст, у яких мешкали козаки, вивести з Білої Церкви частину польс. залоги, гарантувати недоторканність козац. хуторів тощо.

Дж.: *Kluczycki F.* Piśma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1, cz. 1. Kraków, 1880.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах. 1648—1714. К.—Нью-Йорк, 2003.

В.М. Горобець.

ПІДГА́ЙНИЙ Олег Семенович (н. 1933) — історик і бібліограф. Син С.*Підгайного.* Н. в м. *Харків.* Від 1943 — разом із батьками на еміграції, від 1949 — у Канаді. Закінчив Мак-Гільський ун-т у м. Монреаль (пров. Квебек, Канада). Викладав в Обернському ун-ті (шт. Алабама, США). Від 1961 — редактор час. «The New Review». Один із фундаторів Укр. звукозаписного (фоно) архіву в Торонто (пров. Онтаріо, Канада; 1977) та Ін-ту ім. Симона Петлюри в м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США; 1977). Автор низки праць і бібліографічних покажчиків з історії *української революції 1917—1921,* польсько-укр. взаємин поч. 20 ст., українсько-єврейс. стосунків часів *Другої світової війни* та ін. Кілька бібліографічних покажчиків опублікував у співавторстві зі своєю матір'ю — Олександрою Підгайною.

Праці: Mr. Krushchev goes slave-hunting. New York, 1956; The Ukrainian-Polish problem in the dissolution of the Russian Empire, 1914—1917. Toronto — New York, 1962; The formation of the Ukrainian Republic. Toronto — New York, 1966; Ukrainian historiography and the Great East-European revolution: A propos of Symonenko's polemics. Toronto — New York, 1968; The Ukrainian Republic in the great East-European revolution: A bibliography, vol. 1—2. Toronto — New York, 1971—75 (у співавт.); Засновується український звукозаписний архів. «Свобода», 1977, № 165, 20 липня; Symon Petlura: A bibliography. Toronto — New York, 1977 (у співавт.).

Літ.: *Винар Л.* Рецензія на книгу: *Pidhainy O.* The formation of the Ukrainian Republic / Prefaced by M. Mladenovic. Toronto — New York, 1966. «Український історик», 1966, № 3/4; Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Перший рік Інституту імені Симона Петлюри. «Свобода», 1978, № 126, 7 червня; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Оглоблин О.* Семен Підгайний (1907—1965). В кн.: *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк—К.—Торонто, 1995.

Н.О. Лаас, О.В. Ясь.

ПІДГА́ЙНИЙ Семен Олександрович (17.04.1907—14.11.1965) — історик, письменник, публіцист, громад. і політ. діяч. Н. в станиці Новомінська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). Походив із заможної козац. родини. Батько П., учасник національно-визвол. змагань, та його старший брат Олександр були розстріляні *більшовиками* 1922. Навч. на ф-ті профосвіти Київ. ін-ту нар. освіти (1925—29). Член Істор. семінару підвищеного типу при Київ. ін-ті нар. освіти під кер-вом проф. О.*Оглоблина* (1925—27). За кілька місяців до закінчення Київ. ін-ту нар. освіти був виключений за соціальне походження. Аспірант Харків. НДІ матеріальної к-ри (1930—33). Співробітник Харків. істор. музею Слобідської України (1929—33). Викладав історію України в Харків. ін-ті нар. освіти (1930—33). Член Археогр. комісії (1930—33) та позаштатний співробітник Комісії для виучування соціально-екон. історії України 18—19 ст. (1931—33) при ВУАН. Заарештований у

січні 1933. Засуджений до вищої міри покарання. Перебував в ув'язненні на Соловецьких островах (1933—41). Повернувся в Україну під час гітлерівської окупації. Член міської управи *Харкова* та керівник одного з його районів. З 1944 — на еміграції. З 1949 — у Канаді. Член Укр. революц. демократ. партії. Один із фундаторів Спілки укр. жертв рос. терору. Голова Федерації об'єднань колиш. політ. в'язнів та репресованих совєтським режимом. Автор праць з історії заслання і перебування *інтелігенції української* в сталінських таборах, соціально-екон. історії України 17—18 ст., укр. музеєзнавства, історії *Слобідської України* 17—18 ст., спогадів. Афористично назвав представників покоління 1920-х рр., які вціліли, — «недостріляні». Фундатор час. «New Review». За редакцією П. був виданий 2-томник «The Black Deeds of the Kremlin: A White Book» (Detroit—Toronto, 1953—1955. Vol. 1: Book of Testimonies; vol. 2: The Great Famine in Ukraine). Збірка упорядкованих П. та підготовлених на поч. 1930-х рр. до друку документів з історії Бахмутського та Торського соляних з-дів 17—18 ст., а також студії П., присвячені умовам праці на льняних текстильних ф-ках 1-ї пол. 18 ст., не були надруковані через його арешт.

П. у м. Торонто (Канада).

Тв.: До редакції часопису Українські вісті. «Українські вісті», 1947, № 77, 29 жовтня; Недостріляні, ч. 1—2. Новий Ульм, 1949; Ukrainian National Communism. «Ukrainian Review», 1959, no 7; Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. (Б/м, 1949). Тернопіль, 1999; Шануймо самих себе. «Молода нація: Альманах», 2003, № 2; Українська інтелігенція на Соловках: Недостріляні. К., 2008.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків: Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; Семен Підгайний (некролог). «Нові дні» (Торонто), 1966, № 192; *Оглоблин О.* Семен Підгайний (1907—1965). В кн.: *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк—К.— Торонто, 1995; *Верба І.В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999.

О.В. Ясь.

ПІДГА́ЙЦІ — місто *Тернопільської області*, райцентр. Населення 2,9 тис. осіб (2010).

Попередня назва міста — Тудинха. Перша писемна згадка про поселення — 1397, як місто — 1463. Історичною датою утворення вважається 1445. П. були власністю князів *Чорторийських*, магнатів Княгиницьких, Гольських, Вурцел та ін. З 1630 перейшло у власність *Потоцьких.* 18 липня 1539 П. отримали *магдебурзьке право.*

П. дали назву кампанії гетьмана П.*Дорошенка* восени 1667 в союзі з татарами на чолі з Керим-Гіреєм проти *Речі Посполитої.* Метою кампанії було відвоювати *Правобережну Україну* та скасувати чинність *Андрусівського договору (перемир'я) 1667.* Кампанія зазнала невдачі (головно через пропольс. позицію І.*Сірка* та укладення угоди між татарами й Я.Собеським) і в польс. таборі під П. було підписано *Підгаєцький договір України з Польщею* 19 жовтня 1667, за яким *Військо Запорозьке* і гетьман П.Дорошенко обіцяли підданство польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза, Правобережжя визнавалося П.Дорошенком у складі Польщі.

8—9 вересня 1698 відбулася й остання в історії Речі Посполитої сутичка польс. військ із татарами (битва під Підгайцями), в якій перемогу отримали поляки під проводом польного гетьмана коронного Фелікса Потоцького.

Від 1772 місто належало Австрії. З 1867 — центр однойменного *повіту.*

У 2-й пол. — наприкінці 19 ст. в місті функціонували укр., єврейс., польс. т-ва й орг-ції (укр. ремісниче т-во «Поміч» (1873), «Просвіта», польс. нар. дім «Сокіл»). Непересічну роль у розвитку міста відіграла єврейс. громада — євреї почали оселятися в П. від пізнього середньовіччя, 1910 в місті налічувалося 5,5 тис. мешканців, 63 % з них були євреями. Єврейс. кладовище в П. є одним із найбільших на території України.

1908 прокладено залізничну лінію *Львів—Перемишляни—Бережани*—П. (П. були тупиковою станцією). Лінія завершена не була, але згодом відіграла важливу роль під час *Брусиловського прориву 1916.* Близькість П. до лінії фронту в роки *Першої світової війни* спричинила значні руйнування та людські втрати (понад 10 % населення).

На час початку національно-визвол. змагань П. були в складі Польщі. У ході *Чортківської операції Української Галицької армії* 14 червня 1919 місто було визволене укр. військами. Підгаєцька сотня вояків *Української Галицької армії* обороняла м. *Львів.*

За *Варшавським договором 1920*, а згодом — за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* П. відійшли до Польщі. 18 вересня 1939 проголошено рад. владу, тоді ж П. надано статус райцентру. 11 травня 1941 —«Кривава неділя» (органи НКВС УРСР вчинили масовий розстріл).

Місто надзвичайно постраждало в роки *Другої світової війни*

Підгайці. Свято-Успенська церква. 1653. Фото початку 21 ст.

Підгайці. Синагога. 16—17 ст. Фото 1920-х років.

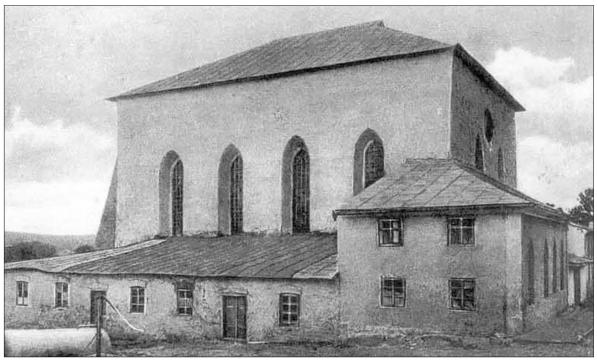

— знищено в місц. гетто понад 7 тис. євреїв, зруйновано 70 % житлового фонду, залізницю Львів—П. Звільнене навесні 1944. Від 1963 П. належали до Бережанського р-ну. Статус райцентру відновлений 6 грудня 1991. 2004 надано статус міста.

Інтернет-сайт: http://pidhytsi.at.ua.

Літ.: ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; Підгайчани в боротьбі за волю України: Історико-мемуарний збірник. Тернопіль, 2003; *Колодницький С.* Підгайці: Путівник по рідному краю. Підгайці, 2005.

Т.С. Водотика.

С.М. Підгірський.

ПІДГІ́РСЬКИЙ Самійло Максимович (20.09.1888 — імовірно, 1945) — громад. діяч, організатор культурно-просвітнього руху на *Волині*. Н. в с. Любитів (нині село Ковельського р-ну Волинської обл.) в міщансько-хліборобській родині. Закінчив 1914 юрид. ф-т Петерб. ун-ту, працював присяжним повіреним на Волині. Активний діяч укр. нац. руху на Волині: організатор т-в «Просвіта», «Рідна хата». 1917 обраний членом *Української Центральної Ради* від *Волинської губернії* (територіальне представництво). Один із засновників Укр. правничого т-ва. 15 січня 1918 обраний *Комітетом Української Центральної Ради* суддею Київ. апеляційного суду УНР. Протягом 1918—19 очолював Волин. губернську земську управу. Видавав і редагував часописи: «Громадянин» (*Житомир*, 1917), «Волинська газета» (*Луцьк*, 1918—19), «Громада» (Луцьк, 1920). 1922—28 — член польс. сейму, 1923—24 очолював *Українську парламентську репрезентацію*, від імені якої підписав «Декларацію українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі». З 1929 працював адвокатом у м. *Ковель*, у різних укр. кооп. установах.

Після приєднання західноукр. земель до УРСР деякий час перебував на нелегальному становищі, згодом виїхав із міста. Під час гітлерівської окупації П. — активний діяч *Організації українських націоналістів*, входив до *Української головної визвольної ради*. 1943 за активні зв'язки П. з *Українською повстанською армією* гітлерівцями були страчені його дружина і донька. Залишившись у м. Ковель після повернення рад. влади, був закатований органами НКВС УРСР. За ін. версією — помер в ув'язненні в м. *Київ* 1945.

Літ.: Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали, т. 2. Мюнхен, 1983; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Зайцев О.* Вибори 1922 року у Західній Україні. В кн.: Україна модерна. Львів, 1999.

Т.С. Осташко.

ПІДГІ́РЦІ — село Бродівського р-ну *Львівської області*, центр сільс. ради. Населення 1,0 тис. осіб (2001).

Уперше згадуються 1431. 1440 польс. король *Владислав III* надав привілей на володіння селами П. і Загірці Івану Подгорецькому. Відтоді й до 1633 поселення перебувало у власності родини Подгорецьких. Із 1441 до кін. 18 ст. П. входили до складу маєтку Олесько, адміністративно належали до Львів. землі *Руського воєводства*.

1633 власником поселення став С.*Конецпольський*, котрий на місці старого укріплення (згадується під 1530) розпочав спорудження фортифікованої резиденції, взірцем для якої слугували франц. ренесансові замки-палаци. Імовірно, буд-во велося 1635—40 під кер-вом інж. Г. де *Боплана* та архіт. Андре дель Аква. Замок квадратний у плані, із наріжними бастіонами та внутр. двором, пн. сторону якого утворює палац, а інші — каземати (використовувалися як службові приміщення). Плоскі перекриття казематів утворюють терасу, обгороджену балюстрадою. Роги бастіонів увінчано кавальєрами (башточками). В'їзд влаштовано з пд. боку.

Замок зазнав руйнувань 1648—51, 1672 та 1688. 1682 С.Конецпольський передав свої бродівські володіння разом із П. королевичу Якубові Собеському, а згодом вони перейшли у власність молодшого сина короля *Яна III Собеського* — Костянтина Собеського. 1720 П. із замком та ін. селами придбав Станіслав Жевуський (замок перебував у власності родини до 1865). 1728—79 було добудовано третій поверх палацу, збудовано корчму-заїзд із сонячним годинником, облаштовано парк. Власник палацу Вацлав Жевуський зібрав у палаці велику колекцію картин, старовинної зброї, найцінніші речі з *Олеського замку*, організував оркестр і театр.

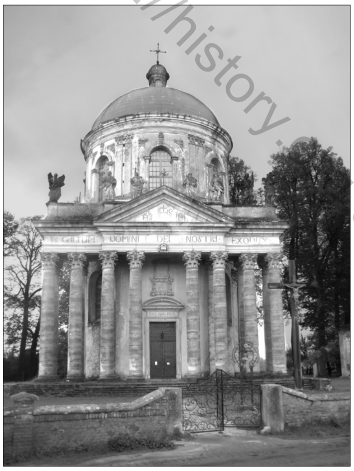

Підгірці. Костьол Воздвиження Чесного Хреста Господнього і св. Йосифа. Фото 2008.

1752—63 в П. навпроти палацу на замовлення В.Жевуського побудовано костьол Воздвиження і св. Йосифа (освячений 1766), який мав слугувати особистою усипальнею господаря. Цегляний храм, споруджений за проектом інж. Ц.Романуса в стилі *бароко*, має вигляд ротонди діаметром 12 м. Гол. фасад акцентований 14-колонним портиком коринфського ордеру. Портик увінчаний аттиком, на якому стоять 8 скульптур святих. Перед храмом стоять колони, увінчані фігурами Богоматері та св. Йосифа. Із 1861 костьол був парафіяльним храмом. 1945 костьол був закритий, 1976—79 відреставрований. Храм належить місц. греко-катол. громаді.

1787 власником П. став син Вацлава Жевуського — Северин, який придбав поселення на аукціоні з розпродажу Олеського маєтку. В цей час замок поступово приходив до занепаду, безслідно зникло багато цінних творів мист-ва.

1833 в П. оселився Леон Жевуський, який спробував відреставрувати комплекс. 1865 замок став власністю кн. Євстафія Сангушка на умовах продовження реставрації. Упродовж 1867—1903 тут були проведені ґрунтовні реставраційні роботи, відкрито му-

зей. Родина князів *Сангушків* залишалася власниками замку до початку *Другої світової війни*. Перед початком війни кн. Роман Сангушко евакуював найцінніші твори мист-ва, які зберігалися в палаці. Згодом вони потрапили до Бразилії, де на основі колекції було засновано мистецьку фундацію в Сан-Пауло.

Після входження західноукр. земель до складу УРСР замок було передано *Львівському історичному музею* (1940). Під час II світ. війни споруда сильно постраждала. У жовтні 1945 палац, в якому діяла філія Львів. істор. музею, був розграбований рад. військовослужбовцями. 1947 музей у палаці було ліквідовано, 1949 тут відкрито санаторій для хворих туберкульозом. 1956 в замку сталася нищівна пожежа. 1957—70 проведено реставраційні роботи. 1996 ліквідовано санаторій, 1997 замок передано *Львівській галереї мистецтв* і розпочато чергові реставраційні роботи.

Біля села розташов. унікальна пам'ятка археології — *Плісненськ* (Плісненський археол. комплекс) і *Підгорецький Благовіщенський монастир*.

Літ.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР, т. 3. К., 1987; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. Львів, 1997; *Чобіт Д.* Підгірці: Історико-архітектурна перлина України. Броди, 1998; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Офіц. сайт благодійного фонду «Підгорецький замок»: http://pidhirtci.org.

О.В. Андрощук.

ПІДГОРЕ́ЦЬКИЙ БЛАГОВІ́ЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Плісненський Благовіщенський монастир — монастир (спочатку — православний, потім — греко-католицький) біля с. *Підгірці* (хутір Плісненсько). За церк. легендою, заснований 1180 княжною Оленою Всеволодівною (яку не можна однозначно ототожнити з якоюсь істор. особою), проте документально відомий лише із 17 ст. Про виникнення монастиря ще в давньорус. час, на думку деяких дослідників, свідчать виявлені розкопками рештки 4-х храмів, які датуються різними періодами: в урочищі Оленин Парк (12—13 ст.), в урочищі Середгороддя (13—14 ст.), на території сучасного монастирського кладовища (15—17 ст.), навпроти сучасної монастирської дзвіниці (17—18 ст.).

Наприкінці 16 ст. біля старовинної церкви почали оселятися ченці-пустельники. 1659—63 був заснований монастир, першим ігуменом якого став виходець із *Манявського скиту* Ілля Гостиславський. Найвідомішим з його наступників був Парфеній Ломиковський (став ігуменом до 1687, помер 1729). 1694 до монастиря із с. Голубиця (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.) перенесено чудотворну ікону Богородиці (коронована 1754). 1700 обитель разом з усією Львів. єпархією перейшла в унію (див. *Українська греко-католицька церква*), після 1739 увійшла до Рус. конгрегації (провінції) ордену *василіан*. Ченцем монастиря 1796—1800 був проповідник і поет Юліан Добриловський. Збереглися літопис монастиря (охоплює події 1583—1729) і монастирський пом'яник (розпочатий 1710), в який 1861 внесено Т.*Шевченка*. Після того, як 1946 монастир закрила рад. влада, у його спорудах містився туберкульозний санаторій. У церкві служба правилася до 1960. Монастир відроджено 1990—91.

Станом на поч. 18 ст. в монастирі було кілька дерев'яних церков (Благовіщення Пресвятої Богородиці, Усікновення глави Іоанна Хрестителя, св. Онуфрія) і старовинна (імовірно мурована) Спасо-Преображенська церква, розібрана 1706. Після пожежі, що сталася 1726, до 1750 було споруджено мурований храм св. Онуфрія, що зберігся до нашого часу. Це — барокова споруда базилікального типу, із 3-ма нефами та 1 куполом. Цінним мистецьким витвором є іконостас, виконаний за проектом П.Гіжицького (1754). Із пн. зх. до церкви прилягає будинок келій (1771—86, архіт. Венцлавський).

Літ.: *Barącz.* Monaster oo. Bazylianów w Podhorcach. В кн.: Przegląd bibliograficzno-archeologiczny, t. 1. Warszawa, 1881; Летопись Подгорецкого монастыря. «Киевская старина», 1890, т. 30, июль; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (каталог-справочник), т. 3. К., 1985; *Чобіт Д.* Підгірці — історико-архітектурна перлина України. Броди, 1998; *Мудрий С.* По василіанських монастирях Галичини. «Галицька брама», 1999, № 1—2 (49—50).

Д.Я. Вортман.

М.В. Підгорний.

ПІДГО́РНИЙ Микола Вікторович (18(05).02.1903, за ін. даними, 1906 — 11.01.1983) — парт. і держ. діяч. Двічі Герой Соц. Праці (1963, 1973). Н. в с. Карлівка (нині місто Полтав. обл.) в сім'ї робітника. Трудову діяльність розпочав 1917 учнем, незабаром — слюсарем гол. мех. майстерень у Карлівці. 1920 — член загону по боротьбі з т. зв. політ. бандитизмом. 1921—23 — секретар Карлівського райкому комсомолу. 1923—26 навч. на робітничому факультеті Київ. політех. ін-ту, 1926—31 — студент Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті. Від 1930 — член ВКП(б). 1931 — інженер цукрового з-ду (с. Андрушівка; нині місто Житомир. обл.), протягом наступних років працював на інженерно-тех. посадах у цукровій пром-сті. 1937—39 — заст. гол. інженера Вінницького, гол. інженер Кам'янець-Подільського обласних цукрових трестів. 1939 — заст. наркома харчової пром-сті УРСР, 1940 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР.

1942 нарком харчової пром-сті СРСР А.Мікоян направив П. до Воронежа (нині місто в РФ) з метою прискорити евакуацію місц. цукрового з-ду. П. доповів, що особисто брав участь у вивозі обладнання, хоча нікуди не їздив. За це його зняли з посади і призначили директором Моск.

Підгорецький Благовіщенський монастир. Церква св. Онуфрія та дзвіниця. Фото 2008.

технологічного ін-ту харчової пром-сті.

1944 П. призначили заст. наркома харчової пром-сті УРСР, наприкінці року — гол. уповноваженим РНК УРСР у справах евакуації укр. населення з Польщі, 1946 — постійним представником РМ УРСР при РМ СРСР, 1950 — 1-м секретарем Харків. обкому КП(б)У. Особиста відданість М.*Хрущову* сприяла тому, що в серпні 1953 він був обраний 2-м секретарем ЦК КПУ, а в грудні 1957 — 1-м секретарем ЦК КПУ. За його перебування на цій посаді в *Києві* розгорнулося масове буд-во житла («хрущовок»), запрацював Київ. метрополітен. У ті часи П. та ін. керівники УРСР підтримали ідею М.Хрущова про широкомасштабні засіви в республіці кукурудзи, що зазнало невдачі й висміювалося в сусп-ві. 1963 республіку спіткав неврожай. М.Хрущов зібрав у Києві партійно-госп. актив керівників, де прилюдно вилаяв П., потім викликав його до *Москви* й запропонував зайнятися легкою пром-стю СРСР.

У липні 1963 П. призначили секретарем ЦК КПРС. Він сприйняв це як образу, оскільки розумів, що його авторитет і владні повноваження в Кремлі були набагато меншими у порівнянні з попередньою посадою в Україні. Разом із секретарем ЦК КПРС Л.*Брежнєвим* очолив змову у вищих ешелонах влади країни з метою зміщення М.Хрущова з посад 1-го секретаря ЦК КПРС і голови РМ СРСР. На пленумі ЦК КПРС (жовтень 1964) М.Хрущова звільнили з посад, учасники зібрання запропонували обрати замість нього 1-м секретарем ЦК КПРС П., але він відмовився на користь Л.Брежнєва. Після того владно-управлінські повноваження П. розширилися, за фактичним впливом на партійно-рад. вертикаль влади в СРСР виник своєрідний тріумвірат: Л.Брежнєв, П., голова РМ СРСР О.*Косигін*.

Така ситуація не могла існувати протягом тривалого часу, тому що містила потенційну загрозу особистій владі Л.Брежнєва. 2 вересня 1965 Л.Брежнєв на засіданні президії ЦК КПРС поставив на обговорення лист 1-го секретаря ЦК КПУ П.*Шелеста*, в якому пропонувалося надати УРСР право самостійної зовн. торгівлі. Дискусія засвідчила, що Л.Брежнєв діяв навмисно, оскільки П.Шелеста звинуватили в політ. помилках: спробі підриву монополії зовн. торгівлі *СРСР*, «місництві», потуранні укр. *націоналізму*, а П. — у «кураторстві» над Україною. У грудні 1965 П. призначили на почесну, але позбавлену реальних владно-управлінських повноважень посаду голови Президії ВР СРСР. У травні 1977 його вивели зі складу політбюро ЦК КПРС за незгоду з пропозицією Л.Брежнєва про сумісництво вищої парт. та держ. посади в СРСР. У червні 1977 сесія ВР СРСР звільнила П. із посади голови Президії ВР СРСР, яку зайняв Л.Брежнєв. П. призначили персональну пенсію союзного значення.

Член ЦК КПУ (1952—66). Кандидат у члени бюро (27 вересня 1952 — 17 серпня 1953), член бюро (президії) ЦК КПУ (17 серпня 1953 — 1 липня 1963). Член Центральної ревізійної комісії КПРС (1952—56). Член ЦК КПРС (1956—81). Кандидат у члени президії (18 червня 1958 — 4 травня 1960), член президії (політбюро) ЦК КПРС (4 травня 1960 — 24 травня 1977). Депутат ВР СРСР 4—9 скликань, член Президії ВР СРСР (1958—65).

Нагороджений 5-ма орденами Леніна.

П. у м. Москва, похований на Новодівичому кладовищі в Москві.

Літ.: «Известия ЦК КПСС», 1990, № 7 (306), июнь; Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. К., 1990; *Чернев А.Д.* 229 кремлевских вождей: Политбюро, оргбюро, секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах: Справочник. М., 1996; *Ляшко А.П.* Груз памяти: Трилогия: Воспоминания, кн. 2 — кн. 3, ч. 1. К., 1997; Государственная власть СССР: Высшие органы власти и управления и их руководители: 1923—1991 гг.: Историко-биографический справочник. М., 1999; «Власть», 2003, № 6 (509), 17 февраля; Шелест Петро: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. К., 2003; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005.

В.Ю. Васильєв.

І.М. Піддубний.

ПІДДУ́БНИЙ Іван Максимович (08.10(26.09).1871—08.08.1949) — силач, цирковий діяч. Природно обдарована й загартована тренуваннями людина унікальної могутності, витривалості, моторності. Одна із знакових постатей фізичної к-ри. Призер конкурсів краси (на кращу статуру й мускулатуру), проведених у *СРСР* і США, коли йому вже минуло 50. Засл. арт. РРФСР (1939), засл. майстер спорту СРСР (1945). Н. в с. Красенівка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Батьки, виховуючи ще шістьох молодших за нього дітей, також надзвичайно дужих, займалися землеробством, здебільшого в с. Богодухівка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.).

1893 П. влаштувався вантажником портової фірми в *Севастополі*. Згодом переїхав до *Феодосії*. Вперше вийшов на манеж шапіто як аматор важкої атлетики і змагань на поясах. 1898 став професіоналом, гирьовиком-виконавцем оригінальних трюків. Ангажувався по багатьох мандрівних трупах, гастролював у *Києві*, *Одесі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), ін. містах Рос. імперії та за кордоном. На поч. 20 ст. вважався світ. рекордсменом із вправ зі штангою. Виграв чимало комерційних міжнар. турнірів, серед них — такі, що 1904—09 показово, хоч і неформально, оголошувалися чемпіонатами світу з класичної (французької, греко-римської) боротьби. Характерною стійкою

вдачею та системно відшліфованими тактико-тех. прийомами динамічного ведення двобоїв здобув тріумфальну славу нездоланного. Гучно афішований з рекламним званням «Чемпіон чемпіонів». У Гамбурзі (Німеччина) фахово перемагав суперників із різних країн у принципових зустрічах без публіки, особливо обумовлених правилами відповідного етичного кодексу (за т. зв. гамбурзьким рахунком).

Од 1910 до 1913 вкладав кошти і власну працю в госп-во на батьківщині, осівши в Красенівці й Богодухівці. Надалі виїхав до *Полтави*, згодом до *Санкт-Петербурга*. Продовжив митецько-спортивну кар'єру. У серед. 1920-х рр. запрошений виступати до США, отримав там, зокрема, титул найкращого борця з екстрено опанованого ним «вільного стилю». Потім придбав садибу в м. Єйськ (нині місто Краснодарського краю, РФ), де, трапплялось, у похилому віці, попри символічне повернення на арену, потерпав од злигоднів та владних утисків, у т. ч. за підкреслену демонстрацію своєї «українськості». На восьмому десяткові літ пережив нацистський окупаційний режим часів *Другої світової війни*.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

Художник М.Струнников, учень І.*Рєпіна*, намалював (вірогідно 1906—07) портрет П., а спеціально для Д.*Яворницького* — варіант цієї картини, атрибутувавши образ героя під козака-запорожця (із заміною трико на шаровари, доданням чуба тощо: копія у *Дніпропетровському історичному музеї імені Д.Яворницького*).

П. у м. Єйськ.

Тв.: Моя жизнь в борьбе. «Огонек», 1947, № 28.

Літ.: *Гринвальд Я.* Русский богатырь Иван Поддубный. М., 1957; *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький. К., 1972; *Жуков Д.А.* Иван Поддубный. М., 1975; *Меркурьев В.И.* Иван Поддубный. Краснодар, 1986; *Ковальчук Л.* Нащадок запорожців. «ЛУ», 1998, 11 червня; *Кравченко В.В.* Український Севастополь, кн. 1. Севастополь, 2001; *Титоренко Л.* Повертайся, Іване, назавжди. «Голос України», 2001, 1 вересня; *Шпак В.* Богатир із хутора Козачого. «Урядовий кур'єр», 2006, 24 жовтня; *Дымов Я.М.* От боли голос хрипнет. К., 2007.

П.Г. Усенко.

ПІДКА́МІНЬ — с-ще міськ. типу Бродівського р-ну *Львівської області*. Розташов. на берегах р. Іква (прит. Стиру, бас. Дніпра). Населення 2,1 тис. осіб (2010).

Походження назви пов'язане з тим, що поруч із поселенням розташована г. Рожаниця зі скелею-каменем (висота 17 м). Довкола каменя знайдено фрагменти посуду 9—7 ст. до н. е. та давньорус. періоду (11—13 ст.); збереглися поховання з кам'яними хрестами (17 ст.). Біля підніжжя гори — дохристиянський храм, влаштований у природній печері.

Поселення вперше згадане в істор. документах під 1441. До серед. 16 ст. ці території були спірними, а після 1537 відійшли до *Королівства Польського*. 1569 містечку було надане *магдебурзьке право*. Історія П. тісно пов'язана із заснуванням та діяльністю домініканського монастиря. Щодо датування початку його буд-ва існує кілька версій. Перша задокументована згадка про монастир належить до 1464. 1519 поселення та монастир були спалені під час татар. набігу. Активне буд-во монастиря розпочалося 1612 і тривало кілька десятиліть. Причиною довготривалого буд-ва був обвал склепіння костьолу, що повторювався двічі. Фундаторами монастиря стали роди князів *Вишневецьких*, *Чорторийських*, *Любомирських*, магнатів Собеських, *Потоцьких*, *Калиновських*. Польс. король *Ян III Собеський* виділив кошти на спорудження склепіння храму. Монастир мав форму чотирикутника із внутр. подвір'ям. У ньому

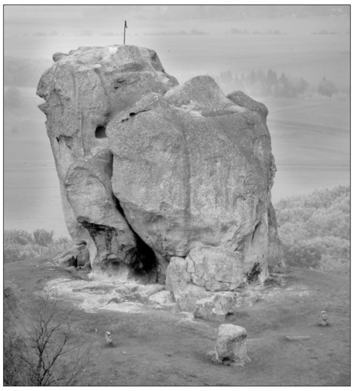

Підкамінь. Скеля-камінь на г. Рожаниця. Фото 2008.

Підкамінь. Костьол Вознесіння. Фото 2008.

Підкамінь. Костьол Вознесіння. Вежа. Фото 2008.

було зібрано багату б-ку та архів, які не збереглися до нашого часу. На основі втраченого архіву домініканський чернець, історик С.*Баронч*, який провів частину життя та був похований у П., написав кілька праць з історії монастиря. Монастир славився чудотворною іконою Божої Матері, для якої Папа Римський Бенедикт XIII 1725 надіслав золоту корону з діамантами. 1727 в монастирі відбулася коронація позолоченої фігури Богоматері, встановленої на подвір'ї монастиря.

На початку *національної революції 1648—1676* ченці залишили монастир (1648) і повернулися до нього лише 1650. Під час *Північної війни 1700—1721* в монастирі перебували війська прихильників польс. короля *Станіслава Лещинського*. У травні 1709 П. зайняли російські війська. 4 червня 1734 поселення і монастир були захоплені загонами гайдамаків.

Після 1-го поділу Польщі 1772 П. разом із *Бродами* відій-

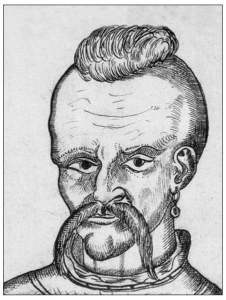

І. Підкова. Портрет роботи невідомого художника. 1587.

шов до Австрії. Монастир у П. зазнав руйнувань 1915 та пожежі 1916. Влітку 1920 П. зайняли частини *Першої Кінної армії.*

Із грудня 1939 до 1959 П. мав статус райцентру Львів. обл.

Від 1959 П. — у складі Бродівського р-ну.

Домініканський монастир у П. діяв до початку *Другої світової війни.* Від 1946 в ньому була в'язниця, а від 1956 — лікувальний заклад для розумово відсталих. 1997 відновлено діяльність монастиря «Походження Дерева Хреста Господнього», який належить ченцям-студитам *Української греко-католицької церкви.* У колиш. келіях міститься також лікарня для душевнохворих жінок.

Пам'ятки історії та арх-ри: костьол Вознесіння (1612—95), келії (17—18 ст.), дзвіниця (1708, барокове завершення виконане 1761 за проектом архіт. П.Гижицького; 1713 встановлено годинник майстра А.Загайського), каплиця Параскеви П'ятниці (1739—41, архітектори А.Кастеллі і Ф.Каппоні), оборонні мури з воротами та баштами 18 ст. (в одній із башт був ув'язнений козац. полковник С.*Палій*). У побудові фортифікаційних споруд довкола храму брав участь відомий військ. інженер Х.Дальке. 1708 на подвір'ї монастиря споруджено колодязь, буд-во якого тривало 18 років. 1719 (1718) у центрі монастирського подвір'я було встановлено коринфську колону на багатоступеневому постаменті з мідною та позолоченою фігурою Божої Матері, виготовлену на кошти С.Лідиховського майстром-золотарем Х.Шобертом із Гданська (Польща).

Літ.: *Barącz S.* Wiadomość o klasztorze WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu. Lwów, 1858; *Його ж.* Dzieje klasztoru Dominikańskiego w Podkamienu. Lwów, 1887; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР, т. 3. К., 1987; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. Львів, 1997; *Гудима П.* Підкамінь: Портрет на фоні століть. Тернопіль, 2004; *Бубній П.* Підкамінь. Тернопіль, 2007; *Чобіт Д.* Знамениті пам'ятки Підкаменя. Броди, 2008.

О.В. Андрощук.

ПІДКА́НЦЛЕР КОРО́ННИЙ — вищий урядовець *Королівства Польського* і *Речі Посполитої*, один із керівників держ. канцелярії; заступник *канцлера коронного.* Істор. попередником уряду П.к. був уряд протонотаріуса, який у 13 ст. очолював канцелярію монарха. З часом фактичний керівник апарату королів. канцелярії набув значення загальнодерж. урядовця. Після 1320 він титулувався підканцлером двору або короля, пізніше — підканцлером Польс. королівства; П.к., на відміну від коронного канцлера, завіряв акти не великою, а малою печаткою (обидві печатки мали однакову юрид. силу). Водночас межі компетенції П.к. і коронного канцлера не були чітко розмежованими. П.к. вів дипломатичну кореспонденцію, готував королів. привілеї, пожалування та ін. документи. Він входив до сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Із поч. 16 ст. його обов'язком стала перевірка на відповідність актів, що виходили з канцелярії. П.к. наглядав за веденням коронною канцелярією підканцлерських книг, які входили до т. зв. Коронної метрики. Мав також певну суд. компетенцію (міг головувати на асесорському суді).

Літ.: *Bilińska M.* Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku. Wrocław, 1967; *Krzyżaniakowa J.* Kancelaria królewska Władysława Jagiełły: Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku, t. 1—2. Poznań, 1972—79; *Sułkowska-Kurasiowa I.* Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370—1444. Warszawa, 1972; *Bardach J.* та ін. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

ПІДКАРПА́ТСЬКА РУСЬ — див. *Карпатська Україна.*

ПІДКО́ВА Іван (р. н. невід. — п. 16.06.1578) — запороз. козак, учасник багатьох військ. експедицій; молдов. господар (1577—78). Виділявся серед січовиків фізичною силою, ясним розумом та незламною волею. За тогочасною легендою був братом молд. господаря *Івана Вода* Лютого, вбитого турками 1574. На прохання молдов. бояр восени 1577 П. організував козац. загін для походу до Ясс (нині місто в Румунії) з метою зайняти престол, на якому перебував посаджений турками господар Петро VI Кульгавий. У вирішальній битві на р. Прут (прит. Дунаю) козаки розгромили молдов. військо і турец. загін, а 29 листопада 1577 вступили до столиці князівства Ясси. П. був господарем Молдови до поч. 1578, коли об'єднані сили турків, трансильванців і прихильників Петра VI Кульгавого змусили козаків відступити в Україну. На вимогу осман. султана Мурада III П. був по-зрадницькому схоплений властями *Речі Посполитої.* Згідно з рішенням варшавського *вального сейму* його стратили у *Львові.* За легендою був похований у Канівському монастирі. Ім'я козац. ватажка стало легендарним в Україні, розглядалося як символ мужності й відваги. Подвигам Івана Підкови Т.*Шевченко* присвятив одноіменну поему.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 2. К., 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Щербак В.* Іван Підкова. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Леп'явко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999.

В.О. Щербак.

ПІДКОМО́РІЙ — див. *Підкоморський суд.*

ПІДКОМО́РСЬКИЙ СУД — становий шляхетський суд для розгляду межових і земельних суперечок. На західноукр. землях, що перебували під владою *Королівства Польського*, підкоморські суди були створені після 1434 одночасно з поширенням на рус. землі польс. земського права. В укр. землях *Великого князівства Литовського* межові та граничні справи тривалий час вирішували призначувані для цього *великим князем* комісари. На Віленському сеймі 1565—66 представники українсько-білорусько-литов. *шляхти* звернулися до короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа із проханням створити підкоморські суди у ВКЛ, унаслідок чого вони й були офіційно запроваджені 2-м Литов. статутом (1566; див. *Статути Великого князівства Литовського*) в кожному *повіті* ВКЛ. Проте, попри «прозбу» шляхти дозволити обирати *підкоморія* подібно до земських суд. урядників шляхом номі-

нації одного з 4-х обраних шляхтою кандидатів, король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд II Август залишив це право за собою, номінуючи підкоморіїв особисто, не узгоджуючи свій вибір зі шляхтою. Однак 1588 Краківський вальний сейм установив порядок номінації на підкоморство, аналогічний до застосовуваного для номінації земських суд. урядів, причому затвердження на уряд мало відбуватися не пізніше 6-ти тижнів після смерті попереднього підкоморія або призначення його на ін. уряд. Такий порядок зберігався до кінця 18 ст. В ієрархії земських титулярних урядів підкоморій вважався 3-ю за значенням особою після *каштеляна* і *маршалка*, тому цей уряд, як правило, обіймали представники знатних укр. князівських і магнатських родів. У своїй діяльності підкоморій спирався на призначуваних особисто ним *коморника*, *мірника*, *писаря* і *копачів*. Підкоморій, коморник та писар входили до складу суду довічно, із них підкоморій і коморники повинні були скласти присягу. Коморники мали бути осілими на даній території. Попри те, що посада коморника не зараховувалася до ієрархії земських урядів, коморники виступали не лише асистентами, а й заступниками підкоморіїв, у разі відсутності яких, маючи їхні повноваження, могли самостійно проводити розмежування земель і навіть вести власні книги. Мірники, як і коморники, мусили бути осілими і присяглими. Юрисдикції П.с. підлягали лише шляхетські землеволодіння. В обов'язки підкоморія входило проведення розмежування спірних земель приватних шляхетських маєтків згідно з декретами й дорученнями *земського суду*. Проте П.с. займався також розмежуванням і за відсутності конфліктної ситуації, зокрема проводив вимірювання грунтів, що розподілялися між спадкоємцями, фіксацію обводів під час купівлі-продажу земель тощо. У межових конфліктах, які зачіпали межі *королівщин*, брали участь королів. комісари, а якщо межі ін. вільних станів населення — тоді до складу суд. колегії входили представники відповідних інституцій: *магістратів*, капітулів та ін. За здійснення своїх функцій підкоморій отримував визначену Литов. статутом грошову винагороду. Діяльність П.с. фіксувалася в підкоморських книгах, до яких мали записуватися земельні суперечки та постанови суду. За *конституцією сеймовою* 1588 підкоморій мав надійно зберігати підкоморські книги, як свої, так і попередників. Оскільки П.с. не мав власного приміщення, книги переховувалися у підкоморія до смерті або до часу переведення його на ін. уряд, а далі передавалися на зберігання до архіву земського суду. Кожний наступний підкоморій починав нову, власну книгу. Переважна більшість підкоморських книг загинула. На *Гетьманщині* підкоморські суди припинили свою діяльність після 1654, але внаслідок суд. реформи за гетьманування К.*Розумовського* були відновлені 1763: на території *полку* у виборах П.с. брали участь землевласники і *полкова старшина*. 1783 підкоморські суди в *Лівобережній Україні* були знову ліквідовані, а 1796 за наказом рос. імп. *Павла I* поновлені вдруге. 1834 вони перейменовані на межові суди і проіснували до 1840.

Дж.: Volumina Legum, vol. 2. СПб., 1859; Статути Великого князівства Литовського, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року, розділ 4, артикул 70. Одеса, 2003.

Літ.: *Łaguna S.* O prawie granicznem polskiem. Warszawa, 1875; *Линниченко И.А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV века. М., 1894; *Лаппо И.И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. «Журнал Министерства народного просвещения», 1899, ч. 324, август; *Kutrzeba S.* Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich. В кн.: Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filologiczny, t. 40. Kraków, 1901; Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском советском социалистическом государстве: Справочник. Львов, 1955; *Яковенко Н.М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. [передмова]. В кн.: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). К., 1991; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ: Праці Історично-філософської секції», т. 228. Львів, 1994; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa Polskiego. Warszawa, 1999.

І.О. Ворончук.

ПІДЛЯ́СЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (лат. Palatinatus Podlachiae, польс. Województwo podlaskie, білорус. Падляскае ваяводства) — адм.-територіальна одиниця у *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій* 1513—1795. Утворене шляхом вилучення зі складу Троцького воєводства Дорогичинської, Мельницької і Більської земель та Берестейської землі (Берестейський, Кам'янецький (Кам'янець-Литовський) і Кобринський повіти). 1566 Берестейська земля отримала статус окремого *воєводства*. Внаслідок *Люблінської унії 1569* П.в. перейшло до складу *Королівства Польського*. Столицею воєводства було м. Дорогичин (Дрогичин, нині місто Підляського воєводства, Польща), там містилася садиба *земського суду* і відбувалися воєводські сеймики.

Формально П.в. було утворене 29 серпня 1513, коли король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* видав привілей для пана Івана Сапіги на уряд підляського *воєводи*. Гол. причиною, яка змусила Сигізмунда I утворити нове воєводство, була розлогість Троцького воєводства. Це створювало чималі проблеми при адмініструванні величезної території. Певний дуалізм воєводства полягав у тому, що Дорогичинська і Мельницька землі, хоч і були у складі ВКЛ, але в судочинстві послуговувалися польс. правом від серед. 15 ст. Більська земля силою привілею короля польс. і вел. кн. литов. *Олександра* від 1501 теж отримала польс. право.

Територія П.в. становила бл. 12,5 тис. км^2. Первісно Дорогичинська земля складалася із 3-х *повітів* — Дорогичинського, Венгровського та Мельницького. Із часом Венгровський повіт увійшов до складу Дорогичинського. Після реформи 1566 П.в. складалася з 3-х земель: Дорогичинської, Мельницької і Більської (із м. Бранськ як садибою судів; нині місто Підляського воєводства, Польща), які збігалися із суд. повітами. П.в. мало в сенаті усього двох представників

— воєводу і *каштеляна* (уряд утворено лише 1566). Процес формування земської урядницької ієрархії на території воєводства завершився в 2-й пол. 17 ст.

Внаслідок 3-го поділу Речі Посполитої П.в. припинило існування. Його територію було включено до складу Прусського королівства.

(Див. також *Підляшшя*.)

Літ.: Urzędnicy województwa podlaskiego XVI—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1994; *Пазднякоў В.* Падляшскае ваяводство. В кн.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2007.

В.М. Михайловський.

ПІДЛЯ́ШШЯ (польс. Podlasie) — *історико-географічний регіон* у Сх. Польщі. Розташов. на пн. зх. укр. етногр. земель уздовж середньої течії Зх. Бугу (прит. Нарева, бас. Вісли), між *Холмщиною* на півдні, р. Нарев (права прит. Вісли) на півночі, Мазовією на заході та *Волинню* і *Поліссям* — на сході. Щодо походження назви «Підляшшя» в істор. науці побутують різні версії: 1) від польського «las» — країна під лісом; 2) від «лях» — край, країна поблизу земель ляхів; 3) найзахідніші території, завойовані Литвою та ін.

Назва «Підляшшя» з'явилася в польс. документах наприкінці 15 — на поч. 16 ст. Вважають, що П. як історико-геогр. регіон склалося на поч. 16 ст., коли у складі *Великого князівства Литовського* було створено *Підляське воєводство*, до якого увійшли Берестейська (див. *Берестейська земля*), Більська та Дорогичинська землі. 1566 з Підляського воєводства виокремлено Берестейщину та поділено її на Більську, Дорогичинську та Мельницьку землі. Після *Люблінської унії 1569* — у складі *Речі Посполитої*. Зазнавало сильних польс. впливів через сусідство з мазовськими землями. 1648 війська гетьмана Б.*Хмельницького* на короткий час захопили територію південного П.

Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793 та 1795) південне П. увійшло до складу Австрії, а північне П. — до Пруссії. На поч. 19 ст. за доби наполеонівських війн північне П. увійшло до Рос. імперії, а південне — до *Варшавського князівства*, що перебувало в залежності від Франції. Після *Віденського конгресу 1814—1815* південне П. було включене до *Царства Польського* у складі Рос. імперії. Північне П. (Більський повіт) увійшло безпосередньо до Росії, а від 1842 — до Гродненської губ. Південне П. часто називали Холмщиною (Холмською або Забузькою Руссю), позаяк воно за адміністративно-церк. поділом підпорядковувалося Холмській єпархії (до 1874). На поч. 20 ст. П. за адм.-тер. устроєм належало до Гродненської, Седлецької та Холмської губерній.

Укр. населення П. протягом 19 — поч. 20 ст. перебувало під сильним тиском *полонізації* та *русифікації*, зокрема після скасування 1874 унії та впровадження примусового навернення до *православ'я*. 1905 спец. указом дозволялося змінювати віру, однак не на греко-католицьку, яка й далі залишалася забороненою, що призвело до масового переходу із православ'я до римо-катол. віри та спольщення значної частини українців. За часів *Першої світової війни*, передусім 1915, значна частина укр. населення була змушена переселитися до ін. регіонів Рос. імперії.

За *Брестським мирним договором між УНР та державами Четверного союзу 9 лютого 1918* територія Холмської губ. мала відійти до *Української Народної Республіки*, а північне П. залишалося поза укр. держ. кордонами. Від лютого 1918 південне П., разом з ін. територіями, було у віданні управі, якою керував *губернський комісар* О.*Скоропис-Йолтуховський*. За часів гетьманату П.*Скоропадського* здійснювалися спроби поширити його владу на територію Холмщини. Зокрема, місц. управління було перетворене на Холмське губерніальне старостство на чолі зі старостою О.Скорописом-Йолтуховським, а також призначені повітові старости в Бресті (нині місто в Білорусі), Березі Картузькій (нині м. Береза Брестської обл., Білорусь), Білій, Янові Підляському (нині місто і населений пункт Люблінського воєводства, Польща), Дорогичині (Полісся), Кобрині та Пружанах (нині обидва міста Брестської обл., Білорусь). Тоді ж був створений комісаріат нар. освіти для Холмщини, Підляшшя і Полісся. Втім, на поч. 1919 польс. війська захопили територію П. та Холмщини. Протягом 1919—39 — у складі Польщі, зокрема в адм.-тер. межах Люблінського та Білостоцького воєводств. Із початком *Другої світової війни* від осені 1939 до літа 1944 — у складі *Генеральної губернії*.

Після II світ. війни за радянсько-польс. угодами П. залишилося за Польщею, зокрема входило до Білостоцького, Варшавського та Люблінського воєводств. Значна частина укр. населення П. згідно з радянсько-польс. домовленостями була переселена до УРСР, а ін. частина — депортована 1947 до зх. та пн. польс. воєводств у ході проведення акції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*). Нині П. — у складі Польщі. Укр. культ. та громад. рух на П. активізувався в 1980-ті рр. Від 1983 почали виходити на П. укр. самвидавські брошури і журнали, зокрема «Наш голос», ж. «Основи» (4 випуски, 1987—89), а також польськомовний місячник «Круг» (1989—90). У грудні 1990 створений Підляський відділ *Об'єднання українців у Польщі*, який 1992 перетворився в Союз українців Підляшшя. Від кінця 1980-х рр. постала низка укр. громад. орг-цій колиш. депортованих із П., а також їх нащадків та прихильників в Україні. Зокрема, 1990 в *Рівному* засновано т-во «Холмщина», а протягом 1990-х рр. такі т-ва зорганізувалися у *Львові*, *Луцьку*, *Тернополі* та ін. містах. Частина товариств 1998 об'єдналася в Конгрес українців Холмщини і Підляшшя.

Літ.: *Ольховский Г.* Исторические судьбы Холмской Руси: Исторический очерк. Львов, 1905; *Крыжановский Е.М.* Русское Забужье (Холмщина и Подляшье): Сборник статей. СПб., 1911; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи. Вінніпег—Торонто, 1968; Надбужанщина: Сокальщина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник, т. 1—2. Нью-Йорк, 1986—89; *Щерба Г.* Історична правда про переселення з Холмщини в 1944—1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років. «Визвольний шлях», 1991, № 10—11; *Гаврилюк Ю.* Підляш-

шя: На дорозі до Батьківщини. «Сучасність», 1992, № 11; *Гаврилюк Ю.* Підляшшя крізь віки. «Пам'ятки України», 1995, № 3; *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій. К., 1997; *Горний М.М.* Українці Холмщини і Підляшшя: Видатні особи ХХ століття. Львів, 1997; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. К., 1997; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Гаврилюк Ю.* Голоси з Підляшшя. Париж—Львів, 1999; *Павлюк І.З.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917—1939, 1941—1944 рр. Львів, 2001; *Гаврилюк С.В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок ХХ ст.). Луцьк, 2002; *Макар Ю.І.* Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика Львів, 2003; Треті збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя», вересень 2004 р.: До 60-річчя трагедії Холмщини. Рівне, 2004; *Вишневська Г.П., Левчук П.П.* Холмщина і Підляшшя: Історія, культура, назви поселень. К., 2008; Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини. К., 2010.

О.В. Ясь.

ПІДМОГИ́ЛЬНИЙ Валер'ян Петрович (02.02.1901—03.11.1937) — прозаїк, перекладач. Н. в с. Чаплі, що під Катеринославом (нині це околиця *Дніпропетровська*), в сел. родині. 1910—18 навч. в 1-му Катериносл. реальному учщі. 1920—21 вчителював у *Павлограді* та Катеринославі. Через матеріальні проблеми П. не завершив навчання в Катериносл. ун-ті. У цей період важливу роль у творчому становленні П. відіграли літературознавець П.Єфремов, якому належить перша серйозна аналітична розвідка про творчість П. «Поет чарів ночі», та історик Д.*Яворницький*. Друкуватися почав ще в шкільні роки під псевдонімом Лорд Лістер. До першої збірки, яка мала гучну назву «Твори. Т. 1.» (1920), увійшло 9 оповідань: «Важке питання», «Ваня», «Гайдамака», «Дід Яким», «Добрий Бог», «На іменинах», «На селі», «Пророк», «Старець». Юний автор намагався осмислити проблему морального становлення молоді, психологічно тонко відтворити почуття й переживання своїх ровесників. 1921 переїхав до *Києва*, працював бібліографом Книжкової палати. 1921—23 у голодні роки залишив місто й викладав укр. мову та політосвіту у Ворзельській трудовій школі. В оповіданнях «Собака» (1920), «Проблема хліба» (1922), «Син» (1923) йдеться саме про *голод 1921—1923 років в УСРР*. П. майстерно зобразив психіку голодної людини. 1923 прозаїк повернувся до Києва й активно включився в культурно-мистецьке життя. Був організатором і членом літ. угруповання «Ланка» (1924—26; з 1926 — *«Майстерня революційного слова»)*. Брав участь у *літературній дискусії 1925—1928*. Був редактором вид-ва *«Книгоспілка»*, співредактором ж. *«Життя й революція»*. Друкувався в літ. збірниках і журналах «Січ», «Вир революції», «Життя й революція», «Жовтень», «Нова громада», *«Нова Україна»*, «Універсальний журнал», *«Червоний шлях»*, газетах «Український пролетар», «Літературна газета». Автор літературознавчих статей та рецензій про творчість Т.Бордуляка, І.*Нечуя-Левицького*, М.*Рильського* та ін. Разом з Є.*Плужником* уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926, 1927). Після переїзду до *Харкова* працював у вид-вах «Рух» та «Література і мистецтво».

8 грудня 1934 П. заарештовано за приналежність до «групи письменників-націоналістів з терористичними настроями у ставленні до вождів партії». Ув'язнення відбував у Соловецькому таборі.

Страчений 1937 в урочищі Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ (нині місто Республіки Карелія, РФ) за вироком особливої трійки Управління НКВС Ленінгр. обл.

Реабілітований 14 грудня 1956 за відсутністю складу злочину.

Тема «людина і революція» — одна з головних у творчості П., аналізує проблеми сенсу людського буття, особистої відповідальності та обов'язку, конфлікт між розумом і серцем, тілом і душею, раціональним та ірраціональним, добрим і лихим началами в людині тощо. П. проявив себе не тільки як письменник, а і як філософ, котрий надзвичайно близько підійшов до ідей екзистенціалізму, які розроблялися в європ. філософії і літературі.

Особливе місце у творчій спадщині П. займають переклади творів французької літератури та філософії, зокрема: А.Франса, О. де *Бальзака*, Гі де Мопассана, П.Ампа, *Вольтера*, Д.Дідро, А.Доде, П.*Меріме*, Г.Флобера, К.Гельвеція, В.Гюго, Ж.Дюамеля та ін. Був організатором, редактором і перекладачем багатотомних видань О. де Бальзака (15 т.), А.Франса (25 т.). Письменник ґрунтовно вивчав не лише європ. літературу, а й філософію, зокрема праці К.Гельвеція, І.*Канта*, Ф. *Ніцше*, Ж.-Ж.Руссо, Б.Спінози, З.Фрейда, А.Шопенгауера, О.*Шпенглера* та ін.

Документи, листи, машинописи худож. творів письменника зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології *Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України*, в Ін-ті рукопису НБУВ, ЦДАМЛМ України, Державному архіві МВС України, Держ. архіві Служби безпеки України. Твори П. перекладені анг., нім., польс., рос. мовами.

В.П. Підмогильний.

Тв.: Твори, т. 1. Катеринослав, 1920; Остап Шаптала: Повість. Х., 1921; В епідемічному бараці. К.—Лейпціг, 1922; «Повстанці» й інші оповідання. Прага—Берлін, 1923; Військовий літун. К., 1924; Проблема хліба. К., 1927, 1930; Місто. Х., 1928, 1929; Город. М.—Л., 1930; Невеличка драма. «Життя й революція», 1930, № 3—6; Третя революція. Львів—Краків, 1942; Невеличка драма. Париж, 1956; Повість без назви. «Вітчизна», 1988, № 2; Місто. К., 1989; Невеличка драма: Роман, повісті. Дніпропетровськ, 1990; Оповідання. Повість. Романи. К., 1991; Історія пані Ївги. К., 1991; Місто: Роман та оповідання. К., 1993.

Літ.: *Шерех Ю.* Людина і люди: «Місто» В. Підмогильного. В кн.: *Шерех Ю.* Не для дітей: Літературно-наукові статті і есеї. Нью–Йорк, 1964; *Ласло-Куцюк М.* «Місто» В. Підмогильного і французький роман XIX століття. В кн.: *Ласло-Куцюк М.* Шукання форми. Бухарест, 1980; *Коломієць Л.В.* «Місто» В. Підмогильного: Проблематика та структурна організація. «Слово і час», 1991, № 5; *Її ж.* Український Ренесанс: У пошуках індивідуальності. Там само, 1992, № 10; *Шевчук В.* Екзистенціальна проза В. Підмогильного. В кн.: *Підмогильний В.* Місто: Роман та оповідання. К., 1993; *Мельник В.О.* Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. К., 1994; *Tarnawsky M.* Between reason and irrationality: The Prosse of Valerijan Pid-

mohylnyj. Toronto—Buffalo—London. 1994; *Павличко С.* Дискурс українського модернізму в українській літературі. К., 1997; *Лущій С.* Художні моделі буття в романах В. Підмогильного. К., 2008; *Мовчан Р.* Український модернізм 1920-х: Портрет в історичному інтер'єрі. К., 2008.

С.І. Лущій.

І.Г. Підопличко.

ПІДО́ПЛІЧКО Іван Григорович (02.08(20.07).1905—20.06.1975) — зоолог, палеонтолог, геолог, археолог, антрополог. Директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Д-р біологічних наук (1951). Професор. Дійсний член АН УРСР (1967). Засл. діяч науки УРСР. Н. в с. Козацьке (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.). Після закінчення сільс. школи (1917) навч. у вчительській семінарії і на Вищих пед. курсах у Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). Закінчив Ленінгр. ін-т прикладної зоології та фітопатології, аспірантуру Ін-ту геології ВУАН, аспірантуру при Ін-ті зоології та біології ВУАН. Працював асистентом і спеціалістом відділу ентомології Київ. с.-г. станції, старшим наук. співробітником відділу фауністики Ін-ту зоології АН УСРР/УРСР (із 1935), зав. відділу палеонтології Ін-ту зоології АН УРСР (1938—73), старшим наук. співробітником Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*; 1945—47), заст. гол. редактора «Української радянської енциклопедії» (1958—67), директором Ін-ту зоології АН УРСР (1965—73), академіком-секретарем Відділу заг. біології та членом Президії АН УРСР (1963—70), зав. палеонтологічним відділом і директором Центр. науково-природничого музею АН УРСР (1973—75). 1935 захистив кандидатську, а 1951 — докторську дисертацію на здобуття наук. ступеня д-ра біологічних наук. 1967 обраний академіком АН УРСР.

Із 1941 по 1945 — у лавах Червоної армії на фронтах *Другої світової війни*.

В основу його робіт було покладено матеріали, здобуті експедиціями Ін-ту зоології та Ін-ту археології АН УРСР у різних регіонах *СРСР* — в Україні, на Кавказі, у Молдові, у гирлі р. Єнісей. Здійснив понад 100 експедицій, відкрив багато давніх археол. стоянок у різних регіонах (Чулатов, Гінці, Новгород-Сіверський, *Добраничівка*, *Мізин*, *Межиріч*). П. вважають засновником археозоологічних досліджень в Україні. Здійснив реконструкцію пізньопалеолітичного житла з кісток мамонта. Створив теорію антигляціалізму, обґрунтував час появи людини на Землі. Детально розробив та обґрунтував колагеновий метод визначення геол. віку кісток антропогенової епохи. Цей метод знайшов широке застосування в геології, зоології, археології для встановлення відносного й абсолютного віку фауністичного матеріалу, археол. пам'яток, геол. відкладів. Наук. доробок П. налічує понад 1 тис. друкованих праць.

Праці: Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 1—2. К., 1938—56; Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы. К., 1952; Походження свійських тварин. К., 1952; О ледниковом периоде, вып. 3: История четвертичной фауны Европейской части СССР. К., 1954; Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969; Межиричские жилища из костей мамонта. К., 1976.

Літ.: *Васильєв В.П.* Великий внесок у скарбницю вітчизняної науки й культури. «Вісник АН УРСР», 1976, № 4; *Крахмальная Т.В. и др.* Иван Григорьевич Пидопличко (к 100-летию со дня рождения). «Вісник зоології», 2005, т. 39, № 6.

В.А. Колеснікова.

ПІДПІ́ЛЛЯ АНТИФАШИ́СТСЬКЕ — сукупність національно-визвол., антифашист. орг-цій, які були створені 1941—44 партійно-держ. органами СРСР або виникли стихійно для боротьби проти німецько-фашист. окупантів. У рад. антифашист. підпіллі було залишено бл. 30 тис. осіб. Спочатку воно складалося лише з підпільних комуніст. і комсомольських орг-цій, а створення непарт. антифашист. орг-цій не передбачалося. Партійно-держ. органи одразу взяли рад. *рух Опору* під свій ідеологічний, кадровий і орг. контроль. Упродовж усієї війни ВКП(б) намагалася утримувати під своїм впливом і кер-вом не тільки парт. і комсомольське, але й т. зв. патріотичне підпілля, яке виникло стихійно й осн. склад якого не був комуністичним. Саме ВКП(б) ставила перед підпіллям завдання, направляла, координувала й контролювала його дії, підпорядковувала діяльність окремих орг-цій інтересам фронту. *Комунізм* був ідеологічною основою більшості рад. підпільних формувань, а відновлення рад. влади — їхньою кінцевою метою. Кремль поставив перед рад. антифашистами завдання тотальної й безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на власні труднощі і втрати.

Підпільна боротьба стала одним із найбільш ефективних та масових видів руху Опору, вона була поширена на всій території України і здійснювалася в різноманітних формах:

1) орг. розбудова: залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з ін. підпільними орг-ціями, партизан. загонами та з «Великою землею», планування операцій, налагодження управління й конспірації, створення матеріальної бази підпілля, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в окупаційних установах;

2) агітація й пропаганда: інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкованій (листівки, газети) формі з метою схилити місц. населення й (рідше) самого противника на свій бік; доведення до населення успіхів руху Опору в антифашист. боротьбі; антифашист. пропаганда й агітація, прийом і розповсюдження інформації з рад. радіо, поширення зведень Радінформбюро, протидія нім. пропаганді;

3) психологічна війна: відновлення й збереження елементів рад. влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок і чуток про швидке повернення Червоної армії, створення у свідомості людей ефекту присутності й непорушності рад. влади у вигляді підпільно-партизан. формувань, запобігання співпраці місц. населення з окупантами, залякування зрадників і

нестійких елементів, підрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації; дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога й його військ. формувань, політ. робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення таким чином соціальної бази руху Опору;

4) саботаж: свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі с.-г. продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військ., політ., екон. заходам окупантів; проникнення в окупаційні органи влади; протидія угонові молоді на роботу до Німеччини; переховування євреїв, циганів, поранених червоноармійців і партизанів; допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та *«оточенцям»*;

5) диверсії: виведення з ладу воєнних, пром. та ін. об'єктів, порушення управління військами, порушення комунікацій (доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння і знищення водогонів та криниць, руйнація живої сили й воєнної техніки тощо;

6) розвідка: збір і передача розвідувальних відомостей для воєнного й політ. кер-ва СРСР, партизан. загонів, ін. підпільних орг-цій;

7) терор: знищення живої сили противника; ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації;

8) сприяння партизан. загонам: постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих; створення партизан. резервів; організація й мобілізація боєздатного населення, яке залишилося на окупованій території, переправлення його до партизан. загонів;

9) збройне повстання: відкритий збройний виступ проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередньої взаємодії з Червоною армією.

Через недоліки в управлінні, брак досвіду й відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування рад. підпілля зазнало відчутних втрат. Лише 10 % підпільних орг-цій пережили зиму 1941/42. Загалом упродовж окупації загинуло бл. 40 тис. підпільників. Проте набуття досвіду боротьби і зростаюча підтримка населення привели упродовж 1942 до активізації комуніст. підпілля і стихійного виникнення нових патріотичних груп. 1943—44 антифашист. підпілля здобуло масову підтримку населення, перехопило ініціативу в боротьбі з окупантами та завдавало їм дедалі більш відчутних ударів.

Специфіка укр. ландшафту зумовила те, що у степових і лісостепових районах УРСР тривале існування партизан. загонів було неможливим. Тому на більшості території України гол. антифашист. силою виступали підпільні орг-ції. Найбільшу активність підпільники проявляли у великих містах центр., пд. і сх. України: *Києві*, *Одесі*, *Дніпропетровську*, *Харкові*, *Запоріжжі*, *Миколаєві*, *Херсоні*, містах Криму й Донбасу. Найбільш відомими сучасникам підпільними орг-ціями стали: *«Молода гвардія»* (*Краснодон*), «Народна гвардія» (*Львів*), *«Партизанська іскра»* (с. Кримка Первомайського р-ну Миколаїв. обл.), «Центр» (Миколаїв), *«Ревком»* (Запоріжжя). У заліснених районах пн. України підпільники діяли в тісній взаємодії з партизан. загонами.

За офіц. даними, впродовж 1941—44 в лавах рад. антифашист. підпілля у складі 22-х підпільних обкомів, 13-ти ін. великих підпільних центрів, 200-т міськкомів і райкомів КП(б)У, понад 50-ти підпільних обкомів, міськкомів та райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових орг-цій і груп боролися з ворогом 100 тис. патріотів. Вони завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, ослаблювали їхній екон. потенціал, зміцнювали віру українців у перемогу й підривали волю до боротьби в німецько-фашист. загарбників. Істор. значення антифашист. боротьби українців у тилу ворога полягає в тому, що ця боротьба засвідчила несприйняття нацистського «нового порядку» більшістю українців, продемонструвала мужність і стійкість укр. народу, його вагомий внесок у вигнання окупантів та зробила його одним із народів-переможців у *Другій світовій війні*.

Літ.: *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. М., 1974; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—3. К., 1975; *Григорович Д. и др.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976; *Немятый В.Н.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941—1944). К., 1980; *Замлинский В.А., Немятый В.М.* Партийное подполье: Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. М., 1983; *Кучер В.І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941—1944. К., 1983; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, кн. 1: Борьба в подполье. К., 1985; Безсмертя: Книга пам'яті України: 1941—1945. К., 2000; *Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945). К., 2004.

М.А. Слободянюк.

ПІДПІ́ЛЛЯ ЛЕГЕНДО́ВАНЕ, **лжепідпілля** — формування, які застосовувалися рад. спецслужбами для проведення агентурно-оперативних заходів проти укр. національно-визвольного руху та його ліквідації.

Уперше створені на поч. 1920-х рр. для боротьби з воєнно-політ. осередками укр. еміграції. Зокрема, для виманювання з-за кордону керівника Партизансько-повстанського штабу генерал-хорунжого Ю.*Тютюнника* (операція «Справа № 39») рад. спецслужбою імітувалося існування в УСРР «Вищої військової ради» як керівного органу повстанського руху.

1944 з ініціативи НКДБ УРСР створено «конспіративно-розвідувальні групи» із завербованих вояків *Української повстанської армії* та рад. партизан. Організаційно оформлені директивою НКДБ УРСР за № 1697/С від 3 серпня 1944. Спецгрупи діяли під виглядом укр. повстанців,

проводили рейди проти формувань УПА, спрямували проти них внутр. війська НКВС, допитували підпільників або підозрюваних у співробітництві з ними осіб від імені *Служби безпеки ОУН* (СБ ОУН).

Застосування «бойових груп особливого призначення» схвалено в доповідній наркома внутр. справ УРСР В.Рясного до наркома внутр. справ Л.*Берії* від 26 липня 1945 за № 8/156451. Їх учасники отримували завдання проникнути до підпілля або формувань УПА для фізичного знищення, компрометації їхнього керівного складу, внесення розколу в лави повстансько-підпільних формувань. Спецгрупи (з 1946 — «агентурно-бойові групи») створювалися районними, обласними та центральним апаратами НКВС—НКДБ/МДБ—КДБ. Командиром призначався агент із числа колиш. учасників *Організації українських націоналістів* або УПА, куратором — співробітник органів держ. безпеки.

Агентурно-бойова група складалася із 3—50 бойовиків, імітувала підрозділ УПА, підпільну групу або *боївку Служби безпеки ОУН*. На 20 червня 1945 в *Західній Україні* діяло 156 агентурно-бойових груп із 1783 осіб. Ліквідація повстанців здійснювалася таким чином, щоб підозра в цьому лягала на СБ ОУН або вояків УПА. Осн. завдання агентурно-бойових груп: захоплення або фізичне знищення керівного складу ОУН; знищення невеликих підрозділів УПА і боївок ОУН; координація дій проти повстанців військ НКВС УРСР; захоплення зв'язкових підпілля або емісарів закордонних центрів ОУН; збір інформації, необхідної для проведення антиповстанських операцій; компрометація повстанців в очах населення. Водночас і ОУН та УПА вдавалися до творення груп, що діяли під виглядом рад. силових структур.

Застосування груп супроводжувалося порушеннями норм законності й людяності. У доповідній воєн. прокурора військ МВС Укр. округу Г.Кошарського (15 лютого 1949) 1-му секретарю ЦК КП(б)У М.*Хрущову* наводилися приклади побиття, зґвалтувань, грабунків населення «агентами-бойовиками»: «дії т. зв. спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями». Тому директивою МДБ СРСР № 22 від 25 березня 1949 агентурно-бойові групи реорганізовано з метою посилення дисципліни, більш активного залучення їх до кваліфікованих оперативних заходів, із 191 групи (733 учасників) залишили 25 (150 бойовиків). За рад. статистикою, на рахунку агентурно-бойових груп 1163 вбиті, понад 2000 захоплених й 700 виведених з повинною учасників руху ОУН та УПА. За участю агентів-бойовиків ліквідували або затримали керівників ОУН та УПА О.А.*Луцького*, З.Тершаковця, Р.*Кравчука*, П.Федуна (П.*Полтаву*), В.*Галасу*, В.*Кука* та ін.

Керівники КП(б)У, лицемірно засуджуючи «порушення соціалістичної законності», особисто скеровували органи держ. безпеки УРСР на застосування провокативних методів боротьби з повстанцями. Рад. д-ва звільняла агентів-бойовиків від кримінальної відповідальності, повертала із заслання їхніх близьких, встановлювала грошове й матеріальне забезпечення їм та членам сімей, нагороджувала медалями.

Ін. формою застосування провокаційних методів стало творення лжепроводів ОУН для просування агентури в кер-во підпілля в Зх. Україні. Так, 1944—45 НКДБ УРСР створений легендований «провід ОУН Східних земель України» (його спроби занурити агентуру в кер-во ОУН на Волині зірвані СБ ОУН).

Легендоване підпілля застосовувалося в боротьбі із закордонними центрами ОУН та іноз. розвідками (оперативні заходи «Звено», «Траса», «Тропа» та ін.). Створюються окремі лжепроводи ОУН, що складалися із агентів МДБ/КДБ. 1951—53 так імітувалися Калуський, Коломийський та Кам'янець-Подільський окружні, чотири районні «проводи», які відіграли помітну роль в оперативних заходах з дезінформування Закордонних частин ОУН, Закордонного проводу Укр. гол. визвольної ради, розвідок Великої Британії та США 1951—60.

Досвід «легендованого підпілля» 1951—60 використаний при організації оперативного заходу «Бумеранг». З кінця 1960-х рр. група агентів КДБ при РМ УРСР імітувала наявність «локальної ланки націоналістичного підпілля» бандерівської орієнтації з філіями у Польщі, *Львові, Києві* (керівника її служби безпеки удавав лікар С.Панчишин). Агенти КДБ при РМ УРСР отримували з-за кордону інструктивні документи і літературу ОУН, значні матеріальні кошти і техніку, а також одержували відомості про тактичні настанови ОУН, просували дезінформацію закордонним центрам націоналістичного руху. Не запідозривши обману, Закордонні частини ОУН «підвищили» С.Панчишина до члена Центр. проводу, голови «Верховного суду ОУН в Україні», керівника Служби безпеки Закордонних частин ОУН в Україні, він отримав Золотий Хрест Заслуги — як і «керівник підпільної організації в Києві» Ю.Іванченко. Осн. результати гри оприлюднені на прес-конференції в Києві за участю її осн. учасників 14 вересня 1988.

Літ.: *Цуркан В.* Холостий хід ОУН. Львів, 1989; *Білас І.* Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД—МГБ. «Військо України», 1992, № 2—3; *Його ж.* Репресивно-каральна система в Україні: 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз, кн. 1—2. К., 1994; *Веденеев Д., Ивко В.* Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение). «Однострій», 2000, № 5; *Веденеев Д.* Легендированные группы УПА. Там само; *Колпакиди А.И., Прохоров Д.П.* КГБ: Спецоперации советской разведки. М., 2000; *Вєдєнєєв Д.В., Лисенко О.Є.* Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби. В кн.: Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст. К., 2002; *Судоплатов А., Лекарев С.* Камикадзе советской эпохи. «Независимое военное обозрение», 2004, № 3; *Веденеев Д.* Их называли лесными братьями. «В мире спецслужб», 2004, № 7; *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів

ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945—1980-ті рр. К., 2007.

Д.В. Вєдєнєєв.

ПІДПІ́ЛЛЯ НАЦІОНАЛІСТИ́ЧНЕ В УКРАЇ́НІ — сукупність орг-цій націоналістичного руху, яка збройними й ідеологічними методами боролася за створення Укр. самостійної соборної д-ви.

Підпілля націоналістичне 1920—1939. Влітку 1920 була створена Військ. орг-ція (з 1924 — *Українська військова організація*), щоб «зберегти в організованій формі існуючі поза територією України військові частини й об'єднати їх ідейно між собою».

Було сформовано «Начальну колегію» (з 1922 — «Начальна команда») УВО у складі референтур: організаційно-кадрової, бойової, розвідувальної, пропагандистської. Із жовтня 1922 Начальна команда УВО перевела діяльність за кордон, а УВО в *Галичині* очолила Крайова команда під проводом полк. А.*Мельника* (до 1931). У Галичині УВО поділялася на 13 військ. округів із власною командою кожний, котрі поділялися на 58 повітових команд. Пріоритетним напрямом діяльності стали підтримка військово-мобілізаційної готовності та підготовка до масштабного збройного повстання на території рад. України.

УВО скерувала зусилля на індивідуальний терор проти польс. держ. діячів і урядовців, експропріацію коштів комерційних та держ. установ. Першим терактом став невдалий замах С.*Федака* 25 вересня 1921 на начальника Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудського* та львів. *воєводу* К.Грабовського. 1924 відбувся замах на президента Польщі С.Войцеховського. З жовтня 1921 до серпня 1922 зареєстровано 8 нападів на держ. установи й урядовців, численні акції саботажу та підпалів майна польс. колоністів. За 1922 УВО здійснила 38 диверсій на об'єктах пром-сті й транспорту.

Розвиток руху укр. націоналістів привів до об'єднання УВО та низки молодіжних орг-цій націоналістів в єдину *Організацію українських націоналістів*. Установчий конгрес ОУН, який відбувся у *Відні* з 28 січня до 3 лютого 1929, обрав Провід укр. націоналістів на чолі з Є.*Коновальцем*, ухвалив статут та осн. підвалини політ. лінії ОУН. Її гол. метою оголошувалося встановлення Укр. самостійної соборної д-ви на всій укр. етнічній території. Проголошувався курс «союзу з народами, які вороже відносяться до окупантів України». Від 1921 УВО (згодом ОУН) налагодила співпрацю зі спецслужбами Німеччини та Литви для підготовки бойових кадрів, фінансування й озброєння націоналістичного підпілля.

Станом на 1930 підпільна мережа ОУН складалася зі «звен» (нижчих ланок по 3—5 учасників), об'єднаних у «кущі» або «станиці» (у населеному пункті). 3 кущі утворювали підрайон, 3 підрайони — районну орг-цію, далі йшли надрайонні, повітові (75—80 селищ) та окружні екзекутиви (шість, за кількістю *воєводств*). При Проводі укр. націоналістів було організовано Військ. штаб, який розробив 1934—35 «Нарис плану військових дій» (антипольс. повстання).

Крім сотень актів саботажу, нападів на поштові заклади й банки з метою експропріації коштів, підпілля вчинило 63 вбивства польс. урядовців, комуністів, а також місц. українців — противників екстремізму. Широкого розголосу набули вбивства рад. консула у *Львові* О.Майлова і польс. міністра внутр. справ Б.*Пєрацького* (1934).

Підпілля націоналістичне 1939—1941. Із приєднанням *Західної України* до УРСР і початком радянізації краю, яка супроводжувалася репресіями, депортаціями, почався новий етап підпільної боротьби ОУН. На період підготовки антирад. повстання гол. завданнями ставали розбудова мережі підпілля, створення позицій ОУН в офіц. установах, розгортання антирад. пропаганди, розвідувальна робота та контррозвідувальний захист руху опору, диверсійно-терористична діяльність, творення бойових повстанських загонів.

Координаційним органом підпільної боротьби став Краківський центр (Провід) ОУН. 10 березня 1940 було створено Повстанський штаб на чолі з Д.*Грицаєм* для кер-ва підготовкою збройного повстання. До кінця 1939 утворена Крайова екзекутива (КЕ) ОУН у Львові, яку очолив Д.*Мирон*. Їй підпорядковувалися окружні екзекутиви (пізніше — проводи) у Львові, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Дрогобичі, Тернополі, Луцьку*. Окружні проводи об'єднували по 3—5 надрайонних, надрайонні — по 3—5 районних екзекутив, котрі поділялися на підрайонні. До складу окружного—районного проводу входили провідник, нач. повстанського штабу, інструктор військ. навчання, референти — із розвідки, безпеки, зв'язку, пропаганди, роботи з молоддю.

Підрайонні ланки включали по 4—5 «станичних» орг-цій (у населених пунктах). На ці орг-ції покладалися завдання підтримки мобілізаційної готовності 40—70 учасників майбутнього повстання, здобуття зброї, організації військ. підготовки та збору розвідувальної інформації. Найнижчою ланкою були «звена» по 3—5 підпільників. При підпіллі існували молодіжний резерв («Юнацтво») та окрема жін. мережа. До вересня 1940 рух опору в регіоні налічував бл. 5,5 тис. активних членів, до 14 тис. «симпатиків».

У серпні 1940 Повстанський штаб поширив «Єдиний генеральний план» повстання. За планом запроваджувалися військ. штаби «оперативних територій», на базі яких із початком бойових дій розгорталися 6 повстанські полки. У 1939 — червні 1941 НКВС УРСР захопив під час антиповстанських операцій 7 гармат, 200 кулеметів, 18 тис. гвинтівок, 7 тис. гранат.

З 1 січня до 15 лютого 1941 в Зх. Україні НКВС УРСР ліквідовано 38 груп ОУН (273 учасники), затримано 747 нелегалів, убито 82 та поранено 35 підпільників. Загалом 1940—41 органами і військами НКВС УРСР і НКДБ УРСР викрито кілька десятків великих націоналістичних орг-цій, на кордоні затримано понад 400 емісарів, ліквідовано понад 200 розвідувально-диверсійних груп ОУН, що намагалися прорватися через кордон.

2-й Великий збір ОУН(б) 1941 розробив інструкцію з підготовки до війни — «Боротьба і діяльність ОУН під час війни:

Політичні вказівки», в якій початок бойових дій проти Москви розцінювався як відправний момент для розбудови нац. державності. На території Польщі формуються 3 похідні групи (власні створювали і мельниківці). Групи зобов'язувалися вести пропаганду держ. відродження України, створювати цивільну укр. адміністрацію і поліцію. В «Політичних вказівках» Проводу бандерівців (травень 1941) наголошувалося, що на початковому етапі війни ОУН розбудовує підпільну мережу, намагається захопити адм. апарат, готує своїх членів взяти кермо всіма видами держ. життя.

Тривало співробітництво ОУН зі спецслужбами Німеччини, які організували «українські навчальні табори». Станом на травень 1941 в них навчалося до 700—800 бандерівців та 120—150 мельниківців.

Підпілля націоналістичне 1941—1945. Після нападу Німеччини на *СРСР* оунівські боївки, вийшовши з підпілля, завдавали ударів відступаючим рад. військам, координуючи дії з нім. військ. командуванням, робили спроби утверджувати місц. структури проголошеного 30 червня 1941 у Львові незалежного *Українського державного правління* (уряду). Активно творилася орг. мережа ОУН(б). До осені 1941 діяло бл. 3300 «станиць» ОУН із 19 тис. членів.

Після відмови задовольнити вимоги окупантів щодо скасування проголошення відновлення Укр. д-ви з 15 вересня 1941 проведені масові арешти прихильників ОУН(б) в Україні та на території Третього райху (бл. 1500 осіб до жовтня 1941). На початку вересня *абвер* розірвав офіц. стосунки з бандерівцями. Директива поліції безпеки (СД) від 25 листопада 1941 наказувала знищувати бандерівців «під виглядом грабіжників». До поч. 1942 німці ліквідували 15 та кинули до концтаборів 300 керівних функціонерів ОУН. З кінця 1941 за рішенням проводу ОУН(б) створювалася мережа конспіративних орг-цій у великих містах Німеччини, Австрії, Польщі, Чехії, Словаччини, до 1943 розгромлена нацистами.

Зброя та нелегальна література підпілля ОУН. Фото початку 1950-х років.

Наприкінці вересня — на початку жовтня 1941 в с. Сороки біля Львова відбулася 1-ша конференція керівного складу ОУН(б). Було оновлено підпільний провід ОУН(б), що зазнав репресій. Підпілля очолив М.*Лебедь*. Вирішено перевести більшу частину кадрів до підпілля, не вступати у відкритий конфлікт із німцями для збереження сил для подальшої політ. боротьби за Укр. самостійну соборну д-ву, створювати легальну мережу в адм., громад. і культурно-освіт. установах, розгортати антинім. та антирад. пропаганду, готувати військ. кадри, накопичувати зброю. На виконання рішень конференції було створено Крайовий військ. штаб (Рівненський і Львівський військові крайові штаби), запроваджено 37 нелегальних військ. шкіл.

На сх. і пд. України похідні групи ОУН(б) створили підпільні Київський і Південний (Дніпропетровський) крайові проводи, що об'єднували 14 обласних та 30 окружних проводів (загалом до 1 тис. учасників). Зокрема, Пд. провід ОУН (керівники — З.*Матла*, із літа 1942 — В.*Кук*) поділявся на Запорізький, Дніпропетровський та Кіровоградський обласні, окремі Дніпропетровський та Одеський міські проводи. Обласні проводи (50—100 активних підпільників) поділялися на 2 окружні та районні.

Діяльність оунівського підпілля набула активності на території румун. зони окупації (*Трансністрії*). Нелегали-націоналісти проявляли себе в *Миколаєві, Херсоні, Одесі, Чернівцях*, зазнаючи репресій з боку румун. таємної поліції. Загалом, за наявними даними, на окупованій Третім райхом території України внаслідок терору гітлерівців загинули 4756 членів ОУН, із них 621 — у Києві.

Листівка підпілля ОУН. Дереворит. 1957.

З особливими труднощами зіткнулося укр. націоналістичне підпілля на території т. зв. *Закерзоння (Холмщина, Підляшшя)*. В умовах кривавого конфлікту між укр. і польс. населенням підпільним боївкам ОУН доводилося протистояти підпільним осередкам *Армії Крайової*.

Проведена в квітні 1942 2-га конференція провідників-бандерівців ухвалила більш радикальні рішення. При зберіганні курсу на уникнення відкритого конфлікту з окупантами припускалася можливість «збройної боротьби за українську державність в слушний час», давалася вказівка про «творення і розбудову власних політичних і військових сил». За вказівкою Проводу ОУН(б) формувалися «групи самооборони» («боївки») за схемою: «кущ» (3 села, 15—45 учасників) — повітова сотня — курінь (3—4 сотні).

Із виходом рад. військ із поч. 1944 на територію Зх. України посилився спротив збройних підпільних осередків ОУН. Із 2-ї пол. 1945 сили *Української повстанської армії* поступово зливалися з озброєним підпіллям ОУН(б). Підпілля діяло в усіх містах і селах Галичини й *Волині*, використовуючи заздалегідь підготовлені підземні сховища, бази продовольства й спираючись на підтримку значної частини населення. Активізацію збройних виступів оунівських підпільних боївок спричинили початок масової примусової колективізації, мобілізація трудових ресурсів до ін. регіонів УРСР, брутальні методи радянізації в ідейно-духовній сфері.

Д.В. Вєдєнєєв, М.В. Коваль.

Підпілля націоналістичне 1945 — середини 1950-х рр. В основу тактики підпілля було покладено

настанову про збереження «політичної і військової революційної організації», розбудову «революційно-підпільних клітин у всіх середовищах багатогранного життя СССР». Тактичні завдання полягали в зриві політики радянізації регіону методами антирад. пропаганди і агітації, саботажі заходів режиму в соціально-екон. сфері, здійсненні силових акцій. Наголос робився на мінімізації зіткнень із противником, збереженні власної організаційно-кадрової структури. Вістря боротьби оберталося проти рад. адміністрації та колг. буд-ва.

Істотні зміни вносилися до орг. побудови. 1945—46 скасовані обласні, повітові й підрайонні проводи (замість них існували кущові орг-ції, що охоплювали кілька населених пунктів), розпущено низку галузевих референтур — військову, жіночу, Укр. Червоного Хреста, «Юнацтва», господарську. Було запроваджено спец. референтуру зв'язку. Основними вважалися референтури пропаганди і служби безпеки.

Територіальна мережа підпілля включала: «великі» крайові проводи «Галичина» (у складі «малих» крайових проводів «Захід-Карпати» (Станіславська область, Буковина, Закарпаття) та «Буг-2» (Львівська і Дрогобицька області)), «Північно-західних українських земель» («малі» крайові проводи «Москва» (Волинська і частково Рівненська області, пд. райони Білорусі), «Одеса» (Рівненська і частково Тернопільська області) та «Поділля»); окружні проводи (10—15 районів); надрайонні проводи (по 3—6) в окружному; районні проводи (по 3—5) в надрайонному, вважалися провідною ланкою нелегальної мережі; кущові (по 2—4 в районному) складалися зі «станичних» орг-цій. Крайовий провід Закерзоння підпорядковувався Центр. проводові. Запроваджувалася «легальна сітка» із членів ОУН та «симпатиків», котрі мешкали відкрито, забезпечували боротьбу підпільників. Збудовано широку мережу бункерів-сховищ (лише за січень—квітень 1946 у Львів. обл. в ході оперативно-військ. операцій виявлено 2517 бункерів), лінії конспіративного зв'язку.

Станом на 1 грудня 1946 діяло 5 крайових, 17 окружних, 38 надрайонних, 117 районних проводів (до 1 листопада 1946 МДБ УРСР зареєстровано в рамках проводів — 2694 особи, окремих груп — 1785, підпільників-одинаків — 2151 особу). До 1 січня 1950 чекісти зареєстрували 4 крайові, 13 окружних, 33 надрайонні, 122 районні проводи, 404 окремі групи, 144 «легальні» орг-ції із 3256 учасниками та 812 нелегалів-одинаків. Тривалості опору сприяли розгалуженість підпільної мережі, широка допомога населення, поповнення молоддю, наявність досвідчених кадрів зі стажем підпільної роботи, конспіративність, ефективний контррозвідувальний захист підпілля.

1945—46 лідери ОУН в Україні Р.*Шухевич*, В.Кук, М.*Арсенич*, О.*Гасин*, О.*Дяків*, Р.*Кравчук*, В.*Сидор*, П.Федун (*Полтава*), З.*Тершаковець* та ін. виробили тактичні схеми — «Дажбог» (конспірація та збереження кадрів, «легальна» робота), «Олег» (робота з молоддю) і «Орлик» (творення підпілля на Сході УРСР). Їхні положення коригувалися належно до поточної ситуації на нарадах членів Проводу та крайових провідників 1945—49, в інструкціях і пропагандистських документах.

Велася потужна антирад. пропагандистська кампанія. Лише органами МДБ УРСР було викрито понад 100 підпільних друкарень. Наклад підпільних видань лише Дрогобицького обласного проводу за зиму 1949/50 перевищив 300 тис. прим.

Упродовж 1944—52 підпіллям здійснено 14,5 тис. збройних акцій та диверсій проти працівників органів держ. безпеки і внутр. справ, представників парт. і держ. органів, військовослужбовців, організаторів *колгоспів*, учителів, господарників, яких направляли для роботи в зх. областях. Від терактів загинуло понад 30 тис. осіб, серед них майже 4 тис. представників органів влади.

Підпільний рух на межі 1940-х — 1950-х рр. пішов на спад. Значно скоротилася база підтримки нелегалів ОУН, частина з яких поступово переходила до кримінальних проявів. Після загибелі 5 березня 1950 керівника ОУН і УПА Р.Шухевича підпільна боротьба поступово згасала. Останній керівник підпілля В.Кук (захоплений 23 травня 1954) із 1952 віддав розпорядження зберегти кадри, формувати молодіжний резерв, підтримувати здатність у разі вибуху війни перейти до широких диверсійно-терористичних дій, наказав відійти від терору та розвідувальної діяльності в інтересах іноз. спецслужб. На межі 1952/53 підпілля остаточно розпалося на окремі проводи й групи. 1954 на оперативному обліку перебувало до 70 нелегалів. Останній бій підпільників ОУН стався 14 квітня 1960 на Тернопільщині.

Національно-визвол. ідеологію та досвід діяльності підпілля ОУН намагалися використати національ-патріотичні орг-ції в таборах (місцях ув'язнення) та в період хрущовської «відлиги». Лише 1957—62 органи КДБ при РМ УРСР виявили в Україні 62 орг-ції, що кваліфікувалися як «націоналістичні» («Прогресивна партія України», «*Український національний комітет*», «Український робітничо-селянський союз визволення», «Союз боротьби» та інші).

Підпільники ОУН. Фото початку 1950-х років.

Керівництво Карпатського крайового проводу ОУН. Фото 1950.

Літ.: *Мартинець В.* Українське підпілля: Від У.В.О. до О.У.Н. Б/м, 1949; *Мірчук П.* Нарис історії Організації українських націоналістів. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Книш З.* На життя і смерть: Сторінки з історії Української військової організації. Торонто, 1980; *Бедрій А.* ОУН і УПА. Нью-Йорк, 1983; На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів, документів. К., 1993; ОУН: Минуле і майбутнє. К., 1993; *Книш З.* Становлення ОУН. К., 1994; *Касьянов Г.В.* Український націоналізм: Проблема наукового переосмислення. «УІЖ», 1998, № 2; *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). К., 1998; *Його ж.* Українська військова організація (УВО) 1920—1928 рр. К., 1998; *Його ж.* Нарис діяльності ОУН в 1946 — 1956 рр. К., 1999; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб: Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). К., 2006; *Їх же.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945 — 1980-ті рр. К., 2007.

Д.В. Вєдєнєєв.

ПІДПОМІЧНИКИ́ — непривілейована, здебільшого незаможна, частина військ. стану в *Лівобережній Україні* і *Слобідській Україні* наприкінці 17 — 18 ст. Виникли в процесі майнового і соціального розшарування козацтва. До П. належали малозабезпечені землею збіднілі *козаки*, які були неспроможні відбувати військ. службу за свій кошт. Вони зобов'язувалися вищою владою до надання допомоги («підмоги») *виборним козакам* і найманим військам щодо постачання провіанту, зброї, одягу, коней тощо. П. обробляли землі заможних козаків, коли ті відбували військ. службу, виконували функції сторожів і погоничів в обозах, а також відбували ін. повинності і сплачували податки. Їх офіц. вирізнення з козац. маси сталося після виходу універсалів гетьмана І.*Мазепи* 1698 і 1701 (Лівобережжя) та указу рос. царя *Петра I* 1700 (Слобожанщина). Водночас перші відомості про «допомогу» та «підмогу» козаків своїм «товаришам» у джерелах містяться на багато років раніше. Розпорядження правителя Малоросії кн. О.Шаховського (1734—37) і спец. інструкція *Генеральної військової канцелярії 1735*, санкціоновані Правительствуючим Сенатом, юридично оформили соціально-екон. статус П. і виборних козаків лівобереж. регіону. 1743 налічувалося бл. 35 тис. дворів П., а 1751 — 32 тис. Причому «можно ґрунтові» й «середньо ґрунтові» становили менше 1 %, інші були «мало ґрунтові» та «нищетні». За ревізією 1782, усіх було бл. 220 тис. осіб. На Слобожанщині, за даними 1734, П. проживало до 25 тис. осіб. 1765 царський уряд ліквідував *слобідські козацькі полки,* перетворивши рядових козаків на *військових обивателів*. У ході реорганізації збройних сил колиш. *Гетьманщини* та їх злиття з рос. армією царський уряд на поч. 1780-х рр. перетворив місц. П. на *державних селян*.

Літ.: Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. «Киевская старина», 1902, № 2; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Путро О.І.* Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. «УІЖ», 1969, № 1; *Гуржій О.І.* Рядове козацтво і його місце в класово-становій структурі суспільства Лівобережної України першої половини XVIII ст. Там само, 1982, № 8.

О.І. Гуржій.

ПІДПРИЄ́МНИЦТВО В УКРАЇ́НІ. Підприємництво — систематична, на власний ризик діяльність із вир-ва продукції, виконання робіт, надання послуг. Здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності. Умовами підприємництва є володіння капіталом, орієнтація на отримання прибутку, включеність у ринок, екон. свобода і самостійність, знання правового поля, ініціативність, творчість, здатність подолати спротив конкурентів. Підприємництво як творчий інноваційний процес може розвиватися в умовах сусп-ва, заснованого на визнанні права власності на засоби вир-ва і вироблену продукцію, на поділі праці, зацікавленості працівників у її результаті. У конкретно-істор. розумінні підприємництво є ознакою індустріальної доби й розвитку, передусім, *євроатлантичної цивілізації*. Становлення осн. форм підприємництва відбувалося в ході переростання *натурального господарства* в товарне, розвитку товарно-грошових відносин і ринку, руйнування становості, створення транспортної та інформаційної інфраструктури. У доіндустріальну епоху варто говорити не про сформоване історичне явище, а про окремі його риси: підприємливість як психологічну й особистісну передумову становлення підприємництва як сусп. інституту.

Джерела вивчення підприємництва в Україні — матеріальні (знаряддя праці, *гроші, герби*, печатки, гаманці); писемні (законодавчі акти, заповіти, документи держ. органів, *бірж, ярмарків*, підпр-в і корпоративних об'єднань, статистика, *мемуари*, періодика). Періодизація підприємництва в рамках доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епох можлива й на основі періодизації вітчизн. історії — підприємництво антич. міст-держав, раннього середньовіччя, польсько-литов. доби тощо.

Підприємництво в античну епоху. Населення міст-держав Надчорномор'я було носієм антич. традицій ініціативності, передових на той час технологій торгівлі й ремесла. Підприємницька ініціатива виявлялася в успішній колонізації прибережної смуги Чорного й Азовського морів, у контактах із сусідніми племенами, включенні регіону в середземномор. цивілізаційний простір. Сприяли проявам підприємливості доступність робочої сили, природних ресурсів, наявність ринків збуту, навички ведення справ. Античні традиції знайшли продовження в підприємництві жителів середньовічних італ. колоній Криму.

Середньовічна доба створила умови для формування традиційного для укр. земель типу підприємця — купця. Налагодження торг. зв'язків з країнами Азії та Зх. Європи (використання транзитного потенціалу) сприяло виділення *купецтва* в окремий *стан*. Позитивними чинниками для розвитку підприємницької діяльності на укр. землях стали формування власної грошової системи, визначення правового поля для підприємництва (відпо-

відні статті «*Руської правди*», «Статуту Володимира Всеволодича»), усталення певних традицій підприємництва.

Литовсько-руська доба 14—16 ст. позначилася створенням принципово нових умов для підприємництва. З'явилися нові орг. структури (*гільдії, мануфактури, цехи* — із часом їх сувора регламентація стала перепоною для приватної ініціативи). Розвиток *міст* створював сприятливі умови для підприємництва, особливо із запровадженням *магдебурзького права.* Укр. підприємництво розвивалося в рамках європ. екон. традиції. Однак із 2-ї пол. 16 ст. шляхи розвитку західноєвроп. та укр. підприємництва розійшлися. Революція цін зумовила вигідність вир-ва в Сх. Європі продовольства внаслідок його подорожчання на споживчому ринку. Мануфактурне вир-во Зх. Європи потребувало сировини, а зростаючі міста — продуктів харчування. Попит на хліб зумовив організацію панського фільваркового госп-ва. Після *Люблінської унії 1569* прискорилося покріпачення селян (*фільварки* вимагали забезпечення робочою силою).

Козацька доба. Підприємництво у цей час зумовлювалося розвитком промислів, втягненням козац. госп-в у товарне вир-во, включенням у рос. екон. простір, деформацією попередніх екон. зв'язків. Унаслідок *національної революції 1648—1676* екон. процеси в *Правобережній Україні* та в *Гетьманщині* пішли різними шляхами. Незважаючи на занепад продуктивних сил унаслідок війн, розвивалося козац. підприємливість, з'явилось *чумацтво* як вільна торговельно-мандрівна асоціація зі своїми традиціями. Поступова ліквідація козац. державності негативно позначилася на умовах для підприємництва місц. мешканців. Міста заселяла купецька еліта переважно неукр. походження, а надто — після скасування 1754 *мит* на українсько-рос. кордоні.

Імперська доба позначилася становленням *індустріального суспільства.* Трансформувалося розуміння місця та ролі підприємця в екон. і соціальній структурі сусп-ва. Купецтво, яке купувало пром. посвідчення та займалося торгівлею, в доіндустріальну добу асоціювалося з підприємництвом. Із часом таке станове розуміння підприємців руйнувалося. Соціальна значущість станових привілеїв купецтва, визначених нормативно-правовими актами 18 ст. (зокрема *Жалуваною грамотою містам 1785*), знижувалася. Купці, дворяни, згодом селяни активно залучалися до підприємницької діяльності.

Підприємництво в добу індустріального сусп-ва. 2-га пол. 19 ст. позначилась значними змінами в екон. політиці *Російської імперії*, створенням більш сприятливого клімату для підприємництва, проявів підприємливості поміркованішим ставленням урядових кіл та й сусп-ва до підприємців. Формувалися модерні правові умови, інформаційний простір підприємництва. Пореформений час позначився активною роллю іноз. підприємництва (франц., бельг., нім., брит.) в розвиткові металургії, машинобудування, залізниць та ін. модерних галузей пром-сті. Законодавство 1860-х рр. ліквідувало станові обмеження в підприємництві. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансовоспроможний прошарок, стало джерелом капіталізації харчової й обробної галузей пром-сті як найприбутковіших. Із виданням «Положення про державний промисловий податок» 1898 поняття «купець» і «підприємець» перестали бути тотожними, відтак купецьке звання вказувало на станову, а не на професійну належність. Нечисленне (2 % міськ. населення наприкінці 19 ст.) укр. купецтво зосереджувалося насамперед в економічно розвинутих містах. Водночас із руйнуванням становості відбувалося становлення класового сусп-ва — формувалася *буржуазія* (нечисленна, без повноцінного політ. представництва; інтереси підприємців відстоювали, головно, *біржові комітети* на місц. рівні). Найвідоміші династії укр. підприємців 19 ст. — *Яхненки* та *Симиренки, Терещенки, Ханенки.* На рубежі 19—20 ст. розвивається дрібне і середнє підприємництво. Участь українців у ньому в різних частинах України була різною, а саме — сфери діяльності укр. підприємців зводилися до сільс. госп-ва, обробки його продуктів, цукроваріння, торгівлі збіжжям. Пром-сть індустріальної доби (вугільна, металообробна, машинобудівна, залізорудна та ін.) розвивалася переважно підприємцями неукр. походження.

В укр. землях *Австро-Угорщини* підприємництво зосереджувалося в руках поляків, євреїв, угорців і німців. Питома вага українців-підприємців залишалася мізерною через слабку їх інтегрованість в індустріальне сусп-во.

До поч. 20 ст. укр. економіка розвивалась як складова частина імперського організму. Підприємницький хист трансформувався у вміння співпрацювати із властями, вкладати кошти в потрібні галузі та вести справи у визначений спосіб. Збереження такого стану протягом тривалого часу призводило до вироблення у підприємців споживацького, пристосуванського менталітету.

Після *Першої світової війни* екон. ґрунт укр. підприємництва був підірваний. Перед *Українською Центральною Радою* постало завдання налагодити нац. госп-во й визначитися із власним поглядом на ступінь сприяння підприємництву. Домінування соціаліст. поглядів у середовищі укр. політ. еліти зумовило негативний погляд на підприємництво. III Універсалом УЦР право власності на землю скасовувалося, а право користування землею передавалося *земельним комітетам.* Підприємці висловилися різко проти *націоналізації* та соціалізації, зокрема, в декларації, переданій 25 квітня 1918 головою Ради *З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії* Н. фон Дітмаром голові *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* В.*Голубовичу.*

В *Українській Державі* було відновлено засади приватної власності, оголошено свободу торгівлі і підприємництва, підприємців введено до складу уряду (А.*Ржепецький*, С.Гутник, С.Мерінг та ін.), що пояснювалося прагненням гетьмана П.*Скоропадського* заручитися підтримкою заможних верств і налагодити ринкову економіку. Відновлювалася підприємницька ініціатива, утворювались підприємницькі орг-ції («Суазіф»,

«Протофіс»). Сплеск активності та грюндерства змінився занепадом за *Директорії Української Народної Республіки*. Значна частина підприємців перемістилася в *Одесу*, яка перебрала на себе роль підприємницького центру. Воєнно-політ. боротьба 1919, соціаліст. орієнтація і слабкість Директорії УНР змусили підприємців емігрувати чи перебиратися на територію, контрольовану *Білим рухом*.

Прихід *більшовиків* до влади ознаменувався початком комуніст. буд-ва: націоналізацією землі й пром-сті, транспорту та банків, трансформацією торгівлі в систему обміну, впровадженням трудової повинності й *продрозкладки*, забороною вільного ринку. Матеріальні цінності були оголошені загальнонар. або колгоспно-кооп. власністю, а фактично перетворені на держ. власність. Поступ підприємництва був призупинений, а експеримент закінчився екон. колапсом. Рад. влада була змушена запровадити *нову економічну політику* й допустити підприємництво, зберігаючи адм., політ. і фінансовий контроль за економікою та суб'єктами госп. діяльності. Рад. кер-во розглядало підприємництво загалом як вимушений крок. Така позиція зумовила специфіку підприємництва (особливості соціальної типології «непмана» — політ. безправність, обмеженість екон. ініціативи, що вели до соціальної мімікрії, пристосуванства; функціонування в умовах «сірої» економіки; сфери — торгівля, дрібна пром-сть). До приватного підприємництва в часи непу зараховують і кустарно-ремісничу діяльність у текстильній, деревообробній галузях. Підприємництво часів непу суперечило комуніст. доктрині і не створювало необхідних для *індустріалізації* ресурсів. Згортання непу наприкінці 1920-х рр. зумовило унеможливлення підприємництва як екон. діяльності та еміграцію підприємців чи їх пристосування до рад. дійсності.

Західноукр. землі в міжвоєнний час перебували під владою Румунії, *Чехословаччини* та Польщі. Політ. й екон. (спустошення в результаті війни, вплив Великої депресії) погляд на новоприєднані землі як на ресурсну базу, політика екон. колонізації і дискримінації, перешкоди не дали можливості укр. підприємництву успішно розвиватися. Попри це поширювалися кооперативи, у Польщі відкрився свій Пром. банк (свідчення міцності нац. капіталу) та Союз укр. купецтва (об'єднання підприємців за галузевими секціями). Специфічність умов розвитку міжвоєнних Польщі, Румунії, Чехословаччини зумовила традиції й навички ведення підприємництва українцями — протистояння екон. тискові центру, опора на власні сили, дух нац. корпоративізму тощо.

Об'єктивні соціальні потреби із серед. 1950-х рр. зумовили розвиток підприємництва в тіні; в умовах гострого дефіциту необхідних речей послугами тіньовиків користувалися до 70 % тих, хто купував одяг, 57 — продукти харчування, 35 % — ліки. Із кінця 1950-х рр. за підтримки кримінальних структур виникають т. зв. цеховики, а згодом — фарцовщики, які задовольняли попит на речі широкого вжитку. Нагромаджувалися капітали, які стали основою підприємництва за незалежної України.

Підприємництво в епоху постіндустріального суспільства. Становлення *постіндустріального суспільства* в країнах Заходу почалося після *Другої світової війни*. Рад. *командна економіка*, позбавлена приватної ініціативи, здеформована запереченням рівноправної із працею ролі капіталу та підприємництва в процесі вир-ва, продовжувала орієнтуватися на галузі, визначальні для індустріального сусп-ва (металургію, видобувні галузі, важке машинобудування та ін.). Це, у тому числі, зумовило в подальшому розпад *СРСР*. Роки *перебудови* позначились інституціалізацією елементів ринку й підприємництва. Низка нормативно-правових актів (Закон «Про індивідуальну трудову ініціативу громадян в СРСР», Закон «Про кооперацію» та ін.) дала поштовх кооп. рухові, сприяла виникненню дрібного підприємництва. В умовах браку підприємницьких вмінь та нестачі товарів підприємництво виникало у сфері торгівлі, фінансів, посередництва. Прошарок підприємців формувався за рахунок «червоних директорів», кооператорів, інженерів, парт., рад. і комсомольських функціонерів (тих, хто мав доступ до власності, технологій, фінансів).

Історія інституту підприємництва в незалежній Україні почалася з *приватизації*, зняття законодавчих обмежень на підприємницьку діяльність. Пострад. умови розвитку підприємництва сприяли становленню типу великого бізнесу (фінансово-пром. груп), зрощеного з держ. владою. Впровадження 1996 *гривні*, стабілізація фінансового сектору, налагодження зовнішньоекон. зв'язків, екон. зростання після 2000 р. сприяли становленню дрібного й середнього підприємництва. «Помаранчева революція» 2004 засвідчила наявність прошарку дрібних та середніх підприємців із власними пріоритетами, готових до їх відстоювання (що є важливим елементом *громадянського суспільства*).

Літ.: *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине 19 века: Проблемы торгово-промышленной политики. Л., 1981; *Задорожний Є.В.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець 18 — перша половина 19 ст.). Львів, 1989; *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992; *Петрів Р.В.* Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці 18 — першій половині 19 ст. Івано-Франківськ, 1993; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики 19 ст.). К., 1999; История предпринимательства в России, кн. 1—2. М., 2000; *Сушко О.О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921—1928): Історико-теоретичний аспект. К., 2003; *Лановик Б.Д. та ін.* Економічна історія України. К., 2004; *Пиріг О.А.* Історія підприємництва України. К., 2004; *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (19 ст.). К., 2008; *Шацилло М.К.* Российская буржуазия в период гражданской войны и первые годы эмиграции: 1917 — начало 1920-х гг. М., 2008.

Т.С. Водотика.

ПІДСКА́РБІЙ — див. *Генеральний підскарбій*.

ПІДСТА́РОСТА — намісник старости у великокнязівських і королів. володіннях *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського* в 14—18 ст., а також на укр. землях, що входили до їх складу (див. *Староство*).

Посада П. виникла внаслідок розвитку урядової ієрархії, у ході чого старостинські уряди були розширені, а в них виникли нові посади. Поряд із старостою П. був наділений широким колом адміністративно-суд., військ. і госп. повноважень. Під присудом та військ. кер-вом старостинських урядів було, як правило, нешляхетське населення укр. повітів (а на *Поділлі* — також і *шляхта*). У присутності П. як законного представника *держави* здійснювалась осн. маса правових актів купівлі-продажу землі, рухомого і нерухомого майна, проводилися введення у володіння землею, розгляд суд. справ і виконання рішень суду, відшкодування збитків, складалися відповідні записи в замкових книгах та видавались офіц. виписи з останніх. Підстарости і їхні намісники контролювали збір і доставку в казну держ. податків, видавали дозволи й регламентували функціонування відповідних промислів (винокуріння, пивоваріння, сичення меду та ін.). Слідкувати за правопорядком у містах і сільс. місцевості, регламентували повітову торгівлю. П. поряд із старостою виступав на чолі повітового ополчення, відав питаннями оборони укр. замків, організації сторожі замкової та польної. Старостинські адміністрації загалом, як і підстарости зокрема, утримувалися за рахунок оподаткування підвладного населення, збору торг. *мита*, корчмових податків, оренди, оплати їхньої адміністративно-суд. діяльності (пересуди, *вини*, децькования та ін.), а також різноманітних спорадичних надходжень (полюддя, в'їзд, весільна «куниця», «потуремне», «від полонених», «обістка» від козаків, дари від купців, святкові колядки (подарунки) під час реліг. свят тощо).

Літ.: *Jabłonowski A.* Starostówa ukrainne: Źródła dziejowe, t. 5. Warszawa, 1877; *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Грушевский М.* Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII в.). К., 1894; *Довнар-Запольский М.В.* Украинские староства в первой половине XVI в. К., 1908; *Falniowska-Gradowska A.* Krolewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitey. Wrocław, 1984; *Яковенко Н.Н.* Эволюция органов власти и управления Великого княжества Литовского и ее отражение в Литовских статутах (на примере Киевской земли). В кн.: Третий Литовский статут 1588 года: Материалы республиканской конференции. Вильнюс, 1989; *Крикун М.Г.* Початки Подільського повітового устрою. В кн.: Проблеми української історичної медієвістики. К., 1990; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Ващук Д.* «Абыхмо държали их подле права ихъ земъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV—XVI ст.). К., 2009.

А.О. Гурбик.

ПІДСТО́ЛІЙ — уряд надвірний і земський. П. надвірний фіксується в *Королівстві Польському* з 1440-х рр., у *Великому князівстві Литовському* — під кінець правління *Казимира IV* Ягеллончика (із 1470-х рр.), до поч. 16 ст. з'являється спорадично під час двірських урочистостей. Початково функції П. полягали в підготовці монаршого столу і прислуговуванні пануючому під час урочистих учт. Стояв на чолі групи дворян, які слугували при монаршому столі. З часом (імовірно, із 16 ст.) уряд П. перейшов до категорії урядів «гонорових», почесних.

П. земський — уряд виключно титулярний, почесний.

Літ.: *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1796. Kraków, 1885; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ» (Львів), 1994; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Ferenc M.* Dwór Zygmunda Augusta. Kraków, 1998; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

ПІДСУ́ДОК — член *земського суду*. Обирався повітовою *шляхтою* і затверджувався *королем*. Був претендентом на посаду земського судді в разі виникнення вакансій. Утримувався населенням, яке зверталося до суду. У *Гетьманщині* П. обирався полковою старшиною і затверджувався *гетьманом*. За відсутності судді П. розглядав справи самостійно, однак без права винесення остаточного рішення; вів переписку із *Генеральним військовим судом*, полковою адміністрацією; розсилав суд. позови сторонам тощо. Посаду П. було ліквідовано у зв'язку зі скасуванням земських судів 1831.

Дж.: Статут Великого княжества Литовского 1566 года. М., б/р; Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). К., 1991.

Літ.: *Лаппо И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1897, кн. 7.

С.Г. Ковальова.

ПІДСУСІ́ДКИ — збірна назва незаможного податного населення в Україні та Росії 16—18 ст. Підсусідків становили особи, котрі, як правило, не мали власного госп-ва і житлового помешкання. На певних умовах вони поселялися в чужих дворах («у сусіда») із правом обробітку частини госп. землі. У містах П. здебільшого сплачували податки грошима, а в селах — натурою. Залежно від того, у чиєму дворі проживали П., вони називалися старшинськими, монастирськими, козацькими або посполитськими. Інколи в П. записувалися рядові *козаки*, селяни чи *міщани*, які володіли особистим майном, угіддями, однак хотіли уникнути військ. служби або залежності та утисків від можновладців. Набувши статусу П., *посполиті* та козаки відмовлялися виконувати будь-які повинності. Тому перехід у П. тривалий час уособлювався з особистою незалежністю, можливістю порівняно вільно розпоряджатися майном і самостійно здійснювати госп. діяльність. Це явище набуло масового характеру. У 18 ст. царський уряд і старшинська адміністрація впроваджували в Україні поступове юрид. оформлення П. як окремої податкової групи, з обов'язковим виконанням різних повинностей і забороною вільних переходів. На кінець 18 ст. більшість П. влада перетворила на кріпаків.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. К., 1908; *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Гуржій О.І.* Підсусідництво як соціальне явище на Україні доби феодалізму. В кн.: Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. К., 1990; *Його ж.* Податне населення Ук-

раїни XVII—XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

ПІДЧА́ШИЙ — див. *Чашник.*

ПІЗНА́ННЯ ІСТОРИ́ЧНЕ, гносеологія історична, епістемологія історична — сукупність процесів, процедур і методів отримання знань про минулу людську дійсність. П.і. базується на заг. теорії пізнання, є частиною теор. складової *історичної науки* і в поєднанні з істор. онтологією (*філософія історії*) відображає колективну істор. свідомість у певні епохи та періоди й визначає створення тлумачно-інтерпретаційних моделей минулого для істор. науки (див. *Методологія історії*). Специфікою П.і., як і пізнання загалом, є рефлексія (самопізнання), що передбачає внутр. критику процесу отримання знань, а також процес сприйняття та впорядкування досвіду минулого з метою тлумачення цього досвіду сучасністю і визначення засобів отримання нових знань. Це визначається темпоральною динамікою розвитку істор. науки й створює можливості для світоглядного та методологічного переосмислення істор. знання з позицій сучасності. П.і. нерозривно пов'язане з істор. свідомістю, яка існує не як функція індивідуально пережитого досвіду і його розумового переосмислення, а як загальнозначуще знання певного сусп-ва і його колективний досвід, виступаючи вагомим структурним елементом *культури*. П.і. виконує важливу соціальну функцію — створення необхідних умов для культ., соціально-етнічного самовизначення народу, усвідомлення ним своєї ідентичності, яка відрізняється від ін. етнічних спільнот, та його місця у світ. *історичному процесі*. Фундаментальними категоріями, поняттями й проблемами П.і. є: об'єктивність і суб'єктивність, сучасність та історія, розуміння й пояснення, індивідуальне і універсальне, істор. факт, подія та структура, пам'ять і спогади, часові пласти, синхронність та діахронність, причинність в історії, детермінізм в історії, вибір об'єктів пізнання тощо. Відповідно до розробки цих категорій та проблем виділяють 3 напрями, чи традиції П.і.: герменевтично-діалектичний, аналітичний і нарративно-лінгвістичний. Перші два сформувалися в 2-й пол. 19 ст. і зберігають свої міцні позиції в сучасному П.і., а останній набув популярності з 1970-х рр. і більше відомий під назвою «лінгвістичний поворот», чи *«постмодернізм в історичній науці»*.

Гносеологічна антитеза об'єктивності (правдивості) й суб'єктивності (релятивності, відносності) П.і. з часів *античності* була предметом гострих дискусій, оскільки визначала статус істор. знання — раціональної наук. дисципліни чи мист-ва («ars historica»). Починаючи від Марка Туллія Цицерона і *Лукіана Самосатського*, історикам висувалася вимога неупереджено, аполітично і правдиво (дзеркально) відображати діяння людей («res gestae»). Вона живилася переконанням про повторюваність подій у минулому, сучасному й майбутньому, а отже, історія мала виконувати функцію прикладу-настанови та прикладу-застереження для сучасників і, відповідно, емпіричний досвід свідків своєї доби з точки зору теорії пізнання виступав основою всіх історій, які фактично були історією сучасності. Проте помічені суперечності між дійсною історією та її мовною фіксацією породжували сумніви в істинності висловлювань істориків, зараховуючи їхні твори до жанру літератури, підпорядковуючи історію риториці. Гносеологічний прорив відбувся у 18 ст. завдяки усвідомленню того, що відтворення подій минулого у всій сукупності їхніх взаємозв'язків неможливе, оскільки реальна картина минулого змінюється і під час народження розповіді про нього, і під час більш пізнього зображення, що породжується статусом свідка й історика, часом і місцем його перебування. Відповідно можуть існувати різні історії, а рецептом проти звинувачень історика в упередженості має бути чітке визначення ним своїх позицій. Прискорення плину часу з епохи *Французької революції кінця 18 століття* і наполеонівських війн змінило значення минулого досвіду для сучасності, яке віднині не може слугувати засобом настанови-застереження (теперішнє минуле), а виступає у формі завершеного минулого, яке дає можливість зрозуміти сучасне, породжене накопиченим досвідом. Істор. досвід не є абсолютом і об'єктивно даним сучасникам, а змінюється з часом і є осмисленням причинно-наслідкових зв'язків минулого з актуальної для сучасності точки зору. А отже, для того, щоб минуле стало предметом істор. розгляду, воно повинно бути «відчужене» від сучасного і віднесено до ін. часового плану — до ін. дійсності (Б.Успенський). Цей трансцендентальний переворот створив умови для виникнення істор. науки в сучасному розумінні — вона стала наукою, яка досліджує завершене минуле, керуючись чітко розробленими методами критики джерел, елементами наук. рефлексії, що складають основу її раціональності й зближують з ін. наук. дисциплінами. Водночас навіть сувора критика джерел і виявлення в них конкретного змісту історії не забезпечували абсолютної реконструкції минулого — «як насправді відбулося», за знаменитою вимогою Л. фон *Ранке.* Історики не могли відмовитися від інтерпретацій, де «факт» минулого вміщувався в контекст суджень. Відсутність суджень, навіть на думку такого противника упередженості в науці, як Г.-В.*Гегель*, робила історію менш цікавою.

Зміна статусу науки в сусп-ві 19 ст., яка в умовах прогресу повинна була практично сприяти його прискоренню в матеріально-тех. сфері, загострила дискусію про відносність істор. знання, розвівши її учасників на два полюси: «об'єктивістів» — прихильників запозичення істор. наукою методів природничих наук — і «суб'єктивістів», котрі обстоювали своєрідну пізнавальну стратегію історії. Адепти позитивістської філософії (див. *Позитивізм в історичній науці*) під впливом стрімкого розвитку природничих наук відродили стару вимогу часів картезіанської критики історії про необхідність надати їй статусу точних наук, які керуються т. зв. генералізуючою пізнавальною стратегією (виявлення закономірностей) і об'єктивно пізнають природний світ. «Знати, щоб передбачити і пе-

редбачити, щоб діяти» — ця формула О.*Конта* мала перетворити історію на науку про сусп-во з індуктивно-дедуктивною пізнавальною стратегією і загальнологічними методами класифікації, аналізу, синтезу. Представники романтичної історіографії та ідеалістичної філософії наголошували на вірогіднісному характері П.і. в силу його специфічності (ідея «індивідуальності»), додаючи до аргументів про перспективну зумовленість свідчень джерел та їхню неповноту твердження про вплив сучасності на відтворення минулого. Теперішнє як акумульований і переосмислений досвід минулого та прискорення плину часу в умовах постійного прогресу приводять до зміни інтересу істориків, які засобами минулого дають змогу сучасникам зрозуміти їхнє сьогодення, — історик «повинен бути природним поборником прогресу» (Г.Гервінус). Неминуча зміна поглядів на минуле зумовлена «поступальним розвитком часу, який підносить того, хто живе в цьому часі, до позиції, з якої відкривається нова панорама минулого і яка спонукає до нових суджень про нього» (Й.-В.Гете). Невипадково автор першої систематизованої праці з теоретико-пізнавальних проблем історії 19 ст. Й.-Г.*Дройзен* твердив, що завданням істориків є не відновлення минулого, а пошук в ньому латентних елементів сучасного, оскільки дослідження історика є одночасно «і збагачення сучасного, і відкриття, і пояснення минулих часів», що, у свою чергу, передбачає різні погляди та підходи. На поч. 20 ст. антитеза суб'єктивності і об'єктивності істор. дослідження отримала новий імпульс у теорії формальної історії М.*Вебера*, котрий наполягав на тому, що остаточна реконструкція минулої дійсності під кутом зору певної генералізуючої теорії (системи законів) неможлива, оскільки історія належить до явищ к-ри, яка пов'язана з ідеєю цінності: «Є науки, яким дарована вічна молодість, і до них належать всі історичні дисципліни. Перед ними у вічному русі культури весь час виникають нові постановки проблем». А отже, історик неминуче приступає до дослідження з певних «відправних точок», які сформовані в нього і наперед задані. У серед. 20 ст. дискусія знову набула обертів з боку представників аналітичної філософії (теорія охоплюючих законів в істор. науці Гемпеля—Нагеля) з огляду на домінуючу у світі соціально-орієнтовану модель історіографії та заг. тенденцію до поглибленої розробки проблем філософії і методології науки. Спектр дискусії коливався від поміркованого визнання складності досягнення об'єктивного пізнання в соціальних науках та історії (К.-Р.*Поппер*, П.Рікьор) до крайнього когнітивного релятивізму П.Фейерабенда, котрий твердив, що не існує жодних методологічних правил у наук. дослідженні. Саме це дало можливість наприкінці 20 ст. прихильникам постмодернізму заявити, що історія не є наукою, а літ. і мистецьким жанром (Ф.Анкерсміт, П.Вен). У сучасній істор. науці проблема відносності істор. знання втратила свою актуальність, оскільки визначається специфічним характером П.і., чий об'єкт набагато складніше піддається систематизації, ніж у природничих науках, ґрунтовно розробленими методами критики джерел, правил верифікації, вимогою використання теор. конструкцій та формулювання дослідницьких гіпотез.

Не менш дискусійними були й категорії «розуміння» та «пояснення» в історії. Їхнє протиставлення в 19 ст. забезпечувало обґрунтування різної пізнавальної стратегії історика і природознавця, де перший намагається досліджувати індивідуальні, однократні й неповторні явища людського минулого з метою їх розуміння через чуттєве проникнення в чужу епоху, к-ру й свідомість акторів, а другий — відволікається від індивідуальних особливостей досліджуваних предметів заради виявлення типового і загального. Класичні формулювання цього протистояння: «Ми пояснюємо природу, але ми розуміємо людину» (В.*Дільтей*), «наш метод є розуміння шляхом дослідження» (Й.-Г.Дройзен). А отже, і встановлення «каузальних регулярностей» не потрібне, бо кожна людина несе в собі істор. досвід, достатній для розуміння іншого. В історії використовується т. зв. фіналістське, або телеологічне пояснення — спроба трактувати факти у термінах намірів, цілей, прагнень. Баденська школа неокантіанства розвинула далі дихотомію між поясненням і розумінням у наступному формулюванні: метод істор. наук є індивідуалізуючим, а метод природознавства — генералізуючим, обґрунтувавши це різною природою утворення понять. Тенденція до зближення, узгодження й взаємозбагачення методів сусп. і природничих наук, яка була характерна для гносеології наприкінці 19 ст., частково зняла напругу в дискусії, проте категорія «розуміння» залишалася визначальною особливістю П.і. для М.Вебера. Останній встановлював рівноправність між раціональним (каузальним) поясненням в історії шляхом виділення тієї частини індивідуальної дійсності, яка володіє культ. значущістю, і розумінням, оскільки мета історика полягає не тільки у тому, щоб «конституювати поведінку людей, а й зрозуміти її». Відродження неопозитивізму (логічний позитивізм) у міжвоєнний період та розвиток аналітичної філософії в серед. 20 ст., яка спочатку осн. увагу приділяла природничо-наук. пізнанню, знову актуалізували проблему каузального пояснення в історії. Теорія охоплюючого закону К.Гемпеля (дедуктивно-номологічна і індуктивно-вірогіднісна моделі) поверталася до методологічного монізму класичного позитивізму й використання в П.і. каузального пояснення, в якому індивідуальні випадки підводилися під заг. закони «природи людини». Проте в рамках аналітичної філософії теорія охоплюючого закону була піддана критиці У.Дреєм, котрий запропоновував т. зв. раціональне пояснення в історії, суть якого полягала у тому, що пояснити деяку подію означало показати, що вона була відповідною, раціональною в даному конкретному випадку. Розвиваючи теорію наук. пояснення, Г.-Х. фон Врігт із позицій філософії дій запропонував використовувати в історії т. зв. квазікаузальне пояснення (інтенціоналістське), в якому гол. увага приділялася вивченню мотиваційного меха-

нізму зв'язку між подіями, дія якого приводила до деяких практичних висновків. Істор. події «роблять можливими» наступні події, коли вони змінюють інтенції (цілі й наміри) акторів, оскільки дають можливість для нових дій. Цілком очевидно, що квазікаузальне пояснення розвивало герменевтичну традицію в П.і., де розуміння істор. подій передбачало виявлення «взаємодії вольових актів» і складало основу «психологічної інтерпретації» (Й.-Г.Дройзен). Загалом можна констатувати, що дискусія і розвиток структурного аналізу в рамках філос. герменевтики (текстуальна полісемія) сформували ясне усвідомлення того, що ці дві пізнавальні категорії в П.і. не є альтернативними, а взаємодоповнюючими — «розуміння передбачає пояснення тією мірою, в якій пояснення розвиває розуміння», а в істор. науці використовуються різні типи пояснення (П.Рікьор). У рамках нарративно-лінгвістичної парадигми П.і. проблема пізнання та пояснення була перенесена в площину істор. нарративу і суб'єктивного сприйняття історика, оскільки істор. факт має лише лінгвістичне існування (Р.Барт). Перш ніж історик зможе підпорядкувати істор. дані поняттям, які він використовує для реконструкції й пояснення минулого, він повинен «передфігурувати» відповідне поле дослідження — тобто сконструювати його як об'єкт ментального сприйняття (Х.Уайт). Це дає можливість створити т. зв. нарративні субстанції — образи минулого, які виникають у свідомості історика і є єдиними референтами істор. викладу (Ф.Анкерсміт). Тим самим створюється «ефект реальності», за допомогою якого історія виступає у формі дискурсу про зовн. світ.

Категорія «індивідуального» в якості позначення неповторних і однократних подій минулого була характерною ознакою класичного *історизму* 19 ст. і поряд із категорією «розуміння» складала основу герменевтично-діалектичної традиції П.і. Визначальний поштовх здійснив *романтизм*, який протиставив абстрактному і раціоналістичному пізнанню Просвітництва індивідуалізований погляд на «конкретно-життєве в усіх історичних утвореннях культурної діяльності людини», що дало можливість «критично заново формувати із всебічно досліджених даних життєвий зв'язок минулих подій» (В.Віндельбанд). Критичний, філологоістор. метод (Б.-Г.Нібур) та «історична школа права» (Ф.Савін'ї, К.Ейхгорн) розробили правила критики джерел і концепцію органічних проявів нар. духу в доступних для емпіричного розгляду формах. Л. фон Ранке сформував завдання досліджувати «індивідуальне життя в історії», проявами якого, на думку В.Гумбольдта, є «ідеї» як рушійні сили історії, що відображаються в людських індивідуумах, націях, мовах, праві. Минулі події виступали в якості «індивідуальних реальностей» та володіли двома ознаками — темпоральністю (ідея плину часу) і миттєвістю (Р.-К.*Арон*). Отже, фактами, з якими історик має справу, визначалися наслідки вольових дій акторів у історії, які виступали у формі подій та умов їх виникнення (Й.-Г.Дройзен). Понятійна плутанина часто виникала (існує і в сучасній істор. епістемології) з визначеннями «подія», «факт» і «історичний факт», демонструючи тим самим їхню когнітивну важливість для істор. науки. «Під подіями можна розуміти пов'язаний ланцюг випадків (епізодів), який від початку до кінця усвідомлюється сучасниками як смислова єдність в рамках певного часу. І тому може "розповідатися" істориком також у категоріях хронологічної послідовності» (Ю.Кокка). Події характеризуються також тим, що вони не виходять за межі сфери досвіду їх учасників та очевидців, які можна зареєструвати хронологічно. Події викликаються або співпереживаються акторами, котрі реально існували в історії. Е.Мейер вважав «історичними фактами» лише ті факти минулої дійсності, які мали наслідки. Полемізуючи з ним, М.Вебер зазначав, що всі факти минулого мали причинно-наслідковий зв'язок, але історичними вони стають, лише виходячи з «інтересу» історика, який через процедуру «віднесення до цінності» актуалізує їхнє значення для сучасності. Зрештою, ще Марк Туллій Цицерон завершував свою знамениту фразу «Historia magistra vitae» словами — «якій лише голос оратора надає безсмертя» («Про оратора», II, 9), переконуючи тим самим, що тільки та частина минулої дійсності стала історією, яка була включена істориком у його реконструкцію. У сучасних дискусіях із представниками наративно-лінгвістичної парадигми П.і., котрі переконують, що факт — це мислительна конструкція історика (Х.Уайт), поняття «історичного факту» пов'язується з інтерпретацією, внаслідок того значення, яке їм надає історик (Р.Еванс, Дж.Тош). «Питання конструює історичний об'єкт, ніби вирізаючи його з нескінченного універсуму можливих фактів і документів» (А.Прост). П.Нора, говорячи про важливі події в історії, твердить: «Факт, що вони відбулися, робить їх лише історичними. Проте, щоб мова йшла про подію, потрібно, щоб вона стала відомою». При цьому він виділяє «події-заснування» — іноді маловідові чи малопомітні тоді, коли вони відбувалися, але майбутнє яким визначило функцію знакових за їх подальшим впливом, і «події-спектаклі» — у ході яких практично нічого не відбувалося, проте які із самого початку були наділені глибоким символічним змістом і стали надбанням істор. пам'яті.

Очевидно, що в герменевтично-діалектичній традиції П.і. категорія «індивідуальність» означала не тільки подію в синхронно-діахронному вимірі, а й триваліші в часі утворення. Напр., Л. фон Ранке наполягав на тому, що «кожна епоха повинна бути розглянута як дещо, що має цінність саме по собі». Індивідуальне, однократне і неповторне в історії в якості предмета дослідження повинно було розглядатися в контексті — «щоб оцінити цей хід речей, необхідно розуміти історію в її контекстах» (Й.-Г.Дройзен). Із розвитком соціально-орієнтованих моделей історіографії в 20 ст. «умови» і «контекст» були об'єднані в понятті «структура». Визначальною відмінністю між «подіями» і «структурами» є їхня темпоральна особливість. Короткотривала діахронна структура подій скла-

дається з початкової фази, кульмінації і завершеності. Структури та зміни, натомість, позначають більшу тривалість у часі та більшу сталість, а тому можуть бути в часовому вимірі емпірично реальними, якщо їхні часові відрізки не виходять за межі колективної пам'яті покоління (середньотривалі), або ж інтерсуб'єктивними і надіндивідуальними, якщо їхня часова протяжність не вписується в хронологічні межі співіснуючих у часі поколінь (довготривалі). Рівень структур та подій є взаємозалежним — події уможливлюються структурними передумовами і, водночас, структури виявляються, усвідомлюються і проявляються лише в середовищі подій («перехрещення подій і структур»). Відповідно — про події можна лише розповідати, а структури — лише описувати (Р.*Козеллек*).

Розвиток із 2-ї пол. 18 ст. філософії історії змінив бачення взаємозв'язку між одиничним (індивідуальна подія) і загальним (заг. історія, універсальна історія). Філос. осмислення історії спричинило перехід від «загальної історії» як сукупності одиничних історій до «всесвітньої історії» як системи. Вагомим кроком на цьому шляху була філософсько-істор. концепція Г.-В.Гегеля з її ключовими категоріями «прогрес в усвідомленні свободи» і «держава» як абсолют і синтез, навіть попри підкреслене дистанціювання істориків від її метафізичних положень. А отже, і дієвим залишалося правило: «Історіограф, гідний цього звання, має уявляти кожну подію як частину сукупного або ж вміти розпізнати в ній контури історії в цілому» (В.Гумбольдт). Така вимога, поряд з особливою увагою до пізнавальної категорії розуміння, вводила П.і. в коло герменевтики, яка відтоді стала основою істор. науки: «Кожний окремий текст не є для історика самоцінним, а служить лише джерелом, тобто проміжним матеріалом для пізнання історичного взаємозв'язку, і в цьому плані він нічим не відрізняється від усіх інших німих рештків минулого» (Х.-Г.Гадамер). Проте *герменевтика історична* як заг. принцип істор. науки вступала у суперечність з гол. ідеєю класичного історизму та її вираженням у формі подієвої історії — індивідуальністю, однократністю і короткою тривалістю події, яка базувалася на переконанні, що індивід є кінцевим носієм історичних змін. Спроби подолати цю апорію здійснювалися кількома шляхами: створенням т. зв. всесвітніх історій (Л. фон Ранке, М.Н.*Петров*, Р.-Дж.*Колінгвуд*, К.*Ясперс*, С.Хантінгтон та ін.) «зміною масштабу» розгляду (П.Рікьор) в умовах розвитку соціально-орієнтованих моделей істор. науки 20 ст. від «тотальної історії» франц. *Анналів школи*, «серійної історії» квантитативних моделей історіографії, «структурної історії» з підкресленим інтересом до процесів та зв'язків, «глобальної історії» останніх десятиріч з акцентом на транснац. і транскульт. обміни та взаємозбагачення до *«мікроісторії»* й *«історії повсякдення»*, котрі намагаються повернутися до антропологічного виміру історії та події як основи істор. наративу. Різні масштаби в П.і. дають змогу виявити нову інформацію про минуле, яка змінюється залежно від рівнів організації соціальної структури.

Наприкінці 20 ст. важливе місце в істор. епістемології посіла проблема втрати (дискретність) істор. пам'яті сусп-вом, що стало наслідком ґрунтовних соціальних змін під впливом стрімкого науково-тех. прогресу, розвитку інформаційних технологій та процесу *глобалізації* загалом. У спектрі обговорення можна виділити два напрями: 1) «пам'ять (індивідуальна і колективна) та історія», який зосереджується на питаннях фіксації, «архівації» пам'яті в сучасних соціально різнорідних сусп-вах («місця пам'яті», П.Нора) та засобів її репрезентації істор. науки; 2) «пам'ять і спогади», увага якого спрямована на епістемологічні проблеми у межах теорії пам'яті («ars memoria») у традиціях Е.*Гуссерля*, М.Хальбвакса, Ф.Йетс і П.Рікьора. Пам'ять є індивідуальною, колективною, вона стає як надбання спільно пережитого досвіду співіснуючих у часі поколінь, проте є різною, оскільки виражає досвід різних соціальних груп сусп-ва, формується як переосмислений колективний досвід минулого і живиться «місцями пам'яті» (lieux de mémoire), які служать опорними пунктами для спогадів і «мовчазної заміни втраченої пам'яті» (П.Рікьор). На відміну від неї «пам'ять-історія», у вигляді впорядкованої і трансформованої колективної пам'яті, сакральна і міфологізована за своєю суттю, оскільки спрямована на збереження позитивного і забуття негативного в минулому націй і д-в. Критична функція істор. науки спрямована на делегітимізацію «пам'яті-історії», а її інтерес до «місць пам'яті» (див. *Історія культур пам'яті*) зумовлений тим, що вони є зафіксованими залишками колективної пам'яті. Містком для переходу від індивідуальної пам'яті до історії є множинні спогади, котрі поділяються на «первинні спогади» (ретенція) і на «вторинні спогади» (репродукція), які відрізняються наявним між ними часовим відрізком. І якщо первинний спогад базується на чуттєвому сприйнятті і являє собою презентацію згадуваного об'єкта, то вторинний спогад відтворює об'єкт через певний часовий проміжок у вигляді минулого, даного в сучасному.

Сучасний стан розвитку істор. науки характеризується багатовекторним дослідженням минулого, поєднанням різних підходів, які формують численні історіографічні напрями: глобальну історію, інтелектуальну історію, нову культ. історію, мікроісторію, історію повсякдення, гендерні дослідження тощо. Вони висувають нові проблеми перед істор. епістемологією, і на зміну традиційним категоріям П.і. приходять нові: *ментальність*, сприйняття, репрезентація, нарративні конструкції, мислення історика тощо. Помітною тенденцією стала участь в обговоренні й розв'язанні проблем П.і. самих істориків, які раніше залишалися осторонь цього дисциплінарного поля.

Літ.: *Ранке Л.* Об эпохах новой истории. М., 1898; *Гемпель К.* Мотивы и «охватывающие» законы в историческом объяснении. В кн.: Философия и методология истории. М., 1977; *Дрей У.* Еще раз к вопросу об объяснении действий людей в исторической науке. Там само; *Вригт Г.Х. фон.* Объяснение и понимание. В кн.: *Вригт Г.Х. фон.* Логико-философские исследования: Избранные труды. М.,

1986; *Гадамер Х.Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики. М., 1988; *Поппер К.* Логика социальных наук. «Вопросы философии», 1992, № 10; *Кокка Ю.* Социальная история между структурной и эмпирической историей. «THESIS», 1993, вып. 2; *Рикёр П.* Герменевтика, этика, политика: Московские лекции и интервью. М., 1995; *Вебер М.* Критические исследования в области логики наук о культуре. В кн.: Культурология: XX век. М., 1995; *Його ж.* «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики. Там само; *Prost A.* Douze leçons sur l'histoire. Paris, 1996; *Успенский Б.А.* Избранные труды, т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры. М., 1996; *Нора П.* Проблематика мест памяти. В кн.: Франция-память. СПб., 1999; *Арон Р.* Избранное: Введение в философию истории. СПб., 2000; *Тош Д.* Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. М., 2000; *Suter A., Hettling M. (Hrsg.).* Struktur und Ereignis. Göttingen, 2001; *Анкерсмит Ф.Р.* История и тропология: Взлет и падение метафоры. М., 2003; *Барт Р.* Дискурс истории. В кн.: *Барт Р.* Система моды: Статьи по семиотике культуры. М., 2003; *Вен П.* Как пишут историю: Опыт эпистемологии. М., 2003; *Дройзен И.Г.* Историка: Лекции об энциклопедии и методологии истории. СПб., 2003; *Хаттон П.Х.* История как искусство памяти. СПб., 2003; *Дильтей В.* Построение исторического мира в науках о духе. В кн.: *Дильтей В.* Собрание сочинений, т. 3. М., 2004; *Рикёр П.* Память, история, забвение. М., 2004; *Brown Callum G.* Postmodernism for Historians. Longmann, 2005; *Козеллек Р.* Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. К., 2005; *Rüsen J.* History: Narration—interpretation—orientation. Berghahn Books, 2005; *Мегилл А.* Историческая эпистемология. М., 2007; *Еванс Р.Дж.* На захист історії. Львів, 2008; *Iggers G.G.* A global history of modern historiography. Longmann, 2008.

С.П. Стельмах.

ПІЙ XI (Pius XI; світське ім'я — Амброджо-Доміано-Акілле Ратті; 31.05.1857—10.02.1939) — Папа Римський (1922—39). Н. в м. Дезіо (Італія). Після отримання освіти з філософії, теології, права займався наук. студіями та викладами в Мілані (Італія). Там же очолив бібліотеку Амброзіана, потім у Римі — Ватиканську б-ку. Від 1918 працював апостольським нунцієм у *Варшаві*, де виступив проти переслідувань укр. священиків на окупованих польс. армією теренах *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1921 став архієпископом Міланським, набув сан кардинала.

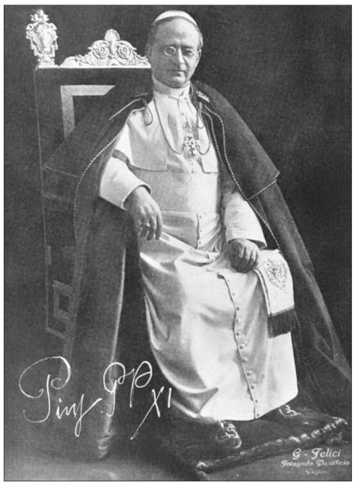

Пій XI.

Свій понтифікат розпочав масштабною доброчинною акцією, закликавши католицьких єпископів усього світу збирати пожертви на користь вражених голодом районів рад. Росії. Особисто пожертвував 2,5 млн лір, а направлена ним «каритативна місія» (1922—24) організувала 275 кухонь, в яких харчувалися 95 тис. людей, головно дітей.

Протягом 1920-х рр. домагався від урядів Польщі, *Чехословаччини*, Румунії, США, Канади, Бразилії юрид. забезпечення становища *Української греко-католицької церкви* та її віруючих. Переймався справами чернечого ордену *василіан*, гол. осідок якого було переведено до Риму. У зв'язку з унійними проблемами християнства видав енцикліку «Rerum orientalium studii» (1928), якою заклав основи ватиканських досліджень сх. церкви, а їх центром зробив Папський сх. ін-т у Римі.

1929 П. XI виступив засновником нової д-ви *Ватикан*, створеної на ватиканській частині Риму відповідно до Латеранських угод Апостольського престолу з урядом Італії. 1930 під час спокутної меси в соборі св. Петра оголосив «молитовний хрестовий похід» проти «святотацьких» діянь СРСР. Видані 1937 енцикліки засудили нім. націонал-соціалізм і атеїстичний *комунізм*. 1939 прихильно поставився до проголошення *Карпатської України*, призначивши до неї апостольського представника.

П. у Ватикані.

Літ.: *Daim W.* Der Vatikan und der Osten: Kommentar und Dokumentation. Wien, 1967; *Роод В.* Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 до 1 декабря 1989 г. Львів, 1995; *Гергей Е.* История папства. М., 1996.

М.М. Варварцев.

ПІКІНЕ́РІВ ПОВСТА́ННЯ 1769 — 1770 — повстання в Пд. Україні солдатів Дніпровського і Донецького пікінерських полків. Гол. вимогою повстанців було звільнення від пікінерської служби й повернення їм козац. прав і статусу козацтва. Особливо погіршилося становище солдатів *пікінерських полків* у зв'язку з *російсько-турецькою війною 1768—1774.* Масового характеру набули серед пікінерів такі форми боротьби, як відмова від виконання військ. служби і втечі з «постів». Із жовтня 1769 рух пікінерів набув найактивніших форм — збройних виступів і повстання, що охопили значну територію Полтавщини. Пікінери об'єднувалися із запороз. козаками і вступали в сутички з каральними загонами. П.п. було придушено на поч. 1770. За наказом командуючого рос. 2-ю армією, що була розташована в той час в Україні, генерал-аншефа П.Паніна найбільш непокірні пікінери були піддані жорстокому покаранню — биттям т. зв. катівським батогом. Деякі з повстанців померли під час катувань, решта була заслана на довічні каторжні роботи. Донецький пікінерський полк було відправлено для ведення бойових дій проти крим. татар.

Літ.: *Гуслистый К.Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К., 1963; *Путро О.І.* Соціально-економічний розвиток і антифеодальна боротьба козацтва Лівобережної України в другій половині XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 1970.

О.І. Путро.

ПІКІНЕ́РСЬКІ ПОЛКИ́ — військ. поселення, насильно створені за розпорядженням рос. уряду з укр. козаків *Миргородського полку* і *Полтавського полку*, частково — сербів-поселенців із колишніх *Нової Сербії* і *Слов'яносербії* Півдня України, що 1764 утворили Дніпровський, Донець-

кий, Єлизаветградський і Луганський П.п. 1776, після ліквідації царизмом *Запорозької Січі*, з колиш. запороз. козаків було сформовано ще два П.п. — Полтавський і Херсонський. П.п. використовувалися, гол. чин., як іррегулярні війська рос. армії, а також для постачання останній підвод, коней, фуражу, провіанту тощо. Гол. зброєю солдатів П.п. були списи — т. зв. піки (звідси їх (полків) назва). Рядові пікінери — колишні козаки — були позбавлені козац. привілеїв, сплачували податки і виконували обтяжливі повинності, що спричиняло заворушення і збройні виступи (див. *Пікінерів повстання 1769—1770*). *Козацька старшина*, залучена до служби в П.п., одержувала офіцерські чини, що давало їй право на рос. *дворянство* і пов'язані з ним привілеї. 1783 у зв'язку з ліквідацією *Кримського ханату* як д-ви і приєднанням Крим. п-ова до *Російської імперії* П.п. було скасовано.

Літ.: *Гуслистий К.Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К., 1963; *Путро О.І.* Соціально-економічний розвиток і антифеодальна боротьба козацтва Лівобережної України у другій половині XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 1970.

О.І. Путро.

ПІКО́ВЦІ — козацько-старшинський рід, що походить від лубенського козака **Матвія** (Матяша; кін. 17 — поч. 18 ст.). Його син — **Василь Матвійович** П. (р. н. невід. — п. бл. 1718) — посідав уряд лукомського *сотника* (1709—18). Лукомськими сотниками були й сини Василя: 1732—37 — **Іван Васильович** (р. н. невід. — 1751), згодом — писар *Генерального військового суду* (1745—51), та у 1745—58 — **Степан Васильович** (р. н. невід. — п. до 1762), на яких рід згас, оскільки вони не залишили нащадків чол. статі. Дочка Івана — **Марія Іванівна** (бл. 1740 — р. с. невід.) — побралася з *підкоморієм* Андрієм Федоровичем Остроградським (р. н. невід. — п. 1774), а дочка Степана — **Уляна Степанівна** (бл. 1758 — р. с. невід.) — із ротмістром Григорієм Івановичем Квіткою (р. н. невід. — п. до 1784).

Існують однойменні роди зовсім ін. походження.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца», 1896, кн. 11; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПІЛСУ́ДСЬКИЙ Юзеф-Клеменс (Pilsudski Józef Klemens; 05.12. 1867—12.05.1935) — польс. політик, військ. діяч. Маршал Польщі (1920). Н. в с. Зулов (нині с. Залавас, Литва) у шляхетській родині. Навч. в г-зії у Вільно (нині м. *Вільнюс*), 1885—86 — на мед. ф-ті Харків. ун-ту. За участь у революц. гуртку, який ставив на меті вбивство рос. імп. *Олександра III*, П. був засуджений на 5 років заслання до Сибіру. Після повернення до Вільно 1892 вступив до Польс. соціаліст. партії, що ставила кінцевою метою боротьби повалення царизму революц. заходами. Проживав у Вільно та Лодзі (нині місто в Польщі). 1900 був знову заарештований за видання підпільної газети та ув'язнений у *Санкт-Петербурзі*, однак невдовзі втік із тюрми. У наступному році перебрався до *Галичини* та Лондона (Велика Британія), але скоро повернувся до *Російської імперії*. Під час *російсько-японської війни 1904—1905* намагався переконати Японію сформувати легіон із полонених рос. армії польс. національності та отримував від Японії гроші на повстання в самій Росії. Під час *революції 1905—1907* організовував бойові загони Польс. соціаліст. партії для боротьби проти *самодержавства*.

1908 знову перебрався до Галичини, яка перебувала в складі *Австро-Угорщини*. У цей час П. сподівався на війну між Росією та Австро-Угорщиною, що сприятиме боротьбі за незалежність Польщі. З цією метою він брав активну участь у формуванні польс. парамілітарних орг-цій в Австро-Угорщині, у т. ч. у *Східній Галичині*. Деякий час П. мешкав у *Львові*. Після початку *Першої світової війни* став комендантом Легіонів Польських (див. *Легіони польські)*, які воювали в складі австро-угор. армії, зокрема, у Львові було створено Сх. легіон. Невдовзі П. очолив 1-шу бригаду легіонів, що воювала проти рос. армії в Польщі та на *Волині*. Одночасно П. ініціював створення підпільної Польс. військ. орг-ції. У липні 1916 залишив командування бригадою на знак протесту проти відсутності поступок Австро-Угорщини в польс. питанні. У грудні 1916 увійшов до складу Тимчасової держ. ради — органу влади контрольованого німцями Польс. королівства, утвореного 5 листопада 1916. У липні 1917 через небажання Австро-Угорщини та Німеччини надавати Польщі незалежність П. закликав легіонерів не складати присягу, тому П. ув'язнили, а його легіони — розпустили. Хоча П. починав соціалістом, напередодні та під час І світ. війни він стояв на чітких незалежницьких позиціях: своєю гол. метою ставив здобуття Польщею незалежності та об'єднання всіх польс. земель в єдиній д-ві. Гол. противником Польщі П. вважав Росію, тому висловлював підтримку національно-визвол. рухам ін. народів Рос. імперії. Під час боротьби за звільнення Польщі від рос. панування він стверджував, що «з народами Російської імперії прагнемо жити в приязні та хочемо своєю боротьбою допомогти їм скинути російське ярмо». П. вважав, що здобути незалежність Польщі від Росії можливо лише шляхом звільнення народів окраїн Рос. імперії, серед яких відводив чи не головне місце українцям. Активна боротьба з Росією і протистояння з ін. двома д-вами, що у 18 ст. поділили Польщу, принесли П. надзвичайну популярність серед поляків. Навколо нього вже під час І світ. війни утвори-

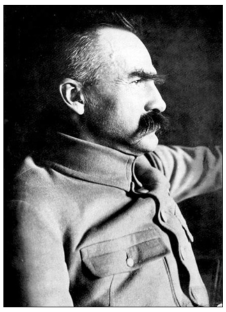

Ю. Пілсудський.

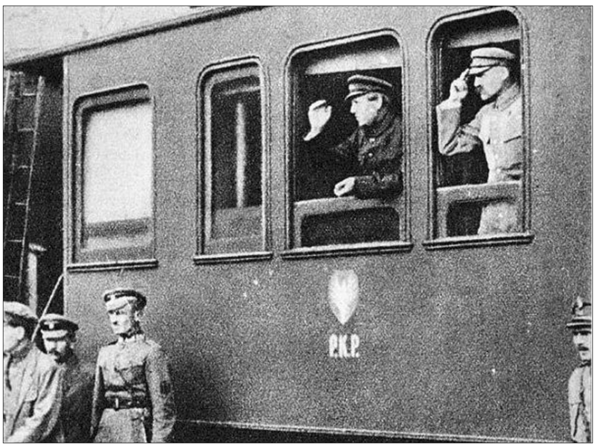

С. Петлюра та Ю. Пілсудський (у вікнах вагона). Вінниця, 1920.

лася група прибічників, яких називали «пілсудчиками».

10 листопада 1918 П. приїхав до *Варшави* і очолив незалежну Польщу, ставши тимчасовим Нач. д-ви. Стояв на чолі 2-ї Речі Посполитої до 1922. П. як керівник д-ви і Війська Польського, а з 1920 — і як перший маршал Польщі, очолював Військо Польське під час бойових дій *українсько-польської війни 1918—1919* та *польсько-радянської війни 1919—1920.* З весни 1919 всі політ. рішення Польщі щодо України виходили безпосередньо від П. Головне своє завдання він вбачав у побудові сильної д-ви, що поєднувала б усі землі, заселені поляками. Під час українсько-польс. боїв за Львів та Сх. Галичину П. підтримував прагнення місц. польс. населення включити ці терени до Польщі. У цьому питанні він звертав увагу на позицію д-в *Антанти*, які вирішували долю повоєнної Європи, союзником яких прагнув зробити Польщу. П. прагнув отримати кордони на сх., вигідні для Польщі, — для цього вони, на його думку, повинні були окреслювати терени *Полісся*, Зх. Волині та промислово розвинутої Галичини включно з містами Львів і *Калуш*, а також територію, по якій проходила залізниця *Дрогобич—Львів—Ковель.* Водночас П. віддавав перевагу військ. методам боротьби за кордони Польщі над політичними, тому виступав за тимчасову військ. окупацію всієї Сх. Галичини, долю якої пізніше вирішили б міжнар. угоди. У ході війни між Польщею та Західно-Українською Народною Республікою (див. *Західноукраїнська Народна Республіка)* в липні 1919 кероване П. Військо Польське зайняло Галичину по р. Збруч (прит. Дністра).

Разом з тим П. не виступав проти існування незалежної України поза межами польс. інтересів. Починаючи з 1919 у своїй «східній політиці» (ставленні до сусідів Польщі на сх., у т. ч. до України) він дотримувався поглядів «*федералізму*» — ставив за мету утворити федерацію з тих народів колиш. Рос. імперії, які населяли колишню *Річ Посполиту*. 1919—20 П. підтримував контакти із представниками уряду *Української Народної Республіки* та ін. антибільшовицькими силами, прагнучи послабити позиції РСФРР. Виконуючи положення своєї «східної політики» в ході українсько-польс. війни 1918—19, він застосовував різну стратегію військ. дій на галицькому і волинському фронтах. Якщо *Українську Галицьку армію* П. хотів розбити, то *Армію Української Народної Республіки* планував лише нейтралізувати. Зокрема, у травні 1919 він давав вказівку командуванню Війська Польського, що «цілковите знищення військових сил уряду Петлюри наразі не бажане». Політика П. щодо України врешті стала одним із факторів розриву між УНР і ЗУНР та змусила Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюру* відмовитися від земель Зх. Волині та Сх. Галичини на користь союзу з Польщею. Підписаний у квітні 1920 військово-політ. союз між УНР та Польщею був найбільшим успіхом «східної політики» П. Решту його задумів — федерацію з Литвою і Білоруссю та створення широкої антибільшовицької коаліції — здійснити повною мірою не вдалося. Після підписання союзу між П. та С.Петлюрою відбувається наступ об'єднаних польської та української армій на позиції рад. військ. У своїй відозві до народу України від 26 квітня 1920 П. стверджував, що Військо Польське йде в Україну, щоб здійснити «завдання боротьби за волю народів» та щоб «усунути з теренів, де мешкає український народ, чужих загарбників», а свою промову у визволеній від Червоної армії *Вінниці* 17 травня 1920 закінчив словами «Нехай живе вільна Україна!» Однак він не вбачав в УНР рівноправного партнера. Перебіг польсько-рад. війни призвів до підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*, за яким західноукр. землі увійшли до складу Польщі, а решта укр. земель — до УСРР. Договір був вигідний для Польщі, але водночас такий, що означав відмову від політики «федералізму».

Деякий час П. сприяв підтримці укр. антибільшовицької еміграції в міжвоєнній Польщі. На польс. теренах діяли органи влади УНР та зберігалася структура Армії УНР, яку планували застосувати у майбутній війні проти Радянської Росії (див. *Інтерновані формування Армії Української Народної Республіки*). Однак після підписання Ризького договору 1921 укр. емігранти, орієнтовані на УНР, опинилися на нелегальному становищі. 1922 П. відмовився висувати свою кандидатуру на пост президента Польщі, а 1923 відійшов від політ. і військ. справ.

Через тривалу політ. кризу в Польщі в травні 1926 П. здійснив військ. переворот. Він побудував авторитарну систему влади, що спиралася на військо, та запровадив політику «*санації*» (оздоровлення). П. став ген. інспектором армії та міністром військ. справ при президентові І.Мосціцькому, а 1926—28 та в серпні—грудні 1930 сам очолював уряд. Після повернення до влади П. оголосив зміну курсу щодо нац. меншин. Він почав активніше підтримувати започатковану раніше політику «*прометеїзму*» — координування діяльності та фінансування антирад. еміграційних центрів націй, що населяли *СРСР*, гол. чин. українців, грузинів та мусульманських народів. Щоб попередити поширення прорад. настроїв серед українців Галичини і Волині та запобігти можливості Москви використати укр. питання на шкоду Польщі, П. вирішив зробити польс. владу привабливою для українців. Із цією метою дав завдання своїм підлеглим — волин. *воєводі* Г.Юзевському та нач. сх. відділення МЗС Т.*Голувку* — створити на західноукр. землях умови для культ. розвитку укр. більшості. Т.Голувко видавав накази про необхідність запровадження «повного юридичного і фактичного рівноправ'я» українців і поляків з метою «пробудження українського національного руху в Радянській Україні». Політика Г.Юзевського відома як «волинський експеримент», сприяла розвиткові укр. шкільництва, активізації політ. життя українців, українізації правосл. церкви та автономії євреїв на Волині. У Польщі виник *Український науковий інститут*, був таємно відкритий Ген. штаб Армії УНР, до Війська Польського почали приймати укр. старшин за контрактом. Послаблення утисків українців П. хотів використати для зміцнення внутр. ста-

новища в Польщі та для завоювання довіри укр. населення СРСР у разі нової польсько-рад. війни.

Водночас період перебування П. при владі відзначався репресіями щодо тих укр. нац. рухів, які не підтримували його політику, фальсифікаціями виборів до Сейму на західноукр. землях, активною боротьбою проти *Організації українських націоналістів* та *Комуністичної партії Західної України*. У липні—жовтні 1930 відбулися антипольс. виступи укр. націоналістів на західноукр. землях, однією з причин яких була звістка про можливість застосування «волинського експерименту» в Галичині. П., відмовившись трактувати ці дії як укр. повстання, розпорядився розпочати акцію *«пацифікації»* (утихомирення) українців Галичини. Протягом вересня—жовтня 1930 за наказом П. солдатами та поліцейськими у Львівському, Станіславівському і Тернопільському воєводствах було здійснено репресивні дії проти укр. населення за нац. ознакою: протиправні арешти, побиття, нищення помешкань, предметів укр. к-ри (книжок, написів укр. мовою, нац. одягу, могил); зафіксовані смертельні випадки. Тоді ж були закриті укр. г-зії в *Тернополі*, Дрогобичі, *Рогатині*. Водночас П. намагався завадити проявам жорстокості, наказавши використовувати зброю та фізичне насилля лише у випадках опору. Така політика привела до стабілізації внутр. становища у Польщі, однак репресії спричинили міжнар. розголос та загострення українсько-польс. стосунків у Галичині і на Волині, а також зміцнення укр. *націоналізму*. 1932 бойовики ОУН вбили Т.Голувка, а 1934 — міністра внутр. справ Б.*Пєрацького*. Тоді ж, у червні 1934, П. дав згоду на заснування концентраційного табору в *Березі Картузькій*, де утримували політ. в'язнів, в т.ч. з ОУН та КПЗУ.

П. помер у своїй резиденції Бельведер у Варшаві.

У міжвоєнний період у Польщі існував культ особи П.: довкола його постаті складали легенди, йому приписували надзвичайні заслуги. Культ П. був особливо сильним після 1926 і тримався після його смерті до часу *Другої світової війни*. Після 1989 П. знову став дуже популярним у польс. сусп-ві, чимало праць сучасної польс. історіографії присвячені життю та діяльності Ю.Пілсудського.

Тв.: Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych, t. 1—10. Warszawa, 1937—38.

Літ.: *Wandycz P.* Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919—1920. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), 1967, z. 12; *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919). Warszawa, 1969; Ukraine and Poland in documents 1918—1922. New York, 1983; *Наленч Д., Наленч Т.* Юзеф Пилсудский — легенды и факты. М., 1990; *Nowak A.* Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków, 2001; *Potocki R.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939. Lublin, 2003; Żar niepodległości: Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego. Lublin, 2004; *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. К., 2007; *Snyder T.* Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Kraków, 2008.

А.Г. Папакін.

ПІЛЬКЕ́ВИЧ Семен Данилович (18.09.1897—14.03.1975) — історик-архівіст, організатор архів. справи в Україні. Н. с. Гришківка (нині село Радомишльського р-ну Житомир. обл.) в бідній сел. родині, працював наймитом. 1920 за рекомендацією *комітету незаможних селян* вступив до Житомир. пед. технікуму, після закінчення якого (1924) працював учителем Баришівської семирічної школи. 1926—27 — інспектор райвно Олевського р-ну та викладач історії в Олевській семирічній школі; 1927 призначений зав. райвно Базарського р-ну Житомир. обл.

У вересні 1927 вступив до Київ. ін-ту нар. освіти, по закінченні якого (1931) залишився асистентом на кафедрі історії народів СРСР. За сумісництвом працював зав. навч. частини Київ. радпартшколи. 1932—37 — директор Київ. обласного істор. архіву. Закінчив аспірантуру при Архів. управлінні НКВС УСРР (1932—34). Із 1937 — викладач київ. середніх та вищих навч. закладів; 1938 призначений деканом істор. ф-ту Київського пед. ін-ту.

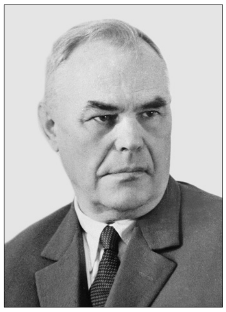

С.Д. Пількевич.

1941—42 — лектор та агітатор у діючій армії. Брав участь у боях на *Південно-Західному фронті* та Сталінградському фронті. 1942 поранений під час *Сталінградської битви 1942—1943*. У травні 1943 П. був направлений до *Восьмої повітряної армії*, що діяла у складі *Четвертого Українського фронту*.

Після війни П. повернувся до роботи в архів. установах. 1945—46 — директор Держ. архіву Київ. обл.; 1946—48 – нач. архів. відділу Управління МВС по Київ. обл. У жовтні 1948 П. призначений начальником Архів. управління МВС УРСР, згодом — Архів. управління при РМ УРСР. Керував архів. галуззю України до виходу на пенсію (8 жовтня 1969). Проявив себе талановитим організатором, педагогом, науковцем; узяв під особистий контроль забезпечення архівів України приміщеннями. Завдяки зусиллям П. 1968—69 було завершено будівництво комплексу центр. архівів України в *Києві*, обласних держ. архівів у *Донецьку*, *Черкасах* та *Сумах*. Почалося буд-во архівів у ін. містах України.

Був одним із ініціаторів створення видання *«Історія міст і сіл Української РСР»*; заст. керівника гол. редколегії (1962—67), член гол. колегії та консультант гол. редакції «Української радянської енциклопедії» з питань підготовки видання (1969—75).

П. у м. Київ.

Праці: 40 років радянського архівного будівництва на Україні. В кн.: З історії архівного будівництва на Україні. Х., 1958; Головні етапи розвитку архівної справи на Україні: 1917—1965. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968.

Літ.: Пількевич С.Д. [Некролог.] «Архіви України», 1975, № 2; *Бутич І.Л.* Семен Данилович Пількевич: До 100-річчя від дня народження. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 2. К., 1997; Збірник на пошану Семена Даниловича Пількевича. К., 1998.

Н.П. Московченко.

ПІ́НЗЕЛЬ Йоган-Георг (Pinzel Johann Georg; р. н. невід. — п. між 16.09.1761 і 24.10.1762) — скульптор, найвизначніший представник західноукраїнського середовища майстрів скульптури пізнього *бароко*. Найправдоподібніше, походив із Чехії, його

індивідуальна манера виводиться від визначного празького скульптора поч. 18 ст. М.-Б.Брауна та майстрів його кола. Не виключено, що з'явився при бучацькому дворі М.Потоцького разом з архіт. Б.Меретином чи завдяки йому перед кінцем 1740-х рр. Перше документальне свідчення про П. — у *Бучачі* від 13 травня 1751 при його одруженні з удовою Маріанною-Єлизаветою Кейт. Очевидно, родина постійно жила в місті, де охрещені сини митця Бернард (1752) та Антоній (1759).

Пінзель Й.-Г. Скульптурна група «Юрій-Змієборець» на аттику фасаду собору св. Юра у м. Львів. Фото 2011.

Професійна діяльність П. простежується від 1750, коли він виконав у Бучачі придорожну фігуру св. Яна Непомука (збережена фрагментарно), а наступного року — аналогічну Непорочного Зачаття Богородиці (втрачена). Очевидно, бл. 1752 працював над скульптурним ансамблем будованої за проектом Б.Меретина *Ратуші в Бучачі*, тематичну основу якого складали подвиги Геракла (знищений у пожежі, збереглися фрагменти). До 1-ї пол. — серед. 1750-х рр. слід зарахувати також відомий нині вже тільки частково скульптурний ансамбль костьолу місіонерів у *Городенці*, над яким так само працювали й ін. різьбярі, насамперед гол. вівтар костьолу з монументальними фігурами святих Анни, Єлизавети та Йоакима і двох ангелів (*Львівська галерея мистецтв*).

У 2-й пол. 1750-х рр. фіксується активність П. у *Львові*. З-перед кінця 1756 і до квітня 1757 разом зі скульп. Я.-Є.Гертнером він працював над вівтарями святих Фелікса Валуа та Яна де Мата для костьолу тринітаріїв. 1759—60 виконав фігури святих Льва, Афанасія і скульптурну групу св. Юрія на фасаді *собору святого Юра* у Львові. У травні—серпні 1761 майстер разом із помічником А.Штилем отримував плату за два невеликі вівтарі для парафіяльного костьолу в *Монастириськах*, робота над якими є останнім відомим слідом його діяльності.

Правдоподібно, учнем П. був найвизначніший львів. скульптор 2-ї пол. 18 ст. М.Полейовський, який згадував про своє навчання в майстрів, померлих на службі у М.Потоцького.

Літ.: *Hornung Z.* Majster Pinsel snycerz karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. Wrocław, 1976; *Krasny P., Ostrowski J.* Wiadomości biograficzne na temą Jana Jerzego Pinsla. «Biuletyn historii sztuki», 1995, N 3—4; *Александрович В.С.* Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. В кн.: Історія української культури, т. 3: Українська культура другої половини XVII — XVIII століть. К., 2003.

В.С. Александрович.

ПІНСЬК — місто обласного підпорядкування Брестської обл. Республіки Білорусь, райцентр. Істор. центр *Полісся*, розташов. при впадінні р. Піна в р. Прип'ять (прит. Дніпра). Населення 131 тис. осіб (2009).

Територія освоєна людьми від часів *неоліту*, пізніше тут проходила межа розселення *балтів* і слов'ян, *дулібів-волинян* і *дреговичів*. У місті знайдено візант. монету 9 ст., саманідський *дирхем* 10 ст., скарб зі *златниками* вел. кн. київ. *Володимира Святославича* і візант. *солідами*.

Початкова історія П. простежується від часу, коли вел. кн. київ. Володимир Святославич поділив київ. д-ву між синами, унаслідок чого утворилося *Туровське князівство*. П. (Пинеск), уперше згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1097, був одним із двох його центрів. Першим намісником Турово-Пінської землі став небіж вел. кн. київ. Володимира туровський кн. *Святополк Ярополчич*, пізніше, згідно з рішеннями *Любецького з'їзду князів 1097*, П. закріпили за собою нащадки старшого сина *Ярослава Мудрого Ізяслава Ярославича*. 1174 П. став центром одного з трьох уділів, на які поділилося Туровське князівство. Уділ (Пінське князівство) перебував з 2-ї чв. 13 ст. під впливом *Галицько-Волинського князівства*, частково цей вплив зберігся і після 1240, коли П. опинився на пн. кордоні земель, підвладних *Золотій Орді*.

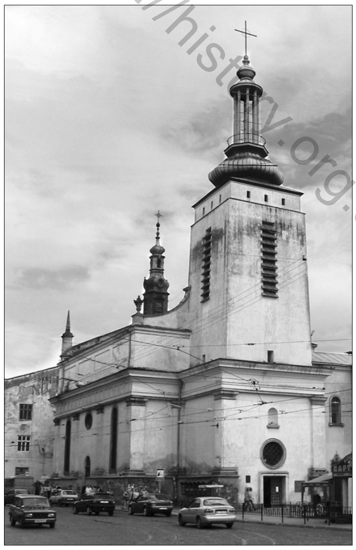

Музей Й.-Г. Пінзеля у колишньому костьолі кларисок у Львові. Фото 2010.

Від 1320, коли вел. кн. литов. *Гедимін* приєднав Пінське князівство до *Великого князівства Литовського*, Пінський уділ входив до складу Трокського князівства (з 1413 — воєводства) ВКЛ. Пінський полк брав участь у *Грюнвальдській битві 1410*. 1521 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* скасував Пінський уділ і передав П. своїй дружині Боні Сфорца Арагонській, яка розпочала серію радикальних реформ. 1566 Турово-Пінська й Берестейська землі були об'єднані в *Берестейське воєводство*. П. став повітовим центром. 1581 він отримав *магдебурзьке право*.

Берестейське воєводство лишилося в складі литов. частини *Речі Посполитої*, хоча під час унійного собору 1569 його представники разом із делегатами від *Волинського воєводства* наполягали на приєднанні Берестейщини до решти укр. земель, які переходили під юрисдикцію Польщі. На поч. 17 ст. в П. був досить сильний вплив *православ'я*, існувало правосл. Богоявленське братство зі школою. Надалі, у зв'язку з перебуванням у П. резиденцій унійного і римо-католицького владик, наступ на пра-

вослав'я посилився до такої міри, що Ліщинський монастир перетворили на шинок, а б-ку *братської школи* спалили за містом. Активно діяли в П. *єзуїти* — заснований тут 1638 єзуїтський колегіум, на відміну від інших, мав вищі відділи. 1729—46 діяла друкарня єзуїтів.

Під час укр. нац. революції серед. 17 ст. П. зазнав великих руйнувань. Коли у вересні 1648 в П. почалося антипольс. повстання і було проголошене приєднання Берестейського воєводства до Укр. козац. д-ви, місто було зруйноване великим гетьманом литов. кн. Я.*Радзивіллом*. Попри жорстокі репресії наслідком походу козац. корпусу А.*Ждановича* на Берестейщину (червень 1657) стало утворення козац. *Пінсько-Турівського полку* та звернення *шляхти* Пінського повіту до Б.*Хмельницького* із проханням про прилучення «на знак вічної і нерозривної приязні» Турово-Пінщини до Укр. козац. д-ви. Пінсько-Турівський козац. полк із центром у П. існував до 1659, з 1660 П. повернувся до складу Речі Посполитої. 1706 місто разом із пригородами було зруйноване шведами.

Після 2-го поділу Польщі (з 23 січня 1793) П. увійшов до складу *Російської імперії* як повітовий центр Мінської губ. 1812 місто опинилося в зоні воєнних дій. Пром. розвиток П. пожвавився лише наприкінці 19 ст., після введення в дію залізничної гілки П.—Лунинець (1884). Почали працювати судоремонтний і механічний з-ди, сірникова ф-ка. 1910 в місті налічувалося 36 409 жителів. Під час *Першої світової війни* П. був окупований нім. військами (1915).

За *Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* Пінський повіт Мінської губ., в якому переважну більшість населення становили українці, відійшов до *Української Народної Республіки*. В *Українській Державі* він був об'єднаний із Мозирським повітом в окрему Поліську округу (старостро). Однак закріпити цей регіон за Україною не вдалося. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* П. відійшов до Польщі і став центром Пінського пов. Поліського воєводства.

До складу СРСР П. увійшов унаслідок вересневого наступу Червоної армії 1939. З 4 грудня 1939 П. — центр Пінської обл. Білорус. РСР. 15 січня 1940 в її складі утворено Пінський р-н. Гітлерівська окупація міста тривала з 4 липня 1941 по 14 липня 1944. 8 січня 1954 Пінську обл. було ліквідовано, а її територія увійшла до складу Брестської обл.

Істор. пам'ятки: Францисканський костьол (поч. 16 ст.), палац Бутримовича (18 ст.).

Сайт: http://pinsk.by.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1888; *Рогозин Н.Е.* Города и села Белорусской ССР: Историко-географический очерк. Минск, 1959; *Леонюк В.* Словник Берестейщини. Львів, 1996; Полісся: Етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997; *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ ст.: Хроніка подій. К., 1999; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000.

Я.В. Верменич.

ПІ́НСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — формування рос. і рад. ВМФ на річках Прип'ять (прит. Дніпра) і Дніпро.

1) формування рос. ВМФ часів *Першої світової війни*, створене в лютому 1916 для несення сторожової та розвідувальної служби, мінування річок і охорони мостів. До червня 1916 мала в своєму складі 47 катерів, роту гребних суден, 4 гарматних понтони і буксирний пароплав. У листопаді 1916 розформована;

2) формування рад. ВМФ часів *Другої світової війни*, створене в червні 1940 з кораблів і частин розформованої *Дніпровської військової флотилії*. Гол. базою П.в.ф. був Пінськ (нині місто Брестської обл., Білорусь), тиловою базою — *Київ*. До П.в.ф. входило 27 кораблів, авіаескадрилья, зенітний артилер. дивізіон і рота мор. піхоти. Із початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* флотилія поповнилася 18-ма кораблями й катерами. П.в.ф. діяла на стику Зх. фронту й *Південно-Західного фронту*. До 11 липня 1941 осн. сили флотилії були зведені в 3 загони: Березінський, Прип'ятський (на річках Березина (прит. Дніпра) та Прип'ять, в оперативному підпорядкуванні Зх. фронту) і Дніпровський (на Дніпрі, в оперативному підпорядкуванні Пд.-Зх. фронту). У серпні 1941 були сформовані Київ. і Черніг. загони. П.в.ф. сприяла тривалому утриманню переправ через Дніпро і створенню оборони рад. військами на його лівому березі. П.в.ф. брала участь у *Київській оборонній операції 1941*. Розформована 6 жовтня 1941. Командуючий — контр-адмірал Д.Рогачов (1940—41).

Пінськ. Єзуїтський колегіум. Фото початку 21 ст.

Літ.: *Вьюненко Н.П., Мордвинов Р.Н.* Военные флотилии в Великой Отечественной войне. М., 1957; *Локтионов И.И.* Пинская и Днепровская флотилии в Великой Отечественной войне. М., 1958; Боевой путь советского Военно-Морского Флота. М., 1988; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000.

О.Є. Лисенко, В.М. Грицюк.

ПІ́НСЬКО-ТУ́РІВСЬКИЙ ПОЛК, Турово-Пінський полк — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в Білорусії серед. 17 ст. 1657 укр. козац. полки розгорнули воєнні дії проти Польщі на пд. Білорусії. У січні 1657 козац. війська вступили у Турів (нині місто Гомельської обл., Білорусь) і Високу, у травні зайняли Воронє над Горинню (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), Видибір над Стиром (прит. Горині), Лосичі під *Пінськом*. 30 червня *шляхта* Пінського пов. склала присягу на вірність *Війську Запорозькому*. Саме Пінський повіт на той час був крайньою козац. позицією на пн.

зх., що відкривало можливості виходу на *Побужжя*, а також зносин зі Швецією, Пруссією та ін. Сформувався П.-Т.п. із центром у Турові (або Давидгородку). Очолювали його полковники: Прокіп Цівка (1648—49), Іван Якименко (Груша, 1657—58), В.Дворецький, М.Зарудний, Костянтин Остапович Виговський (1658—59). Відомі сотні: Давидгородська. Олевська. Сущанська, Турівська та Тростянецька. П.-Т.п. існував нетривалий час, у 1649—57 призупиняв своє управління, а 1659 остаточно припинив існування у зв'язку з відходом козацьких військ із білоруських земель.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі. «ЗНТШ», 1926, т. 144; *Його ж.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007.

В.В. Панашенко.

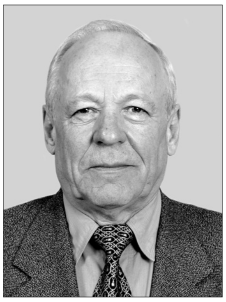

Ю.А. Пінчук.

ПІНЧУ́К Юрій Анатолійович (н. 03.11.1937) — історик. Д-р істор. н. (1986), професор (2001). Дійсний член Міжнар. слов'ян. АН (1998). «Відмінник освіти України» (1996), засл. діяч н. і т. України (1997). Н. в м. *Київ.* Закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту (1965), аспірантуру Ін-ту історії АН УРСР (1971). Молодший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (1972—73), нач. сектору сусп. наук Президії АН УРСР (1973—79), старший наук. співробітник (1979—86), провідний наук. співробітник (1986—88), зав. сектору істор. географії і картографії (1988—90), зав. відділу укр. історіографії (1990—2006), старший наук. співробітник (2006—10) Ін-ту історії України НАН України. Від липня 2010 — зав. відділу пам'яток духовної к-ри *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.* Захистив канд. дис. на тему: «М.І. Костомаров як історик України» (1972) під кер-вом І.*Гуржія*, докторську дис. на тему: «Роль народних мас у Визвольній війні 1648—1654 рр. і возз'єднанні України з Росією (історіографія проблеми)» (1986).

Автор низки студій з укр. історіографії та джерелознавства, зокрема праць, присвячених М.*Грушевському*, Д.*Дорошенку*, М.*Костомарову*, Т.*Шевченку*, І.*Франку* та ін. Відп. редактор відновленого збірника *«Історіографічні дослідження в Україні»* (1997—2006), заст. гол. редактора «Історичного журналу» (від 2004). 2002 започаткував періодичний форум «Костомарівські читання» у м. Чернігів, створення енциклопедичного видання про творчий і життєвий шлях М.Костомарова.

Лауреат премії ім. М.Костомарова НАН України (1993).

Праці: Дожовтнева і радянська історіографія про М.І. Костомарова. В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 4. К., 1971; Исторические взгляды Н.И. Костомарова (критический очерк). К., 1984; Роль народных масс в Освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединении Украины с Россией. К., 1986; Микола Іванович Костомаров, 1817—1885. К., 1992; Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії». В кн.: *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. К., 1996 (у співавт.); Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005; Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. К., 2005 (у співавт.); Київський період творчості М.І. Костомарова: До проблеми самосвідомості історика. В кн.: Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 2, ч. 1. К., 2006; Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К., 2009; Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Бруховецкого». «УІЖ», 2010, № 1.

Бібліогр.: Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліографія (до 70-річчя від дня народження). К., 2007.

Літ.: *Антонович М.* [Рецензія на книгу:] *Пинчук Ю.А.* Исторические взгляды Н.И. Костомарова (критический очерк). К., 1984. «Український історик», 1986, № 1/2; *Ганжа О.І.* Захист докторської дисертації Ю.А. Пінчуком. «УІЖ», 1987, № 1; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник, вип. 8: На пошану доктора історичних наук Ю.А. Пінчука. К., 1998; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

ПІНЧУКИ́ — етногр. група населення на пінському *Поліссі*, етногр. кордоні України та Білорусі, при цьому територія їхнього розселення перебуває майже повністю в межах останньої. П. межують з етногр. групами білорусів — «палещуками» — та українців — «поліщуками», входячи до їх складу. Дехто з науковців узагалі не виділяє П. в окрему групу зі складу *поліщуків.* Розселялися поблизу річок, у числі яких — Піна (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Від даного топоніма, імовірно, виник термін «пінчуки». У літературі має місце точка зору, що термін не був самоназвою, швидше, ця назва дана зі сторони. Сформовані в замкнутому геогр. середовищі, П. зберігали свій спосіб життя, говір, традиції тощо включно з численними архаїчними елементами, успадкованими ще з давньослов'ян. часів. Водночас тяжіли до ін. регіонів України, передовсім до Полісся, з якими історично мали спільні сусп. лад, християн. віру, єдину Церкву та ін. ознаки. Самобутність П. привертала увагу вчених, знайшла відображення в низці видань. Етногр. самобутність сучасних П. переважно виявляється в матеріальній і духовній культурі.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. «Основа», 1861, № 1; Пинчуки, этнографический сборник. СПб., 1890; Белорусское Полесье: Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским, вып. 1: Песни пинчуков. К., 1895.

Ю.А. Пінчук.

ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — масова дитяча комуніст. орг-ція, яка об'єднувала дітей і підлітків від 10-ти до 15-ти років. В Україні П.о. була складовою Всесоюзної піонерської орг-ції ім. В.Леніна. Кер-во діяльністю здійснювала Респ. рада Всесоюзної піонерської орг-ції ім. В.Леніна. Діяльністю піонерів України опікувалася *Ленінська комуністична спілка молоді України.* Осн. метою П.о. було виховання дітей у дусі відданості комуніст. партії та рад. д-ві.

Перші дитячі комуніст. групи в Україні виникли на поч. 1920-х рр. при комсомольських осередках. 1922 вони почали називатися групами юних спартаківців. За постановою 2-ї Всерос. конференції Рос. комуніст. спілки молоді (19 травня 1922) в рад. республіках створювалася єдина комуніст. орг-ція дітей. У липні 1922 ЦК Комуніст. спілки молоді України схвалив статут нової орг-ції піонерів України. 1924, після смерті В.*Леніна*, групи юних спартаківців перейменовано на дитячі комуніст. групи юних піонерів ім. В.Леніна, усіх піонерів об'єднали в загони. В Україні налічувалося 360 тис. піонерів. П.о. перетворилася на один із каналів комуніст. виховання дітей. Наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х рр. чисельність піонерів в Україні стрімко зростала. 1929 П.о. налічувала 550 тис. піонерів, 1930 — 860 тис., 1933 — 1307 тис. піонерів. У діяльності піонерських загонів отримали поширення художньо-самодіяльні, драм., тех., авіамодельні гуртки, військово-фізкультурна робота. Було проведено водний похід піонерів із *Києва* до *Запоріжжя*, похід на *Перекоп*, шахово-шашковий похід. Організовувалася оздоровча робота серед дітей у піонерських таборах і санаторіях.

Водночас органи влади використовували піонерів у політ. кампаніях: колективізації, розкуркуленні, здійсненні політ. репресій. Під час *голодомору 1932—1933 років в УСРР* у практику ввійшла охорона піонерами колг. врожаю, створювалися піонерські дозори з охорони хліба. Широко застосовувалася праця піонерів під час проведення с.-г. робіт.

Під час нападу гітлерівців на *СРСР* багато піонерів були роз-

Святкова піонерська лінійка. Поштова марка СРСР, випущена до 50-річчя піонерської організації. 1972.

«Пионер — всем ребятам пример». Листівка. Художник Є. Соловйов. 1964.

відниками в партизан. загонах, підпільних орг-ціях, у частинах Червоної армії. Чимало піонерів було нагороджено орденами та медалями. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно піонерові В.*Котику*.

Після закінчення *Другої світової війни* стрімко зросла ідеологічна робота в піонерських орг-ціях, велика увага приділялася військово-патріотичному вихованню, організації загонів червоних слідопитів, юних друзів Рад. армії та ВМФ, прикордонників, міліції. У піонерських орг-ціях діяли загони тимурівців, «зелених» і «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських вироб. бригад. Постійну виховну роботу з піонерами проводили позашкільні заклади республіки: палаци та будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристичні станції, піонерські табори (*«Артек»*, «Молода гвардія» — найвідоміші). Для піонерів України видавалися респ. газети «Зірка», «Юний ленінець», ж. «Піонерія». Але притаманними для піонерських орг-цій були надмірні ідеологізація та формалізм. Їхньою діяльністю продовжував керувати комсомол, який використовував вожатих, призначених з-поміж комсомольців або старших піонерів. 1990 в Україні налічувалося понад 3,5 млн піонерів. Із розпадом СРСР та здобуттям незалежності України П.о. як один із каналів ідеологічного впливу на дітей припинила існування. Упродовж 1990-х рр. в Україні виникли різні піонерські орг-ції, які є складовою сучасного дитячого руху.

Літ.: *Ваккер Д.Л.* Піонерія України. К., 1962; Всесоюзная пионерская организация имени В.И. Ленина: Документы и материалы (1920—74 гг.). М., 1974; Піонерія України: 1917—1941: Збірник: Документи, спогади, фотографії. К., 1979.

В.Ю. Васильєв, О.Н. Кубальський.

ПІОТРО́ВСЬКИЙ Ян (Piotrowsky; 1550—17.4.1591) — мемуарист, епістолограф. Походив зі шляхетської родини Великопольщі. Навч. в Інгольштадті (*Баварія*) і Падуї (Італія). За протекції великого маршалка коронного А.Опалінського від бл. 1572 і до смерті був королів. секретарем (служив за 4-х королів). Із 1576 — канонік краківський, потім — познаньський і гнєзненський, кустош (куратор; наглядач кількох кляшторів або всіх маєтностей дієцезії) сандомирський, від 1585 — декан у Познані. 1581—82 супроводжував польс. короля *Стефана Баторія* в поході на Псков (нині місто в РФ), перебував у оточенні *канцлера коронного Я.Замойського*. Написав тоді серію листовних реляцій з військ. табору, адресованих А.Опалінському. Листи П. вважаються осн. джерелом *Лівонської війни 1558—1583* (часи 3-го походу польського короля Стефана Баторія проти рос. царя *Івана IV*). Рос. мовою їх видавав М.*Коялович* 1867, польською — І.Полковський (вийшли під назвою «Sprawy wojenne Króla Stefana Batorego» у виданні: «Acta Historica...», т. 11, 1887) та А.Чучинський (під назвою «Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków», 1894).

Літ.: *Kaczmarek M.* Relacja pamiętnikarska w listach Jana Piotrowskiego. В кн.: Zeszyty Naukowi WSP w Opolu. Opole, 1966.

Д.С. Вирський.

ПІРА́ВСЬКИЙ Томаш (1568—30.04.1625) — історик львів. архієпископства. Н. в Казімежі біля *Кракова*. Наполягав на своєму шляхетському походженні (досі не підтверджене джерельно). Навч. в Краківському ун-ті та в Римі (Італія; тут захистив докторат обох прав 1597). Львів. кано-

Піонерський значок. 1962.

В.К. Піскорський.

нік із 1594. 1618 призначений суфраганом львів. архієпископства з титулом єпископа нікопольського. Автор звіту «Relatio status almae archidiocesis Leopoliensis» (1615, виданий К.-Ю.Геком 1893), що призначався для вищих влад. Цей твір містить зіпертий на документи капітули та власний досвід П. змістовний історико-геогр. опис львів. архієпископства, інформацію про архієпископів, каноніків, церкви й монастирі, а також джерела матеріального забезпечення останніх. У рукописах лишилися впорядковані П. та супроводжені його коментарями «Księgi statutów Kapitulnych lwowskich od najdawniejszych czasów».

Літ.: *Heck K.J.* Wstęp. В кн.: Tomasza Pirawskiego Relatio status almae archidiocesis Leopoliensis. Lwów, 1893.

Д.С. Вирський.

ПІСКО́РСЬКИЙ Володимир Костянтинович (10.08(29.07).1867—16(03).08.1910) — історик-іспаноло-г, медієвіст. Професор (1899), чл.-кор. Барселонської королів. академії наук і мист-в (1901). Н. в м. *Одеса*. 1878—79 навч. в 4-й прогімназії в *Санкт-Петербурзі*, 1879—86 — у 1-й Київ. г-зії. 1886—90 — студент історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (учень В.*Антоновича* та І.*Лучицького*). 1891—94 — стипендіат, із 1893 — приват-доцент Київ. ун-ту. 1896—98 перебував у наук. відрядженні у Франції, Іспанії. 1898 захистив магістерську, 1901 — докторську дисертації. 1899—1904 — професор *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька*, 1906—10 — Казанського ун-ту. 1900, 1902, 1907, 1908 і 1910 здійснив наук. відрядження до Німеччини, Великої Британії, Швейцарії, Італії, Португалії. Член *Історичного товариства Нестора-літописця* при Київ. ун-ті (із 1890), Істор. т-ва при Петерб. ун-ті (із 1891), *Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині* (із 1899), *Київського товариства грамотності*. Член *Конституційно-демократичної партії*.

Фундатор рос. та укр. іспаністики, автор грунтовних праць з історії середньовічної Португалії, Італії та ін. європ. країн.

Загинув на залізничній ст. Зелений Дол (нині в м. Зеленодольськ, Республіка Татарстан, РФ). Був похований на *Аскольдовій могилі* в *Києві*, у 1930-х рр. перепохований на Звіринецькому кладовищі.

Архів П. зберігається в Рос. держ. б-ці в *Москві*.

Праці: Франческо Ферруччи и его время: Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527—1530). «Университетские известия», 1890, № 2—3, 11; 1891, № 1; Дон Антонио Кановас дель Кастильо (письмо из Испании). «Русское богатство», 1897, № 9; Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1188—1520). «Университетские известия», 1897, № 10—12 (двічі видано іспанською мовою в Барселоні — 1930 і 1977); Вопрос о значении и происхождении шести «дурных обычаев» в Каталонии (с приложением неизданных документов). К., 1899; Начало академической свободы в Западной Европе. Нежин, 1900; Состязание поэтов в Каталонии в средние века. «Сборник историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине», 1900, т. 3; Крепостное право в Каталонии в средние века. К., 1901; История Испании и Португалии. СПб., 1902 (перевидано 1909); Конспект курса средней истории. Нежин, 1903 (перевидано 1904 і 1907); О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории. Казань, 1906; История представительных учреждений на Западе: Лекции. Казань, 1907; Экономическая история Западной Европы в новое время: Конспект лекций. Казань, 1908; Новые основы хозяйственной жизни Европы. В кн.: Книга для чтения по истории нового времени. М., 1910; Ян Амос Каменский. В кн.: Вопросы истории славян, вып. 3. Воронеж, 1970; История моего профессорства в Нежине. В кн.: История и историки. М., 1979; Вибрані твори та епістолярна спадщина. К., 1997.

Літ.: *Житецкий И.П.* Памяти В.К. Пискорского. «Киевские вести», 1910, 8 августа; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX — начале XX века, ч. 2. Л., 1932; *Новиков О.М.* Видатний учений-іспаніст В.К. Піскорський (до 100-річчя з дня народження). «УІЖ», 1967, № 8; *Мильская Л.Т., Пичугина И.С.* Русский историк-испанист — В.К. Пискорский (1867—1910 гг.). В кн.: Проблемы истории Испании. М., 1975; *Новикова О.О.* В.К. Піскорський. «УІЖ», 1992, № 6; *Її ж.* В.К. Піскорський: Біографічний нарис. В кн.: *Піскорський В.К.* Вибрані твори та епістолярна спадщина. К., 1997; *Сохань П.С.* Українець, який творив духовну спадщину Європи. Там само; *Самойленко О.Г.* Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2000; *Труш О.М.* Науково-педагогічна та громадська діяльність В.К. Піскорського: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2009.

Л.Д. Федорова.

ПІСО́ЦЬКИЙ Анатолій Андрійович — див. *Річицький* Андрій.

ПІСОЧНОРІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра доби *мезоліту*. Назва походить від стоянки Пісочний Рів під *Новгородом-Сіверським*. Поширена в басейнах Десни (прит. Дніпра), верхнього Дніпра та верхньої Волги. У Новгород-Сіверському Поліссі досліджені стоянки Пісочний Рів, Гридасово, Ком'ягіно, Студенок, Мураги, які датуються 8—6 тис. до н. е.

Крем'яний інвентар характеризується асиметричними вістрями алтинівського типу, грубими високими трапеціями, відщеповою технікою обробки кременю, одноплощинними нуклеусами, скребачками та різцями на відщепах. На пізньому етапі (стоянки типу Студенок) домінуючим типом наконечників стріл стає висока трапеція.

Мешкаючи в лісовій зоні, пісочнорівське населення полювало на лісових копитних: лося, тура, оленя, кабана, косулю, а також займалося рибальством. П.к. відома в трьох локальних варіантах — деснянському, верхньодніпровському і верхньоволзькому. Походить від *красносільської культури*. Брала участь у формуванні *неоліту* басейну Десни.

Літ.: *Воеводский М.В., Формозов А.А.* Стоянка Песочный Ров на реке Десне. В кн.: Краткие сообщения института истории материальной культуры, вып. 35. М.—Л., 1950; *Зализняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. К., 1991.

Л.Л. Залізняк.

«ПИ́СЬМА И БУМА́ГИ ИМПЕРА́ТОРА ПЕТРА́ ВЕЛИ́КОГО» — багатотомне видання документів *Петра I* та ін. матеріалів, пов'язаних із життям та діяльністю рос. монарха, різними сторонами функціонування Рос. д-ви.

Пропозиція публікації документальних матеріалів, створених Петром І, була висловлена 1872 міністром нар. освіти графом Д.Толстим при імп. *Олександрові II* під час святкування 200-річчя з дня народження ца-

ря. Олександр II схвалив цю ідею, і наприкінці року була створена комісія під головуванням графа, яка мала завдання збирати необхідні для видання матеріали. На період із 1880 по 1885 комісія призупиняла свою діяльність. 1909 завдання з продовження роботи над виданням було передоручено Постійній істор. комісії при Історико-філол. відділенні Імператорської АН. Із 1887 по 1912 побачили світ 6 повних томів видання, 1918 вийшов т. 7, вип. 1. Після тривалої перерви вихід наступних книг відновився лише 1946.

Томи 1—4 були опубліковані під редакцією академіка Імператорської АН А.Бичкова, томи 5—7, вип. 1, — під редакцією члена-кореспондента Імператорської АН, пізніше — АН СРСР І.Бичкова. Зібрані та підготовані ним матеріали, згідно із заповітом, 1944 були передані АН СРСР, а робота над виданням була доручена створеній 1943 в Ін-ті історії АН СРСР групі, із вересня очолюваної д-ром істор. н. О.Андрєєвим, яка займалася вивченням епохи Петра I. Т. 7, вип. 2, і т. 8, вип. 1, вийшли під редакцією О.Андрєєва, роботою над т. 8, вип. 2, спочатку керував О.Андрєєв, а завершував її Б.Кафенгауз, під редакцією якого він і був надрукований. Під редакцією Б.Кафенгауза побачили світ також 9—10 томи. Наступні 11—13 томи вийшли під кер-вом редколегії, до якої спочатку входили Б.Кафенгауз, О.Андрєєв, Л.Нікіфоров, а пізніше такі дослідники, як Л.Бескровний, О.Преображенський, Н.Демидова, Т.Майкова, Л.Нікіфоров, О.Под'япольська.

Надруковані у виданні матеріали походять із рос. та закордонних (європ.) архівосховищ, приватних збірок. Документи Петра I публікувалися в хронологічній послідовності, вони охоплюють період із 1688 по 1713. Кожен том обіймає певний хронологічний відрізок, складається із двох основних частин. Перша частина — документи, які вийшли з-під пера царя, а друга — примітки, важливою частиною котрих є листи різних осіб до Петра I та ін. матеріали, в яких пояснюється зміст документів царя або йдеться про певні відображені в них події. Видання має хронологічні покажчики поміщених у виданні листів і паперів царя, а також втрачених, хронологічні покажчики листів різних осіб до Петра I, покажчики листів не адресованих йому й ін. документів, а також іменні, геогр., предметні покажчики, покажчики використаної літератури (томи 9—13).

Документи видання є необхідними для науковців, які займаються вивченням історії Росії, міжнар. відносин того часу, до яких вона була причетна, мають непересічну вартість для дослідників історії України — її політ. життя, економіки та к-ри часів гетьманування І.*Мазепи* та І.*Скоропадського*, особливу увагу привертає листування зазначених керівників Укр. держави.

Вид.: Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 1—6. СПб., 1887—1912; Т. 7, вып. 1. Пг., 1918; Т. 7, вып. 2 — т. 8, вып. 1. М.—Л., 1946—48; Т. 8, вып. 2 — т. 13. М., 1950—2003.

В.В. Станіславський.

ПІТА́К (від українсько-рос. «п'ять, п'ятак») — молдовсько-буковинська назва рос. «п'ятикопійочників» та турец. «бешліків» (п'ятаків) протягом 1730—1850-х рр. Згодом пітакам відповідали за курсом австрійс. конвенційні 6-та 7-крейцеровики 1753 — 1802-х рр., які й отримали ці найменування.

Літ.: *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoanǎ moralǎ şi juridicǎ sub augustul patronaj al majestǎtii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

ПІХНО́ (Пихно) **Дмитро Іванович** (01.01.1853—29.07.1913) — професор-правник, громад. і політ. діяч-консерватор, публіцист, землевласник. Професор (1885). Н. на х. Нестерівка Чигиринського пов. Київ. губ. Учень проф. М.*Бунге*, 1874 закінчив Київ. ун-т зі ступенем кандидата юрид. наук, голова студентського юрид. гуртка. 1877 — доцент, із 1885 — екстраординарний, 1888—1901 — ординарний професор Київ. ун-ту по кафедрі політ. економії та статистики. Прибічник екон. теорій англ. класичної школи, теоретик ринкової конкуренції і капіталіст. раціоналізації промсті й сільс. госп-ва, автор низки наук. праць. Із 1879 — редактор, із 1883 — одночасно ще й співвидавець газ. *«Киевлянин»*, після 1907 формально полишив редакторство. 1885—86 — чиновник з особливих доручень і член мін-ва фінансів Рос. імперії (при міністрові М.Бунге) у складі мін-ва шляхів сполучень Рос. імперії. У 1890-ті — 1901 не раз ставав об'єктом обструкцій демократ. студентства, але попри це часто сприяв поновленню звільнених з Київ. ун-ту студентів. 23 січня 1905 призначений членом Особливої наради з перегляду чинних щодо цензури та у справах друку постанов і вироблення проекту нового в цій сфері статуту. Із вересня 1905 і до кінця життя — неформальний лідер консервативно-монархічних кіл Пд.-Зх. краю, хоча й не поділяв поглядів крайніх правих. Прикметну вагу мав його збірник політ. статей «В осаде» (К., 1906). Політ. противник С.*Вітте*, публічний критик його політики. Із 1907 — член Держ. ради Рос. імперії за призначенням. Прихильник ідеї заг. нар. освіти та розвитку місц. самоврядування. Автор запропонованої 1908 ідеї виборів членів Держ. ради рос. імперії за нац. куріями від зх. губерній та запровадження в них на основі цієї системи повноцінного *земства*. Реалізовано 1911, зокрема у *Волинській губернії, Київській губернії* і *Подільській губернії*. 1911—13 — противник фальсифікованої *Бейліса справи*, сприяв проведенню альтернативного розслідування, надавав сторінки «Киевлянина» для оприлюднення його результатів. Ідейний противник *українофільства*.

П. у м. *Київ*. Похований на хуторі Агатовка Острозького пов. *Волинської губернії*.

Д.І. Піхно.

Праці: Исторический очерк мер гражданских взысканий по русскому праву. «Киевские университетские известия», 1874, № 8—10; Закон спроса и предложения. Там само, 1874, № 8—10; Закон спроса и предложения. К., 1886; Основания политической экономии, вып. 1. К., 1890.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владими-

ра: 1834—1884. К., 1884; *Кауфман А.Е.* Друзья и враги евреев: Д.И. Пихно. Варшава, 1907; Д.И. Пихно (Некролог). «Киевлянин», 1913, 30 июля; К сороковому дню смерти Д.И. Пихно (прибавление к № 245 «Киевлянина»). Там само, 1913, 6 сентября; *Сидоров А.* В Киеве (из воспоминаний бывшего цензора). «Голос минувшего», 1918, № 7—9.

В.Б. Любченко.

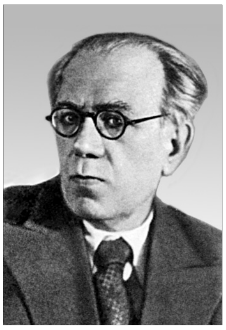

В.І. Пічета.

ПІЧЕ́ТА Володимир Іванович (21 (09).10.1878—23.06.1947) — білорус. і рос. історик-славіст сербського походження. Професор (1917). Академік АН Білорус. СРР/РСР (1928), АН СРСР (1946). Н. в м. *Полтава* в сім'ї ректора Полтав. духовної семінарії. Закінчив Полтав. класичну г-зію (1897), історико-філол. ф-т *Московського університету* (1901). Викладав рос. мову та історію в *Москві, Коростишеві* й Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; 1902—05). Член *Катеринославської губернської вченої архівної комісії* (1903—05). Приват-доцент (1910), професор (1917) Моск. ун-ту. Викладав на Вищих жін. курсах у Москві та в Академії комерційних наук. Захистив докторську дис. на тему: «Аграрна реформа Сигізмунда-Августа в Литовсько-Руській державі» за другим томом своєї однойменної монографії (1919). Брав участь у радянсько-польс. переговорах у Ризі (Латвія) як експерт (1920—21). Співробітник, зав. відділу Гол. архів. управління (1918—22). Професор і ректор Білорус. ун-ту в Мінську (нині столиця Білорусі; 1921—30). 1930 заарештований органами ОДПУ СРСР у справі академіка С.*Платонова.* Звинувачений у зв'язках з білою еміграцією та антирад. діяльності. Перебував на засланні у В'ятці (нині м. Кіров, РФ; 1931—34). Професор Воронезького пед. ін-ту (1934), Моск. пед. ін-ту та Московського ун-ту (1938). Зав. сектору слов'янознавства Ін-ту історії АН СРСР (1937). Із 1943 — зав. кафедри Моск. ун-ту. Заст. директора Ін-ту слов'янознавства АН СРСР (1946—47).

Автор праць з історії Білорусі, України, Росії, Польщі, Литви й Чехії, у т. ч присвячених етногенезу українців, періодизації укр. історії і визвол. війні укр. народу серед. 17 ст., а також студій з історіографії та архівознавства.

П. у м. Москва.

Бібліогр.: *Асафова Н.М., Пичета А.П.* Библиография трудов В.И. Пичеты. В кн.: Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 1. М., 1949; *Дукор Е.Я.* Владимир Иванович Пичета: Биобиблиографический указатель. Минск, 1978.

Літ.: *Никитин С.А.* Деятельность В.И. Пичеты в области славяноведения. В кн.: Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 1. М., 1949; *Ткаченко Н.М.* Работы академика В.И. Пичеты по истории Украины. Там само; *Савич А.А.* В.И. Пичета, его жизнь и научная деятельность. В кн.: Ученые записки Московского государственного педагогического института имени В.И. Ленина, т. 60. М., 1949; *Королюк В.Д.* Владимир Иванович Пичета: Опыт творческого портрета. «Вопросы истории», 1970, № 8; *Шевченко Ф.П.* Академік В.І. Пічета: До 100-річчя з дня народження. «УІЖ», 1978, № 9; *Абросимова С.В.* Вопросы освободительной борьбы украинского и белорусского народов в трудах В.И. Пичеты. В кн.: Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск, 1984; *Йоффе Е.Г.* Володимир Іванович Пічета. «УІЖ», 1991, № 10; *Василенко В.О.* Катеринославський період життя В.І. Пічети (1903—1905) та його ранні праці. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 11. К., 2000.

О.В. Ясь.

ПІ́ШІ ГОСПОДА́РСТВА — категорія збіднілих сел. госп-в наприкінці 18 — поч. 20 ст., які володіли землею, але не мали робочої худоби і с.-г. реманенту. Їх частка в Україні була досить значною. За офіц. даними, наприкінці 1840-х рр. піші, *городники* (мали лише садибу), *бобилі* (не мали навіть хати) становили на Київщині 70 %, Харківщині — 30 %, Полтавщині — 74 %, Чернігівщині — 36 % від заг. кількості поміщицьких селян цих губерній. Під час *селянської реформи 1861* у *Правобережній Україні* разом із городниками П.г. складали 82,5 % селянських госп-в. Тоді ж піший поділ набув узаконення й у *Лівобережній Україні.* На кін. 19 ст., за даними земських подвірних переписів, в Україні (без правобереж. губерній) $^1/_3$ сел. госп-в не мали робочої худоби.

Селяни п.г. змушені були наймитувати, здавати наділи в обробіток тяглим за гроші або з половини, чи наймати реманент і худобу для обробітку власного поля.

Літ.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України у першій половині XIX ст. К., 1954; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. К., 1959.

Т.І. Лазанська.

ПІЩА́НКА — с-ще міськ. типу *Вінницької області*, райцентр. Розташов. над р. Савранка (прит. Пд. Бугу), за 7 км від залізничної ст. Попелюхи. Населення 5,4 тис. осіб (2010).

Уперше поселення тут згадується 1734 під назвою Піщана. 1784 воно перейменоване на П. Адміністративно підпорядковане Брацлавському пов. на *Поділлі*, з 1793 містечко увійшло до Ямпільського, а з 1812 — Ольгопільського повітів *Подільської губернії.* Належало первісно Конецпольським, потім — князям *Любомирським.* Останні продали П. у складі цілого савранського *ключа* рос. імп. *Павлу I.* Той подарував маєтність графу Миколі Салтикову. В останнього її відкупив польний гетьман коронний Северин Жевуський, потім спадкоємцем став син Вацлав Жевуський (Золотобородий емір), учасник *польського повстання 1830—1831.* 1831 П. конфіскована урядом. На 1880-ті рр. тут згаданий як найбільший землевласник (504 *десятини*) урядник Снешко. 1747 закладено Свято-Успенську церкву (1855 дерев'яну церкву замінено цегляною). Із 1778 відома церква Різдва Христового, яку 1794 перетворено із греко-католицької на православну. 1855 тут оселилася група старообрядців, яка 1862 переселилася до с. Плот. На 1885 П. мала бл. 3 тис. мешканців, із них половина — євреї (мали *синагогу*).

1923 П. отримала статус райцентру (1962—64 приєднана до райцентру в Крижополі; нині с-ще міськ. типу Він. обл.). Перевага с.-г. занять у населення містечка призвела до того, що *голодомор 1932—1933 років в УСРР* тут пережили навіть скрутніше, ніж у околичних селах. Із липня

1941 по березень 1944 П. окупували гітлерівці, які створили тут «табір смерті» для євреїв.

1956 отримала статус с-ща міськ. типу.

Місц. госп-во сфокусоване на с.-г. заняттях, із пром. підпр-в примітне ВАТ «ПлазмаТек» (виготовлення електродів).

Газета: «Піщанські вісті».

У Піщанському р-ні розташований природний заказник «Яри» (або «Княгиня»).

Літ.: Историко-статистическое описание церкви и прихода м. Песчанки Ольгопольского уезда. «Подольские епархиальные ведомости», 1873, № 3; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; *Денисик Г.І. та ін.* Перлини Східного Поділля. Вінниця, 2008.

Д.С. Вирський.

ПЛАВ'Ю́К Микола Васильович (н. 05.06.1927) — громад., політ. і держ. діяч, публіцист. Н. в с. Русів (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив початкову школу у Русові та вступив до Снятинської г-зії, де вчився до 1941, а з вересня 1941 — у Снятинській держ. торг. школі. Тоді ж вступив до лав юнацтва *Організації українських націоналістів*, став повітовим провідником юнацтва ОУН, згодом — орг. референтом для зв'язку в повітовій екзекутиві ОУН. 1943 очолив оселю Виховної спільноти укр. молоді. 1944 недовго перебував під арештом. Влітку 1944 ввійшов до збройного загону ОУН (командир — С.Касіян) в околиці с. Стопусяни (нині с. Ступосяни Подкарпацького воєводства, Польща). Згодом цей загін увійшов до формування УПА-Захід (див. *Українська повстанська армія*), П. перебував у *Закарпатській Україні*, а потім — у *Відні*, де за дорученням ОУН провадив діяльність серед укр. робітників зі сх. і центр. областей України, вивезених на роботу до Австрії, яких намагалися втягнути до Рос. визвол. армії генерал-лейтенанта А.Власова.

Навесні 1945 П. з наказу ОУН вступив до 2-ї Укр. д-зії Укр. нац. армії (команд. — полк. А.*Долуд*). Після закінчення *Другої світової війни* перебував у таборах для переміщених осіб, закінчив укр. середню школу та вступив до Ун-ту Людвіга-Максиміліана в Мюнхені (Німеччина), який закінчив 1949 за фахом економіста. 1947 одружився з Я.Бойко.

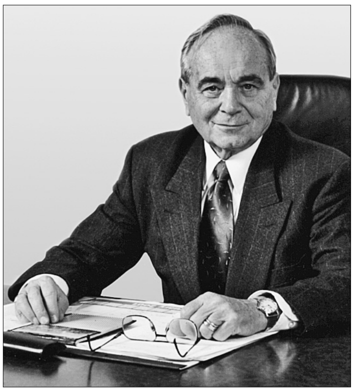

М.В. Плав'юк.

П. був активним студентським діячем, входив до Укр. студентської громади в Мюнхені, студентського т-ва «Січ». Брав активну участь у роботі «*Пласту*» в Німеччині, був одним з організаторів студентського т-ва «Зарево», орг. референтом проводу *Центрального союзу українського студентства*.

Наприкінці 1949 П. із сім'єю переїхав до Канади, працював робітником, вчився на курсах англ. мови та закінчив торг. ф-т Ун-ту Конкордія в м. Монреаль (Канада; 1954). Фахово працював у м'ясопереробній пром-сті, став президентом фірми «EssexPackers».

У Канаді П. продовжував активну громад. діяльність, став членом Укр. нац. об'єднання Канади (УНО Канади), обирався орг. референтом Крайової екзекутиви УНО Канади (1954), заст. голови (1956), головою УНО Канади (1956—66). 1966—71 П. — член президії К-ту українців Канади (див. *Конгрес українців Канади*), співредактор канад. час. «Новий шлях» (1970—73).

Перший *Світовий конгрес вільних українців* (СКВУ) в листопаді 1967 в Нью-Йорку (США) обрав П. ген. секретарем СКВУ. На 2-му конгресі СКВУ 1973 П. обрали екзекутивним віце-президентом СКВУ, а 1978 на 3-му конгресі — президентом СКВУ. П. приділяв багато уваги підтримці руху спротиву в Україні, співпраці СКВУ з укр. дисидентами Л.Плющем, П.*Григоренком*, Н.*Світличною*, Н.Строкатою та ін., а також публікації та перекладу англ. мовою праць українських правозахисників і дисидентів.

П. багато сил і енергії віддав участі в націоналістичному русі. 1964 на 5-му Великому зборі укр. націоналістів він став членом Проводу укр. націоналістів, а в травні 1979 на 9-му Великому зборі укр. націоналістів П. обрали головою Проводу ОУН.

На 10-й сесії Укр. нац. ради (УНРади) в липні 1989 П. був обраний віце-президентом УНР на еміграції, а в грудні 1989 став президентом УНР на еміграції. П. доклав великих зусиль для співпраці з демократ. силами в Україні в боротьбі за відновлення незалежності України. Після проголошення ВР УРСР Акта про держ. незалежність України 24 серпня 1991 він розгорнув активну діяльність для міжнар. підтримки держ. незалежності України.

24 серпня 1992, під час проведення Всесвітнього форуму українців у *Києві*, кер-во Держ. центру УНР на еміграції на чолі з президентом УНР на еміграції П. передало владні регалії *Української Народної Республіки* Президентові України Л.*Кравчуку* на підтвердження того, що Укр. д-ва є правонаступницею УНР. За особливі заслуги 1993 П. отримав *громадянство* України.

1992 ОУН як громад. орг-ція легалізувала свою діяльність в Україні й 1993 провела в Україні Великий збір укр. націоналістів (12-й з черги), який затвердив програму та статут ОУН, обрав провід, котрий очолив П. Під кер-вом голови ОУН П. в Україні відбулися 12-й (1993), 13-й (1994), 14-й (1997), 15-й (2000), 16-й (2003), 17-й (2006) Великі збори укр. націоналістів.

П. ініціював розбудову громад. орг-цій, зокрема Фундації ім. О.Ольжича (1993), яку він очолює і нині, а також Всеукр. жін. т-ва ім. О.Теліги, Т-ва студіюючої молоді «Зарево». Він був співзасновником газ. «Українське слово» (Київ), час. «Розбудова

держави», вид-ва ім. О.Теліги тощо.

Нагороджений орденом за «Заслуги» 3-го ст. (1996), орденом Ярослава Мудрого 2-го ст. (2002) і 1-го ст. (2008) .

Тв.: Україна — життя моє, т. 2: Особисто причетний: Вибрані статті і промови. К., 2002.

Літ.: *Городиський З.* Громадсько-політична біографія Миколи Плав'юка. «Самостійна Україна», 1984, ч. 1; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Виноградник Т.* Нащадки Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2001; *Бабієва А.* Плав'юк Микола Васильович. В кн.: Хто є хто на Івано-Франківщині: Видатні земляки. К., 2002; *Терен В., Хорунжий Ю.* Від селянського сина — до державника. В кн.: Микола Плав'юк: Україна — життя моє, т. 1. К., 2002; *Танюк Л.* Слово пошани до Миколи Плав'юка. В кн.: *Плав'юк М.* Україна — життя моє, т. 2: Особисто причетний: Вибрані статті і промови К., 2002; *Недужко Ю.* Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х — початок 90-х років XX століття). Луцьк, 2009.

О.С. Кучерук, Ю.А. Черченко.

«ПЛА́Й» — укр. краєзнавчо-туристичне т-во. Виникло 1925 у *Львові*. Гол. напрямом у діяльності була краєзнавча робота. Натхненником т-ва був проф. І.*Крип'якевич*. Мало свої філії в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *Самборі, Стрию, Тернополі*. Широко використовувало засоби спорту і туризму, які поєднувалися із краєзнавчим, патріотичним вихованням. Від 1931 створено спортивні секції ім. Ф.Черника, «Стріла», у гірських районах закладено туристичні бази, організовано краєзнавчо-туристичні походи та прогулянки. Провідні діячі — К.*Паньківський*, Є.-Ю.*Пеленський*, Б.Рак, Т.Білостоцький, О.*Тисовський*, Я.Гладкий та ін. Т-во мало свою сторінку в газ. *«Новий час»*, видавало часописи «Туристика і краєзнавство» (1925, редактор — І.Крип'якевич), «Мандрівництво» (1930-ті рр. (з 1937 — «Наша Батьківщина»), редактор — Є.Паненський). Припинило діяльність восени 1939.

Літ.: *Вацеба О.* Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ, 1997.

В.І. Прилуцький

ПЛА́НО КАРПІ́НІ (Plano Cargpini) — латинізоване прізвище Джованні да Пьян дель Карпіне (1182—1252), одного із провідних членів катол. чернечого ордену *францисканців*-міноритів, папського легата, першого великого італ. мандрівника. Н. в м. Пьян дель Карпіне (Перуджа, Італія) в знатній родині. За завданням свого близького друга, засновника ордену Франциска Ассізького займався місіонерством у Тунісі, Іспанії, у *Відні* та ін. містах Центр. і Пн. Європи. 1245—47 за дорученням Папи Римського *Інокентія IV* він очолював дипломатичну місію до Монголії. Безпосереднім приводом для формування і відправки її послужила *монголо-татарська навала* 1236—42, жорстоких наслідків якої зазнали рус. князівства, Угорщина, Моравія, Силезія, й під загрозою руйнації опинилася вся Європа. Перед посольством П.К. було поставлено мету — з'ясувати, чи не збираються монгол. хани до нових походів, а також спробувати навернути їх у християн. віру. До складу експедиції, крім П.К., увійшли також францисканці — поляк Бенедикт і чех Стефан, який супроводжував її лише до сх. кордонів *Київської Русі*.

Маршрут посольства, розпочатий у м. Ліон (Франція), пролягав через Богемію, Силезію, краківське і пд.-зх. руські князівства, Дон, Волгу, Середню Азію до Центр. Монголії. Розмаїту допомогу йому в просуванні на огорнутий невідомістю азіатський Схід порадами та спорядженням надавали князі та жителі Русі. П.К. відвідав Володимир (нині м. *Володимир-Волинський), Київ, Канів,* Переяславль (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) та ін. міста, де став свідком жахливого розорення, вчиненого монгол. військом. Він був офіційно прийнятий правителем *Золотої Орди* ханом *Батиєм* у резиденції біля гирла Волги та великим ханом Гуюком у ставці поблизу монгол. столиці Каракорум. Гол. результати переговорів було зафіксовано в складеному у формі «наказу» листі-відповіді хана Гуюка на вручену йому П.К. буллу Інокентія IV. Великий хан Гуюк відмовився від пропозиції прилучитися до *християнства* і, зі свого боку, зажадав від глави Римо-католиц. церкви та королів Європи скоритися й стати підданими його як володаря над усіма народами світу. «Силою Бога всі землі, починаючи від тих, де сходить сонце, і кінчаючи тими, де заходить, даровані нам», — стверджував монгол. державець, погрожуючи, у разі незгоди з його вимогами, ставитися до християн. країн як до своїх «ворогів».

Місія П.К. викликала великий резонанс в Європі. Найширший відгомін вона знайшла в підпорядкованих Золотій Орді рус. князівствах, де зустрічати повернення П.К. з Азії в червні 1247 вийшли всі жителі Києва. «Саме вони, — доповідав він, — вітали нас, ніби ми воскресли з мертвих; так само приймали нас у всій Руссії, Польщі та Богемії». Особливий інтерес до звісток, привезених посольством, виявили європ. купці — польські, австрійські, італійські з Генуї, Венеції, Пізи, які, перебуваючи в Києві, переймалися розширенням своїх торг. справ на Сході. Важливим наслідком діяльності П.К. на Русі стало посилення орієнтації галицько-волин. князів *Данила Галицького* і *Василька Романовича* на Римо-катол. церкву в їх опорі монгол. агресії. На честь папського легата вони влаштували «великий пир» і після нарад з єпископами та ін. достойниками *Галицько-Волинського князівства* передали через П.К. грамоту й відправили своїх послів до Папи Римського.

Повернувшись у листопаді 1247 до Франції, де в цей час перебував Папа Римський Інокентій IV, П.К. склав докладний звіт про свою подорож, який є цінним джерелом з історії народів Центр. Азії і Сх. Європи. З його записок європейці вперше отримали можливість здобути вірогідні свідчення про *Монгольську імперію*, її природні умови, політ. лад, госп-во, військ. організацію і тактику війни, службу шляхів сполучення, побут, звичаї та реліг. вірування. Багато місця автор звіту відвів зовнішньополіт. зв'язкам Русі та становищу її населення після монгол. вторгнення. На підставі особисто побаченого й почутого в ході подорожі на землях «рутенів» та ін. народів

П.К. спромігся окреслити реальну картину небезпеки, яка загрожувала Європі руйнацією й поневоленням, і висунути фундаментальний для відвернення її катастрофи висновок-рекомендацію: «Якщо християни хочуть зберегти себе самих, свою землю і християнство, то царям, князям, баронам і правителям земель належить зібратися воєдино».

Після завершення небезпечної й довготривалої місії П.К. дістав сан *архієпископа* в м. Антібарі (нині м. Бар, Чорногорія), де й помер. Складений ним латиною опис місійної подорожі поширювався вже із серед. 13 ст. в різних списках. Після винаходу книгодрукування ця праця не раз видавалася в перекладі багатьма мовами. Перший повний текст її разом із франц. перекладом опубліковано 1839 у Парижі (Франція) дослідником М.-А. д'Авезаком. Істотним доповненням до характеристики подій епохи, пов'язаних із місією П.К., стала знахідка 1920 у ватиканському архіві листа великого хана Гуюка до Папи Римського Інокентія IV.

Тв.: *D'Avezac.* Relation des Mongols ou Tartares par le frère Jean du Plan de Carpin, de l'ordre des Frères Mineurs, Légat du Saint-Siège Apostolique, Nonce en Tartarie, pendant les années 1245, 1246 et 1247. Paris, 1839; Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.

Літ.: *Бартольд В.В.* История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925; *Адамович М.* Путешествие Плано Карпини и Рубруквиса в Монголию в XIII в. «Исторический журнал», 1940, № 11.

М.М. Варварцев.

ПЛАНТЕ́НИ — стародруки, видані нідерландським книгодрукарем Кристофом Плантеном (1514—89), який 1555 заснував у Антверпені (нині місто в Бельгії) друкарню. За 34 роки діяльності фірма Плантена видала понад 1600 творів різними мовами високої поліграфічної якості з мідьоритами. За змістом це була наук. література: з анатомії, ботаніки, географії, історії, антич. й теологічна спадщина. Шедевром вважається 8-томна королів. *Біблія*, видана 4-ма мовами 1569—73. Видавцю з великими труднощами вдалося уникнути переслі-

К. Плантен. Гравюра 1888 з оригіналу Г. Гольціуса. 1581—1585.

дувань інквізиції, допоміг іспанський король Філіпп II Габсбург, який опікав його. Друкарський знак Плантена — рука, яка тримає циркуль, і гасло «Працею і постійністю». В НБУВ (*Київ*) зберігається бл. 300 прим. плантенів.

Літ.: *Delen A.J.J.* Christophe Plantin: Imprimeur de l'humanisme, Bruxelles, 1944.

М.А. Шамрай.

«ПЛАСТ», Український пластовий улад — патріотична укр. молодіжна орг-ція з оригінальним синтезом філософсько-ідеологічних поглядів, власною пед. системою й чітко окресленим способом життя. «П.» ґрунтувався на ідейних засадах світ. скаутингу (англ. scout — розвідник, шукач пригод) та його орг. принципах, яким було надано нац. змісту. В Україні одна з перших скаутингових дружин була створена на Катеринославщині 1909 (очолив її Ю.Гончарів-Гончаренко). Незабаром скаутські орг-ції виникли в *Ізюмі*, *Слов'янську*, *Харкові*, *Луганську*. Гуртки були українськими за складом учасників, проте нац. вихованням молоді вони не займалися. Перша нац. скаутська орг-ція — «Пласт» (назву запропонував П.*Франко*) — створена у *Львові* восени 1911. Її очолив студент політехніки І.*Чмола.* 12 квітня 1912 р. 40 членів пластового гуртка *Академічної гімназії у Львові* склали першу присягу укр. скаутів. «П.» тісно співпрацював з осередками («гніздами») «Сокола-Батька» (див. *«Сокіл»*; керівник — І.*Боберський*). 1912—14 створено пластові осередки в 37-ми місцевостях *Галичини.*

6 квітня 1913 у Львові відбувся пластовий з'їзд впорядників (вихователів), на якому прийнято статут і план діяльності «П.», вимоги до 3-х пластових іспитів, проект однострою англ. зразка. Утворено Інформативний пластунський к-т (керівник — О.*Тисовський*, заст. керівника — П.Франко), випущено підручник «Пласт» (автор — П.Франко), налагоджено контакти з укр. інституціями, зокрема *Науковим товариством імені Шевченка.* На 2-му Пластовому з'їзді 12 лютого 1914 утворено осередкову пластову управу, яка поділила Галичину на 11 пластових округів і сформувала окружні управи. У червні 1914 відбувся з'їзд пластунів Галичини та Буковини. Першим пластовим виданням став періодичний додаток до «Нашого слова» (редактор — П.Франко). Із січня 1914 під його редакцією виходив час. «Пластовий табір». Після початку *Першої світової війни* старші за віком члени «П.» увійшли до Легіону *Українських січових стрільців.* Пластуни склали основу старшинського складу УСС — Д.*Вітовський*, І.Чмола, П.Франко, О.Яримович, Ф.Черник, В.*Кучабський*, Р.*Сушко*, О.Степанів та ін. 1915, після відходу рос. війська зі Львова, відновилася діяльність «П.» 1917 створено Гол. пластову раду, яку очолив О.Тисовський. Галицькі пластуни взяли активну участь у становленні *Західноукраїнської Народної Республіки*, влилися до лав *Української Галицької армії*, майже 600 їх загинуло в *українсько-польській війні 1918—1919.*

Перші осередки пластових структур нац. характеру в *Наддніпрянській Україні* почали формуватися після *Лютневої революції 1917.* Згодом рад. влада ліквідувала осередки орг-ції, натомість за-

«Молоде життя». Часопис «Українського Пласту». Львів, 15 жовтня 1926.

Друкарський знак К. Плантена.

Мистецька кераміка з емблемою «Українського Пласту». Художник Р. Лісовський.

Знак видавництва «Український Пласт» у м. Прага.

Пропам'ятна пластова марка за проектом О. Савченка-Більського. Париж, 1932.

початкувала загони т. зв. юнскаутів або юнів (юних комуністів-скаутів), яких розпустили згідно з постановою 3-го з'їзду Рос. комуністичної спілки молоді (1920).

«П.» розгорнув широку діяльність на зайнятих Польщею укр. етнічних землях. Пластові гуртки організовувалися при всіх укр. середніх школах, об'єднувалися в полки, пізніше — курені. Із «П.» тісно співпрацювали осередки *«Просвіти»* Галичини і *Волині*. Розвитку «П.» сприяв вихід у світ посібника О.Тисовського «Життя у Пласті» (1921) та заснування час. «Молоде життя». 1924 відбувся пластовий з'їзд, який обрав верховну Пластову раду та виконавчий орган — верховну Пластову команду (керівник — С.Левицький). Розширилася структура, — крім уладу юнацтва (12—18 років), утворено: 1925 — улад старших пластунів; 1927 — улад пластунів-новаків; 1930 — улад пластунів-сеньйорів. Загалом у *Західній Україні* 1930 «П.» налічував понад 6 тис. членів. Виходили часописи «Пластовий шлях» та «Пластовий провід». Багато членів «П.» співпрацювали з підпільними структурами *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*, через що польс. уряд розпочав переслідування членів орг-ції. 1924 було заборонено «П.» у школах, 1928 — на теренах Волині, 1930 — на всіх територіях під Польщею.

Після ліквідації «П.» його осередки перейшли у підпілля. 1934 виник Таємний пластовий центр. Із 1931 табори («найвищі школи пластування») знаходилися під егідою Укр. гігієнічного т-ва, згодом — Комісії виховних осель і мандрівок молоді. Фактично «П.» продовжував діяльність в орг-ції «Доріст рідної школи» (прибл. 7 тис. членів), друкованим органом якої був час. «Шлях молоді» (1936—39). Після приходу *більшовиків* 1939 пластові осередки, у т. ч. підпільні, припинили діяльність, проте згодом були відновлені на території *Генеральної губернії*. При *Українському центральному комітеті* діяла орг-ція виховної спільноти укр. молоді (керівники — К.Паліїв, Р.Олесницький), видавався час. «Дороги». На *Буковині* «П.» існував напівлегально, на Закарпатті 24 грудня 1938 в *Хусті* створено Укр. пластовий улад *Карпатської України*, який об'єднав бл. 3 тис. членів. Після окупації Карпатської України Угорщиною «П.» перестав існувати.

Перші еміграційні осередки «П.» створені в *Чехословаччині* 1921 (Прага, Подєбради; нині столиця і місто в Чехії). Після заборони «П.» на окупованих Польщею зх. укр. землях провід переобрав Союз укр. пластунів-емігрантів (керівники — Є.Вировий, Є.Кульчицький, Р.*Лісовський* та ін.), який після окупації Чехословаччини Німеччиною в березні 1939 припинив існування. 1945 «П.» відродився в Карлсфельді (Німеччина). 1947 виник Союз укр. пластунів, який об'єднав 4 крайові пластові орг-ції з амер., брит. і франц. зон окупації Зх. Німеччини та Австрії. Осередки «П.» створено у Великій Британії (1947—48), Канаді (1948), США (1948), Аргентині (1949), Австралії (1949).

1989 у Львові розпочалися заходи з відновлення діяльності «П.» в Україні. У жовтні 1989 з ініціативи *Народного руху України* створено групу з відродження «П.» (голова — І.*Юхновський*), яка 18 грудня 1989 проголосила відновлення «П.» в Україні. 18—19 травня 1990 у *Брюховичах* відбулися всеукр. установчі збори «П.» Обрано крайову пластову раду (голова — О.Гринів) та крайову пластову старшину (голова — Б.Генега). Започатковано друкований орган — час. «Цвіт України». 4—5 квітня 1992 в *Тернополі* відбувся 2-й крайовий пластовий з'їзд, який ухвалив остаточну редакцію статуту «Пласт — Національна скаутська організація України». Загалом в Україні діють понад 130 осередків «П.», які охоплюють понад 8 тис. осіб.

Згідно зі статутом, керівними органами управління орг-ції стали: Пластовий з'їзд (скликається раз на 2 роки), Крайова пластова рада (законодавчі функції), Крайова пластова старшина (виконавчі функції) та Крайова ревізійна комісія. Структурними підрозділами «П.» є пластові групи, станиці та пластові округи. Діяльність «П.» провадиться на підставі річної програми, яку завершує пластовий табір. Крайові пластові орг-ції мають власні статути і самостійні у своїх діях, але об'єднані в центр. світ. пластову структуру — Конференцію укр. пластових орг-цій.

Члени «П.» діляться на 4 вікові улади: улад пластунів новаків та пластунок новачок (6—11 років), улад пластунів юнаків та пластунок юначок (12—17 років), улад старших пластунів та пластунок (18—30 років) та улад пластового сеньйорату (після 30 років). Приятелі «П.», що досягли віку 18 років, об'єднуються в осередки «Пластприяту». Особам, які мають особливі заслуги перед «П.», надається титул почесного пластуна. Членство ділиться на членів звичайних (улади новаків/новачок та юнаків/юначок) і дійсних (улади старшого пластунства та сеньйорату), а також приятелів і почесних членів. Право ухвального голосу на пластових зборах та право бути обраним до керівних органів мають лише дійсні члени.

Літ.: *Боберський І.* Пласт. В кн.: Календар «Вісти з Запорожа» на 1913. Львів, 1913; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця українських емігрантів між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Байден-Пауелл.* Скавтінґ для хлопців: Підручник для вишколу на добрих громадян через життя серед природи. Мюнхен, 1950; Пласт на порозі свого 60-ліття: Статті Юрія Старосольського і Атанаса Фіголя. Вашингтон—Філядельфія—Детройт, 1960; Альбом 50-ліття Пласту. Нью-Йорк, 1964; *Савчук Б.* Український Пласт 1911—1939. Івано-Франківськ, 1996; *Сич О.* Пласт: Нарис витоків, історії, сьогодення. Івано-Франківськ, 1999; *Чайковський С.* Колись — а тепер: На бережку дискусій про Пласт. В кн.: *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження, т. 1. Львів, 2002.

Б.З. Якимович.

ПЛАСТУНИ́ — 1) на *Запорозькій Січі* — термін на позначення *козаків*, які займалися полюванням та рибальством (зокрема у плавнях *Великого Лугу*);

2) у *Чорноморському козацькому війську*, а потім у *Кубанському козацькому війську* — розвідники і влучні стрільці, які брали участь в охороні рос. кордону

по р. Кубань (у засідках, винесених перед осн. лінією кордону) та у воєнних експедиціях проти черкесів. Із 1860-х рр. термін «пластуни» вживали переважно як синонім козаків-піхотинців узагалі. Згідно з Положенням про Чорномор. козац. військо 1842 в кожному кінному полку і кожному пішому батальйоні були штатні пластунські команди. Із 1870 в Кубанському козац. війську починається формування пластунських батальйонів (спочатку 1-го і 2-го), яких, у міру збільшення їх кількості, зводили в бригади. Пластунські підрозділи брали участь у складі рос. військ у *Севастопольській обороні 1854—1855*, у *російсько-турецькій війні 1877—1878*, у *російсько-японській війні 1904—1905*, у *Першій світовій війні*, а також у громадян. війні (на боці А.*Денікіна*);

3) під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у Червоній армії (див. *Радянська армія*) — неофіц. назва військовослужбовців 9-ї стрілец. Краснодарської д-зії, яка мала назву «пластунська»;

4) члени орг-ції *«Пласт»*.

Літ.: *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб., 1858; *Туренко А.М.* Исторические записки о войске Черноморском. «Киевская старина», 1887, т. 17, № 3—4; т. 18, № 5—6; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 2. Екатеринодар, 1913; *Авраменко А.М. та ін.* Козацьке військо на Кубані. В кн.: Історія українського козацтва, т. 2. К., 2007; *Білий Д.Д.* Військові товариства чорноморських пластунів як соціокультурний феномен Кубанського фронтіру першої половини XIX ст. «Історичні і політологічні дослідження» (Донецьк), 2008, № 1—2.

Д.Я. Вортман.

ПЛАТО́НОВ Сергій Федорович (28(16).06.1860—10.01.1933) — рос. історик. Професор (1899), дійсний член Рос. АН (1920). Н. в м. *Чернігів* у сім'ї директора Черніг. губернської друкарні. Навч. в Петерб. г-зії (1870—78) та на історико-філологічному ф-ті *Петербурзького університету* (1878—82). Під час навчання в ун-ті вагомий вплив на напрям його наук. діяльності справляли лекції професора рос. історії К.Бестужева-Рюміна, викладачів ун-ту О.Градовського, В.Сергеєвича, В.*Васильєвського*, а також праці В.*Ключевського*.

Викладав рос. мову й історію в середній школі (1882—89), читав курс рос. історії 17 ст. на Вищих жін. курсах (із 1883) і новітньої рос. історії в Олександрівському (колиш. Царськосельському) ліцеї (із 1886). Склав магістерський екзамен 1885, 1888 опублікував монографію «Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник», написану на змістовній джерельній базі, із характерним для вченого обов'язковим зверненням до архів. джерел, і захистив магістерську дис. Приват-доцент (1888—89) Петерб. ун-ту, викладав загальний курс і окремі періоди рос. історії та проводив семінарські заняття.

1890, на прохання історико-філол. ф-ту Петерб. ун-ту, призначений мін-вом освіти Рос. імперії в. о. професора цього ф-ту. За сумісництвом — член редколегії та пом. редактора *«Журнала Министерства народного просвещения»* (1890—96).

1891 підготував і опублікував «Памятники древнерусской письменности, относящиеся к Смутному времени», визнані наук. громадськістю вагомим внеском у вивчення давньорус. літератури.

1899 захистив докторську дис., яка й донині є першоосновою знань про Росію 2-ї пол. 16 — поч. 17 ст. Професор (1899—1916), зав. кафедри, декан (1900—05) історико-філол. ф-ту Петерб. ун-ту. Директор жін. пед. ін-ту (1903—16). Чл.-кор. Петерб. АН (1909).

Автор підручників для середньої й вищої школи.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* співробітництво П. з рад. властями почалося з делегування його Петрогр. ун-том до комісії з охорони й облаштування архівів ліквідованих установ і призначення заступником голови комісії. Голова управління архівами Петрограда (із 1918). На цій посаді докладав багато зусиль для збереження вітчизн. культ. спадщини, архівів дореволюц. установ, особових фондів і колекцій. Із реорганізацією й політизацією управління архів. фондом РСФРР у травні 1923 написав заяву про відставку.

Голова Археогр. комісії (1918—29) та комісії з видання творів О.Пушкіна (з 1928), директор Пушкінського Дому Ін-ту рос. літератури АН СРСР (1925—29) та б-ки АН СРСР (1925—26). Директор Археол. ін-ту (1918—23). Дійсний член Рос. АН (1920), академік-секретар відділу гуманітарних наук і член Президії АН СРСР (1929).

С.Ф. Платонов.

У післяреволюц. роки видавав переважно науково-популярні праці: «Борис Годунов» (1921), «Иван Грозный» (1923), «Смутное время» (1923), «Петр Великий» (1926), що відповідали історіографічним запитам часу й мали сусп. значення.

12 січня 1930 заарештований у сфабрикованій справі істориків «Про контрреволюційну змову в Академії наук» (1929—31) за звинуваченням у кер-ві контрреволюц. орг-цією, що мала на меті відновити в Росії монархію, і в кер-ві коаліцією різних течій бурж. історіографії. У в'язниці не відмовився від своїх переконань та уявлень про шляхи розвитку істор. науки. Позбавлений звання академіка, 1931 засуджений до заслання в Самару (нині місто в РФ).

П. у м. Самара.

Реабілітований 1967 і відновлений у званні дійсного члена АН СРСР.

Праці: Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник. СПб., 1888; Памятники древнерусской письменности, относящиеся к Смутному времени. В кн.: Русская историческая библиотека: 1891, т. 13. СПб., 1909; Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII

«Пластуни у кубанських плавнях». Малюнок 2-ї половини 19 ст.

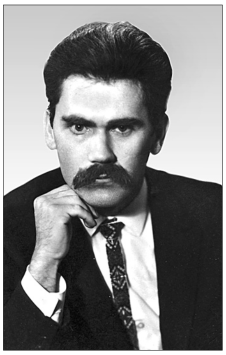

М.Г. Плахотнюк.

вв. СПб., 1899; Борис Годунов. Пг., 1921; Константин Николаевич Бестужев-Рюмин. «Русский исторический журнал», 1922, № 8; Прошлое русского Севера: Очерки по истории колонизации Поморья. Пг., 1923; Иван Грозный (1530—1584). Пг., 1923; Москва и Запад в 16—17 вв. Л., 1925; Петр Великий: Личность и деятельность. Л., 1926; Москва и Запад: Борис Годунов. М., 1999.

Бібліогр.: Список трудов С.Ф. Платонова. В кн.: Сборник статей по русской истории, посвященный С.Ф. Платонову. Пг., 1922; Список печатных трудов академика С.Ф. Платонова (с 1923). В кн.: Археографический ежегодник за 1993 г. М., 1995.

Літ.: К портрету С.Ф. Платонова (со списком трудов). «Русская старина», 1911, № 8; *Шмидт С.О.* Сергей Федорович Платонов и «дело Платонова». В кн.: Советская историография. М., 1996; *Брачев В.С.* Русский историк Сергей Федорович Платонов. СПб., 1997; Сергей Федорович Платонов (1860—1933). В кн.: Портреты историков: Время и судьбы, т. 1. М.—Иерусалим, 2000.

Н.О. Герасименко.

ПЛАХОТНЮ́К Микола Григорович (н. 08.05.1936) — лікар-фтизіатр і отоларинголог, учасник руху *шістдесятників*, укр. правозахисного руху. Н. в с. Фосфорит Щигровського р-ну Курської обл. РСФРР, куди батьки виїхали, рятуючись від Голодомору. Закінчив Київ. мед. ін-т (1966). Активний член Клубу творчої молоді «Сучасник», ініціатор літературно-мистецьких вечорів, найвідоміші з них — сучасної поезії та пам'яті В.А.*Симоненка* (1963, які організував у Київ. мед. ін-ті). Разом з А.*Горською* з 1963 сприяв перетворенню щорічних відзначень Шевченківської річниці біля пам'ятника Кобзарю 22 травня (стихійно й немасштабно тривали з 1950-х рр.) у традицію національно свідомих громадян. Після арештів 1967 біля пам'ятника закликав присутніх іти до ЦК КПУ й вимагати звільнення заарештованих. Співав у міжвузівському студентському хорі «Жайворонок», пізніше — у хорі «Гомін». Домагався викладання в Київ. мед. ін-ті укр. мовою. Виступав на захист заарештованих Я.Геврича, В.*Мороза*. Причетний до видання позацензурного машинописного *«Українського вісника»*, який видавав брат його дружини В.*Чорновіл* (виходив із січня 1970), налагодив мережу збирання в *Києві* матеріалів про події культурно-мистецького життя та переслідування активних діячів за участь у національно-громад. діяльності. Написав відкритого листа із приводу репресій на Дніпропетровщині на захист заарештованих поета І.*Сокульського*, журналіста М.Кульчинського та В.Савченка (надруковано в 2-му вип. «Українського вісника»), заяву на ім'я прокурора УРСР Ф.Глуха у справі заарештованого історика В.Мороза.

Був заарештований 12 січня 1972. Звинувачений за ст. 62, ч. 1 Карного кодексу УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Після замовної експертизи у Всесоюзному НДІ заг. і суд. медицини ім. В.Сербського Київ. обласний суд постановив направити П. на примусове лікування. Ставши жертвою рад. каральної медицини, перебував у психіатричній лікарні в *Дніпропетровську*, із 1976 — у Казанській «лікарні». Відтоді його ім'я не сходило зі сторінок «Українського вісника». Після нового обстеження комісією у Всесоюзному НДІ заг. і суд. медицини ім. В.Сербського 3 березня 1981 П. з лікарні виписали. Проте 8 квітня 1981 його було звіряче побито з переломами кісток, а 6 вересня 1981 доправлено в Черкас. «психушку». У червні 1984 звільнений умовно-достроково, працював лікарем-фтизіатром. 1991 реабілітований.

Увійшов до Укр. комітету «Гельсінкі-90», проводу Всеукр. т-ва політв'язнів і репресованих. У березні 1994 очолив правління громад. орг-ції «Музей шістдесятництва», створеної за ініціативою Н.*Світличної* (20 березня 2000 зареєстрована в Київ. міськ. управлінні юстиції), що мала досліджувати феномен шістдесятництва як суспільно-культ. й суспільно-політ. явища. Із 29 січня 2008 — завідувач відділу Музею історії м. Києва «Музей шістдесятництва». Активно поширює у сусп-ві інформацію про рух шістдесятників: проведено вечір молодої укр. поезії 1960-х рр. (березень 2009; Будинок художника), виставку «По цей і по той бік грат» (травень—грудень 2009), вечір до 80-річчя А.Горської та І.*Світличного* (вересень 2009; обидва — в Музеї М.Грушевського) та ін. Зібрано профільну б-ку (понад 6 тис. книжок), майже 100 картин, скульптур і графічних творів, кілька сот музейних експонатів, що відповідно до «Концепції створення музею шістдесятництва в м. Києві» розкривають теми «Діяльність Клубу творчої молоді», «Самвидав», «Літературний і мистецький доробок шістдесятників», «Матеріали судових справ шістдесятників», «Зв'язок із загальносоюзним дисидентським рухом», «Велика зона» тощо. Переможець конкурсу, організованого Благодійним фондом «Україна-3000» серед музеїв України.

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (2001) і 2-го (2007) ст., «Свобода» (2009).

Тв.: За нами правда. «Український вісник», 1970, вип. 1—2; За всіх, хто на чужині. «Українська культура», 1992, № 7; Відчуження од болю, або Як ми листувалися. Там само, 1993, № 5—6; Вони стоять переді мною [Спогади]. Там само, 1995, № 9—10; Наше діло нам святе. Там само, 1995, № 9—10; Двадцять друге травня. «Час-Time», 1997, № 20 (151), 15—21 травня, 22—28 травня; До 60-річчя від дня народження поета-шістдесятника Василя Стуса, закатованого, але духовно не зламаного совітською системою. Там само, 1998, № 1 (183), 1—7 січня; Володимир Комашков — поет із шістдесятих. «Українське слово», 1999, ч. 51, 23 травня.

Літ.: Глибока затурбованість долею Миколи Плахотнюка. «Америка», 1976, 16 січня; Трагічна доля М. Плахотнюка. «Українське слово», 1980, 31 серпня; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору. К., 1995; Алла Горська: Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. К., 1996; *Стус В.* Твори, т. 6, кн. 1—2. Львів, 1997; *Овсієнко В.* Світло людей: Мемуари та публіцистика, т. 1—2. К.—Х., 2005; *Рапп І.* Плахотнюк М.Г. В кн.: Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1, ч. 2. Х., 2006; *Чорновіл В.* Твори, т. 3, вип. 1—6. К., 2006; *Горинь Б.* Не тільки про себе, кн. 2. К., 2008; *Світличний І.* Голос доби, кн. 2. К., 2008; Рух опору в Україні 1960—1990: Енциклопедичний довідник. К., 2010.

С.І. Білокінь.

ПЛАЧИ́НДА Володимир Петрович (26.07.1938—01.11.2002) — історик, шевченкознавець, фахівець із біографістики й документалістики. Близький родич про-

фесора *Київської духовної академії* П.Кудрявцева (1866—1940). Н. в с. Клинці (нині село Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.). За активну громад. позицію був виключений із філол. ф-ту Київ. ун-ту (закінчив його пізніше — 1963). Працюючи теслею на буд-ві Київ. ГЕС, записав від селян с. Хотянівка Вишгородського р-ну Київ. обл. бл. 300 діалектних слів, що згодом увійшли до «Атласу української мови». Працював у Центр. будинку нар. творчості УРСР (1963—64), редакції ж. *«Народна творчість та етнографія»*. За самостійність і неординарність мислення був відрахований з аспірантури кафедри укр. мови Київ. ун-ту (1966). Понад 27 років працював у вид-ві «Наукова думка» (1966—94), де був членом правління й завідував редакцією науково-популярної літератури. Підрахував, що за рік особисто відредагував бл. 3 тис. сторінок, зокрема праці М.*Амосова*, Г.*Писаренка* та ін. Працював нач. управління у Мін-ві України у справах національностей та міграції (1994—95), у Секретаріаті ВР України — у секторі підготовки до видання документів ВР України, зокрема, взяв участь у редагуванні стенограм (з 1995) та *Конституції України 1996.* Був помічником нар. депутата І.Біласа.

Знавець укр. громадсько-політ. руху 2-ї пол. 19 ст., який вивчав за архів. першоджерелами. Виявив нові документи про Т.*Шевченка*, зокрема про його друга А.Козачковського, проводи труни з тілом Т.Шевченка в *Києві.* Системно вивчав життя, громад. діяльність і наукову спадщину сина кирило-мефодіївця й приятеля Т.Шевченка, винахідника радіотелемеханіки М.Пильчикова та філолога, чл.-кор. Петерб. АН і дійсного члена *Наукового товариства імені Шевченка* П.*Житецького.*

Автор монографій «Микола Дмитрович Пильчиков» (К., 1983) та «Павло Гнатович Житецький» (К., 1987), що викликали резонанс як в Україні, так і за кордоном (публікація Марка *Антоновича* в *«Українському історику»*, 1988, ч. 97—100), статей про І.*Срезневського*, Т.*Рильського* та ін. Підготував до друку повний текст і коментарі до мемуарів С.О.*Єфремова* «Про дні минулі» («Молода нація: Альманах» (К.), 2002, № 1 — 2004, № 4), де широко використав невідомі архівні матеріали.

Узяв участь в енциклопедії «Українська мова», «Українській літературній енциклопедії» (статті про О.*Бодянського*, П.Житецького, О.*Котляревського*, М.*Максимовича*, М.Тулова, К.Шейковського та ін.). З доповідями про Т.Шевченка, П.Житецького, П.*Чубинського*, С.Єфремова брав участь у наук. конференціях.

Займався просвітницькою діяльністю, публікуючи з 1960 популярні статті в ж. «Народна творчість та етнографія», збірниках «Наука і культура: Україна», «Шевченківський збірник» та ін. наук. й науково-популярних виданнях.

У перші роки незалежності займався громад. роботою — очолював комісію у справах к-ри та охорони істор. середовища Старокиївської районної ради нар. депутатів м. Київ (1990—94).

Брат письменника і суспільно-громадського діяча С.Плачинди (н. 1928).

П. у м. Київ.

Посмертно обраний членом Національної спілки письменників України (2003).

Літ.: *Плачинда Сергій.* Материк доброти в океані байдужості. «Столиця», 2003, 7—13 листопада; Наша Спілка: Під завісу року. «Літературна Україна», 2004, 1 січня; *Сасина М.* Подвижник на ниві творення. «Молода нація: Альманах» (К.), 2004. № 4 (33); *Жадько Віктор.* Некрополь на Байковій Горі. К., 2008.

С.І. Білокінь.

ПЛЕВА́КО Микола Антонович (27 (15).11.1890—25.04.1941) — бібліограф, літературознавець. Н. у слободі Дворічна (нині с-ще міськ. типу Харків. обл.). Батько орендував водяний млин. Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1914). Учень М.*Сумцова.* Перетворивши 1917 2-гу Харків. г-зію на 1-шу Укр. г-зію ім. Б.Грінченка, став її першим укр. директором. 1919—21 викладав історію укр. літератури в Кам'янець-Подільських державному і народному ун-тах, де організував бібліографічний гурток (серед учасників — М.*Ясинський*). Із 1921 — професор Харків. ін-ту нар. освіти, де викладав історію укр. літератури на ф-ті профосвіти, очолив секцію укр. літератури при Кафедрі історії укр. к-ри Д.Багалія (із 1926 — при н.-д. кафедрі літературознавства). 1926—33 — дійсний член Ін-ту літературознавства ім. Т.Шевченка, очолив кабінет бібліографії. Організував підготовку біобібліографічного словника укр. письменників, що найповніше обліковував їхні твори (нині збірка автобіографій і картотека зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ). 1934—38 працював у ВУАН (із 1936 — АН УСРР, із 1937 — АН УРСР).

В.П. Плачинда.

Гол. праця вченого — 2-томна «Хрестоматія нової української літератури» (1923; видана: т. 2. Х., 1923 [5-те вид. — Х., 1927]; т. 1. Х., 1926). Автор робіт про Т.*Шевченка* і Г.*Сковороду.* В упорядкуванні П. виходили твори Л.*Глібова* (1927), П.*Мирного*, І.*Нечуя-Левицького*, Б.*Грінченка* (усіх трьох — 1928), О.Стороженка (1930). Підготував кілька томів літературно-суспільствознавчої хрестоматії («Перше травня» [1925], «1905 рік після 9 січня» [1926], «Тарас Шевченко» [1926]).

Щоб врятуватись від тотальних репресій, симулював психічну хворобу, однак 17 травня 1938 був заарештований, отримав 5 років вільного заслання.

Убитий за нез'ясованих обставин у станиці Вишньовка (нині с-ще Аршали Акмолінської обл., Казахстан).

Праці П. високо цінували В.*Дорошенко*, Г.*Костюк.* Син ученого Ю.Оранський і Г.Костюк підготували видання його наукової спадщини «Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали» (Нью-Йорк—Париж, 1961).

Архів П. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ (ф. 27 — 1841 одиниця зберігання та багато одиниць зберігання в 1-му і 3-му відділах) та ЦДАМЛМ України (ф. 271 — 317 одиниць зберігання).

Літ.: *Дорошенко В.* Покажчик видань Шевченкових творів: Першодруки й окремі видання та спис літератури про них. В кн.: *Шевченко Т.* Повне видання творів, т. 14. Чикаго, 1961; *Буран* В. Літературознавець і бібліо-

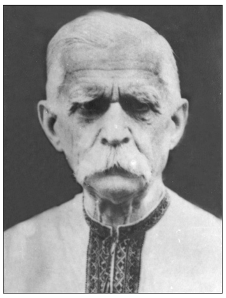

О.А. Плевако.

граф Микола Плевако: Біобібліографічний нарис. К., 1996; *Королевич Н.* Українські бібліографи XX століття: Навчальний посібник. К., 1998; Особові архівні фонди Інституту рукопису. В кн.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: Путівник. К., 2002; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник, вип. 1—2. К., 2003—05.

С.І. Білокінь.

ПЛЕВА́КО Олександр Антонович (09.05(27.04).1899—14.02.1990) — історик економіки. Брат бібліографа М.*Плевака*. Н. у слободі Дворічна (нині с-ще міськ. типу Харків. обл.). Навч. в юнкерській школі. Не пізніше 1919 вступив до «Національної української оборони», дістався *Кам'янця-Подільського*, де навчався в укр. школі старшин. Із січня 1920 працював у редакції газ. *«Боротьба»*, із квітня 1920 — у канцелярії неодмінного секретаря УАН А.*Кримського*. 1921—22 викладав у агрошколі в с. Гоголів на Чернігівщині. Закінчив Київ. ін-т економіки (1922). Із 15 лютого 1923 працював у штаті 3-го (Соціально-екон.) відділу УАН як постійний співробітник для доручень. Секретар Комісії ВУАН для виучування нар. госп-ва України (1926—27). Паралельно — співробітник *Інституту української наукової мови* (1926—28). Займався проблемами прикладної економіки, історією економіки цукрової пром-сті. Працював у семінарі ВУАН для виучування нар. госп-ва України. 1925 підписав протест співробітників ВУАН проти перейменування Рос. АН на Всесоюзну. Заарештований 6 березня 1928. Звинувачений у намаганні впливати на військово-наук. т-во, організувати в приміщенні ЦВК по радіо вибух. Двічі був засуджений. 6 травня 1950 відправлений на спецпоселення у Красноярський край. Частково реабілітований 1958, повністю — 1992. Повернувшись на Україну (останні роки життя мешкав у *Дніпродзержинську*), видав 4 збірки оповідань про тварин — «Цікаві вчинки тварин: Оповідання та спостереження» (1964) та ін. (1960—78). Написав некролог М.*Шарлеманя* (1970) і спогади про В.Дем'янчука та Остапа *Вишню*. Підтримував стосунки з Б.Матушевським, Н.Околітенко, Г.Плющем, М.Шумилом.

П. у Кам'янському Дніпроп. області.

Праці: Производительность труда в сахарной промышленности в 1925 году. В кн.: Сборник статей по сахарной промышленности, кн. 4—5. М., 1925; Короткий огляд новішої літератури з економіки цукрової промисловості на Україні (1920—25 рр.). В кн.: Записки Соціяльно-економічного відділу, т. 2—3. К., 1926 (у співавт.); З матеріалів до історії цукро-бурякової промисловості на Україні. В кн.: Праці семінару для виучування народного господарства України, вип. 2. К., 1927; Семінар для виучування народного господарства України (X.1925 — 1.I.1927). Там само.

Літ.: Історія Національної академії наук України, 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002.

С.І. Білокінь.

ПЛЕ́М'Я — 1) в етнології, у соціальній і культ. антропології, політ. соціології та соціальній історії — сусп. група, форма соціальної та політ. організації людського сусп-ва, характерна для доби первісності, переходу до соціально стратифікованого сусп-ва та ранніх форм *держави*. Племінна спільнота організована переважно на підставі кровної спорідненості (синоніми — рід, клан). У західній культурній та соціальній антропології П. поділяють на певні форми існування або ж стадії розвитку: 1) егалітарні спільноти мисливців-збиральників; 2) соціальні спільноти із проявами соціальної ієрархії престижу; 3) соціально стратифіковані спільноти на чолі з вождями (вождівства, chiefdoms, переддержавний та ранньодержавний етап розвитку). Вождівства, у свою чергу, поділяють на прості та складні, але єдиної прийнятої типології та критеріїв диференціації типів П. немає. Типологія залежить від того, які саме риси спільноти вважають найголовнішими — характер владних відносин, тип економіки та розподілу, етнічну спорідненість або ж матеріальну к-ру — та на який конкретно-істор. або етногр. матеріал вони спираються. У будь-якому разі на етапі переходу до цивілізації племінна ідентичність розмивається. У деяких ізольованих регіонах земної кулі така форма соціальної організації зберігається до сьогодні.

Племінний устрій був властивий населенню України в доістор. період. В істор. час на території України писемні джерела не фіксують племен, оскільки більша частина племен брала участь у соціальній інтеграції ранньодержавних політ. утворень («союзів племен» або «вождівств»). Завершався процес перетворення з мережі політично пов'язаних певним «княжінням» родових об'єднань (див. *Рід*) на територіально-земельні, адміністративно окреслені спільноти та політ. структури (*землі*, князівства): «кияни», «чернігівці» та ін. В етнокульт. контексті ранньослов'ян. племена, що перебували на території України, стали етноутворюючими елементами укр. народу та субстратом для подальшого формування ряду регіональних й етнографічних груп українців;

2) П. в рад. і пострад. етнографії та етнології — тип етнічної спільноти та соціальної організації доби первіснообщинного ладу, рання форма становлення *етносу*, що передує утворенню *народності*;

3) П. в рос. істор. науці та етнографії 19 — поч. 20 ст. — одна із «природних груп, на які поділяється людство». У цей період чіткої та усталеної етнологічної термінології не існувало, але загалом вважалося, що людство поділяється на раси, раси — на племена, племена — на гілки, гілки — на народи. Критерії розмежування понять не були розроблені. Це обумовлює дуже довільне використання терміна «плем'я» в наук. та публіцистичній літературі цього періоду: «слов'янське плем'я» (слов'яни загалом, окремі слов'ян. племена 8—10 ст.), «германське плем'я» (носії герм. мов загалом, німці як народ, окремі герм. племена доби *Великого переселення народів*), «малоросійське плем'я» (українці) та ін.

Літ.: *Морган Л.Г.* Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Л., 1933; *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В кн.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочине-

ния, т. 21. М., 1961; Essays on the Problem of Tribe, Proceedings, American Ethnological Society. Seattle, 1968; *Fried M.H.* The Notion of Tribe. Cummings Publishing Company, 1975; История первобытного общества, т. 3: Эпоха классообразования. М., 1988; *Коротаев А.* «Апология трайбализма»: Племя как форма социально-политической организации сложных непервобытных обществ. «Социологический журнал», 1995, № 4; *Гиренко Н.М.* Социология племени. СПб., 2005; *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: Етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква, 2008; *Гринин Л.Е.* Зависимость между размерами общества и эволюционным типом политики. В кн.: История и математика: Анализ и моделирование социально-исторических процессов. М., 2007.

К.Ю. Галушко.

ПЛЕ́М'Я ЛІТОПИ́СНЕ — умовний термін для позначення політ. та етнічних утворень Сх. Європи напередодні виникнення та на перших етапах розвитку *Київської Русі*. *«Повість временних літ»* згадує 14 східнослов'ян. племен, а також племена фінського та балтського походження. Слово «плем'я» в літописі жодного разу не вжите для позначення східнослов'ян. племен (вони згадуються виключно за своїми назвами) і застосовується у значенні сім'ї/роду (у широкому значенні — групи людей, які ведуть своє походження від спільного прародителя — як-то бібл. коліна чи — на місцевому ґрунті — «Ольгово племя»), або на позначення всіх слов'ян разом («Словенско племя»), або на позначення неслов'янських народів.

Досить довго в історіографії некритично вживали терміни «плем'я» та «союз племен» для політ. об'єднань слов'ян 2-ї пол. 1 тис. Історики 19—20 ст. розходилися в поглядах на літописні племена, вбачаючи в них етногр., територіальні або політ. групи та ігноруючи той факт, що сам термін «плем'я» доречний для характеристики людських спільнот на ранній стадії соціогенезу. Проте за рівнем свого суспільно-політ. розвитку слов'яни стояли на значно вищому від первісного сусп-ва рівні і, хоча ще у своєму розвитку не досягли рівня *держави*, вже мали розвинену соціальну та політ. ієрархію (*князі*-вожді, знатні роди, ієрархія всередині союзів племен).

В останні десятиріччя ряд дослідників на основі аналізу уривчастих повідомлень літопису та значно більшою мірою — їх зіставлення з повідомленнями іноз. джерел про зх. та пд. слов'ян — запропонували запозичити з термінологічного апарату етнології терміни «вождівство» і «складне вождівство» для характеристики політ. та соціальної структури слов'ян передерж. доби.

(Див. також *Літописні племена*.)

Літ.: *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества. К., 1989; *Мельникова Е.А.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы. В кн.: Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1992—1993 годы. М., 1995; *Горский А.А.* Русь: От славянского Расселения до Московского царства. М., 2004; *Шинаков Е.А.* Образование Древнерусского государства. Брянск, 2009.

А.Г. Плахонін.

ПЛЕТЕНЕ́ЦЬКИЙ Єлисей (у миру — Олександр, у схимі — Євфимій; бл. 1554 — 19.10.1624) — церк. і освіт. діяч, архімандрит *Києво-Печерської лаври* (із 1599). Н. в сім'ї львів. дяка, який був родом із м. *Рогатин*. Освіту здобув, імовірно, у школі при Свято-Успенській церкві у *Львові* та в *Острозькій академії*. 1595 за сприяння київського *воєводи* кн. В.-К. *Острозького* отримав в управління Пінський Ліщинський монастир. Був противником *унії церковної*, брав участь у Берестейському правосл. соборі 1596.

Єлисей (Плетенецький).

Як архімандрит Києво-Печерської лаври домігся повернення забраних уніїцями маєтностей, а також права *ставропігії*. Викупив друкарню Ф.Балабана, організував гурток учених і письменників, яких запросив зі Львова та *Острога*, заснував папірню й

Пам'ятник Єлисею (Плетенецькому) біля місця, де розташовувалась друкарня Києво-Печерської лаври у м. Радомишль. Скульптор В. Волосенко. 2009.

розпочав книгодрукування. Першою книгою став Часослов (1616), що призначався для шкільного навчання. Гурток співпрацював із Київ. братською школою. За участю П. були видані «Анфологіон» (1619), «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань св. ап. Павла» (1623), «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння св. апостолів» (1624).

П. у Києво-Печерській лаврі, похований в її *Успенському соборі*.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 1. К., 1883; Історія України в особах. Литовсько-польська доба. К., 1997; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури. К., 2005.

О.М. Дзюба.

ПЛЕ́ШКИ (Плішки) — козацько-старшинський, згодом дворянський рід. Згідно з родовою легендою, походять від **Криштофа Степановича** Плесковського, «польського лицаря». Онук Криштофа — **Ілля** — у 17 ст. оселився в *Гетьманщині*. Можливо, його сином був **Яків Ілліч** Плешко (р. н. невід. — п. 1727), *лавник* (1709—17) і *райця* (1717—26) стародубського *магістрату*, засновник роду. Його син — **Григорій Якович** (бл. 1697 — бл. 1772) — також був лавником стародубсь-

Кістяна пластинка (імовірно вічко шкатулки) із зображенням рицаря на фортечній стіні. Західноєвропейський виріб 11—12 ст. Знайдена під час розкопок Я. Пастернака у Пліснеську у 1940 р.

кого магістрату (1726—29) і полковим стародубським комісаром (див. *Комісари полкові*; 1732—33), а онук — **Феодосій Григорович** (бл. 1721 — бл. 1800) — стародубським полковим *осавулом* (1778—82). До цього роду належав також **Дмитро Степанович** (1844—1912), учасник *російсько-турецької війни 1877—1878*, генерал-лейтенант (1904), нач. Петербурзького (1891) та Петергофського (1891—1906) палацового управління, доброчинець, член богоугодних попечительських т-в. Його син — **Микола Дмитрович** (1886—1959) — полковник лейб-гвард. Кінно-гренадерського полку та голова полкового об'єднання в еміграції, відомий генеалог, некрополіст і мемуарист, співробітник емігрантського генеалогічного час. «Новик», автор досліджень із генеалогії князів Оболенських, Урусових та ін. В еміграції були відомі **Микола Васильович** (1887—1958) — юрист, помічник військ. прокурора *Добровольчої армії* та співробітник емігрантських видань; **Сергій Васильович** (1877—1933) — співробітник рос. емігрантської газ. «Дневник» — і його син — **Сергій Сергійович** (1902—54), секретар Мор. об'єднання в Тунісі та староста правосл. храму Воскресіння Христова.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

«ПЛЕЯ́ДА» — літ. гурток укр. молоді. Створений 1888 в *Києві* з ініціативи Лесі *Українки* та її брата М.*Косача*. До складу «П.» входили Л.*Старицька-Черняхівська*, І.*Стешенко*, В.*Самійленко*, М.Биковська, Грицько *Григоренко* (О.Судовщикова), М.Комарова, А.*Кримський*, М.*Славинський*, Є.*Тимченко* та ін. Учасники гуртка обговорювали питання розвитку укр. літератури, організовували літ. вечори, перекладали укр. мовою твори зарубіжних письменників (Леся Українка і М.Славинський — твори Г.Гейне і Данте Аліг'єрі, В.Самійленко — Ж.-Б.Мольєра і П.-Ж.Беранже, Є.Тимченко — карело-фінський нар. епос «Калевала»). Підготовлені плеядівцями до друку збірки «Весна», «Десна» та «Спілка» були заборонені цензурою. Члени «П.» підтримували зв'язки з М.В.*Лисенком*, М.*Коцюбинським*, І.*Франком*, М.*Павликом*. У серед. 1893 гурток припинив діяльність.

Літ.: *Ерстенюк М.* «Плеяда». В кн.: Довідник з історії України. К., 2001.

О.П. Реєнт.

ПЛИ́СКА Максим Никифорович — (р. н. і р. с. невід.) — священик *Київського Свято-Вознесенського монастиря*. Після ліквідації монастиря 1706 у зв'язку з буд-вом Печерської фортеці (див. *Київська фортеця*) став ієромонахом *Київського Свято-Флорівського Вознесенського монастиря* на *Подолі*. Автор і упорядник рукописного збірника істор. змісту (1763). До складу збірника входив один зі списків «Літопису Граб'янки» (див. Г.*Граб'янка*), доповнений описом подій 1709—13, які стосуються історії *Києва*. В історіографії деякий час цей список вважався за окремий твір «Літопис Плиски», або «Флорівський літопис». Складовими збірника також стали істор. твори «Сказаніє о первой баталіи с турками и военных действіях против турок и татар 1736 году», «Повесть о взятіи преславного турецкого города Хотина», написані на основі документальних матеріалів часів *російсько-турецької війни 1735—1739*.

Автор віршованих істор. наративів «Писец до себе», «Слово до чителника», «Сказаніє о Малой России и о бедах ее бывших». В основу останнього покладений текст «Літопису Граб'янки».

Рукописний збірник Плиски («Флорівський літопис») 1763 зберігається у відділі рукописів Рос. держ. б-ки в *Москві* (ф. 299, спр. 552).

Літ.: *Маркевич Н.* История Малороссии, т. 5. М., 1843; Письма П.Кулиша к О.Бодянскому. «Киевская старина», 1897, № 11; *Апанович Е.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Бовгиря А.* Рукописний збірник Максима Плиски 1763 року. В кн.: Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка, т. 2. К., 2004.

А.М. Бовгиря.

ПЛІ́НІЙ СТА́РШИЙ, Гай Пліній Секунд (Gaius Plinius Secundus; 23—79) — рим. письменник, природознавець, військ. і політ. діяч. Його твір «Природнича історія» вважається першою європ. енциклопедією. У ній описується, зокрема, пд. сучасної території України: фізична географія, флора, фауна, міста, населення, корисні копалини. Твір П.С. є важливим джерелом із давньої топонімії України, розселення і руху численних народів її територією. За допомогою даних «Природничої історії» можна простежити динаміку змін берегової лінії Чорного моря за минулі 2 тис. років.

Літ.: *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К., 1977.

М.В. Скржинська.

ПЛІ́СНЕСЬК. Пліснеський археологічний комплекс — група археол. пам'яток біля х. Плісносько (входить до складу с. *Підгірці* Бродівського р-ну Львів. обл.), біля витоків р. Бужок (права прит. Зх. Бугу, бас. Вісли), що бере початок на пд. схилі Вороняків (пасмо, яке є частиною Гологоро-Кременецького кряжу). Вивчення комплексу почали аматори на поч. 19 ст., пізніше його досліджували Т.Земецький, К.Гадачек, Я.*Пастернак*, І.*Старчук*, В.Гончаров, М.Кучера, Р.Багрій, М.Филипчук, які відкрили десятки жител, сотні поховань, конструкції оборонних споруд. Комплекс складається з таких гол. пам'яток слов'ян. і давньорус. часу: культове місце кінця 7 — 10 ст.; *городище* 9—10 ст.; городище 11—13 ст. (літописний Пліснеськ); курганний могильник 11 — поч. 12 ст. На території комплексу також розташовані *Підгорецький (Пліснеський) Благовіщенський монастир* і броварня, заснована в серед. 18 ст.

Культове місце в урочищі Оленин Парк представлене залишками «сакральної межі», громад. будинків та язичницького храму, де виявлено керамічний посуд, прикраси, ливарні формочки, скрамасакс (короткий односічний меч) і окремі поховання людських черепів.

Городище 9—10 ст. площею бл. 400 га складається із 2-х ча-

стин — верхньої (на плато) і нижньої (у навколишніх долинах). Городище має кілька рядів земляних укріплень. Разом із синхронними селищами в долині Бужка воно утворювало складну систему поселень, яку можна інтерпретувати як один із ранньодерж. центрів літописних *хорватів*. Городище було спалене, імовірно, під час походу київ. кн. *Володимира Святославича* на хорватів (датований у *«Повісті временних літ»* 992—93). На думку М.Филипчука, Пліснеськ 9—10 ст. був полісом, тобто створеним зусиллями кількох громад центром, найближчим відповідником якому можна вважати античну полісну структуру.

Городище 11—13 ст. займає пд. виступ плато (урочища Оленин Парк та Замчисько) і має площу 2,8 га. Виявлено рештки дерев'яно-земляних фортифікацій, заглиблених і наземних жител, християн. храмів, ґрунтові інгумаційні могильники. Городище є центр. частиною (*дитинцем*) давньоруського міста, до якого входять також *посад* в урочищі Середгороддя та супутні селища в долині Бужка. Місто припинило існування внаслідок *монголо-татарської навали*. У 2-й пол. 13 — 14 ст. невелика частина городища була ще заселеною, але осн. територія колиш. міста спорожніла (частково перетворена на кладовище). Пам'ятка ототожнюється з «городом» Пліснеськом, який згадується в *Іпатіївському літописі* при описі подій 1188—89 (тоді загін, посланий волин. кн. *Романом Мстиславичем*, зазнав біля Пліснеська поразки від галицько-угор. війська) і 1233 (тоді волин. кн. Данило Романович (див. *Данило Галицький*) захопив П., яким володіли галицькі бояри Арбузовичі), а також у *«Слові о полку Ігоревім»*. Із літописних згадок видно, що Пліснеськ був розташований у *Галицькому князівстві*, біля його кордону з *Волинським князівством*.

Курганний могильник 11—12 ст. розташований у пн. частині комплексу і виходить за межі зовн. валу городища. Пн. частина могильника зруйнована кар'єром, південна — розкопками 19—20 ст. та оранкою. У лісі та на пасовищі в урочищі Погреби збереглося 142 кургани. Серед розкопаних поховань — як кремаційні, так й інгумаційні. Частина поховань належала дружинникам, які могли складати залогу давньорус. Пліснеська на 1-й стадії його розвитку.

Літ.: *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycięczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej. В кн.: Zbior wiadomosci do antropologii krajowej, t. 8. Kraków, 1884; *Пастернак Я.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. В кн.: Науковий збірник Українського вільного університету, т. 5. Мюнхен, 1948; *Старчук І.Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 5. К., 1955; *Кучера М.П.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 2. К., 1959; *Раппопорт П.А.* К вопросу о Плеснеске. «Советская археология», 1965, № 4; *Багрій Р.С., Овчинніков О.Г.* Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська. В кн.: Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991; *Филипчук М.А.* Генезис прикарпатських городищ VIII—X ст. з позицій полісної структури суспільства. В кн.: Тези міжнародної конференції «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр». Львів, 1994; *Филипчук М.А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації). В кн.: Carpatica — Карпатика, вип. 33. Ужгород,

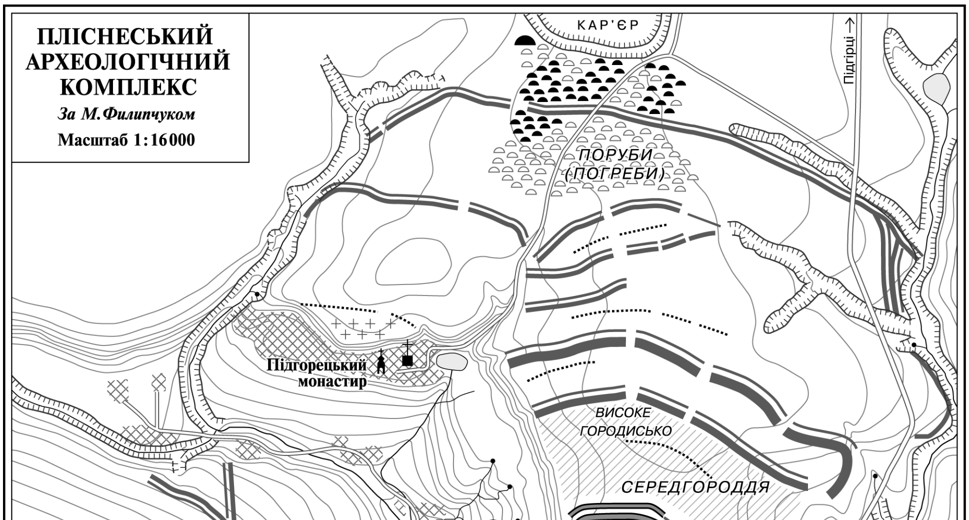

П.А. Плотніков.

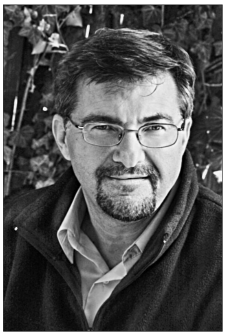

С.М. Плохій.

2005; *Филипчук М., Шуй Н.* Могильники Плісненського археологічного комплексу IX—XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні. В кн.: Вісник Інституту археології Львівського університету, вип. 1. Львів, 2006; *Филипчук М.А.* Структура Плісненського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час. Там само, вип. 4. Львів, 2009.

М.А. Филипчук.

ПЛОСКИ́НЯ (р. н. і р. с. невід.) — згадується в Повісті про битву на Калці (1223) в *Новгородському першому літописі* як воєвода *бродників*, які брали участь у битві на боці монголів (у Софійському першому та похідних від нього літописах — помилково як «бродники старые»). У фінальному епізоді битви П. присягнув київ. кн. *Мстиславу Романовичу* не вбивати його, а також двох князів, що були з ним, але «пустити на искуп». Утім, обіцянки не дотримав і передав князів у руки монголів, які умертвили князів.

Літ.: Новгородская первая летопись: 63, 266; *Котляр М.Ф.* Хто такі бродники. «УІЖ», 1969, № 5.

О.П. Толочко.

ПЛО́ТНІКОВ Павло Артемович (04.03.1920—14.12.2000) — військ. льотчик, генерал-майор. Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Гоньба (нині в межах м. Барнаул Алтайського краю, РФ). Із 1937 — у Червоній армії. Закінчив Новосибірську школу військових льотчиків (1940). Під час *Другої світової війни* — льотчик, командир ланки, заст. командира, командир ескадрилі 81-го гвард. бомбардувального авіаполку. Воював на *Південному фронті, Степовому фронті, Першому Українському фронті* та *Другому Українському фронті.* Здійснив 343 бойових вильоти. Збив 3 ворожих літаки, потопив 6 військ. транспортів, знищив 7 ешелонів.

Закінчив Військово-повітряну академію (1951), Академію Генштабу (1960). До 1975 обіймав різні командні й штабні посади у Військово-повітряних силах СРСР.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

О.В. Ясь.

ПЛОХИ́НСЬКИЙ Михайло Мелетійович (1864—1906) — історик, архівіст. Н. в Курській губ. в сел. родині. Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту. Викладав історію в 1-й Харків. г-зії. Працював штатним архіваріусом Харків. істор. архіву (1888—97) та архіваріусом *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.* Здійснив каталогізацію архіву *Малоросійської колегії*, обстежив та склав описи приватних, монастирських, церк. і відомчих архівів *Чернігівської губернії.* Член *Харківського історико-філологічного товариства* (із 1889), Моск. археол. т-ва (із 1893).

Автор праць з історії соціально-екон. відносин Слобідської й Лівобереж. України 17—18 ст., етнографії та низки описів архів. фондів.

П. у м. *Харків.*

Праці: Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины: Бобровники. Стрельцы (с приложением документов). В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 3. Х., 1891; О гетманских рыболовных озерах. Там само; Описание графского диплома гетмана Разумовского. Там само; О гетмане Мазепе в роли великорусского помещика. Там само, т. 4. Х., 1892; Описи дел Харьковского исторического архива. Харьковское отделение. Там само, т. 5. Х., 1893; Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. Там само; Стародубского магистрата книга справ поточных 1690—1722 гг. Там само, т. 6. Х., 1894; Путешествие Тарасия Капленского в Италию. Там само, т. 8. Х., 1896; Архивы Черниговской губернии. «Древности. Труды Московского археологического общества», т. 1, № 3. М., 1899; Иноземцы в Старой Малороссии, ч. 1: Греки, цыгане, грузины. М., 1905.

Літ.: Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914), т. 2: Биографический словарь членов общества. М., 1915; *Багалій Д.І.* Вибрані праці, т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. Х., 1999; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Ясь.

ПЛОХІ́Й Сергій Миколайович (Plokhii Serhii, Plokhy S.M.; н. 23.05.1957) — історик та організатор наук. життя. Кандидат (1982), д-р (1990) істор. н., професор (1990). Н. в м. Горький (нині м. Нижній Новгород, РФ) в сім'ї інтелігентів, вихідців з України. Дитинство і юність провів у м. *Запоріжжя*, де 1972 почав публікуватися в місц. молодіжній пресі. Перші наук. статті П. вийшли друком 1978, під час його навчання на істор. ф-ті Дніпроп. ун-ту (1975—80). Великий вплив на формування наук. зацікавлень П. мали: його наук. керівник Ю.*Мицик* та засновник Дніпроп. школи джерелознавства М.П.*Ковальський.* Під кер-вом М.Ковальського П. підготував і достроково захистив в Ун-ті дружби народів *(Москва)* канд. дис., присвячену латиномовній історіографії Хмельниччини (1982).

Історія політ. і культ. зв'язків України із Зх. та Центр. Європою стала гол. темою досліджень П. під час його роботи на кафедрі заг. історії Дніпроп. ун-ту (1983—92), де він пройшов шлях від викладача до професора, зав. кафедри. Результатом його досліджень у цей період стала монографія про українсько-рим. стосунки в 16—17 ст., що склала основу докторської дис., яку він захистив 1990 в Київ. ун-ті. Наприкінці 1980-х рр. П. став ініціатором дослідження історії українсько-нім. стосунків, залучивши до цього викладачів та аспірантів кафедри заг. історії Дніпроп. ун-ту. Згодом на основі кафедри було створено Ін-т українсько-нім. досліджень. Після завершення наук. стажування при Колумбійському й Гарвардському ун-тах (1986—87) П. сприяв розширенню контактів між укр. та зарубіжними дослідниками. Ставши на громад. засадах директором університетського музею (1988—90), П. започаткував дослідження з історії викладачів ун-ту, репресованих рад. владою в часи сталінського терору.

У серпні 1991, під час перевороту в Москві, П. вилетів до Канади на запрошення Ун-ту Альберти як професор-гість департаменту історії. Згодом прийняв запрошення Центру ім. П.Яцика при *Канадському інституті українських студій* (Ун-т Альберти) стати наук. працівником Проекту перекладу англ. мовою «Історії України-Руси» М.Грушевського. Великий вплив на формування його наук. зацікавлень і підходів у цей час мали праці й особисте

спілкування з Ф.Сисиним та З.*Когутом*. У серед. 1990-х рр. П. обійняв посаду заст. директора Центру ім. Петра Яцика та заст. гол. ред. перекладу «Історії України-Руси». Очолив новостворену програму дослідження укр. церков, яка згодом була трансформована у Програму дослідження релігії та к-ри. Історія реліг. і культ. рухів в Україні стала в цей час визначальним напрямом наук. праці П. 1994 він, разом з В.Ульяновським та О.*Крижанівським*, видав огляд історії укр. церков, що став першим у незалежній Україні підручником із цієї тематики. Працюючи в Ун-ті Альберти (із 2005 — на посаді професора департаменту історії та класичних наук), П. активно співпрацював з *Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, де за його ініціативою розпочалося видання матеріалів соборів *Української автокефальної Православної церкви*.

Перше десятиліття 21 ст. стало особливо продуктивним у творчому житті історика. У цей час побачили світ численні праці П., присвячені проблемам реліг. і культ. історії, включно із книгами «Козацтво та релігія» (2001), «Царі та козаки: Іконографічна студія» (2002) й «Релігія і нація в модерній Україні» (2003, разом із Ф.Сисиним). Продовжуючи працю над перекладом «Історії України-Руси» М.*Грушевського*, П. виступив наук. редактором-консультантом та автором передмов до 3-х томів цієї праці. Він також підготував і видав 2005 першу інтелектуальну біографію М.Грушевського. З особливим зацікавленням було сприйнято наук. громадськістю його працю про формування східнослов'ян. ідентичностей («Походження слов'янських народів», 2006), яка змінила традиційні уявлення про націогенез у Сх. Європі та здобула її авторові нагороду Амер. асоціації ранньослов'ян. досліджень. Три його інші книжки були відзначені нагородами *Американської асоціації україназнавства*. Публікація книг П. в найбільш престижних зх. наук. видвах, у т. ч. Оксфордського та Кембриджського ун-тів, сприяла виведенню укр. історіографії на Заході на новий рівень та визнанню її досягнень широкою наук. громадськістю.

2007 П. було запрошено обійняти кафедру укр. історії ім. М.Грушевського Гарвардського ун-ту. У Гарварді (США) дослідник продовжив активну наук. та науково-орг. роботу. Крім читання курсів з укр. та східноєвроп. історії і підготовки аспірантів, П. виступив організатором кількох конференцій, що відбулися на базі *Українського наукового інституту* Гарвардського університету, включно з міжнар. конференцією «Полтава 1709: Переосмислюючи переломну подію в європейській історії». 2008 вийшла збірка його історіографічних нарисів («Україна та Росія: Репрезентації минулого»), а 2010 одне із провідних амер. вид-в «Вікінг» випустило його книжку «Ялта: Ціна миру», яка викликала широкий розголос у ЗМІ США. Поширивши коло своїх зацікавлень на історію міжнар. відносин, П. продовжив традицію висвітлення історії України в найширшому міжнар. контексті, розпочату його попередниками в Гарварді О.Пріцаком, І.*Шевченком* та Р.*Шпорлюком*. Беручи активну участь у роботі комісій з присудження наук. грантів при «Програмі гуманітарних досліджень в Білорусі, Росії та Україні» (Амер. рада наук. товариств), Ін-ті ім. Кеннана (Вашингтон), Укр. наук. ін-ті Гарвардського ун-ту та Канад. ін-ті укр. студій, П. сприяв формуванню нових напрямів в укр. дослідженнях в Україні та поза її межами.

Праці: Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. Днепропетровск, 1983; Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989; Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1990 (у співавт.; 2-ге вид. — К., 1991); Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3. К., 1994 (у співавт.); The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. Oxford, 2001 (укр. пер. — Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005; 2-ге вид. — К., 2006); Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. Cambridge, Massachusetts, 2002; Religion and Nation in Modern Ukraine. Edmonton, 2003 (у співавт.; 2-ге вид. — Edmonton, 2009); Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005; The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge, 2006; Ukraine and Russia: Representations of the Past. Toronto, 2008; Yalta: The Price of Peace. New York, 2010.

Літ.: Професори Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003; *Шпитько І.* Сергій Миколайович Плохій. В кн.: Славетне сузір'я окрилених університетом: Нариси. Дніпропетровськ, 2008.

Г.В. Боряк.

ПЛОЩА́НСЬКИЙ Венедикт (23.03.1834—21.02.1902) — галицький суспільно-політичний діяч та історик русофільського спрямування, останній редактор газ. *«Слово»* (1871—87). Н. в м. *Калуш*. Член русофільських т-в: *Галицько-руської матиці* (із 1865), *Ставропігійського інституту* (із 1870), *Народного дому у Львові* (із 1872), Т-ва ім. М.Качковського (1877—80 — голова). Автор етногр. розвідок про галицькі села «Некоторые села Галицкой Руси» (1872), планував видавати «Топографічний, історичний і статистичний опис Галицької Русі». Як результат цього задуму з 1861 по 1886 опублікував краєзнавчі нариси про бл. 100 місцевостей Галицької Русі. Із 1874 — чл.-кор. Моск. археол. т-ва. 1882 заарештований австрійс. властями і звинувачений у держ. зраді (процес Ольги Грабар), невдовзі звільнений. 1887 емігрував до *Російської імперії*, де служив у Віленській комісії для розгляду давніх актів.

Автор праці «Прошлое Холмской Руси по архивным документам и другим источникам» (1899, 1901).

П. у м. Вільно (нині м. Вільнюс).

Літ.: *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства: Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003; *Орлевич І.* Товариство імені М. Качковського. В кн.: Історія Львова, т. 2. Львів, 2007.

І.В. Орлевич.

«ПЛУГ» — літературно-мистецька орг-ція. Повна назва — Спілка сел. письменників України «Плуг». Заснована в *Харкові* наприкінці березня 1922, офіц. датою заснування вважається 3 квітня 1922, коли статут нової

Є.П. Плужник. Портрет роботи художника В. Касіяна.

літ. орг-ції затвердив худож. сектор Головполітосвіти.

Спілка прагнула «об'єднувати розпорошених досі селянських письменників, що, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріятом, ідуть разом з останнім до утворення нової соціялістичної культури й ширять ці думки серед селянських мас України без різниці національностей». В ідеологічній і худож. платформі наголошувалося на «організації психіки й свідомості широких селянських мас і сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції».

Перший і єдиний голова «Плугу» — С.Пилипенко. До складу ініціативної групи засновників входили С.Пилипенко (голова), А.Панів (секретар), І.*Сенченко*, Г.Коляда, О.Яровий, І.Шевченко, А.Крашаниця. До «Плугу» спочатку належали також Д.Бедзик, С.Божко, М.Биковець, В.Вражливий, В.*Гжицький*, А.*Головко*, М.Дукин, Г.Епік, Н.Забіла, І.Капустянський, І.Кириленко, О.Копиленко, В.Минко, В.Мисик, П.*Панч*, М.Романівська, В.*Сосюра*, П.Усенко, В.Чередниченко, В.Штангей та ін.

У редакціях газет «Селянська правда» й *«Вісті ВУЦВК»*, а згодом у приміщенні Сел. будинку в *Харкові* відбувалися літ. вечірки, т. зв. плужанські «понеділки», які збирали величезну аудиторію (500—600 осіб). На цих вечірках письменники зачитували свої твори, після чого провадилося обговорення за участю публіки.

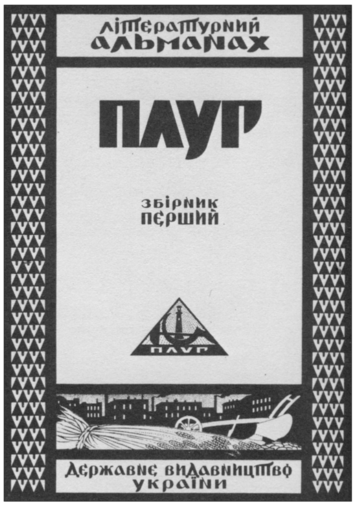

«Плуг». Літературний альманах. Збірник 1. Харків, 1924. Обкладинка.

Протягом перших 5-ти місяців існування орг-ції було закладено філії «П.» в *Краснограді, Валках, Лубнах*, ін. містах Харківщини, Полтавщини, Київщини. 19 квітня 1925 при київ. філії «П.» утворилася секція письменників Зх. України, до якої ввійшли В.Атаманюк, Д.*Загул*, В.*Гадзінський*, М.*Козоріс*, А.Шмигельський та ін. На поч. 1923 спілка налічувала 27 членів, у 1924 — 93 члени, у 1925 — 183 члени. Плужани виступили гол. опонентами ваплітян (див. *Вільна академія пролетарської літератури*), зокрема М.*Хвильового*, у *літературній дискусії 1925—1928.*

1924 видано перший літ. альманах «Плуг» за редакцією С.Пилипенка, загалом вийшло 6 альманахів «Плуг». Із лютого 1925 почав виходити двотижневик «Плужанин», 1928 перейменований на «Плуг», став місячником, виходив до серед. 1932.

1931 перейменована на Спілку пролетарсько-колгосп. письменників «Плуг». Самоліквідувалася 1932 після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «О перестройке литературно-художественных организаций».

Літ.: Спілка селянських письменників «Плуг». «Вісти ВУЦВК», 1922, 29 березня; *Панч П.* Літгуртки імені «Плуга» на провінції. «Селянська правда», 1923, 28 жовтня; *Панів А.* Плужане, вивчайте село! Там само, 1923, 16 грудня; Платформа ідеологічна й художня Спілки селянських письменників «Плуг». Статут Спілки селянських письменників «Плуг». «Плуг» (Х.), 1924; *Биковець М.* «Селянська правда» і спілка «Плуг». «Селянська правда», 1925, 29 листопада; *Биковець М.* До всеукраїнського з'їзду спілки «Плуг». «Коммунист», 1926, 4 апреля; *Божко С.* Біля джерел жовтневої літератури. «Культура і побут», 1928, 6 листопада; *Ведміцький О.* «Плуг». Етапи розвитку спілки пролетарсько-колгоспних письменників. Х., 1931; *Півторадні В.І.* Українська література перших років революції (1917—1923 рр.). К., 1968; *Тростянецький А.А.* Боротьба шляхом боротьби і шукань: Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України (1917—1932). К., 1968; Історія української літератури, т. 6: Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917—1932). К., 1970; *Шкандрій М.* Модерністи, марксисти і нація: Українська літературна дискусія 1920-х років. К., 2006.

Я.В. Цимбал.

Спілка селянських письменників «Плуг». Сидять у нижньому ряду (зліва направо): Іван Капустянський, Прокіп Шостак, Марія Романовська, Дмитро Бедзик. Сидять у верхньому ряду: Василь Вражливий, Сава Божко, Сергій Пилипенко, Володимир Сосюра. Стоять: Олександр Копиленко, Петро Панч, Володимир Гжицький, Тодось Степовий, Дмитро Грудина, Василь Чапля (Чапленко), Юрко Никифорук, Іван Шевченко. Харків, 1924.

ПЛУ́ЖНИК Євген Павлович (псевд. — Кантемирянин; 26(14). 12.1898—02.02.1936) — поет-імпресіоніст, прозаїк, драматург, перекладач. Н. в слободі Кантемирівка (нині с-ще міськ. типу Воронезької обл., РФ) в багатодітній селянсько-ремісничій родині. По закінченні П. г-зії (1918) його сім'я переїхала в Україну. Навчання у ветеринарному, а згодом — у музично-драм. ін-тах П. сам покинув. Працював у редакціях газет, перекладав, займався самоосвітою. 1923—28 — учитель с. Багачка Миргородського р-ну *Полтавської округи.* Перші вірші опубліковані в ж. «Глобус» (1923). Належав до літ. орг-цій «Ланка» (від 1926 — *«Майстерня літературного слова»*; 1923—28) та Спілки пись-

менників СРСР (із 1934). Автор поетичних збірок «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927), «Рівновага» (1933, опубл. 1948), п'єс «Професор Сухорат» (1928), «У дворі на передмісті» (1929) та «Змова у Києві» (1933, повний текст опубл. 1992), сконфіскованого роману «Недуга» (1928, 1929), кіносценаріїв. Досконала за формою лірика П. за мотиви песимізму і скепсису була визнана «занепадницькою». Переклав твори М.*Гоголя*, А.*Чехова*, «Тихий Дон» М.Шолохова. Укладач (у співавт.) словника «Фразеологія ділової мови» (1926) та 3-томної антології укр. поезії (1930—32).

Заарештований 4 грудня 1934; страта була замінена 10-ма роками ув'язнення.

Помер від туберкульозу на *Соловках*, похований у братській могилі.

Реабілітований 1956.

Особовий архів. фонд П. зберігається в ЦДАМЛМ України. На будинку по вул. Прорізній, 18, відкрито меморіальну дошку; ім'я поета присвоєно центр. б-ці Шевченківського р-ну м. *Київ*.

Деякі твори П. перекладено багатьма мовами світу.

Тв.: Рівновага: Поезії. Аугсбург, 1948; Вибрані поезії. К., 1966; Три збірки. Мюнхен, 1979; Поезії. К., 1988; Змова у Києві: Роман, п'єси. К., 1992; Запізнілий квітень. Х., 1994.

Літ.: *Міяковський В.* Пам'яті Євгена Плужника. «Нове українське слово» (К.), 1942, 4 лютого; *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955; *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Мюнхен, 1959; *Крижанівський С.* Євген Плужник (до 70-річчя з дня народження). «Українська мова і література в школі», 1968, № 12; *Мороз-Стрілець Т.* Репресована через місяць: Спогади. «Вітчизна», 1988, № 12; *Череватенко Л.* Все, чим душа боліла. «Дніпро», 1988, № 9; *Гришин-Грищук І.* Останні дні поета. «Дніпро», 1990, № 2; *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. К., 1990; *Коваленко-Плужник Г.* Спогади. «Україна», 1990, № 2—4; *Скирда Л.* Євген Плужник: Літературний портрет. К., 1990; *Ящук В.* «Я справжнім болем догорів...»: Особливості екзистенціональної художності Є. Плужника. «Слово і час», 1994, № 2; *Рудь С.* Проблематика Плужникової «Змови в Києві». «Слово і час», 1995, № 8; *Ковалів Ю.* «Виріс я на межі двох світів». «Дивослово», 1998, № 12; *Бажан А.П.* Є. Плужник в Умані. «Сучасність», 1999, № 4; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999; *Галета О.* Павло Тичина та Євген Плужник у рецепції Юрія Меженка. В кн.: Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство: Збірник наукових праць, вип. 7. Рівне, 1999; *Токмань Г.Л.* Жар думок Євгена Плужника: Лірика як художньо-філософський феномен. К., 1999; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні 1917 — 1934 (1956). К., 2000; *Вєдєнєєва Д., Шевченко С.* Українські Соловки. К., 2001; Поет над прірвою життя: Євген Плужник: Персональний біобібліографічний покажчик. К., 2003; *Зленко Г.* Загадковий напис Євгена Плужника. «Дніпро», 2005, № 11/12; Видатні діячі українського національного відродження (XIX—XX ст.). Луганськ, 2008; *Кодак М.П.* Огром Євгена Плужника — поета. Луцьк, 2009.

Г.П. Герасимова.

ПЛЮЩ Іван Степанович (н. 11.09.1941) — політ. і держ. діяч, голова *Верховної Ради України* 1991—94 та 2000—02. Н. в смт *Борзна* в сел. сім'ї. 1956—59 навч. в Борзнянському с.-г. технікумі. Закінчив також Укр. с.-г. академію (*Київ*) та Академію сусп. наук при ЦК КПРС (*Москва*). Трудову діяльність розпочав 1959 бригадиром у радгоспі «Хмільовик» Баришівського р-ну Київ. обл. Протягом 1959—75 працював у колгоспах і радгоспах Баришівського району. 1975—84 — на роботі в Київ. обкомі КПУ. Із 1984 — голова Київського облвиконкому. Нар. депутат України 1—4-го та 6-го скликань (1990—2006, 2007). 1990, 1994 і 2002 обирався в територіальних округах Київ. та Черніг. областей, 1998 — за парт. списком Народно-демократ. партії України (2007 — за списком блоку «Наша Україна — Народна самооборона»). У грудні 1991 після обрання тодішнього голови ВР України Л.*Кравчука* Президентом України П. став на чолі парламенту. 1994 взяв участь у президентських виборах, але зайняв 6-те місце. Другий прихід П. до кер-ва ВР України стався внаслідок т. зв. оксамитової революції січня 2000. Більшість, що становила тоді 255 депутатів, 1 лютого 2000 обрала його головою ВР України. На цій посаді він перебував до чергових виборів у березні 2002.

Після четвертого обрання до Верховної Ради перебував у фракціях «Наша Україна — Народна самооборона», Укр. нар. партії. В 2005 утворив «Український народний блок Костенка і Плюща», але на виборах 2006 до парламенту не пройшов. В 2007 перебував на посаді секретаря Ради нац. безпеки і оборони України. Вп'яте обраний до Верховної Ради на дострокових виборах 2007. З листопада 2007 по лютий 2011 перебував у фракції блоку «Наша Україна — Народна самооборона», 16 лютого 2011 став співініціатором утворення групи «Реформи заради майбутнього».

І.С. Плющ.

Відзначений держ. нагородами СРСР (ордени Трудового Червоного Прапора та Знак Пошани) та України (Герой України, 2001; Орден князя Ярослава Мудрого IV та V ст., 1996, 2007; Хрест Івана Мазепи, 2010).

Літ.: *Литвин В.М.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К., 1994; *Кравчук Л.М.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К., 2002; Хто є хто в Україні. К., 2010.

О.А. Удод.

К.П. Побєдоносцев.

ПОБЄДОНО́СЦЕВ Костянтин Петрович (21.05.1827—10.03.1907) — політ., держ. і церк. діяч, учений-правознавець, публіцист і перекладач. Разом із М.Катковим («партія Побєдоносцева-Каткова») сформував ідеологічні принципи «самобутнього розвитку» Росії та держ. доктрину «народного самодержавства», які замінили стару тріаду С.*Уварова* — «самодержавство, православ'я, народність». Н. в м. *Москва* в сім'ї професора рос. словесності *Московського університету*. 1846 закінчив Уч-ще правознавства, служив стряпчим у Казані (нині столиця Татарстану, РФ), вступив на службу до одного з департаментів Правительствуючого Сенату. Запропонував запровадити гласність у судах, яка сприяла б зменшенню корупції й самоуправства чиновників. Захистив магістерську дис. про реформу цивільного судочинства (1859), почав читати лекції з рос. цивільного права і судочинства у Моск. ун-ті (1860). Від 1865 — член-консультант мін-ва юстиції Рос. імперії, із 1868 — сенатор, із 1872 — член Держ. ради Рос. імперії. 1880—1905 обіймав посаду обер-прокурора Найсвятішого Синоду.

Від 1861 викладав законодавство членам царської родини *Ро-*

сійської імперії, вивчав з ними рос. історію, літ. твори письменників-панславістів (М.*Погодіна*, Н.Попова, Ю.*Самаріна*, Р.Фадєєва), патріотичні романи (М.Загоскіна, І.Лажечникова), влаштовував політ. дискусії за участю С.Аксакова і М.Каткова. За його сприяння Ф.Достоєвський читав власні твори рос. імп. *Олександру II*, звертаючи увагу на концепції д-ви, заснованої на релігії. П. рекомендував рос. імп. *Олександру III* зміцнювати владу губернаторів, рос. імп. *Миколу II* навчав принципам управління, які зберігали б *самодержавство*.

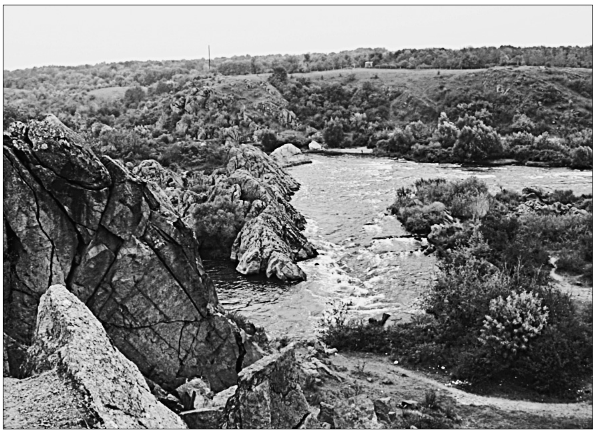

Побожжя. Річка Південний Буг. Урочище Протіч із Протічанською скелею (регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя»). Фото 2006.

Під час *польського повстання 1863—1864* зблизився з М.Катковим та зі *слов'янофілами* на основі високої оцінки ролі правосл. церкви в житті рос. народу.

Після вбивства рос. імп. Олександра II (13 (1) березня 1881) виступив з вимогою припинити реформи, підготував маніфест від 28 квітня 1881, в якому закликав держ. сановників не йти на поступки реформаторам.

На посаді обер-прокурора Найсвятішого Синоду вважав, що освіта для народу повинна поєднувати грамотність із вихованням любові до Батьківщини, Бога й батьків. 1886 підтримав ідею святкування 900-річчя *хрещення Київської Русі*, яку запропонував митрополит Київський Платон (Городецький), надав їй разом з ін. держ. діячами загальнорос. імперського звучання. Під час святкування прибув до *Києва* як почесний гість, виступав із гол. промовою, брав участь у хресному ході.

Консервативні ідеї П. базувалися на кількох концептах: самодержавство в особі *імператора* є цілісною духовною структурою, яка тримається на єднанні нар. свідомості та віри в її необмеженість і святість походження; рос. самодержавство постійно продукує для д-ви і сусп-ва дієві та ефективні управлінські заходи; Рос. імперія з її внутр. специфікою не зможе створити «націю-державу», лише монархічна форма правління врятує її від розпаду і соціальних потрясінь; парламентські форми управління д-вою притаманні лише іноз. д-вам та не відповідають рос. шляхові розвитку. На його переконання, вибори в багатонац. країні небезпечні, бо вони зможуть привести до вибуху нац. «інстинктів». Упродовж чверті віку критикував *конституцію*, назвавши її «великою ложью нашего времени». Критично оцінював можливості періодичної преси формувати думку громадськості.

Автор праць із цивільного права, один із перших підготував історію кріпосного права в Росії. Почесний член Петерб. АН, Петерб., Моск., Казанського, Юр'ївського та Київ. ун-тів, а також Петерб., Моск., Київ. і Казанської духовних академій. Почесний член Сербського вченого т-ва (1881), чл.-кор. Академії гуманітарних і політ. наук Франц. ін-ту (1888). Його світоглядні позиції впливали на творчість багатьох рос. філософів і письменників, зокрема Ф.Достоєвського.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Праці і тв.: Материалы для истории приказного судоустройства в России. М., 1890; Курс гражданского права, ч. 1—3. СПб., 1896; Московский сборник. М., 1896; Библия. Новый Завет (в новом переводе К.П. Победоносцева. Опыт к усовершенствованию перевода на русский язык священных книг Нового Завета). СПб., 1906; Великая ложь нашего времени. М., 1993; Сочинения. СПб., 1996.

Дж.: К.П. Победоносцев и его корреспонденты: Письма и записки, т. 1. М.—Пг., 1923; Письма Победоносцева к Александру III, т. 1. М., 1925; К.П. Победоносцев: Pro et contra: Личность, общественно-политическая деятельность и мировоззрение Константина Победоносцева в оценке русских мыслителей и исследователей: Антология. СПб., 1996.

Літ.: *Амфитеатров А., Аничков Е.* Победоносцев. СПб., 1907; *Thaden E.C.* Conservative nationalism in nineteenth centure Russia. Seattle, 1964; *Ольденбург С.С.* Царствование императора Николая II, т. 1—2. М., 1992; Тайный правитель России: К.П. Победоносцев и его корреспонденты: Письма и записки: 1866—1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. М., 2001.

В.С. Шандра.

ПОБО́ЖЖЯ — регіон у верхній і середній течії Пд. Бугу (Богу), що згадується в *Іпатіївському літописі* під 1257 при описі воєнних дій кн. *Данила Галицького* проти рус. земель, які були безпосередньо підвладні *Золотій Орді*. Згідно з літописом, тоді «люди» кн. *Льва Даниловича* «воевахоуть... Побожье и люди Татарьскыя».

Літописну назву «Побожжя» було використано у нереалізованому законі про адм.-тер. поділ *Української Народної Республіки* від 2—4 березня 1918 для позначення нової адм.-тер. одиниці — *землі* із центром в *Умані*.

Д.Я. Вортман.

«ПО́ВІСТЬ ВРЕМЕННИ́Х ЛІТ» — створений на поч. 12 ст. *літопис*, що ліг в основу всього наступного рус. літописання. Пам'ятка одержала назву за початковими словами древнього заголовку, який (із деякими змінами) читається в гол. списках літопису: Лаврентіївському та Іпатіївському. «П.в.л.» не дійшла до наших днів у вигляді окремих рукописів; в усіх збережених списках «П.в.л.» з'єднана з ін. пам'ятками літописання (*Київським літописом*, Суздальським і Новгородським літописами) та безпосередньо продовжується викладом подій за 12—15 ст. Виокре-

«Повість временних літ». Лаврентіївський список. Перший аркуш.

мити текст «П.в.л.» у цьому нерозчленованому потоку істор. оповіді дає можливість збережена деякими списками (Лаврентіївським, Радзивіллівським та ін.) приписка ігумена *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестра* (датована 1116), який засвідчив своє авторство, час і місце створення літопису.

Списки. «П.в.л.» дійшла до нас у великій кількості списків різного часу. Головними з них, тобто такими, що найточніше передають древній текст, вважаються Лаврентіївський (1377; див. *Лаврентіївський літопис*), Троїцький (поч. 15 ст., втрачений), Радзивіллівський (кін. 15 ст.; див. *Радзивіллівський літопис*), Іпатіївський (поч. 15 ст.; див. *Іпатіївський літопис*), Хлєбніковський (кін. 16 ст.).

Редакції. Текст «П.в.л.» передано в рукописній традиції досить стабільно, без значних змістовних змін (переробок тексту, пропусків чи додаткових відомостей). Проте у сучасній науці прийнято розрізняти кілька редакцій «П.в.л.» Критерієм для виокремлення редакцій служить наявність (чи відсутність) приписки ігумена Сильвестра, а також уявлення про можливе авторство «П.в.л.» Упродовж 20 ст. загальноприйнятою була концепція О.*Шахматова*, який виділяв три редакції «П.в.л.» У списках Лаврентіївському та Радзивіллівському датована 1116 р. приписка Сильвестра вміщена безпосередньо після (імовірно обірваної) статті 1110 р. Текст «П.в.л.» цих списків вважають другою редакцією, створеною у 1116. Натомість у списках Іпатіївському та Хлєбніковському приписка Сильвестра відсутня, текст статті 1110 р. дописано до кінця року, а подальший виклад без видимих ознак перериву перетікає в оповідь про 1120-ті рр. Крім того, ці списки містять кілька незначних додаткових повідомлень за кінець 11 ст. О.Шахматов вважав текст цих списків третьою редакцією і за деякими ознаками припускав, що вона була завершена у 1118. Однак автором «П.в.л.» О.Шахматов вважав монаха Печерського монастиря *Нестора*, який закінчив свій твір бл. 1113. Такого тексту жодний зі списків «П.в.л.» не містить, а отже, перша редакція, здогадно, була втрачена ще в досить ранній період.

Погляди О.Шахматова зазнавали критики, і деякі дослідники запропонували поправки до його схеми виникнення і кількості редакцій «П.в.л.». Існують серйозні підстави гадати, що списки «П.в.л.» представляють її єдину редакцію, створену ігуменом Сильвестром у 1116 і доведену до статті 1115 р. включно.

Авторство. Єдине документальне свідчення авторства «П.в.л.» міститься в приписці ігумена Сильвестра: «Се повѣсти времяньных лѣтъ, откуду есть пошла Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуду Руская земля стала есть». Однак існує стійка традиція приписувати авторство «П.в.л.» монаху Печерського монастиря Нестору, автору Житія св. Феодосія та «Чтенія про Бориса і Гліба». Цей погляд засновується на свідченні заголовків «П.в.л.»

Заголовки «П.в.л.» по-різному визначають її авторство. У списках Лаврентіївської групи це анонімний твір: «Игуменъ Силивестръ святаго Михаила написах книгы си Лѣтописецъ [...] при князи Володимерѣ, княжащю ему Кыевѣ, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаила въ 6624 [1116], индикта 9 лѣта». У списках Іпатіївської групи (а також у Радзивіллівському) авторство приписано анонімному монаху Печерського монастиря: «Повесть временныхъ лѣтъ черноризца Феодосьева манастыря Печерьскаго, откуду есть пошла Руская земля и хто в ней почалъ пѣрвѣе княжити [...]». І лише в пізньому Хлєбніковському списку 16 ст. додано ім'я цього монаха — Нестор: «Повести врѣменных лѣт Нестера черноризца Феодосьева манастиря Печерьскаго [...]». Існують підстави вважати, що ім'я Нестора в заголовок Хлєбніковського списку потрапило з т. зв. Касіанівської редакції *Патерика Києво-Печерського* (серед. 15 ст.), де саме він вперше названий автором «П.в.л.».

Жанр. Із деякими застереженнями «П.в.л.» можна зарахувати до жанру т. зв. універсальних хронік, тобто істор. творів, які розпочинають свій виклад зі всесвітньої (біблійної) історії і продовжують його викладом історії «часткової»: власної д-ви та її володарів. Безумовним взірцем тут стали візант. «універсальні хроніки», насамперед т. зв. Хроніка Георгія Амартола (див. Георгій *Амартол*). Щоправда, співвідношення між двома компонентами (всесвітньою та регіональною історіями) в «П.в.л.» зворотнє: рус. історія посідає непорівнянно значніше місце. Крім того, на відміну від візант. хронік «П.в.л.» організовує свій виклад згідно зі строгою хронологічною послідовністю років, чим наближається до жанру середньовічних *анналів*.

Зміст. Недатована частина «П.в.л.» (т. зв. Етногр. вступ) є викладом історії людства після Потопу, розділення землі між синами біблійного праотця Ноя, розселення народів (їхніх нащадків) після падіння Вавілонської вежі та визначення місця серед них слов'ян, а також розселення слов'ян із «Дунайської прабатьківщини» по Сх. Європі. Першою датою «П.в.л.» є 6360/852 р., з якого починається безперервна хронологічна сітка літопису. Утім, достовірною хронологія «П.в.л.» стає лише із поч. 11 ст.

Джерелами для реконструкції ранньої історії Русі для літописця служили нечисленні відомості візант. хронографії, а також різноманітні перекази про «давні часи». Через те історія Русі 9—10 ст. у «П.в.л.» є переважно легендарною. Тут викладено легенду про т. зв. закликання варягів (міфічного родоначальника князівської династії *Рюрика* та його братів), переселення князівського роду до *Києва*, а також легендарні відомості про перших князів (у т. ч. про війни княгині *Ольги* з *древлянами*, «вибір вір» *Володимиром Святославичем* та ін.) Утім цінність цієї частини «П.в.л.» як істор. джерела полягає в тому, що в її складі до нас дійшли тексти трьох русько-візант. договорів: 911, 944 та 971. Вони становлять унікальний комплекс автентичних документів, багатих на відомості із соціальної, політ., військ. та дипломатичної історії 10 ст.

Достовірним джерелом «П.в.л.» стає лише у викладі подій останніх ста років — від поч. 11 ст. до свого завершення.

Попередні літописні зводи. Нині прийнято вважати, що «П.в.л.» не була першим досвідом історіописання на Русі і що їй передували ін. літописи, які не дійшли до наших днів. Щодо характеру цих літописів, а також можливостей науково реконструювати їхній зміст погляди дослідників істотно розходяться.

«П.в.л.» цінують не просто як перший істор. твір, що у своїй цілісності дійшов до нас, але також як вмістилище всього попереднього літописання, як текст, на основі якого можна спробувати відновити пам'ятки втрачені.

Найбільшої популярності здобули ідеї О.Шахматова про те, що «П.в.л.» стала переробкою більш раннього літописного зводу — створеного в Києві в 1090-х рр. літопису, названого «Початковим зводом» (див. *Початковий літописний звід*). Він, у свою чергу, засновувався на створеному 1073 зводі печерського ігумена *Никона*, якому також передував літопис, названий «Найдавнішим зводом» і завершений бл. 1037—39 при митрополичій кафедрі Києва (див. *Найдавніший літописний звод*).

У 2-й пол. 20 ст. чимало дослідників висували гіпотези про те, що в легендарній частині «П.в.л.» можна виділити найдавніші істор. твори, написані не в анналістичній, а оповідній манері, та включені до складу «П.в.л.» (різноманітні «сказання»: «про перших князів», «про здобуття слов'янської грамоти», «про хрещення» тощо).

Проте існують незаперечні ознаки того, що «П.в.л.» являє собою не «зшивку» попередніх оповідань і не «надбудову» над попередніми літописними зводами, а була написана — від початку до кінця — однією людиною. Важко сумніватися, що якісь істор. записи велися в Києві упродовж 11 ст. й що деякі з них були використані при складанні «П.в.л.». Існує обгрунтоване припущення, що то могли бути анналістичного типу твори і саме їм «П.в.л.» завдячує, напр., великою кількістю точних дат за 11 ст. У такому разі навряд чи можливі надійні методи виділення у складі «П.в.л.» творів, які їй передували.

Видання: Летопись Нестерова по древнейшему списку мниха Лаврентия. М., 1824 (неповне видання, до 1019 р.); ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись. СПб., 1843 (текст «Повісті временних літ» за Іпатіївським списком); ПСРЛ, т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб., 1846 (текст «Повісті временних літ» за Лаврентіївським списком); Летопись по Лаврентьевскому списку: Издание Археографической комиссии. СПб., 1872; ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, 2-е изд. СПб., 1908; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет, т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916 [Летопись занятий Археографической комиссии, 1917, вып. 29); ПСРЛ, т. 1: Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. 2-е изд. Л., 1926; Повесть временных лет, ч. 1: Текст и перевод; Ч. 2: Приложения: Статьи и комментарии Д.С. Лихачева. М.—Л., 1950 (серия «Литературные памятники») (2-ге вид.: СПб., 1996); Повесть временных лет: Памятники литературы Древней Руси: XI — 1-я половина XII в. М., 1978; The Povest vremennych let: An Interlinear Collation and Paradosis, Complied and edited by Donald Ostrowski [= Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume X, part 1—3] (Cambridge, Massachusetts, 2003).

Фототипічні відтворення: Повесть временных лет по Ипатскому списку: Издание Археографической комиссии. СПб., 1871; Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку: Издание Археографической комиссии. СПб., 1872; Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись, ч. 1: Фотомеханическое воспроизведение рукописи. СПб., 1902; The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices [= Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume VIII] (Cambridge, Massachusetts, 1990); Радзивилловская летопись: Текст. Исследование. Описание миниатюр, кн. 1—2. СПб.—М., 1994.

Переклади: Chronique dite de Nestor. Paris, 1884 (франц.); Nestorkrönikan översätting från fornryskan av A. Norrback. Stockholm, 1919 (швед.); Die altrussische Nestorchronik. Leipzig, 1931 (нім.); Cronica lui Nestor. Bucureşti, 1935 (румун.); Повесть временных лет, ч. 1: Текст и перевод. М.—Л., 1950 (рос.) The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, translated and edited Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. Cambridge, Massachusetts, 1953 (англ.); Nestorův letopis ruský: Pověst dávných let. Praha, 1954 (чеський); Powieść minionych lat. Wrocław, 1968 (польс.); Літопис руський. К., 1989 (укр.); Повість временних літ: Літопис (за Іпатським списком). К., 1990 (укр.); Die Nestorchronik: Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja und ins Deutsche übersetzt, von Ludolf Müller [Handbuch zur Nestorchronik, bd 4; Forum Slavicum, bd 56]. München, 2001 (нім.).

Літ.: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи как памятнике литературном. СПб., 1856; *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в. [Летопись занятий Археографический комиссии, 1868, вып. 4, отд. 1 (приложение)]; *Шахматов А.А.* Древнейшие редакции Повести временных лет. «Журнал Министерства народного просвещения», 1897, октябрь, отд. 2; *Його ж.* О начальном Киевском летописном своде. «Чтения в Обществе истории и древностей Российских», 1897, кн. 3, отд. 3; *Його ж.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* Повесть временных лет, т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А.А. Шахматова в области древнерусской летописи. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности АН за 1921, 1923, т. 23; за 1922, 1924, т. 24; *Никольский Н.К.* Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры: К вопросу о древнейшем русском летописании. Л., 1930 (Сборник по Русскому языку и словесности, т. 2, вып. 1); *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 4. М.—Л., 1940; *Бугославский С.* «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст). В кн.: Старинная русская повесть: Статьи и исследования. М.—Л., 1941; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Черепнин Л.В.* «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды. В кн.: Исторические записки, т. 25. М., 1948; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; *Насонов А.Н.* История русского летописания X — начала XVIII в. М., 1964; *Еремин И.П.* «Повесть временных лет»: Проблемы ее историко-литературного изучения. В кн.: *Еремин И.П.* Литература Древней Руси (этюды и характеристики). М.—Л., 1966; *Müller L.* Die «Dritte Redaktion» der sogenannten Nestorchronik: Festschrift für M. Woltner zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967; *Алешковский М.Х.* Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в древней Руси. М., 1971; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 28. Л., 1974; *Львов А.С.* Лексика «Повести временных лет». М., 1975; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Начальный свод: Текстологический ком-

ментарий. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 30. Л., 1976; *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977; Handbuch zur Nestorchronik. München, 1977, bd 1—3, I. Lieferung; *Хабургаев Г.А.* Этнонимия «Повести временных лет». М., 1979; *Творогов О.В.* Лексический состав «Повести временных лет» (словоуказатели и частотный словник). К., 1984; *Гиппиус А.А.* О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет». «Russian Linguistics», 2002, vol. 26; *Вилкул Т.Л.* Новгородская летопись и Начальный свод. «Paleoslavica», 2003, XI; *Її ж.* Повесть временных лет и Хронограф. «Palaeoslavica», 2007, XV, no. 2; *Ostrowski D.* The Načal'nyj svod Theory and the Povest' vremennyx let. «Russian Linguistics», 2007, 31; *Гиппиус А.А.* К проблеме редакций Повести временных лет. I. «Славяноведение», 2007, № 5; *Гиппиус А.А.* К проблеме редакций Повести временных лет. II. «Славяноведение», 2008, № 2; *Толочко А.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. В кн.: Ruthenica, т. 7. К., 2008.

О.П. Толочко.

ПОВІ́Т (лат. «districtus», польс. «powiat»; як «повіт» традиційно перекладають також рос. термін «уезд», хоча в укр. історіографії вживають і термін «уїзд») — територіальна, адм. одиниця на укр. теренах в 15—20 ст. Як адм.-тер. одиниця використовувався впродовж цього часу на українських землях у складі *Королівства Польського*, *Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої*, Рос. д-ви (потім Рос. імперії), д-ви австрійс. *Габсбургів* (пізніше *Австро-Угорщини*), *Української Народної Республіки*, *Української Держави*, УСРР, Польс. республіки у міжвоєнний період (див. *Польща*).

З повітів складалися як *землі* в 15 — 1-й пол. 16 ст. (Волинська, Київська, Брацлавщина), так і *воєводства* (Руське, Подільське, Белзьке, Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське).

Під «повітом» у Королівстві Польському, ВКЛ і Речі Посполитій треба розуміти не тільки адм.-тер. одиницю, а й ще такі типи територій: 1) судовий П. — територія юрисдикції *гродського суду*, *земського суду* або *замкового суду*; 2) податковий П. — територія, з якої збирали податки; 3) військ. П. — територія, з якої *шляхта*, що проживала довкола певного замку (гроду), несла військ. службу на користь верховного володаря; 4) сеймиковий П. — територія, з якої шляхта збиралася на регіональні шляхетські *сеймики* і на яку поширювалися їхні ухвали; 5) приватний П. — власна територія великого землевласника, яка фігурує під такою назвою у тогочасних джерелах. Усі ці типи могли існувати одночасно і територіально бути нетотожними.

Історія повітів на укр. землях починається з кінця 14 — поч. 15 ст., коли колишні землі *Галицько-Волинського князівства* ввійшли до складу Королівства Польського. Із утворенням 1434 *Руського воєводства* і *Подільського воєводства* та запровадженням польс. (коронного) права на укр. землях термін «districtus» у латиномовних документах приходить на зміну давньорус. *волості*. Із усталенням адм.-тер. устрою на укр. землях під владою Королівства Польського в 2-й пол. 15 ст. в Руському, Подільському і Белзькому воєводствах утворюються земські суд. повіти, котрі в Руському воєводстві були тотожні 5-м землям (Львівській, Галицькій, Перемишльській, Холмській та Сяноцькій), а у Подільському і Белзькому воєводствах — воєводствам. Гродські суд. повіти визначалися територією компетенції старости (див. *Староство*). У свою чергу старі замкові повіти (волості) стали тотожними негродовим староствам. Вони поступово зникали з ужитку, але продовжували використовуватися до кінця 16 ст. — поч. 17 ст. На території ВКЛ (Волинській, Київській землях та Брацлавщині) утворення земських суд. повітів розпочалося після утвердження 2-го Литов. статуту 1566.

У Рос. д-ві в 16 — на поч. 18 ст. П. (уїзд) — осн. одиниця адм.-тер. поділу, округа навколо міста, в якому сидів *воєвода* (намісник). Центрами повітів (уїздів) на укр. землях, що належали в зазначений період Моск. царству, були *Чернігів*, *Новгород-Сіверський*, *Стародуб*, *Путивль*.

Після втрати Річчю Посполитою Лівобережжя в середині 17 ст. воєводський і повітовий устрій у *Війську Запорозькому* було замінено *полковим устроєм*. У результаті реформи К.*Розумовського* 1763 в *Гетьманщині* було введено П. як судово-фінансову одиницю. Кожний полк поділявся на 2 повіти. Виняток становили *Ніжинський полк* і *Полтавський полк*, де було 3 і 1 повіт відповідно.

Після скасування автономії Гетьманщини та 2-го поділу Речі Посполитої Рос. імперія запровадила на укр. землях *намісництва*, які у свою чергу поділялися на повіти (уїзди). Запровадження єдиного адм.-тер. устрою в імперії протягом 1-ї третини 19 ст. привело до утворення на укр. землях *губерній*, котрі поділялися на повіти. У 9-ти «українських» губерніях напередодні *Першої світової війни* налічувалося 126 повітів. Цей устрій використовувався всіма новими держ. утвореннями на укр. землях 1917—23.

На території *Королівства Ґаліції і Лодомерії* від 1770-х рр. і до 1918 на означення П. використовувався нім. термін «Bezirk». До 1867 П. був складовою більшої адм.-тер. одиниці — циркуля (округа, нім. Kreis).

П. як одиниця адм.-тер. устрою був ліквідований в УСРР 1923 внаслідок запровадження *округ* замість губерній, де місце повітів посіли *райони*. На укр. землях, що входили до складу Польс. республіки, повіти як складова частина воєводств зберігалися до 1939.

Літ: *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; *Тихомиров М.Н.* Россия в XVI столетии. М., 1962; *Водарский Я.Е.* Население России в конце XVII — начале XVIII века. М., 1977; Urzędnicy wojewydztwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka): Spisy. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1987; *Крикун М.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI ст.: Перспективи джерелознавства історичної географії України. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 1. К., 1992; Urzędnicy województwa belzkiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1992; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft. Marburg, 1994; Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1998; Люстрації

королівщин українських земель XVI—XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. К., 1999; *Тархов С.А.* Историческая эволюция административно-территориального и политического деления России. В кн.: Регионализация и развитие России: Географические процессы и проблемы. М., 2001; Urzędnicy województw kijowskiego i czernigowskiego XV—XVIIII wieku. Kórnik, 2002; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007.

В.М. Михайловський, В.С. Шандра.

ПОВОЛО́ВЩИНА (воловщина) — натуральний, а згодом — грошовий прямий податок на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* в 14—16 ст. П. збирали з усіх категорій великокнязівських і приватних підданих на користь литов. великих князів місц. намісники. П. збиралася від наявності та кількості робочої худоби («від волів»), а її розмір міг коливатися від кількох грошей до однієї копи (ціна одного вола становила 2—4 копи грошей). У зв'язку з татар. спустошеннями укр. *шляхта* домоглася наприкінці 15 — на поч. 16 ст. скасування збору воловщини в багатьох своїх володіннях. 1509 від сплати П. були звільнені всі приватні піддані *князів, панів* і *зем'ян Волинської землі.* Загалом цей податок проіснував до початку *Національної революції 1648—1676.*

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. К., 1901; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОВСТА́ННЯ В КИ́ЄВІ 1068, 1113, 1146, 1157 років — див. *Київські повстання 11—12 століть.*

ПОВСТА́ННЯ ЛІВОБЕРЕ́ЖНЕ 1668, Антимосковське повстання 1668 — виступ лівобереж. козацтва на чолі з гетьманом І.*Брюховецьким* проти Рос. д-ви; ін. назва — «українсько-російська війна 1668». Вибух повстання 1668 був викликаний цілим рядом чинників як у двосторонніх взаєминах кер-ва Лівобереж. Гетьманату з урядом рос. царя *Олексія Михайловича*, так і в перебігу міжнар. процесів у регіоні. Передовсім загострення українсько-рос. взаємин було спровоковано початком реалізації умов Моск. договору 1665 (*Московський статей 1665*), укладеного гетьманом І.Брюховецьким з урядом Олексія Михайловича, зокрема положень щодо обкладання некозац. населення Гетьманату податками на користь царської скарбниці, суттєве збільшення царських військ в Україні та утримання їх коштом місц. населення тощо. Потужним каталізатором зростання невдоволення політикою Рос. д-ви щодо України стала інформація про завершення ініційованого відомим рос. дипломатом, майбутнім начальником *Посольського приказу* А.*Ордіним-Нащокіним* процесу російсько-польс. зближення, реалізованого в положеннях *Андрусівського договору (перемир'я) 1667*, що серед іншого передбачало закріплення територіального поділу козац. України по Дніпру, із підпорядкуванням Лівобережжя царській владі, а Правобережжя — польс. королю. Як особисту образу І.Брюховецький розцінив намагання рос. влади восени 1667 за його спиною нав'язати таємні зносини із правобереж. гетьманом П.*Дорошенком*, обіцяючи йому в разі повернення під владу царя Олексія Михайловича визнання гетьман. прав і на *Лівобережну Україну* (Дипломатична місія стряпчого В.Тяпкіна).

Реагуючи на всі ці тривожні сигнали, на скликаній 19 січня 1668 таємній старшинській раді в *Гадячі* І.Брюховецький оголосив про розрив стосунків із Москвою і початок витіснення рос. військ із Лівобережжя. Добившись від старшини підтримки свого задуму, лівобереж. гетьман відправив посольство до турец. султана *Мегмеда IV*, закликаючи Порту взяти Гетьманат під свою протекцію, аби бути гетьману «князем руським у Києві й перебувати в такому підданстві, як ось князь семиградський». Відправлене до Криму козац. посольство мало добиватися в хана *Аділ-Гірея* Чобана військ. допомоги. З метою узгодження своїх дій було нав'язано зносини і з правобереж. гетьманом П.Дорошенком, котрий ще перед тим збройно виступив проти реалізації положень Андрусівського договору (перемир'я) 1667. Трохи згодом І.Брюховецький звернувся з *гетьманськими універсалами* до мешканців Лівобережжя, пояснюючи причини виступу проти Росії та закликаючи підніматися на боротьбу. Маючи надію на спільні дії з «нашими братами» із Правобережжя, гетьман прагнув також схилити до виступу населення *Слобідської України*, а також заручитися підтримкою очолюваних отаманом С.Разіним *донських козаків.*

Із початком лютого 1668 розпочалися бойові дії лівобереж. козацтва, скеровані на витіснення з України рос. військ. Спочатку козаки обложили рос. залогу в *Чернігові*, згодом бойові дії розпочалися в *Глухові*, *Новгороді-Сіверському*, *Стародубі* та ін. лівобереж. містах. На Слобожанщині антирос. виступ очолив харків. полковник І.*Сірко.* До середини березня від рос. присутності вдалося звільнити переважну частину Лівобережжя, де під контролем царських *воєвод* залишилися лише *Ніжин*, Чернігів, Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) й *Остер*, залогам яких вдалося втриматися в облозі. Тим часом І.Сірко не зміг здобути *Харків* і на Слобожанщині повстання пішло на спад.

Незважаючи на успіхи повстання, воно не змогло суттєво підняти авторитет І.Брюховецького і вища *козацька старшина* за його спиною запросила на Лівобережжя гетьмана П.Дорошенка. 17 червня 1668 під час проведення спільної ради правобереж. і лівобереж. козацтва представники останнього відмовилися визнавати владу свого регіментаря і жорстоко вбили І.Брюховецького. Гетьманом об'єднаної України було проголошено П.Дорошенка.

Утім розвинути успіх далі П.Дорошенку не вдалося. Отримавши повідомлення про загрозу нападу на Правобережжя коронної армії, 18 липня 1668 він із більшою частиною правобереж. полків відійшов із теренів Лівобережжя, залишивши *гетьманом наказним* Дем'яна Ігнатовича (*Многогрішного*). Організувати ефективну оборону краю від

вторгнення рос. військ на чолі з білгородським воєводою кн. Г.*Ромодановським* Д.Ігнатовичу (Многогрішному) не вдалося і після здобуття останнім 25 вересня 1668 Чернігова під тиском старшини він пішов на переговори з рос. стороною. Остаточно ж українсько-рос. союз під протекцією царя Олексія Михайловича було відновлено на початку березня 1669 під час Глухівської ради, де було ухвалено т. зв. *Глухівські статті 1669*.

Літ.: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Матвеев П.* Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом. *Русский архив* (М.), 1901, т. 1; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст. К., 1960; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007.

В.М. Горобець.

ПОВСТА́ННЯ ПРАВОБЕРЕ́ЖНЕ 1664—1665 — див. *Правобережне повстання 1664—1665.*

ПОВСТА́ННЯ СЕЛЯ́НСЬКІ ПРО́ТИ БІЛЬШОВИ́ЦЬКОГО РЕЖИ́МУ 1929—1932. Офіц. курс більшовицького режиму на суцільну *колективізацію сільського господарства* й проведення її «в історично мінімальні строки», на «насаджування колгоспів і радгоспів у сільське господарство», на загострення «класової боротьби» на селі, розкуркулювання, грабіжницька хлібозаготівельна та фіскальна політика, закриття церков створили наприкінці 1920-х рр. нестерпне становище на селі. Це спричинило зростання сел. опору: за 10 місяців 1929 *Державне політичне об'єднання УСРР* зареєструвало 1120 випадків підпалів, побиття, убивств комуністів і сільс. та колг. активістів, які впроваджували більшовицький курс на селі. За оцінкою ген. секретаря ЦК КП(б)У С.*Косіора*, розмах «куркульського терору» на Україні 1929 р. зріс у 4 рази у порівнянні з 1927.

На селі вороже сприйняли мобілізованих для колгоспизації укр. села т. зв. *двадцятип'ятитисячників*: «Нам не треба диктатури пролетаріяту», «Геть диктатуру пролетаріяту, при якій селянам не можна жити!», «Лише приватне господарство є основою держави. Колективи є перехідною сходинкою до комуни, а комуна — це чума для селянства» (*Могилівська округа*).

Для упередження протесту, що наростав в укр. селі, до 9 лютого 1930 було заарештовано 11 685 осіб. Відповідно до директив з Москви розкуркулення і виселення куркулів здійснювалися як військ. операція ДПУ УСРР. Для її проведення в *районах* формувалися особливі загони з озброєних партійців і комсомольців, а в *округах* — із чекістсько-військ. резерву, комуністів, комсомольців, піших і кінних частин міліції. До кожної округи прикріплювалися війська ДПУ і школи міліції (оперативний наказ ДПУ УСРР від 11 лютого № 4472).

Форсуючи темпи колективізації, більшовицьке кер-во УСРР визначило 199 т. зв. районів суцільної колективізації; у лютому 1930 їх число було збільшене до 309, тобто до понад половини всіх районів УСРР. Насаджування *колгоспів* викликало протидію селян: вони почали масово розпродувати майно і худобу, зросла кількість втікачів у міста, на будови й шахти Донбасу; почастішали спроби перейти на територію Польщі й Румунії. «Куркульський опір колективізації, починаючи з другої половини грудня, всемірно зростає» (інформація ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У 20 березня 1930). Зросло число антиколгоспних листівок, колгоспи трактувалися в них як «друга панщина», поширилися заклики до боротьби за самостійну Україну, апелятиви до нац. лідерів («Батько Петлюра, встань, прокинься, подивися, як стогне Україна» (с. Катеринівка *Проскурівської округи* та ін.). В офіц. листуванні спротив колгоспизації часто називався «волинкою», оскільки селяни чинили запровадженню колгоспів відвертий або прихований опір.

Операція масового виселення куркулів (див. *«Ліквідація куркульства як класу»*), що розпочалася 19 лютого 1930, різко загострила ситуацію. У 20-х числах лютого в *Старобільській окрузі*, Проскурівській окрузі, *Дніпропетровській окрузі*, *Сумській окрузі*, *Шепетівській окрузі* та ін. округах почалися масові виступи селян. В Любарському р-ні *Бердичівської округи* заворушення вибухнули після того, як одночасно було закрито 29 церков. Становище в Шепетівській окрузі загострилося після того, як на початку лютого влада заборонила роботу млинів і масово стала закривати церкви. Учасники заворушень у районному центрі Плужне (нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) цієї округи вимагали: «Не чіпайте церков!», «Не чіпайте куркулів!», «Геть колективізацію!», «Геть радянську владу, будемо вибирати старосту!» За день сел. виступи розпочалися ще в 22-х селах р-ну, а ще через день охопили вже 13 районів округи. У багатьох селах було розігнано сільради, сільс. активістів і комуністів побито, колгоспизоване (за тодішньою лексикою — «усуспільне») майно розібране. Придушенням сел. заворушень у *Правобережній Україні* керував голова ДПУ УСРР В.*Балицький*. Для ліквідації виступів до Шепетівської округи відрядили 20 комуністів із *Харкова* і 75 озброєних курсантів школи міліції та війська ДПУ. Селяни чинили спротив і, озброївшись вилами, лопатами й сокирами, вели справжні бої з карателями. На Бердичівщині було сформовано озброєний за-

«Розкуються незабаром Заковані люди; Настане суд...» Ілюстрація художника В. Седляра до «Кобзаря» Т. Шевченка 1931 року видання.

гін зі 100 бердичівських комуністів та 50 курсантів Київ. школи міліції, який разом із кавалерійс. загонами ДПУ під командуванням В.Балицького повів каральні операції проти повсталих.

Режим особливо непокоїло те, що заворушення охопили всі 11 округ прикордонної зони. У *Тульчинській окрузі*, Могилівській окрузі і *Вінницькій окрузі* заворушення відбулися в 343 сільрадах, розгромлено було 73 сільради, рад. владу ліквідовано в десятках сіл, офіц. джерела відзначають тут 81 випадок збройного опору селян.

З рук до рук! З хати до хати!

До Українців-Червоноармійців.

Брати Українці-Червоноармійці! Муштрують вас і в спеку літом, ганяють вас і в мороз зимою: день і ніч мучать вас, а все на те, щоб зробити московську большевицьку армію найбільш боєздатною.

А чи питалися ви самі себе, чи міркували над тим, українці-червоноармійці, що то таке армія та, навіщо її утримують у себе і так дбають про неї всі народи? Чи знаєте ви, що армія існує скрізь у всіх народів на те, щоб обороняти їхню землю від чужинців, щоб забезпечити цим народам мирне спокійне життя і не допустити чужинцям накинути їм свою волю та свої порядки?

Чи знаєте ви, що в армію народ посилає своїх найкращих синів, щоб вони своєю відвагою, а то і кровю своєю, забезпечили добробут та спокій йому, і щоб він міг по своїй волі заводити у себе дома такі порядки та закони, яких він сам захоче? Чи знаєте ви, що армія по инших країнах виконує волю цілого народу, бо підлягає вона владі вибраній всенароднім голосуванням, а не так, як у нас зараз, де всім править купка людей, призначена одніею тільки комуністичною партією?

Чи знаєте ви, що, приймаючи в армію, в усіх країнах беруть з кожного присягу, що він буде слухатись волі свого народу і ніколи і нігде не буде служити насильникам, коли ті поведуть армію проти народу, щоб народом правити та встановлювати для нього закони та податки, яких самі захотять?

Мало не триста років терпів вільний колись український народ неволю московську та владу царську і нарешті 1917 року не стало у нього терпцю, як і в инших народів, що були в тій самій неволі. Разом з Финами, Естами, Латишами, Литовцями, Поляками, Молдованами, Татарами, Грузинами та Вірменами повстали проти царської московської влади і Українці.

Сини всіх цих народів, що служили в московському війському, в царській гвардії, 1917 року зрозуміли, що час вже служити своїм народам, і повстали проти царя і проти московського насильства та скинули з себе кайдани неволі. Та не всім удалося визволитись зовсім і по своєму завести дома потрібний їм лад. Визволились Поляки, Литовці, Фини, визволились такі народи, яких усього існує на світі по два чи три мілiони, але Українці, хоч і є їх коло 40 мілйонів, не справились з своїм одвічним ворогом і знову попали в неволю [illegible] царська, бо в ту ж таки неволю московську загнала нас червона комуністична московська армія, що напала на Україну і її звоювала.

Дарма наша народня влада — ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНСЬКА РАДА, оголосивши самостійність УКРАЇНИ, пропонувала червоній Москві добросусідські відносини. Не про те ходило Москві!

Їй треба було до рук прибрати весь український народ і цілу українську землю. Дуже бо працьовитий народ наш і дуже бо родюча в нього земля. Дуже бо багата Україна камінним вугіллям, залізом і богатющу б промисловість могла б вона у себе завести, і працювали б на її заводах ті, кому не хватить праці на землі, або хто до городського життя більше охоти має.

Що б тоді робили кацапи? Невже те все, що на Україні добувається та виробляється, купувати по справедливій ціні? Та вони ж не до того за царя звикли!

Антибільшовицька листівка, поширювана «Українським революційним комітетом» на Подністров'ї. 1929.

26 лютого заворушення відбулися в прикордонному Червоноповстанському р-ні *Одеської округи*. У с. Градениці (нині село Біляївського р-ну Одес. обл.) селяни зажадали повернення виселених куркулів, припинення розкуркулювання, повернення зібраного посівного зерна. Повсталі підійшли до застави, вимагаючи її ліквідації й відкриття кордону. 27—28 лютого заворушення перекинулися на сусідні села Троїцьке (нині село Любашівського р-ну) та Яськи (нині село Біляївського р-ну; обидва Одес. обл.). Як зазначав В.Балицький, «весь район розташування цих сіл має міцні повстанські традиції». В Яськах повстанці виступили під керівництвом підпрапорщика Войтенчука; було обеззброєно міліцію, побито й важко поранено 10 комуністів та більшовицьких активістів, худобу розібрано, перекопано вулиці села, влаштовано барикади, біля церкви збудовано дротяні загорожі. Коли загін ДПУ, керований В.Балицьким, увійшов у Яськи, селяни вдарили на сполох. У ході ліквідації заворушення було схоплено 150 осіб. Заворушеннями були охоплені також села Зельци (нині смт Лиманське), Кандель (нині с. Рибальське; обидва Роздільнянського р-ну Одес. обл.), Захарівка, Свердлове (нині село Комінтернівського р-ну Одес. обл.).

На Могилівщині заворушення охопили 13 районів, вони відбувалися в 93-х селах. У Шаргородському р-ні поштовхом до них стало свавілля ДПУ УСРР. Односельці заарештованих у с. Плебанівка (нині село Шаргородського р-ну Він. обл.) «куркулів» 11 березня гуртом накинулися на опергрупу, побили уповноваженого ДПУ УСРР. Вранці селяни рушили на Шаргород, до них приєдналися мешканці сусідніх сіл Козлівка (нині село Шаргородського р-ну) і Шостаківка (нині у складі м. *Шаргород*). Були розіслані посланці по навколишніх селах із закликом приєднуватися до повстанців. Натовп у 1,5 тис. осіб прибув до Шаргорода, щоб звільнити заарештованих. Повсталі оточили райвиконком та райком КП(б)У, розгромили райвиконком і фінансовий відділ, де містилися документи про ненависне для селян оподаткування, папери й книги спалили. У вогонь повкидали й портрети вождів режиму. Комуністів та активістів побили, загнали у монастир, звідки вони відстрілювалися разом із міліцією; лише з появою опергрупи ДПУ УСРР у складі 30-ти осіб селяни розійшлися. Війська, викликані з *Могилева-Подільського*, оточили повсталі села, взяли заручників. Звинувачення навесні 1930 були пред'явлені тільки двом організаторам, але 1937/38 енкаведисти заарештували й стратили всіх інших.

У суміжному Мурафському р-ні центром подій стала Слобода Мурафська, де 11 березня був базарний день; слобожани агітували прибулих із сусідніх сіл виступити разом проти колгоспів. Було розгромлено приміщення сільрад у Слободі Мурафській, Мурафі, Клекотині (нині села Шаргородського р-ну) та Травній, знищено папери, повернуто усуспільнене майно. Лунали вимоги звільнення ксьондза та «Геть владу робітників!» У Травній повсталі, шматуючи портрет В.*Леніна*, примовляли: «Ось тобі, сучий сину, за те, що нас розкуркулюєш, що довів до цього селян». Групу комуністів і робітників, мобілізовану районним к-том КП(б)У, селяни побили й прогнали, загін міліції закидали палицями й камінням. Лише прибулий кінний резерв із Шаргорода розсіяв натовп і провів арешти. Поблизу сіл Сугаки й Вендичани (нині село й с-ще міськ. типу Могилів-Подільського р-ну Він. обл.) величезні натовпи селян оточили загін карателів, накинулися на них із сокирами й вилами, закидаючи камінням і намагаючись відбити провідників заворушення в Лучинецькому р-ні.

У Тульчинській окрузі проти більшовицького режиму піднялося 189 сіл. Як зазначав у спецзведенні від 13 березня 1930 В.Балицький, у цій окрузі «у цілому ряді пунктів констатується розвиток повстанських тенденцій». Відзначалося, зокрема, що в більшості сіл Бершадського р-ну «повне безвладдя: багато сільрад закрито, місцеві працівники та сільський актив розбіглися ... в окремих пунктах вимоги учасників волинок носять різко виражений контрреволюційний характер». У Баланівці та Поташні Бершадського р-ну (нині обидва села Бершадського р-ну Він. обл.) більшовицькі органи влади ліквідовано, члени рад. орг-цій, *комітетів незаможних селян*, партійці та комсомольці втекли в ліс. За даними окружного відділу ДПУ УСРР, на окраїнах сіл виставлені були караули. Натовпи селян із кількасот осіб співали «*Ще не вмерла Україна!*» «З села Баланівки Бершадського району після рішучих заходів нашого загону, — читаємо в зведенні, — пішло до лісу 500 чоловік, озброєних вилами й сокирами». У Великій Русаві (нині село Томашпільського р-ну Він. обл.) й Малій Русаві (нині у складі с. Велика Русава) селяни вчинили збройний опір загонові ДПУ УСРР. Гострий характер мав виступ у селах Гарячківка (нині село Крижопільського р-ну Він. обл.) і Вільшанка М'ястківського р-ну, де гурт селян із 1—2 тис. осіб вчинив опір прибулому до села загону карателів. Гурт пов-

сталих числом до 1 тис. осіб, що діяв під керівництвом Наріжного, розгромив райвиконком у Соболівці. В Джулинському р-ні збройні загони селян очолила жінка на прізвище Задорожна, яка оголосила себе диктатором району. В 4-х сільрадах пройшли перевибори, під час яких обрали старост і писарів. Очолювана В.Балицьким група ДПУ УСРР запросила Задорожну й ін. керівників районної «диктатури» на переговори й заарештувала їх. Для придушення повстання в Бершадському й Ольгопільському районах було використано кавалерійс. загони ДПУ.

Донесення місц. органів влади з різних округ фіксують такі вимоги повсталих: «Геть колективізацію!», «не треба СОЗ'у», «Геть податки!», «вислати з села комсомольців», «звільнити заарештованих куркулів та попів», «скасувати податок, призначений у порядку експертного обкладання», «повернути куркулям конфісковане майно та будинки», «ліквідувати сільради та обрати старосту й писаря», «надати виборчі права всім, хто їх не має», «скасувати податок на Церкву», «дозволити вільну торгівлю», «позбавити виборчих прав комсомол», «скасувати політику наступу на куркуля — усі рівні», «Скинули царя, скинемо й совіти!», «Нам не потрібна радянська влада, яка грабує селян!», «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі!», «Замінити сільради старостами», «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна!» (Бершадський, Джулинський, Ольгопільський, Ободівський райони Тульчинської округи). Керівники ДПУ пов'язували антирежимну активність на цих теренах із діяльністю повстанських загонів на чолі із С.Заболотним у 1-й пол. 1920-х рр.

Перебуваючи в цей час в Україні, голова Центр. контрольної комісії ВКП(б), нарком робітничо-сел. інспекції СРСР Г.*Орджонікідзе* виклав оцінку ситуації: «...в 3-х округах: Тульчинській, Шепетівській і Могилівській справжні повстання селян. Повстання придушене зброєю, застосувавши кулемети, а в деяких місцях і гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених кілька сотень. Ці райони переважно з бідняцьким населенням. В інших районах (Коростенському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопольському) такі самі бунти. Причини: скороспішна колективізація, погоня за процентами, усуспільнення корів, звірячий натиск при зборі насіння, глум над релігією і церквою. Обшуки, знімання дахів, підлоги, печей і т. ін. ...»

Офіц. зведення за кінець квітня 1930 відзначають факти повторення «волинок», відмови селян виходити на роботу (Гельм'язівський, Чорнобаївський, Канівський райони *Шевченківської округи*), підпалів (Новосвердловський р-н *Куп'янської округи*), сутичок зі зброєю та масового опору представникам влади. У с. Горбані Гельм'язівського р-ну (нині село Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) «волинка» змусила актив розбігтися, приміщення правління колгоспу й сільради було розгромлене. Послані з району 10 озброєних комунарів, 4 міліціонери й уповноважений ДПУ УСРР натрапили на сел. пікети. У селі вдарили на сполох. Гурт озброєних підручними засобами селян зустрів прибульців камінням і пострілами (22 квітня 1930). Делегати сел. конференції на Шевченківщині висловлювали настрої, що відкидали політику режиму на селі: «Нам колективізація й соціалізм не нужні, бо це довело нас, що ми голі, босі і годуємо воші»; «колгоспи — це не воля селян, а нове ярмо, давайте обговоримо, як його позбутися». У багатьох селах Київщини селяни розбирали колгоспизовану худобу, реманент і зерно, висували антиколгоспні й антирад. гасла, поширювали листівки зі сподіваннями на прихід С.*Петлюри* та закликами розправлятися з комуністами. В *Ізюмській окрузі* в ряді сіл «куркулі», які підлягали виселенню, вчинили впертий опір прибулим бригадам і були виселені лише після застосування збройної сили. Збройну протидію кампанії виселення було вчинено і в Лубенському р-ні.

Орг. центром повстання в Дніпроп. окрузі стали села Павлоградського р-ну. Найбільшу активність виявили селяни з Богданівки, які, готуючись до виступу, домовлялися про спільні дії з мешканцями сіл Павлоградського, Петропавлівського, Близнюківського, Васильківського та ін. районів. Костянтин Глібов і Архип Воронкін розподілили завдання й скерували людей до ін. населених пунктів для організації збройного виступу.

4 квітня озброєна вогнепальною та холодною зброєю група повстанців із Богданівки вступила в сутичку із загоном міліції, відкрила вогонь, проте сили були нерівні, й повстанці розсіялися. Друга група селян виступила на хуторі Богдано-Вербки та в с. Тернівка. 6 квітня проти селян була задіяна оперативна группа ДПУ УСРР. Третя група виступила в хуторі Солнцево; її учасники встигли лише поквитатися з рад. активістами. За інформацією ДПУ УСРР, заг. число учасників повстання становило до 1 тис. осіб. Їм протистояв загін ДПУ УСРР із 35-ти озброєних чекістів, дві сотні міліціонерів. За підрахунками ДПУ УСРР, від рук повстанців загинуло 30 партійців, комсомольців і рад. активістів, із боку селян загинуло 13 осіб, 5 були поранені.

Зведення ДПУ УСРР за 1 квітня 1930 фіксують перелом у ситуації: «Спокійно в усій прикордонній окрузі»; «незначні волинки» відзначено в окремих населених пунктах *Кам'янецької округи* та Проскурівської округи, які були, як зазначається в документі, «ліквідовані відповідними заходами». У зведенні за 16 квітня пишеться про «бандитські прояви» у Тульчинській, Дніпропетровській та Лубенській округах. «Завдяки рішучим оперативним заходам ліквідація бандитських груп проходить успішно», — читаємо у зведенні.

За підрахунками функціонерів ДПУ УСРР, за час із 20 лютого по 2 квітня 1930 в Україні відбулося 1716 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися як збройні повстання. За даними ОДПУ СРСР, у січні 1930 в УСРР відбулося 45 сел. виступів із 13 410 учасниками, у лютому — 200 виступів із 59 600 учасниками, у березні — 2945 із 877 610 учасниками. За весь 1930 ДПУ УСРР зафіксувало в УСРР 4098 виступів, у яких узяли участь 956 587 учасників.

Уже в червні 1930 режим зіткнувся зі значними масштабами втеч виселених «куркулів». Частина з них утікала з-під варти

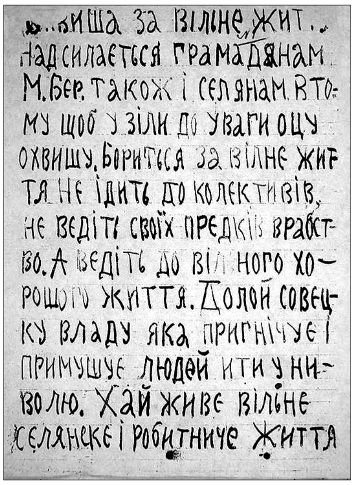
..хвиша за вілне, жит..
Надсилается грамадянам
М.Бер. також і селянам. В то-
му щоб узіли до уваги оцу
охвишу. Бориться за вілне жит
тя не ідить до колективів,
не ведіті своїх предків врабст-
во. А ведіть до вілного хо-
рошого життя. Долой совец-
ку владу яка пригнічує і
примушує людей ити у ни-
волю. Хай живе вілне
селянске і робитниче житта

«Охфиша за вільне життя». Листівка антирадянського змісту 1920-х рр., що поширювалась в м. Березна на Чернігівщині.

або по дорозі на заслання. Повернувшись додому, втікачі передавали заг. настрої виселенців, поширювали чутки про повстання на Кавказі, у Сибіру, про повстанські загони тощо. Вони посилювали напругу антирежимних настроїв, вимагали від місц. властей повернення конфіскованого майна та землі (*Артемівська округа*, *Київська округа*, *Миколаївська округа*, *Роменська округа*). У цьому середовищі вирував дух протесту, визрівали осередки нових заворушень. Так, в Одес. окрузі при спробі затримання втікачів, що повернулися із заслання, відбувся виступ за участю 150-ти жінок, які зажадали залишити всіх прибулих із заслання й повернути їхнє майно. Натовп жінок вселив куркулів у їхні хати. Ті, хто повертався, найчастіше перебували в підпіллі, мешкали в родичів, а то й за межами населених пунктів. Утікачі із заслання створювали осередки спротиву режиму, як, напр., у Роменському р-ні. Тут у загоні, яким керував священик-утікач Скоробогатько, брали участь 22 селян («куркулів»), що втекли із заслання.

На політ. настрій *селянства* впливали й «куркульські» діти, які повернулися з місць заслання. Їхні оповіді про перебування в таборах *Гулагу* викликали співчуття односельців. Під враженням почутого від «куркульських» дітей, що побували на висланні, спалахнуло заворушення у Бабанському р-ні *Уманської округи*: там під час «волинки» жінки зажадали негайного повернення засланих куркулів, відновлення їх у правах і скликання заг. зборів. 300 жінок зібралися біля сільради, перешкоджаючи арешту «заводіїв» («зачинщиков») «волинки».

20 лютого 1931 на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) були обговорені нові плани розкуркулювання. Упродовж 6-ти місяців передбачалося депортувати від 200 до 300 тис. сімей. Відповідно до оперативного плану, розробленого ОДПУ СРСР, виселення куркульських сімей за межі України було розпочато 1 червня і закінчено через 39 днів, 9 липня 1931, «точно в срок». За планом належало виселити 30 000 сімей, було виселено 31 655 сімей (131 409 осіб, із них — 46 787 чоловіків, 38 764 жінки, 45 858 дітей). Замість передбачених планом 69-ти ешелонів відправлено 71 ешелон із виселенцями-«куркулями». Цьому передувала превентивна операція ОДПУ СРСР щодо вилучення «активних контрреволюційних елементів села», здійснена в березні 1931. Унаслідок проведеної операції було заарештовано 19 тис. осіб і, як повідомляв голова ДПУ УСРР В.Балицький, «розгромлено ряд організацій, що готувалися до збройного повстання навесні цього року».

Вилучення «куркулів» та репресивний режим на селі пояснюють певне скорочення протестних акцій селянства в червні 1931. Якщо в травні було зареєстровано 185 «терактів» проти представників влади та більшовицьких активістів, то в червні — 88. Скоротилося й число масових виступів проти більшовицьких кампаній на селі (13 у червні проти 36 у травні). Проте в донесеннях ОДПУ СРСР знаходимо дані про нові протестні акції селянства («волиночні тенденції»). Так, згадується про спроби «волиночним шляхом протидіяти виселенню куркульства» в Березівському, Куп'янському, Попільнянському районах. Відзначено поширення листівок та чуток, спрямованих проти політики сталінського режиму на селі, зокрема проти виселення «куркулів».

Частина приречених владою до виселення продовжувала тікати в пром. центри та міста, частина йшла в ліси, де створювалися повстанські загони («банди», за лексикою ОДПУ СРСР). Напр., у Городнянському р-ні було створено групу зі 150-ти осіб, якою керував Рябченко. 17 червня 1931 в ході двогодинного бою її було розгромлено. Загони, створені «куркулями»-втікачами, діяли в Старобільському (Терещенський ліс), Коростишівському, Оринському (Рудівський ліс) районах. ОДПУ СРСР звітувало про ліквідацію «бандгруппировок», які мали політ. забарвлення (тобто були налаштовані антибільшовицьки), у Шосткинському, Ямпільському, Глухівському, Новомосковському, Знам'янському, Гадяцькому, Зіньківському, Роменському, Лохвицькому, Березівському районах.

Донесення ОДПУ СРСР за квітень 1932 фіксують «продовольственные затруднения» в *Харківській області*, *Київській області*, *Одеській області*, *Дніпропетровській області* та *Вінницькій області*; насправді ж ішлося про голод на селі, бо тут-таки пишеться про опухання з голоду, факти голодної смерті, харчування падаллю тощо. У зв'язку із цим відзначається різке зростання «неорганизованного отходничества», тобто втеч селян у пошуку продовольства. За неповними даними, за січень 1932 таке «неорганізоване відхідництво» із села в міста й пром. центри становило по УСРР 126 720 осіб.

У березні 1932 число масових виступів різко зросло. При цьому, як зазначають інформаційні огляди ОДПУ СРСР, переважна більшість масових виступів (243 із 257), які відбулися за півроку, «були на ґрунті хлібозаготівель і за останній час — продовольчих утруднень». Підтвердженням цього є численні факти масових нападів на хлібні магазини, зумовлених голодом. За даними ОДПУ СРСР, статистика виступів і «волинок» за жовтень 1931 — березень 1932 була такою:

Місяць, рік	Число виступів і «волинок»	Число учасників
Жовтень 1931 р.	13	2070
Листопад 1931 р.	13	1245
Грудень 1931 р.	7	720
Січень 1932 р.	45	3260
Лютий 1932 р.	34	993
Березень 1932 р.	145	15 658
Разом	257	23 946

Поряд із різким зростанням заг. числа виступів зросла й середня кількість їх учасників — 300—500 осіб.

Демонструючи вжиті заходи в боротьбі з нар. спротивом в УСРР, ОДПУ СРСР звітувало про те, що із жовтня по 1-шу декаду березня 1932 по 66-ти районах було викрито 80 «куркульських і антирадянських угруповань», 22 «контрреволюційні організації», що поширювали свою діяльність на 48 районів. За підозрою в скоєнні «терактів» за цей період було заарештовано 836 осіб, у т. ч. 236 «куркулів і заможних». Розкрито за цей період 161 теракт й арештовано 327 осіб.

За даними ОДПУ СРСР, у липні 1932 голодом в УСРР були охоплені 127 районів і Автономна Молдав. СРР. З деяких районів у пошуках продовольства виїхало до половини населення. На місцях тривали виходи з колгоспів і розбирання майна. За період із 1 січня по 15 липня 1932 в Україні зареєстровано 923 масові виступи (із 1630-ти загалом по СРСР за 7 місяців), причому в це число не включено чимало «волинок», якими супроводжувалися виходи з колгоспів.

За 1-шу пол. 1932 ОДПУ СРСР звітувало про розкриття 118-ти «куркульських контрреволюційних організацій» із заг. числом учасників 2479 осіб; крім того, «по національній контрреволюції» було виявлено 35 груп із 562 учасниками. За спецзведеннями ОДПУ СРСР, ці «контрреволюційні організації» мали «повстанський характер» і займалися «вербуванням повстанських кадрів і підготовкою збройного повстання». Функціонери ОДПУ СРСР не раз підкреслювали, що за масовими антирад. проявами УСРР стоїть на першому місці.

Вирішальним інструментом у придушенні нар. спротиву більшовицькому режиму став *голодомор 1932—1933 років в УСРР.*

Літ.: *Зінченко А.* «Зброєю заспокоїти маси, а після того провести роз'яснювальну роботу». «Народна газета», 1991, № 5—6, червень; Колективізація і голод на Україні: 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. К., 1992; *Васильєв В., Лінн В.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця, 1997; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927—1929: Документы и материалы, т. 3: Конец 1930—1933. М., 2001; История сталинского ГУЛАГА: Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов, т. 1: Массовые репрессии в СССР. М., 2004; Те саме, т. 5: Спецпереселенцы в СССР. М., 2004; *Зінченко А.* Нариси історії подільського селянства: 1917—1930 рр. Вінниця, 2008; Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали. К., 2009.

А.Л. Зінченко.

ПОВСТА́НСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ 1918—1922 — див. *Селянсько-повстанський рух в Україні.*

ПОВСТА́НСЬКО-ПАРТИЗА́НСЬКИЙ ШТАБ — підзвітна *Державному центру УНР на еміграції* та Польс. ген. штабу таємна орг-ція, створена 1921 з метою підготовки та організації антирад. повстанського руху в Україні. Штаб, що базувався в Тарнуві (Польща), очолив генерал-хорунжий Ю.*Тютюнник*. Після укладення *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* уряд УСРР вимагав від Польщі ліквідувати ворожу рад. режиму орг-цію, що, однак, не було реалізовано. У червні 1921 П.-п.ш. переведено до *Львова,* де розпочалася активна підготовка до організації військ. походу в УСРР (див. *Другий Зимовий похід Армії* УНР 1921). Після початку походу львів. штаб реорганізовано в Укр. інформаційно-пресове бюро, а згодом — розформовано. Укр. співробітникам надано польс. громадянство, а поляків, які брали активну участь у діяльності штабу, на вимогу уряду УСРР звільнено із держ. посад. Зважаючи на безперспективність подальших воєнних дій у боротьбі за укр. державність, керівник штабу — Ю.Тютюнник — «рішив остаточно розірвати з поляками, а разом і з Петлюрою». Подальші спроби Польщі відновити роботу орг-ції з метою «визволення України» не увінчалися успіхом.

Літ.: *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. Х., 1924; Другий зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар. К., 1995.

О. Муравський, О. Вішка.

ПОВСЯКДЕ́ННА ІСТО́РІЯ — див. *Історія повсякдення.*

«ПОВЧА́ННЯ» ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА — пам'ятка давньорус. літератури, єдина світська, що збереглася від 2-го десятиліття 12 ст. Належить кн. київ. *Володимиру Мономаху.* З його ім'ям дехто пов'язує 2-гу і 3-тю редакції *«Повісті временних літ»* (1116, 1118). Складається із 3-х частин: із власне «Повчання», «Літопису» його життя (або «Автобіографії») і докладного листа своєму суперникові в політ. боротьбі в Давньорус. д-ві кн. *Олегу Святославичу* (прозваному в *«Слові о полку Ігоревім»* «Гориславичем»). Учені вважають, що всі 3 твори були об'єднані самим князем, «Літопис» життя і лист до Олега Святославича приєднані до «Повчання» як ілюстрація й розвиток думок автора шляхом літ. зв'язок.

«Повчання» збереглося в єдиному спискові у складі «Повісті временних літ» за Лаврентіївським ізводом (див. *Лаврентіївський літопис*) під 1096, де ним розривається розповідь про походження *половців.* Однак воно не датується до 1096, оскільки охоплює події пізнішого часу. 1096-м датується за змістом лише лист князя до Олега Святославича. «Повчання» потрапило до Лаврентіївського ізводу в 2-й пол. 12 ст. і було вмонтоване туди кимось із літописців м. Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), котрий додав до нього ще й «Молитву» св. Андрія Критського, патрона тамтешнього кн. *Андрія Боголюбського.*

Для датування початку створення «Повчання» важливими є слова автора про те, що «сли» (посли) старших князів 1099 звернулися до нього з проханням

«Повчання» Володимира Мономаха. Лаврентіївський список. 1377. Аркуш.

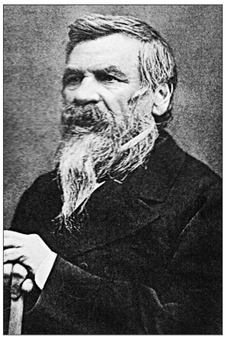

М.П. Погодін.

виступити проти молодших, князів-*ізгоїв Володаря Ростиславича і Василька Ростиславича*. У цей час, імовірно, була створена перша і основна частина твору, власне «Повчання», кардинально перероблена князем у похилому віці. Останньою подією міжкнязівських стосунків, відображеною у творі, є похід Мономаха проти мінського кн. Гліба Всеславича 1117. Цим роком датується завершення 2-ї частини «Повчання» — «Літопису» життя автора. Жанр «повчання дітям» був поширений у середньовічному європ. письменстві. Твір кн. київ. Володимира Мономаха звернений до спадкоємців княжичів. На нього вплинули ін. твори цього жанру, а також Псалтир, «Шестоднев» Іоанна, екзарха Болгарського та ін. Особливий інтерес викликають суспільно-політ. ідеї, якими пронизані всі 3 частини «Повчання». Київ. князь погоджується із практикою поділу *Руської землі* поміж *Рюриковичами*, однак наголошує на необхідності додержання взаємних договірних зобов'язань князів для спільних походів проти половців. Твір пронизаний турботою про рідну землю, у ньому відстоюється ідея міжкнязівського братства, автор створює образ князя-управителя д-вою і захисника рідної землі. «Літопис» життя Володимира Мономаха розповідає про десятки великих і малих походів на ворога, які здійснив князь, починаючи з 13—14-річного віку, про його дипломатію і держ. справи.

Літ.: *Погодин М.П.* О Поучении Мономаховом. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности, т. 10. СПб., 1861—63; *Ивакин И.М.* Князь Владимир Мономах и его Поучение, ч. 1. М., 1901; *Комарович В.Л.* Поучение Владимира Мономаха. В кн.: История русской литературы, т. 1. М.—Л., 1941; *Орлов А.С.* Владимир Мономах. М.—Л., 1946; *Мещерский Н.А.* «Поучение» Владимира Мономаха и «Изборник» 1076 г. В кн.: Вестник Ленинградского государственного университета, № 20: История, языки, литература, вып. 4. Л., 1980; *Гиппиус А.А.* Сочинения Владимира Мономаха: Опыт текстологической реконструкции: I. В кн.: Русский язык в научном освещении, № 6. М., 2003; *Його ж.* Сочинения Владимира Мономаха: Опыт текстологической реконструкции: II. Там само, № 8. М., 2004.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

ПОГА́НСТВО — див. *Язичництво.*

ПОГО́ДІН Михайло Петрович (23(11).11.1800—20(08).12.1875) — рос. історик, письменник, журналіст, публіцист. Дійсний член Петерб. АН (1841). Н. в м. *Москва* в сім'ї кріпака, який 1806 був відпущений на волю і став домоуправителем графа О.Строганова. Навч. в 1-й Моск. г-зії. 1821 закінчив *Московський університет*, із 1826 посідав у ньому кафедру заг. історії, із 1835 — рос. історії. Під час закордонної поїздки у Празі (нині столиця Чехії; 1835) установив зв'язки з відомими слов'ян. вченими П.-Й.*Шафариком*, Ф.*Палацьким* та ін., сприяв поширенню істор. знань про слов'ян. народи. Видавав часописи «Московский вестник» (1827—30) і «Москвитянин» (1841—56). В останньому був створений окремий відділ публікації істор. матеріалів, в якому друкувалися також твори з укр. тематики І.*Срезневського* та ін. учених, у т. ч. нарис «Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века» (1855, № 19—20) М.*Костомарова*. Виявляв інтерес до укр. літератури, зокрема до творчості Т.*Шевченка*. Зібрав багато істор. джерел, у т. ч. українських, серед них літопис С.*Величка*, текст якого видруковано 1848—64 зусиллями *Київської археографічної комісії*. У літературі виступав як письменник, що перебував під впливом романтичних і великодержавницьких ідей, у публіцистиці — як захисник офіціозної теорії «православ'я, самодержавства і народності», в історичних працях — як послідовник норманізму (див. *Норманська проблема*). Визнання самобутності рос. *історичного процесу* складало основу історичних поглядів П. Він вважав, що «вечное начало, русский дух» є стрижнем рос. історії і що в ній повністю відсутня внутр. боротьба на відміну від Зх. Європи. Істотно вплинув на формування наук. світогляду фахових істориків, зокрема — галичанина Д.*Зубрицького*, який став прихильником *кріпацтва* та *самодержавства* в особі рос. імп. *Миколи I*. П. — автор творів про слов'ян і походження Русі, досліджень із давньої рос. історії, в яких тенденційно висвітлював добу *Київської Русі* та України 15—16 ст., історію укр. козацтва, заперечував самостійний і спадкоємний характер укр. істор. процесу, існування українців як окремого народу із власною мовою і к-рою. Із цих питань вів публічні диспути та дискусії в пресі з М.*Максимовичем* і М.Костомаровим, котрі на основі фактичного матеріалу спростовували його твердження як одного з натхненників «москвофілів». Зокрема, це яскраво віддзеркалюють розвідка М.Максимовича «О мнимом запустении Украины» (1856) та його «Письма к Погодину о самобытности малороссийского наречия» (1863), полемічні твори М.Костомарова з 1860 р.: «М.П. Погодину (письмо по поводу статьи "Начало Руси")», «Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей» та ін.

П. у м. Москва.

Праці: О происхождении Руси. М., 1825; Исследования, замечания и лекции о русской истории, т. 1—7. М., 1846—57; Древняя русская история до монгольского ига, т. 1—3. М., 1871.

Літ.: Пятидесятилетие гражданской и ученой службы М.П. Погодина. М., 1872; Библиография сочинений и переводов М.П. Погодина. Отчет и речь, произнесенные в торжественном собрании Московского университета, 12 января 1876 года. М., 1876; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. К., 2005.

Ю.А. Пінчук.

ПОГОЛО́ВЩИНА — поголовний загальнодерж. податок, який періодично збирали «на потребу земську» правителі *Великого князівства Литовського*, у т. ч. з укр. підданих. 1514 і 1519 розміри П. були такими: урядники й *пани* платили «зі своєї голови», а також зі всіх своїх домочадців по 1 *злотому* (30 литов. *грошів*); кожен шляхтич та члени його сім'ї — по 2 гроші, простолюдини («вільні» і «невільні») — по 1 грошу «з кожної душі». П. 1565 зобов'язані були платити всі *міщани* (як великокнязівських, так і приват-

них міст): торгівці й ремісники — по 6 грошів; корчмарі й перекупники — по 4 гроші; всі ін. постійні жителі міст — по 3 гроші; городяни без певних занять («люзні», «музики») та постійної служби — по 8 грошів. Окрім того, усі євреї в містах повинні були сплатити по 15 грошів «від голови», а татари — по 10 грошів від себе і по 5 грошів від членів своїх сімей. Селяни великокнязівських і приватних поселень («домові господарі») платили від себе, своїх сімей, а також своїх наймитів, *комірників, поплечників* — по 2 гроші. *Городники* давали по 1 грошу, люди «на волі» — по 5 грошів, *челядь* із будинком і наділом платила по 5 грошів, а челядь, яка мешкала в чужих дворах, та *бояри путні* не платили нічого. П. проіснувала до початку *Національної революції 1648—1676.*

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1917; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

«ПОГО́НЯ» (білорус. «Пагоня», литов. «Vytís», польс. «Pogoń») — *герб* литов. та білорус. держ. і територіальних утворень, а також міст, значного кола князівських родів, символ громад. та політ. об'єднань.

Класична «П.» виглядає таким чином: червлений щит із вершником на срібному коні. У правиці рицаря — піднятий меч, у левиці — лазуровий щит із золотим шестикінечним хрестом. Інколи зліва у вершника є піхви, а з-під сідла виглядає трикінечна попона. Існує варіант «П.», в якій на щиті вершника замість хреста зображені «колюмни» (стовпи Гедиміна).

Образ озброєного вершника є давнім і досить поширеним символом, який трапляється як в західноєвроп., так і східноєвроп. геральдиці. Напр., його використовував новгород. кн. *Олександр Невський.*

Білорусько-литовські літописи 1-ї пол. 16 ст. пов'язували «П.» з легендарним вел. кн. литов. Наримунтом Романовичем (серед. 13 ст.), однак уперше як символ литов. *великих князів* вона зафіксована 1366 на печатці вел. кн. литов. *Ольгерда.* Згадується в *Густинському літописі* як герб *Великого князівства Литовського.* Як герб «П.» зображена на печатках вел. князів литов. *Ягайла* (1386, 1387) та *Вітовта* (1401). На поч. 15 ст. «П.» стала держ. символом ВКЛ. Спочатку рицар дивився ліворуч, однак із 1-ї пол. 15 ст., відповідно до приписів європ. геральдики був розвернутий в ін. бік. Назва, імовірно, затвердилась за гербом уже наприкінці 15 — на поч. 16 ст. За однією з версій, вона походить від назви воєнної дії, коли після звільнення міста від облоги все військо та озброєні місц. мешканці переслідували загони ворогів, що відступали, тобто здійснювали «погоню».

Із мінімальними змінами «П.» залишалася держ. гербом ВКЛ та частиною герба *Речі Посполитої* до 1795, коли більшість її територій увійшла до складу Рос. імперії. Різні варіанти «П.» були гербами Віленського, Мінського, Брестського, Полоцького та ін. воєводств (окрім Жемотійського) ВКЛ.

За рос. часів «П.» була гербом багатьох білорус. і литов. міст — Вільни (нині м. *Вільнюс*), Полоцька, Вітебська (нині місто і центр Вітебської обл., Білорусь) та ін. і як територіальний герб потрапила до держ. герба Рос. імперії. На 1900 вона входила до зображення гербів 22-х міст Рос. імперії, а також Віленської та Вітебської губерній і Білостокської області.

«П.» була родовим гербом *Гедиміновичів*, тому входила до гербів багатьох князівських родів, які виводили своє походження від литов. династії, — *Олельковичів*, Бєльських, *Сангушків*, *Чорторийських*, Голіциних, Куракіних, Хованських, Трубецьких та ін.

1918 «П.» була проголошена гербом незалежної Литов. Республіки (проіснував до 1940) та емблемою Білорус. Нар. Республіки (у Білорус. РСР не використовувалася). 1920—22 «П.» — складова герба невизнаної д-ви «Серединна Литва». 1918—39 «П.» прикрашала герби Віленського, Підляського та Поліського воєводств Польс. Республіки (2-ї Речі Посполитої). За часів гітлерівської окупації «П.» разом з ін. нац. символами вживалася білорус. колабораційним урядом — Білорус. центр. радою.

1988 «П.» стала одним із символів литов. і білорус. руху за нац. відродження. 11 березня 1990 рішенням ВР Литов. Республіки (т. зв. Відновлювальний Сейм) відновлена як держ. герб. 10 грудня 1991 постановою ВР Республіки Білорусь «П.» проголошена держ. гербом (колір рицарського щита — білий), але 1995 через референдум, проведений за ініціативою президента Білорусі О.Лукашенка, позбавлена статусу герба і стала символом опозиції.

Сьогодні «П.» входить до гербів Вітебської і Гомельської областей Республіки Білорусь, білорус. міст Могильов, Речиця, Лепель та ін., а також є символом білорус. громад. об'єднань — Консервативно-християн. партії — БНФ, Т-ва білорус. мови ім. Ф.Скорини, Об'єднання білорусів світу «Батьківщина» та ін. У Польщі «П.» залишилася в гербах Підляського воєводства та Бяльського повіту. Вона прикрашає також герби рос. міст Невель, Велиж, Себеж, які колись входили до складу ВКЛ.

Літ.: *Винклер П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. СПб., 1899; *Цітоў А.* Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. Менск, 1999; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець 9 — початок 16 ст.): Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000; *Шаланда А.* Пагоня. В кн.: Вялікае Княства Літоўскае, т. 2. Менск, 2005; Геральдика мира. Минск, 2008.

Т.А. Балабушевич, В.В. Томазов.

ПОГОРИ́НА — давньорус. волость у басейні р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Географічно й політично тяжіла до *Волині*, з кінця 1070-х рр. належала до *Волинського князівства* Ярополка Ізяславича. Та по загибелі Ярополка (1086) вел. кн. київ. *Всеволод Ярославич* приєднав П. до київ. великокнязівського до-

Ф.П. Погребенник.

мену. В серед. 12 ст. П. була предметом змагань між київськими, суздальськими і волинськими князями. Тоді П. стала удільним князівством, в якому правив онук *Володимира Мономаха* Володимир Андрійович (сидів у м. *Дорогобуж*). По смерті Володимира (1170) П. увійшла до складу *Луцького князівства*. Літописи називають такі міста П.: Дорогобуж, *Пересопниця, Бужськ, Шумськ, Тихомль*, Вигошів, *Гнойниця*. Нині територія давньої П. входить до складу *Рівненської області*, *Тернопільської області* та *Хмельницької області*.

Літ.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.

М.Ф. Котляр.

ПОГО́СТ — центр. поселення територіальної громади в *Київській Русі* (згодом, очевидно, територіальна одиниця, яка включала й околичні землі та поселення). Після адміністративно-територіальної реформи кн. *Ольги* на погостах зупинялися князівські урядники, які збирали податки з навколишнього населення. Починаючи з 15 ст. П. фіксується лише в Рос. д-ві й означає селище із церквою, цвинтарем, та, інколи, торговищем (із XIX ст. погостом найчастіше називали «цвинтар». На укр. землях «погостами» називали наприкінці 17 — у 18 ст. деякі поселення розкольників-переселенців із Росії.

Літ.: *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. Л., 1986.

А.О. Гурбик.

ПОГРЕБЕ́ННИК Федір Петрович (23.06.1929—10.01.2000) — літературознавець. Д-р філол. н. (із 1981), професор. Засл. діяч н. і т. України. Член Спілки письменників України. Н. в с. Рожнів (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.). 1953 закінчив філол. ф-т Чернів. ун-ту, а 1956 — аспірантуру при кафедрі укр. літератури цього ж ун-ту. Працював у музеї Ю.Федьковича, у газ. «Радянська Буковина». Із 1959 — провідний наук. співробітник Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР.

П. — автор понад 1300 наук. і худож. публікацій. Осн. праці: «Іван Франко і музика» (1956), «Осип Маковей і народна творчість» (1958), «Осип Маковей» (1960), «Лесь Мартович» (1971), «Василь Стефаник у слов'янських літературах» (1976), «Василь Стефаник: Семінарій» (1979), «Сторінки життя і творчості Василя Стефаника» (1980), «Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах» (1986), «Ольга Кобилянська» (1988), «Історія української літературної критики» (1988), «Наша дума, наша пісня», «Ще не вмерла Україна» (обидві — 1991), «Богдан Лепкий» (1992, 1993), «Літературознавчий словник-довідник» (1997). П. є співавтором фундаментальних праць з історії укр. літератури: у 8-ми томах (1967—71), у 2-х томах (1987—88), у 2-х книгах (1993—95; 2-ге вид. — 1998).

П. — один з осн. текстологів в Україні. Він відредагував і підготував до друку 6 томів (із 50-ти томів) творів І.*Франка*, 6 томів М.*Коцюбинського*, 5-томники О.*Кобилянської* та О.*Білецького*, 2-томник Г.*Хоткевича*, однотомники Є.Ярошинської, В.*Стефаника*, Л.*Мартовича* та ін. Кількасот статей, нарисів і рецензій П. опублікував у різноманітних довідниках, енциклопедіях, збірниках і часописах України та за кордоном.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1988) та премії ім. Д.Загула (1998).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Мельничук Б.* Подвижницька одержимість. «Буковина», 1999, 23 червня; Пам'яті Федора Погребенника: Некролог. Там само, 2000, 14 січня; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

М.А. Богайчук, О.Я. Івасюк, О.Д. Огуй.

ПОГРЕБИ́ЩЕ — місто *Вінницької області*, райцентр. Розташов. у верхній течії р. Рось (пр. Дніпра). Населення 10,7 тис. осіб (2005).

Урочище Погребище на теренах *Брацлавського воєводства* відоме із серед. 16 ст. Із 1578 місцевістю володів кн. Януш Збаразький (див. *Збаразькі*). Він спорудив замок і осадив місто (уперше згадується під 1585), яке стало центром Погребищенського ключа (маєтку; див. *Ключ*). Перебуваючи під владою *Речі Посполитої* (до 1648 і 1714—93), а потім Рос. імперії, П. залишалося приватновласницьким містечком аж до поч. 20 ст. (після вигасання роду князів Збаразьких належало князям *Вишневецьким*, Радзивіллам, із 1760-х рр. — магнатам Ржевуським).

Із 1648 — під контролем *Війська Запорозького*. 1649 згадується як сотенний центр Кальницького полку (див. *Вінницький полк*), 1654 — як сотенний центр *Паволоцького полку*. У період *Національної революції 1648—1676* П. не раз потерпало від воєнних дій (1648 його здобували М.*Кривоніс* та кн. Я.*Вишневецький*, 1653 — С.*Чарнецький*). Місто занепало, а в 1670-ті рр. знелюдніло. Знов почало заселятися на рубежі 17—18 ст., коли опинилося на території, контрольованій С.*Палієм*. 1712, імовірно, мешканці були переселені на лівобережжя Дніпра в ході «Великого згону». 1714 П. повернулося під владу Речі Посполитої. 1736 містечко захопили гайдамаки, 1768 — учасники *Коліївщини*.

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) місто було у складі *Брацлавського намісництва*, із 1797 — Махнівського (із 1846 Бердичівського) повіту *Київської губернії*. Після того, як у 1890-ті рр. повз П. проклали залізницю Козятин (нині місто Він. обл.) — *Умань*, у містечку з'явилися значні підпр-ва — цукровий з-д (1900) і паровий млин

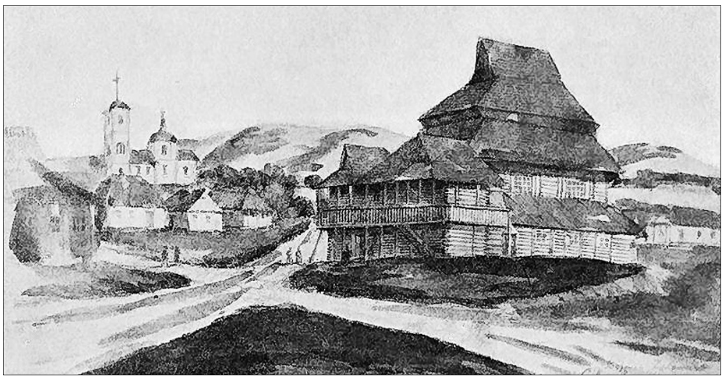

Погребище. Синагога та парафіяльний костьол. Малюнок Н. Орди. 1872.

(1902). 1897 П. мало бл. 6 тис. мешканців.

У період *Української революції 1917—1921* влада в П. не раз змінювалася. 6 червня 1920 остаточно встановилася рад. влада. Райцентр із 1923. 1938 П. отримало статус с-ща міськ. типу. Було окуповане гітлерівської Німеччиною з 21 липня 1941 до 31 грудня 1943. Із 1984 має статус міста.

Із 17 ст. в П. існувала єврейс. громада, знищена гітлерівцями. Видатною пам'яткою арх-ри була дерев'яна *синагога* 17—18 ст., спалена під час Укр. революції 1917—21.

У П. народилася і працювала фольклорист-аматор Н.Присяжнюк (1894—1987).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Геврик Т.* Синагоги. «Пам'ятки України», 1989, № 3—4; *Гудзевич А.* Погребище. В кн.: Містечка Східного Поділля. Вінниця, 2002; *Крикун М.* Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття. В кн.: *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях. Львів, 2008.

Д.Я. Вортман.

ПОГРЕБНЯ́К Петро Степанович (10.07(27.06).1900—25.07.1976) — учений-лісівник, грунтознавець, еколог. Академік АН УРСР (1948), віце-президент АН УРСР (1948—52). Н. в с. Волохів Яр (нині село Чугуївського р-ну Харків. обл.). 1924 закінчив ф-т лісівництва Харків. с.-г. ін-ту. Завідував кафедрами: Брянського лісотех. ін-ту (1931—32), Київ. лісотех. ін-ту (1933—41), Київ. ун-ту (1944—47, 1953—55), Житомир. с.-г. ін-ту (1962—64). Завідував відділами: Ін-ту ботаніки АН УРСР (1944—45, 1976), Центр. респ. ботанічного саду АН УРСР (1957—61), Ради з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР (1965—70), Сектору географії АН УРСР (1970—76). Організатор і перший директор Ін-ту лісівництва АН УРСР (від 1954 — Ін-т лісу АН УРСР; 1946—56). Голова Ради з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР (1948—52). Засновник і перший керівник Укр. т-ва охорони природи (1950—62).

Автор наук. праць у галузі лісівництва, грунтознавства, геоботаніки, *палеогеографії*, ландшафтознавства, фізичної географії. Один з авторів т. зв. едафічної мережі — методу класифікації типів лісів. Створив новий напрям лісівництва — порівняльну екологію рослин. Заснував наук. школу в лісівництві (укр. екологічна лісова типологічна школа).

П. у м. *Київ.*

1990 його ім'я присвоєно Львів. лісотех. інститутові.

Праці: Основы лесной типологии. К., 1955; Лесное почвоведение. М., 1965 (у співавт.); Общее лесоводство. М., 1968; Лісова екологія і типологія лісів: Вибрані праці. К., 1993.

Літ.: Петро Степанович Погребняк. К., 1978.

Л.О. Гаврилюк.

П.С. Погребняк.

ПОГРІБНЯ́К Яким Кіндратович (н. 1707 — р. с. невід.) — нар. зодчий 18 ст., під орудою якого було споруджено пам'ятки дерев'яної церк. арх-ри — п'ятиверхі церкви в *Мерефі* й слободі Артемівка (нині — частина м. Мерефа) на Харківщині, дев'ятиверхий Свято-Троїцький собор у Новоселиці (*Новомосковську*; див. *Троїцький собор* у *Новомосковську*) та ін. Був родом із с. *Нова Водолага.* П'ятиверха Введенська церква (1761) в слободі Артемівка, відзначалася особливою вишуканістю.

Дослідники відзначають архіт. правильність форм Свято-Введенської церкви, стрункість, високу мистецьку техніку задуму й виконання. Складна гра поверхонь, горизонтальних і вертикальних ліній, контрастний перегук білих верхів та кольорових одвірків дають підставу зіставити цю споруду із стильовою системою рококо.

Погрібняк Я. Свято-Введенська церква у слободі Артемівка. 1761. Малюнок С. Таранушенка. Початок 1930-х років.

Церкву обміряв, зафотографував С.*Таранушенко* (1927, за ін. даними, на початку 1930-х рр.), проте згодом її було знищено.

С.Таранушенко пов'язує форми Артемівської Свято-Введенської церкви з архіт. особливостями чималої групи слобожанських храмів, яку прийнято називати Лимано-Бишкинською групою (див. *Лиманська школа*). Дуже ймовірно, що деякі із храмів Лиманської школи були збудовані під орудою П. З ім'ям цього зодчого пов'язується і спорудження Спасо-Преображенської церкви в Кам'янці на Запорожжі.

Вершинним архіт. творінням П. став дев'ятиверхий Свято-Троїцький собор у Новоселиці (Новомосковську). За висновками авторитетних учених із різних країн (Б.Флетчер, Д.Бакстон, Ю.Стржиговський та ін.), у царині церк. дерев'яної арх-ри укр. зодчі досягли мистецьких вершин.

Літ.: *Надхин Г.* Церковные памятники Запорожья. М., 1877; *Таранушенко С.А.* Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII—XVIII віків. В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; *Логвин Г.* Храми козацької доби. «Народне мистецтво», 1997, № 1; *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Днепропетровск, 2000; *Яворницький Д.І.* До історії степової України. Дніпропетровськ, 2004; *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. К., 2007.

А.Л. Зінченко.

ПОГРО́МИ ЄВРЕ́ЙСЬКІ — насильницькі акти по-антисемітському налаштованого цивільного населення і військових переважно в періоди соціальних катаклізмів і ослаблення централізованої влади, спрямовані проти євреїв, які супроводжуються знищенням майна, грабуванням, наругою над особистістю, а часто — і позбавленням життя. Сам термін широко увійшов в ужиток після першої значної хвилі антиєврейс. ексцесів 1881—84 в Рос. імперії. Проте часто його застосовують щодо хронологічно більш віддалених подій, зокрема, у випадку України — щодо антиєврейс. ексцесів періоду Хмельниччини, *Коліївщини* і навіть заворушень 1113 в *Києві* після смерті кн. *Свя-*

Н.Г. Подаляк.

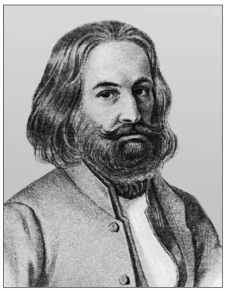

О.В. Поджіо.

тополка Ізяславича. Єлизаветградський погром 15—17 квітня 1881 розпочав хвилю погромів (переважно розгромлювалися оселі та торгові лавки, але й були десятки вбитих), що прокотилася Україною 1881—84 (найбільш значні з них — київський, смілянський, одеський, балтський і летичівський — мали місце в перші два роки). Ці погроми відбувалися на екон. ґрунті та були спричинені політ. нестабільністю після вбивства рос. імп. *Олександра II*, а почасти — і пропагандою окремих народовольців (див. *«Народна воля»*). Їх наслідком став початок масової еміграції євреїв Рос. імперії до США та ін. країн. Друга хвиля масових П.є. припала на 18—29 жовтня 1905 — час після проголошення Височайшого маніфесту 17 жовтня (див. *Маніфест 17 жовтня 1905*; окремі погроми мали місце й 1906); зареєстровано понад 600 погромів і понад 800 убитих, матеріальні втрати бл. 200 тис. євреїв склали понад 62 млн *рублів*. Як наслідок, в одну лише Пн. Америку 1906—07 емігрувало 240 тис. євреїв. Широка участь євреїв, які мешкали у *«смузі осілості»*, у політ. житті, зокрема — у революц. орг-ціях, полегшувала погромну агітацію чорносотенним орг-ціям (див. *«Чорна сотня»*), котрі кваліфікували революц. події в Рос. імперії як спробу єврейсько-інородних, масонських сил зруйнувати державу. Під час *Першої світової війни* П.є. в окремих місцях окупованих укр. земель *Австро-Угорщини* (у ході наступу та відступу) влаштовували рос. війська. Починаючи із серпня 1917, протягом кількох місяців погроми (переважно безкровні) вчиняли солдати та окремі частини, що територією України поверталися із фронту. Особливістю погромів в Україні 1918—21, в яких брали участь усі протиборчі сили (на долю *Армії Української Народної Республіки* та підрозділів, що їй формально підпорядковувалися, припадає 40 %, незалежних формувань — 25, Білої армії — 17, Червоної — 9, Н.*Григор'єва* — 4, польської — 3, невстановлених загонів — 3 % скоєних погромів), був їх надзвичайно кривавий характер (бл. 50—60 тис. убитих). Сприяло погромній хвилі стереотипне сприйняття населенням рад. влади як «єврейсько-більшовицької». Трагедією урядів *Директорії Української Народної Республіки* було те, що в умовах анархії, відсутності контролю над низовими структурами влади та отаманськими військ. підрозділами (див. *«Отаманщина»*), вони виявилися безсилими в боротьбі з антисемітськими настроями в країні та у військах. Це призвело до творення у світі уявлення, що укр. нац. рух значною мірою був антисемітським, що, у свою чергу, виразно далося взнаки під час процесу над убивцею С.*Петлюри* С.Шварцбардом, якого виправдав франц. суд.

Літ.: *Batchinsky J. et al.* The Jewish Pogroms in Ukraine: Authoritative Statements on the Question of Responsibility for Recent Outbreaks against the Jews in Ukraine: Documents, Official Orders, and Other Data Bearing on the Facts as They Exist Today. Washington, 1919; *Heifetz E.* The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919. New York, 1921; Материалы для истории антиеврейских погромов в России, т. 2. Пг.—М., 1923; *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине: 1917—1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений). Берлин, 1923; Committee of the Jewish Delegations. The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917—1920): Historical Survey with Documents and Photographs. London, 1927; *Шехтман И.Б.* Погромы Добровольческой армии на Украине (к истории антисемитизма на Украине в 1919—1920 гг). Берлин, 1932; Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Jewish History Cambridge, 1992; *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914—1920 (від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах). К., 1998; *Abramson H.* A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917—1920 [частина 4-та: «The Pogroms of 1919»]. Cambridge, Massachusetts, 1999; *Шульгин О.* Україна і червоний жах: Погроми в Україні. К., 2001; Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918—1922 гг. М., 2007.

В.Б. Любченко.

ПОДАЛЯ́К Наталія Гордіївна (28.10.1948—25.07.2010) — історик. Д-р істор. н. (1999), професор (2000). Член Ганзейського істор. т-ва (ФРН). Н. в м. Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь) у сім'ї службовців. Закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту (1971). 1971—75 — аспірантка кафедри історії Стародавнього світу та середніх віків Київ. ун-ту. Під керівом д-ра істор. н., проф. В.*Маркіної* захистила канд. дис. з історії середньовічного міста (1977), яка стала основою монографії «Ганза: Мир торговли и политики в XII—XVII столетиях» (1998). Упродовж 1981—99 працювала доцентом у Київ. ін-ті к-ри (із 1997 — Київ. ун-т к-ри і мист-в). Захистила докторську дис. на тему: «Приватносеньйоріальні міста Макленбурга і торгово-політична система Ганзи в XII—XV ст.» (1998). 1999—2010 — професор Дипломатичної академії України при МЗС України, Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія».

Фахівець з історії торгово-політ. діяльності Ганзи, середньовічного міста, міжнар. відносин і дипломатії епохи *середньовіччя*. Автор понад 200 наук. праць, у т. ч. індивідуальних монографій, шкільних підручників із всесвітньої історії для 7-го і 8-го класів.

П. у м. *Київ*.

Праці: Ганза: Мир торговли и политики в XII—XVII столетиях. К., 1998; Історія середніх віків: Підручник для 7 класу. К., 2000, 2004; Всесвітня історія: Новий час: Підручник для 8 класу. К., 2008; Могутня Ганза: Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII—XVII століть. К., 2009.

Літ.: Жінки-вчені Києва. К., 2003; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 3, ч. 1. К.—Львів, 2003.

Г.Г. Денисенко.

ПОДВІ́РНЕ ОПОДАТКУВА́ННЯ — пряме оподаткування сел. і міщанських дворогосподарств у *Лівобережній Україні*, яка перебувала у складі Рос. д-ви. П.о. прийшло на зміну посошному поземельному податку й на укр. землях існувало з кінця 17 ст. (у Росії було запроваджене 1679 після перепису населення 1676—78) до 2-ї пол. 18 ст., коли було замінене прямим подушним податком. Відповідальність за остаточний розподіл між дворами П.о. уряди покладали на місц. самоврядування сільс. та міських громад.

Літ.: *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна, т. 8. К., 1999.

А.О. Гурбик.

ПО́ДЖІО Олександр Вікторович (15.04.1798—06.06.1873) — уча-

ник *декабристів руху*, член Північного і Південного т-в, підполковник (до 1826). Н. в м. Миколаїв у сім'ї італійця, штаб–лікаря, секунд-майора, який отримав *дворянство* після участі в битвах російсько-турец. війн і 1812 купив маєток (с. Янівка Чигиринського пов.). Здобув початкову освіту в Одес. повітовому училищі. Із 1814 служив підпоручиком у гвард. Преображенському полку в *Санкт-Петербурзі*, відвідував лекції «із природного права» проф. О.Куніцина. Вступ до таємного т-ва *«Союз благоденства»*, до якого був прийнятий М.Луніним (1821), пояснював тим, що в Росії після *Війни 1812* «слід було думати про народ, який одержав перемогу», попри це народ «не отримав зменшення податків і громадянських свобод». 1822 зустрівся з членами Пд. т-ва В.*Давидовим* і кн. С.*Волконським*, виконував доручення зв'язкового. Став переконаним прихильником ідеї П.*Пестеля* про запровадження в Росії респ. правління.

У квітні 1823 переведений на службу до Дніпровського піх. полку, що розміщався в Україні, але захворів і на місце служби прибув наприкінці січня 1824, коли в *Києві* відбувався з'їзд Пд. т-ва (у будинку В.Давидова), де познайомився з його керівним складом і запропонував здійснити заміну керівника Пн. т-ва М.М.*Муравйова*, прихильника конституційно-монархічного правління. Ініціював обрання на цю посаду представника від радикальної частини т-ва — т. зв. Пн. управи у складі К.*Рилєєва*, кн. Є.Оболенського, Ф.*Вадковського* та ін. Продовжував діяльність у складі *Кам'янської управи* Пд. т-ва, прийняв респ. платформу *«Руської правди» П.Пестеля* стосовно вбивства імператорської сім'ї, ліквідації кріпосного права та встановлення після усунення *самодержавства* тимчасового революц. правління.

У березні 1825 П. вийшов у відставку. Після арешту П.Пестеля 13 грудня 1825 в *Тульчині* на нарадах членів Кам'янської управи з 21 по 27 грудня пропонував кілька планів початку дій: виступити з Азовським полком і захопити Тульчин; заарештувати командування й звільнити П.Пестеля з-під варти, потім разом із Черніг. полком на чолі із С.*Муравйовим-Апостолом* іти на Київ і там «закласти головну квартиру» повстанців. Заявляв, що готовий був підняти 1-й Мор. полк Ф. фон дер Вольського в Ризі (нині столиця Латвії) і йти на С.-Петербург та вбити рос. імп. *Миколу I*. П. запевняв на слідстві, що його план дії Кам'янська управа схвалила. Проте кн. С.Волконський як один із керівників управи і старший за званням відмовився брати участь у збройному виступі. Заарештований 3 січня 1826, 12 січня 1826 привезений до С.-Петербурга, де він, як і більшість декабристів, дав слідству відверті свідчення й розкаявся.

Був засуджений до смерті, яка була замінена відбуванням 20-ти років *каторги* в Сибіру. Відбув строк із 1827 по 1839 та був поселений на довічно в Усть-Куті (нині місто Іркутської обл., РФ). Після амністії 1856 в засланні займався різними промислами — молов зерно, шукав золото. 1859 переїхав на проживання до племінника в Псковську губ., потім — до знайомих у Моск. губ., а 1862 — у маєток С.Волконського в с. Вороньки (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.). Від 1862 кілька разів виїжджав за кордон на лікування та з метою дати доньці добру освіту; 1865 у Швейцарії зустрічався з О.*Герценом*, який визнав його заслуги у визвол. боротьбі.

Вважав, що ідея надання селянам землі, вперше висловлена П.Пестелем як частина програми «Руської правди», була здійснена *селянською реформою 1861*.

Хворим із Швейцарії П. приїхав у маєток кн. С.Волконського до його сина, яким опікувався в Сибіру.

П. у с. Вороньки, похований у склепі поруч із С.Волконським і М.*Волконською*.

Тв.: Записки, письма. Иркутск, 1989.

Дж.: Восстание декабристов, т. 4, 10—12. М., 1925, 1975, 1982—84; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1. М., 1931; *Белоголовый Н.А.* Воспоминания сибиряка. Иркутск, 1988; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Її ж.* Предисловие. В кн.: Восстание декабристов, т. 11. М., 1982.

Літ.: *Матханова Н.П.* Декабрист Александр Поджио. В кн.: *Поджио А.В.* Записки, письма. Иркутск, 1989; *Бродская И.И.* Александр Викторович Поджио: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. К., 1991.

І.І. Глизь.

ПОДИ́МНЕ — грошова і натуральна данина, яку платили князівські та приватні піддані на укр. землях у 9—18 ст. У період *Київської Русі* вказаний податок збирався «від диму», який становив госп-во великої нерозділеної родини з госп. двором, житлом, орними землями та угіддями (див. *Дим*). У 14—15 ст. на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського* П., або «подимщину» великокнязівські та шляхетські селяни сплачували на користь *великого князя*, *короля* систематично, інколи не щорічно, а на третій рік. У 1-й третині 16 ст. великокнязівська та королів. влада передає право збору подимщини із приватних підданих виключно в руки феод. знаті. *Шляхта* Подільської землі отримала відповідний привілей 1507, а Київської — 1529.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОДІ́Л, Нижнє місто — істор. місцевість у *Києві*, на надзаплавній терасі Дніпра, між «Київськими горами» та нижньою те-

Поділ. Фрагмент діорами «Київ 13 ст.». 1976. Автор О. Казанський, консультанти Ю. Асєєв, П. Толочко. Національний історичний музей України.

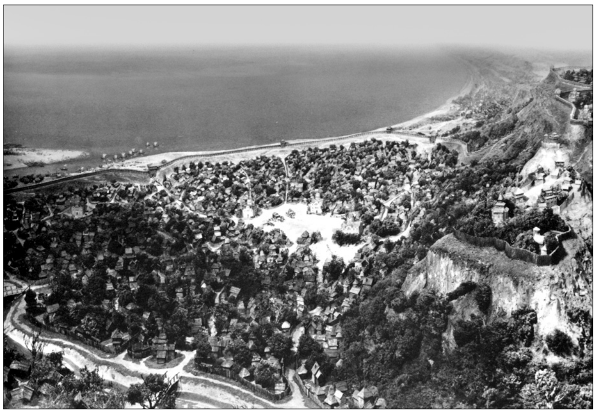

чією *Почайни*. Вперше згадується в літописі під 945. У давньорус. час — гол. *посад* Києва, який сполучався з Верхнім містом (див. *Старокиївська гора*) через Боричів узвіз (за однією з версій, відповідає сучасному Андріївському узвозу). За археол. даними, виник наприкінці 9 ст. Заг. площа у 12—13 ст. сягала 200 га. Із писемних джерел відомо про «столпіє» (дерев'яні укріплення, які захищали П. із пн. зх.), Торговище (гол. ринок Києва), церкви св. Іллі (найдавніший християн. храм, що згадується під 945) та Богородиці Пирогощої (див. *Пирогоща*). Імовірно, літописні Турова і Новгородська божниці теж стояли на П. Почайна правила за міську гавань.

П. має культ. шар потужністю 6—12 м, насичений великою кількістю артефактів 9—18 ст. Його унікальність полягає в тому, що в нижніх верствах завдяки високій вологості ґрунту добре зберігаються об'єкти з органічних речовин, зокрема дерев'яні споруди. Досліджено житлові і госп. будівлі (переважно наземні зруби), ремісничі майстерні, припортові склади, могильники, фрагменти вулиць. Виявлено рештки 5-ти мурованих храмів 12 ст. Встановлено, що П. мав садибну забудову зі стабільними межами дворів. На садибі рядового мешканця, що мала площу 300—400 $м^2$, стояло 2—3 будівлі.

Після *монголо-татарської навали* П. перетворився на головну, найбільш залюднену частину міста. Проте територія П. зменшилася, у 16—17 ст. його пн.-зх. межею була р. Глибочиця (впадала в Почайну, нині в підземному колекторі). *Магдебурзьке право*, яке отримав Київ наприкінці 15 ст., поширювалося тільки на мешканців П. (точніше, на ту частину *міщан*, які були під юрисдикцією *магістрату*). Центром П. була ринкова площа (сучасна Контрактова площа), де стояли *ратуша* (спочатку дерев'яна, із 18 ст. — мурована) і міський собор — церква Успіння Богородиці (давньорус. назва — Пирогоща). Із серед. 16 ст. відомо про гостиний двір та подільські парафіяльні церкви, які до кінця 17 ст. майже всі були дерев'яними, а пізніше замінені мурованими. У 15 ст. засновано Флорівський монастир (див. *Київський Свято-Флорівський Вознесенський монастир*), на поч. 17 ст. — *Київський Братський Богоявленський монастир*, при якому діяла *Києво-Могилянська академія*. До серед. 17 ст. існувала вірм. громада, яка мала власну церкву Різдва Богородиці. У 1-й пол. 17 ст. споруджено 2 муровані катол. храми — кафедральний костьол (зруйнований у 1660-ті рр., рештки виявлено розкопками) і собор домініканського монастиря св. Миколая (монастир існував із

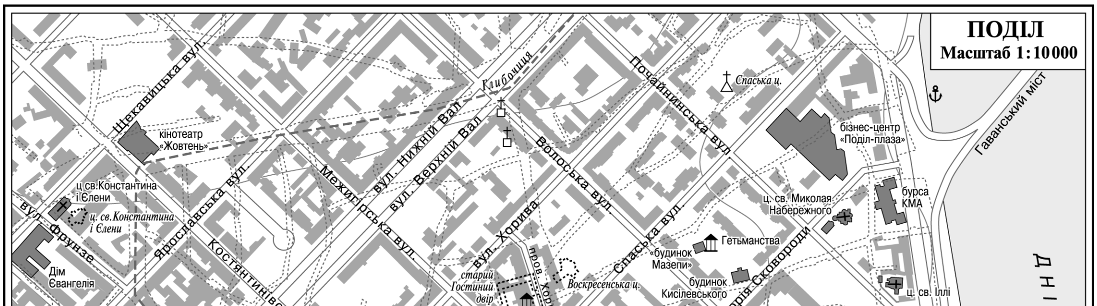

15 ст. до 1649, храм наприкінці 17 ст. став собором православного Петропавлівського монастиря (діяв до 1786), знесений 1935). У 1730-х рр. був заснований *Київський Свято-Катерининський Греко-Сінайський монастир.* Масова забудова П. залишалася дерев'яною, наприкінці 17 — у 18 ст. з'явилися кам'яниці — житлові будинки найзаможніших киян та будинки для цехових зібрань (див. *Цехи*). Із 17 ст. відомо про елементи благоустрою — дерев'яні мостові, водогін із центр. басейном-фонтаном (із 19 ст. відомий як «Самсон»), дренажні канави. У 1760-ті рр. споруджено «старий» мурований Гостиний двір (не зберігся), а 1809—13 — «новий» Гостиний двір (знесений у 1980-ті рр. і відбудований за нереалізованим початковим проектом).

Після катастрофічної пожежі 1811 П. втратив традиційну нерегулярну мережу вулиць, яка у своїх осн. рисах залишалася незмінною з 11 ст., і отримав нове планування із прямокутними кварталами за проектом В.*Гесте* (збереглося кілька ділянок старих вулиць). На гол. площі 1815—17 споруджено новий Контрактовий будинок для проведення *Київського контрактового ярмарку* (перший Контрактовий будинок, споруджений 1799—1801 на Покровській вул., змінив свою функцію). У 19 ст. П. вже не був гол. частиною Києва — спочатку цю роль розділяв із ним Печерськ, а у 2-й пол. 19 ст. міським центром став Хрещатик. Проте велике значення П. в житті міста зберігалося: тут діяли *Київська духовна академія*, ринки і крамниці, порт (1899—1901 збудовано нову гавань). У 19 — на поч. 20 ст. у припортовій зоні та на північ від Подолу сформувалися пром. райони, серед масової малоповерхової житлової забудови почали з'являтися прибуткові будинки.

Із 1790-х рр. П. адміністративно ділився на 2 частини: власне П. (південна) і Плоське (північна); межею між ними була р. Глибочиця. Із 1861 Плоська частина була однією із двох поліцейських дільниць міста, які були доступні для проживання переважній частині київ. євреїв (див. «*Смуга осілості*»).

У рад. час П. втратив багато пам'яток арх-ри, переважно храмів. Найпомітнішими новими спорудами стали гранітна набережна Дніпра (1930—80-ті рр.), річковий вокзал (1957—61), критий ринок (1974—80). Завдяки буд-ву метрополітену в 1970-ті рр. почалися масштабні археол. дослідження. Тоді ж усю територію П. було оголошено археол. охоронною зоною, а його пд. половину — архіт. охоронною зоною. Найцінніші ділянки мають статус архіт. заповідника.

Літ.: Київ: Провідник. К., 1930; *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. К., 1982; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Сагайдак М.А.* Давньокиївський Поділ. К., 1991; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. К., 2002; *Попельницька О.* Історична топографія Київського Подолу XVII — початку XIX ст. К., 2003; Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2004.

Г.Ю. Івакін, Д.Я. Вортман.

ПО́ДІЛИ ПО́ЛЬЩІ 1772, 1793, 1795 — зовнішньополітичні акції стосовно Речі Посполитої з боку Австрії, Пруссії та Росії 1772, 1793, 1795.

Перед першим поділом *Речі Посполитої* (1772) її територія становила понад 730 тис. км^2, чисельність населення — понад 11,5 млн осіб, з яких понад 70 % складали селяни, до 20 % — *міщани*, 6—7 % — *шляхта*, решту — духовенство.

На час безкоролів'я після смерті *Августа III* Веттіна припадають перші спроби здійснення держ. реформ у Речі Посполитій, пов'язані з «Фамілією» Чарторийських (див. *Чорторийські*), очолюваною рус. *воєводою* А.-А. Чарторийським. Навколо цього політ. угруповання згуртувалися ті, хто вважав, що країну можна врятувати від загибелі, до якої вона прямувала, шляхом внесення в її держав. лад змін, які б не порушували його фундаментальних засад. Табір Чарторийських прагнув перетворити Річ Посполиту на сильну аристократичну д-ву з елементами європ. *абсолютизму*, розраховуючи при цьому на підтримку Рос. імперії. Реформи були проголошені на конвокаційному сеймі (див. *Вальний сейм*) у травні — червні 1764 біля *Варшави* в присутності рос. військ, що прибули на прохання «Фамілії». За наполяганням князів Чарторийських сейм був конфедераційним, тобто таким, на якому рішення могли прийматися більшістю голосів (а не так, як у випадку звичайного сейму, під час засідання якого зобов'язував принцип одностайності). Сейм ухвалив важливі постанови, які вносили зміни в систему державної влади: сеймові посли звільнялися від обов'язку дотримуватись інструкцій *сеймиків* кожної із земель Речі Посполитої, якщо ті розходилися з думкою сеймової більшості; обмежувалося застосування liberum veto (див. «*Ліберум вето*»): рішення з екон. питань мали ухвалюватися більшістю голосів; створювалися коронна і литовська скарбові комісії, яким було доручено відати фінансами, торгівлею, ремеслами та шляхами сполучення, і комісія з військ. справ. Із компетенції сеймиків були вилучені податкові питання. Скасовувалися приватні («партикулярні») *мита* й запроваджувалося ген. мито (див. *Мито головне*), уніфікувалися міри та ваги; у королів. містах відновлювалося самоврядування, ліквідувалися магнатські й церк. *юридики*. Реформовано асесорський суд, вищу суд. інстанцію для королів. міст; *Коронний трибунал* поділено на два, прерогативи одного з яких поширювалися на Малопольщу (до складу якої належали також східні землі з українським населенням, крім Волині), іншого — на Великопольщу.

Усупереч бажанню «Фамілії», яка планувала звести на престол кн. А.-А.Чарторийського або його сина Адама-Казімєжа, королем Речі Посполитої 6 вересня 1764 під тиском рос. імп. *Катерини II* і в присутності рос. військ був обраний її колиш. фаворит, племінник кн. А.-А.Чарторийського, стольник литовський князь Станіслав-Антоній Понятовський (1732—98), який прибрав собі ім'я Станіслава-Августа (див. *Станіслав-Август Понятовський*). Катерина II сподівалася, що в його особі матиме покірного собі короля. Невдовзі новий король розпочав обережні реформи в адміністрації, фінансах, освіті.

Політика реформ, спрямованих на виведення Речі Посполитої з екон. й політ. стагнації, усунення вад її ладу, не відповідала стратегії правителів Пруссії і Росії щодо збереження Речі Посполитої як буферної д-ви. Прусь-

кий король Фрідріх II Гогенцоллерн твердив, однак, що «Польщу потрібно тримати в летаргії». Коли з'ясувалося, що кер-во Речі Посполитої не бажає зійти зі шляху реформ, Росія і Пруссія зробили ставку на ті польс. кола, які захищали недоторканність liberum veto та ін. шляхетських вольностей і нетерпимо ставилися до будь-яких змін в ладі д-ви. Катерині II особливо не до вподоби було те, що Станіслав-Август та польс. уряд виходили з-під її контролю. Як знаряддя тиску на них вона обрала т. зв. дисидентське питання, вимагаючи зрівняння в правах християн-некатоликів (протестантів, здебільшого лютеран, і православних) із католиками в Речі Посполитій.

Небажання польс. сторони поступитися в дисидентському питанні призвело до того, що зусиллями царського посла у Варшаві кн. М.В.*Рєпніна* й під прикриттям рос. військ у Речі Посполитій 1767 були скликані дві конфедерації: православна на чолі з білорус. архієпископом Г. *Кониським* у Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь) і протестантська на чолі з Ґ.-В.Гольтцем у Торуні, які зажадали надання дисидентам політ. прав. Проте обидві конфедерації були заслабкі, щоб змусити правлячі кола до поступок. Тоді того ж року Катерина II, щоб домогтися цих поступок, спровокувала створення в Радомі конфедерації катол. шляхти, опозиційно налаштованої щодо реформ конвокаційного сейму й короля Станіслава-Августа. Радомські конфедерати сподівалися при підтримці Росії скинути короля з престолу. Але Станіслав-Август зумів привернути на свій бік Катерину II, яка не погодилася на його детронізацію.

Дисидентське питання розглянув варшавський надзвичайний сейм (5 жовтня 1767 — 5 березня 1768), який відбувався під егідою Радомської конфедерації й диктатом Катерини II. Вибори складу його посольської ізби пройшли під контролем 40-тис. контингенту російських військ у Речі Посполитій. За наказом кн. М.Рєпніна розробка й обговорення законопроектів та вироблення відповідних ухвал відбувалося не у посольській ізбі, а в групі з 66 «делегатів», визначених ним з її складу. Ухвали «делегатів» лише затверджувалися на пленарних засіданнях сейму. З огляду на це сейм був прозваний «делегаційним» або «рєпнінівським» (через постійне втручання в його роботу царського посла). На сеймі проти дисидентських постулатів й рєпнінівської сваволі постала потужна опозиція, куди ввійшли й чимало радомських конфедератів. Князь М.Рєпнін придушив опозицію, здійснивши арешти її лідерів й депортації їх до Росії. У Речі Посполитій це викликало обурення. Але Станіслав-Август не висловив протесту з приводу порушення Росією суверенності сейму й не призупинив його роботу. Заляканий рос. репресіями, сейм ухвалив рішення про зрівняння дисидентів у правах із католиками, наголосивши натомість (за згодою Катерини II), що катол. віра залишається в д-ві панівною.

Ідучи назустріч консервативним колам Речі Посполитої, Катерина II дозволила тому ж сейму ухвалити постанову про кардинальні права, яка підтвердила політ. права шляхти, а також містила пункт про збереження liberum veto із застереженням, що у фінансово-екон. питаннях допускалося вирішення більшістю голосів. Це означало крах реформ конвокаційного сейму 1764. Водночас кардинальні права заборонили шляхті карати підданих смертю — за навмисне вбивство селянина пан мав каратися смертю. Росія декларувала, що є гарантом цих прав. «Делегаційний» сейм схвалив російсько-польс. договір про непорушність кордонів Речі Посполитої.

Після сейму 1767—68 всі три конфедерації були розпущені, оскільки виконали покладені на них завдання. Здавалося, що політика Росії в Речі Посполитій перемогла. Проте безпардонний тиск рос. посла на сейм, насильницькі дії, до яких він вдавався стосовно непоступливих послів, а також надання дисидентам політ. прав викликали в країні величезне обурення. Перед завершенням роботи сейму, 29 лютого 1768, у м-ку *Бар Подільського воєводства* дійшло до скликання військово-політ. конфедерації патріотично й консервативно налаштованої частини шляхти й катол. кліру під гаслами анулювання поступок дисидентам, захисту католицтва й незалежності д-ви. *Маршалком* конфедерації був обраний Ю.Пуласький. Невдовзі *Барська конфедерація* охопила значну частину шляхти і духовенства, поширилася на ін. укр., польс. землі та *Велике князівство Литовське*. Слабо озброєна й недисциплінована кіннота конфедератів вступила у військове протиборство з королів. військом та рос. військ. загонами, запрошеними королем на допомогу. У країні розгорнулася громадян. війна.

Поява рос. війська на укр. Правобережжі сприяла розгортанню тут гайдамацько-сел. руху, що виник на півдні *Київського воєводства* в 2-й пол. травня 1768. Серед укр. народу цей рух отримав назву *Коліївщини*. Польс. уряд звернувся до Катерини II із закликом якнайшвидше кинути свої війська на придушення повстання. Рос. військо допомогло польс. урядовим загонам у червні — липні 1768 придушити Коліївщину.

Через військ. присутність росіян боротьба барських конфедератів ставала безперспективною. 20 червня 1768 вони втратили Бар і змушені були припинити боротьбу. Найактивніші з них виїхали до османських володінь. Проте боротьба спалахнула з новою силою після оголошення *Османською імперією* в жовтні 1768 війни Росії, що змусило останню перекинути свої війська з Речі Посполитої на південь, на турец. театр бойових дій (див. *Російсько-турецька війна 1768—1774*). Загони конфедератів і надалі залишалися переважно кінними, назагал слабо організованими, позбавленими взаємодії й належного озброєння. Заважали й незгоди в кер-ві руху. Відтак конфедератські збройні сили були приречені на виснажливу й малоуспішну партизан. боротьбу. За політ. цілями конфедератський рух був шляхетським, хоча принаймні дві третини його військ. складу становили вихідці з низів; у ньому були задіяні навіть сел. загони, а серед командирів траплялися й міщани.

Щоб послабити свою залежність від Петербурга, Станіслав-Август спробував домовитися з конфедератами, але вони відмов-

лялися вести з ним переговори й 22 жовтня 1770 оголосили його детронізацію. До цієї помилки долучилася й невдала спроба 3 листопада 1771 полонити короля у Варшаві. Розпочалася агонія руху. Зневірена шляхта поверталася додому. У серпні 1772 Барська конфедерація зазнала остаточної поразки. Тисячі конфедератів загинули у боях із рос. військами, понад 10 тис. потрапили до Сибіру. Політ. результати конфедерації були сумні — вона загальмувала проведення держ. реформ, посилила позиції тих правлячих кіл Росії, які були переконані, що Річ Посполиту потрібно ліквідувати як д-ву — якщо не відразу, то поетапно.

Під впливом зазначених кіл Катерина II погодилася на частковий поділ Речі Посполитої, до якого її упродовж кількох років спонукав король Пруссії Фрідріх II. Останнього до цієї акції заохочував приклад Австрії, яка 1769 захопила м. Спіш із навколишньою територією (нині у складі Словаччини), котрий Польща від 1412 тримала в заставному володінні, а 1770 — частину Чорштинського, Новотарзького і Сандецького староств. Фрідріх II також 1770 зайняв прилягаючу до його держави північну частину Речі Посполитої: Гданське Помор'є (крім Ґданська й Торуні), Хелмінську землю, Вармію, а також північну частину Великопольщі, мотивуючи це необхідністю мати санітарний кордон, що повинен був відгородити його державу від епідемії чуми, що спалахнула на території Польщі. У січні 1771 Катерина II оголосила: «Якщо одні беруть, то чом би не мали брати інші». Того ж року розпочалися переговори Росії, Пруссії й Австрії щодо поділу Речі Посполитої. 5 серпня 1772 вони завершилися в *Санкт-Петербурзі* підписанням австрійсько-прусського, австрійсько-рос. й прусcько-рос. договорів. Росія за першим поділом Польщі отримала Інфлянти й зх. частину Білорусі до Зх. Двіни, Дніпра та його правої притоки Друті і суходільної лінії, що тяглася від верхів'я Друті до Зх. Двіни — разом 92 тис. км^2 із населенням 1,3 млн осіб. До Пруссії остаточно відійшли вже раніше окуповані з 1700 території (тобто т. зв. Королівська Пруссія без Ґданська й Торуні та північна частина Великопольщі) — всього 36 тис. км^2 з населенням 580 тис. осіб. Крім того, Пруссія отримала у вічне володіння Лемборське, Битовське і Драгімське староства. Австрія зайняла пд. частину Краківського і Сандомирського воєводств, *Руське воєводство* (без Холмської землі), *Белзьке воєводство* (до Зх. Бугу (прит. Нарева, бас. Вісли) на півночі) та зх. частину Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра Збручем і Стрипою), а також пд.-зх. кут *Волинського воєводства* — разом 83 тис. км^2 із населенням 2,6 млн осіб.

Усього Річ Посполита втратила бл. 30 % території й третину населення. Проти поділу протестував Станіслав-Август, але даремно він апелював до монархів зх. д-в у марному сподіванні хоча б на дипломатичну підтримку Речі Посполитої.

Держави-загарбниці вимагали від польс. сейму затвердження здійсненого поділу. Скликаний 19 квітня 1773 у Варшаві сейм працював під тиском присутніх у столиці рос., прусських й австрійс. військ. 18 вересня 1773 сеймова делегація, під диктат рос. посла, схвалила умови, викладені у російсько-польс., прусcько-польс. й австрійсько-польс. трактатах. 30 вересня 1773 ці документи були ратифіковані сеймом більшістю голосів. Категорично проти виступило лише кілька послів, особливо бурхливо — новогрудський (з Білорусі) Т.Рейтан та його група. Рейтан після цього збожеволів, в результаті чого 8 серпня 1780 вчинив самогубство (відтоді у Польщі започатковано його культ — як символ справжнього патріота, який вшановується й до сьогодні).

На загарбані 1772 польс. землі Пруссія й Австрія поширили свою адм.-тер. систему. Із земель, що ними заволоділа Пруссія, було створено провінцію Зх. Пруссія (тоді ж Князівська Пруссія була названа Сх. Пруссією). Її, як і Сх. Пруссію, поділено на реґенції, а ті — на «землі».

Окупована Австрією 1772 територія отримала назву *Королівство Ґаліції і Лодомерії*. Королівство виникло як результат офіц. обґрунтування включення укр. земель до складу австрійс. володінь: віденські власті твердили, що угорська королівська корона, якою *Габсбурги* володіли з 1526, має істор. права на землі колиш. Галицько-Волин. Русі від зламу 12—13 ст. Посилалися на факт, що після смерті галицько-володимирського кн. Романа Мстиславовича ці землі зайняв 1205 король Угорщини Андраш II, який прийняв титул «rex Galiciae et Lodomeriae», і хоч панування Угорщини не тривало довго, але відтоді угорські королі титулувалися як королі «Ґаліції і Лодомерії». Управління «Королівством», поділеним на дистрикти (округи), очолював призначений імператором губернатор із резиденцією у *Львові*; округами управляли старости. Суд. і фінансовими справами відало відомство, безпосередньо підпорядковане Відню. Виборні посади шляхти були ліквідовані, а їхнє місце зайняла чиновна ієрархія. Австрійс. власті скасували засаду шляхетської рівності. За австрійс. взірцем шляхту було поділено на *магнатів* і власне шляхту. До магнатів зараховано всіх носіїв титулів князя і графа, причому графами ставали всі ті, хто на 1772 у Речі Посполитій були сенаторами, каштелянами, воєводами, міністрами або їхніми нащадками і подавали заяви із проханням надати графський титул та вносили за нього визначену суму.

1775 проголошено створення в Королівстві провінційного сейму, подібного до сеймів, що діяли в ін. землях Австрійс. монархії. У сеймі мали право засідати магнати, шляхта і представники держ. міст. Вони могли лише обговорювати, як проводити в життя урядові рішення. Але й до цього безсилого сейму уряд ставився з недовірою. Вперше він був скликаний імператором 1782, потім — 1786 і 1788. Відтоді й до 1817 сейм не збирався.

Упродовж 1773—92 польс. король і прибічники реформ ще намагалися врятувати залишки Речі Посполитої й зміцнити д-ву. Чотирирічний («Великий») сейм (1788—92) за ініціативою групи патріотично налаштованих реформаторів на чолі з Г. Коллонтаєм ухвалив *Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791*, що запроваджувала у Польщі конституційну монархію, особисті свободи й рівність прав усіх громадян. Вона ділила владу на

законодавчу, виконавчу й судову (це була друга у світі конституція, після конституції Сполучених Штатів Америки).

До реформ Чотирирічного сейму і особливо Конституції 3 травня вороже поставилися в Петербурзі, оскільки вони зміцнювали Річ Посполиту й виводили її з-під опіки Росії. Ще влітку 1790 почало змінюватися ставлення Пруссії до польс. реформ. Після ухвалення Конституції 3 травня Берлін оголосив, що вона суперечить духові польсько-прусського оборонного союзу від 26 березня 1790, тому цей союз утратив свою силу.

Після укладення Росією в січні 1792 *Ясського мирного договору* з Туреччиною Катерина II отримала змогу значно більше уваги приділити ситуації в Речі Посполитій. У Петербурзі вважали, що Варшава перетворилася на друге після Парижа революц. вогнище в Європі й загрожує усталеному порядку. Це стало ідеологічним обґрунтуванням рос. втручання в польс. справи. Безпосередній привід для нього Катерині II дали польські магнати пророс. орієнтації — запеклі вороги реформ Чотирирічного сейму — С.-Ф.*Потоцький*, К.*Браницький* і С.Ржевуський, котрі, заохочувані купкою менш впливових магнатів й за підтримки Катерини II, 27 квітня 1792 в С.-Петербурзі підписали Акт ген. конфедерації. З тактичних міркувань «Акт» був датований 14 травня 1792, а місцем його появи названо Торговицю (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.) — містечко *Брацлавського воєводства* на кордоні Речі Посполитої й *Катеринославського намісництва* Рос. імперії. У Торговиці конфедерація була проголошена, і за назвою цього містечка її стали йменувати Торговицькою (див. *Торговицька конфедерація*). Вона оголосила війну реформам Чотирирічного сейму й Станіславові-Августові.

18 травня 1792, у відповідь на адресований Катерині II заклик кер-ва Торговицької конфедерації про військ. допомогу, 100-тис. рос. армія увійшла на територію Речі Посполитої в районі *Правобережної України* і виступила спільно з конфедератами проти польс. уряду. Король, відповідно до Конституції 3 травня, взяв на себе командування військом на час війни. Польовим командувачем він призначив свого племінника — кн. Ю.-А.*Понятовського*, а його заступником — Т.*Костюшка* (обидва були генералами).

На час вибуху війни уряд Речі Посполитої мав у своєму розпорядженні 60-тис. армію, з якої проти росіян і торговичан діяло бл. 40 тис. вояків. Війська Речі Посполитої чинили відчайдушний опір, проте зазнали приголомшуючого удару з тилу: 23 липня 1792 король Станіслав-Август, який перебував у важкому становищі, у відповідь на заклик до нього Катерини II відступитися від «революції 3 травня» й запевнення, що лише таким чином він може врятувати незалежність Речі Посполитої, приєднався до Торговицької конфедерації й наказав своїй армії припинити бойові дії.

Сподівання короля, що своїм приєднанням до конфедерації він зможе врятувати хоча б якісь здобутки Чотирирічного сейму, не справдилися. У серпні 1792 Варшава опинилася в руках конфедератів і росіян. Реформи Великого сейму були проголошені нечинними, їхні прихильники опинилися поза законом, запроваджено сувору цензуру. Керівники торговицької конфедерації відправили до С.-Петербурга посольство, яке подякувало Катерині II за порятунок Речі Посполитої від «кайданів» реформаторів. За таких умов король висловив імператриці свою готовність зректися престолу, але та не погодилася на це. Катерина II вирішила здійснити новий поділ Речі Посполитої, і їй був потрібний Станіслав-Август, щоб надати цій акції хоча б примарної законності.

Другий поділ Польщі Росія здійснила спільно з Пруссією. Австрія, запевнена Пруссією, що посприяє їй у здобутті Баварії, інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не проявила. Угода про поділ була підписана у С.-Петербурзі 23 січня 1793 царицею Катериною II і королем Пруссії Фрідріхом-Вільгельмом II. Пруссія отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі та Куявії і пн.-зх. частину Мазовії — разом 58 тис. км^2, понад 1 млн осіб. Росія дістала центр. частину Білорусі, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та сх. половину Волин. воєводства — разом 250 тис. км^2 і понад 3 млн жителів. Річ Посполита з територією у 215 тис. км^2 і населенням 3,7 млн осіб опинилася під рос. протекторатом. 22 липня 1793 делегація сейму, який засідав під дулами рос. гармат, підписала трактат з Росією, за яким Річ Посполита відмовлялася від воєводств — Мінського, Київського, Брацлавського й Подільського, а також частин Вільнюського, Новогрудського, Брест-Литовського й Волинського воєводств. На знак протесту проти чергового поділу усі три керівники Торговицької конфедерації виїхали на Захід, що не завадило їм згодом знову домогтися прихильності Катерини II.

Остаточно другий поділ Польщі затвердив Гродненський сейм (17 червня — 23 листопада 1793), який, як виявилося, став останнім сеймом Речі Посполитої. Депутати були так залякані арештами або підкуплені, що жоден не відізвався під час прийняття ухвали про поділ. Ще під час роботи сейму Торговицька конфедерація за наказом з Петербурга була розпущена як непотрібна. Схвалений тим же сеймом у жовтні 1793 російсько-польс. союзний договір дав змогу Росії вводити свої війська на територію Речі Посполитої «за погодженням із польським урядом», заборонив їй вступати в союзи, укладати договори без згоди Росії. Трактат передбачав, що Росія гарантує майбутню польс. конституцію. Той же сейм 23 листопада 1793 ухвалив нову Конституцію. В її основу були покладені відновлені торговичанами кардинальні права. Безземельну шляхту вона позбавила політ. прав, а також встановила, що посольська ізба повинна приймати постанови з важливих питань не менш як двома третинами голосів; постанови ж з ін. питань було дозволено ухвалювати звичайною більшістю. Були збережені особиста недоторканність, право набувати землеволодіння та самоврядування, надані Чотирирічним сеймом міщанам королів. міст. За тією ж Конституцією, сейм мав скликатися раз у чотири роки, відновлювалася Постійна рада. Військо д-ви сейм зменшив до 15 тис. вояків.

Другий поділ Речі Посполитої був для неї катастрофою не лише політичною, а й економічною. Його наслідком став розрив госп. зв'язків між землями, що залишилися в ній, і загарбаними сусідами територіями. Стрімко зросли ціни на с.-г. продукцію і пром. товари. Зазнала краху банк. система, спорожніла держ. скарбниця. У країні зростало незадоволення, ставало зрозуміло, що могутні сусіди не зупиняться на доконаному поділі й д-ві загрожує цілковите зникнення з політ. карти Європи.

Щоб урятувати д-ву, потрібно було скинути правлячий у Варшаві режим й поставити дієздатне кер-во. За умов присутності рос. військ у країні це можна було зробити лише силою зброї. На порядок денний висунулося національно-визвол. повстання. Його підготовка відбувалася як усередині країни, так і за її межами в еміграції, зосередженій, гол. чин., у Саксонії (Конституція Третього травня трактувала, що на польському троні будуть панувати спадкоємці саксонської династії Веттінів). Еміграція зробила спробу заручитися підтримкою повстання революц. Францією, в якій у результаті нар. повстання в Парижі 31 травня — 2 червня 1793 запанувала якобінська диктатура. Для переговорів із франц. урядом був делегований герой війни за незалежність Сполучених Штатів Америки ген. Т.Косцюшко, якого еміграція хотіла бачити на чолі повстання. В еміграції він став одним з лідерів патріотичних сил. У складеному ним у Парижі у січні 1793 меморіалі для франц. міністра закордонних справ Т.Косцюшко виклав програму сусп. реформування Польщі на республікансько-демократично-антифеод. засадах. Проте переговори Т.Косцюшка в Парижі не дали бажаних результатів. Якобінський, як і перед тим жирондистський, уряд заохочував поляків до визвол. боротьби, сподіваючись, що вона послабить ворожі дії Пруссії та Росії щодо Франції, але не дав полякам жодних конкретних обіцянок. У Саксонію Т.Косцюшко повернувся із присвоєним йому почесним титулом громадянина Франц. республіки й усвідомленням того, що поляки мають розраховувати тільки на власні сили. У Саксонії він прийняв пропозицію керівників таємної орг-ції очолити повстання. Нелегально прибувши восени 1793 в околиці Кракова, він переконався, що повстання підготовлене погано й домігся його відтермінування.

На початку березня 1794, унаслідок численних арештів, варшавська змовницько-повстанська орг-ція значною мірою була ліквідована. У зв'язку з цим її члени, які уникнули арешту, дійшли висновку, що справу повстання може врятувати лише негайний виступ. Безпосереднім сигналом до повстання послужив марш у напрямку на Краків бригадира ген. А.-Ю.Мадалинського на чолі загону кавалерії в 1200 осіб на знак протесту проти скорочення армії, що розпочався 12 березня 1794 з Остроленки (на північ від Варшави). Вважаючи, що Краків стане початковим вогнищем повстання, рос. залога міста залишила його. Після цього із Саксонії до Кракова прибув Т.Косцюшко. 24 березня 1794 на центр. площі Кракова він проголосив початок повстання і заприсягнув Акт повстання громадян, мешканців Краківського воєводства. Цей маніфест закликав поляків до боротьби за незалежність, вигнання за межі Речі Посполитої іноз. військ, відновлення колиш. кордонів Речі Посполитої, ліквідацію тиранії чужоземців і зрадників. Маніфест проголосив Т.Косцюшка начальником повстання. Того ж дня він видав повстанські маніфести, звернені до війська, населення і жінок.

На початку повстання у Т.Косцюшка було лише 4-тис. регулярне військо і 2 тис. озброєних косами селян. На чолі цих загонів 1 квітня 1794 він вирушив у напрямку Варшави і з'єднався з А.Мадалинським. 4 квітня під с. Рацлавиці, що на пн. сх. від Кракова, Т.Косцюшко здобув першу перемогу: частково розбив і змусив відступити 3-тис. корпус рос. генерал-майора О.Тормасова. Рацлавіцька перемога, що мала більше морально-психологічне, аніж воєнне значення, не відкрила Т.Косцюшкові шлях до Варшави; він мав замало сил, щоб примусити відступати росіян. Але на звістку про цю перемогу повстання поширилося на Люблінське й Сандомирське воєводства. У ніч з 17 на 18 квітня 1794 вибухнуло повстання у Варшаві. На вулицях Варшави розгорнулися бої, в яких росіянам протистояли польс. вояки та населення столиці. По двох днях запеклої боротьби рос. гарнізон був розбитий. Влада в місті перейшла до Тимчасової заступчої ради як загальнопольс. уряду.

Варшавське повстання змінило розклад військ. сил, відкрило можливість для поширення національно-визвол. руху на Мазовію і *Підляшшя*. У ніч з 22 на 23 квітня 1794 вибухнуло повстання у Вільні (нині м. *Вільнюс*), очолене полк. Я. Ясінським. Тут капітулював невеличкий рос. гарнізон і було проголошено про приєднання ВКЛ до польс. повстання. Влада перейшла до Гол. тимчасової заступчої ради ВКЛ, а великого гетьмана литов. Ш.-М.Коссаковського, як одного з керівників Торговицької конфедерації, за вироком кримінального суду було страчено.

7 травня 1794 у таборі під м-ком Поланець Сандомирського воєводства Т.Косцюшко видав універсал. Його зміст цілком присвячувався сел. питанню, значення якого для долі повстання його начальник чудово розумів. Універсал проголосив, що селяни беруться під опіку уряду. Вони звільнялися від особистої залежності, однак могли піти від свого пана тільки після того, як повністю б із ним розрахувалися і сплатили держ. податки. На час повстання панщина скорочувалася удвічі. Госп-ва, члени яких брали участь у повстанні, звільнялися від панщини на час повстання. Селяни отримували спадкове право на оброблювану ними землю; пан міг позбавити їх землі лише тоді, коли вони не виконували своїх повинностей. Мали бути створені спец. органи нагляду за виконанням універсалу. Духовенству доручалося в костелах і церквах упродовж чотирьох тижнів ознайомити селян з текстом універсалу. Цю ж місію було доручено повітовим порядковим комісіям, члени яких повинні були в селах і храмах читати універсали і заохочувати селян до участі в повстанні.

Наприкінці травня 1794 замість скомпрометованої Тимчасової заступчої ради у Варшаві була створена Найвища нац. рада. До її складу, поряд з поміркованими членами, які в ній переважали, входили й радикально налаштовані Г.Коллонтай та Ф.Дмоховський. Виникнення цього органу влади було важливим етапом у формуванні системи управління відроджуваної д-ви. Монархія зберігалася, але лише формально. Найвищу диктаторську владу мав Начальник повстання. Вищим виконавчим органом був призначений ним уряд — Найвища нац. рада у складі самого начальника, 8 радників, кожен з яких очолював «своє» відомство, та 32-х їх заступників. Органами місц. влади залишалися комісії порядку, куди входили представники шляхти і міщан, що були зрівняні у правах. Діяли також кримінальні суди, завданням яких було карати ворогів повстання.

На етапі найвищого піднесення повстання влітку 1794 його збройні сили становили бл. 70 тис. регулярної армії і 250 гармат, 29 тис. пересувної міліції і 22 тис. міської міліції. Крім того, існувало посполите ополчення, де мали служити особи чоловічої статі віком від 18-ти до 40-ка років. За складом воно було, по суті, селянським, озброєне списами і косами, а тому його використовували переважно для місц. оборони. За час повстання в регулярному війську було задіяно понад 140 тис. осіб, у посполитому ополченні — понад 100 тис.

6 червня 1794 під м-ком Щекоціни Краківського воєводства Т.Косцюшко зазнав поразки від росіян і прусського війська. Після цього він облишив намір очистити Краківське воєводство від рос. і прусських загонів і попрямував до Варшави, куди прибув на початку липня.

13 липня 1794 рос. та прусські війська розпочали облогу Варшави. У Т.Косцюшка були 25-тис. регулярна армія й 140 гармат; його супротивники мали разом 40-тис. військо із 253 гарматами. 20 серпня 1794 емісарам Т.Косцюшка вдалося підняти повстання населення польс. земель, загарбаних Пруссією за першим і другим поділом Речі Посполитої. Повстання охопило Великопольщу, перекинулося на Куявію і Помор'я, знайшло відгомін у Силезії. Переляканий цим Фрідріх-Вільгельм II Гогенцоллерн наказав своїм військам відступити від Варшави. Те саме вчинили рос. війська. Облога Варшави була знята. Натомість росіяни здобули 12 серпня 1794 Вільно, після чого повстання у ВКЛ згасло.

19 вересня рос. військо на чолі з генерал-аншефом О.*Суворовим* під м-ком Тересполь, неподалік Бреста (нині місто в Білорусі), розбило корпус польс. ген. Ю.Сєраковського і попрямувало до Варшави. Назустріч йому з лівого берега Вісли вирушив рос. корпус генерал-поручика І.Ферзена, який у липні — серпні 1794 брав участь в облозі Варшави. Т.Косцюшко спробував заступити шлях І.Ферзенові під м-ком Мацєйовіце, що на правому березі Вісли південніше Варшави. Маючи удвічі менше війська й артилерії, Т.Косцюшко мав намір спільно з корпусом ген. А.Понінського, на підхід якого чекав, дати бій росіянам. Але А.Понінський наказ Т.Косцюшка прибути з корпусом одержав із запізненням. 10 жовтня 1794 І.Ферзен завдав війську Т.Косцюшка тяжкої поразки. У Мацєйовіцькій битві загинули тисячі польс. військовиків, а важко поранений Т.Косцюшко і з ним 5 вищих та 200 інших офіцерів, бл. 2 тис. молодших командирів і солдатів потрапили в полон. Росіяни втратили 1300 загиблими, у т. ч. 30 офіцерів. Мацєйовіцька поразка не була катастрофою з воєнної точки зору. У повсталих було ще достатньо сил для подальшої боротьби. Але полонення Т.Косцюшка негативно позначилося на їхньому моральному стані. Після цієї поразки повстання швидко догоряло.

4 листопада 1794 О.Суворов здобув правобережну частину Варшави — Прагу, дозволивши своїм воякам влаштувати різанину й грабунок населення. За оцінкою О.Суворова, за один лише день було знищено 12 тис. «бунтівників», а ще 2 тис., рятуючись, потонули у Віслі. Дійшовши висновку, що повстання зазнає поразки, його провідники залишили лівобережну частину Варшави. 9 листопада 1794 столиця капітулювала. 30-тис. польс. військо під командуванням ген. Т.Вавжецького, який від 12 жовтня 1794 був Начальником повстання, відступило від Варшави на пд. зх. Його лави внаслідок дезертирства швидко танули, а рештки на чолі з Т.Вавжецьким 16 листопада 1794 під Радошицами, що на пн. зх. від Келець, склали зброю.

Повстання під проводом Т.Косцюшка було приречене на невдачу, оскільки спрямований проти нього «союз трьох чорних орлів», як іменували тоді спілку Росії, Пруссії й Австрії, був надто потужним: на час повстання Пруссія мала 190-тис. регулярне військо, Росія — 400-тисячне, Австрія — 300-тисячне. Поляки не мали можливостей створити навіть 100-тис. армію. Попри це все, повстання мало велике істор. значення. Воно стало початком національно-визвол. руху польс. народу, надихало кілька поколінь поляків на боротьбу за нац. свободу. Повстання вплинуло на нац. самоусвідомлення селянства й міськ. населення, що зрештою активізувало процес формування польс. *нації*.

Придушення повстання 1794 потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої. На основі російсько-австрійс. та російсько-прусського договорів, підписаних у С.-Петербурзі відповідно 3 січня й 24 жовтня 1795, вона втретє, на цей раз остаточно, була поділена. Австрії дісталися землі до Пилиці (прит. Вісли) та Зх. Бугу на півночі й до Вісли на заході (пн. частини Краківського і Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі і Мазовії); разом 47 тис. км^2, 1,5 млн населення. Пруссія отримала решту Мазовії (з Варшавою) і частину Литви та Білорусі до Німана, а також зх. частину Підляшшя й невеличку частину Краківського воєводства біля Сєверського князівства; разом 48 тис. км^2, 1 млн мешканців. До Росії відійшли Курляндія, решта Литви, Білорусі й Підляшшя, зх. частина Волин. воєводства, зх. частини Холмської землі й Белзького воєводства — разом 120 тис. км^2, 1,2 млн населення.

Польс. д-ва перестала існувати. 25 листопада 1795 під тиском Катерини II Станіслав-Август у Гродно (нині місто в Білорусі) зрікся престолу. До підписаної 26 січня 1797 в С.-Петербурзі кон-

венції, як додатку до петербурзького договору від 24 жовтня 1795, була включена таємна стаття, за якою Росія, Австрія і Пруссія зобов'язалися не згадувати у титулатурі своїх правителів назв «Польща», «Польське королівство», ліквідувати польс. громадянство, спільно протидіяти спробам відновлення Польськ. д-ви. Автори конвенції вважали, що Польс. д-ва зникла з політ. мапи Європи назавжди і пам'ять про неї повинна загинути. Конвенція послужила основою для укладення союзу Росії, Австрії і Пруссії, який 1815 переріс у Священний союз монархів цих д-в — могутнього захисника імперських режимів у Європі, котрий, як вважають деякі дослідники, спричинив черговий, четвертий поділ Польщі 1815 (див. *Віденський конгрес 1814—1815*).

У дослідженнях причин падіння Речі Посполитої, які розпочалися одразу після ліквідації цього держ. утворення, увага акцентувалася на аналізові внутр. й зовн. чинників розвитку цієї д-ви в 16—18 ст. Висловлювані при цьому міркування зводяться, по-перше, до того, що держ. лад Речі Посполитої, заснований на засадах шляхетської демократії, у функціонуванні якого дедалі більш деструктивну роль відігравали магнати, послідовно послаблював її, а держ. реформи, завданням котрих було вивести країну із занепаду, проводилися з великим запізненням і нерішуче, майже не порушуючи станово-шляхетський характер ладу; по-друге, до того, що Річ Посполита перебувала в оточенні могутніх абсолютистських д-в, не зацікавлених в її існуванні. Саме ці потужні сусіди-вороги противилися її реформуванню, а коли воно розпочалося, занепокоєні цим, вдалися до ліквідації Польс. державності. Одні історики визначальною в загибелі Речі Посполитої вважають дію внутрішніх, інші — зовн. чинників, треті — синтезують дію чинників внутрішніх і зовнішніх, вважаючи, що ті або інші з них домінували на різних істор. етапах еволюції Польс. державності.

Літ.: *Соловьев С. М.* История падения Польши. М., 1863; *Костомаров Н.* Последние годы Речи Посполитой. СПб., 1870; *Kraszewski J.* Polska w czasie trzech rozbiorów 1772—1797, t. 1—3. Poznań, 1874—75; *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794), t. 3. Kraków, 1884; *Balzer O.* Reformy społeczne i polityczne Konstitucyi trzeciego maja. Kraków, 1891; *Kalinka W.* Sejm czteroletni, t. 1, cz. 1—2; t. 2, cz. 1—2. Kraków, 1895; *Łojek J.* Upadek Konstytucji 3 maja: Studium historyczne. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1976; *Його ж.* Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787—1792. Lublin, 1986; *Його ж.* Dzieje zdrajcy: [Stanisław Szczęsny Potocki (1751—1805)]. Katowice, 1988; *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1993; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Topolski J.* Historia Polski. Poznań, 2008.

О.С. Рубльов.

ПОДІ́ЛЬСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця *Російської імперії*, утворена згідно з указом імператора *Павла I* від 12 грудня 1796. До губернії увійшли повіти ліквідованих *Подільського намісництва*, Брацлавського намісництва та Вознесенського намісництва. Ос-

таточно межі губернії та її поділ на повіти усталилися у 1804. Від цього часу і до початку 20 ст. вона складалася з 12 повітів: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам’янецького, Летичівського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського. Центром губернії був Кам’янець-Подільськ (нині м. *Кам’янець-Подільський*), на початку *Першої світової війни* фактичним центром стала *Вінниця*.

П.г. межувала на заході з австрійською провінцією *Галичина*, з ін. сторін — з рос. губерніями: Волинською, Київською, Херсонською і Бессарабською.

Діловодство аж до 1833 велося поруч з російською і польською мовою. До цього ж часу діяли успадковані від часів *Речі Посполитої* закони і судові установи. 1912—14 у П.г. діяли виборні земські установи. У 1832—1914 П.г. входила до *Київського генерал-губернаторства*.

За переписом 1897 в П.г. було 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст і 120 містечок, чисельність населення — 3,03 млн. чол., з них українці становили 80,9 %, євреї 12,2 %, росіяни 3,3 %, поляки 2,3 %.

Основною галуззю економіки було сільське господарство. У промисловості провідну роль відігравало виробництво цукру. В 1905 поміщикам належало 35,8 % земельної площі. 78 % селянських господарств були безземельними і малоземельними.

Після розпаду Російської імперії П.г. існувала як адміністративно-територіальна одиниця у складі *Української Народної Республіки*, *Української Держави* та УСРР. В 1919 центром П.г. стала *Вінниця*. П.г. ліквідовано згідно з постановою ВУЦВК від 3 червня 1925. Її територія увійшла до складу Вінницького, Кам’янець-Подільського, Могилів-Подільського і Тульчинського округів.

Літ.: Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 2. Подольская губерния. СПб., 1849; *Батюшков П.Н.* Подолия, историческое описание. СПб., 1891; *Мельничук О.Ф.* Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця, 2001; *Калініч Т.Д.* Зміни територіального устрою Подільської губернії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. «Проблеми історії України XIX—XX ст.», вип. XII. К., 2006; *Скрипник А.Ю.* Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793—1914 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2007.

О.Є. Маркова.

ПОДІ́ЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ́ (лат. — Terra Podoliae, польс. — Ziemia podolska) — узагальнена назва *Поділля* в 14—16 ст. в офіц. документах. Від середини 14 ст. використовувалася для означення історичного *Пониззя* та *Подільського князівства*. Після поділу краю на Зх. і Сх. Поділля та утворення 1434 *Подільського воєводства* продовжувала функціонувати в офіц. документах *Королівства Польського* на означення новоствореної адм.-тер. одиниці. Упродовж 14—16 ст. до П.з. помилково зараховувався Теребовлянський пов. Галицької землі *Руського воєводства*. Це пов’язано із традиційним уявленням про цю територію як частину істор. *Поділля*, котра 1395 була відібрана від Поділля і приєднана до Галицької землі Рус. воєводства. Із серед. 16 ст. паралельно набуває поширення офіц. назва — Подільське воєводство.

Літ.: *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu. Kraków, 2000.

В.М. Михайловський.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця у складі *Королівства Польського* (1434—1569) та *Речі Посполитої* (1569—1793). Постало внаслідок: 1) поширення на руські землі Королівства Польського положень Єдльненського привілею 1430 і розповсюдження на місц. *шляхту* положень коронного права, які зрівняли її в правах зі шляхтою коронних воєводств; 2) боротьби за *Поділля* між королем польс. і верховним кн. литов. *Владиславом II* Ягайлом та вел. кн. литов. *Свидригайлом* 1431—32, коли внаслідок перемир’я 1432 за Королівством Польським залишалося Зх. Поділля із замками, центрами старих волостей Кам’янцем (нині м. *Кам’янець-Подільський*), *Смотричем*, Червоногродом (неподалік с. Нирків Заліщицького р-ну Терноп. обл.), Скалою (нині смт *Скала-Подільська*), Бакотою (колишнє село Кам’янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; нині знято з облікових даних), а за *Великим князівством Литовським* — із *Брацлавом*, *Вінницею*.

Починаючи від 1435, у джерелах фіксуються урядники новоствореного воєводства: *воєвода*, *каштелян*, суддя, *підсудок*, *писар*, підкоморій (див. *Підкоморський суд*). Остаточно територія П.в. сформувалася після виправи кам’янецького ген. старости Теодорика з Бучача 1447, у результаті якої до території П.в. було приєднано пн.-сх. повіти із замками *Летичів* і *Хмільник*. Адм.-тер. устрій у 15 ст. був подвійним, поруч зі старими волостями, центрами замкових повітів (Бакотський, Зіньківський, Кам’янецький, Летичівський, Меджибізький, Ровський, Сатановський, Скальський, Смотрицький, Хмільницький, Червоногродський) існував єдиний судово-адм. Кам’янецький повіт.

На серед. 15 ст. стабілізувалися кордони воєводства. Зх. межею П.в. була р. Стрипа (прит. Дністра), нижче м. *Бучач* кордон ішов на схід до р. Збруч (прит. Дністра), залишаючи м. *Чортків* у Теребовлянському пов. Галицької землі *Руського воєводства*, а м. *Гусятин* — у П.в. Далі — вгору по Збручу, вище м. Тарноруда (нині два однойменних села Волочиського р-ну Хмельн. обл. і Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Після чого кордон повертав на схід і у верхів’ях р. Смотрич (прит. Дністра) повертав на північ. Далі йшов лівим берегом р. Вовчок (прит. Вовка, бас. Пд. Бугу), де в її середній течії повертав на пн. сх., і за р. Іква (прит. Пд. Бугу) йшов на схід. За м. Уланів (нині село Хмільницького р-ну Він. обл.) кордон повертав на південь, залишаючи м. Пиків (нині село Калинівського р-ну) і Межирів (нині село Жмеринського р-ну; обидва Він. обл.) в П.в. Потім від верхів’їв р. Мурафа (прит. Дністра) і вздовж неї ішов аж до її впадання в р. Дністер. Пд. кордон ішов берегом р. Дністер. Площа П.в. в межах 1772 становила бл. 19 тис. км^2.

До серед. 16 ст. назва Подільське воєводство (Palatinatus Podoliae) не використовувалася в

офіц. документах. Поширеною була назва *Подільська земля* (Terra Podolie). Наприкінці 16 ст., у 1581, згідно з рішенням варшавського *вального сейму* в м. Летичів утворений *гродський суд*, унаслідок чого П.в. поділилося на 2 суд. гродських *повіти*. Спроби створити 1641 окреме земське судочинство в Летичеві виявилися невдалими.

1672—99 територія воєводства була під владою *Османської імперії*, яка утворила тут *Кам'янецький ейялет*. Тільки 1766, відповідно до постанови варшавського вального сейму, було створено окремий земський суд у Летичеві, що спричинило появу повноцінного Летичівського пов. Третім повітом у П.в., який оформився згідно з рішенням гродненського вального сейму 1726, став Червоногродський. Червоногродському пов. надавалися титулярні земські уряди *хорунжого*, *стольника*, *підчашого*, *підстолія*, *чашника*, *ловчого*, *мечника* і скарбника. Окремого судочинства цей повіт не мав. Унаслідок 1-го поділу Речі Посполитої 1772 територія Червоногродського пов., по р. Збруч, відійшла до Австрійської імперії (див. *Австрія*). Після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 територія П.в. була приєднана до складу *Російської імперії* (Ізяславське намісництво, а пізніше — Подільське намісництво).

Літ.: *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699. Warszawa, 1994; Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik. 1998; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu. Kraków, 2000; *Крикун М.* Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: Статті і матеріали. (Українознавча наукова бібліотека НТШ. Число 30.) Львів, 2011.

В.М. Михайловський.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СТА́РОСТВО (Кам'янецьке генеральне староство) — адм.-тер. одиниця королів. володінь (*королівщин*) на території *Подільського воєводства*. Утворене 29 вересня 1442 згідно з привілеєм польс. короля *Владислава III* для Теодорика з Бучача, відповідно до якого кам'янецькому старосту надано статус генерального (лат. — Capitaneatus Podoliae generalis). П.г.с. взорувалося насамперед на генеральні Руське та Великопольське староства. Генеза староства походить із останньої третини 14 ст., коли фіксуються перші старости в Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Центр. містом був Кам'янець — садиба старости і *гродського суду* (старостинське судочинство). Королів. намісниками (ген. старостами) від самого початку були найбільш довірені особи короля. Пізніше їх помилково називали подільськими генералами, використовуючи дослівну передачу назви уряду польс. мовою (generał ziem podolskich). Упродовж 1442—63 староство перебувало в заставі в родини панів з *Бучача*. Подільська *шляхта* для викупу староства (замку і міста Кам'янця) погодилася на спец. податок — 2 воли з госп-ва.

До складу П.г.с., згідно з привілеєм, входили Кам'янець, *Летичів*, Ров (майбутній *Бар*), Ялтушків (нині село Барського р-ну Він. обл.), *Хмільник*, Скала (нині смт *Скала-Подільська*), Бакота (колишнє село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; нині зняте з облікових даних), *Меджибіж*. Влада старости поширювалася на все Подільське воєводство. Особливістю функціонування П.г.с. було право від імені короля робити застави королівщин на суму до 50 гривен, що було пов'язано з потребою осадження на цій території шляхти, котра мала нести службу з охорони кордону, а також ставало джерелом наповнення королів. скарбу. Деякі з щойнонаведених населених пунктів у 1-й пол. 16 ст. виокремилися в центри негродових старост (Ров (Бар), Хмільник, Скала) зі своїми старостами. Починаючи від 1564 проводилися люстрації староства. Відомі *люстрації* 1564—65, 1570, 1613, 1629, 1665, 1765, 1789. У них відображена структура староства та його прибутковість.

Літ.: *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik. 1998; Люстрації королівщин українських земель XVI—XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. К., 1999; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu. Kraków, 2000; *Михайловський В.* Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442—1506 рр.). «Київська старовина», 2003, № 2; *Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku). В кн.: Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka (Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Wydanie specjalne, Folia 21: Studia Historica III 2004). Kraków, 2004.

В.М. Михайловський.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — державно-територіальне утворення, що виникло в середині 1340-х рр. внаслідок боротьби за спадщину *Галицько-Волинського князівства* (*Королівства Русь*). Засноване кн. Юрієм Коріятовичем, сином Михайла-Коріята Гедиміновича (див. *Коріятовичі*), в серед. 1340-х рр. Територія князівства охоплювала землі від межиріччя Стрипи і Золотого Потоку (обидві притоки Дністра) на зх., до Дніпра — на сх. На пд. зх. природною межею була р. Дністер, на пд. — степова зона, підконтрольна в той час *Золотій Орді*. На пн. межувало з *Волинською землею* та *Київською землею*.

Першими правителями були князі Юрій і Олександр Коріятовичі, які до 1366 виступали на боці роду *Гедиміновичів*, а від 1366 були у васальній залежності від *Королівства Польського*. Починаючи від цього часу володарі П.к. виступали парою: правили разом старший і наступний за віком брати (дуумвірат). 1374 кн. Юрій Коріятович здійснив невдалу спробу посісти престол у сусідньому *Молдавському князівстві*, але був отруєний місц. боярами. Заангажованість Коріятовичів у справи Молдав. князівства була пов'язана з одруженням їхньої сестри Анастасії з молдов. господарем *Петром Мушатом* (1375—91).

1377 князі Олександр і Борис Коріятовичі внаслідок військ. походу угор. і польс. короля Людовіка I Анжуйського на рус. землі визнали ленну залежність від нього. Свідченням цього є знайдена монета подільського *півгроша* із зображенням на реверсі анжуйського герба. Карбувалася монета в *Смотричі* — першій столиці П.к. Починаючи від серед. 1370-х рр., більшої ваги зав-

дяки унікальному геогр. положенню набув Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). 1374 місто отримало від князів Юрія та Олександра Коріятовичів право на самоврядування (*магдебурзьке право*).

Після смерті 1382 угор. і польс. короля Людовіка I Анжуйського князі Борис і Костянтин Коріятовичі взяли дієву участь в обранні вел. кн. литов. *Ягайла* на польс. королів. престол і одруженні його з польс. королевою Ядвігою. Але Коріятовичі зберегли ленну присягу Угор. королівству, внаслідок чого вони були єдиними серед удільних князів, хто не склав присяги вірності королеві польс. і вел. кн. литов. Владиславу II Ягайлу після 1386. У результаті військ. походу вел. кн. литов. *Вітовта* восени 1394 князі *Федір Коріятович* і Василь Коріятович були змушені здати Кам'янець і втекти до сусіднього Молдав. князівства, а згодом — на Закарпаття, де кн. Федір Коріятович як васал і родич угор. короля Сигізмунда Люксембурга отримав м. *Мукачеве* і *комітат* Берег. Після цієї виправи зх. частина *Поділля* із замками Кам'янець, Смотрич, Червоногрод (неподалік с. Нирків Заліщицького р-ну Терноп. обл.), Скала (нині смт *Скала-Подільська*), Бакота (колишнє село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; нині знято з облікових даних) була надана на княжому праві (ius ducalis) краківському *воєводі* Спиткові з Мельштина. Після його загибелі 1399 у битві на Ворсклі (прит. Дніпра; див. *Ворскла, битва на річці 1399*) король польс. і верховний кн. литов. Владислав II Ягайло передав Зх. Поділля своєму молодшому братові кн. *Свидригайлу*, який правив П.к. до кінця 1401, коли втік до *Тевтонського ордену*. Князі Федір і Василь Коріятовичі остаточно відмовилися від П.к. 1403.

Літ.: *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885; *Prochaska A.* Podole lennem Korony 1352—1430. «Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filozoficzny, seria 2» (Kraków), 1895, t. 7; Akta unji Polski z Litwą 1385—1791. Kraków, 1932; *Halecki O.* Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego. «Miesięcznik heraldyczny», 1935, rocz. 14, nr. 7—8; *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Tęgowski J.* Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r. В кн.: Cracovia. Polonia. Europa: Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. Kraków, 1995; *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV w. Poznań, 1996; *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku. В кн.: Teki krakowskie, t. 5. Kraków, 1997; *Його ж.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu. Kraków, 2000; *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина. «Нумізматика. Фалеристика», 2004, № 3; *Шостопал А.* Монети XIV ст., карбовані на Поділлі. Там само, 2007, № 3; *Михайловський В.* Спільне правління братів Коріатовичів на Поділлі (1340-ві — 1394 рр.): Структура оточення. «УІЖ», 2009, № 5.

В.М. Михайловський.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. утворення у складі Мінського генерал-губернаторства із центром у м. *Кам'янець-Подільський.* Утворене відповідно до указу рос. імп. *Катерини II* від 1 травня (за ст. ст.) 1795 з Кам'янецької обл. (колишні Кам'янецький і Летичівський повіти *Подільського воєводства*), яка після приєднання до *Російської імперії* згідно з 2-м поділом Польщі 1793 входила до складу Ізяславського намісництва, а також частини земель колиш. *Волинського воєводства*, що були приєднані до Рос. імперії згідно з 3-м поділом Польщі 1795. Територія П.н. поділена на 12 *повітів*: Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Грудецький, Зіньківський, Летичівський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Базалійський, Ямпільський, Крем'янецький, Дубенський. За указом рос. імп. Катерини II від 5 липня 1795, крім Кам'янця-Подільського, *Летичева* та *Кременця*, статус міст отримали старостинські містечка Проскурів (нині м. *Хмельницький*), Ушиця (нині смт Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) і Вербовець (нині село Мурованокуриловецького р-ну Він. обл.). Інші повітові центри містилися в приватних містечках. Органи держ. управління і суду були створені відповідно до загальноімперського «Установлення про управління губерній» 1775. Джерелом права для управління і кримінального суду стало загальноімперське право, а в цивільному — залишилися коронні конституції і польс. мова в діловодстві. Правителем намісництва (губернатором) був М.Вердеревський. Указом від 22 січня 1796 10-ти повітовим центрам П.н. надано *герби* (за винятком *Дубна* та Кременця). Герб Кам'янця-Подільського був одночасно гербом намісництва: двоголовий рос. орел із зображенням на грудях в щиті на голубому полі золотого сонця із 16-ма променями, а над ним — золотий хрест. У межах П.н. відкрито 3 митниці: у Жванці (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.), *Волочиську* і Радзивилові (нині м. *Радивилів*). Відповідно до указу цариці від 6 серпня 1795 створено Летичівську римо-катол. єпархію (дієцезію), до якої увійшли костьоли та монастирі П.н., *Брацлавського намісництва* та *Вознесенського намісництва*. За переписом населення 1795, в П.н. мешкало 361 328 душ чол. статі оподатковуваних станів. Польс. *шляхта* зберегла свої станові привілеї та земельні володіння. Нею були сформовані всі виборні суд. установи. П.н. ліквідоване указом рос. імп. *Павла I* від 16 грудня (за ст. ст.) 1796.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, собрание 1, т. 23. СПб., 1830.

Літ.: *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. К., 1895; *Жукович П.* Управление и суд в Западной России в царствование императрицы Екатерины II. «Журнал Министерства народного просвещения», 1914, № 5, 7; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995.

О.С. Петренко.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, заснована в січні 1906 в м. *Кам'янець-Подільський.* Організатори та найактивніші члени — О.Білоусов, С.Іваницький, Т.Павловський, К.Солуха, Ю.*Сіцінський*, В.Стиранкевич, М.Трублаєвич. На перших установчих зборах обрано раду т-ва, до якої увійшли: голова К.Солуха, заступник С.Іваницький, секретар В.Стиранкевич, юрисконсульт М.Трублаєвич. Очолювали т-во протягом його діяльності лікар К.Солуха, учителі — Є.Шманке-

вич, Є.Кондрацький, А.Шумлянський. Т-во налічувало понад 300 активних членів. Почесними членами обрано В.*Антоновича*, єпископа *Парфенія* (Левицького).

У перший рік роботи т-во відкрило канцелярію, б-ку, книгарню, налагодило орг. мережу. Поширювало діяльність на *Подільську губернію.* Започатковано філії в м. *Могилів-Подільський* (голова — І.Волошиновський), м. Печера Брацлавського пов. (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.; голова — І.Кульматицький). Могилів-Подільська філія 1906 заснувала 8 бібліотек-читалень у селах губернії.

Займалося видавничою, культурно-освіт., мистецькою діяльністю. Поширювало укр. видання, пересувні б-ки, організовувало літературно-муз. вечори, концерти, укр. вечорниці, читання рефератів з актуальних питань українства, ставило вистави на укр. тематику, відкривало книгарні, б-ки, читальні. Проводились вечори пам'яті Т.*Шевченка.* Т-вом ініційовано впровадження у двокласних школах укр. мови, історії, літератури, здійснювалося навчання укр. мовою. Із жовтня 1906 працювало над підготовкою програм для укр. початкових і недільних шкіл та вечірніх лекцій для дорослих. Активна діяльність «Просвіти» підтримувалася членами Укр. думської громади 1-ї та 2-ї *Державних дум Російської імперії.* Отримано дозвіл на викладання укр. мови в початкових та церковно-парафіяльних школах на *Поділлі.* Незважаючи на перешкоди царської адміністрації, 1907 в губернії відкрито ще 24 бібліотеки-читальні.

Діячі т-ва брали участь у перекладі укр. мовою Євангелія (єпископ Парфеній — редактор, С.Іваницький, Ю.Сіцінський), яке вийшло 1907 й сприяло утвердженню укр. правопису. Це видання поширювалося через власну книгарню. Укладено «Український катехизм» (1911—12), де висвітлювалось «українське питання».

Члени т-ва брали участь у діяльності різних громад. оргцій, політ. партій, що призвело до його закриття (липень 1907). Діяльність у лютому 1908 відновлено на підставі нового статуту. Окремі діячі т-ва виразно дотримувалися самостійницьких поглядів (Н.*Григоріїв*, Е.Ковальов, В.*Приходько*, В.Сочинський), обстоювали ідею незалежності укр. д-ви.

«Просвіта» продовжувала функціонувати до мобілізації 1916 активних членів на фронт.

По *Лютневій революції 1917* діяльність т-ва було відновлено. Надзвичайні губернські збори на підставі доповіді від т-ва ухвалили постанови про навчання учнів укр. мовою, організацію курсів укр. мови.

Діячі т-ва стали активістами укр. державотворення 1917—20. Делегатом т-ва на *Всеукраїнському національному конгресі 1917* був В.Приходько. До *Української Центральної Ради* обрано П.Блонського, Г.Голоскевича, Н.Григорієва, В.Дудича, А.*Животка*, П.Куцяка, М.Литвицького, Д.*Марковича*, А.Мельника, О.*Пащенко*, В.Приходька, І.Рижія, Г.Степуру, В.*Чехівського.* Міністром освіти першої *Української Народної Республіки* став Н.Григоріїв. В урядових структурах УНР працювали Г.Голоскевич, Х.*Лебідь-Юрчик*, В.Чехівський, К.*Широцький*, Ю.*Щириця.* У мінві віросповідань *Української Держави* — А.*Гриневич*, О.Маричів.

1918 «Просвіта» мала: госп., лекційну, нар. освіти, артистично-мистецьку (у складі співочого, музичного, мистецького гуртків), видавничо-книгарську, етнографічну, орг. комісії. Т-во брало активну участь в організації в місті укр. ун-ту, до відкриття якого випущено одноденну газ. «Свято Поділля» та відкрито виставку (1918).

Т-во відкрило дитячі садочки, вечірню школу змішаного типу з безплатним навчанням для дорослих, г-зію ім. С.Руданського (перейшла до д-ви), мало у своєму віданні Шевченківський дім та театр. Нац. хор і дитсадок стали самостійними закладами.

Міністром освіти другої УНР став І.*Огієнко*, у МВС працював І.Сторожук.

Літ.: «Подольские губернские ведомости», 1906, 29 апреля; «Рада», 1907, 31 липня; «Життя Поділля», 1919, 15 лютого; «Життя Поділля», 1919, 25 березня; «Шлях», 1919, 15 серпня; Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993; Просвітницький рух на Поділлі (1906—1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 1996.

О.В. Малюта.

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ МУЗЕ́Й ТОВАРИ́СТВА «НАРО́ДНА ШКО́ЛА». Польс. культурно-освітнє т-во «Народна школа» в *Тернополі* 1906 розпочало роботу із заснування музею. Із цією метою 1907 при т-ві було утворено бібліотечно-музейну комісію на чолі з А.Стопкою. У короткий строк було зібрано досить значну колекцію, що розподілялася в межах 10-ти розділів. Отримавши 1910 кілька кімнат у новому будинку т-ва, музей розпочав свою діяльність 1912. Проте за браком коштів урочисте відкриття нового закладу — публічного П.м.т. «Н.ш.» — відбулося лише в квітні 1913. Як свідчить виданий до цієї дати путівник, у 4-х залах експозиції музею досить повно й різноманітно були представлені пам'ятки історії та к-ри краю, зокрема: археол. знахідки з розкопок на Тернопільщині, предмети міськ. побуту 17—19 ст., рідкісні документи на пергаменті і стародруки 16—19 ст., значна колекція нумізматики (бл. 1400 предметів) і зброї, природничі й етногр. матеріали, зразки нар. мист-ва і ремесел (у т. ч. чимала колекція писанок — 332 предмети). Заг. кількість пам'яток музею на той час перевищувала 10 тис. одиниць зберігання. Незважаючи на те, що музей засновувався як польський, переважна частина його колекцій була українською за походженням і тематикою. У період *Першої світової війни* (1915) припинив своє існування. Його діяльність було відновлено 1930 відкриттям експозиції Регіонального Подільського музею т-ва «Народна школа». 1940 зібрання цього закладу увійшло до складу *Тернопільського краєзнавчого музею.*

Літ.: *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Лавренюк В.* Розвиток краєзнавства на Тернопільщині. В кн.: Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. Тернопіль, 1993; *Його ж.* Музей товариства «Народна школа» в Тернополі. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ПОЛК, Барський полк — див. *Могилівський полк.*

ПОДНІПРО́В'Я, Придніпров'я — див. *Наддніпрянська Україна.*

В.І. Подолинський.

С.А. Подолинський. Вірогідне фото.

ПОДОБА́ЙЛО (Пободайло) **Стефан Данилович** (поч. 17 ст. — 1654) — діяч Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58. Походив із с. *Носівка*, із родини підданого А.*Киселя* Данила Подобайла. Імовірно, його брат Мартин був черніг. *сотником* 1649. У 1630—40-ві рр. П. служив у драгунській *корогві* А.Киселя. Очевидно, в ході *Смоленської війни 1632—1634* організував у складі військ кн. Я.*Радзивілла* оборону Седнівської волості, потім служив у гарнізоні *Кодака* в той час, коли там діяли І.*Богун*, П.Головацький та ін. Із вибухом Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. взяв у ній активну участь, став одним із найближчих сподвижників черніг. полк. М.*Небаби* та М.-С.*Кричевського* як наказний черніг. полковник. Брав участь у *Лоєвській битві 1649*. У *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649* зазначений серед вищої старшини *Чернігівського полку*. Разом із М.Небабою керував облогою Гомеля (нині місто в Білорусі) в червні 1651, вів дипломатичні переговори з польним гетьманом литов. кн. Я.Радзивіллом. Після загибелі М.Небаби під час битви під *Ріпками*, в якій брав участь і П. (липень 1651), він став черніг. полковником, очолив оборону Сіверщини від ворожого наступу. Після *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* П. увійшов до числа лідерів радикально налаштованої *козацької старшини*, складав особливі реєстри свого полку, внаслідок чого не раз вступав у конфлікти з гетьманом Б.*Хмельницьким*. Через це гетьман певний час не визнавав його як полковника і 7 лютого (28 січня) 1652 навіть видав наказ про необхідність виконання П. умов *Білоцерківського договору 1651*. Саме П. був одним з ініціаторів повстання проти Білоцерківського миру навесні 1652, через що Б.Хмельницький заарештував його, але потім звільнив (за ін. даними, полковнику вдалося втекти). Пізніше він знову очолив Черніг. полк, як черніг. полковник брав участь у *Переяславській раді 1654*. У жовтні 1654 на чолі свого полку брав участь в облозі Старого Бихова (нині м. Бихов Могильовської обл., Білорусь), де й загинув.

Похований у *Чернігівському Свято-Троїцькому Іллінському монастирі*, відбудованому 1649 на його кошти.

Удова П. жила в Чернігові, його нащадки значилися в 2-й пол. 17 — 18 ст. серед козаків Черніг. полку.

Літ.: Документи Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. К., 1963; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8 — 9, ч. 1—2. К., 1995—97; *Мицик Ю.А.* Степан Подобайло. В кн.: Полководці Війська Запорізького, кн. 2. К., 2004.

Ю.А. Мицик.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Василь Іванович (у ніч із 14 на 15.01.1815 — 24.08.1876) — громад. і політ. діяч у *Галичині*, публіцист. Н. в с. Біличі (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Середню освіту здобув у *Львові*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) і *Чернівцях*. Навчаючись 1837—41 у Львів. ун-ті (теологія), належав до польсько-укр. таємної орг-ції «Сини Вітчизни». Із 1843 був священиком. Під час революції 1848—49 в Австрійс. імперії написав і намагався видати брошуру «Слово перестороги» (єдиний набраний примірник знайдений 1913), в якій обґрунтував право укр. народу на нац. незалежність у контексті нац. визволення ін. поневолених народів, насамперед слов'янських. Виступав за налагодження на засадах рівноправ'я і взаємоповаги міжнац. взаємин, зокрема українсько-польс. у Галичині. Ідеалом П. була незалежна Україна у федеративному зв'язку слов'ян. демократ. республік. Після революції 1848—49 П. не переставав цікавитися укр. рухом, поглиблював свої знання з історії. 1859 заснував у Маневі (нині село в Польщі) одну з перших в Ясельському пов. нар. школу. 1868 надрукував у львів. ж. *«Правда»* істор. дослідження «Маркомани», в якому, виявивши ґрунтовне знання істор. джерел, відстоював слов'ян. походження племені маркоманів, відомого своїми війнами проти *Риму Стародавнього* в 1—2 ст.

П. у с. Манів.

Дж.: Василь Подолинський. Слово перестороги [Сянік, 1848]. Упорядник Ф. Стеблій. Львів, 2001; Василь Подолинський. Słowo przestrogi. В кн.: Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття. Упорядник В. Пилипович. Перемишль, 2001; Wasyl Podołyński. Słowo przestrogi. В кн.: *Stefan Kozak*. Polacy i Ukraińcy w kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. Warszawa, 2005.

Літ.: *Щурат В.* На досвітку нової доби. Львів, 1919; *Стеблій Ф.* Визначна пам'ять української політичної думки середини XIX ст. — «Слово перестороги» Василя Подолинського. «ЗНТШ» (Львів), т. 228. 1994; *Steblii F.* Vasyl Podolynsky's Slowo przestrogi and Ukrainian-Polish Relations in Nineteenth Century Galicia. «Journal of Ukrainian Studies», 1998, vol. 23, no. 2.

Ф.І. Стеблій.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Сергій Андрійович (31(19).07.1850—12.07(30.06).1891) — учений, мислитель, громад. і політ. діяч. Н. в с. Ярославка (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.) в заможній дворянській сім'ї. Навч. вдома, кінцеві іспити склав у 1-й Київ. г-зії (1866). Продовжив освіту на фізико-мат. ф-ті Київ. ун-ту (1867—71), який закінчив із золотою медаллю. Відвідував марксистський гурток викладача-демографа М.*Зібера*, був активним членом народницької групи *«чайковців»*.

У січні 1872 виїхав до Парижа (Франція), де розпочав вивчення медицини із проф. К.Бернаром. Познайомився з рос. *народником* П.Лавровим, поринув у життя народників-емігрантів. У Лондоні (Велика Британія) зустрів К.*Маркса*, поділяв його екон. теорії, але засуджував за політ. централізм. 1873—74 продовжував мед. студії в Цюриху (Швейцарія), одночасно помагав П.Лаврову видавати ж. «Вперед!», де публікував статті з *економічної історії*. П. закидав рос. народникам нехтування нац. питанням і намагання підпорядкувати собі нац. рухи в Російській імперії. Відвідував різні країни Європи. Перебуваючи в Україні 1874, П. став активним членом «Молодої громади», брав участь у київ. міжнар. археол. з'їзді. У родинному маєтку Ярославка лікував хворих селян, писав соціаліст. брошури укр. мовою («Парова машина»), які видавав у *Відні* його галицький однодумець О.С.*Терлецький*. Від 1875 в газ. *«Киевский телеграф»* вміщав статті про свої враження від подорожі по *Австро-Угорщині*, в яких доводив нац. єдність тамтешніх українців і наддніпрянського населення. У травні 1876 одержав від Бреславльського ун-ту диплом лікаря.

Із липня 1876 до червня 1877 жив у *Києві*, займався «громадівськими» справами, писав науково-популярну монографію про хліборобство в Україні, яку вислав М.*Драгоманову* для публікації у Швейцарії. На поч. 1878 виїхав із дружиною за кордон, де співпрацював із М.Драгомановим над українознавчими темами. Навесні 1879 здійснив поїздку до Іспанії, описав її, порівнюючи Каталонію з Україною. Закінчив монографію «Ремесла й фабрики на Україні», яку М.Драгоманов видав 1880. У січні 1880 у франц. ж. «Міжнародний огляд біологічних наук» вийшла стаття П. «Людська праця і збереження енергії», в якій автор пояснював Марксову теорію додаткової вартості в термінах нагромадження і зберігання сонячної енергії людською працею. 6 версій статті з'явилися нім., італ. і франц. мовами. Сьогодні науковці вважають автора предтечею екологічного мислення. Стаття «Праця людини та її відношення до розподілення енергії» започаткувала засади оригінальної теорії праці не лише в екон., а й у моральних категоріях, що аналізувалися під кутом зору природничо-наук. процесів.

Разом із М.Драгомановим і М.*Павликом* видавав у Женеві укр. час. *«Громада»*, підписав його радикальну політ. «Програму». 1882 П. припинив наук. і громад. роботу. 1885 мати привезла хворого П. до Києва, де він згодом помер. Похований на *Аскольдовій могилі*. Пам'ятник тепер на Звіринецькому кладовищі.

Тв.: Очерк развития международной ассоциации рабочих. «Вперед!» (Женева), 1873, т. 1; 1874, т. 2; Парова машина: Казка. Відень 1875; Про багатство та бідность: Розмова перва. Відень, 1876; Про хліборобство: Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша. Липськ. 1877; Життя й здоров'я людей на Україні. Женева, 1879.

Праці: Le nihilisme en Russie. «La Réforme» (Paris), 1879 (15 septembre); (15 octobre); Le travail humain et la conseration de l'energie. «Revue internationale des sciences biologiques» (Paris), 1880, t. 5, no. 1 (15 janvier); Громадівство і теорія Дарвіна. «Громада» (Женева), 1880, № 1; Ремесла й фабрики на Україні. Женева, 1880; Социалисты украинцы в Австрии. Женева. 1880; Труд человека и его отношение к распределению энергии. «Слово», 1880, 4/5 (апрель—май); Из поездки в Испанию. «Русская мысль» (М.), 1882, кн. 10 (октябрь).

Літ.: *Грушевський М.С.* З почнинів українського соціялістичного руху: Мих. Грушевський і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922; *Корнійчук Л.Я., Мешко І.М.* Економічні погляди С.А. Подолинського. К., 1958; *Пашук А.І.* Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А. Подолинського. Львів, 1965; *Martinez-Alier J., Schllüptmann K.* The History of Agricultural Energetics: Podolinsky. В кн.: Ecological Energy, Environment and Society. New York, 1987; *Злупко С.М.* Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. Львів, 1990; *Корнійчук Л.Я.* Життя й діяльність С.А. Подолинського. В кн.: *Подолинський С.А.* Вибрані твори. К., 2002; *Сербин Р.* Життя й діяльність Сергія Подолинського: Біографічний нарис. В кн.: *Подолинський С.* Листи та документи. К., 2002.

Р. Сербин.

«ПОДО́ЛЬСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. газета Подільської єпархії РПЦ. Видавалася 1862—1905; виходила 1862—80 двічі на місяць, 1880—1905 — 4 рази на місяць. Редакторами часопису були протоієрей П.Троїцький, архієрей і викладач Подільської духовної семінарії Є.Струмінський, ректор семінарії, архімандрит Феогност, ректор семінарії, архімандрит Мемнон, протоієрей В.Княжинський, протоієрей З.Шморгунов, інспектор духовної семінарії О.Павлович, викладач семінарії і наглядач кафедрального собору М.Яворовський, ключар кафедрального собору Ю.*Сіцінський*, секретарі консисторії М.Нікітін і І.Савич.

Складалася з офіційної і неофіційної частин; у першій друкувалися урядові постанови, розпорядження Найсвятішого Синоду, накази єпархіальної влади, єпархіальна хроніка, повідомлення про призначення священиків на посади, їхні нагороди, вакантні посади в *парафіях*, маршрути архієреїв під час об'їзду єпархії та ін., у другій — матеріали з повсякденного життя правосл. *духовенства Поділля*, замітки й повідомлення про різні події культурно-освіт. і громад. життя в єпархії, історико-геогр. описи парафій, розвідки з історії, археології і етнографії Поділля, проповіді та богословські праці архієреїв, спогади, епістолярії, некрологи, бібліографічні нотатки тощо.

Публікувалися розвідки, присвячені історії окремих монастирів і храмів єпархії: Кам'янецького кафедрального Свято-Іоанна-Предтечинського собору (1862, № 2), Кам'янецького Свято-Троїцького монастиря (1868, № 18—21), грец. Свято-Георгієвської церкви в Могилеві (нині м. *Могилів-Подільський*; 1868, № 17), давніх правосл. храмів Поділля (1890, № 16, 17, 37, 39, 40, 42), Бакотського монастиря (1892, № 39); населених пунктів Поділля: містечок *Сатанів* (1862, № 3), *Меджибіж* (1862, № 15), *Ярмолинці* (1862, № 17), Жванець (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; 1869, № 4), *Гусятин* (1869, № 19), давньої столиці *Пониззя — Бакоти* (1889, № 46—49) та ін. У часописі друкувалися документи з історії Поділля: журнал майора А.Пташинського кінця 18 ст., грамота короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* на с. Лядава (нині с. Лядова Могилів-Подільського р-ну Він. обл.); а також ін. істор. джерела: текст розмови ректора Київ. колегіуму І.*Галятовського* з єзуїтом А.Пекарським (1868, № 12), універсал і грамота Б.*Хмельницького* (1887, № 47—48). Чимало матеріалів було присвячено висвітленню християн. милосердя, діяльності доброчинних орг-цій, церк. *братств*, зокрема, щодо збору коштів на користь поранених рос. вояків у сутичках із поляками, правосл. паломників у Палестині, правосл. місіонерських т-в, слов'ян. населення Балканського п-ова, постраждалого під час Сх. кризи серед. 1870-х рр. У неофіц. частині видання велася також хроніка культурно-освіт., церк. і наук. життя Поділля, подавалася інформація про діяльність світських і духовних навч. закладів.

Із січня 1906, згідно з постановою з'їзду депутатів Подільської єпархії, замість час. «П.е.в.» почали виходити щоденна газ. «Подолия» і щомісячний ж. «Православная Подолия» (редактор — Ю.Сіцінський). Редакція останнього намагалася наслідувати традиції попереднього видання й відображала погляди правосл. духовенства на бурхливі політ. події того часу, зокрема, у роки *Першої світової війни* на її шпальтах друкувалися матеріали про подільських кліриків, які

брали участь у бойових діях, фронтове життя вояків, створення правосл. братств, притулків для сиріт. Водночас значно менше друкувалося розвідок із місц. історії.

Архів редакції «П.е.в.» не зберігся, його окремі документи відклалися в Держ. архіві Хмельн. області (ф. 315, 750).

Літ.: *Сецинский Е.И., Беднаровский С.А.* Указатель «Подольских епархиальных ведомостей», 1862—1905 (за все время издания их). Каменец-Подольск, 1907; *Григорчук О.* «Подольские епархиальные ведомости» як джерело з церковної історії Поділля. В кн.: Український історичний збірник, вип. 12. К., 2009.

С.А. Копилов.

«ПОДО́ЛЬСКОЕ ЦЕРКО́ВНОЕ ИСТО́РИКО-АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКОЕ О́БЩЕСТВО» (Подільське церковне історико-археологічне товариство, 1865—1920, до 1890 — «Комитет для историко-статистического описания Подольской епархии», згодом до 1903 — «Подольский епархиальный историко-статистический комитет») — церковно-наук. інституція, яка була створена при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії і об'єднувала істориків та краєзнавців. Із 1890 при т-ві (к-ті) функціонувало давньосховище (історико-етногр. музей), етногр. колекція якого 1909 становила понад 7,6 тис. одиниць зберігання. Зусиллями т-ва на межі 19—20 ст. була зібрана і збережена для історії унікальна колекція *метричних книг* церков *Поділля* 18 — поч. 19 ст. (понад 1,5 тис. одиниць зберігання). Т-во видавало свої «Труды» (вип. 1—12, 1876—1916, за редакцією М.Яворовського та Ю.*Сіцінського*), в яких друкувало документи й наукові дослідження щодо історії правосл. та унійної церков на Поділлі, історії *цехів*, історико-стат. описи церк. парафій (вип. 9, 1901 увінчав собою більш ніж трирічну титанічну працю членів т-ва над укладанням безцінних у краєзнавчому відношенні описів усіх парафій *Подільської губернії*) тощо. Діяльними членами т-ва були П.Вікул, М.Доронович, О.Неселовський, М.Орловський, О.Прусевич, М.Симашкевич, Ю.Сіцінський, М.Яворовський та ін.

Літ.: Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем древнехранилища и епархиальной библиотеки за 1897—1900 гг. Камянец-Подольский, 1901; Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 г. Камянец-Подольский, 1902; *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993.

В.Б. Любченко.

ПОДОЛЯ́КИ («podolacy») — польс. політ. угруповання консервативного напряму, що діяло в *Галичині* в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. і виражало інтереси польс. землевласників, володіння яких були розташовані між чисельно переважаючим укр. населенням. Назва угруповання походила від частини регіону *Поділля* на Тернопільщині, що входила до складу Австрійс. імперії (із 1867 — *Австро-Угорщина*) й де знаходилися найбільші маєтки польс. землевласників. Про початки формування П. як політ. течії можна говорити із серед. 19 ст., після приєднання 1846 до австрійс. провінції *Королівство Галіції і Лодомерії* території «вільного міста» *Краків*, де сформувалася течія краківського *консерватизму*.

Поштовхом для кристалізації П. стали революція 1848—49 і самостійний виступ у ній галицьких українців, які створили *Головну руську раду* й висунули вимогу поділу Галичини за нац. ознакою. Під тиском потреби розв'язання укр. питання значна частина польс. східногалицьких землевласників у серед. 19 ст. прийняла формулу подвійної нац. ідентичності «gente Rutheni, natione Poloni» («русини за походженням, поляки за національністю») і підтримала діяльність *«Руського собору»*. Серед цих діячів були: О.Дідушицький, Ю.Дідушицький, Вол.*Дідушицький*, Ю.Яблоновський, Л.Яблоновський, А.Голеєвський, Л.Стецький, А.Шумлянський, С.Шумлянський. Основу ідеології групи становило поняття «спільної Вітчизни», під якою розуміли територіальний і культ. простір колиш. *Речі Посполитої*. Під час революції 1848—49 кілька польс. східногалицьких аристократів навіть погоджувалися перейти на греко-катол. обряд, аби стати повноцінною «руською шляхтою», однак врешті переважна більшість польс. політ. середовищ у Галичині прийняла тезу про тотожність політ. народу давньої Речі Посполитої з новочасним польс. народом.

1861 політ. погляди П. відображала львів. газ. «Głos», в якій наголошувалося на потребі розширення самоврядних прав Галичини, пріоритеті нац. інтересів перед соціальними, в укр. питанні поєднано традиційну для східногалицьких консерваторів тезу про «братерство» українців і поляків з опором будь-яким спробам українців вести самостійну політ. діяльність. 1862—1915 органом подоляків був львів. час. «Gazeta Narodowa», що належав до найвпливовіших у Галичині. На зламі 1860—70-х рр. влада у провінції зосередилася в руках станьчиків, а П. кілька десятиліть відігравали роль другої за значенням політ. сили, яка впливала на станьчиків у напрямі більшої незалежності від Відня, обмеження їхніх ініціатив щодо сусп. реформ і польсько-укр. угод тощо.

В останній чверті 19 ст. діяльність П. активізувалася після того, як лідером течії став Войцех *Дідушицький*, творець концепції польс. месіанізму, згідно з якою слов'яни мали перебрати цивілізаційне лідерство від герм. світу, а Польща — претендувати на першість серед слов'янства, протиставивши рос. *панславізму* «ягеллонську» ідею мирного співжиття різних народів на одній землі, серед яких українцям відводилася першочергова роль. Він застерігав поляків перед небезпекою відкритої міжнац. боротьби з українцями у Сх. Галичині, вважаючи її приреченою на поразку, натомість закликав утверджувати свій вплив, створюючи спільні з українцями інституції, пропагував двомовність, зокрема в освіті. Прихильники Войцеха Дідушицького спершу називалися «атеньчики» (від назви його худож. твору «Ateny»), а згодом — «автономісти», оскільки вони виступали за розширення галицької автономії, в якій вбачали запоруку збереження соціальних і нац. привілеїв польс. *шляхти*. Їхньою орг. формою був клуб автономістів у *Галицькому крайовому сеймі*, складова частина Консервативної унії.

Переломним моментом для східногалицького консерватизму стала т. зв. акція В.Козловського 1902—03. Її мета полягала в організації східногалицьких поляків, піднесенні їхньої нац. свідомості, збереженні й розширенні позицій польс. чинника в Сх. Галичині. Більша частина соціальної бази П. прийняла ідеологію польс. націонал-демократії, деякі діячі старшого покоління зблизилися із краківськими консерваторами. В укр. питанні в ході дискусій навколо виборчої реформи Галицького крайового сейму був сформований політичний союз між націонал-демократами й П. (т. зв. антиблок), що протидіяв спробам галицького намісника М.*Бобжинського* провести реформу шляхом порозуміння з укр. політиками. Важливим орг. осередком «антиблоку» була створена 1906 на базі Центр. передвиборчого к-ту Нац. рада («Rada Narodowa»), що претендувала на роль надпарт. центру польс. політики в Австро-Угорщині.

Літ.: *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi (1846—1906), t. 1. Kraków, 1907; *Daszyk K.K.* Osobliwy podolak: W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego. Kraków, 1993; *Wątor A.* Ziemianin-polityk Tadeusz Cieński: Z dziejów konserwatyzmu wschodniogalicyjskiego. Szczecin, 1997; *Його ж.* Galicyjska Rada Narodowa w latach 1907—1914: Z dziejów instytucji obywatelskiej. Szczecin, 2000; *Karolczak K.* Dzieduszyccy: Dzieje rodu: Linia poturzycko-zarzecka. Kraków, 2000; *Аркуша О.* Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку XX століття: Акція Влодзімєжа Козловського. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 37, ч. 1. Львів, 2002; *Dzieduszycki W.* Mesyanizm polski a prawda dziejów. Kraków, 2002; *Аркуша О.* Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Я. Ісаєвича. Львів, 2006—07; *Мудрий М.* Руський собор 1848 року: Організація та члени. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 16. Львів, 2008; *Jakubiec T.* Wojciech Dzieduszycki: Pisarz, estetyk, filozof. Kraków, 2009.

О.Г. Аркуша.

ПОДУ́ЖНЕ — мито. Збиралося на *Волині* та Наддніпрянщині в 14 — 1-й пол. 17 ст. від воза зерна, борошна або солі по 1,5—2 *гроші*.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ПОДУ́ШНЕ — осн. прямий податок у Рос. д-ві, запроваджений 1724 замість *подвірного оподаткування*. Податок сплачувало все чол. населення д-ви, крім дворян, *духовенства* і осіб, які перебували на держ. службі. Кількість податного населення визначалася ревізіями. На Україні П. було поширене: із 1765 — на Слобожанщині, 1783 — на Лівобережжі, 1795 — на Правобережжі. 1775 від П. було звільнено *купецтво*, 1863 — цехових ремісників і *міщан* (крім Сибіру й *Бессарабії*). 1887 податок скасовано в європ. Росії та Україні, 1889 — у Сибіру.

Літ.: *Хромов П.А.* Экономическое развитие России: Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967; Історія народного господарства Української РСР, т. 1. К., 1983.

Н.О. Герасименко.

ПОЄНЕ́ШТІ-ЛУКАШІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра кінця 3 ст. до н. е. — 2-ї пол. 1 ст. до н. е. Займала Карпато-Дністровський регіон у міжріччі Дністра, Пруту й Сірету (обидва — притоки Дунаю). Перша пам'ятка — могильник Поєнешті в м. Васлуй (Румунія) — була відкрита наприкінці 1930-х рр. Зараз відомо бл. 200 поселень, могильників і окремих знахідок, із них в укр. Подністров'ї — до 40 пунктів. Поселення мисові та низинні. Деякі з мисових могли бути укріпленими *городищами* (Рудь). Однак більшість становила *селища* площею до 2 га, забудовані різними за конструкцією житлами, госп. спорудами, ямами та надвірними вогнищами. Наземні житла невеликі (15—20 м²), з відкритими вогнищами, однак траплялися великі (48 м²), двокамерні з глинобитними вогнищами (Круглик). Були також напівземлянки прямокутні або овальні в плані площею до 20 м² із вогнищами, викладеними камінням чи глиною, та земляними лежанками вздовж стін (Ульма, Лукашівка II в Молдові та ін.). Могильники — це «поля поховань» без зовн. ознак. Обряд — кремація небіжчиків на стороні. Місця спалення небіжчиків виявлені в Поєнешті та Боросешті в Румунії. Майже всі поховання в могильниках Поєнешті і Лукашівка — урнові, а в Долинянах в Україні — ямні. Урни — чорнолощені горщики, глеки та супниці, покришки — миски. В урнах, крім решток кремації, містяться прикраси, деталі одягу, інколи — знаряддя праці. Населення було осілим. Займалося орним землеробством і приселищним тваринництвом. Вирощували просо, пшеницю, ячмінь, коноплю тощо. Розводили велику рогату худобу, овець, свиней, коней. Були розвинуті ремесла — залізодобувне, ковальське, будівельне, гончарське та ін. Існували екон. і культ. зв'язки з антич. містами Причорномор'я та із сусідніми племенами. П.-Л.к. належить до кола латенізованих к-р, тобто таких, які зазнали впливів цивілізації *кельтів*. Вона склалася внаслідок переселення середньоєвроп. племен у деякій мірі під тиском кельтів. Тому в цій к-рі, крім рис субстратної гетської, виявляються риси різних к-р — латенської і поморської к-р, *пшеворської культури, зарубинецької культури* та, особливо, різних груп ясторфської к-ри. Пам'ятки П.-Л.к. пов'язують із *бастарнами*, які, за антич. писемними джерелами, у цей час перебували в Нижньому Подунав'ї.

ПОЄНЕШТІ-ЛУКАШІВСЬКА КУЛЬТУРА
Масштаб 1:13 000 000

Літ.: *Федоров Г.Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 89. М., 1960; *Пачкова С.П.* Культура Поенешти-Лукашевка. В кн.: Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э. К., 1985; *Babeş M.* Die Poieneşti-Lukaşevka Kultur. В кн.: Saarbrücker Beitrage zur Altertumskunde, bd 30. Bonn, 1993.

С.П. Пачкова.

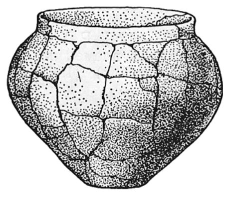

Поєнешті-Лукашівська культура. Горщик із поховання.

Поєнешті-Лукашівська культура. Залізні серпи з поселення Круглик.

ПОЖИ́ЛЕ — грошова плата, яку стягували в Рос. д-ві *поміщики* із селян за перехід до ін. поміщика. Уперше згадується в Судебнику 1497. У зв'язку із забороною сел. переходів сплата припинилася в 17 ст. П. стягували й на Чернігово-Сіверщині, приєднаній 1503 до Рос. д-ви. П. було засобом прикріплення селян до землі.

Б.В. Черкас.

ПО́ЗЕН Леонід Володимирович (22(10).07.1849—08.01.1921) — скульптор, педагог. Дійсний член петерб. Академії мист-в (з 1894).

Л.В. Позен. Портрет роботи художника М. Ярошенка. 1885.

Н. в с. Оболонь (нині село Семенівського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї поміщика. Після закінчення Полтав. губернської г-зії (1867) навч. в Харків., а 1868—72 — у Петерб. ун-тах на юрид. ф-ті. Із 1876 працював товаришем (заст.) прокурора в Полтав. окружному суді, потім — у *Санкт-Петербурзі* (із 1901 — дійсний статський радник, із 1912 — сенатор). Працюючи в *Полтаві*, почав займатися скульптурою. Із 1885 викладав у петерб. Академії мист-в. Від 1891 — член Т-ва пересувних худож. виставок. Виконав численні жанрові композиції і статуетки оповідного характеру на теми із життя укр. народу («Шинкар», 1881; «Лірник», 1883; «Переселенці», 1884; «Жебрак», 1886; «Оранка на Украйні», 1897), яким властиві демократ. спрямування, зв'язок із нар. пластикою. Психологізм, істор. достовірність образів притаманні творам, присвяченим історії України («Скіф», 1890; «Запорожець у розвідці», 1888; «Син твій, мати, в полі, в

Позен Л. «Запорожець у розвідці». 1887.

полі спочиває», 1896). Працював у жанрі портрету (погруддя Г.*Мясоєдова*, 1890; Ф.Стравинського, 1897; М.*Ярошенка*, 1898 і 1899). Автор пам'ятників І.*Котляревському* (1896—1902, відкрито 1903) та М.*Гоголю* (1913—15, відкрито 1935) в Полтаві. 1909 П. очолював жюрі першого конкурсу на проект пам'ятника Т.*Шевченку* для *Києва*.

П. у м. Петроград (нині м. С.-Петербург).

Твори П. зберігаються в музеях Києва, Полтави, *Херсона, Львова, Москви,* С.-Петербурга.

Літ.: *Михайлів Ю.* Леонід Позен (1849—1921). «Життя і революція», 1929, № 7—8; *Владич Л.* Леонід Володимирович Позен. К., 1961; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 2. К., 1970; *Шмидт И.М.* Л.В. Позен. В кн.: Русское искусство: Очерки о жизни и творчестве художников второй половины девятнадцатого века, кн. 2. М., 1971; Історія української культури, т. 4, кн. 2. К., 2005.

Н.Г. Ковпаненко.

ПОЗИТИВІ́ЗМ В ІСТОРИ́ЧНІЙ НАУ́ЦІ. Поширення позитивізму в Російській імперії, зокрема в Україні, з 1860-х рр. було пов'язане з розвитком природничих наук — відкриттями корифеїв рос. науки Д.Менделєєва, І.*Сеченова*, К.Тімірязєва, О.Бутлерова, О.Столєтова, становленням антропології, фізіології, соціології тощо. 1863—64 вийшов переклад книги англ. позитивіста Дж.Мілля «Роздуми про представницьке правління». Через рік побачила світ нова його книга «Роздуми і дослідження політичні, філософські й економічні», а 1866 в рос. перекладі — «Огюст Конт і позитивізм». Тоді ж переклали книгу І.Тена «Англійський позитивізм» і почали випуск 7-томного зібрання творів Г.*Спенсера.* 1867 Е.Літтре і Г.Вирубов почали видавати огляд «Позитивна філософія», опублікували низку збірників — «Основи позитивної філософії», «Огюст Конт і його позитивна філософія». У 1870-х рр. органом рос. позитивістів став ж. «Знание». Гол. ідея основоположника позитивістської філософії О.*Конта* полягала в тому, що істинне знання про дійсність може бути отримане лише дослідним, позитивним шляхом.

Для *історичної науки* поширення позитивізму означало нові основоположні установки, які зближали її з фізикою, біологією, психологією, методами котрих вона повинна була відшукати «природні закони» історії для створення істинної, універсальної, загальнолюдської історії. Ще у своїй ранній роботі «Катехізис промисловців», написаній спільно із К.-А.Сен-Сімоном, О.Конт твердив: «До цього часу не існує істинної історії, створеної в науковому дусі, тобто [такої], яка має на меті дослідити закони, що управляють соціальним розвитком людського роду». Таким чином конструювався предмет історії як сусп-во — тобто культ. цілісність народу або періоду. Гол. категорія *філософії історії* — «розвиток» — розумілась як сукупність одиничних елементів і сконструйованих за природничими законами їх змін, що виводилися з порівняння численних одиничних процесів. Зрозуміти їх можливо було лише засобами, виробленими природничими (позитивними) науками. Історія повинна була вирішити те саме завдання, що й точні, природничі науки, — обмежитися описом зовн. структури явищ, відповісти на запитання, — як вони протікають, ігноруючи питання, — в чому їх сутність? Це дає можливість вивести закони, які формують у даній структурі взаємозв'язки, що спостерігаються між її окремими рухомими елементами. Гол. закон структури ґрунтується на вічному повторенні й точному спостереженні т. зв. координації фактів (звідси витікало твердження О.Конта, що його «соціальна динаміка» є «теорією факторів»). Встановлення законів істор. розвитку по-

винне надати історії прогностичну функцію. О.Конт проголошував: «Знати, щоб передбачити, і передбачити, щоб мати можливість діяти». Категорія «розвиток» у позитивізмі трактувалась як емпіричні узагальнення, пояснення того, що реально спостерігається, як сума дрібніших дій, що зводяться в ряди послідовних, постійно повторюваних змін, забезпечуючи тим самим розчленування єдиного потоку в минулому і можливість передбачити майбутнє. Цим же шляхом можна було реконструювати невідомі відрізки історії, за аналогією з подіями, які відбулися в ін. місці. Замість інтелектуального споглядання, інтуїції та діалектики, які були домінуючими в метафізиці й, відповідно, — нім. класичному *історизмі*, вирішальним ставав закон причинності, правильної послідовності.

Згідно з поділом О.Конта всіх наук на конкретні, описові, й абстрактні, або загальні, історія зараховувалася до наук першого класу і повинна була забезпечувати матеріал для соціології — теорії історії, точніше — навіть теорії susp-ва. Соціологія — наука абстрактна, завданням якої є визначення законів сусп. розвитку, людства в цілому. Таким чином О.Конт приходив до універсальної історії. Центральним для розуміння універсально-істор. конструкції родоначальника позитивізму є категорії «прогрес» і «порядок», взаємозв’язок, зумовленість яких створюють повну гармонію історії. Прогрес зумовлений розвитком інтелекту, який є організуючою силою цього процесу, він панує над різноманітними умовами, але водночас зумовлений фізіологічними факторами, середовищем. Закони розвитку є, власне, законами руху інтелекту і його відношенням до середовища. Ця подвійна залежність створює постійне прогресивне наростання, веде до гармонії між інтелектом та середовищем.

Важливе значення для розвитку істор. науки мав т. зв. закон 3-х стадій О.Конта. Людство у своїй історії пройшло 3 стадії, на яких сусп. лад цілком залежав від систем думки і повністю визначався ними: 1) теологічна, фіктивна, яка, у свою чергу, розпадається на 3 епохи — фетишизм, політеїзм і монотеїзм, де кожна реліг. система створює й закріплює всю сукупність матеріальних відносин і понять; 2) метафізична стадія розвитку людства починається в 14 ст. з розпадом феодально-катол. світу й характеризується індустріальним розвитком, свободою думки і революц. духом. *Французька революція кінця 18 століття* є його логічним завершенням; 3) наукова, позитивна стадія починається після Франц. революції кінця 18 ст. і їй належить майбутнє. Люди пізнають світ за допомогою точних наук. методів, діючих законів явищ і шляхом зведення їх до узагальнюючих законів, на основі яких можна прогнозувати майбутній сусп. розвиток.

Закон «трьох стадій» доповнюється законом про зміну 2-х форм існування сусп-ва — соціальної статики і соціальної динаміки. Сусп-во перебуває у стані спокою або в русі, які зумовлені порядком і прогресом. Відповідно, соціальна статика вивчає гармонію сусп. порядку, а соціальна динаміка — форми і мотиви прогресу. Із стану спокою сусп-во виводиться розвитком інтелекту, й від його руху залежить прогрес, який може прискорюватися другорядними факторами — фізичними, природно-кліматичними, психологічними тощо.

Великий вплив на істор. науку мали ідеї визначного представника позитивізму — англ. філософа Г.Спенсера (1820—1903). Його теорія була вершиною натуралістичного розуміння історії. Г.Спенсер поділяв концепцію історії як теорію сусп-ва О.Конта, будував історію на соціології, ділячи останню на соціальну статику і соціальну динаміку. В основі соціальної статики лежала ідея поступового, плавного прогресу. За прикладом біологічної еволюції філософ заміняв термін «прогрес» нейтральним «еволюція». Встановлена О.Контом аналогія між сусп-вом і тваринним світом привела Г.Спенсера до заг. еволюційного природничого закону розвитку сусп-ва. Теорія сусп-ва в Г.Спенсера значно складніша, ніж в О.Конта, оскільки в його статиці розглядається взаємозалежність і зумовленість різних структурних форм сусп-ва, виділяється гол. чинник сусп. розвитку — боротьба за існування, яка пристосовується до зовн. умов, здійснює природний відбір і наділяється організаторською функцією. На основі заг. закону еволюції Г.Спенсер конструював універсальну історію людства як поступове сходження від теологічної стадії, неорганізованих орд, які через боротьбу за існування і мілітаризм створюють перші деспотичні д-ви, де відбувається внутр. диференціація у формі поділу праці, до індустріальних д-в, заснованих на свободі, справедливості, розвитку науки й раціональному веденні госп-ва.

Важливим здобутком філософсько-істор. системи О.Конта і Г.Спенсера було утвердження теорії прогресу людства, яка ґрунтувалася на ідеях франц. просвітителів 18 ст. Гол. характерною рисою теорії прогресу було те, що прогрес людини і людського сусп-ва мислився не лише як поєднання певної групи фактів у часовій послідовності, але й як закон, як необхідний і безумовний рух від початку *культури* до її нинішнього стану. Безумовність прогресу пояснювалася тим, що людське сусп-во — це остання стадія земного розвитку, в якому прості форми постійно та безперервно піднімалися до вищої стадії, переходячи в більш складні й організовані. У людському сусп-ві рушійною силою прогресу, його каталізатором і зміцнюючим матеріалом є знання, могутність людського інтелекту. Тому завдання істориків зводилися до показу безперервності прогресу людства в цілому. Зупинки, перерви, зникнення окремих к-р не повинні були підірвати віру істориків у безперервність руху людства. Таким чином, ідея прогресу набувала оптимістичного забарвлення, а кінцева мета — досягнення сусп. гармонії — надавала їй цілеспрямованості. Для О.Конта і його послідовників сутність історії полягала не в пізнанні індивідуального в історії, а в прогресі людства до позитивного періоду як наслідку синтезу сучасного й минулого, яке виступало продуктом світ. людської діяльності і пізнати яке можливо лише шляхом виведення певних закономірностей.

Філософія позитивізму, яка захоплювала сучасників своєю доступністю, орієнтацією на ме-

Д.П. Пойда.

тодологічні канони природничих наук, соціальною спрямованістю й оптимізмом, мала численних прихильників серед істориків, які почали свою наук. діяльність в 1860—70-ті рр. Водночас необхідно зазначити, що «правовірними» позитивістами залишалася тільки незначна їх частина (В.*Антонович*, П.Ардашев, М.*Грушевський*, І.*Лучицький*, Макс.*Ковалевський* та ін.). Широкий загал істориків (В.Авсеєнко, Д.*Багалій*, О.Брікнер, В.*Піскорський* та ін.) дотримувалися дуалістичних теор. поглядів або ж еволюціонували до неокантіанства.

Літ.: *Спенсер Г.* Научные, политические и философские опыты, т. 1. СПб., 1866; *Його ж.* Основные начала. СПб., 1886; Катехизис промышленников. В кн.: Родоначальники позитивизма, вып. 2. СПб., 1910; *Конт О.* Общий обзор позитивизма. Там само, вып. 4. СПб., 1912; *Казаков А.П.* Теория прогресса в русской социологии конца XIX века. Л., 1969; *Шкуринов П.С.* Позитивизм в России XIX века. М., 1980; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России: 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994; *Конт О.* Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества. В кн.: Философия истории: Антология. М., 1995; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997.

С.П. Стельмах.

ПОЗИЧАНЮ́К Йосип (псевдоніми — Шахай, Шугай, Шаблюк, Євшан, Рубайгада, Устим, Стожар, Чубенко, Назар Чубенко; 1913—22.12.1944) — письменник, публіцист, політ. діяч, учасник визвол. змагань 1940-х рр. Н. в с. *Дашів*. Студент літературномовного ф-ту Ніжинського ін-ту соціального виховання. Член ЛКСМУ, скерований до *Львова* 1939 на журналістську роботу. Вступив до *Організації українських націоналістів* (бандерівців; 1941). Державний секретар міністерства інформації і пропаганди *Українського державного правління*. Учасник Пн. похідної групи ОУН(б) (див. *«Похідні групи»* ОУН). Заарештований *гестапо* (вересень 1941). В'язень нацистських тюрем (1941—42). Політичний керівник *Української повстанської армії* (1943). Працівник референтури пропаганди Проводу ОУН(б) (1944). Редактор підпільних видань «За самостійність» (1942), «За Самостійну Україну» (1943), «За Українську Державу» (1944), «Український перець» (1944) та ін. Учасник 3-го Нового Великого збору ОУН, обраний членом Гол. ради. Учасник Великого збору *Української головної визвольної ради* (УГВР), член Президії УГВР і керівник осередку інформації й пропаганди УГВР (1944).

Автор статті «Тактика щодо російського народу», новел «Гуляйпільські хлопці», «В житі», «Зелений шум», «У полі» та ін.

Загинув у бою з підрозділом НКВС УРСР біля с. Юшківці (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Похований на місц. цвинтарі в братській могилі.

Літ.: Літопис УПА, т. 8, кн. 1. Львів, 1992; *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник, т. 1—2. Нью-Йорк, 1994—95; «Шлях перемоги», 1994, 10 грудня; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Русначенко А.* Народ збурений. К., 2002; *Сусік Д.* З любові до свого народу. Львів, 2006.

О.Й. Стасюк.

ПОЗНА́НСЬКИЙ Борис Станіславович (07.05.1841—10.10.1906) — письменник, етнограф, громад. діяч. Н. в м. *Стародуб*. Походив зі стародавнього подільського шляхетського роду. Після закінчення білоцерківської г-зії 1858 вступив до Київ. ун-ту на мед. ф-т. Навчаючись в ун-ті, почав збирати етногр. матеріали, особливо його приваблювали місцевості, пов'язані з історією козацтва, належав до гуртка *«хлопоманів»*, згодом був членом Старої громади. Працював на Київщині та Катеринославщині, де 5 липня 1866 був заарештований і згодом засланий під суворий нагляд поліції у Воронезьку губ. 1870 йому дозволили жити «у всіх містах імперії, крім столиць, столичних губерній і Західного краю». Після заслання деякий час проживав на Кавказі, а останні роки — у Воронезькій губ. Провадив етногр. досліди в Київській, Катеринославській, Воронезькій губерніях, на Кавказі, друкувався в *«Киевской старине»*, *«Основі»*, *«Зорі»*, *«Вестнике Европы»* та ін.

Праці і тв.: Весна в українському селі, 1886; Чумаки, 1887; Вихід на заробітки з України, 1889 (надрук. в «Зорі»); Дещо про козаччину на Україні у 1855 р. «Киевская старина», 1905, № 4; Одежда малороссов Воронежской губернии. В кн.: Труды XII археологического съезда в Харькове, т. 3. М., 1905; Воспоминания. М., 1913.

Літ.: *Токаревский М.* По поводу воспоминаний Б.С. Познанского. «Украинская жизнь», 1913, № 12; *Міяковський В.* Б.С. Познанський (народник 60-х років). «Україна», 1926, № 1.

Л.Г. Москвич.

ПО́ЙДА Дмитро Павлович (03.11 (21.10).1908—25.11.1992) — історик. Д-р істор. н. (1962), професор (1963). Засл. працівник вищої школи УРСР (1976). Н. в с. Бородаївські Хутори (нині село Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Походив із родини селян-незаможників. Навч. в *Комуністичному університеті імені Артема*. Закінчив істор. ф-т Харків. пед. ін-ту (1936). Навч. в *Інституті червоної професури при ВУЦК*. Від 1937 викладав у вищих навч. закладах *Дніпропетровська*. Один із засновників кафедри історії СРСР на істор. ф-ті Дніпроп. ун-ту, яку очолив напередодні радянсько-нім. війни 1941—45. Брав участь у радянсько-нім. війні 1941—45 (див. *Друга світова війна*). Після війни повернувся до наукової й викладацької діяльності. Від 1946 завідував кафедрою у ВПШ Дніпропетровська. Захистив канд. дис. на тему: «Селянський рух на Катеринославщині в період революційної ситуації в Росії кінця 1850-х — початку 1860-х років» (1949). Зав. кафедри історії КПРС у Дніпроп. гірничому ін-ті (1959—66). 1962 захистив докторську дис. «Селянський рух на Правобережній Україні в пореформений період (1866—1900 рр.)». Зав. кафедри історії СРСР та УРСР в Дніпроп. ун-ті (1965—86).

Автор понад 150-ти наук. і навчально-методичних праць з аграрної історії України, переважно пореформеної доби, зокрема студій, присвячених упровадженню *селянської реформи 1861* в *Правобережній Україні*, сел. рухам, взаємовідносинам *селянства й духовенства*, *народництву* та ін. Створив Дніпроп. наук. школу істориків-аграрників, зокрема підготував понад 30 канд. істор. наук. Учасник низки аграрних симпозіумів, які організовував Ін-т історії СРСР АН СРСР спільно з *Московським університетом*.

П. у м. Дніпропетровськ, похований на Сурсько-Литовському цвинтарі.

Від 1993 у *Дніпропетровському національному університеті* систематично проводяться наук. читання з аграрної історії України й Росії, присвячені пам'яті Д.Пойди.

Праці: З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. Дніпропетровськ, 1958; Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960; Селянські виступи у зв'язку з похованням Т. Шевченка в Каневі. «УІЖ», 1986, № 10.

Літ.: *Попов В.М.* та ін. Вчені вузів Української РСР. К., 1968; *Ковальський М.П., Іваненко В.В.* Штрихи до портрета самобутнього історика Дмитра Павловича Пойди (1908—1992). «Бористен», 1994, № 1; Дмитро Павлович Пойда (1908—1992): Біобібліографічний покажчик. Дніпропетровськ, 2008; *Кучерук О.С.* Д.П. Пойда як історик селянського руху в Україні пореформеної доби: Історико-краєзнавчий аспект. В кн.: Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали Сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. Дніпропетровськ, 2008.

Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

ПОКАЗА́НЩИНА — податок, який збирали в 2-й пол. 17—18 ст. з населення *Лівобережної України* від виготовлених горілчаних виробів. 1672—87 становив від 1 до 4 *рублів*.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986.

Н.О. Герасименко.

ПОКА́С Григорій Андрійович (р. н. невід. — п. до 1781) — *військовий канцелярист*. Н. в м. Погар (нині с-ще міськ. типу Брянської обл., РФ). За припущенням О.*Оглоблина*, здобув освіту в *Києво-Могилянській академії* або *Чернігівському колегіумі*. Від 1737 — на військ. службі. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1735—1739* під командуванням генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха*. Пізніше служив канцеляристом при уряді Погарської сотні *Стародубського полку*, а протягом 1742—57 — у *Генеральній військовій канцелярії*. 1757—68 — погарський *війт*. 1767 під час виборів до *Комісії Законодавчої 1767—1768* виступив на чолі погарської старшини супроти пророс. частини місц. міщанства, котрою керував Д.Привалов. Був заарештований і втратив війтівство. *Військовий товариш* (1757, 1775). Автор огляду укр. історії — «Описания о Малой России», яка доведена до 1751, зокрема приділив особливу увагу гетьман. елекції К.*Розумовського*. Одні дослідники вважають, що цей твір є редакцією *«Короткого опису Малоросії»* (М.*Горбань*), а П. — його переписувачем. Натомість інші (О.*Оглоблин*) — самостійним твором, підготовленим П., хоч і залежним за хронологічною канвою від «Короткого опису Малоросії», але радикально відмінним за своїми патріотично-автономістськими мотивами, що дають підстави розглядати його як предтечу *«Історії Русів»*. Приятелював з відомими укр. діячами 18 ст., зокрема з М.Ханенком та ін.

Літ.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Максимович Г.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 года. Нежин, 1917; *Горбань М.* Нариси з української історіографії, ч. 1: Новий список літопису «Краткое описание Малороссии». Х., 1923; *Оглоблин О.* Григорій Покас та його «Описание о Малой России» (1751). В кн.: Науковий збірник Української вільної академії наук у США, т. 1. Нью-Йорк, 1952; *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001; *Дзира І.Я.* Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. 18 ст.: Джерелознавчий та історіографічний аспекти. К., 2006; *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. К., 2010.

О.В. Ясь.

ПОКОЗА́ЧЕННЯ — соціальний процес переважно самовільного набуття козац. прав представниками ін. соціальних груп і верств укр. соціуму, що наприкінці 16 — у 18 ст. становив одну із провідних тенденцій соціального розвитку. Участь у процесі П. могли брати як представники провідної соціальної верстви — *шляхти*, котрі в такий спосіб долучалися до військ. організації *козацтва українського* й отримували можливість реалізувати себе у військ. сфері, так і соціальні низи — селяни та *міщан*, для котрих П., крім військ. складової, несло в собі можливість підвищити свій соціальний статус, позбутися залежності від *дідича* чи міської корпорації.

З кінця 16 ст. процеси П. охоплювали переважно Київщину та Брацлавщину, на малозаселені терени яких стікалися втікачі з ін. укр. земель. У часи загострення соціальних суперечностей, трансформації їх у відкриті форми збройної боротьби процеси П. перекинулися на Подільське воєводство і *Волинське воєводство* та, навіть, отримали наслідування на теренах *Руського воєводства* і на землях пд. Білорусі.

Особливо масштабними процеси П. стали напередодні та під час козац. повстань 1591—96, 1625, 1637—38, коли вони виступали однією з форм соціальної боротьби пригноблених і, водночас, розширювали соціальну базу козац. виступів. Вельми промовистою щодо масштабності цього соціального явища в роки козац. повстань є заява г*етьмана польного коронного* С.*Жолкевського* 1596: «вся Україна покозачилась». Важливо зауважити й те, що П. населення не лише посилювало військ. могутність *Війська Запорозького*, а й сприяло поширенню козац. самоврядування та козац. присуду на Подніпров'ї, які в серед. 17 ст. стали серцевиною формування козац. д-ви.

Крім самовільного П. населення, у деяких випадках процеси активного долучення до козац. способу життя стимулювалися й урядом *Речі Посполитої*. Це відбувалося в часи посилення воєнної загрози д-ві з боку сусідніх країн і, відповідно, зростання потреби в істотному збільшенні власних військ. сил за незначного зростання фінансових видатків. Прикладами таких мобілізаційних заходів кер-ва Речі Посполитої стали залучення добровольців з України до участі в *Лівонській війні 1558—1583*, походах на рос. землі в роки Смути поч. 17 ст., відбиття наступу Османів на поч. 1620-х рр. (*Хотинська війна 1621*) тощо. Участь у воєнних кампаніях для їхніх учасників з України обіцяла не лише отримання відповідної королів. плати та доступ до розподілу воєнних трофеїв, а й поліпшення соціального статусу.

Найбільш масовий в укр. історії процес П. населення мав місце 1648—49, коли з початком Національно-визвол. війни укр.

П.О. Покришев.

народу серед. 17 ст. чисельність Війська Запорозького у деякі роки збільшувалася до 100—150 тис. осіб, а на теренах Подніпров'я, Лівобережжя та частини Правобережжя утвердилась Укр. козац. д-ва. П., що відбулось у цей час, змінило й якісні показники козац. стану, до якого долучилася значна кількість правосл. шляхти, котра в такий спосіб намагалася зберегти за собою майно і владу на землях, що увійшли до складу Гетьманату.

В умовах стабілізації суспільно-політ. ситуації в Укр. козац. д-ві, локалізованій за результатами визвол. боротьби на теренах *Лівобережної України*, визначений угодами з рос. владою кількісний склад козац. стану в 30 тис. осіб загалом задовольняв соціальні претензії населення і тому масштабних покозачень не спостерігалося. Як поодинокий виняток можна класифікувати діяльність гетьман. уряду І.*Брюховецького* 1666, спрямовану на стимулювання вступу міщан і селян до козац. лав, аби в такий спосіб саботувати реалізацію положень Моск. договору 1665, що поширювали владу царських воєвод над некозац. населенням України. У часи правління рос. імп. *Петра I*, коли відбувалося посилення соціальної залежності непривілейованих верств Гетьманату, прагнення окремих їх представників набути козац. прав (т. зв. шукачів козацтва) було використане з метою дискредитації *козацької старшини* й сприяння в утвердженні при владі в Україні *Малоросійської колегії*. На законодавчому рівні доступ до козац. прав було збережено лише для тих «шукачів», батьки та діди котрих були записані до козац. компутів.

Тим часом у *Правобережній Україні* наприкінці 17 ст. спостерігалася нова хвиля П., викликана активною колонізаційною діяльністю С.*Палія*, С.*Самуся*, А.*Абазина* та ін. Черговий сплеск соціальної активності правобереж. населення з набуття козац. прав мав місце в роки *Коліївщини*. Незважаючи на жорстоке придушення виступу, соціальний ідеал, втілений в образі козац. способу життя, для непривілейованих верств укр. соціуму і надалі зберігав свою привабливість та час від часу втілювався у практиках П. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. актуалізації процесів покозачення сприяли зовнішньополіт. обставини — війни з *Османською імперією*, наполеонівською Францією, плани рос. кер-ва щодо залучення козаків для придушення польс. визвол. руху тощо. Одним з останніх масових проявів покозачення стали сел. виступи в *Київській губернії* за відновлення козац. стану, що мали місце під час *Кримської війни 1853—1856* (див. *Київська козаччина 1855*).

Літ.: *Томашівський С.* Київська козаччина 1855 року. Львів, 1902; *Шамрай С.* Київська козаччина 1855 року. К., 1928; *Липинський В.* Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філадельфія, 1980; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: Друга половина XVII—XVIII ст. К., 1985; *Щербак В.О.* Народні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Горобець В.* Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII — початок XVIII ст.). В кн.: Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина, вип. 1. К., 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: Проблема державотворення. К., 1993; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Лепявко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: Проблема формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Щербак В.О.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003.

В.М. Горобець.

ПОКОЛО́ДНЕ — митний збір за продаж жита чи ін. товарного збіжжя на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* і *Королівства Польського* (а також у Білорусі, Литві й Росії) у період середньовіччя та Нового часу. П. збиралося від однієї з найпоширеніших у той час міри об'єму сипких продуктів — *колоди*, яка дорівнювала 2 *кадям* (10—12 пудів) або 8 *відрам*. Становило одну з різновидностей тогочасного торгового мита — помірного, яке збиралося з товару, що вимірювався літрами об'єму. Окрім П., були також відомі корчовщина (збиралась від *корця* (бл. 6 пудів) збіжжя) та ін. митні збори.

Літ.: *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; Торгівля на Україні, 14 — середина 17 століття: Волинь і Наддніпрянщина: Актові джерела. К., 1990; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). К., 1992.

А.О. Гурбик.

ПОКО́РСЬКІ І ПОКО́РСЬКІ-ЖОРА́ВКИ — див. *Жоравки*.

ПОКРИ́ШЕВ Петро Опанасович (24(11).08.1914—22.08.1967) — льотчик-винищувач, генерал-майор авіації (1955). Двічі Герой Рад. Союзу (10 лютого 1943, 24 серпня 1943). Н. в с. Гола Пристань (нині місто Херсон. обл.) у сел. родині. Закінчив фабрично-заводське уч-ще. Пройшов навчання в планерному гуртку, 1931 закінчив курси Харків. аероклубу Оборонного т-ва. У Червоній армії з 1934. Закінчив Одес. військ. школу пілотів (1935), Військ. академію Ген. штабу (1954). Учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940*, збив 2 літаки противника. У Велику вітчизн. війну Рад. Союзу 1941—45 — на Ленінгр. фронті — командир ескадрильї 154-го винищувального авіац. полку (*Восьма повітряна армія*), із 1943 — командир 159-го винищувального авіац. полку (275-та винищувальна авіац. д-зія, 13-та повітряна армія). Здійснив бл. 300 бойових вильотів, брав участь у 60 повітряних боях, збив особисто 22 літаки ворога і 7 — у групі. Після війни — на відповідальних посадах у військах Протиповітряної оборони СРСР. Із 1961 — у відставці.

Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, орденами Олександра Невського, Вітчизн. війни 1-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки, медалями.

П. у м. Гола Пристань.

У м. Гола Пристань встановлене його бронзове погруддя.

Літ.: *Попова Л.М.* Дважды Герой Советского Союза П.А. Покрышев. М., 1953; Крылатые богатыри. Л., 1965; *Баулин Е.П.* Сын неба. Л., 1968; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975.

Т.С. Першина.

ПОКРИ́ШКІН Олександр Іванович (19(06).03.1913—14.11.1985) — льотчик, військ. і громад. діяч, маршал авіації (1972). Тричі Герой Рад. Союзу (24 травня 1943, 24 серпня 1943, 19 серпня 1944). Канд. військ. наук (1969). Н. в м. Новомиколаївськ (нині м. Новосибірськ, РФ). 1928 закінчив семирічну школу, із 1930 навч. у фабрично-заводському уч-щі з-ду «Сибкомбайнбуд», працював слюсарем-інструментальником. Від 1932 служив у лавах Червоної армії. У грудні 1933 закінчив 3-тю Пермську військ. школу авіац. техніків, 1934 — Курси вдосконалення тех. складу Військово-повітряних сил РСЧА ім. К.Ворошилова в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). 1934—38 — старший авіатехнік ланки 74-ї стрілец. д-зії в *Краснодарі*. За час військ. служби направив десятки рапортів із проханням перевести його на навчання льотної спеціальності. 1939 закінчив Качинську авіац. школу льотчиків ім. О.Мяснікова, продовжив службу в 55-му винищувальному авіаполку в *Кіровограді*.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* як заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира і командир гвард. винищувального авіаполку та 9-ї гвард. авіадивізії брав участь у боях на *Південному фронті*, Північнокавказ. фронті, *Першому Українському фронті*, *Другому Українському фронті* та *Четвертому Українському фронті*. Рахунок збитим літакам противника відкрив 23 червня 1941. У перші місяці боїв був двічі збитий на території України, виходив з оточення. За офіц. даними, здійснив понад 600 бойових вильотів, брав участь у 156-ти повітряних боях, збив 59 літаків противника. Продовжував літати до 1963, освоїв нові реактивні винищувачі, останній з яких — МіГ-17.

1948 закінчив Військ. академію ім. М.Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. 1949—55 — заст. командира 33-го винищувального авіакорпусу Протиповітряної оборони СРСР, командир 88-го винищувального корпусу Протиповітряної оборони СРСР у Ржеві (нині місто Тверської обл., РФ). 1955—59 — командир винищувальної авіації Північнокавказ. армії Протиповітряної оборони СРСР. 1959—68 служив у *Києві*, із 1961 — командуючий 8-ю окремою армією Протиповітряної оборони СРСР, заст. командуючого Київ. військ. округом з військ Протиповітряної оборони. 1968—71 — заст. головнокомандуючого військами Протиповітряної оборони СРСР. 1972—81 — голова ЦК Добровільного т-ва сприяння армії, авіації та флоту СРСР.

Про нього зняті 2 документальні фільми: «Александр Покрышкин» (1945; реж. А.Гендельштейн) та «Александр Покрышкин» (1985; реж. Д.Дьомін).

Нагороджений 5-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4-ма орденами Червоного Прапора, ін. орденами й медалями.

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

П. встановлені пам'ятники, його ім'ям названі вулиці в Новосибірську, Москві, Краснодарі, мала планета № 3348. У Києві на будинку, в якому льотчик жив 1968 (вул. Грушевського, 34а), встановлений пам'ятний знак.

Тв.: Крылья истребителя. М., 1944; Небо войны. М., 1966; Познать себя в бою. М., 1986.

Літ: *Речкалов Г.А.* Дымное небо войны. Свердловск, 1968; *Голубев Г.Г.* В паре с «сотым». М., 1974; *Бабак И.И.* Звезды на крыльях. Х., 1975; *Вершинин К.А.* Четвёртая воздушная. М., 1975; *Сухов К.В.* Эскадрилья ведет бой. М., 1983; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Устинов Ю.С.* Единственный трижды Герой на войне. М., 2005; *Тимофеев А.В.* Александр Покрышкин: Великий летчик Великой войны. М., 2009; Покришкин Александр Иванович. Web: http://wwii-soldat.narod.ru/LEGEND/ARTICLES/pokryshkin_ai.htm.

О.В. Буцько, Т.В. Пастушенко.

О.І. Покришкін.

ПОКРО́ВИ БОГОРО́ДИЦІ ЦЕ́РКВА в м. Фастів Київської області. Церкву збудовано 1779—81 на місці зруйнованого давнього храму, спорудженого, за переказами, на поч. 18 ст. коштом С.*Палія*. Саме тому й за сущою нині церквою закріпилася назва «Паліївої» церкви. 1862 відремонтовано дзвіницю, а до самої церкви із зх. прибудовано ґанок. Внаслідок перебудови 1902 вона значною мірою втратила первісні форми. 1975—77 пам'ятку відреставровано: у первісному вигляді відновлено конструкцію зрубів та перекриттів, довкола церкви влаштовано опасання у вигляді відкритої аркадної галереї. Верхи й дахи покриті ґонтом.

У 1930-х рр. церкву було закрито, в роки *Другої світової війни* вона знову почала діяти. 1959 її знову було закрито, й споруда почала занепадати, у серед. 1960-х рр. упав центр. верх. Для відбудови церкви було виділено 40 тис. *карбованців* і запрошено майстрів із *Галичини*. Поправу храму 1970-х рр. було виконано Львів. реставраційною майстернею. Замість чорного заліза її знову було покрито ґонтом, нижні вінця замінено дубовим брусом, а довкола храму споруджено опасання. Із 1990 перед Великоднем у церкві відновлено богослужіння.

Покрови Богородиці церква в м. Фастів. Фото 2009.

Будівля церкви Покрови поєднує давні форми укр. храмотворення (квадрати в плануванні, площинне компонування першого залому) з формотворенням 18 ст., що виявляється в пружних криволінійних поверхнях другого залому. Цілісність компонування, єдність і гармонія форм, неповторність архіт. образу, що відтворює досягнення церк. буд-ва козац. доби, надають цій споруді значення визначної пам'ятки укр. дерев'яного зодчества, шедевру нац. архітектури.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры, т. 1: Киев. Киевская область. К., 1983; *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. К., 2007.

А.Л. Зінченко.

ПОКРО́ВИ БОГОРО́ДИЦІ ЦЕ́РКВА з м. Ромни — пам'ятка нар. дерев'яної арх-ри. Церкву було збудовано в *Ромнах* 1764—70 коштом П.*Калнишевського* та Давида Чорного.

При вступі в храм відкривалися висотою аж до парусів усі бані, об'єднані арками-вирізами. Суворість внутр. простору різко контрастувала з пишним чотириярусним золоченим іконостасом. Як відзначають мистецтвознавці, це був один із найцікавіших іконостасів доби рококо. Його Райські врата були прикрашені унікальною плоскорізьбою на тему Благовіщення, облямованою архіт. мотивами. Вся композиція Райських врат була увінчана рельєфом укр. п'ятиверхої церкви. На різьблених консолях іконостаса вище намісних ікон були розміщені дерев'яні поліхромні скульптури євангелістів, виконані в нар. стилі з виразними елементами *бароко*.

1827—30 було здійснено капітальну поправу церкви, під час якої дубові стендари були замінені цегляним підмурком.

Пам'ятку досліджували М.*Макаренко* (1902, 1907), Л.*Падалка* (1905), С.*Таранушенко* (1920-ті рр.). Її замалював О.*Сластіон*. На поч. 20 ст. біля дерев'яної Свято-Покровської церкви було споруджено однойменну муровану, тож відповідно до тогочасної традиції стара церква підлягала знесенню. Завдяки публікаціям М.Макаренка в петерб. журналах Свято-Покровська церква як видатна пам'ятка арх-ри стала широко відомою. Імператорська археол. комісія винесла ухвалу про необхідність її збереження, цю справу підтримали *Полтавський церковно-археологічний комітет*, єпархіальний церк. музей та полтав. архієпископ Іоанн. Завдяки його сприянню церкву було вирішено перенести до *Полтави*.

Покрови Пресвятої Богородиці церква в м. Ромни. Малюнок художника О. Сластьона.

1907 зруб церкви розібрали на окремі бруси, їх перевезли до Полтави й храм склали в первісному вигляді на території архієрейської резиденції, де він став діючою церквою. Це був перший в Україні приклад наук. музеєфікації пам'ятки нар. дерев'яної арх-ри.

1943 після відступу нім. армії з Полтави Свято-Покровську церкву було спалено.

«Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України», схвалена КМ України 23 квітня 1999, передбачає відновлення Свято-Покровської церкви в Ромнах.

Літ.: *Макаренко Н.* Памятники украинского искусства XVIII века. «Зодчий» (СПб.), 1908, № 24; *Логвин Г.Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968; *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. К., 2007.

А.Л. Зінченко.

ПОКРО́ВСЬКЕ — див. *Апостолове*.

ПОКРО́ВСЬКЕ — с-ще міськ. типу *Дніпропетровської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Вовча (прит. Самари, бас. Дніпра), за 127 км від обласного центру. Населення 11,6 тис. осіб (2001).

Від 17 ст. місцевість належала до *Вольностей Війська Запорозького низового*. 1760 тут оселився відставний запороз. старшина Головко, а після ліквідації *Нової Січі* на ці землі переселилося багато *козаків* із сім'ями.

Офіц. датою заснування поселення вважається 1779, коли, згідно з указом азовського губернатора В.Черткова, на місці колиш. козац. *зимівника* було засновано військ. *слободу*. Вигідне геогр. розташування на шляху з *Новомосковська* до *Маріуполя* сприяло швидкому зростанню населення в П. 1782 у слободі стояли 94 хати-мазанки й мешкали 543 особи. 1816 в П. налічувалося 1,2 тис. мешканців, переважно *державних селян*, а на 1859 тут було вже 605 дворів із населенням 3585 осіб.

1856 в П. відкрито церковнопарафіяльну школу, 1859 — першу в повіті жін. школу. 1884 на кошти місц. *земства* була заснована лікарня, а 1903 — земська школа. 1885 відкрито пошту.

На поч. 20 ст. П. було багатолюдним селом, яке належало до Олександрівського пов. *Катеринославської губернії*. Перед *Першою світовою війною* в П. діяли 5 земських шкіл, 2 церковнопарафіяльні уч-ща, в яких навчалися 676 учнів, діяв притулок.

1913 в П. проживало 10 955 осіб.

У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* поселення не раз захоплювали війська ворогуючих сторін. У квітні 1918 його зайняли австро-нім. війська, 1919 — білогвард. частини генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. У січні 1920 до П. вступили підрозділи Червоної армії, створено волосний революц. к-т.

Після реформи адм.-тер. поділу 1923 П. надано статус райцентру *Запорізької округи* Катеринославщини (від 1932 — Дніпроп. обл.).

1927 в П. організовано 3 *товариства спільного обробітку землі*, перетворені згодом в артілі «Нове життя», «Центральний» і «Глинянка». 1935 на базі артілей сформовано 8 *колгоспів*. 1932 в П. почала виходити районна газ. «За міцний колгосп».

На поч. 1940-х рр. у П. діяли районна лікарня, 2 середні, 2 неповні середні та 2 початкові школи, в яких навчалися 2 тис. учнів і працювали 86 учителів, кінотеатр, б-ка; збудовано маслозавод.

У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 з 8 жовтня 1941 до 14 вересня 1943 П. було окуповане гітлерівськими військами.

С-ще міськ. типу від 1957.

У 1960-х рр. у П. з'явився новий кінотеатр, працювали будинок піонерів, муз. школа. 1960 введено в дію водопровід. Наприкінці 20 ст. у пн. частині П. збудовано новий житловий масив. Після 1991 в селищі відкрито спорткомплекс «Юність», центр. районну аптеку, споруджено пішохідний міст через р. Вовча.

У П. діє ВАТ «Покровський сирзавод».

Виходить районна газ. «Покровський край».

Літ.: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Список населенных мест по сведени-

ям 1859 года. М., 1863; *Феодосий (Макаревский А.).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Екатеринослав, 1880; ІМіС УРСР: Дніпропетровська область. К., 1969; *Кроль М.* Покровський район Дніпропетровської області. Дніпропетровськ, 2003; Покровське. З давніх давен до сьогодення. «Покровський край», 2009, 6, 13 жовтня.

О.В. Андрощук.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Андрій Георгійович (14.08.1862—1944) — військ. діяч, віце-адмірал Чорноморського флоту *Української Народної Республіки*. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Закінчив Мор. корпус (1882), Миколаївську мор. академію (1900). Із 1910 служив на Чорномор. флоті, командир лінкора «Ростислав», у роки *Першої світової війни* — командувач бригади крейсерів і міноносців, нач. штабу Чорномор. флоту. На службі в Укр. ВМФ з поч. 1918 — нач. охорони пн.-зх. побережжя Чорного мо-ря, нач. військ. портів, за *Української Держави* — командувач укр. Чорномор. флоту, міністр мор. справ. Сприяв українізації флоту. У період нім. окупації зберіг для України понад 80 бойових кораблів. Навесні 1919 заарештований органами УНР, після визволення в грудні 1919 вступив до *Збройних сил Півдня Росії* генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. Наприкінці 1920 емігрував до Болгарії, згодом — до Австрії. 1924—36 мешкав у м. Льєж (Бельгія), працював машиністом на з-ді. Від 1936 перебував у Каїрі (Єгипет).

П. у м. Каїр.

Літ.: Список Морского ведомства на 1910 г. СПб., 1910; «Морской журнал» (Париж), 1935, № 90; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; Энциклопедия гражданской войны: Белое движение. М., 2002; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович (29(17).09.1868—10.04. 1932) — засновник й організатор рад. істор. науки, політ. і держ. діяч. Дійсний член АН СРСР (1929). Н. в м. *Москва*. Після закінчення *Московського університету* (1891) залишений для підготовки до професорського звання по кафедрах російської та загальної історії, учень В.*Ключевського* й П.Виноградова. Вважав себе «легальним марксистом», в істор. творах стояв на позиціях «економічного матеріалізму»; у період *революції 1905—1907* став *більшовиком*, входив до складу бойової орг-ції Моск. к-ту РСДРП. Від 1907 — у Великому князівстві Фінляндському (у складі Російської імперії), із 1909 — в еміграції (Париж, Франція), де займався наук. працею. П. розробляв питання історії Росії для 9-томної «Истории России в XIX в.» (переважно зовнішньої політики) та Енциклопедичного словника Гранат (див. *Гранат*). 1910—12 в *Москві* була опублікована праця П. «Русская история с древнейших времен» (у співавт.; усього вийшло 8 видань; 1 і 2 видання — в 5-ти томах, наступні — у 4-х). У 2-му т. вміщено окремий розділ (глава 9: Борьба за Украину: 1) Западная Русь; 2) Казацкая революция; 3) Украина под московским владычеством). П. намагався об'єктивно відтворити важливі аспекти історії України та українсько-рос. відносин 17 ст., зазначав, зокрема: «Уже в середині XVII ст. романівський уряд надзвичайно спритно використав козацько-селянську революцію, яка відбувалася на Україні». У книзі стверджувалося, що рос. історики — «державники» (див. *Юридична школа в історіографії*) — не зверталися до історії України, «не вміли вмістити» її «у свою схему російської історії». Повернувшись у серпні 1917 до Москви, П. поринув у політ. діяльність, узяв активну участь в організації захоплення більшовиками влади в Москві в листопаді (жовтні—листопаді) 1917, працював комісаром із закордонних справ Моск. військово-революц. к-ту, 14 (1) листопада 1917 обраний головою Моск. ради робітн. і солдатських депутатів. Включений до складу делегації на мирні переговори в Брест-Литовський (нині м. Брест, Білорусь), став «лівим комуністом». У березні 1918 — голова РНК Моск. обл., невдовзі — член РНК РСФРР й заступник нар. комісара освіти РСФРР. П. керував відділами шкільної політики, науковим, вищих навч. закладів і одночасно — Держ. вченою радою, згодом — Академічною радою, до якої, крім Вченої ради, були включені Головархів й Управління музеями, брав активну участь у створенні *робітничих факультетів*, Соціаліст. академії (до квітня 1919 — Соціаліст. академія сусп. наук, із 17 квітня 1924 — *Комуністична академія*), 1921 — Ін-ту червоної професури (1921—31 — ректор). Із 1922 — голова Центр. архів. управління, від 1924 — керівник Рос. асоціації науково-дослідних ін-тів сусп. наук, від 1925 — голова Т-ва істориків-марксистів. У квітні 1931 П. затверджено директором Ін-ту історії Комуніст. академії.

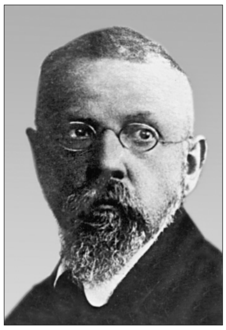

М.М. Покровський.

П. у м. Москва.

Після смерті П. певний час продовжували видаватися його твори (зокрема, вийшло 5 посмертних видань «Русской истории в самом сжатом очерке»), а критика на його адресу здебільшого не виходила за межі наук. дискусії. Із посиленням культу особи Й.*Сталіна* вона набувала дедалі більш замовного й звинувачувального характеру (напр., видання Ін-ту історії АН СРСР «Против исторической концепции М.Н. Покровского» (1939), «Против антимарксистской концепции М.Н. Покровского»; 1940). У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 під гаслом «критики поглядів Михайла Покровського» проглядалася тенденція реабілітувати концепції рос. «державницької» історіографії.

Праці: Империалистическая война. М., 1934; Избранные сочинения, т. 1—4. М., 1965—67.

Літ.: *Соловьев О.Д.* М.Н. Покровский и советская историческая наука. М., 1970.

Р.Г. Симоненко.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Олексій Іванович (псевдоніми — А.Ивановский, А.Каменецкий; 11.03.1868 —14.09.1928) — історик античності. Професор (1894), д-р істор. н. (1916). Дійсний член Історико-філологічного товариства при *Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині* (1894). Н. в м. *Санкт-Петербург* у збіднілій дворянській родині. Закінчив історико-філол. ф-т *Петербурзького університету* (1889), в якому залишився для підготовки до професорського звання. Приват-доцент Петерб. ун-ту на кафедрі всесвітньої історії

(1892—93). Екстраординарний професор кафедри всесвітньої історії (1894—1905), учений секретар (1895—98) *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька*. Захистив магістерську дис. на тему: «О красноречии у древних эллинов» (1905). Із 1905 — приват-доцент, згодом — професор Київ. ун-ту. Захистив докторську дис. на тему: «О хронологии Афинской истории VI ст. до Рождества Христова» (1916). Викладав на Київ. вищих жін. курсах та в Археол. ін-ті. Повернувся 1922 до *Ніжина* через матеріальну скруту. 1922—28 — у Ніжинському ін-ті нар. освіти: лектор всесвітньої історії, історії революц. рухів, дійсний член та керівник секції антич. к-ри Н.-д. кафедри (1926). Позаштатний співробітник ВУАН (1922—28), співробітник Київ. н.-д. кафедри марксизму-ленінізму (1925—28) та Київ. філії *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців* (1927). У 1920-х рр. отримував невелику фінансову допомогу від *Всеукраїнського комітету сприяння вченим*.

Як історик сформувався під впливом петерб. епіграфічної школи Ф.Соколова. У методологічному плані спирався на позитивістські засади. Вирізнявся широкими наук. зацікавленнями, неабиякою ерудицією, красномовним викладом та надзвичайно докладним і скрупульозним аналізом джерел. Тексти наук. студій П. вражають величезним, інколи надмірним, наук. апаратом. Автор праць з історії Стародавньої Греції. Вивчав походження афінської хронології. Обстоював думку, що Афінська д-ва завжди була *демократією*.

П. у м. Ніжин, похований на Грец. цвинтарі.

Праці: Древнегреческие святынилечебники. «Колосья», 1890, № 3; Новые явления в области разработки древнегреческой истории. «Историческое обозрение», 1890, т. 1; Заметка о собирании и сохранении антропологического материала при раскопках. «Киевская старина», 1900, № 5; О красноречии у древних эллинов. «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине», 1904, т. 21; К вопросу об основном характере древнеэллинского государства. Нежин, 1905; О хронологии Афинской истории VI-го ст. до Р. Хр. «Университетские известия» (К.), 1915. № 9; Геродот та Арістей. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1927; К третьей главе Коммунистического манифеста: Заметки. «Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1927, кн. 7; Proletarii Древнего Рима. Там само; Шевченко і Кабе. «Україна», 1927, кн. 3; Як ідеалізовано скіфів у грецькому та римському письменстві. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» (К.), 1927, кн. 10; К истории общенародных повинностей. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, т. 1. К., 1928; Про матеріалістичне розуміння історії в первісному його вигляді. В кн.: Збірник західнознавства, вип. 1. К., 1929.

Літ.: *Бузескул В.* Рецензия на книгу: *Покровский А.И.* К вопросу об основном характере древнеэллинского государства. Нежин, 1905. «Журнал Министерства народного просвещения: Новая серия», 1906, ч. 3, № 5/6; *Штепа К.* Професор Олексій Іванович Покровський. «Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1929, кн. 9; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 2. Л., 1931; Викладачі Ніжинської вищої школи: Біобібліографічний покажчик, ч. 2—3. Ніжин, 2000; *Самойленко О.Г.* Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2000; Викладачі Ніжинської вищої школи: Біобібліографічний покажчик, ч. 1. Ніжин, 2001; *Гордієнко Д.* Μεμνησθαι απιστειν — наукове кредо професора Олексія Покровського. «Ніжинська старовина», 2008, № 6.

О.В. Ясь.

ПОКУ́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1648 — масовий збройний виступ населення *Покуття* проти національно-конфесійних та соціальних утисків. Спалахнуло у вересні 1648 і тривало до кінця року. До зброї взялися селяни, *міщани*, частина дрібних шляхтичів й священиків — усього бл. 15 тис. осіб. За козац. зразком формували полки, сотні й десятки, старшини яких обиралися. Найбільші з них мали *корогви* й музику. Окремі загони діяли разом із козаками. Повстанці громили панські садиби й костьоли, захоплювали міста і замки, розправлялися із *шляхтою*, поляками, катол. *духовенством*, орендарями. Осн. вогнищами боротьби були: у центр. частині Покуття — м-ко Отиня (нині смт *Отинія*; полк С.*Височана*), на пн. — Товмаччина (загони Я.Поповича, М.Чеваги, Василя, Копистки, П.Шевчика), на сх. — м. *Обертин* з околицями (загони Літуса, Григи), на зх. — Делятинщина (загін Андрія) — й на пд. — Заболотівщина (загони І.Кравця, М.Кравця, Тинця, С.Кушніра, Коритка). Центром П.п. стала Отиня, де перебував його керівник С.Височан, котрий, можливо, підтримував зв'язки з гетьманом Б.*Хмельницьким*. Важливу роль в організації повстання відіграли шляхтичі Березовські, Грабовецькі, Голинські та ін. Під натиском польс. підрозділів у грудні 1648 С.Височан із полком залишив Покуття і відступив у *Поділля*. П.п. було придушене.

Літ.: Жерела до історії України-Руси, т. 4. Львів, 1898; т. 5. Львів, 1901; *Томашівський С.* Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. «ЗНТШ», 1898, т. 23—24; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. Л., 1959; *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народновизвольної війни 1648—1954 рр. К., 1972; *Михайлина П.М.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). К., 1975; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). Львів, 1991; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995.

В.С. Степанков.

ПОКУ́ТТЯ, Покутє — істор. регіон України, пд.-сх. частина сучасної *Івано-Франківської області*. У джерелах 17—18 ст. П. називали весь пд.-сх. «кут» *Галичини* між р. Дністер, р. Черемош (прит. Пруту, бас. Дунаю) і Карпатами (включаючи «галицьку» *Гуцульщину*), а з 19 ст. — лише рівнинну частину цієї території. 1430—31 П. займав молдав. господар Петро *Рареш*, якого підтримувала частина укр. населення. 1490—92 П. було охоплене *Мухи повстанням 1490—1492*. 1650 в Гданську (Польща) надрукована карта Г. де *Боплана* «Частина України, що має назву Покуття».

Літ.: *Kolberg O.* Pokucie, t. 1—4. Kraków, 1882—89 (2-ге вид. — Wrocław— Poznań, 1962—63).

Я.Д. Ісаєвич.

ПОКУХО́ВНЕ — податок на прибуток від проданої вроздріб горілки. Поширений у *Лівобережній Україні* в 17—18 ст. Назва утворилася від міри місткості — *куфи* (кухви). Розмір податку залежав від розміру куфи і становив від 1 *рубля* 50 *копійок* до 3 рублів.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К.,1975.

Н.О. Герасименко.

«ПО́ЛЕ ПОЛТА́ВСЬКОЇ БИ́ТВИ» — держ. історико-культ. заповідник. Утворений 1981 на істор. місцевості, де 8 липня (27 червня) 1709 відбулась ген. битва *Північної війни 1700—1721* між рос. і швед. арміями. В його охоронній зоні, що займає понад 770 га, розташовано також 4 старих поселення та понад 30 курганів 1 тис. до н. е. та 1 тис. н. е. Перший музей, присвячений подіям *Полтавської битви 1709*, діяв тут ще 1909—18. Значну роль у його організації відіграв *Полтавський церковно-археологічний комітет*, а також історик, краєзнавець і громад. діяч І.Ф.*Павловський* — беззмінний директор і автор каталогу колекцій цього закладу (1910). 1950 створено Держ. музей історії Полтав. битви, де зберігаються цінні істор. реліквії: збірки прапорів, холодної та вогнепальної зброї, пам`ятні медалі, монети, істор. документи, особисті речі рос. царя *Петра I*, а також художні твори, зокрема, портрети укр. гетьманів й ін. відомих держ. діячів того часу, полотна західноєвроп., рос. та укр. художників-баталістів, гравюри тощо. Крім музею, до складу заповідника входить комплекс нерухомих пам'яток і пам'ятних знаків, пов'язаних із баталією: братська могила-курган рос. воїнів, в якій 9 липня (28 червня) 1709 поховано 1345 загиблих (1894 на її вершині встановлено восьмигранний гранітний хрест, виготовлений за проектом архіт. М.Ніконова; меморіал реконструйовано 1909); Сампсоніївська церква, споруджена поруч із братською могилою 1856 (архіт. Й.Шарлемань, реконструйована і реставрована 1895 й 1909); пам'ятник шведам від співвітчизників — гранітний моноліт, привезений і встановлений 1909 біля с. Побиванка, де, за переказами, поховано бл. 9 тис. шведських воїнів; пам'ятник шведам від росіян у вигляді гранітної усіченої піраміди зі встановленим на її вершині хрестом, споруджений 1909 на місці розташування правого флангу швед. армії; гранітний обеліск захисникам фортеці *Полтави* і коменданту О.*Келіну* на місці Мазурівського бастіону колиш. Полтав. фортеці (1909); монумент Слави у вигляді чавунної колони на полірованому гранітному п'єдесталі, розташованому на стилобаті у формі ступінчастого фортечного бастіону, в основу якого вмонтовано 18 чавунних гармат (1811); триярусний металевий п'єдестал, увінчаний ратними символами — мечем, щитом та шоломом, на місці будинку, в якому на другий день після Полтав. битви 1709 рос. цар *Петро I* зупинявся на відпочинок (автор проекту О.Брюллов, 1811); пам'ятник Петру I біля гол. входу до музею (відлитий із бронзи 1915, встановлений 1950; скульп. А.Адамсон, архіт. Д.Вероцький); 10 гранітних обелісків на місцях розташування колиш. редутів (1939), один з яких зберігся; гранітний обеліск на місці переправи рос. армії через Ворсклу (прит. Дніпра; 1959); пам'ятний знак у вигляді глиби із сірого граніту на місці розташування командного пункту Петра I (1973) й ін. Заповідник «П.П.б.» єдиний в Україні входить до Міжнар. орг-ції військово-істор. музеїв під егідою *ЮНЕСКО*, включений до всесвітнього туристичного маршруту. Постановою КМ України від 27 грудня 2001 його внесено до держ. реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт історико-культ. спадщини нац. значення.

Літ: *Павловский И.Ф.* Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. Полтава, 1910; *Иванюк Я.Г., Ростовский А.Н.* Заповедник «Поле Полтавской битвы»: Путеводитель. Х., 1986; *Жук В.Н.* Перший музей на полі Полтавської битви. В кн.: Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»: Збірка статей. Полтава, 1992; *Павлов В.* Музей Полтавської битви на Шведській могилі та його перший завідувач І.Ф. Павловський. В кн.: Полтавський краєнавчий музей: Збірник наукових статей 2001—2003 рр.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава, 2004.

Е.М. Піскова.

ПОЛЕВО́Й Микола Олексійович (03.07(22.06).1796—06.03(22.02). 1846) — рос. історик, письменник, публіцист, критик і видавець. Н. в м. Іркутськ (нині місто в РФ). Походив із купецької родини. Початкові та базові знання здобув самотужки. 1820—36 мешкав у *Москві*. Вільний слухач *Московського університету*. Видавець та редактор час. «Московский телеграф» (1825—34). Чл.-кор. Петерб. АН (1831). 1836—46 — у *Санкт-Петербурзі*. 1838—40 редагував ж. «Сын Отечества», 1841—44 — «Русский вестник». Прибічник *романтизму*, зокрема натурфілософії Ф.-В. фон Шеллінга. Орієнтувався на кращі взірці європ. романтичного історіописання, передусім праці Ф.*Гізо*, Ж.*Мішле* та О.Тьєррі. Високо оцінював критичний метод нім. вченого Б.-Г.*Нібура*, котрого назвав «першим Історіком нашого століття». Виступив із ревізією державно-централістичної концепції М.*Карамзіна*. Заперечував існування єдиної д-ви на Русі до кінця 15 ст., оскільки вважав, що до того часу побутувало кілька д-в. Натомість П. обстоював тезу про органічний розвиток «народного духу» в «Истории русского народа», котру М.*Максимович* розглядав як першу спробу писання «філософської історії Росії». Наслідуючи Ф.Гізо, проводив аналогію між *буржуазією* західноєвроп. країн та рос. *купецтвом*, зокрема тримався думки, що цей стан є гол. творцем «державного добробуту».

М.О. Полевой. Малюнок художника В. Тропініна. 1840-ві роки.

«Поле Полтавської битви». Пам'ятник шведам від росіян. Фото 2009.

«Поле Полтавської битви». Сампсоніївська церква. Фото 2009.

Вбачав нац. перспективу Росії в союзі *самодержавства* з усіма станами, насамперед із купецтвом. Після 1835 поділяв теорію офіц. народності та здобув реноме ретрограда. П. іноді відносять до *«скептичної школи»* чи проголошують «першим західником» рос. історіографії, утім такі ототожнення нині вважаються спрощеними й однобічними. У сучасній соціогуманітаристиці П. вважають представником нац. дискурсу як альтернативної формації щодо імперського дискурсу в репрезентації рос. історії. Як історик та редактор «Московского телеграфа» П. виступив із гострою критикою другого видання «Истории Малой России» Д.*Бантиша-Каменського*, зокрема звернув увагу на ефект «історичної одноманітності». Тримався думки, що в цій праці Малоросія відрізняється від Моск. губ. не більше, ніж яка-небудь ін. губернія. Визнав окремішність укр. історії, зокрема спростував тезу про Малоросію як «стародавній спадок» Росії, звернув увагу на протиставлення козаки—москалі, яке побутувало на укр. обширах. В «Истории русского народа» П. вказав на засадні відмінності між «ордами Донських та Уральських Козаків», котрі постали на кшталт сх. народів, та «малоросійським козацтвом», в якому переважали польс. та європ. елементи. Низка ідей П. про особливу роль «народного начала» в рос. історії, монголо-татар. впливів у формуванні Рос. д-ви були сприйняті пізнішими істориками, зокрема побутували в студіях М.*Костомарова*.

П. у м. С.-Петербург.

Праці: Речь о невещественном капитале (capital immaterial), как одном из главнейших оснований государственного благосостояния и народного богатства. М., 1828; История русского народа, т. 1—6. М., 1829—33; *Н.П. [Николай Полевой.]* Малороссия: Ее обитатели и история: Рецензия на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. М., 1830. Ч. 1—3. «Московский телеграф», 1830, № 17—18; Речь о купеческом звании, и особенно в России. М., 1832; Очерки русской литературы, ч. 1—2. СПб., 1839; История Петра Великого, ч. 1—4. СПб., 1843.

Літ.: *Белинский В.Г.* Н.А. Полевой. СПб., 1846; *Козмин Н.К.* Очерки из истории русского романтизма: Н.А.Полевой как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. СПб., 1903; *Милюков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. СПб., 1913; Николай Полевой: Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов. Л., 1934; *Шикло А.Е.* Исторические взгляды Н.А. Полевого. М., 1981; *Александрова Р.М.* Н.А. Полевой и отечественная историография XIX—XX вв. М., 2002; *Ясь О.В.* «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх»: «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя. «УІЖ», 2009, № 2.

О.В. Ясь.

ПОЛЕМІ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА. Перші писемні пам'ятки, що репрезентують полемічну боротьбу між православ'ям, з одного боку, і поганством, іудаїзмом, магометанством та католицизмом, з другого, досить давні за походженням. Проти поганства спрямовані «Слово нѣкоего христолюбца, ревнителя по правой вѣрѣ» (11—12 ст.), що дійшло до нас у списках 14 ст., апокрифічне «Хожденіє Богородиці по мукам» та ін. Одне з перших застережень щодо зх. ортодоксального християнства на Русі датують 986 (за *Лаврентіївським літописом*). Це звинувачення «латинників» у застосуванні опрісноків у таїнстві євхаристії. На становлення антикатол. рус. писемності вплинула і візант. П.л., про що свідчить популярність на наших теренах антикатол. полемічного памфлету «Історія о єдном Папѣ Римском», в якому йдеться про міфічного Папу Римського Петра Гугнивого. Антиіудейські та антимагометанські мотиви звучать у житії Костянтина, Корсунській легенді про охрещення кн. Володимира, Палеї толковій та в *Патерику Києво-Печерському*.

Загострення полеміки між Західною і Східною Церквами стало відчутним у 2-й пол. 11 ст. Так, антикатол. спрямованість мають виступи київ. митрополитів Георгія (1062—79), *Іоанна II* (1080—89), *Никифора I* (1104—21), проповіді *Феодосія Печерського* та деякі статті *«Повісті временних літ»*. Хоча особлива поміркованість послань митрополита Іоанна II до Папи Римського Климента III свідчить про схильність деяких ієрархів до співпраці між Східною і Західною Церквами. Пізніше ця ідея знайшла своє відображення у двох промовах митрополита Київського і всієї Русі Григорія *Цамблака*, які були укладені ним для виголошення на *Констанцькому соборі 1414—1418*.

Новою хвилею рус. П.л. супроводжувалося рішення Ферраро-Флорентійського церк. собору (1439) про об'єднання Східної ортодоксальної Церкви із Західною. Серед пам'яток П.л. постфлорентійського періоду привертає увагу типовий зразок стилю «плетіння словес» — «Посольство до Папежа Рымъского Сикста IV. От духовенства и от княжат и панов руских...» (1476), укладене отцем Іоанном.

До кращих текстів антипапського спрямування літератури *Відродження* належить памфлет С.*Оріховського* «Repudium Romae» (1551).

Та особливою інтенсивністю відзначається розвиток П.л. в Україні із серед. 16 ст., коли визрівала ідея унії правосл. церкви з католицькою в *Речі Посполитій*. Першим осередком антикатолицької полеміки став *Острог*. Найголовніші «артикули», навколо яких точилася полеміка між православними та католиками, це filioque — походження Святого Духа (від Бога-Отця — у православних та від Бога-Отця і від Бога-Сина — у католиків), про пураторгіум (чистилище), первенство рим. церкви і примат Папи Римського, про календар (заміну юліанського календаря на григоріанський), про прихід Антихриста, опрісноки, одруження священиків чи целібат, відправу літургії у Великий піст тощо. Поряд із цим у полемічних творах знайшли своє відображення проблеми розвитку освіти, культ. орієнтації, істор. минулого та ін.

Програма унії була викладена у творах польс. *єзуїтів* Б.Гербеста, автора заміток «Wypisanie drogi» (1566), та Петра *Скарги*, автора трактату «O iedności Kościoła Bożego pod iednum Pasterzem» (1577, 2-ге перероблене видання вийшло 1590). Унійна концепція цих двох діячів передбачала об'єднання Церков на регіональному рівні. Православні відповіли «Посланієм до латын из их же книг» (1582), автором якого міг бути аріанин Мотовило, та трактатом Герасима *Смотрицько-*

го «Ключ царства небесного» (1587), що складається з передмови до народів руських, присвяти сину кн. В.-К.*Острозького* Олександру та 2-х полемічно-публіцистичних статей — «Ключ царства небесного» і «Каленъдар римский новый». Реформа *календаря* трактується не в суто догматико-обрядовому сенсі, а у зв'язку з політ. змаганнями та істор. умовами кінця 16 ст. і є «гарячим покликом до духовної діяльності» (І.*Франко*). У Г.Смотрицького догматичні інвективи відходять на задній план, поступаючись істор. та худож. матеріалу. В іншого представника острозького осередку, Василя *Суразького*, автора трактату «О єдиной истинной православной вѣрѣ» (1588), превалює теологічний розгляд догматичних «артикулів». Автор використовує методи ведення полеміки єзуїтської школи.

Серед полемістів того часу знаковим постає Іван *Вишенський*. Його улюблений жанр — епістолярна форма соборного послання. Письменники-полемісти, зокрема Стефан *Зизаній* (Тустановський), використовували також надбання протестантської полеміки.

Скликання Берестейського церк. собору 1596 і книжка головного адепта цієї акції П.Скарги «Synod brzecki i jego obrona» (польс. мовою — Краків, 1596; укр. книжною мовою — Вільно, 1597) дали новий поштовх полеміці. Із боку православних відповіддю став *«Апокрисис»*, підписаний псевдонімом «Христофор Філалет». Більшість дослідників вважає його автором протестанта М.*Броневського*. Від унійців виступив Іпатій *Потій* — один із гол. організаторів *Берестейської церковної унії 1596*, автор чималої низки полемічних творів, які доречно розглядати в контексті раннього *бароко*. Отписи 1598 і 1599 на листи Іпатія Потія до кн. В.-К.Острозького, в яких унійський єпископ агітує князя перейти до унії, укладені під псевдонімом «Клирик Острозький» (див. *«Клірик Острозький»*), належать до жанру відкритих листів і відзначаються оригінальністю. Серед антиунійної П.л. поч. 17 ст. особливою виявляється *«Пересторога»* невід. автора, в якій знайшли відображення ідеї *гуманізму*. Один із найвідоміших письменників-полемістів Мелетій *Смотрицький* залишив бл. 20-ти творів, причому перша половина творчості — це антикатол. виступи, а друга (коли автор перейшов до унії) — антиправославні. Перший етап полемічної боротьби в Україні завершився фундаментальним богословсько-істор. трактатом *«Палінодія»* Захарії *Копистенського* (1620—22).

На поч. 1640-х рр. Касіян *Сакович*, спочатку унієць, а потім католик, видав кілька брошур, що спричинило загострення полеміки. З боку православних відповіддю Касіяну Саковичу став польськомовний твір «Λιϑος, abo Kamien» (К., 1644), написаний під псевдонімом «Євсевій Памфіл». Авторство твору, очевидно, належить чималому гурту київ. полемістів під егідою митрополита Київського Петра *Могили*. «Літос» — це останній помітний твір П.л.; пізніше поступово мілішає проблематика, дещо іншим стає рівень худож. наповненості тексту взагалі.

В укр. полеміці 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. досить самостійне місце займала антимагометанська тематика. Репрезентують її відомі трактати Іоаникія *Ґалятовського* «Łabędź» (1679) та «Alkoran Machometów» (1683). Проти єретиків загалом спрямована його книжка «Alphabetum rozmaitych heretykom» (1681), а проти аріан — «Sophia mądrość» (1686).

Та, попри нову тематику, досить актуальною залишалася полеміка антикатолицька й антиунійська. Одні із кращих творів цього періоду — «Nowa miara starej wiary» (1676) Лазаря *Барановича* та «Fundamenta» (1683) Іоаникія Ґалятовського. Наприкінці 17 ст. антикатолицька й антиунійська боротьба розгорнулася в *Закарпатській Україні*, де особливо відомим став Михайло *Андрелла* (Оросвигівський). На поч. 18 ст. полеміка була спрямована проти розкольників і протестантів (твори Стефана *Яворського*, Димитрія Туптала (див. *Димитрій Ростовський*), Феофана *Прокоповича*).

Укр. П.л. мала синкретичний характер із переважанням теологічно-публіцистичного ракурсу. Обидві сторони в ході полеміки активно використовували не тільки *Біблію*, постанови *Соборів Вселенських, патристику*, документальні матеріали, математичні й астрономічні розрахунки, але і власне літ. жанри й прийоми. У переважно публіцистичний текст вводилися літ. мотиви, сюжети, цитати, алюзії, ремінісценції з ін. текстів. Крім того, для П.л. властива багатожанровість: це науково-теологічні та публіцистичні трактати, памфлети, «відкриті листи», звернені одночасно до конкретного адресата й широкої аудиторії, послання, соборні послання тощо. Стосовно мови, то частина авторів зверталася до церковнослов'ян. і слов'янізованої староукраїнської, коли йшлося про сакральні, високі матерії, а історико-побутові сцени описувалися переважно тогочасною розмовною мовою, що сприяло засвоєнню нар. лексики, фразеології, образності. Деякі твори написані польс. мовою або староукраїнською, пересипаною полонізмами. Низка полемічних текстів (творчість Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького) є спільною для укр. й білорус. літератур.

Літ.: *Малышевский И.И.* Новый рукописный сборник западнорусских полемических сочинений. «Труды Киевской духовной академии», 1875, № 4; *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV вв.). М., 1875; *Завитневич В.З.* «Палинодія» Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. Варшава, 1883; *Студинський К.* «Пересторога» — руський пам'ятник початку XVI віка: Історично-літературна студія. Львів, 1895; *Brikner A.* Spory o unie w dawnej literaturze. «Kwartalnik Historyczny», 1896, t. 10; *Микитась В.Л.* Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. Ужгород, 1960; *Яременко П.К.* Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, 1964; *Франко І.* Іван Вишенський і його твори. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 30. К., 1981; *Яременко П.К.* Іван Вишенський. К., 1982; *Tazbir J.* Piotr Skarga: Szermierz kontrreformacji. Warszawa, 1983; *Франко І.* Життя і літературна творчість Іпатія Потія. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 39. К., 1983; *Шевчук В.* Іван Вишенський та його послання. В кн.: *Вишенський І.* Твори. К., 1986; *Яременко П.К.* Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. К., 1986; *Короткий В.Г.* Творческий путь Мелетия Смотрицкого. Минск, 1987; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. К., 1990; *Лужний Р.* Релігійна публіцистика Іпатія

Й. Полєк.

Г.А. Политика.

Герб роду Политик.

Потія в розвитку староруської традиції. В кн.: Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей, т. 2. К., 1993; Unia brzeska: Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Kraków, 1994; *Hruniewicz W.* Przeszłość zostawi Bogu: Unia i uniatyzm w perspektywe ekumeniczniej. Opole, 1995; *Шевченко В.* Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду. К., 2002; *Поплавська Н.М.* Полемісти. Риторика. Переконування (українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII ст.). Тернопіль, 2007; *Ткачук Р.Ф.* Творчість Іпатія Потія в контексті полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст.: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. К., 2008.

Г.І. Павленко.

ПО́ЛЄК Йоганн (Polek Johann; 1843—1915) — австрійс. історик і бібліограф, д-р філософії, надвірний радник. 1896—1904 — хранитель (кустош), 1904—12 — дир. б-ки Чернів. ун-ту. Автор досліджень з екон., політ. і культ. історії, етнографії, історіографії, бібліографії та статистики *Буковини* кінця 18 — поч. 19 ст., у додатках до яких опублікував багато документів.

Гол. праці: «Здобуття Буковини Австрією» (1889), «Опис Буковини генерала Сплені» (1893), «Огляд досліджень із краєзнавства та народознавства Буковини від 1773 року» (1892), «Буковина на початку 1783 року» (1894). Найбільше матеріалів друкував у «Щорічниках Буковинського краєзнавчого музею», серед них: «Топографічний опис Буковини Ф.Міга» (1897), «Покажчик населених пунктів Буковини у 1775 р.» (1893), «Вірнопідданська присяга Буковини 12 жовтня 1777 р.» (1902), «Старообрядці на Буковині» (1896—99), «Мандрівки Йосифа II до Галичини і Буковини та їхнє значення для останньої провінції» (1895), «Об'єднання Буковини з Галичиною в 1786» (1900), «Буковина на початку 1801 р.: Алфавітний покажчик» (1907), «Початки народного шкільництва на Буковині» та низка історико-етногр. нарисів про нац. меншини Буковини (німців, вірменів, циганів, євреїв). Для його праць подекуди характерна ідеалізація політики Австрії на Буковині.

Літ.: *Personalstand K.-K. der.* Franz-Josephs Universität zu Czerrnowitz im Studienjahre 1911/12. Czernowitz, 1911; Чернівецький університет: Сторінки історії: 1875—1995. Чернівці, 1995; *Павлюк О.* Буковина: Визначні постаті: 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

Ф.І. Стеблій.

ПОЛИ́ТИКА (Полетика) **Григорій Андрійович** (1725—27.11.1784) — політ. і культ. діяч, письменник. Батько В.*Політики*. Н. в м. *Ромни* в козацько-шляхетській родині. 1745 закінчив Київ. академію і працював 18 років перекладачем в Петерб. АН і в Найсвятішому Синоді з лат. і нім. мов. 1764—73 — гол. інспектор Мор. шляхетського корпусу. 1767 обраний депутатом від шляхетства *Лубенського полку*, виступав на засіданнях комісії зі складання «Нового уложения» (див. *Комісія законодавча 1767—1768*). Із цього приводу написав працю «Заперечення ухвали Малоросійської колегії пану депутату Д.Наталіну», в якій на підставі істор. документів відстоював самобутність автономного управління *Гетьманщини* й права укр. *шляхти*, надані їй польс. урядом і затверджені рос. царем *Олексієм Михайловичем*. Цими ж ідеями пронизані ін. праці: «Історична звістка, на якій основі Мала Росія була під час польського володіння поділена і форми її управління», «Збірник прав і привілеїв малоросійського шляхетства», «Записка, що Мала Росія не завойована, а добровільно приєдналася до Росії». П. написав статтю «Про початок відновлення і поширення вчень і училищ в Росії і про нинішній їх стан», в якій грунтовно висвітлив стан укр. шкільництва з кінця 16 ст. і начебто обминув розвиток шкіл в Росії (насправді їх у Росії не було), через що М.*Ломоносов* не дозволив її друкувати. Опублікував кілька перекладів грец. філософів, зокрема про Сократа, а також «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском» (СПб., 1763). Все життя колекціонував літературу й зібрав найбільшу в Росії б-ку рукописних і друкованих книжок, рукописів, в якій велике місце займали укр. матеріали. Гадав написати історію України. 1771 б-ка П. згоріла в *Санкт-Петербурзі*. Рештки б-ки були перевезені в Україну, куди П. повернувся. Частина їх дійшла до нашого часу. Особливу цінність складає листування родини *Политик*. Дослідники аргументовано доводять, що П. із сином Василем були авторами *«Історії Русів»*.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик. Происхождение Полетик: Сведения о жизни Григ. Андр. Полетики. «Киевская старина», 1891, № 4; *Иконников В.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Горбань В.* Кілька уваг до питання про автора «Історії Русів». «Червоний шлях», 1923, № 6—7; *Дзира Я.І.* Підсумки двохсотлітніх дослідницьких пошуків авторства «Історії Русів»: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.). К.—Глухів, 1996.

Я.І. Дзира.

ПОЛИ́ТИКИ (Політики, Полетики) — козацько-старшинський, згодом дворянський рід, можливо, шляхетського походження. Засновник роду — **Іван** П. (1-ша пол. 17 ст.), — за родинною легендою, «мешкав у Кременецькому повіті, недалеко від м. Бродова, на своєму шляхетному маєтку». Один із його синів — **Василь Іванович** (можливо, Іван Іванович; р. н. невід. — п. після 1672), зять гетьмана Д.*Многогрішного*, седнівський *сотник* (бл. 1670), зміцнив становище роду в *Гетьманщині*, однак не залишив нащадків чол. статі. Його брат — **Іван Іванович** (р. н. невід. — п. 1673) — козак Лубенської сотні *Миргородського полку* (1679), загинув під *Хотином*. Від його синів Павла та Григорія походять дві гілки роду — старша та молодша. Молодша гілка, що бере початок від **Григорія Івановича** (р. н. невід. — п. 1711), подрібнішала та занепала. Старша гілка, заснована *значковим товаришем Полтавського полку* **Павлом Івановичем** (р. н. невід. — п. 1709), який загинув під час *Полтавської битви 1709*, дала плеяду відомих особистостей. Старший з його синів — **Андрій Павлович** (бл. 1692 — 1773) — був роменським *війтом* (1727—29) та *бунчуковим товаришем* (1749—57). Відомими стали сини Андрія: **Григорій** (див. Г.*Политика*; 1725—84) — визначний історик, філософ, письменник, перекладач і громад. діяч; **Іван** (бл. 1726 — 1783) — лікар, нач. Петерб. сухопутного шпиталю (1750—51, 1756—59), професор медицини Лейденського ун-ту (1754), професор Кільської мед. академії (1754—56), дивізіонний лікар (1759—63) та лікар Васильківського карантину (1763—83), відзначився під час боротьби з чумною епідемією в

Києві (1770-ті рр.); **Андрій** (бл. 1741 — після 1798) — роменський повітовий (1784, 1797—98) та черніг. губернський (1785—88) *предводитель дворянства*, автор «Дневника пребывания Екатерины II в Киеве в 1787 г.» («Сын Отечества», 1843, № 3; «Памятная книжка Киевской губернии на 1858 г.». К., 1858). Серед онуків Андрія Павловича — **Василь Григорович** (1765—1845) — історик, письменник, збирач укр. рукописів; **Михайло Іванович** (1768—1824) — секретар імп. Марії Федорівни (1798—1807), дійсний статський радник (1807), автор філос. трактатів; **Петро Іванович** (1776, за ін. даними, 1778 — 1849) — дипломат і культ. діяч, радник рос. посольств у США (1809—11), Бразилії (1811—12), Іспанії (1812—14) та Великій Британії (1816—17), надзвичайний посланник і повноважний міністр Російської імперії в США (1817—22), рос. представник на багатьох міжнар. заходах, із 1832 — член Ради МЗС Рос. імперії, дійсний таємний радник (1841) і сенатор (1825), президент Т-ва лісного госп-ва (з 1834) та дійсний член Людинолюбного т-ва, близький до літ. гуртка М.*Карамзіна*, член «Арзамаса», автор праці «A Sketch of the Internal Condition of the United States and Their Political Relations with Europe» (Балтимор, 1826) і цікавих спогадів («Русский архив», 1885, т. 3), його ім'ям названо гору на Алясці. Правнуками Андрія Павловича були: **Василь Аполлонович** (1821—88) — публіцист і громад. діяч, власник (із 1875) і гол. редактор (із 1876) «Биржевых ведомостей» (із 1879 — «Молва»), гласний Петерб. міської думи; **Олександр Михайлович** (1800—57), відставний генерал-майор (1845), дійсний статський радник (1846), чиновник з особливих доручень при голові поштового департаменту МВС Рос. імперії. Дружина Олександра Михайловича — Ідалія (Ідалія-Марія) Григорівна (бл. 1810 — 1890), уроджена Обортей, позашлюбна дочка графа Г.Строгонова, відома петерб. красуня, — відігравала значну роль у трагічній долі О.*Пушкіна*.

Сином значкового товариша *Лубенського полку* (1745—50) **Івана Павловича** (р. н. невід. — п. після 1750), рідного брата Андрія, був **Григорій Іванович** (бл. 1735—1798) — радник посольства в Австрії (1770—74) та автор перекладів із лат. мови і статей з укр. історії. До нащадків Івана Павловича належав також **Іван Михайлович** (бл. 1864 — після 1900) — чиновник Черніг. губернського правління та, ймовірно, автор праці про рід Политик («Род Полетик: Происхождение, история их земельной собственности, описание герба и поколенная роспись». Чернигов, 1892).

Від молодшого з братів Андрія та Івана Павловичів — значкового товариша Лубенського полку (1729) **Матвія Павловича** (1-ша. пол. 18 ст.) — походить **Костянтин Федорович** (1858 — після 1918) — генерал-майор (1916), командир 83-ї артилер. бригади (1914—17), учасник громадян. війни 1918—22 та *Білого руху*.

Відгалуженням роду П. були також *Политковські*, які походили від **Сави Івановича** П., ще одного сина родоначальника.

Рід П. внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 4-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Отрывки из семейного архива Полетик. «Киевская старина», 1891, апрель; [*Полетика И.М.*]. Род Полетик: Происхождение, история их земельной собственности, описание герба и поколенная роспись. Чернигов, 1892; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Онацький Є.Д.* Походження Полетик. «Україна», 1917, № 1/2; *Дзира Я.І.* Шляхетсько-козацький рід Политик (Полетика, Полѣтика, Політика, Политковський). В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць, число 12, ч. 1. К., 2005.

Я.І. Дзира, *В.В. Томазов.*

ПОЛИТКО́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, споріднений з родом *Политик*. Засновником роду був **Сава Іванович** Политика (Полетика; 17 ст.). Його внук — **Герасим Іванович** (бл. 1722 — бл. 1790), протоієрей седнівський (1752) і боровичанський (1784—86), — змінив прізвище на Политковський, яке перейшло на всіх його нащадків. Сини Герасима: **Федір Герасимович** (1756—1809) — д-р медицини Лейденського ун-ту (1781), ординарний професор (1788) і зав. кафедри природної історії (1784—1802) та практичної медицини і хімії (1802—09) *Московського університету*, автор низки праць; **Симон Герасимович** (бл. 1758 — р. с. невід.) — протоієрей і благочинний у Прилуцькому пов.; **Гаврило Герасимович** (1770—1824) — відомий держ. діяч і літератор, ярославський цивільний губернатор (1817—20), таємний радник і сенатор (1820), член *«Вольного экономического общества»* (із 1801), член Ради Російсько-амер. компанії (із 1820), дійсний член «Бесіди любителів російського слова» і літ. гуртка О.Шишкова, автор драми та віршів, а внуки: **Микола Романович** (1764—1830) — дійсний статський радник (1823), черніг. віце-губернатор (1819—30), автор перекладів із франц. і англ. мов творів із фізики та астрономії; **Микола Романович молодший** (бл. 1777 — 1831) — дійсний статський радник (1828), віце-директор департаменту держ. скарбниці (1827—31), член-опікун Людинолюбного т-ва (із 1816), член-співробітник «Бесіди любителів російського слова», автор перекладів худож. творів і екон. праць із франц. та англ. мов, у т. ч. праць А.Сміта; **Патрикій Симонович** (1783—1830) — дійсний член Петерб. вільного т-ва любителів словесності, наук і мист-в (1811), член Т-ва любителів вітчизн. словесності при Казанському ун-ті, перекладач і поет; **Федір Симонович** (1793—1830) — чиновник департаменту гірничих і соляних справ, автор цікавого щоденника; **Олександр Гаврилович** (бл. 1800 — 1853) — камергер (1836), таємний радник (1851), залишив по собі сумну пам'ять через витрати коштів інвалідного фонду, перекладач і літератор; **Ростислав Гаврилович** (1805—58) — дійсний статський радник (бл. 1850), голова Владимирської казенної палати (1850—58), літератор і перекладач з англ. мови; **Володимир Гаврилович** (1807—67) — генерал-лейтенант (1860), учасник *російсько-турецької війни 1828—1829* та придушення польського повстання 1830—1831, член Ради Академії Ген. штабу (із

В.Г. Политика.

Герб роду Политковських.

Володимир Г. Политковський.

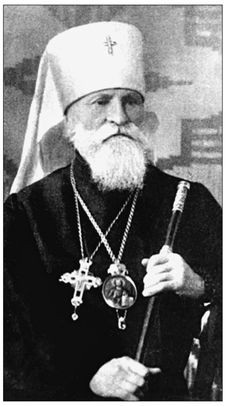

Митрополит Полікарп (Сікорський).

1853), член Гол. правління (із 1844) та голова правління Російсько-амер. компанії (із 1850), член Імператорського геогр. т-ва (1859), мемуарист; **Всеволод Гаврилович** (1810—77) — дійсний статський радник (1860), волин. віце-губернатор (1850—53), голова Єнісейської казенної палати (1856), член Ради Гол. управління Зх. Сибіру (1869—77). До цього роду належали також **Федір Семенович** (бл. 1806 — 1880) — дійсний статський радник (1858), голова Томської (1852—59), В'ятської (1859—65) та Смоленської (1865—66) казенних палат; **Микола Миколайович** (1806—86) — генерал-лейтенант у відставці (1873), нач. Сибірського жандармського округу (ймовірно, 1863 — 1873), та **Олександр Володимирович** (1846 — після 1900) — генерал-майор, дмитровський (1876—84) і брянський (1884—97) військ. начальник.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Моск., Смоленської, Новгород. і Харків. губерній, а герб — до 5-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПОЛІ́БІЙ (давньогрец. Πολύβιος, лат. Polybius; бл. 201 — бл. 120 до н. е.) — давньогрец. історик, політ. і військ. діяч. Більше 16-ти років прожив у Римі (див. *Рим Стародавній*), потрапивши туди як один зі знатних заручників після поразки греків від римлян при Підні (168 до н. е.). Автор «Загальної історії», присвяченої гол. чин. політиці та війнам в антич. світі між 220 і 146 до н. е. (перші 2 книги — «Вступ» — охоплюють події між 264 і 220 до н. е.). У своєму творі П. прагнув довести грец. читачеві, що Рим — найкраща з усіх д-в — і тому влада римлян є благотворною для завойованих ними народів. Із 40-ка книг «Загальної історії» повністю збереглися 5; у них описані Пунічні війни (до битви при Каннах 216 до н. е.). Всі ін. книги відомі в уривках. У 4-й книзі П. навів геогр. опис *Чорного моря*, *Азовського моря* та Керченської протоки, а також згадав, що з берегів Чорного моря до Середземномор'я вивозилася велика кількість худоби, солоної риби, рабів, меду і воску.

Праці: Всеобщая история, т. 1—3. СПб., 1994—95; Те саме. Web: http://ancientrome.ru/antlitr/polybios/index.htm.

М.В. Скржинська.

ПОЛІЕ́Н (давньогрец. Πολύαινος, лат. Polyaenus; 2 ст. н. е.) — грекомовний давньорим. письменник, автор твору «Στρατηγήματα» («Стратегеми», «Воєнні хитрощі»), в якому містяться унікальні відомості з військ. та політ. історії *Боспорського царства* 4 ст. до н. е., про боспорські суди і театри, про взаємостосунки Боспору із Синдикою (д-вою на Таманському п-ові) та її царицею Тиргатао. Перекази про справедливу царицю *сарматів Амагу* розповідають про набіги *скіфів* на *Херсонес Таврійський* і про допомогу Амаги херсонеситам.

Праці: Стратегемы. СПб., 2002; Те саме. Web: http://antiqlib.ru/ru/node/202.

Літ.: *Ростовцев М.И.* Амага и Тиргатао. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1915, № 32.

М.В. Скржинська.

ПОЛІКА́РП (р. н. невід. — п. 24.07.1182) — ігумен Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*), архімандрит. Час обрання невідомий; уперше згадується Київським літописом у подіях кінця 1160-х рр. вже в сані печерського ігумена. Брав участь у суперечці з митрополитом Київським Константином II щодо дотримання постів у Господні празники. П. було піддано церк. покаранню, і саме із цією «митрополичою неправдою» літопис пов'язує кару, яка невдовзі спіткала Київ: 1169 місто було здобуте штурмом і пограбоване. П. — перший із печерських ігуменів, що одержав сан архімандрита (до 1171). Смерть П. літопис датує точно, бо вона співпала з пам'яттю святих Бориса і Гліба. Судячи з літописних згадок, П. був близьким до київ. кн. Ростислава Мстиславича. Це, а також кілька яскравих літописних епізодів, в яких фігурує П., дало поштовх гіпотезі про його можливу участь у літописанні: П. приписують авторство «особистого літописця» Ростислава Мстиславича (Д.Ліхачов), а також літопису Святослава Ольговича (Б.Рибаков). Мощі П. перебувають у Ближніх (Антонієвих) печерах Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989.

О.П. Толочко.

ПОЛІКА́РП (у миру — Сікорський Петро Дмитрович; 20.06.1875 —22.10.1953) — митрополит *Української автокефальної православної церкви.* Н. в с. Зеленьки (нині село Миронівського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. 1898 закінчив Київ. духовну семінарію, із 1906 навч. на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. 1918—21 — нач. відділу нар. мін-ва сповідань *Української Народної Республіки*, із 1919 — віце-директор департаменту заг. справ. Член *Всеукраїнської православної церковної ради.* Після закінчення *польсько-радянської війни 1920* залишився на *Волині.* 1922 здійснив постриг у чернецтво й був піднесений до сану *архімандрита.* Почергово настоятель *Дерманського Свято-Троїцького монастиря* та Загаївського монастиря (обидва на Волині), Жировицького монастиря на Гродненщині. Активно займався політ. і громад. діяльністю. 1932 — хіротонізований на єпископа Луцького, вікарій Волин. єпархії.

1939 відмовився від канонічного підпорядкування Моск. патріархії, усунутий із посади місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом *Сергієм* (Страгородським).

У вересні 1941 очолив «Тимчасову адміністрацію Української православної церкви» на Волині, архієпископ Луцько-Ковельської єпархії. Декретом від 24 грудня 1941 митрополитом Діонисієм (Валединським) призначений на посаду тимчасового адміністратора «Православної автокефальної церкви на звільнених землях України». Ініціатор висвячення в роки війни нових єпископів УАПЦ і проведення собору єпископів УАПЦ в Пінську (нині місто Брестської обл., Білорусь; 9—10 лютого 1942). Із травня 1942 — митрополит УАПЦ. За підозрою у зв'язках з укр. націоналістичним підпіллям представники

окупаційних властей обшукали приміщення митрополита. Водночас були ув'язнені і страчені найближчі помічники П. — М.Малюжинський та М.Мисечко.

6 січня 1944 виїхав до *Варшави*. Згодом переїхав до Німеччини, де перебував у Вітсерді до травня 1945. Після капітуляції Німеччини перебував у Гронау під Ганновером, а потім — у Бад-Кіссінгені. Організатор соборів єпископів УАПЦ в еміграції. У квітні 1950 переїхав до Франції й жив поблизу Парижа, де очолював парафію Сен-Жермен.

П. в Оле-су-Буа біля Парижа, похований на цвинтарі Пер-Лашез у Парижі.

Літ.: *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської церкви (1861—1996). Львів, 1996; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 1—4. К., 1998; *Волошин Ю.* Українська автокефальна православна церква: 1941—1944. Полтава, 1999; Історія релігії в Україні, т. 3: Православ'я в Україні. К., 1999.

О.Є. Лисенко, І.І. Поїздник.

ПО́ЛІС. У Стародавній Греції слово «поліс» мало різні значення: місто, кремль, цитадель, країна, острів, община, населення, громадяни, д-ва (у більшості — демократична). За зх. дослідниками, П. — найчастіше місто-держава. У вітчизн. історіографії П. — громадян. община, екон. базою якої є землеробство, що існує, звичайно, в системі місто — поселення сільс. округи. Такими полісами були античні д-ви з респ. демократ., іноді олігархічним, рабовласницьким ладом, засновані греками в Пн. Причорномор'ї, окрім *Боспорського царства*.

Літ.: Древнегреческо-русский словарь, т. 1—2. М., 1958; *Кошеленко Г.А.* Введение: Древнегреческий полис. В кн.: Античная Греция. Проблемы развития полиса, т. 1: Становление и развитие полиса. М., 1983; *Виноградов Ю.Г.* Полис в Северном Причерноморье. Там само.

С.Д. Крижицький.

ПОЛІ́ССЯ, Прип'ятське Полісся — вкритий лісами та болотами малозалюднений регіон в басейні р. Прип'ять (північ *Правобережної України* і південь Білорусі). Природні умови зумовили тут низький рівень урбанізації, ізольованість населених пунктів, а це, у свою чергу, — добру збереженість багатьох елементів традиційної матеріальної та духовної к-ри населення П. (див. *Поліщуки*). Однозначне окреслення меж П. (утім, як і будь-якого ін. неадм. регіону) неможливе, оскільки залежить від завдань, які стоять перед конкретним дослідником.

Згідно з чинним адм.-тер. поділом, укр. частина П. охоплює пн. р-ни *Київської області*, *Житомирську область* (окрім пд. р-нів), *Рівненську область* та *Волинську область* (за винятком крайніх пд. частин двох останніх областей).

Уперше назва «Полісся» згадується в *Іпатіївському літописі* під 1274, коли луцький кн. *Мстислав Данилович* «шелъ бяшеть от Копыля воюя по Полѣсью» (нині м. Копиль — райцентр Мінської обл., Білорусь). З 15 ст. термін П. починає вживатися в писемних джерелах (впер-

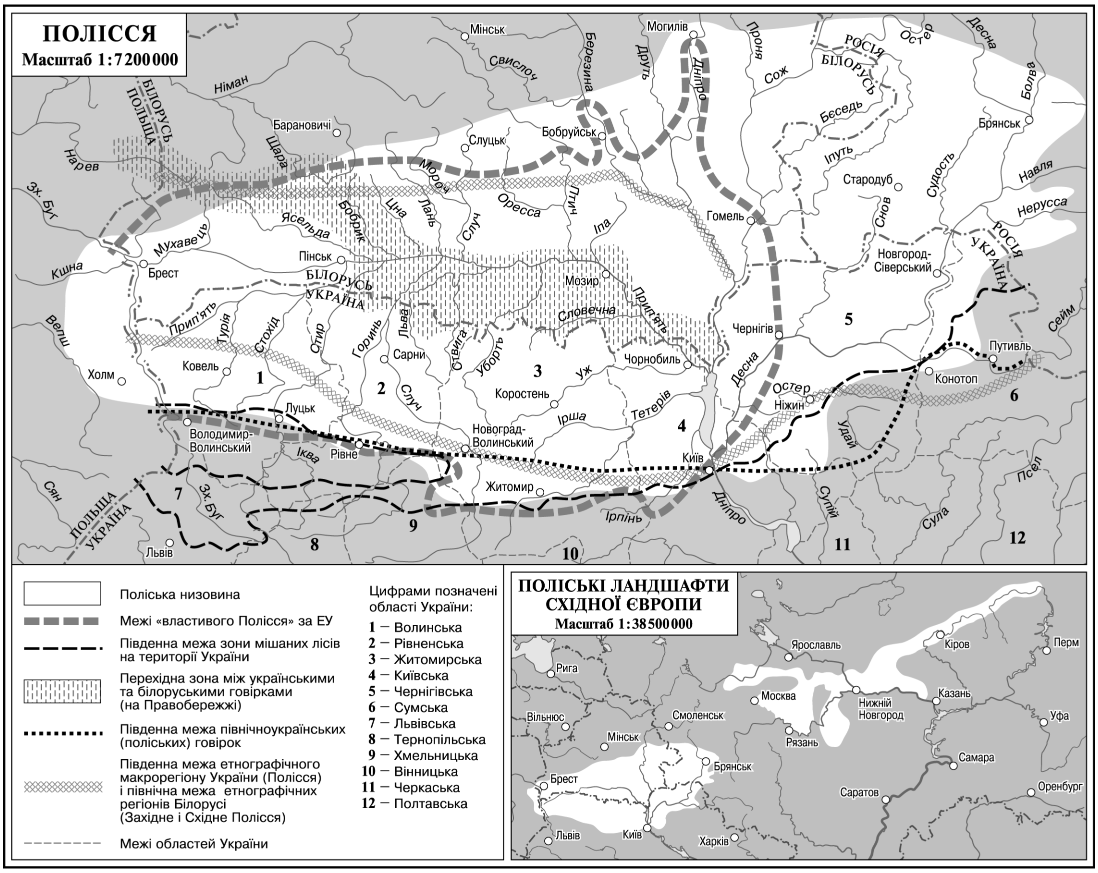

ше — в «Історії Польщі» Я.*Длугоша*), а з 17 ст. — на картах (вперше — на карті ВКЛ, укладеної Т.Маковським і виданої в Амстердамі 1613).

У ранньодерж. період (9—10 ст.) П. було контактною зоною слов'ян. племінних союзів *дреговичів*, *волинян*, *древлян*, а також балтського союзу *ятвягів*. П. ніколи не становило окремої територіальної одиниці. У 12—13 ст. входило до складу кількох давньорус. земель: *Волинської землі*, *Київської землі*, *Чернігово-Сіверської землі*, а також *Туровського князівства*. Протягом 14—15 ст. більша частина П. увійшла до складу *Великого князівства Литовського*, а менша (у верхній течії Прип'яті) — до складу *Королівства Польського*. У серед. 16 ст., згідно з новим адм. поділом ВКЛ, укр. частина П. ввійшла до складу *Волинського воєводства* та *Київського воєводства*. Після *Люблінської унії 1569* пн. частина П. була включена до Берестейського, Мінського і Новгородського воєводств у складі ВКЛ, а пд. — до Київського, Волинського і Підляського воєводств у складі Королівства Польського. Під час *національної революції 1648—1676* П. деякий час перебувало під контролем *Війська Запорозького*. 1657 у пн. частині П. сформовано *Пінсько-Турівський полк*. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* Правобережне П. залишилося під владою *Речі Посполитої*. Після поділів Польщі 1793 і 1795 регіон відійшов до Рос. імперії і з поч. 19 ст. входив до складу *Волинської губернії*, *Київської губернії*, Гродненської та Мінської губерній.

Під час *Першої світової війни* через П. проходила лінія фронту (1915—17). В добу *української революції 1917—1921* П. входило до складу *Української Народної Республіки*. Згідно з *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921,* зх. частина П. відійшла до Польщі. 1920—39 П. входило до складу двох адм.-тер. одиниць 2-ї Речі Посполитої — Поліського воєводства (із центром у м. Брест; нині місто в Білорусі) та Волин. воєводства (із центром у м. *Луцьк*).

У вересні 1939 Волин. Полісся разом з ін. західноукр. землями ввійшло до *СРСР* і було включене до складу УРСР (15 листопада 1939). 4 грудня 1939 на його теренах сформовані Волинська та Ровенська (від 1991 — Рівненська) області УРСР. Впродовж 1939—54 у складі Білорус. РСР існувала Поліська обл. із центром у м. Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь). У роки *Другої світової війни* на території П. діяли укр. збройні формування (*Поліська Січ*, *Українська повстанська армія*), рад. партизан. загони. Після *Чорнобильської катастрофи 1986* частина П. опинилася в межах Чорнобильської зони відчуження.

У джерелах 13—19 ст., а також у працях істориків, військових та ін. назва «Полісся» означає перш за все басейн Прип'яті (прит. Дніпра). Проте в наш час термін «Полісся» вживається ще в кількох значеннях: 1) тип ландшафту, який сформувався в районах поширення давніх річкових та водно-льодовикових відкладів, пов'язаних з материковим зледенінням Євразії та Пн. Америки; 2) фізико-геогр. регіон — Поліська низовина; 3) зона мішаних лісів у межах України — Укр. Полісся; 4) етногр. регіон (макрорегіон) України — Укр. Полісся (див. *Етнографічні регіони України*); 5) лінгвістичний регіон — зона поширення північноукр. (поліських) говірок; 6) два етногр. регіони Білорусі: Західне і Східне Полісся.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Чаквин І.* Полісся і його локалізація (за історичними, історіографічними та польовими матеріалами). «Народна творчість та етнографія», 1984, № 2; Полесье: Материальная культура. К., 1988; *Заставний Ф.* Українські етнічні землі. Львів, 1993; Полісся: Мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. К., 1996; Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження, вип. 1: Київське Полісся. Львів, 1997; *Лоза Ю.* Західне Полісся: Етнічні межі і політичні кордони. «Пам'ятки України: Історія та культура», 2002, № 3—4; Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть: Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четверні та Нововолинську в 2000—2002 рр.: Збірник наукових праць. Луцьк, 2002.

О.В. Андрощук.

ПОЛІ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція, здійснена військами створеного 24 лютого 1944 2-го Білорус. фронту (команд. — генерал-полк. П.Курочкін, член військ. ради — генерал-лейтенант Ф.Боков, нач. штабу — генерал-лейтенант В.Колпакчі) у складі військ *Сорок сьомої армії*, 70-ї армії, 6-ї повітряної армії, з'єднань *Дніпровської військової флотилії*. Бої тривали від 15 березня до 5 квітня 1944. Наступ рад. військ почався на ковельському напрямку, де м. *Ковель* було перетворене противником на міцний опорний пункт. 17 березня 1944 рад. війська звільнили с. Колодяжне Ковельського р-ну Волин. обл. 3—4 квітня були визволені райцентри *Берестечко* й Сенкевичі. Військам допомагали партизан. загони — з'єднання ім. Щорса під командуванням С.Малікова і з'єднання під кервом П.Коротченка. Гітлерівці потрапили в оточення. Нім. командування перекинуло під Ковель на допомогу своїм військам 3 танкові й 4 піхотні д-зії, які прорвали кільце оточення. Короткі терміни підготовки не дали змоги рад. командуванню сконцентрувати значні сили, тому ударне угруповання фронту виявилося надто слабким. Поліська наступальна операція військ 2-го Білорус. фронту на ковельському напрямку внаслідок непродуманих дій вищого рад. командування була проведена невдало. Визволення Ковеля відбулося 6 липня 1944 у Люблінсько-Брестській операції *Першого Білоруського фронту*.

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 4. М., 1962; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945, т. 3. К., 1969; ІМіС УРСР: Волинська область. К., 1970; Україна в полум'ї війни 1941—1945 рр. К., 2005.

І.В. Мазило.

ПОЛІ́СЬКА СІЧ (грудень 1941 — липень 1943 — Українська повстанська армія (УПА), липень 1943 — лютий 1944 — Українська народно-революційна армія, УНРА) — збройно-політ. формація, що діяла на *Волині* протягом 1941—44. Перший загін П.С. створено Т.*Боровцем* (псевдо Бульба) 28 червня 1941. Керівники дотримувалися ідеї незалеж-

ності України (Т.Боровець (Бульба) був близьким до кер-ва *Державного центру УНР в еміграції* на чолі з А.*Лівицьким*), тому П.С. своїм гол. завданням вважала боротьбу проти відступаючих частин Червоної армії, рад. підпілля й партизан. груп.

Т.Боровець (Бульба) у липні—серпні 1941 отримав від командування нім. 213-ї д-зії підтримку в розгортанні підрозділів. Чисельність формування Т.Боровця (Бульби) 1941 становила бл. 1 тис. осіб, його призначили комендантом поліції Сарненського р-ну. Із початку діяльності і до розпуску формувань П.С. в листопаді 1941 він сприймав *Вермахт* як союзника. Систематична політ. робота в П.С. не проводилась.

Після окупації значної частини *СРСР* гітлерівці не приховували расистське ставлення до окупованих народів, у т. ч. й до українців. Тому з'явилося розпорядження про ліквідацію П.С. Приводом стала відмова її старшин брати участь у розстрілі єврейс. населення в *Олевську* 18 листопада 1941. Після формального розпуску П.С. Т.Боровець (Бульба) зі своїми прихильниками переховувався в лісах Березнівського, а пізніше — Костопільського й Людвипольського р-нів (Рівненщина).

У грудні 1941 військ. загони П.С. перейменовано на Укр. повстанську армію. Гол. завданням УПА було визначено здобуття укр. державності й захист українців від сваволі окупантів. До весни 1942 УПА активної діяльності не проводила. В основі її ставлення до нацистів і рад. партизанів лежала т. зв. гра в дві руки: домагатися поступок від обох сторін, намагаючися зберігати нейтралітет. Така політика, за словами Т.Боровця (Бульби), була потрібна для збереження й накопичення сил для майбутньої боротьби за незалежність України. Активних бойових дій підрозділи УПА не вели. 1942—43 максимальна чисельність підрозділів Т.Боровця (Бульби) становила бл. 3—4 тис. осіб. Ядро із 300—400 осіб дислокувалося в лісах Сарненського, Олевського, Березнівського й Костопільського р-нів, а решта жила в селах і вважалася мобілізаційним резервом УПА, а в подальшому — УНРА.

Напади на нім. об'єкти здійснювалися в основному з метою забезпечити себе продовольством, обмундируванням і заявити про себе як захисника прав укр. народу. Така обмежена боротьба з гітлерівцями тривала лише із квітня до вересня 1942. Подібні антинім. дії, що не завдавали противникові значної шкоди, давали надію на досягнення компромісу з ним у майбутньому. Час від часу Т.Боровець (Бульба) і його прибічники йшли на контакт із нім. властями й вели переговори.

Двоїстість позиції характерна для Т.Боровця (Бульби) й щодо рад. партизанів. Нейтралітет, який зберігався впродовж 1942 — поч. 1943, навесні 1943 змінився гострим протистоянням сторін, від чого вигравали нім. окупанти. Причиною стали не лише різні політ. орієнтири, а й зміна балансу сил в ході війни, політика гітлерівців, спрямована на розпалювання ворожнечі між силами антинацистського фронту.

На перших порах Т.Боровець (Бульба) намагався встановити зв'язки з польс. рухом Опору для спільної боротьби з нацистами та рад. силами. Однак ігнорування польс. рухом зусиль бульбівців, а також роздмухування нацистами українсько-польс. конфлікту поклали початок жорстокій братовбивчій війні.

Військ. загони Т.Боровця (Бульби) сповідували ідею побудови незалежної Укр. д-ви на загальнополіт. ліберальній платформі. У програмних документах бульбівців зазначалося, що до УПА мають входити всі українці, незалежно від парт. приналежності й політ. переконань, а також представники нац. меншин, які визнають Україну своєю Батьківщиною.

Кер-ву УПА вдалося досягнути взаєморозуміння з *Організацією українських націоналістів* (мельниківців) та Фронтом укр. революції (збройним формуванням, що діяло на Кременеччині й Дубенщині 1943—44). Однак, з огляду на неорганізованість, певну анархічність вояків УПА, більшість військ. старшин з ОУН(м), побувавши в загонах Т.Боровця (Бульби), вирішили не брати участь в їхній діяльності.

Відносини з ОУН(б) характеризувалися переходом від нейтралітету і співробітництва на регіональному рівні до відкритої ворожнечі і збройного конфлікту. Відповідно до рішень 3-ї конференції ОУН(б) (лютий 1943) протягом майже 3-х місяців бандерівці вели переговори про об'єднання зусиль у спільній боротьбі. Зважаючи на популярність військ. підрозділів УПА на Волині й *Поліссі*, бандерівці свої збройні формування назвали також *Українською повстанською армією*, хоча спочатку планували назвати Укр. визвол. армією. Однак після того, як Провід ОУН(б) очолив Р.*Шухевич*, переговори припинилися.

Почалася планомірна робота, спрямована на підпорядкування УПА (Бульби-Боровця) військ. підрозділам бандерівської частини УПА. Щоб відмежуватися від дій останніх, Т.Боровець (Бульба) 20 липня 1943 перейменував свої підрозділи з УПА на Укр. народно-революц. армію. У серпні 1943 осн. сили бульбівців були роззброєні військ. підрозділами бандерівців біля с. Хмелівка (нині село Березнівського р-ну Рівнен. обл.). Із частиною своїх прихильників Т.Боровець (Бульба) переховувався на лівому березі р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра) до 5 жовтня 1943, коли було видано наказ про перехід залишків військ. підрозділів у підпілля.

Аби одержати підтримку в протистоянні з бандерівцями й

Т. Боровець. Одягнений у радянський польовий однострій з українськими відзнаками — жовто-синьою стрічкою на пілотці та пов'язкою з тризубом. Серпень 1941. Фото з фондів Архіву ОУН у м. Київ.

рад. партизанами, Т.Боровець (Бульба) вийшов із підпілля і звернувся до гітлерівців із черговою пропозицією про співпрацю. 19 листопада 1943 він прибув на переговори до *Рівного*, 22 листопада його доставили до *Варшави*, а 1 грудня 1943 заарештували й відправили в концентраційний табір *Заксенгаузен*. Рештки УНРА, що базувалися в лісах Сарненського, Костопільського й Олевського р-нів, у лютому 1944 були розбиті частинами охорони тилу військ *Першого Українського фронту* та органами НКВС УРСР. Останніх учасників УНРА (т. зв. Пн. група № 7) у кількості 28 осіб було заарештовано 1948.

Літ.: *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. New York — London, 1963; *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Львів, 1993; *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів в 1920—1956: Історико-архівні нариси, т. 1—2. К., 2005—08; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історіографічні нариси. К., 2005.

В.В. Дзюбак.

ПОЛІ́СЬКЕ (до 1934 — Хабне, 1934—57 — Кагановичі Перші) — істор. місто (зняте з обліку 1999), розташов. на р. Уж (права прит. Прип'яті, бас. Дніпра), колиш. райцентр *Київської області*.

Уперше згадане 1415 (або трохи пізніше) за записом про грошові та медові данини Київ. митрополичої вотчини. За ним, «боярські люди» «у Хобной» давали по півтора *відра* меду (Савост'ян з «Пашковського острова» та Іванові діти з «Дроздовського острова»). 1499 привілей вел. князя литовського на Хабне (у заушській волості) отримав київ. *ключник* Семен Полоз («із десятьма людьми і приналежностями до них на вічність»). С.Полоз мав єдину спадкоємицю — доньку Фенну, яка вийшла заміж спочатку за кн. Водиницького (йому король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд I дозволив збудувати в Хабному замок та осадити місто і корчми повідкривати). Водиницький помер, не залишивши нащадків, і його дружина знову вийшла заміж — за кн. Дмитра Любецького. Єдиною спадкоємицею подружжя була донька Фенна, яка вийшла заміж спочатку за Мельхіора Насиловського, а потім (1567) — за Щасного Харлинського (Харленського), королів. дворянина, згодом — київ. *підкоморія*. Харлинські володіли Хабним до 1729, коли його придбав київ. *каштелян* Казимир Стецький. На поч. 19 ст. Стецькі продали Хабне кн. Цецилії з Можковських Радзивілл. 1850 містечко купив Ігнацій Хорват (Горватт). Хорвати володіли хабненською маєтністю до поч. 20 ст.

Адміністративно Хабне до 1793 належало до Овруцького пов. *Київського воєводства* (за часів *Національної революції 1648—1676* — у зоні впливу *Київського полку*), до 1923 — до Радомишльського пов. *Київської губернії*. Із 1923 — райцентр.

1683 (по занепаді доби Руїни) містечко мало лише 15 дворів-*«димів»*, а перед 1793 — уже 118. 1872 у 350 дворах Хабного мешкало 1044 жителі, 1900 — у 423 дворах 1715 мешканців. Значну частину міщан складали євреї (30 чоловіків-родин 1778, 75 — 1791; у 19 — на поч. 20 ст. єврейс. населення мало тут абсолютну більшість). Пам'яттю про хабненське єврейство є оповідання «Хабне» (1905) *Шолом-Алейхема*.

1750 Хабне захопили і пограбували гайдамаки. Катол. костьол у містечку збудовано 1638, 1780 його відбудовано наново. 1733 збудовано Свято-Миколаївську церкву (греко-католицьку), час побудови другої церкви Хабного — Спасо-Преображенської — не з'ясований. 1822 закладено суконну ф-ку, 1840 вона суттєво розширила своє вир-во і стала осн. містоутворюючим підпр-вом (із переважно єврейс. робітництвом).

За часів *Української революції 1917—1921* — зона сел. повстанських рухів. У березні 1918 в Хабному відбувся єврейський погром. 1920 містечко ненадовго захоплене польс. військами. 1938 Кагановичі Перші зараховані до с-щ міськ. типу.

У період *Другої світової війни* та гітлерівської окупації (23 серпня 1941 — 15 листопада 1943) в місті існував осередок руху Опору, в околиці діяли рад. партизани та укр. повстанці. У приміських лісах гітлерівці масово вбивали євреїв (усього за час окупації знищено понад 1 тис. мешканців району).

1986 у зв'язку із *Чорнобильською катастрофою* П. стало осн. місцем евакуації м. Прип'ять. 1993 місто зараховане до зони гарантованого добровільного відселення (у П. тоді мешкало бл. 12 тис. жителів). 1996 позбавлене статусу райцентра. 1999 П. зняте з обліку як населений пункт.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971.

Д.С. Вирський.

ПОЛІТБЮРÓ, Політичне бюро Центрального комітету РКП(б)/ВКП(б)/КПРС — найвищий орган держ. влади в рад. Україні та ін. формально незалежних республіках, а від грудня 1922 — у СРСР. Таким був неформальний статус цього органу влади від утворення (1919) до конституційної реформи М.*Горбачова* (1988). XIX з'їзд КПРС (1952) перейменував П. на президію ЦК КПРС, а XXIII з'їзд (1966) повернув попередню назву.

Резолюцією VIII з'їзду РКП(б) «З організаційного питання» передбачалося утворити постійно діючі керівні органи ЦК РКП(б) — П., оргбюро і секретаріат. П. утворювалося для прийняття рішень у питаннях, з якими не можна було зволікати, чекаючи чергового пленуму ЦК РКП(б). З'їзд зобов'язував П. звітувати про свою роботу черговому пленарному зібранню ЦК РКП(б). Члени ЦК РКП(б) мали можливість брати участь у роботі П. із правом дорадчого голосу.

25 березня 1919 пленум ЦК РКП(б) обрав П. у складі Л.Каменєва, М.Крестинського, В.*Леніна*, Й.*Сталіна* і Л.*Троцького*, а також оргбюро ЦК у складі Й.Сталіна, М.Крестинського, О.Бєлобородова, Л.Серебрякова і О.Стасової. Відп. секретарем стала О.Стасова, яка в ЦК РСДРП(б)/РКП(б) виконувала функції тех. секретаря з 1917.

П. розв'язувало гол. питання парт. і держ. життя. Його рішення вважалися рішеннями ЦК і публікувалися виключно від імені ЦК. Рішення, розроблені або схвалені в П., публікувалися також від імені вищих законодавчих і виконавчих органів СРСР, союзних республік, загальносоюзних і респ. наркоматів (мін-в),

керівних органів громад. орг-цій. Оргбюро ЦК готувало матеріали для рішень П. і самостійно розв'язувало менш важливі питання, у т. ч. кадрові. Рішення оргбюро, не опротестовані кимнебудь з членів П., автоматично ставали рішеннями ЦК.

Внаслідок того, що партія будувалася на засадах *демократичного централізму принципу*, пряма ієрархічна залежність її структурних частин перетворилася на обернену. За статутом, вищим органом партії був з'їзд, який у режимі таємного голосування обирав склад ЦК — вищого органу в період між з'їздами. Керівні органи ЦК (П., оргбюро і секретаріат) підпорядковувалися пленумові ЦК. Фактично ж П. у випадках, коли рішення приймалися консенсусом, більшістю голосів або домінуючим вождем, за допомогою свого апарату встановлювало режим роботи з'їзду: визначало кандидатури делегатів, порядок денний, похвилинно відстежувало хід обговорення поставлених питань, готувало тексти резолюцій, контролювало хід голосування під час виборів нового складу ЦК. Так само відстежувалася робота пленумів ЦК, якщо в цьому виникала потреба. Однак статус партз'їзду і ЦК як найвищих органів колективного кер-ва залишався непорушним, а в кризових ситуаціях він міг проявитися на повну силу. Напр., рішення про відмову від масового терору як методу держ. управління керівники КПРС прийняли одразу після смерті Й.Сталіна, але курс на лібералізацію усп. життя був легітимізований XX з'їздом КПРС. Пленум ЦК КПРС відіграв вирішальну роль в усуненні спроби держ. перевороту 1957, коли в президії ЦК КПРС сформувалася більшість, спрямована проти М.*Хрущова* (т. зв. антипартійна група). 1964 вище компартійно-рад. кер-во підготувало змовницькими методами пленум ЦК КПРС для усунення М.Хрущова.

Користуючись диктаторськими правами, парт. к-ти перебирали на себе владні повноваження в кожній ланці управління і в кожній сфері сусп. життя. Держ. влада концентрувалася в парткомах усіх рівнів, унаслідок чого зростали повноваження секретарів парткомів. Специфіка орг. будови партії призводила до концентрації влади в гол. парткомі — ЦК, а точніше — в його керівних органах. Унаслідок того, що П., оргбюро і секретаріат у своїй поточній діяльності виступали від імені ЦК і фактично зливалися з ним, їх слід розглядати як субцентри цілісної владної структури, а не як самостійні інститути влади. «Анонімність» створеної В.Леніним системи влади проявлялася і в тому, що в перших рад. конституціях партія взагалі не згадувалася, а в наступних, починаючи з *Конституції СРСР 1936*, вона характеризувалася словами, позбавленими правового змісту («передовий загін трудящих», «керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»).

Організація 3-х субцентрів максимально централізованої влади здійснювалася з таким розрахунком, щоб запобігти конкуренції між ними. Оргбюро будувалося як допоміжний орган П. Функції секретаріату спочатку залишалися суто технічними. Після IX з'їзду РКП(б) у квітні 1920 було вирішено мати трьох секретарів за осн. напрямами орг. роботи, у т. ч. відповідального, яким став М.Крестинський. Членство його в П. та оргбюро ЦК надало цій посаді політ. характеру. До секретаріату ввійшли також члени оргбюро ЦК Л.Серебряков і новообраний Є.Преображенський. Його персональний склад майже збігся зі складом оргбюро ЦК.

На переламі 1920—21 в партії відбулася дискусія про роль профспілок у держ. управлінні. Поразка Л.Троцького в дискусії мала далекосяжні наслідки. X з'їзд РКП(б) (березень 1921) не обрав у ЦК секретарів, які підтримували платформу Л.Троцького. Замість М.Крестинського членом П. став керівник *Інтернаціоналу Комуністичного* Г.*Зінов'єв*. Посаду відп. секретаря посів переведений з України В.*Молотов*. У квітні 1922 пленум ЦК, обраного XI з'їдом РКП(б), заснував з ініціативи В.Леніна посаду ген. секретаря, до функцій якого входило головування в оргбюро ЦК. Ним став Й.Сталін. У квітні 1923 XII з'їзд РКП(б) включив до П. О.Рикова, який виконував функції голови РНК СРСР замість хворіючого В.Леніна, і М.Томського, який очолив рад. профспілки. У такому складі П. проіснувало до червня 1924, коли на звільнене після смерті В.Леніна місце був обраний М.*Бухарін*.

Члени П. мали однаковий статус, що забезпечувало, за задумом В.Леніна, колективне керво партією і д-вою. Кількість членів П. від початку була непарною, щоб виявити панівну думку при розгляді дискусійних питань. Однак колективне кер-во в системі влади, яка становила собою диктатуру, за визначенням, було несталим. Після того, як В.Ленін відійшов від держ. справ, у П. розгорнулася боротьба за лідерство, яка закінчилася перемогою Й.Сталіна. 1930—36 кількість членів П. стала парною (10), і па-

«Для счастья народа. Заседание Политбюро ЦК ВКП(б)». Картина роботи художника Д. Налбандяна. Редакція 1949. Навколо столу (сидять і стоять, зліва направо): В. Молотов, М. Швернік, М. Булганін, А. Мікоян, М. Хрущов, Й. Сталін, А. Андрєєв, Л. Берія, О. Косигін, К. Ворошилов, Г. Маленков, Л. Каганович.

нівна думка тепер виносилася на суд Й.Сталіна. У наступні роки парність або непарність кількісного складу П. втратила значення. Й.Сталін зосередив у своїх руках всю владу і збирав П. в повному складі та пленарні засідання ЦК лише у виняткових випадках. На XIX з'їзді КПРС (жовтень 1952), скликаному через 13 років після попереднього, П. було перетворене на президію ЦК, а оргбюро ліквідоване. Кількість членів президії зросла до 25. Це автоматично призвело до ще більшого пониження формального в умовах сталінської диктатури статусу гол. субцентру влади. Зі смертю Й.Сталіна на спільному засіданні березневого (1953) пленуму ЦК, Ради міністрів і Президії ВР СРСР був визначений персональний склад президії ЦК в кількості 10-ти осіб. Кандидатура на ключову в партії та д-ві посаду керівника секретаріату, який головував на засіданнях П., була визначена на вересневому (1953) пленумі ЦК. 1-м секретарем ЦК став М.Хрущов.

У колективному кер-ві одразу розгорнулася боротьба за владу. Вона закінчилася 1957 перемогою М.Хрущова, який заповнив президію ЦК своїми висуванцями, але поводив себе з ними вкрай необачно, як новий диктатор. Звинувачений 1964 у *волюнтаризмі*, М.Хрущов втратив всі свої партійно-рад. посади. 1-м секретарем ЦК став Л.*Брежнєв*. XXIII з'їзд КПРС у квітні 1966 повернув попередні назви посаді керівника партії (ген. секретар) і органу колективного кер-ва (політбюро).

У роки правління Л.Брежнєва колективне кер-во відновилося, але у своєрідній формі. Пленарні засідання ЦК КПРС проходили в урочистій обстановці, але тільки 2—3 рази на рік, і кожне з них тривало не більше одного-двох днів. Пленуми ЦК стали використовуватися для штампування рішень, розроблених у відділах ЦК. Якісна різниця між членами П. як носіями влади і *номенклатурою компартійно-радянською* як провідником влади була стертою. Тепер керовані секретаріатом відділи ЦК працювали із членами ЦК, у т. ч. членами П., на індивідуальній основі. Унаслідок цього вплив останніх на прийняття рішень розпорошився, а тому зменшився. Одночасно гіпертрофовано зросла роль другого субцентру влади — секретаріату ЦК, зокрема — ген. секретаря.

Однак Л.Брежнєв не зловживав владою і здебільшого плив за течією, цілком покладаючись на управлінські здібності бюрократичного апарату. Він не дозволяв собі волюнтаристських дій у спілкуванні із членами ЦК, і тим більше — із членами П. Членство в цьому субцентрі влади стало мало не пожиттєвим.

В умовах політ. стабільності ленінських часів середній вік членів П. зростав відповідно до числа прожитих років — із 40-ка в 1919 до 44-х у 1923. Під час боротьби за владу середній вік понизився, тому що Й.Сталін висував в П. молоді кадри, витискуючи звідти суперників. 1930—36 відновилося зростання середнього віку відповідно до числа прожитих років — із 45-ти в 1930 до 49-ти в 1936. Під час *Другої світової війни* склад П. не змінювався, унаслідок чого середній вік його членів зріс з 50-ти в 1939 до 56-ти в 1945. 1946—51 середній вік підвищився з 54-х до 58-ми років. Істотна зміна персонального складу членів П. в післясталінський період боротьби за владу уповільнила зростання середнього віку. Він зріс з 58-ми в 1953 до 59-ти в 1964. У часи т. зв. застою середній вік збільшився з 59-ти в 1965 до 70-ти в 1979—81. Надалі він почав скорочуватися внаслідок природних причин. 1982 пішли з життя М.Суслов і Л.Брежнєв, 1983 — А.Пельше, 1984 — Ю.*Андропов* і Д.Устинов, 1985 — К.*Черненко*. 1984 середній вік знизився до 67-ми років.

За 1919—88 членами П. стали 74 особи (із них лише одна жінка — К.Фурцева). У це число не увійшли члени президії ЦК КПРС, стаж перебування яких обмежився специфічним періодом із 16 жовтня 1952 до 5 березня 1953. Аналіз рад. олігархів за місцем народження показує, що на рос. регіони припадало 42 особи із цієї кількості, а на національні — 32. Найбільша кількість рад. олігархів рос. походження вийшла з Нечорноземного центру (12), Поволжя (7), Чорноземного центру (6) і Пн. Кавказу (5). В Україні народилися 16 олігархів (9 — вихідці з Катеринос. губ., 3 — із Херсонської, 2 — із Харківської, по одному — із Київської і Полтавської). Із Грузії походили 5, Білорусі — 4, Латвії — 2, по одному члену П. — з Азербайджану, Казахстану, Польщі, Узбекистану і Фінляндії. Вихідців з ін. д-в серед членів П. не було.

Кандидатами в члени П. обиралися 11 представників Компартії України: Г.*Петровський* (1926), В.*Чубар* (1926), Л.*Каганович* (1927), С.*Косіор* (1927), П.*Постишев* (1934), М.Хрущов (1938), О.*Кириченко* (1953), Д.*Коротченко* (1957), М.*Підгорний* (1960), В.*Щербицький* (1961), П.*Шелест* (1963). Семеро з них були обрані членами П. (у дужках вказується повний строк їх перебування в П., тобто в деяких випадках — після переходу на роботу за межі УРСР): С.Косіор (1930—38), В.Чубар (1935—38), М.Хрущов (1939—64), О.Кириченко (1955—60), М.Підгорний (1960—77), П.Шелест (1964—73), В.Щербицький (1971—89).

Літ.: *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС: Персональний склад на кінець кожного року. К., 1990; *Волкогонов Д.А.* Семь вождей, кн. 1—2. М., 1995; *Хлевнюк О.В.* Политбюро: Механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996; *Wawdsley E., White S.* The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its member (1917—1991). Oxford, 2000; Центральный Комитет КПСС—ВКП(б)—РКП(б)—РСДРП(б): 1917—1991: Историко-биографический справочник. М., 2005.

С.В. Кульчицький.

ПОЛІТБЮРÓ ЦК КПУ, політичне бюро ЦК Компартії України — керівний парт. орган, який обирався на пленумах ЦК КПУ і реалізовував у республіці вироблені ЦК РКП(б)/ВКП(б)/ КПРС осн. напрями побудови соціаліст. сусп-ва, виступав гол. арбітром при розв'язанні ключових міжвідомчих суперечностей, організовував виконання партійних рішень, розроблених у Кремлі, тримав під контролем систему управління в Україні, кадрові призначення.

Вперше політбюро ЦК КП(б)У утворене 6 березня 1919 за пропозицією В.*Затонського* на пленумі ЦК КП(б)У. Обгрунтовую-

чи необхідність створення орг. бюро і політ. бюро на пленумі ЦК КП(б)У, В.Затонський зазначав, що перше повинно займатися поточною роботою, друге — вирішувати питання політ. характеру, замінюючи у деяких випадках пленуми ЦК.

Зважаючи на те, що в Україні комуніст. партія стала правлячою, ЦК КП(б)У затвердив перше політбюро у складі 5 осіб: Х.*Раковський* — голова РНК УСРР, Г.*Пятаков* — секретар ЦК КП(б)У, Е.*Квірінг* — голова Вищої ради нар. госп-ва УСРР, А.*Бубнов* — голова Київських міської і губернської рад робітн. і сел. депутатів і В.*Мещеряков* — нар. комісар земельних справ УСРР, а оргбюро — у складі Г.Пятакова, П.Ровнера, Т.Харечка. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися під кер-вом Х.Раковського.

Цікаво, що в ЦК РКП(б) політбюро і оргбюро були створені лише 25 березня 1919.

Таким чином, КП(б)У — перша і єдина з усіх нац. компартій, що входили до складу РКП(б)/ВКП(б)/КПРС, яка мала своє політбюро. ЦК РКП(б) змушений був піти на такий крок, оскільки розумів ключове значення КП(б)У — за статутом своєї обласної орг-ції, а також України для політ. об'єднання всіх формально незалежних республік, що утворилися на уламках Рос. імперії. Вагомою залишалася роль України в постачанні Росії продовольством, вугіллям, металом.

Від перших кроків діяльності політбюро ЦК КП(б)У кер-во ЦК РКП(б) намагалося обмежити його самостійність. У грудні 1919 на VIII Всерос. конференції РКП(б) затвердили новий статут партії, яким значно урізали існуючі права нац. компартій.

На IV конференції КП(б)У (17—23 березня 1920) більшість її делегатів піддали гострій критиці кер-во ЦК КП(б)У, зокрема членів політбюро, за політ. курс в Україні, що призвів до відступу *більшовиків* з території майже всієї країни під наступом військ генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. На конференції лунали звинувачення у відсутності самостійності при розв'язанні політ. і екон. проблем. Висновок зводився до того, що треба докорінно змінити характер діяльності ЦК КП(б)У, ввести до нього нових людей, знайти ін. параметри стосунків із ЦК РКП(б). Всупереч статутним вимогам новообраний ЦК КП(б)У на своєму першому засіданні утворив тимчасові політбюро і оргбюро, до яких не увійшли попередні їх члени. 24 березня 1920 політбюро ЦК РКП(б) розглянуло становище, що склалося в КП(б)У, і прийняло постанову про розпуск обраного ЦК як неправомірного органу та призначило Тимчасове бюро ЦК КП(б)У. До нього увійшли по два представники від старого і нового складів ЦК КП(б)У та один боротьбист. Окрім того, було створено орг. комісію для вирішення поточних справ та обрано секретарем ЦК КП(б)У С.*Косіора*.

Лідери більшості в ЦК КП(б)У не погодилися з таким рішенням політбюро ЦК РКП(б). Один із них — Т.Сапронов — зустрівся з В.*Леніним* напередодні IX з'їзду РКП(б), а група делегатів від України звернулася до з'їзду із заявою про неправомірність дій політбюро ЦК РКП(б) щодо розпуску обраного ЦК КП(б)У.

Відразу ж після закінчення з'їзду, 5 квітня 1920, новообраний ЦК РКП(б) розглянув питання про становище в КП(б)У. Було підтверджено рішення політбюро ЦК РКП(б) про розпуск ЦК КП(б)У, обраного на конференції, та призначено тимчасовий ЦК КП(б)У у складі 13 осіб: В.*Блакитний*, П.Залуцький, В.Затонський, Ф.*Кон*, С.Косіор, Д.*Мануїльський*, С.Мінін, Г.*Петровський*, Х.Раковський, Ф.Сергєєв (*Артем*), В.*Чубар*, О.*Шумський*, Я.*Яковлєв* (Епштейн).

15 квітня 1920 відбувся пленум призначеного ЦК КП(б)У, на якому були утворені політбюро ЦК у складі: С.Косіор — секретар ЦК, Г.Петровський — голова ВУЦВК, Х.Раковський — голова РНК УСРР, О.Шумський — член РВР *Дванадцятої армії*, Я.Яковлєв — секретар Харків. губернського к-ту КП(б)У, і оргбюро ЦК (С.Косіор, О.Шумський, Я.Яковлєв). У такому складі ЦК КП(б)У та його політбюро проіснували 7 місяців, тобто до V конференції КП(б)У.

У листопаді 1920 відбулася V конференція КП(б)У, яка продемонструвала, що, незважаючи на всі орг. заходи з боку політбюро ЦК РКП(б), у парт. орг-ції України продовжували проявлятися самостійницькі тенденції. У зв'язку із цим ЦК РКП(б) покладав великі надії на обрання нового кер-ва КП(б)У, для чого вводилися посади 1-го і 2-го секретарів ЦК КП(б)У. На ці посади пропонувалося 4 кандидатури: В.*Молотова*, Д.Мануїльського, Г.Пятакова і Д.*Лебедя*. При голосуванні найбільшу кількість голосів набрали В.Молотов (1-й секретар) і Д.Лебідь (2-й секретар).

На 5 членів політбюро балотувалися 7 кандидатур: Х.Раковський, Г.Петровський, Д.Мануїльський, В.Молотов, В.Чубар, В.Затонський і О.Шумський, проте два останні набрали найменшу кількість голосів. Це були перші й останні вибори секретарів і членів політбюро ЦК Компартії України на альтернативній основі. До такої системи виборів у ЦК Компартії України повернулися лише 1989.

З ініціативи Д.Лебедя було розроблено й затверджено Положення про роботу політбюро ЦК КП(б)У, яким унормовувалася його діяльність. Чітко визначалося, які питання виносяться на політбюро та порядок їх розгляду. Зокрема, це питання міжнар. політики і зовн. торгівлі; найважливіші питання внутр. політики з усіх галузей рад. роботи; парт. питання, що мали принципове значення і загальнополіт. характер; розгляд інформації про внутр. парт. становище в окремих орг-ціях; призначення керівників центр. та місц. парт. і рад. органів влади. Питання на розгляд політбюро виносилися за пропозиціями секретаріату, оргбюро, членів ЦК КП(б)У, членів Президії ВУЦВК, нар. комісарів, причому останні — обов'язково з висновками голови РНК УСРР або голови ВУЦВК, та ін. Матеріали до питання, що виносилося на політбюро, направлялися до секретаріату ЦК за два дні до його засідання з необхідною кількістю примірників для всіх членів і кандидатів у члени політбюро. Без попередніх письмових пропозицій вносилися лише питання, що вимагали екстрено-

го вирішення. Встановлювався графік засідань: політбюро і оргбюро — один раз, секретаріат — двічі на тиждень. Це мало велике значення для унормування роботи керівних органів партії, зокрема політбюро, оскільки його засідання відбувалися нерегулярно, здебільшого в приміщенні РНК УСРР або на квартирі Х.Раковського.

Зі звільненням 1923 Х.Раковського з посади голови РНК УСРР ключовою фігурою в політбюро став 1-й секретар ЦК КП(б)У.

На переломі 1924—25 в *Москві* тривала боротьба за владу між Й.*Сталіним* і Л.*Троцьким*, у ході якої брало участь кер-во республіки, оскільки позиція укр. парт. орг-ції мала ключове значення для кожної із протидіючих сторін. Й.Сталін, для зміцнення свого впливу на політбюро ЦК КП(б)У, ввів посаду ген. секретаря ЦК КП(б)У і домігся призначення на неї (квітень 1925) свого ставленика, секретаря ЦК ВКП(б) Л.*Кагановича*. Після примусової *колективізації сільського господарства, Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, репресій 1937—38, у т. ч. й проти членів політбюро ЦК КП(б)У (із 69-ти його членів і кандидатів у члени знищено 46 осіб), самостійність у прийнятті рішень політбюро ЦК КП(б)У значно знизилася. 1934 скасували посаду генерального і відновили першого секретаря ЦК КП(б)У. До XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938) персональний склад політбюро часто змінювався, проте кількісний (11 осіб) залишався стабільним.

На червневому 1938 р. пленумі ЦК КП(б)У персональний склад його політбюро був повністю оновлений. До нього входили М.*Хрущов* — 1-й секретар ЦК КП(б)У, М.*Бурмистренко* — 2-й секретар ЦК КП(б)У, Д.*Коротченко* — голова РНК УРСР, С.К.*Тимошенко* — командуючий Київ. особливим військ. округом, О.*Успенський* — нарком внутр. справ УРСР, О.Щербаков, С.Задіонченко, О.Осипов — 1-ші секретарі Сталінського, Дніпроп. і Харків. обкомів КП(б)У.

Напад нацистської Німеччини на *СРСР*, окупація території України внесли істотні корективи в роботу ЦК КП(б)У і його політбюро. Більшість його членів перебували на фронтах або в глибокому рад. тилу, частина загинула, у т. ч. член політбюро М.Бурмистренко, кандидат у члени політбюро П.Любавін, секретар ЦК Й.Лисенко.

Члени політбюро ЦК КП(б)У М.*Гречуха*, Д.Коротченко і Л.*Корнієць* займалися евакуацією матеріальних і культ. цінностей, проблемами перебудови економіки для забезпечення потреб фронту, розгортанням партизан. руху в тилу ворога. Важливіші рішення ЦК КП(б)У і його політбюро неодмінно погоджувалися з М.Хрущовим, який перебував у діючій армії.

У ході визволення України політбюро ЦК КП(б)У ухвалювало рішення шляхом опиту. Вперше за роки війни під головуванням М.Хрущова політбюро ЦК КП(б)У зібралося 29 жовтня 1943 в *Харкові*.

Пленум ЦК КП(б)У, обраний XVII з'їздом КП(б)У 27 вересня 1952, змінив структуру керівних органів ЦК. Замість політбюро утворювалося бюро ЦК, а для кер-ва поточною роботою, гол. чин. для організації перевірки виконання рішень партії і добору кадрів, — секретаріат ЦК. Оргбюро як один із керівних органів ЦК КП(б)У ліквідували. Бюро ЦК КПУ проіснувало до жовтня 1953, коли на пленумі ЦК його було перейменовано на президію ЦК КПУ.

XXIII з'їзд КПРС (1966) вніс часткові зміни до статуту партії, зокрема, виключив положення, запроваджені у свій час М.Хрущовим, про конкретні норми змінюваності складу керівних парт. органів, що призвело згодом до його старіння, консервації і «застою» всього суспільно-політ. і екон. життя. Червневий (1966) пленум ЦК Компартії України перейменував президію у політбюро ЦК КПУ, яке було сформоване у складі 11-ти членів та 4-х кандидатів у члени політбюро. Після звільнення П.*Шелеста* з посади 1-го секретаря ЦК КПУ (1972) сформоване ним політбюро на довгі роки стало ядром команди В.*Щербицького*.

У 2-й пол. 1980-х рр. посилилися темпи падіння екон. росту, продуктивності праці, нац. доходу. Екон. стагнація, *Чорнобильська катастрофа 1986*, абсолютна залежність від союзних мін-в та відомств укр. загострили проблеми суспільно-політ. і духовного життя в Україні. Однією із причин такого стану були нездатність керівних органів критично оцінити ситуацію, відсутність демократизації та оновлення кадрів в умовах наростаючих проблем. Зміни в політбюро ЦК КПУ відбувалися здебільшого за рахунок смерті його членів. Лише починаючи з 1987, в результаті загострення політ. і соціально-екон. ситуації, відбувся масовий вихід на пенсію або за власним бажанням найбільш впливових членів політбюро ЦК КПУ: О.*Ляшка* — голови РМ УРСР, С.Мухи — голови КДБ УРСР, В.Добрика — 1-го секретаря Львів. обкому КПУ, І.Мозгового — секретаря ЦК КПУ, О.Титаренка — 2-го секретаря ЦК КПУ, Є.Качаловського — 1-го заст. голови РМ УРСР та ін. 28 вересня 1989 подав заяву про звільнення від обов'язків 1-го секретаря і члена політбюро ЦК КПУ В.Щербицький.

Новим керівникам ЦК КПУ В.*Івашку* (1989—90) і С.*Гуренку* (1990—91), незважаючи на більшість комуністів у *Верховній Раді УРСР*, включення до політбюро ЦК КПУ представників наук. інтелігенції (В.П.*Кухар* — директор Ін-ту біоорганічної хімії і віце-президент АН УРСР), робітн. класу (П.Козаченко — бригадир комплексної бригади Київ. науково-виробн. об'єднання «Більшовик» — і П.Кукнерик — прохідник шахти ім. Баракова м. *Краснодон*) і селянства (М.Собчук — голова колгоспу «40 років Жовтня» Васильківського р-ну Київ. обл.), не вдалося переломити ситуацію в республіці на краще.

З перебігом серпневого 1991 путчу у Москві і неоднозначною позицією ЦК КПУ в цих умовах політ. авторитет парт. органів, у т. ч. політбюро ЦК КПУ, катастрофічно падав, активно відбувався процес деморалізації Компартії України.

25 серпня 1991 політбюро ЦК КПУ прийняло рішення про скликання пленуму ЦК КПУ, на якому передбачалося обговорення питання «Про поточний момент». Це було останнє засідання політбюро ЦК Компартії Украї-

ни, оскільки 26 серпня 1991 вийшов Указ Президії ВР України про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а згодом — і про її заборону.

Членами політбюро ЦК Компартії України за час його існування (1919—91) стали 153 особи, з них дві жінки — О.Іващенко і В.*Шевченко*; за нац. складом: українці — 86, росіяни — 48, євреї — 11, поляки — 2, решта — по одному представникові від ін. національностей.

Літ.: Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. К., 1990; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; Політична історія України: XX століття. К., 2003; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

В.С. Лозицький.

ПОЛІ́ТИКА ДЕМОГРАФІ́ЧНА — поняття, яке не має однозначного, загальноприйнятого трактування у світ. демографії. Найбільш поширене з них — цілеспрямована діяльність держ. органів та ін. соціальних інститутів у сфері регулювання відтворення населення, змін у його чисельності, розподілі та структурі, яка містить систему цілей і засобів для їх досягнення. Таке визначення базується на вузькому, демостат. розумінні відтворення населення (як балансу народжуваності та смертності), а індивіди при цьому характеризуються лише статтю і віком. П.д., заснована на такому розумінні відтворення населення й використанні емпіричного зарубіжного досвіду її активізації, стала складовою держ. управління в 1-й пол. 20 ст. У зв'язку з відсутністю науково обґрунтованої теорії її ефективності втілення в багатьох країнах світу відповідних програм впливу на феномени негативних демографічних ситуацій не дало очікуваних результатів.

В Україні, як і в колиш. *СРСР* у цілому, П.д. тривалий час теж ґрунтувалася на вузькому розумінні відтворення населення та була здебільшого зорієнтована на підвищення народжуваності шляхом допомоги сім'ям із дітьми, хоча не виконувала і не може виконувати цю роль у тій мірі, в якій від неї очікувалося. Осн. вагомою складовою сучасної нац. П.д., спрямованою на активізацію дітонародження, є надання істотних допомог жінкам при народженні дитини, запроваджене з 1 квітня 2005, які були значно підвищені 2008. Відповідно до Постанови КМ України від 22 лютого 2008 № 57 «Питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» допомога при народженні дитини, яка народилася після 31 грудня 2007, надається у розмірі 12 240 *гривень* — на першу дитину, 25 тис. грн — на другу дитину, 50 тис. грн — на третю і наступну дитину. Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні першої дитини в сумі 4800 грн, другої — 4840 грн, третьої та наступної дитини — 5 тис. грн, решта суми на першу дитину виплачується рівними частинами впродовж наступних 12-ти місяців (620 грн щомісяця), на другу дитину — 24-х місяців (840 грн щомісяця), на третю і наступну дитину — 36-ти місяців (1250 грн щомісяця). Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку з 1 січня 2010 надається в розмірі, що дорівнює різниці між 100 % прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб (із 1 липня 2010 — 888 грн), та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців.

Із 2003 в Україні спостерігається деяке підвищення чисельності народжених, тобто воно почалося до запровадження допомог матерям при народженні дитини і було викликане в основному входженням у дітородний вік збільшених контингентів жінок унаслідок посилення 1982 держ. допомоги сім'ям із дітьми. Після запровадження 2005 допомог матерям при народженні дитини підвищення народжуваності посилилося. 2009 порівняно з 2005 чисельність народжених збільшилася в Україні на 20 %. Наступна «демографічна хвиля» в найближчому майбутньому буде наслідком входження в дітородний вік малочисельних контингентів жінок, народжених у кризові 1990-ті рр., що може значною мірою нейтралізувати демографічну результативність допомог матерям при народженні дитини. Взагалі, переборення депопуляції шляхом надання допомог сім'ям із дітьми завжди буває проблематичним без переходу на більш високий рівень продуктивності праці та її оплати. Допомоги на дітей як інструмент П.д., як показує досвід, навіть у недестабілізованих соціально-екон. умовах діють за принципом «доза—ефект» і не змінюють існуючих установок на дітонародження, а короткочасне підвищення народжуваності звичайно є реалізацією відкладених народжень. Стратегічним завданням у галузі П.д., спрямованої на поліпшення умов дітонародження, має бути створення ефективно діючого соціально-екон. механізму задоволення і відтворення потреби сім'ї в дітях. Найважливішим моментом матеріального забезпечення цього процесу є наявність у складі заробітної плати такої її частини, яка достатня для утримання і виховання необхідного для сім'ї й сусп-ва числа здорових дітей.

Сьогодні в Україні виконується низка нац. програм, спрямованих на рішення проблем у окремих сферах життєдіяльності населення, але вони не інтегровані на основі відповідних сучасних демотеор. розробок. Унаслідок виходу демографічних досліджень за предметно-дисциплінарні межі емпірично-описової статистики населення та створення основ теор. демографії і, зокрема, тієї її частини, яка виконує функцію теорії П.д., ситуація у формуванні наук. обґрунтування П.д. почала істотним чином змінюватися: при дослідженні реального конкретно-істор. населення (народонаселення), якому притаманні всі ті соціальні ознаки й відповідні сусп. відносини, що перетворюють його на суб'єкт сусп-ва, П.д. розуміється не як складова соціально-екон. політики, а як її особлива спрямованість — демографічна орієнтація (функція).

Оскільки соціальних властивостей індивіди набувають у всіх сферах сусп. життя, будь-який напрям соціально-екон. політики прямо або опосередковано впливає на демографічний процес і в цьому розумінні має демографічний аспект й дає відповідний ефект. Оскільки самовідтворення населення не є окремою сферою сусп. життя, П.д., заснована на її трактуванні як окремої сфери

впливу на демографічні процеси, не може бути досить ефективною. Перший і найважливіший принцип результативної П.д. у широкому її розумінні полягає в тому, що демографічні проблеми можуть вирішуватися лише за допомогою посилення демографічної спрямованості всіх сфер сусп. життя та підвищення демографічної результативності всіх напрямів соціально-екон. політики, тобто їх «демографізації». Її другим принципом є підвищення демостворюючої ефективності праці, оскільки формування людей у сфері праці виступає соціальним ядром самовідтворення населення, у процесі праці складаються ведучі форми організації демопроцесу. Зміни в сусп. праці є матеріальною основою змін у механізмі самовідтворення населення. Відповідно до перших двох принципів поряд із «демографізацією» сфери праці, зокрема політики заробітної плати, актуальною проблемою створення більш сприятливих умов відтворення населення є посилення демографічної спрямованості політики соціального захисту населення, приватизації, житлової, податкової тощо, а також здійснення демографічної експертизи найважливіших програм, законопроектів та урядових рішень, які стосуються життєво важливих інтересів і потреб населення, науково обгрунтованого передбачення потенційних демографічних наслідків їх виконання. Третій важливий принцип П.д. полягає в тому, що проблеми її розробки не мають розглядатися лише в контексті ліквідації негативних явищ у демореальності, а її основна, глобальна, стратегічна мета зводитися б до переборення цих явищ. «Ремонтні» функції П.д. важливі й необхідні, але сутність П.д. визначається стратегічною метою, яка фіксує бажану заг. спрямованість соціально-екон. розвитку сусп-ва. У сьогоднішніх умовах набув великого значення також принцип збереження цінних надбань минулого. Він стосується як стану якісних і кількісних характеристик демографічних процесів, так і відповідної інфраструктури.

Особливо актуальними в сучасних умовах є питання посилення обгрунтованості стратегії і тактики П.д., її комплексності та скоординованості, співвідношення її різних напрямів. Вихід із кризи демореальності, яка зумовлюється насамперед зниженням якості населення, у стратегічному плані не зводиться до подолання депопуляції, а полягає у формуванні нової істор. якості людності України як суб'єкта демократ. сусп-ва, носія цивілізованих ринкових відносин. І лише на основі поліпшення якості населення з'явиться можливість подолання депопуляції. Наук. висновок щодо поліпшення якісних характеристик населення ввійшов до стратегії демографічного розвитку на 2006—15, розробленої Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, в якій це поліпшення визначене як її мета. Матеріальною передумовою підвищення якості населення є створення ефективного, динамічного, розумно самодостатнього нац. госп-ва, яке стабільно й ефективно розвивається.

Зміст виходу з демографічної кризи в тактичному плані полягає, насамперед, у гальмуванні зниження такої важливої якості людності, як її здоров'я, яке є одним із найважливіших пріоритетів нації та інтегральним показником демографічного і загальносоціального благополуччя. Поліпшення здоров'я населення має бути найважливішою метою проведення соціально-екон. реформ. Необхідна орієнтація всіх сфер госп-ва на оздоровлення умов життя, зокрема умов праці, побуту, дітородної діяльності. В умовах поєднаної дії демографічної та екологічної криз особливої уваги потребує формування демографічно орієнтованої нац. екологічної політики (екодемографічної), яка має бути одним з об'єктивно необхідних важелів у сприянні поліпшенню здоров'я людності шляхом мінімізації шкідливого впливу на нього зміненого навколишнього природного середовища, санації екологічних умов її життєдіяльності й відтворення. Поки що заходи, спрямовані на поліпшення здоров'я людності, залишаються неадекватними їх масштабу і гостроті.

Стан демореальності є кінцевим результатом господарювання, функціонування й розвитку всіх сторін життєдіяльності сусп-ва. Тому результативна П.д. — атрибутивна властивість ефективної держ. влади, свідчення досягнення нею високого рівня не лише політ., екон. та наук., а й соціально-культ. розвитку, важливою складовою якого є сучасна демографічна культура.

Дж.: Закон України про державну допомогу сім'ям з дітьми. «Відомості Верховної Ради України», 1993, № 5, ст. 21; Програма дій, адаптована на Міжнародній конференції з питань народонаселення та розвитку, Каїр, 1994. К., 1997; Стратегія демографічного розвитку на 2006—2015 роки. «Демографія та соціальна економіка», 2006, № 1.

Літ.: Демографическая политика. М., 1974; Детерминанты и последствия демографических тенденций, т. 1, ч. 9, гл. 17. Нью-Йорк, 1975; *Сови А.* Политика в области населения. В кн.: Обшая теория населения, т. 2. М., 1977; *Вишневский А.Г.* Социальное управление демографическими процессами и демографическая политика. В. кн.: Воспроизводство населения и общество. М., 1982; Демографическая политика: Осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. К., 1982; *Стешенко В.С., Піскунов В.П.* До питання про концепцію Національної демополітики в Україні. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 18. К., 1996; Демографічна політика та її пріоритети. В кн.: Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. К., 2001; Сучасні демополітичні зміни. В кн.: Україна на шляху до десятої річниці Міжнародної конференції з проблем народонаселення і розвитку. К., 2003; Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики, т. 1: Відтворення населення та його природний рух. К., 2006; Цільові пріоритети та основні напрями вдосконалення сімейної й пронаталістичної політики в Україні. В кн.: Населення України: Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. К., 2008.

В.С. Стешенко.

ПОЛІТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — спрямовані у світ політики психологічні орієнтації, ментальність, ціннісні установки та самосвідомість членів сусп-ва; прояви пізнання, специфічне знання, пов'язані з категоризацією політ. відносин та ін. основоположних реалій сусп. буття (політ. система, її інститути, соціальні відносини, релігія, мораль, культурно-істор. традиція, економіка

тощо), завдяки чому формуються певні політ. позиції та утверджуються ті чи ін. установки, зразки й норми публічної поведінки. Вислів «політична культура» як заг. мовний штамп виник у 18 ст. Наук. концепція П.к. вперше була сформульована в 2-й пол. 1950-х — на поч. 1960-х рр. амер. політологом Габрієлем Алмондом, а також Сіднеєм Вербою. Суть їхньої концепції полягала в постулюванні ціннісної моделі політ. системи, власне її суб'єктивного образу, що домінує у свідомості людей і зумовлює їхню політ. поведінку. На думку цих учених, існують 3 осн. типи П.к.: 1) парафіяльна (патріархальна) П.к. — в її носіїв відсутні прояви пізнання, почуттів та оцінок щодо політ. системи як цілого, у них немає власних вимог до влади й чуття її авторитету, а також наявний «нульовий» рівень політ. самосвідомості; 2) підданська П.к., що передбачає втягнення людей у пасивні політ. відносини: хоча вони мають сталі орієнтації стосовно політ. системи як цілого та центр. влади, однак у них немає щодо них власних політ. вимог, а також бажання брати участь у політ. житті; 3) активістська (учасницька) або громадян. П.к., що охоплює членів сусп-ва, котрі зорієнтовані на політ. систему як ціле, властиві для неї політ. та адм. структури і процеси, а також незалежно від власного ставлення (прихильності або неприхильності) до тих чи ін. політ. об'єктів демонструють готовність до участі в політ. житті, вирізняються політ. активністю і розвиненою політ. свідомістю. Зазначені типи П.к. існують не в «чистому», а в змішаному вигляді: парафіяльно-підданська, під998дансько-активістська, парафіяльно-активістська П.к. Гетерогенна природа П.к. передбачає наявність політ. субкультури, тобто окремої к-ри, що перебуває у сфері дії домінуючої П.к. Помітний внесок у розробку проблематики П.к. зробили нім. вчені (починаючи з 1970—80-х рр.). У їхніх працях, зокрема, П.к. розуміється як певна неперервність, що єднає особу з політ. системою (П.Рейхель); символічний світ, котрий частково виконує посередницькі функції в кожному політично організованому сусп-ві, поєднуючи безліч індивідуальних психік із цілісністю політ. життя (Ю.Гебхардт); легітимаційне порозуміння з устроєм влади в даній політ. системі, яке спирається на норми консенсусу і лояльності стосовно політ. спільноти, а також політ. орієнтації (Ф.Паппі). Теор. розробки Г.Алмонда та С.Верби помітно вплинули на праці польс. істориків і політологів, які, водночас, критично оцінюють схильність цих амер. вчених до біхевіоризму, що призводить до нехтування чинниками, котрі зумовлюють формування політ. позицій та уявлень сусп-ва (Е.Опаліньський та ін.). У працях рад. дослідників П.к. нерідко ототожнювалася з політ., класовою свідомістю і класовою ідеологією, а її типи визначалися за формаційною ознакою — рабовласницька, феод., капіталіст., соціаліст., класово-пролетарська та ін. У сучасній укр. політології постають тлумачення П.к., що ґрунтуються на різних методологічних підходах: наголошується на регулятивних функціях П.к. у сфері політ. та соціального життя й виводяться десятки її типів: зх., сх., маргінальна, капіталіст., соціаліст., націоналістична та ін. (В.Бебик); до базових структурних елементів П.к., крім іншого, зараховуються політ. ідеологія, політ. знання й переконання, а гол. функцією П.к. називається забезпечення реалізації інтересів певних соціальних спільнот та політ. стабільності сусп-ва (Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997); П.к. розглядається як знання, оцінки й поведінка більшості громадян щодо нації, д-ви, політ. інститутів (В.Піча, Н.Хома). Загалом методологічні підходи у сфері вивчення П.к. зводяться до таких осн. моментів: а) суб'єктивно-психологічний підхід, в якому наголошується на індивідуальних психологічних орієнтаціях, спрямованих на політ. сферу; б) ціннісно-нормативний підхід, де на передній план висуваються система цінностей та фактор політ. свідомості сусп-ва, які впливають на політ. поведінку; в) розгляд П.к. як певного символічного світу; г) розуміння її як регулятора політ. поведінки, її «діяльну» інтерпретацію, тобто зосередження уваги на поведінковому аспекті політ. процесів; д) ототожнення П.к. з ідеологіями та формами соціальної свідомості.

Літ.: *Pye L.W.* Politics, Personality and Nation Building: Burma's Search for Identity. New Haven — London, 1962; *Almond G.A., Verba S.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton — New Jersej, 1963; *Greer S.* A Study of Political Culture, Metropolitics. New York, 1963; *Pye L.W.* Political Culture and Political Development. Princeton, 1965; *Його ж.* Aspects of Political Development. Boston—Toronto, 1966; *Reichel P.* Politische Kultur der Bundesrepublik. Opladen, 1981; *Гаджиев К.С.* Политическая культура: Концептуальный аспект. «Полис», 1991, № 11—12; *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии. Там само, 1992, № 4; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995; *Бебик В.М. та ін.* Політична культура сучасної молоді. К., 1996; Leksykon politologii. Wrocław, 1996; *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. К., 1996; *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: Історична ретроспектива і сучасні реалії. К., 1998; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Гелей С.Д., Рутар С.М.* Основи політології. К., 1999; Політологія. К., 2000; *Рудич Ф.М.* Політологія. К., 2000; *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія. К., 2001.

П.М. Сас.

ПОЛІТИ́ЧНИЙ ІСЛА́М — подвійне за змістом поняття, яке означає: 1) рух мусульман за набуття держ. влади з метою використання *держави* як знаряддя, засобу або першого кроку до глобального утвердження *ісламу* в регіоні або у світі в цілому; 2) окрему ідеологію або сукупність ідеологій, спільним витоком яких є уявлення про принципову неподільність політики та релігії ісламу, а природним наслідком — діяльність зі створення ісламських д-в як бази для поширення й утвердження ісламу у світі.

Кристалізація змісту П.і. відбувається шляхом його відокремлення від поняття «ісламська політика», яка означає участь мусульман, ісламських рухів та ісламських партій у політ. процесі в д-вах різного типу. Чітко окреслюється специфіка П.і. як сукупності політ. ідеологій і дій, спрямованих на створення д-ви або співдружності д-в, в яких будуть забезпечені максимально

сприятливі умови для життя згідно із приписами ісламу.

П.і. залежно від засобів ісламізації політики має поміркований (впровадження своїх ідей за допомогою легальних мирних засобів) та радикальний (практика насилля, екстремізму, протистояння з іншовірними) рівні. П.і. набуває радикалізованих форм у разі, коли його прибічники не мають можливості рухатися до своєї мети за допомогою легальних засобів. Запобіжниками радикалізації П.і. є розв'язання екон. і правових проблем мусульманського населення, налагодження широких комунікацій із політично активними мусульманськими орг-ціями, підтримка ідеї поміркованого ісламу «васатіййа» (ісламської поміркованості).

Нерозв'язані проблеми мусульманської спільноти призвели до появи в Україні перших проявів П.і. Його типовим представником в Україні стала реліг. орг-ція, яка називає себе партією «Хізб ат-Тахрір» («Партія визволення»).

Літ.: *Кирюшко М.* Партія «Хізб ат-Тахрір»: Поява в Україні. В кн.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, вип. 40. К., 2008.

М.І. Кирюшко.

ПОЛІТИ́ЧНІ ВІ́ДДІЛИ, **політвідділи** — партійно-політ. органи, які створювалися ЦК РКП(б)/ВКП(б) з метою посилення парт. контролю та поліпшення політ. роботи в Червоній армії й на окремих, найбільш важливих ділянках соціально-екон. життя країни. Перші політвідділи були створені в Червоній армії 1918. Наказом РВР Укр. рад. армії 1 грудня 1918 у складі її штабу було утворено політвідділ (нач. — І.Назаров). Спочатку П.в. виступали як апарат *військових комісарів*, допомагали їм у роботі серед червоноармійців, у розстановці політпрацівників у частинах, у контролі за діяльністю військ. спеціалістів. Постановою ЦК РКП(б) від 25 жовтня 1918 на них були покладені функції керівних парт. органів у ЗС. 12 листопада 1918 нар. комісар у військ. справах УСРР затвердив положення про політвідділ нар. комісаріату у військ. справах УСРР, згідно з яким він керував діяльністю всіх нижчих П.в. тилу і фронту. Його начальник призначався нар. комісаром у військ. справах УСРР за представленням ЦК КП(б)У.

15 травня 1919 було створено Політ. управління Реввійськради (ПУР) РСФРР, яке, після формального об'єднання всіх військ. сил рад. республік (червень 1919), здійснювало кер-во парт. роботою у військах. Потому політвідділи перейшли в підпорядкування ПУР СРСР, існували до розвалу *СРСР*.

На об'єднаному пленумі ЦК і Центр. контрольної комісії ВКП(б) 24 січня 1933 було прийнято рішення про створення надзвичайних партійно-держ. органів влади — П.в. *машинно-тракторних станцій* та *радгоспів*. Вони повинні були забезпечувати «партійне око і контроль в усіх сферах роботи та життя як самих МТС і радгоспів, так і колгоспів, які обслуговувалися МТС». П.в. МТС стали незалежною від місц. і респ. органів структурою, що домагалася виконання вказівок Кремля на місцях. Вони підпорядковувалися політ. управлінню наркомату землеробства СРСР на чолі з А.Касаткіним. Зав. с.-г. відділу ЦК ВКП(б) Л.*Каганович* у Кремлі та 2-й секретар ЦК КП(б)У П.*Постишев* у *Харкові* підбирали армійських політпрацівників на роботу до П.в. МТС УСРР. Їм надавалися широкі повноваження у кер-ві *колгоспами*, здійсненні контролю над одноосібниками. Навесні 1933 П.в. були створені при всіх МТС та радгоспах. На поч. 1934 в УСРР налічувалося 846 П.в., в яких працювало 4,5 тис. осіб. Вони, разом із заступниками начальників політвідділів по ДПУ УСРР, здійснювали політ. чистки колгоспів, радгоспів, МТС. 28 листопада 1934 рішенням пленуму ЦК ВКП(б) П.в. МТС були злиті з місц. парт. органами (1941—43 тимчасово відновлені). У радгоспах політвідділи проіснували до 1940.

П.в. створювалися й на залізничному (липень 1933) та водному транспорті (квітень 1934), де діяли до 1956.

Літ.: Очерки истории коллективизации сельского хозяйства союзных республик. М., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 8, кн. 1. К., 1979; *Кульчицький С.В.* 1933: Трагедія голоду. К., 1989; *Його ж.* Ціна «великого перелому». К., 1991; *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. К., 1993; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006.

О.І. Ганжа.

ПОЛІТИ́ЧНІ В'Я́ЗНІ — особи, засуджені до позбавлення волі із політ. мотивів. Переслідування з політ. мотивів на укр. теренах до початку *Першої світової війни* не набували масового поширення. Зокрема, у добу необмеженого *абсолютизму* як у Росії, так і в Австрії, визнання особи небезпечною в політ. відношенні не мало чітко окресленого характеру, а застосування репресій із політ. мотивацій залежало від погляду монарха та його уряду (статус П.в. із волі рос. монархів набули гетьман Д.*Многогрішний*, наказний гетьман П.*Полуботок*, кошовий отаман П.*Калнишевський*, представники *козацької старшини*, члени *Кирило-Мефодіївського товариства* та ін.).

Число П.в. різко зросло в роки І світ. війни. Бл. 30 тис. галичан і буковинців було звинувачено цісарськими властями у *москвофільстві* й інтерновано до концтаборів у Талергофі, Гмюнді, Гнаві, Терезієнштадті. Аналогічно діяли на західноукр. землях і рос. окупаційні власті. Через львів. розподільні тюрми вглиб Росії було переправлено понад 12 тис. заарештованих, у т. ч. митрополит Андрей *Шептицький*, ректор *Греко-католицької духовної семінарії* у Львові Йосиф *Боцян*, ін. діячі греко-катол. *духовенства*.

Політ. процеси, переслідування з політ. мотивів не вщухали в *Західній Україні* і в міжвоєнний період (1921—39). Статусу П.в. набули члени *Української військової організації*, бійці *Української Галицької армії*. 1930, у зв'язку з репресивними заходами польс. уряду щодо населення *Галичини* (т. зв. політика *пацифікації*), за ґрати потрапила значна група визначних укр. громад. діячів — Д.*Паліїв*, В.Целевич, І.Ліщинський, В.Кохан, О.Когут та ін. (із 1739 ув'язнених активістів укр. організацій 1143 віддано до суду). У концентраційному таборі *Береза Картузька*, створеному

для утримання політ. противників польс. влади, 1934—39 більшість П.в. становили активісти *Комуністичної партії Західної України* та члени підпілля УВО й *Організації українських націоналістів*.

Суди за політ. злочини відбувалися й на укр. землях, що знаходилися під владою Румунії. У розряд П.в. потрапляли члени ОУН, діячі легальних укр. орг-цій, учасники *Татарбунарського повстання 1924* («процес 500-т»).

У *Закарпатській Україні* політ. репресії набули великих масштабів у часи окупації краю угор. диктатором М.*Горті*. 1942 перед військ. трибуналом у *Мукачевому* опинилось понад 150 членів ОУН. В угор. тюрмах Шатордльяуйгель і Вац відбували покарання кількасот членів укр. підпільних орг-цій.

Кардинально протилежний характер мала політ. мотивація репресій в рад. Україні. Масовий терор став невід'ємною ознакою утвердження й функціонування командно-адм. системи в УСРР/УРСР. Застосування д-вою примусових заходів щодо ворогів рад. влади, тотальні переслідування, які почалися в період «червоного терору» 1918—20, продовжилися як у роки *нової економічної політики*, так і в часи сталінської диктатури. Будь-які форми прояву політ. опозиції придушувалися за допомогою потужного карально-репресивного апарату ЧК—ДПУ—НКВС—МДБ—КДБ. Масовим репресіям було піддано всі прошарки сусп-ва: партійних та безпартійних, колгоспників, робітників, службовців, священиків, колиш. дворян і офіцерів царської армії. Ідеї боротьби проти «націоналістичної контрреволюції» слугували процеси над учасниками вигаданих чекістами орг-цій — *«Спілки визволення України»*, «Комітету визволення України» (1929—30), «Українського національного центру» (1930), «Всеукраїнського боротьбистського центру» (1935), «Українського троцькістського центру» (1936) та ін. Характер і масштаби політ. репресій визначалися діючими «правовими» нормами. Однією з найчастіше застосованих «політичних» статей Кримінального кодексу УРСР (у редакції 1927) була ст. 54-10. Вона передбачала відповідальність за пропаганду й агітацію, що містили заклики до повалення, підриву або послаблення рад. влади чи до здійснення окремих контрреволюц. злочинів, або за поширення, виготовлення і зберігання літератури такого ж змісту. «Фігурантами» сумнозвісної статті в період «Великого терору» 1936—38 (див. *«Єжовщина»*) ставали практично всі, хто брав участь у національно-визвол. боротьбі 1917—21, належав до ворожих комуніст. доктрині партій, справжні й потенційні «носії» укр. *націоналізму*.

Серед П.в. повоєнної доби опинилися активні учасники національно-визвол. боротьби кінця 1940-х — поч. 1950-х рр. у зх. областях, священики й віруючі *Української греко-католицької церкви*, представники творчої інтелігенції, звинувачені сталінським режимом у «низькопоклонстві перед Заходом» та *«космополітизмі»*.

Протягом короткого періоду «відлиги» масово політично мотивованих арештів не відбувалось у зв'язку із проведенням комплексу реабілітаційних заходів, здійснюваних д-вою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в часи панування сталінського режиму.

У ході боротьби владних структур з інакодумством у 2-й пол. 1950-х — 1-й пол. 1980-х рр. у в'язниці, табори, спец. психіатричні лікарні потрапили учасники дисидентського руху, всі, хто за своїми переконаннями не могли й не хотіли коритися рад. тоталітарній системі в Україні (М.*Руденко*, Ю.*Литвин*, Л.*Лук'яненко*, В.*Стус*, В.*Чорновіл* та ін.). Перебуваючи у місцях позбавлення волі, укр. дисиденти продовжували чинити опір існуючому режиму. В умовах таборових буднів серед в'язнів сумління ширилася петиційна кампанія, продовжувала діяти *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод*. Однією з форм спротиву табірників була боротьба за визнання їх П.в. і надання відповідного статусу. Допомога політв'язням стала невід'ємною складовою діяльності правозахисного руху в Україні. На поч. 1970-х рр. з ініціативи В.Чорновола та І.*Світличного* було засновано фонд допомоги переслідуваним (т. зв. Громад. каса). Фонд матеріально підтримували письменники А.*Малишко*, О.*Гончар*, О.П'янов, Л.Забашта, перекладач Ю.Кочержинський, історики О.*Апанович*, М.*Брайчевський*, О.*Компан*, літераторка З.Франко та ін. Проблемами укр. П.в. опікувалися також закордонні правозахисні орг-ції, у т. ч. «Міжнародна амністія».

Організації політв'язнів. Першою правозахисною орг-цією серед П.в. і засланих, яка діяла легально на території РСФРР і УСРР, був «Політичний Червоний Хрест», утворений у лютому 1918 в *Москві*. Філії орг-ції існували в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Києві, Харкові, Одесі*. Надмірна увага і зацікавленість з боку «Політичного Червоного Хреста» долею рад. П.в. стали причиною його ліквідації. Правонаступником «Політичного Червоного Хреста» стало всесоюзне *Товариство колишніх політкаторжан і зсильнопереселенців*.

По завершенні *Другої світової війни* за межами України було створено кілька орг-цій допомоги колиш. П.в. Серед них: Ліга політ. в'язнів (ОУН(б)) і Т-во укр. політв'язнів (ОУН(м)) у Німеччині та Демократ. об'єднання колиш. репресованих українців рад. режимом у США і Союз українців — жертв рос. комуніст. терору в Канаді.

Демократ. зрушення у внутр. і зовн. політиці, розпочаті в березні 1985 ген. секретарем ЦК КПРС М.*Горбачовим*, стали переломними для долі П.в. СРСР. У червні 1989 в Києві було засноване Всеукр. т-во політ. в'язнів і репресованих, метою якого було об'єднання зусиль, використання досвіду колиш. П.в., депортованих, в'язнів сумління в ім'я утвердження й розбудови Укр. д-ви та надання матеріальної допомоги членам т-ва. У листопаді 1990 було звільнено останнього укр. політв'язня Б.Климчака.

Літ.: Военные преступления Габсбургской монархии: Галицкая Голгофа. В кн.: Талергофский альманах. Львов, 1924; *Макар І.* Береза Картузька. Торонто, 1956; *Сусленський Я.* Українці в боротьбі за статус політв'язня. В кн.: Острівки приязні. Мюнхен, 1983; *Курносов Ю.* Інакомислення в

Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К., 1994; *Заполовський В., Осачук С.* Слідами забутої війни 1914—1918 рр. в Буковині. Чернівці, 1998; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.Г. Бажан.

ПОЛІЩУ́К Валеріан Львович (псевдоніми і криптоніми — Василій Сонцвіт, Микита Волокита, В.С., В.П., Н.В. та ін.; 01.10 (19.09).1897—09.10.1937) — поет, прозаїк, перекладач, журналіст, літ. критик, теоретик літератури, громад. діяч. Н. в с. Більче Боремельської волості Дубенського пов. (нині село Демидівського р-ну Рівнен. обл.) в сел. родині. Закінчив Мирогощанську двокласну школу; 1911—13 навч. в Луцькій г-зії, із 4-го класу — у 1-й Катериносл. г-зії (1914—17). У грудні 1914 поетичним дебютом П. став вірш «Круті і низькі береги» (у гімназичному збірнику «Первая ласточка»); відвідував гурток соціал-демократів, яким керував І.П.*Мазепа*. 1917 вступив до Петрогр. ін-ту цивільних інженерів, 1918 очолив Боремельський волосний земельний к-т; із червня 1918 співробітничав із газетою *Селянської спілки* «Народна воля» (*Київ*), був секретарем ж. «Шлях»; у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) — секретар ж. «Республіканець», співробітник ж. «Січ», 1919 опублікував поему «Сказання давнєє про те, як Ольга Коростень спалила». Зі змінами влади П. не раз заарештовували (гетьманці, петлюрівці, денікінці). Учасник повстанського руху *Директорії Української Народної Республіки*: член Чорномор. коша, секретар діяча УНР М.*Шаповала*; у січні 1920 потрапив до табору інтернованих вояків Армії УНР (*Рівне*); навч. на істор. ф-ті Кам'янець-Подільського ун-ту, редагував студентський ж. «Нова думка». Працював у бібліотечному відділі Подільської губнаросвіти. Із 1920 активно друкувався («*Червоний шлях*», «*Шлях мистецтва*» та ін.). Повернувшись до Києва, співпрацював із газ. «Більшовик», створив мистецьке об'єднання «Гроно» (жовтень 1920), видавав однойменний альманах; активно друкувався (поетичні збірки «Сонячна міць» (К., 1920), «Вир революції» та «Вибухи сили» (Катеринослав, січень 1921)). Із переїздом до *Харкова* (1921) став активним учасником організації укр. літ. процесу, членом *«Гарту»* (1923), засновником літературно-мистецької групи *«Авангард»* (1925—30), членом Спілки рад. письменників України (1934).

В.Л. Поліщук.

Початкові поезії П. були позначені впливом О.*Олеся*, С.Надсона та У.Уітмена. Постійно займаючися самоосвітою, він згодом став оригінальною мистецькою особистістю, перекладачем творів А.Рембо, Дж.Ріда, О.Блока, одним із зачинателів і теоретиків укр. пролетарської літератури («Літературний авангард: Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії». Х., 1926). Новатор і ексцентричний експериментатор, П. намагався синтезувати раціональні складові імпресіонізму, футуризму та ін. течій, виклав програму конструктивного динамізму («Пульс эпохи». Х., 1927), але його творчість виходила далеко за межі цієї програми. Автор більш як 40 книг, у т. ч. поем («15 поем», 1921—24. Х., 1925), збірок віршів («Металевий тембр». Х., 1927; «Електричні заграви». Х., 1929) та прози («Повість металу і вугілля: Повість про Донбас». Х., 1931) тощо. «Гомер революції» (за визначенням В.*Коряка*) щиро і палко, добірною та виразною мовою оспівував успіхи *індустріалізації*, духовний світ рад. людей, але в його бадьорі й життєрадісні твори почали закрадатися безрадісні і безнадійні настрої. Адже П. болюче пережив насильницьку *колективізацію сільського господарства, голодомор 1932—1933 років в УСРР*, самогубства М.*Скрипника* і М.*Хвильового*, нападки офіц. критики. Його визнали носієм хибних тенденцій у мист-ві, який вихваляв «шкідників» і «націоналістів» (М.*Зерова*, С.О.*Єфремова* та ін.), звинувачували в націоналістичному характері його поезій. Загалом оцінка творчості П. хибувала на однобокість та упередженість.

У листопаді 1934 він був заарештований за фальшивим звинуваченням у приналежності до т. зв. Центру антирад. боротьбистської орг-ції. На закритому засіданні виїзної сесії Військ. колегії Верховного суду СРСР 27—28 березня 1935 був засуджений до 10-ти років ізоляції в концтаборах. Покарання відбував на *Соловках*, де згодом був страчений за вироком особливої трійки Управління НКВС Ленінгр. обл. РРФСР разом з ін. визначними діячами укр. к-ри (начебто за створення на Соловках контрреволюц. орг-ції «Всеукраїнський центральний блок»).

Реабілітований 1962 за відсутністю складу злочину.

У с. Більче П. встановлено меморіальну дошку; там же щорічно в день його народження відбуваються літературно-мистецькі заходи, під час яких, зокрема, вручають обласну літ. премію його імені (засновану 1987). Широко відзначено 100-річчя (1997) і 110-річчя (2007) із дня народження письменника. Деякі твори П. перекладено болг., польс., угор. та ін. мовами.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1958; Вибране. К., 1960; Вибрані поезії. К., 1968; Вибране. К., 1987; Дороги моїх днів: Автобіографічні матеріали. «Дзвін», 1990, № 1; З щоденника. З листів. До завкультпропа ЦК КП(б). Вірші. В кн.: *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. К., 1990; Мудрий слон. Львів, 1990; Блажен, хто може горіти...: Автобіографія, щоденники, листи. Рівне, 1997; Коли жити — гордо жити!: Літературна спадщина. Спогади про Валеріана Поліщука. У вінок поету. Рівне, 1997.

Літ.: *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955 (перевидання — К., 1992); *Еллан В.* Валеріан Поліщук. В кн.: *Поліщук В.* Твори, т. 2. К., 1958; *Кравців Б.* На багряному коні революції. Нью-Йорк, 1960; *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР. Нью-

Йорк, 1964; *Заславський І.Я.* Про Валеріана Поліщука, письменника і людину (за епістолярними джерелами). «Радянське літературознавство», 1972, № 10; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Галич О.* «Громохкий слід» Валеріана Поліщука. «Слово і час», 1997, № 10; *Крикуненко В.Г.* Філософ з головою хлопчика: За маловідомими сторінками творчої спадщини Валеріана Поліщука. М., 1997; *Крячок М.* Фонд поета трагічної долі (до 100-річчя народження Валеріана Поліщука). В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 3. К., 1998; *Моренець Н.* Один з «розстріляного відродження». «Пам'ять століть», 1998, № 4; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні 1917—1934 [1956]. К., 2000; *Очеретянко В.І.* Загратована думка. К., 2000; *Горбатюк В.* Валер'ян Поліщук — студент Кам'янецького українського університету. В кн.: Історико-культурна спадщина Дубна. Дубно, 2008; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 72; Відділ рукописів Інституту літератури НАН України імені Т.Шевченка, ф. 136.

Г.П. Герасимова.

ПОЛІЩУКИ́ — етногр. група українців. Під цією назвою мається на увазі: 1) все населення *Полісся* — природної зони, пд. межа якої проходить приблизно по лінії *Володимир-Волинський—Луцьк—Рівне—Новоград-Волинський—Житомир—Київ—Ніжин*, а далі — по р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра) до кордону з РФ; проте цей термін не є самоназвою жителів усього Полісся; 2) крайова самоназва населення (у формі «поліщуки (і)») історико-етногр. регіону Правобереж. (надприп'ятського) Полісся, приблизно східніше від Бреста (Білорусь) і далі на сх.: за одними авторами, лише до району *Овруча* й *Коростеня*, а за іншими — практично аж до Дніпра (хоча це може бути вже пізнішим привнесенням назви «поліщуки» в середовище місц. населення); пд. межа поліської етногр. зони і, відповідно, побутування самоназви «поліщуки» все ж пролягає дещо північніше вказаного пд. природного кордону Полісся. Проте остаточно питання історико-етногр. районування Полісся й досі ще не з'ясоване. Суміжно з укр. П., північніше кордону України, на білорус. Поліссі також проживає етнографічна група білорусів із самоназвою «палєшукі»/«палєщукі».

Термін «поліщуки» походить від топоніма «Полісся» і в джерелах трапляється з 15 ст.

Справжнє наук. вивчення як укр., так і білорус. П., почалося в 19 ст. Деякі дослідники (П.Бобровський, І.Зеленський) розглядали їх як окремий слов'ян. народ, «орієнтований» на українців, білорусів і навіть литовців лише в межах порубіжних із цими народами груп. Однак ця точка зору не отримала підтримки більшості вчених. У зв'язку з тим, що П. входять до складу двох етносів — українців і білорусів, сучасні українські (Р.Кирчів) та білоруські (В.Бондарчик) учені вважають неправильним розглядати їх як єдину етногр. групу, оскільки остання завжди є підрозділом якогось одного народу, а не кількох. Укр. П. та білорус. палєшукі, хоч і близькі між собою, але не тотожні в мовно-культ. плані, їхня к-ра має низку особливостей, які ріднять перших з українцями, а других — із білорусами. Різняться вони між собою й за самосвідомістю, оскільки в масі своїй вважають себе частиною, відповідно, українців та білорусів і вживають, поряд із крайовою самоназвою, ендоетнонімі «українці» та «білоруси». Тому можна констатувати, що існують 2 взаємоблизькі етногр. групи з подібними назвами — «поліщуки» і «палєшукі», які входять до складу різних *етносів* — українців та білорусів.

Разом із тим спільність мовно-культ. рис, які мають укр. й білорус. П., а також поступовість наростання рис подібності з українцями в напрямку на південь та з білорусами в пн. напрямку, можливо, свідчать про те, що П. властиві певні характеристики етнічної неперервності. Саме етнічні неперервності демонструють поступовість змін, коли чітка мовно-культ. межа відсутня, але крайні протилежні точки етнічного масиву значно різняться між собою. У цьому плані можна припустити, що П. становлять своєрідний зародковий етнос на українсько-білорус. порубіжжі, якому розвинутися завадило тісне сусідство з такими численними народами, як українці та білоруси.

Нар. мова П. належить до північноукр. групи говорів і характеризується низькою фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей: дифтонгами в наголошених складах («лієс», «вуол», «куонь»), аканням («вада», «галава», «мароз»), твердим «-ц» у кінці слова («конец», «горнец»), вимовою типу «зилаений» («зелений»), «типаер» («тепер») та ін. В антропологічному відношенні П. мають у цілому світлішу за решту українців пігментацію волосся й очей та за своїми соматологічними характеристиками тяжіють до білорусів, зх. росіян, сх. литовців і латишів, пд. естонців.

Периферійне розташування території проживання П. щодо укр. й білорус. народів, певна ізольованість їх від політ. і пром. центрів України та Білорусі, низький рівень *урбанізації* й ін. чинники зумовили збереженість у їхній к-рі й побуті значної кількості архаїчних рис. Ці архаїчні риси к-ри П. містять чимало реалій, що сягають давньослов'ян. минувшини. джерелах *античними авторами.* У госп-ві поряд із землеробством та скотарством, які становили гол. галузі, навіть у нові часи значну роль відігравали збиральництво (ягід, грибів, горіхів, березового соку, жолудів, лікарських рослин), лісові промисли (вуглярство, виготовлення поташу, викурювання смоли, вигонка дьогтю, заготівля лика, бересту, лози, дубової й лозової кори), виготовлення сопілок, пром. переробка лісу. Значне поширення мали мисливство за допомогою різних пасток, ловчих ям, вовківень, самоловів, сілець, петель, манків тощо, рибальство вудками, вершами («кошулями»), остями, ятерями, гатками тощо. У бджільництві П. довго зберігалися реліктові елементи, такі як використання «дубів» — вуликів у вигляді колоди з видовбаною серцевиною. У рільництві для оранки замість плуга застосовувалася особлива поліська різновидність сохи, осн. місце серед зернових к-р посідали жито (озиме і яре), ячмінь, овес кількох різновидів, а з 2-ї пол. 18 ст. набула значного поширення картопля. Багаті пасовища й сінокоси сприяли розвиткові тваринництва, в якому широко застосовувався відгінний випас. П. виробили пристосовані до місц. умов пристрої і способи сушіння сіна, напр., на болотах під скиртою робили дощаті підмостки.

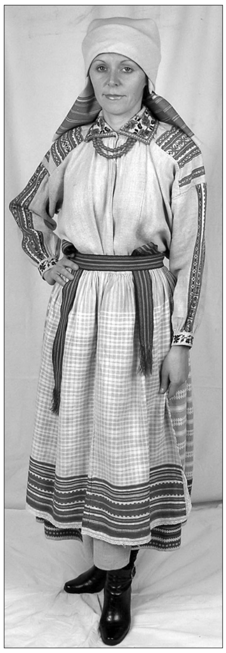

Поліщуки. Жіночий селянський святковий одяг кінця 19 — початку 20 ст., типовий для Волинського Полісся. З фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк. Реконструкція О. Космiної та Н. Гатальської.

В умовах лісового багатства в П. значний розвиток отримали деревообробні ремесла; саме з дерева вони виготовляли більшість предметів побуту й знарядь. Переважання водних шляхів сполучення зумовило широке побутування таких засобів пересування, як плоти, пороми, різні типи човнів (довбаних із колод, збитих із дощок), що зберегли у своїй конструкції архаїчні риси. Сухопутні дороги будувалися з використанням дамб, гаток, кашиць. Панукючим типом поселень були невеликі села, а також *хутори*. Низкою особливостей, включно з архаїчними, характеризувалося житло П. — зрублена із кругляків або обтесаних масивних колод хата, звичайно небілена, із чотирисхилим або двосхилим дахом, що відзначався багатоваріантністю. Значне поширення мав замкнутий двір — «підварок», серед будівель якого донедавна зберігалася така архаїчна споруда, як «істопка» («стебка») — невеликий опалюваний зруб для зберігання овочів узимку.

П. зберегли чимало оригінальних давніх прийомів виготовлення матеріалу для одягу, обробки льону (який у них мав значне поширення) й конопель, прядіння і ткацтва. Реліктові риси притаманні їхнім сорочкам тунікоподібного й поликового крою, плетеному з деревної кори і шкіри взуттю. Оригінальністю та архаїзмами відзначалися смугасті спідниці «літники» з візерунчастими попередницями, полотняні «завойки» як жін. взуття в жнива, «зав'язки», «намітки», «серпанки», «плати», «обруси» як головні убори. Основою узорів вишивок і ткацької орнаментики був червоний колір, а для посилення ефекту вводили у візерунок трохи синього й чорного.

У П. більше, ніж у жителів ін. регіонів України, проявлявся вплив общинних традицій. Громада розподіляла общинні угіддя, регулювала користування спільними пасовищами, лісами, луками, рибальськими й мисливськими угіддями, контролювала терміни і характер с.-г. робіт, стежила за виконанням звичаєвих правових норм. Поширеною була практика взаємодопомоги (*толоки* та ін.), існували сусідські й громадські кооперації та оренди, громад. суд зберіг риси давнього *копного суду*. Для П. були характерні патріархальні засади в родині та архаїчні форми великої сім'ї.

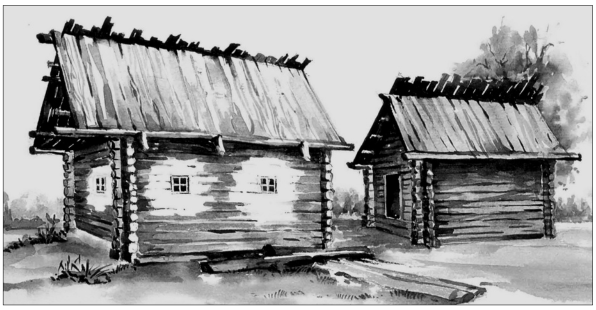

Поліщуки. Хата і стебка, типові для Київського Полісся. 19 ст. Реконструкція Т. Косміної за матеріалами С. Таранушенка.

Календарна й сімейна обрядовість П. теж характеризуються значною специфікою, включно з архаїчними елементами. Ці риси властиві проводам зими, весняним обрядам із закликаннями, співами, іграми, хороводами, ворожіннями, а також родильним ритуалам, весіллю, похорону. А такі обряди, як «водіння Куста», «викликання померлих на розмову», є реліктами язичницької давнини. Регіональною специфікою позначений муз. фольклор П., із властивою йому манерою протяжного співу і стихійним хоровим багатоголоссям.

Літ.: *Верговський С.* Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся. «Народна творчість та етнографія», 1972, № 2; *Матейко К.І.* Український народний одяг. К., 1977; *Чаквін І.* Полісся і його локалізація (за історичними, історіографічними й польовими матеріалами). «Народна творчість та етнографія», 1984, № 2; Полесье: Материальная культура. К., 1988; *Кирчів Р.* Поліщуки. «Наука і суспільство», 1989, № 10; *Скуратівський В.* Скільки століть «Кустові»? «Кур'єр ЮНЕСКО», 1990, № 2; Українці: Історико-етнографічна монографія, кн. 1—2. Опішне, 1999.

В.Г. Балушок.

ПОЛК — 1) у 10—13 ст. в *Київській Русі* — військо загалом, його частина, що діяла окремо, або військ. загін певного *князя* у складі коаліції, похід, бій або скликане на час бойових дій ополчення (на відміну від *дружини*); із 2-ї пол. 12 ст. — гол. чин. складова частина війська, що становила елемент бойового ладу, поділеного на 3—7 полків;

2) на теренах *Великого князівства Литовського* в 14—15 ст. — збройний загін із *міщан* і селян для протидії татар. нападам;

3) у *Речі Посполитій* і *Гетьманщині* — частина реєстрового козац. війська з територіально-міліційною системою комплектування. Грамотою від 5 червня 1572 польс. король *Сигізмунд II* Август підтвердив набір на держ. службу П. «низових козаків» у 300 осіб. Восени 1625 було сформовано 6 козац. полків: *Білоцерківський полк*, *Канівський полк*, *Корсунський полк*, *Черкаський полк*, *Чигиринський полк*, *Переяславський полк*. Полки мали назви за містами, де розташовувалося їх командування, і поділялися на *сотні*, що також звалися за населеними пунктами — базами формування сотень як тактичних підрозділів. Після червня 1648 полково-сотенна структура лягла в основу держ. ладу — *полкового устрою*, за якого полки виконували функції територіально-адм. округ. Протягом 1648—1782 таких полків налічувалося до 20. Кількість полків зазнавала змін, проте найтривкішими були *Стародубський полк*, *Чернігівський полк*, *Ніжинський полк*, *Прилуцький полк*, *Київський полк*, Переяслав. полк, *Лубенський полк*, *Гадяцький полк*, *Полтавський полк* та *Миргородський полк*. П. очолювався *полковником козацьким* із *полковою старшиною*. Набраний в окрузі за територіально-міліційним принципом П. як військ. частина мав у своєму складі 7—22 сотні заг. чисельністю у 2—3 тис. *козаків* та 6—7 легких гармат.

У серед. 1650-х рр. полковий устрій із дозволу царського уряду було відтворено укр. переселенцями у *Слобідській Україні* (див. *Слобідські козацькі полки*). Із 1700 слобідські полки підпорядковувалися особливому бригадиру, а з 1716 всі укр. полки входили до складу Укр. д-зії. Після *Північної війни 1700—1721* козац. полки під час воєнних дій звичайно розподілялися між окремими з'єднаннями рос. армії і рідко вже виступали як організоване ціле.

Протягом 18—19 ст. мали місце випадки відтворення особливих укр. формацій. 1790 в армії генерал-фельдмаршала кн. Г.*Потьомкіна* було створено з рекрутів Малорос. козац. полк, що згодом влився в Чугуївські козац. полки, які утворилися з Корпусу передової сторожі Катериносл. регулярних козаків. У червні 1812 із мешканців Київської та Кам'янець-Подільської губерній було створене Укр. козац. військо у складі 4-х полків, яке брало

активну участь у воєнних діях. У липні 1812 було сформовано 15 малорос. козац. полків, з яких до дієвого війська було відряджено 9 (як ополченські частини; див. *Народне ополчення*). 1500 запорожців, які повернулися з-за кордону з отаманом Й.*Гладким* 1828, утворили Дунайський козац. полк (див. *Дунайське козацьке військо*). 1831—32 із приводу *польського повстання 1830—1831* було створено 8 малорос. козац. полків, а під час *Кримської війни 1853—1856* у 1855—56 — 6 (із мешканців Чернігівської та Полтавської губерній). Під час *польського повстання 1863—1864* було сформовано 3 малоросійські (два Полтавські та Чернігівський) кінні полки;

4) у 17—21 ст. у найманих військах і регулярних арміях — військ. частина певного роду військ (піхотний, кавалерійський, танковий та ін. полки) або роду зброї (гренадерський, гусарський, гаубичний та ін. полки), осн. тактична й адміністративно-госп. одиниця, яка входить до складу з'єднання (бригади, д-зії) або є окремою, складається з органів управління (штабу), кількох батальйонів (ескадронів, дивізіонів, ескадрилій) тощо й підрозділів бойового забезпечення (напр., власна артилерія в піх. полку) та матеріально-тех. обслуговування.

У Зх. Європі полки (регіменти) як з'єднання доти окремих рот (компаній, хоругов) з'явилися на поч. 16 ст. в нім. ландскнехтів. Після появи в серед. 16 ст. у Франції піхотних та кавалерійських полків, що складалися з 4—6-ти батальйонів чи 8—10-ти ескадронів, полкова організація стала взірцевою для більшості ранньомодерних армій. У *Речі Посполитій* регіменти найманого війська чисельністю до 1 тис. вояків з'явилися в 1630-х рр. У Рос. д-ві масове створення полків «нового строю» на європ. взірець розпочалося з 1640—50-х рр.

У Гетьманщині потреба влади у сталому професійному війську призвела до створення спершу піх. сердюцьких полків (див. *Сердюки*), потім кінних *компанійських полків* (див. також *Охотницькі полки*). Однак спроби створити регулярну військ. силу успіхом не увінчалися. Докорінну реорганізацію укр. військ. формацій здійснив, зрештою, царський уряд, «вмонтовуючи» їх у регулярне військо (яке комплектувалося рекрутськими наборами).

1729—31 в Ізюмському, Охтирському та Харківському козацьких полках були створені регулярні роти. 20 вересня 1734 з козаків Слобожанщини було сформовано Слобідський драгунський полк, що існував до 1734. 1756 натомість було створено Слобідський гусарський полк. 3 березня 1765 усі слобідські козац. полки були переформовані на регулярні гусарські. У січні 1775 було сформовано ще один — Укр. гусарський полк.

У жовтні 1775 *компанійців* обернули на регулярні легкокінні полки. Згодом ці нові полки дістали назви Київський, Сіверський і Чернігівський (за намісництвами), а з 1784 стали важкими кінними полками — карабінерними (див. *Карабінери*). 1776 було сформовано Полтавський та Херсонський пікінерні полки — із запорожців.

У червні 1783 з козаків Лівобережжя сформували Глухівський, Лубенський, Ніжинський, Переяславський, Софійський, Стародубський та Тверський легкокінні полки, які становили Малорос. кінноту. Кінноту Катеринославську утворили легкокінні Олександрійський, Єлизаветградський, Костянтиноградський, Маріупольський, Ольвіопольський, Павлоградський, Полтавський та Херсонський полки. Колишні слобідські та компанійські: Охтирський, Воронезький, Ізюмський, Острогозький, Сумський, Український, Харківський гусарські та Київський, Сіверський, Чернігівський легкокінні полки становили Укр. кінноту. 1784 легкокінні полки Малоросійської та Української кіннот були перетворені на карабінерні, а укр. гусарські — на легкокінні.

Були згодом два випадки, коли кавалерійс. частини знов на деякий час ставали козачими. 1790 Полтав. легкокінний було перетворено на козачий, а до 1 грудня 1792 він звався козачим полком Булави Великого Гетьмана. Олександрійський та Херсонський легкокінні тоді ж були обернені на Херсон. козачий полк.

1816 Укр. козац. військо було перетворено на Укр. уланську д-зію. 1830 полки д-зії реорганізовано на Український, Новоархангельський, Новомиргородський, Єлизаветградський, Бузький, Одеський, Вознесенський та Ольвіопольський уланські полки.

Пам'ять про формації укр. війська в імперії зберігалася, і навіть офіційно. У рос. армії існував особливий інститут старшинства полків відповідно до першовитоків кожної частини. Найстаршими частинами серед існуючих на поч. 20 ст. вважалися лейб-гвардії Кінно-Гренадерський, лейб-гвардії Уланський, Охтирський, Ізюмський, Сумський гусарскі та Харківський уланський полки, що вели свій родовід із 1651 від козац. слобідських полків, а також Глухівський та Псковський драгунські, Київський та Чернігівський гусарські полки, що походили від компанійців 1668.

У квітні—листопаді 1917 створені на громадських чи неофіційних засадах військ. орг-ції при *Українській Центральній Раді* створювали умови для українізації певних частин і з'єднань на рос. фронті *Першої світової війни* та виділення українців в окремі військ. частини (див. *Армія Української Народної Республіки*). Першими добровольчими формаціями стали *Богданівський полк* та полк ім. Павла Полуботка (див. *Полуботківців виступ 1917*). У січні 1918 — грудні 1918 в *Українській Державі* відбувалася реорганізація добровольчих частин укр. війська та здійснення заходів щодо розгортання регулярної армії на базі з'єднань рос. армії колишніх *Південно-Західного фронту* та *Румунського фронту*. Створювалися кадри 64-х піших та 18-ти кінних полків та Сердюцька дивізія з 4-х піших і 1-го кінного полку.

Восени 1918 у *«нейтральній зоні»* було сформовано 1-шу повстанську укр. д-зію, помітну роль в якій відігравали Богунський (див. М.*Щорс*) і Таращанський (див. В.*Боженко*) полки. Надалі вони увійшли до складу Червоної армії (див. *Радянська армія*).

У грудні 1918 — травні 1919 в *Українській Народній Республіці* здійснювалися спроби створення численних добровольчих форму-

вань із низькими бойовими якостями та запровадження кошової і загінно-куреневої системи. У травні 1919 — квітні 1920 в Дієвій армії УНР було здійснено перехід до дивізійно-полкової, а із квітня 1920 — до дивізійно-куреневої системи. В Українській *Галицькій армії* за бригадно-куреневої системи існували також 3 піші, кінний і гарматний полки.

У Червоній армії з 1918 піхоту було реорганізовано за типом рос. стрілец. полків часу І світ. війни, кінноту — за єдиним кавалерійс. штатом. Між світ. війнами в арміях різних д-в з'явилися численні полки нових типів (зенітні артилерійські, танкові, механізовані, моторизовані, авіаційні, парашутно-десантні тощо). Після *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* рад. стрілецькі й механізовані полки було переформовано в мотострілецькі, кавалерійські — розформовано. З'явилися численні полки нових родів військ.

Від серед. 1950-х рр. армії Зх. Європи та США почали перехід до бригадно-батальйонної організації наземних військ. Вважається, що такій структурі притаманні більші мобільність, багатофункціональність, самостійність у виконанні завдань. У *Збройних Силах України* такий перехід (за збереження певних полків у Сухопутних військах та Військово-Повітряних силах) завершено на поч. 2006. Попри зростання оперативно-орг. значення таких з'єднань, як бригада й д-зія, у світ. практиці назви й відзнаки колиш. полків часто залишаються в сучасних батальйонах. Інколи (напр., у США) полки продовжують існувати як об'єднання певних гарнізонів із почесно-ветеранським командуванням. Забезпечений ними зв'язок проходження служби із принципом збереження полкових традицій вважається необхідною засадою сучасного війська.

Літ.: *Звегинцов В.В.* Хронология русской армии 1700—1917 г., ч. 1—3. Париж, 1959—62; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Сагановіч Г.М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI—XVII ст. Мінск, 1994; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки: 1917—1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997; *Щербак В.О.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. Дніпропетровськ, 2004; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006; *Котляр М.Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К., 2010.

К.Ю. Гломозда.

ПОЛКОВА́ КАНЦЕЛЯ́РІЯ — гол. орган виконавчої влади в межах *полку* в *Гетьманщині* 2-ї пол. 17 — 18 ст. У військ. справах П.к. залежала безпосередньо від *гетьмана* та *Генеральної військової канцелярії*, у фінансових — від *Генеральної скарбової канцелярії* і *Генеральної лічильної комісії*, у поліцейських — підпорядковувалася Ген. військ. канцелярії — і в судових — *Генеральному військовому суду*. Діловодством П.к. керував полковий писар, якому підпорядковувалися реєнт (помічник полкового писаря) та *канцеляристи* (від кількох до кільканадцяти). П.к. розташовувалася, як правило, в будинку полковника, інколи — у *магістраті*. П.к. займалася веденням і збереженням *компутів*, у ній готувалися різноманітні документи — універсали, накази, листи полковників, ордери, рапорти, донесення, промеморії, інструкції та ін. Усе діловодство контролював полковник, а також Ген. військ. канцелярія. Значне місце в діловодстві П.к. займали нотаріальні справи — заповіти, дарчі, акти купівлі-продажу, написання й видача копій із різних документів тощо. 1720 в П.к. утворено повиття (відділи) на чолі з повитчиками, обов'язки яких виконували старші канцеляристи. Із 1722 П.к. розмежувалася на «присутствіе» і власне канцелярію. До полкового «присутствія» входили — полковник, *обозний* і писар. Засідання відбувалися щодня, на них розглядалися найрізноманітніші поточні справи. 1732 при П.к. з'явилися полкові лічильні комісії, до кожної з яких входили — комісар (із *значкових товаришів*), один із полкових канцеляристів і по 4 виборні козаки (на кожен місяць). Діяльністю полкової лічильної комісії відав канцелярист Ген. військ. канцелярії. Полкові канцелярії були також своєрідними школами для підготовки кваліфікованих канцеляристів. Полкові канцелярії існували до 1780-х рр., коли царський уряд ліквідував козац. *полковий устрій* в Україні.

На Слобожанщині П.к. підпорядковувалися воєводі, а через нього — Білгородському столу Розрядного приказу в Москві, від 1719 — Білгородській провінційній канцелярії, від 1726 — Військовій колегії. Царським маніфестом від 28 липня 1765 замість П.к. на Слобожанщині створено провінційні канцелярії.

Літ.: *Падалка Л.* Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVII ст. «Киевская старина», 1887, т. 18, № 8; *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Дяди́ченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. К., 1993; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997.

В.В. Панашенко.

ПОЛКОВА́ СТАРШИ́НА — військ. й цивільна адміністрація козац. *полку* в *Гетьманщині* та *Слобідській Україні* 2-ї пол. 17 — 18 ст., яка діяла на основі давніх традицій військ. устрою запорожців і *реєстрових козаків*. Очолював її *полковник козацький*. За своїми повноваженнями першою особою після полковника був *обозний*, який відав полковою артилерією та обозом. Він нерідко заміщав полковника, насамперед під час походів, або приймав команду над частиною полку, що вирушала в похід. Чином нижче стояв полковий *осавул*. Із 1654 у Гетьманщині було по два осавули в кожному полку. Один із них виконував поліцейські функції, вів слідчі справи, виконував вироки. На другого осавула покладалися військ. справи й обов'язки безпосереднього помічника полковника. Він відав козац. *компутами*, стройовою та бойовою підготовкою *козаків*, їхнім спорядженням і озброєнням. Полковий осавул командував окремим загоном козаків під час походів, формував сторожову службу, підбирав охоронців для супроводу дипломатичних представників тощо. Здебільшого з

осавулів призначали наказних полковників. Далі за субординацією ішов *хорунжий.* У Гетьманщині з часів гетьмана І.*Скоропадського* було по два хорунжих у кожному полку. Один із них (старший хорунжий) оберігав великий полковий прапор — корогву, другий хорунжий — малий прапор (значок). Діловодством полку та його канцелярією відав полковий писар, на Слобожанщині — по два писарі в кожному полку (один із них відав військ. справами, другий — цивільними). На посаду писаря, яка вважалася цивільною, полковник призначав освічену особу із *козацької старшини, шляхти, духовенства*, козаків, *міщан*. Суд. справами відав полковий суддя, якого призначав полковник, а з 1715 обирала П.с. Із 1708 започаткована практика призначення П.с. особисто рос. царем *Петром I* та ін. царськими урядовцями за вірність Рос. д-ві. Із 1715 принцип обрання П.с. був скасований царським урядом. Із двох чи трьох кандидатів, висунутих полковою радою, *гетьман* призначав на посаду полкового старшини одного, надаючи йому відповідний універсал. Новопризначений полковий старшина мав скласти присягу на вірність рос. царю. Нерідко практикувалися вибори кандидатів «на ваканс», тобто на випадок незабаром звільненого місця. У 2-й пол. 18 ст. подібно до ген. чинів посади П.с. набули почесного рангу, що надавався при відставці з нижчих посад. 1731 у *слобідських козацьких полках* був уведений чин ротмістра, якого призначав генерал д-зії. 1765 на Слобожанщині, а на поч. 1780-х рр. — у Гетьманщині царський уряд скасував козац. *полковий устрій*, а разом із ним — і козац. старшину як окремий соціальний стан.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении: (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVI—XVIII ст. «Записки НТШ», т. 157. Мюнхен, 1948; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995; *Її ж.* Полкове управління в Україні (середина XVII —XVIII ст.). К., 1997; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К., 1997; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.), ч. 1. К., 1998; *Його ж.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648—1676). В кн.: Волинь у новітній історії української державності. Луцьк, 1999; *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Х., 2003; *Томазов В.В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — поч. XVIII ст.). К., 2006; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

В.В. Панашенко.

ПОЛКОВИ́Й СУД — суд. орган у територіальних межах козац. *полку* в Україні серед. 17 — 18 ст. Полкові суди утворилися в козац. полках як військово-польові. Вони розглядали велику кількість цивільних і кримінальних справ рядового козацтва та сотенної старшини. Функції судді в них виконували полковники. Полковий суддя як помічник полковника з'явився за часів гетьманства Д.*Многогрішного*, призначався і звільнявся лише з волі полковника. Постійного помешкання для засідання П.с. не мав. Як правило, він засідав у *ратушах*, *магістратах*, іноді — у корчмах. До складу П.с. входили: полковник, суддя, писар, а також *городовий отаман*, *війт*, *бурмистри*. Замість полковника міг засідати полковий *обозний* чи *осавул*. У 2-й пол. 18 ст. на засіданнях П.с. була присутня громада (мешканці міста чи села), яка нерідко відігравала роль позивача, свідків, експертів і справляла істотний вплив на кінцевий результат справи. Із 1715 відбулося розмежування влади полковника та П.с. Суддя обирався *полковою старшиною*. Із 1722 П.с. став визнаватися як самостійний орган поза магістратським чи ратушним. Виникла суд. канцелярія. У 1728 — 1730-х рр. запроваджена посада писаря П.с., а також комісія, до якої входили два полкові урядовці і один (згодом — два) *значковий товариш* (обирався полковою канцелярією на 3 місяці). При розгляді кримінальних справ мав бути присутнім полковник, якому належав вирішальний голос. Апеляційною інстанцією для П.с. був *Генеральний військовий суд*. Згідно з реформою 1763 полковник залишався головою лише новоствореного *гродського суду*, де розглядалися кримінальні справи. Усі ін. справи перейшли до компетенції *земських судів* і *підкоморських судів*. Відтоді суддя й писар називалися не полковими, а гродськими.

Літ.: *Стороженко Н.В.* Заметка к знанию надлежащая о малороссийском полковом и сотенном суде (из бумаг А.И. Чепы). «Киевская старина», 1893, т. 19, № 11; *Лазаревский А.М.* Суды в старой Малороссии. «Киевская старина», 1898, № 7—8; *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Слабченко М.* Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. Х., 1919; *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні—Гетьманщині XVI—XVIII ст. «Записки НТШ», т. 157. Мюнхен, 1948; *Пашук А.* Організація судів на Україні в другій половині XVII століття. Х., 1961; *Його ж.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967. *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України: нарис історії. Нью-Йорк, 1990; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. К., 1997; *Сиза Н.* Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. К., 2000.

В.В. Панашенко.

ПОЛКОВИ́Й У́СТРІЙ виник у *Гетьманщині* та *Слобідській Україні* в 2-й пол. 17 ст. в ході державотворчих процесів і формування адм.-тер. управління. В основу покладався полково-сотенний устрій реєстрового козац. війська. *Полк*, що об'єднував *козаків* певної території і становив військ. одиницю, набув значення адм. округу, а полковник як військ. командир став водночас і головою цивільної адміністрації. Вищим органом управління були полкові ради, ядро яких становила *полкова старшина* (*обозний*, *хорунжий*, писар, суддя). До участі в полкових радах залучалися *сотники*, *сотенна старшина* (*осавул*, хорунжий, писар) та козаки полкової сотні. До компетенції ради входило обрання чи усунення від уряду полковника (у 2-й пол. 17 ст.), здійснення контролю за діяльністю полкових урядовців тощо. Найбільш дієвими були полкові ради у воєнні роки, коли збиралися всі козаки полку. Із часом владні повноваження ради зосередилися в руках полкової верхівки. Полкова рада перетворилася на старшинську, яка діяла як дорадчий орган при

полковнику. За відсутності полковника рада старшин набувала значення розпорядчого органу. Повновладним господарем полкової території був *полковник козацький*, якому підпорядковувалося не лише козацтво, а й усе населення полку. Виконавчу владу в полку здійснювали: полкова старшина, *полкова канцелярія*, полкові скарбова й лічильна комісії, *полковий суд*, *комісарства*. Дрібнішу ланку в структурі полкового устрою становили *сотні*, кількість яких у кожному полку була різною. Територіальні межі сотень часто змінювалися. До кожної сотні входило кілька містечок і багато сіл. Сотні поділялися на *курені*, що виконували організаційно-госп. функції. Управління сотнями здійснювали сотники, сотенна старшина та канцелярії. Їхня влада поширювалася на козаків, які проживали на території сотні. Помічниками сотника були *отамани* — сотенні, городові, курінні. П.у. ліквідований царським урядом Росії на Слобожанщині 1765, у Гетьманщині — на поч. 1780-х рр.

Літ.: *Максимович М.А.* Обзор городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. В кн.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. «Записки Ніжинського ІНО та ніжинської науково-дослідної катедри історії, культури й мови, кн. 9». Ніжин, 1929; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997; *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К., 2002; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна. К., 2000; *Його ж.* Полково-сотенний устрій Гетьманату. В кн.: Історія українського козацтва, т. 1. К., 2006; *Маслійчук В.Л.* Військово-політична діяльність та соціально-політична структура слобідських полків у другій половині XVII ст. Там само; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007.

В.В. Панашенко.

ПОЛКО́ВНИК КОЗА́ЦЬКИЙ — воєначальник в Україні 16—18 ст., який із середини — 2-ї пол. 17 ст. очолював козац. полкову адміністрацію, де зосереджувалася військ., цивільна й суд. влада на території *полку*. Посада П.к. вважалася виборною, хід і порядок виборів ґрунтувалися на відповідних козац. традиціях. Обирали П.к. на *радах козацьких*, з 1630-х рр. його призначав польс. уряд. Із 2-ї пол. 17 ст. в *Гетьманщині* П.к. призначав *гетьман* або його обирала полкова рада за погодженням і з наступним затвердженням гетьманом та царським урядом. За правління рос. царя *Петра I* прерогатива призначення П.к. перейшла до рос. урядовців. Козацька старшина лише висувала трьох кандидатів на цю посаду з наданням письмових свідчень, що вони «люди добрі, заслужені, і в невірності не запідозрені», а одного з них призначав своїм указом цар чи сенат, які ставили на цю посаду вихідців не лише з *козацької старшини*, а й рос. військовослужбовців, у т. ч. іноземців за походженням. П.к. підпорядковувався гетьману і входив до складу старшинської ради. Окрім функцій козацького полководця у військ. походах, воєнних діях і битвах, комплектування, мобілізації і спорядження війська, забезпечення порубіжної і сторожової служби, зведення й утримання фортифікації він був повновладним господарем на території полку: відав військ. і фінансовими справами, призначав *полкову старшину*, очолював полкову раду, дбав про охорону полкової території, користувався правом надання земельних наділів полковій старшині та *духовенству*, дозволу на заснування *слобід* і *хуторів*, контролював акти купівлі-продажу землі та її межування, здійснював переписи населення, виконував адміністративно-поліцейські функції, відав справами громад. безпеки, освіти, стежив за розвитком внутр. торгівлі, утримував у належному стані шляхи сполучення, стежив за пожежною безпекою, втручався у вибори священиків, діяльність *цехів* тощо. П.к. зосереджував у своїх руках величезні земельні володіння, що становило основу його екон. могутності. У *Слобідській Україні* П.к. виконував такі ж функції. Його обирали старшина і полчани після погодження із білгородським *воєводою* чи Посольським приказом у *Москві*. Здебільшого переважав принцип спадковості. Із 1706 у зв'язку зі скасуванням воєводської адміністрації на Слобожанщині (влада якої офіційно поширювалася лише на рос. населення) всю владу на території полку було зосереджено в руках П.к., яким надано звання прем'єр-майорів рос. армії. Відтоді слобідських козац. полковників затверджували або призначали царські урядовці. З 1732 в ході реформування козац. *полкового устрою* на Слобожанщині П.к. і старшина були усунуті від управління полком, яке частково перейшло до бригадира, а частково — до командира Укр. д-зії. 1765 реформи завершилися ліквідацією козац. полкового устрою на Слобожанщині. На Запорожжі за часів *Нової Січі* козац. полковники поділялися на похідних і паланкових. Перші призначалися *Кошем Запорозької Січі* на час військ. походів, для постової служби, поїздок за царським жалуванням тощо. Паланкові козац. полковники, яких січова рада призначала щорічно, очолювали адм. управління краєм. Царським указом від 28 липня 1783 козац. полки Гетьманщини були перетворені на регулярні й карабінерні полки рос. армії, а колишнім козац. полковникам, які залишалися на військ. службі, надавався відповідний армійський чин (полковника), при відставці — чин бригадира.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга пол. XVII—XVIII ст.). К., 1995; *Її ж.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997; Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1998; Кн. 2. К., 2004; *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських козацьких полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Х., 2003; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

В.В. Панашенко.

ПОЛКО́ВНИК НАКАЗНИ́Й — в Україні 17—18 ст. особа, яка тимчасово виконувала обов'язки *полковника козацького* під час його перебування у військ. поході, при тимчасовому від'їзді або у випадках смерті чи усунення з посади. Наказних полковників призначали *гетьман*, *Генеральна військова канцелярія* чи *Правління гетьманського уряду*, із 1720-х рр.— царський уряд із числа *генеральної старшини* чи *полкової старшини*, близьких родичів чинного полковника, *сотників*, *бунчукових товаришів*. 1719—21 полтав. наказним полковником був *генеральний бунчужний* Я.Лизогуб. Термін урядування П.н. не визначався і міг тривати від кількох місяців до кількох років. Широко практикувалося призначення П.н. над частиною полку, що вирушала в похід. У таких випадках в одному полку могло бути два наказних полковники або один П.н. над двома полками. Нерідко П.н. призначали (чи обирали) на постійне урядування. Із наказних полковників постійну посаду одержали, зокрема: Г.*Граб'янка* (*Гадяцький полк*), В.*Дворецький*, К.Солонина (*Київський полк*), В.*Золотаренко*, Л.Жураківський (*Ніжинський полк*), С.Афендик (*Переяславський полк*), Г.Ґалаґан (*Прилуцький полк*), П.Рославець. С.Самойлович, Я.Завадовський (*Стародубський полк*), С.*Подобайло*, П.*Полуботок* (*Чернігівський полк*). Посада П.н. існувала до 1780-х рр., коли царський уряд остаточно ліквідував козац. *полковий устрій* в Україні.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). К., 1997; Україна — козацька держава. К., 2004; *Горобець В.М.* Полково-сотенний устрій Гетьманату. В кн.: Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006.

В.В. Панашенко.

ПО́ЛЛЕВ, поллей — типове буковинське та молдав. позначення голландських левкових півталерів (із 1630-х рр.) та турец. півпіастрів — *ігірміліків* 1690—1770-х рр., що відповідали 20 *пара*. Цією монетою в Молдавії та на *Буковині*, як правило, сплачувалися звичаєві податки.

Літ.: *Lecca O.G.* Dicţionar istôric, arheologic şi geografic al Romaniei. Bucureşti, 1937; *Kiriţescu C.C.* Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui, vol. 1, partea 2. Bucureşti, 1964; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997; *Його ж.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918/21). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

«ПО́ЛНОЕ СОБРА́НИЕ ЗАКО́НОВ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ» — найповніше універсальне зібрання законодавчих актів Росії, що виходили трьома зібраннями. Кодифікація, відбір, укладання, підготовка текстів законів проводилися 2-м відділом Власної Його імператорської величності канцелярії (1826—82), кодифікаційним відділом Держ. ради Рос. імперії (1882—93) і відділенням зводу законів держ. канцелярії Держ. ради Рос. імперії (1893—1917). Видання першого зібрання здійснив М.Сперанський. Воно складалося із 45-ти томів (48-ми книг) і побачило світ одночасно 1830 (див. *Звід законів Російської імперії*). У перших 40-ка томах вміщено закони, у 41-му томі — хронологічний, у 42-му — предметний покажчики, у 43—44-му томах — штатні розписи, 45-й том — книга тарифів. Останні 3 книги не мали прив'язки до томів і містять плани міст, малюнки гербів, мундирів, креслення тощо. До першого Повного зібрання законів Рос. імперії увійшло понад 30 тис. законодавчих актів за 1649—1825. 1873 до цього зібрання було видано іменний покажчик.

Друге, 55-томне, зібрання (125 книг) випускалося щорічно впродовж 1830—84. Містило понад 60 тис. законів за 1825—81. Наприкінці кожного тому вміщено штатні розписи, креслення, малюнки, пропущені за попередні роки закони, а також хронологічний і предметний покажчики. 1851 окремо видрукувано хронологічний покажчик до першого й другого повного зібрання законів, 1885 — алфавітно-предметний покажчик у 4-х книгах, 1911 — систематичний іменний покажчик.

Третє (незакінчене) зібрання складалося із 33-х томів (по 2 відділення в кожному), містило понад 40 тис. законів за 1881—1913. Виходило у світ щорічно протягом 1885—1916. На відміну від 2-го зібрання не мало заг. покажчиків. Законодавчі акти в кожному зібранні розташовані за хронологією, номерами й датами схвалення імператором. «П.с.з.Р.и.» включало широкий спектр законів: маніфести, рескрипти, статути, положення, височайше схвалені висновки Держ. ради Рос. імперії, журнали *Комітету міністрів Російської імперії* і *Ради міністрів Російської імперії*, розпорядження органів вищої і центр. влади. Публікація законів здійснювалася для збереження цілісного законодавчого корпусу, контролю та наук. цілей як юрид. істор. пам'ятка. 1885 встановлено формальні критерії відбору актів до «П.с.з.Р.и.». До нього не включалися церк. акти, закони таємного характеру, розпорядження щодо діяльності військового й морського та придворного відомств тощо.

Літ.: Общий хронологический указатель к «Полному собранию законов», т. 1—2. СПб., 1851; *Репинский Г.* Указатель имен и фамилий, находящихся в Первом Полном собрании законов Российской империи (1649—1825). СПб., 1873; Общий алфавитный указатель ко Второму полному собранию законов Российской империи, т. 1—4. СПб., 1885; *Майков П.М.* Алфавитный указатель ко Второму Полному собранию законов Российской империи. М., 1911.

В.С. Шандра.

«ПО́ЛНОЕ СОБРА́НИЕ РУ́ССКИХ ЛЕ́ТОПИСЕЙ» — масштабна серія видань рус. літописних пам'яток за рукописами 13—17 ст. «ПСРЛ» — рос. аналог видавничих проектів, що розпочалися в 19 ст. в Європі (напр., «Monumenta Germaniae Historica», «Monumenta Poloniae Historica») з наук. публікації середньовічних джерел. Мета серії — публікація всього наявного корпусу *літописів* і деяких ін. літописних текстів. Робота над «ПСРЛ» розпочалася одразу із заснуванням *Археографічної комісії при Петербурзькій АН* 1834—37. Початковий план проекту розроблений акад. М.Устряловим. Першим редактором «ПСРЛ» був Я.Бередніков. Серія виходила з 1841, коли з'явився том 3: «Новгородські літописи».

Відповідно до періодів активної видавничої діяльності по проекту історію «ПСРЛ» можна розділити на кілька хвиль. До першої хвилі належать видання серед. 19 ст., що вийшли під редакцією Я.Бередникова. Серед них такі базові тексти, як *Лаврентіївський літопис*, *Іпатіївський літопис*, *Новгородський перший літопис*, Псковський літопис та *Никонівський літопис.* Після перерви через смерть Я.Бередникова роботу над літописами і їх виданням відновив новий редактор А.Бичков (друга хвиля, кін. 1850-х — 1870-ті рр.). У цей період більшість видань (власне перевидань) літописів вийшли поза серією «ПСРЛ». У рамках серії лише продовжили Никонівський і видали *Авраамки літопис.* Третя хвиля (1-ша чв. 20 ст.) збіглася з приходом до Археогр. комісії нового покоління літописознавців, зокрема О.*Шахматова.* Цей період позначився спробою виробити нові едиційні стандарти, перевиданням відомих (Типографський літопис) та публікацією нововідкритих текстів (Симеонівський літопис, Рогозький літописець).

Публікація припинилася наприкінці 1920-х рр. З кінця 1930-х роботу над виданням «ПСРЛ» продовжило Ленінгр. відділення Ін-ту історії АН СРСР, що виросло з інституції-наступника Археогр. комісії — Історико-археогр. ін-ту (із 1931). Уже 1941 А.Насонов підготував перший випуск видання Псковських літописів (другий вийшов лише 1955). Перервана Великою вітчизн. війною Рад. Союзу 1941—45 робота продовжилася у 2-й пол. 1940-х рр. та більш активно з 1950, особливо після відновлення 1956 (під головуванням М.*Тихомирова*). Археогр. комісії при Відділенні істор. наук АН СРСР. Ця, четверта, хвиля видань «ПСРЛ» поклала початок безперервній едиційній роботі, що триває й досі.

Видання серії «ПСРЛ» не раз припинялися з різних причин, зокрема через зміни методологічних принципів. Перші видання за редакцією Я.Бередникова методологічно були дуже залежні від більш ранніх видань та авторитетів (зокрема від А.-Л.*Шлецера*). «*Повість временних літ*» було вирішено друкувати лише за 3-ма списками (Лаврентіївським, Софійським та Патріаршим), де, на думку Я.Бередникова, збереглися три її редакції. Ін. літописні списки, що містили «Повість временних літ», друкували без неї, в урізаному вигляді. Крім того, орфографія літописів була поновлена й «уніфікована». Видавці другої хвилі відмовились від «уніфікованого» видання та неповних публікацій списків. Але гостра полеміка щодо принципів передачі тексту в публікації завела роботу в глухий кут. Лише з часів О.Шахматова робота над «ПСРЛ» почала поступово стандартизуватися та набувати сучасних обрисів. Видавці намагалися дотримуватися термінології, розвинутої О.Шахматовим.

Перший план видання М.Устрялова передбачав 5 розділів: літопис *Нестора* з варіантами зі всіх списків, «окремі літописи», літописні збірники, степенні книги та *хронографи.* Цей план був порушений уже з перших томів «ПСРЛ». Я.Бередников задумував видавати літописи в порядку «за давністю» та окремо — «Повість временних літ» за 3-ма редакціями (тобто за Лаврентіївським, Софійським та Патріаршим списками). Видавці другої та третьої хвилі продовжували видавання, не формулюючи едиційних засад. Наступний фундаментальний план 1936 розробив М.*Присьолков.* Згідно з ним, осн. масив літописів класифікували за обласним принципом, а решту текстів відводили в категорії «місцевих літописів», окремих записів та коротких літописців, хронографів, степенних книг і літописів 17 ст. План ігнорував поняття «загальноруського літописання» і «розчиняв» «Повість временних літ» у різних обласних традиціях. Останній на сьогодні план був запропонований М.Тихомировим. Вчений відмовився від плану М.Присьолкова й розподілив літописи на групи переважно за хронологічним принципом та важливістю змісту для історії певного періоду. Першу групу складали основні для вивчення рус. історії до 14 ст. літописи (Лаврентіївський, Іпатіївський, Новгородський перший, Літописець Переяславля-Суздальського). Другу групу склали «другорядні» літописи 13—14 ст. (Псковські, Тверський). Решта літописів, степенні книги, рус. хронографи, короткі літописці упорядковано до груп 15, 16 та 17 ст. Окремими групами повинні були виходити укр. та білорус. літописи. Однак і цей план не знайшов втілення. Проблема нового плану та самої його необхідності залишається відкритою.

Окрему проблему становить називання пам'яток, що видаються. До сьогодні не існує єдиного стандарту найменування пам'яток, а відповідно — критерію їх класифікації. Так, новгородські та псковські літописи отримали номери (перший, другий тощо), досить довільно визначені. Але за довгу історію проекту «ПСРЛ» з'являлися нові «пронумеровані» літописи. Доводилося або міняти старі номери, або механічно додавати нові (напр., новгородських нині нараховують дев'ять). Номерні назви співіснують із назвами, утвореними від імені власника (Уваровський, Радзивиллівський) чи одного з писців (Літопис Авраамки), місця початкового зберігання (Типографський), гіпотетичного року створення (скорочені літописні зводи 1493 та 1495 чи літописний звід 1518), країни або краю походження (*Білорусько-литовські літописи* чи Сибірські літописи). Частина таких назв надто прозоро відображає уявлення видавців про характер пам'ятки, її місце в заг. схемі літописання. Крім того, низка назв містить терміни, що характеризують гадану «сутність» пам'ятки і відображають еволюцію уявлень про літописи. Так, у серії співіснують «літописні збірники», «літописні зводи», просто «літописи» та «літописці». Загалом, проблема систематизації літописів ще чекає свого вирішення.

У серії «ПСРЛ» (і загалом у рус. літописознавстві) не прижилися видання-реконструкції, поширені в зх. традиції. Т. зв. зводні видання 18—19 ст. і реконструкції текстів незбережених найдавніших зводів О.Шахматова є або відверто невдалими, або дуже суперечливими та малопридатними для наук. вжитку. За винятком деяких ранніх видань літописні пам'ятки публікуються за одним, основним, списком з

підведенням різночитань із близьких списків. У «ПСРЛ» опубл. переважно літописні збірники (як, напр., Іпатіївський) чи списки повністю, тоді як поза серією існують видання окремих частин збірників («Повісті временних літ», *Галицько-Волинського літопису*).

На 2010 «ПСРЛ» налічує 43 томи. Серія охоплює всі осн. літописні джерела. Більшість літописних списків (серед них найдавніші й найбільші — Синодальний список Новгород. першого літопису, Лаврентіївський, Іпатіївський, Никонівський літописи) видавалися кілька разів, найбільше — Лаврентіївський та Іпатіївський — по 5 разів. Проте значна кількість рукописів, що містять літописні тексти (переважно 16—17 ст.), залишається невиданою або потребує перевидання.

Найбільшу цінність для досліджень з історії України становлять такі літописні пам'ятки: *«Повість временних літ»* (за основними списками: Лаврентіївським, Іпатіївським, Хлебниковським, Троїцьким, Раздивиллівським, Московсько-Академічним, Погодинським. Т. 1, 2); *Київський літопис* XII ст. (за списками Іпатіївським, Хлебниковським, Погодинським. Т. 2), *Галицько-Волинський літопис* (за тими ж списками. Т. 2) Новгородський перший літопис старшої та молодшої редакцій (Т. 3), південноруське і володимиросуздальське літописання XII — 1-ї пол. XIII ст. (основні списки — Лаврентіївський, Раздивиллівський, список «Літописця Переяславля-Суздальського». Т. 1, 38, 41), Густинський літопис (Т. 40). Інші пам'ятки, що більш віддалено стосуються історії України та використовуються переважно у спеціальних, зокрема джерелознавчих, студіях, це: літописи т. зв. Новгородсько-Софійської групи (Софійський перший літопис, Новгородський четвертий літопис, Новгородський Карамзинський літопис, Новгородський літопис за списком П.П.Дубровського; Т. 4, 5, 6, 39, 42, 43), Тверський літопис (Т. 15), «Московський літописний звід кінця XV ст.» (Т. 25), Никонівський літопис (Т. 9—14), Воскресенський літопис (Т. 7—8), Літопис Авраамки (Т. 16), корпус літописів/хронік *Великого князівства Литовського* (інакше: білорусько-литовські літописи, західноруські літописи; Т. 17, 32, 35) та деякі інші.

Видання: Перша хвиля видань: Т. 1. 1-е изд.: Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб., 1846; Т. 2. 1-е изд.: Ипатьевская летопись. СПб., 1843; Т. 3: Новгородские летописи. СПб., 1841; Т. 4: Новгородская и Псковская летописи. СПб., 1848; Т. 5: Псковская и Софийская летописи. СПб., 1851; Т. 6: Софийские летописи. СПб., 1853; Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856.

Друга хвиля видань: Т. 1. 2-е изд.: Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872; Т. 2. 2-е изд.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; Т. 8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. СПб., 1859; Указатель к первым восьми томам. Выпуск 1. СПб., 1868; Выпуск 2. СПб., 1869; Выпуск 3. СПб., 1875; Отдел 1: Указатель лиц. СПб., 1898; Отдел 2: Указатель географический. СПб., 1907; Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862 (репринтне вид. — М., 1965); Т. 10: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1885 (перевидання — М., 1965); Т. 15: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. СПб., 1863; Т. 16: Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. СПб., 1889.

Третя хвиля видань: Т. 1. 3-е изд.: Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1897; Т. 1: Лаврентьевская летопись. 2-е изд., вып. 1: Повесть временных лет. Л., 1926; Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927; Вып. 3: Приложения: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Указатели. Л., 1928 (фототипічне видання трьох випусків — М., 1962); Т. 2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. СПб., 1908 (фототипічне видання — М., 1962); Т. 2: Ипатьевская летопись. 3-е изд., вып. 1. Пг., 1923; Т. 4, ч. 1: Новгородская 4-я летопись, вып. 1. Пг., 1915; Новгородская 4-я летопись, вып. 2. Л., 1925; Новгородская 4-я летопись, вып. 3. Л., 1929; Т. 4, ч. 2: Новгородская 5-я летопись, вып. 1. Пг., 1917; Т. 5, вып. 1: Софийская 1-я летопись. 2-е изд. Л., 1925; Т. 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1897; Т. 12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1901 (репринтне видання — М., 2000); Т. 13, 1-я половина: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1904; 2-я половина: I. Дополнения к Никоновской летописи. II. Так называемая царственная книга. СПб., 1906; Т. 14, 1-я половина: I. Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея Руссии. II. Новый летописец. СПб., 1910; 2-я половина: Указатель к Никоновской летописи (IX—XIV тт.). Пг., 1918; Т. 15.1: Рогожский летописец. Пг., 1922; Т. 15 и 15.1 (передрук разом). М., 1965; Т. 17: Западнорусские летописи. СПб., 1907; Т. 18: Летопись Симеоновская. СПб., 1913; Т. 19: История о Казанском царстве. СПб., 1903; Т. 20, 1-я половина: Львовская летопись, ч. 1. СПб., 1910; 2-я половина: Львовская летопись, ч. 2. СПб., 1914; Т. 21, 1-я половина: Книга Степенная царского родословия, ч. 1. СПб., 1908; 2-я половина: Книга Степенная царского родословия, ч. 2. СПб., 1913; Т. 22: Русский хронограф, вып. 1: Хронограф редакции 1512 года. СПб., 1911; Вып. 2: Хронограф западно-русской редакции. СПб., 1914; Т. 23: Ермолинская летопись. СПб., 1910; Т. 24: Летопись по Типографскому списку. Пг., 1921.

Четверта хвиля видань: Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. М.—Л., 1949; Т. 26: Вологодско-Пермская летопись. М.—Л., 1959; Т. 27: Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. М.—Л., 1962; Т. 28: Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. М.—Л., 1963; Т. 29: Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. М., 1965; Т. 30: Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. М., 1965; Т. 31: Летописцы последней четверти XVII в. М., 1968; Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. М., 1968; Т. 33: Холмогорская летопись. Двинский летописец. Л., 1977; Т. 34: Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. М., 1978; Т. 35: Летописи белорусско-литовские. М., 1980; Т. 36: Сибирские летописи, ч. 1: Группа Есиповской летописи. М., 1987; Т. 37: Устюжские и вологодские летописи XVI—XVIII вв. Л., 1982; Т. 38: Радзивилловская летопись. Л., 1989; Т. 39: Софийская первая летопись по списку И.Н. Царского. М., 1994; Т. 40: Густынская летопись. М., 2003; Т. 41: Летописец Переславля Суздальского (Летописец русских царей). М., 1995; Т. 42: Новгородская Карамзинская летопись. СПб., 2002; Т. 43: Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского. М., 2004.

Перевидання: Т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 1997 (додатково: М., 2001); Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998 (додатково: М., 2001); Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., 2000; Т. 4, ч. 1: Новгородская четвертая летопись. М., 2000; Т. 5, вып. 1: Псковские летописи. М., 2003; Т. 5, вып. 2: Псковские летописи. М., 2000; Т. 6, вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода. М., 2000; Т. 6, вып. 2: Софийская вторая летопись. М., 2001; Т. 7: Летопись по Воскресенско-

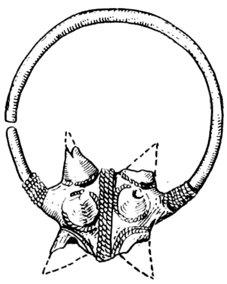

Жіноче скроневе кільце з половецького поховання. 12 ст.

му списку. М., 2001; Т. 8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. М., 2001; Т. 9: Никоновская летопись. М., 2000; Т. 10: Никоновская летопись. М., 2000; Т. 13. М., 2000; Т. 14: Никоновская летопись. С приложением извлечений из монографии Б.М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков». М., 2000; Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. М., 2000; Т. 16: Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. М., 2000; Т. 17: Западнорусские летописи. М., 2008; Т. 18: Симеоновская летопись. М., 2007; Т. 19: История о Казанском царстве. М., 2000; Т. 20: Львовская летопись. М., 2004; Т. 21, ч. 1: Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам. М., 2007; Ч. 2. М., 2008; Т. 22: Русский хронограф. М., 2005; Т. 23: Ермолинская летопись. М., 2004; Т. 24: Типографская летопись. М., 2000; Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. М., 2004; Т. 26: Вологодско-Пермская летопись. М., 2006; Т. 27: Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. М., 2007; Т. 29: Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. М., 2009.

Web: Ізборник: http://www.litopys.org.ua; Полное собрание русских летописей: http://www.psrl.csu.ru; Рукописные памятники Древней Руси: http://www.lrc-lib.ru/?id=5; Полное собрание русских летописей: http://www.annals.xlegio.ru/sbo/contens/psrl.htm.

Літ.: *Бычков А.Ф.* Обзор хода издания летописей в России. «Журнал Министерства народного просвещения», 1860, ч. 105, № 1, отд. 2; *Валк С.Н.* Советская археография. М.—Л., 1948; *Лурье Я.С.* Изучение русского летописания. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 1. Л., 1968; *Буганов В.И.* Об издании русских летописей. В кн.: Археографический ежегодник за 1971. М., 1972; *Тихомиров М.Н.* Об издании русских летописей. В кн.: Русское летописание. М., 1979; *Брачев В.С.* Петербургская Археографическая комиссия (1834—1929). СПб., 1997; *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей. В кн.: *Лихачев Д.С. и др.* Текстология на материале русской литературы X—XVII веков. СПб., 2001.

В.Ю. Арістов.

ПОЛО́ВЕЦЬ Семен (поч. 17 ст. — після 1657) — військ. діяч і дипломат, один з активних учасників Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58. Походив із відомого козац. роду на Білоцерківщині. Імовірно, його родичем був Роман Половець, якого після поразки повстання 1637—1638 козаки відправили в посольство до *Варшави* разом із Б.*Хмельницьким*. Родичами чи синами були значні козаки *Білоцерківського полку* Андрій та Федір Половці (1654). Очевидно, брав участь у козац. повстаннях 1-ї пол. 17 ст., уперше згадується в *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649.* Був білоцерківським полковником у липні 1653 — 1654, 1656 і 1657, наказним білоцерківським полковником 1658. Брав участь у *Переяславській раді* 18 (8) січня 1654, відігравав активну роль у боротьбі проти польс. війська 1654—55. Він усно й письмово повідомляв Б.Хмельницького та моск. *воєвод* у *Києві* (в останньому випадку посередником був білоцерківський *городовий отаман* — Степан-Адам Мазепа, батько майбутнього гетьмана І.*Мазепи*) про ворожі дії військ *Речі Посполитої.* У середині грудня 1655 (за н. с.) посланий гетьманом Б.Хмельницьким на чолі посольства до рос. царя *Олексія Михайловича* з інформацією про військово-політ. ситуацію після переможного походу 1655 укр. військ і з проханням не допускати нападів *донських козаків* на Крим у разі, якщо крим. хан *Мегмед-Ґерей IV* виступить союзником України. На початку травня 1657, виконуючи наказ Б.Хмельницького, тимчасово затримав посольства Австрії на чолі з П.*Парчевичем* та Речі Посполитої на чолі зі С.-К.*Беневським.* Був прихильником гетьмана І.*Виговського* і брав участь у військ. діях проти моск. сил під Києвом. Дочка С.Половця — Ганна (п. 1703) — вийшла заміж за значного козака, білоцерківського полковника у травні 1648, шляхтича Самійла Фридриха (Фридриковича). По смерті С.Фридриковича Ганна вийшла заміж 1668 або 1669 за черніг. *підчашого* І.Мазепу, котрий всиновив її дітей від першого шлюбу — Криштофа та Марію. Остання вийшла заміж за сина білоцерківського полковника 1649—51 М.*Громики.* Онуки П. через шлюби стали спорідненими також із козац. родами *Горленків*, *Зеленських* і *Трощинських.*

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8—10. К., 1995—98; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ПОЛОВЕ́ЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — літописне позначення території проживання *половців* у 12—13 ст. «Половецька земля» стоїть в одному ряду з такими літописними термінами, як *«Руська земля»*, «Лядська земля», «Грецька земля». П.з. є зх. частиною Дешт-і-Кипчак (перською — Кипчацький степ) — регіону, який охоплював степи від пониззя Дунаю на заході до передгір'їв Алтаю на сході. В *Іпатіївському літописі* під 1152 межами П.з. названі Волга на сході та Дніпро на заході. З ін. літописних згадок П.з. видно, що до неї зараховували і Дніпровське правобережжя. Під 1224 в Суздальському літописі як синонім П.з. вжито термін «страна Куманська».

Літ.: *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. М., 1948; *Плетнева С.А.* Половецкая земля. В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; *Робинсон А.Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья (XI—XIII вв.). М., 1980; *Моця О.П.* Південна «Руська земля». К., 2007.

М.В. Квітницький.

ПОЛОВЕ́ЦЬКІ СТА́ТУЇ — див. *Тюркська антропоморфна скульптура.*

ПО́ЛОВЦІ — середньовічний народ, тюркомовні кочовики. Назва «половці» вживається в давньорус. джерелах. У західноєвроп. та візант. джерелах вони відомі як комани (кумани), у східних — переважно як кипчаки (інколи як кімаки). Із поч. 11 ст. і до *монголо-татарської навали* панували в євразійських степах (від Алтаю до Нижнього Дунаю), відомих під назвою Дешт-і-Кипчак (перською — Кипчацький степ). У літературі термін «половці» часто застосовують лише до тієї частини етносу, яка була відома давньорус. авторам і займала територію на зх. від Волги.

Кипчаки (уперше цей етнонім згадується в тюркських рунічних написах 1-ї пол. 8 ст.) входили до складу каганату кімаків, який у 9—10 ст. контролював територію між Іртишом (прит. Обі) та Уралом. Унаслідок кризи цієї степової д-ви в 1-й пол. 11 ст. значна частина кімаків і кипчаків рушила на захід (при цьому кімаки увійшли до кипчацького об'єднання) і опанувала причорномор. степи, поглинувши при цьому частину ін. кочовиків-

тюрків — *печенігів* та огузів (*торків*).

П. становили групу (конфедерацію) *орд* (*племен*, вождівств). На чолі орд стояли зверхники зі спадковою владою (у давньорус. джерелах — князі, у візантійських — архонти), яких в історіографії прийнято називати *ханами*. Періодично та чи інша орда (Кай-оба — літописні Каєпичі; із поч. 12 ст. Ольберлі — літописні Отперлюєве) висувалася на чільне місце, проте інституту центр. влади П. так і не виробили.

Матеріальну та духовну к-ру П. розкривають археол. пам'ятки — святилища й курганні поховання (найвідоміший — *Чингульський курган*). Основу госп-ва складало кочове скотарство — випас і розведення коней, великої та дрібної рогатої худоби. Помітну роль грали полювання (на птахів, хутряних звірів, кабанів, козуль, байбаків) та рибальство. Мешкали в юртах двох типів: наземних та встановлених на візки. Була розвинута обробка металу, шкіри, кістки, дерева, каменю. П. виготовляли одяг із тканин та шкіри, взуття, ремінну упряж, валяли повсть, робили сідла, колісний транспорт, предмети озброєння, прикраси. Досягли високої майстерності у виготовленні кам'яної скульптури, використовували токарний верстат. Були знайомі з лікарською справою, вміли робити хірургічні операції на кістках.

Серед речей, пов'язаних із кочовим побутом, — ножі, швайки, пряжки, ґудзики-бубонці, люстерка, глиняний (ліпний, кружальний та гончарний) посуд, кресала, ножиці, дерев'яні й металеві чаші. Прикрасами слугували: намисто, сережки, браслети, ланцюжки. Належність до *аристократії* позначали шийні гривни, а статус глави племені чи групи племен підкреслювала наявність бронзового казана. Значна група речей належить до спорядження вершника та коня.

П. мали торг. зв'язки з усіма своїми сусідами, у т. ч. з містами Пн. Причорномор'я (зокрема з Херсоном (див. *Херсонес Таврійський*) і *Судаком*) та Руссю.

Реліг. вірування включали культ предків, поклоніння сонцю, фетишизм і тотемізм. Культи здійснювали шамани, очільник племені також міг виконувати функції шамана. Шанованим тотемом був вовк. Культ предків вилився у спорудження спец. кам'яних святилищ на вершинах курганів та встановлення кам'яних скульптур (див. *Тюркська антропоморфна скульптура*). Кочовики вірили в загробне життя і в те, що в потойбіччі похований отримував значно вищий соціальний статус, ніж за життя. Із 2-ї пол. 12 ст. серед П. почало поширюватися *християнство*.

Історію відносин П. із *Київською Руссю* відкрив хан Блуш, котрий 1055 першим з'явився на рубежах *Переяславського князівства*. Із 1060-х рр. *літописи* фіксують регулярні напади кочовиків на Русь. Першим 1061 здійснив набіг хан Сокал. 1068 П. розбили війська Ярославичів (див. *Альта*, *битва на річці 1068*), у тому ж році черніг. кн. *Святослав Ярославич* переміг у битві на р. Снов (прит. Десни, бас. Дніпра) на Чернігівщині. Із 1070-х рр. окремі рус. князі почали залучати П. для спільних походів на сусідні д-ви (Угорщина, Польща) та володіння князів-суперників. Із 1090-х рр. відомі випадки, коли рус. князі одружува-

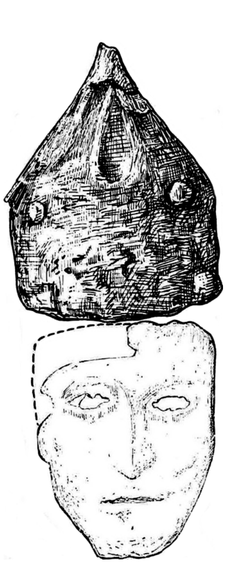

Шолом і маска з половецького поховання. 12 ст.

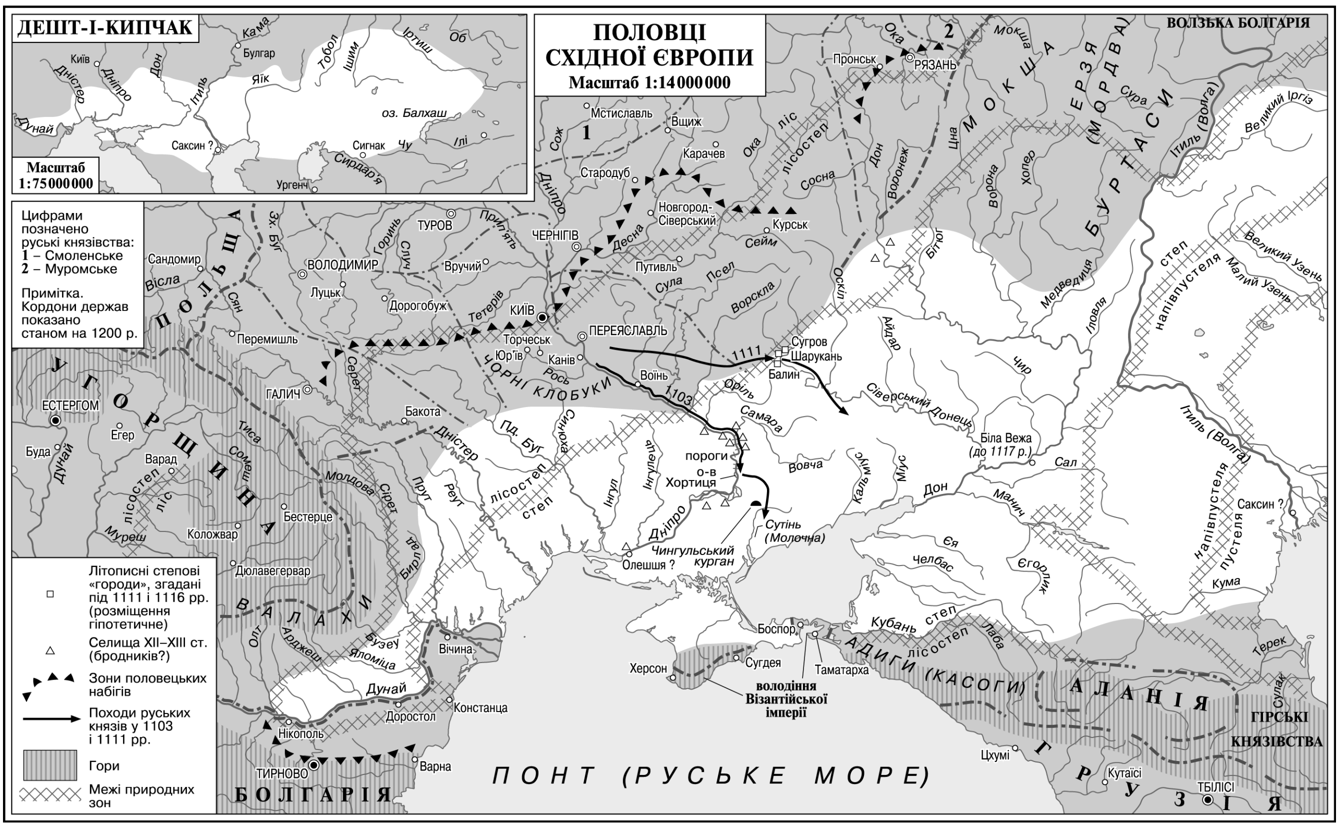

Половецька кам'яна скульптура. Середина 12 ст. Вапняк. Фрагмент. З колекції Кримського республіканського краєзнавчого музею (м. Сімферополь).

лися з доньками половецьких ханів. Крім Русі, в 11—13 ст. П. мали воєнно-політ. контакти з *Візантією*, Грузією, Аланією, Угорщиною, Болгарією (2-м Болг. царством), Волзькою Болгарією.

Наприкінці 11 ст. серед половецьких «князів», згадуваних у давньорус. літописах, вирізняються *Тугоркан* та *Боняк*. 1090-ті рр. ознаменувалися масштабним наступом Степу на Русь, приводом для якого стали невиважені дії київ. кн. Святополка Ізяславича. 1093 в битвах біля Треполя (див. *Стугна, битва на річці 1093*) і на Желяні (урочище в околицях Києва) П. розгромили рус. князів, здобули *Торчеськ*. У липні 1096 в битві під Переяславлем (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) загинув Тугоркан, тоді ж Боняк напав на Київ і розорив його околиці. Об'єднавши зусилля, рус. князі переломили хід війни на свою користь і самі перейшли в наступ. На поч. 12 ст. коаліція князів, очолювана київ. кн. Святополком Ізяславичем та переяславським кн. *Володимиром Мономахом*, здійснила кілька переможних походів углиб степів (найбільш відомі — 1103 та 1111). Спроби степовиків порушити кордони Русі після смерті Святополка Ізяславича (1113) і Володимира Мономаха (1125) зазнавали невдач. Після цього аж до 1160-х рр. П. не здійснювали самостійних нападів на Русь, а лише брали участь у князівських міжусобицях.

Наприкінці 1160-х рр. кочовики відновили походи на Русь. З 1170-х років виділилися як організатори набігів хани Кобяк та *Кончак*. Рус. походи у відповідь не могли зупинити П. Лише 1183 за участю київ. князів-співправителів *Святослава Всеволодича* і *Рюрика Ростиславича* угруповання Кобяка було розгромлене (див. *Орель, битва на річці 1183*). Спроба новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* 1185 «здобути слави» в сепаратному поході завершилася повною поразкою, після чого хани Кончак і Гзак розорили Переяславщину і Посем'я. Згідно з літописними свідченнями, у 1190-х рр. інтенсивність половецьких набігів значно зменшилася, натомість рус. князі здійснювали рейди на кочів'я степовиків. На поч. 13 ст. серед зверхників причорномор. П. помітними були син померлого на той час Кончака Юрій (із племені Ольберлі) і *Котян* (із племені Тертер-оба).

Похід князя Ігоря Святославича на половців. 1185. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. У правій частині мініатюри — половецькі «вежі» (кибитки).

Під час першого монгол. походу на захід причорномор. П. спочатку були розбиті 1222 в битві на р. Дон, а потім — 1223 — на р. Калка (див. *Калка, битва на річці 1223*) монголи розгромили об'єднані русько-половецькі війська. Монголо-татар. навала 1236—40 призвела до повного завоювання Половецької землі, значна частина П. відкочувала до Візантії, Болгарії, Валахії, Угорщини, Закавказзя, *Галицько-Волинського князівства.* Із серед. 13 ст. половецькі степи стали частиною території *Золотої Орди*, а в 14 ст. назва «половці» зникла з давньорус. джерел. Нащадки тих П., які опинилися під владою монгол. ханів, залишилися осн. етнічним компонентом населення Золотої Орди і, таким чином, послужили основою сучасних тюркомовних етносів зх. частини Євразії, зокрема *кримських татар*, казанських татар, казахів.

Дж.: Путешествие рабби Петахьи Регенсбургского. В кн.: Три еврейских путешественника XI и XII ст. СПб., 1881 (http://www.vostlit.info/ Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml ?id=1083); *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1: Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884; *Його ж.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 2: Извлечения из персидских сочинений. М.—Л., 1941; *Гильом де Рубрук.* Путешествие в Восточные страны. М., 1957; ПСРЛ, т. 2. М., 1962; *Drimba V.* Codex Comanicus: Édition diplomatique avec fac-similés. Bucarest, 2000; *Golden P.B.* The Codex Cumanicus (http://eurasia-research. com/erc/002cam.htm).

Літ.: *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX—XIII вв. К., 1884; *Його ж.* Половцы в Венгрии. В кн.: Университетские известия, 12. К., 1889; *Расовский Д.А.* Половцы. В кн.: Seminarium Kondakovianum, вып. 7—11. Прага, 1935—39; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, т. 62. Л., 1958; *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966; *Кумеков Б.Е.* Государство кимаков IX—XI в. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972; *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; *Добродомов И.Г.* О половецких этнонимах в древнерусской литературе. В кн.: Тюркологический сборник: 1975. М., 1978; *Швецов М.Л.* Половецкие святилища. «Советская археология», 1979, № 1; *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья (поиски исторических закономерностей). М., 1982; *Добролюбский А.О.* Кочевники северо-западного Причерноморья в эпоху Средневековья. К., 1986; *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989; *Плетнева С.А.* Половцы. М., 1990; *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999; *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы евразийских степей: Древность и средневековье. СПб., 2000; *Ундасынов И.Н.* История казахов и их предков, ч. 1. М., 2002; *Осіпян О.* Поширення християнства серед половців у XI—XIV ст. «Київська старовина», 2005, № 1—2; *Квітницький М.В.* Кочове населення Надчорноморщини в X—XIV ст. (в світлі писемних та археологічних джерел). В кн.: Надчорномор'я у IX ст. до н. е. — на початку XIX ст.: Студії з історії та археології. К., 2008.

М.В. Квітницький.

ПО́ЛОЗ (Полозов) **Михайло Миколайович** (23.12.1891—03.11.1937) — держ. і громад. діяч, за фахом — агроном, економіст, льотчик. Н. в сім'ї службовця, із дворян. Від 1906 — у лавах соціалістів-революціонерів. Із 1910 — слухач Нар. ун-ту ім. А.Шанявського в *Москві*, 1912—15 — студент Петровсько-Розумовської с.-г. академії. 1915 вступив до авіац. школи, із вересня 1916 — пілот-винищувач у званні прапорщика на *Румунському фронті.*

1917 — член Укр. ген. військ. к-ту (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*) та його президії, представник УГВК у військовому мін-ві *Тимчасового уряду*, член *Української Центральної Ради* і *Комітету Української Цен-*

тральної Ради. Обраний делегатом *Всеросійських Установчих зборів*. Від 2-го з'їзду *Української партії соціалістів-революціонерів* (липень 1917) і до кінця існування єдиної УПСР (травень 1918) — член її ЦК. Із кінця 1917 — у складі делегації УЦР на мирних переговорах із країнами Четверного союзу у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). Після розколу УПСР у травні 1918 увійшов до ЦК УПСР (боротьбистів), за часів *Української Держави* — у підпіллі.

На поч. 1919 проводив переговори боротьбистів із *більшовиками*. Х.*Раковський* 16 лютого 1919 писав у листі до нар. комісара закордонних справ РСФРР Г.*Чичеріна*: «З українськими есерами зразка Полозова налагоджуємо співробітництво, пропонуємо їм два міністерства та три місця в колегіях». Однак на заваді стали 3 пункти різнобачень — укр. мова як державна, рад. Україна як незалежна д-ва та намагання боротьбистів не допустити відмови від соціалізації землі. Формально не відкидаючи цих вимог, більшовики проводили протилежну політику, що змусило П. звернутися із листом до наркома у справах національностей РСФРР Й.*Сталіна*: «Політика на Україні здійснюється врозріз усьому, про що говорилося між нами... Вирішено створити "комуністичний" з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією... У результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих із місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників». Цей допис після відповідного звернення Й.Сталіна розглядався на засіданні ЦК КП(б)У 20 лютого 1919. Х.Раковський заявив, що при написанні листа П. «використовував брехливий матеріал, сфабрикований лівими есерами».

На *Третьому Всеукраїнському з'їзді рад* (6—10 березня 1919) П. увійшов до складу ВУЦВК, а 12 квітня 1919 замінив О.*Хмельницького* у складі до того часу однопартійної Президії ВУЦВК. Після створення в серпні *Української комуністичної партії* (*боротьбистів*; УКП(б)) обіймав одне з чільних місць у її кер-ві. Під час денікінської окупації був відряджений до Москви як голова Закордонного бюро УКП(б) і домагався прийому партії до *Інтернаціоналу Комуністичного*.

Поза увагою більшовицького кер-ва не залишився військ. фах П. 26 жовтня 1919 політбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання «Про мобілізацію голови Закордонного бюро (боротьбистів) Полоза як льотчика».

При обговоренні на поч. 1920 питання про злиття УКП(б) з більшовиками П. вважав необхідною умовою схвалення боротьбистами декларації з нац. питання та згоду на неї кер-ва КП(б)У. Однак об'єднання УКП(б) з КП(б)У відбулося без будь-яких умов з боку боротьбистів, а П. спочатку не отримав високих посад. На *Четвертому Всеукраїнському з'їзді рад 1920* його не було обрано навіть членом ВУЦВК. Незабаром П. знадобився як фахівець — 2 серпня 1920 президія Вищої ради нар. госп-ва РСФРР затвердила його на посаді члена колегії Організаційного бюро з відновлення промисловості на Україні (Промбюро України; із грудня 1920 — *Української ради народного господарства*).

На поч. 1921 роль П. в управлінському апараті УСРР зросла. Залишаючись членом колегії Укр. ради нар. госп-ва, він у березні був обраний членом Президії ВУЦВК. З цього часу і до 11-го Всеукр. з'їзду рад (1930) П. постійно був членом ВУЦВК.

15 червня 1921 ВУЦВК призначив його «Представником УСРР в Раді праці та оборони РСФРР і в плановій комісії при народному комісаріаті фінансів». Повноваження П. як представника України збільшилися після ухвалення ВУЦВК 14 вересня 1921 «Положення про повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітничо-селянському уряді РСФРР», посаду якого він обіймав (див. *Повноважний представник УСРР у справах господарського будівництва*).

На посаді Повноважного представника УСРР при уряді РСФРР П. працював до липня 1923, коли було юридично оформлено створення *СРСР*. Був учасником 1-го з'їзду рад СРСР. Брав активну участь у розробці *Конституційного проекту договору про утворення СРСР у редакції УСРР*. 3 серпня 1923 затверджений на посаді голови Держплану УСРР. Влітку 1924 разом із А.*Бубценком* був делегований від України до комісії ЦВК СРСР з питань урегулювання кордонів між УСРР та РСФРР. Із жовтня 1924 до січня 1926 — голова Адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР. Із квітня 1926 по 1930 — нарком фінансів УСРР. У грудні 1927 на громад. засадах очолив Укр. к-т охорони пам'ятників природи, за час його керва було ухвалено урядові постанови про *«Асканію-Нову»*, Приморські та Піщані заповідники.

М.М. Полоз.

1930 П. перевели до Москви на посаду заст. голови Бюджетної комісії ЦВК СРСР. Там він працював до арешту органами НКВС СРСР 12 січня 1934. Був звинувачений у справі «Української військової організації» і 4 червня 1934 засуджений на 10 років виправно-трудових робіт. Відбував покарання на *Соловках*.

9 жовтня 1937 засуджений повторно, тепер — до смерті. Страчений в урочищі Сандормох.

8 березня 1957 рішенням Військ. трибуналу Київ. військ. округу П. був реабілітований (посмертно) за справою 1934 р. «за відсутністю складу злочину». 19 квітня 1957 Архангельський обласний суд РРФСР реабілітував П. справою 1937 «за недоведеністю злочину». 15 листопада 1988 Верховний суд РРФСР вирішив вважати справу П. 1937 р. закритою за відсутністю складу злочину.

Літ.: *Данилюк Ю.З.* ... Ніякої контрреволюційної роботи не вів. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Недостріляні. К., 2008; *Єфіменко Г.* За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень—травень 1922 р.). В кн.: Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки, вип. 19. К., 2010; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 39030.

Г.Г. Єфіменко.

ПОЛОНІЗА́ЦІЯ — 1) суспільно-політичне й культурно-цивілізаційне явище спольщення сфери

суспільного й культурного життя українських територій, а також втрати української національної ідентичності українською *елітою* й набування нею польської національної ідентичності внаслідок геополітичних та цивілізаційних змін упродовж 16 — першої половини 17 ст.

До певної міри П. була властива й західним українським землям (*Галичині* й *Холмщині*) з другої половини 14 ст. Вже *Казимир III* Великий намагався перетворити Галичину на польську провінцію, щедро роздаючи її землі за військову службу полякам та угорцям. Під протекцією короля до Галичини прямували католицькі місії, зокрема *францисканців* та домініканців. Зв'язок Галичини з Польщею став ще щільнішим після 1387, коли королева Ядвіга відібрала її від Угорщини. Польське просування на українські землі набуло системного характеру. В той час, як держава прагнула зміцнити свою владу на опанованих українських теренах, польська шляхта шукала нових територій для колонізації, здобувши тоді величезні маєтки, що раніше належали українському боярству. Разом з *магнатами* прибуло й чимало дрібної польської шляхти. Польське міщанство намагалося опанувати торгівлю, відтак у містах *магдебурзьким правом* могли користуватися лише католики, а українці втратили свої позиції у комерції. Потужним знаряддям П. виступила й польська Католицька церква. 1412 король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло* передав католикам стару православну кафедру у *Перемишлі*. 1434 у Галичині було скасовано українське право й запроваджено натомість польські уряди й суди.

Після *Люблінської унії 1569* простори українських земель виявилися відкритими для польської колонізації. Тут поширюються польські державні й культурні впливи. Внаслідок Люблінської унії шляхта обох держав, Польської й Литовської, отримала право володіти землями по всій *Речі Посполитій*. Це мало велике значення для польської шляхти, яка почала посуватися в Україну, випрошуючи у влади грамоти на так звані «пусті землі». Була зроблена ревізія усіх «пустих земель» у *Волинському воєводстві, Брацлавському воєводстві, Подільському воєводстві*. В Україні виростали величезні польські латифундії. М. *Грушевський* розглядав добу від Люблінської унії до Хмельниччини як період культурно-політичного наступу Польщі, «перенесення польського устрою й польських практик» в українські землі. Наголосивши на тотальному спольщенні української еліти Київщини й Брацлавщини перших десятиліть 17 ст., М. Грушевський вважав його першоосновою «іміграцію польських або спольщених елементів... з огляду на відносини колонізаційні». Д.*Дорошенко* зауважував: «Зрівняна й злита з масою польського шляхетства, живучи під польським правом і маючи раз у раз діло з польськими установами, українська шляхта руських провінцій дуже легко піддавалася полонізації. Тільки в більш глухих і далеких від центру околицях, на Поділлі задержала вона своє національне обличчя ще на кілька століть в своїй масі — принаймні до кінця XVII ст.» Зі свого боку, Н.Яковенко звертає увагу на «інтенсифікацію шлюбних зв'язків з польською знаттю» місцевої української еліти цієї доби, що невдовзі перетворилося «з одиничних випадків на тенденцію (не виключено — і моду)» й рано чи пізно мусило «привести до перетікання земель в руки нових свояків і родичів».

Під польськими впливами змінювався й побут української шляхти. Напіввійськовий спартанський побут 14—15 ст. перетворюється на розкішний: споруджуються великі палаци; поширюється польське вбрання, польські звичаї й мова. Відбувається процес стрімкої денаціоналізації — П. вищих верств суспільства. Спольщенню сприяли школи, значна частина яких перебувала в руках католицького духовенства. До певної міри польська освіта як транслятор загальноцивілізаційних ідей західноєвропейського Просвітництва відігравала прогресивну роль. Поширювалася й польська католицька пропаганда. Українське міщанство було обмежене у своїх правах, магдебурзьким правом користувалися майже виключно поляки й німці.

Причин для незадоволення різних верств українського суспільства П. було чимало. Польський уряд та шляхта дедалі зневажливіше ставилися до українського народу з його «хлопською» культурою, мовою й вірою. До певної міри засобом П. була й *Берестейська церковна унія 1596*. Спольщення та латинізація верхніх шарів української суспільності позбавляли її власної провідної верстви. Лише незначна частина українських магнатів не зрадила православній культурі (кн. *Василь-Костянтин Острозький* та ін.). Одночасно в Україні поширювалися вчення різних протестантських течій (гуситів, лютеран, кальвіністів). Провідну роль у боротьбі проти П. й збереженні прав Православної церкви відігравали українські міщани й створені ними церковні братства та школи при них.

За оцінкою Я. *Пеленського*, включення українських земель до Речі Посполитої 1569 було «обміркованим і реалістичним» кроком, оскільки «еластична прогресивна модель Польської держави середини XVI ст. відкривала сприятливі перспективи на майбутнє». З іншого боку, політична й ідеологічна деформація цієї моделі й, насамперед, раптовий відхід від принципів релігійно-національної толерантності до реакції, що стався на межі 16 — 17 ст., спричинили глибоку політичну кризу, яка з фатальністю вела державу до катаклізму. У цій кризовій ситуації польські магнати в Україні, за Н. Яковенко, слугували каталізатором вибуху: «Їхні почти, збройний контингент численних державців, слуг і клієнтів множили конфронтацію, доводячи до непримиренності соціальний антагонізм, релігійні протиріччя, незадоволення місцевої шляхти, несполучність шкали цінностей, врешті, провокуючи просто побутові сутички. І хоча факти свідчать, що наступ польського землеволодіння далеко не був таким всеохоплюючим, як прийнято вважати, однак усі негативні зміни в суспільному бутті асоціювалися в свідомості українців саме з королев'ятами-поляками — носіями нового, чужого режи-

му. Цю суму антагонізмів, що нагромадилася в сфері соціального і суспільного побуту, Богдан Хмельницький охарактеризував простими й вичерпними словами: «Поляк і спокій на Русі разом існувати не можуть».

Реакцією українського суспільства на П. були події *Національної революції 1648—1676.*

Після порозуміння Речі Посполитої з Османською імперією 1714 *Правобережна Україна* залишалася за Польщею. Спустошені внаслідок перманентних збройних конфліктів її землі слід було наново колонізувати. Це завдання взяли на себе польські магнати *Браницькі, Любомирські, Потоцькі, Сангушки, Тишкевичі, Чарторийські, Яблоновські*, що в їхніх руках опинилася більшість земельних володінь Правобережної України. На магнатських дворах зосереджувалася як челядь рядова шляхта, яка також шукала засобів для існування як посесори, орендарі або управителі великопанських маєтків. Появилося на Правобережжі й католицьке духовенство; відродилася за допомогою польського уряду й унія. За умов П. Правобережжя знову загострився польсько-український конфлікт. Українською відповіддю став *гайдамацький рух* й масштабний виступ — *Коліївщина* 1768—1769.

Після *Поділів Польщі 1772, 1793, 1795* російська адміністрація спершу толерувала П. Правобережної України, рахуючись з потужними впливами у ній лояльних до царату польських магнатів й провадячи лише повільну русифікацію регіону. Ситуацію радикально змінили *польське повстання 1830—1831* та *польське повстання 1863—1864*, коли урядовим Санкт-Петербургом було застосовано низку системних заходів щодо зменшення польських впливів на Правобережній Україні та посилення у ній російської присутності (ліквідація шляхом переведення до *Києва Кременецького ліцею* — провідного осередку збереження польської ідентичності у Правобережній Україні — й заснування на його базі Університету св. Володимира у Києві 1834, заслання й конфіскація маєтків польської шляхти — учасників повстань, ліквідація Кам'янецької дієцезії РКЦ 1866; та ін.). Одначе й наприкінці 19 ст. 3386 польських маєтків, зафіксованих 1890, попри деякі втрати, залишалися (за Д.*Бовуа*) «першорядною соціально-економічною силою» у Правобережній Україні.

У середині XIX ст. у Правобережній Україні з рухом хлопоманів розпочався діаметрально протилежний П. процес — повернення до української національної ідентичності полонізованої української шляхти й українізації частини польської шляхти в Україні, що представлений такими чільними постатями першого, культурницького етапу національно-визвольного руху, як В.*Антонович*, Т.*Рильський* та ін. Згодом їхню естафету підхопила нова генерація діячів кола В.*Липинського*.

З активізацією українського національного руху наприкінці XIX — на початку XX ст. сфера П. зменшується, а з відродженням Польської держави 1918 й виїздом до неї значної частини польських заможних верств та інтелігенції з опанованих російськими більшовиками українських теренів питання П., принаймні, для Центрально-Східної України втрачає актуальність;

2) поняття, яким окреслювалася польська ділянка політики коренізації, яка здійснювалася упродовж 1923 — середини 1930-х років й мала на меті здійснити комунізацію культурно-освітньої сфери та адміністративно-територіального ладу (Мархлевський польський національний район, польські сільради, судові камери, комуністична польськомовна преса тощо) польської національної меншини у підсовєтській Україні;

3) низка урядових заходів влади II Речіпосполитої щодо українського населення Польщі 1918—1939, покликана уніфікувати адміністративну й культурно-освітню сферу новопосталої держави та забезпечити державну й національну асиміляцію її української людності.

Депортаційні акції сталінського режиму 1944—46 (т. зв. «обмін населенням» з Польською Народною Республікою) спричинили виїзд до так званої «народної Польщі» значної частини польського населення УРСР. Відтак, за оцінкою О.*Субтельного*, «з виходом поляків в українській історії перестали існувати важливі, частіше антагоністичні, але нерідко стимулюючі стосунки». Контрастом на цьому тлі стало інтенсивне зростання рос. меншості в Україні й інтенсифікація процесу русифікації республіки.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5—6. Львів, 1905; *Pełeński J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 r.: Ideologia i korzyści — proba nowego spójrzenia. «Przegląd Historyczny», t. 65, z. 2. Warszawa, 1974; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів, 1991; *Субтельний О.* Україна: Історія. К., 1991; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939. Wrocław, 1994; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; *Його ж.* Битва за землю в Україні 1863—1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. К., 1998; *Nowak A.* Generała Bibikowa walka z «nierozsądną narodowością polską»: Dzieje jednego memoriału. В кн.: *Nowak A.* Od imperium do imperium: Spojrzenia na historik Europy Wschodniej. Kraków, 2004; *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). К., 2005; *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882—1914. Kraków, 2006; *Epsztein T.* Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska). Warszawa, 2008.

О.С. Рубльов.

ПОЛО́ННЕ — місто *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на р. Хомора (прит. Случі, бас. Дніпра). Населення 22,1 тис. осіб (2010).

Уперше згадується при описі подій 1169, коли на околиці П. здійснили набіг *половці*. У зв'язку з повідомленням, що це «град Богородиці Десятинної», першою датою в історії міста безпідставно вважають 996 — літописну дату спорудження *Десятинної церкви*. 1195 вел. кн. київ. *Рюрик Ростиславич* віддав П. волин. кн. *Роману Мстиславичу*. Імовірно, зруйноване 1240 монголами. Рештками давньорус. П. є городище (у наш час зруйноване) площею 1 га, датоване 12—13 ст.

Із 1494 — у володінні кн. *Острозьких* (із незначними перервами в серед. 16 ст.). 1510 кн. К.*Острозький* збудував у місті

нову фортецю. 1511 місту надано великокняжий привілей на 1 *ярмарок* (1518 підтверджений). 1603 заради розбудови міста міщани отримали 20-літнє звільнення від податків. Із 1607 де-факто мало *магдебурзьке право* (яке мали просити польс. короля затвердити). За інвентарем 1620, у П. налічувалося 902 будинки (464 — у Старому місті і 438 — у Новому), а за подимним реєстром 1629 — 970 *димів*. 1621 за дружиною місто здобув С.Любомирський, який бл. 1640 заклав тут новий замок, а навколо нього — новий міський центр, розпланований за принципом «ідеального» ренесансового міста у вигляді рівнобічного п'ятикутника з укріпленнями бастіонного типу. У місті проживала численна єврейс. громада.

У липні 1648 повстанці М.*Кривоноса*, порозумівшися з укр. частиною населення міста, здобули П. Якийсь час П. було сотенним центром *Волинського полку*. Місто опинилося на кордоні («по Случ») козац. д-ви і через постійні бойові дії швидко знелюдніло (утім старі укріплення не раз ставали опорними пунктами для багатьох армій до кінця 18 ст.). 1766 власник П. кн. М.Любомирський отримав королів. привілей на ярмарки в місті. Бл. 1780 власником П. (чи його частини) став кн. К.Понінський (1753—1817), якого 1781 в П. відвідав польс. король *Станіслав Август Понятовський*. Після кн. К.Понінського (або й одночасно з ним після 1780) містечком володів граф Т.Валевський (спадкоємець князів *Любомирських*), а згодом — графи Дуніни-Карвіцькі.

Адміністративно П. до 1793 належало до Кременецького пов. Волинського воєводства, згодом — до Новоград-Волинського пов. Ізяславського намісництва (1793—95) і *Волинського намісництва* (1795—96), а з 1797 — *Волинської губернії*. На 1846 в місті мешкало 3656 осіб, з них — 1400 євреїв (до поч. 20 ст. відсоток єврейс. населення лише зростав). На 1879 П. мало до 1 тис. дворів із 6682 жителями (місто поділялося на 7 частин, у яких почергово протягом року відбувалися ярмарки). 1897 в місті (з околицями) мешкало 16,3 тис. осіб. 1873

Полонне. Костьол св. Анни. Фото 2008.

через П. пройшла Києво-Брестська залізниця, що дало поштовх екон. розвитку міста. 1889 славутський фабрикант М.Шапіро заснував тут ф-ку «Фарфор і фаянс» (на 1914 вона мала 671 робітника, досьогодні це найпримітніше підпр-во П.).

На осінь 1917 П. перебувало у прифронтовій смузі російсько-австрійс. фронту, відтак саме численні солдатські підрозділи «робили революцію» в місті. Через близькість до стратегічно важливої залізничної гілки (*Шепетівка — Бердичів* — Козятин; нині місто Він. обл.) П. протягом 1917—20 ставало місцем численних боїв *громадянської війни в Україні 1917—1921*.

Із 1923 — райцентр: до 1930 — *Шепетівської округи*, 1932—37 — *Вінницької області*, із 1937 — Кам'янець-Подільської (із 1954 — Хмельн.) обл. 1938 П. отримало статус міста.

Від 6 липня 1941 до 8 січня 1944 П. окуповане гітлерівцями. У місті створено гетто (на території рад. концтабору 1936—52), мешканців якого згодом знищено. В околицях П. діяли партизани. 1962 Полонський р-н приєднаний до Шепетівського. 1967 відновлений. 1996 відбулося урочисте святкування 1000-ліття П.

Найпримітнішими пам'ятками П. є костьол св. Анни (1607), залишки земляної фортеці з мурованим бастіоном (17 ст.), садиба Карвіцьких (19 ст.), Покровська церква (1910).

Веб-сайт міста: http://polonne.com.ua.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971; *Трегубова Т.О.* Полонне — місто-фортеця XVII століття. В кн.: Мистецтво і сучасність. К., 1980; Місту Полонному — 1000 років: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15–17 червня 1995 року. Полонне, 1995; *Рибачок А.* Полонне: Історія та сучасність. Полонне, 2006.

Д.С. Вирський.

ПОЛО́НСЬКА-ВАСИЛЕ́НКО Наталія Дмитрівна (13.02(31.01). 1884 — 08.06.1973) — історик, археолог, архівіст. Д-р істор. н. (1940). Н. в м. *Харків*. Закінчила Києво-Фундуклеївську жін. г-зію (1900), київ. Вищі жін. курси (1911) і Київ. ун-т (1913). На Вищих жін. курсах працювала асистентом по кафедрі рос. історії та кафедрі методики 1912—15. У Київ. ун-ті 1913 вела семінарські заняття з історії Росії.

1915 здала магістерські іспити і наприкінці 1916 була удостоєна посади приват-доцента Київ. ун-ту. Брала участь у діяльності багатьох наук. т-в, насамперед історичних: *Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва* (1911), київ. *Історичного товариства Нестора-літописця* (1912), *Таврійської вченої архівної комісії* (1916).

1917 П.-В. виступила одним з ініціаторів заснування Київ. археол. ін-ту. Вчений секретар цієї інституції (1918—24). У Київ. археол. ін-ті читала курс археології Росії та України, вела семінарські заняття. Завідувала музеєм старожитностей Київ. ун-ту (1918—20). Викладач і директор київ. трудової школи № 56 (1921—23).

Із 1924 — співробітник ВУАН, де працювала під кер-вом акад. Д.*Багалія* над дослідженням історії Пд. України та Запорожжя 18 ст., 1925—27 — архів. реєстратор і помічник ученого архівіста Центр. архіву давніх актів. У травні 1926 була учасницею 1-го Всеукр. з'їзду архівістів України.

Із 1929 — член Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України. Учений секретар Комісії для виучування соціально-екон. історії України 18—19 ст. (1929—34).

1930 була обрана членом Археогр. комісії ВУАН. У травні 1932 разом з архівістом М.*Тищенком* розробила план видання «Архіву Запорізької Січі» у 8-ми т.

Із жовтня 1934 — співробітник Рукописного відділу Всенар. б-ки України. Старший наук. співробітник сектору феодалізму Ін-ту історії України АН УРСР (1938—41). У жовтні 1940 в *Москві* захистила докторську дис. на тему: «Очерки по истории заселения южной Украины в середине XVIII века (1734—1775)».

У листопаді 1940 відновила професорство в Київ. ун-ті.

На поч. 1941 очолила великий колектив, що мав написати й видати 4-х тому «Історію м. Києва».

Із початком гітлерівської окупації *Києва* 20 жовтня 1941 очолила Археол. ін-т, а з грудня 1941 — і Київ. центральний архів давніх актів (із травня 1942 — на правах відділу Гол. істор. архіву).

1942 — співробітник Музею-архіву переходової доби історії м. Києва.

У вересні 1943 виїхала спочатку до *Львова*, а потім — на еміграцію. Професор *Українського вільного університету* в Празі (нині столиця Чехії; 1944—45) та в Мюнхені (Німеччина; 1945—73). Декан філософічного ф-ту УВУ (1945—72). Дійсний член *Українського історичного товариства* (1965—73), УВУ і *Наукового товариства імені Шевченка*, а з 1953 — і Міжнар. академії наук у Парижі (Франція).

П. в м. Дормштадт, похована в м. Новий Ульм (обидва міста в Німеччині).

Праці: Происхождение и состав Русской правды. В кн.: Русская история в очерках и статьях, т. 1. К., 1910; Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом, вып. 1—3. К., 1913—1914; Перший Всеукраїнський з'їзд архівних робітників в Харкові. «Бібліографічні вісті» (К.), 1926, № 1; Історики Запоріжжя. В кн.: Ювілейний збірник на пошану акад. Дмитра Івановича Багалія. К., 1927; Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження Запоріжжя. В кн.: Нариси з соціяльно-економічної історії України: Праці комісії соціяльно-економічної історії України, т. 1. К., 1932; До історіографії Запоріжжя XVIII століття (Леклерк і Болтін). «Записки Історичного і Філологічного відділення Львівського державного університету» (Львів), 1940 т. 1; Професор д-р О.Оглоблин. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1955; Українська академія наук, ч. 1—2. Мюнхен, 1955—58; Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. «ЗНТШ» (Париж—Чикаго), 1962, т. 173; Запоріжжя XVIII століття та його спадщина, т. 1—2. Мюнхен, 1965—67; Історія України, т. 1—2. Мюнхен, 1972—76.

Літ.: *Винар Л.* Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське історичне товариство. «Український історик», 1969, № 1/3; *Омельченко В.* Наталія Полонська-Василенко (з нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-академічної діяльності. Там само; *Винар Л.* Матеріяли до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко. «Український історик», 1983, № 2—4; *Моргун О.* До життєпису Наталії Полонської-Василенко-Моргун. Там само; *Пазуняк Н.* Постать великої ученої. «Свобода», 1983, 8—10 листопада; *Білокінь С.* Н.Д. Полонська-Василенко — історик, філософ, біограф. «Книжник», 1991, № 4; *Верба І.В.* «Запорізька матка»: Н.Д. Полонська-Василенко: Короткий нарис життя та діяльності. «Старожитності», 1992, № 20; *Мазур І.Д., Водотика С.Г.* Н.Д. Полонська-Василенко як історик Запоріжжя. В кн.: Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії, вип. 2/3. К., 1992; *Верба І.В.* Н.Д. Полонська-Василенко. «Київська старовина», 1993, № 5; *Його ж.* Н.Д. Полонська-Василенко: Сторінки життєвого та творчого шляху. «УЇЖ», 1993, № 7/8, *Верба І.В., Водотика С.Г.* Документи архівосховищ України про життєвий і творчий шлях Н.Д. Полонської-Василенко. «Архіви України», 1993, № 4/6; *Верба І.В. та ін.* Н.Д. Полонська-Василенко: Історично-біографічний нарис життя та діяльності. В кн.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993; *Ульяновський В.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: Сторінками життєпису. В кн.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 1. К., 1995; *Верба І.В.* Археографічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко. К., 1996; *Його ж.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884—1973). К., 2000; *Швайба Н.* Постать Петра Калнишевського в українській історіографії 1920 та 1930-х років. В кн.: Козацька спадщина, вип. 3. Нікополь, 2006; *Верба І.В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884—1973). Ніжин, 2008; Н.Д. Полонська-Василенко: покажчик документальних матеріалів в архівах України. К.—Запоріжжя, 2008.

І.В. Верба.

ПОЛОУ́С Федір (р. н. і р. с. невід.) — козац. старшина. 1590 стояв із козаками в Білорусі і брав *стації* з місц. *шляхти* від імені козац. гетьмана В.Чановицького. У травні—червні 1595 знову стояв із козаками в шляхетських маєтках на білорус. *Поліссі*. Потім зайняв Бобруйськ (нині місто Могильовської обл., Білорусь), а звідти рушив на *Київ*. 1598 брав участь у міжусобній боротьбі серед запороз. козаків. Прихильники П. обрали його *гетьманом* на противагу представнику поміркованої старшини Т.*Байбузі*. Справа дійшла навіть до збройної сутички між обома сторонами. Подальша доля П. не відома.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Лепявко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

Н.Д. Полонська-Василенко.

Симеон Полоцький.

ПО́ЛОЦЬКИЙ Симеон (у миру — Самуїл Омелянович Петровський-Ситнянович; 1629—25.08. 1680) — білорус. церк. і літ. діяч, проповідник, педагог, видавець. Родом із м. Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь), імовірно, із міщанської родини. 1637—43 та 1650—51 навч. в Київ. колегіумі, вивчив латину, прослухав курси поетики й риторики. Продовжив освіту у Віленській академії. 1656 прийняв постриг у Полоцькому Богоявленському монастирі, був там учителем *братської школи*. 1664 назавжди переїхав до *Москви*, де став учителем лат. мови в школі при Заїконоспаському монастирі. 1667 запрошений рос. царем *Олексієм Михайловичем* для навчання і виховання царевичів Олексія Олексійовича і *Федора Олексійовича* та царівни *Софії Олексіївни*. Брав участь у боротьбі з розкольництвом у рос. правосл. церкві, дискутував з його ідеологом протопопом Аввакумом. Автор праці «Жезл правления», в якій відстоював главенство світської, а не церк. влади. Проповідник, поет, драматург, автор підручників, яскравий представник києво-могилянської вченості, який ставив своїм завданням поширення освіти, знань серед одновірного рос. народу. Автор проекту створення в Москві вищої школи за типом Київ. колегіуму з розширеною програмою (передбачалося вивчення права), схваленого царем і реалізованого вже після смерті П. в *Московській слов'яно-греко-латинській академії*. Відкрив 1679 у Москві незалежну від моск. патріарха Йоакима друкарню, де видавав навч. літературу і книги для читання: «Букварь языка славенска», «Тестамент или завет

Полтава. Колона Слави. Фото 2009.

Василия царя греческого к сыну его Льву Философу», «Повесть о преподобном отце Варлааме пустынножителе и Иосафе царе Индийском». Автор багатьох поетичних творів, серед них — дидактична збірка «Вертоград многоцветный», яка містить і моральні настанови, і відомості істор. змісту, сентенції, дає трактування різних термінів, «Псалтырь рифмованная», що є перекладом віршами псалмів Давида. П. належать 2 віршовані п'єси «Комидия о блудном сыне» і «Трагедия о Навходоносоре царе», багато панегіриків, адресованих царю Олексію Михайловичу та його родині, об'єднаних у збірку «Рифмологион». Його твори написані під впливом естетики *бароко*. П. започаткував у Москві шкільні вистави, т. зв. декламації. Поетична творчість П. сприяла розвиткові в рос. літературі нових для неї жанрів поезії і драматургії, утвердженню худож. стилю бароко. Підтримував зв'язки з києво-могилянськими діячами, сприяв розповсюдженню в Москві праць Лазаря *Барановича* «Меч духовний» та Інокентія *Гізеля* «Мир с Богом человеку». Мав чималу б-ку, яка після його смерті дісталася учню й послідовнику С.Медведєву.

П. у м. Москва.

Тв.: Избранные сочинения. М.—Л., 1953.

Літ.: *Білецький О.* Симеон Полоцький та українське письменство XVII ст. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1927; *Панченко А.М.* Русская стихотворная культура XVII века. Л., 1973; *Былинин В.К., Грихин В.А.* Симеон Полоцкий и Симон Ушаков: К проблеме эстетики русского барокко. В кн.: Барокко в славянских культурах. М., 1982; *Морозов А.А.* Симеон Полоцкий и проблемы восточно-славянского барокко. Там само; *Ботвинник М.* Откуда есть пошел Букварь. Минск, 1983.

О.М. Дзюба.

ПОЛТА́ВА — місто обласного підпорядкування *Полтавської області*, обласний і районний центр. Розташов. на правому березі р. Ворскла (прит. Дніпра). Населення 300,5 тис. осіб (2010).

За археол. даними, з 9 ст. в істор. центрі сучасної П. (на Івановій горі) існувало поселення *роменської культури* — літописних *сіверян*. Воно складалося з *городища* і великого с-ща та було, як припускають, центром одного з «малих» сіверянських племен. На поч. 11 ст. поселення було знищене — ймовірно, військом київ. або черніг. князя. На його місці в 11—12 ст. виник давньорус. «город», який мав *дитинець* площею до 1 га і *посад* площею до 40 га. Слідів руйнувань, пов'язаних із *монголо-татарською навалою*, не виявлено. У 2-й пол. 13 ст. припинилося життя на посаді, а наприкінці 14 ст. — на городищі. Вважають, що поселення було знищене татарами 1399 після розгрому військ вел. кн. литов. *Вітовта* на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Населений пункт, що існував на місці П. в 9—14 ст., прийнято ототожнювати з літописною Лтавою, яку згадано в *Іпатіївському літописі* під 1174.

Культ. шар 15—16 ст. в П. не виявлено.

У родоводі князів *Глинських,* створеному в 16 ст., йдеться, що П. була серед володінь їхнього легендарного предка, подарованих йому Вітовтом. Проте ці відомості не є достовірними і можуть лише свідчити про існування топоніма «Полтава» в 16 ст.

Полтава. Спаська церква. Листівка початку 20 ст.

Першим документальним свідченням про П. є грамота польс. короля *Сигізмунда III* Ваза, якою «пуста слобода, звана Пултава» надається корол. секретареві Б.Обалковському (1630). 1634, під час *російсько-польської війни 1632—1634*, біля П., яка на цей час вже мала укріплення, зазнав поразки рос. загін. Із 1636 П. належала *гетьману великому коронному* С.*Конецпольському.* Після його смерті (1646) П. захопив кн. Я.*Вишневецький.*

Із 2-ї пол. 17 ст. П. де-факто була самоврядним містом, хоча офіційно *магдебурзького права* не отримувала.

Від початку *Національної революції 1648—1676* П. — центр *Полтавського полку.* 28 (18) червня 1658 біля її стін гетьман І.*Виговський* розгромив сили повстанців на чолі з першим полтав. полк. М.*Пушкарем* (див. також *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—1658*), після чого місто спалили переможці. Полтавську фортецю одразу після цього відбудували, 1659—68 в ній стояв рос. гарнізон на чолі з *воєводою.* 1693 її намагалися здобути татари, яких привів П.*Іваненко* (Петрик). Під час *Північної війни 1700—1721* в січні 1709 до міста було введено рос. гарнізон під орудою полк. О.*Келіна*, який у квітні — червні 1709 за підтримки місц. козаків та міщан витримав облогу швед. військ, очолюваних швед. королем *Карлом XII*, і їхніх укр. союзників на чолі з І.*Мазепою. Полтавська битва 1709* зробила місто знаним в усій Європі і перетворила його назву на символ: для росіян — символ слави, для шведів і свідомих українців — символ драматичної поразки. (Саме завдяки «славетному минулому» П. в 1802 зробили губернським містом, хоча на цю роль більше підходили *Лубни*, які мали більше населення і краще геогр. положення.) Після ліквідації Полтав. полку (1775) П. — повітове місто *Новоросійської губернії*, 1783—96 — *Катеринославського намісництва*, із 1796 по 1802 — *Малоросійської губернії.*

Із 1802 П. — центр *Полтавської губернії*, 1802—37 — резиденція малорос. генерал-губерна-

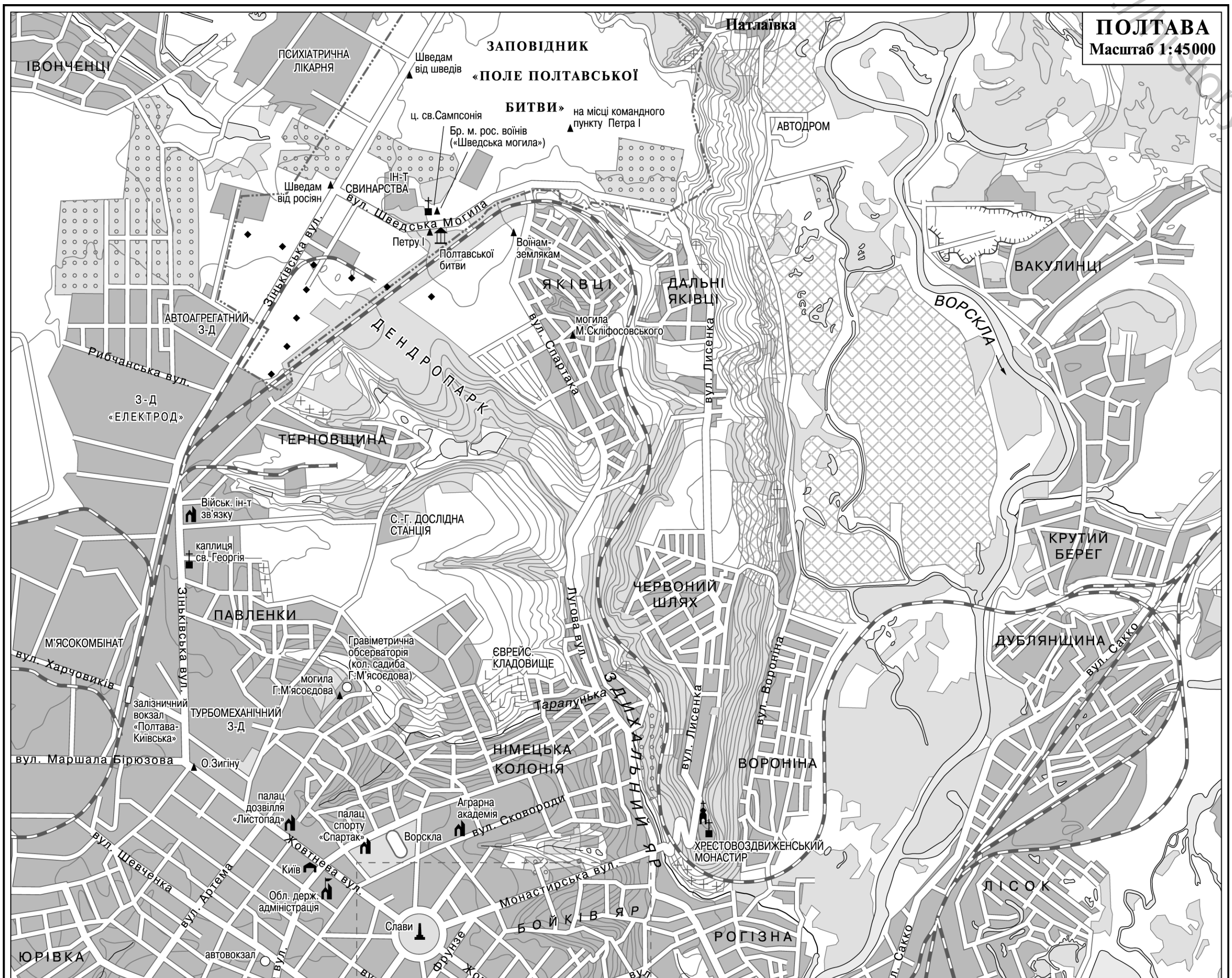
ПОЛТАВА
Масштаб 1:45000
Патлаївка
ІВОНЧЕНЦІ
ПСИХІАТРИЧНА ЛІКАРНЯ
ЗАПОВІДНИК «ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ»
Шведам від шведів
на місці командного пункту Петра І
ц. св.Сампсонія
Бр. м. рос. воїнів («Шведська могила»)
АВТОДРОМ
Шведам від росіян
ІН-Т СВИНАРСТВА
вул. Шведська Могила
Петру І
Полтавської битви
Воїнам-землякам
ЯКІВЦІ
ДАЛЬНІ ЯКІВЦІ
ВАКУЛИНЦІ
ВОРСКЛА
Зіньківська вул.
АВТОАГРЕГАТНИЙ З-Д
ДЕНДРОПАРК
могила М.Скліфосовського
вул. Спартака
вул. Лисенка
Рибчанська вул.
З-Д «ЕЛЕКТРОД»
ТЕРНОВЩИНА
Військ. ін-т зв'язку
каплиця св. Георгія
С.-Г. ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ
КРУТИЙ БЕРЕГ
ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ
Лугова вул.
ПАВЛЕНКИ
М'ЯСОКОМБІНАТ
вул. Харчовиків
Гравіметрична обсерваторія (кол. садиба Г.М'ясоєдова)
могила Г.М'ясоєдова
ЄВРЕЙС. КЛАДОВИЩЕ
ДУБЛЯНЩИНА
вул. Сакко
вул. Вороніна
залізничний вокзал «Полтава-Київська»
ТУРБОМЕХАНІЧНИЙ З-Д
Таралунька
ЗДИХАЛЬНИЙ ЯР
вул. Маршала Бірюзова
О.Зигіну
НІМЕЦЬКА КОЛОНІЯ
ВОРОНІНА
палац дозвілля «Листопад»
палац спорту «Спартак»
Аграрна академія
вул. Сковороди
Ворскла
ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР
вул. Шевченка
вул. Артема
Жовтнева вул.
Київ
Обл. держ. адміністрація
Монастирська вул.
ЛІСОК
БОЙКІВ ЯР
Слави
РОГІЗНА
ЮРІВКА
автовокзал
вул. Енгельса
Сінна вул.
вул. Фрунзе
вул. Пушкіна
вул. Леніна
Жовтнева вул.
вул. Панянка
Успенський собор
ІВАНОВА ГОРА
ПОДІЛ
Локомотив
торгово-розважальний центр «Конкорд»
автовокзал
вул. Шевченка
МАЗУРІВКА
залізничний вокзал «Полтава-Південна»
Коломак
бр. м. жертв фашизму
меморіал Слави
вул. Миру
Турист
ц. св.Пантелеймона
могила І.Котляревського
вул. Фрунзе
вул. Леніна
Технологічний ін-т
ОГНІВКА
КОБИЩАНИ
КОБИЩАНСЬКИЙ ЯР
Співоче поле
ГЕРІВКА
вул. Красіна
могила П.Мирного
вул. К.Лібкнехта
КЛИМІВКА
Кафедральний собор (Макаріївська ц.)
культурно-розважальний центр «Мир»
вул. М.Грушевського
П.Мирного
Очеретянка
ЛЕВАДА
ОЧЕРЕТЯНКА
вул. Фрунзе
вул. Кагамлика
просп. М.Вавилова
вул. Соссюри
ЗАЛІЗНИЧНИЙ
Інтурист-Полтава
З-Д «ПРАПОР»
Південна вул.
Київське шосе
Харківське шосе
Копили
ЦЕНТР. МІСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Межа заповідника «Поле Полтавської битви»
Пам'ятні знаки на місці редутів
Дачі
Нижні Млини
Скорочення:
бр. м. – братська могила
ц. – церква

торів (див. *Малоросійське генерал-губернаторство*), двоє з яких — князі О.*Куракін* і М.В.*Рєпнін* — зробили значний внесок у розвиток міста. Із 1847 в П. перебували ієрархи, які очолювали Полтавсько-Переяслав. (Полтав.) єпархію.

До кінця 18 ст. П. складалася з фортеці та передмість. Важливу роль відігравав *Полтавський Хрестовоздвиженський монастир*, заснований 1650. У 2-й пол. 18 ст. в П. почали будувати цегляні храми (до цього всі вони були дерев'яними, за винятком монастирського Хрестовоздвиженського собору), найбільшим з яких був Успенський собор (завершено 1770). Уже в 2-й пол. 18 ст. фортеця втратила своє значення, її вали розкопали на поч. 19 ст., коли почав здійснюватися проект перепланування П., затверджений 1803. За проектом архіт. М.Амвросимова було створено новий центр міста — Круглу площу, навколо якої розташувалися адм. та громад. будівлі у стилі *класицизму*. 1810 відкрито будинок стаціонарного театру.

1809 виникла нім. колонія, засновниками якої були ремісники-сукнороби.

У 1-й пол. 19 ст. П. стала значним центром освіти (серед заснованих навч. закладів — г-зія (1808), *інститут шляхетних дівчат* (1818), кадетський корпус (1840), духовне уч-ще) та культурно-громад. життя. 1808—12 і 1817—21 тут діяв Полтав. вільний театр, що поклав початок укр. професійному театрові; до 1819 діяла масонська ложа «Любов до істини» (див. *Масонство*), пол-

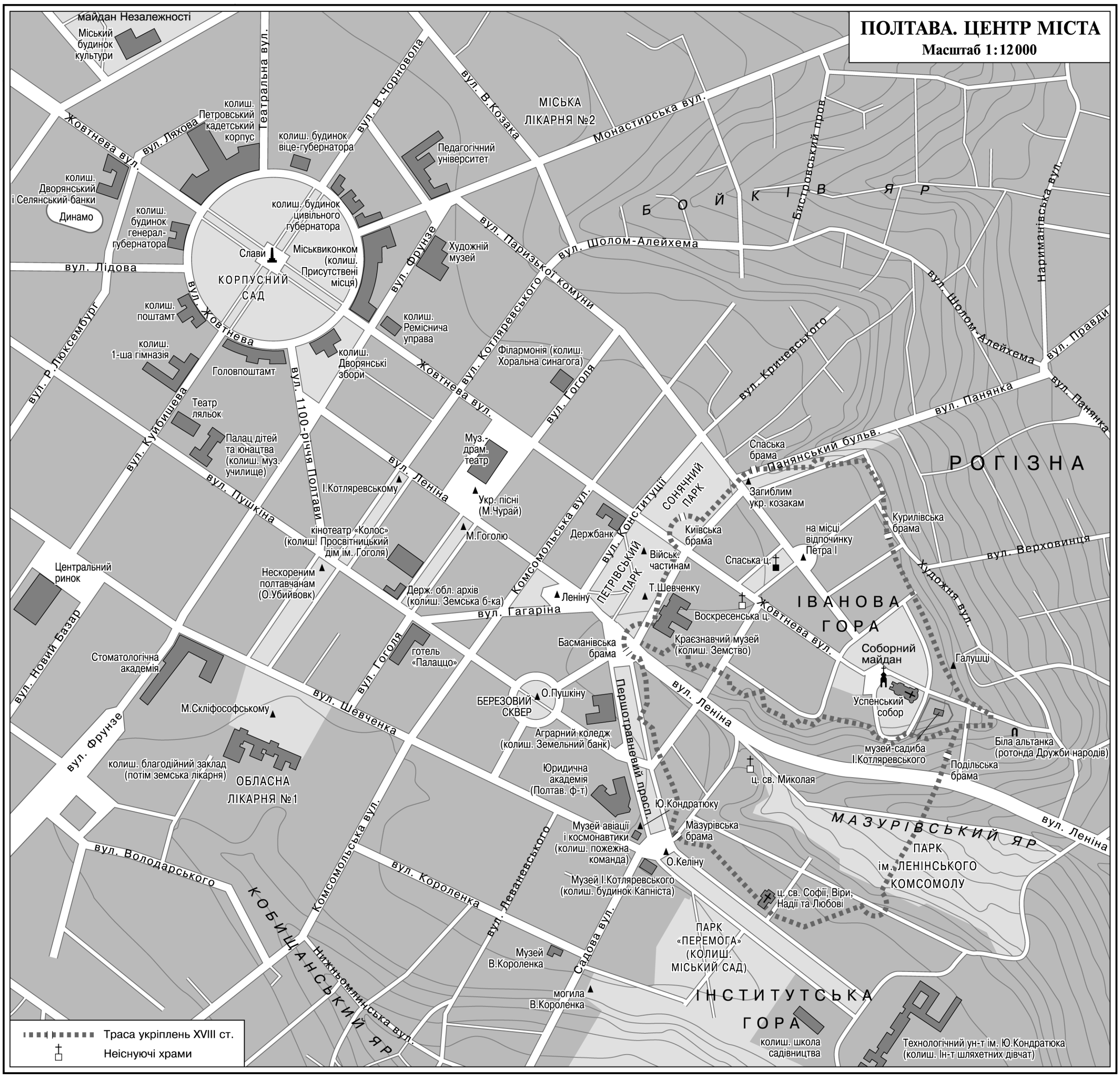

тавці брали участь у русі декабристів (див. *Полтавська управа*) та в діяльності *Кирило-Мефодіївського товариства*. Наприкінці 1850-х рр. виникла Громада (див. *Громади*), яка налічувала бл. 60 членів. 1903 засновано *Полтавську губернську вчену архівну комісію*, 1906 — *Полтавське товариство «Просвіта»* і перше в Україні вид-во пед. літератури «Український вчитель».

Важливими подіями в житті міста були відкриття пам'ятника І.*Котляревському* (1903) і святкування 200-річчя Полтав. битви (1909).

Екон. піднесенню міста в 2-й пол. 19 ст. дуже посприяло переведення з *Ромнів* до П. одного з найбільших у Рос. імперії Іллінського ярмарку (1852) і підведення до П. залізниці (1870). 1871 відкрилися Гол. паровозні майстерні, що стали найбільшим підпр-вом міста. Збільшилася роль пром-сті, провідною галуззю якої була харчова.

1917—19 влада не раз змінювалася: *більшовики* (6 січня — 8 квітня 1918, 19 січня — 30 липня 1919, із 11 грудня 1919), *Українська Народна Республіка* (із 9 квітня 1918), *Українська Держава* (травень — 27 листопада 1918), *Директорія* УНР (27 листопада 1918 — 19 січня 1919), денікінці (30 липня — 11 грудня 1919).

1923—30 П. — центр *Полтавської округи*, а з 1937 — центр Полтав. обл.

Під час гітлерівської окупації (18 вересня 1941 — 23 вересня 1943) в П. були розташовані штаби групи армій *«Південь»*, 6-ї армії, ін. великих військ. з'єднань. У місті діяло кілька підпільних орг-цій, у т. ч. група *«Нескорена полтавчанка»*, очолювана О.*Убийвовк*. 1944—45 полтав. аеродром використовувався амер. важкими бомбардувальниками (див. *Човникові операції ВПС США*).

У повоєнний час П. перетворилася на значний індустріальний центр із розвинутими машинобудуванням, металообробкою та легкою пром-стю. Серед споруджених у цей час об'єктів — будівлі музично-драматичного (1958) і лялькового (1960) театрів. На поч. 1990-х рр. у місті діяло 5 вищих навч. закладів.

Уродженцями П. є П.*Величковський*, І.Котляревський, М.*Ярошенко*, фундатор зібрання Полтав. краєзнавчого музею П.Бобровський, економіст Л.Хінчук, А.*Луначарський*, С.*Петлюра*, 2-й президент Ізраїлю Бен-Цві Іцхак, В.*Холодна*, Ю.*Кондратюк*, патріарх *Мстислав* (Скрипник), М.*Гришко*, І.*Францевич*, С.*Брауде*, артист Ю.Тимошенко (сценічний псевд. — Тарапунька), С.*Висоцький*. У П. жили і працювали М.*Щепкін*, М.*Остроградський*, хірург М.Скліфосовський, О.*Русов*, П.*Мирний*, І.*Павловський*, В.*Короленко*, С.*Васильківський*, В.*Кричевський*, А.*Макаренко*.

Пам'ятки арх-ри: собор і дзвіниця Хрестовоздвиженського монастиря (17—18 ст.), Успенський собор (1748—70, зруйновано 1934, відтворено 2000—04) та його дзвіниця (1774—1801), Спаська церква (1705—06), ансамбль Круглої площі (1805—11), Свято-Сампсоніївська церква (1852—56), кілька громад. будівель поч. 20 ст., у т. ч. будинок земства (1908; нині *Полтавський краєзнавчий музей*).

Численні пам'ятники, пов'язані з Полтав. битвою, зокрема колона Слави (1811). Пам'ятники І.Котляревському, Т.*Шевченку* (1926), М.*Гоголю* (1934), М.*Чурай* (українській пісні; 2006) та ін.

Музеї: краєзнавчий, історії Полтав. битви (у складі заповідника *«Поле Полтавської битви»*), художній, авіації та космонавтики, дальньої і стратегічної авіації, меморіальні музеї І.Котляревського, В.Короленка, П.Мирного.

Літ.: *Грушевський М.С.* Слобода Полтава в 1630 р. «ЗНТШ», 1895, т. 6, кн. 2 (перевид. в кн.: *Грушевський М.С.* Твори, т. 5. Львів, 2003); *Падалка Л.В.* По вопросу о времени основания города Полтавы. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1896, кн. 10; *Бучневич В.* Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902; *Павловский И.Ф.* Полтава. Исторический очерк ея как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами. 1802—1856. Полтава, 1910; *Ігнаткін І.О., Вайнгорт Л.С.* Полтава. К., 1966; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Полтава: Історичний нарис. Полтава, 1999 (http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3685); *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Коваленко О.* Від Лтави до Полтави: Проблема безперервності існування міста. В кн.: Датування міста як проблема історичної урбаністики: Європейський та український досвід. Дніпропетровськ, 2008; *Її ж.* Полтавський магістрат XVII—XVIII ст. «Наукові записки» (Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка), 2008, Серія: Історичні науки, вип. 11; *Кулаковський П.* Колонізаційна діяльність Конецпольських на Київському Задніпров'ї. «ЗНТШ» (Львів), 2008, т. 256; Web: «Історія Полтави»: http://histpol.pl.ua.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман.

Полтава. Пам'ятник Марусі Чурай (пам'ятний знак Українській пісні). Художник А. Чернощоков, скульптор А. Коришев. 2006.

ПОЛТА́ВА Петро (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Федун Петро Миколайович; підпільні псевдоніми — Волянський, Север; 23.02.1919—23.12. 1951) — теоретик укр. *націоналізму*, практик його втілення в підпільній національно-визвол. боротьбі *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії*. Н. в с. Шнирів (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.). 1938 закінчив укр. г-зію в *Бродах*, із 1939 — студент-медик у *Львові*. Мобілізований до Червоної армії, брав участь у *Другій світовій війні*. Після звільнення з нім. полону продовжив вивчення медицини у Львів. ун-ті (1942—44), одночасно працював в Юнацтві ОУН, згодом редагував його орган «Юнак». Крайовий провідник Юнацтва ОУН на західноукр. землях (1942—43), комендант школи кадрів Юнацтва ОУН у Карпатах (літо 1944), нач. політвиховного відділу Крайового військ. штабу УПА-Захід (1944—46) та Гол. військ. штабу УПА (1946—49), керівник Гол. осередку пропаганди при Проводі ОУН; керівник Бюро інформації УГВР (1946—51). Із літа 1948 — член Проводу ОУН, з 1950 — майор, політвиховник УПА, кооптований член *Української головної визвольної ради* (УГВР), заст. ген. секретаря УГВР.

Петро Полтава.

Талановитий публіцист, автор книжок-розробок ідейно-світоглядних, соціологічно-історіософічних, політично-програмних та виховно-пропагандистських проблем укр. національно-визвол. руху. Праці П. справили великий вплив на формування ідейної спрямованості повстанського руху та на творення програмових положень Укр. нац. фронту.

Нагороджений Срібним Хрестом Заслуги (1947), Золотим Хрестом бойової заслуги 1-го ст. та медаллю «За боротьбу в особливо важких умовах».

Загинув у бою проти ВВ МДБ УРСР, які натрапили на його криївку в лісі біля с. Новошин (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.).

Тв.: Збірник підпільних писань. Мюнхен, 1959; Україна погибає! Хто винуватий в цьому? (1948). В кн.: Україна в минулому, вип. 3. 1993; Хто такі бандерівці та за що вони борються: Популярна брошура для підрадянського читача (1948). Дрогобич, 1991; Дрогобич, 1995; Форма і тактика ОУН у боротьбі за Українську самостійну соборну державу єдино правильні (1950). Стрий, 1993; Концепція самостійної України, т. 1. Львів, 2008.

Бібліогр.: *Содоль П.* УПА, 1943—1949: Довідник, ч. 2. Нью-Йорк, 1995; *Кокін С.А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ, вип. 1. К., 2000.

Літ.: Дискусія УРДП з краєвою ОУН [І. Майстренко — П. Полтава]. «Вперед», 1950, № 4; Некролог. «Ukrainian Quarterly», 1951. Vol. IX; *Мартиненць В.* Ідеологія організованого й так званого волевого націоналізму. Вінніпег, 1954; *Мірчук П.* За чистоту позицій українського визвольного руху. Мюнхен—Лондон, 1955; *В.К.Б.* Мій друг Петро Полтава: Спогади. «Український самостійник», 1962, № 10; *Гулик І.* Петро Полтава і його концепція української державності. «Державність», 1992, № 3; *Зеленчук М.* Хто був Петро Полтава? Там само, 1992, № 4; *Кук В.С.* Маловідома брошура П. Полтави. В кн.: Україна в минулому, вип. 3. К.—Львів, 1992; *Потічний П.* Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни. «Сучасність», 1992, № 7; *Содоль П.* УПА, 1943—1949: Довідник, ч. 1. Нью-Йорк, 1994; *Дичковська Г.* Світоглядні концепції Петра Полтави. «Визвольний шлях», 1995, № 8; Український національний фронт: Дослідження. Документи. Матеріали. Львів, 2000; *Гринів О.* Українська націологія. Львів, 2004; *Мельник В.* Рогатинці в боротьбі за волю. Івано-Франківськ, 2005; *Іщук О.* Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федуна у 1944—1951 рр. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

ПОЛТА́ВЕЦЬ-ОСТРЯНИ́ЦЯ Іван Васильович (26.09.1890—1957) — військ. і політ. діяч, полковник *Збройних сил Української Держави 1918.* Н. в с. Суботів (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Походив із давнього козацько-старшинського роду, нащадок козац. полковника Степана Остряниці. Закінчив Сум. кадетський корпус і Чугуївське військ. уч-ще (1914). Учасник *Першої світової війни*, служив у 75-му піх. Севастопольському полку, за бойові заслуги був нагороджений Георгіївською зброєю. Штабс-капітан рос. армії.

Закінчив Офіцерську стрілец. школу в Оранієнбаумі (нині м. Ломоносов у складі Петродворцового р-ну *Санкт-Петербурга*), служив у запасному броньованому дивізіоні в Петрограді (нині м. С.-Петербург), після *Лютневої революції 1917* брав участь в українізації військ. частин. За його активною участю в Україну були повернуті вивезені царською адміністрацією запоріз. козац. прапори та клейноди. У жовтні 1917 був організатором *Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва*, на якому обраний ген. писарем. За часів *Української Держави* — ген. писар власної канцелярії *гетьмана* України П.*Скоропадського*. У грудні 1918 разом із П.Скоропадським виїхав в еміграцію. Із 1919 жив у Німеччині. У січні 1921 виступив як розкольник гетьман. руху, заснував Укр. вільнокозац. т-во, згодом — Укр. нац. козац. т-во, яке існувало із січня 1923 в Мюнхені (Німеччина) і мало виразний авторитарний характер. Видавав газ. «Український козак». 1926 проголосив себе «гетьманом і національним вождем всієї України обох боків Дніпра та військ козачих і запорозьких».

І.В. Полтавець-Остряниця. Фото 1918.

1935 заснував у Мюнхені політ. орг-цію *Український національний козацький рух* (УНАКОР). Політ. платформа УНАКОРу, викладена в його статуті, наближалася до програми Націонал-соціаліст. робітничої партії Німеччини від 24 лютого 1920. У ній наголошувалося на близькості з націонал-соціаліст. рухом та італ. фашист. рухом. Видавав друкований орган УНАКОРу — «Бюлетень українського козацтва» (Мюнхен, 1935). Гол. мету УНАКОР вбачав у необхідності створення укр. козац. націонал-соціаліст. укладу нар. життя. З огляду на вкрай правий характер політ. платформи УНАКОРу орг-ція не мала підтримки серед укр. політ. еміграції. Після поразки Німеччини в *Другій світовій війні* її лідер відійшов від активної політ. діяльності.

П. у м. Мюнхен.

Літ.: *Євтимович В.* Перше ставлення в гетьмана. В кн.: За велич нації: У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави. Львів, 1938; *Prokoptschuk G.* Ukrainer in München, bd 1. München, 1958; *Лободаєв В.* Спроба відродження козацтва за часів правління гетьмана П. Скоропадського. В кн.: Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика, вип. 1. К., 2000; *Осташко Т.* Український козацький рух в еміграції (1919—1939). Там само.

Т.С. Осташко.

«ПОЛТА́ВСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. орган Полтав. правосл. єпархії. Видавався в *Полтаві* 1863—1918. Видання складалося з офіц. та неофіц. частин. В офіц. частині вміщувалися урядові постанови, розпорядження Святішого Синоду і кер-ва єпархії. У неофіційній — друкувалися розвідки та матеріали з історії правосл. церкви й на історико-краєзнавчі теми, зокрема про Переяславсько-Полтав. семінарію (1890, № 10, 21), *Густинський Свято-Троїцький монастир* і Сліпородський монастир (1864, № 3—6; 1886, № 6—7, 11), Переяславську (1891, № 10—11) та Полтавську (1874, № 17, 19—20) єпархії, Лубенську церкву 1692 (1888, № 4), розмежування єпархій у Малоросії на-

прикінці 17 ст. (1899, № 24), монастирські землі на Наддніпрянщині в 16 ст. (1906, № 12), матеріальне становище Переяслав. семінарії у 18 ст. (1906, № 7), монастирі Полтав. єпархії (1901, № 19—21, 23, 30—31; 1902, № 20, 22, 25), архіпастирів Полтавсько-Переяслав. єпархії (1867, № 19—24), Спасо-Преображенський скит *Великобудищанського Свято-Троїцького монастиря* (1899, № 29), Свято-Успенський собор у м. *Гадяч* (1891, № 21), Свято-Успенський кафедральний собор у Полтаві (1870, № 16—18) та багато ін. Вміщувалися праці про визначних церк. ієрархів, у т. ч. про Арсенія Берло (1880, № 5; 1891, № 22; 1911, № 3, 9), Євгенія Булгаріса (1877, № 22), *Філарета* Гумілевського (1866, № 18), Мельхіседека *Значко-Яворського* (1885, № 22—23), Іоанна Козловича (1907, № 6), Йосафата *Кроковського* (1890, № 2—4), Гервасія Линцевського (1905, № 2—3), Кирила Лящевського (1883, № 10), *Йосифа Нелюбовича-Тукальського* (1900, № 24), Никодима Сребницького (1883, № 12), Макарія Токаревського (1865, № 19) та ін., а також про відомих істор. діячів, зокрема кн. В.-К.*Острозького* (1908, № 6), та ін. Публікувалися документи й матеріали з укр. історії, зокрема універсал гетьмана П.*Дорошенка* (1908, № 8), акт про передачу с. Лялинець переяслав. єпископу Захарію Корниловичу (1891, № 9), опис *Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря* 1769 (1888, № 4), документи про буд-во Свято-Воскресенської церкви в Полтаві (1908, № 8), заснування цехового золотоноського братства 1627 (1897, № 34), побудову храму в слободі Скаржинівка (1874, № 19), істор. відомості, представлені в Святіший Синод про монастирі Полтав. єпархії 1781—84 (1891, № 23—24), майнові володіння монастирів Полтав. єпархії (1883, № 13, 23; 1884, № 3, 13) та багато ін. На сторінках «П.е.в.» друкувалися відомі вчені й публіцисти, у т. ч. В.Бучневич, В.*Горленко*, М.*Максимович*, І.Ф.*Павловський*, В.*Пархоменко*, М.Сагарда та ряд ін. У виданні публікувалися також відомості про культурно-освітнє, церк., наук. життя Полтавщини, у т. ч. про діяльність світських і духовних навч. закладів, доброчинних установ тощо. 1917—18 вміщуються україномовні матеріали, зокрема єпархіальних з'їздів, на яких обговорювалося становище церкви в Україні. Останній, подвійний, номер (№ 20/21) «П.е.в.» датований 15 листопада (1 грудня за н. ст.) 1918. Від 1993 поновлені як орган Полтав. єпархії УПЦ КП під назвою «Полтавські єпархіальні відомості».

Покажчики: *Мазанов П.И.* Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостей» за 25 лет их издания (1863—1888). Полтава, 1888; *Пясецкий И.* Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостей» за последние 25 лет их издания (1888—1913). Полтава, 1913.

Літ.: Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Чиркова О.* Висвітлення релігійного життя Переяславщини на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей». В кн.: Переяславська земля і світ людини. К., 1998; *Її ж.* Православна церква на Україні в кінці XVIII—XIX ст. на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавских епархиальных ведомостей», «Черниговских епархиальных ведомостей». К., 1998.

І.М. Преловська, О.В. Ясь.

ПОЛТА́ВСЬКА БИ́ТВА 1709 — битва між арміями швед. короля *Карла XII* та рос. царя *Петра I*, яка відбулася 8 липня (27 червня) 1709 в ході *Північної війни 1700—1721* і закінчилась розгромом швед. військ.

Навесні 1709, перебуваючи на території *Лівобережної України*, швед. король Карл XII вирішив вести свою армію на *Москву* через *Харків* і Бєлгород (нині місто в РФ). При цьому важливе стратегічне значення для швед. армії мало оволодіння *Полтавою*. Вона безуспішно намагалася захопити місто із травня по липень (із квітня до червня) 1709. Під час облоги запорожці, які перейшли на бік Карла XII, зводили облогові споруди навколо Полтави, брали участь в обстрілах та

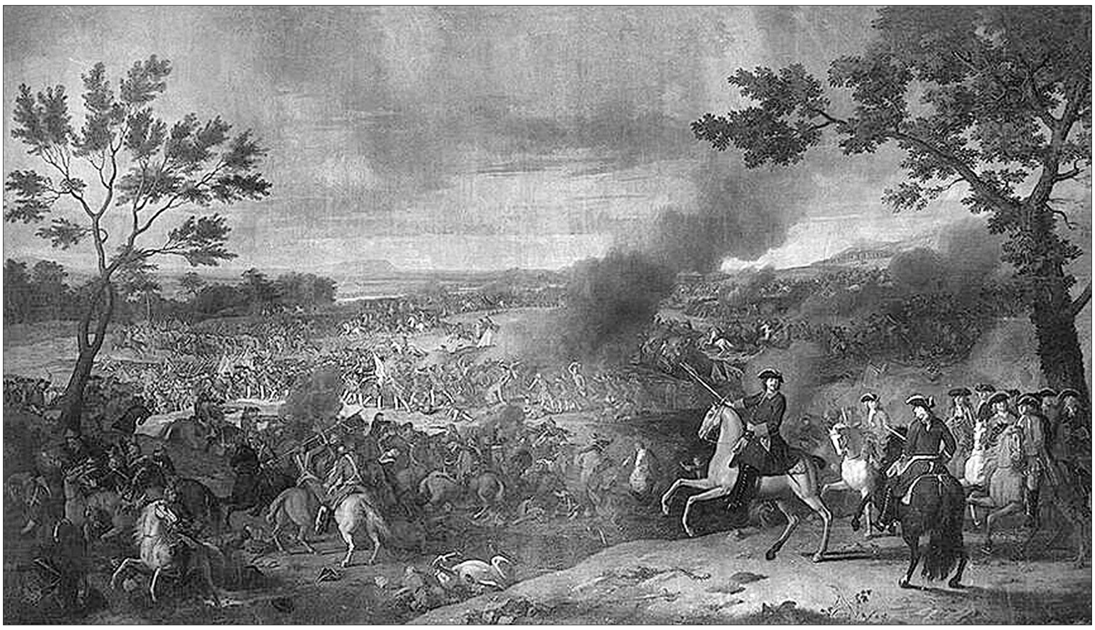

«Полтавська битва». Картина роботи художника Л. Каравака. 1717—1718. Зберігається в Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ).

атаках на місто. На лівому боці Ворскли (прит. Дніпра) знаходились компанійські та городові козаки І *Мазепи,* які мали завдання здійснювати розвідку та відбивати рос. рейди.

Рішення про ген. битву, якої раніше уникали, було прийняте росіянами 27 (16) червня, після безуспішних спроб звільнити Полтаву від облоги без битви. Остання планувалася на 10 липня (29 червня), після приходу укр. військ І.*Скоропадського* та калмиків хана Аюки.

На 1 липня (20 червня) рос. армія була зосереджена в укріпленому таборі між селами Петрівка і Семенівка на правому березі Ворскли, 6 липня (25 червня) отаборилася на пн. від с. Яківці за 5 км від Полтави. Перед табором простягалася широка рівнина, обмежена Будищанським та Яковецьким лісами. Зліва був перелісок, через який могли наступати шведи. У перелісків росіяни спорудили 10 редутів. На 8 липня (27 червня) армія царя Петра І налічувала 42 тис. осіб і 102 гармати. 56 батальйонів рос. піхоти й 87 гармат розміщувалися в таборі, по 2 батальйони були в редутах (мали на озброєнні 15 гармат), за редутами — 17 драгунських полків кінноти кн. О.*Меншикова*. Укр. козац. частини І.Скоропадського перебували в районі с. Малі Будищі, закриваючи шведам шлях на Правобережжя. Армія швед. короля Карла XII, прибувши з-під Полтави, розташувалася за 3 км від редутів. У першій лінії — 24 батальйони піхоти, а в другій — 22 полки кавалерії. На озброєнні цього війська, яке налічувало 24—25 тис. осіб, було 4 гармати. Ін. сили залишилися біля Полтави. Шведи виступили о 2 годині ночі 8 липня (27 червня). Їм вдалося захопити лише 2 редути, після чого вони зробили спробу обійти редути зліва, у результаті маневру від осн. швед. сил відірвалась група військ із 6-ти батальйонів піхоти генерал-майора К.-Г.Роса і 10-ти ескадронів кінноти генерал-майора В.-А. фон Шліппенбаха. Вона була знищена 5-ма батальйонами піхоти і 5-ма драгунськими полками кн. О.Меншикова. Після цього кн. О.Меншиковим було ліквідовано ще один резервний загін шведів. У той же час осн. швед. сили, пробившись через редути, потрапили під артилер. і рушничний вогонь із рос. табору. Вони були відкинуті до Будищанського лісу. Тоді росіяни вишикувались на відкритій місцевості: попереду — артилерія (68 гармат), далі — дві лінії піхоти та кінноти на флангах (усього 32 тис. осіб). Шведи вишикували піхоту в одну лінію, а на флангах кінноту — у дві. По фронту розміщалися 4 гармати. Швед. війська атакували о 9 год. Зазнавши значних втрат від артилерії і рушничного вогню, вони зійшлися в рукопашному бою, прорвали першу лінію рос. піхоти, але силами другої лінії росіяни ліквідували прорив. Далі, після наступу рос. піхоти з фронту, а кінноти з флангів, шведи почали відступ, який перейшов у втечу. На 11 годину битву було закінчено. Шведи втратили 9234 особи вбитими, 2874 полоненими, серед яких було кілька представників держ. і військ. верхівки, й усі 4 гармати. Втрати росіян склали вбитими 1345 осіб і пораненими 3290. Під час битви укр. гетьманські сили І.Мазепи перебували біля с. Пушкарівки, де знаходилися шведський обоз, артилерія та незадіяна у бою кіннота. Запорожці ж продовжува-

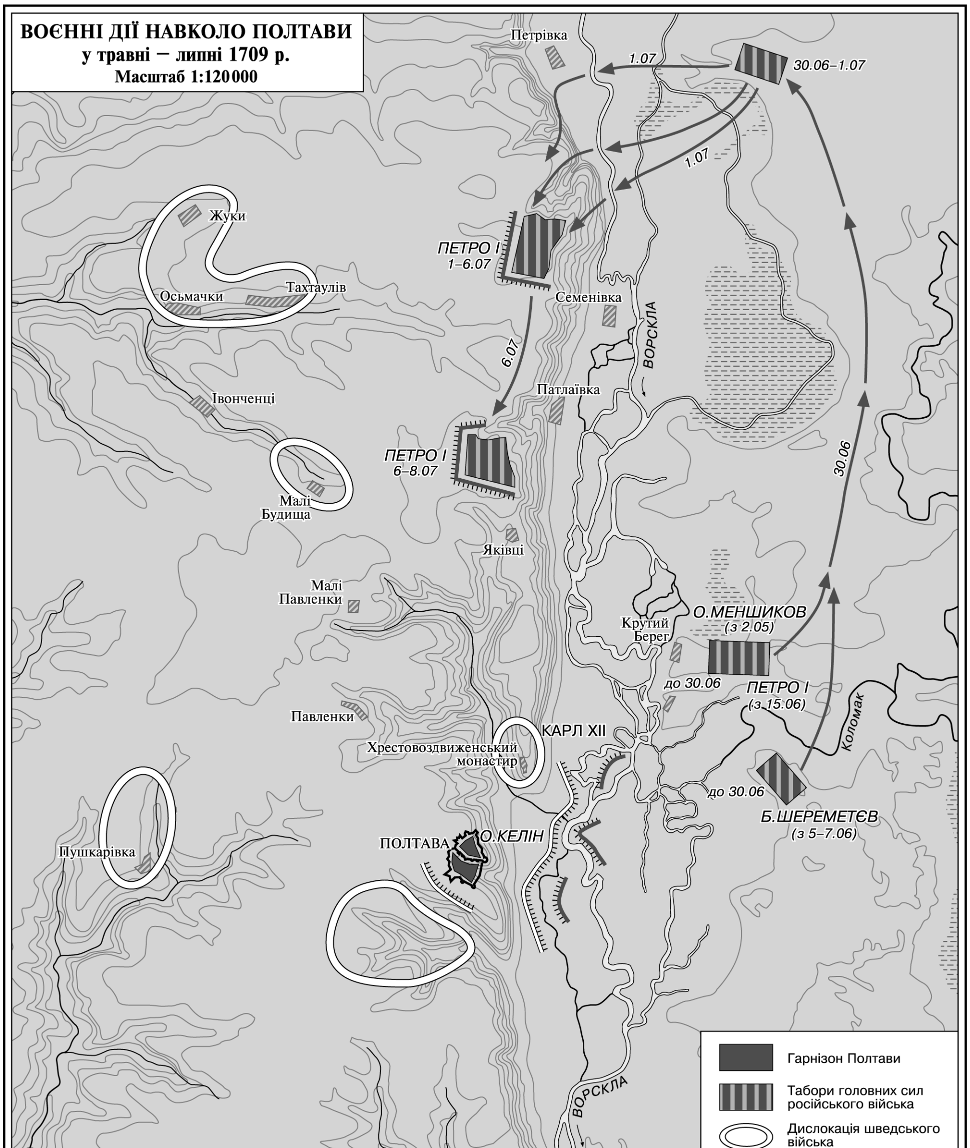

ВОЄННІ ДІЇ НАВКОЛО ПОЛТАВИ
у травні – липні 1709 р.
Масштаб 1:120000

ли облогу Полтави. Катастрофу швед. армії довершила здача в полон 11 липня (30 червня) 16 тис. шведів під командуванням генерал-лейтенанта А.-Л.Левенгаупта біля *Переволочної*. При цьому було передано росіянам 28 гармат. Розгром швед. армії в битві під Полтавою став важливим кроком на шляху до перемоги Росії в Північній війні 1700—21.

Літ.: *Бескровный Л.Г.* Стратегия и тактика русской армии в полтавский период Северной войны. В кн.: Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей. М., 1959; *Колосов Е.Е.* Артиллерия в Полтавском сражении. Там само; История Северной войны 1700—1721 гг. М., 1987; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К., 2003.

В.В. Станіславський.

ПОЛТА́ВСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ заснована 1903 для виявлення, концентрування та впорядкування цінних у наук. відношенні архівних документів. Ініціаторами створення були відомі історики і краєзнавці: І.Ф.*Павловський*, В.Василенко, О.Мальцев, В.*Модзалевський*, Ф.Ніколайчик, В.*Щепотьєв* та ін. Її членами стали: В.*Горленко*, М.*Астряб*, Вік.*Барвінський*, викладачі місц. г-зій, аматори-краєзнавці; почесними членами: Д.*Багалій*, О.Єфименко, В.*Іконников*, М.*Сумцов*, Д.*Яворницький*. У наук. відношенні підпорядковувалася Петерб. археол. ін-ту, в адміністративному — полтав. губернатору. Утримувалася за рахунок членських внесків та доброчинництва. Крім археографії, члени комісії займалися археол. розкопками, досліджували історію, етнографію і фольклор Полтавщини періоду середньовіччя та модерного часу. Результати наук. досліджень друкувалися окремими виданнями і в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» (Полтава, 1905—1917, вип. 1—15). Зусиллями комісії створено архів при Музеї Полтав.

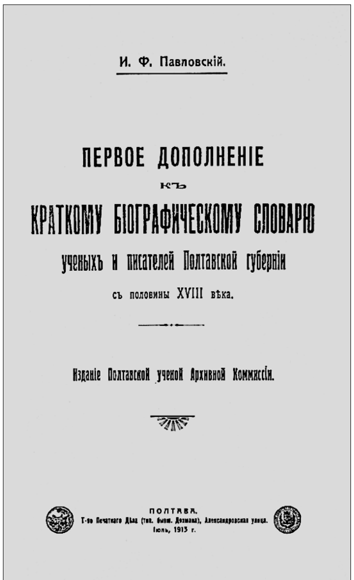
И. Ф. Павловскій.

ПЕРВОЕ ДОПОЛНЕНІЕ
къ
КРАТКОМУ БІОГРАФИЧЕСКОМУ СЛОВАРЮ
ученыхъ и писателей Полтавской губерніи
съ половины XVIII вѣка.

Изданіе Полтавской ученой Архивной Коммиссіи.

ПОЛТАВА.

Видання Полтавської вченої архівної комісії. Павловскій И.Ф. «Первое дополненіе къ краткому біографическому словарю ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII вѣка». Полтава, 1913. Титульний аркуш.

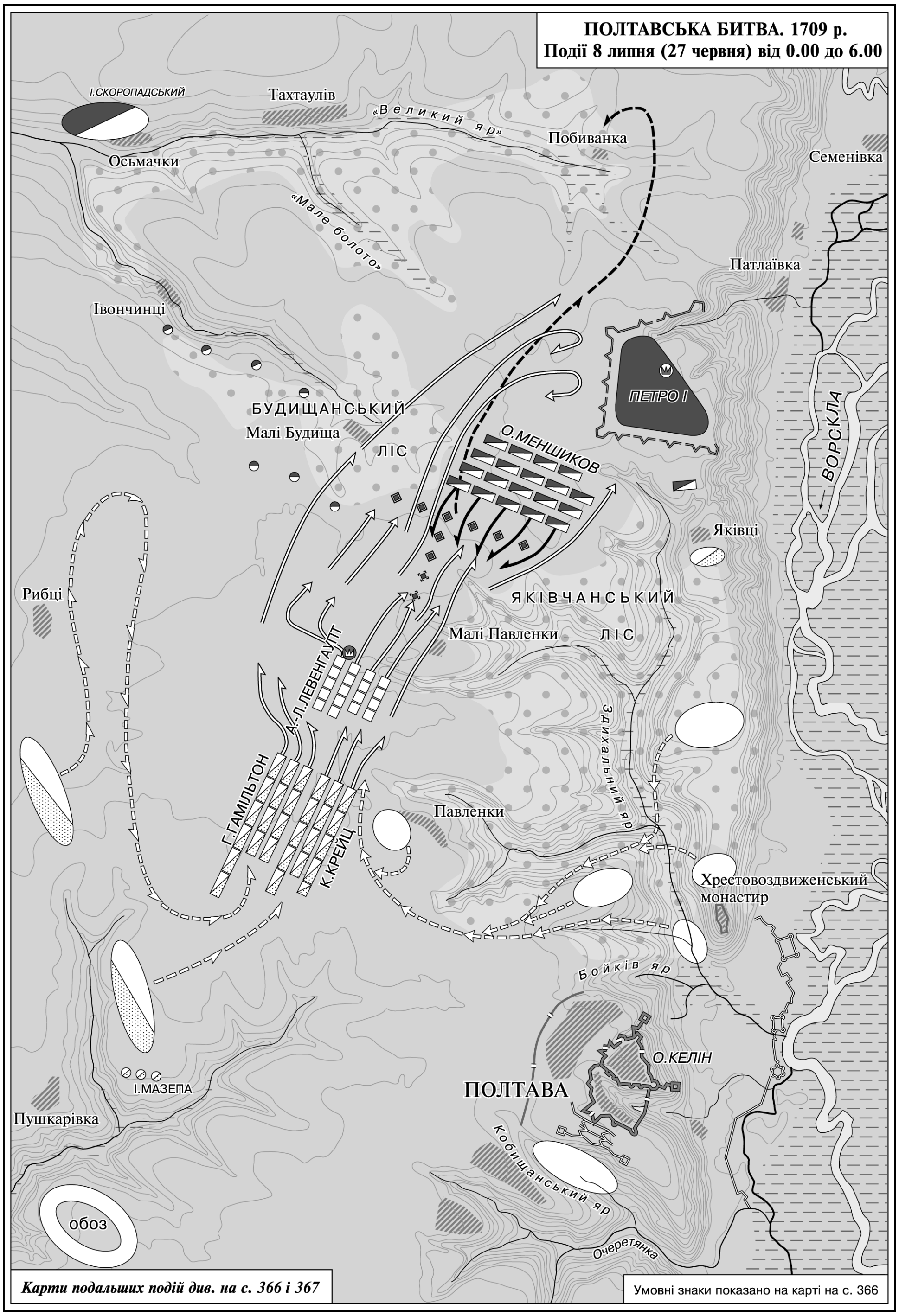

Карти подальших подій див. на с. 366 і 367

земської управи. Припинила діяльність 1919.

Літ.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905—1917): Библиографический указатель. Полтава, 1991; Полтавська губернська вчена архівна комісія. В кн.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. 1903—1993. Полтава, 1993.

В.С. Шандра.

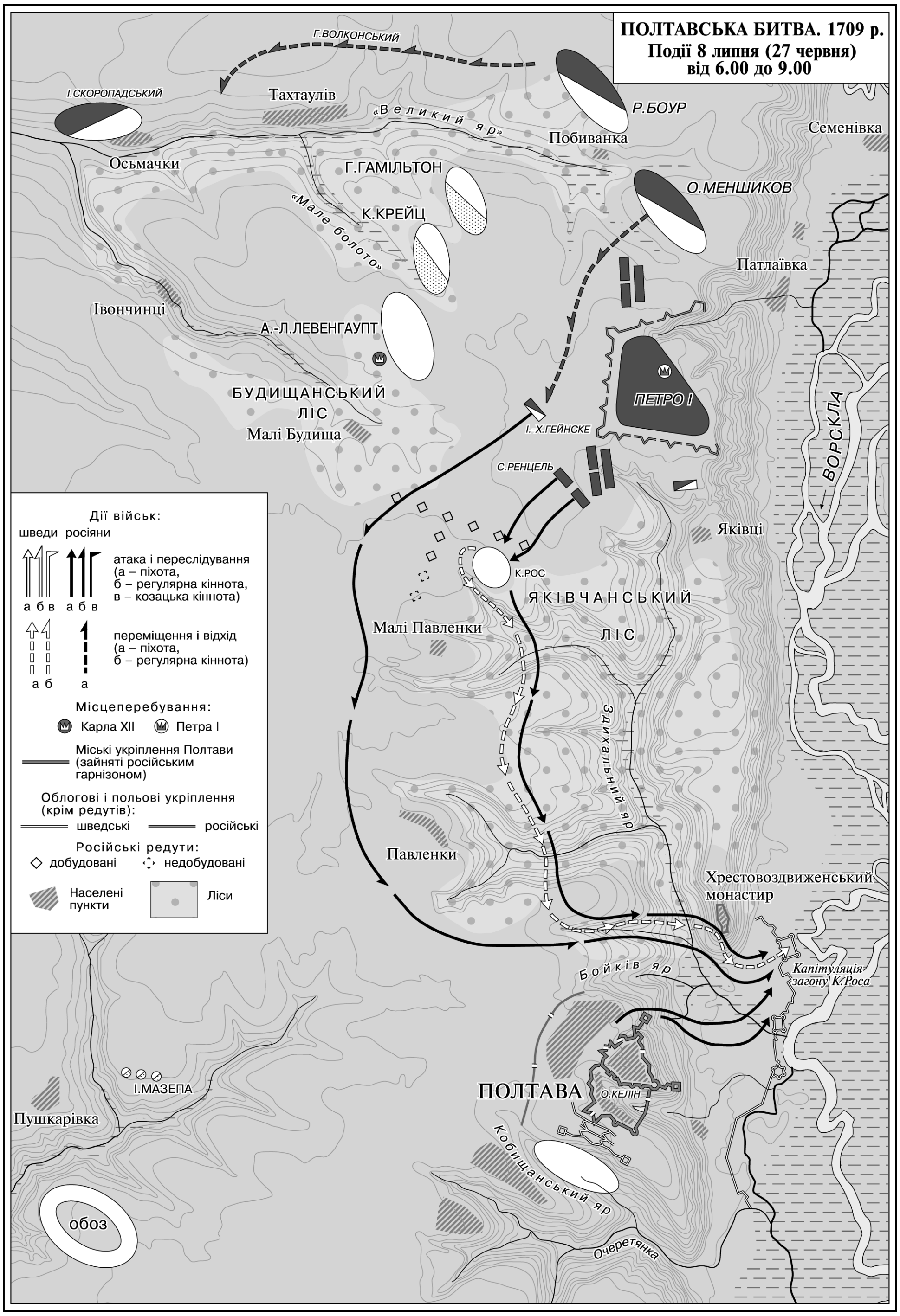

ПОЛТАВСЬКА БИТВА. 1709 р.
Події 8 липня (27 червня) від 6.00 до 9.00

ПОЛТА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця в Рос. імперії, утворена 9 березня 1802 у складі 10-ти, згодом — 15-ти *повітів*: Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хорольський. У ході *селянської реформи 1861* була створена низова адм.-тер. одиниця — *волость*: у 15-ти повітах утворено 245 волостей. Внаслідок постанови президії ВУЦВК (1923) про адм.-тер. поділ П.г. ліквідовані повіти й волості та впроваджений новий територіальний поділ на 7 *округ*, які, у свою чергу, поділялися на 89 *районів*. Із таким поділом П.г. проіснувала до 3 квітня 1925, коли постановою ВУЦВК і РНК УСРР П.г. була ліквідована, а її територія поділена на Кременчуцьку, Лубенську, Полтавську, Прилуцьку та Роменську округи.

На час утворення губернії тут налічувалося 1343,0 тис. мешканців; у 1897 — 2778,2 тис.; у 1914 — 3792,1 тис. мешканців.

За даними 10-ї ревізії (1859), в П.г. було 4518 населених пунктів, з яких — 17 міст; у 1924 — 8146 населених пунктів. Площа — 43 844 версти квадратних. Ліси займали 2341 версту квадратну (24 854 *десятини*), орні землі — 31 705, луки — 5229, сади — 303, болота — 960, піски — 570 верст квадратних. Гол. заняття населення, лише 9,7 % якого (1897) мешкало в містах, — землеробство і скотарство. Згідно з подвірним переписом 1882—89 було 380 460 сел. госп-в; у 1924 — 648 401 госп-во. Із 4 173 267 десятин землі, що оподатковувалася, 1 748 492, або 41,9 % належало привілейованим станам, 2 378 137 (57 %) — селянам, 16 209 — казні та удільному відомству; інші 30 429 десятин були власністю міст, Церкви та ін. установ. Фабрично-заводська пром-сть була розвинена слабо. 1859 діяло 575 підпр-в, на яких працювали 15 782 особи. У ремісничому і кустарному вир-ві було зайнято 77,5 тис. осіб. На поч. 1917 число підпр-в зросло до 6192, а робітників — до 30,8 тис. 1895 на Полтавщині діяли 232 лікарні, 61 аптека. У 721 початковій школі навчалося 59 396 дітей. Письменних, за переписом 1897, було 16 %, у т. ч. в містах — 39,8 %. 1905 в *Лубнах* почала виходити перша укр. газ. *«Хлібороб»*, а 1906 в *Полтаві* — газ. *«Рідний край»*.

Літ.: *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской губернии и ее заселение. Полтава, 1914; *Лятошинський М.В.* Історичний нарис територіального складу Полтавщини. К., 1929; Полтавська область: Природа, населення,

господарство: Географічний та історико-економічний нарис. Полтава, 1998.

М.А. Якименко.

ПОЛТА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 22 вересня 1937. Розташов. в середній частині *Лівобережної України*, лише невелика частина Кременчуцького р-ну перебуває за Дніпром — на правому березі. Межує на пн. з *Чернігівською областю* та *Сумською областю*, на сх. — з *Харківською областю*, на пд. — з *Дніпропетровською областю* та *Кіровоградською областю*, на зх. — з *Черкаською областю* та *Київською областю*. Територія 28,8 тис. км² (4,8 % від території України). Населення 1621,2 тис. осіб (на 1 вересня 2004). Міське населення — 58 %. Центр — м. *Полтава*. В області — 25 р-нів, 15 міст, 21 с-ще міськ. типу, 467 сільс. рад, 1827 сільс. населених пунктів. За нац. складом переважають українці (85 %), росіян — 10 %, серед інших — білоруси, євреї, молдовани. Статус істор. населених місць мають: міста Полтава, *Гадяч*, *Зіньків*, *Кременчук*, *Лохвиця*, *Лубни*, *Миргород*, *Пирятин*, *Хорол*, с-ща міськ. типу *Велика Багачка*, *Диканька*, *Козельщина*, *Опішне*.

П.о. лежить на Придніпровській низовині. Поверхня рівнинна із заг. похилом на пд. зх. Найбільше підвищена пн.-сх. частина області — Полтав. рівнина (до 202 м). Осн. корисні копалини — нафта, газ, залізна руда, мінеральна вода. Клімат помірно континентальний, з помірно холодною зимою і теплим літом. На території області 62 річки, що належать до басейну Дніпра (найбільші — Ворскла, Сула, Псел), Кременчуцьке і Дніпродзержинське водосховища. На теренах області є численні джерела мінеральних вод (Миргород, Велика Багачка, *Нові Санжари*, Яреськи).

Територія сучасної області була заселена з часів пізнього палеоліту. Досліджено понад 200 археол. пам'яток *неоліту* та доби бронзи. Поблизу с. Більськ Котелевського р-ну виявлено мегагородище скіф. часу (7—3 ст. до н. е.; див. *Більське городище*), площею 44 км² із земляними валами та некрополем, яке фахівці ототожнюють із містом *Гелон*, згаданим *Геродотом*.

У 10—11 ст. територія області входила до складу *Київської Русі*, в 11—13 ст. — до *Переяславського князівства*. За князювання *Володимира Святославича* на території краю почалося буд-во низки фортець, які утворили Посульську оборонну лінію. Давньорус. літописи містять згадки про міста Хорол, Голтва (нині с. Говтва Козельщинського р-ну Полтав. обл.), Лубни, Пирятин, Лтава (Полтава), Лохвиця та ін. 1107 поблизу Лубен, а 1174 під Лтавою русичі здобули перемогу над *половцями*.

Під час навали монголо-татар. орд 1239 Переяслав. князівство було спустошене і перестало

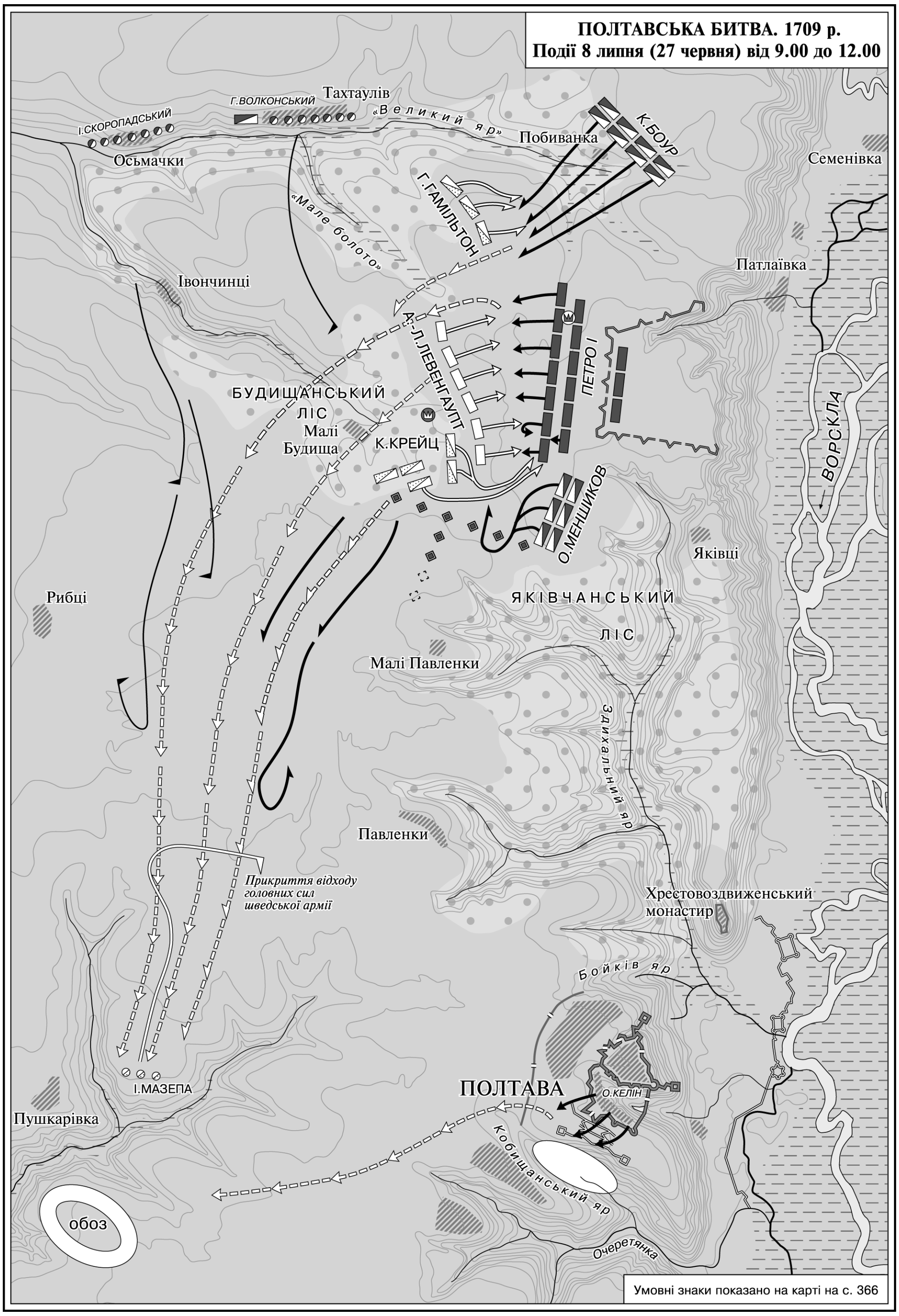

існувати. 1362 територія майбутньої області, що перебувала в залежності від *Золотої Орди*, перейшла під владу *Великого князівства Литовського*, а після *Люблінської унії 1569* відійшла до Польщі. Місц. селяни і козаки брали активну участь у селянсько-козац. повстаннях 1630-х рр., зокрема у повстанні під проводом Я.*Острянина*.

У червні 1648 повсталі козаки й селяни змусили власника Полтави й Лубен кн. Я.*Вишневецького* назавжди залишити ці місця й тікати на *Волинь*. У краї запроваджувався новий адм.-тер. устрій з поділом на *полки*. Першим полтав. полковником став М.*Пушкар*. Всього на Полтавщині було утворено 7 полків — Переяславський, Кропивенський (Іркліївський), Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький (Зіньківський), Полтавський.

Із входженням краю до складу Росії *козацька старшина* активно освоювала спустошені землі, зводила нові фортеці, монастирі, мости. Водночас посилилося протистояння проросійських і пропольських сил, у ході якого (повстання М.Пушкаря проти гетьмана І.*Виговського* 1658) Полтава, Диканька, Опішне, Зіньків були спустошені. Попри це Полтава швидко відновлювала статус полкового центру. Перемога рос. армії над шведами під Полтавою 1709 забезпечила місту сприятливі умови для зростання й перетворення на значний торговельно-пром. та адм. центр. Функції останнього воно виконувало до ліквідації *Гетьманщини* (1764). 1763 в межах полків запроваджено поділ на *повіти*. 1765 р. 13 сотень Полтав. полку були передані новоствореній *Новоросійській губернії*, а сама Полтава до 1775 вважалася ротним містом Дніпровського пікінерського полку *Катерининської провінції*. 1775 до Новорос. губ. була зарахована решта сотень Полтав. полку з Полтавою, із 1782 остання вважалася повітовим містом. У той час і пізніше деякі частини території П.о. входили до складу Київського, Чернігівського (1782—96), Катеринославського (1783—96) намісництв, Чернігівської (1796—97), Малоросійської губерній.

Згідно із указом Правительствуючого Сенату від 27 лютого 1802 була створена *Полтавська губернія* у складі 10-ти (із березня 1803 — 15-ти) повітів. До 1835 разом із *Чернігівською губернією* вона входила до складу *Малоросійського генерал-губернаторства*. 1879—82 існувало тимчасове генерал-губернаторство з центром у *Харкові*, до складу якого входили, крім Полтавської, Харківська, Чернігівська, Курська, Орловська і Воронезька губернії. Із 1865 в Полтав. губ. діяли губернські й повітові земські установи.

Упродовж 1-ї пол. 19 ст. пром. вир-во в губернії було представлене невеликими суконними ф-ками та цегляними з-дами. 1828 в Лохвицькому пов. почав працювати перший цукровий з-д. Кременчук поступово перетворювався на центр вир-ва с.-г. машин. Розвивалися й ремесла — чинбарство, шевські й бондарські промисли. Миргородський пов. спеціалізувався на виробленні коліс, в Опішному виробляли глиняний посуд.

Пром. пожвавлення в губернії було пов'язане з наслідками реформи 1860-х рр. і прискореним залізничним буд-вом. 1869 залізниця зв'язала *Крюків* з *Оде-*

сою, а 1870 — Кременчук із Харковом. Наприкінці 19 ст. в губернії налічувалося 841 підпр-во, на яких було зайнято 9211 робітників.

Поч. 20 ст. ознаменувався масовими сел. рухами. У Кременчуці в грудні 1905 було створено *раду робітничих депутатів*.

Рад. владу на Полтавщині було встановлено в січні 1918, але впродовж березня—квітня 1918 територія губернії потрапила під контроль нім. військ. Вдруге рад. владу встановили в січні 1919. Денікінський режим протримався з серпня по грудень 1919. Остаточне утвердження рад. влади припадає на кінець 1919.

1920 із 3-х повітів Полтав. губ. (Золотоніського, Хорольського та Кременчуцького) і 3-х повітів Херсонської й Київської губерній була утворена *Кременчуцька губернія*, яка проіснувала до 1922. 1923—30 територія сучасної П.о. входила до складу Кременчуцької, Лубенської, Полтавської і частково Прилуцької та Роменської округ. 1932—37 територія Полтавщини — у складі Харків. обл. 1937 утворено П.о., яка складалася з 45 р-нів та 2 міст обласного підпорядкування (Полтава і Кременчук). 1940 область налічувала 44 р-ни. Кількість р-нів не раз змінювалася (1946 — 44, 1960 — 34, 1969 — 25, 1995 — 25).

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 окупована *Вермахтом* територія області (вересень 1941 — вересень 1943) входила до складу *Райхскомісаріату «Україна»*. На Полтавщині діяли понад 70 підпільних орг-цій, 39 партизан. загонів.

Нині П.о. — індустріально-аграрна область України, що спеціалізується на видобутку нафти і газу, залізної руди, переробці нафти, вир-ві вантажних автомобілів та залізничних вагонів. У Полтаві діє філія Пн.-Сх. наук. центру НАН України та Мін-ва освіти і науки України, науково-освіт. потенціал області представлений 4-ма вищими навч. закладами (Полтав. держ. аграрна академія, Полтав. держ. пед. ін-т ім. В.Короленка, Полтав. нац. тех. ун-т ім. Ю.Кондратюка, Укр. мед. стоматологічна академія).

На Полтавщині народилися: літописець С.*Величко*, відомий байкар Л.*Глібов*, письменник М.*Гоголь*, письменник, громад. діяч О.*Гончар*, історик, громад.

діяч М.*Драгоманов*, письменник П.*Загребельний*, поет М.*Зеров*, винахідник у галузі ракетної техніки Ю.*Кондратюк* (О.Шаргей), класик укр. літератури І.*Котляревський*, композитор М.В.*Лисенко*, письменник П.*Мирний*, голова Директорії УНР С.*Петлюра*, письменниця Олена *Пчілка* (Косач-Драгоманова), поет В.*Симоненко*, філософ Г.*Сковорода*.

Осн. істор. пам'ятки: Хрестовоздвиженський собор (1699—1709, Полтава), Спаська церква (1705—06, Полтава), Кругла площа (1804—11, Полтава), будинок духовної семінарії (1875—76, Полтава), садиба І.Котляревського (реконструкція 1969, Полтава), Більське городище (с. Більськ Котелевського р-ну), Спасо-Преображенська церква (1732, с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну), музей-заповідник родини Гоголів (с. Гоголеве Шишацького р-ну), *Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир* (17—18 ст., с. Мгар Лубенського р-ну), *Національний музей-заповідник українського гончарства* (с. Опішне Зіньківського р-ну), історико-краєзнавчий музей Г.Сковороди (реконструкція 1972, с. Чорнухи).

Літ.: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882—1889 годах, вып. 1. Полтава, 1900; *Павловский И.* Статистические сведения о Полтавской губернии. Полтава, 1905; *Николаев В.* Материалы по районированию Полтавщины. Полтава, 1923; ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967; *Залуцяк М.* Буде Полтавщина — буде й Україна. Полтава, 1997; Полтавська область: Природа, населення, господарство. Полтава, 1998; *Ревегук В.Я.* Полтавщина в добу української революції 1917—1920 рр. Полтава, 2002; Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр описів, т. 1. Полтава, 2004; Т. 2, ч. 1. Полтава, 2006; Полтавська область: Історія адміністративно-територіального поділу і демографічна ситуація. «Постметодика», 2007, № 3; Гоголівські міста Полтавщини: Путівник. Полтава, 2008.

Я.В. Верменич.

ПОЛТА́ВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Полтавської губернії*. Окружний центр — м. *Полтава*. Налічувала 17 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася із 24 р-нів та 347 сільрад, населення 1016 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 93,7 %, росіян — 3,5, євреїв — 2,1 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Полтавська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ПОЛТА́ВСЬКА СТАНИ́ЦЯ — станиця Краснодарського краю РФ. Заснована 1793—94 запороз. козаками, які переселилися на *Кубань* у складі *Чорноморського козацького війська*. Спочатку мала назву Полтав. курінь і була заселена колиш. козаками Полтав. куреня *Нової Січі*. У 1790-х рр. населення складалося із 298 чоловіків і 162 жінок. 1807 ледь не була знищена під час нападу горців. 1842 отримала статус *станиці*. Відзначилася на Кубані як одна з найбільш економічно розвинутих станиць, козац. населення якої відзначалося згуртованістю й високим рівнем укр. нац. самосвідомості. 1917—21 населення станиці підтримало *Кубанську Народну Республіку*, проявило активність у боротьбі проти Червоної армії та за зміцнення державності на Кубані. 1918 пед. семінарія П.с. перша на Кубані за ініціативою студентів, викладачів і місц. населення перейшла на укр. мову навчання. До 1932 населення майже виключно складалося з українців, пед. технікум й усі школи П.с. проводили навчання укр. мовою, існували капела бандуристів та укр. драм. гурток. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 більшість населення П.с. на 1931 р. — 15 327 осіб — було репресоване або депортоване до Сибіру, станиця переим. на Красноармійську й заселена вихідцями із центр. районів Росії, школи та пед. технікум переведені на рос. мову навчання. У серед. 1990-х рр. станиці було повернуто стару назву.

Літ.: *Попка И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб., 1858; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; *Іванис В.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

ПОЛТА́ВСЬКЕ ЄПАРХІ́АЛЬНЕ ДАВНЬОСХО́ВИЩЕ. Утворене 1906 при *Полтавському церковно-археологічному комітеті* за ініціативою полтав. і переяслав. єпископа Іоанна (Смирнова) з метою виявлення та збереження церк. старожитностей краю. Урочисте відкриття й освячення закладу відбулося 29 (16) вересня 1907. Завдяки зверненню єпископа до *духовенства* єпархії до музею систематично надходили предмети церк. старовини, пам'ятки місц. історії та к-ри, а також відомості краєзнавчого характеру з історії *парафій*, церков, монастирів, населених пунктів, окремих архіт. споруд. Для консультацій і допомоги в систематизації отриманих матеріалів к-том запрошувалися відомі вчені й музейні діячі — М.*Біляшівський*, К.Мощенко, О.*Левицький*, Г.*Павлуцький* та ін. 1909 хранитель новоутвореного закладу священик В.Трипільський видав каталог давньосховища з детальним описом 8-ми розділів його експозиції та складу б-ки. Зібрання музею включало цінні пам'ятки історії, етнографії, мист-ва України та краю — понад 300 рукописів і стародруків 16—18 ст., предмети церк. вжитку, зразки шитва й облачення 15—18 ст., ікони, портрети діячів Церкви та ін. Велику історико-культ. вартість мали експонати розділу друку й писемності, до якого входили такі унікальні пам'ятки, як рукописне *Пересопницьке Євангеліє* 1557 з автографом І.*Мазепи* (нині зберігається в НБУВ); Євангеліє львів. друку 1636, на якому, за переказами, присягав гетьман Б.*Хмельницький* під час *Переяславської ради 1654*; видання Віленської, Чернігівської, Московської, Новгород-Сіверської, Почаївської та ін. відомих друкарень 17—18 ст. Значна кількість музейних предметів у свій час була пожертвувана місц. церквам *козацькою старшиною* і пов'язана з історією козацтва на Полтавщині. 1915 зібрання давньосховища передано *Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства*.

Нині вцілілі його пам'ятки зберігаються у фондах *Полтавського краєзнавчого музею*, деякі колекції — у Полтав. худож. музеї та Музеї історії Полтавської битви (у складі держ. історико-культ. заповідника *«Поле Полтавської битви»*).

Літ.: *Трипольский В.* Полтавское епархиальное древнехранилище: Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. Полтава, 1909; *Мокляк В.О.* З історії створення і діяльності Полтавського єпархіального давньосховища. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

ПОЛТА́ВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ВУА́Н (1918—1924 — Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині) — науково-громад. орг-ція, діяла в *Полтаві*. Назву «Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» та статут ухвалено 17 листопада 1918. Головою обраний В.*Щербаківський*, секретарем — М.*Рудинський*. Метою т-ва була охорона та вивчення пам'яток історії і к-ри, збереження й поповнення музейних збірок, популяризація істор. та пам'яткоохоронних знань.

1924 структурно реорганізоване та перейменоване на Полтав. наукове при ВУАН т-во. Діяли секції історії к-ри й економіки, педагогічна і нар. освіти, природничо-математична, мови й термінології. Голова товариства — Г.*Ващенко*. У т-ві з 1918 працювали бл. 80 науковців, у т. ч. О.Бузинний, М.*Бужинський*, П.*Клепатський*, Г.*Коваленко*, А.*Козаченко*, Н.*Мірза-Авак'янц*, П.*Нечипоренко*, Л.*Падалка*, В.*Пархоменко*, Є.Рудинська, М.*Рудинський*, М.Сагарда, О.*Тахтай*, В.*Щепотьєв*, М.Щепотьєва, В.Щербаківський.

Т-во сприяло збереженню архівів В.*Горленка*, кн. М.*Рєпніна*, П.*Румянцева-Задунайського*, *Політик*, врятуванню найстарішої полтав. б-ки Духовної семінарії. Зусиллями членів т-ва надруковані 2 випуски праць, перший випуск — як «Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» (1919), другий — як «Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства» (1928).

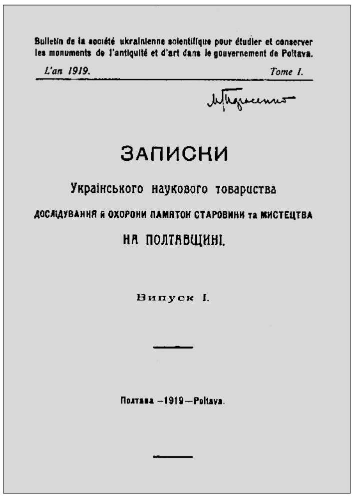
Bulletin de la société ukrainienne scientifique pour étudier et conserver les monuments de l'antiquité et d'art dans le gouvernement de Poltava.

L'an 1919. Tome I.

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства

ДОСЛІДУВАННЯ Й ОХОРОНИ ПАМЯТОК СТАРОВИНИ та МИСТЕЦТВА

НА ПОЛТАВЩИНІ.

Випуск I.

Полтава —1919—Poltava.

«Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині». Вип. 1. Полтава, 1919. Титульний аркуш.

1930 припинило діяльність у зв'язку з постановою листопадової 1929 сесії ВУАН про ліквідацію місц. наук. товариств.

Бібліогр.: Видання Полтавського наукового при ВУАН товариства: Бібліографія (1919—1928). «Археологічний літопис Лівобережної України», 1998, № 1—2.

Літ.: Засідання Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. В кн.: Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. 1. Полтава, 1919; [*Щербаківський В., Щепотьєв В.*] Історія Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Там само; [*Щепотьєв В.*] Про життя й діяльність Полтавського наукового при ВУАН товариства за минулі роки (1919—1927). В кн.: Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській академії наук товариства, вип. 2. Полтава, 1928; Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Депенчук Л.П.* Місцеві наукові товариства при ВУАН. «Вісник АН УРСР», 1991, № 8; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Савчук В.С.* Академія наук України і наукові товариства (1917—1930 рр.). В кн.: Вісник Дніпропетровського національного університету: Історія і філософія науки і техніки, вип. 12. Дніпропетровськ, 2005.

О.В. Юркова.

ПОЛТА́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, заснована 1906. У червні 1906 Полтав. губернське у справах про т-ва і спілки присутствіє відмовило їй у реєстрації, рішення присутствія санкціонував Правительствуючий Сенат, який визнав у меті орг-ції сепаратистські прагнення. У березні 1917 відбулись орг. збори Полтав. «Просвіти». Засновниками т-ва стали М.Непийвода, Г.Маркевич, Ф.П.Наконечний, В.*Андрієвський*, О.Товкач, Г.*Коваленко*. Діяльність т-ва поширювалася на всю *Полтавську губернію*. У вересні 1917 лише в Полтав. пов. існувало 50 філій. У складі організації функціонували секції: просвітня, видавнича, лекційна, українізації церк. життя.

Заступник голови т-ва М.Токаревський на *Всеукраїнському національному конгресі 1917* від Полтав. губ. був обраний до *Української Центральної Ради*. В.Андрієвський 1917—18 був губернським комісаром нар. освіти на Полтавщині, 1919 керував продовольчим департаментом держ. секретаріату харчових справ ЗУНР.

Т-во зверталось із клопотанням до Полтав. губернських земських зборів про виділення асигнування на відкриття в місті укр. г-зії (2 травня 1917), яка невдовзі розпочала роботу. Члени Полтав. «Просвіти» брали активну участь у роботі *Першого Всеукраїнського з'їзду «Просвіти»* (20—23 вересня 1917) та 2-го Всеукр. з'їзду «Просвіти» (3—5 листопада 1918). На 1-му Всеукр. з'їзді «Просвіти» орг-цію пред-ставляв Г.Коваленко, на 2-му з'їзді Полтав. губернську спілку «Просвіти» репрезентував Д.Довженко. На 15 серпня 1918 на Полтавщині функціонувало 112 зареєстрованих осередків «Просвіти». Філії т-ва об'єдналися в Полтав. губернську спілку «Просвіти».

Т-во виділяло кошти на утримання історико-філол. ф-ту Укр. ун-ту в *Полтаві*, що був відкритий 1 вересня 1918. За військ. диктатури генерал-лейтенанта А.*Денікіна* зусиллями Полтав. «Просвіти» знайдено приміщення для проведення занять на ф-ті, надавалася фінансова підтримка.

У *Лубнах*, *Хоролі*, с. Мачухи (нині село Полтав. р-ну Полтав.

обл.) «Просвіта» брала участь у створенні краєзнавчих музеїв, у Мачухах заснувала сел. нар. ун-т.

За рад. влади діячі т-ва зазнали репресій. У червні 1920 органами *ВЧК* заарештований інструктор Полтав. «Просвіти» І.Ліщина-Мартиненко.

Припинила діяльність у серед. 1920-х рр.

Літ.: *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. К., 1990; *Євселевський Л.І.*, *Фарина С.Я.* «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. К., 1993.

О.В. Малюта.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Бере свій початок із заснованого з ініціативи відомого вченого-ґрунтознавця В.*Докучаєва* 1891 *Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства.* Згодом до його складу увійшли зібрання Лубенського музею К.Скаржинської (див. К.*Скаржинська*; 1906), *Полтавського єпархіального давньосховища* (1915), низка приватних колекцій і родинних збірок (П.Бобровського, Абазів, Іловайських, *Кочубеїв*, князів Рєпніних та ін.). 1918 реорганізований у Нар. музей Полтавщини. Із 1920 — Центр. пролетарський музей Полтавщини, якому було передано весь будинок колиш. Полтав. губернського земства — унікальний зразок укр. арх-ри й мист-ва, споруджений 1903—08 (архіт. О.Ширшов, архітектор-худож. В.*Кричевський*, художники С.*Васильківський*, М.*Самокиш*). На поч. 1940-х рр. в музеї зберігалося бл. 118 тис. пам'яток. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 значну частку зібрання було втрачено, будинок музею постраждав від пожежі. Після його відбудови (1945—64) відкрито нову експозицію — одну із кращих у країні серед музеїв краєзнавчого профілю. У різний час у музеї працювало чимало відомих діячів науки та к-ри, дослідників краю. Серед них — археологи й етнографи М.*Рудинський*, І.Зарецький, В.*Щербаківський*, К.Мощенко, О.*Тахтай*, природознавці М.Олеховський, М.Гавриленко, В. і М. Ніколаєви, художник і поет Н.Онацький та ін. З історією цього закладу пов'язана діяльність таких видатних учених і музейних діячів, як В.*Вернадський*, М.*Біляшівський*, М.*Макаренко* та ін.

Нині зібрання музею налічує бл. 300 тис. пам'яток. В їх числі — цінні археол., нумізматичні, природничі колекції, пам'ятки історії і побуту *козацтва українського* 17—18 ст., меморіальні речі відомих діячів — уродженців Полтавщини, збірки холодної зброї 14—19 ст., писанок і керамічних кахлів 19—20 ст., нар. вишивки, ткацтва, килимарства, церк. старожитностей, унікальна для України колекція давньоєгип. мист-ва. За досягнення в галузі н.-д. та видавничої діяльності 1993 музей було відзначено 1-ю премією ім. Д.Яворницького та нагороджено Дипломом Міністерства к-ри України. 2005 заклад став дипломантом і лауреатом 1-го Всеукр. музейного фестивалю «Музей третього тисячоліття».

Літ.: Полтавський краєзнавчий музей: Путівник. Х., 1989; *Білоус Г.П.* Сьогодення і перспективи музею. В кн.: 100 років Полтавському краєзнавчому музею: Наукові читання. Полтава, 1991; *Супруненко О.Б.* Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини. Полтава, 1993; Україна: скарби музеїв і заповідників. К., 1997; *Фесик К.*, *Супрун Т.* Полтавський краєзнавчий музей — скарбниця історії і культури. В кн.: Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001—2003 рр.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава, 2004.

Е.М. Піскова.

Полтавський краєзнавчий музей. Фото 2009.

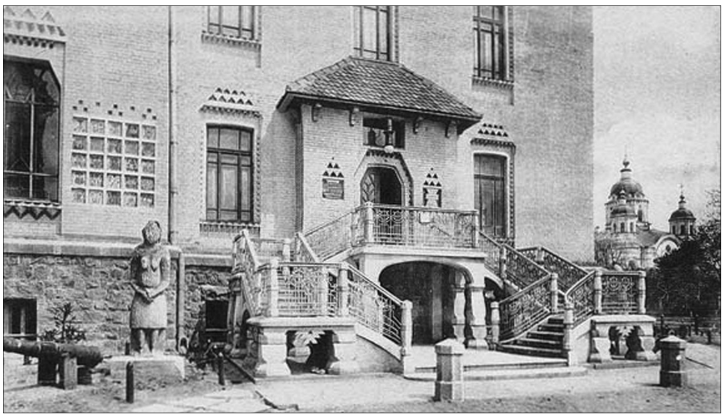

Полтавський краєзнавчий музей. Боковий ганок. Фото 1920-х рр.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й В.Г.КОРОЛЕ́НКА. Постанови РНК УСРР про увічнення пам'яті В.Короленка були прийняті 24 січня та 7 лютого 1922. Музей відкрито 1940 на базі виставки «Життя та творчість В.Г. Короленка», відкритої у 1928 з нагоди 75-річчя від дня народження письменника. Меморіальний комплекс складається із двох будинків — колиш. помешкання лікаря О.Будаговського, в якому з 1903 до своєї смерті 21 грудня 1921 жив письменник, флігеля (нині літ. експозиція) та могили, на якій 1962 встановлено пам'ятник-надгробок із брили житомир. граніту із бронзовим барельєфом (скульп. Н.Крандієвська, архітектори В.Пасічний, Л.Вайнгорт). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 експонати були евакуйовані до Свердловська (нині м. Єкатеринбург, РФ), будівлі зруйновані. 4 червня 1946 прийнята постанова РМ УРСР і ЦК КП(б)У про відбудову музею. Меморіальний будинок урочисто відкрито 25 грудня 1946, другий — 1953. Протягом 1978 проведено реекспозицію — відновлено меморіальну квартиру письменника. У фондах налічується понад 10 тис. експонатів і меморіальних речей — творів (оригінали, фотокопії, ксерокопії, рукописи нарисів і

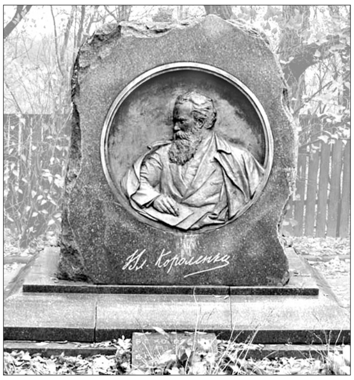

Полтавський літературно-меморіальний музей В.Г. Короленка. Пам'ятник-надгробок на могилі В. Короленка.

оповідань, статті), книжок з особистої б-ки, частина з яких із дарчими написами відомих письменників, особистих документів, малюнків, часописів, із котрими співпрацював В.Короленко, ілюстрацій до творів, епістолярію, творів образотворчого мист-ва, унікальних фотографій, у т. ч. останніх прижиттєвих, його родини, однодумців, друзів, тогочасних краєвидів міст України, Росії, Франції, США тощо. Музей веде велику н.-д. та науково-просвітню роботу. Довгі роки його очолювала донька письменника Софія Володимирівна.

Музей В.Короленка відкрито також на батьківщині письменника в м. *Житомир* (1973).

Літ.: Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів. К., 1970; Полтавский литературно-мемориальный музей В.Г. Короленко: Путеводитель. Х., 1974; Музей В.Г. Короленко в Полтаве: Путеводитель. Х., 1979.

Л.П. Маркітан.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* серед. 17—18 ст. Утворився 1648, адм. центр — м. *Полтава.* Невдовзі до нього приєднано Гадяцьке староство. 1649 до П.п. входило 19 *сотень.* П.п. межував із *Миргородським полком*, *Кропивнянським полком*, *Чигиринським полком*, *Охтирським полком* і *Харківським полком.* Першими полковниками були: М.*Пушкар* (1648—58), Кирило Пушкаренко (1658—59), Марко Коломак-Пушкаренко (1659). Козаки П.п. брали участь у Національно-визвол. війні укр. народу середини 17 ст. (облозі *Львова* і Замостя (нині м. Замосць Люблінського воєводства, Польща), *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Жванецькій облозі 1653*, молдовських 1650 і 1652 походах, військ. діях з оборони *Чигирина* 1677—78, *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*). Із 1660-х рр. у П.п. відбувалися значні зміни його території: виділився *Зіньківський полк* (1662), приєднано кілька сотень від Чигиринського полку, а також утворено кілька сотень на новозаселених землях уздовж р. Оріль (прит. Дніпра). Сотенні міста: Полтава (бувало по 2—3 сотні), *Гадяч*, Борки, *Опішня* (в усіх — по 2 сотні), Багачка (нині смт *Велика Багачка*; до 1661), *Балаклія* (до 1661), *Білики* (1660—1764), Білоцерківка (1660—61), Більськ (1654), Будища (Великі Будища, з 1660), Бірки (Бурки; 1649—62), Веприк (1649—62), Гадяч (1649—59), Говтва (1667—87), Грунь (Черкаська Грунь; 1654—62), *Зіньків* (1649—62, 1672—87), Келеберда (1660—1764), Китай-город (1674—1764), Кишеньки (Кишинка; 1660—61, 1663—1764), Книшівка (1649), *Кобеляки* (до 1661, 1663—1764), Ковалівка (1649—62, 1672—87), Котельва (1654—62), Куземин (Куземине, 1649—62), Лукім'я (Лукомль, Лукомля, 1649—59), Лютенька (1649), Маячка (1674—1764), Нехвороща (1674—1764), *Нові Санжари* (1660, 1663—1764), Опішня (Опушна; 1649—62, 1672—87), Орли (1674—1764), Переволочна (1660, 1663—1764), Подольки (1649), Рашівка (Ряшівка; 1649—62), Решетилівка (з 1700), Соколець (1660—1764), Стара Самара (1750), Старі Санжари (1654—1764), *Царичанка* (1674—1764), Шишаки (1660—63, 1665—87), Яреськи (1660—65). 1764, крім Полтавської, Великобудищанської та Решетилівської, усі сотні П.п. царським урядом ліквідовано. Найвідомішими полковниками П.п. були: Ф.*Жученко* (Жук; 1659—91 з перервами), Дем'ян Гужель (Гуджол, Кгулжела; 1661—70 з перервами), Прокіп Левенець (1674—78 із перервами), Павло Герцик (1675—95 із перервами), Левко Черняк (1680—89 з перервами), І.*Іскра* (1696—1700), Іван Левенець (1700—1729 із перервами), Іван Черняк (1709—22), Василь Кочубей (1727—43), Андрій Горленко (1744—65) та ін. 1774 П.п. ліквідовано, а його територія ввійшла до Полтавського пов. *Новоросійської губернії.*

Полтавський літературно-меморіальний музей В.Г. Короленка.

Літ.: *Лазаревский А.* Полтавщина в XVII веке. «Киевская старина», 1891, кн. 9; Материалы для истории Полтавского полка (Издатель В.Л. Модзалевский). «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 1. Полтава, 1905; Вып. 2. Полтава, 1906; Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи, ч. 1—2. Полтава, 1913, 1914; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII. К., 1997; *Байда О.* Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). К., 1998; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини: 1648—1782 рр.). К., 1998; *Його ж.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К., 2002; Джерела з історії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. Полтава, 2007; Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729—1730 рр. Полтава, 2007; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008;

В.В. Панашенко.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ХРЕСТОВОЗДВИ́ЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у *Полтаві*, видатний архіт. ансамбль. Монастир заснував ігумен *Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря* Калістрат 1650 на горі на пн. сх. від Полтав. фортеці. Розбудовувався монастир коштом полтав. полк. М.*Пушкаря* та ін. полтавців. Спершу всі монастирські споруди були дерев'яними. 1689 коштом гетьма-

на І.*Самойловича* розпочато буд-во Хрестовоздвиженського собору, зразком для якого слугував Спасо-Преображенський собор Мгарського Лубенського монастиря. Після падіння І.Самойловича буд-вом собору опікувалися гетьман І.*Мазепа* та полтав. полк. І.*Іскра*. Буд-во велося дуже довго. 1693 монастир спустошили татари. 1708—09 собор стояв ще без бань. Весною 1709 під час облоги Полтави шведи захопили монастир і з його земляних бастіонів обстрілювали міську фортецю. Після *Полтавської битви 1709* собор завершено стараннями полтав. полк. В.Кочубея. Собор освячували 1756.

1750 на пд. від собору збудували муровану теплу трапезну зі Свято-Троїцькою церквою (не збереглася). 1786 збудовано муровану монастирську дзвіницю, 1770 — будинок *ігумена* (не зберігся). 1787 перед приїздом до Полтави рос. імп. *Катерини II* з ініціативи архієпископа Катеринославського і Херсонсько-Таврійського Амвросія (Серебренникова) до будинку було прибудовано «Катерининську залу» з балконом. В інтер'єрі стіни її прикрашав живопис — близько десятка бібл. сюжетів, а також кінні портрети кн. *Олександра Невського* та рос. царя *Петра I*. Братські келії, збудовані 1770, обмежували монастирську територію з боку міста. 1889 збудовано мурований монастирський корпус із лікарнею, а 1887 зведено трапезну церкву св. Симеона Богоприїмця. Монастир було обнесено муром 1881 та 1887. За межами монастирського муру 1887 збудовано готель для прочан.

Собор Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Фото кінця 20 ст.

Із 1776 монастир був кафедральним для Слов'янських і Херсонських архієреїв. 1797 його зарахували до Черніг. єпархії як чол. монастир 2-го класу. Протягом 1819—76 при монастирі діяло чол. духовне уч-ще. Із 1884 тут була резиденція вікаріїв Полтав. єпархії. 1923 монастир закрили, а 1933 — знищено значну частину монастирських будівель. Монастир відновив свою діяльність як жіночий 1942, 1960 його знову закрили. Протягом 1950—53 на збережених старовинних будівлях проведено консерваційні роботи, а 1981—2000 — здійснено їх реставрацію. Тут із 1990 діє жін. монастир (УПЦ (МП)).

Собор та дзвіниця — гол. споруди монастирського комплексу. Вони є найважливішими містобудівними й ландшафтними домінантами Полтави й околиць.

Собор мав 4 престоли. Собор мурований, тринавовий, шестистовпний, семибаневий. Центральне ядро має хрестовокупольну структуру. Довжина храму 30 м, висота до зеніту центр. бані 28 м. Монументальний чотириярусний іконостас, що займав усю широчінь храму, вирізьбив 1772 майстер С.Шалматов у стилістиці рококо. Іконостас знищили 1933. 2010 його відтворили в первісних формах. У структурі та архіт. образі цього собору синтезовано впливи західноєвроп. *бароко*, традиційних розпланувально-просторових структур давньорус. монастирських храмів 12 ст. і традиційних об'ємних композиційних побудов укр. арх-ри. Відтак Хрестовоздвиженський собор є одним із найвизначніших, етапних творів арх-ри доби *Гетьманщини*, що справив великий вплив на розвиток храмового буд-ва у *Лівобережній Україні* у 18 ст.

Надбрамна дзвіниця споруджена 1786 за взірцем дзвіниці Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря. Вона мурована, потинькована, чотириярусна, висотою 47 м, у стильових формах пізнього бароко. У 2-му і 3-му ярусах були дзвони, у 4-му — годинниковий механізм із курантами (не збереглися).

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. Фото 2011.

Літ.: *Грановский Д.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Полтава, 1901; *Яблонский Д.* Порталы в украинской архитектуре. К., 1955; *Логвин Г.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. М., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог, т. 3. К., 1985; *Жук В.* Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві. «Пам'ятки України», 1992, № 2—3; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. К., 2001.

В.В. Вечерський.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ЦЕРКО́ВНО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т, Полтавський церковно-історичний археологічний комітет, Полтавський історико-археологічний комітет — науково-церк. інституція, яка функціонувала в *Полтаві* протягом 1906—20. Заснована указом Найсвятішого Синоду від 26 жовтня 1906 при архієрейській кафедрі зі сховищем для колекцій старожитностей та джерел (див. *Полтавське єпархіальне давньосховище*) за проектом В.*Пархоменка*. До складу к-ту входили завідувач Полтав. психоневрологічної лікарні О.Мальцев, історики І.Ф.*Павловський*, Л.*Падалка*, В.Пархоменко, В.Трипольський та ін. Почесними членами к-ту була плеяда відомих учених, зокрема М.*Біляшівський*, О.*Левицький*, М.І.*Петров*, М.Покровський, Ф.*Успенський* та ін. Очолював к-т полтав. і переяслав. єпископ Іоанн (Смирнов; 1906—10), полтав. і переяслав. (із 1913

— херсон. і одес.) архієпископ Назарій (Кирилов; 1911—17); секретар — В.Пархоменко. К-т проводив пошуки та купував для Полтав. єпархіального давньосховища церк. старожитності, старовинні рукописи, стародруки з історії єпархії, а також різні *джерела історичні* в місц. церк. і приватних архівах, у т. ч. монети, килими, рушники, козац. пояси, стріли, твори мист-ва на реліг. сюжети видатних майстрів ін. народів, експонати для Музею історії Полтав. битви та ін. Осн. напрями діяльності к-ту розгорталися навколо архів. справи, охорони пам'яток, переважно церковних, польових археол. досліджень тощо. Завдяки зусиллям членів к-ту була створена історико-єпархіальна б-ка. 1910 було упорядковане давньосховище та розпочата підготовка до публікації каталогу старожитностей, які в ньому зберігалися. К-т здійснив перенесення до Полтави пам'ятника дерев'яної арх-ри — *Покрови церкви* м. *Ромни*. На засіданнях к-ту заслуховувалися доповіді з історії місц. монастирів і церков, повідомлення про надходження до б-ки літератури, предметів давнини та ін. К-т відіграв важливу роль у створенні Музею історії Полтавської битви за проектом І.Ф.Павловського. Члени к-ту брали участь у роботі 14-го Всерос. археол. з'їзду в *Чернігові*, де було високо оцінено чимало експонатів Полтав. єпархіального давньосховища, зокрема Плащаницю 1466 р. та *Пересопницьке Євангеліє*. Повідомлення про полтав. старожитності на 15-му Всерос. археол. з'їзді в *Новгороді Великому* (1911) зробив В.Пархоменко. К-т видав 3 випуски «Трудов» (1-й та 2-й — 1908, 3-й — 1912), а також «Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии» (Полтава, 1909) та «Список предметов церковной старины, поступивших в Полтавское древлехранилище» (Псков, 1908). У «Трудах» були видруковані розвідки й повідомлення І.Ф.Павловського, В.Пархоменка, М.І.Петрова та ін.

Літ.: *Здравомыслов К.Я.* Сведения о консисторских архивах и церковно-археологических учреждениях в епархиях. СПб., 1908; «Известия Императорской археологической комиссии». СПб., 1910. Прибавление № 18, 1912. Прибавление № 21; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1912; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.В. Ясь.

ПОЛТИ́НА, полтинник — рос. монетна, вагова та грошово-лічильна одиниця.

1) У 13—16 ст. термін «полтина» вживався для позначення вартості половини монетно-вагової гривни — *рубля*. П. була реальною платіжною одиницею, про що свідчать дані літописів. У 15 — на поч. 16 ст. П. використовувалась як допоміжне лічильне поняття для позначення суми у 100 *денг*;

2) як мідна монета вагою 16—20 г П. випускалася за часів рос. царя *Олексія Михайловича* (1645—76). На монеті вміщувалися зображення царя у вигляді вершника, рос. держ. герба — двоголового орла — та напис: «полтинникъ». Після 1662 мідну П. було вилучено з обігу. Рос. цар *Петро I* (1672—1725) відновив карбування П. з 1699, але вже зі срібла. П. карбували впродовж 18—19 ст. зі срібла різної маси та проби. Наприкінці 19 ст. назва П. щезає, а номінал позначається в *копійках* — «50 копѣекъ». Назва «полтина» знову з'явилася 1924—27 на срібних монетах СРСР вартістю 50 копійок. 1961—91 випускалися монети номіналом 50 копійок з мідно-нікелевого сплаву.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

ПОЛТОРА́ЦЬКИЙ Марко Федорович (28(17).04.1729—24(13).04. 1794) — співак (баритон), хоровий диригент і муз. діяч. Н. в м. *Сосниця*. Навч. в *Чернігівському колегіумі* та Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*). Співав там на кліросі в церкві, де був помічений О.Г.*Розумовським*, який захопився його голосом, і на запрошення останнього 1745 прибув до *Санкт-Петербурга*. 1746—62 — співак і диригент (із 1753) придворного хору; із 1763 — його директор (того ж року хор був перейменований на *Придворну співацьку капелу*). Водночас 1750—70 — соліст італ. оперної трупи. Уперше дебютував в опері «Беллерофонт» Ф.Араї

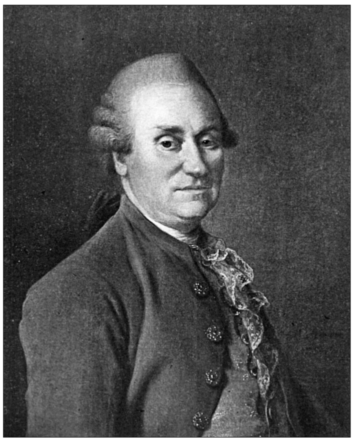

М.Ф. Полторацький. Портрет роботи художника Д. Левицького. 1780.

(партія полководця Атаманта). Був першим вітчизн. актором, який виступав на оперній сцені разом із відомими італ. співаками. Писав духовні концерти, його учнями були М.*Березовський*, Д.*Бортнянський*, К.Давидов.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: Русский биографический словарь, т. 14. СПб., 1905; *Гозенпуд А.* Музыкальный театр в России: От истоков до Глинки. Л., 1959; *Керн А.П.* Воспоминания. Дневники. Переписка. М., 1974; *Казимиров О.* Український аматорський театр: Дожовтневий період. К., 1965; *Корній Л.П.* Історія української музики, ч. 2: Друга половина XVIII ст. К.—Х.—Нью-Йорк, 1998.

П.М. Бондарчук.

Полтина. Срібло. Росія, 1845.

ПОЛТУ́РА — монета вартістю 1½ *крейцера*, яка в 16 ст. карбувалася на монетних дворах Угорщини і Трансильванії (істор. обл. на пн. Румунії). Особливо інтенсивно виробляли полтури в 17 ст. Остання емісія П. в Угорщині відбулася 1763—75. У Силезії (істор. обл. на пд. зх. Польщі) П. випускали до 1744. 1 П. = 1½ крейцера = 2 грешелям = 2½ денарія = 6 пфенігам. У 2-й пол. 18 ст. П. була широко поширена на західноукр. землях, які перебували у складі Австрії.

Літ.: *Зварич В.*, *Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

Полтинник (50 копійок). Срібло. СРСР, 1924.

ПОЛУБО́ТКИ — козацько-старшинський рід Сіверської України 17—18 ст. Родоначальником роду П. вважають черніг. міщанина **Ярему** П., котрий на поч. 17 ст. отримав від королевича Владислава (майбутнього польс. короля *Владислава IV* Ваза) привілей на володіння озерами та криницями побл. *Чернігова*, підтвер-

Л.А. Полуботок. Портрет роботи художника В.Л. Боровиковського. 1786.

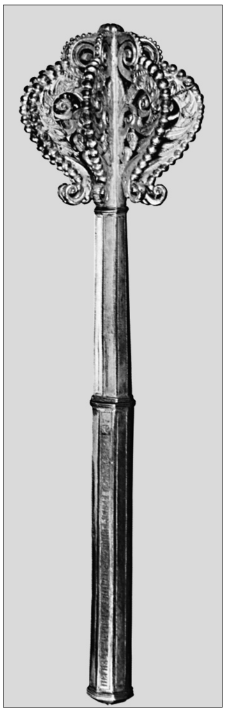

Пернач чернігівського полковника П. Полуботка. 1707.

джений 1619 представником рос. влади черніг. *воєводою* В.Салтиковим. 1637 Ярема П. рахується в документах як «славетний» *райця* Чернігова, який володів млином на р. Стрижень. Його внук — «шляхетно урожонный» **Леонтій Артемович** (р. н. невід. — п. 1695 в м. Чернігів) — брав участь у Національно-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст., 1668 обіймав уряд черніг. полкового писаря, а з 1671 — *сотника* Черніг. полкової сотні, виконував обов'язки наказного полковника *Чернігівського полку*. На ген. раді в Козацькій Діброві під *Конотопом* 1672 обраний на уряд *генерального бунчужного*, 1678 зведений *гетьманом* *І.Самойловичем* на уряд *генерального осавула*. Упродовж 1683—87, 1689—90 Леонтій Артемович очолював *Переяславський полк*. Тісно співпрацював з І.Самойловичем, з племінницею якого Євфимією 1680 одружив свого сина Павла. Після скинення з гетьманства І.Самойловича перебував в опозиції до гетьмана І.*Мазепи*. 1690 був звинувачений у таємних зносинах з екс-гетьманом та намірах захопити гетьман. булаву. За вироком військ. суду позбавлений полковництва та значної частини родових маєтностей. Брав участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. **Павло Леонтійович** (див. П.*Полуботок*; бл. 1660—1724) — черніг. полковник, наказний гетьман (1722—23). **Андрій Павлович** (р. н. невід. — п. 28.11.1744), *бунчуковий товариш* із 1728, та його брат **Яків Павлович** (р. н. невід. — п. 15.04.1734 в м. *Броди*), бунчуковий товариш із 1726, належали до найбагатших старшинських родин *Лівобережної України*. Яків Павлович загинув під час походу в Польщу 1734. **Василь Андрійович** (р. н. невід. — п. 29.06.1768), бунчуковий товариш, та **Семен Якович** (1724—11.05.1752), також бунчуковий товариш, не залишили нащадків по чол. лінії, на них рід П. згас. Родові маєтки П. успадкували роди *Милорадовичів* та *Лашкевичів*.

Дж.: Акты Западной России, т. 5. СПб., 1853; Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, ч. 1—2. М., 1859; Акты Южной и Западной России, т. 7. СПб., 1872; т. 9. СПб., 1877; Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). «Киевская старина», 1889, т. 29. — 1890; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767). ч. 1—3. К., 1893—97; Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. «Киевская старина», 1889, кн. 1; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 3: Полк Прилуцкий. К., 1902; *Модзалевский В.Л.* Павел Леонтьевич Полуботок: Биографический очерк. СПб., 1903; *Його ж.* Полуботки. В кн.: Малороссийский родословник, т. 4. К., 1908.

В.М. Горобець.

ПОЛУБО́ТКІВЦІВ ВИ́СТУП 1917 — військово-політ. акція, спроба захоплення органів адм. управління в м. *Київ*, здійснена *Другим українським полком імені гетьмана Павла Полуботка* 18—21 (5—8) липня 1917. Формування полку, що почалося в травні 1917 в м. *Чернігів*, було продовжене на розподільчому пункті на х. Грушки (зх. околиця *Києва*). До новобранців часто з'являлись агітатори з *Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка*. Усупереч поміркованій позиції *Української Центральної Ради*, яка не бажала конфліктувати з *Тимчасовим урядом* і домагалася легітимізації стихійного процесу українізації армії, прибічники самостійницьких поглядів М.*Міхновського* закликали солдат не чекати офіц. рішень, самочинно організуватися в осібний полк, не зважати на органи влади Тимчасового уряду, стати на шлях запровадження самостійної України. Спроби УЦР вивести солдат із Києва або хоч вплинути на їхні настрої (дійшло аж до припинення постачання харчів) успіху не мали. Було обрано командира полку прапорщика Ромащепка і полковий к-т на чолі із прапорщиком Майстренком.

Приводом до виступу стало оголошення УЦР II Універсалу (див. *Універсали Української Центральної Ради*). Він був розцінений самостійницьки орієнтованими елементами як зрада укр. інтересів. У ніч на 18 (5) липня 1917 солдати-полуботківці рушили в центр міста, захопили ключові адм. установи, арсенали зброї, заарештували деяких чиновників. Гостроти ситуації надавали офіц. повідомлення й чутки про заворушення та політичну кризу в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*).

Чіткого плану дій повсталі не мали. Встановивши контроль над важливими пунктами Києва, вони запропонували скористатися завойованими позиціями Укр. Центр. Раді, взяти владу в Україні до своїх рук. Однак кер-во останньої поспішило рішуче відмежуватись від полуботківців. Спираючись на 1-й Укр. козачий ім. Б.Хмельницького полк (див. *Богданівський полк*) і війська штабу *Київського військового округу*, полуботківців витіснили з міста до х. Грушки, а гол. зачинщиків заарештували. Оскільки полуботківці повернулися до казарм із захопленою зброєю, у ніч на 21 (8) липня 1917 було проведено операцію з їх роззброєння. При цьому загинули кілька чоловік. У липні—серпні 1917 осн. масу полуботківців було відправлено на фронт. Суд. справа над керівниками виступу до кінця не була доведена, а підслідчі в ході жовтневих подій у Києві без будь-яких пояснень були звільнені.

Літ.: *Падалка М.* Виступ полуботківців 4—6 липня 1917 р. в Києві на фоні політичної ситуації того часу. Львів, 1921; 1917 год на Киевщине: Хроника событий. Х., 1928; *Солдатенко В.Ф.*, *Солдатенко І.В.* Виступ полуботківців у 1917 р. (спроба хронікально-документальної реконструкції події. «УІЖ», 1993, № 7—10; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки, т. 1—4. Т. 1: Рік 1917. Х., 2008.

В.Ф. Солдатенко.

ПОЛУБО́ТОК Павло Леонтійович (бл. 1660 — 18.12.1724) — держ. і військ. діяч України, черніг. полковник, наказний гетьман *Лівобережної України* 1722—24. Н. в

П.Л. Полуботок. Гравюра. 19 ст.

заможній козацько-старшинській родині Сіверської України (див. *Полуботки*). Батько П. — Леонтій Артемович — обіймав уряди *генерального бунчужного* та *генерального осавула*, а також переяслав. полковника.

Освіту П. здобував у *Києво-Могилянській академії*. Із поч. 1680-х рр. служив у *Війську Запорозькому*: спочатку — як *військовий товариш*, а згодом — *значковий товариш Чернігівського полку*. Перебував під опікою *гетьмана* І.*Самойловича*. Після скинення останнього з гетьманства П. разом із батьком зазнав переслідувань з боку гетьмана І.*Мазепи*. 1692 притягувався до слідства у справі ченця Соломона за звинуваченням у держ. зраді. І хоча вина П. доведена не була, йому було перекрито шлях до обіймання будь-яких старшинських урядів.

Лише 1705 П. за згодою І.Мазепи був обраний черніг. полковником. Восени 1708 він не підтримав антирос. виступу І.Мазепи і на ген. раді 1 листопада 1708 був одним із найбільш реальних претендентів на гетьманство. Однак його кандидатуру відхилив рос. цар *Петро I*, оскільки мав сумніви щодо політ. лояльності претендента.

Протягом 1710 — на поч. 1720-х рр. П., залишаючись на уряді черніг. полковника, розгорнув активну госп. діяльність: скуповував й освоював нові землі, будував села і містечка, розвивав промисли та здійснював експортні торг. операції. Високе службове становище й госп. активність дали змогу П. істотно зміцнити своє матеріальне становище, і невдовзі він став одним із найбагатших козац. старшин Лівобереж. України.

П. належала одна з найкращих б-к в Україні, він також колекціонував картини, стародавні ікони та зброю. Цікавився вітчизн. історією. П. упорядкував стислу істор. «Кройнічку», що охоплювала істор. події 1452—1715.

Як наказний гетьман 1721 П. очолював 10-тис. козац. корпус, відправлений за наказом царя Петра I на спорудження Ладозького каналу. Протягом 1-ї пол. 1722 заміщав гетьмана І.*Скоропадського* під час його відсутності в Україні.

Після смерті останнього П. на старшинській раді 4 липня 1722 до проведення гетьман. виборів був обраний наказним гетьманом. Ставши на чолі гетьман. уряду в часи навального наступу рос. імп. Петра I на укр. *автономію*, П. всілякими способами намагався цьому протидіяти.

Відстоюючи укр. автономію, П. протягом 2-ї пол. 1722 — 1-ї пол. 1723 відправив до імп. Петра I кілька делегацій із клопотаннями про дозвіл на проведення нових гетьман. виборів та пропозиціями щодо обмеження владних прерогатив заснованої 1722 *Малоросійської колегії*. Послідовно саботував розпорядження президента Малорос. колегії бригадира С.*Вельямінова*, які суперечили автономним правам *Гетьманщини*. Навесні 1723 за організацію опозиційної діяльності П. разом із ген. старшинами С.*Савичем* та І.Чарнишем за наказом імп. Петра I викликали до *Санкт-Петербурга*. 13 вересня 1723, незважаючи на офіц. заборону рос. влади, старшина подала на ім'я імп. Петра I чергову чолобитну про закриття Малорос. колегії. Після цього розпочалися допити П. в Таємній канцелярії, а 10 листопада 1723 його заарештували й ув'язнили у *Петропавловській фортеці*. Там він і помер. Похований на цвинтарі церкви св. Сампсонія Прочанолюбця за Малою Невою в С.-Петербурзі. Відчайдушна боротьба П. з рос. владою та його трагічна смерть породили чимало легенд і переказів, у т. ч. й про казкові багатства, нібито заховані ним від рос. імп. Петра I в європ. банках.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 6—7. М., 1830; Диаруш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшаяся в 1722 году... «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1858, кн. 1; *Лазаревский А.М.* Павел Полуботок. «Русский архив», 1880, кн. 1; Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). «Киевская старина», 1890, т. 29; *Я.Ш.*[*ульгин*.] Павел Полуботок, полковник черниговский (1705—1724). «Киевская старина», 1890, т. 31; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.), ч. 1—3. К., 1893—1897; *Модзалевский В.Л.* Павел Леонтьевич Полуботок: Биографический очерк. СПб., 1903; *Василенко М.П.* Павло Полуботок. «Україна», 1925, кн. 6; Збірка матеріалів до історії Лівобережної України українського права XVII—XVIII вв. «Український археографічний збірник», т. 1. К., 1926; *Костомаров Н.И.* Павел Полуботок: Исторические произведения. Автобиография. К., 1989; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998; *Коваленко О.Б.* Павло Полуботок. К., 2002; *Горобець В.* Павло Полуботок. К., 2009.

В.М. Горобець.

ПОЛУ́ШКА — рос. грошова одиниця, яка перебувала на грошовому ринку впродовж 15 — поч. 20 ст. У 15 ст. П. — срібна монета, що дорівнювала ½ московської або ¼ новгородської *денги*. Після реформи 1534 П. дорівнювала ¼ *копійки* (0,68 г : 4 = 0,17 г чистого срібла). Останні срібні полушки карбувалися 1613—45, за часів панування царя *Михайла Федоровича*. Із 1700 до 1810 карбувалися мідні полушки з написом «полушка», а 1839—1916 — «¼ копейки».

Полушка. Мідь. Росія, 1737.

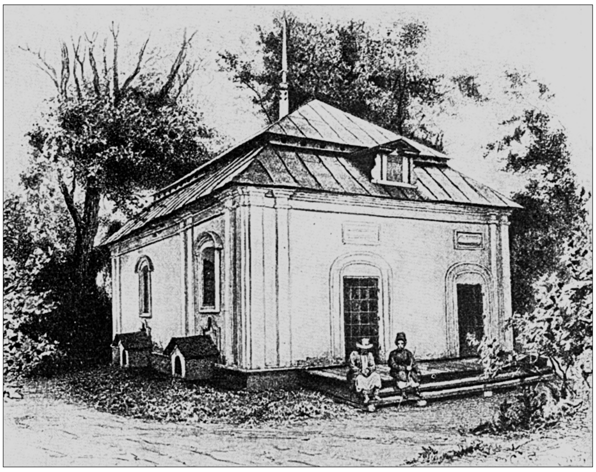

Кам'яниця Полуботка у Любечі. Малюнок художника О. Сластьона. Кінець 19 ст.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

ПОЛЬ Олександр Миколайович (01.09(20.08).1832—07.08(26.07).1890) — громад. і культ. діяч, підприємець, археолог та колекціонер. Н. в с. Малоолександрівське (нині с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Походив по батьківській лінії із дворянського роду прибалт. німців, по материнській — із відомих укр. козацько-старшинських родів — *Полуботків* і Полетик (див. *Политики)*. Закінчив Полтав. губернське уч-ще (1850), правничий ф-т Дерптського ун-ту зі ступенем і правами канд. дипломатичних наук (1854). Виконував обов'язки члена Катеринославського губернського дворянського к-ту в сел. справах (1858—61). Був обраний депутатом від *Катеринославської губернії* в Петерб. к-т для вироблення проекту сел. реформи (1860). За особистий внесок у підготовку і проведення *селянської реформи 1861* відзначений рос. імп. *Олександром II* золотою медаллю. П. обирався довічно гласним Катериносл. губернських земських зборів від Верхньодніпровського пов. (з 1866), почесним мировим суддею того ж повіту (з 1869). Виконував обов'язки члена Катериносл. губернської училищної ради (1866—72), почесного попечителя Катериносл. реального уч-ща (з 1883), члена попечительних рад кількох навч. закладів, активно сприяв розвиткові освіти в краї.

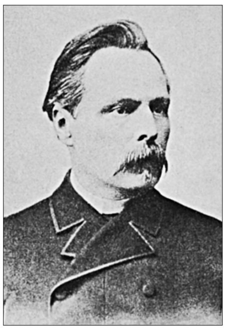

О.М. Поль.

Зробив значний внесок у перетворення Катеринославщини на провідний центр гірничодобувної і металургійної пром-сті. З його ім'ям пов'язане відкриття в Дубовій Балці біля р. Саксагань (прит. Інгульця, бас. Дніпра) побл. с-ща *Кривий Ріг* багатих покладів залізної руди (1866). За ініціативи і на кошти П. нім. спеціалісти 1872—73 дослідили родовища залізних руд Криворіжжя, визначили їхні масштаби, можливість практичного використання. Був гол. акціонером створеного в грудні 1880 в Парижі (Франція) ЗАТ «Залізні руди Кривого Рогу» зі статутним капіталом 5 млн франків, яке 1881 розпочало видобуток залізної руди на Саксаганському руднику.

Пам'ятник О. Полю у м. Дніпропетровськ. Скульптор В. Небоженко, архітектор В. Положій. 2002.

Завдяки неодноразовим клопотанням П. перед урядом було отримано дозвіл на спорудження Криворізької (Катерининської) залізниці, яка пролягла через Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) і з'єднала Криворізький залізорудний район із Донец. вугільним басейном (травень 1884).

Одночасно успішно займався наук. діяльністю в галузі мінералогії, був знавцем укр. історії, проводив археол. розкопки. Член наук. т-в: Імператорського т-ва сільс. госп-ва Півдня Росії (із 1860), *Одеського товариства історії та старожитностей* (з 1870), Імператорського Моск. археол. т-ва (з 1885), учасник археол. з'їздів: 2-го в *Санкт-Петербурзі* (1871) і 4-го в *Одесі* (1884). Автор статей у *«Записках Одесского общества истории и древностей»* («Археологические находки», «Мишурин Рог» (1872) та ін.). Добре знав музеї і колекції Росії та Зх. Європи, захоплювався збиранням предметів старовини, насамперед пов'язаних з історією запороз. козацтва. До складу його приватного зібрання входили археол. знахідки *кам'яного віку*, *бронзового віку* і *залізного віку* (переважно з *Катеринославської губернії*), антич. міст Пд. Причорномор'я (переважно з *Керчі* й *Херсонеса Таврійського*), скіф. старожитності, пам'ятки періоду *Київської Русі* (з *Княжої Гори поблизу Канева*, *курганів* Катеринославщини, околиць *Нікополя*), запороз. та південнорос. старовини, цінні мінералогічні, нумізматичні й етногр. колекції, збірки стародруків і б-ка, предмети мист-ва: картини, гравюри, старовинний фарфор, емалі, бронза, камеї, геми тощо.

Особливу цінність становила колекція пам'яток *Запорозької Січі* (281 одиниця зберігання), яка навіть перевершувала аналогічну збірку В.*Тарновського* і по праву вважалася за своєю унікальністю найзначнішою в Україні. На основі цього зібрання в грудні 1887 П. відкрив у Катеринославі приватний археол. музей, що складався із 7-ми розділів. 1905 дружина колекціонера, виконуючи його волю, передала колекцію до *Катеринославського обласного музею імені О.Поля*, заснованого 1902 за ініціативи *Катеринославського наукового товариства* на вшанування його пам'яті (нині *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*). За заслуги в екон. і культ. розвитку краю П. у листопаді 1887 був обраний почесним громадянином Катеринослава.

П. у м. Катеринослав.

Літ.: *Эварницкий Д.* Памяти А.Н. Поля. «Екатеринославские губернские ведомости», 1890, 28 июля, № 59; Каталог коллекций древностей А.Н. Поля в Екатеринославе, вып. 1. К., 1893; *Синявский А.* А.Н. Поль (биографический очерк к открытию здания областного музея его имени). Екатеринослав, 1905; *Вертоградов Н.* Памяти А.Н. Поля. Екатеринослав, 1910; *Романченко Г.Н.* Александр Николаевич Поль. В кн.: Труды Института истории естествознания и техники, т. 33. М., 1960; *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Поль. Днепропетровск, 2002; Российский государственный исторический архив, ф. 1343, оп. 27, д. 4812.

О.М. Донік.

ПО́ЛЬСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (ПВО; Polska organizacja Wojskowa; POW) — воєнізована громад. структура, створена у *Варшаві* в серпні—жовтні 1914 Ю.*Пілсудським*, спочатку — для диверсійних цілей у тилу рос. військ у *Королівстві Польському*. У ході *Першої світової війни* її таємна діяльність поширилася на

Україну, Росію, *Австро-Угорщину.* Після *Лютневої революції 1917* перейшла на антинім. позиції. У листопаді 1917 новостворену Гол. команду Польс. військ. орг-ції (*Краків*) очолив Е.*Ридз-Смігли.* Зіграла важливу роль у боротьбі за незалежність Польщі, взявши активну участь у роззброєнні в жовтні—листопаді 1918 австро-нім. військ у Варшаві, Кракові та ін. польс. містах. Після відновлення незалежності країни на звільнених польс. землях припинила свою діяльність, а її кадри влилися у Військо Польське. В Україні продовжувала діяти, не проявляючи 1914—17 особливої активності. 1918 її діяльність була спрямована як проти нім. військ на Наддніпрянщині, так і проти армії гетьмана П.*Скоропадського.* Центрами її округів на Україні були *Київ* (округ «A»), *Одеса* (округ «B»), Проскурів (нині м. *Хмельницький*; округ «C»), *Житомир* (округ «D»), *Вінниця* (округ «E»), *Рівне* (округ «F»), *Харків* (округ «M»). Київ. Начальній команді № 3 Польс. військ. орг-ції підпорядковувалися округи в *Москві* («L») і *Мінську* («G»).

У *Східній Галичині* організаційно сформована в лютому 1918. Серед 300 її членів були офіцери та легіоністи, студенти Львів. ун-ту, гімназисти, робітники. З ініціативи ПВО влітку 1918 у *Львові* створено спілку «Свобода», до якої переважно входили польс. офіцери австрійс. армії. За участю членів ПВО 1 листопада 1918 у Львові створено Начальну команду польс. збройних формувань (очолив Ч.Мончинський), що протистояла збройним силам *Західноукраїнської Народної Республіки.* Проти ночі 7 листопада за ініціативи лівих партій і при підтримці загонів ПВО, керованих Е.Ридз-Смігли, у Львові створено Галицький нар. уряд Польс. Республіки під кер-вом галицького соціаліста І.*Дашинського.* У листопаді 1918 зроблено спробу мобілізувати членів ПВО на Наддніпрянщині для боротьби проти ЗУНР. Після невдачі цієї операції орг-ція зосередилася на розвідувальній роботі, у т. ч. проти *Української Народної Республіки.* Згідно з директивою Гол. командування Війська Польського вона переорієнтувалася, зайнявши прихильну щодо УНР позицію; за сприяння 2-го відділу Ген. штабу Війська Польського всю діяльність зосередила проти більшовицьких і денікінських військ. На поч. 1920 ПВО на Наддніпрянщині зазнала великих втрат в особовому складі. Згорнула діяльність в Україні 1921—22 після укладення *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921.* Загалом через ПВО пройшло не менше 30 тис. членів.

1932—33 органи *Державного політичного управління УСРР* сфабрикували процес у справі П.в.о., у ході якого на Київщині було заарештовано 114 поляків, з яких 70 осіб отримали багаторічні строки і навіть смертні вироки. 1933—37 по цій справі заарештовано ще 225 осіб; 1935 ліквідовано польс. нац. район ім. Ю.Мархлевського.

Дж.: *Czarnocka-Majewska E.* Ostatni dni POW w Kijowi. В кн.: Za kratami więzień i drutami obozów, t. 1. Warszawa, 1931; *Jazewski H.* Zamiast pamiętnika. «Zeszyty Historyczne» (Paryz), 1982, z. 59; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, t. 4. Przemyśl, 2004.

Літ.: *Nalecz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914—1918. Wrocław, 1984; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

М.Р. Литвин, І.Т. Лісевич.

ПО́ЛЬСЬКА ЛІКВІДАЦІ́ЙНА КОМІ́СІЯ — представницький орган відроджуваної Польс. д-ви в *Галичині* (голова — В.Вітос, військ. командир — Б.Роя), створений 23 послами (депутатами) австрійс. парламенту 28 жовтня 1918 у *Кракові.* 29 жовтня надіслала нотифікаційні листи до міністра-президента Австрії Г.Ламмаша і намісника Галичини генерал-полковника графа К. фон Гуйна, а також розпорядження до місц. органів готуватися до перебрання влади. За планом Регентської ради (*Варшава*) і П.л.к. кн. В.Чарторийський мав 1 листопада у *Львові* перебрати владу від австрійс. намісника К. фон Гуйна і стати ген. комісаром *Галичини*, однак цьому завадив укр. політикум. Заходи П.л.к. пришвидшили організацію Першолистопадового повстання українців у Львові та більшості галицьких міст (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*) і проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки.*

Галицька делегація Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*) на чолі з К.*Левицьким* на засіданні 30 жовтня засудила дії П.л.к., яка «вдерлася у суверенні справи Української Держави, утвореної волею українського народу з усіх українських земель Австро-Угорщини». Водночас закликала держ. інституції та місц. органи влади не виконувати розпоряджень цієї комісії.

З 11 листопада 1918 П.л.к. підпорядковувалася новоствореному польс. урядові у Варшаві й була співорганізатором збройних формувань у Львові (командир Начальної команди — Ч.Мончинський), до яких увійшли представники *Польської військової організації*, Польс. військ. кадрів, Польс. допомогового корпусу та ін. парамілітарних структур (загалом бл. 6 тис. осіб). Згідно з декретом Нач. Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудського* від 10 січня 1919 ліквідована.

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.

М.Р. Литвин.

ПО́ЛЬСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА ДЕМОКРА́ТІЯ (Demokracja Narodowa, endecja, wszechpolacy) — заг. назва польс. орг-цій національно-демократ. спрямування. Орг. зав'язок — Ліга Польська (1887), її мета — відродити польс. д-ву. Ініціатор — З.Мілковський (літ. псевд. — Теодор-Томаш Єж), представник *«української школи» в польській літературі*, учасник революції 1848—49 в Угорщині і полковник *польського повстання 1863—1864.* Ліга Польська орієнтувалася на ліберально-демократ. ідеологію. Підтримувала контакти з осередками укр. нац. руху, зокрема зі «Старою Громадою» і М.*Драгомановим*, намагаючись створити єдиний білорусько-литовсько-укра-

Митрополит Георгій (Ярошевський). Фото початку 20 ст.

Митрополит Сава (Грицуняк).

їнсько-польський фронт проти царату. Жваві зв'язки з українцями (зокрема з М.*Павликом* та І.*Франком*) мала підлегла їй організація «Союз польської молоді "Зет"». Співпрацю з українцями припинено бл. 1891.

1893 Ліга Польська трансформувалася в Лігу Народову. 1897 діячі Ліги Народової створили Стронніцтво Народово-Демократичне. 1900 ендеція остаточно перейшла на антиукр. позиції і трактувала українців, білорусів та литовців як етногр. групи єдиної польс. нації. Із того часу терміни «ендеція», «вшехполяк» стали синонімами польс. *шовінізму*.

У 1900-х рр. обрано пророс. орієнтацію. Незважаючи на це, ендеки відіграли важливу роль у відродженні польс. державності. 1919 створено Союз Людово-Народовий. До травневого 1926 перевороту Ю.-К.*Пілсудського* входили до складу всіх польських урядів. Становили хребет опозиції Ю.-К.Пілсудському. 1926 Р.*Дмовський* (чільний ідеолог ендеків) створив Обоз Великої Польщі, 1928 замість ліквідованого Союзу Людово-Народового утворено Стронніцтво Народове. У 1930-х рр. лідери партії пропагували профашист. гасла.

Літ.: *Sienkiewicz W.* Maly słownik historii Polski. Warszawa, 1991; *Чорновол І., Чорновол П.* І.Франко, М.Павлик і «Союз польської молоді "Зет"» у Дублянах. В кн.: Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25—27 вересня 1996 р.). Львів, 1998; *Чорновол І.* Польські і українські політичні доктрини 70—90 рр. 19 ст.: Порівняльний аналіз (генеза співпраці польської національної демократії з українцями). «Україна модерна» (Львів), 1999, № 2.

І.П. Чорновол.

ПО́ЛЬСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА (Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny) — автокефальна помісна правосл. церква в Польщі, що займає 13-те місце в диптиху автокефальних помісних церков. Після входження Польщі до складу Рос. імперії остання намагалася поглинути увесь край, зокрема і в церк. сфері. 1840 засновано правосл. Варшавську єпархію; першим архієпископом став Антоній (Рафальський; помер 1848).

Після здобуття Польщею держ. незалежності Священний Синод РПЦ у вересні 1921 тимчасово призначив на Варшавську кафедру, тобто керувати всією Правосл. церквою в Польщі, архієпископа Георгія (Ярошевського), що 1919 емігрував до Сербії та Італії. На його боці активно виступав єпископ Крем'янецький Діонісій (Валединський; 1876—1960). Діяльність укр. владик, спрямовану на відчуження від більшовицької Росії, не підтримували архієпископ Литовський і Віленський Елевферій (Богоявленський; 1870—1940) та єпископ Пінський і Новогрудський Пантелеймон (Рожновський; 1867 — р. с. невід.), а також меншою мірою єпископи Більський і Холмський Сергій (Корольов; 1881—1952) та Білостоцький Володимир (Тихоницький; 1873—1959). Рішенням патріарха Московського і всієї Русі *Тихона* архієпископ Георгій (Ярошевський) був призначений тимчасовим екзархом Правосл. церкви в Польщі. На соборі єпископів, що відбувся на початку літа 1922, спершу — в *Почаєві*, де Георгій (Ярошевський) і Діонісій (Валединський) хіротонісали на єпископа Поліського Олександра (Іноземцева; 1888—1948), а потім — у *Варшаві*, з ініціативи уряду, було проголошено автокефалію Правосл. церкви в Польщі (єпископи, які цей акт не підписали й покинули собор, були позбавлені кафедр). Польс. мін-во віровизнань виробило «Тимчасові правила», оголошені в січні 1922. 8 лютого 1923 архімандрит Смарагд (у миру — Павло Латиш-Латишенко), колиш. ректор Холмської духовної семінарії, застрелив владику Георгія (Ярошевського).

6—11 листопада 1924 патріарх Константинопольський Григорій VII видав томос про автокефалію П.п.ц. *Єпархій* було п'ять — Варшавсько-Холмська, Віленська, Гродненська, Поліська (319 *парафій*) та найпотужніша Волинська (680 парафій). Були організовані Священний Синод, мережа благочиній. Для залагодження нац. непорозумінь і в боротьбі проти прагнення до ревіндикації митрополит Діонісій (Валединський) домагався проведення Всепольського правосл. церк. собору, в підготовці якого узяв участь проф. І.*Огієнко*. Уряд Ю.-К.*Пілсудського* дозволив його проведення, але за умови зверхності держ. начала над церковним.

Польс. влада провела ревіндикацію й нищення правосл. церков й церк. майна. Протягом семи тижнів, від 1 червня до 21 липня 1938, було зруйновано 110 церков і 7 каплиць, зокрема церква в Щебрешині 16 ст., у Корниці 1578 року, у Білій Підляській 1582 року, у Замостю 1589 року та ін.

Предстоятелі П.п.ц. у 20 ст.: Георгій, митрополит (Ярошевський; 1921—23), Діонисій, митрополит (Валединський; 1923—48), Тимофій, архієпископ (тимчасово керуючий; Шретер; 1948—51), Макарій, митрополит (Оксіюк; 1951—61), Тимофій, митрополит (Шретер; 1961—62), Георгій, архієпископ (тимчасово керуючий; Кореністов; 1962—65), Стефан, митрополит (Рудик; 1965—69), Василій, митрополит (Дорошкевич; 1970—98).

Предстоятель П.п.ц. носить титул: Митрополит Варшавський і всієї Польщі. 1998 за рішенням Священного Синоду був інтронізований Митрополит Сава (у миру — Михаїл Грицуняк, н. 15 квітня 1938 у Снятичах; Польща). Нині правосл. населення в Польщі налічує 1,5 % (600 тис., здебільшого на сх.). Церква має 6 єпархій на території Польщі (Варшавсько-Більську митрополію з кафедрою у Варшаві; вікарні єпископи — Гайновський та Більський; Білостоцько-Гданську єпископію з кафедрою в Білостоку, Лодзинсько-Познаньську архієпископію з кафедрою в Лодзі, Перемишльсько-Новосондетську з кафедрою в Саноку, Вроцлавсько-Щецінську з кафедрою у Вроцлаві, Люблінсько-Холмську з кафедрою в Любліні), Правосл. ординаріат Війська Польського (кафедра у Варшаві), 1 єпархію в Італії (Аквілейську), 5 єпархій на території Бразилії й Португалії.

Вищим органом управління П.п.ц. є Синод єпископів. Митрополит, який головує на ньому, скликає його двічі на рік. Члени Синоду — усі 8 архієреїв, які діють на території Польщі. У

П.п.ц. організовано Митрополичу раду, Церк. суд, Митрополичий місіонерський к-т, Фонд соціального забезпечення, а також комісії: ревізійну, господарчо-бюджетну, видавничу, освітню й підготовки кадрів.

Нині в П.п.ц. існують 2 чол. монастирі (*Онуфріївський Яблочинський монастир* і *Супрасльський Благовіщенський монастир*) та 2 жіночих (Марфо-Маріїнський на св. горі Грабарка та обитель во ім'я ікони Божої Матері Ружаностоцької).

У Церкві діють Духовна семінарія у Варшаві (з 1950) й секція правосл. богослов'я у Варшавській богословській академії (із 1957). Раніше, із 1925, існував правосл. богословський ф-т Варшавського університету.

Літ.: *Попов А.* [*Гриненко В.*] Гонение на православие и русских в Польше в XX-м веке. Белград, 1937; *Марчак І.* З мучеництва Холмщини на Білгорайщині. Вінніпег, 1957; *Верховинець М.* На руїнах і пустелях далеких: Руйнація українських святинь у Польщі. Пітсбург, США, 1960; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи. Вінніпег—Торонто, 1968; *Купранець О.* Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918—1939. «Записки Чина св. Василія Великого» (Рим, серія 2), 1974, т. 31; *Власовський І.Ф.* Нарис історії Української православної церкви, т. 4, ч. 2. Нью-Йорк—Бавнд-Брук, 1975; *Manuil (Lemeševskij), Metropolit.* Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie, teil 1—6. Erlangen, 1979—89; *Worhacz M.* Ruch ukraiński w Kościele Prawosławnym w Polsce w latach 1924—1935. Wrocław, 1993.

С.І. Білокінь.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1830—1831, Листопадове повстання — національно-визвол. повстання поляків проти Російської імперії за відновлення незалежності Польс. д-ви. Розпочалось 29 листопада 1830 у *Варшаві*, охопило землі *Королівства Польського (Царства Польського)* і поширилось на *Правобережну Україну* та Білорусь. П.п. вибухнуло на хвилі європ. революц. і нац. рухів, спрямованих проти домінування 3-х абсолютистських *імперій* на континенті — Росії, Австрії та Пруссії. Безпосередніми причинами повстання стали порушення дарованої рос. імп. *Олександром I* Конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польс. опозиції і патріотичних орг-цій, запровадження цензури й репресивно-поліційних порядків. Приводом до початку повстання стало поширення чутки про відправку польс. війська на придушення Лютневої революції 1830 у Франції. 29 листопада 1830 група змовників із числа патріотично налаштованої шляхти на чолі з Л.Набєляком і С.*Гощинським* у порозумінні з таємним військ. т-вом у школі підхорунжих, очолюваним П.Висоцьким, напала на палац намісника вел. кн. Костянтина Павловича Бельведер і казарми рос. військ. Унаслідок захоплення міськ. арсеналу та стихійного озброєння міських низів, переходу на бік змовників частини польс. військ повстання набуло масового характеру, а Варшава опинилася в руках повсталих. Вони не створили нового уряду, а передали владу Адм. раді Королівства. По-угодовському налаштовані члени ради (Ф.Любецький, кн. А.*Чарторийський* та ін.) прагнули досягти угоди з рос. імп. *Миколою I* на засадах збереження *автономії* Королівства Польського у складі Рос. імперії. 1 грудня 1830 демократ. кола поляків утворили Патріотичне т-во на чолі з Й.*Лелевелем* і М.Мохнацьким, яке виступило з вимогою до Адм. ради Королівства домагатися повної незалежності Польщі й проведення демократ. реформ. Під його тиском, а також за підтримки патріотично налаштованих мас Варшави Адм. рада Королівства на поч. грудня проголосила себе Тимчасовим урядом, а сейм 18 грудня 1830 затвердив диктатора — генерал-лейтенанта Ю.-Г.Хлопіцького. Консервативне кер-во повстанням на чолі з диктатором намагалося провадити переговори з рос. імп. Миколою I, але вони не дали результату. 18 січня 1831 Ю.-Г.Хлопіцький зрікся диктаторства, був створений Нац. уряд (Rząd Narodowy) на чолі з кн. А.Чарторийським. Уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польс. д-ви в кордонах 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). Патріотичне т-во 25 січня провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію, яка примусила сейм проголосити детронізацію Миколи I з польс. престолу. В ці дні вперше з'явилося звернене до всіх гноблених Рос. імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!» Рос. уряд кинув на придушення повстання значні військ. сили. На поч. лютого 1831 рос. війська під командуванням генерал-фельдмаршала І.*Дибича* почали наступ на Варшаву. Однак у битвах під Сточеком (нині м. Сточек-Луковські Люблінського воєводства, Польща), Вавром і, особливо, Грохувом (нині обидва у складі м. Варшава) повстанці зупинили наступ рос. армії. Навесні 1831 вибухнули повстання польс. населення в Литві, Білорусі й Правобереж. Україні. В укр. землях польс. повстанці, які були переважно шляхтичами-землевласниками, зустріли значну опозицію з боку *селянства*. Створені повстанські загони С.-Г.*Ворцеля* на *Волині*, К.Ру-

Взяття Арсеналу у Варшаві у ніч на 30 листопада 1830 р. З панорами М. Залеського. 1831.

жицького на Житомирщині, Б.Колишка на *Поділлі* й Київщині були в квітні—травні 1831 розгромлені царськими військами. 26 травня 1831 гол. польс. сили під командуванням бригадного генерала Я.-З.Скшинецького зазнали поразки у битві під Остроленкою (нині місто Мазовецького воєводства, Польща). Від травня 1831 повстання увійшло в смугу кризи: частина *аристократії* та *шляхти* почала залишати країну, сейм не затвердив навіть дуже поміркованої реформи переводу селян на грошовий *чинш*, чим зумовив відхід частини селянства від повстання. Зусилля Патріотичного т-ва з мобілізації населення наштовхнулися на сильну опозицію консервативних сил в уряді, сеймі та війську. Політ. боротьба влітку 1831 привела до заворушень варшавського населення, яке 15—16 серпня 1831 вчинило розправу з підозрюваними у зраді керівниками. Нац. уряд впав, влада перейшла до рук генерала піхоти Я.-С.Круковецького, який проголосив себе новим диктатором, розправився з організаторами заворушень у місті і заборонив Патріотичне т-во. Тим часом рос. війська під командуванням генерал-фельдмаршала І.*Паскевича* підійшли до Варшави й розпочали штурм міста. Незважаючи на запеклий опір повсталих, 8 вересня (27 серпня) 1831 Варшава змушена була капітулювати. Сейм, уряд і залишки польс. армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані. Царський уряд вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства Польського і, одночасно, більшість ознак автономії польс. земель (сейм, армію, елементи державності), запровадив воєнний стан (який тривав чверть століття). Незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню нац. самосвідомості поляків, утвердженню ідеї нац. державності, поширенню демократ. настроїв, що проявилися у прагненні до здійснення соціальних реформ. Європ. громад. думка із симпатією поставилася до боротьби поляків із рос. *самодержавством*, а польс. питання від того часу ототожнювалося зі справою боротьби проти реакції й *абсолютизму* за свободу і *демократію* в Європі. Західноєвропейські країни прийняли численну польс. еміграцію (т. зв. велику еміграцію).

Літ.: Powstanie Listopadowe 1830—1831: Dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania. Warszawa, 1980; Польша на путях развития и утверждения капитализма (конец XVIII — 60-е годы XIX в.). М., 1984; *Łojek J.* Szanse powstania listopadowego: Rozważania historyczne. Warszawa, 1986; *Lepkowski T.* Powstanie Listopadowe. Warszawa, 1987; Dzieje Polski, t. 1—3. Warszawa, 1993; Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. М., 1993; *Wroński A.* Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Warszawa, 1993; *Kieniewicz S. та ін.* Trzy powstania narodowe: Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa, 1994; *Kieniewicz S.* Historia Polski 1795—1918. Warszawa, 1997; *Davies N.* Boże igrzysko: Historia Polski, t. 1—2. Kraków, 1998; История южных и западных славян: Курс лекций, т. 1—2. М., 1998; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій. К., 2001; Історія Центрально-Східної Європи: Посібник. Львів, 2001; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: З найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. К., 2006.

Л.О. Зашкільняк.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1863—1864, Січневе повстання — національно-визвол. повстання поляків проти Російської імперії, яке охопило землі *Королівства Польського*, Литви і частково Білорусі та *Правобережної України*. Причинами повстання стало прагнення національно свідомої частини польс. усп-ва здобути держ. незалежність і відновити *Річ Посполиту*. Піднесенню польс. нац. руху сприяли успіхи у визволенні та об'єднанні Італії, зростання демократ. сил в європ. країнах, утворення й діяльність таємних радикально-демократ. орг-цій у Росії. Польс. патріотичні орг-ції, що виникли наприкінці 1850-х рр. у середовищі студентів та офіцерів рос. армії, розпочали підготовку повстання в порозумінні з рос. змовниками. На кін. 1861 в нац. русі склалися 2 гол. політ. табори, які отримали назву «білих» і «червоних». «Білі» представляли переважно поміркованi шляхетські та бурж. кола й виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дала змогу здобути політ. *автономію* Королівства Польського і приєднати до нього, згідно з кордонами 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), литов., білорус. та укр. землі. «Червоні» включали різнорідні соціально-політ. верстви (переважно *шляхту*, міщанство, *інтелігенцію*, частково *селянство*), яких об'єднувало прагнення здобути повну незалежність Польщі збройним шляхом (повстання) і відновити д-ву в кордонах 1772 (тільки частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення). Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом А.Вельопольським, виступали за досягнення угоди із царизмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства Польського. У червні 1862 «червоні» утворили Центр. нац. к-т, в якому провідні позиції здобули Я.*Домбровський*, З.Падлєвський, Б.Шварце, А.Гіллер (розробив план збройного повстання). У підготовці повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів у Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А.*Потебня*. К-т передбачав, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальнорос. демократ. *революції*. Початок повстання призначили на весну 1863. Центр. нац. к-т утворив таємні к-ти в Королівстві Польському, а також у Литві, Білорусі та Правобереж. Україні, мав своїх представників в європ. країнах. Намагаючись послабити орг-ції «червоних», уряд за ініціативою А.Вельопольського оголосив позачерговий рекрутський набір (див. *Рекрутська повинність*) за заздалегідь підготовленими списками, до яких потрапило чимало змовників. Це послужило приводом до спалаху повстання. 22 (10) січня 1863 Центр. нац. к-т проголосив початок нац. повстання, а себе іменував Тимчасовим нац. урядом. На заклик Центр. нац. к-ту загони повстанців напали на деякі царські гарнізони в Королівстві Польському. Від імені Центр. нац. к-ту було поширено «Маніфест до польського народу» і декрети про скасування *панщини* та проголошення селян власниками своїх наділів із на-

ступною компенсацією *поміщикам* за втрачені землі. У лютому 1863 Центр. нац. к-т звернувся до укр. селян із закликом приєднатися до повстання. Однак селяни не підтримали виступ, не схвалюючи включення укр. земель до відродженої Польс. д-ви. У збройних загонах на Київщині і *Волині* брала участь переважно польс. шляхта. Найбільші із цих загонів під проводом В.Рудницького, Е.Ружицького намагались чинити опір царським військам, але вже наприкінці травня були змушені перейти австрійс. кордон. У травні 1863 Центр. нац. к-т перетворився на Нац. уряд, створив розгалужену підпільну адм. мережу (поліцію, податкові органи, пошту та ін.), яка тривалий час успішно діяла паралельно із царською адміністрацією. Від початку повстання проявилися значні розбіжності між «білими» й «червоними»: перші розраховували на інтервенцію зх. д-в і протистояли радикальним соціально-політ. планам других. Спроби поставити на чолі повстання диктаторів — спочатку Л.Мєрославського від «червоних», а тоді М.Лянгевича від «білих» — не принесли бажаних наслідків. Зх. д-ви обмежилися дипломатичними демаршами. 17 жовтня 1863 «червоні», опанувавши Нац. урядом, призначили нового диктатора — генерала Р.Траугутта. Спроби останнього посилити повстання зазнали невдачі. Улітку 1863 рос. імп. *Олександр II* призначив генерал-губернатором Литви і Білорусі (Пн.-Зх. краю) генерала від інфантерії М.Муравйова, а намісником Королівства Польського — генерала від інфантерії Ф.Берга, які вдалися до жорстоких репресій і терору з метою придушення повстання. Одночасно на поч. березня 1864 царський уряд оголосив укази про сел. реформу (див. *Селянська реформа 1861*) на охоплених заворушеннями територіях, яка проводилася на більш вигідних для селян умовах, ніж в ін. землях імперії. До вересня 1864 повстання було придушене, тільки окремі загони протрималися до поч. 1865. Рос. уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків були страчені, тисячі вислані в Сибір або віддані в армію, а їхнє майно конфісковане. Було скасовано залишки *автономії* Королівства Польського. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польс. національно-визвол. повстань 19 ст., сприяло зростанню нац. свідомості дедалі більш широких верств польського сусп-ва і тим самим формуванню модерної польс. *нації*.

Літ.: Powstanie Styczniowe: Materiały i dokumenty, t. 1—9. Wrocław, 1962—73; Восстание 1863 года: Материалы и документы: Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1864 гг., т. 1—2. К., 1963—64; *Дьяков В.А.*, *Миллер И.С.* Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. М., 1964; *Фалькович С.М.* Идейно-политическая борьба в польском освободительном движении 50—60-х годов XIX в. М., 1966; *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. К., 1967; *Дьяков В.А.* Ярослав Домбровский. М., 1969; *Kieniewicz S.* Powstanie styczniowe. Warszawa, 1983; Польша на путях развития и утверждения капитализма (конец XVIII — 60-е годы XIX в.). М., 1984; Dokumenty terenowych władz powstania styczniowego 1862—1864. Wrocław, 1986; *Ramotowska F.* Narodziny tajemnego państwa polskiego: 1859—1862. Warszawa, 1990; Dzieje Polski, t. 1—3. Warszawa, 1993; Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. М., 1993; *Kieniewicz S. та ін.* Trzy powstania narodowe: Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa, 1994; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; *Kieniewicz S.* Historia Polski 1795—1918. Warszawa, 1997; *Davies N.* Boże igrzysko: Historia Polski, t. 1—2. Kraków, 1998; История южных и западных славян: Курс лекций, т. 1—2. М., 1998; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій. К., 2001; Історія Центрально-Східної Європи: Посібник. Львів, 2001; *Зашкільняк Л.*, *Крикун М.* Історія Польщі: З найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. К., 2006.

Л.О. Зашкільняк.

ПО́ЛЬСЬКИЙ КОМІТЕ́Т НАЦІОНА́ЛЬНОГО ВИ́ЗВОЛЕННЯ — орган тимчасової влади в Польщі, створений 21 липня 1944 в *Москві* за ініціативи і сприяння рад. політ. кер-ва. Виник як результат переговорів між польс. діячами з Польщі і *СРСР*, тобто між представниками своєрідного тимчасового парламенту — т. зв. Крайової ради народової, створеної в новорічну ніч 1944 у *Варшаві*, і Союзу польс. патріотів, діючого в СРСР із весни 1943. До його складу ввійшли члени Польс. робітн. партії, Робітн. партії польс. соціалістів, лівого крила Сел. партії (Стронніцтво людове), Демократ. партії (Стронніцтво демократичне) та безпартійні. Головою к-ту обрано соціаліста Е.Осубку-Моравського з Польщі, а його заступниками — В.*Василевську* і А.Вітоса з Москви. Із 15-ти членів к-ту 10 представляли Союз польс. патріотів, 5 — Крайову раду народову. 22 липня 1944 в першому звільненому рад. військами місті за Зх. Бугом (прит. Вісли) — Хелмі — був опублікований Маніфест П.к.н.в. В ньому проголошувалося, що польс. емігрантський уряд, який на той час перебував у Лондоні (Велика Британія), та його політ. представництво в країні (т. зв. Делегатура уряду) є самозваною і нелегальною владою, підкреслювалася необхідність проведення демократ. соціально-екон. перетворень. Земля, яка належала окупантам та їхнім пособникам, а також великим *поміщикам*, підлягала конфіскації і розподілові між селянами. Земельний максимум установлювався в розмірі 50 га на госп-во (100 га — для зх. та пн. районів). Пром., торг., банк. й транспортні підпр-ва, що належали німцям, а також ліси переходили в тимчасове управління д-ви. Середні та дрібні підпр-ва підлягали поверненню колиш. власникам. Наголошувалося на необхідності відновлення Конституції 1921 (див. *Конституції Другої Речіпосполитої Польської 1921 та 1935*). В основу післявоєнного кордону Польщі на сх. мав бути покладений етнічний принцип, а на зх. країна мусила відібрати в Німеччини колишні пястовські землі по Одеру й на Балтиці.

27 липня 1944 представники к-ту і голова РНК СРСР Й.*Сталін* підписали угоду, відповідно до якої влада у звільнених за Зх. Бугом землях передавалась П.к.н.в. (т. зв. *Керзона лінія* визнавалася кордоном між країнами). Угода містила статтю про

статус Червоної армії на польс. території. У зоні воєнних дій (до 100 км) уся влада належала рад. командуванню і все, що в ній скоювалося, підлягало його юрисдикції. Ця стаття була звернена, передусім, проти формувань *Армії Крайової*, яка підпорядковувалася польс. емігрантському урядові.

1 серпня 1944 к-т переїхав до щойно звільненого Любліна. Декрет к-ту від 24 серпня 1944 заборонив існування не підлеглих йому військ. орг-цій. Членам Армії Крайової та ін. збройних угруповань було запропоновано вийти з підпілля і зі збереженням чинів та звань вступити до *Війська Польського*. Новій владі в Польщі доводилося долати рішучий опір підпільних структур. Командуючий Армією Крайовою бригадний генерал Л.Окулицький приступив до створення на її базі конспіративної орг-ції, гол. метою якої стала боротьба проти адміністрації П.к.н.в. У відповідь 30 жовтня 1944 к-т видав декрет про охорону д-ви, який передбачав суворе покарання противникам нової влади. Водночас рад. спецслужби «очищали» тили Червоної армії від підпільних загонів Армії Крайової, які створювали перешкоди тиловим комунікаціям.

Із визволенням сх. частини Польщі, усупереч положенням Маніфесту П.к.н.в., розпочався процес фактичної націоналізації підпр-в. Фабрично-заводські к-ти, які відіграли визначну роль у порятунку підпр-в від розграбування гітлерівцями, брали у свої руки управління ними. *Націоналізації* підлягали підпр-ва, які до війни належали д-ві, нім. капіталу або Третьому рейхові. Кредитно-фінансова система опинилася практично в руках д-ви.

6 вересня 1944 к-т видав декрет, за яким землі нім., а також польс. власників, якщо вони перевищували 100 га заг. площі чи 50 га орних угідь, конфіскувалися й передавалися в держ. фонд для розподілу між селянами. Максимальний розмір госп-в дорівнював 5 га. Наділи надавалися селянам у власність за невелику плату без будь-яких зобов'язань. Але реформа не торкнулася більшої частини *селянства*, яка продовжувала займати очікувальну позицію.

Під час перебувань у Москві на початку жовтня 1944 делегації П.к.н.в. на чолі з Б.Берутом Й.Сталін зажадав проведення аграрної реформи «революційними методами». На польс. село вирушили робітн. бригади з комуністів і соціалістів. Право на отримання наділу дістали багатодітні середняки. Ці заходи прискорили реформу: вже до кінця грудня 1944 р. 200 тис. га були розподілені між 100 тис. родин.

31 грудня 1944 Крайова рада народова прийняла рішення про перетворення П.к.н.в. на Тимчасовий уряд, головою якого став Е.Осубка-Моравський, а 1-м віце-прем'єром — В.Гомулка. 4 січня 1945 СРСР заявив про визнання Тимчасового уряду і встановлення з ним дипломатичних відносин.

Літ.: *Roszkowski W.* Historia Polski 1914—1990. Warszawa, 1991; *Paczkowski A.* Pół wieku dziejów Polski 1939—1989. Warszawa, 1996; *Czubiński A.* Historia Polski XX wieku. Poznań, 1998; *Hirsz Z.J.* Historia polityczna Polski 1939—1998, t. 1—5. Białystok, 1998; Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1999; *Zblewski Z.* Leksykon PRL-u. Kraków, 2000; *Sowa A.-L.* Od drugiej do trzeciej Rzeczypospolitej (1945—2001). Kraków, 2001.

І.І. Ільюшин.

ПО́ЛЬСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т (Komitet Narodowy Polski) — 1) керівний орган лівої польс. еміграції 1831—32 в Парижі (Франція), очолюваний Й.*Лелевелем*; 2) представницький орган правих польс. партій у Росії. Виник у листопаді 1914 зусиллями лідера народно-демократ. партії (ендеків; див. *Польська національна демократія*) і польс. фракції в *Державній думі Російської імперії* Р.*Дмовського* у відповідь на створення 16 серпня 1914 в *Кракові* Начелнего (Гол.) польс. к-ту, який розгорнув активну діяльність на підтримку Центр. д-в у *Першій світовій війні*. Складався з 14-ти ендеків, 6-ти членів партії реальної політики («реалістів») і 7-ми безпартійних. Місцеперебування — *Варшава*, Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). Голова — «реаліст» З.Вєлопольський (1863—1919). Р.Дмовський очолював Виконавчий відділ Польс. нац. к-ту. Осн. програмна настанова — поразка Німеччини і «об'єднання [територій] Польщі під скіпетром російської монархії». Відступ рос. армії 1915 з території Польщі зменшив значення діяльності П.н.к. Наприкінці 1915 Р.Дмовський виїхав до Зх. Європи. 3—8 серпня 1917 замість П.н.к. в Росії утворено Польс. раду міжпартійного об'єднання;

3) представництво орієнтованих на *Антанту* і США правих польс. політ. партій та еміграції в США. Утворений 15 серпня 1917 в Лозанні (Швейцарія) на базі органів, які до згоди *Тимчасового уряду* на незалежність Польщі займалися підготовкою меморандумів із викладом вимог щодо кордонів і місця новоствореної д-ви в Центр. Європі. Переїхав у Париж, складався з ендеків, очолених Р.Дмовським, представляв Польщу в країнах Антанти і США, зосередив гол. увагу на створенні збройних сил. Ця діяльність підтримувалася Францією, з якою було підписано угоду про «політичний контроль» над польс. армією, що формувалася тут, і США, громадянин яких майор Ф.Фрончак керував відділом моральної та матеріальної опіки над солдатами, оскільки більшість їх прибула з-за океану. Під тиском Антанти і США в січні 1919 міністром закордонних справ і першим делегатом Польщі на *Паризькій мирній конференції 1919—1920* призначено члена П.н.к. І.Падеревського, до складу органу уведено 7 представників, делегованих Нач. Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудським*. Р.Дмовський став другим делегатом Польщі на мирній конференції, обстоюючи разом з І.Падеревським територіальні вимоги Польщі та домігшись переїзду до неї сформованої у Франції армії генерала Ю.*Галлера*. Після підписання *Версальського мирного договору 1919* П.н.к. провів 16 серпня 1919 своє останнє засідання.

Літ.: *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. (Паризька мирна конференція на Україні). К., 1962; *Leczyk M.* Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone: 1917—1919. Warszawa, 1966.

Р.Г. Симоненко.

ПО́ЛЬСЬКИЙ ТЕА́ТР У КИ́ЄВІ. Перші спроби створити польс. стаціонарний театр у *Києві* датуються 1905, коли в Російській імперії значно змінилася політ. кон'юнктура та з'явилися гарантовані громадян. права. 40-тис. київ. польс. громада вбачала в театрі центр нац. та патріотичного виховання. «Польський стаціонарний театр у Києві» розпочав роботу 1906. 1906—07 очолюваний К.Лодзинською, а 1907—09 — А.Семашко. Існував театр за фінансової підтримки Польс. т-ва шанувальників мист-ва та складався з акторів-аматорів. Із 1909 до трупи почали долучатися професійні актори, переважно із польс. провінційних театральних труп. За худож. керівництва О.Станевського 1910—11, а із 1912 — Ф.Рихловського театр досягнув свого розквіту. До вистав залучалися видатні польс. актори — К.Каменський, С.Висоцька, А.Зельверович. 1916 до трупи увійшли актори С.Ярач, Ю.Остерва, Б.Болеславський, сценограф В.Драбик. Репертуар, поряд зі всесвітньою класикою (Арістофан, В.Шекспір), складався також із творів польс. драматургів — Ю.*Словацького*, А.Фредра, Л.Ридля, С.Виспянського, С.Пшибишевського та ін. Із 1915 в Києві почали з'являтися й ін. польс. трупи — «Театр мініатюр» (1915), «Польський фарс» (1916), «Фіглі» (1916) та найбільш значна з них — «Студія» С.Висоцької (1916). 1917 виник «Театр новин», а 1918 після розпаду театру Ф.Рихловського — «Новий Польський театр», яким керував Ю.Остерва. 1921 було засновано 1-й Держ. робітн. польс. театр під кер-вом З.Вільчковського.

Із метою залучити до комуніст. виховання та соціаліст. буд-ва широкі маси етнічних поляків, які історично мешкали на укр. територіях, 1925 ЦК РКП(б) звернувся до КП(б)У із пропозицією створити в Києві польс. професійний театр. 1926 було засновано Польс. драм. студію, що об'єднувала 25 слухачів — акторів-аматорів із середовища робітн. молоді — членів Польс. клубу. Нове творче об'єднання перебувало під наглядом Центр. польс. бюро освіти, створеного при наркоматі освіти УСРР. У студії, окрім спец. предметів — сценічного мист-ва, пластики, руху, музики, худож. читання, викладали польс. мову і літературу, історію. Згодом на спеціалізованих курсах при студії розпочали підготовку керівників драм. гуртків для польс. культурно-освітніх установ не тільки УСРР, але й Білорус. СРР і РСФРР. Силами студійців було підготовлено 25 п'єс та окремих театральних номерів. 1929—30 гол. режисером студії був В.Вандурський, відомий польс. режисер-новатор, поет і драматург. За його ініціативою 1929 студію було переформовано в Польс. театральну майстерню (Польпрат). Цей період в історії театру пов'язаний із пошуками нових способів сценічного вираження, зверненням до сучасної польс. драматургії (Б.Ясенський, В.Броневський, С.Станде) та нац. культ. традицій (Ю.Словацький). Ця діяльність В.Вандурського й театральної трупи зазнала нищівної критики з боку укр. парт. чиновників і культ. діячів, рад. преси. Режисер був звинувачений у польс. «націонал-більшовизмі» (у т. ч. особисто наркомом освіти УРСР М.*Скрипником*) і відсторонений від кер-ва театром. У країні набирала обертів антипольс. кампанія — розгромлено Київ. польс. ін-т соціального виховання, Ін-т польс. пролетарської к-ри при ВУАН, однак Польс. театральна майстерня вціліла. 1930 трупа отримала назву 1-й Держ. польс. театр (із 1933 — Всеукр. польс. театр, із 1935 — Держ. польс. театр УСРР/УРСР). На 1931 у складі трупи було 35 осіб, а кількість зіграних вистав становила 80. Із 1931 розпочав діяльність польс. відділ Київ. музично-драм. ін-ту ім. М.Лисенка, що готував необхідні кадри. На 1933 штат театру збільшився до 144 осіб, а кількість вистав — до 160 на рік.

Анонс вистав 1-го Польського держтеатру в тижневику «Радянське мистецтво». 25 січня 1932.

Після звільнення В.Вандурського на роль худож. керівника і режисера було запрошено Г.*Юру*. Офіц. відкриття театру відбулося 3 березня 1931 виставою «Гута» білорус. драматурга Г.Кобеця (у приміщенні Музкомедії, Червоноармійська, 51а). Вистави, поставлені у цей час, мали яскраво виражений пропагандистський характер, були ідеологічно вивірені, відповідали запитам «пролетарської культури». Для постановки обиралися п'єси неполь. авторів, що було реакцією на попередні звинувачення в польс. *націоналізмі*. Спектаклі відбувалися в різних приміщеннях, але згодом театр розмістився за адресою: вул. Свердлова, 19 (нині це

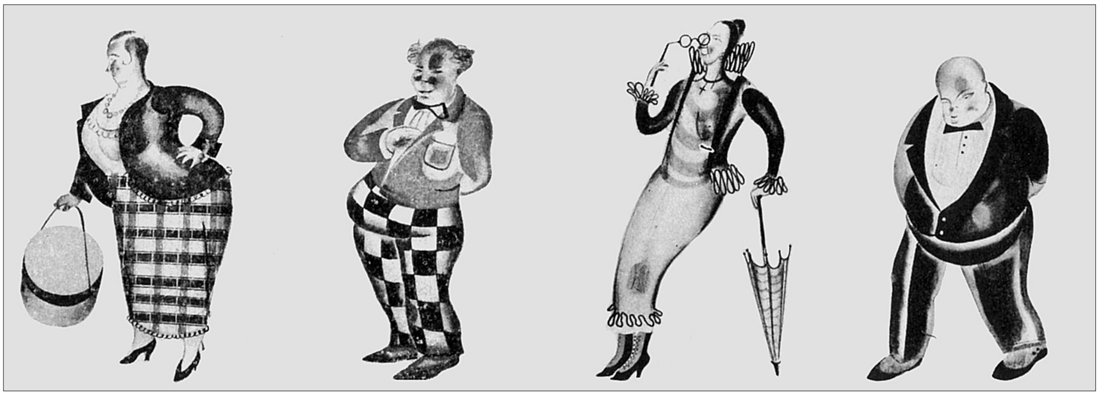

Нірод Ф. Ескізи костюмів до сатиричної п'єси О. Скибневського «Єще паньска нє згінела». 1933.

вул. Прорізна, 19, приміщення Молодого театру). Щорічно театр гастролював по містах і селах України й Білорусі, у т. ч. в регіонах компактного проживання польс. населення, а також у *Москві* та Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*).

Восени 1931 до театру на посаду худож. керівника було запрошено професійного режисера О.Скібневського, який також, як В.Вандурський, був прибічником нових тенденцій у сучасному театрі. Він значно змінив ситуацію, створивши колектив однодумців із кращої частини трупи. О.Скібневський, розуміючи Польс. театр як осередок нац. к-ри, звернувся до польс. літератури та історії. Окрім п'єс класиків польської літератури, напр., «Мазепа» Ю.Словацького, «Земста» А.Фредра, «Небоская комедія» З.Красинського, до репертуару залучалися твори сучасних польс. авторів — «Жечь громадська» Б.Ясенського та «Рабан» В.Вандурського.

Однак художня лінія О.Скібневського, спрямована на втілення в життя нових худож. форм та пропаганду польс. к-ри, викликала роздратування рад. тоталітарної системи. 3 липня 1933 О.Скібневський був заарештований органами Київ. відділу ДПУ УСРР та разом з ін. представниками польс. інтелігенції, серед яких були і працівники театру (Я.Думницький, В.Горобієвська-Василевська, О.Горобієвський, Р.Ромуальдов-Остерчин та ін.), звинувачений у приналежності до польс. контрреволюц. організації — *«Польської організації військової»*.

В. Гржибовська та Г. Садовська-Шалобріт у виставі «Міщанин-шляхтич» за п'єсою Ж.-Б. Мольєра. 1934.

Після арешту О.Скібневського та ін. працівників театру всілякі творчі експерименти було припинено. П'єси польс. авторів поступово зникали з репертуару театру. Більшість п'єс, поставлених силами колективу, належали до випробуваної часом класики (Ж.-Б.Мольєр, В.Шекспір, Ф.Шіллер, О.Островський та ін.) та «творів пролетарської культури» (В.*Катаєв*, Ю.*Яновський*, Б.Ромашов та ін.). Після «справи О.Скібневського» польс. мова в театрі почала втрачати свої позиції на користь російської. Польс. елемент вичавлювався з театру.

Наприкінці 1934 з посади директора театру звільнено В.Бальцеріка, у вересні 1935 заарештовано органами НКВС УСРР директора театру І.Ліпінського, ще раніше — двох провідних акторів трупи — А.Станкевича та В.Клюса, а 1937 — завліта театру, відомого літературознавця Ф.*Якубовського*, акторів Є.Захарчука, В.Завадського, К.Олеарського, Г.Мудру, В.Гржибовську, В.Германовича, М.Лівшиць, Й.Весеніна-Іржикевича, 1938 — Б.Дробинського, К.Шалобріта, М.Толстого. Більшість із них проходили у справі «Польської організації військової» та були засуджені до смерті. На ключові посади театру — директора, заступника директора, худож. керівника і гол. режисера — практично кожного року призначалися нові особи. 3 квітня 1937 наказом К-ту у справах мист-в при РНК СРСР театр була ліквідовано, а навесні 1938 він припинив своє існування.

Літ.: *Skibniewski A.* Polski teatr w Kijowie: Z notatek rezysera (1931—1936). «Teatr», 1969, № 3; *Башинджагян Н.* Польский революционный рабочий театр: эстетика и драматургия (театральные искания В. Вандурского и Б. Ясенского). В кн.: Искусство революцией призванное: Октябрь и развитие искусства стран Восточной Европы 1920-х — 1930-х годов. М., 1972; *Стронський Г.* Польський театр у Києві. «Український театр», 1992, № 5; *Horbatowski P.* W szponach polityki: Polskie zycie teatralne w Kijowie 1919—1938. Warszawa, 1999; *Filler W.* Kijowski teatr Witolda Wandurskiego. В кн.: Pamiatnik Kijowski, t. 6. Kiów, 2002; *Томазова Н.* Олександр Скібневський: До історії польського театру в Києві. В кн.: Пам'ятки: Археографічний щорічник, вип. 11. К., 2010.

Н.М. Томазова.

ПО́ЛЬСЬКІ КОРПУСИ́ В УКРАЇ́НІ, Польські війська в Україні — військ. формування, створені на підставі полонізованих частин і підрозділів рос. армії на території України і *Бессарабії*. Польс. військ. частини в рос. армії створювалися для боротьби на фронті проти збройних сил Німеччини та *Австро-Угорщини*. У січні 1917 рос. командування перенесло до *Київського військового округу* формування утвореної в Білорусі Польс. стрілец. бригади, яку було розгорнуто в д-зію. Після участі у літньому наступі рос. армії 1917 в *Галичині* д-зію було виведено знов до Білорусі. Там на її основі сформувався 1-й Польс. корпус на чолі з генерал-лейтенантом Ю.Довбор-Мусницьким. У листопаді 1917 за ініціативою польс. солдатів на укр. теренах розпочалося створення 2-го Польс. корпусу (на *Румунському фронті*) та 3-го Польс. корпусу (на *Південно-Західному фронті*). Керував процесом створення П.к. Інспекторат польс. ЗС в Україні, очолений генерал-лейтенантом Є. де Геннінг-Міхаелісом. Через розклад рос. армії, антивоєнну агітацію, самовільну демобілізацію П.к. в Україні були недоукомплектовані: 2-й Польс. корпус мав у своєму складі 2 стрілец. д-зії, 2 артилер. бригади, 2 уланські полки та дрібні підрозділи; 3-й Польс. корпус — 1 кавалерійс. полк, близько полку піхоти і артилер. дивізіон. На поч. березня 1918 до 2-го Польс. корпусу приєдналася 2-га Карпатська бригада колиш. *Легіонів Польських* під командуванням полковника Ю.*Галлера* (частина Польс. допоміжного корпусу австро-угор. армії, яка перейшла фронт під Раранчею (нині с. Рідківці Новоселицького р-ну Чернів. обл.) в ніч на 16 лютого 1918). В *Одесі* теж було сформовано польс. загін, що складався з підрозділів різних родів зброї. У квітні—травні 1918 усі польс. війська в Україні налічували бл. 10 тис. осіб, 129 кулеметів, 58 гармат, 10 літаків та 5 бронеавтомобілів. Під час укр. революції 1917—18 П.к. займали нейтральне становище. Проте все ж один польс. загін добровільно взяв участь в обороні *Києва* від *більшовиків* у лютому 1918.

Після зайняття України військами Німеччини та Австро-Угорщини командування П.к. в Україні намагалося врегулювати правове становище польс. частин. 4 квітня 1918 підписали угоду з урядом *Української Народної Республіки* щодо умови перебування польс. військ на території України. За угодою, П.к. в Україні повинні були дотримуватися суворого нейтралітету, постачатися всім необхідним урядом УНР та бути перевезеними до Пн. Чернігівщини, де була можливість об'єднання з 1-м Польс. корпусом. Однак скоро внаслідок тиску німців на уряд УНР було прийнято рішення роззброїти польс. формування. 19 квітня 1918 на вимогу австро-угор. командування демобілізувався одес. загін. 2-й Польс. корпус, очолений у квітні 1918 Ю.Галлером, вирушив з м. Сороки (нині місто в Молдові) в Бессарабії на сх., плануючи вийти поза межі австро-нім. присутності. Пройшовши через Ольгопіль (нині село Чечельницького р-ну Він. обл.), *Умань*, Медвин (нині село Богуславського р-ну Київ. обл.) і Миронівку (нині місто Київ. обл.), частини 2-го Польс. корпусу зупинилися під *Каневом*. Тут 11 травня 1918 корпус оточили й атакували нім. війська, і після тривалого бою наступного дня польс. солдати склали зброю.

Частини 3-го Польс. корпусу були розташовані в районі *Тиврова* і *Немирова* на *Поділлі*. Через вади в постачанні корпусу його солдати вдавалися до реквізицій коней і продовольства в селян, що постійно спричиняло конфлікти. 14 квітня 1918 об'єднані сили селян і *Вільного козацтва* атакували поляків у Немирові. Бої, що тривали кілька днів, призвели до значних втрат з обох сторін. Після втручання австро-угор. військ вони інтернували 18 квітня 3-й Польс. корпус у районі *Хмільник* — Пиків — Янів (нині с. Іванів; обидва села Калинівського р-ну Він. обл.), а 10 червня 1918 польс. частини були роззброєні на вимогу австрійців.

Літ.: *Bagiński H.* Wojsko Polskie na Wschodzie: 1914—1920. Warszawa, 1921; *Bergel R.* Dzieje II Korpusu polskiego. Warszawa, 1921; *Wrzosek M.* Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917—1918. Warszawa, 1969; *Савченко Г.* Польські військові формування у Києві у 1917 році. В кн.: Pamiętnik Kijowski, t. 6: Polacy w Kijowie. Kijów, 2002; *Папакін А.Г.* Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни. «Наука. Релігія. Суспільство», 2004, № 4; *Руккас А.О.* Створення польських національних частин на Румунському фронті (листопад 1917 р. — березень 1918 р.). В кн.: Над Дніпром і Віслою: Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX — початку XX ст.». К., 2004.

А.Г. Папакін.

«ПО́ЛЬСЬКОЇ ВІЙСЬКО́ВОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ» СПРА́ВА 1938 — одна з політ. справ доби *«єжовщини»*. 11 серпня 1938 нарком внутр. справ СРСР М.Єжов видав оперативний наказ № 00485, в якому повідомлялося про розкриття моск. центру *Польської військової організації* і містилася директива розпочати операцію з ліквідації її місц. орг-цій, «її диверсійно-шпигунських і повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, в радгоспах і колгоспах» із 20 серпня 1938. До наказу було додано «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», де описувалася історія виникнення Польс. військ. орг-ції 1914 та перенесення її діяльності в Росію, а згодом — у *СРСР*. У листі зазначалося, що 1933 було «частково ліквідовано» центр «Польської військової організації», який нібито очолював держ. арбітр при РНК УСРР С.Лазоверт. Лист містив твердження, що «з моменту виникнення ВЧК на найважливіших ділянках протипольської роботи польські шпигуни, які проникли до ВЧК — Уншліхт, Мессінг, Піляр, Медведь, Ольський, Сосновський, Маковський, Логановський, Баранський та чимало інших, що цілком захопили до своїх рук всю протипольську розвідувальну і контррозвідувальну роботу ВЧК—ОДПУ—НКВС». Було розпочату чистку органів НКВС від таких елементів. Однак справа «Польської військової організації» торкнулася й політ. діячів. У травні 1938 в *Москві* був заарештований колиш. 1-й секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*, якому (і його братові К.Косіору) інкримінувалась участь у зв'язках зі шпигунсько-диверсійними службами іноз. д-в, а також керівництво «Польською військовою організацією». 26 травня 1939 С.Косіора стратили. Ще під час «часткового викриття» центру «Польської військової організації» в УСРР 1933—35 виявилися методи фабрикації обвинувачень заарештованих. Те, як саме робили це в *Державному політичному управлінні УСРР*, показувала доповідна записка ген. прокурора СРСР І.*Акулова* ген. секретареві ЦК ВКП(б) Й.*Сталіну* в січні 1935. У ній повідомлялося, що до прокуратури СРСР надійшли заяви від 11-ти засуджених у справі «Польської військової організації» про неправильні методи слідства. До записки додавалася заява засуджених, в якій стверджувалося, що ніякої «контрреволюційної роботи» вони не вели, а брехливі свідчення давали, «виключно виходячи із заяви заступника начальника Київського обласного відділу ДПУ Галицького, що "партія потребує самопожертви та жертв ряду людей"». Однак жодного рішення стосовно цього факту тоді прийнято не було. 1934—35 було посилено репресії проти осіб польс. національності, насамперед проти представників Комуніст. партії Польщі, *Комуністичної партії Західної України* та Комуніст. партії Зх. Білорусі. Із санкції політбюро ЦК ВКП(б) в Україні та Білорусі були організовані закриті процеси. 20 вересня 1935 політбюро ЦК КП(б)У доручило наркому внутр. справ УСРР В.*Балицькому* разом із секретарем ЦК КП(б)У М.*Поповим* на підставі матеріалів НКВС УСРР розробити проект доповідної записки до ЦК ВКП(б) про результати викриття «Польської військової організації» в УСРР та зв'язок членів цієї орг-ції з окремими діячами польс. секції *Інтернаціоналу Комуністичного*. 22 лютого 1936 В.Балицький підписав «Орієнтировку по польській роботі», яка разом із матеріалами «Волинського центру Польської військової організації» була розіслана на місця. Всі ці акції передували антипольс. репресивній

кампанії 1938, що фактично переросла в етнічну чистку. У 1950—60-ті рр. частина осіб, які були обвинувачені в участі в «Польській військовій організації», була офіційно реабілітована.

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1995, № 1—2; Репрессии против поляков и польских граждан. М., 1997; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«ПО́ЛЬСЬКОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ВІЙСЬКО́ВОЇ» СПРА́ВА 1933—1935 — сфабрикована ДПУ/НКВС УСРР «справа» проти активістів польс. нац. роботи в УСРР, спричинена відмовою більшовицького кер-ва *СРСР* від раніше проголошеної політики *«коренізації»* й, зокрема, крахом сподівань на революціонізуючий вплив «польського радянського експерименту» на населення 2-ї Речі Посполитої.

У тоталітарній комуніст. д-ві зовнішня і внутрішня політики були незалежними одна від одної. Тимчасова «відлига» у взаєминах із 2-ю Річчюпосполитою 1933 відбувалася синхронно із запровадженням жорсткішого курсу щодо польс. етносу всередині СРСР. Пояснювалося це політ. міркуваннями: більшовицький режим, формально не відкидаючи пропагандистських гасел 1920-х рр. із закликами до «світової революції», фактично вже відійшов від учорашнього, значною мірою декларативного, *інтернаціоналізму* з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму «в одній країні». На авансцену політ. життя стрімко вийшов ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою імперський, великодержавницький рос. *шовінізм* із його тяжінням до уніфікації/*русифікації* життя д-ви. Як наслідок, була оголошена «націоналістичним збоченням» учорашня політика «коренізації» взагалі й «українізації» зокрема. Одночасно оманлива більшовицька тактика щодо поєднання «національної форми» із «соціалістичним змістом» дедалі виразніше підмінялася довгостроковою стратегією сполучення російського/російськомовного за формою з імперським змістом.

14 грудня 1932 з'явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області». Та не про самі лише хлібозаготівлі йшлося в ній. Документ наголошував, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам [...] створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків й організацій». ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР «пропонувалося» «звернути увагу на правильне проведення українізації».

Згадка в цій ухвалі про «легальне прикриття контрреволюційних осередків й організацій» дала зручне універсальне знаряддя рад. таємній поліції, яким вона послуговувалася в найближчі роки при фабрикації численних «справ» укр., польс., нім., чеських та ін. «контрреволюційних організацій», котрі «прикриття» використовували, мовляв, будь-що — від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У. Прикметна, напр., характеристика польс. установ *Києва* з меморандуму Секретно-політ. відділу ДПУ УСРР про розгортання «слідства» у справі «Польської організації військової» («ПОВ») від 7 грудня 1933: «Основными легальными базами, на которые ПОВ в Киеве опиралась в своей работе по формированию новых кадров, были институты Польской пролетарской культуры и Педагогический. Они служили ширмой для ведения контрреволюционной работы в легальных условиях». Таке формулювання було смертним вироком для цих інституцій, котрі до своєї формальної ліквідації восени 1935 упродовж цих двох років лише агонізували, перманентно знекровлювані репресіями.

У цьому ж 1933 відбулися кардинальні зміни й у долі польс. населення України. У доповідній записці Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих». За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи виразно вимальовувалися реальні труднощі комуніст. адміністрації в реалізації її суперечливої національно-культ. політики щодо польського (й не лише польського) населення УСРР.

Розглянувши 13 жовтня 1933 стан справ з «роботою серед польських трудящих мас УСРР», оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши в місячний термін «розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України». Відділам ЦК КП(б)У доручалося «зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та ін.)» та «на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах». Отже, обирався курс на кадрове перетрушування польс. працівників. Назовні це подавалося як піклування про «зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України», необхідність викриття окремих «контрреволюційних» та «антирадянських» елементів.

Відтак, відповідаючи на замовлення кремлівського кер-ва й на тлі драматичних подій *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, ДПУ/НКВС УСРР сфабрикувало справу т. зв. Польс. орг-ції військової, запозичивши назву в реальної орг-ції часів *Першої світо-*

вої війни, що припинила свою діяльність 1921—22 (див. *Польська військова організація*). Тоді, на поч. 1920-х рр., *ВУЧК / Державне політичне управління УСРР* жорстоко поборювало реальну «ПОВ», захопивши (і переважно стративши згодом) на *Волині* більше 100, а в самому лише Києві понад 200 «пеовяків».

Отже, мозаїчна картина «митців» з НКВС УСРР мала окремі реальні фрагменти. Решта ж — створення і діяльність «ПОВ» після *польсько-радянської війни 1920* на терені СРСР, насамперед в УСРР, мета й плани т. зв. пеовяків — було вигадкою. Але для польс. населення УСРР ця «віртуальна реальність» обернулася жахливою дійсністю. Обвинувачення в приналежності до «Польської організації військової» відтоді й до кінця 1930-х рр. стали зручною матрицею, якою залюбки послугувалася сталінська таємна поліція в репресіях проти польс. людності СРСР та УСРР.

Схема «підривної діяльності» «ПОВ», за «оперативно-чекістською» версією, була приблизно такою. Для обгрунтування непорушності тогочасних кордонів Польщі, доведення істор. прав на укр. землі (ішлося про кордони Польщі 1772) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти СРСР і діяти в тилу РСЧА, «ПОВ» нібито розгорнула через свої осередки активну роботу щодо *полонізації* укр. населення, штучного завищення кількості поляків в УСРР, необгрунтованого створення польс. адм. і культурно-освіт. інституцій, кер-во якими захоплювали члени «ПОВ». Стверджувалося, що найвизначніші «пеовяки» інфільтрувалися «зі шкідницькою метою» до компартії, захоплюючи вирішальні ділянки «польської партійної й радянської роботи».

Таким був стислий зміст «орієнтування» по «контрреволюційній польській роботі», що в 1930-х рр. розсилалося Управлінням держ. безпеки НКВС УСРР усім керівникам обласних управлінь, окружних відділів НКВС УСРР, начальникам особливих відділів військ. корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС УСРР. Отже, кожний із керівників цих підрозділів націлювався («орієнтувався») на посилені пошуки «пеовяків», а знайшовши (за відсутності таких — вигадавши) їх, мав збагатити надіслану згори схему місц. матеріалом. Відтак упродовж 1930-х рр. у республіці сфабриковано кілька «справ» т. зв. обласних центрів «ПОВ».

«Теоретична» частина згаданого «орієнтування» як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у «справах» абсолютної більшості осіб, арештованих за причетність до «ПОВ» 1933—35 (із незначними відмінностями), й розпочиналася так:

«Органами ДПУ виявлена й ліквідована контрреволюційна організація, що звалася — Польська Військова Організація (“ПОВ”), яка провадила активну шпигунську, диверсійну, терористичну й повстанську роботу, з метою повалення диктатури пролетаріату на Україні, відокремлення УСРР від Радянського Союзу й захоплення її польським імперіалізмом.

Створена 1915 Пілсудським, “ПОВ” з 1918 р. розгортає на території УСРР, особливо на Правобережжі, широку шпигунську, повстанську й диверсійну роботу, що була складовою підготовки походу польських поміщиків та буржуазії на Україну й окупації Правобережжя 1920 р.

Задля маскування своєї роботи й створення легальної бази для своєї діяльності, “ПОВ” широко практикує вливання своїх активних членів у лави комуністичної партії [...]. Слідством також встановлено, що організація широко практикувала впровадження своїх членів до компартій Польщі й Західної України, які здійснювали в рядах цих партій провокаторську роботу, а згодом, під виглядом політемігрантів, перекидалися в СРСР — для шпигунської диверсійної роботи, поповнюючи кадри “ПОВ” на території Радянського Союзу.

Оклигавши після ліквідації органами ЧК у 1921 р., “ПОВ” налагоджує організаційні зв'язки, перешиковує свої лави й відновлює діяльність організації.

Слідством встановлено, що діяльність організації особливо активізується після травневого, 1926 р., “фашистського перевороту Пілсудського”. Організація розгорнула широку шпигунську, диверсійну, терористичну, шкідницьку й повстанську роботу, маючи основним своїм завданням підготовку інтервенції з боку Польщі й вибух збройного повстання в момент інтервенції.

Спираючись на польські національні й культурні установи, які слугували легальним прикриттям діяльності організації й базою концентрування її основних кадрів, “ПОВ” розгорнула широку роботу щодо насаджування осередків організації у Києві й на периферії, особливо у прикордонній смузі. “ПОВ” працювала під керівництвом II-го Відділу Польгенштабу, підтримуючи систематичні зв'язки з закордоном через посередництво польських дипломатичних представництв в СРСР, шляхом надсилання спеціальних кур'єрів й каналами зв'язку, які мали члени організації, що проникли до рядів партії й займали відповідальні державні посади».

Далі обвинувальний висновок містив відомості про конкретну «контрреволюційну, терористичну, шпигунську діяльність» певної особи, якій інкримінувалася приналежність до «ПОВ».

Одним із перших (15 серпня 1933) за приналежність до «Польської організації військової» був ув'язнений активний діяч «коренізації» серед поляків України Б. *Скарбек*, колиш. керівник Польс. бюро ЦК КП(б)У, директор Ін-ту польс. пролетарської к-ри при ВУАН у Києві. Нарком освіти УСРР В. *Затонський* повідомляв на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і Центр. контрольної комісії КП(б)У 1933: «В деяких інститутах, як, приміром в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний цілковито “одностайно”. Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації».

Починаючи з 1933, хвилі репресій щодо польс. нацменшини УСРР наростали. Наприкінці 1933 — на поч. 1934 було сфабриковано «справу» Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ», за якою були засуджені 52 особи, переважно місц. культурно-освіт. працівники.

За заниженими даними ДПУ/НКВС УСРР, лише упродовж 1933 у сфабрикованій «справі» «ПОВ» (за груповими обвинуваченнями) були заарештовані 225 осіб (не рахуючи одиничних арештів), з яких 2 були страчені, 211 відправлені до таборів і на заслання, 12 тимчасово звільнені.

Арешти визначних і рядових «пеовяків», тобто відомих керівників і рядових функціонерів національно-культ. роботи серед польс. людності УСРР, тривали й 1934. Так, 2 квітня 1934 за приналежність до «ПОВ» було ув'язнено і невдовзі засуджено колиш. співробітника Польського бюро ЦК КП(б)У Й.Теодора; 3 червня 1934 було страчено Б.Скарбека; 13 грудня 1934 року за ґратами опинився колиш. заст. голови Центр. комісії нац. меншин при ВУЦВК, «хрещений батько» Мархлевського польс. нац. р-ну Я.Саулевич.

Методи «слідчої роботи», внаслідок яких було сфабриковано «справу» «ПОВ» 1933—35, викривалися в низці заяв до держ. і парт. органів, які надходили з таборів від засуджених «пеовяків». Одначе більшість таких звернень залишалися без відповіді. Курс тоталітарного режиму на широкомасштабні репресії проти польс. населення УСРР знайшов подальший розвиток під час «польської операції» 1937—38.

Літ.: *Nałęcz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914—1918. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1984; *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939. Warszawa—Wrocław, 1991; *Kupczak J.-M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939. Wrocław, 1994; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1995, № 1/2 (2/3); *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929—1939. Warszawa, 1998; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933—1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки). В кн.: Геноцид українського народу: Історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали. К.—Нью-Йорк, 2003; *Його ж.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 13, ч. 1. К., 2003.

О.С. Рубльов.

ПО́ЛЬСЬКО-МОСКО́ВСЬКА ВІЙНА́ 1617—1618 — воєнний конфлікт між *Річчю Посполитою* та Моск. д-вою, під час якого польсько-литов. сили, а також запороз. козаки воювали за здобуття польс. королевичем Владиславом Ваза (див. *Владислав IV*) корони моск. *царя*. *Вальний сейм* 1616 фактично дав згоду на підготовку та проведення дворічної воєнної кампанії проти Моск. д-ви силами 10-тис. найманої армії. Напередодні виступу Владислава Ваза в похід на *Москву* військ. підрозділи, які послав великий гетьман литов. Я.-К.*Ходкевич* (став головнокомандувачем армії королевича), під час боїв із моск. військами від жовтня 1616 і до літа 1617 відкинули противника від Смоленська (нині місто в РФ). 6 квітня 1617 розпочався марш війська королевича Владислава з *Варшави*, а 27 вересня воно прибуло під Смоленськ. 11 жовтня об'єднані сили королевича та великого гетьмана литовського, що налічували 8 тис. вояків, здобули без бою Дорогобуж (нині місто Смоленської обл., РФ). Так само легко вони встановили контроль над Вязьмою (нині місто Смоленської обл., РФ). Однак опір росіян зростав, через що до кінця 1617 підрозділам королевича вдалося захопити лише Мещовськ, Козельськ (нині обидва міста Калузької обл., РФ), Серпейськ (нині село Калузької обл., РФ) та Рославль (нині місто Смоленської обл., РФ). У грудні 1617 великі бойові операції польсько-литов. армії припинилися. Основні її сили стали у Вязьмі, решта — під Калугою (нині місто в РФ), Волоколамськом (нині місто Моск. обл., РФ) та Білою (нині м. Білий Тверської обл., РФ), потерпаючи від голоду та пошесних хвороб. Навесні 1618 чисельність армії королевича скоротилася до 5 тис. осіб. Улітку армія королевича отримала підкріплення і зросла до кільканадцяти тисяч осіб. До кінця воєнної кампанії вона захопила ще два міста — у серпні 1618 невелику фортецю Борисов (Борисово Городище; нині с. Борисовське Моск. обл., РФ) та Білу. Через затримки з виплатою грошей більша частина війська королевича подалася додому. У серед. вересня 1618 виснажене голодом та хворобами військо королевича, яке налічувало бл. 6 тис. осіб, рушило з-під Можайська в напрямку Рузи (нині обидва міста Моск. обл., РФ). 28 вересня 1618 під Звенигород (нині місто Моск. обл., РФ) до польс. командування прибули посланці від запороз. гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного*. Було ухвалено об'єднатися з його силами в районі с. Тушино (нині у складі м. Москва).

Появі війська запорожців на території Моск. д-ви передували певні політ. та воєнні події. Напередодні вального сейму 1616, що ухвалив рішення про створення найманої армії, з якою королевич повинен був рушити в Моск. царство по обіцяну йому ще 1610 моск. *боярами* царську корону, великий канцлер литов. Л.Сапєга передав запорожцям пропозицію взяти участь у майбутній моск. війні. Вальний сейм ухвалив виділити для заохочення козаків 20 тис. *злотих*. Першою значною бойовою операцією за участю запорожців у П.-м.в. стала спроба захопити *Путивль* під час його двотижневої облоги в серед. січня 1617 військом під командуванням київ. *каштеляна* кн. Ю.Вишневецького. У 2-й пол. січня — на поч. лютого 1617 запорожці самостійно здобули та певний час утримували Оскол (нині м. Старий Оскол Бєлгородської обл., РФ). Невдовзі 5-тис. козац. військо спробувало оволодіти Воронежем (нині місто в РФ). Однак до поч. березня 1617 царським силам вдалося витіснити запорожців за кордон своєї д-ви.

Очевидно, наприкінці 1616 або в перші місяці 1617 гетьман П.Конашевич-Сагайдачний втратив булаву, поступившися владою Д.Барабашу. Новий гетьман

не поспішав рушати в Моск. д-ву разом із королевичем (козаки вже мали пропозицію від моск. царя *Михайла Федоровича* стати до нього на військ. службу). На поч. серпня 1617 20-тис. козац. рада в *Черкасах* ухвалила утриматися від участі в моск. виправі Владислава Ваза. Наприкінці жовтня 1617 під час переговорів щодо укладення *Вільшанської угоди 1617* до влади у *Війську Запорозькому* знову прийшов П.Конашевич-Сагайдачний. Згодом переговори козаків про військ. допомогу королевичу було поновлено. У березні 1618 із Владиславом Ваза узгоджено чисельність потрібних йому запороз. сил — 20 тис. осіб. У червні 1618 над р. Рось (прит. Дніпра) козаки двічі збирали ради, присвячені майбутньому бойовому походу. Окрім військово-орг. питань, на них розглянули політичні — перед польс. владою висунули вимогу гарантувати захист козац. родин та госп-в від утисків місц. старост (див. *Староство*), а також припинити наступ уніїців на Правосл. церкву та забезпечити запорожцям віросповідну свободу. Сформоване на війну 20-тис. козац. військо було поділене на 6 полків і мало 17 гармат. Окремо від цього війська до королевича готувалася рушити частина волосних козаків, які у квітні 1618 повідомили Владиславу Ваза, що виступають до нього у Вязьму 12-тис. військом. Однак у джерелах відсутні дані про прибуття останнього до королевича.

Козац. військо під проводом П.Конашевича-Сагайдачного виступило в бойовий похід із берегів Росі в 2-й пол. червня 1618. Вже 8 липня запорожці несподіваним ударом оволоділи Лівнами (нині місто Орловської обл., РФ). 16 липня козаки підійшли під Єлець (нині місто Липецької обл., РФ), а 27 липня вони здобули Єлецький острог, мешканці міста змушені були здатися. Наприкінці липня — на поч. серпня 1618 з-під Єльця виступили в бойовий рейд бл. 10 тис. козаків на чолі з полк. М.*Дорошенком* й оволоділи Лебедяном (нині м. Лебедянь), Данковом (нині обидва міста Липецької обл., РФ), Скопином і Ряжськом (нині обидва міста Рязанської обл., РФ). У першій декаді серпня 1618 вони вдалися до штурму Переяславля-Рязанського (нині м. Рязань, РФ) та спалили його посад. Цим козакам не вдалося здобути Пронськ (нині с-ще міськ. типу Рязанської обл., РФ), однак під їхніми ударами впали Песочня, Сапожок та Шацьк (нині село, с-ще міськ. типу і місто Рязанської обл., РФ). На поч. третьої декади серпня 1618 М.Дорошенко повернувся до війська П.Конашевича-Сагайдачного. На той час було встановлено контроль запорожців над Воронезьким уїздом. 27 серпня 1618 П.Конашевич-Сагайдачний розпочав штурм Михайлова (нині місто Рязанської обл., РФ; напередодні його наскоком спробував захопити полк. Милосний). Аби не втягуватися в довготривалу облогу, гетьман 7 вересня 1618 відійшов від цього міста. Він відправив у рейд по глибоких тилах противника бл. 2-тис. кінний підрозділ полк. Ф.Бориспольця, який, зокрема, захопив Касимов (нині місто Рязанської обл., РФ), Романов (сучасне м. Тутаєв, що на північ від Ярославля) та деякі ін. міста. Тим часом 16 вересня 1618 П.Конашевич-Сагайдачний повів частину свого війська з-під взятого козаками в облогу Зарайська (нині місто Моск. обл., РФ) до гирла р. Остер (поблизу Коломни; нині місто Моск. обл., РФ). Деморалізовані царські сили на чолі з польовим воєводою кн. Г.Волконським не змогли завадити переправі запорожців через Оку (прит. Волги). 17 вересня вони вже були на лівому березі цієї ріки, що відкрило їм дорогу на Москву. П.Конашевич-Сагайдачний став табором над р. Москва (прит. Оки, бас. Волги) під Черкізово. Козац. загони блокували комунікації, що зв'язували царську столицю з пд. територіями д-ви. Наприкінці вересня 1618 700 запорожців на чолі з полк. Міневським рушили в Туголеську волость Владимирського уїзду, однак зазнали там втрат у боях із моск. козаками. Через пильність мешканців Коломни це місто вистояло під час нічного нападу на нього сил запороз. полк. Ф.Пирського.

6 жовтня 1618 запороз. полки під командуванням П.Конашевича-Сагайдачного рушили Каширською дорогою до Москви. Під Донським монастирем (нині — Донська площа в Москві) козаки відкинули моск. ратників, які спробували їх зупинити. Під час герцю П.Конашевич-Сагайдачний подолав царського воєводу В.Бутурліна, зваливши його з коня. 8 жовтня відбулася урочиста зустріч запорожців із Владиславом Ваза під Тушино. Польсько-литов. командування, яке не мало важких облогових гармат, розробило план штурму Москви (її гарнізон налічував понад 11 тис. осіб). Успіх цього плану залежав, насамперед, від того, чи вдасться висадити петардами ворота міста. Я.-К.Ходкевич відвів козакам П.Конашевича-Сагайдачного другорядну роль у штурмі царської столиці. Серед іншого, 5 тисячам із них належало лише імітувати атаку, аби ввести противника в оману. 10 тис. запорожців мали стояти в резерві під час штурму Арбатських воріт (нині — площа Арбатські ворота). Я.-К.Ходкевичу стало відомо, що росіяни дізналися від перебіжчиків про важливі деталі плану штурму Москви, однак він таки розпочав його у ніч із 10 на 11 жовтня 1618 (бойові дії точилися від третьої години ночі до світанку). Оскільки ж захисники царської столиці були попереджені про напад, то учасники штурму не досягли своїх цілей. Ідеться, зокрема, про запорожців, одні з яких демонстративно атакували укріплення острогу за Москвою-рікою, а інші діяли в районі оборонних споруд т. зв. Білого міста — Петровських, Чертольських та Арбатських воріт. Так само безрезультатними були атакуючі зусилля польсько-литов. сил, яким не вдалося підірвати Арбатські та Тверські ворота.

Після цього штурму запороз. підрозділи почали пустошити моск. землі, зокрема північні. 5 листопада 1618 польс. командування повело свої сили з-під Москви до Троїце-Сергієвого монастиря, однак здобути його не змогло. У ніч із 3 на 4 грудня 1618 П.Конашевич-Сагайдачний разом із полковниками Ємцем, Ф.Пирським, Милосним та Б.Коншею напали на Калугу і захопили її посад. Козаки припинили облогу Калузької цитаделі

після підписання *Деулінського перемир'я 1618* на 14,5 року (починаючи від 4 січня 1619), згідно з яким Річ Посполита помітно розширила свої сх. території. Це стало можливим саме завдяки вступу в польсько-моск. війну козаків Війська Запорозького, які своїми енергійними та ефективними діями змінили баланс сил на користь збройних сил Речі Посполитої. 1 січня 1619 запорожці виступили з-під Калуги додому. Кілька сотень козаків, які сформували окремий полк та обрали полковником Ждана Коншу, залишилися в Моск. д-ві і стали на царську службу.

Літ.: *Платонов С.Ф.* Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв. (опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). СПб., 1899; *Костомаров Н.И.* Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, кн. 2, т. 4—6. СПб., 1904; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605—1618). Warszawa, 1935; *Крохмалюк Ю.* Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (стратегічно-тактична студія). Львів, 1936; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 5, т. 9—10. М., 1961; *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615—1616. Wrocław, 1970; *Czapliński W.* Władysław IV i jego czasy. Warszawa, 1976; *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. М., 1978; *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. М., 1990; *Флоря Б.Н.* Польско-литовская интервенция в России и русское общество. М., 2005; *Majewski A.A.* Moskwa 1617—1618. Warszawa, 2006; *Сас П.М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618 рр.). Біла Церква, 2010.

П.М. Сас.

ПО́ЛЬСЬКО-РАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ 1919—1920, радянсько-польська війна 1919—1920 — військ. конфлікт між Польщею (2-ю Річчю Посполитою), з одного боку, та РСФРР й ін. рад. республіками, з другого, за території Литви, Білорусі та України.

Цілі Польщі полягали в розширенні свого кордону на схід, послабленні Росії та відмежуванні від неї смугою союзних і об'єднаних у федерацію з Польщею д-в (Литви, Білорусі та України). Лідери РКП(б) планували «насадити» рад. тип державності якомога далі на захід Європи.

Після завершення *Першої світової війни* в листопаді 1918 збройні сили як РСФРР, так і Польщі, почали захоплення укр., білорус. і литов. земель, залишених австро-нім. військами. 17 листопада 1918 рад. військ. підрозділи перетнули визначену *Брестським мирним договором РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* демаркаційну лінію у напрямку на Полоцьк (нині місто Вітебської обл.), Могильов, Бобруйськ (нині місто Могильовської обл.) та Гомель (усі міста в Білорусі). 16 грудня 1918 було проголошено Литов. СРР, 1 лютого 1919 — Білорус. СРР (27 лютого 1919 їх об'єднано в Литовсько-Білорус. СРР). У січні—лютому 1919 частини Червоної армії здійснили наступ на територію *Української Народної Республіки,* 5 лютого 1919 вони зайняли *Київ.* У середині лютого 1919 Червона армія оволоділа лінією Поневеж (нині м. Паневежис, Литва) — Слонім (нині місто Гродненської обл., Білорусь) — Береза Картуська (нині м. Береза) — Іванове (Янів; нині м. Іванове; обидва Брестської обл., Білорусь) — Сарни (нині місто Рівнен. обл.). Зі свого боку, у листопаді 1918 польс. військ. частини захопили *Холмщину*, а в січні—лютому 1919 — *Волинь* із містами *Володимир-Волинський*, *Ковель*, с-щем Маневичі (нині с-ще міськ. типу Волин. обл.). Таким чином, із середини лютого 1919 від *Полісся* до Німану було встановлено польсько-рад. фронт.

Перша збройна сутичка між частинами Війська Польського та Червоної армії відбулася 14 лютого 1919 під м-ком Мости (нині місто Гродненської обл., Білорусь) на Німані. Польс. командування направило до Литви й Білорусі 4 тактичні групи військ (у травні 1919 з них було утворено Литовсько-Білорус. фронт та Поліську групу військ); на Волині діяли війська Галицько-Волин. (із липня 1919 — Волин.) фронту. Рад. командування утворило Зх. фронт, до складу якого входили 7-ма, Зх. (із березня 1919 — Білорусько-Литов.) та Латис. армії, а 4 червня 1919 до складу фронту передано також *Дванадцяту армію*, що розміщувалася на Волині. На початку березня 1919 Червона армія на Зх. фронті залишила Слонім і Пінськ (нині місто Брестської обл., Білорусь), у квітні 1919 наступ Війська Польського призвів до зайняття Вільно (нині м. *Вільнюс*), Новогрудка (нині місто Гродненської обл.) і Барановичі (нині місто Брестської обл.).

Військо Польське наступало в Литві та Білорусі, здобувши до кінця серпня 1919 Молодечно (нині місто Мінської обл.), Мінськ (нині столиця Білорусі), Бобруйськ, та в Україні, де поляки зайняли *Дубно* (9 серпня), *Рівне* (13 серпня), Сарни (18 серпня) і вийшли на лінію від р. Уборть (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) на пн. до м. *Славута* на пд.

Восени 1919 відбувся новий наступ польс. армії на схід. До кінця року війська Волинського фронту просунулися на лінію р. Уборть — *Ємільчине — Новоград-Волинський.* Крім того, за домовленістю з Гол. отаманом Армії УНР С.*Петлюрою* поляки зайняли *Кам'янець-Подільський*, Проскурів (нині м. *Хмельницький*) та *Старокостянтинів*, де було утворено Подільський фронт Війська Польського. У грудні 1919 польс. частини зайняли Двінськ (нині м. Даугавпілс, Латвія), переданий згідно з домовленістю військ. формуванням Латв. Республіки. Подальші бойові дії не були активними, натомість у тилах Війська Польського розгортався партизан. рух.

Нач. польс. д-ви Ю.*Пілсудський* готував план рішучого наступу на територію України з тим, щоб розбити гол. сили Червоної армії. У липні—серпні 1919 велися переговори між УНР та Польщею в *Чорткові*, Дембліні (нині місто Люблінського воєводства, Польща) та *Варшаві*, а з грудня 1919 почалися контакти між С.Петлюрою та Ю.Пілсудським, які привели до підписання 22 квітня 1920 політ. угоди, а 26 квітня 1920 — військ. союзу між Польщею та УНР (див. *Варшавський договір 1920*). Ці домовленості стали основою для нової фази війни об'єднаних польсько-укр. армій проти *більшовиків.* На території Польщі з військовополонених та інтернованих українців сформовано 2 стрілец. д-зії та 2 запасні бригади *Армії Українсь-*

Польський плакат часів польсько-радянської війни. 1920.

кої Народної Республіки, які повинні були здійснити антибільшовицьке повстання в Україні. У Бресті (нині місто в Білорусі) формувалися добровольчі загони С.Булак-Балаховича з білорусів, росіян та українців, які також мали бути використані Польщею у війні проти більшовиків.

Рад. кер-во також планувало провести навесні 1920 масштабний наступ на позиції Війська Польського. Гол. удару повинні були завдати з'єднання Зх. фронту в Білорусі, а війська *Південно-Західного фронту* мали просуватися на Рівне—Брест. Цей план мав увійти в силу лише після розгрому білогвардійців у Криму, проте провал операцій Пд.-Зх. фронту щодо прориву до Криму змусив командування Червоної армії відкласти його.

25 квітня 1920 розпочався польсько-укр. наступ в Україні: сили 2-ї армії Війська Польського здійснили наступ на *Бердичів*, 3-тя армія наступала на *Житомир* та *Коростень*, кавалерія генерала Я.Ромера — на Козятин (нині місто Він. обл.). Частини 6-ї армії та військ УНР почали наступ лише після відступу рад. 14-ї армії через поразки рад. військ на київ. напрямку. 2-га і 3-тя бригади *Червоної Української Галицької армії* здалися супротивнику. Командування Червоної армії вирішило не обороняти Київ, через що вже 7 травня 1920 поляки оволоділи містом. Військо Польське зайняло оборону на лінії р. Дністер біля *Ямполя* — Яруга (нині село Могилів-Подільського р-ну) — Вапнярка (нині с-ще міськ. типу Томашпільського р-ну; обидва Він. обл.) — *Брацлав* — Липовець (нині місто Він. обл.) — *Сквира* — *Біла Церква* — *Канів* і далі вздовж Дніпра до Прип'яті.

Ю.Пілсудський, який особисто керував наступом в Україні, прорахувався, сподіваючися зустріти тут осн. сили РСЧА та очікуючи контрнаступу більшовиків лише 17 травня. Через це несподівана атака частин Червоної армії 14 травня на литовсько-білорус. театрі воєнних дій принесла успіх рад. військам: біля р. Зх. Двіна війська Зх. фронту під командуванням М.Тухачевського просунулися на 60 км углиб фронту.

28 травня 1920 Ю.Пілсудський наказав створити Укр. фронт (на чолі з ген. А.Лістовським), в складі якого опинилися 3-тя армія ген. Е.*Ридз-Смігли* і 6-та армія ген. В.Івашкевича. Уся Армія УНР, реорганізована після мобілізації на зайнятих теренах у 6 д-зій, підлягала командуванню польс. 6-ї армії. Ця реорганізація була здійснена в невідповідний момент, коли до району *Умані* прибула рад. *Перша Кінна армія*; крім того, до України були переведені радянські 25-та Чапаєвська д-зія, Башкирська кавалерійс. бригада, а також поповнено і озброєно ін. з'єднання Червоної армії. Хоча рад. частини в Україні й не досягли чисельності польс. військ, відчутною була їхня перевага в кавалерії, що при розтягнутості польс. частин по фронту і за відсутності в них істотних резервів давало Червоній армії велику перевагу при проведенні контрнаступу.

Рад. кінні д-зії прорвали фронт північніше і східніше Козятина, 7 червня 1920 зайняли Бердичів і Житомир, після чого завернули на Київ. Однак через накази вищого командування С.*Будьонний* не став розбивати київ. угруповання польс. армії, а вирушив на захід. Через це 3-тя армія Е.Ридз-Смігли змогла вийти з оточення. На захід відійшли й частини польс. 6-ї армії та Армії УНР. Важкі бої пройшли 19—26 червня 1920 під Новоград-Волинським. 4—5 липня під Рівним відбувся успішний контрнаступ військ Зх. фронту РСЧА під командуванням М.Тухачевського. 11 липня 1920 рад. представникам у Великій Британії було вручено ноту міністра закордонних справ лорда Дж.Керзона, в якій пропонувалося зупинити Червону армію на лінії Гродно (нині місто в Білорусі) — Брест — Грубешів (нині м. Грубешув Люблінського воєводства, Польща) — *Рава-Руська* — Перемишль (нині м. Пшемисль Підкарпатського воєводства, Польща; відома пізніше як *«Керзона лінія»*), однак її відхилили. Наприкінці липня 1920 пн. угруповання Червоної армії вирушило до Варшави і Модліна (фортеця поблизу м. Нови-Двур-Мазовецкі, нині міста Мазовецького воєводства, Польща). Рад. кер-во створило 8 липня 1920 *Галицький революційний комітет* і проголосило *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку*, а 30 липня — Польс. революц. к-т на чолі з Ф.*Дзержинським*, завданням яких була радянізація *Галичини* й Польщі. Пд. угруповання РСЧА наблизилося до Збруча (прит. Дністра) і Стиру (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), змусивши Військо Польське і Армію УНР відійти на пд. берег Дністра.

Військо Польське зайняло оборону на лінії кордону Сх. Пруссії — Дембліна (Пн. фронт ген. Ю.*Галлера* у складі 5-ї, 1-ї та 2-ї армій), Дембліна — Коцка (нині місто Люблінського воєводства, Польща; Центр. фронт ген. Е.Ридз-Смігли у складі 4-ї і 3-ї армій) і далі на південь до *Бродів* (Пд. фронт ген. В.Івашкевича у складі 6-ї армії, укр. групи ген. М.*Омеляновича-Павленка* й загону ген. С.*Булак-Балаховича*). Протистояли їм війська Зх. фронту М.Тухачевського та Пд.-Зх. фронту О.*Єгорова*. Подальші бойові дії розгорілися безпосередньо біля польс. столиці. 13 серпня розпочалася битва під Варшавою («диво на Віслі»), що привела до розгрому Червоної армії та контрнаступу Війська Польського на терени Сх. Польщі, Галичини та Волині. Запеклі бої розгорілися в Галичині, в районі *Галич* — Маріямпіль (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). 15 вересня Армія УНР переправилася через Дністер, вийшла до Збруча. Напри-

кінці вересня 1920 польс. з'єднання дійшли до Старої Ушиці (нині с-ще міськ. типу Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) — Проскурова — Старокостянтинова — Коростеня. Укр. армія продовжила наступ на Яругу, Ялтушків (нині село Барського р-ну Він. обл.) і Літин (нині с-ще міськ. типу Він. обл.). Контрнаступ Війська Польського в Литві супроводжувався значними битвами на Німані та під Лідою (нині місто Гродненської обл., Білорусь).

Взаємне виснаження сторін у війні привело до необхідності підписання мирного договору. Без узгодження з УНР та ін. союзниками Польща 12 жовтня 1920 підписала перемир'я з РСФРР. А 18 березня 1921 в Ризі (Латвія) було підписано мирний договір між Польщею, з однієї сторони, та РСФРР і УСРР, з другої, який завершив П.-р.в. (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*).

Однак бойові дії тривали як після укладення перемир'я 12 жовтня 1920, так і після підписання Ризького мирного договору 1921: 10—21 листопада 1920 точилися бої між РСЧА та Армією УНР на березі Дністра, які привели до виходу укр. з'єднань на контрольовані Польщею терени; 27 листопада 1920 військ. формування Білорус. Нар. Республіки вступили в боротьбу з Червоною армією в околицях Слуцька (нині місто Мінської обл., Білорусь), що тривала до 31 грудня 1920; восени 1921 укр. збройний загін на чолі з Ю.*Тютюнником* («Українська повстанська армія») здійснив із польс. території *Другий Зимовий похід Армії УНР 1921* проти більшовиків, що зазнав поразки.

За результатами П.-р.в. між Польщею та рад. республіками було встановлено кордон, що протримався до 1939.

Літ.: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: Організація і бойові дії Збройних сил України 1917—1921. Вінніпег, 1954; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 3. М., 1963; Гражданская война на Украине: 1918—1920: Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1967; *Wrzosek M.* Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918—1921. Białystok 1988; *Łukomski G. та ін.* Wojna polsko-bolszewicka 1919—1920: Działania bojowe. Kalendarium, t. 1—2. Koszalin, 1990; *Czubiński A.* Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918—1921. Opole, 1993; *Legieć J.* Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. Toruń, 2002; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. М., 2004; *Wyszczelski L.* Kampania ukraińska 1920 roku. Warszawa, 2009.

А.Г. Папакін.

ПО́ЛЬСЬКО-РАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ 1939 — воєнна операція Червоної армії проти Польщі у вересні—жовтні 1939 з метою зайняття західноукр. та західнобілорус. землі, що перейшли до рад. сфери інтересів згідно із Секретним додатковим протоколом до Договору про ненапад між Німеччиною і Рад. Союзом (*«Пакт Молотова—Ріббентропа»*). Рад. план передбачав масований наступ військ одночасно на кількох гол. напрямках: на Гродно (нині місто в Білорусі) і Вільно (нині м. *Вільнюс*), на Барановичі — Брест (нині місто і адм. центр Брестської обл., Білорусь), на *Рівне—Луцьк—Володимир-Волинський*, на *Тернопіль—Львів*, на Бориславські нафтові родовища. На 8-й день операції війська мали вийти на *«Керзона лінію»*. Їхнє подальше просування з виходом на рубіж Вісли і Нарева (прит. Вісли) залежало б від заг. розвитку воєнно-політ. ситуації в Польщі.

Для виконання цих завдань залучалися, переважно, війська двох прикордонних військ. округів — Білорус. особливого та Київ. особливого, на базі яких були створені два фронти — Білорус. фронт (команд. — командарм 2-го рангу М.Ковальов, нач. штабу — комдив М.Пуркаєв) та *Український фронт* (команд. — командарм 1-го рангу С.*Тимошенко*, нач. штабу — комдив М.*Ватутін*). У першому оперативному ешелоні перебували: 21 стрілецька і 14 кавалерійських дивізій, 16 танкових і 2 мотострілецькі бригади та *Дніпровська військова флотилія*, які були зведені в 7 армій, кінно-механізовану групу та один окремий стрілец. корпус. Заг. чисельність військ першого ешелону обох фронтів становила понад 617 тис. вояків, майже 5 тис. гармат і мінометів, майже 4,8 тис. танків та 3,3 тис. бойових літаків. Крім того, з армійськими частинами взаємодіяли 16,5 тис. прикордонників НКВС.

У зв'язку з нападом на Польщу нім. військ польс. верховне командування зосередило осн. сили в зх. регіонах країни. Сх. регіони належали до тилової зони, де перебували підрозділи Корпусу Охорони Прикордоння (команд. — генерал бригади В.Орлік-Рюкеман), кілька батальйонів територіальної оборони, Пінська військ. флотилія та запасні частини, що готували маршові поповнення для фронту. Заг. чисельність польс. військ на західноукр. і західнобілорус. землях напередодні рад. наступу, за підрахунками польс. істориків, становила приблизно 400—450 тис. вояків, до 600 гармат, до 100 танків і броньовиків, бл. 160 бойових літаків. Однак переважна більшість польс. вояків були щойно призваними резервістами, яким бракувало зброї, боєприпасів та обмундирування. Бойову цінність мали тільки прикордонні підрозділи (12 тис. вояків) та Пінська військ. флотилія (понад 2 тис. вояків, 40 бойових і 50 допоміжних кораблів).

О 3 год 15 хв 17 вересня 1939 польс. послу в *Москві* В.Гжибовському була вручена нота рад. уряду, в якій стверджувалося, «що польська держава та її уряд фактично перестали існувати», а «залишена без керівництва Польща перетворилася на зручне поле для всіляких прикрих випадків і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР». Тому рад. уряд, аби не допустити до цього і взяти під захист життя та майно населення *Західної України* і Зх. Білорусі, віддав наказ Гол. командуванню Червоної армії перейти польс. кордон.

Генерал Г. Гудеріан і комбриг С. Кривошеїн приймають спільний парад частин Вермахту та Червоної армії з нагоди передачі м. Брест під юрисдикцію СРСР. Брест, 22 вересня 1939.

У той момент, коли польс. послу зачитували ноту рад. уряду, війська Білоруського та Українського фронтів почали наступ. За перший день вони подолали кілька десятків кілометрів, зайнявши Рівне, Тернопіль, *Чортків*, Молодечно (нині місто Мінської обл., Білорусь), Барановичі, Несвіж (нині місто Мінської обл., Білорусь). 18 вересня Червона армія вступила до *Дубна*, Луцька, *Золочева*, *Коломиї*, Слоніма, Новогрудка (нині обидва міста Гродненської обл., Білорусь), 19 вересня — до Ліди, Волковиська (нині обидва міста Гродненської обл., Білорусь), Кобрина (нині місто Брестської обл., Білорусь), Володимира-Волинського, *Рогатина*, Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*), вийшла на підступи до Львова та Гродно. 20 вересня рад. війська зайняли Кобрин, *Ковель*. Вранці наступного дня, згідно з директивою наркома оборони, наступ був призупинений, оскільки на деяких ділянках (у районі Білостока (нині м. Бялисток Підляського воєводства, Польща), Бреста та *Стрия*) рад. частини ввійшли в контакт із д-зіями *Вермахту*. Вимушену оперативну паузу треба було використати для впорядкування тилу, налагодження зв'язку тощо.

21 вересня в Москві був підписаний спец. радянсько-нім. протокол, який регулював відхід Вермахту з територій, що за секретним додатковим протоколом до договору про ненапад належали до сфери інтересів *СРСР*. Було домовлено, що німці почнуть відхід 22 вересня, щоденно відступаючи на 20 км. Нім. ар'єргардні та рад. авангардні підрозділи мали розділяти 25 км.

Після укладання протоколу 22 вересня до зайнятих німцями Стрия, Білостока і Бреста вступили рад. частини. В останньому випадку з нагоди передачі міста відбувся спільний радянсько-нім. парад (єдиний, усупереч поширеній тезі про кілька спільних військ. парадів).

Того ж дня рад. війська увійшли до Львова, захисники якого з 12 вересня тримали оборону проти німців. Після кількох турів переговорів польський генерал бригади В.Лянгнер вирішив без бою здати місто Червоній армії. 15-тис. польс. гарнізон склав зброю.

24 вересня радянські війська вступили до *Дрогобича*, *Комарно*, *Жовкви*, 25 вересня — до Осовця, Більська-Підляського (нині обидва міста Підляського воєводства), Холма (нині м. Хелм Люблінського воєводства), 26 вересня — до Білої-Підляської (нині м. Бяла-Подляска), Замостя (нині м. Замость; обидва Люблінського воєводства, Польща), *Яворова*, *Самбора*, 28 вересня — до *Перемишля*, 29 вересня — до Ломжи (нині місто Підляського воєводства), Седльце (нині місто Мазовецького воєводства) та Лукува (нині місто Люблінського воєводства; усі в Польщі).

На досягнутих рубежах 29 вересня рух рад. військ був зупинений, оскільки вранці цього дня був укладений радянсько-нім. Договір про дружбу та кордони, згідно з яким землі між Наревом, Зх. Бугом (прит. Нарева, бас. Вісли), Віслою та Саном (прит. Вісли; Люблінське і сх. частина Варшавського воєводств) передавалися нім. стороні, в обмін на включення Литви до рад. сфери інтересів. Тепер уже Червоній армії довелося віддавати німцям щойно зайняті території. Поступовий відхід на лінію нового кордону розпочався 5 жовтня й завершився 13 жовтня. 16 жовтня кордон взяли під охорону прикордонні війська НКВС.

Таким чином, воєнна операція Червоної армії проти Польщі добігла кінця. За явно заниженою інформацією, рад. війська втратили вбитими 1173 особи, пораненими — 2002 особи, зниклими безвісти — 302 особи. Було знищено 17 танків, 6 літаків, 36 автомашин. Втрати польс. військ оцінюються в 3,5 тис. загиблих, 20 тис. поранених та понад 450 тис. полонених. Загалом поляки чинили слабкий, неорганізований та нескоординований опір. Мали місце бої локального характеру. Деякі з них відзначалися напруженим і запеклим характером. Напр., два дні точилися бої на вулицях Вільно (18—19 вересня) та Гродно (20—21 вересня), кілька днів поляки оборонялися на лінії укріплень в районі *Сарн* (17—20 вересня). Найбільшу боєздатність проявили польс. прикордонники, які завдали поразки рад. військам біля м-ка *Шацьк*.

Воєнна операція Червоної армії пришвидшила воєнну поразку Польщі та змусила польс. військово-політ. кер-во передчасно залишити країну й евакуюватися ввечері 17 вересня до Румунії (на момент початку наступу польс. президент, уряд та головнокомандуючий, усупереч твердженням рад. сторони, перебували на польс. території). Її прямим наслідком стало включення західнобілорус. та західноукр. земель до складу СРСР.

Літ.: *Szawłowski R.* [Liszewski K.] Wojna polsko-sowiecka, 1939, t. 1—2. Warszawa, 1996; *Grzelak Cz.* Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. Warszawa, 1998; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918—1939 гг. М., 2001; Україна у Другій світовій війні: Погляд з XXI сторіччя, кн. 1. К., 2010.

А.О. Руккас.

ПО́ЛЬСЬКО-РОСІ́ЙСЬКА ВІЙНА́ 1632—1634, Смоленська війна 1632—1634. Приводом до війни послужило розірвання моск. стороною *Деулінського перемир'я 1618*, термін дії якого формально закінчувався 3 червня 1633. Облога ключової твердині литовсько-моск. прикордоння — Смоленська (нині місто в РФ) — розпочалася 20 грудня 1632. Керував нею М.Шеїн, у підпорядкуванні якого перебувало 18 тис. піхоти, понад 7 тис. кінноти та досить потужна артилерія (18 облогових гармат, 92 полкових, 7 мортир). Обороною Смоленська керував смоленський підвоєвода С.Друцький-Соколинський, *городничий* М.Годзєвський, поручник гусарської *корогви* О.Корвін-Госєвський. Польс. сторона приступила до організації відсічі

Під час спільного параду частин Вермахту та Червоної армії в м. Брест. 22 вересня 1939.

моск. наступу лише після обрання королем *Владислава IV* Ваза. Узимку 1633 на допомогу обложеним було відправлено війська під командою польного гетьмана литов. кн. Кшиштофа *Радзівілла*. Навесні 1633, після затвердження *вальним сеймом* видатків на військ. потреби та початку модернізації армії, на театр бойових дій прибув польс. король Владислав IV. 23 вересня керовані ним війська пробилися до міста. Із жовтня 1633 М.Шеїн припинив облогу Смоленська і зосередив свої сили в укріпленому таборі поблизу Дніпра, зазнаючи при цьому втрат від морозів і відсутності продовольства. У війні на стороні *Речі Посполитої* брали участь бл. 25 тис. укр. козаків. Акт капітуляції моск. сторона підписала 25 лютого 1634. 14 червня 1634 було укладено мирну угоду, яка від назви місця проведення мирних переговорів отримала назву Полянівської. Умови *Полянівського миру 1634* передбачали: вибачення взаємних кривд; підтвердження встановлених Деулінським перемир'ям 1618 кордонів (за винятком Серпейська; нині місто Мещовського р-ну Калузької обл.); Владислав IV зрікався претензій на царський трон, зобов'язувався не укладати союзів із ворогами протилежної сторони. Також було домовлено про обмін полоненими, гарантії вільного пересування для послів і посланців, право вільної торгівлі, за винятком *Кракова*, Вільно (нині м. *Вільнюс*) і *Москви*.

Літ.: *Wisner H.* Wojna smoleńska. В кн.: *Wisner H.* Wladyslaw IV Waza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1996; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К., 2005; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006.

Т. Хинчевська-Геннель.

ПО́ЛЬЩА, Республіка Польща (Rzeczpospolita Polska) — д-ва в Центр. Європі. Межує з Німеччиною, Чехією, Словаччиною, Україною, Білоруссю, Литвою і РФ (Калінінградська обл.). Має вихід до Балт. моря. Територія 322,5 тис. км². Столиця — м. *Варшава*. За адм.-тер. устроєм П. поділяється на 16 *воєводств*, воєводства — на *повіти* (379), повіти — на гміни (громади; 2478). Населення 38,17 млн осіб (2009). Нац. склад і етнічні групи: поляки — 96 % (понад 12 млн поляків проживають у Пн. Америці, Бразилії, Франції, Литві, Росії, а також в Україні (бл. 250 тис.)), 1,23 % (471,5 тис.) — представники ін. національностей, 2,03 % (774,9 тис.) не визначають своєї нац. приналежності. Із нац. меншин — силезці (173,2 тис.), німці (152,9 тис.), білоруси (48,7 тис.), українці (31 тис.; разом із лемками — 37 тис. (за даними перепису 2002). Держ. мова — польська. Реліг. склад населення: католики (89,6 %), в т. ч. грекокатолики (0,15 %) православні (1,33 %), протестанти (0,4 %) та ін. Грошова одиниця — польс. злотий.

Форма політ. ладу (за Конституцією 1997): парламентська республіка, парламент складається із двох палат (сейм і сенат), виконавчу владу здійснюють Президент і Рада Міністрів на чолі з прем'єром. Форма держ. устрою: унітарна д-ва. П. є членом *Організації Об'єднаних Націй, Північноатлантичного альянсу* (1999), *Європейського Союзу* (2004) та ін. міжнар. орг-цій.

П. як держ. утворення сформувалася внаслідок консолідації та об'єднання західнослов'ян. племен і племінних союзів у межиріччі Вісли й Одри під егідою племінного князівства полян із центром у м. Гнєзно. У 2-й пол. 9 ст. — 1-й пол. 10 ст. за правління князівської династії *Пястів* д-ва отримала назву Польща, а її населення (дещо згодом) — збірну назву «поляки». Уперше заг. назва народу трапляється в документах поч. 11 ст., остаточно утверджується в 13—15 ст., хоча ще тривалий час зберігався поділ на мовно-діалектні та етногр. регіони. Першим достовірним князем був Мєшко I (*Мешко I*; 922/945—992). За свого правління 966 він запровадив *християнство* рим. обряду, що мало важливе значення для престижу д-ви, а також внутр. інтеграції населення. Мєшко I і його наступник *Болеслав I* Хоробрий

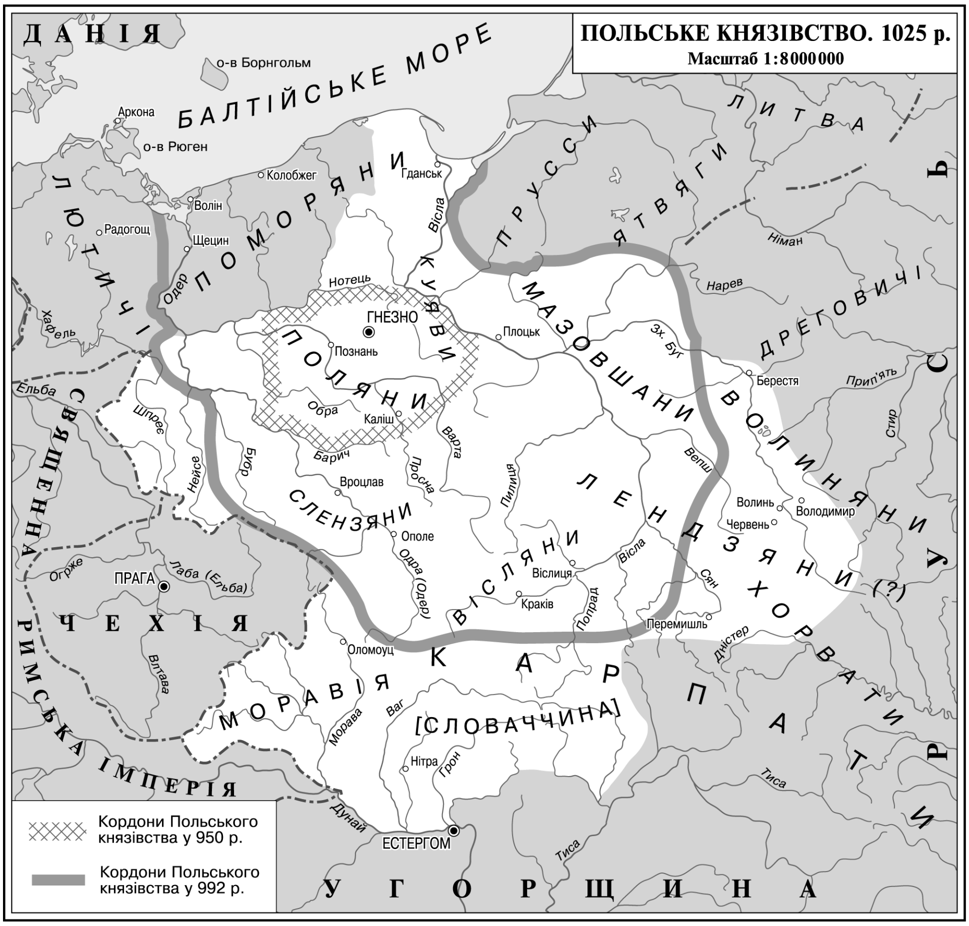

(967—1025) у боротьбі з нім. володарями завершили територіальне об'єднання польс. земель. На зх. вони провадили боротьбу з Нім. імперією за Помор'я, на пд. в конфлікті з Чехією приєднали Силезію й Малопольщу із *Краковом*, на сх. зіткнулися з об'єднавчими зусиллями *Київської Русі*, що консолідувала східнослов'ян. племена (*Червенські гради* та *Перемишль* переходили з рук в руки). 1025 Болеслав I Хоробрий був коронований, а д-ва отримала назву *Королівство Польське*. На підставі княжого права володар обкладав населення натуральними данинами та повинностями, сприяв розвитку ремесла, зміцнював укріплені центри — гроди. Поступово із князівської *дружини* сформувався стан земельних власників (можновладців) і рицарів-*шляхти* (владики). *Селянство* — кмети — було залежним лише від *короля*. Потреби держ. управління спонукали до створення провінцій та їх адм. апарату. Столицею було Гнєзно, потім — Познань, а із серед. 11 ст. — Краків. Після Болеслава I Хороброго розпочалася боротьба за трон між спадкоємцями, що збіглася зі зміцненням можновладців і феод. рицарства. У міжусобну боротьбу польс. князів часто втручалися споріднені з ними рус. князі, зокрема *Галицько-Волинського князівства*. Міжусобиця призвела до виникнення численних дрібних князівств, посилення експансії на польс. землі нім. д-в та балт. племен *пруссів* і *ятвягів*. Для стримування останніх кн. *Конрад I* Мазовецький 1226 запросив на свої землі рицарів *Тевтонського ордену*, котрі незабаром, спільно з Орденом меченосців, утворили свою д-ву й розпочали захоплення земель із слов'ян. та балтським населенням за підтримки імперії і папства. У серед. 13 ст. в польс. землі були спустошені монголо-татарами, але закріпитися там їм не вдалося. З огляду на зовн. небезпеки серед польс. володарів посилилися об'єднавчі тенденції, а куявському кн. Владиславу I Локетеку (1260—1333) вдалося різними способами об'єднати під своєю владою більшість князівств і 1320 отримати королів. корону. Його політику об'єднання й консолідації продовжив *Казимир III* Великий (1310—70), який багато зробив для зміцнення центр. влади: поділив країну на воєводства і каштелянії, здійснив грошову реформу, проводив активну зовн. політику, приєднав до своїх володінь землі послабленої Галицько-Волин. д-ви (1340). Він був останнім представником династії Пястів, його спадкоємцем став угор. король Людовік I Великий з Анжуйської династії (1326—82), одружений із сестрою Казимира. Він щедро роздавав привілеї містам і шляхті, прагнучи зміцнити свої позиції. Після його смерті П. і Литва уклали *Кревську унію 1385*, а вел. кн. литов. *Ягайло*, одружившись із донькою Людовіка I Великого Ядвігою, прийняв католицтво й під іменем короля Владислава II Ягайла (1362—1434) правив Польщею і *Великим князівством Литовським*, поклавши початок династії *Ягеллонів*. Під його проводом у липні 1410 польсько-литов. армія при підтримці загонів з Русі і Чехії завдала нищівної поразки військам Тевтонського ордену, які виступали у союзі з володарями 12-ти країн катол. Європи під Грюнвальдом (нині село Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща; див. також *Грюнвальдська битва 1410*). Ця поразка й наступна Тринадцятирічна війна 1454—67 остаточно зламали позиції ордену і дали можливість приєднати до П. Сх. Помор'я, частину Пруссії та вийти до Балт. моря. Владислав II Ягайло і його наступники продовжували боротьбу з німцями на зх., але водночас дедалі більшу увагу звертали на сх. У 15 ст. поляки брали участь у відсічі турец. завойовникам, представники Ягеллонів займали трони Чехії та Угорщини. Усередині країни королі надавали все нові й нові привілеї шляхті, зокрема Нешавський привілей 1454 короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика фактично ставив королів у залежність від шляхти. У 15 ст. сформувалась станово-представницька *монархія*, гол. рисами якої були загальні («вальні») та земельні сейми (з'їзди) шляхти як станові представницькі органи. 1505 король польс. і вел. кн. литов. *Олександр* запровадив звід законів — Радомську конституцію (Nihil Novi), яка обмежувала королів. владу на користь *магнатів* і шляхти й забороняла королям запроваджувати будь-які зміни у д-ві без згоди *вального сейму*.

У 16 ст. П. досягла найбільшої могутності й авторитету. За *Люблінською унією 1569* Королівство Польське і ВКЛ об'єдналися в одну д-ву — Річ Посполиту Обох Націй із включенням до неї земель України і Білорусі (осн. укр. землі опинились у складі Королівства Польського). Формування фільварково-панщинної системи господарювання значно зміцнило позиції великих землевласників (магнатів) і шляхти, соціальний та політ. статус яких був привабливим для шляхти різного етнічного походження, але водночас спричинило наступ на права і свободу селянства. Зі смертю короля *Сигізмунда II* Августа (1520—72) ягеллонська династія припинилася. Цим скористалася шляхта, обравши королем представника франц. династії Генріха Валуа (1551—89; майбутнього франц. короля Генріха III), який на її вимоги підтвердив і навіть розширив права й привілеї шляхти («Генрихові артикули»; див. *Генрикові статті 1573*), але пробув на троні короткий час. Лад, що склався в 16 ст., отримав назву «шляхетської демократії»; він надавав магнатам і шляхті виняткові права в управлінні д-вою, але створював небезпеку анархії та свавілля шляхетських угруповань. Семигородський кн. *Стефан Баторій* (1533—86), обраний 1576 королем, намагався посилити королів. владу. Але наступний король зі швед. династії Ваза *Сигізмунд III* (1566—1632) вже виконував волю магнатських угруповань. Водночас 16 ст. вважається «золотим віком» польс. к-ри: у цей час поширилися ідеї європ. *Відродження* і *Реформації*, з'явилися прихильники протестантських течій, у т. ч. радикальних («польські брати» або аріани), Католицька церква ініціювала контрреформаційні кроки, покликані оновити ідеологію та розвиток сусп. інститутів (діяльність ордену *єзуїтів*). 1596 у Бересті (нині м. Брест, Білорусь) було схвалено *унію церковну*, в результаті якої в укр. та білорус. землях утворилася Греко-катол. церква, підпорядкована Рим. престолові (див. також *Берестейська церковна унія 1596*). Зовн. політика польс. королів була звернена на сх., де вони натрапили на зростаючі впливи Моск. д-ви: упродовж 16 ст. відбулося 6 війн між суперниками за білорус. та прибалт. землі, з яких найбільш виснажливою була *Лівонська війна 1558—1583.* На поч. 17 ст. польс. війська здобули кілька перемог над ще одним претендентом на Прибалтику — Швецією, активно втручались у справи Московії під час т. зв. *Смутного часу*. Проте в 17 ст. внутр. і зовн. становище *Речі Посполитої* значно погіршилося: королі з династії Ваза (*Владислав IV*, *Ян II* Казимир), а потім і «власні» володарі *Міхал-Корибут Вишневецький* та *Ян III Собеський* (1626—96) були змушені підпорядковуватися різним магнатським угрупованням і партіям, які виступали під гаслами збереження «золотої вольності», використовували право одностайності при прийнятті рішень у вальному сеймі (*«ліберум вето»*) і право створення конфедерацій (союзів; див. *Конфедерації шляхетські*) проти короля. Військ. успіхи Яна III Собеського проти Туреччини (перемога у *Віденській битві 1683*) не спричинили зміцнення королів. влади, а за короля саксонської династії Веттінів *Августа II* Фридерика Сильного (1697—1733) боротьба між магнатськими таборами досягла апогею. На внутр. розвиткові П. згубно позначилися зовнішньополіт. події. Тридцятилітня війна 1618—48 за гегемонію в Європі зміцнила позиції Франції та Швеції. На пд.-сх. П. була змушена постійно стримувати експансію *Османської імперії*, на сх. тривали суперечки з Московським царством за Смоленщину, на пн. довелося поступитися Інфлянтами/Ліфляндією (істор. обл. на території Пд. Естонії, Пн. та Центр. Латвії) на користь шведів. 1648 вибухнуло повстання укр. козаків під проводом Б.*Хмельницького*, яке незабаром переросло в національно-визвольну війну (див. *Національна революція 1648—1676*). Після Переяславської угоди 1654 Б.Хмельницького з моск. царем *Олексієм Михайловичем* розпочалися війни Речі Посполитої з об'єднаними силами *Гетьманщини* і Москви. 1655 польс. землі були окуповані шведами («Потоп»), а король Ян II Казимир Ваза втік у Силезію. *Регіментареві* С.*Чарнецькому* вдалося витіснити шведів у Помор'я, але бранденбурзький курфюрст і прусський герцог Фрідріх-Вільгельм Гогенцоллерн скористався моментом, щоб відокремити Пруссію від Речі Посполитої. Московсько-польс.

ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО. 1560 р.
Масштаб 1:8000000

конфлікти та війни закінчились *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667*, за яким укр. землі були поділені між П. і Москвою, а згодом — *«Вічним миром» 1686*, що дав змогу Речі Посполитій взяти участь у тривалих війнах із Туреччиною. Новий польс. король (і саксонський курфюрст) Август II Фридерик Веттін (з 1697) втягнув країну в *Північну війну 1700—1721* проти Швеції. Швед. війська, захопивши частину польс. території, сприяли обранню на трон молодого магната *Станіслава Лещинського*, але після *Полтавської битви 1709* змушені були залишити польс. землі.

Із серед. 18 ст. в польс. землі активно проникали ідеї Просвітництва, які стимулювали сусп. реформи. За часів короля *Августа III* Веттіна (1733—63) знову посилилася боротьба магнатських угруповань, які залучали на свою підтримку сусідні д-ви, насамперед Росію та Пруссію, що втручалися у внутр. справи Речі Посполитої. За наполяганням рос. імп. *Катерини II* 1764 польс. королем було обрано прихильника реформ *Станіслава-Августа Понятовського* (1732—98). Його спроби розпочати сусп. реформи викликали спротив магнатів, очолюваних кн. К.-С.Радзивіллом, які при підтримці Росії утворили *Барську конфедерацію 1768*. В умовах зростання внутр. боротьби і втручання в неї сусідніх д-в за ініціативою Пруссії 1772 було здійснено 1-й поділ земель Речі Посполитої між 3-ма монархіями — Пруссією, Австрією і Росією; за ним у Речі Посполитої було забрано Помор'я, Куяви, частину Великопольщі, Малопольщу, *Галичину*, Сх. Білорусь (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). 1773—92 королю Станіславу-Августу Понятовському і прибічникам реформ вдалося здійснити низку істотних змін, які зміцнили д-ву. Чотирирічний сейм 1788—92 за ініціативою патріотично налаштованих реформаторів на чолі з Г.*Коллонтаєм* (1750—1812) ухвалив *Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791*, яка запроваджувала *конституційну монархію*, особисті свободи та рівні права всіх громадян. Консервативні шляхетські кола утворили 1792 *Торговицьку конфедерацію* й закликали на допомогу рос. армію. Втручання сусідів призвело до 2-го поділу земель Речі Посполитої, затвердженого сеймом 1793 в Гродно (нині місто в Білорусі): від неї відійшли вся Великопольща, Мазовія, усі укр. та білорус. землі. Відповіддю на це стало повстання під проводом військ. інженера Т.*Косцюшка* (1746—1817), в якому взяли участь патріотична шляхта, міщани та частина селян. Рос. війська під проводом генерал-аншефа О.*Суворова* жорстоко придушили повстання, а 1795 Росія, Австрія та Пруссія здійснили 3-й поділ Речі Посполитої, після чого вона припинила держ. існування.

Втрата політ. незалежності спонукала польс. сусп-во до розгортання національно-визвол. боротьби, рушійною силою якої стала патріотична шляхта. На колиш. землях Речі Посполитої визвол. рух проявився в діяльності патріотичних конспіративних орг-цій, культ. т-в. Серед емігрантських кіл у Франції з'явились осередки, які планували визволення П. з допомогою франц. уряду. 1797 генерал-поручник Я.-Г.Домбровський (1755—1818) почав створення *легіонів польських* під егідою Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*). 1807 після розгрому Пруссії франц. імп. Наполеон I Бонапарт проголосив на частині польс. земель *Варшавське князівство* (герцогство) під своїм *протекторатом* і «дарував» йому Конституцію — «Кодекс Наполеона», яка проголошувала рівність усіх громадян, особисту свободу селян, право творити держ. структури. Поляки воювали на боці франц. імп. Наполеона I Бонапарта в Росії (корпус кн. Ю.*Понятовського*), але 1813 князівство було окуповане рос. військами. На *Віденському конгресі 1814—1815* польс. землі були переділені — Варшавське князівство перейшло до Росії під назвою Королівство Польське на засадах персональної унії монарха (рос. імп. *Олександр I* став королем Польщі). Королівству було даровано Конституцію (1815), яка надавала певну *автономію* в межах імперії — сейм, уряд, армію, польс. мову, демократ. свободи. Царська адміністрація не дотримувалася засад Конституції, втручалась у внутр. справи Королівства. Це спричинило нове пожвавлення визвол. руху, що проявилося у створенні таємних т-в, зокрема *Патріотичного товариства* на чолі з В.Лукасинським, які спільно з рос. декабристами готували повстання проти *самодержавства*. 29 листопада 1830 змовники з таємної військ. орг-ції під проводом П.Висоцького розпочали у Варшаві повстання проти царизму, до якого приєдналися патріотично налаштовані шляхта і міщанство. Було створено Нац. уряд на чолі з польс. аристократами, активізувалися радикально-демократ. сили, очолювані істориком Й.*Лелевелем* (1786—1861). Спроби проведення сусп. реформ зазнали невдачі через консерватизм шляхти й магнатів. У російсько-польс. війні, що розпочалася навесні 1831, поляки зазнали поразки, і *польське повстання 1830—1831* було остаточно придушене у вересні 1831. На еміграції в європ. країнах, передусім Франції, учасники повстання створили низку патріотичних орг-цій, які розпочали підготовку нового повстання проти країн-загарбниць з урахуванням досвіду Листопадового. Консервативний табір («готель Лямбер») на чолі з кн. А.-Є.*Чарторийським* (1770—1861) прагнув здобути незалежність із допомогою європ. д-в; демократ. сили (Польс. демократ. т-во та ін.) розраховували на піднесення повстання в землях колиш. Речі Посполитої, обіцяючи проведення рішучих демократ. реформ. Політ. думка всіх учасників польс. визвол. руху орієнтувалася на відбудову багатонац. Речі Посполитої із включенням до її складу також укр., білорус. і литов. земель. Сприятливі умови для повстання склалися в серед. 19 ст., коли назрівали демократ. *революції 1848—1849 років в Європі*. Змовницькі орг-ції, керовані з еміграції, планували повстання на весну 1846, але їх провідники були викриті й заарештовані. Австрійс. влада, використовуючи соціальне невдоволення селян, спровокувала їхній виступ проти землевласників-шляхти на території Малопольщі («рабація») й зірвала повстання. Під час «Весни народів» 1848 в Галичині польс. демократ. сили виступили

з вимогами реформ і запровадження автономії краю, але зустрілися із протидією зростаючого русько-укр. нац. руху (*Головна руська рада*), який вимагав рівних прав для укр. населення. Австрійс. влада вміло використала польсько-укр. суперечності, придушила обидва рухи, розгромила повстання у Львові в листопаді 1848 (див. *Львівське повстання 1848*), але змушена була здійснити земельну реформу, скасувавши *панщину* й наділивши селян землею. Невдачею закінчилося також польс. повстання у Великопольщі під владою Пруссії в травні—червні 1848. Поляки взяли активну участь у революц. подіях 1848—49 в Угорщині, Німеччині, Італії, Франції та ін., а «польське питання» стало для демократ. сил континенту символом боротьби з імперським деспотизмом, консервацією застарілих сусп. відносин і поступу по шляху реформ. У польс. національно-визвол. русі виникли 2 гол. течії: ліберальні кола шляхти та *буржуазії* прагнули поступово досягти автономії польс. земель у складі *імперій* і поліпшення становища поляків шляхом угоди із правлячими колами («партія білих»); радикально-демократ. сили в еміграції та в польс. землях планували організувати нове повстання, здобути незалежність і провести соціальні реформи («партія червоних»). 1861 «червоні» створили Центр. нац. к-т і готували повстання в Королівстві Польському, скориставшись із послаблення царизму після поразки в *Кримській війні 1853—1856*. У січні 1863 повстання розпочалося в Королівстві, а також в укр., білорус. і литов. землях, набуло форм партизан. боротьби й урядування «паралельної адміністрації». Тимчасовий повстанський уряд оголосив про скасування панщини та наділення селян землею, запровадження демократ. свобод і рівних прав, відбудову Речі Посполитої рівноправних народів. Царизм кинув на придушення повстання значні військ. сили, здійснив сел. реформу в Королівстві (1864), використав міжнац. суперечності між поляками, українцями, білорусами та литовцями і навесні 1864 придушив *польське повстання 1863—1864*, піддав жорстоким репресіям його учасників.

У 2-й пол. 19 ст. в усіх польс. землях відбулися глибокі екон., соціальні та культ. зміни внаслідок розвитку процесів *індустріалізації*, *урбанізації*, науково-тех. поступу, революції в засобах комунікації. Невдачі визвол. повстань, репресії проти учасників національно-визвол. руху, соціальні зміни, поширення нових суспільно-політ. ідей спричинили перегрупування польс. політ. таборів. З одного боку, відбулося зростання впливу консервативних сил і теорій «органічної праці», спрямованих на збереження й розвиток нац. потенціалу, із другого — виникли нові радикальні течії, що брали на озброєння націоналістичні та соціаліст. концепції перевлаштування сусп-ва і розв'язання нац. питання. У Галичині й Малопольщі під владою *Габсбургів* у ході перебудови імперії на засадах дуалізму (*Австро-Угорщина*, 1867) та конституціоналізму польс. консерватори домоглися закріплення провідних позицій поляків в адмініструванні краю, розвитку польс. культ. життя, але зустріли гостру протидію зростаючого укр. нац. руху, що спричинило виникнення польсько-укр. конфлікту. У Нім. імперії (1871) становище поляків значно погіршилося внаслідок проведення її правлячими колами політики онімечування. У Росії було скасовано всі ознаки автономії Королівства Польського, запроваджено рос. адміністрацію, розгорнуто посилену *русифікацію*. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. сформувалася політ. структура польс. визвол. руху. Найшвидше скристалізувалися партії соціаліст. спрямування, серед яких утворилося 2 течії — Польс. соціаліст. партія (Польс. партія соціалістична; ППС), створена 1892 спочатку в еміграції, а потім і в усіх польс. землях під різними назвами, поєднувала питання нац. визволення із соціальною перебудовою сусп-ва в опорі на робітництво; 1893 створено інтернаціоналістську робітн. партію Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), яка гол. завданням ставила здійснення соціаліст. революції і створення федерації соціаліст. країн; 1895 виникла сел. партія Польс. стронніцтво людове (ПСЛ, Польс. нар. партія) з її окремими різновидами та відстоюванням інтересів селянства; 1897 утворено національно-демократ. партію Стронніцтво демократично-народове (ендеки; див. *Польська національна демократія*), яка поширювала націоналістичні ідеї; виникли також соціально-християн. політ. орг-ції та консервативні партії.

На поч. 20 ст. перспектива майбутнього збройного конфлікту на континенті активізувала діяльність польс. політ. сил. Парламентські системи в західноєвроп. країнах, а також у Німеччині та Австро-Угорщині створювали сприятливі умови для нац. консолідації. З ін. боку, уряди Росії, Німеччини та Австро-Угорщини намагалися не допустити зміцнення польс. національно-політ. руху й вибуху можливого повстання. *Революція 1905—1907* в Росії захопила також польс. землі. Найбільшого розмаху емансипаційний рух поляків набув у Королівстві Польському, де демонстрації та страйки охопили ширші верстви населення, які виступили з демократ. і нац. вимогами, привели до повстання робітників Лодзі в червні 1905. Соціалісти з ППС, очолювані Ю.-К.*Пілсудським* (1867—1935), робили ставку на збройне повстання і утворення незалежної д-ви. Ендеки та ін. праві партії домагалися автономії Королівства Польського у складі Росії. Галицькі консерватори намагалися створити польс. «П'ємонт» у Галичині та Малопольщі під скіпетром Габсбургів, не рахуючися з укр. нац. рухом. Українсько-польс. конфлікт тут призвів до замаху укр. студента М.*Січинського* на намісника Галичини графа А.*Потоцького*, в результаті якого той загинув (12 квітня 1908).

Перша світова війна 1914—18 знову поставила польс. питання на міжнар. арені: Росія і Центр. д-ви обіцяли полякам у майбутньому певні форми автономії. Польс. політ. сили поділилися щодо зовнішньополіт. орієнтації: ендеки і консерватори робили ставку на *Антанту*, передбачаючи сприяння її д-в у відбудові автономної П. у складі Росії; ППС-революційна фракція Ю.-К.Піл-

судського планувала з допомогою Австро-Угорщини і Німеччини піднести нац. повстання в Королівстві Польському та створити на його терені незалежну д-ву; ліві партії (ППС-лівиця, СДКПіЛ) пов'язували надії з європ. соціаліст. революцією. Ю.-К.Пілсудський утворив у складі австро-угор. армії польс. легіони, збройні формування поляків виникли в Росії (корпус генерал-лейтенанта Ю.Довбор-Мусницького), Франції (армія генерала Ю.*Галлера*). Революц. події 1917 в Росії поставили на порядок денний питання про утворення незалежної П. На Заході ендеки створили *Польський національний комітет* на чолі з Р.*Дмовським* (1917), визнаний країнами Антанти; в окупованому німцями Королівстві Польському почали діяти Регентська рада і уряд (Я.Кухажевський), виникли ради робітн. і солдатських депутатів. Чимало поляків узяли участь у більшовицькому *Жовтневому перевороті в Петрограді 1917* (Ф.*Дзержинський*, С.Бобінський та ін.), у революц. подіях в Україні і співробітництві з *Українською Центральною Радою*, яка обіцяла полякам в Україні автономію. Ідея незалежності П. знайшла відображення в документах рос. *Тимчасового уряду*, більшовицької РНК, посланні амер. президента В.-Т.Вільсона до конгресу США («14 пунктів»), документах Антанти. Восени 1918 польс. політ. сили утворили низку держ. осередків — *Польську ліквідаційну комісію* в Кракові, Регентську раду та уряд у Варшаві, Тимчасовий нар. уряд у Любліні, Польс. раду Тєшинського князівства, Центр. громадян. к-т у Познані, ради робітн. депутатів та ін., що прагнули опанувати владу на всіх землях проживання поляків. 11 листопада 1918 до Варшави прибув звільнений з нім. ув'язнення Ю.-К.Пілсудський, який, спираючись на своїх прихильників серед військових та лівих партій, проголосив відновлення Польс. д-ви, став її тимчасовим керівником і призначив уряд на чолі із соціалістом Є.Морачевським. Але в січні 1919 він був змушений погодитися на зміну уряду, який очолив І.Падеревський. Щоб зменшити соціальне напруження і поширення соціаліст. ідей, уряд ухвалив низку декретів, які гарантували демократ. свободи, 8-годинний робочий день, соціальне страхування. Найскладнішою проблемою відновленої д-ви була справа її кордонів, що залежали від волі країн Антанти і можливостей поширити держ. територію силовим шляхом. На сх. П. в результаті *українсько-польської війни 1918—1919* домоглася від Антанти визнання приєднання теренів *Західноукраїнської Народної Республіки* (1923). Після підписання *Варшавського договору 1920* з *Директорією Української Народної Республіки* Ю.-К.Пілсудський розпочав війну з РСФРР, що тривала до осені, змусила поляків напружити всі сили («диво на Віслі») і завершилась укладенням в березні 1921 *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею*, за яким західноукр. та західнобілорус. землі залишилися за П. За *Версальським мирним договором 1919* до П. була приєднана Познанщина і частина Помор'я з вузьким виходом до Балт. моря; порт Гданськ (Данциг) отримав статус вільного міста. У Верхній Силезії, Вармії та Мазурах мали відбутися плебісцити, що проводилися в період *польсько-радянської війни 1920* й дали можливість приєднати до П. тільки незначну частину їхніх територій. Тільки внаслідок 3-х силезьких повстань (1919—21) союзні д-ви погодилися з передачею П. $^{1}/_{3}$ Верхньої Силезії. У жовтні 1920 польс. війська захопили в Литви Віленський край. Новостворена д-ва стала багатонаціональною, де нац. меншини становили понад 31 % населення.

У січні 1919 відбулися перші вибори до законодавчого сейму, який у березні 1921 ухвалив Конституцію Республіки Польща (див. *Конституції Другої Речіпосполитої Польської 1921 та 1935*), запровадив парламентський лад. Першим президентом в грудні 1922 було обрано Г.Нарутовича, який через тиждень загинув від

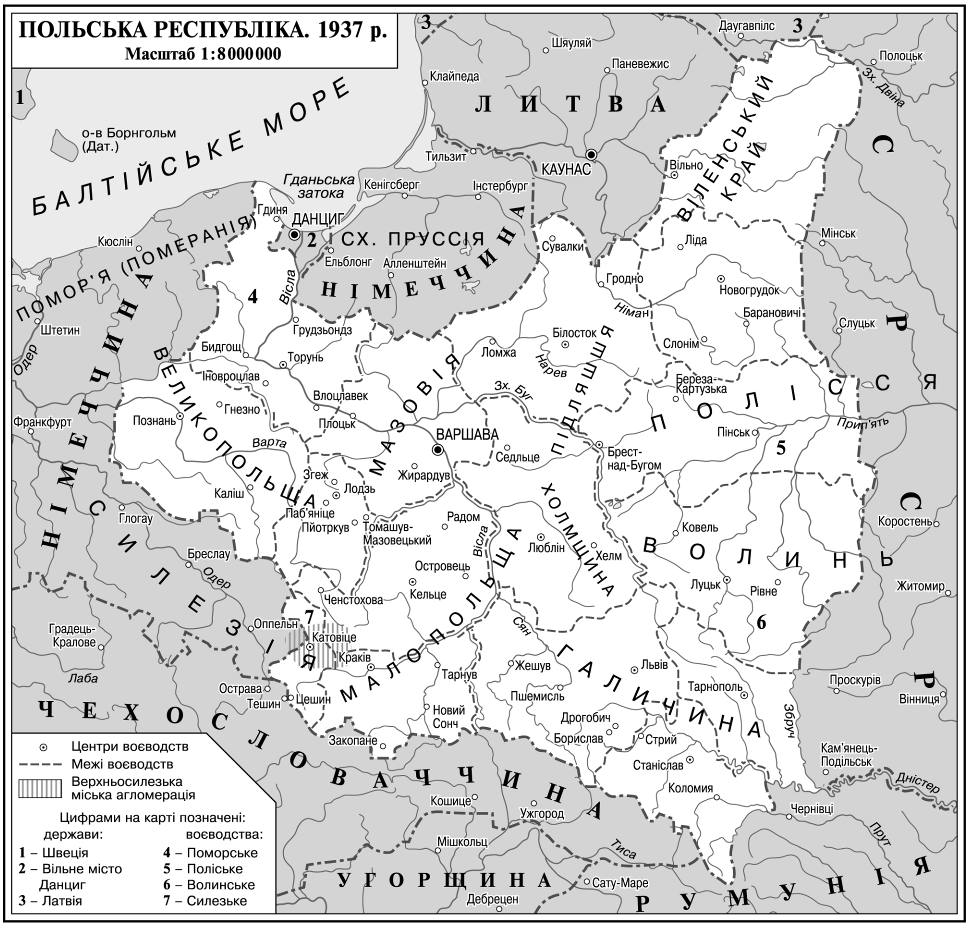

руки фанатика-ендека, а на його місце було обрано людовця С.Войцеховського. Значна соціально-політ. диференціація населення позначилися на роботі парламенту і вищих органів влади: жоден з політ. таборів не міг здобути більшість, часто змінювалися уряди. Тільки урядові В.Грабського вдалося провести 1923—24 низку реформ, що сприяли екон. стабілізації. Боротьба за владу між угрупованнями пілсудчиків і ендеків завершилася держ. переворотом у травні 1926, коли з допомогою армії Ю.-К.Пілсудський встановив авторитарний режим «*санації*» (оздоровлення). Пілсудчики поборювали опозицію, що об'єдналася в блоці «Центролів» (1929), прагнули централізувати управління, 1935 провели через сейм нову Конституцію, яка обмежувала демократ. права громадян. У боротьбі з опозицією та укр. національним рухом пілсудчики вдавалися до силових методів («Брестські вибори», «*пацифікації*» 1930). Після смерті Ю.-К.Пілсудського (1935) його спадкоємцям на чолі з маршалом Е.*Ридз-Смігли* вдалося утримати владу, спираючись на проурядовий Табір нац. єднання («Озон»). У зовн. політиці польс. керівники дотримувалися тактики «рівноваги сил» між східним і західним сусідами. Проте після підписання в серпні 1939 договору про ненапад між гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР (*пакт Молотова—Ріббентропа 1939*) обидва сусіди 1 і 17 вересня 1939 здійснили акти агресії проти П., поклавши початок *Другій світовій війні*.

Західноукр. та західнобілорус. землі увійшли до складу відповідних рад. республік України та Білорусі, в них було проведено репресії та депортації польс. громадян, учасників укр. і білорус. визвол. рухів. Частина інтернованих польс. офіцерів (14,5 тис.) за рішенням вищого сталінського кер-ва була 1940 розстріляна в Катині (під Смоленськом; див. *Катинський розстріл 1940*), таборах і в'язницях *Харкова* й Твері

Польща. Польський виборчий плакат. 1930.

(нині місто в РФ). Окуповані Німеччиною землі П. були поділені: зх. терени й Силезія включені до складу Третього райху, на східних створено *Генеральну губернію* під нім. кер-вом. Втрата незалежності, окупаційна політика, пограбування нац. багатств, репресії й терор проти населення спричинили виникнення *руху Опору*. У Франції було сформовано еміграційний уряд на чолі з генералом В.-Е.*Сікорським* (1881—1943), який із 1940 діяв у Лондоні (Велика Британія), створювалися польс. збройні формування на Заході. В окупованій П. виникли підпільні структури, підпорядковані лондонському урядові — Делегатура і *Армія Крайова* (АК; із 1942), підпільні структури різних політ. таборів — людовців (*Батальйони хлопські*), націоналістів (Народові збройні сили), комуністів (Гвардія Людова) та ін. Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР лондонський уряд 30 липня 1941 підписав із СРСР договір про спільну боротьбу проти гітлерівців у рамках *Антигітлерівської коаліції*, за яким на терені СРСР створювалася польс. армія під проводом генерала В.Андерса (див. *Андерса армія*). Однак від самого початку між сторонами виникли суперечності, які змусили польс. кер-во вивести польс. армію на Бл. Схід. Після цього Москва взяла курс на консолідацію комуніст. табору в окупованій П., створила 1942 залежну від

себе Польську робітн. партію (Польс. партія робітнича; ППР), а згодом — підпільну Крайову раду народову (КРН) та *Армію Людову* (АЛ). Із числа польс. емігрантів 1943 в Москві було сформовано Союз польс. патріотів (СПП) на чолі з В.*Василевською* і 1-шу Польс. армію (див. *Армія Польська в СРСР*). Навесні 1943 рад. уряд розірвав відносини з польс. лондонським урядом під приводом «фальсифікації» останнім Катинської справи. На міжнар. конференціях у Тегерані (Іран; грудень 1943; див. *Тегеранська конференція 1943*) і *Ялті* (лютий 1945; див. *Кримська конференція 1945*) союзники погодилися з вимогою голови РНК СРСР Й.*Сталіна* встановити сх. кордон післявоєнної П. прибл. по *«Керзона лінії»*, а західний — по Одрі і Нисі Лужицькій (прит. Одри); відповідно Помор'я та Пруссія відходили до складу П., а західноукр. та західнобілорус. землі залишалися у складі СРСР. Лондонський уряд не погодився з таким встановленням польс. кордону на сх. і розробив план операції *«Буржа»*, що передбачав опанування влади силами руху Опору на теренах, які залишала нім. армія. 1 серпня 1944 в рамках цього плану розпочалося Варшавське повстання; воно тривало 73 дні і завершилося поразкою, зокрема й через те, що кер-во СРСР не підтримало повсталих. Водночас 22 липня 1944 прорад. польс. сили під кер-вом комуністів проголосили в м. Хелм утворення *Польського комітету національного визволення* (ПКНВ), який став виступати від імені всього польс. народу. При підтримці Червоної армії ПКНВ, очолюваний соціалістом Е.Осубою-Моравським, опанував владу на звільнених Червоною армією теренах, проголосив проведення соціальних реформ, підписав договори з СРСР про нові кордони П. і проведення «обміну населенням». У червні 1945 з метою піднесення міжнар. престижу комуніст. влади було створено Тимчасовий уряд нац. єдності, до якого було включено кілька міністрів з польс. еміграції, що, однак, не підважило провідних позицій комуністів у кер-ві країною. 1945—47 в країні розгорнулася гостра політ. боротьба з рисами громадян. війни, під час якої проти комуніст. влади виступала легальна політ. опозиція в особі ПСЛ, очолюваної С.Миколайчиком, і збройне підпілля різного політ. спрямування, у т. ч. загони *Української повстанської армії* в пд.-сх. районах. У ході боротьби зі збройним підпіллям польська влада 1947 здійснила військово-політ. операцію «Вісла» (див. *«Вісла»*, акція 1947), за якою понад 150 тис. українців були примусово виселені зі своїх родинних місць і розпорошені по території П., переважно на т. зв. повернутих землях. При підтримці СРСР комуніст. табір зумів сформувати блок партій (ППР, ППС, Стронніцтво людове (СЛ, Нар. партія), Стронніцтво демократичне (СД, Демократ. партія)) і, використовуючи політ. тиск та масові фальсифікації, здобути перемогу на виборах до Законодавчого сейму в січні 1947, сформувати уряд на чолі з Ю.Циранкевичем і обрати президентом Б.Берута. Під диктатом Й.Сталіна 1947—48 було проведено «чистку» в комуніст. таборі, усунуто представників опозиції (С.Миколайчик емігрував на Захід) і запроваджено диктатуру Польс. об'єднаної робітн. партії (ПОРП; створена на базі об'єднання ППР і ППС наприкінці 1948). Було проголошено програму буд-ва соціалізму в П. за рад. зразком.

1949—55 було встановлено тоталітарний режим, усі сфери життя країни були поставлені під контроль ПОРП, реалізувалася її програма *індустріалізації*, колективізації та культ. революції, яка супроводжувалася політ. демагогією, жорстокими репресіями щодо всіх опонентів нової влади. Апарат держ. безпеки працював під контролем рад. «фахівців», армія перебувала під командуванням прибулих із СРСР маршала К.*Рокосовського* (міністр оборони) і генералів. За роки реалізації «шестирічного плану» вдалося розбудувати переважно воєнну пром-сть, але зазнали невдачі спроби провести колективізацію сел. госп-в, некомуніст. сектор зберіг присутність у сфері духовного життя — у діяльності римо-католицької церкви та різноманітних громадсько-християнських орг-цій. Проведені зміни відобразилися в Конституції Польс. Нар. Республіки (ПНР), схваленої законодавчим сеймом 1952. Формально збереглася багатопарт. система, за якою політ. влада перебувала в руках Нац. фронту, що об'єднав керівну ПОРП, а також Об'єднане стронніцтво людове (ЗСЛ, Об'єднана нар. партія) і Демократ. партію (СД). 1949 П. стала членом *Ради економічної взаємодопомоги* (РЕВ) країн комуніст. табору, 1955 — членом воєнно-політ. союзу Орг-ція Варшавського договору (ОВД). Після смерті Й.Сталіна розпочалася часткова лібералізація комуніст. системи, яка торкнулася П. з певним запізненням. Тільки після XX з'їзду КПРС (1956), на якому було оприлюднено лише окремі злочини сталінізму, відбулося пожвавлення громад. активності поляків. У червні 1956 під час Міжнар. торг. ярмарку в Познані відбулися стихійні демонстрації

Польща. Варшава. Інститут національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej).

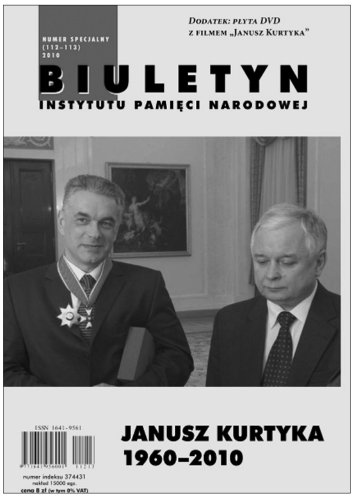

Польща. «Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej». Спеціальний випуск пам'яті загиблих у катастрофі під Смоленськом президента Польщі Л. Качинського та директора Інституту національної пам'яті Я. Куртики. 2010. Обкладинка.

протесту робітників і населення міста, які переросли в зіткнення з органами правопорядку й військами. Виступ було придушено, але відбулася зміна влади: на чолі ПОРП було поставлено репресованого комуніста В.Гомулку, який обіцяв побудувати в П. «справжній соціалізм». Комуністам вдалося втримати владу,

Польща. Варшава. Бельведерський палац. Фото 2000-х рр.

але подальші кроки парт. кер-ва засвідчили курс на розбудову адміністративно-розподільчої системи в економіці, диктатуру ПОРП в кадрових питаннях, обмеження і цензуру в громад. житті, нав'язування догматичної комуніст. ідеології. Невдоволення різних груп населення, передусім інтелігенції та молоді, проявилося в акціях протесту студентів Варшавського та ін. ун-тів у березні 1968 та робітн. виступів у містах Балт. узбережжя в грудні 1970, які були придушені з допомогою війська. ПОРП вдалася до заміни керівників партії та вищих органів влади, на чолі яких стали Е.Герек і П.Ярошевич. Було взято курс на отримання зх. кредитів та посилення патріотичного виховання без зміни ідеології і політики правлячої партії. Після Гельсінкської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 в країні виник легальний опозиційний правозахисний рух (К-т захисту робітників — К-т соціальної самооборони, Конфедерація незалежної Польщі та ін.), який поставив за мету домогтися демократизації сусп. відносин. У жовтні 1978 ватиканський конклав обрав новим главою католю Церкви польс. кардинала Кароля Войтилу, який став новим Папою Римським під іменем *Іоанна Павла II* і підніс моральний авторитет церкви серед поляків. Улітку 1980 досягла апогею суспільно-політична криза, відбулися численні робітн. страйки, під час яких було створене опозиційне профспілкове об'єднання «Солідарність» на чолі з електриком Л.Валенсою. Спроби ПОРП черговий раз змінити кер-во партії і д-ви не знайшли розуміння серед громадян, впливи «Солідарності» і численних ін. опозиційних орг-цій постійно зростали. Намагаючись втримати владу, керівник ПОРП і уряду В.Ярузельський 13 грудня 1981 запровадив у країні воєнний стан і з допомогою армії придушив опір опозиції. Спроби нового кер-ва провести реформи, не змінюючи суспільно-політичного устрою, зазнали невдачі. Після початку ліберальних реформ М.*Горбачова* в СРСР розпочалися пошуки компромісу між правлячим табором і опозицією. На початку 1989 пройшли переговори «круглого столу» між представниками влади та опозиції, які завершились угодою про початок демократизації польс. сусп-ва. Згідно з нею, було внесено зміни до Конституції, сформовано перехідні Нац. збори (сейм і сенат), перший некомуніст. уряд на чолі з Т.Мазовецьким, скасовано цензуру й політ. обмеження, розпочато впровадження ринкових відносин в економіку. На поч. 1990 ПОРП саморозпустилася, засудивши форми і методи комуніст. правління, на її базі утворилося кілька лівих партій, зокрема Соціал-демократія Республіки Польща. Одночасно виникло багато нових політ. партій різноманітного спрямування.

Улітку 1991 відбулися перші демократ. вибори до Нац. зборів, які не дали переваги жодному з політ. угруповань. Восени 1991 президентом П. було обрано Л.Валенсу. Розпочалася реалізація програми «шокової терапії» економіки, розробленої Л.Бальцеровичем. Після розпуску РЕВ і ОВД (1991) П. взяла курс на інтеграцію в європ. співтовариство і НАТО. Труднощі перехідного періоду проявилися в численних страйкових кампаніях і частій зміні коаліційних урядів, в яких брали участь представники всіх осн. політ. таборів — соціал-демократи, людовці, представники «Солідарності», національно-демократ. та соціально-християн. партії. 1994 з'явились ознаки подолання екон. кризи й утвердження демократ. сусп. відносин. 1995 президентом П. було обрано представника лівих сил (Союзу демократ. лівиці) А.Квасьнєвського, який перебував на цій посаді до 2005. 1997 була схвалена Конституція Республіки Польща, що запровадила парламентсько-президентський лад. Навесні 1999 П. було прийнято до НАТО, а 2004 — до ЄС. Партійно-політ. система П. включає численні партії правиці, лівиці та центру. На президентських виборах 2005 переміг представник правиці Л.Качиньський (партія «Право і справедливість»). Парламентські вибори 2007 найбільше голосів принесли ліберально-центристській партії Громадян. платформа (Платформа обивательська; ПО), яка увійшла в коаліцію з Польс. людовою партією і утворила уряд на чолі з Д.Туском (ПО). У квітні 2010 під час перельоту для участі у спомині річниці «Катинського розстрілу» під м. Смоленськ (РФ) зазнав катастрофи урядовий літак з польс. делегацією, внаслідок чого загинув президент Л.Качиньський і 95 представників польс. політичної еліти. На позачергових виборах в червні 2010 главою держави було обрано представника ПО Б.Коморовського. Зовнішньополіт. курс П. є виважений і прогнозований, спрямований на участь у формуванні стабільної системи європ. безпеки у співпраці з ООН, НАТО, ЄС, *Організацією з безпеки і співробітництва в Європі* та ін. міжнар. орг-ціями, розвиток дружніх відносин з усіма країнами світу, насамперед, сусідніми.

Українці в П. внаслідок реалізації післявоєнної політики польс. влади, зокрема акції «Вісла» 1947, розпорошені переважно по зх. і пн. воєводствах, найбільше — у Вармінсько-Мазурському. За офіц. статистикою (2002), їх налічується 37 тис. (разом із лемками), що становить менше 0,1 % населення країни (неофіційно їх кількість дещо більша). Діє понад десяток укр. громадсько-культ. і освіт. організацій, найбільшою з яких вважається Союз Українців у Польщі (1990), що став продовженням Укр. суспільно-культ. т-ва (1956) і представляє інтереси українців у держ. та самоврядних структурах (голова управи — П.Тима, 2010). Його діяльність спрямована на збереження ідентичності українців у П., охорону пам'яток укр. к-ри, сприяння розвиткові

добросусідських відносин між П. та Україною. Діє понад 100 шкільних осередків із вивчення укр. мови, періодично проводяться фестивалі укр. к-ри (Сопот, Вроцлав, Щецін), виходять друком тижневик «Наше слово», часописи «Над Бугом і Нарвою», «Між сусідами», «Краківські українознавчі зошити», «Варшавські українознавчі зошити», діють кафедри українознавства у Варшавському, Ягеллонському, Люблінському та ін. ун-тах П., створено інтернетовий портал «Harazd.net». Серед знаних українців П. — українознавці С.Козак, М.Лесів, В.Мокрий, історики Е.Вішка, О.Колянчук, Г.Купріянович, Б.Місило, М.Чех, журналісти М.Заброварний, Б.Гук та ін.

Відносини між П. і Україною наприкінці 20 ст. увійшли в якісно нову фазу розвитку на засадах дружби, співробітництва і стратегічного партнерства, що знайшло відображення в «Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» (18 травня 1992), а також «Спільній заяві Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання"» (21 травня 1997), яка передбачає обопільні зусилля з метою покласти край психологічним упередженням, які ще трапляються між поляками та українцями щодо минулих часів. Польсько-укр. співпраця успішно розвивалася в усіх сферах завдяки патронуванню президентів двох країн, підтримці П. зх. вектора укр. зовн. політики.

Літ.: The Cambridge History of Poland, t. 1—2. Cambridge, 1950—51; История Польши, т. 1—3. М., 1956—59; Historia nauki polskiej, t. 1—9. Wrocław, 1970—86; Historia kultury materialnej Polski w zarysie, t. 1—6. Wrocław, 1978—79; Historia państwa i prawa Polski, t. 1—3. Warszawa, 1981; *Suchodolski B.* Dzieje kultury poslkiej. Warszawa, 1986; *Czubiński A., Topolski J.* Historia Polski. Wrocław, 1988; *Zamoyski A.* The Polish War: A Thousand-year History of the Poles and Their Culture. London, 1989; *Lesly R.F. та ін.* The History of Poland since 1863. Cambridge—London, 1989; *Davies N.* Heart of Europe: A Short History of Poland. Oxford — New York, 1990; Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, t. 1—5. Przemyśl, 1990—2000; *Tymowski M. та ін.* Historia Polski. Warszawa, 1991; Dzieje Polski, t. 1—3. Warszawa, 1993; Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. М., 1993; *Beauvois D.* Histoir de la Pologne. Paris, 1995; Polska — losy państwa i narodu. Warszawa, 1995; Polska na przestrzeni wieków. Warszawa, 1995; *Topolski J.* Historia Polski: Od czasów najdawniejszych do 1990 r. Warszawa, 1995; *Ihnatowicz I. та ін.* Społeczeństwo polskie od X do XX wieku. Warszawa, 1996; Od plemion do Rzeczypospolitej: Naród, państwo, terytorium w dziejach Polski. Warszawa, 1996; Wielka historia Polski, t. 1—12. Kraków, 1997—2000; *Dybkowska A. та ін.* Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Warszawa, 1998; *Kallas M.K.* Historia ustroju Polski X—XX w. Warszawa, 1999; *Beauvois D. та ін.* Historia Europy Środkowo-Wschodniej, t. 1—2. Lublin, 2000; Wielka historia Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego w sześćsetlecie odnowienia, t. 1—10. Kraków, 2000—01; Історія Центрально-Східної Європи: Посібник. Львів, 2001; *Алексієвець Л.М.* Новітня історія Польщі (1918—1939). К.—Тернопіль, 2002; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. К., 2004; *Bingen D., Loew P.O.* Polen: Kurze Geschichte einer langen Geschichte. Darmstadt, 2004; *Heyde J.* Geschichte Polens. München, 2006; *Дильонгова Г.* Історія Польщі: 1795—1990. К., 2007; *Дейвіс Н.* Боже ігрище: Історія Польщі. К., 2008.

Л.О. Зашкільняк.

ПОЛЮ́ДДЯ — об'їзд *князем* та його *дружиною* підвладних територій в Давній Русі 10—11 ст. з метою збирання *данини*. Уперше згаданий візант. імп. *Костянтином VII Багрянородним* («полюдиа», або «кружляння») в оповіді про спосіб життя русів (див. *Русь*), які об'їжджають *древлян*, *дреговичів*, *кривичів*, *сіверян* та ін. слов'ян-данників і годуються в них протягом зими. Кілька разів зафіксоване в *«Повісті временних літ»* (П. в землі древлян, на Білоозері та ін). Припускають, що згодом данина звозилася в *погости*, а збиранням її займалися спец. урядовці. У новгород. грамоті 1130 «полюддя» є назвою однієї з данин. Востаннє П. згадане в *Лаврентіївському літописі* на поч. 13 ст. Існує думка, що П. збиралося з метою утримання княжої дружини.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. М., 1991; *Петрухин В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—XI вв. М., 1995.

Т.Л. Вілкул.

ПОЛЯ́КИ В УКРАЇ́НІ. Поляки (самоназва Polacy) — народ (етнос), що належить до західнослов'ян. підгрупи слов'ян. мовної групи. У давньорус. і староукр. писемних пам'ятках відомі як «ляхи», мешканці «Лядської (Лятської) землі». В 10—11 ст., коли сформувалися Польс. і Давньорус. д-ви, навряд чи існувала чітка територіальна межа між поляками і русинами. Не існувало і мовного бар'єру між носіями давньопольс. і давньорус. діалектів. Перший відомий випадок поселення «ляхів» на теренах сучасної України стався 1031, коли київ. кн. *Ярослав Мудрий* «посадив» захоплених у поході на Польщу бранців у *Пороссі.* Представники *Рюриковичів* і *Пястів* укладали численні міждинастичні шлюби, завдяки чому у столицях рус. князівств з'являлися поляки у складі почтів польс. князівень. Рус. міста відвідували поляки-купці і катол. місіонери (найвідоміший з них — Гіацинт (Яцек) Одровонж, який наприкінці 1220-х — на поч. 1230-х рр. заснував у *Києві* і *Галичі (давньому)* домініканські монастирі).

Літ.: *Флоря Б.Н.* У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). СПб., 2004

Д.Я. Вортман.

Внаслідок династичної кризи у *Галицько-Волинському князівстві* та смерті його останнього володаря Юрія II Болеслава Тройденовича, частина території князівства з центром у *Львові* (Галицька Русь) протягом 1340-х рр. перейшла під владу польс. короля *Казимира III.* Із утвердженням його як верховного володаря у Галицькій Русі починається поставлення на уряди старост (королів. намісників) переважно вихідців з польс. етнічних територій. Запровадження 1434 польс. права і утворення *Руського воєводства* і *Подільського воєводства* підтвердили практику, коли воєводами, каштелянами і старостами ставали етнічні поляки або вихідці з неукр. етнічних територій. Серед привілейованої верстви кількість поляків поступово збільшувалася за рахунок як прибульців, так і місцевих зем'ян-шляхтичів, які змінювали політичну орієнтацію. Загалом у цей час поляками у політично-правному значенні називали усіх представників шляхетської верстви. У містах кількість поляків збільшувалася завдяки прибуттю нових членів міських спільнот з

інших польс. міст, а також поступовій полонізації нім. міщан, що виразно видно у Львові 16 ст. Катол. церк. структури на укр. землях у 14—16 ст. формувалися за рахунок переважно вихідців з польс. етнічних земель, що у свою чергу призвело до формування стійкого стереотипу католик = поляк.

На відміну від строкатих шляхетської корпорації та міщанського середовища Руського, Подільського та Белзького воєводств, у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах ці соціальні групу були моноетнічними. Після *Люблінської унії 1569* і приєднання їх до складу Польського Королівства спостерігається значне збільшення етнічно польської шляхти та почасти і міщан на цих територіях.

Починаючи з поч. 16 ст. польс. мова поступово входить у діловодство на укр. землях (насамперед це стосується листування). У воєводствах, що увійшли до складу Польського королівства внаслідок Люблінської унії, вона у 17 ст. стала осн. мовою діловодства.

Літ.: *Litwin H.* Naplyw szlachty polskiej na Ukrainie 1569—1648. Warszawa, 2000.

В.М. Михайловський.

Принципово нова сторінка в історії проживання поляків на укр. теренах розпочалась із серед. 17 ст., із вибухом на Подніпров'ї козац. повстання, що невдовзі охопило більшу частину укр. земель, трансформувавшись у масовий визвол. рух укр. народу (***Національна революція 1648—1676***). У ході розгортання визвол. руху, що відбувалося під гаслами ліквідації соціального, реліг. і нац. гніту, саме поляки («ляхи») сприймалися як гол. ворог повсталого народу, хоча, важливо зауважити, світ «ляхів» часто-густо маркувався не за етнічними, а соціальними ознаками, отож до нього звично зараховували й укр. *панів*, навіть безвідносно до їхньої конфесійної належності — як римо-католиків, так і православних. Зважаючи на таке сприйняття «ляхів», у ході нац. революції 1648—76 польс. населення, рятуючись від погромів, було змушене масово залишати укр. терени, що потрапили в епіцентр соціального катаклізму. Значними були й жертви серед польського населення, особливо впродовж літа 1648, коли відбувалися процеси руйнації органів старої влади та погромів шляхетських маєтностей. У наступні роки в ході підготовки *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* та *Гадяцького договору 1658* робилися спроби замирення сторін на базі компромісу, який би був обопільно прийнятним. Проте гострі суперечності, насамперед у сфері соціальних відносин та майнових прав на землю, завадили їх реалізації. Водночас приклади характерного для воєнного часу насильства, що проявлялось як з боку козац. військ і повсталих селян, так і коронних військ і шляхетського ополчення *Речі Посполитої*, поглиблювали конфліктне сприйняття українцями поляків і навпаки — поляками українців. Особливо болісними для укр. сторони стали згадки про жертви під *Берестечком* улітку 1651, винищення військами Речі Посполитої спільно з крим. військами Брацлавщини наприкінці 1654 — на поч. 1655, репресії коронних військ під орудою С.*Чарнецького* проти повсталих селян і міщан Київщини в серед. 1660-х рр. Для польського населення, крім погромів повсталими селянами та міщанами кінця 1640-х рр., украй важкими стали згадки про знищення коронних військ у *Батозькій битві 1652*.

Польсько-рос. примирення, реалізоване в постановах *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* та *«Вічного миру» 1686*, а також результати польсько-турец. суперництва за укр. землі, втілені в Карловицькій мирній угоді 1699, створили міжнародно-правове підґрунтя для закріплення *Правобережної України* у складі Речі Посполитої, а відтак — і повернення на правобережні терени коронної адміністрації, шляхти та їхніх адміністраторів. Підтримка правосл. населенням визвол. змагань козацтва, а також використання кер-вом Рос. д-ви проблеми міжконфесійного протистояння при реалізації своїх політ. цілей та здійснення тиску на владу Речі Посполитої істотно поглиблювали протистояння православних і католиків, котрі в Україні переважно асоціювалися з польс. населенням. Разом із тим кер-во Речі Посполитої за таких умов упродовж усього 18 ст. всіляко заохочувало прилучення правосл. парафій до унійної церкви, не протидіяло місц. урядникам і шляхті в їхніх утисках правосл. церкви. Крім того, зазначені чинники спровокували масове покатоличення й ополячення укр. шляхти, а це ще більше загострювало нац. взаємини, переносячи на них негативне сприйняття широкими верствами укр. сусп-ва соціального гніту шляхти та магнатів, які відтепер винятково асоціювалися з польс. світом.

Видання польським королем *Станіславом-Августом Понятовським* у лютому 1768 під тиском уряду *Катерини II* трактату про рівні права католиків, православних та протестантів спровокувало збройний виступ в Україні радикально налаштованої польс. шляхти (*Барська конфедерація 1768*), котра, захищаючи виняткові права Римо-катол. церкви, відверто зневажала та переслідувала прибічників правосл. церкви. А це, у свою чергу, зумовило широке розгортання *гайдамацького руху* та вибух найбільш масового в історії 18 ст. соціального катаклізму — *Коліївщини*, де тісно переплелися соціальні та міжконфесійні складові, які органічно екстраполювалися на сферу взаємин укр. населення з поляками. Наслідком цього стали жорстокі погроми повстанцями польс. та єврейс. населення, котре переважно служило в маєтностях польс. шляхти. Не відзначалася толерантністю й супротивна сторона під час погамування нар. виступу, вдаючись до надзвичайно жорстоких каральних акцій.

У процесі розбудови укр. нації впродовж 19 ст. українсько-польс. антагонізм як у часи визвол. змагань козацтва, так і кривавих ексцесів кінця 1760-х рр., став важливим елементом формування нац. міфу та націотворення загалом.

Літ.: *Rawita-Gawroński F.* Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Warszawa, 1924; *Serczyk W.A.* Kolisczyzna. Kraków, 1968; *Sysyn F.E.* History, Culture and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing. В кн.: The Millenium Series by the Ukrainian Studies Fund. Cambridge, Massachusetts, 1988; *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного (антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.). К., 1989; *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщи-

ни 1768 р. «УІЖ», 1993, № 10; *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної нації. «УІЖ», 1995, № 4; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1996; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005.

В.М. Горобець.

Поділи Речі Посполитої спонукали до боротьби патріотичні сили, які намагалися врятувати д-ву й припинити поділи польс. території. У відповідь на політику *Торговицької конфедерації* почалося повстання на чолі з Т.*Косцюшком*, військ. і політ. діячем, який брав участь у війні за незалежність США. Проголошений ним у *Кракові* 24 березня 1794 Акт повстання підтримала правобережна шляхта, зокрема волинська. Після його придушення Смоленська слідча комісія в політ. справах з'ясувала участь кожного і в активних учасників конфіскувала маєтки або наклала на них секвестр, розпочавши в такий спосіб розправу з польс. антирос. рухами.

Опинившись у складі Рос. імперії, анексована Правобережна Україна стала центром формування нової політ. польс. к-ри. Князь А.-Є.*Чарторийський* скористався наближеним становищем до рос. імп. *Олександра I* і вплинув на нього, аби забезпечити тут розвиток польс. шкільництва та освіти. Очолюваний ним Віленський навч. округ поширював просвітництво на Правобережжя шляхом відкриття середніх шкіл із польс. мовою викладання, доступних для шляхетських дітей, в яких ті виховувалися в дусі польс. патріотизму. Його помічник і візитатор, поміщик із *Київської губернії* Т.*Чацький*, культивуючи меценатство, разом із Г.*Коллонтаєм* заснували 1805 у *Кременці* на Волині ліцей, якому було надано статус вищого навч. закладу, і невдовзі той перетворився на провідний освітньо-культ. центр усього краю (див. *Кременецький ліцей*).

У ході Листопадового повстання 1830 (див. *Польське повстання 1830—1831*) за пропозицією члена новоутвореного уряду Й.*Лелевеля* сейм звернувся до населення Правобережжя із закликом підтримати виступ. Керівники у *Варшаві* хотіли залучити на свій бік селян і тому вимагали, щоб магнати й шляхта пообіцяли селянам продати частину землі, але ті на це не погодилися. На допомогу варшавським повстанцям виступили кілька загонів. У лютому 1831 в м. *Бар* відбувся з'їзд організацій, які заснували повстанський центр, керівниками повстання на Київщині — В.Тишкевича, на Волині — Я.Малиновського, на Поділлі — Я.Сулятицького. У *Кам'янці-Подільському* повстанням керував Союз вільних синів Поділля. Із Варшави на Волинь у квітні 1831 було послано кількатисячний загін польс. кавалерії ген. Ю.Дверницького, але вже наприкінці місяця той перейшов кордон з Австрією і здав зброю. Однак масового повстання підняти не вдалося, його не підтримали селяни, яким головнокомандуючий рос. військ генерал-фельдмаршал Ф.-Г. фон дер *Остен-Сакен* пообіцяв звільнення від поміщиків-поляків, в разі їх здачі рос. військовим. За таких обставин дії повсталих набули локального характеру і тривали два місяці. Полякам вдалося перемогти росіян під Боремелем (нині село Демидівського р-ну Рівнен. обл.) та в кількох дрібних сутичках. Армія ген. Ю.Дверницького у складі 4,7 тис. вояків, оточена рос. військами, склала зброю в с. Клебанівка (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Партизан. загін О.Голинського на Поділлі також перейшов австрійський кордон і здався. Незначними були виступи польс. шляхти на Київщині, де повстанців очолив 80-річний генерал Б.Колиско, який хоча і сформував 11 кавалерійс. ескадронів, однак ті не виграли жодної битви з рос. військами. Поблизу м. *Дашева* на Поділлі вони зазнали поразки й припинили існування. Репресії в краї після повстання були жорстокішими, ніж у *Царстві Польському*. Почалося реформування структури польс. шляхти з наближенням до рос. зразка. Десятки тисяч її представників за підтримку повстання позбавляли привілейованого стану, переселяли в сх. і пд. губернії Росії та на Кавказ. Унаслідок політики декласації значна частина шляхти (340 тис. осіб) була позбавлена привілейованого стану і переведена до категорії *однодвірців*, *державних селян* і громадян. При її впровадженні було обмежене право губернських *дворянських зборів* підтверджувати шляхетне походження.

Після Листопадового повстання 1830 кн. А.-Є.*Чарторийський* очолив консервативно-аристократичний табір в еміграції й намагався залучити до боротьби проти Рос. імперії вихідців з України. Серед його близьких співробітників були Ф.*Духінський* і М.*Чайковський*, які передбачали створення в *Наддніпрянській Україні* козац. д-ви, щоб та перебувала у федеративних зв'язках із відновленою Польщею. Нова хвиля антирос. руху пов'язується з діяльністю польс. революц. групи *«Молода Польща»*, що зосередилася у Швейцарії і відрядила одного зі своїх лідерів Ш.*Конарського* в Правобережну Україну для встановлення зв'язків зі шляхтою і *селянством*. Йому вдалося створити мережу конспіративних орг-цій у Києві, *Бердичеві*, *Житомирі*, Кременці. Аби послабити політ. й екон. позиції шляхти, рос. верховна влада вдалася до організації генерал-губернаторської форми правління, яка поширювалася на три губернії краю — Київ. губ., *Подільську губернію* і *Волинську губернію*. Вона дозволяла виокремити ці території і здійснювати управління ними на основі законів, котрі були чинними лише в Південно-Західному краї. Використовуючи соціально-конфесійну ситуацію, генерал-губернатори здійснили потужний наступ на польс. землеволодіння, для чого при *казенних палатах* були утворені комісії у справах конфіскації маєтностей. Ними було конфісковано і передано у відання військ. мін-ва майже 56 тис. душ селян. Було також скасоване *магдебурзьке право* (1835). За домаганням генерал-губернатора Д.*Бібікова* із законодавчої практики витіснявся Литов. статут, який був замінений рос. зводом законів (1840),

рос. мова стверджувалася як державна (1832) та навчальна, засновувалися російськомовні періодичні видання, витіснявся польс. театр.

Інвентарні правила 1847—1848 обмежили владу поміщика над укр. селянином, дещо поліпшили його благополуччя і зробили спільником у боротьбі проти польс. засилля. На порушення *Жалуваної грамоти дворянству 1785* запроваджено 1852 військову службу для 18-річних синів польс. поміщиків. У наступі на польс. освіту краю був закритий Кременецький ліцей і на його матеріальній базі, створеній доброчинництвом шляхти, заснований Ун-т св. Володимира в Києві з російськими мовою викладання і характером освіти (1834). Була заборонена діяльність парафіяльних катол. школок, які діяли в багатьох маєтках польс. власників, приватних пансіонів. Переслідувалася катол. церква, із ліквідацією землеволодінь, натомість, підтримувалася церква православна, якій передавалися костьоли та унійні храми.

Ліберальний курс політики рос. імп. *Олександра II* спричинив подання дворянськими зборами Подільської губ. адреси (1862) про приєднання її до Царства Польського. Під час Січневого повстання 1863 (див. *Польське повстання 1863—1864*) в трьох правобережних губерніях польська шляхта підтримала належним чином збройний виступ. Вона не відповіла на заклики Тимчасового уряду Варшави, однак польс. молодь активно підтримала патріотичні маніфестації напередодні повстання, які пройшли в містах і містечках Правобережжя (до 260-ти). Створювалися численні таємні патріотичні т-ва, гуртки, к-ти, які готували повстання. Гол. повстанська орг-ція «Провінційний комітет на Русі» проводила пропаганду та здійснювала підготовку до збройного виступу, готувала спільну платформу з Варшавським к-том для відновлення Польс. д-ви. Напередодні повстання влада, отримавши відомості про повстанські групи, провела арешти, переформувала військ. частини, мобілізувала священиків, аби ті роз'яснювали селянам фальшивість «золотих грамот». Сформовані повстанські бойові загони намагалися дати бій військ. гарнізонам у лісах біля Києва та в навколишніх повітах Київ. губ. У Подільській губ. виступів практично не відбулося, натомість у Волинській — вони прокотилися майже по всіх повітах завдяки оперативним діям Е.Ружицького, загін якого отримав кілька перемог у боях із військами, однак відступив на австрійс. територію. У придушенні Січневого повстання значну роль відіграло селянство, яке на заклик генерал-губернатора створювало сільс. озброєні варти, котрі розшукували повстанців, збройні склади та здавали їх рос. армії. Як наслідок, звільнення селян від кріпосної залежності в зх. губерніях відбулося з урахуванням цієї обставини. Швидшими темпами було здійснено перехід на викуп, викупну суму за наділи зменшено на 20 %, а самі сел. наділи збережено в розмірах 1847 зі збереженням права користуватися спільними землями.

Після придушення повстання слідчі комісії, створені в Житомирі, Кам'янці-Подільському, *Луцьку*, *Дубно*, *Немирові*, *Вінниці* та *Балті*, конфірмували присуди 1840 особам. Як покарання за участь у повстанні рос. влада запровадила 10%-й річний податок із прибутків польс. маєтків, тоді як укр. і рос. поміщики сплачували в півтора раза менший. Конфіскація землі в учасників повстання продовжувалась до 1873, в результаті чого було відібрано 144 маєтки. Припинено у 1866 подання шляхтою документів на переведення у дворянський стан. Продовжилась політика декласації чиншової шляхти (300 тис. осіб), яку було позбавлено земельних наділів і яка стала базою формування міської і тех. інтелігенції.

Аби змусити польс. поміщиків продавати свої землі лише росіянам, їм було заборонено на основі указу від 10 грудня 1865 набувати нові землі будь-яким способом, крім прямої передачі у спадок. Натомість росіяни отримували значні пільги й цінову знижку при їх купівлі. 1884 здійснено ревізію орендних контрактів, унаслідок чого обмежено строк оренди до 12-ти років, застави до — 10-ти. 1891 *Комітет міністрів Російської імперії* заборонив власникам заповідати маєтки у повному складі одному з родичів, 1893 було заборонено успадковувати маєтності усім спадкоємцям, окрім подружжя та родичів по прямій лінії. Унаслідок чинності цих законів, що діяли до 1905, польс. землеволодіння було значно зменшене, але через затятий спротив, полюбовні угоди, здачу у фіктивну оренду, підкупи чиновників, родинні зв'язки рос. влада не досягла бажаного. Вжиті заходи не привели до витіснення польс. землевласників із Правобереж. України. На 1914 вони володіли майже половиною землі.

За правління *Катерини II* почалося усунення польс. шляхетства від місц. держ. служби шляхом обмеження його виборчих прав. Динаміку наступу сповільнив *Павло I*, який повернув виборчі права польс. шляхті та надав їх безземельному шляхетству. В часи Олександра I завдяки кн. А.-Є.*Чарторийському* поляки навіть займали посади губернаторів і віце-губернаторів. Новий виток наступу внаслідок Листопадового повстання 1830 призвів до позбавлення дворянських корпорацій права комплектувати держ. установи, і на виборні посади призначалися рос. чиновники. На держ. службу могли претендувати лише ті чиновники польс. походження, які мали 10-річний стаж військ. і статської служби. Обмеження польс. впливу здійснювалося у всіх сферах. Олександр II, сподіваючись на співпрацю з місц. елітою в проведенні Великих реформ, повернув полякам право обирати суддів та засідателів повітових судів (1855). Однак участь шляхти в Січневому повстанні 1863 призвела до закриття дворянських зборів, а також до позбавлення дворянства прав обіймати урядові посади в Пд.-Зх. краї. Реформи 1860—70-х рр. через нелояльність шляхти поширювалися в краї зі значним запізненням та обмеженням, пов'язаним із формуванням місц. органів на виборчій основі. На звільнені місця польс. чиновників і канцелярських службовців направлялися посадовці із внутр. рос. губерній, для яких значно збільшувалися розміри жалування, зберігалося пенсійне забезпечення з можливістю набувати землю на пільгових умовах. Здібних до управлінської

діяльності та благонадійних поляків переводили на службу до внутр. губерній Рос. імперії. Усунення поляків від держ. служби посприяло тому, що вони активно зайнялися приватним підприємництвом, посіли впливові місця в бізнесі, банковій, аптечній, видавничій справі та адвокатській практиці. Привілейованість служби рос. чиновників було скасовано на поч. 20 ст.

Внаслідок надання політ. свобод 1905—07 переслідування польс. землеволодіння, к-ри й освіти припинилося, що спричинилося до соціального примирення, яке набуло особливого політ. забарвлення напередодні та під час *Першої світової війни*.

Дж.: Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 г. К., 1863; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. К., 1963; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр. К., 1964; *Epsztein T.* Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia Kijowska, Podolska i Wołyńska) w 1890 r. Warszawa, 2008.

Літ.: *Драгоманов М.П.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-Западного края. «Вестник Европы», 1875, т. 4, кн. 7; *Його ж.* Историческая Польша и великорусская демократия. Женева, 1881; *Франко І.Я.* Русько-польська згода і українсько-польське братання. «ЛНВ», 1906, т. 33; *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967; *Kieniewicz S.* Powstanie styczniowe. Warszawa, 1972; *Кондрацький А.А.* Поляки на Україні в X—XIX ст. «УІЖ», 1991, № 12; *Лісевич І.Т.* Родом з України...: Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. К., 1995; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; *Лісевич І.Т.* Духовно спраглі (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864—1917 рр.). К., 1997; *Його ж.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864—1917 рр.). «УІЖ», 1997, № 2; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863—1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. К., 1998; *Горизонтов Л.Е.* Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.). М., 1999; *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Житомир, 2004; *Горук А.* Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. — 1914 р.). Чернівці, 2005; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005; Западные окраины Российской империи. М., 2006; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793—1830. Львів, 2007; *Шандра В.С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX — початок XX ст.). «УІЖ», 2007, № 2; *Поліщук Ю.* Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець XVIII — початок XIX ст.). В кн.: Ucrainica—Polonica, вип. 3. К.—Житомир, 2009; *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1914). М., 2011.

В.С. Шандра.

На поч. 20 ст. поляки становили майже 28 % жителів австрійс. *Східної Галичини*, переважаючи в більшості міст. Вони були власниками до 43 % всієї орної землі, а їхня частка серед великих землевласників сягала 90 %. Політика *Габсбургів* сприяла тому, що поляки у порівнянні з українцями займали вищі посади в адміністрації, судочинстві, армії. Поляки становили також значний відсоток населення Наддніпрянської України у складі Рос. імперії: за переписом 1897, в укр. губерніях мешкало 400 тис. осіб, які визнали рідною мовою польську (перепис за національністю не проводився). На 1914 р. польс. поміщикам належала майже половина всієї землі в Правобереж. Україні, у т. ч. 80 % великої власності. Багато землевласників і промисловців — поляків — було по всій Україні. Попри політику *русифікації* поляки в Україні зберегли нац. свідомість, мову, к-ру. Духовним центром, навколо якого вони гуртувалися, була Римо-католицька церква. Унаслідок лібералізації суспільно-політ. життя в Рос. імперії 1905—07 активізувався польс. нац. рух, однак столипінська реакція 1910 позначилася переслідуваннями польс. культурно-просвітницьких орг-цій в Україні.

У період І світ. війни 1914—18 багато поляків перебувало в лавах воюючих на землях України армій (особливо в австро-угор. та рос. арміях і флотах). На боці австро-угор. армії у Карпатах, на *Буковині* та Волині билися *Легіони Польські* та Польс. допоміжний корпус, у складі рос. армії — Польс. стрілец. д-зія, на Правобережжі перебували 2-й та 3-й *Польські корпуси в Україні*. Із 1915 внаслідок масової евакуації населення з окупованого Німеччиною Царства Польського кількість поляків в Україні значно збільшилася, особливо в містах (Київ, Харків, Одеса).

1917 польс. нац. життя в Україні активізувалося, з'явилися нові польс. молодіжні, громад. та політ. орг-ції: Польс. виконавчий к-т на Русі, Комітет боротьби з анархією, Центр. громадян. к-т, Польс. т-во допомоги жертвам війни, які захищали права польс. меншості в Україні. У військ. частинах рос. армії на території України та в гарнізонах укр. міст діяли об'єднання військовиків-поляків. Польс. політики (Польс. демократ. централ) входили до складу *Української Центральної Ради*, визнаючи її єдиною легітимною владою в Україні. На її засіданнях поляки обстоювали питання польс. нац. автономії, майбутніх українсько-польс. кордонів. 1917—18 існував польський відділ при ген. секретарстві зі справ національностей, пізніше — ген. секретарство польс. справ УНР на чолі з М.Міцкевичем; поляки (С.*Стемповський*, Г.*Юзевський*) займали й ін. посади в уряді *Української Народної Республіки*. 1919 Польс. демократ. централ відстоював незалежність України, зазначаючи, що «прагнення українського народу до утворення з українських земель колишньої російської імперії суверенної української республіки співпадає з політичними інтересами Польщі». На політ. погляди поляків України справляли впливи також праві партії, які не визнавали право українців на самовизначення (ендеція), ліві партії, що вважали соціальне питання важливішим від національного (Соціал-демократія Королівства Польського і Литви, Польс. соціаліст. партія-лівиця), а також прихильники Ю.*Пілсудського*.

Сел. заворушення 1917—18 спричинили розорення маєтків польс. поміщиків на Волині та Поділлі. Польс. землевласники намагалися протидіяти розподілу земель, фінансуючи польс. військ. формування, власні «партизанські» загони, що спричиняло збройні конфлікти із селянством на Волині, Поділлі, Київщині. Польс. населення України бажало опинитися у складі нац. д-ви, тому організовувало загони самооборони та вступало в ряди Війська Польського, що воювало

за включення цих земель до складу Польщі. Водночас був чималий відсоток поляків, які брали участь у діяльності рад. органів влади, служили в польс. «революційних» військах та Червоній армії в Україні.

1920—21 *ВУЧК* провела викриття і розстріли діячів польс. підпілля та тих, хто їм симпатизував, у Києві, Харкові, Одесі, Житомирі й ін. містах. Політика *«коренізації»* в УСРР 1920-х рр. дала змогу зберегти культ. надбання польс. населення України. За переписом 1926, в УСРР було 476,4 тис. поляків. За постановою РНК УСРР 1925 в районах, де переважало польс. населення, почали утворюватися польс. нац. сільради, більшість польс. сільрад існувала в пд. і зх. областях УСРР. У цей час в Україні діяло 255 польс. шкіл. 1925—32 в Житомир. окрузі (із 1926 — *Вінницькій окрузі*, з 1932 — у *Київській області*) існував польс. нац. район (центр — у с. Довбиш, перейменованому на Мархлевськ; нині смт Довбиш Баранівського р-ну Житомир. обл.). Серед поляків України велася активна пропаганда, що змальовувала Польщу «буржуазною» д-вою, режим Ю.Пілсудського — «фашистським». Політ. агітація, *колективізація сільського господарства, індустріалізація* та антиреліг. боротьба викликали обурення поляків України. 1929 в *СРСР* розгорнувся рух проти «польського куркульства» та «агентів польського фашизму», 1935 закрито польські школи. Із кінця 1920-х рр. посилився еміграційний рух польс. населення УСРР до Польщі, що через заборони влади набував нелегальних форм. У 1930-ті рр. поляки УСРР/УРСР постраждали від масових репресій рад. влади, метою яких було знищення тієї частини населення СРСР, яка не сприймала рад. ладу: втрати поляків від *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* становили бл. 21 тис. осіб, від «польської операції» НКВС 1937—38 — 150 тис. поляків СРСР. Жертвами репресій стали також сотні польс. ідейних комуністів (у т. ч. 1-й секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*). На 1939 число поляків в Україні зменшилося до 357,7 тис. осіб.

У *Західній Україні* міжвоєнного періоду поляки користувалися всіма правами титульної нації. 1920—23 польс. уряди з метою посилення польс. присутності та боротьби з нац. рухами проводили політику колонізації («осадництва») сх. воєводств, зокрема надавали землі малозаселених теренів Волині й Галичини солдатам та бажаючим цивільним (7,3 тис. осіб). Відсоток польс. населення Зх. України збільшувався і в наступні роки внаслідок колонізації та примусової *полонізації* укр. більшості, особливо після 1938.

У період *Другої світової війни* польс. населення України зазнало величезних втрат. Поляки воювали 1939—45 у складі Війська Польського, Червоної армії, підпільних збройних формувань, 1-ї Польс. армії на території України; чимало з них загинуло під час оборонної війни у вересні 1939, Зимової війни з Фінляндією 1939—40, в обороні СРСР від *Вермахту* 1941 та при звільненні України 1943—44. Після включення Зх. України до УРСР у 1939 здійснювалася політика, спрямована на усунення поляків з усіх сфер суспільно-політ. життя Галичини та Волині. Конфісковувалися землі поміщиків, держ. чиновників і монастирів, націоналізовувалися банки та підпр-ва. Траплялися випадки пограбувань, убивств і спалення маєтків польс. колоністів, інспіровані рад. політикою класової ненависті. Із лютого 1940 до нападу Німеччини на СРСР власті провели 4 депортації польс. колоністів, чиновників, військових, біженців від нім. окупації та їхніх сімей до Сибіру та Центр. Азії. Десятки тисяч поляків Зх. України заарештовувалися НКВС УРСР, чимало з них було знищено й поховано в *Биківні* під Києвом навесні 1940 та під час наступу нім. армії влітку 1941. Вихідці з України були і серед розстріляних військовополонених у рад. таборах у Катині, Харкові та Калініні (нині м. Твер, РФ; див. *Катинський розстріл 1940*).

1941—44 німці за допомогою укр. націоналістів проводили політику «деполонізації» Галичини. Польс. сільс. населення України стало жертвою конфіскацій продовольства і каральних експедицій німців. Частина поляків піддалася нацистській агітації, що наголошувала на жорстокостях *більшовиків* та неминучості перемоги нім. зброї, і служила в окупаційній адміністрації та поліції, зокрема на Волині, однак більшість взяли активну участь у русі Опору проти нацистів (*Армія Крайова* та ін. формування). 1943 розгорівся кривавий українсько-польс. конфлікт у Зх. Україні, спричинений радикальними політ. поглядами кер-ва польс. й укр. підпілля і використанням нацистами та рад. спецслужбами польсько-укр. суперечностей для зміцнення своєї влади (див. *Волинська трагедія 1943*). Жертвами укр. збройних загонів Волині та Галичини стали, за різними оцінками, від 36 до 60 тис. поляків.

Із літа 1944 проводилася мобілізація польс. чоловіків і жінок Галичини, Волині й Поділля до польс. армії, а також мобілізація поляків до Червоної армії. Відповідно до угоди між прорад. Польс. к-том нац. визволення і рад. республіками із 1944 проводилася «евакуація» (примусове виселення) поляків із території України (за радянсько-польс. кордоном згідно з тимчасовим договором від 27 липня 1944) до Польщі. Повоєнна «деполонізація» Зх. України та жорстоке придушення антирад. підпілля здійснювалися тими самими методами, що й 1939—41, і спричинили помітне скорочення чисельності польс. населення України. У той час як Польща отримувала від СРСР хліб, поляки України, як і решта населення, 1946—47 страждали від голоду (див. *Голод 1946—1947 років в УРСР*). Післявоєнний період позначився також наступом на польс. культ. автономію, закриттям польс. шкіл, боротьбою з катол. церквою. Найбільшими і найкраще організованими в цей час були польс. меншини *Житомирської області* та *Хмельницької області*, де вони становили на 1959 відповідно 6,4 і 4,3 % населення. Курс рад. влади на побудову «радянського народу» спричинив культ., мовну, нац. *асиміляцію* поляків. На 1989 р. кількість поляків в Україні зменшилася до 219 тис. осіб. У польс. меншині в Україні спостерігалися також процеси укр. асиміляції — разом зі зменшенням відсотка поляків, які визнавали польс.

мову рідною (із 18,8 % у 1959 до 12,5 % у 1989), збільшився відсоток тих, для кого рідною мовою була українська (66,6 % у 1989). Це пояснюється переважанням у міжетнічних контактах поляків зв'язків з українцями, зменшенням числа мононац. населених пунктів, зміною пріоритетів етнічної самосвідомості поляків України.

Наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. відбулося нац., культ., мовне і духовне відродження польс. меншини України. 1988 створено Польс. культ. секцію Укр. відділення Т-ва дружби і культ. зв'язку із закордоном (пізніше — Культурно-освітнє т-во поляків в Україні), Т-во польс. к-ри Львівщини, пізніше створено Спілку поляків України, польс. громад. об'єднання в *Чернівцях*, *Тернополі*, *Івано-Франківську*, *Луцьку*, *Рівному*, Житомирі, *Хмельницькому*, Одесі та ін. містах, а також Федерацію польс. орг-цій в Україні. У 1990-х рр. започатковано видання газет «Gazeta Lwówska», «Dziennik Kijowski». Відроджено діяльність катол. церкви, якій повернено деякі церкви і монастирі.

За переписом 2001, в Україні проживало 144 тис. поляків, із них більшість — у Житомирській (49 тис.) і Хмельницькій областях (23 тис.), де вони проживають компактними групами, а також у *Львівській області* (19 тис.) та ін. областях. В усіх областях поляки є переважно міським населенням. 71 % із них визнали рідною мову українську, 15,6 % — російську, 12,9 % — польс. мову.

Літ.: *Kossak-Szczucka Z.* Pożoga: Wspomnienia z Wołynia 1917—1919. Kraków, 1922; *Dunin-Kozicka M.* Burza od Wschodu: Wspomnienia z Kijowszczyzny (1918—1920). Warszawa, 1929; *Григоріїв Н.* Поляки на Україні: Польсько-українські відносини в історичній перспективі. Скрентон, 1936; *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1918. Warszawa, 1948; *Калениченко П.М.* Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні: 1917—1920 рр. К., 1973; *Łukawski Z.* Ludność polska w Rosji 1863—1914. Wrocław, 1973; *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939. Warszawa, 1991; *Kubiak H. та ін.* Mniejszości polskie i polonia w ZSRR. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1992; *Стронський Г.Й.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні в 20—30-ті роки. Тернопіль, 1992; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. XX століття. К., 1994; *Рудницька Т.* Поляки. В кн.: Етнічний довідник: Етнічні меншини в Україні. К., 1996; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні: 1863—1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. К., 1998; *Eberharrdt P.* Polska Ludność kresowa: Rodowod, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1998; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów: 1917—1939, t. 1—5. Przemyśl, 1998—2005; Польща і Україна у тридцятих-сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 1—8. Львів—Варшава—К., 1998—2010; *Адамовський В.* Переслідування польського населення України кінця 30-х — початку 40-х рр. XX ст. В кн.: Україна — Польща: Історія і сучасність, ч. 1. К., 2003; *Макарчук С.А.* Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944—1946 рр. «УІЖ», 2003, № 3; *Ващенко І.М.* Репресії щодо польської людності України 1920—1930-х років: Новітня вітчизняна історіографія. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти, вип. 28. К.—Хмельницький—Кам'янець-Подільський, 2004; *Гудь Б.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX — першої половини XX століття. Львів, 2006; Поляки на Півдні України. Одеса—Ополє—Ольштин, 2006; *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К., 2007; *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939—1941 рр.). К., 2009.

А.Г. Папакін.

ПОЛЯ́НИ — у *«Повісті временних літ»* назва одного із слов'ян. *племен літописних*, яке переселилося з Дунайської батьківщини й оселилося на Дніпрі. У літописі трапляється переважно суфіксальна форма назви («поляне»), яку нині прийнято вважати вторинною. Із кількох випадків безсуфіксальної назви реконструюють початкову назву племені «*поля» із неясною етимологією.

Літописна історія П. належить до жанру середньовічних origines gentium, оповідей про походження істор. народів від легендарних народів давнини. У літописній оповіді П. виступають однією з назв киян і *русі*, що дає можливість провести безперервну лінію від доістор. часів до Київ. д-ви слов'яни (дунайські) — П. — кияни — русь. Історичність існування в Середньому Подніпров'ї племені П. є предметом дискусії. На відміну від більшості згаданих у літописі назв слов'ян. етногр. груп (*сіверяни*, *в'ятичі*, *кривичі* та ін.) назва «поляни» не була актуальним етнонімом у часи літописця. Візант. імп. *Константин VII* Багрянородний (серед. 10 ст.) не згадує П. серед східнослов'ян. племен. Численні спроби ототожнити з П. матеріальні пам'ятки слов'ян. населення 8—10 ст. не привели до недвозначних результатів.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре). В кн.: Советская этнография: Сборник статей, т. 7—8. М.—Л., 1947; *Хабургаев Г.А.* Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. М., 1979; *Седов В.В.* Славяне: Историко-археологическое исследование. М., 2002; *Tolochko O.P.* The Primary Chronicle's «Ethnography» Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State. В кн.: Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe [Cursor Mundi, vol. 5]. Brepols Publishers, 2008.

О.П. Толочко.

ПОЛЯ́НІВСЬКИЙ МИР 1634 — договір, підписаний між *Річчю Посполитою* та Моск. д-вою, що завершив *польсько-російську війну 1632—1634.* Попередньо обумовлений 13 червня 1634 в с-щі Полянів над Вязьмою (прит. Дніпра). П.м. підтвердив кордони між двома д-вами згідно з умовами *Деулінського перемир'я 1618.* За його положеннями, під владою польс. короля залишалися Смоленськ (нині місто в РФ), Чернігівщина та Сіверщина. *Владислав IV* Ваза відмовлявся від претензій на царський трон і титулатуру моск. монарха. Натомість Моск. д-ва зобов'язувалася сплатити Польщі 20 тис. *рублів.* Також було домовлено, що обидві сторони не будуть підписувати договорів з ін. д-вами, спрямованих одна проти одної. Купці обох д-в могли вільно торгувати на теренах сусіда, за винятком великих міст — *Москви*, *Кракова* та Вільно (нині м. *Вільнюс*). 5 квітня 1636 П.м. був підписаний у Москві, а 3 травня 1635 — у Варшаві. П.м. залишив не вирішеними питання визначення кордону між *Черніговом* і *Путивлем*, видачі польс. в'язнів тощо. Був перерваний 1654 зі вступом Мос. д-ви в українсько-польс. війну на боці гетьмана Б.*Хмельницького.*

Літ.: *Поршнев Б.* На путях к Поляновскому миру 1634 г. В кн.: Международные отношения. Политика. Дипломатия. XVI—XX вв. М., 1964; Historia dyplomacji Polskiej, t. 2. Warszawa, 1982; *Topolski I.* Polska w czasach nowożytnych (1501—1795) Poznań, 1994; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К., 2005.

Т.В. Чухліб.

ПОЛЯЧКУ́ВНА (Polaczkówna) **Хелена** (24.02.1881 — осінь 1942) — польс. історик та архівіст, фахівець із геральдики. Н. в м. *Львів*. 1905 закінчила г-зію у *Львові*. 1905—09 навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту, де 1909 захистила докторську дис. на тему: «De Lumbres, ambasador francuski i jego misja dyplomatyczna w Polsce w latach 1656—1660» (кер. — проф. О.-М.*Бальцер*). 1907—08 та 1909—10 працювала в Архіві гродських та земських актів у Львові. 1917—39 займала різні посади в Бернардинському архіві у Львові. 1922—23 відбула студії з геральдики та дипломатики в Парижі (Франція). 1930 здобула габілітацію в Познанському ун-ті, де працювала як доцент, щорічно читаючи невеликі курси.

Досліджувала польс. геральдику («Materiały do heraldyki polskiej» (1909), «Najstarsze żródla heraldyki polskiej» (1924), «Herbarz flamandzki i jego znaczenie dla kultury i heraldyki polskiej» (1925), «Stemmata Polonica, rękopis nr. 1114 Klejnatów Długosza w Bibliotece Arsenału w Paryżu» (1926), «Herby Polskie w rękopisie Gelre Wapenbeck» (1928—29), «Geneza Orła Piastowskiego» (1930), «Księga bracka św. Krzysztofa na Arlbergu w Tyrolu» (1931), «Analiza elementów heraldycznych w miniaturach Psałterza Floriańskiego» (1938)), генеалогію («Ród Wesenborgów w Polsce i jego pierwotne gniazdo» (1924), «Przyczynek do genealogii Piastów» (1932)), сфрагістику («Sfragistyka książęca Piastów») та дипломатику («Roty przywileju Henryka I Brodatego dla Trzebnicy z 1208 г.» (1930), «Zapis Teodora Gryfity dla cystersów z г. 1196» (1938)). Кілька праць присвятила теор. проблемам архівознавства («Studium przygotowawcze we Francji do badań nad historią średniowiecza» (1925), «Uwagi o porządkowaniu prywatnych archiwów familijnych» (1938)). Опублікувала кілька збірок документів («Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa, 1419—1609» (1923), «Księga radziecka miasta Drohobycza, 1542—1563» (1936)).

Член Львів. наук. т-ва (1920), а також польс., австрійс., франц. та швейцарського геральдичних т-в. Від початку *Другої світової війни* працювала в б-ці Оссолінських у Львові, брала участь у роботі польс. підпілля.

Була заарештована *гестапо* й страчена під Львовом.

Літ.: *Maleczyński K.* Helena Polaczkówna (1884—1942). «Kwartalnik Historyczny», 1939—45, r. 53; Pamięci tych co odeszli. «Archeion», 1948, t. 17; *Tomczak A.* «Zarys dziejów archiwów polskich». Toruń, 1980; *Kiełbicka A.* Polaczkówna Helena (1884—1942). «Polski słownik biograficzny», t. 27. Б/м, 1982.

В.В. Тельвак.

«ПОМАРА́НЧЕВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» 2004 — словосполучення, яким означають рух громад. непокори, організований прихильниками кандидата від опозиції після 2-го туру президентських виборів 2004 в Україні. Здійснювався у вигляді публічних протестів проти фальсифікації нар. волевиявлення: мітингів, демонстрацій, пікетів, страйків, виступів у ЗМІ, звернень до урядів і громадськості ін. країн, блокування будівель Адміністрації Президента України, *Верховної Ради України*, *Кабінету Міністрів України*, Центр. виборчої комісії України та ін. Тривалість П.р. — 12 днів: із 22 листопада до 3 грудня 2004. Не залишилися осторонь подій керівники міжнародних організацій, у тому числі *Європейського Союзу*, а також

«Помаранчева революція». Київ. Майдан Незалежності. 22 листопада 2004.

уряди РФ і США. У момент найбільшого загострення руху виявили непокору владі деякі держ. структури (дипломатичний корпус, *Служба безпеки України*, органи міського і обласного самоврядування на Заході і в Центрі країни).

Словосполучення «Помаранчева революція» з'явилося через те, що прихильники кандидата в президенти В.*Ющенка* використовували помаранчевий колір для позначення своєї участі в русі (прапорці, стрічки, шарфи або

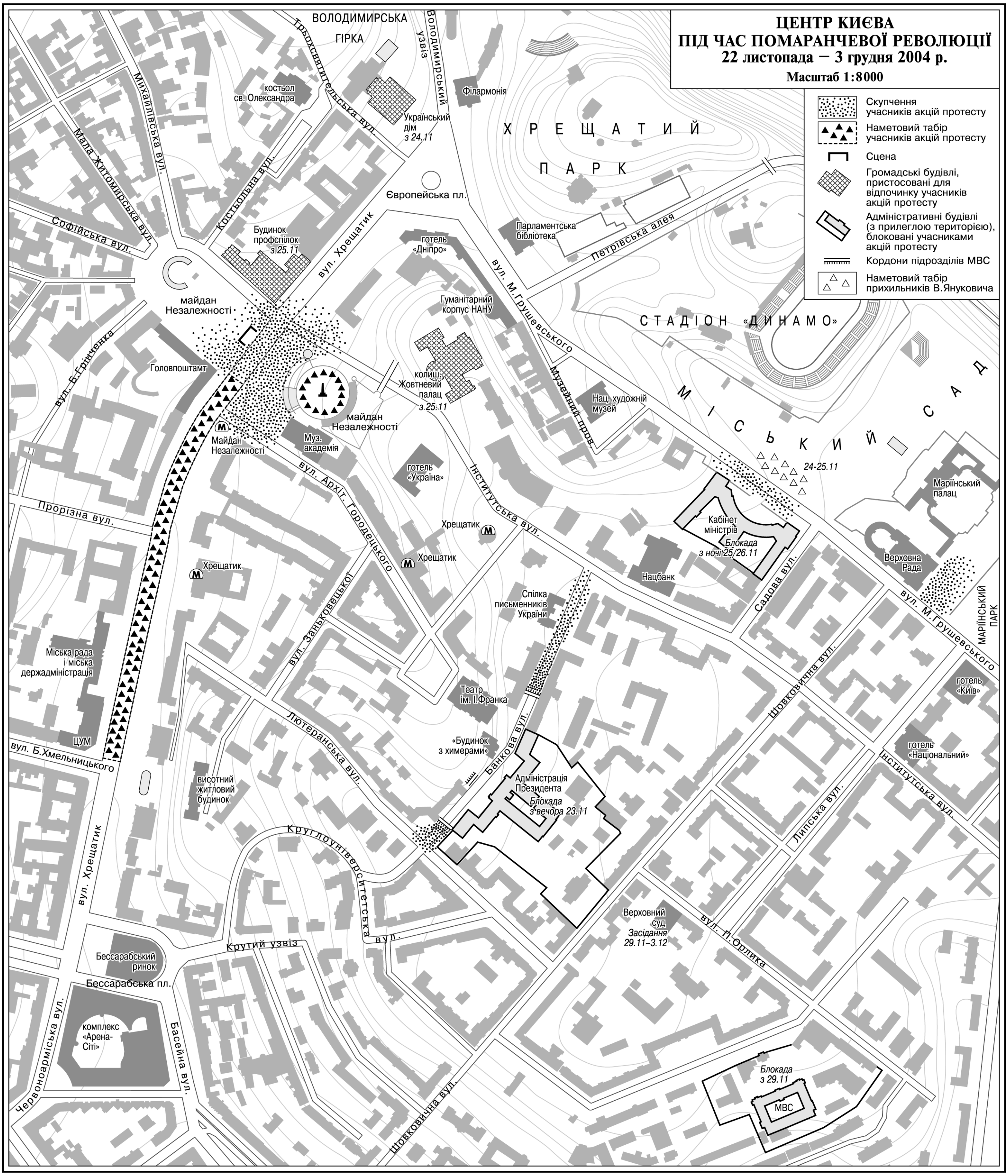

ін. деталі одягу). Центром подій стала центр. площа столиці України — Майдан Незалежності. Свої «майдани» виникли в багатьох ін. містах.

1-й тур виборів відбувся 31 жовтня 2004 і показав, що в зх. і центр. областях перевага була за лідером «Нашої України» В.Ющенком, а в пд. та сх. — за прем'єр-міністром В.*Януковичем.* 10 листопада 2004 Центральна виборча комісія України оголосила, що за В.Ющенка було подано 39,87 % голосів, за В.Януковича — 39,32 %. Перед 2-м туром В.Ющенко очолив коаліцію політ. сил, керованих Ю.*Тимошенко*, О.О.*Морозом* і А.*Кінахом.* Штаб В.Януковича зробив ставку на забезпечення максимальної явки виборців на своїй території — у Донбасі. Президент України Л.*Кучма* залишився спостерігачем і не використав свій вплив, щоб допомогти висунутому від влади кандидату в президенти. За день до 2-го туру він визнав, що кампанія була брудною, але запевнив, що влада зробить все, щоб вибори відбулися спокійно, не переростаючи в революцію. Слово «революція» уперше прозвучало з вуст президента.

За повідомленням Центр. виборчої комісії України, у неділю 21 листопада 2004 В.Янукович здобув на 812 тис. голосів більше, ніж В.Ющенко. Одночасно повідомлялося, що явка на вибори в Донбасі зросла на 843 тис. осіб порівняно з 1-м туром (до 89,5 % від кількості зареєстрованих виборців по *Луганській області* і до 96,7 % — по *Донецькій області*). Після закриття виборчих дільниць 30 тис. киян зібралися на Майдані Незалежності і протестували проти фальсифікацій. 22 листопада 2004 кількість протестувальників зросла до 100 тис., і до них почали приєднуватися виборці з усіх регіонів країни. 23 листопада 400 наметів було встановлено майже на всю довжину Хрещатика. Штаб В.Ющенка організував пряму супутникову трансляцію з Майдану Незалежності, чим негайно скористалися провідні телеканали світу. Вибух нар. гніву в масштабах, які дивували іноз. кореспондентів, був викликаний не стільки неочікуваними результатами президентських виборів, скільки незадоволенням виборців своїм становищем. Як свідчили соціологічні опитування, народ роками таврував мафіозно-корумпований уклад сусп. життя (див. також *Приватизація*), але влада не звертала уваги на симптоми грози, що наближалася.

24 листопада 2004 Центральна виборча комісія України затвердила офіц. протокол результатів 2-го туру виборів: В.Янукович — 49,5 %, В.Ющенко — 46,6 %. Одночасно були оголошені остаточні дані організованого опозицією «Національного екзит-полу 2004»: В.Ющенко — 52,9 %, В.Янукович — 44,2 %. Після трьох днів мовчання виступив Л.Кучма із двома важливими заявами: про незастосування сили до протестувальників і про необхідність знайти вихід шляхом переговорів. Голова парламенту В.*Литвин* повідомив, що виборчий закон не дає можливості жодному органу влади скасувати результати виборів, а тому треба знаходити політ. рішення, яке заспокоїло б сусп-во. В.Ющенко заявив, що готовий до повторного голосування 2-го туру, але з новим складом Центр. виборчої комісії України.

25 листопада 2004 опозиція створила К-т нац. порятунку, який звернувся до народу із закликом піднятися на захист *Конституції України 1996.* Верховний Суд України прийняв до провадження скаргу довіреної особи В.Ющенка М.Катеринчука на постанову Центр. виборчої комісії України про результати 2-го туру виборів. Суд заборонив Центр. виборчій комісії до розгляду справи оприлюднити офіц. результати виборів, що означало призупинення процесу передачі влади новообраному *Президенту України.*

26 листопада 2004 К-т нац. порятунку заблокував під'їзди до будинків президентської адміністрації, Кабінету Міністрів України і ВР України, що зробило неможливим нормальне функціонування держ. органів. З ініціативи Президента Польщі А.Квасьневського в *Маріїнському палаці* відбувся «круглий стіл», в якому взяли участь Л.Кучма, В.Ющенко, В.Янукович, а також лідери деяких міжнар. орг-цій і д-в. Під тиском керівників ЄС Президент РФ В.Путін погодився взяти участь у «круглому столі» і доручив це голові Державної думи РФ Б.Гризлову. «Круглий стіл» не прийняв жодних рішень.

27 листопада 2004 відбулося позачергове засідання ВР України. Голосами 323-х нар. депутатів парламент визнав недійсними результати 2-го туру президентських виборів, оскільки вони відбувалися з порушеннями виборчого законодавства. Голосами 270-ти депутатів була висловлена недовіра Центр. виборчій комісії України. Дії суд. і законодавчого органів влади перевели проблему, що постала, із політичної в юрид. площину. Це з великою вірогідністю визначало майбутнє рішення Верховного Суду України: призначити повторне голосування. Тому в наступні кілька днів протистояння набуло гостроти. Пізніше В.Литвин визнав, що в ніч на 29 листопада 2004 країна стояла за крок від громадян. війни. 1 грудня 2004 знову зібрався парламент і голосами 228-ми депутатів прийняв рішення про відставку уряду В.Януковича. Другий раунд круглого столу, який зібрався в цей день, теж закінчився безрезультатно. Усі чекали завершення розгляду справи у Верховному Суді України. Соціологи Центру ім. О.Разумкова оприлюднили результати опитування: 45 % громадян підтримували акції протесту, 40 % — засуджували їх.

На 12-й день П.р., 3 грудня 2004, Верховний Суд України оголосив вердикт: з огляду на неможливість визначити результати реального волевиявлення виборців, провести 26 грудня 2004 повторне голосування. Рішення, які приймалися вищою суд. інстанцією, не можна було оскаржити, і тому значна частина прибічників В.Януковича погодилася з повторним голосуванням. Проведені соціологами 6—9 грудня 2004 заміри громад. думки показали, що 61,9 % опитаних громадян підтримали вердикт Верховного Суду України. Питома вага підтримки зростала від 39,6 % на Сході до 44,0 на Півдні, 75,5 в Центрі і 91,8 % на Заході.

Революц. напруга, що виявилася неочікуваною за своєю інтенсивністю для укр. влади, міжнар. громадськості та рядових учасників подій, раптово спала, і справу взяли у свої руки політики. О 20-й годині 6 грудня 2004 в Маріїнському палаці розпочався третій раунд круглого столу, який тривав до 2-ої год. ночі наступного дня. Гострі дискусії розгорнулися щодо змін у законі про вибори, формування складу Центр. виборчої комісії України і характеру політ. реформи. Погоджуючись на зміни у виборчому законі і перегляд складу Центр. виборчої комісії України, Л.Кучма заручився згодою В.Ющенка змістити центр влади від президента до парламенту і уряду.

8 грудня 2004 ВР України затвердила «в пакеті» всі домовленості, які перетворювали Україну на парламентсько-президентську республіку. 26 грудня 2004 відбулося повторне голосування 2-го туру виборів, на якому В.Ющенко отримав 51,99 % голосів, а В.Янукович — 44,2 %. В усіх трьох голосуваннях кожний суперник перемагав на «своїй» території: В.Ющенко — у 16-ти областях Західного і Центрального регіонів, а також у *Києві*, В.Янукович — у 8-ми областях Південного і Східного регіонів, а також в АР Крим і *Севастополі*.

В акціях громад. непокори брали участь, за оцінками соціологів, від 5 до 6 млн осіб. «Верхи» сусп-ва безвідносно до кольорів, які вони обирали, почали уважно ставитися до виборців. Внаслідок цього в політиці урядів України запанував популізм, несумісний із системними реформами.

Літ.: *Паніотто В., Марченко Н.* Екзит-пол під час другого туру виборів 2004: Перебіг і результати. «Національна безпека і оборона» (К.), 2004, № 10; *Гальчинський А.* Помаранчева революція і нова влада. К., 2005; *Жильцов С.С.* Неоконченная пьеса для «оранжевой» Украины. М., 2005; *Колесников А.* Первый Украинский: Записки с передовой. М., 2005; *Кульчицький С.* Українська революція 2004. К., 2005 (частина тиражу — під назвою «Помаранчева революція»); *Кушнарев Е.* Конь рыжий: Записки контрреволюционера. Х., 2005; *Литвин В.М.* Україна—2004: Події. Документи. Факти, т. 1—3. К., 2005; *Мокін Б.* Що за горизонтом? Вінниця, 2005; «Оранжевая» революция: Версии, хроника, документы. К., 2005; Оранжевая революция: Украинская версия. М., 2005; *Паніна Н.* Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. К., 2005; *Яневський Д.* Хроніка Помаранчевої революції. Х., 2005; *Wilson A.* Ukraine's Orange Revolution. Yale, 2005; *Aslund A. and McFaul M. (eds).* Revolution in Orange: The Origins of Ukraines Democratic Break through. Carnegie Endowment for International Peace. 2006; *Strasser F.* Zivilgesellschaftche Einflüsse auf die Orange Revolution. В кн.: Soviet and Post-Soviet Politics and Society, vol. 29. Hannover, 2006; Aspects of the Orange Revolution. Там само, vol. 63—64; *Касьянов Г.* Україна 1991—2007: Нариси новітньої історії. К., 2007.

С.В. Кульчицький.

ПОМИ́НКИ — див. *Упоминки.*

ПОМІ́ЩИКИ — землевласники, які склали панівну сусп. верству в 15 — на поч. 20 ст. в Рос. д-ві, у т. ч. і в Україні. Назва «поміщик» походить від найменування феод. землеволодіння в Росії кінця 15 — поч. 18 ст. — «помістя», яке надавалось верховною владою за службу. На поч. 18 ст. при рос. цареві *Петрі I* (1714) завершилося злиття помісного і вотчинного (див. *Вотчина*) землеволодіння в єдиний вид власності *дворянства* (маєток). Усіх феод. землевласників почали називати «поміщиками», що було рівнозначно поняттю «дворяни». Під час ліквідації *Гетьманщини* та поділів *Речі Посполитої* назва «поміщики» поширилась і на укр. феодалів — *козацьку старшину*, заможних *козаків*, польс. та укр. *шляхту*, права яких на землю підтверджувалися гетьман. чи королів. універсалами, царськими указами. Отримавши права дворянства, вони поповнили собою клас рос. П. Їх екон. могутність становила монопольна власність на землю і кріпаків, закріплена маніфестом про вольності дворянства (1762). Проте осн. показником заможності П. у Рос. імперії до *селянської реформи 1861* було число кріпаків, а після реформи — кількість землі. В Україні П. називалися ще *дідичами.* Географічно великі П. польс. походження переважали в *Правобережній Україні.* Численною групою заможних П.-росіян відзначалися *Лівобережна Україна* і Пд. України. Разом з тим на Пд. України поряд із П., які були винятково дворянами-кріпосниками, великі землеволодіння відводилися людям «різного звання» за умови їх заселення й використання під всілякого роду с.-г. підпр-ва. Заможні купці, *міщани*, ін. категорії, що не мали дворянського звання, заселяли свої землі не кріпосними, а вільними людьми. П. були опорою *самодержавства*, і влада повністю відстоювала їхні інтереси. Становище змінилося частково під час проведення реформ 1860—70-х рр. та під час *революції 1905—1907*, що принесла деякі демократ. свободи. На поч. 20 ст., налякавшись розмаху страйкового руху, П. ще більше згуртувалися організаційно, створивши всерос. політ. партії (*«Союз русского народа»*, «Союз 17 октября» (див. *Октябристи*) тощо). Сел. реформа 1861 зберегла велике поміщицьке землеволодіння та станові привілеї П., але позбавила їх права володіння кріпаками. В умовах розвитку капіталіст. відносин П. в екон. сенсі зазнали рішучих змін. Частина з них переходила до капіталіст. господарювання, інша — обезземелювалася. Протягом 1877—1905 поміщицьке землеволодіння в Україні скоротилося з 15 738 тис. десятин до 10 355 тис. десятин, а в Європ. Росії — із 73,1 млн десятин до 53 млн десятин. Найбільших втрат зазнали П. Півдня України (більше $^2/_3$ землі) та Лівобережжя ($^2/_5$ землі). Кількість П.-землевласників за той час зменшилася з 31 925 до 31 165 осіб. Деяке збільшення їхньої чисельності спостерігалося в *Київській губернії*, *Подільській губернії* та материковій частині *Таврійської губернії*, де від окремих *латифундій* відділялися купецькі, сел. та міщанські економії. Одночасно земля концентрувалася дедалі більше в руках великих П. На 1905 р. 2355 П.-латифундистів зосередили у своїх руках 65 % (6734 тис. десятин землі) поміщицького землеволодіння України. За даними на 1905, вартість земель, які перебували в руках П. 50-ти *губерній* Європ. Росії, становила 4040 млн *рублів*, що на 60 % перевищувало заг. масу акціонерних капіталів у Рос. імперії. Великими П. в Україні були *Безбородьки*, *Ґалаґани*, *Кочубеї*, *Лизогуби*, *Скоропадські*, які походили зі старих козац. родів, *Браницькі*, *Потоцькі* — колишні

польс. *магнати*, *Терещенки*, *Харитоненки*, котрі усоблювали нове покоління П., породжених великими реформами. Значну групу П. в Україні становили рос. дворяни та іноземці, які прибували сюди протягом 18—19 ст.

У західноукр. землях, що входили до Австро-Угор. монархії, сел. реформа 1848 не змогла ліквідувати основу екон. та політ. влади П. — поміщицьке землеволодіння. Спробу покінчити з існуванням П. було зроблено першим урядом *Української Народної Республіки*. III Універсалом *Українська Центральна Рада* проголосила скасування приватної власності на землю та обмежила землеволодіння П. Із приходом до влади гетьмана П.*Скоропадського* було поновлено приватну власність, а всім П. повернуто їхні маєтки. Після падіння *Української Держави Директорія* УНР відновила дію Універсалу УЦР. Землі П. підлягали передачі в загальнонар. власність. На зайнятих *Збройними силами Півдня Росії* А.*Денікіна* укр. територіях відновлено поміщицьке землеволодіння. Остаточно екон. основу для існування П. у *Наддніпрянській Україні* ліквідовано при рад. владі, а на західноукр. землях — наприкінці 1939 унаслідок приєднання до УРСР.

Літ.: *Слабченко М.Є.* Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст., т. 1—2. Б/м, 1927; *Горбатюк В.Т.*, *Ионкина Т.Д.* Развитие капитализма в земледелии и разложение крестьянства на Украине во II половине 19 в. «Вопросы истории», 1956, № 9; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. К., 1959; *Дякин В.С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг. Л., 1978; *Хміль І.В.* Аграрна революція в Україні: Березень 1917 — квітень 1918. К., 2000.

Т.І. Лазанська.

ПОМО́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра раннього *залізного віку*. Датується інтервалом від рубежу 7—6 до 2 ст. до н. е. Названа за першими пам'ятками, знайденими в 17 ст. в Гданському Помор'ї — зоні формування П.к. Територія поширення — переважно в Польщі між Балт. морем, Одером та підгір'ями Карпат, а також у зх. регіонах України та Білорусі. У верхів'ях Дністра, по річках Горинь (прит. Прип'яті), Прип'ять (прит. Дніпра) та Ясельда (прит. Прип'яті) відкрито більше 40 пам'яток (Белз, Каменка, Тростяниця, Лепесівка, Головно та ін.). У цьому регіоні П.к. є зайшлою. Відомо кілька тисяч могильників, поселень, скарбів і окремих знахідок П.к. Поселення неукріплені. Житла невеликі за розмірами, прямокутні. Наземні житла зі стінами стовпової конструкції мають одну (Кусичі), іноді дві камери (Гданськ-Олива). Напівземлянки мають зрубні стіни. На долівці жител знайдені кам'яні вогнища. На поселеннях відкрито багато госп. ям. Могильники загалом грунтові, але на Гданському Помор'ї трапляються курганні. Майже всі поховання містять залишки кремації, лише в деяких випадках зафіксовані тілопокладання. Поховальний обряд дуже різноманітний. На Помор'ї часто трапляються кремації в урні, яка була вкладена в кам'яний ящик або обкладена камінням. На ін. територіях П.к. часто трапляються урнові поховання, накриті великою посудиною — «клешом». За цими ознаками деякі вчені виокремлюють 2 к-ри — власне поморську з похованнями в ящиках та к-ру клешових поховань. Проте більшість схиляється до думки, що це 2 варіанти однієї П.к. Урнами слугували побутові посудини (горщики, миски тощо), але траплялися, особливо в ранні періоди, ритуальні урни у вигляді будинків або посудин із зображенням людського обличчя. Поховання були індивідуальні й, рідше, колективні. Серед знахідок превалюють глиняний ліпний посуд, різноманітний за формою та призначенням, бронзові й залізні прикраси (різні за формою булави, фібули, браслети, гривни і таке інше), знаряддя праці тощо. Основою госп-ва племен П.к. були: землеробство, скотарство, мисливство, рибальство. У вир-ві й обробці заліза та бронзи існувала спеціалізація занять. Велику роль відігравали обробка і торгівля бурштином. Наприкінці існування П.к., за матеріалами могильників, спостерігається соціальне розшарування й відокремлення заможних сімей.

Літ.: *Никитина В.Б.* Изучение памятников поморской культуры на территории СССР. «Советская археология», 1965, № 1; *Czopek S.* Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej. Rzeszów, 1992.

С.П. Пачкова.

ПОМОРЯ́НИ — с-ще міськ. типу Золочівського р-ну *Львівської області*. Розташов. в долині річок Махнівка (прит. Золотої Липи) і Золота Липа (прит. Дністра). Населення бл. 1,4 тис. осіб (2010).

Перша писемна згадка про П. належить до 1437. Із 1456 стають містом. 1504 П. надано *магдебурзьке право*. Із 1487 до 1506 на П. не раз нападали турки й татари, у результаті чого місто було зруйноване, однак згодом його відбудували та оточили мурами й валами. У 16 ст. на місці дерев'яної фортеці постав кам'яний замок.

Під час *Національної революції 1648—1676* у 1648 в місті та на його околицях відбулися бої між козац. й польс. військами. 1668 право на володіння П. перейшло до Яна Собеського (із 1674 — польс. король *Ян III Собеський*). Він же 1688 надав місту право варити горілку та пиво, було збудовано ґуральню. Замок став літньою королів. резиденцією. У 1-й пол. 18 ст. П. і замок зазнали занепаду.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) П. відійшли до Австрії (від 1867 — Австро-Угорщина). 1879 право на володіння замком здобув граф Р.Потоцький. Мешканці П. займалися ремеслом і сільс. госп-вом. Організовувались *ярмарки*. У місті діяла двокласна школа. 1880 в місті було 14 шевців, 6 кравців, 10 кулінарів, 2 пекарі, 19 укр. і 4 польс. магазини.

Поморяни. Костьол Пресвятої Трійці. Фото 2008.

Після розпаду *Австро-Угорщини* (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належали Польщі. У серпні 1920 встановлено рад. владу, яка проіснувала 3 місяці. У вересні 1939 зайняті Червоною армією (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі Львів. обл. УРСР. 1940—59 — райцентр. С-ще міськ. типу від 1940. Улітку 1941 захоплені *Вермахтом*, включені до складу *Генеральної губернії*. У липні 1944 П. звільнені військами *Першого Українського фронту*. З 1959 — у складі Золочівського р-ну Львів. обл.

Пам'ятки історії та арх-ри: замок-палац (16—17 ст.), дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці і дзвіниця (1690), мурований костьол Пресвятої Трійці (1748) та дзвіниця (поч. 19 ст.), ратуша (19 ст.), церква Пресвятої Трійці (1890).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. Warszawa, 1887; ІМіС Української РСР: Львівська область. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів, 1997; *Лаба В., Жуковський А.* Історія міста Поморяни. Львів, 2001; *Гринькевич М.* Поморяни: Віхи історії. Львів, 2003; Золочівська районна рада — опис історичного минулого Золочівщини. Web.: http://zolochivrajrada.gov.ua/opys-istorychnogo-mynulogo.html.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

ПОМ'Я́НИКИ, синодики — списки ревнителів *православ'я*, які поминалися правосл. церквою за *літургією* в певні дні року та тижня. Існує 2 осн. типи П. — соборно-чинний і вкладний. Перший виник у *Візантії* в 9 ст. в пам'ять перемоги Церкви над іконоборством, пізніше через болг. та сербське посередництво став відомий на Русі й одержав назву — чин православ'я. Цей чин вшанування відзначався у великих соборах і монастирях, формувався вищою духовною та великокнязівською владою. Другий — вклади на помин душі, які записувалися до П. Велися при монастирях, церквах довіреними особами. Монастирські П. поділялися на кілька відділів — в один вносилися імена духовних — патріархів, митрополитів, єпископів, архімандритів, ігуменів, братії, у другий — князівські, боярські, шляхетські, дворянські роди, далі — міщанські, козац., посполиті. Якщо вписувалися з родом, то обов'язково вказувалися походження і прізвище. Імена записувалися не в родовому, а в знахідному відмінку, заборонялося писати прізвиська і нехристиян. імена. Вказувалися вклади на помин душ померлих. В імущих — це були села, земельні угіддя, млини, церк. начиння, у бідніших верств — одяг, полотно, досить часто — церковнослужебні книги. П. є предметом дослідження спец. істор. дисципліни — синодикології. Вони містять важливий матеріал для генеалогії князівських і шляхетських родин, родинних відносин, звичаїв, топоніміки та антропоніміки, монастирських володінь тощо. Інколи в передмовах до П. містилися короткі літописні замітки, вірші про невідворотність смерті (у пом'янику *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, 16 ст.). Записи супроводжувалися короткими повідомленнями про стихійні лиха, воєнні дії, доброчинні справи. Найдавніші П. — *Любецький синодик*, пам'ятка 13—14 ст., зберігся в копії 17 ст., продовжений по 18 ст., та Києво-Печерський кінця 15 — поч. 16 ст., у списку якого був відновлений давній пом'яник, який, очевидно, згорів під час нашестя на *Київ* 1482 крим. хана *Менглі-Гірея І*. Відомі П. Київ. Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (16 ст.), *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* (17 ст.) та ін.

Літ.: *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.). К., 1892; *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892; Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря XVI—XVII вв. «Чтения в Императорском обществе Нестора-летописца» (К.), 1903, вып. 1, отд. 3; вып. 4, отд. 3; 1904, вып. 1, отд. 3; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Витте Е.И. де.* Комментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской лавры и Киево-Золотоверхого Михайловского монастыря. «Чтения в Императорском обществе Нестора-летописца» (К.), 1911—14, кн. 22—24; *Конев С.В.* Синодикология, ч. 1: Классификация источников. В кн.: Историческая генеалогия, вып 1. Екатеринбург, 1993.

О.М. Дзюба.

ПОНИ́ЗЗЯ — регіон у середній течії Дністра в 13—14 ст. Нині пд. частини *Тернопільської області* та *Хмельницької області* й пд.-зх. частина *Вінницької області*. У 13 ст. — сх. частина *Галицького князівства*. Назва походить від «низу», тобто території, яка лежить нижче за течією від *Галича (давнього)*. Перша згадка про П. в *Галицько-Волинському літописі* належить до 1227, коли тесть кн. Данила Романовича (див. *Данило Галицький*) кн. *Мстислав Мстиславич* Удатний віддав Галич (давній) угор. королевичу Андрашу, а собі взяв П. Гол. містом П. була *Бакота*, вперше згадана 1241, коли боярин Доброслав Суддич підпорядкував собі місто і край. Крім Бакоти, тут відомі міста Калюс, *Ушиця*, Кучелмин, Василів, Онут. Імовірно, у 1-й пол. 14 ст. регіон був підпорядкований *Золотій Орді*. П. в серед. 14 ст. стало центром нового регіону — *Поділля*.

Літ.: *Дашкевич Я.Р.* Поділля: Виникнення і значення назви. В кн.: VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей: Секція історії дожовтневого періоду. Кам'янець-Подільський, 1990; *Винокур І.С., Горішній П.А.* Бакота: Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К. 2002; *Баженов О.Л.* Історія та культура Середнього Подністров'я IX—XIII століть. Кам'янець-Подільський, 2009.

В.М. Михайловський.

Є.П. Пономаренко.

ПОНОМАРЕ́НКО Євген Порфирович (09.03(24.02).1909—04.08. 1994) — актор, засл. арт. УРСР (1940), нар. арт. Узбецької РСР

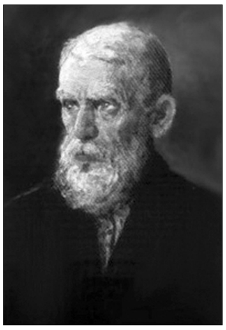

С.І. Пономарьов.

(1944), нар. арт. УРСР (1951), нар. арт. СРСР (1960). Н. в м. *Херсон.* Творча діяльність П. розпочалась восени 1926 в *Одесі* як актора-стажиста Укр. держ. драми (нині Укр. музично-драм. театр), де він закінчив драм. студію в Л.Гаккебуш та В.*Василька* (1928) і працював до 1936. Перша роль — у мелодрамі «Дорогою ціною» І.Тогобочного (Щоголіва). На одес. сцені зіграв Нейфаха («Комсомольці») та Жана Жірардена («Невідомі солдати»), Дуньдю («Постріл» О.Безименського), Олексія («Єгор Буличов» Максима *Горького*), Василя («Пошились в дурні» М.Л.*Кропивницького*), Куця («Лісова пісня» Л.*Українки*), Груміо («Приборкання непокірної» В.Шекспіра), Кноріса («Загибель ескадри»), Васю («Платон Кречет»; обидві — О.*Корнійчука*), Гайдамаку («Гайдамаки» Л.*Курбаса*) та ін. На одес. сцені грав з акторами І.Замичковським, К.Блакитним, П.*Нятко*, О.Сусловим та ін. 1936 переїхав до *Києва*, працював в Укр. драм. театрі ім. І.Франка. Значне місце у творчому доробку актора займають сценічні образи, створені на основі укр. класики: Дмитро («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М.*Старицького*), Іван («Суєта» І.*Карпенка-Карого*), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» О.Ільченка), Террачіні («Пам'ять серця»), Аполлон Бекас («Розплата»), Охрім Самосед («Крила»), Аркадій Іскра («Сторінки щоденника»), Аркадій Супрун («Мої друзі»; всі — О.Корнійчука); російської: Тєлєгін («Дядя Ваня» А.*Чехова*), Хлєстаков («Ревізор» М.*Гоголя*, постановка В.Вільнера (1938), Г.*Юри* (1952)), Незнамов («Без вини винуваті») та Дергачов («Остання жертва», обидві — О.Островського), Петя Трофимов («Вишневий сад» А.Чехова); зарубіжної: Клавдіо («Багато галасу даремно» В.Шекспіра), Доменіко («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо, постановка В.Вільнера). У спектаклях сучасної зарубіжної драматургії зіграв: Чарльза Бретта («Глибоке коріння» Д.Гоу і А.д'Юссо, постановка В.Гаккебуша), Купера («Поступися місцем» Віни Дельмар, постановка Д.Чайковського). Співпрацював із драматургами — І.*Микитенком*, Л.*Первомайським*, О.Корнійчуком, О.Левадою, Л.Дмитренком, О.Ільченком, М.Зарудним та ін.; на одес. сцені — з режисерами М.Терещенком та І.Юхименком, у Києві — із Г.Юрою. За все життя зіграв бл. 150 ролей. Знявся в кінофільмах: Левко («Кармелюк», Одес. кіностудія худож. фільмів, 1938), Андрій Яценко («Нескорені», 1945), Верба («Калиновий гай», 1953), Садаклій («Іванна», 1960; усі — Київ. кіностудія худож. фільмів).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971).

П. у м. Київ.

Літ.: *Левада О.С.* Драми і комедії. К., 1967; *Сидоренко З.Д.* Євген Пономаренко. К., 1977.

М.В. Юр.

ПОНОМАРЬО́В Степан Іванович (15(03).08.1828—13.11(31.10). 1913) — філолог, бібліограф. Чл.-кор. Петерб. АН, почесний член Імператорського правосл. палестинського т-ва. Н. в м. *Конотоп.* 1852 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Викладав рос. мову, історію і географію в середніх навч. закладах *Полтави.* Із 1872 жив у Конотопі, займався виключно наук. дослідженнями. 1873—74 провів на *Афоні* та в *Єрусалимі*, де склав каталоги низки б-к. Був редактором першого повного зібрання творів М.Некрасова (1879). 1880—81 брав участь у складанні каталогу Київ. публічної б-ки. Співробітничав із 47-ми виданнями, до яких писав під 35-ма псевдонімами. Постійно співробітничав із такими журналами, як *«Отечественные записки»*, *«Киевская старина»*.

П. належать праці про укр. письменників і вчених: М.*Максимовича*, Т.*Шевченка*, Л.*Боровиковського*, М.*Гоголя*, літ. календарі. Автор низки бібліографічних покажчиків праць рос. і укр. учених й письменників: М.*Ломоносова*, О.Грибоєдова, М.Гоголя та ін., творів про Палестину і Єрусалим. Уклав краєзнавчі покажчики про *Київ*, Дніпро, *Москву.* Склав словники видатних людей — уродженців *Київської губернії*, *Полтавської губернії*, *Чернігівської губернії*, *Подільської губернії* та *Волинської губернії.* Автор віршів реліг. змісту.

П. у м. Конотоп.

Літ.: Литературное пятидесятилетие. «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям: Часть неофициальная», 1902, № 21.

Л.О. Гаврилюк.

ПОНТ ЕВКСИ́НСЬКИЙ (давньогрец. Πόντος Εὔξεινος, лат. Pontus Euxinus, Евксинський Понт — Гостинне море) — назва *Чорного моря* в Стародавній Греції, *Римі Стародавньому*, *Візантії.* Із 8 ст. до н. е. море було відоме давнім грекам, які спочатку називали його «Понт Аксинський» (Πόντος Ἄξενος — Негостинне море). Десь у 6 ст. до н. е. відбулася зміна назви на П.Е. Найдавніше джерело, де вжито топонім П.Е., — твір давньогрец. поета Піндара «Четверті Немейські епінікії» (бл. 473 до н. е.). Як данина антич. традиції назва П.Е. вживалася на західноєвроп. картах у середньовіччі та ранньомодерному часі (у 8—18 ст.). У деяких джерелах (напр., у «Космографії» Юлія Гонорія, 4—5 ст.) П.Е. — це лише зх. частина Чорного моря, тоді як його сх. частина виокремлюється під назвою «Кіммерійське море». Уже в антич. час (принаймні з 1 ст. до н. е.) відома скорочена назва «Понт», «Понтійське море» (середньогрец. Πόντος θάλασσα, лат. Mare Ponticum), яку з праць Клавдія *Птолемея* перейняли середньовічні араб. географи (у формі «Бахр Бунтус» і похідної від неї спотвореної «Бахр Нітас»), а з візант. джерел — давньорус. літописці (у формі «Понетьское море»).

Літ.: *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991; *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999; *Чекин Л.С.* Картография христианского средневековья VIII—XIII вв. М., 1999; *Подосинов А.В.* Восточная Европа в римской картографической традиции. М., 2002; *Фоменко И.К.* Образ мира на старинных портоланах: Причерноморье: Конец XIII — XVII в. М., 2007.

Д.Я. Вортман.

ПОНТИФІКА́Т — у католицькій церкві період правління та церк. влада Папи Римського. З 5 ст. Папа титулувався «верховний понтифік».

Літ.: *Лозинский С.Г.* История папства. М., 1986; *Ковальский Я.В.* Папы и папство. М., 1991; *Гергей Е.* История папства. М., 1996.

О.О. Крижановська.

ПОНТІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО, Понт — елліністична д-ва на пн. сході Малої Азії. Утворена на поч. 3 ст. до н. е. династом (дрібним спадковим правителем) Мітрідатом,

який проголосив себе царем. Столицею спочатку була Амасія (нині м. Амасья, Туреччина), із серед. 2 ст. до н. е. — Синоп (нині місто в Туреччині). Найвищої могутності П.ц. досягло за часів правління *Мітрідата VI* Євпатора (132—63 до н. е.). До його володінь, зокрема, увійшло *Боспорське царство*, а грецькі міста-держави Пн. Причорномор'я (*Херсонес Таврійський*, *Ольвія*, *Тіра*) стали залежними від П.ц. Після поразки понтійського царя Мітрідата VI Євпатора у війні з римлянами та його смерті д-ва припинила існування. Частина її території увійшла до володінь Рим. республіки (див. *Рим Стародавній*).

Літ.: *Сапрыкин С.Ю.* Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. М., 1996; Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1998.

В.М. Зубар.

ПОНЯТЕ́НКО Прокіп Дмитрович (01.11.1878 — р. с. невід.) — громад. і політ. діяч, журналіст і дипломат. Н. в м. *Полтава* в сім'ї ремісника. Навч. в Полтав. семінарії (1899—1902), де зблизився із С.*Петлюрою* і вступив до місц. Вільної громади *Революційної української партії*, на Львів. з'їзді РУП 24—27 грудня 1904 підтримав позицію М.*Порша* щодо збереження орг. самостійності й нац. характеру партії. Із 1905 — член *Української соціал-демократичної робітничої партії*, редагував парт. місячник «Вільна Україна» (*Санкт-Петербург*, 1906), працював у кооп. установах *Кубані*, друкувався в *«Літературно-науковому віснику»* (*Львів*), *«Раді»* (*Київ*), «Слові» (Київ) й *«Світлі»* (Київ). Із початком *української революції 1917—1921* увійшов до Київ. губернського виконавчого к-ту, у першому уряді *Української Центральної Ради* під головуванням В.*Винниченка* призначений товаришем (заст.) ген. секретаря внутр. справ і, з огляду на виконання останнім обов'язків голови *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, зосередився на кер-ві ген. секретарством внутр. справ, опікувався справами біженців із *Галичини* та *Буковини* й укр. громадянами, які не мали змоги повернутися з Росії; в уряді В.*Голубовича* очолив канцелярію нар. мін-ва внутр. справ УНР. За гетьманату П.*Скоропадського* — ген. консул у Єкатеринодарі, займався підготовчою роботою серед урядових кіл *Кубанської Народної Республіки* на користь її приєднання на федеративних засадах до *Української Держави*. За доби *Директорії Української Народної Республіки* увійшов як політ. радник від УСДРП до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Речі Посполитої під кер-вом А.*Лівицького*, на переговорах щодо укладення українсько-польського військово-політ. союзу займав непоступливу позицію в територіальному питанні; подав у відставку на знак протесту проти підписання *Варшавського договору 1920*. 1921 повернувся на *Кубань*, подальша доля невідома.

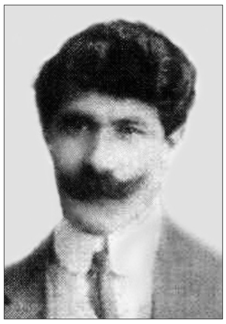

П.Д. Понятенко.

Літ.: *Головченко В.І.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Х., 1996; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: На теренах постімперської Росії: Монографія. К., 2002.

В.І. Головченко.

ПОНЯТО́ВСЬКИЙ (Poniatowski) **Юзеф-Антоні** (Józef Antoni; Йосиф-Антоній, Йосип-Антін; 07.05 (26.04).1763—19(07).10.1813) — військ. і держ. діяч *Речі Посполитої* та *Варшавського князівства*, князь (од 1765), ад'ютант римсько-герм. імп. *Йосифа II* Габсбурга (1788), маршал Франції від 15 (3) жовтня 1813. Масон. Н. в м. *Відень*, син Анджея (фельдмаршала-лейтенанта «Священної Римської імперії германської нації») та Терези (у дівоцтві — Кінська) Понятовських, племінник *Станіслава-Августа Понятовського*.

1774 отримав хмільницьке староство, пізніше ще два — жижморське та вілюнське (див. *Староство*). 7 лютого (27 січня) 1780 став на австрійс. службу підпоручиком карабінерного полку. 1781 — капітан, 1782 — командир ескадрону. 1784 відряджений до *Львова* й Тарнува (нині місто Малопольського воєводства, Польща) рекрутувати підрозділи галицьких уланів. 1786 — підполковник, переведений до цісарського легкокінного полку ім. Йосифа II. 1787 супроводжував польс. короля Станіслава-Августа Понятовського до *Канева* на зустріч з рос. імп. *Катериною II*, був їй представлений.

На початку австро-турец. війни 1788—91, під час штурму фортеці Шабац, тяжко поранений. Восени 1788 став полковником. 3 жовтня (22 вересня) 1789 номінований генерал-майором Речі Посполитої. 1790 призначений шефом коронної пішої гвардії, заст. начальника Укр. д-зії, фактично виконував обов'язки командувача. Сприяв проголошенню *Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791*. 19 (8) березня 1792 підвищений до генерал-лейтенанта. 1793 оприлюднив нотатки «Mes souvenirs sur la campagne 1792» («Мої спомини про кампанію 1792»), збирався вступити волонтером до брит. середземномор. експедиції чи попливти до Америки. Взяв участь у повстанні, зорганізованому Т.Косцюшком.

Після цілковитої капітуляції Варшави перед генерал-аншефом О.*Суворовим* відсторонився від подальших акцій. 10 квітня (30 березня) 1795 виїхав до Відня. Наприкінці 1796 отримав звання генерал-поручика, присягнув рос. імп. *Павлу I*, хоч і заявив про бажання звільнитися від наданого чину (1797). Від осені 1798 здебільшого мешкав у Варшаві та власних маєтках.

1811 намагався обстоювати план використати Україну як театр майбутнього нападу на Рос. імперію. Восени 1812 взяв оруду над 5-м («польським») корпусом Великої армії.

В авангарді армії увійшов до *Москви*. 29 (17) жовтня на зворотному шляхові контужений поблизу м. Гжатськ (нині м. Гагарін Смоленської обл., РФ). Обраний ген. регіментарем Ген. конфедерації 21 (9) грудня 1812,

Ю.-А. Понятовський. Портрет роботи художника Ю. Коссака. 1879.

розбудував нац. гвардію, мобілізував посполите рушення. З оновленим військом 2—4 лютого (21—23 січня) 1813 пішов на Краків, а звідти навесні подався до Саксонії. На базі польс. кадрів створив 8-й франц. корпус.

Не раз поранений, потонув у р. Вайсе-Ельстер. 23 (11) жовтня 1813 його тіло було поховане в ратуші лейпцизького передмістя Грімма, 10 вересня (29 серпня) 1814 перенесено до каплиці варшавського костьолу Святого Хреста, а 22 (10) липня 1817 — до склепу королів. гробниць краківського кафедрального собору на Вавелі.

Літ.: *Askenazy S.* Le Prince Joseph Poniatowski. Paris, 1915; *Pradzyński J.* Książe Józef Poniatowski. Warszawa, 1920; *Skowronek I.* Poniatowski Józef Antoni h. Ciołek. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 27. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1983; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны: 1799—1815. М., 2003.

П.Г. Усенко.

ПОПА́Ш — літописний «город», згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1147 у зв'язку з війною між князями. Стояв на кордоні між *Переяславським князівством* і *Чернігівським князівством* (належність населеного пункту дискусійна). Ототожнюється з археол. комплексом біля с. Засулля Недригайлівського р-ну Сум. обл., на правому березі р. Сула (прит. Дніпра). Комплекс складається з *городища* (*дитинця*) та 3-х селищ (*посадів*). Городище площею 1,8 га займає мис у заплаві. Потужність культ. шару — до 0,4 м. Зафіксовані рештки валів і ровів. Селища мають сумарну площу 13 га, потужність культ. шару на них сягає 0,5 м. Серед знахідок — вістря сулиці та стріл, пластинчасті браслети і персні, блешня, ножі, уламки замків, фрагменти скляних браслетів. За археол. даними, П. заснований у серед. 12 ст., у серед. 13 ст. зруйнований монголами та більше не відновлювався.

Літ.: *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996.

В.П. Коваленко.

ПОПІ́ВЦІ — частина старообрядців, противників реформи Патріарха Московського *Никона* (1605—81), яка через відсутність власного єпископату та *духовенства* шляхом перемазання та прокляття никонівських єресей стала приймати священство панівної Церкви. П.Мельников-Печерський попівщину *єрессю* не називав, а зараховував її до розколу.

Попівщина, що виникла в Росії, становила суто рос. розкол без домішок іноз. елементів. Послідовники старого правосл. обряду відразу після розколу Церкви здебільшого стали противниками особистості Патріарха Московського Никона, нововведень у церк. та громад. житті рос.усп-ва, а також виступали проти іноз. впливу на нац. к-ру.

Попівщина мала досить умовний поділ на толки. Старообрядці-П. відрізнялися один від одного кількістю поклонів за один і той самий гріх, прийомами кадіння, миропомазання, матеріалами використовування церк. начиння тощо. Як правило, той чи ін. попівський толк отримував свою назву від імені лідера віросповідної групи, священного чину, назви скиту, місцини і тому подібного. Напр., аввакумовщина — від імені вождя старообрядців Аввакума Петрова, єпіфанівщина — від імені єпископа Єпіфанія, софонтієвщина — від настоятеля одного з Керженських (Нижньогородщина, Росія) скитів, дияконівщина — від священного чину нижньогородського диякона Олександра, вєтківська згода — від о-ва Вєтка (Могилівської губ., Білорусь), чорнобильці — від місцевості навколо м. *Чорнобиль.* У назвах старообрядських згод простежується еволюція П. Коли настає занепад одного центру, відбувається зародження іншого, а разом із ним з'являються нові імена та назви.

Перший офіц. розділ старообрядців за толками був здійснений владою 1830. Усі віровчення, включаючи й сектантські рухи, були поділені на 2 категорії: шкідливі та менш шкідливі. Разом із тим законодавство замовчувало, власне для кого шкідливі ті чи ін. конфесії: для д-ви, для панівної Церкви чи для народу. Так само воно не вказувало, в якому власне відношенні вони шкідливі: у політ., реліг. чи будь-якому ін.

Згідно з установленою класифікацією старообрядці та сектанти були поділені на 5 груп: 1) старообрядці, які приймали священство (тобто П.); 2) старообрядці, які не приймали священство, але поклонялися *іконам* (тобто безпопівці); 3) *духобори*, *молокани* та іконоборці, які не визнавали духовенства й не поклонялися іконам; 4) суботники; 5) скопці. Три останні категорії відношення до *старообрядства* не мали. Дещо пізніше ця класифікація зазнала змін. Кількість пунктів зменшилася до 4-х, а 2-й пункт отримав 2 підпункти. Таким чином класифікація мала наступний вигляд: 1) старообрядці, які приймали священство; 2) безпопівці: а) які визнавали шлюб та молилися за *царя*, б) які не визнавали шлюбу та не молилися за царя; 3) молокани, духоборці, іконоборці та суботники; 4) скопці, хлисти, шалапути та ін.

Протягом десятиліть П. було сформовано кілька провідних центрів, зокрема Вєтку (Могилівщина, Білорусь), Керженець (Нижньогородщина, Росія), Рогожське кладовище (*Москва*, Росія), Їргіз (Саратовщина, Росія). Серед провідних центрів попівщини на території України можна виділити Стародубщину (Чернігівщина) та Куренівське тримонастир'я (*Поділля*).

Зростання авторитету Стародубщини відбулося після повторного вигнання старообрядців з Вєтки. Власне, вони не лише удесятирили кількість тутешніх мешканців, а й сприяли духовному піднесенню краю, оскільки сюди була перенесена знаменита Свято-Покровська церква. Наприкінці 18 ст. на Стародубщині функціонували 4 старообрядських монастирі, 17 церков та 16 каплиць, а Свято-Покровський чол. монастир зайняв провідне місце серед старообрядських обителей.

На Поділлі таким центром виявився Куренівський Свято-Нікольський чол. монастир та існуючий біля нього жін. скит. Чол. монастир був заснований наприкінці 17 — на поч. 18 ст. у с. Куренівка Ольгопільського пов. (нині село Чечельницького р-ну Він. обл.). Завдяки твердій послідовності своїх ченців він став одним із визначних духовних центрів старообрядського світу. У 19 ст. на цей монастир жертвували свої кошти бл. 1,7 тис. купців і членів купецьких родин зі всієї Європ. частини *Російської імперії.*

Літ.: *Смирнов П.С.* История русского раскола. СПб., 1895; *Скворцов Д.И.* Краткий очерк и характеристика современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии. Чернигов, 1899; *Мельников-Печерский П.И.* Письма о расколе. В кн.: *Мельников-Печерский П.И.* Собрание сочинений, т. 6. М., 1963; *Таранец С.* Куреневское тримонастырье: История русского старообрядческого центра в Украине (1675—1935 гг.). К., 1999; Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX — первой половины XX вв.: Сборник документов, т. 1. К., 2006.

С.В. Таранець.

ПОПКÓ Іван Діомидович (28.08. 1819 — 30.08.1893) — військовик, історик, генерал-лейтенант *Кубанського козацького війська.* Н. в курені Тимашівському (нині м. Тимашевськ Краснодарського краю, РФ) в сім'ї протоієрея з чорномор. козаків. Навч. в Астраханській духовній семінарії та в Моск. духовній академії, яку залишив 1840, не закінчивши курсу навчання.

1841 вступив рядовим козаком до 10-го кінного полку *Чорноморського козацького війська.* Із 1871 — генерал-майор, потім — генерал-лейтенант. До 1878 перебував переважно на військ. службі. Був нач. Карської обл., *предводителем дворянства* в Кубанській, Терській областях та Ставропольській губ.

П. досконало володів 9-ма іноз. мовами. Автор книг «Статистическое описание Черноморского войска» (1840), «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту» (1858), «Терские казаки с стародавних времен» (1880) та ін. За другу з них П. 1858 удостоєний найбільш престижної нагороди Росії — Демидовської премії Петерб. АН.

І.Д. Попко.

П. у м. *Харків*, похований у Ставрополі (нині місто в РФ).

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 2. Екатеринодар, 1913; *Шевченко Г.Н.* И.Д. Попко (1819—1893): Историко-биографический очерк. В кн.: Проблемы историографии и культурного наследия народов Кубани дореволюционного периода. Краснодар, 1991; Екатеринодар-Краснодар: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях...: Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; *Трехбратов Б.А.* «Службу он начал рядовым казаком, но мечтал о другом поприще». «Вольная Кубань», 1993, 30 июня; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ПОПКÓВ Віталій Іванович (01. 05.1922—06.02.2010) — рад. військ. діяч, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (1967). Генерал-лейтенант авіації (1968). Н. в м. *Москва.* У Червоній армії з 1940. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Калінінському фронті, *Південно-Західному фронті*, *Третьому Українському фронті* та *Першому Українському фронті.* Здійснив понад 300 бойових вильотів, особисто збив 41 ворожий літак. Після війни — на командних посадах у Військово-повітряних силах СРСР. 1951 закінчив Військово-повітряну академію, 1964 — Військ. академію Генштабу. Із 1964 — на відповідальній роботі в мін-ві оборони СРСР, із 1980 викладав у Військово-повітряній інженерній академії.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Червоного Прапора, ін. орденами та медалями.

П. у м. Москва.

Літ.: *Попков В.В.* В дымном небе войны. «Авиация и космонавтика», 1970, № 1; Дважды Герой Советского Союза. М., 1973; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

О.В. Буцько.

ПОПЛÁВКО Віктор Родіонович (24.01.1881—20.01.1938) — військ. і громад. діяч, дипломат. 1902 закінчив Чугуївське юнкерське уч-ще. Служив офіцером в 11-му гренадерському Фанагорійському полку (*Москва*), у складі якого брав участь у *Першій світовій війні.* Закінчив Офіцерську автомобільну школу, 1914—15 — офіцер 6-го авіац. парку, командир 26-го кулеметно-автомобільного взводу. Створив оригінальний броне-автомобіль «Чародей». Із 20 грудня 1916 — командир Окремого панцерного автомобільного дивізіону особливого призначення, підполковник. Нагороджений орденом св. Георгія.

1917 — активний учасник українізації військ. частин. На *Першому Українському військовому з'їзді 1917* обраний до Укр. ген. військ. к-ту (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*) та кооптований до *Української Центральної Ради.* В УГВК очолював мобілізаційний к-т, керував організацією укр. військ. шкіл. Із грудня 1917 — комісар *Одеського військового округу.* Військ. консультант укр. армії на мирних переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь), полковник Армії УНР. 1918 — уповноважений Зх. району нар. мін-ва продовольчих справ УНР, після *гетьманського перевороту 1918* відмовився від посади. Із серпня 1918 — гол. інспектор Держ. хлібного бюро. Із грудня 1918 працював у нар. мін-ві продовольчих справ УНР. 1919 — представник *Директорії Української Народної Республіки* на переговорах з *Антантою.* Інтернований разом з *Армією Української Народної Республіки* до польс. таборів.

1921 переїхав до УСРР, згодом жив у Москві, працював зав. управи моск. контори «Союзпостачлегпрому».

Репресований. Похований у Москві.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Кедровський В.* В боротьбі за Державність. В кн.: За Державність, ч. 10. Торонто, 1964; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), т. 1. К., 2007.

Т.С. Осташко.

В.І. Попков.

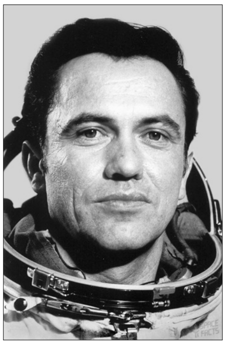

Л.І. Попов.

ПОПЛЕ́ЧНИКИ — верства збіднілих селян на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського*, які, не маючи змоги вести своє власне госп-во, ставали неповноправними членами *дворищ* чи ін. великих госп-в. Господар дворища, який приймав поплечника «на свои роли и на свои плечи», поповнював тим самим своє госп-во додатковою робочою силою, а поплечник міг розраховувати на житло, харчі та визначену частку із прибутків такого госп-ва. У певних випадках після довготривалої служби П. могли ставати повноправними членами дворищ, а при розпаді госп-в, отримавши свій наділ за жеребкуванням, — засновувати окреме власне господарство.

Літ.: *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины: Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. К., 1971; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОПЛУ́ЖНЕ — поземельний натуральний податок у *Київській Русі*, який сплачувало окреме госп-во («рало», «плуг»), що володіло певною ділянкою орної землі. П. накладалося держ. владою загалом, а на місцях розподілялося представниками місц. самоврядування територіальних громад. П. витрачалося на великокнязівські потреби (утримання двору, військові витрати, посольства). У період *удільної роздробленості* Київ. Русі та ординського іга П. продовжувало залишатись одним із осн. видів податків, як власне і одиниці оподаткування (плуг і рало). Про П. згадувалося у ханських ярликах Менгу Тимура (1267) та Узбека (1315). На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* (14—16 ст.) поступово замінюється грошовими податками, а осн. податковими одиницями стають *дворища*, *дими*, доми, подим'я, *лани* й *волоки*.

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОПО́В Леонід Іванович (н. 31.08.1945) — космонавт, двічі Герой Рад. Союзу (1980, 1981), льотчик-космонавт СРСР (1980). Н. в м. *Олександрія.* Закінчив Черніг. вище військ. авіац. уч-ще (1968), Військово-повітряну академію ім. Ю.Гагаріна (1976). Із 1970 — у загоні космонавтів. Здійснив 3 польоти в космос як командир косміч. корабля: 1) 9 квітня — 11 жовтня 1980 очолив політ екіпажу на кораблі «Союз-35» і орбітальній станції «Салют-6». У ході польоту до орбітальної станції підстиковувалися космічні кораблі з міжнар. екіпажами на борту «Союз-36», «Союз Т-2», «Союз-37», «Союз-38», вантажні транспортні космічні апарати «Прогрес-8», «Прогрес-11», — це був найтриваліший на той час політ — більше 184 діб. Повернувся на Землю на косміч. кораблі «Союз-37»; 2) політ здійснив 14—22 травня 1981 спільно з румун. космонавтом на кораблі «Союз-40» (як командир) і орбіт. станції «Салют-6» із підстикованим до неї кораблем «Союз Т-4»; 3) 19—27 серпня 1982 очолив екіпаж, у складі якого перебувала й друга у світі жінка-космонавт С.Савицька, на кораблі «Союз Т-7» і орбітальній станції «Салют-7» із підстикованим до неї кораблем «Союз Т-5». Повернувся на Землю на кораблі «Союз Т-5». Косміч. позивний — «Дніпро». За три космічні польоти налітав 200 діб, 14 годин, 45 хв., 51 секунду.

Обирався депутатом ВР СРСР (1984—89).

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, золотою медаллю ім. К.Ціолковського АН СРСР, медалями, іноз. орденами.

Тв.: Четверо из космической семьи. М., 1991 (у співавт.).

Л.В. Ковпак.

ПОПО́В Олександр Іванович (10.08.1891—06.05.1958) — учений-педагог, громад. діяч. Н. в с. Куп'єваха (нині село Богодухівського р-ну Харків. обл.) в сім'ї священика. 1909 закінчив 2-гу Харків. г-зію, історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1910—15). Пед. діяльність розпочав 1916 в г-зіях *Харкова*, очолював пед. колектив г-зії ім. Б.Грінченка (1919—21). 1919 пристав до КП(б)У, але 1920—21 виключений з партії. Займався науково-пед. роботою, опублікував протягом 1916—28 понад 50 праць із питань соціального виховання. Став першим деканом ф-ту соціального виховання Харків. ін-ту нар. освіти (1921), засновник н.-д. кафедри педагогіки (1923), організатор і перший директор Укр. НДІ педагогіки (1926). Один з осн. авторів «Декларації соціального виховання НКО» (1920), посібників «Порадник соціального виховання» (1921, 1925). 1931 засуджений до 5-ти років таборів за причетність до т. зв. Укр. нац. центру (див. «*Українського національного центру» справа 1930—1932*), але згодом вирок скасували, залишивши 3 роки умовного покарання. Працював у школах Харкова. 1937—39 перебував в ув'язненні, але був звільнений з-під варти. За гітлерівської окупації очолював Раду Укр. т-ва «Просвіта» (1941—43). У лютому 1943 в Києві висвячений у диякони, служив вікарним священиком в *Андріївській церкві*, а також у кількох *парафіях Львова* (1943—44). У Німеччині пристав до осередку прихильників ідеї «соборності» в *Українській автокефальній православній церкві* (1945—47), організатор Ашафенбурзького з'їзду (1947), учасники якого виступили проти церк. канонів УАПЦ за кордоном. За відступництво і змову П. позбавили сану та відлучили від церкви. Редагував час. «Православний українець» (1947—50), переїхав до США 1950, член Малої і Великої рад УАПЦ «соборноправної» в США.

П. у США.

Літ.: «Нова Україна» (Х.), 1943, 17 січня; 13 червня; *Власовський І.* Нариси історії Української православної церкви, т. 4, кн. 2. Нью-Йорк—Бавнд-Брук, 1966; Православний українець, ч. 150. Детройт, 1978; Там само, ч. 66; Götz Hilliq Verblasste Gesichter, vergessene Menschen. 28 Porträts von «Freunden» und «Feinden» A.S. Makarenkos. Bremen, 1999; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 120.

В.І. Марочко.

ПОПО́В Павло Іванович (20(08).12.1896—13.07.1937) — політ. діяч, ідеолог укр. *націонал-комунізму*, вчений-аграрник. Н. в с. Демидівка (нині село Решетилівського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї агронома. 1915 закінчив Полтав. реальне уч-ще, навч. на екон. ф-ті Моск. комерційного ін-ту. Учасник укр. студентських орг-цій *Москви*, член *Української соціал-демократичної робітничої партії* з 1915. 1916 мобілізований до рос. армії. Закінчив школу прапорщиків у м. Петергоф (нині місто у складі Петродворцевого р-ну *Санкт-Петербурга*, РФ) і отримав відповідне офіцерське звання (лютий 1917). Після *Лютневої революції 1917* обраний членом к-ту 1-ї армії Пн. фронту. Із грудня 1917 — у *Києві*, співробітник ген. секретарства військ. справ УНР, слухач Київ. комерційного ін-ту. Невдовзі увійшов до групи лівих укр. соціал-демократів Є.*Нероновича* та М.*Врублевського*. Разом із цією групою в липні 1918 приєднався до КП(б)У. За *Української Держави* та *Директорії Української Народної Республіки* — у підпіллі. 1919 — голова Київ. повітового виконкому, уповноважений ЦК КП(б)У у зведеному загоні, що діяв проти отамана *Зеленого*. У вересні 1919 П. дістався м. *Кам'янець-Подільський*, де таємно провів переговори з високопоставленими діячами УНР про спільні дії *Армії Української Народної Республіки* з Червоною армією проти *Збройних сил Півдня Росії*. Відтак, прибувши до Москви, від групи членів КП(б)У (пізніше т. зв. фракція федералістів (див. *Федералістів фракція у КП(б)У*), одним з організаторів якої він став) у листопаді 1919 подав до ЦК РКП(б) меморандум. У ньому виклав бачення соціально-політ. ситуації та комуніст. стратегії в Україні. Визначивши минулу більшовицьку політику там як колоніальну і засудивши ставлення РКП(б) до України як поспіль «куркульської» країни, П. наголошував на особливостях її національно-істор. розвитку, соціальної й екон. структури. Наполягав на: 1) цілковитій незалежності Укр. рад. республіки та її уряду від Москви; 2) створенні самостійної нац. укр. комуніст. партії більшовиків шляхом об'єднання останніх із боротьбистами та ін. укр. комуніст. групами. Висловлюючися за військово-госп. союз Укр. та Рос. радянських республік, П. уявляв його «як федерацію на засадах рівності, ... угоду двох революційних центрів». Політ. заяви П. розглядалися ЦК РКП(б), зокрема В.*Леніним*, Л.*Троцьким*. Вони великою мірою використали їх у своїй риториці з укр. питання, але відкинули по суті. У відповідь П. 28 лютого 1920 заявив політбюро ЦК РКП(б) про вихід із партії. Після цього його було заарештовано в *Харкові ВУЧК* на 10 діб «за антипартійну діяльність». Із квітня 1920 — голова Полтав. губернської комісії з націоналізації земель для цукрової пром-сті. У квітні 1921 поновлений у КП(б)У і призначений головою Правобереж. комісії з націоналізації земель нар. комісаріату землеробства УСРР. Із червня 1922 — зав. Київ. губернського земвідділу. Із 1923 — зав. земельних управлінь Київської і водночас Подільської губерній. 1924—25 — нач. управління землеустрою і меліорації наркомату землеробства УСРР. 1924 обраний членом ВУЦВК. Із червня 1925 — пом. 2-го секретаря ЦК КП(б)У І.*Клименка* (до 1928). 1928—29 — керівник кафедри усуспільнення земель Укр. НДІ економіки сільс. госп-ва. 1929 виступив на підтримку М.*Бухаріна*, О.Рикова, М.Томського — лідерів т. зв. правого ухилу. 1930—32 — у наркоматі землеробства УСРР, керівник бюро сівозмін. Віце-президент Всеукр. академії с.-г. наук, звідки його усунено 1933 на вимогу П.*Постишева*. Із грудня 1933 — заст. начальника Донец. обласного земельного управління, потім — нач. відділу землеустрою, нач. планово-фінансового управління Донец. обласного земельного управління. Відтак — член виставкового к-ту Донец. обласного земельного управління. У грудні 1935 П. виключено з ВКП(б) як «прихованого ворога партії». 19 січня 1937 заарештований органами НКВД УРСР. Звинувачений у належності до «контрреволюційної організації правих на Україні». 13 липня 1937 військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до розстрілу.

Страчений у м. Київ.

Реабілітований у грудні 1959.

Літ.: Наша сучасна політика. Б/м, 1919; *Лапчинський Г.* Гомельское совещание (воспоминания). «Летопись революции», 1926, № 6; *Гошуляк І.* В.І. Ленін і Компартія України. В кн.: Про минуле заради майбутнього. К., 1989.

О.П. Юренко.

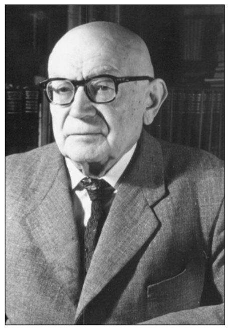

П.М. Попов.

ПОПО́В Павло Миколайович (28 (16).07.1890—04.04.1971) — літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, критик та бібліограф. Чл.-кор. АН УРСР (1939). Д-р філол. н. (1946). Н. в с. Черепівка Путивльського пов. Курської губ. (нині с. Миколаївка Буринського р-ну Сум. обл.). Середню освіту здобув у Рильському духовному уч-щі (1904) та Курській духовній семінарії, навч. також у Курській рисувальній школі. 1910 вступив на історико-філол. ф-т Варшавського ун-ту, через рік продовжив навчання на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. У студентські роки збирав фольклорний матеріал Сумщини, проводив н.-д. роботу, перша наук. праця — «Малоизвестное сочинение Иоанникия Галятовского» (К., 1915). Після закінчення Київ. ун-ту (1916) вступив до аспірантури, працював у Київ. залізничному уч-щі, Рос. муз. т-ві, г-зії при Київ. консерваторії (1917—22). Одночасно 1919—23 вчителював у с. Черепівка, досліджував місц. фольклорні матеріали. На їх основі видав «Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України» (1926), склав етногр. та діалектологічну карту Путивльського пов. Із 1920 працював позаштатним співробітником УАН, одночасно — завідуючий Відділом письма і друку Лаврського музею та Портретною галереєю Київського держ. культурно-істор. заповідника (із 1923). Старший наук. співробітник УАН, працював у комісіях академії наук з літератури та мист-ва, укр. писемності періоду феодалізму, давньої укр. письменності, археографічній, етнографічній, діалектологічній та ін.; керівник відділу рукописів Всенар. б-ки при ВУАН (1929—34), професор Київ. худож. ін-ту (1928—30), із 1934 — професор кафедри історії укр. літератури Київ. ун-ту, викладач давньої укр. літ-ри та укр. і рос. фольклору Київ. пед. ін-ту (1935—40).

Член редколегій підготовки академічного видання «Повного зібрання творів Т.Г. Шевченка в десяти томах» та «Історії українського мистецтва в шести томах». 1938—71 — співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР, зав. відділу фольклору, член Спілки письменників України (1939).

Наук. праці присвячені творчості Т.*Шевченка* («Шевченко — народна творчість» (1952) та ін.), Г.*Сковороди* («Григорій Сковорода: Життя і творчість» (1960, 1969) та ін.), історії книгодрукування («Друкарство, його початки і поширення в Європі» (1925) та ін.), історії й теорії фольклору («Про деякі питання теорії народно-поетичної творчости»; 1955), мистецтвознавства («Матеріали до словника українських граверів»; 1926), проблемам міжнар. культ. зв'язків, біографістики (праці про А.*Кримського*, М.*Максимовича*, О.*Потебню*, А.*Лободу*, Ю.*Соколова* та ін.), автор багатьох ін. праць з історії укр. к-ри.

П. у м. *Київ*.

Праці: Замітки до історії українського письменства XVII—XVIII вв. К., 1923; До історії друкарства в давній Польщі. К., 1926; Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958; Розвиток української фольклористики: Зародки вивчення староруської і української народної поетичної творчості з найдавніших часів до початку XIX ст. К., 1958; Шевченко і Київський університет. К., 1964.

Літ.: *Білецький О.І. та ін.* Павло Миколайович Попов. К., 1961; Павло Попов. В кн.: Письменники Радянської України (1917—1987). К., 1988; *Охріменко П.П.* Вшанування пам'яті Павла Попова. «Народна творчість та етнографія», 1990, № 6; *Юзвенко В.А., Фоменко В.М.* Наукові надбання П.М. Попова. Там само; Видатні вчені Національної академії наук України: Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. Вернадського (1918—1998): Путівник. К., 1998.

В.П. Швидкий.

ПОПО́ВИ — київ. 1-ї гільдії купці, одна з найбагатших і впливових купецьких родин м. *Київ*, меценати. Родоначальником династії був **Фадей Денисович** П. (н. 1776 — р. с. невід.). Родині П. належав ряд прибуткових будинків по вул. Хрещатик. Купцями 1-ї гільдії П. вважалися з 1886. **Микола Фадейович** (н. 1814 — р. с. невід.) займав посаду комерції радника та був почесним громадянином Києва. У 1860-х рр. брати Микола Фадейович та **Лев Фадейович** (н. 1820 — р. с. невід.) вели активне придбання рухомого та нерухомого майна за межами міста (земель, млинів, цукрових, винокурних та цегельних з-дів), зокрема в селах Андрушки (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), Харинівці, Вербівка (нині села Ружинського р-ну Житомир. обл.) Сквирського пов., м. Турбів Бердичівського пов. Київ. губ. (нині с-ще міськ. типу Липовецького р-ну Він. обл.).

Після ліквідації Київ. магістрату та заснування *міської думи* Фадея Денисовича обирають ротманом (1835) Київ. міської думи. 1886 його сини Микола і Лев заснували та утримували на власний кошт лікарню з лікуванням очей для бідних хворих (на 30 місць). 1891 **Парфеній Миколайович** (н. 1849 — р. с. невід.) разом з М.О.Терещенком та М.Дехтерьовим облаштували лікарню для робітників (на 50 місць). 1892 за клопотанням київ. міськ. т-ва цим доброчинцям присудили звання почесних громадян м. Київ. Крім того, П. були щедрими дарувальниками на старообрядські монастирі, оскільки були не лише парафіянами, але й активними членами старообрядських громад Києва. Зокрема, Фадей Денисович робив пожертвування Куренівському Свято-Нікольському чол. монастиреві (Ольгопільський пов. Подільської губ.) та Замошенському Казанському жін. монастиреві (Радомишльський пов. Київ. губ.). У 1860-ті рр. — на поч. 20 ст. переважно за власний кошт П. утримували Свято-Успенську старовірську церкву м. Київ, а Лев Фадейович був головою Київ. Свято-Успенської старообрядської громади. 1914 при цій громаді був відкритий та утримувався за власний кошт лазарет для поранених воїнів у *Першій світовій війні* (на 25 місць). Після закінчення Київ. Миколаївського військ. уч-ща 1916 безпосередню участь у військ. діях на Зх. фронті брав **Микола Миколайович** (1898—1916), де був важко поранений і помер від ран.

Літ.: Киев. «Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал», 1914, № 38; Николай Николаевич Попов. Там само, 1916, № 52; *Таранец С.* Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. К., 2004.

С.В. Таранець.

М.В. Попович.

ПОПО́ВИЧ Мирослав Володимирович (н. 12.04.1930) — філософ, громад. і політ. діяч. Д-р філос. н. (1966), професор. Дійсний член НАН України (2003). Засл. діяч н. і т. України (2000). Президент Філос. т-ва України, член К-ту з Держ. премій України в галузі науки і техніки, президент Т-ва «Україна—Франція», один із засновників *Народного руху України*. Н. в м. *Житомир*. 1953 закінчив відділення логіки філос. ф-ту Київ. ун-ту. 1953—56 працював учителем і директором середньої школи с. Золотий Потік (нині с-ще міського типу Бучацького р-ну Терноп. обл.), 1956—59 — аспірант, 1956—67 — молодший наук. співробітник, учений секретар, старший наук. співробітник, в. о. завідувача відділу методології, методики і техніки конкретно-соціологічних досліджень Ін-ту філософії АН УРСР, із 1968 — зав. відділу логіки і методології науки цього ін-ту. Від грудня 2001 — директор *Інституту філософії імені Г.Сковороди НАН України*, гол. редактор наук. час. «Філософська думка».

Наук. діяльність П. розпочав із логічного аналізу провідних немарксистських філос. течій, соціально-філософських концепцій А.Бергсона, Ле Руа, Ж.-П.Сартра, А.Камю, Г.Марселя, Ж.Марітена, Т. де Шардена, Ж.Матісса, М.Мерло-Понті та ін., що відображали назрілі потреби суспільно-істор. модернізації.

Він зосередив інтерес на актуальних проблемах логіки, методології та філософії науки, що поставали у зв'язку з бурхливим розвитком математики і природознавства в 2-й пол. 20 ст.

У цей час група науковців, до якої входили П. і П.*Копнін*, зосередилася на розробці проблем логіки наук. пізнання. Підсумком стало видання праці «Логіка наукового дослідження» (1965), яка відзначалася тим, що засобами формального і концептуального аналізу реконструювалося наук. дослідження як логічно послідовний, наук. пошук від генезису проблеми і формування ем-

піричної бази через різні ступені абстракції до вищих рівнів синтезу та структуризації знання — наук. теорії, системи наук. теорій, наук. картини світу. П. досліджував закономірності становлення, функціонування й розвитку наук. теорій, їхні сутнісні характеристики — формальну правильність, досвідну перевіряльність та змістовну істинність, межі розвитку наук. теорій, форми їх прояву й визначення. Незабаром видав окрему працю «Про філософський аналіз мови науки» (1966).

Проблеми логіки наук. пізнання, методології та філософії науки перебували в центрі дослідницьких інтересів П. протягом багатьох років. Серед численних наук. публікацій П. помітним явищем були монографії «Логіка і наукове пізнання» (1971), «Філософські питання семантики» (1975), в яких здійснюється глибокий логіко-методологічний аналіз якісних зрушень у науці 20 ст., становлення нових вербальних засобів і категоріальних форм наук. мислення. Значна увага приділялася семантиці наук. теорії та її тверджень, факту і фіксуючих його висловлювань, співвідношенню «мови спостереження» з теор. мовою, абстракції і об'єкта. Висунуті ідеї та гіпотези обґрунтовувалися на матеріалах наук фізико-мат. циклу. Проте вони не сприймалися компарт. кер-вом і розцінювалися як відступ від «принципу партійності» в науці.

Але П. завоював наук. авторитет у рад. академічній науці, отримав визнання у світових логіко-методологічних колах. Завдяки йому *Київ* виступив наук. і орг. центром проведення переважної більшості Всесоюзних симпозіумів із логіки, методології та філософії науки. 1971 П. обирали членом керівного органу Відділення логіки, методології і філософії науки Міжнар. союзу історії та філософії науки, де він відповідав за міжнац. зв'язки, виступав організатором міжнар. конгресів. Як член Рад. Нац. к-ту брав участь у проведенні 5—7 Всесвітніх філос. конгресів.

У 2-й пол. 1980-х рр. дослідницькі інтереси П. змістилися в площину соціогуманітарної проблематики, він прагнув осмислити події, порівнюючи їх зі світ. досвідом розвитку цивілізації, шукаючи коріння в особливостях укр. *ментальності.* У творчості П. цього періоду виділилися 2 блоки проблем: дослідження соціально-політ. процесів, що відбуваються у світі і в нашій д-ві, а також дослідження історії укр. філос. думки та нац. к-ри.

У книзі «Раціональність і виміри людського буття» (1997) автор застосував стандарти логіко-філос. мови і концептуальний апарат методології науки до характеристики фундаментальних вимірів людського буття — істини, добра і краси; до обґрунтування переваги демократ. ціннісних орієнтацій — свободи, справедливості, солідарності. У монографії «Європа—Україна — праві і ліві» (1996) П. розкрив суперечливості процесів, що відбувалися в нашій д-ві, та змалював контури укр. шляху до об'єднаної Європи. Значну увагу він приділив становленню багатопартійності в Україні, а також перспективі її складових — демократичної і авторитарної, ліберальної та соціалістичної.

Об'ємна і різнобічна праця П. «Червоне століття» (2005) являє собою фундаментальне істор. дослідження, що спирається на багатий емпіричний та ілюстративний матеріал; філос. осмислення цивілізаційного процесу концептуальними засобами *філософії історії* — модальності, можливості та дійсності, неперервності соціального часу й дискретності соціального простору, які ми називаємо істор. подіями, явищами, націями, д-вами, к-рами, цивілізаціями тощо; логіко-методологічний аналіз, що реконструює *історичний процес* у його послідовності і визначеності, у логіці розгортання подій планетарного масштабу, їх передісторії, історії й післяісторії; роман-есе, який у вільній композиції подає історію 20 ст. в образах, у дійових особах, у розмаїтті особистісних вражень і міркувань. Праця містить системний аналіз фатальних для людської цивілізації подій, початковими та кінцевими віхами яких автор називає відповідно *Першу світову війну* і падіння комуніст. режиму, що виділяють 20 ст. в окрему смугу історії. Мотивом цього всебічного аналізу виступає пошук смислу історії нашого часу та історії взагалі, соціального, морального і простого людяного сенсу в розвитку окремих цивілізаційних організмів.

Але найбільший сусп. відгук викликало фундаментальне дослідження «Нариси історії української культури» (1998, 2001), удостоєне Нац. премії України ім. Т.Шевченка. Праця зображує процес розвитку укр. *культури* від найдавніших часів до сьогодення на глибокому фоні індоєвроп. та слов'ян. міфології, у контексті протистояння Сходу і Заходу, катол., правосл. та осман. взаємин. Автор пов'язує укр. культ. традицію з індоєвроп. традиціями в духовній к-рі слов'ян. Він висвітлив ключові культ. явища і здобутки епохи *Київської Русі*, маловивчені формоутворення укр. к-ри в періоди Ренесансу і Просвітництва, укр. *бароко*, козаччини й діяльності *братств*, литов. і польс. впливів, перебування у складі *Російської імперії.* Книга змальовує картину к-ри України в період *тоталітаризму*, коли вона зазнавала то деякого піднесення («українізація» 1920-х рр.), то занепаду з трагічними наслідками для *інтелігенції української.* Показує внесок укр. народу в скарбницю світ. к-ри.

Великий наук. резонанс викликала фундаментальна наук. праця П. «Григорій Сковорода: Філософія свободи» (2007, 2008), в якій автор здійснив модерну реконструкцію світогляду та світорозуміння Г.*Сковороди.* Він змалював доробок мислителя в істор. діапазоні його життєдіяльності та великих духовних зрушень епохи. Дослідження розкриває гуманістичну і демократ. основу вчення великого мислителя, невіддільну від ідеалів свободи, мудрості, справедливості та милосердя.

2009 П. опублікував ґрунтовне дослідження «Культура: Ілюстративна енциклопедія України», де на широкій джерельній базі розкривається філос. глибина, неповторна самобутність і велика естетична сила укр. к-ри в усьому її тематичному й жанровому багатстві.

Плідна діяльність П. не обмежувалася сферою науки. 1989 він активно працював у т. зв. Демократ. платформі, що була внутр. опозицією до *Комуністичної партії Радянського Союзу*, був одним

О. Попович.

П.Р. Попович.

із засновників Нар. руху України, став головою першого його осередку. Істор. подією були дебати із секретарем ЦК КПУ Л.*Кравчуком* на телебаченні, наслідком яких стали глибокі зрушення в масовій свідомості українців, що значною мірою зумовило прискорення процесів національного самовизначення. В умовах «пострадянських трансформацій» П. виступає в масовій пресі, на радіо і телебаченні, всеукр. й міжнар. форумах, політ. ток-шоу з найпекучіших питань поступу укр. сусп-ва, долучається до обговорення доленосних питань внутр. і зовн. політики України, держ. буд-ва та консолідації укр. народу.

Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка (2001).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (1996), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2005), Почесного легіону (Франція; 2005).

Праці: Проверка истинности знаний: Выявление пределов теории в ходе её развития. В кн.: Логика научного исследования. М., 1965; О философском анализе языка науки. К., 1966; Логіка і наукове пізнання. К., 1971; Философские вопросы семантики. К., 1975; Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. К., 1979: Мировоззрение древних славян. К., 1985; Нарис історії культури України. К., 1998; Червоне століття. К., 2005; Григорій Сковорода: Філософія свободи. К., 2008.; Культура: Ілюстративна енциклопедія України. К., 2009.

Бібліогр.: Попович Мирослав Володимирович: Бібліографічний покажчик. К., 2010.

Літ.: Хто є хто в Україні. К, 1997; Хто є хто в українських суспільних науках. К., 1998; *Табачковський В.* «Постмарксистська раціональність» супроти «театру соціальних та інших абсурдів». В кн.: *Табачковський В.* У пошуках невтраченого часу: Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. К., 2002; *Лісовий В.* Спогади. «Сучасність», 2004, № 12; *Йолон П.Ф.* Віхи наукової біографії. В кн.: Проблеми філософії права, т. 3, № 1—2. К., 2005; Київський літопис XXI століття: Визначні імена та підприємства України: Всеукраїнський збірник. К., 2005; *Поліщук Т.* Посол Почесного легіону. «День», 2005, 6 жовтня; *Йолон П.Ф.* Лицар істини і моральності. В кн.: Попович Мирослав Володимирович: Бібліографічний покажчик. К., 2010.

П.Ф. Йолон.

ПОПО́ВИЧ Омелян (18.08.1856—09.07.1930) — громад., політ. та освітянський діяч *Буковини*, учений педагог і філолог, письменник, редактор багатьох періодичних видань. Н. в с. Дорна-Ватра, Пд. Буковина, в сім'ї священика. Після закінчення 1877 учительської семінарії працював на різних пед. посадах на Буковині. Із 1895 — інспектор «руських» нар. шкіл, згодом був також членом краєвої шкільної ради, займав ін. офіц. значні освітянські посади на Буковині, а після *Першої світової війни* і до кінця життя був краєвим інспектором учительських семінарій нар. шкіл у *Львові*. Один із гол. будителів укр. відродження на Буковині. П., як і ін. визначні буковинські *народовці*, починав як москвофіл, навіть був головою студентського москвофільського т-ва «Согласие». У 1880-х рр. П. перейшов на народовські позиції, став активним членом *«Руської бесіди»* (секретар з 1884) та *Руської ради на Буковині.* З виникненням на Буковині Національно-демократ. партії (1906) вступає в її ряди. Засновник Укр. поступової партії, 1908 редагував її офіц. орган — газ. *«Буковина»*. Будучи депутатом буковинського сейму, П. брав участь у розробці різноманітних законопроектів, особливо освітянських. У період З*ахідноукраїнської Народної Республіки* П. став віце-президентом Укр. нац. ради на Буковині і одночасно головою Краєвої адміністрації.

П. був одним із засновників і членом багатьох т-в, які діяли на Буковині наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Певний час він був головою т-ва «Українська православна шляхта», але найбільше проявив себе на освітянській ниві: П. — засновник і голова (із 1887) укр. т-ва «Руська школа», а згодом — ініціатор перейменування його на «Українська школа». У 1920-х рр. він — також один із керівників т-ва *«Рідна школа»* у Львові.

П. — видатний педагог-практик та теоретик-методист, автор багатьох шкільних підручників і методичних посібників, чималої низки статей науково-методичного характеру. Багато зробив для впровадження укр. фонетичного правопису. Іще за життя П. був названий «батьком шкільництва на Буковині».

П. у м. *Заліщики.*

Тв.: Відродження Буковини (спомини). Львів, 1933.

Літ.: Український календар з образками на звичайний рік 1939—1940. Чернівці, 1939; *Бежан Н.* Педагогічна спадщина та діяльність О.Поповича в становленні національної освіти та шкільництва. В кн.: Питання історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць, вип. 1. К.— Чернівці, 1997; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

ПОПО́ВИЧ Павло Романович (05.10.1930—30.09.2009) — льотчик-космонавт, генерал-майор авіації (1976). Двічі Герой Рад. Союзу (1962, 1974). Канд. тех. н. (1971). Н. в м. Узин (нині місто Білоцерківського р-ну Київ. обл.) в сім'ї кочегара. 1947 закінчив 7 класів і ремісниче уч-ще в *Білій Церкві*, 1951 — Магнітогорський індустріальний технікум, 1954 — військ. авіац. уч-ще та Центр. авіаінструкторські курси вдосконалення офіцерського складу Військово-повітряних сил, 1968 — Військово-повітряну інженерну академію ім. М.Жуковського. Із 1960 П. — у загоні космонавтів, входив до групи підготовки перших 6-ти космонавтів *СРСР*. Став 4-м в СРСР та 5-м у світі космонавтом. Пілотований П. косміч. корабель «Восток-4» 12—15 серпня 1962 здійснив перший у світі груповий політ (3 доби) з кораблем «Восток-3» (космонавт А.Ніколаєв). Як командир косміч. корабля, спільно з космонавтом Ю.Артюхіним, 3—19 липня 1974 здійснив довготривалий політ на «Союзі-14» (16 діб) й косміч. орбітальній станції «Салют-3». За час польоту екіпаж виконав велику програму біологічних досліджень та експериментів. На той час «Салют» — одна із серії довготермінових орбітальних станцій, що призначалися для проведення багатопланових наук. досліджень Землі, навколоземного простору та далекого космосу, науково-тех., медико-біологічних і технологічних досліджень. Значну частину складали дослідження на замовлення *воєнно-промислового комплексу СРСР.*

1982 вийшов зі складу групи космонавтів СРСР, призначений заст. начальника Центру підготовки космонавтів із науково-випробувальної та дослідницької роботи. Від 1989 — президент

Асоціації музеїв космонавтики Росії, від 1999 — президент Укр. союзу космонавтів.

Працював головою ради директорів Держ. ін-ту земельно-кадастрових зйомок (Всерос. ін-т с.-г. аерофотогеодезичних досліджень; РФ). 1999 його іменем названа одна з малих планет Сонячної системи, його ім'я також має один із гірських хребтів у Антарктиді.

Був головою Координаційної ради укр. громад. орг-цій РФ, президентом моск. т-ва укр. к-ри «Славутич», Полтав. земляцтва міста Москви та Клубу космонавтів-українців у РФ, почесним членом Земляцтва донбасівців Москви. Ініціював створення Б-ки укр. літератури в Москві.

Обирався депутатом ВР УРСР 6—10-го скликань (1964—88).

Почесний громадянин міст Калуга, Магнітогорськ, Гур'єв, Южно-Сахалінськ, Ковров (РФ), *Полтава*, *Запоріжжя*, Біла Церква, *Васильків* (Україна), Торговище (Болгарія).

Похований на Троєкуровському кладовищі у *Москві*.

В.Ю. Васильєв, М.Р. Плющ.

ПОПО́ВИЧІ — прізвища (частогусто — прізвиська) багатьох активних діячів Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58 та доби Руїни:

1) Попович Михайло (справжнє прізвище — Панкевич; р. н. і р. с. невід.) н. в *Чорнобилі*, син місц. священика. Його брат був *війтом* м-ка Горностайпіль (нині село Іванківського р-ну Київ. обл.). Один із керівників повстання на *Поліссі*, чорнобильський полковник (1648—49), брав участь у поході М.-С.*Кричевського* 1649, будучи в другому ешелоні; обороняв Чорнобиль та Бабичі від ворожого наступу 1649. 1651 був горностайпільським *сотником*, але того ж року уже як полковник штурмував *Гомель*, брав участь у битві під Лоєвом (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь);

2) Попович Іван (справжнє прізвище — Аврамович або Абрагамович; р. н. невід. — п., імовірно, 1659), син священика. 1649 І.Попович разом із братом (імовірно) Андрієм — у числі значних козаків *Чернігівського полку*. Як наказний черніг. полковник брав участь у штурмі Бихова (осінь 1654), а пізніше був повноправним черніг. полковником (1654—57);

3) Попович Іван Олексійович (імовірно; р. н. невід. — п. 1663), син священика. Н., очевидно, у Ходоркові *Паволоцького полку* (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). Уперше став наказним паволоцьким полковником в часи гетьманату Ю.*Хмельницького*. Коли гетьманом став П.*Тетеря*, то І.Попович, невдоволений його пропольс. орієнтацією, підняв повстання в Паволочі (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). Цей виступ було придушено, а І.Поповича заарештовано. Він дав обіцянку П.Тетері зійти з політ. сцени і стати священиком. У цьому його підтримали київський митрополит Діонисій *Балабан* і Гедеон (Юрій) Хмельницький. Однак після 20 (10) травня 1663 розстригся, знову став наказним паволоцьким полковником і підняв нове повстання проти П.Тетері, вступив у переговори з Я.*Сомком*. Цей виступ було придушено військами *генерального осавула* П.*Дорошенка*. І.Попович здався, його судили й публічно стратили в *Корсуні* до 25 (15) липня 1663. І.Попович став одним із прототипів паволоцького полковника Шрама (Чепурного) в романі П.*Куліша* «Чорна рада»;

4) Попович (Попенко) Іван — прізвисько гетьмана України (1672—87) І.*Самойловича*, який був сином священика;

5) Попович — уманський полковник (1712), козак Джерелиївського куреня, прихильник *кошового отамана* К.*Гордієнка*.

Літ.: *Ляскоронский В.* Паволоцкий полковник Иван Попович. «Киевская старина», 1889, т. 25; *Петровський М.* Три Поповичі: (З української просопографії XVII в.). «Записки Ніжинського інституту народної освіти» (Ніжин), 1927; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 2. К., 1998; *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців. «Сіверянський літопис», 2000, № 3; *Крикун М.* Між війною і радою. К., 2006.

Ю.А. Мицик.

ПО́ППЕР Карл-Раймунд (Popper; 28.07. 1902—17.09.1994) — австро-брит. філософ, логік і соціолог. Один із найбільш впливових філософів 2-ї чв. 20 ст. Член Лондонського королів. т-ва (1976). Н. в м. *Відень*. До 1937 працював у Відні. Під загрозою переслідувань із боку нацистів емігрував до Великої Британії, де виступив палким критиком *тоталітаризму*. Із 1946 — професор Лондонської школи економіки і політ. наук.

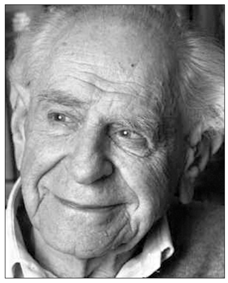

К.-Р. Поппер.

Осн. напрями філос. пошуків П. — критика традиційної філос. методології, у чому він спирався на 2 вихідні принципи — фальсифікації та верифікації. Перший наголошує, що будь-яке твердження може бути спростоване, на відміну від другого — адже далеко не всі твердження можуть бути верифіковані. П. відстоював метод раціональної дискусії з чіткою постановкою питань і критичним аналізом пропонованих рішень. Можна говорити, що ці ідеї П. активно використовувалися при критиці здатності філософії до суто теор. пізнання світу всупереч емпіричним методам.

Саме ці підходи П. вплинули на його інтерпретацію *історичного процесу* та соціальну філософію. Раціональна критика заперечує істинність та можливість верифікації глобальних істор. спекулятивних схем, які стають джерелом для політ. ідеологій тоталітарного змісту. Тут ключовим поняттям є «історицизм» — концепція, відповідно до якої «область наук про суспільство збігається з областю застосування історичного, або еволюціоністського, методу і, особливо, історичного пророцтва». Глобальні теорії сусп. розвитку вкупі із соціальними пророцтвами можуть завершуватися тільки катастрофою. Неприпустимо формулювати утопічну соціальну мету і потім підшукувати раціональні засоби для її досягнення. Політ. реалізація такого роду «пророцтв» (Платона, Г.-В.*Гегеля*, К.*Маркса*) веде до утворення «закритого суспільства», в якому виключений фактор сусп. критицизму та раціонального вибору. «Історицизм допускає, що ми можемо пожинати те, що ми не сіяли, переконує нас у тому, що все буде і повинне бути добре, якщо ми підемо в ногу з історією... Він намагається перекласти нашу відповідальність на історію... Історицизм народжується із крайнього розчарування в раціональності й відповідальності наших дій... Історицизм є спро-

М.М. Попудренко.

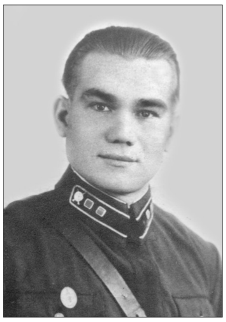
В.В. Порик.

бою підмінити надію і віру людини, що породжені моральним ентузіазмом і презирством до успіху, якоюсь упевненістю, заснованою на... "людській природі" або на історичному приреченні...» П. відкидав ідею єдності світ. істор. процесу та концепцію сусп. прогресу: «Прогресувати можемо тільки ми, людські індивідууми... захищаючи й посилюючи ті демократичні інститути, від яких залежить воля... і прогрес... Ми повинні стати творцями своєї долі...» П. наголошував на можливості свідомої обмеженої «соціальної інженерії» за умов «відкритого суспільства» — ліберально-демократ. ладу з інституйованими гарантіями дотримання свобод і «соціального критицизму», публічної дискусії (див. також *«Відкрите» та «закрите» суспільства*).

П. у м. Лондон (Велика Британія).

Праці: Логика социальных наук. «Вопросы философии» (М.), 1992, № 10; Відкрите суспільство та його вороги, т. 1—2. К., 1994; Злиденність історицизму. К., 1994; Неоконченный поиск: Интеллектуальная автобиография. М., 2000; Предположения и опровержения: Рост научного знания. М., 2004.

К.Ю. Галушко.

ПОПУ́ДРЕНКО Микола Микитович (28(15).12.1906—06.07.1943) — один з організаторів *партизанського руху в Україні* під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Герой Рад. Союзу (15 серпня 1943; посмертно). Н. в с. Миколаївка (нині село Сахновщинського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. 1925—30 — робітник на металургійному з-ді ім. Комінтерну в *Дніпропетровську*. 1930—39 — на комсомольській і парт. роботі у *Житомирській області* і *Чернігівській області*, із 1940 — секретар Черніг. обкому КП(б)У. Із серпня 1941 по березень 1943 — другий, із 25 травня 1943 — 1-й секретар Черніг. підпільного обкому КП(б)У, одночасно 1942—43 — заст. командира партизан. з'єднання, командир партизан. з'єднання Черніг. обл. (березень—липень 1943), нач. обласного штабу партизан. руху (20 квітня 1943).

Бойова, диверсійна та розвідувальна діяльність з'єднання відбувалася на території Черніг. обл., а також Злинківського, Новозибківського та Климівського р-нів Орловської обл. РРФСР (нині ці райони у складі Брянської обл., РФ).

Загинув при прориві загонів з'єднання із Злинківських лісів (нині в Новозибківському р-ні Брянської обл., РФ) біля с. Софіївка, де вони були блоковані великими силами карателів.

10 липня 1943 рішенням Черніг. підпільного обкому КП(б)У з'єднанню було присвоєно ім'я М.Попудренка.

Похований у м. *Чернігів*, де йому встановлено пам'ятник.

Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв.: Щоденник. К., 1949.

Літ.: *Сергієнко Г.Я.* Людина подвигу. К., 1964; *Павлов В.В.* По закону верности. М., 1971; *Федоров А.Ф.* Горячее сердце коммуниста. В кн.: Народные герои. М., 1983; Подвиги во имя Отчизны. Х., 1985; Україна партизанська 1941—1945: Партизанські формування та органи керівництва ними: Науково-довідкове видання. К., 2001; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 62, оп. 5, спр. 88, арк. 56.

Т.С. Першина.

ПО́РИК Василь Васильович (псевдоніми — Базіль, Борик, Громовий; 17.02.1920—22.07.1944) — учасник *руху Опору* у Франції в роки *Другої світової війни*. Нац. герой Франції (1964), Герой Рад. Союзу (1964; посмертно). Н. в с. Соломірка (нині с. Порик Хмільницького р-ну Він. обл.) у сім'ї селянина. 1938 закінчив Бобринецький с.-г. технікум (Кіровогр. обл.) і став курсантом Одес. військ. піх. уч-ща. Згодом переведений в Охтирське, а потім — у Харків. піх. військ. уч-ще, яке закінчив у званні лейтенанта (1941). На початку Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 перебував у складі *Шостої армії Південно-Західного фронту*. Восени 1941 пораненим потрапив у полон і був відправлений до табору примусової праці Бомон в м. Артуа (департ. Па-де-Кале, Франція). Перебуваючи на посаді старшого наглядача, очолив підпільну табірну орг-цію «Група радянських патріотів», створену в жовтні 1942 та скеровував дії підпілля. На території табору було створено 11 диверсійних груп і бойовий загін із 12-ти осіб. Група саботувала роботи на шахтах компаній «Дурж», «Парізьєн», «Ескарпель». Підпільники пускали під укіс нім. ешелони, знищували гітлерівських солдат та офіцерів, руйнували залізничне полотно, пошкоджували лінії телеграфного й телефонного зв'язку. П. встановив зв'язок з учасниками франц. руху Опору. 15 березня 1944 П. здійснив втечу з табору, переховувався в м. Дрокуре (околиця м. Ланс, Франція). П. входив до кер-ва франц. штабу руху Опору на пн. Франції. Мав конспіративні квартири в селищах шахтарів Льєвен, Біллі-Монтіньї, Енан-Льєтар, Билигране. У ніч на 22 квітня 1944 підпільний загін під командуванням П. розгромив табір Бомон і звільнив усіх полонених. В одному з боїв П. було поранено, схоплено й ув'язнено у фортеці Сен-Нікезі м. Аррас, однак він знову здійснив втечу.

22 липня 1944 при виконанні бойового завдання П. потрапив у засідку й був захоплений, того ж дня розстріляний. Похований у м. Енан-Льєтар (нині Енан-Бомон-СД, Франція).

Його ім'я висічене на стіні Арраської фортеці серед ін. імен учасників руху Опору. 18 лютого 1968 в м. Енан-Льєтар (Франція) на могилі П. встановлено пам'ятник, створений київ. скульпторами.

Літ.: *Сгибнев А.* Спасибо, солдат! М., 1961; *Колодний Б., Ласков М.* Людина з легенди. К., 1965; *Гладкий С.П.* Русский из Дрокура. Л., 1966; *Клоков В. та ін.* Далеко від Батьківщини. К., 1968; *Колодний Б.* Троянди на граніті. К., 1970; *П'єррар А.* Юнак з трояндою. К., 1971; Против общего врага: Советские люди во французском движении Сопротивления. М., 1972; Легендарний Базіль: Фотонарис. Одеса, 1974; *Підласко Т.* Меморіальний музей В.В. Порика. Одеса, 1978; «ВИЖ», 1965, № 7; *Шумихин В.С.* Подвиг героев Советского Союза, т. 2. М., 1988; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза, уроженцы Винниччины. Одесса, 1989; Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941—1945: Люди. События. Факты: Справочник. М., 2000; *Лисенко О.* Українці у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни. «Діалог: Україна і Франція», 2002, № 2.

М.К. Лобода.

ПО́РОКИ — давньорус. назва метальних машин. Рус. літописи згадують їх у 33-х епізодах (із 1204 по 1426), але не дають уявлення про тех. устрій. У наш час загальноприйнято, що П. — це гравітаційні метальні машини, відомі в Зх. Європі як требюше,

мангонель, петрарія або фрондибола. Цей пристрій являє собою обертову балку-важіль, через вісь закріплену на вертикальній опорі. До довгого кінця балки прикріплена праща, до короткого — кілька тягових мотузок або противага. Ривком тягових мотузок або опусканням противаги метальне плече піднімається і, захльостуючи пращу, кидає снаряд.

Пристрій з тяговими мотузками (який прийшов з Китаю й відомий в Європі з кінця 6 ст.) метав камені вагою 1—10 кг на відстань 50—150 м, роблячи 5—10 пострілів за хвилину. Мала дальність компенсувалася навісною стрільбою, що давало можливість обслузі укриватися за щитами. Стрільба велася «по площах» — по юрбах, які штурмували укріплення, або по відкрито розташованих захисниках стін. Простота дерев'яної конструкції давала змогу виготовляти машини на місці облоги, перевозячи із собою мінімум залізних деталей і мотузок, і задіювати ненавчених селян та військовополонених.

Гібридний требюше доповнював тягові мотузки невеликою противагою, що врівноважувала більш довге метальне плече, і метав на 100 м камінь вагою 10—50 кг або посудину із запальною сумішшю, роблячи 1 постріл за хвилину. Такі машини були неефективні проти кам'яних стін, але могли розбивати або підпалювати дерев'яні укріплення.

Требюше із противагою масою 5—20 т (з'явився у Сх. Середземномор'ї наприкінці 12 ст. і тоді ж був запозичений західноєвропейцями) метав обтесані ядра вагою 100—150 кг на відстань 150—300 м, роблячи 1—2 постріли за годину. Він мав високу кучність і міг руйнувати кам'яні стіни товщиною до 2 м. Його обслуговувало бл. 100 осіб.

Застосування П. на Русі вперше відзначене в 1234 (галицько-волинськими і київськими військами проти *Чернігова*): «меташа бо каменем полтора перестрела, а камень якоже можаху 4 мужа силнии подъяти». Відсутність більш ранніх згадок, археол. знахідок (обтесаних ядер) і впливу на фортечну арх-ру домонгол. періоду приводить до висновку, що перші П. в рус. князівствах з'явилися не раніше 1220-х рр., були імітацією зх. машин (на півдні — польських, на півночі — німецьких) і залишалися поодинокими експериментами.

Масоване застосування П. монгол. армією *Батия* 1237—41 виявилося несподіваним для давньорус. міст. Згідно з рус. літописами монгол. П. «вибивали стіни», угор. джерела свідчать і про застосування запальних снарядів. П. монголів згадуються до 1261, потім зникають із літописів. Імовірно, їхнє застосування залежало від доступності майстрів із Китаю й мусульманських країн. Єдина пізніша згадка пов'язана з облогою армією золотоординського хана Джанібека 1345—47 генуезької Кафи (нині м. *Феодосія*), коли татари метали у місто трупи померлих від чуми і епідемія була рознесена потім генуезцями по всій Європі.

Іпатіївський літопис згадує застосування П. русинами (галицько-волин. військами) і поляками аж до 1291. Безперервну традицію застосування П. можна простежити тільки в новгородсько-псковських землях, звідки вони повільно переходять у владимиро-суздальські й смоленські; найбільш часті згадки припадають на останню чверть 14 ст. Всі згадки П. у *Великому князівстві Литовському* пов'язані з війною проти *Тевтонського ордену* (із 1264), а також діями проти Смоленська й Пскова (нині обидва міста в РФ; до 1426). Вочевидь, на пд. напрямку потреби у важкій облоговій техніці не було. Із 1380-х рр. і остаточно в 1420-ті рр. вогнепальна зброя витиснула П., одночасно з тим, як це відбувалося в Зх. Європі.

Літ.: *Кирпичников А.Н.* К вопросу об устройстве древнерусских метательных машин. В кн.: Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея, вып. 3. Л., 1958; *Уваров Д.* Средневековые метательные машины Западной Евразии. Web: http://www.xlegio.ru/throwing-machines/middle-ages/western-eurasia-medieval-throwing-machines.

Д.І. Уваров.

ПОРО́ССЯ (літописне «Поръсьє», «Поросьє», «Порусье») — назва, яка з 12 ст. закріпилася за пд. регіоном *Київської землі* в басейні р. Рось (права прит. Дніпра). Слов'ян. населення регіону відоме в літописах як «поршане». Уперше П. потрапило до держ. території *Київської Русі* на поч. 11 ст. після перемог київ. кн. *Ярослава Мудрого* над *печенігами*. 1031 кн. Ярослав Мудрий розселив тут полонених поляків, а 1032 почав будувати сторожові фортеці, об'єднані в оборонну лінію. На рубежі 11—12 ст. у П. було розселено рештки розгромлених рус. князями та половцями кочових народів (*торків*, *берендеїв*, *ковуїв*, печенігів), які сформували залежне від київ. князів політико-адм. утворення, відоме з літописів під назвою «Чорний клобук» (див. *Клобуки чорні*). Зберігаючи певну автономію і традиційний спосіб життя, «чорні клобуки» утворювали буферну зону на пд. кордоні Русі зі степом. Гол. центрами П. були *Канів*, Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Торчеськ*, Треполь (Трипілля; нині село Обухівського р-ну Київ. обл.), Юр'їв (нині м. *Біла Церква*). Із кінця 11 ст. П. складало окрему єпископію із центром у Юр'єві (із серед. 12 ст. — у Каневі). У 12 ст. П. виступало як окрема князівська волость, як правило, із центром у Торчеську. П. зазнало спустошення під час *монголо-татарської навали* й у серед. 13 ст. перестало іс-

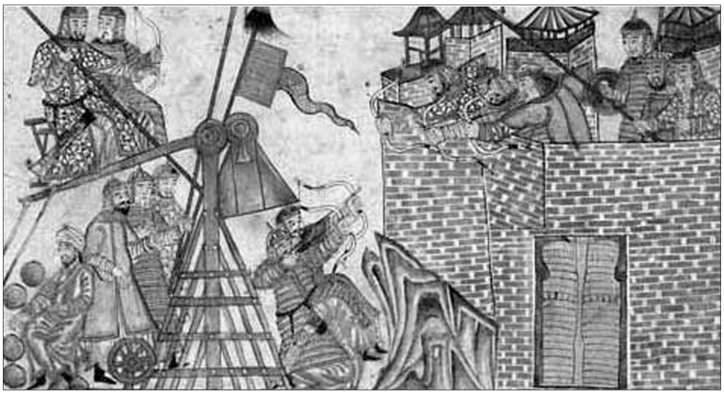

Монголи штурмують місто. Мініатюра зі «Збірки літописів» Рашид-ад-Діна. 14 ст. В лівій частині мініатюри зображено «порок» (требюше).

Г.Я. Порохівський.

нувати як політ. та церковно-адм. одиниця. Утім, у *Галицько-Волинському літописі* (1280-ті рр.) згадується «Юрій, князь Пороський», що можна вважати останньою літописною згадкою регіону. У серед. 14 ст. П., разом із рештою пд.-рус. земель, увійшло до складу *Великого князівства Литовського*.

Літ.: *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. В кн.: История южно-русских степей IX—XIII вв. К., 1884; *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в. К., 1891; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. К., 1980.

О.П. Толочко.

ПОРОХІ́ВСЬКИЙ Гнат (29.01.1888—1953) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Добра (нині село Маньківського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Київ. гімназію, Вищу військову академію у м. Владивосток (1911). У роки *Першої світової війни* — командир кінного полку 34-го армійського корпусу *Південно-Західного фронту*. Один із керівників українізації корпусу 1917, сформував і очолив Черніг. стрілец. полк ім. П.Полуботка, брав участь у боях із *більшовиками*. За *Української Держави* — нач. штабу 5-го Черніг. корпусу, згодом — Волин. фронту Армії *Української Народної Республіки*, полковник. 1919—20 — командир 6-ї Запасної, 2-ї Кулеметної бригад на більшовицькому фронті. Після поразки визвол. змагань — у таборах *інтернованих формувань Армії УНР* в Польщі, Румунії. Із 1922 — військ. аташе *Української Народної Республіки*, один із засновників Комітету допомоги українським емігрантам ім. Симона Петлюри в Бухаресті (Румунія). У міжвоєнні роки — співробітник військово-істор. видань: «Табор», «*Літопис Червоної Калини*», «Дніпро»; автор низки спогадів. Із 1941 — дорадник Ген. штабу румун. армії, учасник походу на Сталінград (нині м. Волгоград, РФ; 1942).

У листопаді 1944 заарештований органами НКВС СРСР у Бухаресті, засуджений до 10 років ув'язнення. П. у засланні в Казахстані.

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; «Визвольний шлях», 2000, № 3; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

Висока Порта (брама) у м. Стамбул. Фото кінця 19 ст.

ПО́РТА ВИСО́КА, Висока Порта або просто Порта — метафорична назва *Османської імперії*, поширена в Зх. Європі. Її походження було пов'язане з осман. дипломатичним протоколом, за яким перед аудієнцією в султана, що мала радше ритуальний характер, іноз. послів приймав великий везір (див. *Візир*). Прийом у везіра відбувався перед парадними воротами подвір'я його канцелярії, що мали назву Баб-і Алі — «високі ворота». Оскільки початково і тривалий час постійними європ. резидентами в Осман. імперії були венеціанський байло та франц. посол, то в європ. дипломатичну термінологію слово «ворота» увійшло в італійській (porta) та французькій (porte) формах. У цій же формі воно і було запозичене українською мовою.

О.І. Галенко.

ПО́РТО-ФРА́НКО (з італ. «вільна гавань») — режим вільного безмитного обігу товарів для окремого порту, міста або ін. території, обмеженої митним кордоном. П.-ф. були поширені в середньовічній Європі, переважно з метою розвитку транзитної торгівлі. В Україні вони з'явилися пізніше. Б.*Хмельницький* універсалом від 15 березня 1657 надав права «вільного порту» білорус. місту Старому Бихову (нині місто Бихов Могильовської обл., Білорусь; центру козац. Биховського полку; див. *Білоруський полк*). Від кінця 18 ст. до 1880 правами «вільного міста» користувалося м. *Броди* (на австрійсько-рос. кордоні).

1775 рос. уряд проголосив «вільний порт» у *Керчі* та Єнікале. Князь Г.*Потьомкін* 1785 пропонував створити П.-ф. на всьому Крим. п-ові. Маніфестом від 3 лютого 1798 рос. імп. *Павло I* надав на 30 років права П.-ф. всьому «Таврійському» (Крим.) п-ву зі створенням митного кордону на перекопському перешийку (митниці на *Перекопі*, митної застави на Арбатській стрілці). Однак через зловживання митників від цієї ідеї швидко відмовилися.

Наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. купцями та чиновниками пропонувалися проекти створення порто-франко в *Одесі* (Б.Дюгнер — 1797, А.Керс-оглу — 1798, А.-Е. де *Рішельє* — 1814 та ін.), *Херсоні* (Рутер — 1796), *Феодосії* (С.Броневський — 1814, А.-Е. де Рішельє — 1814, О.*Ланжерон* — 1817 та ін.), *Керчі* (В.Гур'єв — 1817, кн. З.Херхеулідзе — 1838, 1840, 1844) та ін. портах Пн. Причорномор'я й Приазов'я. На поч. 19 ст. в Одесі, Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ) та Феодосії створено «вільні склади» для привезення та безмитного збереження імпортних товарів. Найбільш успішним було функціонування «вільних складів» у Одесі (із 5 березня 1804), що привело до появи важливого міжнар. транзиту із Центр. Європи до Передньої Азії, переважно по лінії Броди—Одеса.

16 квітня 1817 Одеса отримала статус П.-ф. на 30 років. П.-ф. почало діяти із серпня 1819, після буд-ва митного кордону довжиною 24 *версти* навколо міста. Через невдоволення митників та великі видатки міста на утримання межі 9 червня 1822 кордони П.-ф. наблизили до самого міста. Нова межа П.-ф. (діяла з 1823) відрізала від Одеси передмістя і спричинила значні труднощі для населення та митників. У зв'язку із цим 12 січня 1826 межу одес. П.-ф. було розширено до 15-ти верст із включенням передмість Молдаванка, Пересип та Малий Фонтан (відкрита 1827). 1849 П.-ф. в Одесі продовжено на 5 років, 1854 — ще на 3 роки. 4 червня 1857 скасовано «на прохання московського купецтва».

Митний кордон навколо міста припинив функціонувати 1859.

Одес. П.-ф. здобуло неоднозначні оцінки сучасників та істориків. Його функціонування спричиняло гострі суперечки між представниками місц. влади (М.*Воронцовим*, О.Льовшиним та ін.) та петерб. урядовцями (міністром фінансів Є.Канкріним та ін.). Супротивники П.-ф. вказували на значні обсяги контрабанди, втрати держ. скарбниці та рос. промисловців тощо, а їхні опоненти — швидке зростання Одеси, сприяння експортові та міжнар. транзитові, захист краю від епідемій тощо.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. від ідеї створення П.-ф. відмовилися. Натомість поширилися проекти створення в портових містах «вільних гаваней» — зон безмитної торгівлі, які охоплювали лише невелику територію порту.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, собрание 1, т. 25, № 18373. СПб., 1830; *Крип'якевич І.* «Вольний порт» у Старім Бихові. В кн.: Науковий збірник за рік 1929, т. 3. К., 1929; *Медзыховский К.Ю.* О свободных гаванях, ч. 1. СПб., 1910; *Оглоблін О.* Одеське порто-франко. В кн.: Наукові записки Київського інституту народного господарства, т. 9. К., 1928.

Т.Г. Гончарук.

ПОРТУГА́Л (польс. portugał) — золота монета вартістю 10 *дукатів*, що карбувалася в 16—17 ст. в Німеччині, Данії, Польщі, *Трансильванському князівстві* та ін. країнах. Назва «португал» поширювалася також на золоті монети номіналом 5, 10, 20, 50, 100 дукатів. Згодом П. втратив своє грошове значення і почав використовуватися монархами як нагорода або дарунок. Португали виготовлялися на високому худож. рівні і є пам'ятками медальєрного мист-ва. Португали закордонного і власного карбування були відомі також у Росії. Напр., після приєднання України до Росії цар *Олексій Михайлович* (1645—76) подарував гетьману Б.*Хмельницькому* П. вартістю 10 дукатів (вагою бл. 34 г золота).

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ПОРТУГА́ЛІЯ, Португальська Республіка (португальською República Portuguesa) — д-ва на крайньому пд. зх. Європи. Розташов. в зх. частині Піренейського п-ова, а також на о-вах Азорських і Мадейра в Атлантичному океані. Назва країни походить від найменування рим. поселення Портус Калі в гирлі р. Дору. Межує з Іспанією. Площа – 92 391 км^2. Населення 10,14 млн осіб (2001). Столиця — Лісабон. Великі міста — Порту, Амадора, Коїмбра, Брага, Сетубал, Евора, Фару. Адм.-тер. поділ – 2 автономні області, 22 округи. Офіц. мови — португальська і мірандес. Релігія — католики (97 %), протестанти (1 %). Політ. система — парламентська республіка. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент. Грошова одиниця — євро (до 2002 — португальський ескудо). Член *Північноатлантичного альянсу* (із 1949), *Організації Об'єднаних Націй* (із 1955), Орг-ції екон. співробітництва та розвитку (із 1961), *Європейського Союзу* (із 1986), Співтовариства португаломовних країн (із 1996). Входить до Шенгенської зони. Нац. свято (День Португалії) — 10 червня.

У 2-й пол. 1-го тис. до н. е. на території П. осіли кельти, у 3—4 ст. до н. е. — лузитани. На поч. 2 ст. до н. е. територію П. почали завойовувати римляни. В останній третині 1 ст. до н. е. була утворена рим. провінція Лузитанія. У 5 ст. контроль над регіоном перейшов спочатку до *аланів* та свевів, а потім — до вестготів. 713—718 територія П. була завойована арабами і берберами.

У 868 на відвойованих у мусульман в ході Реконкісти землях Вімаран Переш заснував графство Португалію, залежне від королівства Астурії (пізніше — від королівства Леону). У 1139 граф Афонсу Енрикіш проголосив себе королем П. (відомий як Альфонс I). Процес унезалежнення Португальського королівства завершився 1179, коли воно офіційно було визнане Папою Римським.

У 15 ст. принц Генріх Мореплавець став ініціатором експедицій до Африки, що дало початок епосі *Великих географічних відкриттів*. У 16 ст. П. утворила імперію із заморськими володіннями в Пд. Америці, Африці, Індії й Пд.-Сх. Азії. 1580 війська іспанського короля Філіпа II Габсбурга зайняли територію П. Держ. самостійність П. відновлено 1640 за політ. підтримки Англії і фінансового підживлення із Бразилії. На поч. 19 ст. країна була окупована військами франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта. 1820 відбулася революція, яка поклала початок мігелістським війнам (1823—34) між прибічниками *конституційної монархії* та *абсолютизму*. Громадян. війна завершилася перемогою конституціоналістів.

1910 внаслідок революції П. було проголошено республікою (Перша республіка 1910—26). 28 травня 1926 владу в П. захопив військ. тріумвірат (Друга республіка 1926—74). 1932 Антоніу де Олівейра Салазар очолив уряд і встановив у країні профашист. диктатуру Нової д-ви. 25 квітня

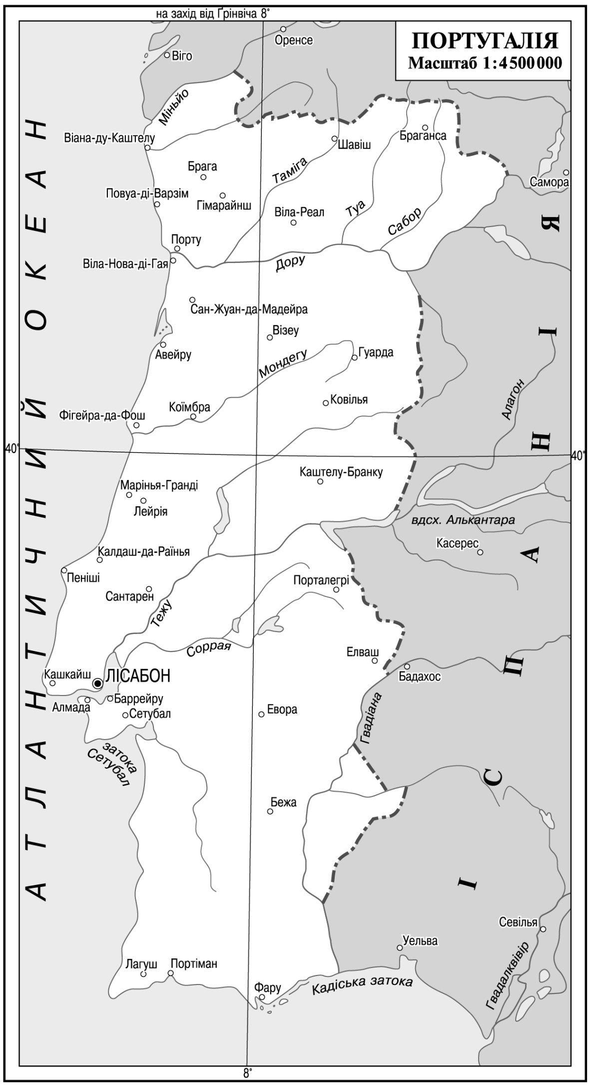

ПОРТУГАЛІЯ
Масштаб 1:4500000

1974 в країні відбулася Революція гвоздик. Прийнята 1976 конституція проголосила П. парламентською республікою (Третя республіка). 1975 афр. колонії П. стали незалежними.

1 січня 1986 П. вступила до Європ. співтовариства. 1998 в країні було проведено всесвітню виставку Expo'98 (Лісабон). 2002 П. увійшла до зони єдиної європ. валюти. 2004 в П. було проведено чемпіонат Європи з футболу.

Українці в Португалії. Масовий приїзд українців на роботу до П. припав на 1999—2003. Він був пов'язаний із вкладенням інвестицій у модернізацію інфраструктури П. у зв'язку з підготовкою до Чемпіонату Європи з футболу 2004. Ін. причинами виїзду стали: високі за укр. мірками заробітні плати, можливість легалізації, легкість виїзду, лояльне ставлення уряду П.

Більшість укр. мігрантів працювали нелегально. У січні 2001 в П. був прийнятий закон, який дозволяв іммігрантам перебувати на території країни протягом терміну дії контракту з роботодавцем. Було видано 126 901 дозвіл на легальне перебування (36 % — українцям). 2002—03 українці стали найчисельнішою спільнотою мігрантів у П., випередивши мігрантів з португаломовних країн. Загалом за різними даними в П. перебуває від 50 до 200 тис. укр. заробітчан.

Більшість українців, які приїхали до Португалії, є вихідцями переважно із зх. областей України (Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Рівненська, Волинська та Закарпатська) — 80 %, але крім них є також представники й ін. областей та АР Крим. Більшість укр. заробітчан проживають і працюють в містах і містечках П.: Авейро, Коїмбра, Фаро, Леїріа, Лісабон, Порто, Сантарем та ін. Найпоширенішим видом екон. діяльності укр. трудових мігрантів в Португалії було буд-во (90 % від заг. кількості), значно менша чисельність заробітчан була задіяна в пром-сті. На будві працювали, насамперед, чоловіки у віці від 35-ти до 55-ти років. Трудовими мігрантами частіше ставали особи із професійно-технічною або з вищою освітою (вища освіта — 60 %, середня спеціальна — 26, середня — 12 %).

Самоорганізація укр. мігрантів відбувалася у формі церк. громад та громад. об'єднань: при церкві Різдва Пресвятої Богородиці (створено 2001), Театральна студія Теотокос (2008), Академічний хор духовної музики «Подих Вічності» (2009), т-во Апостольство молитви (2009). Друкуються: журнал «Українська писанка», вістник «Голос Церкви Володимирового хрещення». Діє Школа євангелізації св. Андрія.

Серед провідних громад. орг-цій в П., що об'єднують українців, є: Спілка українців Португалії (червень 2003, об'єднує бл. 1200 членів, голова — П.Садоха, на всій території Португалії, включаючи о-в Мадейра, відкрито 12 осередків і 7 укр. суботніх шкіл); Асоціація українців Португалії «Собор» (2003, об'єднує бл. 120 членів, голова — О.Гуцько); Спілка українців Алгарве (голова — Н.Дмитрук, понад 30 членів). Громад. об'єднання українців вбачають своїм завданням сприяння забезпеченню належних умов перебування укр. громадян у П., збереження та розвиток нац. ідентичності, традицій тощо. Характерна риса укр. громади в П. — екон. та політ. активність. Громада вже стала реальною силою, яка не тільки об'єднує українців, але і все активніше виявляє себе у громад. житті П., відстоюючи права та інтереси співвітчизників, забезпечуючи їхні соціально-культ. запити та піклуючись про збереження нац. ідентичності. Численні культ. заходи, що проводяться в Лісабоні та ін. містах П. за ініціативою громади, характеризуються високим рівнем організованості, чіткою національно-патріотичною спрямованістю.

Задля збереження укр. мови та к-ри здійснюється організація роботи укр. суботніх шкіл. Відомими серед них є: «Оберіг», «Дивосвіт», «Родина», Укр. недільна школа ім. Т.Шевченка, Перша слов'ян. школа та ін. 2006—07 за сприяння МЗС України посольством України в Португалії передані школам підручники, які були виділені Мін-вом освіти та науки України. Усього за підсумками 2009/10 навч. р. було атестовано 629 учнів.

Кер-во громад. об'єднань приділяє велику увагу питанням діяльності укр. ЗМІ у П. Спілка українців Португалії щомісяця видає інформаційний вістник укр. мовою «Українці в Португалії». Проблеми укр. громади висвітлюються в комерційних виданнях, які виходять рос. та частково укр. мовами (газети «Слово» та «Маяк Португалії»), а також у щоденних передачах португальської радіостанції RNA рос. та укр. мовою. У травні 2007 в регіоні Альгарве Спілкою українців у співпраці з португальським радіоклубом Пд. регіону «Rádio Clube do Sul» започатковано укр. радіопрограму «Українська хвиля».

Дипломатичні відносини між Україною і П. були встановленні 27 січня 1992. Перспектива збільшення терміну перебування українців у П. та формування укр. діаспори актуалізує проблему захисту прав та інтересів українців, налагодження зв'язків між ними та Україною. 27 березня 2003 між У. та П. була підписана угода про тимчасову міграцію громадян України для роботи в П. При посольстві України в П. було відкрито консультаційний центр для мігрантів. Крім того португальський уряд прийняв закон, за яким українець, який перебував у П. на підставі дозволу на проживання протягом 1 року, має право на возз'єднання із членами сім'ї, які проживають не в П. 7 липня 2009 в рамках проведення українсько-португальських політ. консультацій у Лісабоні було підписано Угоду між Україною та Португальською Республікою про соціальне забезпечення громадян. Угоду було підписано відповідно з домовленостями, досягнутими під час візиту Президента України В.*Ющенка* до П. в червні 2008. Положеннями угоди, зокрема, закріплюється право на отримання укр. громадянами, які легально працюють та проживають на території П., пенсій і допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, безробіттям, нещасним випадком на вир-ві, втратою годувальника, за віком, по інвалідності, за вислугу років, а також у зв'язку з материнством, народженням дитини та доглядом за дитиною до досягнення нею 3-річного віку тощо.

Літ.: *Сусак В.* Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997—2002 рр.). В кн.: Україна с сучасному світі: Матеріали конференції українських випускників програм

наукового стажування у США. Ялта, 2002; *Малиновська О.А.* Українсько-португальські міграційні зв'язки та паралелі. «Демографія та соціальна економіка», 2005, № 2; *Сарайва Ж.Э.* История Португалии. М., 2007; На роздоріжжі: Аналітичні матеріали комплексного дослідження. Львів, 2009; Навігатор українського мігранта. Львів, 2009; *Markov I. та ін.* Ukrainian Labour Migration in Europe. Lviv, 2009; *Годованська О.* Українська трудова міграція: Етнологічний аспект. «Світогляд», 2010, № 6; Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. Львів, 2010; *Baganha M. та ін.* Imigracao Ucraniana em Portugal e no sul da Europa: A Emergencia de uma ou Varias Comunidades? Lisboa, 2010; *Образцова Н.В.* Український заробітчанин у Португалії: Етносоціальний портрет. В кн.: Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць, вип. 48 (6). К., 2011.

Н.В. Образцова.

ПОРУКАВИ́ЧНЕ — податок, який збирали на свою користь представники місц. адміністрації в *Гетьманщині* від продажу нерухомості, рухомого майна, різного роду орендних операцій, а також алкогольних напоїв.

ПО́РЦІЇ, рації — натуральні й грошові збори в Рос. д-ві (у т. ч. на території укр. земель, що входили до її складу) у 18 ст. на утримання царського війська («дача на консистентів»). Збиралися у вигляді провіанту для солдатів і фуражу для коней або грошима. Їх обсяги тривалий час не були офіційно встановленими, а тому залежали від місц. умов і потреб армії. Напр., у *Гетьманщині козак* давав П. і рації вдвічі менші, ніж *посполитий.* У роки неврожаїв, стихійних лих тощо уряд інколи скасовував ці збори. 1765 вони були замінені в *Лівобережній Україні* т. зв. рубльовим окладом (по 1 *рублю* з кожного оподаткованого двору).

Літ.: *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории, т. 1. К., 1853; *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

ПОРШ Микола Володимирович (псевд. — Гордієнко; 19.10.1879—16.04.1944) — політ. і громад. діяч, економіст, публіцист. Один із теоретиків укр. соціал-демократ. руху. Н. в м. *Лубни.* Навч. в Лубенській г-зії, увійшов до укр. гімназійного гуртка, заснованого В.*Шеметом.* Під час навчання в Київ. ун-ті належав до укр. студентської громади й очолював Київ. к-т *Революційної української партії.* Разом із Д.*Антоновичем* редагував парт. час. «Праця» (*Львів*, 1904—05). Співробітничав у газ. «Селянин», провадив агітаційно-пропагандистську роботу в *Києві* та *Ніжині.* Із 1906 очолював *Українську соціал-демократичну робітничу партію.* У внутрішньопарт. дискусії із групою М.*Меленевського* П. разом з М.С.*Ткаченком* відстоював необхідність збереження принципу самостійності України та існування РУП як незалежної укр. соціал-демократ. партії. Водночас став відомим кооп. діячем, організатором кооп. т-в і спілок. Підготував і видав наукові дослідження зі статистики — «Статистика землеволодіння в 1905 р.» (1907), «Із статистики України» (1907) та ін.

Після *Лютневої революції 1917* — член Київ. губернського виконкому Ради об'єднаних громад. орг-цій, голова *Всеукраїнської ради робітничих депутатів*, член ЦК УСДРП, *Української Центральної Ради* та Малої Ради (*Комітету Української Центральної Ради*). У вересні 1917, полемізуючи під час внутрішньопарт. дискусій з В.*Винниченком* та Б.*Мартосом*, вказував на протилежність екон. інтересів України і Росії, висловлювався за політ. незалежність України.

У вересні 1917 брав участь у *Демократичній нараді* в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург)*, член Передпарламенту Росії. Із 1 листопада 1917 — ген. секретар праці, із 18 грудня 1917 — в. о. ген. секретаря військ. справ УНР. За його подданням 16 січня 1918 Мала Рада прийняла закон «Про народну армію», який регламентував осн. засади створення укр. армії на основі нар. міліції.

14 березня 1918 очолив комісію у справах товарообміну із Центр. д-вами при Раді нар. міністрів УНР, 19 квітня 1918 — голова укр. делегації на мирних переговорах із РСФРР. 23 квітня 1918 від України підписав «Господарський договір між УНР, Німеччиною і Австро-Угорщиною». За часів *Української Держави* П.*Скоропадського* займав антигетьман. позицію — став активним учасником опозиційної урядові орг-ції — *Українського національного союзу.* Був заарештований разом із С.*Петлюрою* (27 липня 1918), звільнений напередодні повстання *Директорії* УНР. Протягом 1919—20 — посол УНР у Німеччині. Ініціював створення Балтійсько-Чорномор. федерації, що ставила своєю метою об'єднання країн, яким загрожувала небезпека з боку більшовицької Росії. 18 лютого 1919 скликав в укр. посольстві в Берліні (Німеччина) українсько-литовсько-білорус. нараду, на якій поставив на обговорення низку проблем, спільних для України, Білорусі і д-в Балтики, стосовно: 1) небезпеки з боку Польщі; 2) небезпеки з боку *більшовиків*; 3) небезпеки з боку рос. реакції, яка відстоює «єдину і неділиму» Росію; 4) організації боротьби за міжнародні визнання; бажання мати спільні кордони; спільності екон., торг. інтересів та ін.

М.В. Порш.

Після відставки залишився на еміграції. Згодом відійшов від політ. діяльності і присвятив себе н.-д. роботі. У наук. працях чимало уваги приділив проблемі визиску царською Росією України та значенню останньої в екон. піднесенні *Російської імперії.* Під псевдонімом Гордієнко полемізував із П.Струве про перспективи самостійного розвитку укр. економіки. Автор перекладу на укр. мову праці К.*Маркса* «До критики політичної економії» (1923).

П. у м. Берлін.

Праці: Про автономію України, 1907; Автономія України і соціал-демократія, 1917; Україна в державному бюджеті Росії, 1918.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, кн. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998; *Галаган М.* З моїх споминів. К., 2005; *Магурчак А.* Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900—1921 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2006.

Т.С. Осташко.

«ПОРЯ́ДОК О́БЩЕЙ ПО́ЛЬЗЫ» — документ, який регламентував управління, розселення і землекористування в *Чорноморському козацькому війську.* Складений *кошовим отаманом* З.*Чепігою*, військ. суддею А.*Головатим* і

військ. писарем Т. *Котляревським*. Прийнятий 1 січня 1794.

Оголошував про формування військ. уряду з резиденцією в м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*) біля р. Кубань — у Карасунському куті. Територія Чорномор. козац. війська поділялася на 5 округів: Єкатеринодарський — навколо військ. міста, Фанагорійський — на Тамані, Бейсузький — в районі Бейсуга і Челбаса до Ачуєва, Єйський — по р. Єя з навколишньою територією, Григор'євський — з боку Кавказ. намісництва.

У сформованих військово-адм. одиницях утворювались окружні правління на чолі з полковниками на зразок *паланок Запорозької Січі*. Підпорядковувалися військ. урядові на чолі з кошовим отаманом. Гол. обов'язок полягав у підтримці бойової готовності *козаків*, нагляді за справністю зброї та «чтобы на войсковой земле за всяким делом... без военного оружия никто не дерзал, а и кто в сем ослушным окажется, на том же месте штрафовать.»

«П.о.п.» передбачав, що вся земля, за козац. звичаєм, належить війську, але водночас військ. уряд прагнув увести для *козацької старшини* привілеї та приватну власність на землю, «в отменное воздаяние» яким, «при своих хуторах сродственников и вольножелающих людей поселять дозволяется и определять их земли по штатной росписи».

У заключній частині документ зобов'язував усе населення війська бути завжди готовим дати відсіч нападам горців.

Літ.: *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их военном и гражданском быту. СПб., 1858; *Короленко П.П.* Черноморцы: Приложения. СПб., 1874; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Екатеринодар—Краснодар: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях...: Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ПОСА́Д — термін на визначення передмістя («предградья») міст Давньої Русі та середньовічної України, ремісничо-торг. частини міста. Саме слово «посад» вживається виключно в літописанні *Новгорода Великого* та Пн.-Сх. Русі, звідки й було запозичене істориками 19 ст. Південнорус. літописи знають термін «окольний город», «подол». У часи *Великого князівства Литовського* та *Речі Посполитої* в джерелах вживався термін «місто» — торгово-ремісниче поселення, часом із правами самоуправління, яке протистояло замку — осередку держ. або приватновласницької адміністрації.

П. перебував поза осн. міськ. фортифікаціями («градом») і часом мав власні укріплення полегшеного типу. П. іноді називали «подолом» завдяки його розташуванню нижче *дитинця*, який прагнули будувати на підвищенні («горі»). Осередком П. була торг. площа — торг або ринок, поблизу якого містилися заїжджі двори іногородніх та іноз. купців, котрі регулярно приїжджали до даного міста. На П. мешкали ремісники й купці. У ряді давньорус. міст на П. були й двори бояр, які звичайно мали інші двори в дитинці. На периферії П. були розташов. майстерні ремісників, чиє вир-во було пов'язане з вогнем, насамперед, ковалів і гончарів.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

ПОСА́ДНИК — 1) У *Київській Русі* — намісник князя в землях, що її складали. Уперше термін «посадник» виступає в *«Повісті временних літ»* під 977, коли у боротьбі за владу з братом *Володимиром Святославичем* київ. кн. *Ярополк Святославич* «посадив посадників своїх у Новгороді». Володимир Святославич, князюючи в Києві, посадив своїх синів (які виконували функції П.) у містах по всій підвладній йому території, при цьому округи навколо нових адміністративних центрів не збігалися з теренами *племен літописних*. А князі останніх втратили владу. Посадниками бували не лише родичі князів, а й до них *бояри*;

2) вища посадова особа в *Новгороді Великому* та Пскові (нині місто в РФ), яка обиралася міським *вічем*. Перші звістки про посадників у Новгороді починаються з легендарного Гостомисла, котрий начебто був П. у 9 ст. Наступним у вміщених у Новгород. літописах списках П. був Коснятин Добринич, який 1018 не дозволив кн. *Ярославу Мудрому* втекти за море після поразки у війні з кн. *Святополком Ярополчичем*. Історики вважають, що посадники в Новгороді з'явилися незабаром по його заснуванні в серед. 10 ст. Інститут П. був ліквідований у Новгороді 1478 внаслідок падіння боярської республіки й підкорення її вел. кн. моск. *Івану III* Васильовичу.

Літ.: *Янин В.Л.* Новгородские посадники. М., 1962.

М.Ф. Котляр.

ПОСА́ДСЬКІ ЛЮ́ДИ — соціальна категорія населення рос. *міст*, а також жителів приміських *слобід*, передмість — подолів/*посадів* (торгово-ремісничих дільниць, які перебували за межею міських укріплень) у 15—18 ст. На укр. землях категорія «посадські люди» переважно згадувалася в 2-й пол. 17 — 18 ст. у *Слобідській Україні* та, частково, *Лівобережній Україні*. У міських дільницях, де компактно проживали П.л., формувалися самоврядні територіальні спільноти з відповідними інститутами місц. самоврядування (очолювані посадником, старостою). Останні представляли інтереси П.л. у відносинах з місц. та держ. владою, а також відповідали за належне виконання визначених для даної громади повинностей і податків. У ході еволюції вказаної категорії міської людності, яка переважно включала ремісників і торгівців, з-поміж П.л. виокремилися заможні купці (звані гостями). У 18 ст. до категорії «посадські люди» вже зараховувалися лише міські низи, які в подальшому стали іменуватися заг. назвою *«міщани»*, а терміни «посад» та «посадські люди» вийшли з ужитку.

Літ.: *Смирнов П.П.* Посадские люди и их классовая борьба до середины 17 века, т. 1—2. М.—Л., 1947—48; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990; Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990.

А.О. Гурбик.

ПОСЕ́М'Я, Посейм'я — істор. регіон уздовж р. Сейм (літописна Семь; ліва прит. Десни, бас. Дніпра). Слід розрізняти «Посем'я» як суто геогр. поняття та як адм. утворення (*«волость»*) із центром

у м. *Курськ* та містами *Рильськ* і *Ольгов* (тотожне «Курському князівству»). До П. як волості не входила нижня течія Сейму з м. *Путивль.* П. (волость) із серед. 11 ст. належало *Переяславському князівству*, у 1-й пол. 12 ст. кілька разів тимчасово переходило до *Чернігівського князівства*, аж поки остаточно не закріпилося за останнім наприкінці 1150-х рр. Термін «Посем'я» не раз згадується в *Іпатіївському літописі* при описі подій 12 ст. (уперше — 1146).

Згадки в *«Повчанні» Володимира Мономаха* про «семичів» та аналіз археол. матеріалів *роменської культури* дозволяє розглядати П. як територію одного із племен, що входило до об'єднання літописних *сіверян*.

Літ.: *Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. Курск, 2005; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X—XIII вв. М., 2009.

Д.Я. Вортман.

ПОСЕСІ́ЙНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально-залежних селян у *Російській імперії* 18 — 1-й пол. 19 ст., куплених підприємцем і приписаних царським урядом до пром. закладів, і володіли ними на праві *посесії.* П.с. виникли при рос. цареві *Петрі I.* За його указом від 29 (18) січня 1721 підприємцям із дворян та купців дозволялося купувати селян для роботи на пром. підпр-вах. Виникнення П.с. пов'язане із проблемою забезпечення мануфактурного вир-ва робочими руками. В Україні праця П.с. частково використовувалася на селітряних і суконних підпр-вах, які засновувалися казною (приписування до підпр-в селян, субсидування коштами, виділення землі) і передавалися в приватні руки здебільшого купцям на певних умовах. Кількість П.с. в Україні, на відміну від Росії, була незначною. У Росії частка П.с. (разом із вотчинними) наприкінці 18 ст. становила майже 59 %. 1816 було заборонено купувати селян для роботи на пром. підпр-вах, а з 1840 почалася ліквідація посесійних відносин. Остаточно інститут П.с. було знищено під час *селянської реформи 1861.*

Літ.: *Бухина В.* К истории крепостной мануфактуры. «Исторические записки», 1950, т. 32; *Полянський Ф.* До питання про посесійну мануфактуру на Україні. «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», 1954, № 2.

Т.І. Лазанська.

ПОСЕ́СІЯ (від лат. possesio — володіння). Посесійне право — володіння людьми чи землями на певних умовах, яке надавалося пром. підприємцям у *Російській імперії* у 18 — 1-й пол. 19 ст. Підприємець не мав права відокремлювати робочу силу (*посесійних селян*) і землю від підпр-ва, до якого вони прикріплювалися. П., що виникла за указом від 18 січня 1721, на робочу силу була скасована під час ліквідації кріпосного права указами 1861 та 1863, а на володіння землями — подекуди зберігалася до 1917. Підприємства засновувалися переважно державою і передавались у відання приватним особам на особливих умовах. В гетьманській Україні, на яку поширились укази *Петра I,* право на п. мали лише дворяни і велика шляхта. Тут у п. перебували переважно селітряні та сукняні ф-ки.

П. дещо ін. характеру набула поширення в Польщі у 18 ст. і збереглася протягом 1-ї пол. 19 ст. в *Правобережній Україні* та Білорусі, приєднаних до Рос. імперії внаслідок *поділів Польщі 1772*, 1793, *1795.* Це була тимчасова або спадкова оренда приватними особами (посесорами) держ. маєтків разом із прикріпленими до них селянами. Віддавалися в П. на різні строки також поміщицькі *фільварки.* У 3-х *губерніях* Правобереж. України на 1838 на П. перебувало 404 держ. маєтки зі 150 тис. душ. Після *селянської реформи 1861* П. набула рис капіталіст. оренди земель.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Хозяйство Гетьманщины в 17—18 ст.: Судьбы фабрики и промышленности, т. 2. Одесса, 1922; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 і аграрні відносини на Україні. К., 1959; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи у с/г України. К., 1954.

Т.І. Лазанська.

ПОСМІ́ТНИЙ Макар Онисимович (19.01.1895—24.04.1973) — організатор колг. с.-г. вир-ва в УРСР. Двічі Герой Соц. Праці (1949, 1958). Засл. працівник сільс. госп-ва УРСР (1970). Н. в с. Джугастрове (нині село Іванівського р-ну Одес. обл.). 1924 з односельцями с. Джугастрове та жителями хутора Гладкого створили *товариство спільного обробітку землі* (ТСОЗ) «Червона Україна». 1929 очолив новостворену на базі ТСОЗу артіль ім. С.Будьонного (перейм. 1960 на колгосп ім. XXI з'їзду КПРС), яку перетворив на багатогалузеве госп-во, досягнення якого демонструвались на Всесоюзних госп. виставках (1939 і 1941). 1947 колгосп уперше став мільйонером. При госп-ві діяла школа передового досвіду. П. першим в Україні ініціював поширення в умовах степу агроекон. технологій (висадку полезахисних насаджень), організував вир-во на наук. основі, розвинув допоміжні промисли, зокрема й виноградну справу.

М.О. Посмітний.

Обирався до складу вищих органів держ. влади: делегатом 7—8 з'їздів рад СРСР, депутатом ВР СРСР 1-го, 4—8-го скликань, ВР УРСР 2—3-го скликань, делегатом XIX—XXIV з'їздів Компартії України, на яких був обраний членом ЦК КПУ.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

Похований у с. Розквіт Березівського р-ну Одес. області.

Тв.: В чорноморських степах. К., 1960; Торжество серпа і молота. К., 1967.

Літ.: *Вінницький С.* Чверть віку. «Україна», 1949, № 2; *Дяченко І.* Заспівувач славних починань. «Наука і життя», 1961, № 2; *Вишня О.* У Макара Онисимовича Посмітного. «Хлібороб України», 1970, № 1; *Адатовский И.* Школа Макара Посмитного. «Радуга», 1979, № 12; *Божко О.* «Ветеран колективізації». «Хлібороб України», 1985, № 2.

С.С. Падалка.

ПОСО́ЛЬСЬКИЙ ПРИКА́З — центр. орган держ. управління Росії серед. 16 — поч. 18 ст., гол. прерогативою якого були організація і здійснення зовнішньополіт. зносин. Утворений 1549 (за ін. даними, 1556 або 1565). Первісно існував у формі «похідної канцелярії» монарха. Із поч. 17 ст. коло функціональних обов'язків П.п. постійно розширювалося. П.п. здійснював усі дипломатичні контакти Рос. д-ви з іноз. правителями: видавав грамоти для виїзду із країни як підданим *царя*, так й іноземцям; завідував іноземцями, які проживали в Росії, проводив судочин-

ства за їхніми позовами на місц. жителів, а також приймав до розгляду справи за позовами останніх на них; керував поштовими справами. У його віданні перебували також усі справи, пов'язані з управлінням *донськими козаками* й татарами, які перебували на службі у царя. Пізніше до прерогатив П.п. було зараховано організацію і проведення придворних церемоній та урочистостей; управління Великорос., Литов., Смоленським, Новгород., Устюжським, Владимирським, Галицьким, тимчасово — Поляничним і Панським — приказами; контроль за фінансовими зборами в деяких рос. містах; управління розташованими поблизу *Москви* монастирями; провадження судочинства й виконання розправ над перекладачами та піддячими приказу, а також представниками окремих родин тощо. До серед. 17 ст. на чолі П.п. стояли дяки, згодом — думні дяки, окольничі та бояри. Найвідомішими з-поміж начальників П.п. були І.Висковатий, П.Салтиков, А.*Ордін-Нащокін*, А.*Матвєєв*, кн. В.*Голіцин*, О.Українцев. У структурі П.п. існував поділ на окремі відділи — «повиття», очолювані дяками й піддячими. У серед. 17 в межах П.п. перебувала канцелярія «малоросійських справ», на основі якої 1663 було утворено *Малоросійський приказ*, що і надалі був у підпорядкуванні П.п. Нерідко начальник П.п. одночасно був і головою Малоросійського приказу. Із поч. 18 ст. поруч із П.п. функціонувала Посольська канцелярія в *Санкт-Петербурзі*. П.п. припинив свою діяльність у сфері зовн. політики 1717 після заснування Колегії закордонних справ; остаточно ліквідований 1720. У структурі П.п. існував архів, справи з якого збереглися найкраще з-поміж усіх ін. тогочасних держ. установ, згодом були включені в архів Колегії закордонних справ і нині служать цінними *джерелами історичними*, у т. ч. з історії України 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.

Літ.: *Белокуров С.А.* О посольском приказе. М., 1906; *Веселовский С.В.* Приказный строй управления Московского государства. К., 1912; *Ерошкин Н.П.* Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. М., 1960; *Рогожин Н.М.* У государевых дел быть указано... М., 2002; *Його ж.* Посольский приказ: Колыбель российской демократии. М., 2003.

В.М. Горобець.

ПОСО́ШНЕ ОПОДАТКУВА́ННЯ — оподаткування земельної одиниці — сохи (становила кілька сотень десятин землі) — в Росії 16—17 ст. «Посощина» також була відома у деяких землях *Великого князівства Литовського* і, як правило, надходила до великокнязівського скарбу. В Україні П.о. було зафіксоване джерелами в Чернігово-Сіверщині та Пинщині. Як держ. поземельний податок П.о. проіснувало на території Росії до 1679, коли було замінене подвірним оподаткуванням.

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОСПІ́ЛЬСТВО, поспольство — простий народ, податне населення, рідше — *чернь*, міська громада в Україні 14—18 ст. Як правило, відокремлювалося урядом від привілейованих *станів*: *шляхти*, *духовенства*, *дворянства*, нерідко — козацтва. Із 2-ї пол. 18 ст. П. називали переважно селян. (Див. також *Посполиті*.)

Літ.: Грамоти XIV ст. К., 1974; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

ПОСПОЛИ́ТЕ РУ́ШЕННЯ («pospolite ruszenie») — заг. шляхетське ополчення, тобто земська оборона, яке формувалося за територіальним принципом у *Королівстві Польському* і *Великому князівстві Литовському*. Традиційно походило із середньовічного рицарства, уперше було унормоване статутами і привілеями польс. короля *Казимира III* Великого, у подальшому порядок його скликання дещо змінювався. Спочатку підставою для скликання П.р. були рішення *шляхетських сеймиків*, а з кінця 15 ст. — сеймів, які могли встановлювати певні норми у формуванні цього війська. Так, 1502 новогрудський сейм ВКЛ вперше визначив, що кожен шляхтич має вивести із собою у похід одного вояка від «служби» (2—5-ти сел. *димів*). З утворенням *Речі Посполитої* 1569 П.р. мало скликатися на підставі ухвали *вального сейму*, ця норма внесена в *Статути Великого князівства Литовського*. На підставі ухвал вальних сеймів король розсилав спец. універсали («віці») по *землях* і *воєводствах* про виступ у похід, зазвичай функції воєначальників виконували гетьмани коронний та литовський. Формально до П.р. міг бути закликаний кожен власник землі на праві умовного держання, але часом до нього залучали й *міщан*-землевласників. Оскільки *магнати* мали свої війська, то П.р. формувалося лише із середньої та дрібної *шляхти*, котра йшла в похід із великою кількістю слуг (див. *Пахолок*). Чисельність П.р. коливалася, Королівство Польське та ВКЛ могли виставити по кількадесят тисяч ополченців, не рахуючи слуг та ін. (т. зв. «лужна челядь»). Найчастіше скликали П.р. з кількох воєводств, і дуже рідко — у масштабах усієї д-ви, бо воно розглядалося як останній резерв і могло використовуватися тільки в межах держ. кордонів. За ухиляння від участі в П.р. конфісковувалися шляхетські маєтності. У разі закордонного походу рицарству з П.р. належали спец. відшкодування за втрати, д-ва мала викупати їх із полону. У 14 — серед. 15 ст. П.р. було ефективною мілітарною силою, але з часом стали виявлятися ознаки його кризи, зумовленої втратою шляхтою характеру рицарства — вона дедалі більше займалася госпвом, — а також змінами у військ. тактиці, де все більшу й більшу роль відігравала піхота, поширенням вогнепальної зброї. Боєздатність П.р. постійно падала, після *Берестецької битви 1651* воно навіть відмовило польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза в переслідуванні укр. армії, що відступала. Останній раз П.р. було скликане в загальнодерж. мас-

штабах 1655—57 і 1672, а в подальшому воно існувало переважно на папері.

Літ.: *Bardach J. та ін.* Historia Państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1977; Polska XVII wieku: Państwo—Spoleczenstwo—Kultura. Warszawa, 1977; *Саганович Г.М.* Войска Вялікага княства Літоўскага у XVI—XVII ст. Мінск, 1994.

Ю.А. Мицик.

ПОСПОЛИ́ТІ (від польс. pospolity — звичайний, простий) — заг. назва селян, *міщан*, *підсусідків* та ін. соціальних прошарків і груп в Україні 14—18 ст. Із розвитком товарно-грошових відносин і виділенням міщан та *купецтва* в окремі *стани* ця назва поступово закріплюється лише за *селянством*. Царський уряд і місц. адміністрація законодавчо унеможливили перехід з одного стану до іншого. Юридично П. не мали права власності на землю. Подібне значення мав термін «*поспільство*» — простий народ.

Літ.: Грамоти XIV ст. К., 1974; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. К., 1992; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

ПОСТА́В (штука, косяк) — міра довжини для виміру великих відрізків сукна. Назва походить від великого сувою «поставу» — привізної з-за кордону тканини визначеної довжини, яку стали використовувати як одиницю виміру. Довжина міри не була сталою, коливалася в межах 20—80 *ліктів*.

Літ.: *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. М., 1975; Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ПОСТГЕНОЦИ́ДНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — поняття, запроваджене Дж.-Е.*Мейсом* у статті «Ваші мертві вибрали мене...», опублікованій газ. «День» (*Київ*) 12 лютого 2003. Перераховуючи всі види масових репресій, застосованих компартійно-рад. центром щодо України з метою подолання можливого сепаратизму, автор вказав: поза межами зх. областей (радянізація яких почалася тільки 1939—40 й була перервана війною) *нація українська* втратила консенсус щодо власної *ідентичності національної*, історії і культ. цінностей. Із цього випливали два висновки: 1) 1991 відбулося унезалежнення передіснуючої рад. д-ви; 2) люди в посткомуніст. Україні не мають спільних нац. цінностей і спільного розуміння того, ким вони є.

Важливим кроком в усвідомленні минулого став Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» від 28 листопада 2006, в якому ця трагедія визнається актом *геноциду* укр. народу. Однак ще й досі в укр. susп-ві відсутній консенсус щодо визначення *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* актом геноциду. Це пов'язане, по-перше, з недостатнім знанням того, яких форм набував масовий терор під час *колективізації сільського господарства в УСРР*. По-друге, важкі питання історії радянської доби вийшли на передній план у міжпарт. боротьбі, і кожна сторона намагається інтерпретувати їх, виходячи із власних політичних інтересів.

С.В. Кульчицький.

ПОСТЕРНА́К Степан Пилипович (27.04.1885—19.01.1938) — педагог, історик освітнього руху та бібліотечної справи в Україні, бібліограф, бібліотекознавець, громад. діяч, перший директор Всенар. б-ки України при ВУАН. Н. в с. Степанівка Ніжинського пов. на Чернігівщині в сім'ї дяка. Освіту здобув у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* та на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту, який закінчив 1911. Працював викладачем історії і рос. мови в Тихорецькому, а потім — у Таганрозькому комерційному уч-щі. Після *Лютневої революції 1917* був обраний до складу виконкому Таганрозької ради робітн. і сел. депутатів. У грудні 1917 повернувся в Україну, де продовжував пед. діяльність (працював на курсах підготовки вчителів, у Комісаріаті у справах Київ. шкільного округу, у Київ. губернському комісаріаті нар. освіти, у шкільному відділі Наркомосу України, у Київському та Черкаському ін-тах нар. освіти та ін.). Із 1921 діяльність П. тісно пов'язана з ВУАН (керівник секції історії освіти Пед. комісії, керівник Комісії для складання енциклопедичного словника, заст. голови *Бібліографічної комісії при ВУАН*, член Комісії краєзнавства, член Ради ВУАН). Із 28 березня 1922 — член та заст. голови Тимчасового к-ту для заснування Всенар. б-ки України, 26 березня 1923 обраний її директором, працював на цій посаді до листопада 1929. П. був також головою Н.-д. комісії бібліотекознавства, редактором «Бібліотечних збірників» Всенар. б-ки України і час. «Бібліотекознавство та бібліографія». Автор книг «Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр.» (К., 1920), «Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук» (К., 1923), «За принцип коллективного авторства» (М., 1935), багатьох статей з теорії бібліографії та бібліотекознавства, вміщених у збірниках і журналах за 1917—28.

18 жовтня 1929 був заарештований. Звинувачений у приналежності до *«Спілки визволення України»* та «Братства української державності». Через відсутність доказів його справу 20 травня 1930 було закрито.

Вдруге П. був заарештований 30 грудня 1937 за участь у нібито «антирадянських терористичних організаціях» і вже наступного дня без будь-якого попереднього слідства засуджений «трійкою» при Київ. обласному управлінні НКВС УРСР до смертної кари. Страчений.

Реабілітований посмертно у квітні 1989.

Літ.: Історія Академії наук України: 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; *Телячий Ю.В.* Степан Постернак і його вклад в розбудову національної освіти в період української державності (1917—1920 рр.). В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події. факти, вип. 7. К., 1997; Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; *Ковальчук Г.І.* Репресовані директори ВБУ. В кн.: Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, вип. 1. К., 1998; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920). «Історія в школі», 1999, № 1—2; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 52; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 5729.

Г.В. Стрельський.

С.П. Постернак. Замальовка Н.В. Піскорської.

П.П. Постишев.

ПО́СТИШЕВ Павло Петрович (18(06).09.1887—26.02.1939) — парт. діяч. Н. в м. Іваново-Вознесенськ (нині м. Іваново, РФ) у сім'ї текстильника. Від 1904 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*), учасник революц. подій. 1908 засуджений на 5 років тюрми, 1912 висланий на довічне поселення в Іркутську губ. 1914—17 — член Іркутського бюро РСДРП(б), керував профспілкою металістів. Із березня 1917 — депутат, від серпня 1917 — заст. голови Іркутської ради робітн. і солдатських депутатів, голова Центр. бюро Ради профспілок. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* із грудня 1917 — член Іркутського військово-революц. к-ту, організатор загонів *Червоної гвардії.* 1918 — голова революц. трибуналу, член Далекосх. РНК у Хабаровську (нині місто в РФ). Упродовж 1918—20 брав участь у підпільній роботі на Далекому Сході Росії, керував партизан. загонами Приамурського краю. 1920 — уповноважений ЦК РКП(б) по Хабаровському краю, 1921—22 займав відповідальні посади в рад. органах на Далекому Сх. Імовірно, що на прохання дружини, Т.Постоловської, яка народилася в *Київській губернії*, просився на роботу до України. 1923 приїхав до *Києва* на посаду завідувача організаційно-інструкторського відділу Київ. окружного к-ту КП(б)У. 1924—25 — секретар Київ. губернського, потім — окружного к-ту КП(б)У. Відверто демонстрував свою прихильність до ген. секретаря ЦК КП(б)У Л.*Кагановича*, якого призначив на цю посаду Й.*Сталін.* У листопаді 1926 отримав від Л.Кагановича призначення на посаду 1-го секретаря столичного Харків. окружного к-ту КП(б)У. Незабаром був обраний на цю посаду, неухильно втілюючи усі настанови Й.Сталіна та Л.Кагановича. Підтримав Л.Кагановича у внутрішньопарт. боротьбі проти Л.*Троцького*, Г.*Зінов'єва*, Л.Камєнєва, виступав проти будь-яких намагань респ. керівників України обмежити адм. вплив Л.Кагановича.

Із липня 1930 П. працював в апараті ЦК ВКП(б), невдовзі (13 липня 1930) став секретарем ЦК ВКП(б). У листопаді 1932 очолив діяльність надзвичайної хлібозаготівельної комісії, що працювала у Поволжі (РСФРР). У грудні 1932 працював на чолі надзвичайної хлібозаготівельної комісії в *Дніпропетровській області.* У січні 1933 призначений секретарем ЦК КП(б)У. Це був прецедент у рад. управлінській системі: 2-й секретар ЦК КП(б)У, який був одночасно секретарем ЦК ВКП(б), контролював діяльність респ. керівників, зокрема — ген. секретаря ЦК КП(б)У С.*Косіора.* П. координував діяльність партійно-рад. структур під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР,* одночасно, за завданням Й.Сталіна і Л.Кагановича, розпочав шалену критику т. зв. укр. бурж. націоналізму та його «агентів» в особі М.*Скрипника* й ін. діячів КП(б)У. Дії П. спрямовував безпосередньо Й.Сталін, упродовж 1933—36 П. залишався «оком» та «рупором» Й.Сталіна в Україні. Відповідно до традицій пануючої політ. к-ри в УСРР/УРСР формувався культ особи П., який ходив у вишиванці, нібито піклувався долею дітей, відродив свято новорічної ялинки. Насправді П. ініціював або підтримував політ. репресії та фальсифіковані суд. процеси проти колиш. діячів укр. нац. руху. За офіц. демагогічними заявами про продовження українізації та бурхливий розвиток укр. к-ри «на радянській основі» ховалися суто поліцейські репресивні акції проти укр. інтелігенції та Церкви. Восени 1936 П. за допомогою голови НКВС УСРР В.*Балицького* вирішив скомпрометувати частину респ. керівників в очах Й.Сталіна. У *Москві* за їхньої участі готувалися матеріали проти голови РНК УРСР П.*Любченка* та ін. керівників. Але в листопаді 1936 в оточенні П. в Києві було проведено широкомасштабні арешти т. зв. колиш. троцькістів. Після приїзду до Києва Л.Кагановича, який висловив політ. недовіру П., його зняли з посади секретаря ЦК КП(б)У та відправили керувати Куйбишевським обкомом ВКП(б) (березень 1937).

П. було заарештовано в лютому 1938, звинувачено у шпигунстві на користь Японії, кер-ві «правотроцькістським блоком» в Україні, організації антирад. змови. 26 лютого 1939 Військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до смерті. Страчений того ж дня.

Реабілітований 1 червня 1955.

Літ.: *Ривош Э.Ю.* П.П. Постышев (биографический очерк). М., 1962; *Марягин Г.А.* Постышев. М., 1965; *Волковинский В.Н.* Павел Петрович Постышев. К., 1987; *Дмитриев Ю.* Революционный трибунал: Павел Постышев: Воспоминания, выступления, письма. М., 1987; *Такер Р.* Сталин у власти: История и личность: 1928—1941. М., 1997; *Исаев В.* Соратник Сталина. М., 1999; *Єфименко Г.Г.* Зміни у національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938). «УІЖ», 2000, № 2.

В.М. Волковинський, В.Ю. Васильєв.

ПОСТІ́ЙНА КОМІ́СІЯ ДЛЯ СКЛАДА́ННЯ ІСТОРИ́ЧНО-ГЕОГРАФІ́ЧНОГО СЛОВНИКА́ УКРАЇ́НСЬКИХ ЗЕМЕ́ЛЬ ВСЕУКРАЇ́НСЬКОЇ АКАДЕ́МІЇ НА-У́К, Історично-географічна комісія ВУАН, Комісія Історично-географічного словника ВУАН — науково-дослідна установа при 1-му (Історично-філол.) відділі ВУАН (із 1931 — при Історичному циклі 2-го (Соціально-екон.) відділу ВУАН). Її метою було комплексне вивчення істор. географії України та укладання Історично-геогр. словника укр. земель.

Створена 16 грудня 1918. Голова (із березня 1919) — проф. О.*Грушевський*, секретар — Й.*Гермайзе*, штатними співробітниками в різний час працювали О.*Баранович*, І.*Каманін*, К.*Лазаревська*, М.М.*Ткаченко*, Г.*Шамрай*, нештатними — О.*Андріяшев*, С.*Глушко*, О.*Грушевська*, В.*Євфимовський*, М.Жданович, С.*Шамрай*, В.*Юркевич* та ін. До праці залучались також краєзнавці з місць, зокрема І.Д.*Бойко*, Ю.*Виноградський* та ін.

Члени комісії збирали матеріали історично-геогр. змісту, складали статті словникового характеру, готували історично-геогр. описи окремих регіонів України, зокрема Полтавщини, Чернігівщини, Донбасу, *Холмщини*, *Галичини.* Комісія видавала «Історично-географічний збірник» (4 т., 1927—31). Ліквідована 1933 під час реорганізації ВУАН разом з ін. істор. установами.

Бібліогр.: *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927—1931: Бібліографічний покажчик. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 2. К., 1993.

Літ.: Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; Історія Національної академії наук України: 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Варава Т.* З історії словникових комісій Української академії наук (за документами держархівів України та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). В кн.: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство, вип. 1. К., 1999; *Її ж.* Структура, персональний склад і діяльність словникових комісій УАН—ВУАН (1918—1931) (за документами національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України, вип. 10. К., 2005.

О.В. Юркова.

ПОСТІНДУСТРІА́ЛЬНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО. Термін «постіндустріальне суспільство» був уведений до наук. обігу 1974 амер. політологом Д.Беллом. На його думку, сусп-во досягає постіндустріальної стадії розвитку, коли трансформуються основи його вироб. діяльності, тобто замість сфери матеріального пром. і с.-г. вир-ва під впливом науково-тех. прогресу пріоритетною стає сфера інформаційного обміну та широкого надання різноманітних послуг. Соціолог А.Тоффлер назвав цей період в історії людства, який розпочався приблизно в 2-й пол. 1970-х рр., «футурошоком». Тобто таким станом свідомості, коли вона не встигає пристосовуватися до миттєвої швидкості радикальних змін. Одним із фундаторів ідеї «постіндустріального суспільства» є В.*Вернадський*, який розробив теорію ноосфери як результату людської істор. діяльності. *Філософія історії* стоїть на позиціях, що ідея «постіндустріального суспільства» кореспондується з уявленнями давньогрец. філософів про «золотий вік» історії. Цей напрям тлумачення терміна «постіндустріальне суспільство» пов'язаний з утопічними соціальними вченнями. У 2-й пол. 20 ст. поширювалися уявлення про «межі розвитку», зумовлені дефіцитом планетарних і людських ресурсів, та про «сталий розвиток». На думку соціальних філософів, гармонійний сталий розвиток має забезпечити постіндустріальний уклад економіки.

Концепція «постіндустріального суспільства» як результат міждисциплінарних досліджень істориків, філософів, соціологів, політологів розробляється донині. Відповідно до її уявлень всесвітня історія умовно поділяється на: 1) доіндустріальну стадію розвитку, коли мускульна сила людини і тварин була визначальним фактором вир-ва; 2) індустріальну, коли спочатку парова, а потім електрична техніка стала осн. продуктивною силою; 3) постіндустріальну стадію розвитку, пов'язану з перетворенням на гол. вироб. силу людського розуму, в результаті чого, зокрема, відбувається стрімкий розвиток нанотехнологій.

П.с. властиве широке використання інформації в різних сферах сусп. відносин. Упродовж 1990-х рр. втіленням цієї тенденції стала всесвітня комп'ютерна мережа Інтернет. Ознакою П.с. є *урбанізація*, завдяки якій 2010 вперше в людській історії в глобальному масштабі кількість мешканців міст перевищила кількість жителів сіл.

Історично нерівномірний розвиток різних країн, регіонів, *цивілізацій* є причиною суперечливого розвитку П.с. Провідні індустріальні країни займають провідні позиції в розвиткові новітніх технологій, починаючи від генної інженерії і до комп'ютерного дизайну. Проявом розвитку П.с. став перехід 1984 Нью-Йоркської біржі на систему електронних торгів. На поч. 21 ст. масштабною стала практика використання роботів, а також суперпотужних комп'ютерів із метою обслуговування фінансового ринку акцій. Однак виключення людини із процесу прийняття тактичних і стратегічних рішень підвищує ступінь ризиків та вносить дисбаланс у сусп. розвиток. Свідченням цього стала світ. екон. криза 2008—10. Унаслідок цього «зразкова» постіндустріальна д-ва, якою на межі 20—21 ст. стали США, почала активно підтримувати індустріальні сектори економіки. Більшість країн світу, включно з Україною, перебувають на стадії індустріального або аграрно-індустріального суспільно-істор. розвитку.

Становлення глобального П.с. ускладнюється екологічною кризою, загостренням боротьби за перерозподіл невідтворюваних природних ресурсів, демографічним вибухом у найбідніших країнах світу. Ключовим питанням залишається використання енергетичної сировини індустріальної епохи — вугілля, нафти та газу. Внаслідок цього енергетична основа інформаційного П.с. залишається обмеженою ресурсним потенціалом. Дефіцит енергетичних ресурсів автоматично повертає «постіндустріальне суспільство» до попередніх етапів істор. розвитку.

У 1-му десятилітті 21 ст. тривав процес регіональної диференціації різних моделей сусп. розвитку. Тому термін «постіндустріальне суспільство» залишається інтелектуальним інструментом футурологів, заклопотаних пошуком моделей гармонізації міжреліг., міжцивілізаційних, міждерж. відносин та подолання кризових явищ.

Літ.: *Кремень В.Г. та ін.* Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. К., 1996; *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. М., 1999; *Тоффлер А.* Футурошок. СПб., 1997; *Хоникат Дж.* Использование Интернет. К., 1998; *Тоффлер А.* Нова парадигма влади: Знання. Багатство. Сила. К., 2008.

А.Ю. Мартинов.

ПОСТМОДЕРНІ́ЗМ В ІСТОРИ́ЧНІЙ НАУ́ЦІ — зміни у світобаченні, методології істор. пізнання, тематиці істор. досліджень під впливом широкої культ. течії, яка охопила в останні десятиріччя 20 ст. філософію, естетику, мист-во й науку. Постмодернізм виник як художнє явище в серед. 1950-х рр. у США в арх-рі, скульптурі й живописі, а потім швидко поширився на літературу, муз. мист-во й науку. Постмодерністський умонастрій відображає розчарування в ідеалах і цінностях *Відродження* і Просвітництва (див. *Просвітництва доба*) з їх вірою в прогрес, розум, безмежність людських можливостей, стверджує свідому орієнтацію на еклектичність, мозаїчність, іронічність, ігровий стиль, пародійне переосмислення традицій, подолання меж між мист-вом та повсякденним життям. У буквальному сенсі постмодернізм — це те, що слідує за сучасною епохою (модернізмом) і пов'язане з осмисленням стильових змін у світ. худож. к-рі. Термін «постмодернізм» уперше було вжито в праці Р.Панвіца «Криза європейської культури» (1914). 1934 літературознавець

Ф. де Онис використав його для окреслення поетичної реакції на модернізм («Антологія іспанської та латиноамериканської поезії»). А.Дж.*Тойнбі* в праці «Дослідження історії» (1947) надав йому культурологічного сенсу, поєднавши з кінцем зх. панування в релігії та к-рі. Х.Кокс у 1970-ті рр. запровадив його до теології. Зх. політологи (Ю.Габермас, З.Бауман, Д.Белл) трактують його як культ. підсумок неоконсерватизму і символ *постіндустріального суспільства*, що виразився в тотальному конформізмі. У політ. к-рі — це розвиток форм постутопічної політ. думки, у філософії — торжество постметафізики, пострaціоналізму, постемпіризму, в етиці — постгуманізму, моральної амбівалентності людини, у мист-ві — стиль повернення до краси як реальності. Популярність цей термін здобув завдяки Ч.Дженксу та його книзі «Мова архітектури постмодернізму» (1977).

Проте постмодернізм як інтелектуальне явище спирається на здобутки новочасної науки, пов'язаної з дослідженням процесів пізнання і мислення. Для його становлення велике значення мало різнобічне осмислення ніцшеанства, марксизму і фрейдизму. Драматичні колізії сусп. розвитку у 20 ст., нові наук. відкриття спричинили «крах світогляду», заснованого на ідеї прогресу, спонукали вчених до аналізу фундаментальних підстав людського мислення і соціальної практики, що поклав початок «ери невизначеності» і «народження нового світу» (Ж.Рюс). Дослідження амер. наукознавців серед. 20 ст. привели до появи «постнекласичного наукового мислення» (Т.Кун, С.Тулмін, П.Фейєрабенд, І.Лакатос), за яким наук. знання набуло «парадигмального» статусу й було знято проблему «наукової істини». Здобутки мовознавців у вивченні і функціонуванні мови, що отримали назву «лінгвістичного звороту», довели, що мова в житті людей виконує подвійну роль — дає змогу пізнавати світ і, водночас, спотворює його. У 1960—70-ті рр. зусиллями переважно франц. філософів і літературознавців було створено теор. підставу постмодернізму — постструктуралізм (Ж.Дерріда, Ж.Лакан, М.Фуко, Ж.Бодріяр, Р.Барт, Ф.Ліотар, Ж.Делюз, Ю.Кристєва, Єльська школа), який орієнтував дослідників на семіотичне трактування реального світу, відкинув об'єктивність, логічність і верифікованість наук. пізнання, суб'єктивізував і релятивізував знання як таке, відкинув т. зв. метаоповіді — заг. теорії розвитку сусп-ва. Одночасно було запропоновано метод пізнання — «деконструкцію», який полягає в «декодуванні» смислів, вкладених автором у свій текст.

Філософські узагальнення ситуації постмодерну кінця 20 ст. подав амер. соціальний філософ Ф.Джеймсон («Постмодернізм або культурна логіка пізнього капіталізму», 1991), який нерозривно поєднав епістемологічні операції здобуття й представлення знання з історично-культ. обставинами буття їх творця. Постмодерністське мислення характеризується неможливістю представлення цілісної картини світу як такої, оскільки вона завжди обмежена образом, що сформувався в минулому або поширений у даний час. Ф.Джеймсон визначив 5 категорій, які складають комплекс інтерпретативних операцій у процесі пізнання: історія, текст, оповідь, тотальність і репрезентація. Історія завжди служить смисловим виміром теперішнього, фрагментаризуючи його внаслідок соціального досвіду і позиції різних індивідів, створює неподоланні рамки — обрії та форми нашого теперішнього знання. Текст (будь-яка людська репрезентація є текстом) виступає структуралістським феноменом, який можна вважати оповіддю (нарацією), що зводить в одне ціле історичне та соціальне у свідомості суб'єкта й дає йому можливість об'єктивізувати свою суб'єктивність у рамках доступного семантичного і семіотичного поля (дискурсу). Оповідь виступає гол. функцією людського мислення і є наскрізь історичною. Соціальна тотальність надає повну визначеність усім індивідуальним репрезентаціям, немислимим без соціального середовища. Підхід, заданий таким тлумаченням пізнання і мислення, накреслив епістемологічний шлях пізнання минулого: деконструкцію історичності та соціальності, представленої в усіх текстах (документах, творах, виступах, матеріальних пам'ятках тощо), і реконструкцію деконструкції в нових умовах суб'єктивності, що в підсумку дає нове, глибше знання про минуле. Водночас цей підхід підкреслює релятивність отриманого знання, зумовленого історично-соціальними обставинами його творця. Звідси випливає найважливіше положення постмодернізму про нетотожність тексту і ненадійність знання, що отримується з допомогою мови, а значить, як наслідок, — проблематичність тієї картини дійсності — епістеми (за М.Фуко), що існує в ту чи ін. істор. епоху й у різних мовно-культ. середовищах. А весь сучасний світ складається із «симулякрів» (знань, що втратили зв'язок із соціальною реальністю), котрі не мають підстав у жодній реальності, окрім власної, і творять штучний світ самоспівводносних знаків. Епістемологія постмодернізму ґрунтується на кількох гол. положеннях: дефундаменталізмі — відмові від пошуків основоположних підстав буття і знань; фрагментарності як способі представлення будь-яких знань, що відносно наближені до реальності тільки в конкретній істор. та культ. ситуації, і плюралістичні; конструктивізмі — способі представлення світу в певних соціальних і лінгвістичних конструкціях, визначених конкретними соціальними процесами, ідеологічним вибором учасників й структурою владних відносин. У галузі науки постмодернізм на зміну детермінізму, універсальності, визначеності й спрямованості розвитку запроваджує категорії нелінійності, невизначеності, багатоваріантності. У ній відбувається примирення із плюралістичною природою світу та її неминучим наслідком — амбівалентністю й випадковістю людського існування.

Методологічні висновки, що випливали з постмодерністського підходу, є водночас оптимістичними та песимістичними для *історичної науки*. Наскрізь істор. характер постмодерністського бачення світу створював сприятливі можливості для глибшого проникнення у свідомість людей минулого й визначав цю свідомість гол. рушієм сусп. практики. З другого боку, різке зростання

усвідомлення суб'єктивності інтерпретації дослідником істор. явищ зближувало історіографію з літ. і худож. творчістю. Це дало підстави низці зх. істориків вважати історію особливим жанром літ. творчості. Такі ідеї одним із перших розвинув амер. дослідник Х.Вайт у праці «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX ст.» (1973), де він показав, що в процесі створення істор. тексту (нарації) історики залежать від 4-х гол. літ. тропів — метафори, метонімії, синекдохи та іронії. На його думку, історії властива несувальна описовість, яка проявляється на рівні «організації» істор. матеріалу з допомогою побудови сюжету, що, у свою чергу, через властивості мови обмежений «фабулою», «формальним аргументом» та «ідеологічною імплікацією». Але в цілому весь процес історіописання є наскрізь суб'єктивною творчістю історика, залежного від власного світогляду і соціально-культ. середовища.

Під впливом постмодерну в 1980—90-ті рр. на Заході народилася «нова філософія історії», або «наративна філософія історії», до творення якої спричинилися: голландець Ф.Анкерсміт, англійці Л.Стоун, Г.Келлнер, француз Л.Мінк, німець Й.Рюзен та багато ін. Для неї характерне «розтягнення» процедури нарації на весь процес пізнання і внаслідок цього — крайня релятивізація істор. знань, які увляються їм прихованими структурами людського розуму. Постмодерністи висувають 3 гол. постулати стосовно історії: 1) жодне минуле не може перетворитися на дискурс — усяка історія є результатом конструювання дискурсу згідно з поширеними стандартами; 2) відкидання будь-якої сцієнтистської методології, оскільки йдеться в сутності про роботу виключно з «текстами», і запровадження на її місце герменевтики (декодування значень понять і термінів); 3) історіографія реконструює не минулу дійсність, а лише способи її презентації, і, тим самим, усувається опозиція між історією і літературою та мист-вом (історик «винаходить» історію, а літератор — «вигадує»). Наративістська модель істор. дискурсу спрямована не на пошук і пояснення реалій минулого, а на розгадування «кодів» авторів минулих текстів (джерел), пристосування мовно-культ. світу минулих часів до мовно-культ. умов теперішнього. Здійснити таке «дешифрування» текстів здатен тільки фахівець.

Проте крайня релятивізація істор. пізнання та істор. знань не знайшла широкої підтримки серед істориків-практиків (найбільших успіхів наративісти досягли в історіографічних дослідженнях, де йшлося про деконструкцію поглядів істориків), наразилася на критичний опір з їхнього боку. Проти побудов «наративістів» виступило чимало відомих учених, які заперечили «фіктивність» істор. знань, апелюючи до істор. факту як віддображення минулої реальності (Е.Гобсбаум, Р.Шартьє, Д.Іггерс, Р.Еванс, О.Ексле та ін.). Брит. історик Р.Еванс 1997 опублікував полемічну роботу «На захист історії», в якій стверджував, що факти минулої реальності існували поза істориком й останній, незважаючи на всі суб'єктивні перешкоди, здатен наблизитися до їх розуміння та пояснення. Із цього погляду «постмодерністський виклик» є своєчасним і гострим нагадуванням історикам про відповідальність своєї праці, а не скасуванням істор. науки як такої.

Постмодерністські епістемологічні крайнощі не здобули підтримки фахового цеху істориків, але справили глибокий вплив на зміну тематики й методології досліджень минулого. Теор. настанови постмодернізму щодо соціальних досліджень змусили багатьох істориків змінити ракурс своїх студій, зробивши наголос на вивченні індивідуальної та колективної свідомості, повсякденності й локальності, процесів соціального конструювання реальності, зокрема його лінгвістичних аспектів, культ. проявів і вкоріненості людини в тій чи ін. культ. ситуації.

Результатом таких змін стали виникнення й розвиток низки нових течій у сучасній світ. історіографії. Особливо помітну роль у переорієнтації істор. студій відіграв «антропологічний зворот» (часом вживається термін «культурно-антропологічний зворот»), що висунув на перший план вивчення культ. механізму соціальної взаємодії в різні часи і в різних спільнотах із наголосом на розрізненні між тим, як «історія робиться», як відображується у свідомості сучасників та істор. документах, і тим, як вона реконструюється істориком. Це спричинило зміну об'єкта та предмета досліджень, спрямувавши увагу дослідників на сферу свідомості, інтелекту, культ. феноменів. У центрі уваги опинилися такі явища, як «історія ментальностей», історія «ціннісних орієнтацій», людських бажань і прагнень, історія повсякденності, інтелектуальної діяльності, або того пласту свідомісних процесів, що отримали назву «внутрішньої історії», на відміну від подієвої, «зовнішньої». Методологічні елементи такої «нової історії» були сформульовані й апробовані в творчості засновників *Анналів школи* і розвинуті представниками її третього й четвертого поколінь. Таку зміну орієнтації істор. досліджень почали називати «критичним зворотом», безпідставно асоціюючи її із «кризою історіографії» в цілому. У 1970—80-ті рр. «*нова історія*» набула популярності серед істориків багатьох країн світу, а сигналом для цього послужила творчість зх. істориків, що дали взірці культ. феноменів минулого як на рівні макро-, так і мікроісторії. Серед найбільш резонансних праць були дослідження французів Е.Лєруа Ладюрі («Монтайю, окситанське село у 1294—1324 рр.», 1975), Ф.Арієса («Нарис смерті на Заході», 1975), Ж. Лє Гоффа («Середньовічний світ уяви», 1985).

Під впливом антропологізації історії опинилася й близька до неї «нова культурна історія», представники якої переключили увагу на вивчення соціальної стратифікації к-ри різних істор. епох (П.Берк — «Популярна картина в ранньомодерній Європі», 1978; Л.Гант — «Політика, культура і клас у Французькій революції», 1984). Брит. історики звернули увагу на роль мови не тільки в соціальній комунікації, а й у творенні самої соціальної реальності: Г.-С.Джонс показав, що «мова класу» відіграла вирішальну роль у конституюванні самого цього класу («Мови класу: Студії з історії англійського робітничого класу 1832—1914», 1983), а П.Джойс висловив думку, що уявлення про клас, як було поширене в 19—20 ст., було

лише набором «репрезентацій», а не відображенням соціальної реальності («Візії народу: Індустріальна Англія і питання класу 1832—1982», 1991).

Прихильники *антропології історичної* підкреслювали, що в цього напряму немає особливого дослідницького поля. А втім, французький історик А.Бюрг'єр у «Словнику історичних наук» (1986) виділив кілька проблемних галузей, в яких історико-антропологічний підхід виявився особливо плідним. До них належать: 1) матеріальна та біологічна антропологія, що торкається історії тіла, сприйняття життя та смерті, сексуальних відносин тощо; 2) екон. антропологія, що вивчає «економічні звички», котрі часто формуються під впливом позаекон. чинників — соціальних, моральних, релігійних; 3) соціальна антропологія, у центрі якої перебувають сімейні й родинні структури; 4) культ. та політ. антропологія, що займаються вивченням нар. вірувань і обрядів, а також сприйняттям і ставленням до влади та владних інститутів.

Звернення до суб'єктивних аспектів істор. пізнання відкрило низку нових тем і полів досліджень. Серед них ще в 1970-ті рр. виокремилася «жіноча історія» («жіночі студії»), яка згодом, у 1980-ті рр., трансформувалася в гендерну історію (гендер — з англ. «рід»). «Жіноча історія» зросла на ґрунті феміністичного руху 19—20 ст., який виступав за рівні права чоловіків і жінок, дотримуючись погляду, що між ними немає «родових» відмінностей. Проте т. зв. друга хвиля фемінізму 2-ї пол. 20 ст. наголосила на істотних відмінностях між чол. і жін. сприйняттям дійсності, визнанні «специфічності» жінок щодо чоловіків. Нині під «гендером» розуміють систему міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, підтверджується й відтворюється уявлення про чоловіче, жіноче, інше статеве як категорії соціального порядку. 1985 амер. дослідниця Д.Скотт визначила предметне поле, яке представляється як: 1) комплекс символів і образів, що характеризують чоловіка й жінку в к-рі («гендерні стереотипи»); 2) комплекс норм — реліг., пед., наук., правових, політичних, які закріплюють відмінні позиції чоловіка та жінки в суспві («гендерні норми»); 3) проблеми самовираження, суб'єктивного самосприйняття й самосвідомості («гендерна ідентичність»); 4) соціальні відносини та інституції, що їх формують (сім'я, ринок, освіта тощо). Таким чином, гендер перетворився на «соціальну стать». Її погляди підтримали амер. історики С.Александер, Г.Лернер, Д.Келлі, Н.Земон Девіс, російські — Н.Пушкарьова, Н.Дружиніна, Л.Рєпіна. Численні праці, що з'явилися в 1980—90-ті рр., засвідчили фахову акцептацію (прийняття) напряму істориками багатьох країн світу. На зміну структурі і схемі під впливом постмодерну прийшов принцип «тонкої взаємопов'язаності», де мікропідхід змусив визнати поліцентризм і багатоманітність навколишнього світу, плюралізм суб'єктів та об'єктів істор. знання.

Поряд із гендерними дослідженнями виклик традиційній моделі історіописання наприкінці 20 ст. кинули й «постколоніальні студії». У зх. історіографії їм передували т. зв. заморські студії, представники яких займалися вивченням колоніальної експансії розвинутих зх. д-в у країни Азії та Африки. Вони сприяли творенню в 20 ст. нових нац. історій колиш. колоній. «Постколоніальні студії» виникли як протест проти розгляду історії колоніальних країн із позицій європоцентризму, який, на думку їх прихильників, є недостатнім для розуміння внутр. чинників розвитку цих країн у до- та післяколоніальний періоди. Ще на поч. 1980-х рр. у Великій Британії утворилася «Група досліджень підлеглого» («Subaltern Studies Group»), що мала за мету «переписати» історію Індії. До групи увійшли англ., амер. та ін. дослідники, котрі походили із колиш. колоніальних країн і прагнули говорити про історію з позицій «аборигенів». Їхнім рупором став час. «Subaltern Studies» (із 1982). На його сторінках вони розвивають критичні погляди на «європоцентричну» історію, пропонуючи замінити її історією «підлеглих», що ґрунтується на історіях постколоніальних незалежних країн. На місце європ. «метанаративу» ставиться інший, де домінують відмінність, фрагментарність, пам'ять, але залишаються незмінними концепти модерності — вмонтовування окремих групових наративів у національний, що повертає історію до домінуючих у світ. історіографії парадигм. У становленні «постколоніальних студій» помітну роль відіграли праці професора Колумбійського ун-ту (США) Е.Саїда. 1978 вийшла його книга «Орієнталізм», в якій він простежив причини й характер зародження та розвитку антиколоніального руху, що виник значною мірою під впливом європ. к-ри. У праці «Культура та імперіалізм» (1993) Е.Саїд виступив як представник наук. постмодерну, подавши аналіз відображення колоніальних проблем у зх. к-рі. Амер. історики Б.Ешкрофт, Г.Гріффітс і Г.Тіффін показали, що всі к-ри, заторкнуті колоніальним минулим, несуть на собі відбиток взаємодії місц. к-ри та європ. імперіальних впливів («Історія переписується: Теорія і практика постколоніальної літератури», 1989).

Серед напрямів історіографії кінця 20 ст. своє місце посіла також «усна історія» (oral history). Цей напрям сформувався в серед. 20 ст., коли в США, а згодом — в європ. країнах виникли т-ва з усної історії, почали виходити спеціалізовані часописи («Oral History Review», 1969). 1948 амер. соціолог А.Невінс уперше вжив цей термін, розуміючи під ним збір і використання спогадів про істор. події, викладених в усній формі. Пізніше його почали застосовувати як по відношенню до різних істор. традицій, що передавалися з уст в уста упродовж віків (напр. у деяких афр. та азійських народів), так і стосовно спец. дослідницької літератури, яка була написана на базі цих першоджерел. Методологія усної історії пов'язана з досвідом етнологічних досліджень, соціологічних опитувань, анкетувань, інтерв'ю. Як напрям істор. студій усна історія виникла з потреби збору і впорядкування усних свідчень про давні й недавні події, не зафіксовані в писемних джерелах. Проте порівняно швидко її представники звернули

увагу на своєрідний пласт істор. свідомості — істор. пам'ять (стійкі образи, індивідуальні й колективні стереотипи). Дослідження з усної історії стимулювали «рух» за усну історію, який розпочався в рамках напряму «історії знизу», виокремившись наприкінці 1970-х рр. у самостійний напрям міждисциплінарних істор. студій. Сучасні теоретики усної історії — американець Ж.Вансіна, британець П.Томпсон — звернули увагу на те, що свідчення людей різної соціальної, етнічної, групової, вікової та станової приналежності виявляють відмінне ставлення до одних і тих же подій, розкривають більш широку картину минулої реальності через суб'єктивність її сприйняття. Усна інформація про події, що зберігається у свідомості сучасників, дає значною мірою «інший» образ цих подій, ніж традиційна історіографія, засвідчує соціально-культ. залежність істор. пам'яті і служить одним із важливих джерел сусп. та індивідуальної свідомості епохи (П.Томпсон — «Голос минулого: Усна історія», 1978). Соціологічні техніки усної історії сьогодні включені до канону знання багатьох істориків.

Серед нових напрямів світ. історіографії помітне місце посіла «локальна історія». У свою чергу, вона розгалужується на міську та сільську. Під нею розуміють не краєзнавчі нариси, а «зібрання локального історичного досвіду» (А.Кросбі), місц. зріз нац. історії.

В умовах постмодерністського виклику нового дихання набула «інтелектуальна історія» / «нова інтелектуальна історія», яка виникла в 1-й пол. 20 ст. як вивчення історії сусп. ідей (А.Лавджой). Культурно-антропологічний підхід 2-ї пол. 20 ст. значно розширив предметне поле сучасної інтелектуальної історії, поставивши її в центр осмислення всього істор. процесу, що акумулюється в людській свідомості як «історія думання в минулому» (К.Скіннер). Такий підхід перетворив її на міждисциплінарну науку, що повинна спиратися на співпрацю з ін. соціально-гуманітарними науками, поєднуючи соціологію знання, історію ідей, історію ментальностей, герменевтику та ін. Представники сучасної «нової інтелектуальної історії» концентрують увагу на феномені самого «історичного тексту» та його сприйняття читачем. Вони прагнуть досліджувати історію істор. науки (історіографію) через якісні зміни у свідомості істориків, їхню практику історіописання, к-ру творчості. Значне місце в сучасній інтелектуальній історії посідають історія філософії, науки, політ. думки, біографістика тощо. Інтелектуальна історія орієнтована на реконструкцію істор. минулого кожної з областей і форм знання (включно зі знанням донауковим і паранауковим) як частини цілісної інтелектуальної системи, що з часом переживає неминучу трансформацію. Це відкриває серйозні перспективи для інтегрального представлення минулого шляхом його концентрації у свідомості (Д.Келлі).

Укр. істор. наука, на відміну від російської, де постмодерні впливи проявилися у виникненні численних центрів антропологічної, інтелектуальної, локальної історії, *мікроісторії* та ін., порівняно слабо реагує на нові методологічні виклики, залишаючись у полоні позитивістських уявлень або ідеологізованих версій істор. знання. Певні позитивні зрушення почали відбуватися тільки від поч. 21 ст. і проявилися в розвитку гендерних досліджень, історіографічних студіях і персоналістиці, вивченні ментальностей (Н.Яковенко, Ю.Присяжнюк, К.Диса). В Україні повільно формуються фахові об'єднання істориків за методологічними й тематичними орієнтаціями, які створюють сприятливі умови для обміну досвідом і напрацюваннями дослідників.

Літ.: *Huessen A.* After the Great Divide: Modernism, Mass Cultura, Postmodernism. Bloomington, 1986; *Tilly L.A., Scott J.W.* Women, Work, and Family. New York — London, 1989; Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг школы «Анналов». М., 1993; *Wrzosek W.* Historia—Kultura—Metafora: Powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław, 1995; *Ильин И.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. М., 1996; *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej. Lublin, 1996; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Honover—London, 1997; *Козловски П.* Культура постмодерна. М., 1997; *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Панорама сучасної науки. К., 1998; *Репина Л.П.* «Новая историческая наука» и социальная история. М., 1998; *Ильин И.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: Эволюция научного мифа. М., 1998; *Wilson N.J.* History in Crises?: Recent Directions in Historiography. New Jersy, 1999; *Evans R.J.* In Defense of History. New York — London, 1999; *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII — початку XX ст. К., 2000; *Тош Д.* Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. М., 2000; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001; *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002; *Grabski A.F.* Dzieje historiografii. Poznań, 2003; Енциклопедія постмодернізму. К., 2003; *Kurkowska-Budzan M.* Historia zwykłych ludzi: Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych. Kraków, 2003; *Репина Л.П.* Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). М., 2003; *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: Теория и история, т. 1—2. СПб., 2003; Історія європейської ментальності. Львів, 2004; Нові перспективи історіописання. К., 2004; *Pawelec T.* Dzieje i nieświadomość: Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii. Katowice, 2004; *Репина Л.П. и др.* История исторического знания: Пособие для вузов. М., 2004; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми. Львів, 2004; *Козеллек Р.* Часові пласти: Дослідження з теорії історії. Зі статтею Ганса-Ґеорга Ґадамера. К., 2006; *Присяжнюк Ю.* Ментальність і ремесло історика: Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX—XXI ст. Черкаси, 2006; *Співак Гаятрі Чакраворті.* В інших світах: Есеї з питань культурної політики. К., 2006; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010.

Л.О. Зашкільняк.

П. Постолюк.

ПОСТОЛЮ́К Петро (10.07.1894—27.09.1978) — військ. і громад. діяч, видавець. Н. в с. Сторонибаби (нині село Буського р-ну Львів. обл.). Закінчив Золочівську г-зію. 1914 вступив до *Легіону Українських січових стрільців*, учасник листопадових боїв 1918 у *Львові*, чотар (четар) *Української Галицької армії*, особистий ад'ютант останнього Начального вождя УГА генерал-чотаря (четаря) О.*Микитки*, служив також в *Армії Української Народної Республіки*. Закінчив Вищі торг. студії у *Відні* (1923). Один із засновників вид-ва *«Червона калина»* та

його директор (1922—39), співробітник видавничого концерну І.*Тиктора* «Українська преса», член Ради директорів вид-ва «Ізмарагд» у Львові. Член управи *Українського видавництва* в *Кракові* (1941—45). На еміграції в Німеччині, у США (з 1949), де відновив вид-во «Червона калина» і був його президентом до кінця свого життя. Активно співпрацював з укр. вид-вом «Свобода» в США.

П у. м. Нью-Арк (шт. Нью-Джерсі, США).

Літ.: За волю України: Історичний збірник УСС. 1914—1964. Нью-Йорк, 1967; Українська Галицька армія: У 40-річчя визвольних змагань: Матеріали до історії. Вінніпег, 1958.

Б.З. Якимович.

ПО́СТУПУ ТЕО́РІЇ — стадіальні конструкції історії, котрі тією чи ін. мірою спираються на ідею прогресу (лат. progressus — рух уперед) як вихідну основу концептуалізації минувшини, яка часто поширюється на пояснення сучасності та передбачення майбуття. У широкому сенсі такі теорії асоціюються з «образом драбини» та висхідним рухом по ній, кожну зі «сходинок» пов'язують із «вищою» чи «нижчою» стадією розвитку сусп-ва. Початки стадіальних конструкцій історії сягають доби *античності*. Приміром, ще в 3 ст. до н. е. учень *Арістотеля* філософ Дікеарх із Мессени запропонував поділ історії на періоди: «мисливства», «скотарства» та «землеробства», а давньорим. поет Тіт Лукрецій Кар у 1 ст. до н. е. розрізняв «кам'яну», «мідну» й «залізну» добу. Втім, перші стадіальні теорії, які постулюють ідею поступу, з'явилися лише в межах раціонально-просвітницького мислення 18 ст., котре сполучило зацікавлення спадщиною класичної давнини з модерними пошуками рушійних сил та закономірностей сусп. розвитку, що здебільшого розгорталися навколо способів осягнення Ratio і природного Права в історії, себто розвитку людського розуму й свідомості. Зазвичай родоначальниками перших теорій поступу вважають франц. інтелектуалів-просвітників, зокрема міністра фінансів за часів короля Людовіка XVI Бурбона А.-Р.Тюрго та його послідовника, секретаря Франц. АН Ж.-А.Кондорсе. Перший висунув теорію 3-х стадій культ. поступу людства (реліг., спекулятивну та наукову) і, заразом, як прибічник фізіократів реанімував антич. тріаду — мисливство—скотарство—землеробство, послуговуючись якою, пояснював кардинальні трансформації матеріального буття як визначального чинника поступу. Конструкцію А.-Р.Тюрго наслідував і трансформував Ж.-А.Кондорсе, котрий обстоював власну візію поступу в історії як безупинного поліпшення людського розуму (знання, науки та просвітництва). Ж.-А.Кондорсе поділяв людську історію на 9 стадій: 1) племінну; 2) скотарську; 3) землеробську до винаходу письменства; 4) поступу розуму в Греції до часів поділу наук у вік Александра Македонського; 5) поступу наук від їхнього поділу до занепаду; 6) від занепаду просвітництва до його піднесення за доби *хрестових походів*; 7) поступу наук у період їхнього відродження на Заході до появи книгодрукування; 8) від винайдення книгодрукування до часу, коли наука скинула гніт авторитету; 9) від Р.Декарта до виникнення Франц. республіки кінця 18 ст., а також обстоював тезу про прийдешню 10-ту стадію — добу майбутнього тріумфу людського розуму.

У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. значної популярності набувала стара—нова тріада (мисливство—скотарство—землеробство) щодо періодизації історії на засадах вирізнення вищих/нижчих способів матеріального, точніше госп., життя, яку доповнюють торг. (комерційною) стадією, а в 1-й пол. 19 ст. ще однією стадією — промисловою. Такі чи подібні стадіальні конструкції представлені в працях К.-А.Гельвеція, Ф.Кене, В. де Мірабо, В.Робертсона, А.Сміта, Г.Хоума та ін. інтелектуалів-просвітників 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. Водночас раціонально-просвітницька парадигма зумовила появу й ін. типу стадіальних теорій, зорієнтованих на осягнення розвитку сусп. інститутів, передусім власності. Приміром, з'явилася знаменита стадіальна тріада шотландського філософа А.Фергюссона, в якій минуле представлене як рух від дикунства до просвітництва: стадія дикості (відсутність власності), стадія *варварства* (поява власності) та стадія *цивілізації* (законодавче оформлення власності), котра стала базовою моделлю для конструкцій багатьох мислителів 19 ст., зокрема Ф.*Енгельса*, К.*Маркса*, Л.-Г.Моргана та ін. Своєрідні теорії поступу, в яких культ розуму сполучається із провіденційними й ідеалістичними мотивами, репрезентовані в студіях ряду європ. інтелектуалів, зокрема швейцарського просвітника І.Ізеліна, нім. філософів Й.-Г.Фіхте (5 епох всесвітньої історії та її рух від ступеня панування сліпих інстинктів до ступеня розумного мист-ва) і Г.-В.*Гегеля* (представлення історії як прогресу духу в усвідомленні свободи) та ін.

Новий сплеск стадіально-лінійних теорій поступу пов'язаний із поширенням позитивізму у серед. 19 ст., який привніс до дослідницьких та культ. практик надзвичайну віру в силу знання й людського інтелекту, начебто спроможного осягнути всі таємниці природи та сусп. розвитку. Відтак адепти позитивізму прагнули «передбачити» минуле, щоб пізніше «перенести» на прийдешність раціонально осмислені й «відкриті» закони щодо руху та буття «соціальної природи». На перехресті такої непорушної віри в людський розум і передбачення майбуття постала славнозвісна позитивістська ідея невпинного поступу, яку іноді тлумачать як секуляризований замінник ідеї «вічного Бога». Недаремно нім. історик Ф.Мейнеке розглядав ідею поступу як секуляризовану християн. есхатологію, котру перенесли зі сфери трансцендентності на ґрунт природного пояснення. Загалом віра в прогрес у 2-й пол. 19 ст., прозваного «віком поступу», відображала специфічний дух агностицизму й атеїзму, котрий перетворився на своєрідний світський замінник сакральних почувань. За версію О.*Конта*, поступ тлумачився як безперервне поліпшення «людської природи» (майже в дусі Ж.-А.Кондорсе), в якому вбачалася гол. мета істор. руху. Відтак вибудовується конструкція 3-х стадій інтелектуальної еволюції людства О.Конта: теологічна, метафізична та позитивна чи наукова. Зрештою, контівська візія спричинилася до побутування

своєрідного позитивістського культу людства, який сполучив раціональну доцільність із гуманістичними й антропологічними ідеями. Причому цей світський культ, який І.*Лисяк-Рудницький* влучно назвав «ерзац-релігією в стилі позитивізму», мав не тільки відповідні обряди, святкування, а й навіть своїх праведників, названих «благодійниками людства», які нібито персоніфікували собою ідею прогресу, себто поступових досягнень. Приміром, новими «святими» стали Х.Колумб, М.Коперник, І.Ньютон та ін. знамениті вчені й винахідники. Еволюційна теорія англ. природознавця Ч.-Р.Дарвіна спричинилася до перенесення й актуалізації натуралістичної програми пізнання на терени соціогуманітаристики, передусім у вигляді позитивізму англ. філософа Г.*Спенсера*, котрого вважають одним із фундаторів соціал-органіцизму. Останній уподібнював сусп-во до «соціального тіла», котре подібне за будовою та функціями до живого організму. З такої перспективи ідея поступу в історії тлумачилася й представлялася як органічна еволюція сусп-ва (див. *еволюціонізм в історичній науці, органіцизм*), тобто як змагання за існування різних спільнот, інститутів, традицій тощо. За уявленнями Г.Спенсера, еволюція відбувалася за рахунок диференціації сусп. інститутів й ускладнення соціальних зв'язків як переходу від гомогенної (простої) до гетерогенної (складної) стадії. Позитивістські ідеали були настільки впливовими в сусп. думці 2-ї пол. 19 ст., що в деяких країнах перетворилися на домінуючі світоглядні й культ. орієнтири. Напр., президент Бразилії Б.Констан включив до програми сусп. шкіл вивчення «Енциклопедії позитивних наук», укладеної О.Контом. Більше того, відомий афоризм останнього «Ordem e Progresso» (португальською «Порядок і Поступ») винесли як девіз на держ. прапор Бразилії. Загалом позитивістські візії історії зорієнтовані на той чи ін. сусп. ідеал, себто на досягнення якоїсь вищої стадії прогресивної еволюції, зазвичай у дусі оптимістичного фаталізму — «гармонічної», «індустріальної» тощо. Потужні індустріальні перетворення та масштабні соціальні трансформації серед. 19 ст., які англ. історик Е.Гобсбаум влучно охрестив драмою поступу, немовби унаочнювали провідні позитивістські ідеї. Відтак пром. поступ був своєрідним соціокульт. підґрунтям, на якому сформувався й розквітнув самобутній ореол позитивізму. Відтоді постають і ширяться культ. й інтелектуальні уявлення про поступ як якусь єдину «машину», «механізм», інколи «організм» у середовищі «соціальної природи» (Г.Спенсер), що лінійно й поступово рухається на обширах Кліо. У руслі, переважно, позитивістських візій постали відомі стадіальні конструкції нім. економістів або дослідників екон. історії Б.Гільдербранда, Г.Шмоллера та ін. Напр., стадіальна теорія К.Бюхера, котра відображає висхідний і поступальний рух в екон. царині (домашнє госп-во, міське госп-во, нар. госп-во).

Втім, поширення ідеї поступу було досить нерівномірним. Зауважимо, що впродовж 1-ї пол. 19 ст. поняття «поступ» побутувало на маргінесі рос. культ. простору, зокрема на обширах підрос. України. Наприкінці 1850-х рр. цей термін навіть вилучили з діловодства, позаяк його застосовування спричинило гостре роздратування рос. імп. *Олександра II*. Відтак цензор О.Никитенко відзначав у своєму щоденнику в записі від 31 травня 1858, що в періодичній пресі заборонили вживати саме слово «прогрес». Однак із позитивістською хвилею 1860-х рр. та сусп. атмосферою напередодні й після Великої реформи 1861, в якій точилися гострі дискусії щодо шляхів модернізації імперії Романових, ідея поступу та стадіальні теорії ввійшли і до укр. соціогуманітаристики. Наприкінці 19 ст. проблеми позитивістської інтерпретації поступу порушуються в студіях В.*Антоновича*, М.*Драгоманова*, І.*Франка* та ін. Приміром, самобутню візію запропонував М.Драгоманов, який уважав, що поступ в історії постає як складний і досить суперечливий та хиткий стан рівноваги між еволюцією й революцією, національністю і космополітизмом, особистістю та громадою, сусп-вом і націями, відмінними ідеалами й різними соціальними верствами, «аристократичними» та «демократичними» періодами минувшини тощо. Саме співвідношення між ними, за версією М.Драгоманова, і творить ідею поступу, найголовніший сенс якої вбачався в духовному переродженні Людини, зокрема в її перетворенні з істоти соціальної й етнографічної на Людину культурну та політичну. Крім того, ідея прогресу та стадіальних теорій історії висвітлювалася в лекційних курсах П.Ардашева, М.*Бережкова*, М.*Владимирського-Буданова*, І.*Лучицького*, О.*Маркевича*, М.Н.*Петрова*, В.*Піскорського*, Є.*Щепкіна* та багатьох ін. істориків в ун-тах *Києва*, *Харкова*, *Одеси*, а також у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* та ін. навч. закладах.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в європ. соціогуманітаристиці, з одного боку, з'явилися скептично-негативні настрої щодо різноманітних теорій поступу. Напр., здобув популярність відомий афоризм нім. філософа Ф.-В.*Ніцше* про поступ як забобон людства. З другого боку, відбулася істотна специфікація ціннісних означень, себто постулювання відмінних мірил вартості щодо прогресу в різних соціологічних та екон. теоріях. Напр., франц. соціолог Е.*Дюркгейм* трактував поступ як зростання можливостей для індивідуальної свободи в межах «органічної солідарності». Натомість К.Маркс вбачав поступ у розвитку вироб. сил та їх можливостей для задоволення людських потреб, а нім. соціолог М.*Вебер* — у модернізації екон., законодавчої, наукової та ін. сфер життя. Зрештою, методологічна криза на зламі 19—20 ст. виявила не тільки надзвичайну жорсткість і нормативність, а й тотальну лінійність, одноманітність та суцільне спрощення й нівеляцію фактографічного матеріалу у стадіальних теоріях. Водночас давалися взнаки спекулятивність й обмеженість тодішніх моралізаторських та етноцентричних уявлень про поступ, складність представлення проміжних стадій між «простими» та «складними» сусп-вами тощо. Отож на хвилі «подолання», точніше різноманітних ревізій, позитивізму поч. 20 ст. вчені-гуманітарії намагалися скоригувати/доповнити стадіальні конструкції (К.Брейзіг, В.Зомбарт, А.Шпітгоф та ін.) за рахунок

включення до соціально-екон. засад представлення минувшини культ., світоглядних, психологічних та ін. концептів. Приміром, такою була стадіальна конструкція істор. епох нім. народу К.Лампрехта, в якій домінація екон. прогресу як рушія минувшини узгоджується з відповідними соціально-психологічними стадіями: символічною (докласове сусп-во), типологічною (раннє середньовіччя), конвенціональною (пізнє середньовіччя), індивідуалістичною (епохи Ренесансу та Просвітництва), суб'єктивною (доба романтизму), соціально-психологічною (епоха пром. революції в Німеччині).

Травматичний досвід *Першої світової війни*, котрий остаточно поховав віру в «тривалу мирну еру» (Г.Спенсер) і, заразом, ознаменував перехід від «довгого 19 віку» до «короткого 20 століття», кардинально підважив ідею поступу в історії та її різноманітні варіації. Натомість значної популярності набули циклічні теорії Ф.Конечни, Ф.Корнеліуса, П.*Сорокіна*, О.*Шпенглера* та ін. Відтоді шириться тенденція на локалізацію та сегментизацію лінійно-стадіальних теорій, розмивання їхньої нормативності, включення доповнюючих або корелюючих компонентів тощо. Побутують спроби віднайти нові засади і мірила вартості (технологічні, технічно-пром., технічно-математичні та ін.) щодо ідеї поступу в стадіально-лінійних теоріях. Приміром, такою була теорія фаз амер. публіциста Г.Адамса (висунута ще 1909, але спопуляризована після його смерті), згідно з якою виділялися такі стадії: «релігійна фаза» (до 17 ст.), «механічна фаза» (17—19 ст.), «електромагнетична фаза» (поч. 20 ст.), котра мала перейти в «ефірну фазу» (1917—21), а згодом — у «фазу чистого розуму».

Натомість на теренах рад. соціогуманітаристики перемогла універсалістська пропозиція в концептуальній ревізії марксизму, котра спричинилася до виокремлення т. зв. жорсткого каркасу, до якого зводилося все розмаїття світу історії. Відтак лінійно-стадіальна конструкція чотирьох способів вир-ва К.Маркса перетворилася на сумнозвісну «п'ятичленку» — теорію п'яти суспільно-екон. формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична), яка упродовж 1930—80-х рр. була єдиною канонізованою й універсальною візією з обсягу всесвітньої історії в *СРСР*. У межах цієї теорії поступ в історії тлумачився як лінійний та закономірний рух від однієї формації до іншої.

Новітнього імпульсу стадіальним теоріям надав неоеволюціонізм, який упровадив розрізнення між заг. процесом еволюційного поступу із перспективи знакових культ., інституціональних, структурних відкриттів, відомих як «еволюційні загальності» (термін амер. соціолога Т.Парсонса), котрі досягаються сусп-вами в різний час, та, власне, еволюцією певного сусп-ва. Відтак первинна еволюційно-стадіальна конструкція позбавлялася лінійності та нормативності, позаяк відкривалися різні варіації перенесення «еволюційних загальностей» (релігія, мова, писемність, людська спорідненість, технологія, соціальна стратифікація, політ. та культ. легітимація, бюрократія, гроші й ринки, універсальна правова система, «демократична асоціація», наука) в те чи ін. сусп-во, напр., шляхом запозичення. На цьому інтелектуальному підґрунті упродовж 1950—60-х рр. постало чимало різноманітних концепцій модернізації й *індустріалізації*, актуалізованих тогочасними трансформаціями в країнах «третього світу». Здебільшого ці теорії вибудовувалися в контексті магістральних соціально-екон. перетворень, що врешті-решт приводили до зміни різних типів сусп-в: доіндустріального (аграрного, традиційного) — індустріального (модернізованого) — постіндустріального (інформаційного). Приміром, за теорією «економічного зростання» амер. економіста В.Ростоу виокремлювалося 5 стадій: 1) аграрне сусп-во з «доньютонівським» рівнем науки й техніки; 2) перехідне сусп-во, в якому постали передумови «зсуву»; 3) власне «зсуву» — доби пром. революції (за візією В.Ростоу, до цієї стадії Англія ввійшла наприкінці 18 ст., Франція та США — у серед.19 ст., Німеччина — у 2-й пол. 19 ст., Рос. імперія — у 1890—1914, Індія та Китай — у 1950-ті рр.); 4) «зрілості», досягнення якої потребує перехідного періоду тривалістю 50—60 років; 5) «високого масового споживання», в яку домінуючу роль відіграють сфера послуг та вир-во товарів широкого вжитку, а не традиційні індустріальні галузі. Низка стадіальних конструкцій репрезентована у студіях теоретиків *постіндустріального суспільства* Р.-К.*Арона*, Д.Белла, О.Тофлера та ін. На теренах СРСР опосередковані впливи неоеволюціонізму простежуються в дискусіях навколо «азіатського способу виробництва» 1960-х рр., в яких тією чи ін. мірою обстоювалися ідеї еволюційної варіативності сусп. розвитку. Втім, у 2-й пол. 20 ст. як неоеволюціонізм загалом, так і конкретні універсальні та локальні стадіальні теорії, зазнали серйозної критики, зокрема циркулювали думки, що стадії складно ідентифікувати (існує величезна кількість типологій та класифікацій), вони нав'язують нормативність, механістичність й детермінізм, спираються, гол. чин., на європ. історію, зазнають дифузії й розмивання, коли переносяться на минувшину певного сусп-ва тощо. Та найуразливішим місцем стадіальної концептуалізації є зміна однієї стадії іншою (проблема т. зв. перемикачів), приміром, у рад. історіографії відома як питання «міжформаційних стиків» або «переходів». Зазвичай цю проблему вирішували за рахунок соціокульт. «розривів» або «імпульсів» — революцій (Англ. революція серед. 17 ст., *Французька революція кінця 18 століття,* Рос. революція 1917—18 тощо), великих війн, що кардинально змінювали політ. мапу світу (Тридцятирічна війна 1618—1648, наполеонівські війни поч. 19 ст., Перша та Друга світові війни, *«холодна війна»* та ін.), «перехідних» («транзитних») періодів (неолітична революція (термін британсько-австралійського історика В.-Г.*Чайлда*), революція ринку й аграрна революція кінця 15 — 1-ї пол. 16 ст., пром. революція кінця 18 — поч. 19 ст., технологічні революції 20 ст. — електронна, ядерно-космічна та інформаційна) тощо. Отож у 2-й пол. 20 ст. поширилася тенденція до різноманітних комбінацій ста-

діальних і циклічних конструкцій минувшини, зокрема спроби ув'язати стадіальні моделі з екон., політ. чи військово-політ. циклами різної тривалості. Напр., щойно згадана теорія В.Ростоу тяжіє до 50-річних екон. циклів, себто сполучає стадіальний та циклічний підходи. Зрештою, на зламі 20—21 ст. зацікавлення стадіальними конструкціями поступово згасло, зокрема вважається, що вони вичерпали свій пізнавальний потенціал та інструментальні можливості. Однак ідея поступу «в знятому вигляді» так чи інакше циркулює в сучасній соціогуманітаристиці, хоча більшість істориків уникають «прогресивних» означень явищ, подій і процесів та лінійно-стадіальної концептуалізації.

Літ.: *Грот Н.Я.* Прогресс и наука: Лекция, читанная в Новороссийском университете 7 и 8 декабря, как продолжение вступительной лекции о прогрессе. Одесса, 1883; *Його ж.* Критика понятия прогресса. М., 1889; *Кареев Н.И.* Идея прогресса в ее историческом развитии. В кн.: *Кареев Н.И.* Историко-философские и социологические этюды. СПб., 1895; *Малинин А.А.* Старое и новое направление в исторической науке: Лампрехт и его оппоненты (реферат, читанный в Историческом обществе при Императорском Московском университете). М., 1900; *Булгаков С.Н.* Основные проблемы теории прогресса. В кн.: Проблемы идеализма. М., 1902; *Ардашев П.Н.* О прогрессе в исторической науке: Вступительная лекция, читанная в Университете св. Владимира 14 октября 1903 г. «Университетские известия» (К.), 1904, № 1; *Лемке М.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. СПб., 1904; *Драгоманов М.* Рай і поступ. К., 1906; *Фихте И.* Основные черты современной эпохи. СПб., 1906; *Драгоманов М.* Держава і громада: Прогрес і регрес. В кн.: *Павлик М.* М. Драгоманов і єго роля в розвою України. Львів, 1907; *Конт О.* Дух позитивной философии (слово о положительном мышлении). СПб., 1910; *Ковалевский М.М.* Прогресс. «Вестник Европы», 1912, № 2; *Gooch G.P.* History and Historian in the Nineteenth Century. London — New York — Bombay — Calcutta, 1913; *Вебер М.* Эволюция и прогресс. В кн.: Новые идеи в социологии, сб. 3. СПб., 1914; *Сорокин П.А.* Обзор теорий и основных проблем прогресса. Там само; *Щепкин Е.* Социологическая оценка прогресса. В кн.: Н.И. Карееву ученики и товарищи по научной работе. СПб., 1914; *Зомбарт В.* Современный капитализм, т. 1—3. Л., 1924—29; *Виппер Р.* Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. (теория прогресса). Иваново-Вознесенск, 1925; Класики історичної науки. [Х.,] 1929; *Морган Л.Г.* Древнее общество, или Исследование линии человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Л., 1934; *Кондорсе Ж.-А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., 1936; *Тюрго А.Р.Ж.* Рассуждения о всеобщей истории. В кн.: *Тюрго А.Р.Ж.* Избранные философские произведения. М., 1937; *Кон И.С.* О понятии исторического прогресса в природе и обществе. В кн.: Проблемы развития в природе и обществе. М.—Л., 1958; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей [на правах рукопису]. Мюнхен, 1959; *Жуков Е.М.* Понятие прогресса в мировой истории. «Вестник АН СССР», 1961, № 4; *Iggers G.* The Idea of Progress: A Critical Reassessment. «The American Historical Review», 1965, vol. 71, no. 1; *Лисенко О.* Михайло Драгоманов про історичний прогрес. «УІЖ», 1968, № 11; *Журавлев Л.А.* Позитивизм и проблема исторических законов. М., 1980; *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. М., 1993; *Гошовський М.* Проблема прогресу в українській соціальній філософії (XIX — перша третина XX ст.). «Філософська і соціологічна думка», 1993, № 3; *Трельч Э.* Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории. М., 1994; *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские. Минск, 1998; *Франко І.* Що таке поступ? В кн.: Україна: Філософський спадок століть, т. 2. К., 2000; *Кушнір І.О.* Трансформація суспільно-політичних поглядів І. Франка у процесі формування його концепції прогресу та цивілізації. В кн.: Філософія, культура, життя, вип. 19. Дніпропетровськ, 2002; *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма. М., 2004; *Уайт Л.* Избранное: Эволюция культуры. М., 2004; *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: Теория и история, т. 2: Образы прошлого. СПб., 2006; *Богдашина О.М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). Х., 2010.

О.В. Ясь.

ПОСУДЄ́ВСЬКІ (Кононовичі-Посудєвські, Посудєвські-Онучко) – козацько-старшинський, згодом – дворянський рід, що походить від шляхтича **Конона** П. (кінець 16 – поч. 17 ст.). Його син – **Сава Кононович** (р. н. невід. – п. до 1685), любецький *сотник* (1656–58, 1660, 1669) і чернiг. полковий *обозний* (1667). Один з нащадків Сави — **Федір Романович** (бл. 1700 – до 1764) – був чернiг. полковим комісаром (1728), чернiг. полковим сотником (1735–57), любецьким сотником (1757–60), його сини – **Петро Федорович** (бл. 1725 – 1783) – чернiг. полковим сотником (1757–69), а **Іван Федорович** (бл. 1738 – до 1817) – любецьким сотником (1762–73), онук – **Іван Іванович** (бл. 1771 – 1831) – ген. суддею в 1-му департаменті Чернігівського ген. суду (1823–26) і чернiг. губернським маршалом (1829–31).

Одна з гілок цього роду носила прізвище Пархоменків-Посудєвських.

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Чернiг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. К., 1999.

В.В. Томазов.

ПОСУ́ЛЛЯ — істор. регіон в басейні р. Сула (ліва прит. Дніпра). Назва «Посулля» згадується в *Іпатіївському літописі* при описі подій 1125 і 1138. П. увійшло до *Київської Русі* наприкінці 10 ст., коли за наказом київ. кн. *Володимира Святославича* вздовж правого берега Сули збудували низку фортець (у т. ч. *Воїнь*, Лубно (див. *Лубни*), Ромен; див. *Ромни*), які утворили прикордонну оборонну лінію проти *печенігів*, а пізніше — *половців*. Із 2-ї пол. 11 ст. П. — у складі *Переяславського князівства*. Після *монголо-татарської навали* П. втратило осіле населення й увійшло в зону татар. кочовищ. Із 2-ї пол. 14 ст. П. належало *Великому князівству Литовському*. У 16 ст. ця територія відома як «уходи» — угіддя, де *міщани Канева* займалися мисливством, рибальством і *бортництвом*. Нова землеробська колонізація «пустині Сули» почалася після 1590, коли П. стало власністю князів *Вишневецьких*.

2007 створено держ. історико-культ. заповідник «Посулля», який охороняє кілька об'єктів різних епох і типів (від скіф. курганів до меморіальних музеїв П.*Калнишевського* і поета О.Ющенка) на території Роменського та Недригайлівського р-нів Сум. області.

Літ.: *Лазаревский А.* Лубенщина и князья Вишневецкие. «Киевская старина», 1896, № 1; *Коринный Н.Н.* Переяславская земля. X — первая половина XIII века. К., 1992; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996.

Д.Я. Вортман, Я.І. Дзира.

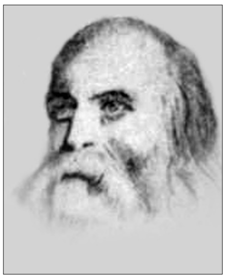

І.Я. Посяда.

О.М. Потапова.

А.О. Потебня.

ПОСЯ́ДА Іван Якович (09.04(28.03).1823—24(12)10.1894) — педагог, громад. діяч, член *Кирило-Мефодіївського товариства*. Н. в м. *Зіньків* у сім'ї міщанина. 1843 закінчив Полтав. г-зію і став студентом філос. ф-ту Київ. ун-ту. Навесні 1846 вступив до Кирило-Мефодіївського т-ва, належав до радикально-демократ. крила. Під впливом Т.*Шевченка* став прихильником ідеї створення федерації слов'ян. народів і ліквідації кріпосного права. Навесні 1847 у П. було зроблено обшук і відправлено до в'язниці *Третього відділу*, звідки 11 червня (30 травня) 1847 його вислали до Казані (нині столиця Татарстану, РФ) із правом продовжувати навчання в ун-ті та з умовою подальшої служби у великорос. губернії. У лютому 1849 закінчив Казанський ун-т зі ступенем кандидата філол. наук. Із березня 1849 перебував на Полтавщині, де місц. поліція за розпорядженням Третього відділу завела на нього справу «Про установлення нагляду за кандидатом Посадою». Тоді ж призначений помічником керуючого канцелярією рязанського губернатора. 1 березня (18 лютого) 1852 його було звільнено з-під нагляду поліції. 1856 переведено до *Санкт-Петербурга* в мін-во наділів Рос. імперії. Того ж року, звільнившися зі служби, став домашнім учителем дітей цензора З.Бекетова, із родиною якого виїхав за кордон. Провів там 8 років. Вивчав політ. лад Австрії, Швейцарії, Франції та Пруссії. Відвідав Єнський, Лейпцизький, Берлінський, Гальський ун-ти. Слухав лекції, брав участь у пед. конференціях, давав зразкові уроки в елементарній школі. 1863 повернувшись до Росії, перейшов на викладацьку роботу. Із 1865 викладав у Петербурзькій і Полоцькій військ. академіях. 1869 був призначений директором Київ. вчительської семінарії, переведеної 1873 до *Коростишева*. Із 1880 працював директором шкіл Воронезької, а з 1882 — Оренбурзької губерній. 1891 вийшов у відставку і повернувся в Україну.

П. у м-ку Коростишів, могила не збереглася.

Літ.: *Поліщук М.С.* Кирило-мефодіївець Іван Якович Посяда. «УІЖ», 1973, № 4; *Марахов Г.І.* Т.Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. К., 1976; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 3. К., 1990.

О.Л. Вільшанська.

ПОТА́ПОВА Олена Михайлівна (н. 16.02.1930) — артистка балету, нар. арт. УРСР (1960), нар. арт. СРСР (1970). Н. в м. Самара (нині місто в РФ) в сім'ї службовця. Разом із сестрами Ганною та Варварою вчилася в Куйбишевській хореографічній студії Палацу піонерів і дебютувала 11 лютого 1942 в ролі Амура (із балету Л.Мінкуса «Дон Кіхот») у складі трупи Большого театру, який перебував у м. Куйбишев (нині м. Самара) в евакуації. Після загибелі батька на фронті сім'я переїхала до визволеного *Києва* (до старшої сестри Віри). Сестри (знову разом) навч. в ремісничому уч-щі при 4-й взуттєвій ф-ці, згодом — у балетній студії при Київ. театрі опери та балету під кер-вом Н.Верикундової; уперше виступили на його сцені в партії потерчат (прем'єра «Лісової пісні» М.*Скорульського*). 1948 П. закінчила навчання в студії, станцювавши з О.Бердовським дует з 3-го акту «Лебединого озера» П.*Чайковського*, і була прийнята до балетної трупи театру. Після року праці в кордебалеті стала солісткою, її партнером в дуетах були Ф.Баклан і В.Ковтун. Інтерпретатор майже всіх сольних партій вітчизн. і світ. балетної спадщини, репрезентованої на рад. сцені. Її виконання відзначалося віртуозністю, тех. досконалістю, високим артистизмом і худож. довершеністю. Найвидатніше виконавське досягнення П. — партії Одетти-Оділії, які вона станцювала бл. 500 разів, постійно вдосконалюючи свою майстерність. Лауреат 3-го Всесвітнього фестивалю молоді і студентів в Берліні (Нім. Демократ. Республіка; нині столиця ФРН), учасниця Декад укр. літератури і мист-ва в *Москві* й Ташкенті (нині столиця Узбекистану); гастролювала в країнах Європи та Америки з величезним успіхом.

Із 1977 як балетмейстер-репетитор театру виховувала нове покоління (Г.Кушнірову та ін.). Член журі 1-го респ. конкурсу балетмейстерів та артистів балету (1983). 28 січня 2001 театр влаштував масштабний гала-концерт на честь трьох сестер Потапових, чия творча діяльність в ньому тривала більш як 50 років.

Партії: Леся («Маруся Богуславка» А.Свечникова), Лілея («Лілея» К.Данькевича), Мавка («Лісова пісня» М.Скорульського), Варя («Чорне золото» В.Гомоляки), Господарка Мідної гори, Перо («Кам'яна квітка», «Підпоручик Кіже» С.Прокоф'єва), Маша, Аврора («Щелкунчик», «Спляча красуня» П.Чайковського), Кітрі («Дон Кіхот» Л.Мінкуса), Цар-дівиця, Есмеральда («Коник-Горбоконик», «Есмеральда» Ц.Пуні), Ширін («Легенда про любов» А.Мелікова), Даша («Юність» М.Чулакі), Жізель, Медора («Жізель», «Корсар» А.Адана), Лючія («Під небом Італії» В.Юровського) та інші.

Літ.: Майстри української радянської сцени. К., 1962; *Постернакова М.* Українська жінка в хореографії. Вінніпег—Торонто, 1964; *Станішевський Ю.* Лебеді чарівного озера. К., 1966; Vivat балет!: Альбом: До 70-річчя балету Національної опери України. К., 1998; *Станішевський Ю.О.* Національний академічний театр опери та балету України імені Т.Шевченка: Історія і сучасність. К., 2002; *Його ж.* Балетний театр України: 225 років історії. К., 2003.

Г.П. Герасимова.

ПОТЕБНЯ́ Андрій Опанасович (31(19).08.1838—04.03(20.02).1863) — революц. демократ. Брат О.*Потебні*. Н. в м. *Ромни* в сім'ї відставного штабс-капітана. 1856 закінчив Костянтинівський кадетський корпус у *Санкт-Петербурзі*. У столиці зблизився з польс. революц. демократами Я.*Домбровським* і З.Падлевським. Був прапорщиком, а потім — підпоручиком Шліссельбурзького полку. Перебуваючи з полком у Польщі, створив революц. орг-цію «Комітет російських офіцерів у Польщі», яка в листопаді 1862 увійшла до т-ва *«Земля і воля»*. П. встановив зв'язки з польс. таємними революц. орг-ціями і домовився з ними про спільну підготовку повстання проти царату. 9 липня (27 червня) 1862 вчинив замах на намісника Царства Польського вел. кн. Костянтина Миколайовича, був змушений перейти на нелегальне становище. Брав участь у складанні низки листівок та відозв «Комі-

тету...», зокрема прокламації «Офіцерам російських військ від Комітету російських офіцерів у Польщі», опублікованої 13 (1) травня 1863 в газ. *«Колокол»*. 1862—63 їздив до Лондона (Велика Британія), підтримував зв'язки з О.*Герценом* і М.Огарьовим. Учасник *польського повстання 1863—1864.* Загинув у бою проти царських військ біля Піщаної Скелі, неподалік від *Кракова.*

Йому присвячене «Надгробне слово» М.Огарьова («Колокол» від 13 (1) травня 1863).

Тексти, що належать перу П., зібрав В.Дьяков. Опубл. з його передмовою і коментарями у зб. «Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія» (К., 1985).

Літ.: *Шкроб С.* Жертва польского освобождения. «Каторга и ссылка», 1931, № 4; 1933, № 2; *Mlynarski Z., Slisz A.* Andrzej Potiebnia — bohater wspólnej sprawy. Warszawa, 1955; *Лейкина-Свирская В.Р.* Андрей Потебня (жизнь и деятельность). В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1963.

В.Ю. Франчук.

ПОТЕБНЯ́ Олександр Опанасович (22(10)09.1835—11.12(29.11). 1891) — мовознавець і філософ, літературознавець, фольклорист та етнограф, представник психологічного напряму в слов'ян. філол. науці. Д-р слов'яно-руської філології, професор (1874). Чл.-кор. Петерб. АН (1875). Н. на х. Манев поблизу с. Гаврилівка (нині с. Гришине Роменського р-ну Сум. обл.). Батьки — дрібномаєтні укр. дворяни, які походили із запороз. козацтва, дід і батько служили в рос. армії, брат А.*Потебня* — революціонер-шістдесятник.

Закінчив Радомську г-зію (1851), де викладання проводилося польс. мовою, навч. на юрид. (1851) та історико-філол. ф-ті Харків. ун-ту (1852—56), тут долучився до збирання творів укр. нар. творчості. Наглядач пансіону 1-ї Харків. г-зії (1856), позаштатний викладач кафедри рос. мови і словесності Харків. ун-ту (1857—61). Під впливом П.*Лавровського*, учня І.*Срезневського*, звернувся до вивчення слов'ян. мов, етнографії і фольклору. Захистив дис. на ступінь магістра слов'ян. філології на тему: «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (Х., 1860); на ступінь д-ра слов'яно-рус. філології на тему: «Из записок по русской грамматике» (видано: т. 1, Воронеж, 1874; т. 2, Х., 1874). Ад'юнкт кафедри рос. мови і словесності (1861—62), доцент (1863—74), екстраординарний (1874), ординарний (1875) професор Харків. ун-ту.

Після виходу у світ праці «Мысль и язык» (СПб., 1862) відряджений мін-вом нар. освіти Рос. імперії на 2 роки за кордон для підготовки до викладання порівняльного мовознавства, заг. літератури і слов'ян. філології. Навч. санскриту в Берліні (Німеччина) в А.Вебера, відвідав *Відень*, де слухав лекції Ф.Міклошича й вивчав сербський і хорватський наголос під кер-вом А.Мажуранича. У Празі (нині столиця Чехії) познайомився з А.Патерою і М.Гатталою, університетські лекції останнього з порівняльного вивчення чеської і словац. мов справили на П. сильне враження. Згодом він застосував і розвинув порівняльний метод при аналізі близькоспоріднених рос. та укр. мов, розширив і поглибив тло дослідження за рахунок усіх слов'ян., балт. та деяких ін. індоєвроп. мов.

Автор праць із заг. мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення тощо. Розглядав питання історії укр. мови та укр. діалектології у зв'язку з відповідними аспектами рос. мови. Обидві мови П. вважав нащадками однієї, спільної в минулому (давньоруської) мови-предка. Відповідно до термінології свого часу називав укр. мову малоруським наріччям, а терміном «русский язык» позначав сукупність східнослов'ян. мов.

Завдяки П. Харків. ун-т став одним із найвидатніших наук. центрів з вивчення слов'ян. філології. Поміж учнями вченого: О.Попов, М.Колосов і Д.*Овсянико-Куликовський*, окрім того, П. справив вплив на Б.Ляпунова, литов. дослідника Е.Вольтера, фінського славіста І.Мікколу та ін. 1877—90 П. — голова *Харківського історико-філологічного товариства.* Обраний чл.-кор. Петерб. АН (1875), дійсним членом Моск. археол. т-ва (1864), Т-ва любителів рос. словесності при Моск. ун-ті (1875), Чеського королів. т-ва наук (1887), Т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії при Моск. ун-ті (1890). За працю «Из записок по русской грамматике» (т. 1—2) Петерб. АН присудила П. повну Ломоносовську премію (1874), золоті Уваровські медалі за розгляд праць П.*Житецького* «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1878), Я.*Головацького* «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1879), Рос. геогр. т-вом присуджена золота Костянтинівська медаль (1891).

П. у м. *Харків.*

Бібліогр.: *Франчук В.Ю.* Олександр Опанасович Потебня (біобібліографічний нарис). К., 1975.

Праці: Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Из записок по русской грамматике, т. 1—4. М., 1958—85; Ударение. К., 1973; Эстетика и поэтика. М., 1976; Слово и миф. М., 1989; Теоретическая поэтика. М., 1990; Мысль и язык. К., 1993.

Літ.: *Лешка О.* Материалы для биографии А.А. Потебни. «Slavia», 1976, ročn.45, seš.1; *Толстой Н.И.* О некоторых этнолингвистических наблюдениях А.А. Потебни. В кн.: Потебнянські читання. К., 1981; *Франчук В.Ю.* Олександр Опанасович Потебня. К., 1985; *Будагов Р.А.* А.А. Потебня как языковед-мыслитель. В кн.: Портреты языковедов 19—20 вв.: Из истории лингвистических учений. М., 1988; *Айзеншток И.Я.* Из истории научного наследия А.А. Потебни. Публикация С.А. Гальченко. В кн.: О.О. Потебня і проблеми сучасної філології. К., 1992; *Динчев К.* Александър Потебня — теренист и изследовател на фолклора. Там само. *Франчук В.Ю.* А.А. Потебня и славянская филология. «Вопросы языкознания», 1992, № 4; Архіви: Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2045; Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 73.

В.Ю. Франчук.

ПО́ТІЙ Іпатій (світське ім'я — Адам; 12.08.1541—18.07.1613) — унійний митрополит Київський (1599—1613), письменник-полеміст. Н. в с. Рожанка на *Підляшші.* Походив із правосл. шляхетського роду герба «Вага». Внук Патея Тишкевича, підляського лісничого, за ім'ям якого — Потій — названо рід. Батько П., Лев, був писарем короля польс. і

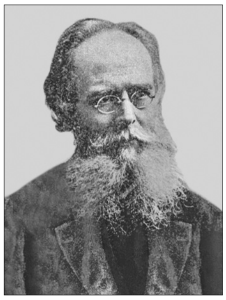

О.О. Потебня.

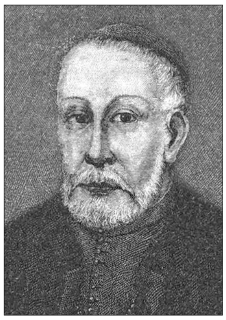

Іпатій Потій.

Гербова печатка Іпатія Потія. Відтиск.

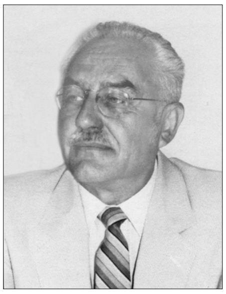

П. Потічний.

вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа від 1546. Мати, Анна Лощанка, — донька ратника литов. війська. Після смерті батька (1550) ним опікувалися король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд II Август та литов. канцлер кн. М.Радзивілл Чорний. Мати взяла шлюб удруге — зі смоленським *каштеляном* Домініком Пацом.

Початкову освіту П. здобув у кальвіністській школі Несвіжа (нині місто Мінської обл., Білорусь), *«вільні мистецтва»* студіював у Краківській академії або в одному із ун-тів Зх. Німеччини. Вивчив давньогрец. та лат. мови, опанував риторику, діалектику.

1561 П. одружився з Анною Острожецькою, донькою кн. Т.Головні-Острожецького. Освіта, протекторат привілейованої шляхти зумовили піднесення П. по щаблях суспільної ієрархії. 1566, після формування у *Великому князівстві Литовському земських судів*, П. виконував функції *писаря*. 1569 П. представляв Берестейський *повіт* на польсько-литов. сеймі та підписав акт *Люблінської унії 1569*. На конвокаційному сеймі 1573 підтримав постанови Варшавської конфедерації, якими утверджено в *Речі Посполитій* засади реліг. свободи й толерантності. 1574 П. вернувся з *кальвінізму* до православ'я. 1576 польс. король *Стефан Баторій* призначив П. земським суддею. 1578 і 1580 — скарбник Берестейщини. Імовірно, брав участь у війні з Моск. царством 1578—79 під Кессю (Цесис, Латвія) та Полоцьком. 1588 польс. король *Сигізмунд III* Ваза поставив П. берестейським *каштеляном*, сенатором сейму Речі Посполитої.

1590—92 П. учасник церк. зборів, на яких обговорювався проект об'єднання Київ. митрополії з католицькою церквою. 31 березня 1593 під іменем Іпатій прийняв чернечий постриг. Обряд здійснив єпископ Луцький та Острозький Кирило *Терлецький* у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). 27 травня 1593 митрополит Київський Михайло *Рогоза* висвятив П. на єпископа Володимирського та Берестейського. 1594 П. підтримав ідею *унії церковної* в Речі Посполитій, брав участь у написанні «33-х артикулів» Берестейської церк. унії. Разом із Кирилом Терлецьким П. 1596 відбув до Риму (Італія) для укладення церк. унії. У жовтні 1596 в Бересті (нині м. Брест, Білорусь) був учасником церк. собору, на якому *духовенство* Київ. митрополії визнало юрисдикційну зверхність Папи Римського. 26 вересня 1599 після смерті Михайла Рогози П. став митрополитом Київським. 8 квітня 1600 П. іменовано архімандритом *Києво-Печерської лаври*.

Церк. унію в Речі Посполитій П. розглядав як засіб подолання інституційної кризи Київ. митрополії, поширення освіти, забезпечення участі Церкви в сусп. розвиткові Речі Посполитої, рівності прав і свобод обох найбільших конфесій, подолання загрози протестантизму.

У відстоюванні церк. унії П. діяв рішуче. Його зусиллями унійна церква посіла значне місце в конфесійній структурі Речі Посполитої.

П. приділяв увагу освіті правосл. парафіян, священиків, ченців. Був засновником берестейського братства (1590—91), семінарії для ченців при Свято-Троїцькому монастирі у Вільному (нині м. *Вільнюс*; 1601), школи при соборній Свято-Успенській церкві у Володимирі (1609). Організував шпиталі — притулки для бідних і сиріт.

Берестейська церк. унія активізувала реліг. полеміку (див. *Полемічна література*), з якої розпочалося літ. *бароко* в Україні. П. був автором полемічних трактатів, казань та гомілій (проповідей), віршів, листів. Його твори відзначаються гуманістичним змістом, особливий інтерес для нього становили психологія людини, її духовність. П. здійснив першу публікацію джерела з укр. історії, надрукувавши 1605 р. пам'ятку 2-ї пол. 15 ст. «Poselstwo do Papieża Syxta IV od duchowieństwa y od książąt y od panów Ruskich w roku 1476». Одним із перших в укр. *гомілетиці* П. склав казання та гомілії на цілий літургійний рік за польсько-лат. взірцями. Був автором листів, які відповідають канонам епістолографічного жанру та належать до кращих зразків худож. епістолярної прози кінця 16 — поч. 17 ст. («Лист до князя К.Острозького», «Відповідь Клірику Острозькому», «Відповідь на лист патріарха Мелетія»).

Похований у Свято-Успенському соборі у Володимирі.

Тв.: List do prawosławnych. В кн.: Na threny i lament Theofila Orthologa. Kraków, 1610; Kazania y homilie męża Bożego Nieśmiertelnej Sławy, y Pamięci Hipacyusza Pocieia Metropolity Kiiowskiego Halickiego, y całey Ruśi, Biscupa Włodzimierskiego y Brzeskiego [...] Typis Monasterii Supraslensis PP. Basilianorum, 1714; Уния альбо выклад преднейших артыкулов, ку зодноченью Греков с костелом Римским належащих. В кн.: Русская историческая библиотека, т. 7, кн. 2. СПб., 1882; Антиризис или Апология против Христофора Филалета. Там само, т. 19, кн. 3. Спб., 1903; Relacia, y uważenie postępkow niektorych okolo Cerkwi Ruskich Wileńskich. В кн.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 5. Львів, 1906.

Літ.: *Левицкий О.* Ипатий Потей, киевский униатский митрополит. В кн.: Памятники русской старины в западных губерниях, вып. 8. СПб., 1885; *Студинський К.* В тристалітє смерти митрополита Іпатия Потія. Львів, 1913; Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. Львів, 1914; *Dzięgielewski J.* Pociej Adam. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, т. 27. Б/м, 1982; *Паславський І.* Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії української церкви. Л., 1994; *Сеник С.* Два митрополити — Потій і Рутський. В кн.: Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Л., 1995; *Пекар А.* Іпатій Потій — провісник з'єднення. В кн.: Analecta Ordinis sancti Basilii Magni, vol. XV. Roma, 1996; *Тимошенко Л.* Невідомий життєпис Іпатія Потія. «УІЖ», 2000, № 6.

Р.Ф. Ткачук.

ПОТІ́ЧНИЙ Петро-Йосиф (Potichnyj Peter Joseph; н. 02.06.1930) — канадець укр. походження, політолог, історик. Д-р філософії (1964), професор (1964—1995). 1977—2000 — професор, 1995—96 — декан ф-ту права і суспільно-екон. наук *Українського вільного університету*. Н. в с. Павлокома (нині село Підкарпатського воєводства, Польща) в сел. родині. 1944 закінчив 4 класи Держ. г-зії у *Львові*. 1945 у віці 14-ти років приєднався до лав *Української повстанської армії* (сотня «Громенка»). Воював під оперативними псевдонімами «Малий» та «Воробчик». Восени 1947 разом із рештками сотні «Громенка» у складі 36-ти вояків прорвався до контрольованої американцями зони в Німеччині. 1948—49 закінчив учительську семінарію. 1950 емігрував до США. Служив 3 роки в мор. піхоті США, брав

участь у Корейській війні 1950—53. 1957 отримав ступінь бакалавра в ун-ті Темпл (Філадельфія, США), 1961 — магістра, а 1964 — д-ра філософії з політ. наук у Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк, США). Із 1964 працює в Мак-Мастерському ун-ті в Гамільтоні (пров. Онтаріо, Канада); із 1995 — професор-емерит Мак-Мастерського ун-ту. Наук. співробітник Міжнар. бюро праці в Женеві (Швейцарія; 1980), Федерального ін-ту східноєвроп. і міжнар. студій у Кельні (ФРН; 1990—91), Центру рос. і східноєвроп. студій Ун-ту Торонто (із 1994 донині).

Є автором понад 30-ти книг і багатьох статей з питань рад., укр. і східноєвроп. політики та історії. Один із засновників вид-ва «Літопис УПА» (див. *«Літопис УПА»*), із 1973 — співредактор, згодом — відп. редактор чотирьох серій «Літопису УПА». Зусиллями П. та редакції «Літопису УПА» протягом 1976—2011 в усіх серіях «Літопису УПА» побачило світ 92 томи. Засновник архів. колекції вид-ва «Літопис УПА» («Колекція П.Й. Потічного про підпільну і протипідпільну боротьбу в Україні») при Ун-ті Торонто, що, окрім мікрофільмів документів з укр., нім., польс. і чехословац. архівів, зберігає копійний архів Управління Внутр. військ МВС Укр. округу 1944—54.

Почесний професор Нац. ун-ту «Львівська політехніка» та Східнокитайс. пед. ун-ту Шанхая (Китай).

Проживає в м. Анкастер (пров. Онтаріо, Канада).

Праці й тв.: On the Current Situation in the Ukraine. Ann Arbor, 1970; The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. Canberra, 1970; Soviet Agricultural Trade Unions 1917—70. Toronto, 1972; From the Cold War to Detente. New York — London, 1975; Ukraine in the Seventies. Oakville, 1975; Change and Adaptation in Soviet and East European Politics. New York — London, 1976; Poland and Ukraine: Past and Present. Edmonton—Toronto, 1980; Politics and Participation under Communist Rule. New York, 1983; Political Thought of the Ukrainian Underground 1943—1951. Edmonton, 1986; Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes. Oakville—London, 1987; The Soviet Union: Party and Society. Cambridge — New York, 1988; Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1988; Ukraine and Russia in their Historical Encounter. Edmonton, 1992; My journey I & II. Toronto—Lviv, 2008—10.

Літ.: *Szlek-Miller S.* Ukraine: Developing a Democratic Polity: Essays in Honour of Peter J. Potichnyj. Edmonton, 1997; Літопис УПА, т. 42. Торонто—Львів, 2005.

Я.Л. Примаченко.

ПОТІ́ШКО Василь (04.04.1895—05.03.1991) — політ. діяч, учасник визвол. змагань 1917—21 та 1940—50-х рр. Н. в с. Лабунь (нині Житомир. обл.). Закінчив г-зію в м. Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*; 1913) та вчительську семінарію в м. *Коростишів*. Прапорщик царської армії (1916—17). Учасник *Першого Українського військового з'їзду 1917*, член Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*; 1917). Активний діяч *Української Центральної Ради*. Член *Української партії соціалістів-революціонерів*. Навч. в Укр. нар. ун-ті (1917—18). Комендант Київ. телеграфу (1918), військ. інспектор *Армії Української Народної Республіки* (1919).

У міжвоєнний період жив у СРСР, був переслідуваний рад. властями.

Під час нацистської окупації — керівник Всеукр. споживчої спілки (Вукоспілки) в м. *Київ* (1941—43). Співпрацював із націоналістичним підпіллям. Учасник Великих зборів Укр. гол. визвол. ради (УГВР; див. *Українська головна визвольна рада*; 1944), автор проекту «Платформа УГВР», співавтор «Універсалу УГВР». Із 1945 — на еміграції в Німеччині та США.

Вибраний до управи Центр. представництва укр. емігрантів (1945), організатор Центр. об'єднання укр. професійних спілок (1947). Член Закордонного проводу УГВР. Із 1949 р. жив у м. Баффало (шт. Нью-Йорк, США), співпрацював із редакцією *«Літопису УПА»*.

П. у м. Баффало, похований у м. Баунд-Брук (шт. Нью-Джерсі, США).

Літ.: Посмертна згадка. «Сучасність», 1991, ч. 5; «Українські вісті» (Детройт), 1991, 24 березня; *Содоль П.* Українська повстанча армія (1943—1949): Довідник. Нью-Йорк. 1994; *Панченко О.* Українська головна визвольна рада. Лохвиця, 2000.

О.Й. Стасюк.

ПОТО́ЦЬКА (Potocka) **Софія** (Zofia) **Костянтинівна** (між 1760 і 1768 — 24(12).11.1822) — натхненниця створення саду «*Софіївка*», графиня (1791), власниця маєтностей із десятками тисяч кріпаків, у т. ч. в Київ., Подільській, Херсон., Катериносл., Таврійській губерніях, меценатка. Мати І.*Вітта* та С.С.*Потоцької*. Н. в м. Муданья (нині місто в Туреччині). Вважалася грекинею, нібито з роду Маврокордато. Використовувала прізвище Глявоне (Клявоне, Клавоні, Главані) або Челіче (Челіче да Маврогордато). Донька влаштованого поліціантом у *Стамбулі* купця, по смерті котрого (приблизно 1775) 1777 відправлена матір'ю до міністра-інтернунція *Речі Посполитої* К.Боскампа-Лясопольського (Бокампа-Лясопольського). 1779 прибула до Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*). 14 (3) червня 1779 в с. Зіньківці (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) обвінчалася з майором Й.Віттом, сином кам'янецького коменданта Я.Вітта. Коли 1781—82 молода пара мандрувала по Європі, П. набула реноме надзвичайної красуні. У *Варшаві* прийнята польс. королем *Станіславом-Августом Понятовським*. У Берліні (Німеччина) зустрінута прусським королем Фрідріхом II Гогенцоллерном, на курорті Спа (нині місто в Бельгії) й у *Відні* прийнята герм. імп. *Йосифом II* Габсбургом. В атмосфері здобутої міжнар. популярності з легкістю авантюристськи присвоєним графським титулом.

1787 вирушила до *Османської імперії*, побачилася з матір'ю. Тривало спілкувалася із франц. послом при Оттоманській Порті М.Шуазелем де Гуф'є. Від 1788 — фаворитка кн. Г.*Потьомкіна*, мешкала в його похідних квартирах під *Очаковом* і в Яссах (нині місто в Румунії). 1789 за королів. волею супроводжувала чоловіка до Варшави. Навесні 1791 також із ним на запросини Г.Потьомкіна гостювала в *Санкт-Петербурзі*. Була представлена рос. імп. *Катерині II*, Й.Вітт одержав графство «Священної Римської імперії германської нації», чин рос. генерал-поручика і херсон. комендантство.

У жовтні 1791, зійшлася із С.-Щ.Потоцьким (див. *Потоцькі*), 1792 вояжувала до нього в *Тульчин*, 1793 — до Гродно (нині місто в Білорусі). Протягом 1793—95 осіла зі С.-Щ.Потоцьким в Гамбурзі (нині місто у ФРН). Із народженими там синами Костянтином і Миколою приїхала в серпні 1795 до *Галичи-*

С. Вітт (Потоцька). Портрет роботи художника Й.-Б. Лампі-старшого. 1780.

С.С. Потоцька (Кисельова). Портрет роботи художника Дж. Хейтера.1831.

ни, щоб у *Львові* оформити розрив з Й.Віттом. 1796 одержала розлучення. Прибувши до *Умані* та Тульчина цивільною дружиною С.-Щ.Потоцького. 28 (17) квітня 1798 офіційно побралася.

Народила у новому шлюбі сина Олександра (Александера), на кого чекала доля військовика-гвардійця, господаря «Софіївки», філантропа, учасника *польського повстання 1830—1831*, політ. емігранта (п. 1868); Мечислава (1794—1879), Софію (1800 або 1801 — 1875; у заміжжі — Кисельова), Ольгу (1803 або 1802 — 1861; у заміжжі — Наришкіна), Болеслава (1805—93). Від С.-Щ.Потоцького 1805 успадкувала з усіма членами сімейства величезні статки. 1806—07 в С.-Петербурзі наполегливо відстоювала вигідний для себе розподіл фамільних багатств Потоцьких. Зблизилася з брит. дипломатом О.-Г.Дугласом і рос. сенатором М.Новосильцевим, який зробив візит до Умані, подорожував із П. до *Одеси* й *Криму*).

Не раз відвідувала *Київ*, зокрема *Київський контрактовий ярмарок*. Тривало контактувала з родиною *Іпсіланті*. Після пожежі в Тульчині та *Немирові* 1811 енергійно дбала про постраждалих, турбувалася відбудовою погорілих приміщень. Зажила репутації опікунки місц. люду. Забезпечила спорудження Немирівського уч-ща. 1816 уфундувала тульчинську церкву Різдва Христового. Приділяла багато уваги опорядженню в антич. стилі «Софіївку». Утримувала постарілого придворного поета С.Трембецького, який писав про неї: «півсвіту — славить, півсвіту — заздрить». 1815 фінансувала віденське видання його поеми «Opisanie Zofiiowki» («Опис Софіївки») — у польс. оригіналі із франц. тлумаченням О. де Лагарда та ілюстраціями, вимальованими шотландським худож. В.Алланом (1822 текст прокоментував А.*Міцкевич*). Планувала заснувати унікальне місто-парк Софіополь на Пд. узбережжі Криму (за припущенням — у Ласпі, *Сімеїзі* чи *Масандрі*). Від 1820 здебільшого мешкала в Умані та С.-Петербурзі. У літературознавстві побутує думка, що вигаданий нею сюжет О.*Пушкін* запозичив для композиційного вузла поеми «Бахчисарайський фонтан».

П. у м. Берлін. За заповітом, відповідальними виконавцями якого визначила П.*Вітгенштейна* та М.Милорадовича (див. *Милорадовичі*), похована в Умані. Після землетрусу 1838 її донька Ольга перенесла прах до храмової крипти в Тальному.

Літ.: *Niemcewicz J.U.* Pamiętniki czasów moich, t. 1—2. Warszawa, 1957; *Łojek J.* Dzieje pięknej Bitynki. Warszawa, 1972; *Wołoszyński R.M.* Potocka 1 v. Vittowa Zofia. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 27. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1983; *Суровцова Н.В.* Галантний вік. «Радянська жінка», 1990, № 12; Русские портреты XVIII и XIX веков. М., 1999; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини. Вінниця, 2007; *Усенко П.Г.* Серпанкова прелюдія «Софіївки» — Потоцькі (польський можновладець і грецька суперкрасуня в українському пристановищі загальної історії). К., 2010.

П.Г. Усенко.

ПОТО́ЦЬКА (Potocka) **Софія** (Zofia) **Станіславівна** (у заміжжі Кисельова; 1802 або 1801 — 02.09(21.08).1875) — графиня. Донька С.-Щ.Потоцького (див. *Потоцькі*) та С.К.*Потоцької*, сестра І.*Вітта*. Знайома А.*Міцкевича* і О.*Пушкіна*. Н. в м. *Тульчин*. У дитинстві успадкувала від батька 2 млн *злотих*. Здобула домашню освіту під наглядом матері. 1817—18 ввійшла в аристократичні кола *Санкт-Петербурга*. 1821 в *Одесі* побралася з 33-літнім начальником штабу рос. 2-ї армії генерал-майором П.Кисельовим, майбутнім учасником *російсько-турецької війни 1828—1829*, генерал-ад'ютантом (1823), повноважним головою диванів Молдови та Волощини (1829), генералом од інфантерії, членом Держ. ради Рос. імперії (1833), міністром держ. маєтностей Рос. імперії (1837; див. *Кисельова реформа 1837—1841*), графом (1839). Отримала величезний посаг — коштовностей на 50 тис. *дукатів* (приблизно 900 тис. злотих), посуд, меблі тощо, а також половину *Немирова* з 10-ма тисячами кріпаків. Познайомилася з декабристами (П.*Аврамовим*, М.*Басаргіним* та ін.), співчувала їм у період розгрому антиурядового заколоту взимку 1825/26. Радила кн. С.*Волконському* рятуватися від загрози арешту, запропонувавши організувати його втечу за кордон. Симпатизувала франц. Липневій революції 1830, вітала *польське повстання 1830—1831* (солідаризувалася з участю в ньому свого брата Олександра). Зрікалася конформістськи налаштованої частини родичів. Висловлювала невдоволення передачею *«Софіївки»*, секвестрованої в О.Потоцького, до скарбу рос. імп. *Миколи I*.

1834 мешкала у власному м-ку Бука Уманського пов. Київ. губ. (нині с-ще міського типу Маньківського р-ну Черкас. обл.) узгоди з П.Кисельовим обопільне зобов'язання жити нарізно й не втручатися в особисті справи одне одного. Осіла у Франції, подорожувала по багатьох країнах, зрідка повертаючись на батьківщину. 1846 гостювала в С.-Петербурзі у П.Кисельова. Того ж року анонімно відіслала йому велику суму грошей — 138 996 *рублів*, задекларувавши, що це компенсація за завдані прикрощі. 1848 негативно сприйняла європ. революц. події. Виступала проти ініціативи А.Міцкевича формувати *Легіони польські*. 1849, прямуючи до Палестини, у *Стамбулі* надала сприяння О.*Блаватській*, котра опинилась у скруті без документів, запросила ту юну жінку до себе компаньйонкою в мандрах.

Тісно співпрацювала з очолюваним А.*Чарторийським* паризьким центром польс. еміграції, під час *Кримської війни 1853—1856* інформувала його про ставлення воюючих сторін до польс. питання. Після поразки *польського повстання 1863—1864*, до якого, попри досягнення поважного віку, мала намір прилучитися, критично оцінювала прояви лояльності щодо царату.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: *Заблоцкий-Десятовский А.П.* Граф П.Д. Киселев и его время, т. 1—4. СПб., 1882; Русские портреты XVIII и XIX столетий, т. 1—2. СПб., 1905; *Герасимова Ю.И.* Архив Киселевых. В кн.: Записки Отдела рукописей, вып. 19. М., 1957; *Гроссман Л.П.* У истоков «Бахчисарайского фонтана». В кн.: А.С. Пушкин: Исследования и материалы, т. 3. М.—Л., 1960; *Zdrada J.* Kisielewowa. В кн.: Polski słownik Biograficzny, t. 12/4. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967; *Певзнер Л.И.* Муза «Бахчисарайского фонтана». «Художник», 1977, № 6; *Басаргин Н.В.* Записки. Красноярск, 1985; *Фадеева Т.М.* Две Софии и Пушкин. Симферополь, 2008; *Усенко П.Г.* Потоцькі, без яких не було б «Софіївки». «Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво», 2010, № 4.

П.Г. Усенко.

ПОТО́ЦЬКИЙ Анджей (Potocki Andrzej; 10.06.1861—12.04.1908) — польс. політик, *маршалок Галицького крайового сейму*, галицький намісник, граф. Д-р права (1884). Н. в родинній резиденції в м-ку Кшешовіце (нині місто Малопольс. воєводства, Польща). Був молодшим сином польс. політика, одного з лідерів краківських консерваторів Адама Потоцького і Катажини із Браніцьких. Родина П. герба «Срібна Пилява» належала до вищих щаблів європ. *аристократії.* Кшешовіцька лінія П. була серед найбільших у *Галичині* власників землі та підпр-в; у Галичині їм належали Кшешовіце, Кам'янка-Струмилівська (нині м. *Кам'янка-Бузька*) та ін. маєтки заг. площею 19 тис. га, у *Царстві Польському* — маєтки заг. площею 41 тис. га, у *Наддніпрянській Україні* — маєтки площею 27 тис. га і 2 цукроварні в *Київській губернії*, земельна власність в Угорщині і Моравії. Після смерті батька в 1872 вихованням дітей опікувалася Катажина Потоцька, що вела його в дусі польс. патріотичних і християн. цінностей.

Визначальний вплив на формування політ. поглядів П. мала ідеологія краківського *консерватизму*, що сповідувала ідею «органічної праці», пов'язувала польс. нац. інтереси з інтересами Австро-Угор. д-ви, в укр. питанні не виключала можливостей польсько-укр. союзу як противаги впливам Росії. Освіту спершу здобував удома. Серед його домашніх учителів був письменник О.Шедлер, що раніше навчав братів К.*Бадені* і С.*Бадені.* 1877—79 навч. в краківській г-зії св. Анни, яку закінчив із відзнакою. Вищу освіту розпочав в ун-ті в Граці (нині місто в Австрії), де вивчав рим. право, географію, філософію, психологію, історію. У квітні 1880 перервав навчання на однорічну військ. службу, яку проходив у Празі (нині столиця Чехії) як улан. Продовжив навчання в Ягеллонському ун-ті в *Кракові*, де 21 лютого 1884 здобув ступінь д-ра права.

Громад. діяльність розпочав на дипломатичній службі, працював у дипломатичних представництвах *Австро-Угорщини* в Іспанії, Франції, Великій Британії. 1889 одружився із Кристи-

А. Потоцький. Портрет роботи художника К. Похвальського. 1904.

ною Тишкевич, донькою польс. аристократа в Литві; у подружжя було 9 дітей. 1890, після смерті брата Артура, змінив первісні плани зосередитися на управлінні маєтностями й повернувся в Галичину, щоб розпочати тут політ. кар'єру, важливим чинником якої були зв'язки його родини з імператорським двором.

Діяльність у Галичині розпочав як член Хшанівської повітової і Краківської міської рад. 1893 балотувався в президенти м. Кракова, однак вибори програв. Із 1895 — депутат Галицького крайового сейму і Держ. ради у Відні, 1899 іменований австрійс. імп. *Францом-Йосифом І* Габсбургом пожиттєвим членом палати панів. У Галицькому крайовому сеймі кілька років представляв крайовий бюджет. У жовтні 1901 був призначений маршалком Галицького крайового сейму і переїхав на постійне місце проживання із Кракова до *Львова.* Як маршалок мав змогу вести самостійну політ. діяльність, відстоював інтереси Галичини перед Віднем; тоді ж ознайомився з укр. рухом, який переживав період утвердження нац. свідомості серед широких верств, самоорганізації та радикалізації вимог, посилення суперечностей із поляками.

8 червня 1903 номінований намісником Галичини. Номінації передувало невдоволення австрійс. уряду політикою попереднього намісника Л.Пінінського, яка загострила польсько-укр. взаємини. П. отримав від Відня доволі значні повноваження, вважався жорстким, раціональним і дуже працьовитим керівником. В укр. питанні зазнавав тиску польс. східногалицьких консерваторів і націонал-демократів, які виступали проти будь-яких поступок українцям; на формуванні його поглядів в укр. питанні також позначилися родинні впливи, що поетизували ідею українсько-польс. згоди в Правобереж. Україні, однак не визнавали нац. характеру укр. питання, а також — досвід спілкування із франц. політиками, які не розглядали укр. проблему в контексті європ. політики. У зв'язку із цим політика П. в укр. питанні дещо відходила від світоглядних засад краківського консерватизму.

У період перебування П. на посаді намісника в Галичині надалі зміцнювалася *Польська національна демократія.* Адміністрація провінції обмежувала свободи пересування укр. емігрантів, намагалася встановити жорсткий контроль над діяльністю укр. т-в *«Січ»*, успішно запобігала спробам укр. політиків організувати в *Східній Галичині* с.-г. страйки. Чималим був особистий вклад П. в проведення виборчої реформи 1907 в Галичині із забезпеченням польс. депутатам значної чисельної переваги над українськими. Після польсько-австрійс. порозуміння щодо виборчої реформи австрійс. імп. Франц-Йосиф І Габсбург нагородив П. орденом Золотого Руна.

З особливою гостротою укр. питання постало перед П. після того, як укр. парламентське представництво розпочало влітку 1907 прямі переговори у Відні з австрійс. урядом про шляхи

Вбивство А. Потоцького М. Січинським. Малюнок невідомого художника. 1908.

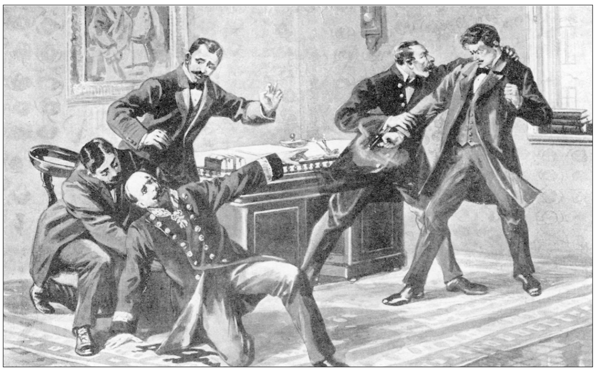

П.П. Потоцький.

розв'язання укр. проблеми, що було сприйняте польс. політиками як порушення їхніх прав у галицькій автономії та пряма загроза польс. нац. інтересам. Аби запобігти українсько-австрійс. контактам, скомпрометувати укр. політиків у очах австрійс. уряду, П. під час виборчої кампанії до Галицького крайового сейму на поч. 1908 дав вказівку підтримати у деяких виборчих округах прихильників русофільського напряму, що штучно поділило майбутнє укр. сеймове представництво навпіл. Особливе обурення укр. політиків викликало обрання депутатом лідера галицьких москвофілів В.*Дудикевича.*

Атмосферу в провінції загострювали почастілі випадки зіткнень під час політ. акцій в укр. селах із жандармами, наслідком яких ставали людські жертви. Укр. преса покладала особисто на П. відповідальність за всі невдачі укр. руху, звинувачувала його в узурпації влади в Галичині, відстоюванні польс. нац. інтересів усупереч інтересам Австро-Угор. д-ви. Підтримка русофілів викликала категоричне несприйняття більшості укр. політ. сил, була засуджена краківськими консерваторами і не схвалена австрійс. правлячими колами. Під тиском цих чинників П. обговорював з Є.Олесницьким можливість та умови українсько-польс. порозуміння в Галичині на зразок *«нової ери»* 1890, однак обнародувати ці домовленості перешкодив замах М.*Січинського*, який 12 квітня 1908 на аудієнції в садибі Галицького намісництва у Львові застрелив П., мотивувавши свої дії нехтуванням нац. правами українців у Галичині та жертвами політ. протистоянь, зокрема смертю М.Каганця.

Похорон П. у Львові, а згодом — у Кшешовіцах перетворився на маніфестацію польс. нац. єдності, однак властям вдалося не допустити масових заворушень і перевести польсько-укр. стосунки в русло політ. консультацій.

Особиста кореспонденція П. частково збереглася у складі родинного архіву Потоцьких із Кшешовіц, що міститься в 1-му відділі (на Вавелі) Держ. архіву в Кракові, офіц. документи часів його перебування на посаді галицького намісника — у фонді 146 (Галицьке намісництво) Центр. держ. істор. архіву України в м. Львів.

Літ.: *Tarnowski S.* Andrzej Potocki: Wspomnienie pośmiertne. Kraków, 1908; Mowy sejmowe ś. p. Andrzeja hr. Potockiego. Kraków, 1916; *Демкович-Добрянський М.* Потоцький і Бобжинський: Цісарські намісники Галичини: 1903—1913. Рим, 1987; *Partacz Cz.* Od Badeniego do Potockiego: Stosnki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888—1908. Toruń, 1996; *Korusiewicz A.* Cesarski i Królewski Namiestnik: Życie i działalność polityczna Andrzeja hrabiego Potockiego. Kraków, 2008; *Аркуша О.* Анджей Потоцький: Біографія політика на тлі українсько-польських відносин, частина перша: Формування політичної кар'єри. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 44. Львів, 2009.

О.Г. Аркуша.

ПОТО́ЦЬКИЙ Микола (Potocki Mikołaj; 1594—1651) — польс. *магнат*, військ. і держ. діяч. Брав участь у *Цецорській битві 1620*, де був взятий у полон, із 1636 — брацлавський *воєвода*, із 1646 — *гетьман великий коронний Речі Посполитої.* Як *гетьман польний коронний* керував каральними експедиціями з придушення козац. повстання 1637—38, особливо відзначившись жорстокими розправами на території Лівобережжя. Під час *Корсунської битви 1648* разом із польним коронним гетьманом М.*Калиновським* був захоплений у полон і виданий крим. хану *Іслам-Гірею III.* У березні 1650 визволений за великий викуп, а в червні 1651 керував коронними військами в *Берестецькій битві 1651.*

М. Потоцький. Портрет вірогідної роботи художника Я. Калиновича. Близько 1771.

П. у м. *Хмільник.*

Літ.: *Serczyk W.* Na dalekej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku. Kraków, 1984; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

ПОТО́ЦЬКИЙ Павло Платонович (12.12.1857—27.08.1938) — музейник, фахівець з історії укр. к-ри, зокрема військової, та військ. історії Росії. Н. в с. Просяниківка (нині село Кобеляцького р-ну Полтав. обл.). Син судді Кобеляцького повітового суду, брат генералів — професора Михайлівської артилер. академії Миколи, директора Полтав. кадетського корпусу й першого голови *Полтавської вченої архівної комісії* Олександра, начальника Варшавської фортечної бригади Петра Потоцьких. Їхній прапрадід Григорій служив *сотником* на Полтавщині (у Кишеньці; нині с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтав. обл.). 1723 підписав Коломацькі чолобитні, відомий як значний меценат.

Закінчив Петровську Полтав. військ. г-зію (1874), Михайлівське артилер. уч-ще в *Санкт-Петербурзі* (1877) та Артилер. академію з додатковим курсом (1881). Брав участь у 3-х війнах — *російсько-турецькій війні 1877—1878, російсько-японській війні 1904—1905* та *Першій світовій війні* (протягом 1914—17) у передових військах, мав бойові нагороди, а також франц. хрест Почесного легіону та англ. Хрест Вікторії. Дослужився до генерала від артилерії і командира корпусу. 1896 організував перший у *Російській імперії* музей при військ. частині. Член ради Полтав. вченої архів. комісії, один із фундаторів і член ради Імператорського військово-істор. т-ва. Перебуваючи за кордоном, ознайомився з музеями у Франції (Париж і Версаль), Німеччині (Мюнхен, Дрезден, Берлін, Лейпциг), *Австро-Угорщині* (*Відень*, Будапешт (нині столиця Угорщини), *Львів*), оглянув Паризьку виставку, а також гол. ан-

тикварні книжкові збірки. Будучи фахівцем з історії артилерії, написав кілька книжок і брошур. Друкувався в часописах «Русский инвалид» та «Правительственный вестник».

У жовтні—листопаді 1917 працював як член петрогр. Комісії з реєстрації і повернення до України культ. цінностей (голова — проф. Ф.*Вовк*). 4 грудня 1917 прийняв укр. *громадянство.* У вересні 1918 П. було ув'язнено як заручника від петрогр. рос. буржуазії. Одержав 2 охоронні грамоти, передусім від Ленінгр. відділу Головнауки. Активний член Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови в Ленінграді (нині м. С.-Петербург).

Протягом 40-ка років П. збирав різнохарактерні пам'ятки та матеріали — Музей України. Збірка складалася з б-ки (до 17 тис. томів), мистецьких творів (15 тис. гравюр і літографій і понад 300 картин), колекції худож. меблів, починаючи з 15—16 ст., порцеляни та кришталю, архіву з *гетьманськими універсалами*, колекції зброї (опинилась на тимчасовому зберіганні в етногр. відділі Рос. музею), карт України тощо. Серед вилучених у П. коштовностей, що опинились у моск. «Гохрані» й ніколи власникові не були повернуті — 90 срібних тарілок із гербами, старовинні келихи, золоті кишенькові годинники тощо (разом 20 *пудів* вартістю на 1925 у 40 тис. *карбованців*).

1926 П. підписав угоду, якою передав свою збірку в дарунок укр. урядові в особі наркомату освіти УСРР. У червні 1927 р. 7 вагонів музейного майна заг. вагою 38 т було перевезено до *Києва.* Щойно утворений заповідник, який одержав назву *Всеукраїнського музейного містечка*, прийняв її як свій структурний підрозділ під назвою «Музей України: Збірка Потоцького». Самого збирача було призначено пожиттєво його директором. *Музей України* розташували в двоповерховому корпусі праворуч від *Троїцької надбрамної церкви* (корпус № 6 митрополичих півчих) — разом 14 залів і кімнат, а самого збирача призначили пожиттєво директором його ж власної колекції. Згодом частину експонатів було передано в розпорядження новоствореного Центр. істор. музею.

Заарештований у віці 81-го року, П. помер у Києві в *Лук'янівській тюрмі.* Його другу дружину Єлизавету Денисівну (1866—1938), онуку поета-партизана Д.Давидова, та її сестру стратили. До Воркутлагу потрапив його онук.

Праці: Генерал-майор Л.Л. Кирпичев. СПб., 1891; История гвардейской артиллерии. СПб., 1896; 4-я батарея лейб-гвардии 1-й артиллерийской бригады и краткий исторический очерк начала, развития и заслуг гвардейской артиллерии. СПб., 1898; Краеведение в России во второй половине XVIII века. «Краеведение» (Л.), 1926, т. 3, № 3; Буквар Шевченка. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 13/14. К., 1927; Хроника гвардейской артиллерии с 1682 по 1896 год. СПб., 1996.

Літ.: *Параделов М.Я.* Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати. М., [1904]; *Шуманский Е.А.* Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. Одесса, 1905; *Иваск Удо.* Частные библиотеки в России. СПб., 1912; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; *Його ж.* Полтавцы, иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914; *Стеллецький Г.* Українська збірка П. Потоцького. «Червоний шлях», 1927, № 3 (48); *Павленко М.* Музей України: Збірка П. Потоцького. «Всесвіт» (Х.), 1928, № 35; *Шилов Ф.Г.* Судьбы некоторых книжных собраний за последние 10 лет: Опыт обзора. «Альманах библиофила», 1929; *Його ж.* Записки старого книжника. М., 1959; [*Белоконь С.*] Музей Украины: Собрание П.П. Потоцкого. В кн.: Киев: Энциклопедический справочник. К., 1982; *Климова Е.* Музей Украины (собрание П.П. Потоцкого): Указатель архивных материалов и библиографии, ч. 1. К., 1995; *Білокінь С.* Музей України (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006.

С.І. Білокінь.

ПОТО́ЦЬКИЙ Павло (Potocki Paweł; бл. 1625 — між 01.11 і 23.12.1675) — річпосполитський історик. Походив із магнатського роду. Навч. в *Кракові* та Падуї (Італія). Королів. секретар із 1643; багаторазовий *маршалок* галицького сеймику, посол на *вальний сейм* і депутат до трибуналу. Від 1650 брав участь у війні з козаками (Берестецька кампанія 1651, Жванецька кампанія 1653), потім — і з Росією. 1655, після облоги *Чорткова* козацько-рос. військом, потрапив у полон і до 1667 перебував у *Москві* (1661 одружився з Оленою Салтиковою, першого сина від цього шлюбу хрестив сам російський цар *Олексій Михайлович*). Кам'янецький *каштелян* із 1674. Автор трактату про релігію, устрій та права *Великого князівства Московського* «Moschovia...» (Гданськ, 1670), а також твору «Saeculum bellatorum et togatorum...» («Рід войовників і дорадців», 1702), що містить панегіричні біографії польс. полководців і політиків (100 «войовників» і 40 «цивільних» сановників з попереднього щодо автора покоління, зокрема кн. Я.*Вишневецький* та А.*Кисіль*). Опублікував також опертий на творі Тіта *Лівія* трактат «Historico-Politicus...» (1646, польс. переклад — 1649). «Opera omnia» (зібрання творів) П. видав Я.-А.Залуський (Варшава, 1747).

Літ.: Potocki Paweł (zm. 1675). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 28. Kraków, 1984—85.

Д.С. Вирський.

ПОТО́ЦЬКИЙ Станіслав (Potocki Stanisław; 1579—1667) — польс. держ. і військ. діяч. Походив із магнатського роду *Потоцьких.* Володів значними маєтностями в *Галичині* і на *Поділлі.* Був галицьким старостою (див. *Староство*; 1627), кам'янецьким *каштеляном* (1628), *воєводою* брацлавським (1631) і подільським (1636). 1637—38 керував коронними підрозділами під час придушення

С. Потоцький. Літографія роботи В. Герсона. 1860—1862.

козац. повстання під проводом П.Бута, Я.*Острянина* та Д.*Гуні* в Україні. 1652 був призначений *гетьманом польним коронним*, 1653 — київ., 1658 — краківським воєводою. Влітку 1660 разом із кн. Є.-С.*Любомирським* командував урядовими військами, які розгромили рос. армію під *Чудновом*.

Літ.: *Serczyk W.* Na dalekej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku. Kraków, 1984; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

ПОТÓЦЬКИЙ (Potocki) **Станіслав-Фелікс, Станіслав-Щенсни** (Stanisław Szczęsny; 1751 чи 1752 — березень 1805) — магнат, політ. і військ. діяч *Речі Посполитої*, дипломат, публіцист, доброчинець, граф. Масон, 1784—89 був великим магістром ложі «Wielki Wschód Narodowy» («Великий Національний Схід»), 1786 заснував ложу «Prawdziwy Patriotyzm» («Справжній Патріотизм»). Праправнук С.*Потоцького* («Ревери»), син київ. *воєводи* Ф.Потоцького (1700—72). Н. в *Белзькому воєводстві*, в галицькому маєтку Тартаків (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.) або в Кристинополі (нині м. *Червоноград*). Отримав домашню освіту під наглядом матері — Ганни-Ельжбети (1724—72; у дівоцтві теж Потоцька). Ще підлітком номінований офіцером (мав чин ротмістра), обійняв белзьке градське *староство* (1767). Наприкінці 1770 таємно повінчався із 17-річною Г.Комаровською. 1774 призначений великим коронним хорунжим, побрався із 22-літньою Ю.Мнішек. Від 1780, відмовившись од уряду хорунжого, замешкав у *Тульчині*, за два роки розбудував тут палацово-парковий комплекс споруд.

1782 титулований рус. воєводою, обраний консулом сеймової Постійної ради. Порядкував багатьма своїми госп-вами, розводив сади, запровадив лісництво, утримував кінний з-д, апробовував на власних добрах агрономічні та зоотехнічні досліди, налагодив фабричне вир-во, зібрав унікальну б-ку й цінну картинну галерею, влаштував оркестр місц. музик, заохочував громад. ініціативи селян, мінімізовував *панщину*, відповідно замінюючи її на

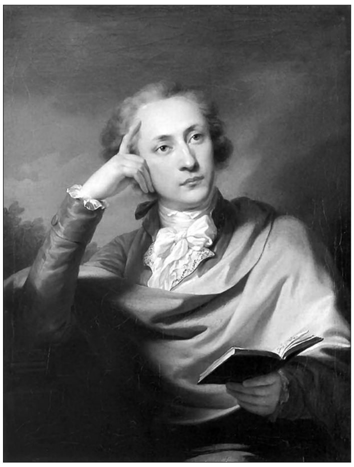

Станіслав-Щенсний Потоцький. Портрет роботи художника Ж.-Б. Лампі-молодшого. Близько 1795.

чинш. Обстоював реліг. права віруючих різних конфесій, щедро жертвував на храми. Часом стилізувався під козака, укр. заможного хлібороба.

Попри демонстрацію опозиційності до польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* 1784 купив за 18 тис. *дукатів* командування Укр. д-зією в ранзі генерал-лейтенанта. 1788 додав за 20 тис. дукатів пост генерала артилерії (начальника гарматного й інженерного корпусу, батальйону фузилерів, Варшавського арсеналу та всіх фортець Корони Польської, включно з *Кам'янцем-Подільським*), від *Брацлавського воєводства* зробився депутатом *вального сейму*, швидко трансформованого у *Варшаві* на конфедераційний (див. *Конфедерації шляхетські*), претендував на президентство в цьому органі.

1787 в *Києві* зустрічався з рос. імп. *Катериною II*. У Тульчині, де він тоді розквартирував дивізійний штаб, урочисто вітав Станіслава-Августа Понятовського, а на ознаменування такого монаршого візиту оголосив тамтешньому люду розкріпачення та низку привілеїв. 1789 виїхав до *Відня* й тривало мандрував, покинувши виконання посадових обов'язків. Критикував тодішню владу, функції гетьманів (див. *Гетьман великий коронний* і *Гетьман польний коронний*), висунув концепцію радикального реформування д-ви на базі «трьох вільних і удільних провінцій» (серед них насамперед прикметною автономією чітко виокремилися б укр. терени, окреслені під специфічною назвою «Східна Польща»). У період *російсько-турецької війни 1787—1791* листувався з інспірованим *Османською імперією* крим. ханом Шахбас-Гіреєм, спілкувався з кн. Г.*Потьомкіним*, О.*Безбородьком*.

Не сприйнявши *Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791*, очолив *Торговицьку конфедерацію 1792*, надав власні маєтки задля плацдарму розгортання агресії Рос. імперії на *Поділля*. Як ген. маршалок конфедерації випускав універсали, намагався формувати «легіони» — підлеглі йому загони, котрі сподівався тріумфально ввести обік чужинських підрозділів до Варшави. Цариця Катерина II зрештою зігнорувала репрезентований ним деталізований проект федерації у складі малопольської, великопольської та литовської рівнозначних частин (засадних респ. формувань). Хоча різко протестував проти вторгнення до Польщі прусської армії й навіть закликав на боротьбу з нею готувати *посполите рушення*, одначе під тиском цариці денонсував передньо обнародувані войовничі акти стосовно збройного опору зх. нападникам.

1793 делегований із посольською місією до *Санкт-Петербурга*, звідти вирушив до Гамбурга (Німеччина). 1794 революц. Найвищий кримінальний трибунал у Варшаві засудив П. за держ. зраду до страти, його портрет показово було повішено на шибеницю. 1795, повернувшись через С.-Петербург додому, символічно удостоївся статусу генерал-аншефа (генерала від інфантерії). 1798 рос. імп. *Павлом I* відсторонений од служби. На поч. 1798 офіційно розлучився з Ю.Потоцькою (восени того самого року вона померла) й узяв церк. шлюб — із С.К.*Потоцькою*.

Заснував *«Софіївку»*. Відновив діяльність закритого 1794 Уман. базиліанського монастиря (зі школою). Надав у себе притулок поетові С.Трембецькому. Віршував, вів щоденник.

П. у м. Тульчин.

Літ.: *Krzyżanowski S.* Tulczyn. Kraków, 1862; Ограбление гр. Станислава Потоцкого 1780 г. под Киевом.

«Киевская старина», 1903, № 11; *Pułaski F.* Listy Szczęsnego Potockiego do Katarzyny II i Zubowa. «Kwartalnik historyczny», 1903; *Артамонов Н.Н.* Потоцкий, граф Станислав-Феликс. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1905; *Czertkowski A.* Pan na Tulczyni. Lwów, 1925; *Rostworowski E.* Korespondencja Szczęsnego Potockiego z Sewerynem Rzewuskim. «Przegląd Historyczny», 1954; *Aleksandrowska E.* Wiersze Józefa Koblańskiego i Stanisława Szczęsnego Potockiego — zapomnianych poetów Oświecenia. Warszawa, 1980; *Rostworowski E.* Potocki Stanisław Szczęsny. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 28/2. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1985; *Гісцова Л., Шовковий Д.П.* Тульчинська лінія Потоцьких у документах Центрального історичного архіву України, м. Київ. «Історія України», 1997, № 18; *Усенко П.Г.* Живий відгомін епохи. Там само, 1997, № 24; *Колесник В.* Відомі поляки Вінниччини. Вінниця, 2007; *Усенко П.Г.* Серпанкова прелюдія «Софіївки» — Потоцькі (польський можновладець і грецька супер-красуня в українському пристановищі загальної історії). К., 2010.

П.Г. Усенко.

ПОТО́ЦЬКИЙ Ян (Potocki Jan; 08.03.1761—02.12.1815) — польс. історик, археолог і письменник, граф. Н. в с. Пиків (нині село Калинівського р-ну Він. обл.). Опублікував описи своїх подорожей по Пд. Україні (1784, 1798, 1800), країнах Бл. Сходу, Кавказу, до Монголії. Із 1812 жив у своїх маєтках на *Поділлі*. Опублікував франц. мовою низку праць, що містять зведення відомостей *античних авторів* із питань стародавньої і середньовічної історії слов'ян та істор. географії Сх. Європи, у т. ч. й України: «Дослідження про Сарматію» (т. 1—4, Варшава, 1789—91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (т. 1—4, Брауншвейг—Берлін, 1796), «Стародавня історія народів Росії» (СПб., 1802), «Стародавня історія Херсонської губернії» (СПб., 1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (СПб., 1805), «Стародавня історія Волинської губернії» (СПб., 1805).

Незважаючи на не завжди критичне ставлення до писемних джерел, праці П. становили значний крок вперед у дослідженні слов'ян. старожитностей. П. обстоював тезу про автохтонність слов'ян, підкреслював, що українці — окремий слов'ян. народ.

Я. Потоцький. Портрет роботи художника О. Варнека. 1810.

Праця «Основи хронології» (ч. 1—2, Кременець, 1815) присвячена питанням хронології історії Стародавнього світу. Автор п'єс і фантастично-філос. роману «Рукопис, знайдений у Сарагосі», в якому пропагує філос. ідеї франц. просвітителів 18 ст.

П. у с. Уладівка (нині село Літинського р-ну Він. обл.).

Праці: Fragments historiques, et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves. Brunsvic, 1796.

Літ.: *Brückner A.* Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe. Warszawa, 1911.

Я.Д. Ісаєвич.

ПОТО́ЦЬКІ (Potoccy) — польс. шляхетський рід, представники якого володіли великими земельними маєтностями в Польщі і Україні. Впродовж 17—18 ст. П. обіймали високі держ. посади в *Речі Посполитій*, а також брали участь у магнатській боротьбі за владу, що стало однією з причин втрати нац. незалежності д-ви. Найвидатніші серед них: **Микола** (див. М.*Потоцький*; 1594—1651) — *гетьман польний коронний* із 1637 та *гетьман великий коронний* (1646—48) — боровся з *кримськими татарами*, турками та шведами, придушував козац. повстання П.*Бута*, Я.*Острянина* і Д.*Гуні* в Україні (1637—38), зазнав поразки від Б.*Хмельницького* під Корсунем (1648), керував польсько-шляхетським військом під *Берестечком*, один із укладачів *Білоцерківської угоди 1651*; **Станіслав** (див. С.*Потоцький*; 1579—1667) — польний гетьман коронний із 1652 та великий гетьман коронний (1654—60) — відзначився в боротьбі з козаками під час національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст., був одним із творців Тишовецької конфедерації, під *Чудновом* (1660) розгромив війська рос. воєводи В.*Шереметєва*; **Юзеф** (Йозеф; 1673—1751) — великий гетьман коронний (1735—38), краківський *каштелян* (1748—51), придушував повстання С.*Палія* (1703) у *Правобережній Україні*, був прихильником короля Речі Посполитої *Станіслава Лещинського*; **Станіслав-Щенсний** (1752—1805) — генерал коронної артилерії, галицький *воєвода* (1782—89), провідник *Торговицької конфедерації* 1792, прихильник пророс. політики в Речі Посполитій, за його наказом у м. Умань був створений дендропарк *«Софіївка»*.

Ю. Потоцький. Літографія роботи В. Герсона. 1860—1862.

Станіслав-Щенсний Потоцький із синами Єжи-Щенсним (ліворуч) та Станіславом. Портрет роботи Ж.-Б. Лампі-старшого.

В.А. Потульницький.

Літ.: Wielka encyclopedia powszechna polska. Warszawa, 1987.

В.О. Щербак.

ПОТРО́НИК (молдов. скорочений варіант польсько-укр. grosz potrójny) — молдов. позначення звичного в місц. скарбах польс. 3-грошовика (1587 — 2,4 г срібла 850-ї проби; 1616 — 1,88 г срібла), вживане на *Буковині* в 1590—1760-х рр. при описові звичаєвих податків. Після спроб імітації цієї монети в Молдавії (П. Штефана Резвана та Єремії Могили 1595—1600-х рр.) П. став лічильним поняттям (щодо *талера* та золотого *дуката*), отримавши певний фіксований курс. 1 П. = = 6 *асприв* (1640—1730-ті рр.), 13 П. = 1 талеру (1605), а 20 П. = = 1 дукату (1650—1730). Паралельно у Валахії з'являлася назва «костанда» (від лат. constans (родовий відмінок constantis) — «постійний»).

Літ.: *Нудельман А.А.* Топография кладов и находок единичных монет. В кн.: Археологическая карта Молдавской ССР, вып. 8. Кишинев, 1976; *Buzdâgan G. та ін.* Monede şi banknote romaneşti. Bucureşti, 1977; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998; *Бырня П.П., Руссев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал» (Кишинев—Одесса—СПб.), 1999, № 6.

О.Д. Огуй.

ПОТСДА́МСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — див. *Берлінська (Потсдамська) конференція 1945.*

ПОТУ́ЖНИКИ — одна з незаможних категорій *селянства* на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського.* Не маючи статків виконувати належні повинності, селяни-П. об'єднувалися в групи (по кілька господарів), щоб відбувати різні роботи/роботизни (у *фільварках* чи замках), перевезення повозу (тобто почергово або спільно організовували вози й тяглових тварин) тощо. Найбідніші П. не мали змоги обробляти власні землі чи навіть городи, а тому вимушені були наймитувати в *шляхти* та односельчан. У певних випадках П. навіть втрачали власне житло і вимушені були поселятися при дворах заможних господарів. Після завершення сезону с.-г. робіт П. міг отримати від господаря повний розрахунок і перейти в ін. господарство.

Літ.: *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI в. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОТУЛЬНИ́ЦЬКИЙ Володимир Арнольдович (н. 06.07.1958) — історик. Канд. філос. н. (1985), д-р істор. н. (1992), професор (2002). Н. в м. *Львів.* Закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту (1980). Викладав історію у Львів. консерваторії (1980—89). Захистив канд. дис. з філософії на тему: «Політична культура творчої особистості» у Львів. ун-ті (1984; перезахист — ВАК СРСР, *Москва*, 1985). Від 1985 — учасник низки програм обміну науковців, зокрема в США, країнах Бл. Сходу та Сх. Європи. Від 1989 — у *Києві.* Докторант істор. ф-ту Київ. ун-ту (1989—92). Спеціалізувався на вивченні історії України, заг. історії та історії політ. думки. Захистив докторську дис. на тему: «Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці (1918—1939)» в Київ. ун-ті (1992). Стажувався в *Українському науковому інституті Гарвардського університету* (1990—91, США), Празькому ін-ті Середньої і Сх. Європи (*Чехословаччина*, 1992), Віденському ін-ті східноєвроп. досліджень (Австрія, 1993), а 1999—2000 — у Віденському (Австрія), Єрусалимському (Ізраїль), Празькому (Чехія), Кельнському (Німеччина) та Хоккайдському (Японія) ун-тах. Від 1992 до теперішнього часу — провідний наук. співробітник в *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.* Викладав історіософію у *Львівському національному університеті* (1999—2002).

Автор низки праць і навч. посібників із методології, теорії й історії світ. та укр. істор. науки, укр. й світ. політ. думки, історіософії як науки та історіософії укр. *консерватизму*, династичної історії і хронології України та ін., а також студій, присвячених Б.Пілсудському, О.*Пріцаку*, В.*Старосольському*, С.*Шелухину* та ін., оглядів україніки в Австрійс. нац. б-ці у Відні, архівів Японії та ін. Здобув низку міжнар. науково-дослідних грантів, зокрема стипендії А. фон Гумбольдта (1994), Мін-ва освіти й науки Японії (1997) та ін. Член Європ. асоціації істориків (Брюссель, 1994) й ін. міжнар. товариств.

Праці: Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; Теорія української політології: Курс лекцій. К., 1993; Нариси з української політології (1819—1991): Навчальний посібник. К., 1994; Deutsche Einflusse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert. «Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung», 1997, bd 46; The Image of Russia and Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945). В кн.: Quest for Models of Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World. Sapporo, 1998; The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945). «Acta Slavica Japonica», 1998, t. 15; Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800—1991). В кн.: Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник, вип. 2. Х., 1999; Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19—20 ст.: Проблеми теорії та методології. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики [число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія, ч. 2. К., 2000; Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть. «УІЖ», 2000, № 1—4; Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; Сергій Шелухин. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 12. К., 2003; Німці і німецьке питання в українській історико-політичній науці (1918—1939). В кн.: Український археографічний щорічник: Нова серія, т. 15, вип. 12. К., 2007; Реконструкція соціальної ідентичності автора «Слова о полку Ігоревім» у контексті змалювання ним образу князя: Історіософський аналіз проблеми. Там само, т. 18, вип. 15. К., 2010 (у співавт.).

Літ.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник:

Серія: «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Стрием Т.* «Історіософія» та «емпірія», або про інтелектуальні парадокси історика ідей: *Потульницький В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX століть. К., 2002. В кн.: Україна модерна, ч. 9. К.—Львів, 2005.

О.В. Ясь.

«ПОТЬО́МКІН», «Князь Потемкинъ-Таврическій» — див. «*Потьомкін», повстання на броненосці 1905.*

ПОТЬО́МКІН Григорій Олександрович (24(13).09.1739—16(05).10. 1791) — рос. держ. і військ. діяч, граф (із 1774), князь (із 1776), найясніший князь Таврійський (із 1783), генерал-фельдмаршал (1784). Н. в с. Чижово (нині село Духовщинського р-ну Смоленської обл., РФ) у дворянській сім'ї. Навч. в г-зії при *Московському університеті*. Військ. кар'єру розпочав зі служби в гвардії (1761). 1762 взяв активну участь у двірцевому перевороті, після якого на рос. престол зійшла *Катерина II.* Ставши її фаворитом (із 1764) та найближчим прибічником, набув великого впливу на внутр. і зовн. політику *Російської імперії*, нагороджений багатьма орденами. Був командуючим армією в *російсько-турецькій війні 1768—1774.* Придушував козацько-сел. повстання 1773—75 під проводом О.Пугачова. Брав активну участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791.*

Із політ. міркувань П. «записався» (1772) в козаки Кущевського куреня *Нової Січі*, що, однак, не завадило йому стати ініціатором ліквідації Нової Січі (1775). Уся територія *Вольностей Війська Запорозького низового* перейшла під владу П. як новорос. генерал-губернатора (із 1774). 1776 його призначено також азовським і астраханським генерал-губернатором. Коли 1782 Новоросійська губернія та *Азовська губернія* об'єдналися в *Катеринославське намісництво*, правителем його залишився П. Під його управлінням знаходився Крим (*Таврійська область*), об'єднаний із Катеринос. намісництвом. За участь у приєднанні Криму до володінь Рос. імперії 1783. П. одержав титул найяснішого князя Таврійського й залишався необмеженим володарем Пд. України, у його розпорядження не втручалися ні рос. імп. Катерина II, ні Правительствуючий Сенат. Послідовно проводив політику заселення краю. *Поміщикові* (здебільшого з рос. урядовців та укр. *козацької старшини*) надавали не менше 1,5 тис. *десятин* землі, на яких він мусив оселити 25 сел. дворів, і не більше 12 тис. десятин — на 200 дворів. Селяни-переселенці (переважно із запорожців і втікачів) одержували до 60 десятин на двір. В одному з перших своїх розпоряджень (1776) П. наказав: «втікачів не повертати». Цей принцип сприяв швидкому заселенню Пд. України і залишався в силі до його смерті. За участю П. розбудовувалися та заселялися міста (Нахічевань-на-Дону (нині у складі м. Ростов-на-Дону, РФ), *Маріуполь*, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), *Херсон*, *Миколаїв*, *Єлизаветград* (нині м. *Кіровоград*) та ін.). П. проявив зацікавленість і реалізував ідею щодо створення *Чорноморського козацького війська* (1778), за що був проголошений великим гетьманом козацьким Катеринославських і Чорноморських військ (січень 1790). Він підтримував проекти заснування ун-ту та муз. академії в Катеринославі (не здійснені у зв'язку з його передчасною смертю).

Похований у Херсоні.

На базі похідної друкарні П. засновано (1793) катериносл. друкарню.

Його образ відображено у творчості Т.*Шевченка*: в ілюстраціях до книг М.*Полевого* «История Суворова» (СПб., 1843), «Раненный Суворов у Потемкина» і «Смерть Потемкина» (обидві 1842), «Русские полководцы» (СПб., 1845). Портрет П. Т.Шевченко скопіював з невід. оригіналу (1844). Негативним героєм, кривдником укр. жінок зображено П. в поемі Т.Шевченка «Слепая» (1842).

Літ.: *Семантовский Н.* Потемкин как казак Войска Запорожского, ч. 1—2. СПб., 1851; *Лашков Ф.* Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. Краткий очерк по архивным материалам. Симферополь, 1890; *Огарков В.В.* Г.А. Потемкин, его жизнь и общественная деятельность. СПб., 1892; *Богумил А.* К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным, вып. 1. Ордера 1775—1776. Екатеринослав, 1905; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; *Эттингер Э.М.* Аттила России (Князь Г.А. Потемкин). Ставрополь, 1993; *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 2. К., 1993; *Брикнер А.Г.* Потемкин. М., 1996; *Гончарук Т.Г.* Григорій Потьомкін — гетьман українського козацтва: науково-популярний нарис. Одеса, 2002; *Його ж.* Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Одеса, 2002; *Пикуль В.С.* Фаворит, кн. 2. Его Таврида (о Г.А. Потемкине) М., 2008.

В.В. Панашенко.

Г.О. Потьомкін. Портрет роботи Й.-Б. Лампі-старшого. Близько 1790.

«ПОТЬО́МКІН», ПОВСТА́ННЯ НА БРОНЕНО́СЦІ 1905 — перший антиурядовий виступ на Чорномор. флоті під час *революції 1905—1907* в Рос. імперії. Виникло стихійно 27 (14) червня 1905 на новітньому й потужному з військ. точки зору кораблі Чорномор. флоту «Князь Потьомкін Таврійський», який був збудований на з-ді «Наваль» у *Миколаєві* (спущений на воду у вересні 1900, переведений до *Севастополя* влітку 1902). До екіпажу судна входили професійно підготовлені спеціалісти — артилеристи, машиністи, мінери. На 1905 серед них поширювалися соціал-демократ. ідеї, діяло кілька *більшовиків*. У березні 1905 екіпаж складався із 731 моряка, зокрема — 26 офіцерів.

Пам'ятник Г. Потьомкіну в м. Херсон. Скульптор І. Мартос. 1836. Знятий з постаменту 1921, вивезений з міста 1944. Відновлений 2003. Скульптор відновлення Ю. Степанян.

Приводом для непокори моряків командуванню стала відмова частини екіпажу вживати зіпсовану, на їхній погляд, їжу. Після погрози командира судна, капітана 1-го рангу Є.Голікова покарати матросів за заколот частина матросів озброїлася та вбила 7 офіцерів і заарештувала решту. Під час сутички було смертельно поранено більшовика унтер-офіцера Г.Вакуленчука, який очолював соціал-демократ. орг-цію на кораблі. Для командування судном матроси обрали комісію на чолі з більшовиком унтер-офіцером П.*Матюшенком*. «Потьомкін» разом із міноносцем № 267, який захопили повсталі з «Потьомкіна» від переляку, що команда виступить проти них (судно намагалося піти від «Потьомкіна»), прибув до *Одеси*, де на той час спалахнув заг. страйк. «Потьомкінці» та одес. робітники зайняли очікувальну позицію, сподіваючись на повстання ін.

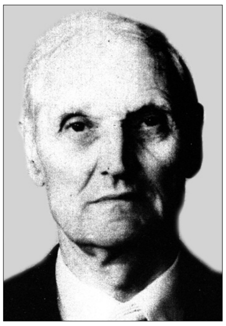

Д.Л. Похилевич.

екіпажів. 29 (16) червня 1905 в місті відбулися похорони Г.Вакуленчука і великий мітинг. Наступного дня командування Чорномор. флоту направило ескадру на придушення повстання на «Потьомкіні». Матроси відмовилися відкривати вогонь по броненосцю, а панцерник «Георгій Победоносець» перейшов на бік «Потьомкіна». 1 липня (18 червня) 1905 кондуктори (помічники офіцерів) «Георгія Победоносця» посадили корабель на мілину і здалися царській владі, а «Потьомкін» прибув у румун. порт Констанцу, щоб поповнити запаси води і продовольства, але дістав відмову. 3 липня (20 червня) 1905 судова комісія передала іноз. консулам відозви «До всього цивілізованого світу» та «До всіх європейських держав», в яких роз'яснювала мету своєї боротьби. 5 липня (22 червня) 1905 «Потьомкін» прибув до *Феодосії*, щоб здобути необхідне, але знову зазнав невдачі. 8 липня (25 червня) 1905 потьомкінці прибули знову в Констанцу і здали броненосець румун. властям. Напередодні на броненосці побував лідер Соціал-демократ. партії Румунії Х.*Раковський*, який закликав «потьомкінців» попрямувати до Батума (нині м. Батумі, Грузія) та включитися в активну революц. боротьбу. Але понад 650 матросів вирішили припинити повстання і оголосити себе політ. емігрантами. У жовтні 1905 Румунія передала Росії «Потьомкін», який був перейменований на «Святий Пантелеймон» і в листопаді взяв участь у *Севастопольському повстанні 1905.* У квітні 1917 броненосець знову почав називатися «Потьомкіним». Через два роки його потопили в умовах нападу іноз. військ на територію України. Переважна більшість учасників повстання повернулася до Росії після повалення *самодержавства* 1917. Вони взяли активну участь у подіях 1918—22, перебуваючи в різних політ. таборах.

Пам'ятник «Потьомкінцям — нащадки» у м. Одеса. 1965. Скульптор В. Богданов, архітектори Ю. Лапін, М. Волков. Фото 2008.

«Броненосец "Потемкин"». Поштова марка СРСР. 1972.

Літ.: *Столяренко М.А.* Непобежденная территория революции (восстание на броненосце «Потемкин». М., 1975; *Томилов С.А.* Броненосец «Потемкин». Одесса, 1975.

В.М. Волковинський.

ПОХИЛЕ́ВИЧ Дмитро Леонідович (23.09.1897—28.05.1974) — історик. Д-р істор. н. (1951), професор (1953). Засл. діяч н. і т. УРСР (1974). Н. в с. Водотиї (нині село Брусилівського р-ну Житомир. обл.) в сел. родині. 1918 закінчив Коростишівську вчительську семінарію, 1924 — Київ. ін-т нар. освіти. 1921—28 — сільс. учитель, працівник у керівних органах нар. освіти, викладач технікуму на Київщині. 1929—33 – аспірант при ВУАН у *Києві* та *Харкові*, водночас перебував на адміністративно-наук. роботі. 1933 — директор *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія* в Харкові, 1934 звільнений з цієї посади та виключений із КП(б)У за «втрату більшовицької пильності в боротьбі з націоналістичними елементами» в ін-ті, перебував у Вятському концтаборі на лісорозробках як робітник і статистик. Згодом викладав у вузах РСФРР/РРФСР — в Арзамаському вчительському інституті (1935—37), Свердловському (1940—44) і Ярославському (1944—45) пед. ін-тах. 1938—40 репресований за сфальсифікованим звинуваченням у «шпигунстві на користь Польщі». Від листопада 1945 до кінця життя працював у Львів. ун-ті як зав. кафедри історії середніх віків (до 1949), доцент кафедри історії Стародавнього світу і середніх віків (1949—52), зав. кафедри історії пд. і зх. слов'ян (1952—73), професор цієї ж кафедри (1973—74).

Дослідницьку діяльність розпочав із вивчення участі армії і флоту в революції 1917 в Україні, потім предметом його наук. зацікавлень були аграрні відносини в *Речі Посполитій* 16—18 ст. Канд. дис. на тему: «Аграрна реформа Сигізмунда Августа в історичній літературі» (1942), докторська дис. на тему: «Державні селяни західних воєводств Великого князівства Литовського в 16—18 ст.» (1951). Автор понад 110-ти наук. праць, зокрема: монографій «Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.» (Львів, 1957) та «Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в.» (Вільнюс, 1966), фундаментального дослідження «Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв.» (В кн.: Материалы по истории земледелия СССР: Сборник 1. М., 1952), публікацій джерел «Чорноморська фльота 1917 р.» («Архів Радянської України» (Х.), 1932, № 4—5), «Армія на Україні від Лютого до Жовтня» (Там само, 1933, № 7—8). Автор невиданої монографії «Нариси з історії селян України, Білорусії і Литви в XIV—XVI ст.» Гол. редактор міжвузівського наук. збірника «Українське слов'янознавство» (1970—73).

Почесний д-р ун-ту ім. М.Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща; 1970).

Бібліогр.: В кн.: Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. Львів, 1998.

Літ.: Вчений і педагог: До 75-річчя Д.Л. Похилевича. В кн.: Українське слов'янознавство, вип. 6. Львів, 1972; *Мялешка В.І.* Жыцце і навуковая дзейнасць Д.Л. Пахілевіча. «Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Сэрыя грамадскіх навук» (Мінск), 1988, № 2; *Крикун М.* Сторінки життєпису Д.Л. Похилевича. В кн.: Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. Львів, 1998; *Його ж.* Науковий доробок Д.Л. Похилевича. Там само; *Ісаєвич Я.* Дмитро Леонідович Похилевич — дослідник, педагог, людина на тлі епохи. Там само.

М.Г. Крикун.

«ПОХІ́Д У ТА́ВРІЮ ЗА ВО́ЛЕЮ» 1856 — другий після *Київської козаччини 1855* за масовістю сел. рух України, який розпочався в квітні 1856. Приводом до нього стали чутки про те, що нібито царський уряд закликає бажаючих переселятися на спустілий після *Кримської війни 1853—1856* Крим. п-ів і що кріпаки-переселенці (див. *Кріпацтво*) отримають при цьому волю, матеріальну допомогу, добру платню тощо. Розпочавшись у Верхньодніпровському та Катериносл. повітах *Катеринославської губернії*, «П. у Т. за в.» незабаром поширився на *Херсонську губернію*, частково — на селян *Харківської губернії*, *Чернігівської губернії* та *Полтавської губернії*. Кріпаки у масовому порядку з усіма родинами і майном знімалися зі своїх місць проживання і йшли в напрямку до *Перекопу*, залучаючи селян усіх сіл, які зустрічалися на їхньому шляху. Особливо широкого розмаху рух набув улітку в Катериносл. та Херсон. губерніях. Лише з одного Верхньодніпровського пов. пішло більше $^{1}/_{3}$ кріпаків (15,3 тис. осіб). У Катериносл. пов. сел. рухом було охоплено 123 зі 128-ми маєтків. Число учасників із Херсонщини влітку 1856 досягло 3 тис. осіб. Селяни, які залишалися на місцях, відмовлялися виконувати *панщину*. На боротьбу із шукачами волі було кинуто значні військ. сили. У ряді місць селяни, озброївшись кілками, вилами та сокирами, чинили опір загонам поліції і військ. командам. За неповними даними, лише в Катериносл. та Херсон. губерніях сталося 6 кривавих сутичок, в яких було вбито 5 і поранено 50 осіб. За допомогою військ, численних загонів поліції, шляхом розстрілів, екзекуцій та арештів царському урядові наприкінці 1856 вдалося припинити сел. рух на Півдні України. Тисячі повстанців було віддано під суд.

Літ.: *Линков Я.И.* Крестьянское движение в России во время Крымской войны 1853—1856 гг. М., 1940; *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. К., 1958.

Т.І. Лазанська.

ПОХІ́ДНІ ГРУ́ПИ ОУ́Н — організовані групи націоналістичного активу й відомих діячів *Західної України* та укр. еміграції з багатьох країн Європи, спрямовані влітку—восени 1941 *Організацією українських націоналістів* у центр., сх. та пд. райони України з метою створення укр. органів влади, органів місц. самоврядування та організації нац. громад., культ. життя на територіях, окупованих нацистською Німеччиною під час німецько-рад. війни 1941—45. Похідні групи були сформовані як ОУН під проводом А.*Мельника*, так і ОУН (революційною; ОУН(р)) під кер-вом С.*Бандери*.

Практична підготовка П.г. ОУН під проводом полковника А.Мельника розпочалася вже наприкінці квітня 1941. На основі теренової екзекутиви ОУН у Німеччині зусиллями сотника Боді та К.Мельника були розгорнуті спец. «вишкільні курси» в Берліні, Бремені, Гамбурзі (усі міста в Німеччині), Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). На території Німеччини, Чехії, Франції, а також на прикордонних із *СРСР* землях — *Надсянні*, *Підляшші*, *Холмщині* — почали формуватися групи активних членів ОУН, готових рушити на схід. У т. ч. найчисельніші з них були створені в районах Грубешів (нині м. Грубешув Люблінського воєводства, Польща) — Кристинопіль (нині м. *Червоноград*; керівник — Î.Неболя), Ярослав—Радимно (нині обидва міста Підкарпатського воєводства, Польща; керівник — Î.Малий), Сянік (нині м. Сянок Підкарпатського воєводства, Польща; керівник — Т.Бак-Бойчук). Водночас опрацьовувалися детальні схеми конспіративних маршрутів переправки людей, канали перетинання кордонів. Роботу оперативного штабу з підготовки кадрів і мережі нелегальних переходів в Україну очолював Я.*Гайвас*, який із липня 1940 був призначений провідником Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях. Після нападу нім. армії на СРСР і початку відступу рад. армії компактні групи членів ОУН рушили на схід із різних країн Європи. Провідником ОУН на сх. і центр. укр. землях і заст. голови Проводу укр. націоналістів був призначений О.Кандиба (О.*Ольжич*). Першим важливим проміжним центром на шляху мобілізованих для переправки на схід членів похідних груп став *Краків*, де тоді розташовувалася штаб-квартира ОУН. Згодом епіцентр дій ОУН перемістився у *Львів*, у якому при Крайовій екзекутиві ОУН на зх. укр. землях почала діяти референтура сх. і центр. укр. земель (ін. назва — референтура Сходу), котра безпосередньо координувала процес висилки похідних груп у Центр. та Сх. Україну. Тут відбувалися концентрація й перегрупування кадрів ОУН, остаточно формувався склад похідних груп та визначалися їхні маршрути. Спершу роботою референтури керував особисто О.Ольжич. Після його від'їзду зі Львова далі на схід кер-во референтурою деякий час здійснював Я.*Шумелда*, згодом — А.Добрянський.

Уже в перші тижні війни референтура сх. і центр. укр. земель спрямувала на схід кількасот членів ОУН. Загалом протягом липня—грудня 1941 лише безпосередньо через Львів було відправлено понад 850 осіб. Разом з ін. учасниками похідних груп, рух яких окремо координувався через зв'язкових, у центр. та сх. укр. землі було направлено бл. 1,6 тис. активістів. Серед них були такі відомі члени ОУН, як О.Ольжич, О.Сеник-Грибівський, М.*Сціборський*, М.*Капустянський*, О.*Бойдуник*, Я.Гайвас, Б.Коник, Я.Шумелда, К.Мельник, М.Михалевич, О.Лащенко, О.*Штуль-Жданович*, О.*Теліга*, М.Теліга, Î.*Рогач*, Î.Рошко-Îрлявський, О.*Чемеринський*, П.Олійник, У.Соколовський, П.Тимощук, В.Яхно, Р.Фодчук, В.Починок, М.Суховерський та ін.

Окремою найбільш чисельною похідною групою ОУН став *Буковинський курінь* (керівник — П.Войновський), у складі якого, за різними оцінками, перебувало від 2,5 тис. до 3 тис. осіб. Учасниками похідних груп були також і не члени ОУН, зокрема письменник У.*Самчук*.

Рух похідних груп ОУН відбувався в 3-х осн. напрямках. Північний: *Дубно—Шепетівка—Житомир—Київ—Полтава—Харків*; центральний: Проскурів (нині м. *Хмельницький*) — *Вінниця—Умань—Кіровоград—Дніпропетровськ—Донбас*; південний: Вінниця—*Балта—Одеса—Миколаїв*, звідти — до *Херсона* і Криму. Проте на практиці чимало учасників центр. та пд. П.г. ОУН свій рух здійснювали через Київ, як і члени пн. групи. Гол. базою похідних груп на шляху до Києва став Житомир. Саме тут у серпні — на початку вересня 1941 сконцентрувалися провідні кадри ОУН, направлені на схід. За їхньою участю були сформовані органи місц. самоврядування — обласна і міська управи. Почала створюватися розгалужена мережа укр. орг-цій, у т. ч. «Просвіта», почав діяти театр, організовувалося укр. церк. життя. Протягом вересня 1941 в житомир. друкарні було видрукувано перші 17 чисел газ. «Українське слово». Однак у Житомирі планам ОУН було завдано першого тяжкого удару. 30 серпня 1941 члени Проводу укр. націоналістів М.Сціборський та О.Сеник-Грибівський трагічно загинули від пострілів у спину.

Метою Центр. кер-ва ОУН на сх. і центр. укр. землях було закріпитися в Києві, який мав стати центром усієї діяльності ОУН в умовах війни. Перші учасники похідних груп прибули в місто вже ввечері 19 вересня 1941. Загалом протягом вересня—листопада 1941 тут було зосереджено понад 1 тис. членів ОУН. Вони стали ініціаторами та учасниками створення київ. міської управи, намагалися розбудувати укр. громад. і культ. життя, організувати видання укр. преси. Учасники П.г. ОУН ініціювали започаткування 5 жовтня 1941 в Києві Укр. нац. ради — прообразу представницького органу парламентського типу. Під егідою міської управи та Укр. нац. ради було здійснено заходи з відродження роботи шкіл у Києві в 1-й пол. жовтня 1941 (діяли бл. 70-ти шкіл та 30-ти г-зій), поновлено роботу Київ. ун-ту (ректор — проф. К.*Штепа*), Київ. політех. ін-ту (ректор — проф. М.*Величківський*), ін-ту харчової пром-сті та мед. ін-ту. Було відновлено роботу УАН (президент — акад. В.Плотников, учений секретар — проф. В.Чудинов). Створено Спілку укр. письменників (голова — О.Теліга). Почали діяти Спілка укр. купців, Спілка інженерів і техніків, Всеукр. кооп. спілка (голова — О.Перевертун), с.-г. кооп. спілка «Сільський господар» та ін. професійні спілки. Було створено Укр. Червоний Хрест (голова — О.Левитський), Союз укр. жіноцтва (голова — О.Скорубська). Відновлено діяльність «Просвіти» як масової орг-ції. За їхнього сприяння проходило відродження *Української автокефальної православної церкви* на чолі з митрополитом *Полікарпом*, створення Укр. церк. ради та затвердження її статуту.

Разом із тим під егідою ОУН у Києві були створені Укр. військ. т-во ім. П.Полуботка, масове молодіжне спортивне т-во «Січ», Спілка укр. молоді, діяла підпільна друкарня ОУН, в якій друкувалися відозви до населення, інструкції та комунікати для членів ОУН. Було налагоджено видання в Києві 50-тис. тиражем газ. «Українське слово» (гол. редактор — І.Рогач) із літературно-мистецьким додатком — ж. «Літаври» (гол. редактор — О.Теліга), та додатком «Останні вісті». 21 листопада 1941 заходами ОУН організовано масові публічні відзначення річниці подій листопада 1921 під с. *Базар*, пов'язаних із *Другим Зимовим походом Армії УНР 1921* та боротьбою за незалежність України. Учасники похідних груп активно залучали до співпраці представників місц. населення, які або безпосередньо вступали до ОУН, або співробітничали з нею як прихильники.

У відповідь на діяльність П.г. ОУН нацисти розпочали масові репресії проти їх членів та прихильників. Наприкінці листопада 1941 відбулися перші масові арешти членів ОУН під проводом А.Мельника на Житомирщині. У середині грудня 1941 були заарештовані бл. 40-ка співробітників Київ. міської управи та вся редакція «Українського слова» у повному складі. У січні 1942 арешти пройшли серед київ. молоді (бл. 60-ти осіб). У лютому 1942 внаслідок масових репресій було заарештовано понад 200 членів і прихильників ОУН, більшість з яких були страчені. Переслідування тривали до кінця окупації. Загалом лише в Києві протягом 1941—43 загинув 621 учасник підпілля ОУН. Серед них — О.Теліга, М.Теліга, І.Рогач, О.Чемеринський, Р.Біда, М.Кузьмик, З.Домазар, П.Олійник, І.Рошко-Ірлявський та ін. Жертвами арештів стали також члени похідних груп в ін. регіонах України. Зокрема, в м. Миколаїв були страчені Б.Сірецький, В.Баранецький, В.Антонюк, В.Малярчук та ін. Частина членів П.г. ОУН, які були розконспіровані, але уникнули арештів, перейшли в глибоке підпілля і зосередилися на західноукр. землях, частково взяли участь у партизан. боротьбі у складі бойових груп ОУН та *Української повстанської армії*. Із 2-ї пол. 1942 і до осені 1943 Центр. кер-во ОУН на сх. і центр. укр. землях очолював З.Домазар (страчений *гестапо* у вересні 1943). В умовах нацистських репресій навесні 1942 на Чернігівщині була створена перша на Наддніпрянщині бойова партизан. група ОУН. 14—15 серпня 1942 в умовах підпілля в Києві відбувся Всеукр. з'їзд укр. самостійників, до участі в якому, крім членів ОУН, були залучені колишні учасники боротьби за незалежність України 1917—21, повстанського руху 1920-х рр., а також ін. прихильники відновлення укр. державності, що виявляли прихильність до ОУН. Загалом підпілля ОУН діяло на сх. і центр. укр. землях протягом усього періоду нім. окупації.

Похідні групи ОУН(р) під проводом С.Бандери були сформовані в Надсянні та *Лемківщині* і наприкінці червня — на початку липня 1941 вирушили в центр. та сх. укр. землі. Вони входили до складу 3-х великих груп —

«Північ», «Південь» та «Схід». Група «Північ» спрямовувалася до Києва і мала надалі координувати підпільну діяльність у *Правобережній Україні*. До складу групи входили Д.*Мирон* та Д.Маївський (керівники), а також М.Климишин, П.Сак, Я.Хомів, М.Кравс, Т.Онишкевич, Д.Корінець та ін. Разом з цією групою в район Києва прибули В.Кук, Мітрінга, В.Ривак, Б.Левицький, М.Турманович, Р.Паладійчук. Пізніше до складу групи долучився М.*Прокоп*. Група «Південь» рухалася в напрямку Дніпропетровська із завданням організувати підпілля в пд. Україні. Очолювали групу З.*Матла* та Т.Семчишин, до неї належали також І.Клим, В.Регей, Я.Дзиндра, С.Тесля, Р.Олійник, П.Олійник, Є.*Стахів*, Я.Потічний та ін. Група «Схід» спрямовувалася до Харкова й мала поширювати свою дію також на прилеглі області. Керівником групи був М.Лемик, до її складу входили також О.Мащак, П.Олійник-старший, В.Лобай, М.Кравчук, Зацінський та ін. Загалом у складі похідних груп ОУН (революційної) на Велику Україну було направлено понад 1,5 тис. осіб. Члени похідних груп уже в липні 1941 дійшли до Вінниці, *Бердичева*, Житомира, *Василькова*, згодом прибули до Києва, *Чернігова*, Харкова, Полтави, *Кривого Рогу*, *Кременчука*, *Миргорода*, Дніпропетровська, *Олександрії*, Миколаєва, Херсона, Одеси, *Новоукраїнки*, проникли в Крим. Вони організовували місц. адміністрації, міські та обласні управи, загони укр. поліції, місц. укр. пресу (зокрема «Дзвін» у м. Кривий Ріг, «Дніпрова хвиля» в м. Кременчук та ін.). Поряд з активізацією нац. життя похідні групи ОУН(р) популяризували акт проголошення укр. д-ви від 30 червня 1941 (див. *Акт Тридцятого червня 1941*).

Уже у вересні 1941 гестапо почало масові арешти членів похідних груп ОУН(р). Зокрема, у жовтні в Миргороді були схоплені і страчені керівник та ін. 4 члени групи «Схід». Арешти пройшли також у Житомирі, Василькові, Бердичеві, Вінниці, Полтаві, Херсоні та Миколаєві. У липні 1942 при спробі арешту в Києві був застрелений керівник групи «Північ» Д.Мирон. В умовах підпілля відбулася реорганізація похідних груп ОУН(р). Територія центр. і сх. укр. земель була поділена на 2 краї — Пн. край із центром у Києві та Пд. край із центром у Дніпропетровську. Пн. край охоплював Київ і Київ. область, а також Він., Кам'янець-Подільську, Житомир., Полтав., Сум., Харків. та Черніг. області. Пд. край включав Ворошиловградську, Дніпроп., Кіровогр., Запоріз., Миколаїв., Одес., Сталінську («Донбас») області, а також Крим і Кубань. Центр діяльності був перенесений на розбудову підпільної мережі та ведення активної пропаганди самостійницьких ідей серед населення. 1943 заг. кер-во діяльністю ОУН(р) на території *райхскомісаріату Україна* було покладене на В.Кука. Протягом 1941—43 спочатку на Київщині, а згодом — у Вінниці виходила друком підпільна газ. «За самостійну Україну» (із 1943 перенесена на Волинь), у Дніпропетровську видавалася нелегальна газ. «Вісті». Незважаючи на масові арешти і численні втрати, похідні групи ОУН(р) та організована ними підпільна мережа діяли до відступу нім. армії із Центр. та Сх. України.

Літ.: *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958; На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: Збірник статей. Торонто—Нью-Йорк, 1985; *Стахів Є.* ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (програмові зміни в ОУН). «Сучасність», 1986, ч. 5; *Косик В.* Україна під час Другої світової війни: 1938—1945. К.—Париж—Нью-Йорк—Торонто, 1992; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. К., 2005; *Армстронг Дж.* Украинский национализм: Факты и исследования. М., 2008.

С.І. Кот.

ПОХО́ДИ РУСІ НА ВІЗАНТІ́Ю — військ. походи русів у період виникнення та становлення Давньорус. д-ви. У *«Повісті временних літ»* вони зображуються вінцем політ. кар'єри перших київ. *князів*, результатом вдалого підкорення навколишніх східнослов'ян. племен.

Досі історики розходяться із приводу кількості П.Р. на В., називаючи від 6-ти до 10—12-ти. Русь завжди була наступаючою стороною. Якщо на початку руси ставили собі за мету переважно здобуття військ. здобичі, то пізніше однією з гол. цілей П.Р. на В. стало забезпечення для рус. купців доступу на ринки імперії та отримання максимальних привілеїв для них. Розбудовуючи д-ву на теренах Сх. Європи, київ. князі почали дбати про встановлення постійних дипломатичних стосунків із *Константинополем*, що підвищувало престиж Давньорус. д-ви й відповідало її стратегічним інтересам на пд. сх. Русь прагнула вивільнити від кочовиків, які часто ставали знаряддям зовн. політики Візантії, торг. шляхи, що вели до Криму, Приазов'я та Закавказзя. Досягаючи воєнними засобами значного чи часткового успіху, *Київська Русь* у подальшому охоче йшла на переговори з імперією, щоб забезпечити досягнуте дипломатичними угодами.

Перші відомі походи русів на Візантію відбулися ще до утворення Давньорус. д-ви — на межі 8 і 9 ст. (у Крим, на Сурож (нині м. *Судак*) і в 830-х рр. — на пд. узбережжя Чорного моря (Амастрида; нині м. Амасра, Туреччина)). Та до повідомлень істор. джерел про ці походи історики ставляться скептично. *«Житіє Стефана Сурозького»*, написане не раніше 15 ст., містить неправдоподібні свідчення, зокрема, повідомляє про похід новгород. кн. *Бравліна* на Сурож наприкінці 8 ст., хоча зараз історикам відомо, що *Новгород Великий* виник не раніше серед. 10 ст. Що ж стосується *«Житія Георгія святого Амастридського»*, то деякі дослідники вважають, що повідомлення про напад русів на Амастриду були включені туди пізніше та є лише екстраполяцією обставин походу київ. кн. *Ігоря* на *Візантію* 941. Разом з тим військово-дипломатична активність русів у чорномор. регіоні у 830-ті — на поч. 840-х рр. підтверджується окремими західноєвроп. джерелами, зокрема *Бертинськими анналами*. Можливо, напади русів на Візантію здійснили ті угруповання русів, які не мали відношення до майбутньої Київ. д-ви. Деякі історики пов'язують

ці напади з т. зв. Приазовською Руссю.

Перші П.Р. на В. відзначалися грабіжницьким і, водночас, розвідувальним характером, їх можна розглядати в контексті норманської експансії в Європі.

Похід 860. Після утворення на серед. 9 ст. Київ. князівства його володар кн. *Аскольд* 18 червня 860 на чолі флоту із 200 лодій несподівано для греків вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Імп. Михаїлу III довелося за допомогою багатих дарів досягти угоди з русами і їхнього повернення додому. 867 було підписано нову русько-візант. угоду, яка, певно, підтверджувала попередню і зафіксувала прийняття київ. князем і його *дружиною християнства,* а також відправлення на Русь єпископа для організації церкви. Однак наступні угоди з Візантією характеризують русів як язичників.

Надзвичайна важливість цього походу усвідомлювалася ще в Давній Русі. Зокрема, датована частина «Повісті временних літ» розпочинається роком початку правління візант. імп. Михаїла III. Таким чином, саме цим походом і угодою київ. кн. Аскольда Київ. Русь уперше вийшла на світ. арену та заявила про себе як держава.

Похід 907. Утворення Давньорус. д-ви (бл. 882), зосередження в її складі осн. східнослов'ян. племінних об'єднань дали змогу її правителю київ. кн. *Олегу* 907 здійснити грандіозний похід на Константинополь (2 тис. лодій по 40 воїнів у кожній), що завершився підписанням русько-візант. угоди, а 911 — докладного русько-візант. договору, що надавав Русі надзвичайні торг. й дипломатичні привілеї (цей договір, як і 2 наступних, вписаний або переказаний у «Повісті временних літ»). У візант. джерелах похід не згадується.

Походи 941 та 944. На відміну від походів київ. кн. Олега похід 941 під проводом його наступника на київ. столі кн. Ігоря докладно описаний у рус., візант., західноєвроп. та сх. джерелах. Цей масштабний похід Русі на Візантію зазнав невдачі. Флот вел. кн. київ. Ігоря спочатку спустошив чорномор. узбережжя Малої Азії, але не наважився рушити на Константинополь, затиснутий між візант. військом на чолі з доместиком схол Куркуасом із суші та візант. флотом із моря. У вересні 941 по дорозі додому флот київ. кн. Ігоря був перехоплений і знищений за допомогою грец. вогню візант. ескадрою патриція Феофана. Тільки 944 київ. кн. Ігорю вдалося зібрати нове військо і знову вирушити в похід, та на Дунаї його зустріло візант. посольство і запропонувало мир. Русько-візант. угода 944 виявилася менш вигідною для Давньорус. д-ви, ніж угоди князів Аскольда та Олега.

Походи 968—971. Син кн. Ігоря київ. кн. *Святослав Ігорович* здійснив 2 походи на Візантію, що мали на меті закріпитися в Болгарії, вивести її з-під влади Візантії. Якщо 968 київ. кн. Святослав Ігорович виступив як знаряддя візант. дипломатії проти 1-го Болг. царства, то невдовзі, за повідомленнями візант. джерел, він втрутився в боротьбу за імператорський стіл. Візант. дипломатам вдалося організувати напад орди *печенігів* на *Київ*, що змусило київ. кн. Святослава Ігоровича на певний час повернутися на Русь. Та вже наприкінці 969 він знову на Балканах. Київ. кн. Святослав Ігорович відмовився від запропонованої новим візант. імп. *Іоанном I* Цимісхієм *данини*, уклав військ. угоду з болгарами, і навесні 970 р. 30-тис. русько-болг. військо атакувало 12-тис. армію візант. полководця Варди Скліра у Фракії (істор. область на сх. Балканського п-ова). Невдовзі, коли в Малій Азії спалахнуло повстання на чолі з Вардою Фокою, візант. війська зовсім залишили землі фракійської *феми.* Лише наприкінці 970 — на поч. 971 візантійці змогли перекинути війська на боротьбу проти київ. кн. Святослава Ігоровича та союзних йому болгар. На чолі візант. армії став сам імп. Іоанн I Цимісхій. Флот вирушив на Дунай, аби перетнути можливі шляхи відступу русів. У квітні 971 в полон до візантійців потрапив болг. цар Борис II. Частина русів на чолі з *воєводою* Сфенкелом змогла відступити до Доростола (нині м. Силістра, Болгарія), де перебував сам київ. кн. Святослав Ігорович. У квітні ж розпочалася облога імператором цього дунайського міста, що тривала 3 місяці. Після невдалої для себе спроби прорвати оточення київ. кн. Святослав Ігорович був змушений укласти нову, ще більш жорстку для Русі, ніж договір 944, угоду з візант. імператором та залишити Болгарію.

Похід 989. Син київ. кн. Святослава Ігоровича київ. кн. *Володимир Святославич* 989 (часто помилково вказують 988) вчинив похід у Крим на м. Корсунь (Херсон; див. *Херсонес Таврійський*), щоб змусити візант. імп. *Василія II* виконати умову попередньої угоди й видати за нього сестру *Анну.* Із цим походом звичайно пов'язують *хрещення Київської Русі.* Із Корсуня київ. кн. Володимир Святославич привіз у Київ дружину — сестру імператора Анну, що піднімало престиж володаря Русі на один рівень з імператорами Візантії та «Священної Римської імперії» (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*). Саме із цим походом пов'язане й поширення влади Русі на Керченський та Таманський півострови, де з часом утворився рус. центр влади в *Тмуторокані.*

Похід 1043. Останній похід Русі на Візантію був викликаний ворожим ставленням до Русі імп. Візантії *Константина IX* Мономаха. Рус. військо очолили син вел. кн. Ярослава новгород. кн. Володимир Ярославич та воєвода *Вишата*. Рус. і візант. джерела по-різному оповідають про перебіг подій. Згідно з літописами, рус. флот було потоплено штормом, а ті, хто врятувався на суходолі, були схоплені греками, осліплені та ще 3 роки поневірялися в неволі. Візант. джерела розповідають, що приводом для війни була загибель знатного руса в Константинополі, та про битву на морі, в якій не буря, а візант. флот розтрощив нападників.

Зазнавши поразки, київ. кн. Ярослав Мудрий змусив дипломатичними засобами імперію піти на почесний для Русі мир.

Щоб задобрити київ. кн. Ярослава Мудрого, візант. імп. Константин IX Мономах видав свою непорфирородну (народжену до того, як батько став імператором) доньку за сина київ. князя — кн. *Всеволода Ярославича*.

П.Р. на В. знаменували собою етапи входження Давньої Русі в систему європ. середньовічних д-в. Їх наслідком стало розширення торг. зв'язків Русі та Візантії, врешті-решт, християнізація Русі і включення її до культурно-цивілізаційного простору, який англ. візантиніст кн. Д.Оболенський назвав Візант. співдружністю націй.

Дж.: *Васильевский В.Г.* Русско-византийские исследования: Жития святого Георгия Амастридского и святого Стефана Сурожского: Введение, греческие тексты, перевод, славяно-русский текст. В кн.: Летопись занятий Археографической комиссии, т. 9. СПб., 1893; *Vasiliev A.A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, Massachusetts, 1946; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Berlin, 1973; *Михаил Пселл.* Хронография. М., 1978; *Лев Диакон.* История. М., 1988; *Продолжатель Феофана.* Жизнеописание византийских царей. М., 1992; Повесть временных лет. СПб., 1996; *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения. М., 2003; *Бибиков М.В.* Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси, т. 1—2. М., 2004—09.

Літ.: *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах русских князей на Царьград. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности АН, т. 21, кн. 2. Пг., 1916; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; *Оболенский Д.* Византийское содружество наций. В кн.: *Оболенский Д.* Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. М., 1998; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). СПб., 2000.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

ПОХО́ДИ РУ́СІВ НА КАСПІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ — серія грабіжницьких набігів дружин русів (див. *Русь*) на мусульманські д-ви в басейні Каспійського моря (на території сучасних Республіки Дагестан (РФ), Азербайджану та Ірану), складова частина норманської експансії епохи *середньовіччя*. У науці залишається спірним питання, чи пов'язані ці походи з київ. угрупованням русів, чи з ін. їхніми центрами, місця розташування яких дослідники визначають у *Чернігові*, *Тмуторокані* або на Верхній Волзі. До 960-х рр. походи русів на Каспійське море треба розглядати в контексті протистояння *Хозарського каганату* з мусульманськими д-вами на узбережжі Каспійського моря. Адже саме Хозар. каганат контролював річкові шляхи, що вели до Каспійського моря, — шлях по Дону контролювала фортеця *Саркел*, а по Волзі — столиця каганату *Ітиль*. Тож, згідно з повідомленнями араб. середньовічних істориків та географів, руси або виступали найманцями *хозар*, або отримували від них дозвіл на прохід в обмін на частку здобичі (50 %); згадується й тривале перебування найманого війська з русів у столиці каганату.

Перші повідомлення про русів у регіоні Каспійського моря пов'язані з торгівлею і датуються 840-ми рр.: *Ібн Хордадбех* повідомляє про шляхи купців-русів до Багдада (нині столиця Іраку) та Рея (нині місто в Ірані): по Дону та Волзі вони потрапляли до Каспійського моря, а звідти йшли в Іран. У 9 ст. регіон Каспійського моря набув важливого значення в торгівлі араб. країн — у цей час ним проходили торг. шляхи, які пов'язували Іран, Ірак, Середню Азію з Поволжям, Сх. та Центр. Європою, свідченням чого є величезні скарби араб. срібла в Сх. Європі.

Перше повідомлення про військ. експедицію русів датується 864—84, коли, згідно з повідомленням іранського історика 13 ст. Ібн Ісфендійара, у роки правління еміра Табаристана Аліда ал-Хасана ібн Зайда, була повністю винищена *дружина* русів, яка захопила найбільший порт на пд. узбережжі Каспійського моря — Абаскун. Дехто із сучасних істориків вважають інформацію про цей похід помилковою, адже мусульманські історики 10 ст. датують перші військ. виправи русів на Каспії 50-ма роками пізніше.

Значно більший масштаб мала серія походів русів на Каспійське море, що, за повідомленнями різних джерел, датується 909—14. Згідно з повідомленням того ж Ібн Ісфендійара, а також Амулі та Захір ад-Діна, восени 909/910 руси знов захопили Абаскун, але потім були розбиті. Наступного року вони захопили місто Сарі (нині місто в Ірані), знову були розбиті на суші, а згодом — і на морі.

912/913, як повідомляє ал-*Масуді*, величезний флот русів із 500 човнів по 100 воїнів у кожному в обмін на обіцянку віддати половину майбутньої здобичі був пропущений хозарами на Каспій. Руси зробили базою своїх набігів острови поблизу Баку (нині столиця Азербайджану). Повністю були спустошені Гілян, Дейлем, Табаристан, Абаскун на пд. узбережжі моря, потім була розорена територія сучасного Азербайджану. Із величезною здобиччю руси вирушили через Хозарію назад. Та коли вони, дотримавшися домовленості, віддали відповідну частку здобичі хозарам, мусульманська гвардія *кагана* атакувала русів, нібито аби помститися за своїх єдиновірців. Руси зазнали поразки — врятувалося лише прибл. 5 тис. воїнів, які відступили вгору по Волзі та були пізніше винищені буртасами й *болгарами волзькими*.

Похід 943/945 описаний у багатьох джерелах різного походження — оповідях Ібн ал-Асіра, Мовсеса Каганкатваці, Бар Гебрея, у Кембриджському документі, — що дає змогу відтворити його більш детально. Бл. 939, відповідно до Кембриджського документа, полководець русів Хелгу (історики сперечаються щодо його ідентифікації) захопив хозар. місто Самкерц (Тмутракань), але був розбитий хозар. полководцем Песахом. Руси були примушені хозарами напасти на *Візантію*, але й там зазнали нищівної поразки, після якої Хелгу вирушив на Персію (Іран). Учені вбачають у цій оповіді опис невдалого походу київ. кн. *Ігоря* на Візантію 941. 943, згідно з повідомленням араб. джерел, руси з'явилися в Закавказзі, де захопили м. Бердаа (давнє місто поблизу сучасного м. Барда, Азербайджан). Вони намагалися закріпитися в місті, але потім, під тиском війська делеймітів, були

змушені відступити, перебивши тих мешканців міста, які не змогли внести за себе викуп.

Існуванню Хозар. каганату було покладено край походом 965—69. У ході 2-х кампаній руси захопили Саркел на Дону, згодом їм вдалося розграбувати Ітиль у гирлі Волги та Семендер поблизу узбережжя Каспійського моря. Розгром каганату відкрив русам шлях до безпосереднього втручання у справи д-в Закавказзя та Пн. Ірану.

987 руси на запрошення еміра Маймуна бен Ахмада втрутилися в політ. боротьбу в Дербенті (нині місто в Республіці Дагестан, РФ). 1030—31, знову як союзники правителя Дербента, руси розбили військо правителя Ширвана Минучихра і навіть перейшли р. Аракс (прит. Кури). Після цього частина русів через Візантію вернулася на батьківщину, а інші наступного 1032 в союзі з *аланами* виступили вже проти Дербента, але зазнали поразки. Немає сумнівів, що центром активності русів на Закавказзі в 11—12 ст. стало *Тмутараканське князівство*, протягом більш ніж століття контрольоване рус. князями. За деякими джерелами, існували поселення русів і в самому Дагестані — про це йдеться в т. зв. Історії Ірхана.

Останній похід русів на Каспійське море датується 1174. Згідно з Хакані — придворним поетом ширваншахів, 73 човни русів піднялися Курою до Лемберана, а союзні їм *половці*, захопивши Дербент, також рушили в Пн. Азербайджан. Лише спільними зусиллями ширваншаха Ахситана I та грузин. царя Георгія III вдалося припинити цей грабіжницький набіг.

Походи русів на Каспійське море тривали значно довше *походів Русі на Візантію*, проте, у порівнянні з ними, мали другорядне значення для становлення Давньорус. д-ви. Із поступовим занепадом мусульманської торгівлі в регіоні й т. зв. кризою араб. срібла інтереси *Київської Русі* дедалі більш концентрувалися на взаєминах із Візант. імперією та країнами Європи, чому сприяла і християнізація Русі. Водночас ці походи сприяли поширенню торгівлі Русі із країнами Сходу, встановленню регулярних екон., політ. контактів Русі з мусульманським світом.

Літ.: *Дорн Б.А.* Каспий: О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря. СПб., 1875; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 1—2. М., 1962—1967; *Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербенда XI—XII вв. М., 1963; *Новосельцев А.П.* Киевская Русь и страны Востока. «Вопросы истории», 1983, № 5; Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999; *Коновалова И.Г.* Походы русов на Каспий и русско-хазарские отношения. В кн.: Восточная Европа в исторической ретроспективе. М., 1999.

А.А. Плахонін.

«ПОХО́ЖІ» СЕЛЯ́НИ — категорія сільс. населення на укр., білорус. і литов. землях *Великого князівства Литовського* в 14—16 ст. У великокнязівських та шляхетських помістях «П.»с. володіли певним наділом землі. Після сплати всіх необхідних податків і повинностей вони мали право на вільний перехід в ін. поселення. При великокнязівському пожалуванні сіл з «П.»с. *магнатам* та *шляхті* останні ставали лише власниками землі, а не особи «похожого» господаря, який мав право вільно переселитися в ін. місце. Статус «похожого» селянина визначався часто угодою між останнім та його сюзереном. І скільки б часу «похожий» не проживав у володінні феодала, він, представивши вказану письмову угоду, міг вийти на волю, залишивши землю сюзеренові. «Похожими» також визнавалися ті невільні категорії населення (*челядь*, коланні, *отчичі* та ін.), яких у голодні роки феодал добровільно відпускав «кормитися».

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси. М.—Л., 1946; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ПОЧА́ЇВ — місто Кременецького р-ну *Тернопільської області.* Населення 7,8 тис. осіб (2010).

Вперше згадується 1442, коли вел. кн. литов. Казимир Ягайлович (див. *Казимир IV*) надав П. кременецькому *війтові* Юркові з Буська. 1451 монарх передав поселення слузі Васькові Стрільцю, а далі воно належало шляхетським родам Бережецьких, Гостських (Гойських; із поч. 16 ст.), Фірлеїв (із 1602), Тарновських (із 1662). 1597 Ганна Гостська заснувала в маєтку правосл. чол. Свято-Успенський монастир (див. *Почаївська Свято-Успенська лавра*) і надала йому 6 сімей підданих, які започаткували по сусідству з існуючим поселенням (нині с. Старий Почаїв) с. Юридика. У 2-й пол. 17 ст. під монастирем осіло с. Новий Почаїв, а

Почаїв. Гравюра Н. Орди. 1860—1870-ті рр.

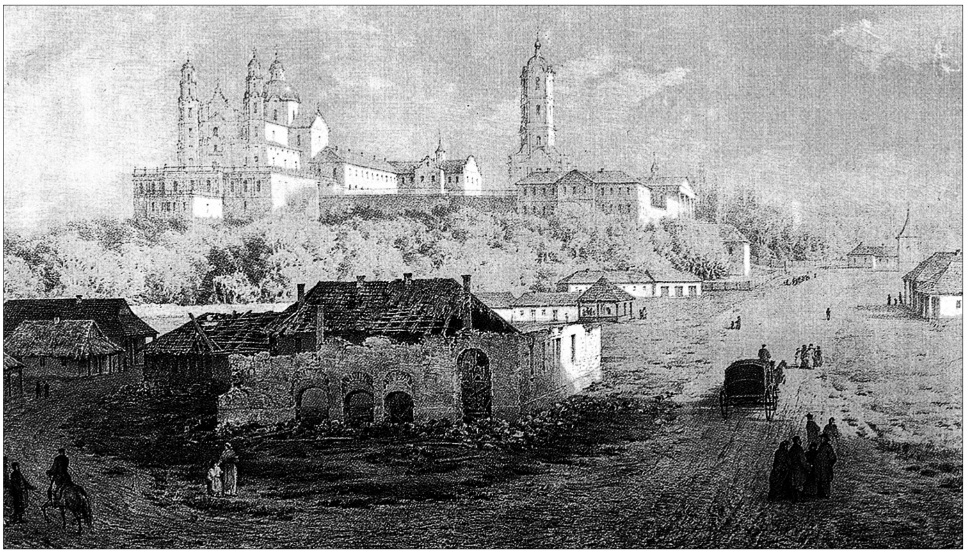

в 2-й пол. 18 ст. — с. Березина. 1778 граф Ян-Амор Тарновський виклопотав у польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* привілей на перетворення с. Новий Почаїв у містечко.

За 3-м поділом Речі Посполитої (1795) територія П. відійшла до *Російської імперії* і спочатку була включена в Дубенський пов. *Подільського намісництва*, а після його ліквідації зарахована до Кременецького пов. *Волинської губернії*. 1802 Тарновські заставили м-ко Новий Почаїв і с. Березина ченцям. 1842 монастирське с. Юридика та обидва заставні поселення передані у відання палати держ. маєтностей, а 1858 остаточно приєднані до держ. маєтностей. У 1-й пол. 19 ст. власники сусіднього с. Тараж графи Ржищевські осадили під м-ком Новий Почаїв с. Рідкодуби, або Новий Тараж. Після *селянської реформи 1861* Новий Почаїв став центром Почаївської волості.

24 серпня 1915 територію П. зайняли австро-угор. війська, влітку 1916 — рос. армія; під час *Української революції 1917—1921* вона кілька раз переходила з рук у руки, а за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* відійшла до Польщі. На поч. 1930-х рр. Новий Почаїв поділили на два населені пункти — м-ко Почаїв, майже на 2/3 заселене євреями, і с. Новий Почаїв. 1920—39 містечко було центром Почаївської гміни Кременецького пов. *Волинського воєводства*, утвореної в межах дореволюц. волості.

У вересні 1939 територію П. зайняла Червона армія. На поч. 1940 м-ко П. отримало статус с-ща міськ. типу і стало центром новоутвореного Почаївського р-ну Терноп. обл.

30 червня 1941 П. зайняли нім. війська. За роки окупації гітлерівці знищили понад 2,5 тис. цивільного населення смт П., унаслідок чого воно припинило існування. 20 березня 1944 р. війська *Першого Українського фронту* звільнили цю територію.

У 1950-х рр. села Новий Почаїв, Юридика, Березина й Новий Тараж об'єднали в єдине поселення під назвою Почаїв, якому надали статус с-ща міськ. типу. Наприкінці 1962 П. утратив роль районного центру. 1964 райпромкомбінат, утворений на основі конфіскованих у лаври майстерень, реорганізували у ф-ку госп. побутових товарів, 1966 один з її цехів перетворили на окреме підпр-во, на основі якого 1981 виникло вироб. об'єднання «Іква». 1978 П. отримав статус міста. Нині в ньому працюють ТОВ «Фабрика "Іква"» і ТОВ «Пластик».

У П. — Почаївська Свято-Успенська лавра, Святодухівський монастир (виник 1903 як скит лаври, 1959 закритий, відновив діяльність 1991, 1996 отримав статус окремого монастиря), духовна семінарія, історико-худож. музей.

У П. народилися художники І.Хворостецький (1888—1958) та О.Шатківський (1908—79).

Літ.: ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; *Дубилко І.* Почаївський манастир в історії нашого народу. Вінніпег, 1986; *Собчук В.Д.* Волинський шляхетський рід Гостських. В кн.: Соціум: Альманах соціальної історії, вип. 5. К., 2005.

В.Д. Собчук.

ПОЧА́ЇВСЬКА ДРУКА́РНЯ — видавничий заклад при Свято-Успенському чол. монастирі в *Почаєві*. 1618 в Почаєві діяла мандрівна друкарня Кирила (Транквіліона) *Ставровецького*. Бл. 1730 тут засновано друкарню при монастирі *василіан* заходами луцького греко-катол. єпископа Феодосія Лубенецького-Рудницького та ігумена Гедеона Козубського. Першим великим книжковим виданням П.д. був Служебник 1734—35. Крім літургічних книг, видавалися проповіді, повчання, панегірики, підручники. До найважливіших друків належать збірка «Гора Почаєвська», яка включала житіє *Іова Почаївського* (кілька видань), і нотний Ірмологіон (1766 і 1775), збірка повчань та проповідей «Народовіщаніє» (1-ше вид. — 1768), «Богословія нравоучителная» П.Антуана (перше вид. — 1776); Богогласник, Біблія (1798, передрук із київ. видання). Наприкінці 18 ст. П.д. була єдиною друкарнею, що випускала книжки укр. мовою, близькою до розмовної (правила доброго тону «Політика світська», порадник І.Ленкевича «Книжиця для господарства...», «Науки парохіяльнія» Ю.Добриловського, 1792, 1794 та ін.). Видавалися повчальні та богословські твори українських письменників, які писали мовами церковнослов'янською (Йоасаф *Кроковський*, Йосиф Торжевський, Амплій Крижанівський), латинською (Мануїл Ольшавський, Корнило Срочинський, Тимофій Щуровський), польською (Порфирій Важинський, Панталеон Кульчицький, Гнат Филипович). Лат. мовою надруковано посібники із граматики, риторики та філософії, тези філос. диспутів у василіанських монастирях у *Луцьку* й *Підгірцях*, документи з історії

«Служебникъ...». Почаївська друкарня, 1734. Титульний аркуш.

«Гора Почаевска...». Почаївська друкарня, 1742. Титульний аркуш.

укр. церкви, каталоги ченців, польською — посібники з фізики та геометрії, книжку про мінеральні води, вірші, п'єси і промови польс. письменника В.Жевуського, програми вистав із Володимирської василіанської школи. Друкувалися також книги на замовлення рос. старообрядців. Усупереч вказівкам ієрархів П.д. підтримувала зв'язки з *Києво-Печерською друкарнею*, обмінювалася з нею працівниками й виданнями, сприяла в поширенні книжок. У різний час префектами (керівниками) П.д. були Адріян-Антін Громачевський (1739—42), Спиридон Кобернський (кін. 18 ст.), редакторами і коректорами — Адріян Лясковський, Арсен Сіницький. До оформлення друків залучалися визначні гравери А.Голота, Й.Гочемський, Ф.Стрільбицький. Із 1831 монастир передано правосл. церкві, 1833 йому надано статус лаври (див. *Почаївська Свято-Успенська лавра*). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. (до 1914). П.д. друкувала реліг. літературу, збірки пісень (у т. ч. перевидання «Богогласника»), церковно-краєзнавчий час. «Волынские епархиальные ведомости», чорносотенний «Почаевский листок».

Літ.: *Огієнко І.* Історія українського друкарства, т. 1. Львів, 1925; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 2, ч. 1—2. Львів, 1984; *Pidłypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie: Szkoły i książki w działalności Zakonu. Wrocław, 1986.

Я.Д. Ісаєвич.

ПОЧА́ЇВСЬКА СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКА ЛА́ВРА — один із найвідоміших укр. монастирів, видатний архіт. ансамбль. Розташов. у центрі м. *Почаїв* на кам'янистому пагорбі — одному з відрогів Кременецьких гір, який панує над долиною р. Іква (прит. Стиру, бас. Дніпра). За церк. легендами, обитель була заснована ченцями *Києво-Печерської лаври* — втікачами від монголів — на місці, де одному з них з'явилася Богородиця (на камені, де вона стояла, відбився слід її стопи, з якого утворилося чудодійне джерело). Згідно з документами, монастир заснований 1597 поблизу с. Почаїв (нині с. Старий Почаїв Кременецького р-ну Терноп. обл.) місц. землевласницею кн. Ганною Гостською (Гойською). Фундаторка подарувала майбутній обителі 6 родин підданих, угіддя, кошти, а також ікону Божої Матері, яка пізніше під назвою Почаївська стала однією з гол. монастирських святинь. Першим храмом обителі стала невеличка мурована Успенська церква, що існувала вже 1527. (Факт існування мурованого храму поза населеним пунктом — гол. аргумент на користь припущення, що на місці П.С.-У.л. колись існував монастир, про який 1597 вже не пам'ятали.) Після смерті Г.Гостської (1617) чернеча громада була змушена боротися зі спадкоємцями бездітної фундаторки, які претендували на монастирське майно (один із них, Андрій Фірлей, 1623 здійснив озброєний напад на монастир, пограбував його і вивіз до свого замку ікону Божої Матері, яку вдалося повернути через 20 років). Видатну роль у становленні монастиря відіграв ігумен св. *Іов Почаївський*. У час його служіння обитель стала широко відомою. Монастирський комплекс був оточений мурами з 5-ма баштами, а 1649 на місці, де відбилася стопа Божої Матері, коштом Федора та Єви (Євдокії) Домашевських збудовано великий мурований Троїцький храм. 1618 К.*Ставровецький* (Транквіліон) надрукував у Почаєві «Зерцало богословія».

Почаївська Свято-Успенська лавра. Свято-Троїцький собор. Фото 2007.

У липні 1675 під час польсько-турец. війни 1672—76 осман. загін безуспішно намагався захопити монастир. Цю подію згодом витлумачили як чудо, здійснене Богородицею. «Почаївське диво» зображене на гравюрі Н.*Зубрицького* (1704; вона є гол. джерелом для реконструкції монастирського ансамблю поч. 18 ст.) і оспіване в нар. канті «Ой, зійшла зоря вечеровая» (пізніше його поклав на ноти М.*Леонтович*).

1712 (за ін. даними, не пізніше 1721) Почаївський монастир перейшов до унійної церкви і став належати *василіанам*, залишаючись одним із найважливіших духовних осередків України. Із 1730 працювала *Почаївська друкарня*. Багато років при монастирі діяло загальноосвітнє училище, де викладали переважно ченці-василіани. У серед. 18 ст. меценатом монастиря став граф Миколай Потоцький (1712—72; див. *Потоцькі*). Його коштом були здійснені масштабні роботи, внаслідок яких монастирський ансамбль зазнав радикальної перебудови. Були зруйновані Успенська і Троїцька церкви, а на їх місці постав величний Успенський собор із прилеглими келіями і трапезною. Видатною подією стало коронування ікони Почаївської Божої Матері (1773).

У процесі ліквідації *Української греко-католицької церкви* в *Правобережній Україні* 1830—31 монастир був переданий РПЦ і отримав статус *лаври* (1833). 1833—41 тут містилася кафедра волин. єпископів, які із цього часу стали *архімандритами* П.С.-У.л. Із 1830-х рр. реконструюються старі та з'являються нові будови комплексу: надбрамний корпус (1835), дзвіниця (1871), друкарня (1895—96), Троїцький собор (1912). Діяли іконописна майстерня, майстри якої оздоблювали храми лаври, церковновчительська школа, шпиталь та друкарня. 1892 лавра взяла участь в урочистому святкуванні 900-річчя хрещення *Волині*, 1910 на Козац. могилах під *Берестечком* був відкритий Свято-Георгіївський скит, який став філією П.С.-У.л. і до 1952 підтримував традицію відзначення річниць *Берестецької битви 1651*. Царський уряд та Найсвятіший Синод РПЦ прагнули зробити лавру центром русифікаторської політики на Волині, тут видавалися чорносотенні «Почаевский листок» та «Почаевская правда». Під час *Першої світової війни* мо-

Почаївська Свято-Успенська лавра. «Інтер'єр Свято-Успенського собору». Акварель роботи Т.Г. Шевченка. 1846.

настир частково був евакуйований, 1915—16 австро-угор. війська завдали йому шкоди, Свято-Успенський собор перетворили на костьол, але водночас провели електрику й водогін. Після *Брусиловського прориву 1916* обитель знову перейшла в руки православних, на певний час життя тут нормалізувалося. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* лавру пограбували *більшовики*, несприятливими були для неї і воєнні лихоліття. Після укладення *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* Почаїв опинився під владою Польщі, а лавра, де залишилися кількадесят ченців, перейшла під юрисдикцію Польс. автокефальної правосл. церкви (ПАПЦ; див. *Польська православна церква*), на території діяли також деякі світські установи (школа, пошта, суд). Внаслідок кадрової політики Священного Синоду РПЦ, а пізніше і ПАПЦ, духовенство лаври ставилося вороже до укр. національно-визвол. та культ. руху. Незважаючи на це, 1921 на Почаївському з'їзді духовенства та мирян було ухвалено рішення про перехід на укр. мову в богослужінні та церк. діловодстві; у вересні 1933 в день пошанування пам'яті св. Іова Почаївського багатотисячна демонстрація укр. правосл. віруючих змусила Священний Синод ПАПЦ передати волин. кафедру єпископу — українцю Олексію (*Громадському*) і вжити заходів з українізації Церкви. На початку *Другої світової війни* лавра перейшла під юрисдикцію РПЦ. 18—28 серпня 1941 в лаврі відбувся собор єпископів, який проголосив створення Автономної правосл. церкви в Україні, а 25 листопада 1941 відбувся її новий собор, котрий проголосив Олексія (Громадського) митрополитом Волинським і Житомирським та екзархом України.

У повоєнний період розпочався ремонт всіх 7-ми діючих храмів лаври, але він не був завершений через новий період гонінь (1959—66). Значна частина будівель лаври була конфіскована рад. владою, передана під заповідник та ін. установи, тут став діяти музей атеїзму, психіатрична лікарня тощо, ченців і прочан жорстоко переслідували, чисельність братії різко скоротилася. Але через протести світ. громадськості монастир не був остаточно закритий. Пізніше режим переслідувань був пом'якшений, а з початком «перебудови» лавра дістала змогу нормально розвиватися. 1987 в ній побував з офіц. візитом константиноп. патріарх Димитрій I. Починаючи з 1988 лаврі повернули частину земельних угідь і споруд, 1991 відкрито духовне уч-ще (із 1994 — семінарія). Коли утворення *Української православної церкви Київського патріархату* (1992) підтримав лаврський намісник Яків (Панчук), його силою було видалено з обителі, а лавра була передана УПЦ (Моск. патріархату).

Архітектурний ансамбль у його сучасному вигляді почав формуватися 1720—40, коли архіт. П.Гіжицький збудував 2-поверхові корпуси братських келій із трапезною. Тому ж архітекторові належала ідея створення нової домінанти ансамблю — собору за взірцем абатства Мельк в Австрії. Собор збудовано 1771—84 за проектом архіт. Г.Гофмана за участю львів. архітекторів Ф.Кульчицького, П.Полейовського та майстра-муляра Щепановського. В оформленні інтер'єру брали участь М.Полейовський (виконав 6 вівтарів), Л.Долинський (живопис іконостаса і 50 малих образів), Л. і В. Бернакевичі (різьбярські роботи), П.Пренятицький (малювання бані). 1861 старий іконостас замінили новим, а після пожежі 1869 гурт художників (Г.Боссе, С.Комаров, І.Горбунов, М.Нестеров, С.Верховцев та ін.) виконав уцілілий донині стінопис (1876). 1825 споруджено архієрейський корпус, 1836 — Святу браму (архіт. Михайловський), 1861—69 — дзвіницю (архіт. Раструханов; замінено невеличку дзвіницю, збудовану 1771), 1906—12 — Троїцький собор (архіт. О.*Щусєв*). Територію лаври обмежує мур 1830-х рр., укріплений контрфорсами.

Успенський собор поставлений на ділянці, обмеженій раніше зведеними будівлями, у складних інженерних умовах. Він

«Почаївська лавра з півдня». Акварель роботи Т.Г. Шевченка. 1846.

спирається на триповерхову споруду, яка служить своєрідним фундаментом і утворює перед гол. (пд.) фасадом собору широку терасу. Собор є однобаневою тринавовою базилікою із трансептом. Бічні нави — двоярусні (2-й ярус — хори). Позолочена баня на восьмигранному підбаннику увінчується маківкою, що підноситься на висоту 45 м. Симетричний гол. фасад акцентований фронтоном і фланкований вежами, площини стін яких повернені під кутом 45° до осей собору. Архіт. форми (іонічні колони та пілястри, розкріповані антаблементи, лучкові сандрики, картуші, вази та ліпнина) — у стилі рококо.

У соборі зберігаються гол. святині лаври — ікона Почаївської Божої Матері та камінь із відбитком стопи Богородиці. У споруді під собором влаштовано церкву св. Іова (1774), де зберігаються мощі святих Іова й Амфілохія Почаївських. Із церкви можна потрапити до печери, де, за легендою, молився св. Іов. Ярусом нижче розташована церква святих Антонія і Феодосія (1858).

Із пн. до собору прилягає двоповерховий **корпус келій** із трапезною, який утворює замкнений чотирикутник із внутр. двором. Будівля має риси *бароко* (коринфські пілястри, які членують фасади, фронтон на пд. боці зх. крила).

Архієрейський корпус поставлений на схилі, через що його фасади мають різну кількість поверхів (пн. фасад — 2 поверхи, південний — 4). Будівля вирішена в класицистичних формах (іонічні пілястри, трикутний фронтон).

Чотириярусна **дзвіниця** має висоту 65 м. Її нижній ярус — тридільний, верхні — четверики, наріжні частини яких акцентовано пучками півколон, а грані прорізано арковими отворами дзвонів. Дзвіницю увінчує позолочена баня. Будівля витримана у формах раннього історизму з переважанням барокової стилістики.

Троїцький собор вирішений у модернізованих формах новгородсько-псковської середньовічної арх-ри. Його лапідарний нерозчленований силует не відіграє значної ролі в панорамі ансамблю. Собор — хрещатобаневий, тринавовий, триапсидний, однобаневий із зх. притвором і циліндричною сходовою вежею. Осн. об'єм — кубічний, притвор — понижений. Із двох боків виділяються портали, прикрашені мозаїчними композиціями «Спас Нерукотворний і Князі Святі» та «Богоматір Почаївська і собор волинських святих», виконаними за ескізами М.Реріха.

Офіц. веб-сайт лаври: http://www.pochaev.org.ua.

Літ.: *Амвросий (Лотоцкий).* Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре. Почаев, 1886; *Антонович С.* Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври. Кременець, 1938; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Ричков П.* До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври. «Архітектурна спадщина України», 1995, вип. 2; *Могилевський В. та ін.* «Почаївське диво»: Причини невдалої облоги турками Почаївського монастиря влітку 1675 року: Гіпотеза. «Київська старовина», 1996, № 4/5; *Волошин Ю.* Українська автокефальна православна церква 1941—1944. Полтава, 1999; *Зелинский В.* Объятия отча...: Очерки по истории Почаевской лавры. Почаев, 2000; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Ричков П.А., Луц В.Д.* Почаївська Свято-Успенська лавра. К., 2000.

Д.Я. Вортман, Ю.А. Мицик.

ПОЧА́ЙНА — колиш. рукав Дніпра на теренах *Києва.* Уперше згадується в *«Повісті временних літ»* під 955. Нижня частина П. омивала *Поділ* і була зручною стоянкою для суден. У П. відбувся акт хрещення киян (див. *Хрещення Київської Русі*). У 18 ст. рукав перетворився на затоку, його нижня ділянка була поглинута Дніпром, а верхня і середня ділянки перетворилися на ланцюжок озер, з'єднаних струмком, що зберігав назву «Почайна» та існував до 2-ї пол. 20 ст.

Д.Я. Вортман.

ПОЧАТКО́ВИЙ ЛІТОПИ́СНИЙ ЗВІД. Під цією назвою в науці прийнято розуміти суму гіпотез О.*Шахматова* щодо літопису, постульованого ним як попередник *«Повісті временних літ»*. Фрагменти цього втраченого літопису збереглися, на думку О.Шахматова, в *Новгородському першому літописі* молодшого ізводу (Комісійний та Академічний списки 15 ст.) на проміжках: від початку до 989, 991—1016 та 1044—74. За уявленнями О.Шахматова, літопис було створено 1095, а його виклад доведено до 1093. На поч. 12 ст. Початковий звід став основою для створення «Повісті временних літ».

Із праць О.Шахматова не зовсім зрозуміло, які початкові імпульси привели до формулювання ним гіпотези саме в такому вигляді, з ідентифікацією Новгород. першого літопису молодшого ізводу як «носія» тексту, старшого за «Повість временних літ». У спец. праці (1897) дослідник наступним чином викладав логіку свого пошуку. Існує 2 ізводи (редакції) Новгород. першого літопису: старший, представлений Синодальним списком 13—14 ст., і молодший, представлений Комісійним та Академічним списками 15 ст. Обидві редакції (у частині, що нас цікавить) відображають новгородське літописання 13 ст. (т. зв. Софійський временник, який у цій праці О.Шахматов датував 1250-ми рр.). Синодальний список дефектний: у ньому відсутні перші 15 зошитів, і виклад починається з 1016. Гадаючи, що втрата початкової частини в Синодальному списку досить древня, трапилася в 13 ст., О.Шахматов припустив, що молодша редакція Новгород. першого літопису є спробою «ремонту» Новгород. літопису, відновлення втраченого в ньому викладу. На переконання О.Шахматова, перші 15 аркушів Синодального списку містили текст «Повісті временних літ». Коли так, то «ремонт» мав відбуватися з опорою на інший, подібний, але не тотожний до «Повісті временних літ» літопис. Саме цей літопис О.Шахматов і запропонував називати (як пізніше зізнавався, невдало) «Початковим літописним зводом». О.Шахматов вважав, що низка статей цього гаданого літопису, а також його хронологія не можуть бути пояснені, виходячи з тексту «Повісті временних літ», що дало йому можливість припустити його більшу

древність. Оскільки виписки з Початкового зводу простежувалися в Новгород. першому літописі молодшого ізводу до 1074, О.Шахматов гадав, що в розпорядженні новгород. літописця 13 ст. опинився дефектний примірник, механічно обірваний на статті 1074 (смерть *Феодосія Печерського*). Точніше визначити склад Початкового зводу та час його створення О.Шахматов (з огляду на обмаль даних) ухилився, обмежившися припущенням, ніби його «було укладено (імовірно, у Києві) в XI ст. після 1074 р.». У цій праці О.Шахматов вказав на ще один літопис — т. зв. Архангелогородський літописець (виданий 1781 та 1819), який незалежно від «Софійського временника» (і, отже, Новгород. першого літопису молодшого ізводу) відображає текст Початкового зводу, але в пізніших роботах уже не згадував про цей здогад.

У дещо пізнішій (1908) праці О.Шахматов вважав за можливе зарахувати до складу Початкового зводу також передмову до т. зв. Софійського временника (відображеного в низці новгород. літописів 15 ст.: Новгород. першому літописі молодшого ізводу, Софійському першому літописі, Новгород. четвертому літописі, Тверському літописному збірнику та ін.), яку раніше датував 13 ст. Це дало можливість у наступній праці «подовжити» Початковий звід за рахунок матеріалу «Повісті временних літ» за 1070—90-ті рр. Логіка дослідника при цьому виглядала наступним чином. Оскільки гол. мотивом передмови до «Софійського временника» (яким, здогадно, розпочинався Початковий звід) є викриття князівського користолюбства, що призводить до нападів «поганих», передмову варто датувати часами вел. кн. київ. *Святополка Ізяславича*, а її автором вважати печерського ігумена Іоанна. Позаяк під 1093 в «Повісті временних літ» міститься ламент (плач) з приводу нападу *половців*, а, за свідченням В.*Татіщева*, в якомусь із його літописів за цим ламентом читалося слово «амінь», О.Шахматов вважав за можливе визнати статтю 1093 останньою в Початковому зводі. Створення ж літопису він почав відносити до 1094 чи 1095.

У праці 1900 О.Шахматов вважав за можливе виділяти 2 редакції Початкового зводу: першу, де виклад не був поділений на порічні статті, і другу, яка внесла в нього хронологічну мережу й ускладнила текст хронографічними вставками з Еллінського літописця. Щоправда, ідею двох редакцій О.Шахматов ніколи пізніше не розвивав.

У пізніх працях О.Шахматов дещо інакше визначав фрагменти Новгород. першого літопису молодшого ізводу, в яких відобразився Початковий звід: цілком — від початку до 1016, у коротких виписках — з 1017 по 1052, цілком — за 1053—74.

Гіпотеза про Початковий звід вважається фундаментальним відкриттям О.Шахматова в текстології давньорус. літописання. Завдяки їй було відкрито теор. можливість і продемонстровано метод виокремлення літописних зведень, давніших за «Повість временних літ» (зведення 1073, «Найдавнішого зведення» 1039 тощо). Усупереч критиці дослідників, які інакше уявляли формування початкового літописання в *Києві* (напр. В.Істріна), більшість дослідників літописання 20 ст. прийняли цю гіпотезу до такої міри, що з часом розвинулося ставлення до Початкового зводу як до реального літопису, порівнянного зі списками «Повісті временних літ». Як видно, уже в працях самого О.Шахматова гіпотеза Початкового зводу мала щоразу іншу конфігурацію: якісь ідеї розвивалися, якісь — забувалися, інші — докорінно переосмислювалися. У працях послідовників О.Шахматова концепція зазнала подальших метаморфоз, переважно у бік спрощення або ж аргументації, відмінної від початково запропонованої автором. У результаті спільним для величезної кількості літератури, присвяченої Початковому зводу, лишилася лише сама ідея літопису, давнішого за «Повість временних літ» і відображеного в Новгород. першому літописі молодшого ізводу.

Попри свою величезну популярність гіпотеза про Початковий звід вразлива для критики. Останнім часом здійснені успішні спроби пояснення походження спільного тексту «Повісті временних літ» та Новгород. першого літопису молодшого ізводу, не виходячи за межі наявних текстів (Д.Островський), або ж пояснення походження тексту Новгород. першого літопису молодшого ізводу, не вдаючись до гіпотези про Початковий звід як результат безпосереднього компілювання тексту «Повісті временних літ» та тексту старшого ізводу Новгород. першого літопису (Синодального списку; Т.Вілкул). Крім того, один із фундаментальних критеріїв для розрізнення О.Шахматовим текстів «Повісті временних літ» та Початкового зводу — гіпотеза про дворазове і незалежне звернення до хронографа — також не має зобов'язуючого значення (Т.Вілкул).

Літ.: *Шахматов А.А.* О начальном Киевском летописном своде. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1897, кн. 3, отд. 3; *Його ж.* Начальный киевский летописный свод и его источники. В кн.: Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера. М., 1900; *Його ж.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* Предисловие к Начальному киевскому своду и Нестерова летопись. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 13, кн. 1. СПб., 1909; *Його ж.* Повесть временных лет, т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916 (Летопись занятий Археографической комиссии, вып. 29. Пг., 1917); *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А.А. Шахматова в области древнерусской летописи. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук за 1921, 1923, т. 23, за 1922, 1924, т. 24; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Черепнин Л.В.* «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды. В кн.: Исторические записки, т. 25. М., 1947; *Шахматов А.А.* Киевский Начальный свод 1095 г. В кн.: А.А. Шахматов: 1864—1920: Сборник статей и материалов. М.—Л., 1947; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий). В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 30. Л., 1976; *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977; *Гиппиус А.А.* К истории сложения текста Новгородской первой

летописи. В кн.: Новгородский исторический сборник, т. 6 (16). СПб., 1997; *Петрухин В.Я.* К ранней истории русского летописания: О предисловии к Начальному своду. В кн.: Слово и культура: Памяти Н.И. Толстого, т. 2. М., 1998; *Вилкул Т.Л.* Новгородская летопись и Начальный свод. «Paleoslavica» (XI, 2003); *Гиппиус А.А.* Два начала Начальной летописи: К истории композиции Повести временных лет. В кн.: Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. М., 2006; *Вилкул Т.Л.* Повесть временных лет и Хронограф. Palaeoslavica XV, no. 2 (2007); *Ostrowski D.* The Načal'nyj svod Theory and the Povest' vremennyx let. «Russian Linguistics» (2007) 31.

О.П. Толочко.

ПОЧЕ́КИ-ПУЧКО́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Максима** Почеки (кінець 17 — поч. 18 ст.), намісника ніжинської протопопії (1716). Його мати була єдиною дочкою відомого церк. діяча Павла Савовича Пучковського (р. н. невід. — п. 1703), протоієрея ніжинського (1667 — імовірно, 1670; 1685), пирятинського (1673—76), ніжинського та ічнянського (1684, 1689, 1696 — імовірно, 1701), тому Максим разом із майном успадкував і прізвище діда. Син Максима — **Яків Максимович** П.-П. (бл. 1716 — бл. 1790) — ніжинський полковий *осавул* (1751—54) та писар (1754—67, 1767—72), онуки — відомі черніг. громад. діячі **Григорій Якович** (бл. 1757 — 1816), ст. радник (1807), директор Черніг. нар. уч-щ (1790—97), ніжин. повітовий маршал дворянства (1797—1808) і **Матвій Якович** (бл. 1760 — до 1833), ст. радник (1804), попечитель ніжинського госп-ва богоугодних закладів (1807—26), ніжин. повітовий маршал (1791—97) та предводитель дворянства (1808—18), а правнук — **Яків Матвійович** (1815—79), дійсний статський радник (бл. 1866), попечитель ніжин. богоугодних закладів (1849—54), ніжин. повітовий предводитель дворянства (1854—66).

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губ.

Існують й ін. роди Пучковських. Один із них походить від *військового товариша* **Федора** Пучковського (17 ст.). До цього роду належав **Степан Федорович** Пучковський (р. н. невід. — п. бл. 1716), стародубський полковий *хорунжий* (1709—10).

Другий рід Пучковських — більш пізнього походження, іде від **Максима Івановича** Пучковського (1810 — р. с. невід.), священика. Можливо, всі роди Пучковських єдиного походження.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. II: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПОЧЕ́СНІ ЗВАННЯ́ УКРАЇ́НИ — один із видів держ. нагород України. Зі здобуттям незалежності Україна успадкувала систему почесних звань УРСР у кількості 29 почесних звань, визначених Указом Президії ВР УРСР «Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР» від 15 листопада 1988. Окрім того, в якості відзнак Президента України указами Президента України встановлено почесні звання «Заслужений лісівник України» (17 вересня 1999) і «Заслужений працівник соціальної сфери України» (30 жовтня 1999).

Законом України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 зі змінами, внесеними наступними відповідними Законами України, встановлено 41 П.з.У., зокрема: «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України» (21 вересня 2006), «Народний художник України», «Заслужений артист України», «Заслужений архітектор України», «Заслужений будівельник України», «Заслужений винахідник України», «Заслужений вчитель України», «Заслужений гірник України» (20 січня 2010), «Заслужений діяч мистецтв України», «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений донор України», «Заслужений економіст України», «Заслужений енергетик України», «Заслужений журналіст України», «Заслужений лікар України», «Заслужений лісівник України», «Заслужений майстер народної творчості України», «Заслужений машинобудівник України», «Заслужений металург України», «Заслужений метролог України» (15 червня 2004), «Заслужений працівник ветеринарної медицини України» (15 листопада 2001), «Заслужений працівник культури України», «Заслужений працівник освіти України», «Заслужений працівник охорони здоров'я України», «Заслужений працівник промисловості України», «Заслужений працівник сільського господарства України», «Заслужений працівник соціальної сфери України», «Заслужений працівник сфери послуг України», «Заслужений працівник транспорту України», «Заслужений працівник туризму України» (20 січня 2010), «Заслужений працівник фармації України» (8 вересня 2005), «Заслужений працівник фізичної культури і спорту України», «Заслужений працівник цивільного захисту України» (20 січня 2010), «Заслужений природоохоронець України», «Заслужений раціоналізатор України», «Заслужений художник України», «Заслужений шахтар України», «Заслужений юрист України», «Мати-героїня» (11 травня 2004).

Підстави для присвоєння П.з.У., порядок їх присвоєння, вручення та ін. правила визначаються відповідно до Закону України «Про державні нагороди України» (16 березня 2000), Положенням про почесні звання України, затвердженим Указом Президента України «Про почесні звання України» № 476 від 29 червня 2001.

П.з.У присвоюються особам, які працюють у відповідній галузі екон. та соціально-культ. сфери, як правило, не менше 10-ти років, мають високі трудові досягнення і професійну майстерність, якщо інше не встановлено Положенням про почесні звання України.

Присвоєння почесних звань провадиться указом *Президента України*. П.з.У. можуть бути присвоєні громадянам України, іноземцям та особам без громадянства. Почесне звання «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України», «Народний художник України» може присвоюватися, як правило, не раніше ніж через 10 років після присвоєння відповідного почесного звання «Заслужений артист України», «Заслужений архітектор

України», «Заслужений вчитель України», «Заслужений художник України».

Усі П.з.У є рівнозначні між собою, окрім тих, що мають ступені. Почесне звання «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України», «Народний художник України» є вищим ступенем почесного звання «Заслужений артист України», «Заслужений архітектор України», «Заслужений вчитель України», «Заслужений художник України». Присвоєння П.з.У, за винятком тих, що мають ступені, вдруге не провадиться. Присвоєння почесного звання посмертно не провадиться.

Подання про присвоєння П.з.У. вносяться Президентові України *Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України*, мін-вами та ін. центр. органами виконавчої влади, *Конституційним Судом України*, Верховним Судом України, Вищим арбітражним судом України, Ген. прокуратурою України, ВР АР Крим, РМ АР Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими держ. адміністраціями, а також Комісією держ. нагород та геральдики при Президентові України, творчими спілками, об'єднаннями громадян. Висунення кандидатур на присвоєння П.з.У. здійснюється гласно за місцем роботи особи, яку представляють до нагородження, у трудових колективах установ, орг-цій, підпр-в незалежно від типу, форми власності та господарювання. Клопотання про присвоєння П.з.У. порушується перед відповідним органом чи орг-цією вищого рівня залежно від підпорядкованості.

Клопотання про присвоєння П.з.У., які порушуються органами місц. самоврядування, подаються Президентові України через відповідні обласні, Київську, Севастопольську міські держ. адміністрації. Клопотання, які порушуються творчими спілками, об'єднаннями громадян, мають бути попередньо погоджені з відповідними центр. органами виконавчої влади, РМ АР Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськими держ. адміністраціями. Подання про присвоєння П.з.У. іноземцям та особам без громадянства вноситься МЗС України. Органи, яким надано право вносити подання про присвоєння П.з.У., надсилають на ім'я Президента України зазначене подання і нагородний лист установленого зразка.

Особам, удостоєним П.з.У., вручаються нагрудний знак і посвідчення про присвоєння Почесного звання України встановленого зразка. Із липня 1994 по червень 2001 вручався нагрудний знак, який мав фігурну форму, утворену 5-ма вигнутими назовні та 4-ма увігнутими всередину дугами з розміщеним у центрі знака овалом темно-малинової емалі із зображенням профілю жін. голови, прикрашеної вінком із квітів і колосся пшениці. Овал обрамлено рослинним орнаментом у стилі укр. *бароко*. Зворотний бік знака плоский із зображенням соняшника, над яким по колу розміщено назву відповідного почесного звання. У нижній частині — рослинний орнамент та стилізований картуш із вигравіруваним порядковим номером знака. Довжина знака — 28 мм, ширина — 26 мм. Лицьовий бік знака випуклий. За допомогою кільця з вушком знак сполучався з фігурною колодкою, покритою емаллю малинового кольору і облямованою випуклою пружкою змінної ширини. У центрі колодки — рельєфне зображення лаврової гілки. Розмір колодки: довжина — 19 мм, ширина — 26 мм. Знак і колодка виготовлялися з металу одного кольору.

Нагрудні знаки до почесних звань «Народний артист України», «Народний архітектор України» та «Народний художник України» виготовлялися з позолоченого томпаку, до решти ін. почесних звань — із посрібленого томпаку. Автор дизайну нагрудного знака — худож. С.Мінєнок.

Указом Президента України «Про почесні звання України» від 29 червня 2001 затверджено опис нагрудного знака до П.з.У. нового зразка. Указом Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 29 червня 2001 року № 476» від 5 квітня 2007 внесено зміни в розмір знака і встановлені його довжина — 45 мм — та ширина — 35 мм (замість 40 і 30 мм відповідно).

Нагрудний знак до почесних звань має форму овального вінка, утвореного двома гілками лаврового листя, у нижній частині кінці гілок обвито стрічкою. У середині вінка на тлі фігурного картуша вміщено назву Почесного звання України. Картуш увінчує малий Держ. Герб України. Лицьовий бік нагрудного знака випуклий. Усі зображення й написи рельєфні. На зворотному боці нагрудного знака — застібка для прикріплення до одягу.

Нагрудні знаки до почесних звань «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України» та «Народний художник України» виготовляються з позолоченого срібла і мають під назвою почесного звання зображення пальмової гілки. Нагрудні знаки до решти почесних звань (окрім Почесного звання України «Мати-героїня») виготовляються зі срібла. Автори дизайну нагрудного знака — В.Бузало і О.Руденко. Перше вручення нагрудних знаків нового зразка відбулося 23 серпня 2001.

Нагрудний знак до почесного звання «Мати-героїня» встановлено Указом Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 29 червня 2001 року № 476» від 21 серпня 2004. Нагрудний знак виготовляється з позолоченого срібла і містить на фігурному картуші срібне зображення матері з дитиною на руках, а під ним — стрічку білої емалі з написом «Мати-героїня», виконаним із жовтого металу. Автори дизайну нагрудного знака — О.Андрійченко і В.Бузало.

Найбільш масовим за кількістю присвоєнь є Почесне звання України «Мати-героїня», із 2004 по 1 січня 2011 цим званням удостоєно 47,8 тис. жінок. Інших П.з.У. з 1992 по 2011 удостоєно 49,6 тис. осіб, у т. ч. більш як 620 громадян іноз. держав.

Літ.: Державні нагороди Української РСР. К., 1983; Нагороди України. «Пам'ятки України: Історія та культура» [спеціальний випуск], 1995, ч. 2; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 2. К., 1996.

В.Й. Бузало.

ПОЧО́БУТ-ОДЛАНИ́ЦЬКИЙ Ян-Владислав (Poczobut Odlanicki; 26.06.1640—23.05. 1703) — річпосполитський мемуарист. Походив зі шляхетської родини з Литви. 1658—71 служив у війську, брав участь у війнах зі Швецією, козаками та Росією. 1671 осів на селі. Був вількомирським *ловчим* (1680) і ошмянським *стольником* (1684). Вів записи, за якими 1682—84 уклав мемуари «Notacye moje i diariusz mojej służby wojennej...» (видали Л.Потоцький і Ю.-І.*Крашевський* 1877 під назвою «Pamiętnik... 1640—1684»; 1987 його перевидав А.Рахуба). Найбільше місця в мемуарах П.-О. відведено подіям 1658—84, у т. ч. пов'язаним із *Національною революцією 1648—1676*.

Літ.: *Rachuba A.* Poczbut Jan Władisław (1640—1703). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 27. Kraków, 1982—83; Pamiętnik [1640—1684] Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego. Warszawa, 1987.

Д.С. Вирський.

ПО́ШТА РЕГУЛЯ́РНА В УКРАЇ́НІ. Відомості про першу кінну пошту в *Гетьманщині*, що засновувалася згідно з *Глухівськими статтями 1669*, належать до 1669. Перший поштовий двір у *Києві* відкрито рос. *воєводами* в останній чв. 17 ст. Регулярну держ. пошту для одночасного перевезення пасажирів, вантажів, кореспонденції і грошей створено генерал-губернатором П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*) 1765. Складалася спершу з 9-ти маршрутів (*Глухів*—Київ, Київ—*Полтава*, Київ—*Стародуб*, Київ—*Чернігів*, Київ—*Кременчук*, Київ—Потоки, Київ—*Добрянка*, Полтава—Чернігів, *Ромни—Лубни*) та 72-х станцій. 1782 передана малорос. філії Гол. поштових справ правління Рос. імперії із назвою Малорос. поштамт (1782—1830), дії якого поширювалися на *Малоросійську губернію*, *Слобідсько-Українську губернію*, *Новоросійську губернію*, *Київську губернію* і Курську губ., із 1810 — поштовому департаментові МВС Рос. імперії. 1831—53 введено поштові округи. Поштові контори відкривалися в губернських містах, згодом — у повітових центрах. Зв'язок здійснювався у визначені дні й години. Станціями завідували наглядачі, перевозили поштарі і ямщики. Спершу поштою користувалися урядові установи та армія. Для військово-політ. цілей створювалася кур'єрська або екстрапошта, яка із *Санкт-Петербурга* до Києва доставлялася впродовж 4-х, звичайна — 10-ти днів. 1828 екстра-пошта з'єднала Київ із *Житомиром* та із С.-Петербургом. Користувалася пошта диліжансами, поштовими колясками, фурами, кабріолетами, бричками. Із 1839 вводилися поштові екіпажі (легкі та важкі). 1843 пошта отримала єдиний для *Російської імперії* поштовий тариф. Тоді з'явилися перші поштові скриньки із 2-ма відділеннями — для кореспонденції, що відправлялася, і привезеної. 1857 введено поштові марки, 1872 — поштові листівки, із 1890-х рр. здійснювалися грошові перекази. Поруч із державною існувала приватна пошта, що називалася «вільною». Першим утримувачем «вільної» пошти став поміщик Студзинський на тракті *Харків—Москва* 1845.

Із 1860-х рр. пошта почала перевозитися залізницями. Перший залізничний поштовий зв'язок встановлено із С.-Петербургом через Чернігів 1861.

Із поч. 20 ст. до поштового зв'язку додався телеграф, який вводився приватними компаніями.

Літ.: *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин, 1913; *Його ж.* Материалы, относящиеся к учреждению почты в Малороссии при графе Румянцеве-Задунайском. Полтава, 1914; *Базилевич К.* Почта в России в XIX веке. М., 1927; *Бизина В.Г.* Из истории украинской почты. К., 2000.

В.С. Шандра.

ПОШТУ́ЧНЕ — податок натурою у 14—17 ст. на укр. землях; сплачувався від певної кількості домашньої худоби, птиці, виловленої риби, впольованого звіра, витканого полотна, скошеного сіна тощо.

Літ.: *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.

Н.О. Герасименко.

«ПРАВА́, ПО КОТО́РЫМ СУ́ДИТСЯ МАЛОРОССИ́ЙСКИЙ НАРО́Д» — збірка-проект заг. зводу укр. законодавчих та нормативних актів, що були чинними впродовж 16—18 ст. Кодифікація здійснена за ініціативою рос. уряду (1728), який скористався незадоволенням *міщан* при оскарженні *Генеральною військовою канцелярією* міських судів із метою обмеження автономних прав України та уніфікування, унормування і систематизації її правової системи. Спеціально створена комісія під головуванням *генерального судді* І.Бороздни та під наглядом генерал-майора кн. О.Шаховського працювала 1728—43 у складі 70-ти укр. урядовців, правників, вищого *духовенства* і культ. діячів. Найчисленнішою була *козацька старшина* (42 особи). Місцеперебування комісії (*Глухів*, *Москва*, *Прилуки*, *Ічня*) та її склад (Ф.Чуйкевич, М.Ханенко, В.*Стефанович*, С.Савицький, С.Лукомський, Я.Лизогуб, Нечай та ін.) змінювалися кілька разів. Джерелами «Прав...» служили *Статути Великого князівства Литовського*, збірки-компіляції *магдебурзького права* («Саксонське зерцало», «Порядок») і хелмського його варіанта, поточне законодавство (універсали й укази гетьманів та Ген. військ. канцелярії), суд. практика й *звичаєве право*. Збірка повинна була стати новим кодексом законів шляхом зведення існуючих законодавчих норм та деяких положень рос. права. Звід складався із 30-ти розділів,

«Права, по которым судится малороссийский народ». 1743. Титульний аркуш.

531 артикула, 1697 пунктів, які передбачали врегулювання широкого спектра соціальних відносин, зокрема охоплювали держ., адм., цивільне, торг., карне і процесуальне право. Проект кодексу був повернутий Правительствуючим Сенатом на доопрацювання, однак не був доповнений і виправлений згідно із зауваженнями сенаторів через побоювання обмежень шляхетських привілеїв. Узгодження текстів «Прав...» затяглося до 1856. Проект не набув чинності офіц. кодексу законів. Ліквідація гетьманства в Україні та її автономії наприкінці 18 ст. зняла питання про його правоздатність. Незважаючи на це, «Права...» поширювалися в рукописних списках, вживалися в суд. практиці та використовувалися як навч. посібники.

Як пам'ятка укр. політико-правової к-ри один зі списків «Прав...» був уперше опублікований правознавцем Київ. ун-ту О.*Кістяківським* (1879). Оригінальний рукопис 1743 р. виданий К.Вислобоковим (1997). Над дослідженням текстів «Прав...» працювали: І.Теличенко, М.*Слабченко*, М.*Василенко*, М.*Чубатий*, А.*Яковлів*, В.Мєсяц, М.Ткач, В.Рауделюнас, Ю.*Бардах*, Л.Паулі та ін.

Вид.: *Кистяковский А.* Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. К., 1997.

Літ.: *Теличенко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов. «Киевская старина», 1888, кн. 9—10; *Василенко М.* «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело державного права України XVIII ст. В кн.: Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка Грушевського, ч. 1. К., 1928; *Яковлів А.* Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ»: Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. «ЗНТШ» (Мюнхен), 1949, т. 159; *Месяц В.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. К., 1963; *Пашук А.І.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Львів, 1967; *Швидько Г.К.* Історія держави і права України (X — початок XIX століття): Навчальний посібник. Дніпропетровськ, 1998.

В.С. Шандра.

«ПРА́ВДА» — укр. літературно-наук. та політ. часопис, який видавався у Львові протягом 1867—98 (із перервами з серпня 1870 до квітня 1872, із квітня 1880 до жовтня 1888). 1867 «П.» видавалася 3 рази на місяць, упродовж 1868—70 — 4 рази на місяць, 1872—78 — 2 рази на місяць, 1879 — щомісяця, 1880 — не періодично. Заснований за ініціативою галицьких громад. і суспільно-політ. орг-цій. Протягом 1867—80 редакторами «П.» були І.Микита, Н.Вахнянин, Ол.Огоновський, Л.Лукашевич, В.Г.*Барвінський*, М.Желехівський. Наприкінці 1860-х — у 1870-х рр. «П.» була провідним органом народовців. Із виданням співпрацювало чимало відомих укр. громад. і політ. діячів, письменників та науковців, у т. ч. Ганна Барвінок, В.*Барвінський*, О.*Барвінський*, Марко *Вовчок*, С.Воробкевич, М.*Драгоманов*, І.*Карпенко-Карий*, М.*Костомаров*, П.*Мирний*, В.*Навроцький*, І.*Нечуй-Левицький*, О.*Огоновський*, О.Партицький, М.*Подолинський*, С.*Руданський*, М.*Старицький*, О.*Стороженко*, Ю.*Федькович*, І.*Франко*, П.*Чубинський* та ін. Фінансову підтримку виданню надавали О.Кониський та П.*Куліш*. Друкувалися статті й матеріали на актуальні теми політ., культурно-освіт. і соціально-екон. життя Галичини й Наддніпрянської України, огляди міжнар. політики, публіцистичні й літ. твори, інформація, біжуча хроніка, некрологи та ін. Публікувалися розвідки на істор., геогр., етногр., економічно-стат. та ін. теми. Завдяки діяльності «П.» активізувалися літ. зв'язки між Галичиною і Наддніпрянською Україною. Із 1872 «П.» поділялася на дві частини: літературну (пізніше — літературно-наукову) та політичну (політично-соціальну). Такий поділ часопису з деякими змінами проіснував до кінця 1870-х рр. Вміщувалися переклади творів Ф.Достоєвського, В.Скотта, І.Тургенєва, а також «Іліади» Гомера, «Енеїди» Публія Вергілія Марона, поезій Й.-В.Гете, М.Лермонтова, О.Пушкіна та ін. До часопису видавалася низка спец. додатків (виступи В.Барвінського, справоздання «Просвіти» та ін.). Видання поновлене в 1888 за ініціативою В.Антоновича та О.Кониського. Протягом 1888—93 «П.» видавалася як щомісячник, а 1894—98 — двічі на місяць. Редакторами часопису наприкінці 1880-х — у 1-й пол. 1890-х рр. були А.Березинський, П.Кирчів, Є.Олесницький, І.Стронський. Видавець — О.Барвінський. Після відновлення 1888 «П.» обстоювала політ. позиції правого крила народовців, зокрема розгорнула інтенсивну кампанію супроти москвофільства та активно пропагувала укр. мову і літературу, а також виступала в 1890-ті рр. за врегулювання українсько-польс. взаємин на політ. засадах «нової ери». Значна увага приділялася висвітленню соціально-політ. і національно-культ. становища українців у Наддніпрянській Україні та Галичині. Наприкінці 1880-х — у 1-й пол. 1890-х рр. із часописом співробітничали П.А.Грабовський, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, А.Кримський, М.Комаров, О.Маковей, Ю.Романчук, Л.Старицька-Черняхівська, І.Стешенко, К.Студинський та ін. З критикою політичної позиції «П.» виступали у своїх творах М.Драгоманов, М.Павлик, І.Франко та ін.

Покажчик: Ф.І. [*Франко І.Я.*] «Правда»: Письмо наукове і літературне від 1867 до 1883 р.: Алфавітний покажчик змісту. В кн.: Правда: Доповнення до XIII річника. Львів, 1884.

Літ.: *Борковський О.* Правда. Місячник політики, науки і письменства; Одповідь видавництву «Правди». «Зоря» (Львів), 1888, № 21; *Терлецький О.* Москвофіли й народовці в 1870-х рр. Львів, 1902; *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. Львів, 1926; *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989/1990; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Львова, т. 1: 1848—1900. Львів, 2001.

О.В. Ясь.

ПРА́ВЕДНИКИ НАРО́ДІВ СВІ́ТУ (мовою іврит — гасідей уммот га-олам) — почесне звання, що присуджується Д-вою Ізраїль тим, хто в роки *Другої світової війни* в окупованій нацистами Європі рятував євреїв від знищення. Термін походить з *іудаїзму*, спочатку використовувався для позначення неєвреїв, які дотримувалися 7-ми осн. заповідей із 613-ти, обов'язкових для євреїв. У Меморіальному комплексі Катастрофи та героїзму єврейс. народу «Яд Вашем» (*Єрусалим*) із часу його заснування (1953) працює Комісія із встановлення

Медаль, якою нагороджують Праведників народів світу.

Меморіальна дошка «Праведникам народів світу» Ф. Вовку, М. Мізіній та Є. Шкандель у м. Нікополь. 1999.

та пошанування П.н.с. За даними на 1 січня 2011, відомо 23 788 П.н.с. у 44-х країнах. Найбільше їх виявлено в Польщі (6266), Голландії (5108), Франції (3331). Звання «праведник народів світу» присвоює з 1963 громад. комісія при «Яд Вашем», до складу якої входять відомі ізраїл. юристи, історики, а також представники уцілілих під час *Голокосту* євреїв. Почесне звання «праведник народів світу» надається, якщо висунута єврейс. спільнотою кандидатура відповідає наступним вимогам за існування наступних умов: 1) здійснення активних вчинків задля врятування євреїв, навіть якщо ці дії виявилися безуспішними через незалежні від рятівника обставини; 2) за реальної загрози життю рятівника, пов'язаної з такими діями; 3) за безкорисливості, тобто при рятуванні євреїв без отримання або очікування винагороди; 4) якщо під час операції з рятування, а також до неї та після неї рятівник не завдав шкоди ін. євреям або неєвреям; 5) за наявності достовірних свідчень.

За добу *нацизму* було знищено бл. 6 млн євреїв. Понад 1,4 млн загиблих припадає на Україну. Рятування євреїв відбувалось різними методами: 1) переховуванням від нацистів та колаборантів; 2) наданням фальшивих (чи справжніх чужих) документів або видачею посвідчень зі зміненими іменами представниками Церкви; 3) організацією втечі з гетто або таборів; 4) переправленням євреїв до партизан. загонів та в безпечні місця. За попередніми даними, на теренах України представниками різних національностей було врятовано понад 17 тис. євреїв. На відміну від західноєвроп. теренів окупаційний режим у Сх. Європі та *СРСР* був значно жорстокішим у покаранні тих, хто був звинувачений у наданні допомоги євреям. За переховування єврея окупанти загрожували розстрілом не лише рятівникові, але подекуди й усій його родині.

За підрахунками Я.Хонігсмана, за надання притулку євреям тільки у *Львівській області* 1943 нацисти стратили понад сто українців. У *Львові* 38 % усіх кримінальних справ надзвичайного нім. суду для населення «Зондергеріхт» стосувалися осіб, які переховували євреїв або надавали їм якусь ін. допомогу. На думку Ж.Ковби, у *Галичині* з кожних десяти місц. жителів (поляків та українців) «семеро пасивно чи активно співчували євреям». Серед рятівників євреїв часто були люди різних політ. переконань і представники різних реліг. конфесій. Ще не існує узагальнюючого дослідження позиції церков щодо нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» в Україні, але є свідчення по окремих регіонах. Так, митрополит УГКЦ А.*Шептицький* особисто надав притулок і зберіг життя 150-ти євреям і 15-ти рабинам. Бл. 240 священиків та ченців допомагали йому в цій справі. За даними польс. дослідників, 34 монастирі та катол. орг-ції брали участь у рятуванні євреїв. Вони надавали в'язням гетто фальшиві документи та допомагали втекти до Угорщини. Відомі випадки масових видач євреям Львова сфальшованих документів священиками Вірмено-катол. церкви міста, а також переховувань євреїв. Протоієрей Гнівані й Ворошилівки (нині місто і село Тиврівського р-ну Він. обл.) о. Володимир Дложевський упродовж кількох місяців надавав притулок кільком єврейс. родинам. На Кіровоградщині священики правосл. храмів масово хрестили євреїв, попереджаючи їх про загрозу знищення. У *Сімферополі* два священики (імена невідомі) були заарештовані за видачу свідоцтв про хрещення євреям. В окупованому нацистами *Києві* була відома своєю діяльністю сім'я священика О.Глаголєва, яка чимало зробила для врятування євреїв.

Надання допомоги та рятування євреїв здійснювалося як окремими особами — їхніми друзями, сусідами, діловими партнерами, колегами, колиш. однокласниками, знайомими, часом просто незнайомими, — так і представниками орг-цій, що потребувало застосування певних адм. ресурсів. Інколи це робили представники нижчих щаблів окупаційної адміністрації та місц. самоврядування — напр., бургомістр *Кременчука* Синиця-Верховський видавав євреям фіктивні довідки про їхнє «арійське» походження, через що був страчений німцями.

По завершенні II світ. війни факт рятівництва євреїв у СРСР, як і взагалі історія Голокосту, замовчувався. Згадувати про своє врятування або бути «рятівником євреїв» у рамках офіційно існуючої ідеологічної моделі війни, за якою всі «радянські громадяни» постраждали в однаковій мірі, було неможливо. Розірвані дипломатичні відносини СРСР із Д-вою Ізраїль виключили можливість для врятованих євреїв, урядовців з Ізраїлю подати в Україну або отримати звідти будь-яку інформацію. До того ж, каталог у «Яд Вашем» складений не за принципом етнічної належності, а громадянства рятівника. Оскільки Україна в часи війни не була окремою д-вою, багато людей із типовими укр. прізвищами зареєстровані, напр., у розділі «Польща». Тому пошук П.н.с. в Україні активізувався лише відносно запізно, із розпадом СРСР, коли вже залишилося небагато живих рятівників, врятованих та свідків. 1993 правозахисник Я.Сусленський зібрав матеріали на 400 рятівників євреїв, які жили на теренах України. Наразі робота з пошуку та громад. шанування триває, її виконують гол. чин. представники громад. орг-цій, місц. єврейс. громад, окремі особи. Станом на 1 січня 2011, звання «праведник народів світу» отримали 2363 громадяни України. За інформацією працівників «Яд Вашем», ця цифра заледве відображає десяту частину зібраних свідчень про акти рятування. Решта, з огляду на різні причини (найчастіше це — смерть свідків, відсутність доказів або неповнота даних), зали-

Меморіальна дошка протоієрею, ректору Київської духовної академії Олександру Глаголєву та його сину Праведнику мира протоієрею Олексію Глаголєву. Київ, вул. Волоська 8/5. Художники І. Григор'єв, С. Кординська. 2002.

шаються поза межами процедури юрид. оформлення звання «праведник народів світу».

Процедура присудження звання праведника подекуди ускладнюється існуючими політ. та ідеологічними стереотипами й неоднозначністю ролі та дій особи, кандидатура якої розглядається, у період війни. Прикладом є справа митрополита А.Шептицького. Вперше питання про надання звання «праведник народів світу» митрополитові було розглянуте комісією при «Яд Вашем» ще 1984. Незважаючи на те, що клопотання про це було подано ще понад 20 років тому рабином Д.Кахане та ін. врятованими, на тлі загострення зовнішньополіт. обставин, зокрема радянсько-ізраїл. відносин, вирішення питання було відкладене. 1995 комісія проголосувала за присвоєння звання «праведник народів світу» братові митрополита Климентію Шептицькому та греко-катол. священику Маркові Стеку, але питання стосовно самого митрополита досі залишається відкритим.

Наук. вивчення мотивації рятівників почалося з 1980-х рр. Це питання цікавить не лише істориків, а й соціологів, психологів. Намагаючись виокремити закономірність у рятівних діях досить неоднорідної за соціальним складом групи осіб, а також відтворити узагальнений образ рятівника, дослідники запроваджують соціально-психологічні інтерпретації феномену П.н.с. На думку дослідниці Нехами Тек, яка вивчала явище рятівництва в окупованій Польщі, в основі дій рятівників лежать не дружні відносини із врятованим напередодні війни, не реліг. погляди чи навіть родинні зв'язки, а особистісна риса, котру вона визначає як «автономний альтруїзм», притаманний «маргіналам», тобто готовність самовіддано надати допомогу, не побоюючися вступити в конфронтацію з навколишнім середовищем і сусп-вом. Психологи Семюел та Перл Олінери виокремлюють три соціопсихологічні групи рятівників: особи з розвинутим почуттям емпатії, «нормоцентристи» (для яких переважаючим виявилося почуття обов'язку щодо «референтної групи») та «аксіоцентристи» (які керувалися насамперед власними моральними принципами незалежно від того, хто потребував допомоги). Існують ін. інтерпретації. Імовірніше, варто радше говорити про певний комплекс мотивів, що перепліталися та доповнювали один одного. Стосовно обставин Голокосту на теренах України можна виокремити наступну низку мотивів: 1) співчуття; 2) сімейне виховання, 3) родинні зв'язки та знайомства; 4) релігійно-етичний фактор; 5) незадоволені батьківські почуття (при врятуванні дітей); 6) неприйняття окупантів та їхніх дій; 7) уже існуюча з ін. причин загроза смерті; 8) почуття самотності; 9) отримання допомоги від євреїв у попередній період; 10) докори сумління за ін. скоєні вчинки; 11) ототожнення долі жертви із власною в минулому (напр. довоєнні репресії); 12) емпатія; 13) надія на аналогічну допомогу собі в майбутньому в скрутні часи; 14) почуття прихильності чи любові; 15) потреба в робочій силі або фахівцях; 16) причетність до спільної справи (у разі рятування великим колективом; 17) компенсація за бездіяльність інших; 18) потреба довести собі або іншим свою значущість тощо.

В Україні триває лише початковий етап вивчення феномену рятівництва — пошук фактів надання допомоги євреям та вшанування вчинків рятівників, накопичення фактичного матеріалу, видання спогадів як рятівників, так і врятованих.

Літ.: The Courage to Care: Rescuers of Jews During the Holocaust. New York, 1986; *Тес N.* When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-occupied Poland. New York, 1986; *Сусленський Я.М.* Справжні герої. К., 1993; *Кіндрат К.* Ціною власного життя. Рівне, 1995; *Коваль М.* Україна: 1939—1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К., 1995; The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust. Jerusalem, 2003; Мы благодарны вам за жизнь: Воспоминания о спасении евреев их соседями в годы Второй мировой войны. Симферополь, 2004; *Oliner S.P., Oliner P.M.* Saving the Forsaken: Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe. London — New Haven, 2004; *Редлих Ш.* Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. В кн.: Проблеми історії Голокосту, вип. 3. Дніпропетровськ, 2006; *Paldiel M.* The Righteous Among the Nations. Jerusalem, 2007; *Вінокурова Ф.* Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області. В кн.: Проблеми історії Голокосту, вип. 4. Дніпропетровськ, 2007; *Азізян С.* Галицькі вірмени і Голокост: Постановка проблеми. «Голокост і сучасність» (К.), 2008, № 1 (5); *Абакунова А.В.* Мотивы поведения людей, оказывавших помощь евреям во время Холокоста: Теории западных исследователей. «Евразийские исследования: Научный и общественно-политический журнал», 2009, апрель—июнь; *Ковба Ж.М.* Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». К., 2009; Праведники народов мира. В кн.: Холокост на территории СССР: Энциклопедия. М., 2009.

М.І. Тяглий.

ПРА́ВИЛА ПУБЛІКА́ЦІЇ АРХІ́ВНИХ ДОКУМЕ́НТІВ, археографічні правила — унормований звід науково обґрунтованих вимог щодо передачі тексту і змісту архів. документів, їх датування та коментування, а також видавничого оформлення. Вони містять класифікацію видів і типів археогр. видань (наук., популярні, корпусні, серійні, моновидання, повнотекстові або регестні), нормативні вимоги до адекватного відтворення тексту документа, його змісту, особливостей створення, датування, коментування,

складання заголовка, довідкового апарату, археогр. легенд; окреслюють специфіку публікації різних видів документів тощо. Сучасні норми публікації є результатом тривалої співпраці архівістів, істориків, археографів та видавців, вони почали формулюватися ще в 15—16 ст. із поширенням книгодрукування. Започаткували систематичне збирання, перевірку й видання писемних *джерел історичних* західноєвроп. гуманісти. Першими осн. принципи датування і критичного аналізу істор. рукописів сформулювали в 17 ст. у Франції ченці-мавристи (члени вченої конгрегації св. Марка), які приділяли осн. увагу мовознавчому та палеографічному дослідженню пам'яток *патристики*, критичному звірянню різних текстів і редакцій у хронологічній послідовності, створенню системи довідково-пошукового апарату та коментарів. Питання унормування публікації архів. документів у збірниках постало наприкінці 18 — у 19 ст., коли друком виходили великі колекції пам'яток: 28-томна публікація документів середньовічної італ. історії «Rerum Italicarum scriptores», 120-томна публікація «Monumenta Germanie Historica», 251-томний збірник «Rerum Brittanicarum mediaevi scriptores» та ін.

В Україні нормування передачі тексту істор. пам'яток, у першу чергу документів судово-адм. установ України 16—18 ст., перебувало в центрі уваги Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київ., подільському і волин. генерал-губернаторові (*Київської археографічної комісії*), створеної 1843. За методикою, опрацьованою її членами В.*Антоновичем*, М.*Владимирським-Будановим*, М.*Іванишевим*, І.*Каманіним*, О.*Левицьким*, були підготовлені *«Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов»* у 4-х томах (1845—59) та *«Архив Юго-Западной России»* (35 томів, 1859—1914). За археогр. нормами, які не завжди збігалися з настановами Київ. археогр. комісії, Археогр. комісія НТШ у *Львові*, створена 1896 М.*Грушевським*, видала 11 томів *«Жерел до історії України-Руси»* і 8 томів «Пам'яток українсько-руської мови та літератури». Історія підготовки до друку архів. документів засвідчила змагання діаметрально протилежних тенденцій: з одного боку, намагання сформулювати засади відбору й підготовки документів до друку, передача сучасними поліграфічними засобами; з другого — практика довела, що нікому не вдалося розробити норми та засади, які давали б вичерпні рекомендації щодо здійснення відбору й відтворення друком істор. джерел усіх типів.

20 ст. поставило на порядок денний питання нормування використання архів. документів у публікаціях. З'явилися рос. «Правила издания документов» В.Дружиніна, С.*Платонова*, О.*Шахматова* (1919), «Правила публикации "Грамот Коллегии экономии"» О.*Лаппо-Данилевського* (підготовлені 1901; оприлюднені 1922); методичні принципи передачі тексту друком для пам'яток 16—18 ст., сформульовані Археогр. комісією ВУАН 1926 у передмові до «Сказанія о войне козацкой з поляками»; «Основні настанови до методології і практики наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження» (1931, *Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР*); «Правила издания документов XVI—XVIII вв.» (1936, Історико-архів. ін-т АН СРСР); загальносоюзні «Основные правила публикации документов» (1945), «Правила издания исторических документов» (1955—56), «Правила издания документов советского периода» (1960), «Правила издания исторических документов в СССР» (редакції 1969, 1989, 1990), підготовлені Головархівом СРСР, Всерос. НДІ документознавства та архів. справи, Ін-том історії АН СРСР, Археогр. комісією АН СРСР, Моск. держ. історико-архів. ін-том, Ін-том марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Держкомдруком СРСР. Поруч з урегулюванням значного кола практичних питань підготовки до друку та видання архів. документів ці правила закріпили практику публікації документів 19—20 ст. виключно науково-популярним способом, із великою долею редакторських втручань; не регламентували питання передачі текстів іншомовних документів.

Засади публікації пам'яток, писаних укр. мовою, відобразилися у «Правилах видання пам'яток української мови XVI—XVIII ст.» (1961, Ін-т мовознавства ім. О.Потебні АН УРСР), що використовувалися під час підготовки до друку «Пам'яток української мови»; рекомендаціях У.Єдлинської та В.Страшка з передачі текстів документів 16—18 ст., писаних українською та ін. мовами; проекті чл.-кор. НАН України В.*Німчука* «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (1995). Існують спец. «Міжнародні правила видання середньовічних латинських документів», затверджені Міжнар. комісією з дипломатики. Наявні сучасні методичні розробки щодо публікації окремих видів істор. документів (фотодокументів, епістолярію).

Сучасна археогр. практика в Україні використовує рад. правила видання 1990, вітчизн. методичні розробки, але переважно є еклектичною, відображає власні погляди і вподобання видавців. Тому існує нагальна необхідність у розробці і затвердженні сучасних укр. правил використання історичних джерел у публікаціях.

Літ.: *Пещак М.М., Русанівський В.М.* Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. К., 1961; *Єдлинська У.Я., Страшко В.В.* Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI—XVIII ст.: Передмова. В кн.: Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради. К., 1990; Правила издания исторических документов в СССР. М., 1990; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія: 1843—1921: Нарис історії та діяльності. К., 1993; *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Проект. К., 1995; *Прилепішева Ю.А.* Участь українських археографів у вдосконаленні нормативної бази публікації документів ДАФ СРСР (1946—1991). «Архіви України», 1999, № 1—6; *Гирич І.Б., Ляхоцький В.П.* Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX—XX ст.: Методичні рекомендації. К., 2000; *Себта Т.* Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX — початку XX ст. К., 2008; *Папакін Г.* Використання історичних джерел у публікаціях: Сус-

пільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця). «УІЖ», 2009, № 6.

Г.В. Папакін.

ПРАВЛІ́ННЯ ГЕТЬМА́НСЬКОГО У́РЯДУ — орган влади, створений урядом рос. імп. *Анни Іванівни* 1734 після смерті гетьмана Д.*Апостола* для управління *Лівобережною Україною* (*Гетьманщиною*) та недопущення нових гетьман. виборів. До складу П.г.у. входили царський резидент в Україні кн. О.Шаховськой із 2-ма рос. урядовцями — кн. І.*Барятинським* і полк. В.Гур'євим, а також *генеральний обозний* Я.Лизогуб із 2-ма укр. старшинами — *генеральним підскарбієм* А.Марковичем і *генеральним осавулом* Ф.Лисенком (за ін. даними, замість когось із названих старшин до складу П.г.у. входив *генеральний суддя* М.Забіла). Усі члени П.г.у. номінально володіли рівними правами, але по суті його головою був царський резидент (у тогочасних джерелах — «правитель»), обов'язки якого до 1737 виконував кн. О.Шаховськой, після його відкликання з України — кн. І.Барятинський. У своїй діяльності П.г.у. офіційно повинне було керуватися постановами *«Рішительних пунктів» 1728*, але фактично пріоритетну роль у формуванні його політ. курсу відігравали таємні інструкції, які надавалися центр. владними органами *Російської імперії* царським резидентам в Україні. У них, зокрема, ставилися завдання поступової уніфікації держ. норм і порядків Гетьманщини відповідно до загальноімперських, тіснішої інтеграції *козацької старшини* з рос. *дворянством*, дотримання заборони вступати в родинні зв'язки з польс. *шляхтою* та українцями з Правобережжя тощо. Діяльність П.г.у. призвела до посилення контролю і втручання з боку рос. влади у внутр. справи Гетьманщини. В істор. літературі П.г.у. іноді називають 2-ю Малорос. колегією. П.г.у. ліквідовано у зв'язку з обранням 1750 К.*Розумовського* гетьманом.

Дж.: Сборник Русского исторического общества, т. 58, 67. М., 1858, 1862; Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год, вып. 17. СПб., 1907.

Літ.: *Пархоменко В.* Конец Старой Малороссии (1733—1788 годы в истории Левобережной Украины). «Киевская старина», 1905, кн. 11—12; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. Пг., 1915; *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини XVII—XVIII ст.: Тенденції, характер, етапи. «УІЖ», 1997, № 1.

В.М. Горобець.

ПРА́ВО СКЛА́ДУ — форма організації і регламентації торгівлі доби *феодалізму*. Надавалося держ. владою торг. центрам транзитного значення. П.с. фактично володів із 15 ст. *Київ* (найпізніші його документальні пам'ятки належать до середини 17 ст.), із серед. 14 ст. — Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Луцьк*, *Львів*. Надавалося також на склад окремих видів товарів: волоських вин, солі, прісного меду, особливо часто — в 17 ст. Вимагало, щоб іноз. купці зупинялися у складових містах, торгували там протягом певного часу — від кількох днів до кількох тижнів, збуваючи товари, що підлягали складу, не приїжджим купцям, а місц. жителям, як правило — оптом тощо. Служило фіскальним цілям, сприяючи стягненню торг. податків. Елементи П.с. зберігалися в торг. практиці до 19 ст.

Літ.: *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. К., 1992.

О.Ф. Сидоренко.

ПРАВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА, **Правобережжя** — назва частини укр. території, яка лежить на правобережжі Дніпра. Термін виник після розділу козац. України по Дніпру між Рос. д-вою та *Річчю Посполитою* згідно з *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667.* Для 2-ї пол. 17 ст. під П.У. треба розуміти територію Правобереж. Гетьманату, для 18 ст. — територію *Київського воєводства*, *Подільського воєводства*, *Брацлавського воєводства* і *Волинського воєводства* Речі Посполитої, для кінця 18 — поч. 20 ст. — території, приєднані до *Російської імперії* внаслідок поділів Речі Посполитої (Пд.-Зх. край), для періоду 1921—39 — територію УРСР між Дніпром та кордоном із Польщею.

Д.Я. Вортман.

ПРАВОБЕРЕ́ЖНЕ ПОВСТА́ННЯ 1664—1665 — збройні виступи *козаків,* селян і *міщан Правобережної України* проти спроб реставрації урядом польс. короля *Яна II* Казимира Ваза соціально-екон. відносин, що мали місце до початку Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. Вибух П.п. був спровокований діями польс. адміністрації (за потурання гетьман. уряду П.*Тетері*), спрямованими на реституцію (відновлення) володільницьких прав *шляхти* на Правобережжі, що чинилися на тлі невдалого походу коронної армії на Лівобережжя взимку 1663/64 та за подальшого занепаду військ. спроможності *Речі Посполитої.* У розгортанні повстання активну роль відігравало запорозьке та лівобережне козацтво. Участь у його підготовці брали: І.*Виговський*, Ю.*Хмельницький*, І.*Сірко*, Ф.*Коробка*, Г.*Гуляницький*, О.*Гоголь* і *Йосиф Нелюбович-Тукальський*. Втім, дії повстанців не були достатньою мірою скоординовані та підпорядковані єдиному командуванню.

Розпочалося П.п. в 1-й половині лютого 1664 походом *кошового отамана Запорозької Січі* І.Сірка на Брацлавщину. Тут запорожців підтримали торговицький *сотник* Д.Сулима та полк. С.*Височан*, і за короткий час повстання охопило значні території Брацлавщини та Київщини. Кількість учасників зросла приблизно до 20 тис. осіб, і вони наблизились до найпотужнішої на Правобережжі Білоцерківської фортеці. Лише за підтримки татар. орд гетьманові П.Тетері та командиру коронних військ в Україні полк. С.Маховському вдалося відтіснити повсталих до *Лисянки* й Торговиці (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.).

За участь у підготовці повстання 27 березня 1664 було страчено колиш. гетьмана І.Виговського. Така ж доля спіткала ще бл. 1,5 тис. повстанців, захоплених у полон. Але репресії влади не лише не приборкали виступ, а спровокували новий спалах боротьби. На кінець березня — початок квітня 1664 до рук повсталих перейшли Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.), *Городище*, *Кам'янка*, *Сміла*, Жаботин (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.) та ін. міста Пд. Київщини, а також *Брацлав*, *Вінниця*, *Меджи-*

біж, *Могилів-Подільський* — на Брацлавщині. У Летичівському та Кам'янському повітах значного розмаху набув опришківський рух (див. *Опришки*). У середині квітня 1664 І.Сірко вчинив спробу оволодіти резиденцією правобереж. гетьмана — *Чигирином*.

Прибуття на Правобережжя коронних військ на чолі з рус. *воєводою* С.*Чарнецьким* (22—25 тис. вояків разом із військ. слугами) і татар. орд (бл. 10—15 тис. вояків), незважаючи на втручання в конфлікт на боці повсталих лівобережних військ гетьмана І.*Брюховецького*, повернуло ініціативу до рук польс. командування. Вже на початок літа 1664 С.Чарнецькому вдалося витіснити з Правобережжя запороз. і лівобереж. козаків, а також зміцнити польс. форпости у Паволочі (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), *Білій Церкві*, Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), Чигирині, Ставищах (нині смт *Ставище*). Придушення повстання супроводжувалося масовими репресіями та виведенням місц. населення до Криму в *ясир*.

Незважаючи на поразку, П.п. обумовило зречення влади П.Тетерею та підготувало ґрунт до розриву Правобереж. Гетьманату з Річчю Посполитою в гетьманування П.*Дорошенка*.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 15. СПб., 1905; *Majewski W.* Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. В кн.: Studia i materiały do historii wojskowości, t. 15. Warszawa, 1969; *Дорошенко Д.І.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). К., 1999.

В.М. Горобець.

ПРАВОЗАХИ́СНИЙ РУХ В УРСР в 1960—1980-ті роки — складова *дисидентських рухів 1960—1980-х років в Україні*, сконцентрована передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.). Становлення правозахисного руху в УРСР припало на період згортання процесу десталінізації в суспільно-політ. житті республіки та посилення в серед. 1960-х рр. політ. репресій проти інакодумців. Першою публічною акцією правозахисників можна вважати мітинг протесту проти переслідувань владою укр. інтелігенції, який відбувся 4 вересня 1965 в київ. кінотеатрі «Україна» під час прем'єри худож. фільму С.*Параджанова* «Тіні забутих предків» за участі І.*Дзюби*, В.*Стуса*, В.*Чорновола*, Ю.*Бадзьо*, М.Коцюбинської та ін. Значного резонансу набула демонстрація правозахисників під час суд. процесу над інакодумцями: психологом М.*Горинем*, мистецтвознавцем Б.*Горинем*, філологом М.Зваричевською, викладачем М.Осадчим, що відбувся 13—18 квітня 1966 в м. *Львів*. На підтримку підсудних виступили письменники І.*Драч*, Л.*Костенко*, М.*Холодний*, І.*Вільде*, Р.*Братунь*, Р.*Іваничук*, Р.Лубківський, І.Дзюба, журналіст В.Чорновіл та ін. представники наук. і творчої інтелігенції.

Упродовж 2-ї пол. 1960-х рр. правозахисний рух розвивався у вигляді індивідуальних і колективних звернень громадян на захист свободи слова та переконань, проти політ. переслідувань, адресованих кер-ву УРСР та *СРСР*. Розповсюдження за кордоном та в Україні набули публіцистичні праці журналіста В.Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» («Портрети двадцяти "злочинців"»), надіслані К-ту держ. безпеки, Прокуратурі, Верховному Суду, депутатам ВР УРСР, в яких автор намагався розкрити протиправний механізм політ. репресій 2-ї пол. 1960-х рр., розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах.

Правозахисна діяльність знайшла своє вираження в широкій петиційній кампанії. Автори «Листа 78-ми» (кінорежисер С.Параджанов, авіаконструктор О.*Антонов*, композитори В.*Кирейко*, П.*Майборода* та ін.; листопад 1965) вимагали від ЦК КПРС та ЦК КПУ забезпечити дотримання «ленінських принципів соціалістичної демократії» та відкритого публічного розгляду кримінальних справ, порушених проти інакомислячих. У березні 1968 *«самвидав»* розповсюдив «Лист 139», в якому творча й наук. інтелігенція висловлювала стурбованість придушенням з боку владних структур громад. активності та соціальної критики в укр. соціумі. Осн. форми діяльності (письмові протести, звернення на адресу вищого політ. кер-ва, правоохоронних органів) поєднувалися зі спробами правозахисників (І.*Світличний*, В.Чорновіл та ін.) створити фонд допомоги політв'язням та їхнім сім'ям (відомий під назвою «Громадська каса»).

Важливу роль у формуванні й поширенні правозахисних ідей відіграв позацензурний ж. *«Український вісник»*, який виходив із 1970 (редактор — В.Чорновіл). Наприкінці 1960-х — у 1970-ті рр. значно розширилася тематика правозахисних виступів. Увагу укр. правозахисників привернули проблеми, пов'язані зі свободою еміграції, становищем політ. в'язнів у СРСР, боротьбою «репресованих народів» за свої права, гонінням на віруючих, станом пенітенціарної системи в СРСР.

Безперспективність петиційних кампаній, репресивні дії владного режиму проти учасників руху породили нові форми правозахисної діяльності. Наприкінці 1960-х рр. почали створюватися незалежні правозахисні асоціації. У травні 1969 в *Москві* з ініціативи П.Якіра та В.Красіна виникла «Ініціативна група по захисту прав людини в СРСР», до якої увійшли правозахисники з України Г.Алтунян, Л.Плющ та активіст кримськотатар. нац. руху М.*Джемілєв*. У грудні 1971 у Львові за участю В.Чорновола, І.Калинця, В.Стуса та ін. було створено «Громадський комітет на захист Н.Строкатової», діяльність якого полягала в домаганні справедливого суд. процесу над ув'язненим укр. правозахисником С.Караванським, чоловіком Н.Строкатової. 1974 в Москві була створена рад. секція «Міжнародної амністії», до якої увійшов відомий укр. письменник, киянин М.*Руденко*. Захист соціально-екон. прав трудящих поставила за мету «Вільна профспілка», створена в лютому 1978 гірничим техніком з м. *Макіївка* В.Клєбановим.

Підписання СРСР *Заключного акта Наради з безпеки і співро-*

бітництва в Європі (Гельсінського акта; серпень 1975) послужило стимулом для розгортання гельсінського руху в СРСР, наріжним каменем якого стала боротьба за дотримання політ., екон., соціальних, нац., реліг. прав людини. У листопаді 1976 зусиллями М.Руденка, О.*Бердника*, О.*Мешко*, Л.*Лук'яненка*, П.*Григоренка* та ін. була створена *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод*, яка з перших днів існування зазнавала тиску з боку рад. силових структур.

Заходи владних структур з обмеження впливу окремих реліг. конфесій і течій породжували утворення правозахисних орг-цій серед віруючих. Масові арешти членів опозиційної течії *євангельських християн-баптистів* на поч. 1960-х рр. стали спонукальним чинником створення 1964 «Ради родичів в'язнів євангельських християн-баптистів» (Л.Вінс, Г.Козорєзова, У.Германюк, Г.Ритікова та ін.), яка регулярно інформувала світ. громадськість про випадки порушень свободи віросповідання, надавала матеріальну підтримку сім'ям репресованих. Постійні переслідування незареєстрованих громад п'ятидесятників (див. *П'ятидесятництво*) на теренах України змусили віруючих восени 1981 створити власну правозахисну орг-цію, яка б перебрала на себе захист прав п'ятидесятників, що бажали емігрувати з СРСР (К-т «Право на еміграцію»). «Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви» на чолі з Й.*Тереля* (1982) та «Комітет захисту УГКЦ» (1987; керівник — І.*Гель*) домагалися легалізації забороненої в СРСР *Української греко-католицької церкви*.

Важливе місце в арсеналі боротьби з опозиційним рухом авторитарний режим відводив суд. психіатрії. Чимало особистих зусиль для викриття злочинів каральної психіатрії доклали лікарі-правозахисники киянин С.*Глузман* (провів заочну судово-психіатричну експертизу відомого правозахисника П.Григоренка, направленого рішенням суду 1970 на примусове лікування) та харків'янин А.Корягін — автор праці «Пацієнти мимоволі», в якій розкрив механізм використання психіатрії в боротьбі з інакодумством.

Із проголошенням «горбачовської перебудови», масовим звільненням у серед. 1980-х рр. політв'язнів із тюрем і таборів правозахисний рух як складова дисидентського руху поступово вщух.

Літ.: *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; *Бажан О.* «Вільна профспілка» як одна з форм боротьби за соціально-економічні права в 70-х роках в Україні. В кн.: 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. К., 1996; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). К., 2000.

О.Г. Бажан.

«ПРАВОСЛА́ВНИЙ КАТЕХІ́ЗИС», «Політичний катехізис», «Катехізис» («Катехизис») — російськомовний агітаційно-пропагандистський документ-кредо М.*Бестужева-Рюміна* та С.*Муравйова-Апостола*. Складений насамперед з метою публічного впливу на підлеглих соратників, у цілому — для активізації *декабристів руху*.

Композиція твору спрямована чітко й емоційно обгрунтувати ідею справедливості збройного повалення царського уряду у світоглядному оперті на «волю Божу» (з яскравою полемічною інтерпретацією християн. догматів у розрахункові подолати «раболіпство» солдатської маси). Діалогічно вибудований за традиційною для реліг. сфери схемою.

Змістом головно апелював до *Біблії* із масштабним застосуванням досвіду відомих тоді вітчизн. і зарубіжних літ. зразків, (у т. ч. укладений іспанськими ченцями в боротьбі з нашестям армії франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта й досить популярний «Громадянський катехізис», незакінчений «Любопытный разговор» М.М.*Муравйова* тощо). Наскрізь реалізований прийом «запитання—відповідь» нагадував військ. пам'ятки статутних положень, звично «визубрювані» в середовищі «нижніх чинів».

«П.к.» відкривався сакральною молитовною формулою «Во имя Отца и Сына и Святого Духа», далі в першу чергу акцентувалися засади віри, волі та щастя, взаємопов'язані з витлумаченням цих понять в антимонархічному сенсі. Причому вузлове судження концептуально відбилося центр. тезою у висвітленні причини людського лиха: «Для чего же русский народ и русское воинство несчастно?.. Оттого, что цари похитили у них свободу». Автори послідовно дотримувалися переконання в перевазі представницької влади, тож їхнє прагнення взяти демократ. курс на майбутній респ. лад виразно втілилося ключовими фразами: «Какое правление сходно с законом Божиим?.. Такое, где нет царей. Бог создал всех нас равными и, сошедши на землю, избрал апостолов из простого народа, а не из знатных и царей». *Самодержавство* характеризувалося як «неправда і нечестя тиранії». Присягу «гнобителям народу» названо «богопротивною». Натомість наполегливо утверджувалася настанова згуртуватись заради визволення, аби «відновити віру та свободу в Росії». Завершено текст категоричною пересторогою: «А кто отстанет, тот, яко Иуда предатель, будет анафема проклят. Аминь».

Виконуючи розпорядження С.Муравйова-Апостола, у *Василькові* вночі з 10 на 11 січня 1826 (з 30 на 31 грудня 1825) за автентичного авторського читання оригіналу-чернетки 2 екземпляри «П.к.» записали унтер-офіцер І.Дмитревський та рядовий І.Хоперський, а вранці вже під диктовку останнього додаткові 11 копій злагодили той самий І.Дмитревський, унтер-офіцер із місц. шляхти Й.Шевель, полковий писар М.Патутов, рядові Д.Болякін, О.Васильєв, С.Щелкалін. Потім працю було урочисто доведено до вишикуваних у каре на васильківському соборному майдані 5-ти рот Черніг. піх. полку за благословення священика Д.Кейзера. Після відправи С.Муравйов-Апостол у ролі командувача голосно повторив звернуте до слухачів фундаментальне гасло-клятву щодо визнання єдиним царем Ісуса Христа (так підкреслено висловлена думка — в основі й супутньо підготовленої, проте на загал не використаної прокламації-відозви до народу). Закликані на подвиг підрозділи бунтівників, тричі гукнувши «ура», під розгорнутими прапорами вирушили з міста

революц. маршем у напрямку с. Мотовилівка Васильківського пов. Київ. губ. (нині с. Велика Мотовилівка Фастівського р-ну Київ. обл.).

Того ж дня, за наказом С.Муравйова-Апостола «випустити в народ цей катехізис», три листівки «П.к.» поширив у *Києві* прапорщик О.Мозалевський, відряджений з унтер-офіцером І.Харитоновим, рядовими П.Прокоф'євим, Я.Сафроновим, О.Федоровим за підкріпленням для *Чернігівського полку повстання*, але акція не вдалась і нелегальні аркуші швидко знайшли поліційні власті, так само, як ще 6 примірників: один —забраний у полкового ад'ютанта Є.Павлова, другий — виявлений у с. Пологи Васильківського пов. Київ. губ. (нині село Васильківського р-ну Київ. обл.), й аж чотири, конфісковані у заарештованої в с. Середня Слобода Васильківського пов. Київської губ. (нині с. Вінницькі Стави Васильківського р-ну Київ. обл.) довіреної особи С.Муравйова-Апостола — персонального служки-дворака М.Масленикова (Масленки). На практиці ретельно виконувалося повеління імп. *Миколи I* посилити «заходи для розшуку всіх обурливих катехізисів, розкиданих по Київській губернії». Зрештою, у справах Верховного карного суду над декабристами «П.к.» інформаційно кваліфікувався «лжекатехізисом».

У друкованому вигляді його на поч. 20 ст. повністю репрезентував нім. історик Т.Шиман (Th.Schiemann).

Літ.: *Schiemann Th.* Die Ermordung Pauls und die Thronbestejgung Nikolaus I. Berlin, 1902; Из писем и показаний декабристов. СПб., 1906; *Мережковский Д.С.* Полное собрание сочинений, т. 10. СПб., 1911; *Міяковський В.В.* Революційний катехізис 1825 р. «Життя й Революція», 1925, ч. 12; *Базилевич В.М.* Декабристи на Київщині. К., 1926; Повстання декабристів на Україні. Х., 1926; Рух декабристів на Україні, кн. 1—2. Х., 1926; *Щеголев П.В.* Декабристы. М.—Л., 1926; Восстание декабристов: Материалы, т. 4. М.—Л., 1927; Те саме, т. 6. М.—Л., 1929; Те саме, т. 9. М., 1950; Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 2. М., 1951; *Порох И.В.* Восстание Черниговского полка. В кн.: Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; *Лисенко М.М.* Повстання Чернігівського полку. К., 1956; *Медведська Л.О.* Сергій Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961; *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; *Сергиенко Н.Г.* Православный катехизис С.И. Муравьева-Апостола в восстании Черниговского полка. «Декабристские чтения», вып. 1. К., 1988; *Вернадский Г.В.* Два лика декабристов. «Свободная мысль», 1993, № 15; *Карацуба И.* Революция и религия: С.И. Муравьев-Апостол как христианин. В кн.: Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали, т. 5. К., 2007.

П.Г. Усенко.

ПРАВОСЛА́В'Я — один із 3-х основних, поряд із католицизмом і *протестантизмом*, напрямів християнства, який остаточно виокремився й організаційно оформився в 11 ст. Після поділу церков назва «католицька» (в латинізованій формі) залишалася за зх. (рим.) церквою, «православна» — за східною. Формально датою поділу церков вважається 1054, проте цей процес почався значно раніше: відмінність між зх. і сх. християнством була помітною вже в 3—5 ст.

П. як церк. напрям склалося на території Візант. імперії і слугувало ідеологічною опорою імперської влади за принципом *цезаропапізму* (пріоритету світської влади над Церквою). П. не мало єдиного церк. центру, оскільки від початку свого формування церк. влада у *Візантії* зосереджувалася в руках 4-х *патріархів*: константиноп., александрійського, антіохійського та єрусалимського. При цьому константиноп. патріарх, хоча й іменувався вселенським, був лише першим серед рівних. Ця традиція вселенського правосл. патріарха збереглася за ним дотепер. Із розпадом Візант. імперії кожний із названих патріархів став очолювати самостійну (автокефальну) помісну правосл. церкву. Згодом автокефальні та автономні церкви виникли і в ін. країнах, гол. чин. на Бл. Сході, Балканах та в Сх. Європі.

Віросповідну основу П. становлять Святе Письмо (*Біблія*) і Священний Переказ (постанови *Соборів Вселенських* та помісних соборів 4—8 ст., праці отців Церкви; див. *Патристика*). Догматику П. викладено в Нікео-Константиноп. «Символі віри» (4 ст.), у 12-ти «чинах» (пунктах) якого визнаються триєдність Бога, боговтілення, спокутна жертва, воскресіння і вознесіння Ісуса Христа, віра в одне хрещення, майбутнє воскресіння мертвих і потойбічну винагороду, а також в єдину апостольську церкву. Формально вважається, що ці догмати не підлягають будь-яким змінам і уточненням ані за змістом, ані за формою.

Великого значення в П. надається обрядовості, центр. елементом якої є 7 таїнств (хрещення, миропомазання, сповідь, причастя, шлюб, священство, єлеосвячення). Важлива роль відводиться культові святих, шануванню *ікон*, церк. святам, постам. П. заперечує низку катол. догматів про: «filioque» (походження Святого Духа «і від Сина»), чистилище, непорочне зачаття й тілесне вознесіння на небо Діви Марії, про непогрішність і непомильність Папи Римського у справах віри й моралі та ін. Духовенство в П. поділяється на біле (одружені парафіяльні священики) і чорне (ченці, які дають обітницю безшлюбності). Єпископом може стати тільки чернець. Найвищим єпископським саном є патріарх. Існують чол. й жін. монастирі. Більшість правосл. церков у богослужбовій практиці користується новим стилем, але дату Пасхи всі визначають за старим, юліанським, календарем. На відміну від католицизму П. не має єдиного світ. центру. Нині воно представлене 15-ма визнаними (канонічними) і кількома невизнаними автокефальними та 5-ма автономними церквами.

Як держ. релігія П. поширилося в *Київській Русі* наприкінці 10 ст. У сучасній Україні П. представлено 3-ма церквами: *Українською православною церквою Київського патріархату*, Укр. правосл. церквою, яка перебуває в «канонічному і молитовному єднанні», а фактично — в юрисдикції *Московського патріархату, Українською автокефальною православною церквою.* Богослужіння в правосл. церквах здебільшого відправляється нац. мовами; використовуються й мертві мови (церковнослов'янська — у Старообрядницькій правосл. церкві та Укр. правосл. церкві в юрисдикції Моск. патріархату). Протягом тривалого часу ведеться підготовка до Вселенського пра-

восл. собору, попередня програма якого передбачає істотну модернізацію віровчення та обрядовості з урахуванням вимог сучасності.

Літ.: *Голубинский Е.Е.* История русской церкви, т. 1—2. М., 1880—1911; *Лебедев А.П.* Очерки внутренней истории византийско-восточной церкви в IX, X и XI вв. В кн.: *Лебедев А.П.* Собрание церковно-исторических сочинений, т. 6. М., 1902; *Огієнко І.* Українська культура. К., 1991; *Поснов М.Э.* История христианской церкви (до разделения Церквей — 1054 г.). К., 1991; *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні. К., 1992; Історія Православної церкви в Україні. К., 1997; Історія релігії в Україні, т. 3: Православ'я в Україні. К., 1999; *Саган О.* Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К., 2004.

П.Л. Яроцький.

«ПРАВОТРОЦЬКІ́СТСЬКОГО БЛО́КУ» ПРОЦЕ́С 1938 — показовий суд. процес, що відбувся 2—13 березня 1938 в *Москві*. Усього було засуджено 21 особу, у т. ч. колиш. гол. редактора газ. «Правда» М.*Бухаріна*, колиш. голову РНК СРСР, а перед арештом — наркома зв'язку СРСР О.*Рикова*, колиш. наркома внутр. справ СРСР Г.Ягоду, колиш. 1-го заст. наркома закордонних справ СРСР М.Крестинського, колиш. наркома землеробства СРСР М.Чернова, колиш. наркома фінансів СРСР Г.*Гринька*, колиш. наркома зовн. торгівлі СРСР А.Розенгольца, колиш. 1-го секретаря ЦК КП(б) Узбекистану А.Ікрамова, колиш. голову РНК Узбецької РСР Ф.Ходжаєва, колиш. 1-го секретаря ЦК КП(б) Білорусії В.Шаранговича, лікарів Л.Левіна і Д.Плетньова, секретаря НКВС СРСР П.Буланова, колиш. секретаря письменника Максима *Горького*, директора музею ім. Максима Горького П.Крючкова та ін. За цією самою справою було заарештовано колиш. голову РНК УСРР (1919—23) Х.Раковського, до арешту — начальника управління наркомату охорони здоров'я РСФРР. Ще 1936 було вперше оголошено про те, що розпочато слідство проти М.Бухаріна, О.Рикова і колиш. лідера профспілок в СРСР М.Томського. Останній покінчив життя самогубством, а проти двох попередніх слідство офіційно припинили у вересні 1936. Насправді за М.Бухаріним і О.Риковим було встановлено посилений нагляд. Із таборів і заслання до Москви етапували багатьох їхніх колиш. соратників по внутрішньопарт. боротьбі. Невдовзі від окремих заарештованих були отримані свідчення про існування в *СРСР* терористичної орг-ції правих під орудою М.Бухаріна і О.Рикова. У грудні 1936 питання про них було поставлене на пленумі ЦК ВКП(б), який прийняв рішення відкласти це питання до наступного пленуму. На лютнево-березневому пленумі 1937 нарком внутр. справ СРСР М.Єжов заявив, що отримані вичерпні свідчення, які підтверджують «провину» М.Бухаріна і О.Рикова. За пропозицією Й.*Сталіна* їх вивели зі складу ЦК ВКП(б) і того самого дня заарештували. У лютому 1938 прокурор СРСР А.*Вишинський* надіслав Й.Сталіну проект повідомлення в пресі про наступний відкритий суд. процес по справі М.Бухаріна, О.Рикова та ін. Й.Сталін вніс до проекту низку доповнень і змін, що зводилися до підкреслення особливої ролі М.Бухаріна і О.Рикова в кер-ві заколотом. 28 лютого 1938 відредаговане повідомлення було оприлюднене в пресі. В обвинувальному висновкові учасників «дела» містились обвинувачення в організації вбивства С.*Кірова* і смерті В.Куйбишева, В.Менжинського, Максима Горького та його сина, а також у спробі отруїти М.Єжова. Крім цього, М.Бухаріну поставили у провину те, що 1918 він разом із лівими есерами і групою «лівих комуністів» намагався зірвати *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*, заарештувати і вбити В.*Леніна* і Й.Сталіна та сформувати новий уряд. 18 учасників процесу були засуджені до смерті. Засуджені до позбавлення волі Д.Плетньов, Х.Раковський і С.Бессонов у вересні 1941 були розстріляні разом з в'язнями Орловської в'язниці. У зв'язку зі справою «правотроцькістського блоку» було здійснено велику кількість арештів, у т. ч. в УРСР. К.Ікрамов, В.Шарангович, В.Іванов, Г.Гринько та І.Зеленський були офіційно реабілітовані 1957—59, М.Крестинський — 1963, решта (крім Г.Ягоди) — 1988.

Літ.: *Коэн С.* Бухарин: Политическая биография: 1888—1938. М., 1988; Возвращенные имена: Сборник публицистических статей, кн. 1—2. М., 1989; О так называемом «Антисоветском правотроцкистском блоке». «Известия ЦК КПСС», 1989, № 1; *Шелестов Д.* Время Алексея Рыкова. М., 1990; Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Яковлев А.* Сумерки. М., 2003.

Ю.І. Шаповал.

«ПРАВОТРОЦЬКІ́СТСЬКОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ В КОМСОМО́ЛІ УКРАЇ́НИ» СПРА́ВА 1938 — одна з політ. справ доби *«єжовщини»*, проведена з метою «чистки» комсомольських кадрів. «Заколот» у *Ленінській комуністичній спілці молоді України*, за версією працівників НКВС УРСР, нібито очолював 1-й секретар ЦК ЛКСМУ, кандидат у члени оргбюро ЦК КП(б)У С.*Усенко*. У довідці за підписом в. о. начальника 2-го відділу Управління держ. безпеки НКВС УРСР Л.Павличева зазначалося, що «С.І. Усенко є керівним учасником контрреволюційної правотроцькістської організації, під тиском засвідчили заарештовані у вересні 1938 колишній керуючий Укрлегпостачу Наркомлегпрому УРСР С.Г. Кербель, колишній зав. відділом керівних органів ЦК ЛКСМУ З.І. Пипенко, колишній відповідальний секретар Молотовської райради у Києві Б.П. Білий, колишній начальник групи кадрів Наркомлегпрому УРСР І.У. Кузнецов, колишній заступник редактора газети "Комсомолець України" В.О. Макаренко, колишній директор експериментальних майстерень при "Укрпромраді" І.І. Аврашко». Стверджувалось, що «Усенко на підставі терористичних настанов, як свідчать про це матеріали слідства, з метою запобігти подальшого розгрому організації поставив питання про необхідність здійснення терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У тов. Хрущова». На цій довідці стоїть власноручна резолюція М.*Хрущова*: «Заарештувати. М.С. Хрущов. 18.XI.38 р.» «Правотроцькістська

організація в комсомолі України» розглядалася як «філіал» шкідницької орг-ції, що її нібито створив у *Москві* заарештований 1-й секретар ЦК ВЛКСМ О.Косарєв. На грудневому (1938) пленумі С.Усенко був виведений як «викритий ворог народу» зі складу членів ЦК КП(б)У. На цьому пленумі було також затавровано як «поплічників Усенка» групу комсомольських працівників (Д.Перевертайленко, В.Огненний, М.Кудінова, О.Декуша, К.Шнухов, О.Данилич). Переважну більшість із них було знищено. С.Усенко та інші засуджені за цією справою особи офіційно реабілітовані в серед. 1950-х рр.

Літ.: *Табачник Д.В., Ростальний В.М.* Комсомол України: Трагічні сторінки історії. К., 1990; *Табачник Д.В. та ін.* Чорні роки комсомолу України. К., 1990; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«ПРА́ЗЬКА ВЕСНА́» 1968 — період політ. лібералізації та суспільно-політ. реформ у *Чехословаччині* із січня (пленум ЦК Комуніст. партії Чехословаччини (КПЧ), обрання О.Дубчека 1-м секретарем ЦК КПЧ) до серпня (вторгнення військ. підрозділів ЗС СРСР і країн Варшавського договору до Чехословац. Соціаліст. Республіки (ЧССР) 21 серпня 1968), спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям». У своїй основі «П.в.» була сусп. рухом широких мас за демократ. перетворення в країні, зініційованим реформаторською течією всередині КПЧ і представниками інтелігенції.

Рад. пропаганда називала події в Чехословаччині «загрозою для соціалістичної системи». Усвідомлюючи це, влада прагнула створити щільний заслін впливу демократ. процесів у ЧССР на рад. сусп-во. В *СРСР* і, зокрема, в Україні важливу роль у формуванні громад. думки відіграли закриті інформаційні листи ЦК КПРС, які протягом 1968 — 1-ї пол. 1969 надсилалися первинним парт. орг-ціям країни. Вони стали стрижнем ідеологічних заходів, розрахованих на членів КПРС, широкі кола населення. Однією з форм ідеологічної і психологічної обробки населення стало проведення засідань парт. активів, закритих і відкритих парт. зборів, масових мітингів у трудових колективах. Дієвий вплив на населення здійснювали засоби масової інформації, які поширювали матеріали в руслі рішень вищого партійно-держ. кер-ва СРСР.

Незважаючи на протидію владних структур, жорстку цензуру, об'єктивна інформація про події 1968 в Чехословаччині різноманітними каналами доходила в Україну і поширювалася серед широких кіл населення. Важливим каналом розповсюдження зазначеної інформації залишалися ЗМІ ЧССР, які здійснювали свій вплив не лише на західні, а й на ін. регіони України. Принципово нове уявлення про те, що відбувалося в Чехословаччині, громадяни України отримували в процесі обміну офіц. делегаціями по лінії парт., рад., комсомольських, профспілкових органів, громад. орг-цій, туристських програм.

«П.в.» активізувала суспільно-політ. процеси в Україні. Її ідеї певним чином політизували сусп-во, стимулювали розвиток укр. нац. правозахисного руху, в якому через «П.в.» визрівала ідея можливості реальних змін у тоталітарній системі, що знайшло свій вияв у різноманітних формах невдоволень — від відкритого засудження окупації ЧССР до поширення листівок, прокламацій, написання анонімних листів, надписів, здійснення ін. протестних акцій, а також на побутовому рівні в усіх регіонах України, особливо після 21 серпня 1968.

Аби виправдати дії і втручання у внутр. справи ін. країни, кер-во СРСР намагалося дискредитувати демократ. процеси в Чехословаччині. Ці процеси називалися «контрреволюцією», тлумачилися як «намагання відновити буржуазний лад».

Офіц. обґрунтування введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах укр. наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства, духовенства, які вбачали в тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини.

Під впливом чехословац. подій 1968 на якісно новий рівень піднявся громад. рух за легалізацію *Української греко-католицької церкви.* Принципово нові підходи чехословац. кер-ва до свободи віросповідань, відновлення греко-катол. церкви в ЧССР 1968, повернення храмів і культового майна стали своєрідним сигналом для католиків сх. обряду України.

Утихомирення неприйнятної для партійно-держ. кер-ва СРСР громад. думки відносно подій у Чехословаччині здійснювалося різними методами — від профілактичних бесід в управліннях КДБ, перевірок на професійній основі до порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення.

Жителі м. Прага навколо радянських танків у перший день введення радянських військ до Чехословаччини. 21 серпня 1968

Одним із засобів боротьби з інакодумством стало порушення кримінальних справ за 62-ю і 197-ю статтями Кримінального кодексу УРСР. Крім того, у звинувачувальних висновках чільне місце займало, серед іншого, «антирадянське трактування чехословацьких подій». Як приклад, можна навести кримінальні справи викладача вищого військ. навч. закладу Г.Алтуняна, правозахисника, генерала П.Григоренка, доцента Кіровогр. пед. ін-ту Г.Дубовова, літ. працівника редакції газ. «Черкаська правда» В.Захарченка, заступника завідувача відділу пропаганди і агітації Черкас. обкому КПУ (звільненого з посади незадовго до порушення кримінальної справи) М.Ліхцова, вчителя із Житомир. обл. Д.Мазура та ін.

Загалом події «П.в.» стали важливим явищем суспільно-політ. життя Європи 2-ї пол. 20 ст., однією з найсерйозніших політ. криз у соціаліст. таборі.

Ідеї «П.в.» неабияким чином вплинули на зародження, вже на новому витку історії, антиавторитарних ідей, що втілилися на практиці в 1980-х рр., призвели, зрештою, до зміни сусп. ладу в СРСР і країнах Сх. Європи.

Літ.: *Латыш М.В.* «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. М., 1998; *Дмитрук В.І.* Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. К., 2004; *Мусатов В.Л.* Советский Союз и Пражская весна 1968 г. В кн.: Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, кн. 2. М., 2005; *Бажан О.Г.* Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2008, № 1/2; *Дмитрук В.І.* «Празька весна» і Україна. Там само; Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968. Beiträge. Böhlau—Verlag—Köln—Weimar—Wien, 2008; «Пражская весна» 1968 года и советские республики: Реакция власти и общества: Сборник научных статей. М.—Грац—Вена—Ставрополь—Ростов-на-Дону, 2009.

В.І. Дмитрук.

ПРА́ЗЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра, в носіях якої вбачають одне із племінних об'єднань *слов'ян (давніх)* — *склавинів*. Пам'ятки П.к. стали відомі наприкінці 19 ст. (зокрема, ряд пам'яток по р. Тетерів (прит. Дніпра) в околицях с. Корчак (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.) відкрив С.*Гамченко*); наук. осмислення цих матеріалів та їх ідентифікацію здійснив у 1940-х рр. чеський археолог І.*Борковський*, який спирався на пам'ятки в околицях Праги (нині столиця Чехії; звідси й назва). Дослідженнями повоєнних років старожитності П.к. були виявлені на величезних обширах пн. лісостепової та пд. лісової зон Центр. і Сх. Європи. Опорні пам'ятки: *Корчак* (Сх. Волинь), Хотомель (Прип'ятське Полісся), Ріпнів, *Зимне* (Зх. Волинь), Рашків, Лука-Каветчинська, *Бернашівка* (Середнє Подністров'я), Кодин (Буковина), Краков-Могила (Польща), Нітра (Словаччина), Бржезно, Розтоки (Чехія), Дессау-Мозігкау (Німеччина).

Пам'ятки П.к. — здебільшого невеликі відкриті селища (одночасно функціонувало 7—10 домогосподарств), поодинокі *городища* і скарби, ґрунтові та курганні могильники (останні характерні для пізньої фази к-ри).

Житла — чотирикутні заглиблені будівлі (площею 15—20 м²) із піччю-кам'янкою або зрідка глинобитною в одному з кутів та стінами зрубної або стовпової конструкції. Поховальний обряд — кремація на стороні з наступним похованням решток у невеликій ґрунтовій ямці (в урні чи без); поховання супроводжував бідний інвентар, значна їх частина безінвентарна. У низці випадків поховання перекриті невеликими насипами (до 10 м у діаметрі та 1 м заввишки).

Речовий комплекс представлений здебільшого керамічним посудом (груболіпні, зазвичай неорнаментовані горщики, ско-

Празька культура. Ліпний горщик з пам'ятки Рашків III (Чернівецька область).

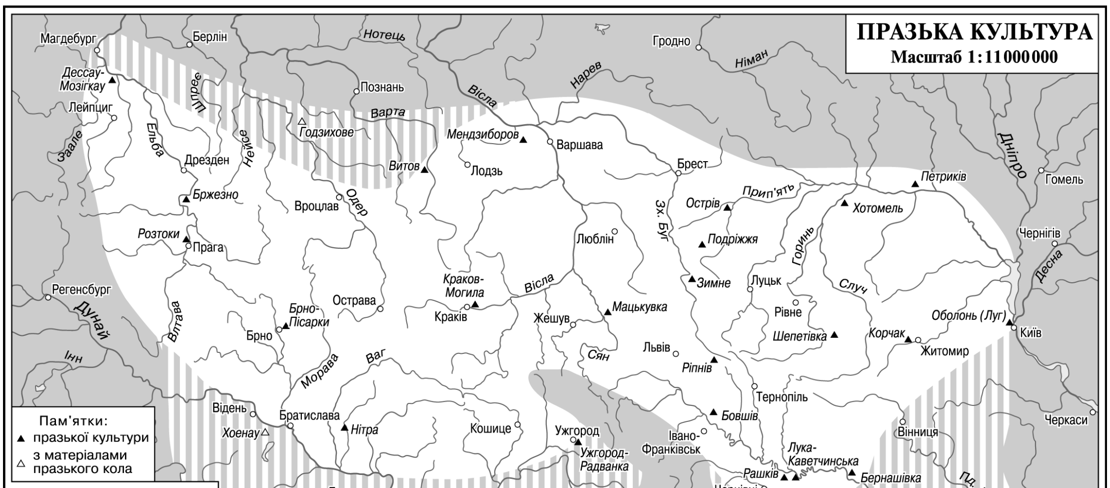

ворідки, нечисленні миски), залізними знаряддями праці (наральники, серпи, ножі, теслярський і ковальський інструмент), кістяними (проколки), кам'яними (зернотерки, ливарні форми) та глиняними (пряслиця, лячки) виробами. До зброї належать залізні наконечники списів, дротиків і стріл. Прикраси й деталі одягу — здебільшого бронзові (подеколи залізні та срібні) підвіски, кільця, нашивні бляшки, деталі поясних наборів, фібули. Серед останніх вирізняються т. зв. пальчасті; єдина відома натепер форма для виготовлення таких фібул знайдена в комплексі ювелірної майстерні поселення Бернашівка на Дністрі.

Хронологічні межі існування П.к. в цілому визначаються 5—7 ст.

Походження П.к. є предметом жвавої дискусії. За уявленнями однієї частини науковців (В.*Баран*, І.Винокур, Д.*Козак* та ін.), їх підґрунтям була специфічна група подністровських пам'яток *черняхівської культури* 2-ї пол. 4 — поч. 5 ст. (типу *Черепин—Теремці*). К.Годловський, М.Парчевський, Р.*Терпиловський*, М.Щукін, А.Обломський вбачають витоки П.к., насамперед, у широкому колі київських (див. *Київська культура*) та споріднених з ними пам'яток пд. лісової зони Сх. Європи. Останнім часом з'явилася точка зору І.Гавритухіна, В.Вергей, О.Єгорейченка, згідно з якою культ. кристалізація П.к. відбулася в межах Прип'ятського Полісся (споріднені з пізньокиївськими пам'ятки типу Острів).

Так чи інакше, ареал пам'яток П.к., надійно датованих 5 ст., простягається від Дніпра до Пруту (прит. Дунаю) та від Прип'ятського Полісся до середніх течій Пд. Бугу і Дністра. Протягом 6 ст. цей ареал значно розширився на зх. (Малопольща, Силезія, Словаччина, Чехія) та пд. зх. (Середнє Подунав'я). На межі 6—7 ст. носії П.к. проникли в межиріччя Ельби й Заале (прит. Ельби) та на правобережжя Дунаю. Протягом 2-ї пол. 7 ст. пам'ятки П.к. в різних частинах ареалу еволюціонували в ін. старожитності. Зокрема, на основі їх сх. частини (Правобережна Україна) склалася *райковецька культура.*

Літ.: *Borkovski I.* Staroslovanska keramika ve Stredni Europe: Studie k pocatkam slovanske kultur. Praha, 1940; *Bialekova D.* Nove vcasnoslovanske nalezy z Juhozapadneho Slovenska. «Slovenska archeologia» (Nitra), 1965, 2, X-1; *Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972; *Русанова И.П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Свод археологических источников, вып. Е1-25. М., 1973; *Її ж.* Славянские древности VI—VII вв. М., 1976; *Godlowski K.* Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V—VII w. n. e. Kraków, 1979; *Щукин М.Б.* О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян: Перспективы третьего пути. В кн.: Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 28. Л., 1987; *Баран В.Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рашков). К., 1988; *Седов В.В.* Славяне в средневековье. М., 1996; *Parczewski M.* U źródeł Słowiańszczyzny. В кн.: Słowianie w Europie wczesniejszego średniowiecza. Warszawa, 1998; *Терпиловский Р.* Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Люблин, 2004; *Гавритухин И.О.* Понятие пражской культуры. В кн.: Труды Государственного Эрмитажа, т. 49. СПб., 2009.

Є.В. Синиця, Р.В. Терпиловський.

ПРА́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1945 — антигітлерівське повстання 5—8 травня 1945 в окупованій нацистською Німеччиною столиці Чехії. Ініційоване лояльним до еміграційного уряду Е.*Бенеша* підпільним рухом «Народна оборона» (керівники — колишні офіцери чехословац. армії) та промосковською Чеською нац. радою (створена у квітні 1945 у визволеному рад. військами м. Кошице (нині місто у Словаччині); 8 із 12 членів ради — члени Компартії Чехословаччини). П.п. було заплановане на 7 травня 1945, але фактично розпочалося раніше внаслідок стихійних виступів у ряді чеських міст, спричинених фальшивим повідомленням про капітуляцію Німеччини (з 1 по 5 травня 1945 такі виступи відбулись у Пршерові, Німбурку, Подєбрадах, Нові-Біджові, Семілі, Ломніцах, Турнові, Кладно, Пльзені та, здебільшого, були придушені окупантами). У Празі повстання було підготоване міським командуванням «Народної оборони» (т. зв. комендатура «Бартош»), якому вдалося налагодити співпрацю з більшістю чеських воєнізованих формувань окупаційного режиму у столиці (передусім, поліцією і службою боротьби з наслідками бомбардувань «Luftschütz»). Їх використали як осн. ударну силу повстання. Внаслідок залучення добровольців із цивільного населення і ветеранських орг-цій чеських військовиків сили повстанців зросли з наявних перед виступом 7,5 тис. до бл. 30 тис. бійців. Керівники повстання домовилися з генерал-майором С.Буняченком, командиром 1-ї д-зії ЗС К-ту визволення народів Росії (Рос. визвол. армія), яка рухалася в напрямку на м. Лінц (Австрія) для об'єднання з рештою підпорядкованих генерал-лейтенанту А.Власову формувань. На той момент з'єднання (бл. 22 тис. осіб) номінально мало статус союзника Німеччини, перебувало в оперативному підпорядкуванні групи армій *Вермахту* «Центр» (команд. — генерал-фельдмаршал Ф.Шернер). Проте, після невиконання С.Буняченком наказу про висування д-зії на фронт в район м. Брно (нині місто в Чехії) та ігнорування наступного наказу про роззброєння, добровольці опинилися у стані озброєного нейтралітету з нацистами. На офіцерській раді 4 травня було прийняте рішення про участь у повстанні, 5 травня, поки празька радіостанція була в руках чехів, ця інформація прозвучала в ефірі.

Від початку повстанцям протистояв лише нім. гарнізон Праги з частин 31-ї добровольчої д-зії СС, 539-ї стаціонарної д-зії Вермахту і низки окремих підрозділів, заг. чисельністю до 10 тис. осіб. На першому етапі чехам вдалося захопити радіостанцію та низку військ. складів, блокувати нім. частини в місцях їх базування за допомогою бл. 1,6 тис. барикад, споруджених по всьому місту напередодні і протягом 5 травня. На допомогу гарнізону прийшли дислокована в Бенешові дивізійна група СС «Валленштайн» та частини відступаючої з-під *Відня* 6-ї танк. армії СС, зокрема полки 2-ї танк. д-зії СС «Райх», які почали тіснити чеські підрозділи. Увечері 5 травня до боїв долучилися 4 полки д-зії С.Буняченка, які протя-

гом наступних днів вибили нім. війська з ключових об'єктів Праги й забезпечили ефективну оборону міста від ударів ззовні. Попри це емісарам А.Власова не вдалось отримати жодних політ. дивідендів від допомоги повстанню, гарантій безпеки для солдатів Рос. визвол. армії чи бодай укладення письмової угоди про співпрацю з Чеською нац. радою. 7 травня командування ЗС К-ту визволення народів Росії отримало інформацію про те, що 3-тя амер. армія генерала Дж.Паттона припинила просування на територію Чехії, натомість з двох боків до міста наближаються моторизовані частини радянських *Першого Українського фронту і Другого Українського фронту* (після звістки про початок повстання на 2 дні раніше запланованого терміну почалася Празька наступальна операція рад. військ). У ніч на 8 травня 1-ша д-зія припинила бойові дії і почала відступ у зх. напрямку для здачі в полон амер. військам. Того ж дня, внаслідок зміни розкладу сил, Чеська нац. рада пішла на перемовини з нацистами і прийняла капітуляцію нім. гарнізону з наданням йому права вільного виходу з міста з усім озброєнням. 9 травня, слідом за відступаючими частинами Рос. визвол. армії, Вермахту і *військ СС*, до Праги увійшли частини 3-ї та 4-ї гвардійських танкових армій генерал-полковників Д.*Лелюшенка* і П.*Рибалка*. 11 травня 1945 війська 1-го, 2-го Укр. фронтів та *Четвертого Українського фронту* вийшли на лінію Хемніц — Карлові Вари — Пльзень і зустрілися з частинами 3-ї амер. армії.

У ході П.п. німецькі армія та СС втратили убитими бл. 1 тис. вояків, повстанці — більше 1,6 тис. осіб, 1-ша д-зія ЗС К-ту визволення народів Росії — 300 осіб. Крім цього, у місті залишилися 198 важкопоранених та до 500 дезертирів із Рос. визвол. армії, більшість із них були страчені або вивезені в невідомому напрямку рад. військами. Також у ході боїв та каральних акцій обох сторін загинули до 1,5 тис. пражан чеської національності та невстановлене число цивільних німців із числа містян, медперсоналу й допоміжних служб Вермахту.

Літ.: *Артемьев В.* Первая дивизия РОА: Материалы к истории освободительного движения народов России (1941—1945). Онтарио, 1974; *Jakl T.* Czechy 1945. Warszawa, 1997; *Дробязко С.* Под знаменами врага: Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941—1945 гг. М., 2004; *Александров К.* Армия генерала Власова 1944—1945. М., 2006; *Fleischer W., Eiermann R.* Das letzte Jahr der Waffen-SS: Mai 1944 — Mai 1945. Eggolsheim, б/р.

І.І. Дерейко.

ПРА́ЗЬКИЙ АРХІ́В — умовна сукупна назва архів., бібліотечних та музейних колекцій, створених і зібраних укр. еміграцією в Чехо-Словац. Республіці переважно в міжвоєнний період. В історіографії на означення цього документального масиву використовувалися також назви: «Празькі фонди», «Празький український архів», «Празькі архіви». П.а. був акумульований у Празі *Музеєм визвольної боротьби України* та *Українським історичним кабінетом*; розпорошений у результаті повоєнних переміщень до УРСР та *СРСР*. П.а. — феномен укр. історії, к-ри та мист-ва; архів., бібліотечної та музейної справи. Багаторівневий об'єкт, пов'язаний з архів. україникою. Важлива складова джерельної бази укр. історії періоду кінця 19 ст. — серед. 1940-х рр., передусім — часів *Української революції 1917—1921* та історії укр. еміграції міжвоєнного періоду.

Історія розвитку П.а. пройшла такі етапи: формування колекцій в Укр. істор. кабінеті та Музеї визвол. боротьби України; переміщення до УРСР у 1945 та 1958; оперативна розробка й науково-тех. опрацювання фондів 1945—50 та 1958—62; період «небуття» (поч. 1960-х — кінець 1980-х рр.); розсекречування й введення до наук. обігу (із кінця 1980-х — поч. 1990-х рр.).

Розпорошення первісно цілісного масиву П.а. було проведене в результаті т. зв. оперативної розробки документів із метою пошуку «контрреволюційних елементів» (1945—62). Цій меті було підпорядковане науково-тех. опрацювання документів за т. зв. скороченим циклом, їхнє фондування, розпорошення цілісних документальних комплексів без урахування походження, приналежності та специфіки документів.

Задокументовані переміщення сегментів П.а. з Праги відбулися в 1945 та 1958. Існують припущення щодо передавання П.а. до УРСР 1948 та 1983; на сьогодні вони документально не підтверджені. У липні 1945 до Чехо-Словац. Республіки прибула архівна пошукова група у складі заст. начальника Управління держ. архівами НКВС УРСР П.*Павлюка*, директора Центр. держ. архіву фонофотокінодокументів УРСР Г.*Пшеничного* і начальника відділу держ. архівів Управління НКВС по Львів. обл. Г.Неклеси. Було виявлено архіви *Українського вільного університету, Української господарської академії* в Подєбрадах, а також Укр. істор. кабінету, урочисте передавання якого відбулося 4 вересня 1945 як «дар Чехословацького уряду Українській РСР»; офіц. акт передавання підписано 30 серпня, а фактичне переміщення архіву почалося ще 18 серпня 1945.

Для оперативного опрацювання еміграційних архівів 1 жовтня 1945 було створено окремий відділ у складі ЦДІА УРСР — спец. відділ таємних фондів. У результаті оперативної розробки документів Укр. істор. кабінету для потреб спецслужб створено значні обсяги довідкової документації на бл. 82 тис. осіб (довідки-орієнтировки, списки-довідники, алфавітні книги-довідники, короткі характеристики на укр. «білоемігрантів», персональні характеристики, характеристики на фондоутворювачів особових фондів, спецповідомлення, індивідуальні та групові істор. довідки, огляди фондів тощо). Створено картотеку на діячів Укр. революції 1917—21, кваліфікованих рад. режимом як «контрреволюційний елемент» (містить біографічно-довідкові дані на понад 100 тис. осіб; нині зберігається в Центр. держ. архіві вищих органів влади і управління України — ЦДАВО України).

У липні 1950 після завершення опрацювання документів 1945 надходження спец. відділ таємних фондів ЦДІА УРСР було лік-

відовано. Сформовано бл. 250 фондів обсягом понад 23 тис. справ (за ін. даними, 340 фондів, бл. 37 тис. справ), що ідентифікуються як складова П.а. Утворені фонди передано до Центр. держ. архіву Жовтневої революції та соціаліст. буд-ва УРСР.

1958 до УРСР було передано колекції Музею визвол. боротьби України, закритого в березні 1948. У результаті опрацювання цих документів у відділі таємних фондів ЦДІА УРСР сформовано ще 173 фонди (7,2 тис. справ). 1962 було визнано безперспективність подальшої оперативної розробки еміграційних та подібних фондів. Обидва документальних масиви об'єдналися після переїзду Центр. держ. архіву Жовтневої революції та соціаліст. буд-ва УРСР до *Києва* 1970.

1962, у ході науково-тех. опрацювання колекцій Музею визвол. боротьби України частину експонатів (меморіальні стрічки, шлики до шапок, прапорці *Української Народної Республіки* та ін.) було передано до Київ. держ. істор. музею, а частину — знищено.

У середині 1990-х рр. у літературі поширювалася теза (Л.Лозенко, М.*Мушинка*) про свідоме розпорошення П.а. у 1963 поміж регіональними архівами; насправді до останніх було передано за профілем лише бл. 50 одиниць зберігання; передані документи поповнили вже існуючі фонди, що було логічним і професійно обгрунтованим кроком.

Незначний за обсягом, але цінний фрагмент П.а. представлений у ЦДАМЛМ України матеріалами ф. 544 «Колекція книжкової графіки (відбитки)» (117 одиниць зберігання книжкової графіки видатних укр. митців міжвоєнної доби).

1988 до Парт. архіву Ін-ту історії партії при ЦК КПУ (нині Центр. держ. архів громад. об'єднань України — ЦДАГО України) з КДБ УРСР надійшло 117 картонажів з матеріалами укр. еміграції з ЧСР, з яких згодом було сформовано ф. 269 «Колекція документів "Український музей у Празі"» (бл. 1,5 тис. справ).

Після 1991 тривають надходження до різних установ України сегментів П.а. про осіб, чиє життя було пов'язане з міжвоєнною ЧСР.

За останніми обрахунками, сукупний обсяг окремих сегментів П.а. в держ. архівах (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, ЦДІА України, м. Київ, ЦДІА України, м. Львів) становить бл. 340 фондів (понад 33 тис. одиниць зберігання) і 3,6 тис. одиниць зберігання фотодокументів у 26-ти альбомах (Центр. держ. кінофотофоноархів України ім. Г.Пшеничного). Найбільший сегмент П.а. зберігається у ЦДАВО України (323 фонди, 28,4 тис. справ).

Нерозривно пов'язана із цим масивом частина 94-х фондів еміграційного походження ЦДАВО України (1,9 тис. справ); документи, отримані з Чеської Республіки та Словаччини після 1991 (Держ. архів Терноп. обл. — 132 справи; *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України* — 2,9 тис. одиниць зберігання; Держ. музей літератури України — 30 одиниць зберігання; ЦДАМЛМ України — 31 одиниця зберігання; Центр. держ. архів зарубіжної україніки — 4,7 тис. окремих документів).

Бібліотечний сегмент П.а. охоплює 4,3 тис. книг та брошур і 18,6 тис. примірників журналів та газет, з яких чіткі атрибуційні ознаки П.а. (печатки, дарчі, автографи, адреси тощо) мають 1,9 тис. книжок, 16,6 тис. примірників періодичних видань.

За межами України окремі фрагменти фондів П.а., дотичних установ та діячів, які виступали фондоутворювачами особових фондів Укр. істор. кабінету та Музею визвол. боротьби України, зберігаються в архівах, б-ках і музеях РФ, Чеської Республіки та Словаччини.

Літ.: *Лозенко Л.* Празький український архів: Історія і сьогодення. «Архіви України», 1994, № 1—6; *Яковлєва Л.* Празькі фонди в Києві. «Пам'ятки України: Історія і культура», 1994, № 3—6; *Топішко Н.* Опис фотоальбомів з Празького музею Визвольної боротьби України, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України. «Генеза: Філософія, історія, політологія», 1995, № 1/3; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. Мельбурн, 1996 (2-ге вид., доповнене: К., 2005); Український музей у Празі (1659) 1925—1948: Опис фонду. К.—Прага, 1996; *Лозенко Л.* З історії Празького українського архіву. «Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки», 1997, № 1—6; *Кентій А.В.* Фонд «Український музей» у Празі ЦДАГО України як складова «Празького архіву». «Архіви України», 2000, ч. 1—3; *Кеннеді Г.П.* «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. К., 2005; *Боряк Т.Г.* Архівно-бібліотечні зібрання української еміграції з Чехословацької Республіки: Історія переміщень та опрацювання в Україні (1945—2007): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2008; *Її ж.* Переміщення «Празького архіву» української еміграції з Праги до Києва (1945—1983). «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2008, № 1; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К., 2008; Понад кордонами: Модерна книжкова графіка 1914—1945. К., 2008; *Боряк Т.Г.* Початок оперативної розробки «Празького архіву» (1945—1946). «Архіви України», 2010, № 2.

Т.Г. Боряк.

«ПРА́ПОР» — див. *«Березіль»*.

ПРА́ПОР ДЕРЖА́ВНИЙ УКРАЇ́НИ — один з офіц. символів д-ви, що слугує ознакою її суверенітету. Ст. 20 *Конституції України 1996* встановлено опис держ. прапора, який являє собою полотнище із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Держ. прапор — невід'ємний атрибут кожної країни, що уособлює самобутність та спадкоємність її державотворчих традицій. Його еволюція у своєрідний спосіб відображає багатовікові процеси розвитку, становлення та життєдіяльності держ. утворень.

Серед прапорів *Київської Русі* переважаючим був червоний колір — найбільш зручний для сигналізації під час бою. Здебільшого русини мали стяги у вигляді горизонтально видовженого трикутника, із зображеннями княжих родових знаків, хрестів, святих та небесних світил. У *Грюнвальдській битві 1410* Львів. ополчення виступило під синьою корогвою із золотим левом, що спинається на скелю; Перемиське — також синьою, але із золотим двоголовим орлом, Галицьке — із білою з чорною галкою в

короні, Подільське — білою із золотим сонцем.

Національна революція 1648—1676 та поява козац. д-ви, де провідну роль відігравала козац. верства, витворила розмаїття форм, кольорів та емблем. На завершальному етапі існування козац. д-ви фіксуємо появу нац. (держ.) прапора в сучасному розумінні.

Джерелом наших уявлень про козац. прапори періоду Нац. революції 1648—76 є корогви *Чернігівського полку* і *Ніжинського полку*, які нині зберігаються у Військ. музеї в Стокгольмі (Швеція). Вони мають трапецієподібну, прямокутну, інколи з клинцями або косицями, форму. Корогви поєднують різноманітні кольори та відтінки й позбавлені символічної системності. Помітні серед них і трофейні або ж делеговані монархами сусідніх д-в. Загалом козац. прапори найчастіше прикрашали зображення святих, різноманітної форми хрести, зорі, сонце та півмісяць, а кольорова гама не була сталою. Із розвитком держ. інституцій та формуванням адм.-тер. устрою *Гетьманщини* усталилася градація прапорів на сотенні, полкові (корогви та значки). Найвищий щабель в ієрархії посідав загальновійськовий, або гетьман. прапор, що певною мірою відігравав роль та містив ознаки державного.

Найдавніший із відомих гетьман. прапорів пов'язуємо з ім'ям Б.*Хмельницького*. Він мав білий колір — традиційний та найбільш поширений серед самостійних володарів. Периметром полотнище оздоблене рудувато-червоною лиштвою. Центр полотнища займає коло, у середині якого зображено хрест над півмісяцем. Належність прапора гетьману засвідчують розміщені в кутах полотнища ініціали гетьмана та абревіатура гетьман. титулу.

Б.Хмельницький був одним із перших гетьманів, хто став набувачем гол. знамена з рук моск. монархів. Оружейна палата Моск. Кремля стала місцем виготовлення і збереження чільних знамен семи укр. гетьманів — Б.Хмельницького, І.*Виговського*, І.*Брюховецького*, Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича*, І.*Мазепи* та Д.*Апостола*. Три з них — І.Брюховецького, Д.Многогрішного та І.Мазепи — після виконання представницьких функцій були повернені до Оружейної палати. Знамено І.Виговського потрапило до Оружейної палати як воєнний трофей, Д.Апостола — обхідним шляхом через «другі руки». За ідейним спрямовуванням та емблематичною композицією знамена, виготовлені в Оружейній палаті, можемо розподілити на дві групи. До першої слід зарахувати знамена Б.Хмельницького та І.Брюховецького. На полотнищах першої групи домінують зображення святих. Вони виконували роль своєрідних «християнських знаменій». У другій групі за своїм змістовним навантаженням провідну роль відіграє зображення держ. герба Моск. царства та Рос. імперії.

Нині відоме перебування прапорів трьох гетьманів. Відзнака Б.Хмельницького прикрашає колекцію Нац. музею воєнної історії Швеції — Army museum у Стокгольмі. Д.Апостола — збірку Оружейної палати Моск. Кремля. Ім'я гетьмана І.Мазепи пов'язане відразу із двома унікальними пам'ятками. Одна з них належить *Харківському історичному музею* (ідеться про прапор, виготовлений в Оружейній палаті Моск. Кремля), друга — Нац. музею воєнної історії Швеції, Army museum у Стокгольмі (прапор позначений гербом гетьмана).

Важливим свідченням національно-держ. розвитку прапорництва в Гетьманщині став унікальний правовий документ 18 ст. Останній укр. гетьман К.*Розумовський* зобов'язав своїм ордером від 8 березня 1755 зображувати на сотенних прапорах козац. полків, виготовлених коштом Малорос. скарбу, з одного боку «герб нації», з другого — «той сотнє, чем оная сотня печатаєтся». Знамена здебільшого виготовлялися із синьої матерії та прикрашалися писаним «золотом» гербом. Сучасні тій добі архівні матеріали та істор. пам'ятки зберегли для нас взірці тогочасних козацьких знамен. Прапор однієї з сотень *Лубенського полку* зберігається в *Національному музеї історії України*. Прямокутне полотнище синього кольору прикрашає «герб нації» — козак із мушкетом.

Клейноди останньої *Запорозької Січі*, які наприкінці 19 — у 1-й третині 20 ст. зберігалися в Ермітажі, дають підстави стверджувати, що існували курінні корогви та значки. На гол. прапорі зображувався хрест в оточенні небесних світил: сонця, півмісяця, зірок. Корогви були прямокутні, значки — здебільшого видовжені з косицями. Відома мор. корогва запорожців із зображенням корабля малинового кольору. Пізніша усна народна, а згодом — наукова традиція визначає малиновий колір як домінуючий на Запорожжі та в козац. прапорничій практиці загалом, що, однак, не підтверджується джерелами та збереженими пам'ятками.

Стійке поєднання синього і жовтого кольорів на нац. прапорі фіксуємо із серед. 19 ст. У час «весни народів» 1848 *Головна руська рада* проголосила загальноукр. нац. *гербом* старовинний герб князів *Романовичів*, Львів. землі та *Руського воєводства* — зображення золотого лева, що спинається на скелю, на блакитному тлі. Саме такі зображення мали на своїх прапорах загони Нац. гвардії в *Яворові* та ін. містах *Галичини*. У цей же час згідно з геральдичними звичаями усталилося поєднання жовтої та синьої смуг на прямокутному полотнищі.

1914 на відзначенні 100-річчя з дня народження Т.*Шевченка* поєднання цих кольорів засвідчувало нац. характер маніфестацій у багатьох містах України, *Санкт-Петербурзі* та ін. містах Росії. Цінною прапорною пам'яткою став прапор Легіону Українських січових стрільців, виготовлений 1916 за ескізом І.Іванця, освячений у Розвадові (нині село Миколаївського р-ну Львів. обл.) митрополитом А.*Шептицьким*. На лицьовому (червоному) боці прапора зображувався архангел Михаїл з опущеним додолу мечем та щитом із зображенням лева. На зворотному (синьому) — зелений лавровий вінець та напис у центрі «У.С.С. 1914». Засобами символіки прапор відображав ідею єдності *Наддніпрянської України* та *Західної України*.

Утвердження синьо-жовтого прапора як державного відбулося із проголошенням *Української*

Народної Республіки. 14 січня 1918 *Українська Центральна Рада* ухвалила «Тимчасовий закон про фльоту УНР», в якому зазначалося: «2. Прапором Укр. Військової фльоти є полотнище о двох — блакітному і жовтому кольорах. В кряжі блакітного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем у ньому. 3. Прапором Укр. торговельної фльоти є полотнище о двох — блакітному і жовтому кольорах».

Згодом нормативні та конституційні акти ін. держ. утворень, як то: *Директорії УНР* (Наказ гетьмана П.*Скоропадського* по мор. відомству від 18 липня 1918), *Західноукраїнської Народної Республіки* (Тимчасовий основний закон, ухвалений УНРадою (див. *Українська національна рада ЗУНР*; 13 листопада 1918 у Львові), Карпатської Укр. Республіки (див. *Карпатська Україна*; Конституційний закон, прийнятий Соймом 15 березня 1939), засвідчили утвердження синьо-жовтих барв як національно-державних усього укр. народу. Ухвала Укр. нац. ради (див. *Державний центр УНР на еміграції*) 27 червня 1949 визначила, аж до ухвалення відповідного закону легітимним законодавчим органом Самостійної Соборної Укр. Д-ви, порядок кольорів таким: синій та жовтий.

Держ. прапором УСРР/УРСР згідно зі ст. 35 *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919* слугувало полотнище червоного кольору із золотими літерами абревіатури назви республіки (згодом доповнене золотим серпом і молотом). Червоний колір символізував народження Укр. рад. д-ви в жорстокій класовій боротьбі. Указом Президії ВР УРСР 21 листопада 1949 затверджено новий держ. прапор. Відтепер полотнище поєднувало дві горизонтальні смуги: верхньої червоного ($^2/_3$ частини) та нижньої лазурового ($^1/_3$ частини) кольорів. У горішній частині зображувалися золоті серп і молот, а над ними — червона п'ятикутна зірка, обрамлена золотою каймою. Лазуровий колір трактувався і як символ дружби рос. та укр. народів, і репрезентував Україну як мор. д-ву, і нагадував про боротьбу Б.Хмельницького, що боровся із загарбниками під лазуровими прапорами. Відтоді прапор існував у незмінному вигляді.

У новітні часи нац. синьо-жовтий прапор уперше офіційно замайорів на ратуші м. *Стрий* 14 березня 1990. Через півтора року — 10 вересня 1991 — він гордо тріпотів на щоглі *Верховної Ради України*. 18 вересня 1991 Голова ВР України Л.*Кравчук* підписав постанову Президії ВР України про дозвіл «у протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор», постанова ВР України 28 січня 1992 надала йому статусу Державного. Остаточно П.Д.У. затверджений ст. 20 Конституції України 1996.

Держ. прапор традиційно постійно піднімається на будинках органів держ. влади, під час офіц. церемоній, міжнар. спортивних та ін. Законодавчо сфера застосування держ. прапора не регламентована.

Літ.: *Громозда К.Ю.*, *Яневський Д.Б.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України. «УІЖ», 1990, № 4, 5; *Савчук Ю.* Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля. В кн.: Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць. К., 2003; *Гречило А.* Становлення українських національно-державних символів у 1917—1920 роках. «ЗНТШ» (Львів), 2006, т. 252.

Ю.К. Савчук.

ПРА́ХОВ Адріан Вікторович (16 (04).03.1846—14(01).05.1916) — мистецтвознавець, археолог, худож. критик, громад. діяч. Професор (1880). Н. в м. Мстиславль (нині місто Могильовської обл., Білорусь). Навч. на історико-філол. ф-ті *Петербурзького університету* та одночасно займався в Петерб. академії мист-в (1864—68). Із 1868 — хранитель Музею красних мист-в і старожитностей. Вивчав твори стародавнього й нового мист-ва в країнах Зх. Європи. Із 1873 викладав історію і теорію мист-в у Петерб. ун-ті й Петерб. академії мист-в (із 1875), був дійсним членом Моск. та Рос. археологічних т-в. 1875—78 — співробітник ж. «Пчела». 1880 переїхав до *Києва* і з цього часу займався дослідженням і копіюванням настінного живопису в стародавніх церквах України. У 1880-х рр. вивчав пам'ятки Києва: відкрив і скопіював частину давньорус. фрескового і мозаїчного живопису у *Софійському соборі* та Свято-Михайлівському Золотоверхому соборі; керував реставрацією і поновленням фрескового стінопису *Кирилівської церкви*, публікував результати своїх студій. 1882—83 влаштував у *Санкт-Петербурзі* виставку виконаних ним у Києві художньо-архіт. робіт. Досліджував стародавні споруди Волині (1886), давньорус. пам'ятки *Чернігова* (1892). 1884—96 розробив проект і керував внутр. оздобленням *Володимирського собору* в Києві. П. викладав історію мист-в у Київ. ун-ті (1887—97), був членом *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва* (із 1910). 1897 повернувся до С.-Петербурга, де викладав в Петерб. ун-ті до 1903. Діяльність П. в галузі відкриття, дослідження й популяризації давньорус. монументального живопису в Україні сприяла посиленню інтересу як серед учених, так і в сусп-ві, до давньорус. худож. к-ри, до стародавніх пам'яток узагалі.

А.В. Прахов. Портрет роботи художника І.Ю. Рєпіна. 1866. Оригінал зберігається в Державному Російському музеї (м. Санкт-Петербург, РФ).

П. у м. *Ялта*.

Літ.: *Петров Н.И.* О новых археологических открытиях в г. Киеве и особенно о новооткрытых фресках Киево-Софийского собора. В кн.: Труды IX Археологического съезда в Вильне, т. 2. М., 1897; Биографический словарь профессоров и преподавателей Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования: 1869—94, т. 2. СПб., 1898; *Веселовский Н.И.* История Императорского Русского археологического общества за первое

пятидесятилетие его существования: 1846—1896. СПб., 1900; *Мурашко Н.И.* Воспоминания старого учителя. К., 1907; *Жебелев С.А.* Андриян Викторович Прахов (некролог). «Журнал Министерства народного просвещения», 1916, июнь, отдел «Современная летопись»; *Зуммер В.М.* Врубель у Кирилівській церкві. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія. К., 1927; *Прахов Н.А.* Страницы прошлого: Очерки-воспоминания о художниках. К., 1958; *Ковпаненко Н.* Прахов Адріан Вікторович. В кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України, ч. 2. К., 2005; *Сторчай О.* Адріан Прахов: Мистецтвознавча і викладацька діяльність в Україні (1880—1890 роки). «Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини», 2007, вип. 4.

Н.Г. Ковпаненко.

«ПРА́ЦА» («Praca») — двотижневик, «присвячений справам працюючих мас», який виходив у *Львові* польс. мовою упродовж 1878—92. Започаткований як орган Т-ва друкарів. Редактор — Й.Данилюк. До складу редакції входили: А.Маньковський (директор 1-ї Спілкової друкарні), А.Скерль, Б.*Червенський*, І.*Франко* (фактично не підписний редактор видання), М.*Павлик*. Вагомий вплив на характер публікацій справляв польс. емігрант-соціаліст Л.*Варинський*. Матеріали «П.» мали соціаліст. характер, висвітлювали становище робітників, підтримували їх боротьбу за заг. виборче право. Від часу входження до редакції І.Франка частину матеріалів почали друкувати укр. мовою (гімн «Вічний революціонер», ін. літ. твори). При редакції «П.» І.Франко видав брошуру «Co to jest socjalizm» (виклад екон. учень К.*Маркса*), а також «Program socjalistów galicyjskich» (1881), «O pracy: Książeczka dla robothików» (1881). Після переходу польс. соціалістів на шовіністичні позиції щодо українців (кін. 1880-х рр.) «П.» стала органом Польс. соціал-демократ. партії (1890—92).

Літ.: *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919. Warszawa, 1983; *Himka J.-P.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890). Cambridge, Massachusetts, 1983; *Якимович Б.* Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70—80-ті роки XIX ст. Львів, 1996.

Б.З. Якимович.

ПРЕДВОДИ́ТЕЛЬ ДВОРЯ́НСТВА — впродовж 1766—1917 — обраний на губернських і повітових *дворянських зборах* (на 3-річний термін) представник *дворянства* в *Російській імперії*. Посаду запроваджено маніфестом рос. імп. *Катерини II* від 14 грудня 1766 для кер-ва виборами депутатів до Комісії для складання «Нового Уложенія». Після виборчої кампанії 1767 предводителі (маршали) здійснювали кер-во виборами на посади до *земських судів*, *підкоморських судів* та ін. установ з виборними чиновниками; головували на дворянських зборах, комісіях про розгляд дворянства; наглядали за роботою пошти, станом шляхів сполучень, проведенням профілактики і боротьби з епідемічними хворобами, організовували громад. роботи, збір коштів на громад. потреби тощо. Функціональні обов'язки і права П.д. надалі регулювалися «Учреждением о губерниях 1775 года» (на *Лівобережну Україну* його дія поширилася 1782 із запровадженням *намісництв*) та положеннями *земської реформи 1864*. Посада проіснувала до Лютневої революції 1917, в результаті якої було ліквідовано станову організацію Рос. імперії.

Літ.: *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. СПб., 1870; *Яблочков М.* История дворянского сословия в России. СПб., 1876; *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство. К., 1897; *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762—1855. СПб., 1906; *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России: 1861—1904. М., 1979.

О.К. Струкевич.

ПРЕДСЛА́ВА (р. н. і р. с. невід.) — донька вел. кн. київ. *Володимира Святославича* та *Рогнеди*, одна із двох сестер кн. *Ярослава Мудрого*. Повідомила Ярослава Мудрого (який сидів у Новгороді) про смерть батька і вбивство брата, ростовського кн. Бориса Володимировича (див. *Борис і Гліб*). 1017 польс. кн. *Болеслав I* Хоробрий сватав П., але отримав відмову від Ярослава Мудрого. Відступаючи з *Києва* 1018, він забрав обох сестер Ярослава Мудрого у полон і, за свідченнями деяких джерел, неканонічно одружився із П. (оскільки на той час був одружений 4-м шлюбом на Оді, доньці мейсенського маркграфа Екергарда). Припускали, що П. та ін. полонених поселили на Ледницькому о-ві (острів на оз. Ледниця у Великопольс. воєводстві, Польща), де знайдено рештки палацу візант. арх-ри. У *«Повісті временних літ»* згадується «сельце Предславино», що виникло на місці двору Рогнеди.

Літ.: *Balcer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895; *Labuda G.* Tajemnice Ostrova Lednickiego. В кн.: Mente et Litteris: O kulture i spoleczeństwie wieków średnich: Universitet im Adama Mickiewiczha: Seria Historia, N 117. Poznań, 1984; *Назаренко А.В.* О датировке Любечской битвы. В кн.: Летописи и хроники: Сборник статей: 1984 г. М., 1984; *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. М., 1990.

Т.Л. Вілкул.

ПРЕЗИДЕ́НТ УКРАЇ́НИ — глава держави, який виступає від її імені всередині країни та на міжнар. арені, конституційний орган та посадова особа, що посідає найвище місце в ієрархії інститутів держ. влади, арбітр *нації*. Його правовий статус визначається Конституцією та відповідними законами України. Сутність і зміст конституційно-правового статусу П.У. визначають його функції та повноваження, закріплені в ст. 102 і ч. 1 ст. 106 *Конституції України 1996*. Повноваження П.У. охоплюють усі сфери сусп. і держ. життя. Згідно з чинною Конституцією України, П.У. є гарантом держ. суверенітету, територіальної цілісності д-ви, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина та забезпечення громад. злагоди у сусп-ві.

Відповідно до Конституції України до кандидата на пост П.У. висуваються підвищені вимоги, що пов'язано з його особливим статусом у країні. П.У. може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу і проживає в Україні протягом 10-ти останніх перед днем виборів років, володіє держ. мовою (ст. 103). П.У. обирається громадянами України строком на 5 років на основі заг., рівного і прямого

Прапор (штандарт) Президента України.

виборчого права при таємному голосуванні. Захисним механізмом від можливої узурпації влади однією людиною Конституцією України передбачена заборона одній і тій самій особі обиратися президентом більше, ніж 2 строки підряд. Не може бути висунутим кандидатом на пост П.У. громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку, та особа, повноваження якої на посту П.У. були припинені достроково у встановлених Конституцією України випадках. Кандидатів у П.У. мають право висувати *партії політичні* та блоки політ. партій як із середини своїх лав, так і позапарт. осіб. Особа, яка відповідає вимогам, встановленим до кандидатів у П.У., допускається до виборів також у порядку самовисування. Законодавство України виділяє 3 види виборів П.У.: чергові вибори (у зв'язку із закінченням строку його повноважень), позачергові (у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень), повторні (у випадках, коли до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше 2-х кандидатів на пост П.У. і жодного з них не було обрано або всі кандидати на пост П.У., включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів чи до дня повторного голосування зняли свої кандидатури). Рішення про оголошення виборів П.У. приймається *Верховною Радою України*. Порядок проведення виборів визначений відповідним законом. Вибори П.У. проводяться за єдиним загальнодерж. одномандатним виборчим округом, який охоплює всю територію України. На виборах П.У. обраним вважається той кандидат, за якого проголосувало більше половини виборців, що проголосували в день виборів. Новообраний президент вступає на пост із моменту складання присяги народу на врочистому засіданні ВР України не пізніше 30-ти днів після обрання. П.У., обраний на позачергових виборах, складає присягу в 5-денний строк після офіц. оголошення результатів виборів.

П.У. не може мати ін. представницький мандат, займати посади в ін. органах держ. влади і об'єднаннях громадян, а також займатися ін. оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

П.У. посідає особливе місце в механізмі поділу влади, його не можна зарахувати цілком та повністю до однієї з гілок влади, оскільки він наділений повноваженнями, що дають йому змогу впливати на законодавчу, виконавчу чи суд. гілки влади. Він сприяє узгодженості в діяльності органів держ. влади, їхній взаємодії з органами місц. самоврядування.

П.У. має широкі повноваження, він наділений гарантованими представницькими і контрольними функціями у всіх сферах держ. і сусп. життя. Як глава д-ви він забезпечує держ. незалежність, нац. безпеку і правонаступництво д-ви; звертається з посланням до народу та зі щорічним чи позачерговим посланнями до ВР України про внутр. і зовн. становище Укр. д-ви; представляє країну в *міжнародних відносинах*, здійснює кер-во зовнішньополіт. діяльністю д-ви, веде переговори та укладає міжнар. договори України; приймає рішення про визнання ін. д-в; призначає і звільняє глав дипломатичних представництв України в ін. д-вах і при *міжнародних організаціях*; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників ін. д-в; припиняє повноваження ВР України у випадках, передбачених Конституцією України; призначає позачергові вибори ВР України; за поданням *Кабінету Міністрів України* призначає голів місц. держ. адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; вносить за пропозицією депутатських фракцій у парламенті подання про призначення ВР України Прем'єр-міністра України, вносить до ВР України подання про призначення міністрів оборони та закордонних справ; вносить до ВР України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови СБУ; призначає на посаду й звільняє з посади за згодою ВР України Ген. прокурора України; призначає на посади та звільняє з посад половину складів Ради Нац. банку України й Нац. ради України з питань телебачення та радіомовлення; призначає на посади й звільняє з посад третину складу *Конституційного Суду України*; утворює суди у визначеному законом порядку. П.У. є Верховним Головнокомандувачем ЗС України; призначає та звільняє вище командування ЗС України й ін. військ. формувань; здійснює кер-во у сфері нац. безпеки та оборони д-ви; очолює Раду нац. безпеки і оборони України; вносить до ВР України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання ЗС України у разі збройної агресії проти д-ви; присвоює вищі військ. звання, вищі дипломатичні ранги та ін. вищі спец. звання і класні чини; нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки й нагороджує ними; приймає рішення про прийняття до *громадянства* України та припинення громадянства України, про надання притулку іноземним громадянам; здійснює помилування тощо.

Нагрудний знак (колар) Президента України.

Гербова печатка Президента України.

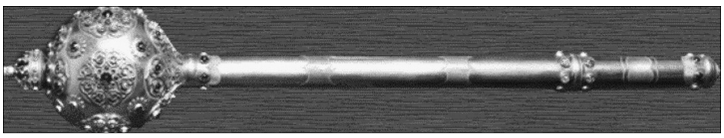

Булава Президента України.

Одним із найголовніших повноважень П.У. є право законодавчої ініціативи — внесені ним законопроекти і визначені як невідкладні розглядаються ВР України позачергово. П.У. наділений правом вносити до ВР України проекти законів про внесення змін до Конституції України, а також правом вето на прийняті ВР України закони. Глава д-ви має право скасовувати акти КМ України та правові акти РМ АР Крим. Здійснюючи визначені Конституцією України функції та повноваження, П.У. видає укази і розпорядження, які обов'язкові до виконання на всій території держави і є важливим складовим елементом системи чинного законодавства України.

Для ефективного виконання покладених на нього функцій П.У. створює консультативні, дорадчі та ін. допоміжні органи й служби: Адміністрацію Президента України, Нац. ін-т стратегічних досліджень та ін. Для належного здійснення конституційних завдань і повноважень Конституція України наділяє главу д-ви особливими правовими гарантіями його діяльності. На весь час виконання своїх обов'язків П.У. користується правом на недоторканність, звання П.У. охороняється законом і зберігається за ним довічно, крім випадку, коли П.У. буде усунений із поста в порядку *імпічменту*. Честь і гідність П.У. охороняється чинним законодавством. П.У. не може передавати свої повноваження ін. особам або органам. П.У. виконує свої повноваження до вступу новообраного Президента на пост. Повноваження Президента припиняються достроково у випадках: відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста в разі імпічменту; смерті. Відставка П.У. набуває юрид. сили з моменту, коли заява про відставку буде проголошена ним особисто на засіданні ВР України. Процедура імпічменту передбачена ст. 111 Конституції України 1996. Питання про усунення П.У. з поста в порядку імпічменту, за умови вчинення ним держ. зради або ін. злочину, ініціюється більшістю від конституційного складу ВР України. Рішення про усунення П.У. з поста в порядку імпічменту приймається ВР України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України та отримання висновку Верховного Суду України про наявність ознак держ. зради або ін. злочину з боку П.У. (ст. 111). У разі передбаченого Конституцією дострокового припинення повноважень П.У. виконання його обов'язків покладається на Голову ВР України.

Суспільно-істор. витоки сучасного інституту Президента в Україні сягають поч. 18 ст., а конституційно-правова ідея президентства в нашій д-ві пройшла кілька етапів свого розвитку: 1-й — 1900—17, 2-й — 1917—20; 3-й — рад. період; 4-й — період становлення України як самостійної суверенної д-ви (1990—96); 5-й — період, пов'язаний із конституційною реформою (2004—09) та здійсненням переходу від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської; 6-й період розпочинається рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 про визнання неконституційним Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004. Цим рішенням скасовувалася політ. реформа 2004, що знаменувало повернення України до президентсько-парламентської форми правління.

Історико-правовими витоками сучасного інституту Президента в Україні є *«Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» 1710*, «Проект основного устава украинского общества "Вольный союз" — "Вільна спілка"» М.*Драгоманова* (кін. 19 ст.), ідеї М.*Міхновського* (проект «Основной закон самостоятельной Украины» «Союза народа украинского»), державно-правові погляди М.*Грушевського*, Конституція ЗУНР, української рад. конституції. За Законом про тимчасовий устрій України (1918) було введено пост гетьмана України, близький за своїм статусом до поста президента. У рад. період функції колективного президента виконували Президія ЦВК рад України до 1919, Президія ВУЦВК 1919—37, Президія ВР УРСР 1938—91. Посада Президента УРСР з'явилася лише наприкінці існування *СРСР*.

Сучасний інститут П.У. пройшов поступовий і складний шлях еволюції, і сьогодні він перебуває в постійній динаміці та розвитку. Вперше питання про заснування поста Президента УРСР постало після прийняття *Декларації про державний суверенітет України* 16 липня 1990. 5 липня 1991 *Верховна Рада УРСР* ухвалила Закон «Про Президента Української РСР», згідно з яким Президент УРСР став найвищою посадовою особою УРСР і главою виконавчої влади. Ці положення в лютому 1992 були внесені у формі змін і доповнень до глави 12 *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978*, вони встановлювали правовий статус і компетенцію П.У., умови й порядок його обрання.

Із проголошенням незалежності України 1 грудня 1991 на основі Закону про «Вибори Президента Української РСР» від 5 липня 1991 відбулися вибори глави д-ви в Україні. Першим П.У. був обраний Л.*Кравчук*.

Наступний етап президентства та інституту Президента реалізовувався через Конституційний договір («Малу Конституцію») від 8 червня 1995, який мав діяти до прийняття нової Конституції України (див. *Конституційний процес в Україні 1990—1996*). Конституційний договір передбачав закріплення в новій Конституції президентської форми правління з потужним інститутом Президента та підпорядкованістю йому Уряду України. Найважливішим етапом у встановленні інституту П.У. стало прийняття Конституції України 28 червня 1996. Згідно з 5-м розділом «Президент України» Конституції України 1996 в Україні встановлювалася президентсько-парламентська республіка із сильним Президентом. Державно-політ. розвиток наступних років довів необхідність демократизації організації держ. влади через внесення змін до Конституції України 1996. 8 грудня 2004 Законом України про внесення

змін до Конституції України було значно змінено правовий статус П.У. У результаті президентсько-парламентська форма правління була замінена на парламентсько-президентську, за якої повноваження Президента щодо формування КМ України загалом перейшли від глави д-ви до ВР України. П.У. перестав бути главою виконавчої влади. Більшість конституційних конфліктів в Україні до 2010 були результатом невиправданого збереження дуалізму виконавчої влади в парламентсько-президентській республіці, якою була Україна із 2006.

Скасування політ. реформи 2004 й повернення до президентсько-парламентської форми правління значно зміцнило інститут П.У. та забезпечило формування чіткої вертикалі виконавчої влади. Проте не відпала нагальна потреба вдосконалення організації держ. влади. Указ П.У. від 21 лютого 2011 «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї» має на меті створення умов для розробки пропозицій і рекомендацій щодо системного оновлення чинної Конституції України, спрямованих на вдосконалення інституту П.У.

Із часу заснування інституту П.У. в незалежній Україні Президентами України були: Л.Кравчук (1991—94), Л.*Кучма* (1994—99 і переобраний на 1999—2005), В.Ющенко (2005—10) і В.*Янукович* (із 25 лютого 2010).

Дж.: Конституція України: Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222—ІУ. К., 2007.

Літ.: *Тодыка Ю.Н., Яворский В.Д.* Президент Украины: Конституционно-правовой статус. Х., 1996; *Бурчак Ф.Г.* Президент України. К., 1997; *Шаповал В.*, *Головатенко В.* Інститут глави держави в українському конституціоналізмі кінця XIX — початку XX ст. «Вісник Академії правових наук України», 1997, № 2 (9); *Кудряченко А.И.* Институт президентства в Украине: Реалии конституционно-правового статуса. «Государство и право», 1998, № 3; *Цвік М.*, *Процюк І.* Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влад. «Вісник Академії правових наук України», 1999, № 1 (16); *Серьогіна С.Г.* Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Х., 2001; *Скрипнюк О.В.* Президент України — глава Української держави. В кн.: Курс сучасного конституційного права України: Академічне видання. Х., 2003; *Шатило В.А.* Інститут президентства в системі державної влади України. К., 2004; *Бєлов Д.М.*, *Бичача Ю.М.* Конституційно-правове регулювання інституту президентства в Україні та Франції. Ужгород, 2007; *Волощук О.Т.* Інститут Президента у Франції, Росії та Україні. Х., 2008.

О.В. Скрипнюк.

ПРЕЗИ́ДІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НИ — постійно діючий колегіальний орган *Верховної Ради України*, підзвітний їй у своїй діяльності, який забезпечував організацію її роботи та здійснював ін. повноваження, визначені Конституцією і законами України. До 1991 П. ВР У. називалася Президією ВР УРСР. Утворення такого органу було передбачене *Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937.* Перший склад Президії ВР УРСР обрано на 1-й сесії *Верховної Ради УРСР* 1-го скликання 27 липня 1938 (голова, 2 заступники голови, секретар і 15 членів). Очолив Президію ВР УРСР Л.Корнієць. Конституція УРСР 1937 не встановлювала правовий статус Президії ВР УРСР, фіксуючи лише, що цей орган тлумачить закони та видає укази.

Фактично ж він мав широкі повноваження, зокрема: скликати сесії ВР УРСР; проводити всенар. опитування (референдуми); скасовувати постанови і розпорядження РНК УРСР, РНК Молдав. АРСР, а також постанови й розпорядження обласних рад депутатів трудящих у разі їх невідповідності закону; у період між сесіями ВР УРСР за поданнями голови РНК УРСР звільняти з посади і призначати деяких наркомів УРСР з наступним затвердженням їх ВР УРСР; надавати права *громадянства* УРСР; присвоювати почесні звання УРСР і удостоювати нагород; здійснювати право помилування громадян, засуджених суд. органами УРСР (ст. 30 Конституції УРСР 1937). Прийняті ВР УРСР закони публікувалися за підписами голови і секретаря Президії ВР УРСР. Президія наділялася правом законодавчої ініціативи. У період між сесіями законодавчого органу вона вирішувала питання про надання згоди на притягнення до суд. відповідальності чи арешт депутатів ВР УРСР. По закінченні повноважень Верховної Ради УРСР скликала першу сесію новообраної ВР УРСР, зберігаючи свої повноваження до утворення нової Президії.

Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 певним чином новелізувала правовий статус Президії ВР УРСР. Цей орган наділявся функціями постійно діючого органу ВР УРСР і найвищого органу держ. влади в УРСР в період між сесіями ВР УРСР. По суті, Президія ВР УРСР стала колегіальним главою д-ви. Було змінено порядок формування Президії. Вона обиралася з числа депутатів ВР УРСР у складі голови Президії ВР УРСР, 3-х заступників голови, секретаря Президії і 20-ти членів Президії (ст. 107 Конституції УРСР 1978).

Осн. повноваженнями Президії були: призначення виборів до ВР УРСР і місц. рад нар. депутатів, виборів до районних (міських) нар. судів республіки; скликання сесій ВР УРСР; координація діяльності постійних комісій ВР УРСР; кер-во діяльністю місц. рад нар. депутатів республіки. Вона здійснювала контроль за додержанням Конституції УРСР; давала тлумачення респ. законів; скасовувала постанови і розпорядження РМ УРСР, рішення обласних, міських (міст респ. підпорядкування) рад нар. депутатів у разі їхньої невідповідності законові. У галузі адм.-тер. устрою Президія визначала порядок вирішення пов'язаних із ним питань; встановлювала й змінювала межі та районний поділ областей, вирішувала питання про утворення *районів* і районів у містах, перетворення с-щ на міста, встановлювала підпорядкованість міст, проводила перейменування районів, міст та ін. населених пунктів. До компетенції Президії входило також встановлення і присвоєння почесних звань республіки, нагородження Почесною Грамотою Президії ВР УРСР і Грамотою Президії ВР УРСР; прийняття до громадянства УРСР; вирішення питань про надання притулку, видання актів про амністію і здійснення

помилування громадян, засуджених судами УРСР. У галузі міжнар. відносин Президія була наділена повноваженнями ратифікувати та денонсувати міжнар. договори УРСР; призначати й відкликати дипломатичних представників УРСР в ін. д-вах та при міжнар. орг-ціях. У період між сесіями ВР УРСР, із наступним поданням на її затвердження на черговій сесії, мала право: вносити в разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів УРСР; утворювати *області*; за пропозицією РМ УРСР утворювати та ліквідовувати мін-ва і держ. к-ти республіки; за поданням голови РМ УРСР звільняти з посади і призначати окремих осіб, які входили до складу уряду. Президії належало право законодавчої ініціативи у ВР УРСР. Осн. організаційно-правовою формою роботи Президії були засідання, які скликав і вів її голова. Рішення Президії приймалися більшістю від її заг. складу. Актами, які вона могла видавати, були укази та постанови. Із 1991 повноваження П. ВР У. дещо звузилися. Так, до її компетенції входили: підготовка й скликання сесій ВР України та забезпечення своєчасного аналізу декретів *Кабінету Міністрів України* і внесення їх на розгляд ВР України за власною ініціативою або за пропозицією комісії ВР України, координація діяльності постійних комісій, сприяння нар. депутатам України в здійсненні своїх повноважень і забезпечення їх необхідною інформацією, організація підготовки й проведення всенар. голосувань (референдумів), а також нар. обговорень проектів Законів України та ін. найважливіших питань держ. життя, внесення певних змін до адм.-тер. устрою України, публікація Законів України й ін. актів ВР України, її Президії. П. ВР У. надавалося право здійснювати контроль за додержанням Конституції України. Питання тлумачення законів України взяла на себе ВР України. Низка ін. повноважень Президії перейшла до компетенції *Президента України*. За П. ВР У. залишалося право законодавчої ініціативи. Очолював Президію голова П. ВР У., який одночасно був і головою ВР України (до 1991 існували посади голови ВР УРСР та голови Президії ВР УРСР, які обіймали різні особи).

Головами Президії (у різні роки) були: Л.Корнієць (1938—39), *М.Гречуха* (1939—54), Д.*Коротченко* (1954—69), О.*Ляшко* (1969—72), І.*Грушецький* (1972—76), О.*Ватченко* (1976—84), В.*Шевченко* (1985—90), В.*Івашко* (1990), Л.*Кравчук* (1990—91), І.*Плющ* (1991—94), О.О.*Мороз* (1994—96). П. ВР У. припинила існування після набуття чинності *Конституції України 1996*.

Літ.: *Беспалый И.Т.* Президиум Верховного Совета союзной республики. М., 1959; *Кривенко Л.Т.* Конституция СССР и развитие законодательной деятельности Верховных Советов союзных республик: Сравнительно-правовое исследование. К., 1982; *Бандурка О.М., Древаль Ю.Д.* Парламентаризм в Україні: Становлення і розвиток. Х., 1999; Український парламентаризм: Минуле і сучасне. К., 1999; *Кислий П., Вайз Ч.* Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. К., 2000.

Ю.С. Шемшученко, О.В. Батанов.

ПРЕСНЯКО́В Олександр Євгенович (03.05(21.04).1870—30.09.1929) — історик-медієвіст. Чл.-кор. Рос. АН (1920; із 1925 — АН СРСР). Н. в м. *Одеса* в сім'ї службовця. 1889—93 навч. на історико-філол. ф-ті *Петербурзького університету*. Його вчителями були: С.*Платонов*, В.*Васильєвський*, О.*Лаппо-Данилевський*. Дослідницькі інтереси виявив в ун-ті. Під кер-вом С.Платонова написав студентську працю про літописний ізвод 16 ст. (Царственная книга) і здобув за неї золоту медаль (1893). Перші наук. праці П. опублікував 1893—95. 1895—1909 викладав історію в приватних г-зіях. Продовжував працю над літописними изводами 16—17 ст. Із 1907 викладав у Петерб. ун-ті, де зблизився з О.*Шахматовим*. 1909 захистив магістерську дис. і видав одну з гол. праць: «Княжое право в Древней Руси». Продовжував працю над давньорус. історією. 1918 видав книгу «Образование Великорусского государства», що стала основою докторської дисертації, захищеної 1920. 1920 був обраний чл.-кор. Рос. АН. 1927 очолив Ленінгр. відділення Ін-ту історії Рос. асоціації НДІ суcп. наук.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

1938 вийшли друком написані 1907—08 «Лекции по русской истории, т. 1: Киевская Русь». Праці П. справили визначальний вплив на розвиток досліджень з історії *Київської Русі*, становлення давньорус. і рос. державності, джерелознавства та ін.

Літ.: *Свердлов М.Б.* А.Е. Пресняков. В кн.: *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. М., 1993.

М.Ф. Котляр.

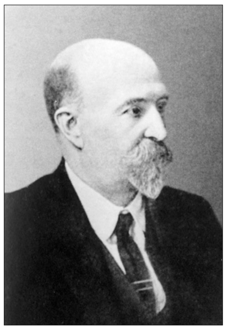

О.Є. Пресняков.

ПРЕ́ТВИЧ Бернард (Pretwicz; von Prittwitz; початок 16 ст. — п. після 1560) — барський староста (див. *Староство*), організатор боротьби проти агресії *Османської імперії* (1540—51). Походив із силезького шляхетського роду герба «Вчелє». Військ. службу розпочав 1531 товаришем *корогви* майбутнього *гетьмана великого коронного* М.Сенявського, із 1535 командував окремим загоном кінноти. 1539 отримав маєтності на *Поділлі* (м-ко Шарівка; нині село Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.), вів торгівлю з кількома нім. д-вами. 1540 з ініціативи королеви польс. і вел. княгині литов. Бони Сфорца Арагонської П. було призначено барським старостою. На цій посаді виявив себе як талановитий організатор оборони пд.-сх. кордонів Польсько-Литов. д-ви, уперше застосувавши власне ординську тактику засідок і раптових нападів, активно залучаючи *козаків* до протидії загарбникам. Здійснив серію вдалих нападів на причорномор. турец. міста (*Очаків*, Акерман; нині м. *Білгород-Дністровський*). У походах 1541, 1542 і 1552 діяв разом із князями *Вишневецьким*, Ф.-С.Пронським, магнатами *Сенявськими*. Унаслідок протестів Осман. імперії П. був усунутий із прикордонного Барського староства. 1552 став теребовельським старостою *Руського воєводства*. Написав меморіал на своє виправдання, який було зачитано на засіданні сенату 14 грудня 1550. Він містить у собі чимало цінної інформації. По смерті П. Теребовельське староство перейшло до його сина Якуба, котрий 1568 здійснив із козаками черговий похід на Очаків. Якуб Претвич брав також

Б. Претвич.

участь у *Лівонській війні 1558—1583* та придушенні *Косинського повстання 1591—1593* і *Наливайка повстання 1594—1596.*

Літ.: *Грушевский М.С.* Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII вв.). К., 1894; *Dzinbicski A.* Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze Czarnomorskie w epoce ostatnich Jagiełłonyw. «Kwartalnik Historyczny» (Warszawa), 1996, № 3; Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). Запоріжжя—К., 1997.

Ю.А. Мицик.

ПРЕ́ТИЧ (р. н. і р. с. невід.) — літописний персонаж, згаданий у *«Повісті временних літ»* під 968 у напівлегендарному описі облоги *Києва печенігами*, що сталася під час балканського походу вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*. Літопис називає П. «княжим мужем» вел. кн. київ. Святослава Ігоровича, а також «воєводою», який очолював «люди оноя страны», тобто Лівобережжя Дніпра. Згідно з переказом, завдяки П. печеніги відступили від міста, а кн. *Ольгу* та синів вел. кн. київ. Святослава Ігоровича було врятовано. Літописна оповідь виказує своє походження з усних переказів, що робить історичність П. сумнівною.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 1. Пг., 1928; т. 2. СПб., 1908.

О.П. Толочко.

ПРИВАТИЗА́ЦІЯ — процес передачі об'єктів державної та ін. форм публічної власності у приватну власність фізичних або юрид. осіб. П. є одним із гол. напрямів переходу від *командної економіки* до ринкової економіки в посткомуніст. країнах.

В Україні П. була започаткована після затвердження *Верховною Радою України* Концепції роздержавлення і приватизації підпр-в, землі та житлового фонду в жовтні 1991. Для відчуження об'єктів загальнодерж. власності був створений центр. орган виконавчої влади — Фонд держ. майна України. Згідно з положенням, затвердженим ВР України у липні 1992, Фонд держ. майна України мав розробляти політ. курс на П. держ. майна, виступати його орендодавцем і виконувати ін. функції управління держ. власністю. Обов'язком Фонду держ. майна України ставали: розробка проектів держ. програм П., подання їх на затвердження *Кабінету Міністрів України*, здійснення контролю за виконанням затверджених програм, залучення іноз. інвесторів до процесу П., участь в укладенні міждерж. угод з питань власності та використання держ. майна тощо. Відповідно до Указу Президента України «Про регіональні відділення Фонду державного майна України» від 13 грудня 1993 була створена мережа регіональних відділень та представництв, покликана разом із центр. апаратом організовувати і проводити П. держ. власності, стежити за використанням орендодавцями майна держ. підпр-в та орг-цій, сприяти процесові демонополізації економіки і створенню умов для конкуренції виробників. П. майна, що перебувало в комунальній власності, здійснювали органи, утворювані місц. радами.

Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» (1992) почав регулювати порядок передачі держ. житлового фонду в приватну власність громадян. Земельний кодекс України в редакції від 13 березня 1992 задекларував можливість переходу земель із публічної власності (д-ви і органів місц. самоврядування) у приватну власність фізичних та юрид. осіб. Відчуження орендованого майна було започатковане декретом КМ України «Про приватизацію цілісних майнових комплексів державних підприємств та їхніх структурних підрозділів, зданих в оренду» від 20 травня 1993.

Зазначені акти створювали первинну законодавчу основу для П. 4 березня 1992 Президент України Л.*Кравчук* підписав підготовлений ВР України базовий закон «Про приватизацію державного майна», який діє й дотепер зі змінами, внесеними наступними законами (50 змін за станом на квітень 2010). Втім, у законодавстві залишаються шпарини, які уможливлюють, користуючись підтримуваними в судах корупційними схемами, здійснювати рейдерські атаки на чуже майно. Перші підпр-ва були приватизовані ще 1991, але початком процесу П. слід вважати 1992, коли парламент затвердив річну програму в обсязі 22 тис. підпр-в. Однак ліві партії спромоглися накласти мораторій на П. держ. підпр-в аж до запровадження нац. грошової одиниці. В результаті 1992 були приватизовані гол. чин. орендні підпр-ва, які перейшли у власність трудових колективів на підставі укладених раніше договорів оренди з викупом.

Усього за 1992—93 були приватизовані 3599 підпр-в (1976 комунальних, 1623 держ. власності). 1994 П. прискорилася, але незначною мірою і гол. чин. за рахунок дрібних комунальних підпр-в. Усього було приватизовано 8348 підпр-в. Однак на цей час більше половини держ. підпр-в уже перебували в оренді трудових колективів із правом подальшого викупу. Т. зв. колективна власність використовувалася як прикриття для дій керівників підпр-в, які формально не були власниками, але контролювали фінансові потоки. Такі керівники нерідко проходили в парламент або знаходили лобістів у депутатському корпусі, щоб за рахунок держ. бюджету добиватися дотацій, субсидій і дешевих кредитів для своїх підпр-в. Право подальшого викупу фактично перетворювалося на ефективну перепону для П. на конкурентних засадах із виплатою в держ. бюджет сум, які відповідали б реальній вартості підпр-ва. Коли з'являлася можливість для П. орендних підпр-в, фактичні господарі нерідко доводили їх до банкрутства, скуповували самі або через посередників знецінені акції і ставали реальними власниками. Такі або подібні їм схеми тіньової П. використовувалися надзвичайно широко. 1997 П. через оренду з викупом була припинена, однак на той час практично все, що можна приватизувати таким способом, було вже привласнене.

У жовтні 1994 новообраний Президент України Л.*Кучма* звернувся до парламенту з посланням «Про основні засади економічної та соціальної політики», в якому приділялася пильна увага П. держ. і комунального майна. У послан-

ні вперше була сформульована стратегія широкої П., яка мусила покласти край стихійному розбазарюванню нац. надбання. Зокрема, проголошувалося, що радикальні зміни у відносинах власності здійснюватимуться на основі посилення, а не послаблення регулюючої ролі д-ви. Президент зобов'язувався конституційно закріпити свободу підприємництва, встановити межі його правового регулювання, не допускати прийняття органами держ. влади та управління актів, які б встановлювали привілейоване становище держ. органів та підпр-в відносно приватного підпр-ва, а також організувати боротьбу з корупцією, організованою злочинністю, рекетом.

У посланні президента парламентові обгрунтовувалася доцільність утворення фінансово-пром. груп. Вони мали складатися з підпр-в, пов'язаних між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючих із ними банків. Фінансово-пром. групи розглядалися як важіль структурної перебудови економіки і залучення інвестицій із внутр. та зовн. фінансових ринків. Однак ВР України провалила законопроект і тим самим перекрила шляхи для реалізації прозорої схеми П. великої пром-сті. Замість фінансово-пром. груп стали створюватися нерегульовані законом монополістичні об'єднання. Використовуючи зв'язки із представниками виконавчої і законодавчої влади, новоявлені олігархи забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

Як правило, лівим партіям вдавалося паралізувати законодавчу роботу парламенту, спрямовану на створення правової бази приватного підприємництва. Прибічникам ринкових реформ довелось подолати найбільший опір з їх боку під час прийняття *Конституції України 1996*. Пропозиції комуністів і прогресивних соціалістів зводилися до вилучення з проекту Осн. Закону ст. 41, яка гласила: «Право приватної власності є недоторканним». У кінцевому підсумку стаття набула такого вигляду: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним». Остаточна редакція виявилася менш визначеною за формою порівняно з тією, що містилася в президентському проекті Конституції. Але суть цієї норми Осн. Закону лівим фракціям парламенту не вдалося спотворити.

Стратегія широкої П. передбачала включення в цей процес всіх громадян країни. 1995 Фонд держ. майна України виготовив до 50 млн майнових приватизаційних сертифікатів і створив мережу з-понад 1 тис. приватизаційних аукціонів із метою безкоштовного розподілу сертифікатів між громадянами. У пресі розгорнулася масштабна просвітницька кампанія, у ході якої громадянам роз'яснювалися суть і механізми сертифікатної (ваучерної) П. Однак усп-во, яке ще не вийшло з лабет рад. дійсності, не зрозуміло такої ініціативи уряду. За даними моніторингу, який проводився *Інститутом соціології НАН України*, 38,4 % респондентів у 1994 поставилися до П. негативно, а 34,2 % не знали, що відповісти.

Розподіл сертифікатів мав завершитися в червні 1996, але кампанію довелось подовжити на півроку. На поч. 1997 було видано бл. 80 % приватизаційних сертифікатів. 5,3 млн громадян так і не звернулися по них, а 2,5 млн їх не використали.

Керівники підпр-в, які підлягали сертифікатній П., почали скуповувати ваучери за безцінь, щоб перетворитися на легальних власників. Формально в Україні з'явилося 19 млн акціонерів, але реально майже ніхто з них не здобув доступу до власності, приватизованої за допомогою їхніх сертифікатів. Право власності на акції здебільшого не оформлялося документально внаслідок правової неосвіченості акціонерів. Статутні документи і навіть імена власників акціонованих у такий спосіб підпр-в не розголошувалися. Дрібні акціонери (міноритарії) при всьому бажанні вплинути на процес П. не могли нічого зробити, тому що їхні права не забезпечувалися законодавчим шляхом. Ті, хто контролював процес, позбавляли їх дивідендів, знецінювали їхні акції шляхом додаткового випуску фіктивного акціонерного капіталу, організовували фіктивні банкрутства і, врешті решт, домагалися реального права власності на підпр-ва.

За 10 років (1992—2002) держ. бюджет одержав від П. 5410 млн *гривень*, тобто 1,1 млрд дол. США. 1-й віце-прем'єр-міністр в уряді В.*Януковича* М.Азаров озвучив у березні 2003 цю цифру, супроводжуючи її таким коментарем: «Виявляється, половину економіки країни оцінили в один мільярд доларів США. Це вже говорить про те, що приватизація здійснювалася за схемами, далекими від тих, за якими мала здійснюватися за законом. Ми не змогли зробити її інструментом розвитку економіки».

Після припинення П. через оренду з викупом Фонд держ. майна України почав виставляти на конкурсну П. великі з-ди і ф-ки, обласні енергетичні компанії, транспортні підпр-ва. В Україні вже з'явилися покупці, здатні придбати їх, перераховуючи в бюджет мільярдні суми. Відрахування від П. в бюджет справді збільшилися, але не в очікуваних розмірах. Тісно пов'язані із владними структурами олігархи старалися не допускати вільної конкуренції, і П. великих підпр-в здійснювалася на некомерційних конкурсах із великими втратами для бюджету. Всесвітнього розголосу набули П. Нікопольського з-ду феросплавів навесні 2003 і Криворіжсталі в червні 2004. Контрольний пакет акцій Нікопольського з-ду придбав зять Президента України за 405,5 млн грн, хоч дніпроп. фінансова група «Приват» пропонувала більше 1 млрд грн (реальна вартість цього унікального підпр-ва багатократно перевищувала й цю суму). 93 % акцій Криворіжсталі придбали підконтрольні Р.Ахметову і В.Пінчуку структури за 802 млн дол. США. Коли змінилася влада, з-д повернули в держ. власність, а потім продали на відкритому конкурсі за 4792 млн дол. США.

Усього за період 1992—2004 було приватизовано 96,5 тис. об'єктів, у т. ч. держ. власності — 71,4 тис. За галузями приватизовані об'єкти розподілялися таким чином: пром-сть — 8564, буд-во — 3750, оптова та роздрібна тор-

гівля, ремонтно-транспортні та торг. послуги — 38 371, готелі та ресторани — 7085, транспорт і комунікації — 1997, фінансовий сектор — 363.

Із приходом до влади адміністрації В.*Ющенка* спосіб П. держ. об'єктів практично не змінився. 2005 був здійснений показовий продаж 4-х підпр-в (у т. ч. Криворіжсталі) на відкритому конкурсі, але стільки ж підпр-в продали на закритих конкурсах. 2006 на відкритому конкурсі було продано 1 підпр-во, на закритих — 8.

За даними на поч. 2010, більша частина осн. промислово-виробн. фондів ще належить д-ві (32 % — у комунальній, 21 % — у держ. власності). Однак частка приватних підпр-в (47 % за осн. фондами) у валовому внутр. продукті є переважаючою. Це означає, що П. залишається актуальною, незважаючи на всі втрати, яких зазнав бюджет. Досвід ін. посткомуніст. країн показує, що оцінювати П. тільки під кутом зору прибутків бюджету неможливо. У цих країнах прибуткові підпр-ва переходили в приватну власність, як правило, на відкритих конкурсах, але інвестори нерідко одержували неприбуткові з-ди і ф-ки у власність за символічний 1 дол. США.

Головним завданням П. є налагодження ефективної роботи підпр-в, передусім шляхом інвестування коштів на їхнє тех. переозброєння. Це гарантує стабільні відрахування коштів у бюджет, сприяє насиченню внутр. ринку продукцією і розвиткові експорту, забезпечує людей роботою.

Літ.: *Wilson A., Burakovsky I.* The Ukrainian Economy under Kuchma. Royal Institute of International Affairs, 1996; Правові аспекти приватизації в Україні, т. 1—2, К., 1996; Contemporary Ukraine: Dynamics Post-Soviet Transformation. M.E.—Sharpe, 1998; *Ущаповський В.Ф.* Правові основи приватизації в Україні та її захист від злочинних посягань. К., 1999; *Van Zon H.* The Political Economy of Independent Ukraine. Macmillan, 2000; *Кульчицький С.* Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. К., 2001; Українська приватизація в спогадах та роздумах. К., 2001; *Аслунд А.* Розбудова капіталізму: Економічні перетворення в країнах колишнього Радянського Союзу. К., 2003; *Кучма Л.* Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні. К., 2004; *Паніна Н.* Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. К., 2005; *Воронов І.О.* Демократичний транзит: Політико-владні трансформації, кн. 1—2. К., 2006; *Дубровський В. та ін.* Умови завершення приватизації в Україні: Аналітичний звіт та рекомендації для Державної програми приватизації. К., 2007; *Касьянов Г.* Україна 1991—2007: Нариси новітньої історії. К., 2007; Змагання за інвестора: Так Олександр Рябченко розуміє сенс процесу приватизації. «День», 2010, 9 квітня.

С.В. Кульчицький.

ПРИВІ́ЛЛЯ (Асесорське, П'ята Рота, Привільне) — місто *Луганської області*, підпорядковане міськраді *Лисичанська*. Розташов. на правому березі р. Сіверський Донець (прит. Дону). Населення 8,0 тис. осіб (2010).

Перші поселенці з'явилися тут наприкінці 17 ст. Осн. «колонізаторами» виступали *Всевелике Військо Донське* та *Ізюмський полк* слобідських козаків, причому після придушення *Булавінського повстання 1707—1709* домінували саме слобожани.

Є згадка, що давніше П. звалося Асесорське, а 1753, коли поселення підпорядкували *Слов'яносербії*, його стали іменувати П'ята Рота, за розміщеним підрозділом військ. поселенців; назва Привільне усталилася вже бл. 1778. 1760 в П'ятій Роті оселили групу молдовсько-румун. поселенців. Того ж року в селі збудовано кам'яну Свято-Вознесенську церкву. 1764 поселення підпорядкували Бахмутському гусарському полку, а згодом — Бахмутському пов., який із 1802 остаточно закріпився за *Катеринославською губернією.*

Уже на поч. 19 ст. в околиці П. процвітав промисел видобутку вугілля відкритим способом (у копанках). 1859 в П. налічувалося 52 двори з 524 жителями. 1870 почалася розробка П'ятиротського рудника з 2-х шахт (Розвідочна і Привільна). На поч. 20 ст. в П. мешкало 1,5 тис. осіб, працювало кілька шахт (найбільш відома — «Корунд»).

За часів *української революції 1917—1921* громадян. війна в П. точилася до грудня 1919. Поселення розвивалося як робітн. с-ще і 1938 отримало статус с-ща міськ. типу. 1939 тут мешкало 4,7 тис. осіб. Із 10 липня 1942 по 6 лютого 1943 і від 3 березня до 5 травня 1943 П. окуповане гітлерівцями і було сильно зруйноване в ході тривалих боїв. 1963 отримало статус міста.

Основою госп-ва сучасного П. є шахти («Привільнянська» та «Шахта імені М.Капустіна»), збагачувальна ф-ка та з-д «Електроприлад». Гол. ЗМІ спільні з Лисичанськом — газ. «Новий путь» і телерадіокомпанія «Акцент».

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; *Копейко Г.М. и др.* Лисичанск. Донецк, 1968; *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI—XVIII ст. Донецьк, 1998; *Подов В.И.* История Донбасса, т. 1—3. Луганск, 2004.

Д.С. Вирський.

ПРИГА́РА Андрій (р. н. невід. — п., імовірно, до 1790) — правосл. священик. Походив з укр. міщанського роду, який відігравав помітну роль у госп. житті *Новгорода-Сіверського.* Настоятель старої Свято-Покровської церкви (1781—86) у м. Новгород-Сіверський. Мав дім у Новгороді-Сіверському та земельну маєтність на околиці міста вздовж шляху на Дігтярівку (нині село Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.). Власник великої б-ки. 1786—87 підготував «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и иностранным историям, также отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательствам; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное». Нині зберігається в Рос. держ. військово-істор. архіві в *Москві.* Значну увагу в описі приділив історії Новгорода-Сіверського, яку поділив на 5 періодів: 1) від заснування міста до *хрещення Київської Русі*; 2) 11 — поч. 13 ст.; 3) 1-ша пол. 13 ст. — з'єднання з *Великим князівством Литовським*; 4) із серед. 13 ст. до серед. 18 ст.; 5) із 1752, коли місто одержало *магдебурзьке право.* Крім того, подав цікаві ві-

домості про істор. топографію Новгорода-Сіверського, старовинні герби, місц. храми, етнічний та конфесійний склад городян тощо. В описі вміщені відомості про курганні некрополі в околицях Новгорода-Сіверського, а також про 2 кам'яні плити на похованнях князів Григорія та Дмитра Ольговичів у с. Лісконоги (нині село Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) та ін. Водночас в описі побутують і авторські небилиці та сумнівні гіпотези, зокрема про початки Новгорода-Сіверського. П. обстоював думку про вищість Новгорода-Сіверського щодо ін. міст, зокрема *Чернігова*, і, заразом, прирівнював становище Новгорода-Сіверського до *Києва* й *Новгорода Великого* за часів *Київської Русі*. На думку О.*Оглоблина*, П., вірогідно, був близький до кола учасників патріотичного *Новгород-Сіверського гуртка* кінця 18 ст.

Літ.: *Катаев И.* Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в Санкт-Петербурге. В кн.: Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда, т. 2. Х., 1902; *Федірко А.М.* Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII—XIX ст. «УЇЖ», 1998, № 2; *Коваленко О.* Андрій Пригара та його «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». В кн.: Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог—Нью-Йорк, 1999; *Його ж.* Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». «Сіверянський літопис», 1999, № 4; *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Бондаренко І.В.* Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Луганськ, 2001; *Гринь О.* Старожитності Подесення у працях місцевих краєзнавців останньої чверті XVIII ст. «Сіверянський літопис», 2008, № 6.

О.В. Ясь.

ПРИДВÓРНА СПІВÁЦЬКА КАПÉЛА — хорова капела при царському дворі в *Санкт-Петербурзі*, яка була створена 1713 і постійно брала участь у двірцевих богослужіннях. Комплектувалася з найкращих співаків, зокрема з маленьких хлопчиків із добрими голосами, яких набирали в різних регіонах *Російської імперії*, перш за все в Україні. Протягом 18 ст. набір музично обдарованих хлопчиків з України для капели відбувався систематично. Для того, щоб укр. діти приїжджали в Росію з муз. підготовкою, за розпорядженням рос. влади (1730) в *Глухові* було відкрито «Школу співу та інструментальної музики» (див. *Глухівська школа співу та інструментальної музики*). Згідно з царським указом (1738), в П.с.к. щорічно відправляли із цієї школи 10 дітей. У 1770-х рр. центром підготовки в Україні півчих для П.с.к. став клас вокальної та інструментальної музики Харків. казенного уч-ща. Цією справою займалися композитори М.Концевич, А.*Ведель*. Для П.с.к. набирали півчих і в *Києві* та *Новгороді-Сіверському* (А.*Рачинський*). Капела складалася з дуже добрих співаків, більшість з яких у 18 ст. були українцями. У той час регентами й керівниками капели також часто були українці, найвидатніші з них — М.*Полторацький*, Д.*Бортнянський*. Співці П.с.к., які прибули з України, брали участь у виставах придворного театру разом з італійськими співаками (М.Полторацький, М.*Березовський*, Д.Бортнянський). Деякі вихідці з України, котрі співали в П.с.к., мали композиторський талант і стали видатними композиторами. Серед них — М.Березовський, Д.Бортнянський, С.Давидов та ін.

Літ.: *Штелин Я.* Музыка и балет в России XVIII века. Л., 1935; *Музалевский В.* Старейший русский хор. Л.—М., 1938; *Чудинова И.А.* Пение, звоны, ритуал. Топография церковно-музыкальной культуры Петербурга. СПб., 1994; *Корній Л.* Історія української музики, ч. 2. К.—Х.—Нью-Йорк, 1998; *Чудинова И.А.* Придворный певческий хор. Музыкальный Петербург. XVIII век. В кн.: Энциклопедический словарь, кн. 2. СПб., 1998.

Л.П. Корній.

ПРИДНІПРÓВ'Я, Подніпров'я — див. *Наддніпрянська Україна*.

ПРИДНІПРÓВСЬКИЙ ПОЛК — див. *Могилівський полк*.

ПРИДНІСТРÓВСЬКА МОЛДÁВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ПМР; Придністров'я) — самопроголошена д-ва, не визнана у світі; територія не контролюється владою Республіки Молдова, хоча де-юре входить до її складу.

Після укладання *Бухарестського мирного договору 1812* обидва береги Дністра в його нижній течії належали Рос. імперії: лівий входив до *Херсонської губернії*, правий — до Бессарабської губ. Під час *Першої світової війни* Придністров'я було прифронтовою територією. 1917 під впливом *Лютневої революції 1917* в Росії на території Придністров'я діяли Ради робітн. і солдатських депутатів, комісари *Тимчасового уряду*, прибічники *Української Центральної Ради*, монархісти (які згодом створили добровольчий корпус під Яссами; Румунія), більшовицькі орг-ції, що захопили контроль над Радами робітн. і солдатських депутатів.

У грудні 1917 Румунія ввела війська в *Бессарабію. Більшовики* за підтримки малочисельних військ. підрозділів намагалися чинити опір (див. *Румчерод*), але змушені були відступити на лівий берег Дністра. У січні 1918 проголошено Одес. Рад. Республіку, до складу якої включили Херсон. губ., частину *Таврійської губернії* та Бессарабську губ. У *Тирасполі* влада перейшла до більшовиків, укр. Раду було розігнано, а укр. полк роззброєно. Але довго більшовики не протрималися, у березні 1918 німці ввійшли в *Одесу*. На всій території Придністров'я був встановлений нім. окупаційний режим, який проіснував до листопада 1918. Наприкінці 1918 — на поч. 1919 РСЧА за підтримки партизанів очистила від нім. військ, а також військ Антанти пд. України. 5 травня 1919 в Одесі була проголошена Бессарабська Рад. Соціаліст. Республіка. До її складу увійшли райони Тираспільського пов. Херсон. губ., Балтського й Ольгопільського повітів *Подільської губернії*. Столицею тимчасово став Тирасплоль, тут почалося формування Бессарабської армії та органів управління Республікою. Але антирад. сел. виступи та наступ *Збройних сил Півдня Росії* поклали край спробам

більшовиків встановити в Придністров'ї рад. владу. 1920 Червоній армії вдалося відновити рад. владу на пд. України: Придністров'я увійшло до складу УСРР. Бессарабія залишилася у складі Румунії.

Більшовики не полишали надії повернути Бессарабію до складу Рад. д-ви, тому 12 жовтня 1924 було прийняте рішення створити на території Придністров'я Молдав. Автономну Соціаліст. Рад. Республіку у складі УСРР. 1940 *СРСР* приєднав Бессарабію, таким чином повернувшись до кордонів Рос. імперії по р. Прут (прит. Дунаю). Придністров'я було використане як плацдарм для створення разом із центр. частиною Бессарабії Молдав. РСР, натомість Україні віддали південну та північну частини Бессарабії. Із 14-ти районів Молдав. Автономної РСР 6 районів передали Молдав. РСР, а 8 — залишили Україні (54,12 % території Молдав. Автономної РСР). Зовсім не були враховані етнічні особливості Придністров'я, де молдов. населення було меншістю, а укр. і рос. населення становило 61 %.

1941—44 територія Придністров'я була окупована нім. та румун. військами, із дозволу нім. командування румунами було створене адм.-тер. утворення — *Трансністрія*. 1944 територія Придністров'я була звільнена від нім. та румун. військ. Упродовж 1944—55 економіка регіону відновлювалася. 1946—47 населення зазнало масового голоду. В період 1960—80-х рр. відбулися важливі процеси індустріалізації регіону. В ці роки практично були створені осн. підпр-ва, які визначають спеціалізацію економіки ПМР в міжрегіональному та міжнар. розподілі праці.

У Придністров'ї про ідею *автономії* згадали наприкінці 1980-х рр., коли в СРСР стали відчутними відцентрові тенденції. Каталізатором відокремлення було мовне питання: російськомовне Придністров'я дуже болісно відреагувало на ухвалення молдав. парламентом у серпні 1989 закону про держ. статус молдов. мови та її повернення до лат. графіки. На поч. 1990-х рр. серед політ. верстви Молдови були поширені прорумун. настрої, існувала ідея об'єднання Молдови та Румунії в єдину д-ву. Ця ідея була неприйнятною для політ. сил придністровського регіону. Етнічно-мовний склад Придністров'я істотно відрізнявся від загальномолдавського, тут молдовани не становили більшості, натомість значну частину населення складали українці та росіяни. Крім того, існував конфлікт інтересів політ. еліти центру Молдови та місц. політ. еліт, що виник внаслідок перебудови СРСР та Молдав. РСР зокрема. Відтак екон. інтерес місц. еліти в продовженні співпраці з Росією та Україною, на відміну від прагнення молдов. влади до поглиблення співпраці з Румунією, ідеологічно підкріплений мовним протистоянням, став наріжним каменем конфлікту.

Придністровська Молдавська Республіка. Купюра номіналом у 50 рублів. 2000. Аверс.

2 вересня 1990 в Тирасполі на 2-му Надзвичайному з'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я проголосили Придністровську Молдав. РСР (із 5 листопада 1991 — ПМР), а вже в листопаді в Дубоссарах, де кишинівський загін міліції особливого призначення намагався взяти під контроль міст через Дністер, пролилася перша кров. Прийняття Молдовою Декларації незалежності, в якій було засуджено *пакт Молотова—Ріббентропа*, дало придністровцям підстави заявити про незаконність створення Молдав. РСР в кордонах 1940. Осн. полем боротьби в придністровському конфлікті влітку 1992 стало місто Бендери, де вирішальну роль відіграло втручання на боці ПМР рос. 14-ї армії. Зрештою, 21 липня 1992 між Молдовою та Росією було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту в Придністров'ї.

ПМР має держ. органи влади: парламент (Верховна Рада), президента ПМР, уряд, мін-во закордонних справ, академію наук, а також власну грошову одиницю, органи правопорядку та збройні сили. Крім того, на території ПМР розташов. Оперативна група рос. військ у кількості бл. 2 тис. осіб. Стверджується, що їхнім осн. завданням є охорона військ. арсеналів, які залишились від *Радянської армії* в с-щі Колбасна. 2000 на міжнар. саміті в *Стамбулі* Росія зобов'язалася вивести це угруповання до кінця 2004, але свого зобов'язання не виконала й досі.

Також рос. війська на території ПМР представлені миротворчими підрозділами чисельністю бл. 300 осіб, які здійснюють контроль за мирним процесом у зоні молдовсько-придністровського конфлікту.

Офіц. особами ПМР проголошується та здійснюється всебічна орієнтація на Росію в будь-яких питаннях зовнішньополіт. діяльності. ПМР є активним учасником пророс. орг-ції СНД-2. У рамках цієї співдружності, згідно з домовленостями червня 2006, ПМР планує брати участь у створенні колективних збройних миротворчих сил СНД-2 (разом з Абхазією та Пд. Осетією).

Осн. частина території ПМР, за винятком міста Бендери, лежить на лівому березі Дністра. На 2011 р. кілька сіл на правому та лівому берегах Дністра, що входили до ПМР на момент проголошення незалежності, контролюються Молдовою.

До 2002 ПМР складалася з 5-ти адм. р-нів і 2-х міст центр. (респ.) підпорядкування. За результатами адм.-тер. реформи 2002, ПМР ділиться на 5 адм. р-нів і 4 самоврядних міста: Тирасniль, Бендери, Рибницю, Дубоссари.

Етнічний склад: молдовани — 31,9 %, росіяни — 30,3, українці — 28,8, болгари, євреї, гагаузи, німці та ін. — 10 %.

Осн. частина віруючих — правосл. християни (*Московського патріархату*). Більша (69 %) частина населення мешкає в містах.

Гол. складові пром-сті — легка (40,8 %), харчова (31,1) та важка (28,1 %). Найбільші центри пром. вир-ва — Тирасniль, Бендери, Рибниця. Основа енер-

гетики — Молдов. ГРЕС (розташов. на території ПМР) та Дубоссарська ГЕС.

У сільс. госп-ві зберігається колективна система власності (колгоспи, радгоспи).

Зовнішньоекон. зв'язки ПМР ускладнені через її дипломатичне невизнання, тому договори укладаються підпр-вами відповідного напряму. ПМР експортує електротех. вироби, с.-г. продукти, електроенергію. Імпортує первинні енергоносії (переважно природний газ), мінеральні добрива, транспортну та побутову техніку, товари нар. вжитку. Осн. торг. партнер — Росія (75 %), потім ідуть Молдова та Україна. Грошова одиниця — придністровський рубль.

У ПМР функціонують укр. орг-ції: Спілка українців Придністров'я, т-во «Червона Калина» та ін., а також укр. громади в більшості міст Придністров'я.

Тривалий час у ПМР (із 1992 — моменту воєнних дій) перебувають спільні миротворчі сили у складі рос., молдов. і придністровського контингентів і військ. спостерігачів з України.

Долю придністровської автономії члени міжнар. співтовариства обговорювали в ході кількох раундів переговорів, що відбувалися впродовж останніх років, у форматі «5+2» за участю Молдови, Придністров'я, РФ, України і *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. В якості спостерігачів на переговорах були присутні представники *Європейського Союзу* і США. Нині переговори припинені.

Літ.: *Лазарев А.М.* Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. Кишинев, 1974; *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. Львів, 1992; Голод в Молдове (1946—1947): Сборник документов. Кишинев, 1993; *Бабилунга Н.* Приднестровская Молдавская Республика: Признанная историография непризнанного государства. Саппоро, 2000; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; История Приднестровской Молдавской Республики, т. 1—2. Тирасполь, 2000—01. *Перепелица Г.Н.* Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования). К., 2001; *Берил С.И. и др.* Приднестровская государственность: История и современность. Тирасполь, 2005; Приднестровская Молдавская Республика: История. Атлас. Тирасполь, 2005; Атлас Приднестровской Молдавской Республики. Тирасполь, 2006; История Приднестровской Молдавской Республики. Тирасполь, 2006.

А.І. Кудряченко, Я.О. Чорногор.

ПРИ́ЙМА — група пам'яток природи, історії і к-ри в околицях с. Прийма Миколаївського р-ну Львів. обл. Прийма I — 5-ярусний печерно-скельний ансамбль (тлінні останки кроманьйонців та неандертальців і найдавніше поселення в печерах України, виключаючи Крим; пам'ятки доби пізнього палеоліту, мезоліту, енеоліту, ранньої бронзи, раннього заліза, середньовіччя), Прийма VII — унікальне для Центр. Європи поселення — майстерня з вир-ва кістяних знарядь у печері (820 екземплярів) доби *мезоліту*. Дослідження проводилися Львів. комплексною експедицією Ін-ту сусп. наук АН УРСР, згодом — *Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* (1987—2007).

Літ.: *Matskevyj L.* Caves as a Source in the Study of the Material and Spiritual Culture of Prydnistrovia. В кн.: 2nd International Conference «Problems and Methods in Historical Archaelogy». Toronto—Lviv, 1992; *Його ж.* We are very interested in collaboration. «Centre for the Archaeology of Central end Eastern Europe» (Newcastle upon Tyne), 1995, пг. 3; *Його ж.* The Western Ukraine: From the Mesolithic to the Neolithic. В кн.: From the Mesolithic to the Neolithic. Solnok, 1996; *Його ж.* Роботи Львівської обласної експедиції 2004 р. В кн.: Археологічні дослідження на Україні — 2003—2004, вип. 7. К.—Запоріжжя, 2005; *Мацкевий Л. та ін.* Знахідки кісток скелетів неандертальців поблизу с. Прийма. В кн.: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України: Інформаційний бюлетень. Львів, 2005; *Степанчук В.* Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы, 2006; *Герасимова М. и др.* Палеолитический человек, его материальная культура и природная среда обитания. СПб., 2007.

Л.Г. Мацкевий.

«ПРИКАРПА́ТСКАЯ РУСЬ» — щоденна політ., громад. та літ. газета русофільського напряму, орган «Русской народной организации в Галичине» — культурно-політ. об'єднання «москвофілів-новокурсників», які протистояли укр. нац. рухові, обстоювали тезу про національно-культ. єдність рос. («русского») народу від Карпат до Далекого Сх. та політично орієнтувалися на *Російську імперію*. Видавалася з 29 (16) вересня 1909 у *Львові* рос. мовою за негласної фінансової підтримки (14 тис. *рублів* на рік напередодні *Першої світової війни*) рос. уряду, який фінансував при посередництві *«Галицко-русского благотворительного общества»* в *Санкт-Петербурзі* діяльність русофільських орг-цій у межах *Австро-Угорщини*. Видавець — «Русское издательское общество во Львове». Редактори — І.Гриневецький (1909—10), С.Лабенський (1910—14). Із початком Першої світової війни закрита. Відновлена 23 (10) серпня 1914 в *Києві* як тимчасовий щотижневий орган *«Карпато-русского освободительного комитета»* (два номери вийшли в Києві, один — у *Бродах*, редактор — С.Лабенський). Із 25 (12) вересня 1914 до червня 1915 знову щоденно виходила у Львові як орган «Русской народной организации» (редактори — М.Гнатишак та Ю.Яворський, із 6 листопада (24 жовтня) 1914 — одноосібно останній), на що отримувала від рос. уряду щомісячну пряму субсидію в розмірі 5 тис. *рублів*. У липні—серпні 1915 щоденно видавалася в Києві під редакцією Ю.Яворського. Відновлена у Львові 25 грудня 1918 і виходила до 12 вересня 1921 — як орган «Русского исполнительного комитета во Львове», редактор-видавець — К.Вальницький.

Літ.: Русский народный совет. VI. «Прикарпатская Русь», 1915, 22 мая; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М., 2000; Москвофільство: Документи і матеріали. Львів, 2001.

В.Б. Любченко.

ПРИКАРПА́ТСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Василя Стефаника — ун-т класичного зразка, відкритий 26 серпня 1992.

Історія П.н.у. починається восени 1939, коли після входження *Галичини* до складу УРСР прикарпатський регіон зіткнувся з гострою нестачею вчительських кадрів. У жовтні 1939 почали працювати семінари вчителів, однак ні вони, ні залучення пе-

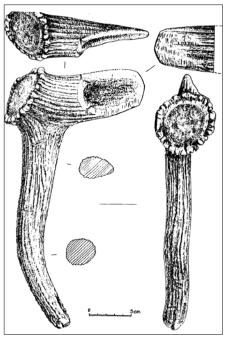

Прийма VII. Бойова сокира із рогу оленя.

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника.

дагогів зі сходу України не могли розв'язати проблеми. Органи місц. влади порушили перед урядом УРСР питання про створення в обласному центрі — м. Станіслав (із 1962 — *Івано-Франківськ*) учительського ін-ту, і вже в січні 1940 розпочалася підготовка, а від 1 березня 1940 — навчання в новоствореному закладі у складі 3-х ф-тів: історичного, фізико-математичного та філологічного з двома відділеннями — укр. мови і літератури та рос. мови і літератури.

У довоєнний період у вищому навч. закладі на стаціонарному, вечірньому та заочному відділеннях навч. 900 майбутніх педагогів. Однак менше ніж за півроку після відкриття закладу праця колективу була перервана німецько-рад. війною 1941—45. Сотні студентів і викладачів пішли на фронт, частина з них були евакуйовані. Перший декан філол. ф-ту Шмулензон, викладачі Чорний, Березін, Поповський, Насанов загинули в боях між *Житомиром* та *Бердичевом*. Перший декан істор. ф-ту Т.Великий загинув під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ). Деякі з тих, що залишилися живими, після війни продовжили роботу в ін. закладах і установах. У роки гітлерівської окупації вчительський ін-т був закритий, його майно повністю пограбоване, а навч. корпус спалений. Сума заподіяних збитків сягала 3 млн *карбованців*.

Перший післявоєнний навч. рік розпочався 1 листопада 1944, у липні 1945 дипломи вчителів одержали перші 13 випускників стаціонару. 1948/49 навч. р. ін-т розпочав у майже відремонтованому приміщенні свого корпусу, а завершилися відновлювальні роботи 1950. Директором навч. закладу 1946—49 був Т.Божко. Загалом за роки існування Станіславського вчительського ін-ту ним було підготовлено для шкіл регіону 1457 учителів.

Наступною віхою в роботі навч. закладу стала реорганізація його в серпні 1950 у Станіславський пед. ін-т. Однією з найважливіших проблем, над якою працював колектив навч. закладу, було підвищення якості професорсько-викладацького складу. В результаті, якщо 1952/53 навч. р. працювали 58 викладачів, із них — 10 канд. наук, доцентів, то 1955/56 навч. р. їх налічувалося вже 79, у т. ч. 21 канд. наук, доцент. Водночас зміцнювалася навч. база, відкривалися нові кафедри, кабінети і лабораторії. Фонд б-ки збільшився вчетверо — з 38 тис. книг у 1951 до 167 тис. у 1958. Директорами ін-ту в цей період були К.Швецов (1950—53), Г.Грехуч (1953—56), І.Шевченко (1956—57), заст. з навчально-наук. роботи впродовж зазначеного часу був С.Гуцало.

Потреба комплектування вчителями сільс. неповних і середніх шкіл Прикарпаття та ін. областей України, що залишалася актуальною, зумовила перехід ін-ту 1956 до підготовки, а з 1958 — до випуску вчителів широкого профілю, які б могли викладати не один, а кілька предметів. Вони готувалися з таких спеціальностей, як «українська філологія та історія», «російська філологія та історія», «фізика, математика і креслення», «українська філологія, музика і співи». Термін навчання було збільшено до 5 років. 1959 відкрито новий ф-т — підготовки вчителів початкових класів і здійснено перший набір (50 осіб) на спеціальність «методика і педагогіка початкової освіти». 1962 ін-т повернувся до прийому студентів на одну спеціальність (за винятком спеціальності «українська філологія, музика і співи»). Наступного 1963 до ін-ту було приєднано загальнонаук. ф-т. Він став четвертим, поряд з історико-філологічним, фізико-математичним та ф-том методики і педагогіки початкової освіти. Загальнонаук. ф-т мав на меті забезпечити отримання вищої освіти за місцем проживання студентів-заочників без відриву від вирва. До числа його студентів було переведено сотні тих, які навчалися у вищих навч. закладах *Києва*, *Харкова*, *Львова*, *Донецька*, *Чернівців*, але мешкали і працювали в межах *Івано-Франківської області*. Із 1956 почали виходити «Наукові записки» ін-ту. Із часу створення навч. закладу і до 1965 канд. дис. захистили 23 викладачі, що на той час мало неабияке значення для становлення навч. закладу.

Завершення «хрущовської відлиги» позначилося хвилею арештів у серпні—вересні 1965 укр. дисидентів-*шістдесятників*, які виступали проти *русифікації*, політ. безправ'я, за держ. суверенітет України. Не оминули вони й Івано-Франк. пед. ін-ту. Викладач новітньої історії В.*Мороз*, який працював в ін-ті лише один навч. рік, 31 серпня 1965 не вийшов на роботу через затримання слідчими органами. Суд, організований у *Луцьку*, виніс вирок: 4 роки таборів суворого режиму за «антирадянську агітацію і пропаганду».

Час 2-ї пол. 1960-х — 1-ї пол. 1980-х рр. у житті пед. ін-ту не можна назвати періодом суцільного «застою», якоїсь цілковитої стагнації або зупинки в розвиткові. Адже невпинним залишався процес виховання нових поколінь і відповідно становлення нових генерацій майбутніх педагогів. У цей період ін-том керували канд. філос. н., доцент В.Кравець (1957—67), канд. екон. н., проф. О.Устенко (1967—80), д-р істор. н., проф. І.Васюта (1980—82), канд. фізико-мат. н., доцент І.Кучерук (1982—86).

Пам'ятною датою в історії Івано-Франк. пед. ін-ту стало

5 січня 1971: ін-тові було присвоєно ім'я видатного укр. письменника В.*Стефаника*. Тепер його з гордістю носить і П.н.у. В ін-ті вводилися нові спеціальності, відкривалися нові ф-ти.

Із початком перебудови в серед. 1980-х рр. розпочався новий період в житті ін-ту. У цей складний, але плідний час, 1986, його очолив новий ректор, д-р філол. н., проф. В.Кононенко. Значно зміцнилася матеріальна база ін-ту. Введено в дію новий аудиторний корпус, актовий зал та б-ку, книжковий фонд якої перевищив 500 тис. томів, а 1988 — навч. корпус гуманітарних ф-тів, у результаті чого навч. площі ін-ту більше ніж подвоїлися і була розв'язана проблема навч. приміщень.

Із проголошенням незалежності України і розбудовою нац. державності настали принципово нові умови для розвитку всієї системи освіти, у т. ч. вищої. За ініціативою і на прохання навч. закладу 26 серпня 1992 на базі Івано-Франк. держ. пед. ін-ту було створено Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. На 36-ти кафедрах ун-ту навчально-виховну та н.-д. роботу здійснювали 240 штатних викладачів, серед яких налічувалося 20 д-рів, професорів, 181 канд. наук, доцент. Студентський колектив ун-ту складали 3950 студентів стаціонару і 2400 — заочного відділення. Далі було створено кілька нових ф-тів: юридичний (декан — О.Вівчаренко), економічний (В.Мойсеєнко), філософський (І.Любінець), природничий (В.Сельський), довузівської підготовки (С.Дерев'янко), післядипломної освіти (В.Хрущ), фізичного виховання (М.Соя). Введено нові спеціальності, дефіцит фахівців з яких гостро відчувався в регіоні. Це — правознавство, фінанси і кредит, облік та аудит, психологія, релігієзнавство, польс. філологія, хімія, біологія, декоративно-вжиткове мист-во, дизайн, фізичне виховання, соціальна педагогіка.

Враховуючи вагомий внесок Прикарпатського ун-ту в підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну наук. та науково-педагогічну працю колективу, 21 серпня 2004 Указом Президента України № 958 від 21 серпня 2004 та наказом Мін-ва освіти і науки України № 718 від 13 вересня 2004 Прикарпатському ун-ту ім. В.Стефаника надано статус національного.

Сьогодні ун-т очолює чл.-кор. НАН України, д-р фізико-мат. наук, професор, засл. працівник н. і т. України, лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. Б.Остафійчук, під кер-вом якого ун-т став сучасним і потужним навчально-наук. комплексом, який об'єднує 8 навч. ін-тів (історії і політології, мистецтв, педагогічний, природничих наук, туризму і менеджменту, філології, юридичний, Коломийський), 6 ф-тів (економічний, іноземних мов, математики та інформатики, фізико-технічний, фізичного виховання і спорту, філософський), 4 навчально-консультаційні центри (у містах *Калуш*, *Долина*, *Чортків*, *Рахів*), 3 коледжі (юридичний — в м. Івано-Франківськ, педагогічний — у м. *Коломия*, туризму і готельного госп-ва — у смт *Верховина*), школу-ліцей, 3 н.-д. ін-ти, 11 наук. центрів, Центр дистанційного навчання та контролю знань, навчально-методичне управління, н.-д. частину, 8 адм. відділів, Центр післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки, Центр інформаційних технологій, Прикарпатський центр політ. та євроінтеграційних досліджень.

Навчально-виховну й наук. роботу на 68-ми кафедрах здійснюють 782 штатних викладачі, у т. ч. 65 д-рів наук, професорів, 470 канд. наук, доцентів. Зараз в ун-ті навч. понад 18,5 тис. студентів. За весь час своєї діяльності ун-т підготував понад 50 тис. спеціалістів, перетворився на провідний центр науки, к-ри та освіти Прикарпаття.

Б. Остафійчук, В. Марчук.

ПРИКАРПА́ТТЯ, Східне Прикарпаття, Передкарпаття, Підкарпаття — 1) фізико-геогр. регіон, пн.-сх. передгір'я Сх. Карпат. Більша частина території лежить у межах України, частково — у Польщі й Румунії;

2) територія на пн. сх. від Сх. Карпат, обмежена з пд. зх. гол. вододілом цієї гірської системи. Пн.-сх. межа не визначена. Фактично термін застосовують як синонім істор. регіону *Галичини* (або Галичини разом із *Буковиною*).

Д.Я. Вортман.

ПРИКОРДО́ННА БИ́ТВА 1941 — воєнні дії 22 червня — 9 липня 1941 в прикордонних областях України та Молдові на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* На 1-му етапі 22—30 червня 1941 перед рад. військами ставилися завдання щодо розгрому угруповань противника та переходу в наступ, на 2-му етапі 30 червня — 9 липня 1941 організовувався відхід *Південно-Західного фронту* та (із 6 липня 1941) *Південного фронту* на лінію укріплених районів старого кордону. Саме так трактувалися події початкового періоду війни в історіографії 2-ї пол. 1940-х — 1-ї пол. 1980-х рр. У низці праць російських істориків із 1990-х рр. воєнні дії на території України з початком війни отримали назву оборонної операції в Зх. Україні (Львівсько-Чернів. стратегічної оборонної операції).

Відповідно до задуму нім. військово-політ. кер-ва пд. або укр. напрямок у початковий період війни був важливим, але не головним. На фронті від Влодави (нині місто Люблінського воєводства, Польща) до устя р. Дунай була розгорнута група армій *«Південь»* (команд. — генерал-фельдмаршал К. *Рундштедт*) у складі німецьких 6-ї армії, 7-ї армії, 11-ї армії, 1-ї танк. групи, ру-

Підбиті радянські танки Т-26 зі складу 22-го механізованого корпусу. Західніше Луцька, 24 червня 1941.

Бійці Червоної армії оглядають збитий німецький винищувач Messerschmitt Bf. 109. Західніше Києва, липень 1941.

мунських 3-ї армії, 4-ї армії та угор. армійського корпусу. Наступ групи армій «Південь» підтримувався нім. 4-м повітряним флотом і румун. військово-повітряними силами. Задум операції групи армій «Південь» полягав у тому, що осн. удар завдавався угрупованням у складі 1-ї танк. групи і 6-ї армії з рубежу Хелм, Томашув (нині м. Томашув-Любельські; обидва міста Люблінського воєводства, Польща), із завданням: стрімко вийти в район *Києва*, просунутися танк. військами далі на пд. сх., у тил рад. військам, знищити рад. з'єднання в Україні на зх. від Дніпра, захопити переправи в районі Києва і південніше та створити тим самим передумови для продовження операції на схід Дніпра. У завдання 11-ї армії входило створювати видимість розгортання великих сил у пн.-сх. Румунії і тим самим сковувати рад. війська та перешкоджати їх відходу з Молдови й України за допомогою нанесення удару в напрямку *Могилів-Подільський*, *Вінниця*.

Рад. командування вважало пд.-зх. напрямок головним і зосереджувало тут осн. ударні угруповання. Згідно з рад. планами, на початку війни осн. сили Київ. особливого військ. округу (див. *Київський військовий округ*; командуючий військами — генерал-полк. М.*Кирпоніс*) у складі *П'ятої армії*, *Шостої армії*, *Дванадцятої армії*, *Двадцять шостої армії* зі Львів. виступу мали завдати гол. удару у фланг нім. військ, розгорнутих у центр. частині Польщі. У резерві Пд.-Зх. фронту перебували 4 механізовані корпуси, 1 кавалерійс. корпус, 1 повітряно-десантний корпус і 5 стрілец. корпусів. Крім того, у 2-му стратегічному ешелоні розгорталися 19-та армія (із Північнокавказ. військ. округу спрямовувалася в район — *Черкаси*, *Біла Церква*), 16-та армія (із Забайкальського військ. округу — у район *Старокостянтинів*, *Бердичів*, Проскурів; нині м. *Хмельницький*) та Двадцять перша армія (із Приволзького військ. округу — у район *Чернігів*, *Конотоп*). На основі управління та військ *Одеського військового округу* формувалася *Дев'ята армія* (команд. — генерал-лейтенант Я.*Черевиченко*), яка повинна була обороняти держ. кордон від Липкан (нині місто в Молдові) до устя Дунаю та Чорноморське узбережжя. Для оборони Криму призначався 9-й стрілец. корпус.

Німецька піхота на марші. Літо 1941.

Станом на 21 червня 1941 співвідношення сил і засобів протилежних сторін, призначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким: 70-ти стрілец., танк., механізованим та кавалерійс. д-зіям, 19-ти прикордонним загонам і 4-м полкам НКВС, 14-ти укріпленим районам, 2-м повітряно-десантним корпусам, 24-м окремим з'єднанням та частинам артилерії Резерву Гол. командування з рад. сторони протистояло 57 д-зій та 13 бригад противника (1,7:1); у другому стратегічному ешелоні з рад. сторони розгорталася 21 д-зія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня, а з нім. боку до 4 липня було заплановано виділення 4-х д-зій *вермахту* для підсилення групи армій «Південь» (5,2:1); тільки в бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії 1-го стратегічного ешелону в Україні налічувалося 1 094 500 осіб особового складу, їм протистояло 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1:1); по гарматах та мінометах — 19 188 проти 15 940 (1,2:1); по танках — 5528 (у т. ч. 761 Т-34 та КВ) проти 725 (7,6:1); по літаках — 3472 справних літаки у з'єднаннях рад. військово-повітряних сил та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 з румунських військово-повітряних сил (3,3:1); по бойових кораблях — 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій в Україні проти 29 з румун. ВМС (8:1).

22 червня 1941 нім. війська вторглися в межі СРСР. Створена противником перевага в силах на напрямку гол. удару і раптовість нападу дали йому змогу швидко подолати лінії укріплень і наступати вглиб рад. території. Рад. військам доводилося вступати в бій із ходу, часто без вогневої підтримки. Через неправильну оцінку обстановки Гол. військ. рада 22 червня віддала директиви № 2 та № 3, які вимагали від військ наступальних дій із рішучими цілями. Військам Пд.-Зх. фронту було наказано силами 5-ї і 6-ї армії, не менш 5-ти механізованих корпусів і всією авіацією фронту за підтримки авіації Гол. командування оточити і знищити угруповання противника, що наступало з фронту *Володимир-Волинський*, Кристинополь (нині м. *Червоноград*), і до кінця 24 червня опанувати район Любліна (нині місто в Польщі). У дію приводився механізм стратегічної наступальної операції рад. військ, проте реалізувати заплановане не вдалося. Зустрічна битва, яка розгорнулася в прикордонних областях, була програна рад. стороною. Проте війська Пд.-Зх. фронту, маючи найбільшу чисельно-якісну перевагу над противником на всьому радянсько-нім. фронті, здійснили найбільший супротив. Тут не допустили оточення і розгром осн. сил, як те мало місце на Зх. фронті. Контрудари 15-го і 8-го механізованих корпусів у районі *Бродів* зупинили противника і полегшили відхід 6-ї, 26-ї і 12-ї армій. Із 25 червня в районі *Рівного* почали завдавати контрударів по противнику 9-й і 19-й механізовані корпуси (див. *Битва танкова в Західній Україні 1941*). Тільки 30 червня були віддані розпорядження про організований відхід військ Пд.-Зх. фронту з метою підготовки і здійснення з 9 липня оборони по рубежу укріплених районів старого держ. кордону.

Німецько-румун. війська у смузі Пд. фронту розпочали наступ гол. сил у заг. напрямку на Могилів-Подільський, *Жмеринку* з 2 липня за 6 днів просунулися до 60 км.

Військам Пд.-Зх. фронту реалізувати задум на відхід й організацію оборонної операції по лінії старого кордону в повній мірі не вдалося. Нім. війська, продовжуючи завдавати гол. удар у напрямку Рівне, *Житомир*, Київ та

другий удар у напрямку *Тернопіль*, Проскурів, Вінниця, з 1 до 9 липня здолали опір рад. військ у Шепетівському, Ізяславському, Старокостянтинівському, Проскурівському укріплених районах 1-ї смуги та Новоград-Волин. укріпленому районі 2-ї смуги. До 9 липня з'єднання і частини Пд.-Зх. фронту відступили на рубіж: Коростенський укріплений район, на схід Житомира і Бердичева, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський укріплені райони. Війська правого крила Пд. фронту до цього часу вели оборонні дії на фронті *Кам'янець-Подільський*, Могилів-Подільський, західніше Кишинева (нині столиця Молдови). Лівофлангові д-зії 9-ї армії, взаємодіючи з *Дунайською військовою флотилією*, продовжували оборону рубежів по річках Прут (прит. Дунаю) і Дунай.

У ході П.б. рад. війська боролися в умовах, коли нім. командування захопило ініціативу, а авіація противника панувала в повітрі. Це стало причиною винятково напруженої боротьби і складності в управлінні військами. Наслідком бойових дій у П.б. став відхід військ Пд.-Зх. фронту на глибину до 250—300 км. Війська фронту, маючи кількісну та якісну перевагу над противником, не змогли зупинити вторгнення, розгромити ударне угруповання ворога й перенести бойові дії на його територію, вони зазнали поразки і залишили *Західну Україну*. Передові загони нім. військ 11 вересня вийшли на підступи до Києва. Втрати рад. сторони у П.б. в Зх. Україні: безповоротні — більше 172 тис. осіб, санітарні — бл. 70 тис. осіб, середньодобові — більше 16 тис. осіб, а також 4381 танк, 5806 гармат і мінометів, 1218 бойових літаків. І все-таки задум противника оточити та знищити гол. сили Пд.-Зх. фронту був зірваний. Завдання, що визначалися планом *«Барбаросса»* перед групою армій «Південь», повною мірою не були виконані.

(Див. також *Бої оборонні 1941*.)

Дж.: Сборник боевых документов Великой Отечественной войны, вып. 36 (22 июня — 11 июля 1941 года). М., 1958.

Літ.: *Попель Н.К.* В тяжкую пору. М., 1959; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; *Грецов М.Д.* На юго-западном направлении. М., 1965; Киевский Краснознаменный: Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа: 1919—1969. К., 1969; *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. М., 1971; *Гуров А.А.* Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны. «ВИЖ», 1988, № 8; *Владимирский А.В.* На киевском направлении. М., 1989; *Рябышев Д.И.* Первый год войны. М., 1990; 1941 год — уроки и выводы. М., 1992; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. К., 1996; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000.

О.Є. Лисенко, В.М. Грицюк.

ПРИКОРДО́ННА СЛУ́ЖБА — 1) охорона кордону — у широкому істор. сенсі система заходів *держави* для забезпечення недоторканності *кордону державного*. За домодерної й ранньомодерної доби ці заходи були спрямовані на зміцнення обороноздатності д-ви засобами фортифікації, позиційної оборони й передової військ. сторожі (варти) задля уникнення раптового нападу ворога. Захист від кочовиків (а саме від них виходила загроза раптового нападу) був турботою д-в, чиї території охоплювали землі сучасної України, — починаючи з *Київської Русі*. До охорони кордонів *Великого князівства Литовського*, *Королівства Польського*, *Речі Посполитої*, Рос. д-ви (потім Рос. імперії) залучали *козацтво українське*.

1713 для захисту рубежів Рос. д-ви від татар. нападів були утворені полки *ландміліції* (1762—70 — Укр. корпусу). 1731—35 було побудовано *Українську лінію*, яка втратила своє значення після *російсько-турецької війни 1768—1774*. Розпочалося спорудження *Дніпровської лінії* від Дніпра до Азовського моря;

2) прикордонна сторожа, прикордонні війська, прикордонна поліція та ін. — державна орг-ція, військ. чи воєнізоване формування, призначене для охорони зовн. кордонів д-ви і підтримки відповідного режиму в прикордонній зоні. Їх виникнення історично пов'язане з потребами забезпечення фінансово-екон. політики д-ви й митного режиму (див. *Митна система, Митна служба України*). Із часом на ці формування покладалися завдання: забезпечувати дотримання режиму держ. кордону, запобігати незаконній зміні його проходження на місцевості, давати відсіч збройним вторгненням, здійснювати пропуск через кордон осіб і вантажів згідно із законодавством, припиняти спроби незаконного перетину держ. кордону і затримувати порушників прикордонного режиму, надавати підтримку митній службі, армії та органам безпеки, забезпечувати виконання міжнародних зобов'язань держави з питань режиму й охорони кордону тощо.

1724 разом із високими *митами* уряд Рос. імперії запровадив протиконтрабандні застави й роз'їзди вздовж кордону з Річчю Посполитою. У 1770—80-х рр. було ліквідовано ландміліцію та форпостні команди, а охорону кордону покладено на митні органи. Така система охорони кордону спочатку пройшла апробацію на зх. рубежах, зокрема на українських землях, а потім поширилася на ін. кордони. Від митниць на кордон висилалися пости, а від постів — команди об'їздчиків і стражників, які отримали назву «митна прикордонна варта». Митні установи, що організаційно входили до комерц-колегії, підпорядковувалися *губерніям*.

Наприкінці 18 ст. знову повернулися до стану, коли орг-цією прикордонної служби займалися 2 відомства: військ. мін-во та департамент зовн. торгівлі. 1811 видано «Положення про влаштування Прикордонної козачої сторожі», за яким на кожні 150 *верст* зх. кордону приділявся полк *донських козаків*. Із 1832 митна варта стала називатися прикордонною вартою. Охорона кордону здійснювалася у 2 лінії: першу становили обсаджені драгунами форпости, другу — вільнонаймані митні об'їждчики. Із 1861 прикордонна варта комплектувалася рекрутами, 1893 її було передано з митного департаменту до відання мін-ва фінансів із перетворенням на Окремий корпус прикордонної варти як особливе регулярне військо. На теренах України було утворено

два прикордонних округи: 4-й, штаб якого дислокувався спочатку в *Бердичеві*, а з 1903 в *Києві*, і 5-й, штаб якого дислокувався в *Одесі*. Київ. прикордонний округ об'єднував 5 бригад: Сандомирську, Томашівську, Волинську та Хотинську. Одеський округ об'єднував 4 бригади: Скулянську, Ізмаїльську, Одеську, Кримську — й особливий Керченський відділ. Кожна бригада мала у своєму складі від 3-х до 5-ти відділів, кожний відділ — від 12-ти до 25-ти загонів, кожний із загонів — від 2-х до 5-ти постів. Пости безпосередньо на кордоні здійснювали його охорону, виставляючи секрети і вартових. Вертикаль управління корпусу була багатоступеневою: корпус—округ—бригада—загін—пост. Ця структурно-орг. схема без істотних коректив проіснувала до 1917.

Перед *Українською Центральною Радою* гостро постало питання контролю й охорони кордонів. 6 березня 1918 *Комітет Української Центральної Ради* ухвалив закон про адм.-тер. устрій *Української Народної Республіки*. 7 березня *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* розглянула справу організації «пограничної сторожі» й ухвалила передати це питання на вирішення нар. міністерствам внутрішніх справ, фінансів і військових справ із тим, щоб статут цієї сторожі і сама організація її були утворені якомога скоріше.

План створення Окремого корпусу охорони, розроблений за часів УЦР, втілювали в життя в добу *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського*. Корпус мав складатись з 9-ти бригад: 1-ї Волинської, 2-ї Подільської, 3-ї Одеської, 4-ї Чорноморської, 5-ї Донецької, 6-ї Північної, 7-ї Хоперської, 8-ї Азовської, 9-ї Курської. Базою формування 1-ї, 2-ї, 5-ї, 6-ї та 7-ї бригад визначався колиш. 4-й прикордонний округ. До їх складу увійшли також кадри Проскурівського та Хотинського окремих прикордонних полків. Кадри підрозділів колиш. 5-го прикордонного округу стали основою для формування решти бригад. Командиром корпусу було призначено ген. хорунжого Л.Байкова, начальником штабу — ген. хорунжого Т.Протазанова.

24 травня 1918 міністр фінансів гетьман. уряду затвердив тимчасовий штат управління корпусом. Воно здійснювалося через відділи (заг., персональний, орг., кордонний) і частини (мор., судових справ, санітарну, ветеринарну, будівничу) штабу та управління начальника постачання корпусу.

Формування бригад проходило в умовах нестачі підготовлених кадрів і прискорилося лише в червні 1918. Існуючі прикордонні частини виступали своєрідними донорами для новостворюваних.

Одночасно з формуванням Окремого корпусу кордонної охорони уряд Укр. Д-ви вирішував питання встановлення кордонів із Росією. Фактичною межею між двома д-вами було визнано *«нейтральну зону»*. Уряд Укр. Д-ви здійснив ряд односторонніх заходів для захисту своїх кордонів. 24 червня було прийнято постанову про відкриття митних установ на кордонах України. Законом від 30 серпня 1918 на кордоні з Росією було встановлено кордонні пункти на станціях Орша, Клинці, Хутір-Михайлівський, Коренево, Гостинцево та Валуйки. У тилу кордонних пунктів на станціях Жлобин, Новобілиця, Ворожба, Бєлгород і Куп'янськ встановлювалися дозорчі пункти. Питання про держ. кордони з Росією так і не було вирішене. 7 жовтня 1918 переговори було припинено, а на початку листопада 1918 взагалі перервано.

Несення кордонної служби, постійне збільшення обсягів завдань з охорони кордону вимагали відповідного матеріально-тех. забезпечення. На асигновані д-вою кошти продовжувалось облаштування прикордонних об'єктів: будувалися телефонні лінії, утримувалася в робочому стані сигналізація, проводилася закупівля коней, збруї.

Із приходом до влади *Директорії УНР* відбулися зміни в командному складі: 6 січня 1919 командиром корпусу було призначено колиш. прикордонника і військ. міністра УЦР О.*Жуковського*.

В умовах бойових дій територія УНР обмежувалась зоною стратегічного впливу *Армії Української Народної Республіки*. Кордони в цей час були рухомими, нестійкими. На кордоні з Румунією на р. Дністер стояла сторожова охорона чисельністю до 2 тис. вояків. Орг-цію охорони кордону було покладено на коменданта *Кам'янця-Подільського*.

Організація охорони кордону України в умовах рад. влади мала свої особливості. 19 березня 1920 Рада робітничо-сел. оборони розглянула питання «Про невідкладні заходи щодо посилення охорони кордону Республіки». Революц. військ. раді Республіки було доручено виділити спец. частини для орг-ції прикордонної служби. Першою на зх. кордоні було організовано охорону Одес. дільниці. 8 квітня 1920 батальйон прикордонної служби взяв під контроль мор. узбережжя від Дністровського лиману до *Очакова*. У подальшому частини Червоної армії (див. *Радянська армія*), які виходили на кордон, брали його під охорону. Наприкінці грудня 1920 до берегів Дністра вийшла 51-ша Перекопська стрілец. д-зія, на кордоні з Польщею — частини 21-ї Самаро-Сибірської д-зії.

Охорона кордону здійснювалася за допомогою загороджувальних постів, які об'єднувалися в прикордонні ділянки і виконували оперативні завдання. Для зручності управління увесь кордон поділявся на райони. Кер-во охороною кордону здійснювалося через особливі відділи дільниць та районів. Особливий відділ ВУЧК здійснював управління військами через начальника військ ВУЧК відповідної ділянки кордону та його штаб. 15 березня 1921 було видано інструкцію частинам військ ВУЧК, що визначала порядок, способи та методи охорони кордону. Тоді ж розпочалось і формування прикордонних частин та з'єднань.

Для охорони Чорномор. узбережжя було організовано 27-му окрему прикордонну бригаду військ ВУЧК України і Криму зі штабом у *Миколаєві*, її батальйони замінили підрозділи 15-ї Сиваської і 3-ї стрілецької д-зій,

що розташувались у *Скадовську*, *Євпаторії*, *Феодосії*, *Керчі*. Основу створеної на заході України прикордонної д-зії військ ВУЧК (штаб дислокувався в м. Ольгопіль; нині село Чечельницького р-ну Він. обл.) склали 3 бригади. 28-ма бригада, що розташувалась в Одесі, взяла під охорону ділянку кордону з Румунією по Дністру, 29-та бригада, що розташувалась у Кам'янці-Подільському, охороняла ділянку від м. Кузьмин (нині село Хмельн. обл.) до м. *Ямпіль*, 30-та бригада (*Житомир*) охороняла кордон на *Волині*. Бригади складалися з батальйонів та ескадронів, нижчу орг. ланку становили прикордонні дозори й пости.

У травні 1921 прийнято рішення про повернення до прикордонних військ фахівців, які мали досвід прикордонної служби. 27 вересня 1922 Рада праці та оборони прийняла постанову про передачу справ з орг-ції охорони кордону на суходолі і мор. узбережжі відділу ДПУ (див. також *Державне політичне управління УСРР*). Для цього 25 жовтня 1922 Рада праці та оборони затвердила положення про Окремий прикордонний корпус, сформований на базі військ, які вже перебували на держ. кордоні. Вони розподілялися на окремі прикордонні батальйони і підпорядковувались органам ДПУ. У складі Окремого прикордонного корпусу військ ДПУ було утворено 2 прикордонних округи в Україні — Український і Кримський. Охорона кордону здійснювалась окремими прикордонними батальйонами у складі 3-х рот, посилених кавалерійс. підрозділами. Ці частини об'єднувалися в губернські прикордонні загони і виконували також роль осередків посилення взаємозв'язків між прикордонниками та місц. органами влади. Вперше усталилася дислокація прикордонних загонів і їх нумерація.

Тоді ж зародилася й мор. прикордонна охорона. Доти Чорномор. узбережжя охороняли лише із суходолу кінні роз'їзди, а на деяких напрямках його зовсім не охороняли. Щоб забезпечити охорону мор. узбережжя, у січні 1923 було створено Чорномор. прикордонну флотилію з 4-х загонів прикордонних кораблів, які дислокувалися в Одесі та *Севастополі*. На оснащенні мор. прикордонників були моторно-транспортні фелюги й шаланди, сторожові кораблі, швидкохідні катери.

1924 виникла нова система організації прикордонних військ: округ—загін—комендатура—застава. Держ. кордон УСРР прийняли під охорону 8 загонів: 19-й в *Олевську*, 20-й в *Славуті*, 21-й в Ямполі, 22-й у *Волочиську*, 23-й в Кам'янці-Подільському, 25-й в *Тирасполі*, 26-й в *Очакові*. Із 1926 вищий керівний орган прикордонних військ був реорганізований у Гол. управління прикордонної служби.

На світанку 22 червня 1941 воїни прикордонних застав зх. кордону першими прийняли на себе удар військ нацистської Німеччини та її союзників (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941— 1945*). Ворогу протистояв особовий склад 47-ми сухопутних і 6-ти морських прикордонних загонів, 9-ти окремих прикордонних комендатур і 11-ти полків оперативних військ НКВС заг. чисельністю бл. 100 тис. осіб. Майже всі прикордонні застави вели нерівний бій із ворогом, приковуючи до себе його сили. Жодна з них не залишила без наказу своєї ділянки кордону.

Війна тривала, і прикордонники, зазнавши певних реформувань, брали активну участь в охороні тилу діючої армії; були учасниками бойових дій частин, з'єднань, оперативних об'єднань, сформованих із прикордонних військ у складі Червоної армії; боролися з диверсійно-розвідувальними підрозділами ворога; проводили диверсійно-розвідувальні дії в його тилу; входили до складу *винищувальних батальйонів*, партизан. загонів та підпільних орг-цій.

Станом на поч. 1991 Зх. прикордонний округ Прикордонних військ СРСР охороняв 2965 км кордону на території України. До його складу входило 125 прикордонних застав, 25 кораблів та 85 катерів;

3) Держ. прикордонна служба України — правоохоронний орган спец. призначення. До її осн. функцій за чинним законодавством належать охорона держ. кордону України (див. *Кордони державні України*) з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, здійснення прикордонного контролю і пропуску через держ. кордон осіб, транспортних засобів і вантажів, виявлення й припинення випадків незаконного їх переміщення, охорона суверенних прав України в її виключній (морській) екон. зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні, ведення інформаційно-аналітичної та ін. діяльності в інтересах забезпечення захисту держ. кордону, участь у боротьбі з організованою злочинністю, протидія незаконній міграції, участь у здійсненні держ. охорони місць перебування *Президента України* та певних посадових осіб, охорона закордонних дипломатичних установ України та координація такої діяльності військ. формувань, відповідних правоохоронних органів і держ. органів, що стосується забезпечення режиму держ. кордону, прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через держ. кордон України.

Проблеми забезпечення охорони держ. кордону, комплектування, буд-ва та розвитку прикордонної служби увійшли до числа першочергових задач на шляху утвердження новітньої укр. державності. Їх розв'язання розпочалося під кер-вом першого командувача Прикордонних військ України генерала армії України В.Губенка. Із серпня 2003 охорону держ. кордону України здійснює Держ прикордонна служба України, створена на базі цих військ під кер-вом генерала армії України М.Литвина. Тоді набрали чинності закони «Про Державну прикордонну службу України» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про Державну прикордонну службу України"».

Упродовж 2003—08 було затверджено Положення про адміністрацію Держ. прикордонної служби, Положення про регіональні управління та органи охорони кордону, розроблено статути прикордонної служби та прикордонного контролю. Загалом

внесено зміни до 5-ти кодексів і 48-ми законів України та прийнято більше 1 тис. відомчих нормативно-правових актів із питань оперативно-службової діяльності.

Упродовж 2002—10 здійснювалася цілеспрямована робота з удосконалення правового підґрунтя охорони держ. кордону України на суходолі, морі, річках, озерах та ін. водоймах, а також протидії протиправній діяльності на кордоні. Сформовано цілісну систему правових норм щодо юрид. відповідальності за порушення законодавства про держ. кордон та стосовно правового статусу іноземців. У рамках орг. перетворень здійснено перехід від військової до правоохоронної структури відомства, ліквідовано дублювання в діяльності структурних ланок управління; досягнуто доцільного співвідношення чисельності структурних елементів. Прикордонним відомством України завершено 1-й етап реалізації завдань, визначених Концепцією розвитку Держ. прикордонної служби України на період до 2015, у результаті чого оптимізовано структуру управління Держ. прикордонною службою України на всіх рівнях, реорганізовано підрозділи охорони кордону за європ. типом у відділи прикордонної служби, приведено у відповідність до положень Прикордонного кодексу Шенгенської зони контрольні процедури, запроваджено систему управління ризиками та кримінального аналізу; розпочато реформування Мор. охорони; здійснено повний перехід до комплектування на контрактній основі, запроваджено ступеневу підготовку персоналу служби відповідно до вимог Болонської угоди та забезпечено відкритість діяльності Служби для демократичного цивільного контролю. Проведені якісні зміни, спрямовані на більш ефективну реалізацію правоохоронних функцій відомства та його професіоналізацію відповідно до положень Концепції в області безпеки кордонів і прикордонного режиму, прийнятої Радою міністрів ОБСЄ 6 грудня 2005.

Літ.: Боевой путь советских пограничных войск (краткий очерк). М., 1962; Дозорные западных рубежей. К., 1972; Летопись пограничных войск КГБ СССР. М., 1981; Пограничные войска в Великой Отечественной войне: 1941—1945 гг.: Материалы научно-практической конференции. М., 1985; *Боярский В.И.* От погранстражи — до пограничной службы. «Вестник границы», 1998, № 1; *Кабачинський М.І.* Історія кордонів та прикордонних військ України. Хмельницький, 2000.

Р.В. Шевченко.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний
голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський

---

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т.п.

громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат.— закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт.— заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац.— інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр.— кіровоградський
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді

КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ— Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком— міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий
пром-сть— промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка

псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с.невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УІЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об’єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайта і веб-сторінки.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів:

- більше 1 000 000
- 500 000 – 1 000 000
- 100 000 – 500 000
- 50 000 – 100 000
- 10 000 – 50 000
- менше 10 000

За адміністративним значенням:

- КИЇВ — столиця України
- ЛУГАНСЬК — центри областей, столиця АР Крим
- БРОВАРИ — центри районів
- ЛЮБИМІВКА — Віддалені частини міст

За типом поселення:

- СЕВАСТОПОЛЬ — міста зі спеціальним статусом
- МУКАЧЕВЕ — міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
- БОЯРКА — інші міста
- Форос — селища міського типу
- *Сулимівка* — сільські поселення

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- ЧИГИРИН — Столиці держав, резиденції правителів
- ЛЬВІВ, Прилуки — Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Німфей — Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

- **РІЧ ПОСПОЛИТА** — держав
- **Волинська губернія** — адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- ПОДІЛЛЯ — історичних регіонів, земель
- *СКІФИ* — народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги, кенаси
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Театри
- Готелі
- Маяки
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Сходи
- Мости
- Греблі
- Укріплення з баштами і брамами: муровані, дерев'яні, земляні
- Стадіони
- Забудова: щільна, розріджена
- Ліси, парки
- Сади
- Виноградники
- Кладовища: християнські, інші
- Будівлі, виражені у масштабі, у т.ч. діючі храми
- Станції метрополітену
- Пристані

КАРТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

- Територія поширення культури
- *Пеньківка* — Археологічні пам'ятки

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ КАРТИ

- Бойові порядки та дії: піхоти, кінноти
- Артилерійські позиції
- Райони зосередження військ
- Пункти управління військами
- Переміщення військ
- Табори
- Польові укріплення

Колір кожного умовного знака на воєнно-історичних картах відповідає кольору, що його надано одній зі сторін конфлікту. Воєначальники однієї зі сторін підписані прямим шрифтом, іншої – курсивом

- *Унівський* — Монастирі
- *Гард* — Урочища
- *Ужоцький* — Гірські перевали
- Укріплення
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Умовні горизонталі; скелі та урвища
- Болота
- Піски
- Місця і роки битв: *1223* на суходолі; *1570* на воді

ПРИМІТКИ

1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Авторський колектив

АЛЕКСАНДРОВИЧ В.С.
АНДРЄЄВ В.М.
АНДРОЩУК О.В.
АРІСТОВ В.Ю.
АРКУША О.Г.

БАЖАН Г.О.
БАЖАН О.Г.
БАЛАБУШЕВИЧ Т.А.
БАЛУШОК В.Г.
БАРАНОВ В.В.
БАТАНОВ О.В.
БАЦАК Н.І.
БАЧИНСЬКА О.А.
БІЛИЙ Д.Д.
БІЛОКІНЬ С.І.
БОВГИРЯ А.М.
БОГАЙЧУК М.А.
БОЙКО О.Д.
БОНДАРЧУК П.М.
БОРЯК Г.В.
БОРЯК Т.Г.
БРЕГА Г.С.
БУЗАЛО В.Й.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРЕГА В.В.
БУР'ЯН М.С.
БУЦЬКО О.В.

ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВАСИЛЬЄВА Н.Ф.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕЧЕРСЬКИЙ В.В.
ВЄДЄНЄЄВ Д.В.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДЕЙКО М.Ю.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВІЛЬШАНСЬКА О.Л.
ВІШКА О.
ВОДОТИКА Т.С.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРОНЧУК І.О.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАНЖА О.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРЕГОВА С.В.
ГЛИЗЬ І.І.
ГЛОМОЗДА К.Ю.
ГНАТЕНКО Л.А.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОНЧАРУК Т.Г.
ГОРБИК В.О.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГРЕЧИЛО А.Б.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГРИЦЮК В.М.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦУЛ В.М.

ДАНИЛЮК Д.Д.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДЗЮБАК В.В.
ДМИТРУК В.І.
ДОНІК О.М.

ЄВСЄЄВА Т.М.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЖАРКИХ М.І.

ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАДОРОЖНИЙ В.Б.
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.
ЗЕМА В.Є.
ЗІНЧЕНКО А.Л.
ЗУБАР В.М.
ІВАКІН Г.Ю.
ІВАСЮК О.Я.
ІЛЬЮШИН І.І.
ІСАЄВИЧ Я.Д.

ЙОЛОН П.Ф.

КАПРАЛЬ М.М.
КАШУБА М.В.
КВІТНИЦЬКИЙ М.В.
КЕНТІЙ А.В.
КИРЮШКО М.І.
КИСЛИЙ О.Є.
КІКУ В.А.
КІНДЗЕРСЬКИЙ Ю.В.
КІРСЕНКО М.В.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬОВА С.Г.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЗАК Д.Н.
КОКІН С.А.
КОЛЕСНІКОВА В.А.
КОЛИБАНОВА К.В.
КОНДРАТЕНКО Л.В.
КОПИЛОВ С.А.
КОРНІЙ Л.П.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРАПІВІНА В.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.
КРИКУН М.Г.
КУБАЛЬСЬКИЙ О.Н.
КУДЛАЙ О.Б.
КУДРЯЧЕНКО А.І.
КУЗЬМИНСЬКА О.Д.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУХАРЧУК Ю.В.
КУЧЕРУК О.С.

ЛААС Н.О.

ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИТВИН М.Р.
ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛОБОДА М.К.
ЛОЗИЦЬКИЙ В.С.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛУЩІЙ С.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.

МАЗИЛО І.В.
МАЛЮТА О.В.
МАРКІТАН Л.П.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРЧУК В.В.
МАТВІЇШИНА Ж.М.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МЕЛЬНИКОВА О.О.
МЕЛЬНИКОВА І.М.
МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.М.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОЛЧАНОВ В.Б.
МОСКВИЧ Л.Г.
МОСКОВЧЕНКО Н.П.
МУРАВСЬКИЙ О.

НАБИВАНЄЦ СТАНІСЛАВ.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕМИРОВСЬКИЙ О.О.

ОБРАЗЦОВА Н.В.
ОГУЙ О.Д.
ОНИЩЕНКО О.М.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАФІЙЧУК Б.
ОСТАШКО Т.С.

ПАВЛЕНКО Г.І.
ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАВЛИШИН О.Й.
ПАДАЛКА С.С.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАПАКІН А.Г.
ПАПАКІН Г.В.
ПАСЛАВСЬКИЙ І.В.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАЧКОВА С.П.
ПАШУК В.С.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИЛЯВЕЦЬ Л.Б.
ПИРІГ Р.Я.
ПІНЧУК Ю.А.

ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛЮЩ М.Р.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЇЗДНИК І.І.
ПРЕЛОВСЬКА І.М.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРОКОП'ЮК О.Б.
ПУГАЧ Е.О.
ПУТРО О.І.

РЕЄНТ О.П.
РЕВА Л.Г.
РИЧКА В.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУДЬ М.О.
РУККАС А.О.
РУСИНА О.В.

САВЧУК Ю.К.
САС П.М.
СЕМИВОЛОС І.М.
СЕРБИН Р.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИМОНЕНКО О.В.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИНИЦЯ Є.В.
СКИБА Л.Є.
СКОРИЙ С.А.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СКРИПНЮК О.В.
СЛОБОДЯНЮК М.А.
СМИРНОВ С.В.
СОБЧУК В.Д.
СОКИРКО О.Г.
СОЛДАТЕНКО В.Ф.
СОЛОВЕЙ Е.С.
СОЛЯР І.Я.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕМПЄНЬ С.С.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТЕШЕНКО В.С.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРУКЕВИЧ О.К.
СУПРУН Н.А.

ТАРАНЕЦЬ С.В.
ТЕЛЬВАК В.В.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТКАЧУК Р.Ф.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТОМАЗОВА Н.М.
ТРЕГОБЧУК В.М.
ТРИМБАЧ С.В.
ТЯГЛИЙ М.І.

УВАРОВ Д.І.
УДОД О.А.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДОРОВА Л.Д.
ФИЛИПЧУК М.А.
ФРАНЧУК В.Ю.

ХИНЧЕВСЬКА-ГЕННЕЛЬ Т.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.

ЦИМБАЛ Я.В.

ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧОРНОГОР Я.О.
ЧУХЛІБ Т.В.
ЧУЧКО М.К.

ШАМРАЙ М.А.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ В.М.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШВИДКИЙ В.П.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО Р.В.
ШЕМШУЧЕНКО Ю.С.
ШКРАБ'ЮК П.В.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.

ЯКИМЕНКО М.А.
ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКОВЛЕВА Т.Г.
ЯРОЦЬКИЙ П.Л.
ЯСЬ О.В.

Організаційне, науково-редакційне
та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України
в Інституті історії України НАН України
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту,
зав. відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
д-р істор. наук, проф.),

В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Д.Я. Вортман (редактор),

О.І. Ганжа (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.В. Жданович (науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Н.Г. Кашеварова (науковий співробітник,
канд. істор. наук),

О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Н.І. Лісунова (редактор),

О.І. Муравський (редактор, канд. істор. наук),

О.С. Рубльов (учений секретар Інституту,
д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник,
канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду
використано матеріали
з фондів Центрального державного
кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Національної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича,
Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова*.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 8
Па—Прик

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2011

Координатори робіт: *Д.В. Грузін, Т.С. Новікова*
Редактори: *В.Т. Береговий*, *Я.В. Богданьок*, *Ю.І. Бойко*, *І.П. Бочкалова*, *Г.П. Вдовенко*, *Т.Я. Водоп'янова*, *М.М. Ломонос*, *Т.С. Новікова*
Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький*
Картограф *С.О. Гаврилов*
Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш*, *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректори *С.І. Колісник*, *О.Є. Челок*
Комп'ютерна графіка *М.О. Коваленко*, *М.З. Кодалашвілі, М.А. Панасюк*
Комп'ютерний набір *К.С. Смаглюк*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

8-й том ЕІУ містить 686 статтей, 460 ілюстрацій, 44 карти

Підписано до друку 04.11.2011. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 54,6. Ум. фарбо-відб. 54,6.
Обл.-вид. арк. 80,43. Наклад 5000 прим. Зам. 679

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ТОВ «Видавництво "ЛОГОС"»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 201 від 27.09.2000
01030 Київ 30, вул. Богдана Хмельницького, 10

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 10 т. / Редкол.:
В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2011. —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 8 : Па—Прик. — 2011. — 520 с. : іл. —
ISBN 978-966-00-1142-7 (т. 8)

ББК 63.3(4УКР)я2